Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 1 пятница

№ 20 (14520)

Садар өртээ 10 кап.

(Чагыдар өртээ 6 кап.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Бөгүнгү номерде

● Кышкы чымыш (2-ги арында)

● Рынок харылзааларынче шилчилге (3-кү арында)

● Шашкак шоодуг болгаш дузаашкын (4-кү арында).

СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленуму

Амгы үениң эң чугула айтырыгларын, а ол ышкаш иштики политиктиг амыдыралдың чамдык айтырыгларын СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның январь 31-де Москвада ажыттынган каттышкан Пленумунда чугаалажып көрүп турар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партияның республика, край, область болгаш округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының ийиги секретарьлары болгаш төп контроль комиссияларының даргалары, сес шериг округтарның командылакчылары, политэргелелдериниң начальниктери, СЭКП-ден соңгуттурган, партияның соңгулдалыг төп органнарының составында кирбейн турар ССРЭ-ниң улус депутаттары Пленумнуң ажылынга киржип турар.

СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумун СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев ажыткан.

(СЭТА).

СЭКП ТКК-ның Пленумунуң дугайында ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының Пленуму январь 30-де болган, организастыг айтырыгларны чугаалажып көрген.

ССРЭ Президентизиниң Чарлыын ёзугаар база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы-биле СЭКП ТКК-ның даргазы Б. К. Пуго ССРЭ-ниң иштики херектер министринге томуйлатканы-биле холбаштыр, чугула ол күрүне албан-дужаалынга ажылдың улуг хемчээлдиниң барымдаалааш, СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының даргазының хүлээлгелерин күүседирин СЭКП ТКК-ның даргазының бирги оралакчызы Е. Н. Маховка пленум дааскан.

СЭКП ТКК-ның президиум кежигүнү М. И. Кодинни СЭКП ТКК-ның даргазының оралакчызынга пленум бадылаан.

Партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр сорулгаларны боттандырар талазы-биле СЭКП-ниң Төп Контроль Комиссиязының кылган ажылының дугайында СЭКП ТКК-ның даргазының бирги оралакчызы Е. Н. Маховтуң информациязын пленум дыңнаан болгаш хүлээп алган.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР КАБИНЕДИНИҢ ХУРАЛЫ

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң январь 30-де Премьер-министр В. С. Павловтуң даргалаашкыны-биле боор эрткен хуралынга 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларны солаашкының баштайгы түңнелдериниң болгаш бо ажылды доозар талазы-биле чорудар хемчеглерниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Аңаа ССРЭ-ниң Күрбанкызының баштаар чериниң даргазы В. В. Геращенко дыңнадыг кылган.

Улуг түңнүг тудуш акшаларны солуурунуң чугула турганы болгаш ажылды чогуур үезинде чорутканын солчуушкунуң түңнелдери бадыткаан. Январь 25-те байдал-биле алырга, ниитизи-биле 8 млрд. рубль ажыг тудуш акша солуушкунга кирбээн. Күш-ажылчы эвес арга-биле байып алырының хөй-хөй оруктары тодаратынган. «Ажылгыр-тывынгыр» дээр дыка хөй кижилер акша солуурунуң дугайында медээни дыңнап алгаш, хөй түңнүг акшаны кандыг янзылыг солуп алырының аргаларын дилеп тып эгелээп турган. Ылангыя садыг, ниитиниң чемненилге черлеринге, амыдырал хандырылгазының болгаш кооперативтер бүдүрүлгелеринге хөй санныг тудуш акшаларның турганы илерээн.

Чурттуң бүгү девискээрлеринде чурттап турар чон ниитизи-биле акша солчуушкунуң организастыг болгаш чогуур үезинде эрттиргени. Пенсионерлерниң болгаш ырак-узак черлерде чурттап, ажылдап турар кижилерге акша солуурунуң хуусаазын узадыр дугайында чалактың хүлээп алган шиитпири кончуг чөптүг болган. Ындыг боозажок Москвага болгаш оон-даа өске чамдык черлерге акша солуушкуну организаас чок байдалга эрткен, ынчангаш чурттакчыларның талазындан хомудалдар эвээш эвес келген.

Хуралдың ажылын түңнеп тура, В. С. Павлов бо ажылды организастыг доозарынче кичээнгейни угландырган. Чер-чер Советтериниң тургусканы акша солчулгазының талазы-биле депутаттар комиссияларынга тудуш акшаларны солуп бээр дугайында билдиришкиннерни кончуг кичээнгейлиг сайгарар ужурлуг. Эрге-хоойлу камгалаар болгаш банк органнары-биле бир демниг ажылдап тургаш, күш-ажылчы эвес орулгадан алдынган акша-хөреңгилерниң дедир эгиттине бээрин болдурбас хемчеглерни алыр ужурлуг деп, ол чугаалаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Россия парламентизиниң палаталарының каттышкан хуралы, а ооң соонда Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң тус-тус хуралдары январь 30-де болган.

Федерация керээзиниң төлевилели ээлчеглиг хуралдың кол темазы кылдыр чугаалажып көрдүнген. Ук документиниң белеткели канчаар чоруп турарының дугайында РСФСР-ниң Националдар Совединиң даргазы Р. Абдулатипов дыңнадыг кылган.

Р. Абдулатиповтуң информациязын хүлээп алган. Чугаалажып көргениниң түңнелдерин барымдаалавышаан, керээни чедир ажылдап кылырын уламчылаар. Бүгү-эвилел референдумунуң чорударынга чедир — марттың ортан үезинге чедир ол ажылды доозары көрдүнген.

Россияның пенсия фондузунуң дугайында түр дүрүмнү РСФСР-ниң Республика Совединге чугаалажып көрген. Ол документини, а ол ышкаш страхование дадырларын төлээр чурумунуң дугайында өске бир документиниң ниитизи-биле хүлээп алган. Бо айтырыгны бир чыл болгаш база катап чугаалажып көөрүн депутаттар шиитпирлээн.

Республика Соведи бодунуң ол шиитпирин Националдар Совединге бадыладырлы-биле дамчыдып берген.

РСФСР-ниң пенсия фондузунуң баштаар чериниң даргазын РСФСР-ниң Республика Соведи бадылаан. Дөртен ийи харлыг экономист, СЭКП кежигүнү А. Куркин баштаар чериниң даргазы болган.

(СЭТА).

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНДЕ

Партияның республика комитединиң секретариадының хуралынга «Пассажирлер аргыштырылгазын организастап турарында улуг четпестер дугайында» партия обкомунуң бюрозунуң 1989 чылдың май 10-дагы доктаалының күүседир талазы-биле «Тыва автотранс» каттыжышкынының чиңгине директору коммунист Н. Б. Дьяковтуң отчёдун дыңнап, чугаалашкан.

Пассажирлер аргыжылгазын экижидер талазы-биле айыткан планнарны болгаш хемчеглерни күүседирин «Тыва автотранс» каттыжышкынының чиңгине директору коммунист Н. Б. Дьяков организастааның хүлээп алган доктаалда айыткан. 1990 чылда оларның хемчээли каттыжышкын талазы-биле алырга, ооң мурнундагы чылдаазындан 10,3 хуу кудулаан. Эрткен чылын автобүдүрүлгелер автобус парыгын улгаттырза-даа, 24 муң ажыг рейсти, ооң иштинде хоорай маршруттарынга 23905 рейсти үскеп. Ниитизи-биле рейстер үскениниң уржуундан 2,5 миллион пассажирлерни сөөртпээн.

СЭКП кежигүнү Н. Б. Дьяков бодунуң чагырып турар организацияларының хүн бүрүдеги ажылынче кошкак кичээнгей салып турар. 1990 чылда автотранспорт бүдүрүлгелери автобустарның ажыглаарының техниктиг ажыглал көргүзүглерин кудулаткан. Хүн бүрүде-ле үрелик эвес 20—25 машиналар ажылдавайн турган. Ылаңгыя Чадааның, Ак-Довурактың, Хову-Аксының автобүдүрүлгелериниң автобустарын багай ажыглап турган.

Эш Н. Б. Дьяков Кызылдың пассажир автобүдүрүлгезиниң ажылын бодунуң хайгааралынга колдуунда албайн келген. Хоорай автобустарын маршруттарже үндүрерниде багай байдал мында тургустунган. Бедик мергежилдиг чолаачылар дыка чедишпес, чолаачыларның ажылдан үнер-кирер чоруу көвүдээн. Белеткелдиг чолаачыларның чок боор турарындан база өске-даа чылдагааннардан Кызыл хоорайның маршруттарынче график ёзугаар 39-40 автобус үнер тургаш, ортумаа-биле чүгле 23—25 автобустар үнүп турар.

Хоорай маршруттарынче автобустарның доктаамал үнмейн турары дээш хөй санныг хомудалдар партия болгаш совет органнарга кээп турар. ПАТБ-ның удуртукчулары болгаш специалистери пассажирлер шимчээшкиниң санын эки өөренип көрбес, автобустар чоруурунуң эптиг графиктиг тургуспайн турар. Маршруттарда контроль чогун ажыглааш, чолаачылар график сагывайн турар, маршруттан кара туразында үнүп чоруй баарының барымдаалары бар.

АТБ-де автобустарның техниктиг ажаалдазын кошкак тургускан. Машиналарның профилактиктиг техниктиг көрүлдезин болгаш ажаалдазын чогуур үезинде, шынарлыг кылбайн турар. Септелге ажылдарын багай организастап турар.

Пассажирлерни хандырарының культуразы чавыс. Кызыл хоорайда чолаачыларның хөй нуруузу доктаар черлериниң аттарын чарлавайн турар, абонемент талоннары чамдыкта чок болгулаар. Дыка хөй пассажирлер аргыжылга хөлезиниң төлевейн турар. 1990 чылда Кызыл хоорайга билет чок чораан 1416 кижини туткан, олар 5380 рубль торгаалды төлээн.

ПАТБ-ниң удуртулгазының ажылында шыңгыы четпестер бар турда-ла, эш Н. Б. Дьяков принципиалдыг эвес, негелде чок чорууну көргүзүп келген.

ПАТБ-ниң удуртулгазы, партия болгаш профэвилел организациялары ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче чогуур кичээнгейни угландырбайн турар чоруу кижилерниң кадыынга саадар чедирип турар.

Чаагайжыдылга талазы-биле Кызыл комбинадының шалыңкын эвес ажылы пассажир аргыжылгазының культуразынга багай салдарны чедирип турар. Автобус доктаар черлерин четчир санныг сандайлар-биле хандырбаан, доктаар черлерге дүгүй тайбас кылдыр элезинин чогуур үезинде төкпейн турар, оларның хөй кезиинде чырык чок.

Оруктарның байдалы багай боор турарындан, Чаа-Хөлче, Тээлиже, Хандагайтыже болгаш чурттакчылыг өске-даа черлерже автобустарның машиналары үзүктелип турган. Оруктар суг-хем кежер черлерни чогуур үезинде база белеткевейн турар. Хем дуттап эгелээниниң ужурунда Сарыг-Сепче автобустар шимчээшкиниң чүгле 1990 чылдың декабрь 26-да азы барык бир ай озалдап эгелээн.

Эш Н. Б. Дьяков дузалал албаннарының ажылын тодаргай организастаары дээш каттыжышкынының пассажирлер аргыжылгазының килдизиниң удуртукчуларынга чогуур негелдеп тургуспайн келген. Автовокзалдар болгаш пассажир автостанцияларының каттыжышкынында, ылаңгыя оларның билет садар кассаларында, тайылбыр-информация албанында күш-ажылды багай организастаан. Автобустарның чоруп азы кээп турарын чүгле орус дыл кырында чарлап турары чаңдык пассажирлерге таарымчалыг эвес боор турар. Кызылдың автовокзалында диваннарны, сандайларны оя-чара кескилеп каапкан. Хоорайлар аразының телефон-автоматы ажылдавайн турар, ие-чаштың өрээлинде орун нар чок, ол чорук оларның талазындан чөптүг хомудалды болдуруп турар.

Каттыжышкынының удуртулгазы, ооң чиңгине директору коммунист Н. Б. Дьяков болгаш автобүдүрүлгелерниң партия организациялары национал кадрларны ажылга шилип алыр, таарыштыр тургузар болгаш өөредир ажылдарны кошкак чорудуп турар.

Партия рескомунуң секретариады СЭКП обкомунуң бюрозунуң «Пассажирлер аргыштырылгазын организастап турарында улуг четпестер дугайында» доктаалының четпес күүседиглиниң турарын демдеглээн болгаш каттыжышкынының, автотранспорт бүдүрүлгелериниң партия организациялары-биле кады ажылда бар четпестерни чайладыр талазы-биле немелде хемчеглерни алырын коммунист Н. Б. Дьяковка дааскан. Пассажирлер транспортунуң бүдүрүлге-техниктиг баазазын көскүзүү-биле быжыглаары, септелгениң болгаш автотранспорт чүүлдерин ажаап тударының шынарын экижидери, материал-техниктиг хандырылганы экижидери, транспорттуң техниктиг оелен чоруун бедидери, шимчээшкиниң доктаадып тургускан графиктерни шыңгыы сагыыры, чолаачы, диспетчер, кассир кадрларны болгаш өске-даа ажылдакчыларны эки белеткеп, ажылга быжыглап тургузарының база оларның профессионал белеткелин бедидериниң, озалдадып чок ажыл дээш оларның харысалгазын бедидериниң чугулазы демдеглеттинген.

Пассажирлер аргыштырылгазын организастаарынга, пассажирлер хандырылгазынга бедик культуралыг болурунга чогуур байдалдарны тургузарын Кызыл хооркүскомунуң болгаш районкүскомнарның удуртукчулары коммунистерге сүмелээн.

Пассажир транспортунуң ажылынче доктаамал кичээнгейни салырын, транспорт ажылдакчыларының ортузунга идей-кижизидилгелиг ажылды сайзырадырынче, даандырган ажыл-херек дээш оларның харысалгазын бедидеринче бүдүрүлгелерниң партия организацияларының күжениишкиннерин угландырарын партия Кызыл хооркомунга болгаш райкомнарынга саналдаан.

ШИИТПИРЛИГ АЖЫЛДААРЫН ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Ниитилелдиң эң чугула айтырыгларын СЭКП-ниң шиитпирлиг көөрүнүң, ооң бүгү структураларынга дем-биле ажылдаарын экижидериниң, политиктиг ажыл-чорудулганың чаа дуржулгазын шиңгээдип алырының сорулгалары эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының, партияның республика, край, область комитеттериниң бирги секретарьларының январь 30-де Москвага болган чөвүлел хуралының кичээнгейиниң төвүнге тургустунган.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев чөвүлел хуралды ажыткан. СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин илеткел кылган. Социалистиг шилип алыышкынның партия чайгылыш чокка камгалавышаан, бодунуң хүрээлениң сырый каттыштырар талазы-биле сөөлгү үеде чугула хемчеглерни ап чорутканын ол онзалап демдеглээн, божаннадыкчы, өжээтен күштер ук хемчеглерге удурланыышкынны кылган болгаш антикоммунизмниң база чарылдырыкчы, башкаланчак чоруктуң халыыдаашкыны өскүп турар апарган. Мындыг байдалдар турда, бодунуң аргаларын болгаш политиктиг күжүн чедир үнелеп көрбейн баар чоруктан партия адырлыр ужурлуг.

Чуртта кризистиг социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалды ажып эртер талазы-биле чурттуң Президентизиниң саналдааны, ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV съездизиниң чүүлдүг деп көргени бирги ээлчегниң хемчеглери практиктиг ажылдың төвүнге тургустунган турар ужурлуг. Эвилелдиң демократтыг чаартылгазының, экономиканы чогумчалыг болдурар программаны бирги ээлчегде боттандырарынга, чоннуң социал камгалалдының хандырарынга үндезилээш, рынок харылзааларынче шилчииринин дугайында база күүсеичи эрге-чагырга органнарының дээштиг системазын тургузар дугайында чугаа болуп турар. Ындыг хемчеглер кижилерниң күзелинге дүгжүр болгаш ук хемчеглер чокка ниитилелдиң улам мыйгы демократтыг шимчээшкини болдунмас.

Социал-экономиктиг байдалды таарымчалыг болдурар талазы-биле СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының стратегиязының база тактиказының айтырыгларынга илеткелчи оон ыңай доктааган. Советтер-биле оон кады ажылдажылгазындан хөй чүүлдер хамааржыр апаар. Оларның-биле харылзаалар удур туржуушкун-биле эвес, а демнежип ажылдаары-биле тодаргайлаттынар ужурлуг. Ажылдың парламент дуржулгазының идепкейлиг сайзырадыры эргежок чугула. Партия болза массалыг шимчээшкиннерге, профэвилелдерге, комсомолга, хоочуннар организацияларынга даянып болгаш ажылчыннарга, тараачыннарга салдарны чедирер ужурлуг. Интеллигенцияның талазындан партияга калбак деткимче чокка СЭКП-ниң чогумчалыг ажыл-чорудулгазы хандырары берге болур. Бүгү деңнелдерге ылаптыг ажылдап шыдаар болгаш авторитеттиг күрүне эрге-чагыргазын тургузарынче коммунистерниң күжениишкиннерин угландырар херек. Эвилелдиң хевээр арттырар база чаартыр. Эвилелдиң чаа керээзин чарар талазы-биле улуг болгаш берге сорулгаларны шиитпирлээрин партия комитеттеринден негеттинип турар.

Политиктиг өске организациялар база шимчээшкиннер-биле кады ажылдажылганың ажык байдалының дугайында О. С. Шенин чугаалавышаан, хоойлу-дүрүм, политиктиг методтар, чугаалажыышкыннар, дискуссиялар, политиктиг демиселге күчүлээшкинден ойталаары, топтуг чорук ындыг дем каттыштырылгазының принциптери болур ужурлуг деп онзалап демдеглээн.

СЭКП Ленинград обкомунуң бирги секретары Б. В. Гидаспов, СЭКП-ниң Камчатка обкомунуң бирги секретары В. Я. Абаев, СЭКП-ниң Марий республика комитединиң бирги секретары Г. А. Поспеев, Литваның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары М. М. Бурокявичюс, СЭКП Орел обкомунуң бирги секретары И. А. Володин, Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары А. П. Рубикс, СЭКП Оренбург обкомунуң бирги секретары А. Ф. Коломиченко, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев, СЭКП Волгоград обкомунуң бирги секретары А. М. Анипкин, Украинаның Компартиязының Харьков обкомунуң бирги секретары А. К. Мялица, Узбекистанның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Узбек ССР-ниң президентизи И. А. Каримов, СЭКП Чита обкомунуң бирги секретары Н. В. Мерзликин, СЭКП Хабаровск крайкомунуң бирги секретары С. А. Маркаров, Украинаның Компартиязының Львов обкомунуң бирги секретары В. В. Секретарюк олар чөвүлел хуралга санал бергеннер.

М. С. Горбачев чөвүлел хуралга чүве чугаалаан.

(СЭТА).

ЧҮГЭЭРТЭЭШКИН БАР-ДАА БОЛЗА...

Чагаа изи-биле

Бо чылдың январь 11-де Белдир-Арыг суурда кодээ бижикчи В. Картиден «Хандырылгавыс кажан экижиир?» деп эгелиг чүүл редакцияга келген. Тус черде чоннуң хандырылгазында четпестерни бижээн чагаалар чаңгыс эвес удаа кээп турарын өөренип көргеш, чагаа соо-биле чоруп, ниити байдалды көөрүн шиитпирледивис. Бир-тээ, авторнуң бижээни чүүлүнде айыткан черлерниң ажылы-ижин көөр болганымда, ук черде сан-хөө килдизиниң эргелекчизи Н. М. Төмүрге ужуражып, кады ажылдаптар ийи кижи бээрин дилээдим. Ол райкүүскомунуң чанында өртектер комиссиязының кежигүнү Э. Ч. Бичииржик, сан-хөө килдизиниң ревизор-инспектору Д. А. Очур оларны сүмеледи. Баштай-ла пекарияның ажылын көрүп чеде бердивис. Улуг мастер Лина Уваацай, технолог Алла Сырат олар ол хүнүң ээлчээн башкарып, ажылдап турлар. Оларның-биле чайлаңы бөөрге чугаалажырывыска, ында тускай эртемниг кадрлар ажылдап турар болду. Лидия Кандак удурткан бөлүк хлеб-биле кады хүнде 600 кезек булочка кылыгларын бүдүрүп үндүрүп турар. Ол хүн сүт холумактыг «Каравай» хлебтерни быжыргаш, делгирлерде чыскаай салгылап каан. Маргарин, ак үс, сүт-биле хандырылга эки болза, аңгы-аңгы хевирлериң булочка кылыгларын бүдүрүп болурун олар чугааладылар. Далган шыгжаар өрээлиниң ээжи ойбактарлыг. Соок далганны чеже-даа чылыг сугга былгаарга, эки хөөвейн турар.

Ында ажылдап турар кадрларның чогум ажылынга хамаарылгазы шалыпкын, ажылгыр тура-соруу барын эскердивис. Ынчалзажок бирги, ийиги сорттуң далганнарындан быжырган хлебтерин деңзилеп көөрүвүске, баштайгы сорттан быжырган хлебтиң деңзизи негелдеге дүгжүп турар, а ийиги сорттуң далганындан быжырган хлебтиң деңзизи 0.850 грамм болур турда, херек кырында 0.830, 0.840, 0,780 граммнарны деңзиге айытты. Мынчап кээрге чогуур деңзизинден эвээш. Деңзиниң байдалын көөрүвүске, оон согунчутажы 0,10 граммда айтып турар болган. Ындызын хлеб быжырыкчылары боттары база билир болдулар. Мындыг четпестерни дораан эттес болза, кайын таар жыр. «Бичии четпестер оон-даа улуг хемчээлге чедип, чоңга таарымча чок сеткил-хөөнүү болдурар.

Оон столоваяга келдивис. Ам ниитиниң чемненилге черинге хамаарыштыр бижээн кодээ бижикчи В. Картиниң чүүлүнден одуругну маңаа киирейн: «...Самагалдайда даштындан көөрге шил-шиңимел столовая бар. Дүктүг чүве болза, тазаргыже чугаалап келген чүве-дир. Маңаа кылып турган, чүгле дүъштеки чемниң дээжизин чооглап болур. «Пятница санында — национал чемнер хүнү» деп орус дылда бижээн чарлал бар. Ол хүн душ боп кижи келир болза, тыва сүттүг шай безин чок боор». Авторнуң бижээн бо-ла чүүлдерин столовая ажылдакчыларының ажыл-ижи-биле дүүштүрүп көрдүвүс. Столовая эргелекчизи Валентина Норбу-биле ажылының байдалын чугаалажып, чоңга аъш-чемнер белеткээринге курлавырын база айтырдывыс. Эргелекчи касса аппарадынга ажылдаар мергежилдиг. Ол мурнуку чылдарда кассирлеп, дузалакчы поварлап база өске-даа ажылдарны кылып келген. Шак ынчаар ол столоваяга 16 чыл ажылдап келген. Ону эргелекчиге өөрү идегеп соңгуп алган. Өөрүнүң идегелин ажыл-херекке көргүзер дээш Валентина Оюн-ооловна кызып ажылдап турар. Ажылдың шынарын экижидери-биле бо чылын бир дугаар ээлчегниң улуг повары Валентина Дамдыны Кызылдың садыг-кооператив училищезинге өөредип алган. Ам калькуляцияны боттары тургузуп алыр болу берген. Поварлар ортумак эртемниг, дөртку разрядтарлыг. А чем улекчилери харын үр ажылдаан, дагдыныкчылар. 1989 чылда бир технолог, бир повар Таңдының Бай-Хаакка дуржулга солчуп чораан. Технолог Валентина Ооржак Улан-Удэже өөренип чоруткан. Ниитизи-биле ийи ээлчегде 12 кижи ажылдап турар. Эрткен чылын дөрт кижини кызырган. Ийиги ээлчегниң поварларын ам өөредир деп турар. Ынчангаш ажылчын күш четчир деп көрүп турар. Хүнде кирип турар орулга келир чемненикчилерден хамааржыр. Хүнде 500-600 рубль азы муң рубль-даа чеде бээр.

Чемненикчилерге янзы-бүрү хоолулуг чемнерни белеткеп бээрин райпонуң аъш-чем хандырылгазындан база онза хамааржыр. Столовая ажылдакчылары чылын 900 килограмм картофель тарааш, 2 тонна дүжүт алган. Ам ооу төнүп турар. Чогум картофель шыгжаар подвалы эки. Белеткел конторазының дүжүрген тонна хире картофели шала дома бергени-биле 600 килограмм үрелген. Ам райподан картофель алыр. Капуста 14 тонна дүжүртүнген турган. Ам 8 тонна арткан. Ол часка чайлыг чедерин эргелекчи чугаалады. 500 килограмм морковь бар. Согуна эвээш арткан. Эът-биле үзүк чок хандыртынып турар. Бо бүгү чемнерни белеткел конторазы үзүктелдирбейн хандырарын кызып турар. Чаа алган макарон кылыглары бирги кварталга четчир. Чиңге-тараа бар. Оон өске холуксаалар эвээш. Дагаа чуургазын күш фабриказындан үзүктелдирбейн ап турар.

Январь 17-де поварлар чемненикчилерге чочак-тараалыг мүн, гуляш, бифштекс, плов, лапша белеткээн. Чигирлиг кара шай. Залга олурган чамдык чемненикчилерден ол хүнүң белеткээн чеминге хамаарылгалыг айтырарымга, таарзындылар.

Бодум хуумда ол чемненикчилерге база каттыштым. Ынчалзажок поварларның кылган чемнериниң граммнарында четпес азы ажыр кылган хажыдыышкыннар барын деңзи согуну көргүстү. Чижээлээрге, 0,40 грамм кескиндиг хлеб 0.10 грамм четпеди. Бифштекс 0,220 грамм турар турда, ону 0,350 грамм кылгаш, саткан. Бо хажыдыышкынны моон соңгаар катаптаваалы-биле эргелекчиге чугааладывыс. Сүт неделяда ийи катап келир. Ону уруглар албан черлеринге баштай үлээр, оон артыы ниитиниң чемненилге черинге кээр. Кышкы үеде оон-биле хандырылга чедишпейн баар. Пятница санында тыва чемнерни белеткээрин кызыдып турарын поварлар чугаалаар болду.

Столоваяның кожа өрээлинде кондитер кылыгларын бүдүрер цехтиң ажылын база көрдүвүс. Мая Сарыг-оолдуң ээлчээ кидин түлүк, ажыл-ижинде чай чок турлар. Херелмаа Шойдак боова быжырган, дөртку разрядтың кондитер кылыгларының мастерлери Алёна биле Мая Сарыг-оол олар бирээзи далган ойген, өскези пряник быжырарынга белеткенген тур. Ийи ээлчег бар. Олар айда 6 муң рубльдиң кондитер кылыгларын бүдүрерин чугаалады. Ам 3 муң рубльдиң ажылын бүдүрген. Байырлал хүннеринде чондан хөй чагыг кирер, аңчыларга боова-боорсакты чагыг ёзугаар үргүлчү кылып бээрлер. Маргарин, ак үс, консерваалаан сүт чок. Чүгле ивек үзү-биле чем белеткеп турар. Бир эвес ол чемнер-биле хандырылга эки турган болза, кондитер кылыглары оон-даа хөйнү белеткээр арга бар.

1987 чылда столоваяның ажылын көрүп чорааным-биле база кодээ бижикчи В. Картиниң чүүлүнде айыткан шүгүмчүлелдерин үстүнде барган черлерниң ажыл-ижи-биле дүүштүрүп түңнеп көрейн. Хлеб-биле хандырылга мурнукузундан чүгээртээн. Ону бүдүрүп турар кадрларның билии, күжү четчир. Ниитиниң чемненилге черинин чоңга бараалгадып турар чемнерин четтиргеш, бодум хуумда черле мурнукузундан өскерилге бар деп түңнедим. Поварларның боттарының күзели-биле шилип алган эргелекчизи В. О. Норбу кадрларны шыдаар туруштарында быжыглаан. Столовая-биле тудуш кондитер кылыгларының цехиниң ажылы чүгээртээн. Ажыл-ижи кадрлар-биле четчелеттинген. Ынчалзажок поварларның ажылдаарынга беш чыл бурунгаар көргеним четпестер ам-даа шаптыктавышаан. Даштындан көөрге чаагай кафениң чылыг суг дамчыыр системазы орта ажылдаавазындан, поварлар аяк-сава чуттан чуундуузун улуг сакпыларга куткаш, дашкаар аппарып төгер, келген чемненикчилер зал соогундан, тонун олуруптар. Бо-ла бүгү байдалды райпо даргазы Б. Б. М. Иргитке чугаалап, авторнуң чагаазын база номчуттум. Бо чылын столоваяга улуг септелге чорудуп, чылыдылга системазын райпонуң сантехниинге кылдырар деп турар.

Автор В. Ш. Картиге база ужуражып чугаалаштым. Мурнунда ындыг четпестер турганын ол каталтады. Ындыг турганын оон-биле чепшээрешпишаан, амгы байдал черле өскерлиишкиниинг чүгээртээниниң аңаа тайылбырлаадым. Столоваяның ажылынга шүгүмчүлел кылган бижикчи ажылды анализтеп күзели-биле бижээнин билбе чогуур. Ынчалзажок бижикчи кижи кандыг-бир четпестерни бижиир бетинде, баштай ханы анализтеп, харысалгалыг кижилери-биле чугаалажырын аңаа сүмеледим.

Сиирнимаа ЧООДУ.
(«Шынның» корр.).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бешки сессиязы РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 1991 чылдың февраль 4-те 10 шакта ажыттынар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кичээнгейинге

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бешки сессиязынга келген Тыва АССР-ниң улус депутаттарының бүрүткелин 1991 чылдың февраль 2-де 10 шактан 20 шакка чедир Советтер бажыңының № 107 өрээлинге (телефон 2-55-42), 1991 чылдың февраль 4-те 8 шактан эгелеп РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга (телефон 3-34-46) чорудар.

• • •

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдарының дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының хуралдары 1991 чылдың февраль 3-те эртенгиниң 10 шакта Советтер бажыңынга болур.

Коммунистиң туружу

НЕГЕЛДЕ ЫНДЫГ

Партия эге организацияларының дайынчы аргашинээзин бедидериниң көрүлдези чорул турар, оон бир чылы доозулган. Партия райкомнары, парткомнар оон түңнелин үндүрүп, тиилекчилерин илередип турар.

Оларның ажыл-чорудулгазын, дуржулгазын солунга чырыдып, өскелерге таныштырары партия организацияларының ажылын экижидеринге салдарын чедирер деп санаан бис. Ынчангаш дээрелерниң ажылын бижиирибиле партия Мөңгүн-Тайга райкомунга чеде берген мен. Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын чаартырының талазы-биле партия райкомунуң комиссиязының даргазы Сарыг-оол Доңгавка ужураштым. Бо ажылды удуртуп башкарып турар кижи болгаш мээң айтырыымга долу харыызы дораан-на берген.

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партия комитеди, районнуң херекчилер ниитилелинде партия организациязы көрүлдениң негелделерин багай эвес күүседип турарын ол айыткаш, оларның ажыл-чорудулгазы-биле таныжарын сүмелээн. Аңаа чеде бердим.

— СЭКП-ның XXVIII съездизиниң хүлээп алган шиитпирлеринде партия эге организациязының ажылын чаартырынче, эде тургузарынче, оон ат-алдарын, ролюн бедик көдүреринче улуг кичээнгейни салгаш, оон өргелерин болгаш хүлээлгелерин партияның чаа Уставында улгаттырган. Ынчангаш ол айтышкынны амыдыралга боттандырарынче партбюро ажыл-чорудулгазын угландырган деп, партия эге организациязының секретары Тамара Иргитовна Долгар ажыл-чорудулгазын чугаалап эгеледи.

Мында чаа чүве болза партия эге организациязының ажыл-херектериниң программазын ажылдап кылгаш, ниити хуралга бадылааш, ону амыдыралга боттандырарының хемчеглерин ап турары болур. Ол документтиң парторг мени көргүсту. Партияның XXVII съездизиниң, Россия Федерациязының Компартиязының Тургузукчу съездизиниң, партияның XXIII республика болгаш VII район конференцияларының шиитпирлериниң күүседир талазы-биле партия эге организациязының ээлчээн каш чылдар дургузунда чорудар ажылдарын мында тодарган айыткан. Программада партия ажылын эде тургузуп, чаартырынче, партийжи органзастыг, идеологтуг болгаш кадрлар-биле ажылды экижидеринче, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурарынче, күш-ажылдың сагылга-чурумун база корум-чурумну быжыглаарынче, чоннуң чугула хереглелдиг үлетпур, аъш-чем бараанныг-биле хандырарын, социал-экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээринче кичээнгейни салган.

Ону күүседир дээш чүнү кылып турарыл? Бир дугаарында, бөдүн чыл дургузунда партия организациязының чорудар ажылының планын тургускаш, оон күүселдезин харылаар коммунистерни томуйлаан. Коммунистерниң партийжи даалгазын эде көрген. Районнуң херекчилер ниитилелиниң эң чугула болгаш харыысалгалыг участоктарында коммунистерни быжыглаан. Партия кежигүннериниң билииниң, ажылга мергежилиниң, күзелиниң аайы-биле тус-тус партийжи даалгаларны бергени ажыктыг талазын көргүскен. Коллективте 26 партия кежигүнү бар. Олар ленинчи партияның херээнге шынчы болур, коммунистиң аттарын бедик тудар дээш демисежип турар улус болду. Бүдүрүлгеде он бир коммунист ажылдап турар, оларның 10-у эрткен чылдың планныг онаалдаларын ажыр боттандырган. Бо чылды багай эвес көргүзүглерлиг эгелээн. Партийжи даалганы кижи бүрүзү ак сеткилдиг күүседип турар.

Эрткен чылдың төнчүзүнде болган партия эге организациязының отчет-соңгулдалыг хуралынга коммунистер эвээш эвес шүгүмчүлелдиг саналдарны берген. Оларны эдип алыр, четпестерни бо чылын катаптавазы-биле тускай хемчеглерни ажылдап кылып, оларны партия хуралынга чугааланкаш, оларны күүседири-биле бадылап алган. Ында районнуң ажылчы чонунуң өргежок чугула хереглел бараанныг-биле хандырып турарында, коллективте идеология ажылында, садыг ажылдакчыларының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарында четпестерни эдери болгаш өске-даа хемчеглерни киирип турар.

Районнуң херекчилер ниитилелиниң цехтериниң удуртукчуларының, коммунистерниң даандырган ажыл-херекти, партийжи даалгаларны канчаар күүседиин, ажылды эде тургузарынга бодунуң хууда киирип турар үлүгүнүң дугайында отчеттарны партия болгаш бюро хуралынга дыңнап, чугаалажырын көвүдеткен. Коммунистерниң отчеттарын, дыңнадыгларын алыры ажыктыг деп партия эге организациязының секретары санап турар. Бирги ээлчегде коммунист кижиниң ээ-харыысалгазын, ролюн бедидер, күш-ажылчы коллективтиң ажылын экижидеринге дузалаар. Хуралга олурушкан партия кежигүннеринге болгаш кежигүн эвестерге оон салдары биче эвес, оларның ажылынга, хөй-ниитиниң херээнге ээ-харыысалгазы бедииринге дузалаарын амыдырал көргүскен.

Партия организациязы садыг ажылдакчыларының билиин, мергежилин бедидеринче доктаамал сагышты салып келген. Чүге дээрге шыырак билиглиг, эки мергежилдиг кижи онаашкан ажылын негелдеге чедир кылыр, чоннуң негелделеринге, хереглелдеринге дыңнангыр, кичээнгейлиг, улуска эптиг, эвилең болур. Ону барымдаалааш, коллективтиң кежигүннериниң политиктиг болгаш экономиктиг өөредилгезин организастаан. Ылаңгыя экономиктиг билиглерни чедип алырынче райпо ажылдакчылары чогуур сагышты салыр болу берген. Чүге дээрге аренда керээзи-биле ажылдап, рынок экономиказынче шилчип турар үеде экономика талазы-биле ханы билиг кымга-даа херек. Коллективтиң ажыл-агый магазинни бир дугаарында аренда керээзинче шилчээн, ол деп шилгелиг арга ажыктыын көргүскен. Магазинниң садыгжылары коммунистер Салчак Болатмаа, Чангын Дүү-Дарый аренда керээзи-биле чогумчалыг ажылдаанындан ай, квартал санында бердийген планныг онаалдаларын ажыр күүседип келген. Бо мурнакчы садыгжыларның үлегерин өскелери эдерип, чаа депшилгелиг арга-биле ажылдаарынче кирип турарлар.

Мөңгүн-Тайганың коммунистериниң боттарының хууда эгелээшкин-биле кандыг-ла-бир ажыктыг чүүлдү кылыр хүлээлгени алганын «Бот-идепкей» программазы деп адаан. Ону боттандырып эгелээниниң үшкү чылы чорупп турар. Ол районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге ажыктыг болган. Бо чылдарда райпога колбаса кылыр, эът ыштаар цех ажыттынган, «Бот-идепкей» программазының күүселдезин ам-даа уламчылаар. Райпо баштаар черниң даргазы Виктор Салчактың бот-идепкейи-биле кызыл-булуңну кылыры көрдүнген. Эрткен чылын оон тавааң салган, бо чылын ажыглалга киирери көрдүнген.

— Коммунистер дег ажылдаарын, калбак үлегерлиг болурун партияның Уставы негеп турар. Ынчангаш ону хажык чокка күүседир дээш ажылдап турар бис — деп, партия организациязының секретары чугаалап турар.

Шынап-ла, Мөңгүн-Тайга райпозунуң коммунистери, бүгү ажылдакчылары эки ажылдап турарын ажыл-ижи-биле таныжкаш бүзүредим. Аңаа чораш чанып келгенимде соонда, каш-ла хонганда бо коллективти 1990 чылда республиканың садыг организацияларының аразында чарышка тиилекчи болган деп санааш, шилчиир Кызыл түк-биле шаңнаан. Бо чедиишкинге партия организациязы, ында коммунистер биче эвес салышкынныг киирген чугаажок.

Таап-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).
Мөңгүн-Тайга район.

МУРНАКЧЫ БҮДҮРҮЛГЕДЕ

• Шупту-ла чогумчалыг эвес •

1990 чылда мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле республиканың социалистиг чарыжынга «Кызыл» куш фабриказы мурнакчыларының бирээзи болуп, партия рескомунуң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, облрескомунуң база РСФСР-ниң Аныктарының Ленинчи Коммунистиг Эвилелиниң рескомунуң шилчиир Кызыл тугун чаалап алганнарының бирээзи.

Бөгүн бистиң беседалажыкчывыс ук бүдүрүлгеде партком секретары Ю. К. АРАКЧАА.

— Юрий Кууларович, амгы үеде партия организациязы бүдүрүлгечи ажыл-херекке киришпес дээр болган. Ынчалза-даа бис ылап-ла ол айтырыг талазы-биле силерден айтырыглар салып тур бис. Чылдагааны чүл моон?

— Ийе, номчукчулар бисти эрги хөөннерден уштунмаан-дыр деп чемелевезин. Партком коллективте чарышты, идеология ажылын харылап турар. Оон аңгыда партияның ажылын коммунистерни дамчыштыр чорудуп эгелээн. Фабрикада 400 ажыг ажылчын, оон иштинде 18 коммунист бар. Олар аңгы-аңгы цехтерде. Ындыг болганда хамаарышкан цехтеринде ажыл дээш дорт харылаар. Чылдагааны ында боор ужурлуг. Кижи фактору деп чүүл бар. Партия организациязының чаа негелделер-биле бир кол ажылы ол. Амгы үеде чуртта база республикада-даа болуп турар болуушкуннарны ажылчыннар ортузунда калбаа-биле тайылбырлап, ажылывыс-биле холбап тур бис. Өске организацияларда дег, бисте партия билдедип дужаал берип турарлар база бар, чажырбас бис.

Чедиишкинниң кол-ла чылдагааны чүдел деп айтырыгны сала бээриңерни баш удур билип олур мен. Аңаа база харыылаайн: бисте харысалгалыг кижилер бар, мергежили база бедик, оон аңгыда социал айтырыгларны чоптуг шиитпирлээр дээш кызыдып тур бис. Оон бадыткалдары мындыг: хөй национал улус бис. Шалыпчыларывыстан адаайн: эстон Л. Г. Гунцевич, тывалардан Бичии Хертек, Ф. Лүндүп, А. Сат, орус улустуң төлээзи В. Долганина. Оон аңгыда Н. Лепко, С. Куджубаев, Т. Шубаева деп улустар бар-дыр. Аңгы-аңгы нацияларның төлээлери. Тус-тус коллективтерден белен продукция цеги бар. 145 уруг турар садиктиг бис. Амдыызында ол биске четчир. Эрткен чылын 4 аал чурттаар 2 бажыңны ажыглалга кирдивис. Бильярд, теннис ойнаар, хүрежир залдарлыг бис.

Улустуң алыр шалыңы хөй, чижээ, таңныыл кижи безин айда 226 рубль шалыңныг, а ниити ажылчыннарның ортумак төлевири айда 350 хире рубль. Камгалга, продукцияның шынары, кушту хоратпааны дээш немелде төлевирни база алыр, ынчаар көөрде ажыл төлевири хөй. Бир кол чүүл ол. 1990 чылда чурттталга бажыңнарын септээринге 120 муң рубльди үндүрдүвүс, 80 хире квартира-бажың фондулуг бис. Ол ам-даа эвээш. Бүдүрүлгеде сугну чаштырып чунар черлиг бис, ол ышкаш санэрттирилге база бар.

Бисте кадр талазы-биле айтырыг чок. Харын улус артык, кым-бир кижиниң үне бээрин манап турар. Өскээр чугаалаарга, ол талазы-биле рынок хоойлулуг бис. Тыва кадрлар аажок көвүдеп тур. Чижээ, ветлабораторияда 4 национал специалист бар. Аныяк специалист Алексей Билжумну ап көрээли. Ол болза к/а/а институдун доозкаш, биске баштай операторлап ажылдады, ам зоотехник апарган. Амгы үеде Москвада билиг-мергежилин бедидип, өөренип тур.

Социал айтырыг талазы-биле моон соңгаар, чоокку үеде кылыр чүүлдеривис чүл? Бажың оочурунда 50 хире өг-бүле бар. Ынчангаш чурттталга бажыңнарын тударын уламчылаар бис. Ниити чурттталга бажыңын тудар. Столоваявысты алгыдар бис. А бүдүрүлгеге дөрт 75 муң дагаа кирер ийи цехти бо чылын доозар ужурлуг. Ол ышкаш чуурга шыгжаар складты тудары көрдүнген.

— Ам шуут-ла бүдүрүлгеге айтырыывче кирип көрүңерем.

— Бүдүрүлге айтырыы бе? 1990 чылда пландан ажыр 4,8 млн. борбак чуурганы хойну саткан бис. План ёзугаар 412 тонна куш эъдин садар тургаш, херек кырында 544 тоннаны дужаадывыс. Ынчаарга эрткен чылын чонга 105 муң бройлер дагаа оолдарын, 34 муң кас, 103 муң дагаа, 3,1 муң индюк база 30 муң өдүрек оолдарын саттывыс. Ол дээрге бөдүүнү-биле санаарга, чурттакчы чон 550—600 тонна куш эъдин немей алган-дыр.

Планны ажыр күүседип келгенивистиң ачызы болза районнарга автомашиналарывыс-биле дагаа чуургазын аппарып садып турар апарган бис. Ол практиканы уламчылаар бис. Ынчангаш райкүүскомнардан, садыг организацияларындан дилээвис чүл дээрге, тускай орансавадан биске үндүрүп бээр болза, аңаа дагаа чуургаларын боттарывыстың транспортувус-биле чедиргеш, садыглап болур бис.

Бо чылдың январь 1-де бисте 412 муң дагаа бар. Амгы үеде улугларын солуур-биле 424 муң дагаа оолдарын азырап эгелээн бис. Чыл дургузунда оларны солуп, чаартып аптар бис. Эрткен чылдың август айда Омскиден «Омская-0,82» дээр кыс дагааларны экелдивис, оларның бирээзи-ле чылда 270 борбак дагаа чуургазын бээр, олар «Беларусь-9» дээр кыс дагааларны солуур. Оон аңгыда сентябрьда база-ла Омскиден 60 муң бройлер чуургаларны садып алдывыс, олар бо чылдың март төнчүзүнде чуургалап эгелей бээр. Ынчангаш чурттакчы чонга дагаа оолдарын, өске-даа куштар оолдары садарын көвүдедир бис. Мурнуузу ышкаш куш оолдары садып алыр дээш келгеннерни саададып, тудуп турбас бис. Бир чаа чүүл болза дагаа азы өске-даа куш азырап алыр. Бистен садып алыр дээн күзелдиг ажыл-агыйлар-биле керээ чарган, оларның төлээлерин бодувустуң баазавыска Кызылга өөредип болур бис. Чүгле төлевирлиг.

— Юрий Кууларович, мындыг айтырыглар база бар: кезек үеде солуннарга-даа бижип турду бо: дагаа чуургазы, эъди хоралыг бүдүмелдерлиг дээш, шуугажып-даа турган болгай. Бо талазы-биле номчукчуларга чүнү тайылбырлап болур иргин силер?

— Чок, бистиң фабриканың дагааларында, черле азыраан куштарында ындыг бүдүмелдер шуут чок. Химиктиг бүдүмелдерни хензигни-ле ажыглап турар бис. Бисте ветлаборатория бар, олар продукцияны доктаамал хынап турар. Ынчангаш садып алыкчылар ол талазы-биле бичии-даа сезинмезин.

— Ынчаарга-ла эки-дир. База бир арай чиктиг айтырыг бар, ону садып алыкчылар аажок-ла сонуургап турар чүве бо. Херектиң ужуру чүл дээрге дагаа чуургазының өртээ улгаткан болгай. Ол дугайын чонга тайылбырлавас, пынып, ужуруп чугаалавас болза хоржок ийин, Юрий Кууларович.

— Ол черле чеп харын. Чүге дээрге бистиң куш чемгерер кол-ла чемивис — холумак чемнерниң өртээ улгаткан. Мурнунда бир центнерниң 16-18 рубль турган болза, ам 35-38 рубль. Ону бистер хүнде 40 тоннаны, а чылда 14 муң тоннаны чарыгдап турар бис. Куш чуургазынга чарыгдалдарның 70 хуузу холумак чемнерге үнер боор чүве. Оон аңгыда балык үнүнүң өртээ үш катап, эм-домнуң база витаминнерниң 4, транспорт хөлезиниң, артык резектер өртээ 50-ден 70 хуу чедир өскен болгай. Ынчангаш куш фабриказы чуурга өртээн кара туразы-биле, артык орулгалар киирип алыр дээш өстүре бербээн деп чүүлдү айтып каайн. Рынок үези келген болгай. Бир-тээ, рынок дугайын чугаалай берген болганында, мал чемин Абакандан сөөртүп ап турарывыстың дутайын ыяттавайн баарга база таарышпас, ону сөөртүрү-биле 4 КамАЗ-ты садып алдывыс. Чылда-ла 150 тонна витаминниг сиген далганын белеткеп алыр шоолдуг бис. Ону тарып өстүрүп турар бригадавыс бар.

Бисте байдал ниитизи-биле мындыг. Ынчаарга эрткен чылдың бирги чартынында, үшкү кварталда-даа республиканың шаңналдарын алгылаан бис. Бо дээрге өөрүнчүг-дүр. Ажылчыннарывыстың, бүгү коллективтиң кызымак күш-ажылының ачызы ол. Ынчалза-даа бо хүнде бистиң агар саныывста акша-херекгивис чок. Рынок үезиниң негелдези шыңгыы. Шуут-ла буураанывыс ол бе? Чок. Орулга киирип алыр аргаларывыс бар. Ажылдап тур бис. Бүгү коллектив мындыг байдалды билир, ынчалза-даа хол салдынмаан, орулга ыяап-ла кирер.

Бистиң корреспондентивис Седен ХЕРТЕК беседалашкан.

Кыжкы чымыш

ТҮҢНЕЛДИГ БОЛЗУН

Улуг-Хем районнуң совет, ажыл-агый органнарының ажылдакчылары «Ак-Туруг» совхозтуң малчыннарынче ээлчеглиг үнүүшкүнү кылган. Бир бөлүк баштайн-ла Кызыл-Дагда Сарыг-оол Чаш-оолдуң коданынга барып четтивис. Аңаа эртежик келген бис, малчыннар шуптузу кажаада болдулар. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады чораан Адыя Чатпак баштаан сакманчылар хураганнарны илеринге эмзирген, бачым-на турлар.

— Коданывыста 340 хой бар. Ийи чүс хирези оолдапты. Хураганнары онча-менди. Ийи хой ара салды, ол-ла харын хомуданчыг-дыр — деп, улуг сакманчы чугаалай дыр.

Четпес-ле чүве — сигей, суда, дус эвээш. Оон аңгыда совхозтуң сүт сөөртүр автомашиназы үрели берген. Ынчангаш бо малчыннар кодандан 2 километр черден хар дажыглап, ону эргизип алгаш, хоюн суггарып турар болдулар. Кызымак-ла улус тур. Бо четпестерни билип алгаш «Ак-Туругнуң» директору В. Дембирел блокнодунга демдеглеп алды. Үнүүшкүннүң бир сорулгазы ындыг — четпестерни илередеткеш, оон дуза чедирер.

Ак-Хемниң Ээзегилиг-Ойда Павел Кызыл-оолдуң коданында мал хүр кыштаглап турар. Өг-бүлениң кышка белеткенип алганы эки болганының ачызы ол. Хураганны, дүктү-даа эрткен чылда көргүзүүнден хойнуң алырын пландап турар улус чорду. А Ортаа-Артта Арапчор Дагбаның хою оолдап турар. Мында арай дүвүренчиг чүүлдер бар: 8 хураган өлген, 6 хой ара салган. Үстүү Кызыл-Дагда Каинмаа Тас-оолдуң 332 хоюнуң 62-зи оолдаан. Оон 20 хураган өлген, 25 хой ара салган, өлүг хураганнар төрээн. Чаңгыс коданда безин ындыг болган. Моон соңгаар кандыг болурул? Ынчангаш оон чылдагааның илередип, боттуг дуза чедирбес болза хоржок-тур. Зоотехник, мал эмчиниң-даа барзын, чүвениң ужурун сайгарзын.

Бөлүктүң кежигүннери оон-даа өске коданнарга барып, малчыннарның ажылдап турар байдалын көргеш, түңнелин Кызыл-Даг салбырының конторазынга чугаалашкан. Ажыл-агыйда ниитизи-биле бо хүннерге чедир 688 хой оолдаан, 599 хураган доруп турар 50 хой ара салган, 39-у өлүг хураганнар төрээн.

Илереттинген четпестерни чайладыр талазы-биле боттуг хемчеглерни алырын совхозтуң дирекциязынга, тускай эртемниглеринге райкүүскомнуң, АҮК-туң төлээлери дааскан. Ол чүгле сас, саазын кырынга эвес, а ажыл-херек-биле бүдер дээрзинге идегээр апаар.

Кызыл-Даг салбырында автомагазин эргелекчизи, кодаа Советтиң депутады Алтан-оол Содунам төрүүр коданнарлыг малчыннарга хүн бүрүнүң херегле бараанныг чедирбейн турары илерээн. Ол ышкаш кижи эмчилери база кыштагларга барбайн турар. Аптекаларда эм-дом чогу-биле ону тайылбырлап турары база шын эвес. Ынчангаш үстүнде негелделер талазы-биле райпо, районнуң төп эмнелгези дарый хемчээн алыры чугула. Бо үнүүшкүн черле түңнелдиг болур ужурлуг.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

СӨЗҮН ЭЭЛЭЭР

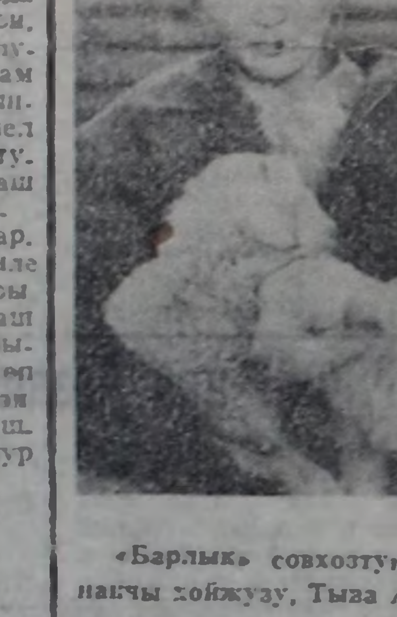

«Барлык» совхозтуң мурнакчы хойжузу, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Содунам Соянович Даазычы хой чылдарның дургузунда ниитиниң малын кадарып, социалистиг чарыштың доктаамал тиилекчизинге санадып, сөөлгү каш чылдарның дургузунда чүс башка онаашт ыр хураганнары 100-тен ажыр менди ап, улуг хойнуң баш санын бүрүн менди камгалап келген. Эрткен ажыл-агый чылында бердинген планнарының шуптузун ажыр күүсеткеш, хөй орулганы алган.

Ол ам Бай-Тайга сынаарының ээзэ Ыргактыг-Хову деп черде кыштап турар. Чайгы үеде сериин, оът-сигенниг тайгаларга семиртилгени алганындан оон хоюнуң деңгилдези шыырак. Хою декабрь, январь айларда оолдаар. Оон коданында 306 хой бар. Чоокку хүннерге чедир 90 хой төрээн. Хураганнары шупту онча-менди алдынган.

Кажааларының иштии чылыг, чырык. Бодунуң күжү-биле белеткеп алганы малының чеми четчир. Сугну хүн санында сөөртүп эккеп турар.

— Кырган хоюмну дужаап каш, аныяк хой хүлээп алдым. Баш санынга онаашт ыр хураганны ап болур арга бар — деп, дуржулгалыг малчын чугаалап орар.

Хүлээнгени куштуг. Сөзүнге ээ болуп шыдаар.

ЧУРУКТА: эрес-кежээ сакманчы кенин Светлана Содунам чаш хураганнары-биле.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ЧЕТПЕСТЕР КӨСКҮ

Эрткен чылдың күзүнүнде теледамчыдылгага «Тээли» совхоз мал кыштаглаашкынынга кошкак белеткенгенин, малчыннарның социал байдалын үндезиниибиле экижидер дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң 1989 чылдың декабрь 22-де хүлээп алган доктаалын хойжу бригадада четпес күүседип турарын шүгүмчүлээн чүве. Шүгүмчүлелден түңнел үндүрер, бүгү республикага чарлаттынган четпестерни чайладыры-биле эң-не дээштиг хемчеглерни алыр ужурлуг. Мен-не ынчаар бодаан мен, шүгүмчүлелдиң ужур-утказы-даа ындыг болгай. Ынчангы дамчыдылга чүгле хойжуларның ажыл, амыдыралынга хамаарышкан. Ынчалза-даа сүт-бараан фермазында байдалды база аңаа дүүштүр дирекция көөрү албан турган. Чок, ындыг чүүлдер болбаан. Теледамчыдылга ол совхозтуң удуртукчуларының, тускай эртемниглериниң, бригадирлерниң кулаанын дашты-биле салгын дег, эрте берген-дир дээрзин чоокта чаа аңаа чораш көрдүм, бүзүредим.

Ажыл-агыйның 1318 инээ Ээр-Хавакта, Дөң-Терекке, а барык 9 муң ишээр малы Бай-Тайга сынныарының, Эдер-Куй дааның электеринде 27 коданда кыштап турар. Эң ылаңгыя арга чарык талада хар кылын чагган. Кыш орту кирип, малдың деңгилдези илдең-не сураан. Азырал хайгааралды шыңгыырадыры негеттинип келген.

Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының бүгү инээн Алдын-оол Хертек биле Борис Хомушкунуң аренда керээлиг звеноларында, а аныяк малды болгаш чаш бызааларны Дмитрий Чамыяның бот-орулга-чарылгалыг звенозунда быжыглаан.

Совхозтуң кол зоотехниги Иван Моңгуштуң санап турары-биле алырга, ферма ажылчыннарының күжү-биле эрткен күзүн 587 тонна сигенни, саванны белеткээн, оон аңгыда 1835 тонна силосту, 200 тонна сенажты салган болгаш 300 тонна тарааны урул алган турган. Комбикормну Кызылдан сөөртүп эккеп, төп шаңда чарбаны белеткеп турар. План ёзугаар шын чарыглаар болза, ол чем ферманың малынга четчир. А херек кырында, ам чеже артканыл? Ол сан чуураганы билип чададым.

Сөөлгү үеде 201 инекти саап турар, оларның бирээзинден-не хүнде ортумаа-биле 5 килограммдан бичии-ле хөй сүттү алыр. Кажааларның иштин-даштын көрдүм. Чылыг болгаш чырык кажаалар-дыр. Чаш бызааларга кылымал сүттү белеткеп берип турары эки-дир. Чоокку үеде бир оңгарга соломонаж кылыр деп турар. Эки чүүлдер ол-ла-дыр. А четпестер база көскү. Борис Хомушкунуң арендалыг звенозунуң инектерин хол-биле саар. А мал чемин херээжен кижилер чүктеп дажыглаар. Сигенни, саванны хоолулуг, чиртинигир кылдыр хээндектеп, илбыратпайн келген. Специалистерниң харыысалгазы чогу ол-дур. Камгалганың бир аргазы ындыг болгай.

Фермада чунар-бажыңнар, уруглар сады база магазин ажылдап турары эки-дир. Өөреникчилерни школага чедирер, оон эккээр автобусту быжыглаан.

Бо фермадан аңгыда хойжу коданнарга база чордувус. Төрүүр ниити хою 3987, олар кидин түлүк оолдап турар. Сандан-оол Иргиттиң, Карим Чүдүктүң, Мукулай Салчактың болгаш өскелериниң-даа коданнарында хойнуң чартык кезии төрүткен. Чаш хураганнар менди.

Ол-ла коданнарга чорупп тургаш, харысалга чок чорукту база дораан эскердим. Декабрь айдан бээр төрүттүнген хураганнарны дугаарлаваан, камгалал эмнер-даа сыкыртпаан, учётка киирбээн. Бо чүл? Малдың тускай эртемниглериниң каны хире ажылдап турарының бадыткалы-дыр-ла. Оон башка чүү дээрил. Малчыннарда резин хол хаптары, илбектер база чок.

Бригаданың Эдер-Куйда төвүнде хурал-суглаа, кичээл эрттирер кызыл-булуңун көөрге, мырыңай чаржынчыг. Суугузу бузук, соңгазы дежик, стол, сандайы чок. Эрткен чылын-на бижээш аваан көргүзүглерин безин чаартпаан.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Мукулай Салчак малчыннарга автомагазин келбестээнин, оон үрелген сураа дыңналырып, чагыткан солун, сеткүүлдерни кидаа хаая чыып алгаш, эккээрин, кыштаглаашкын эгелээниңден бээр кижи эмчилери чорбааның, дус шагдала төңгенин хомудап чугаалады.

Бо бүгү канчап ындыг чоор? Республиканың чазааның база профэвилелдер чөвүлелиниң доктаалы бар-дыр. Ол документ «Тээли» совхозтуң удуртукчуларынга хамаарышпас деп бе? Хамааржыр. Кыш узун, ам-даа үр уламчылаар. Малчыннарның мындыг чугаазы бар: «Ёзулуг кыш чазын дүжер». Ол шын. А аңаа «Тээлиниң» малчыннары канчаар ирги?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

МАЛЧЫН УГБАШКЫЛАР

«Бай-Тал» совхозтуң Туралыг хойжу бригадазында ийи угбашкы бар. Кайызы-даа шалыпчы. Улуу — Сырбык Доңгаковна Моңгуш оннуң ээзи Шойгу-биле ам он чыл хойжулап турар. Оларның коданында 400 хой бар. Эрткен чылын төрүвес хоюнуң бирээзинге онаашт ыр 1,5 килограмм дүктү кыргааш, планын ажыр күүсеткен. Ол дээш сүт тыртар машина-биле шаңнаткан.

Бо чылгы хою бир дугаар төрүүр. Сакманчылары уруглары болур.

А дуңмазы Чечек Доңгаковна Бегзи база-ла өг-бүлези-биле 1973 чылда хойжулаан. 1990 чылда 100 хойдан 80 хураган алыр, бир баштан 1,3 килограмм дүк кыргыыр тургаш, хураган талазы-биле планын долу күүсеткен, а дүктү бир хойдан-на 200 грамм ажырган.

Бегзилер бо кышка удур 14 тонна сигенни сараттаан, ону ам хой төрүй бээрге ажыглаар, а өдек 10 тонна белен.

Баштай төрүүр хоюндан ындыг көргүзүглүг болган малчыннар бо чылын 100 хойдан 85 хураганны дужаар, бир хойдан 1,3 килограмм дүктү кыргыыр планныг.

Угбашкылар Туралыг деп черде кыштаглап турар. Мал-маганының деңгилдези эки. Коданы арыг-силиг. Хою март айда төрүүр. Бо чылын олар база-ла планныг даалгаларын ажыр күүседир соруктуг.

Кан-оол ДЕЛГЕР.
Бай-Тайга район.

АВИАОТРЯДТЫҢ ХООЧУНУ

ЧУРУКТА: Кызылда авиаотрядтың хоочуну. «Озал-ондаг чок ужудуушкун дээш» деп херек демдээниң эдилекчизи коммунист Василий Георгиевич Верещагин ол бүдүрүлгеде үжен ажыг чыл ажылдап турар. Ол Бии-Хемде Шанактаар деп суурга төрүттүнген мен деп чугаалады. Ада-иези шаанда аңаа ажылдап, чурттап чораан.

Амыдыралда Тывадан шериг-же чоруткаш, он ийи чыл чедип, офицер болуп чанып келген. Оон соонда ужар чүүл училищезин доозуп алгаш, Кызылга ужудукчулай берген. Артында-ла тывалап чугаалаар кижи болду. Ол агаарга он ийи муң шак ажыр ужуткан.

— Ээлэн каш алышкылар бис. Дуңмаларымның бирээзи Кызылда келип эмнээр эмчи Верещагин ол-ла болгай — деп, ол каттырып каап, чугаалап тур.

— Кызыл аэропортунга чогум каш чыл болдуңар, Василий Георгиевич? — деп айтырдым.

— Бо чыл-биле үжен бир чыл болур. Ужудукчулап турган четкен черлерим хөй. Мөңгүн-Тайгага бир чылын улуг чаашкын болган, хамык малды үерлээн суггаш уштуп, камгалап алырынга база киришкен мен — деп немеп кагды.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ЭКИ БОЛУРУНГА БҮЗҮРЕЛДИГ МЕН

• Интервью •

Бүгү-ле чүвелерниң чедишпези — бистиң үениң эң көскү демдектериниң бирээзи. А магазиннерниң делгемнерлеринде бараанарның эвээжээни, чедишпес апарганы кижи бүрүзүн дүвүредип чорууру болбайн аан. Маңаа хамаарыштыр республиканың садыг ажылдакчыларының бодалы кандыгыл, ону экижидер дээш чүнү кылып турарларыл? Ол дугайында чугааны бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң садыг министриниң оралакчызы Любовь Ивановна КРЕМНЕВА-биле чоруткан. Садыгларда херегледел бараанарынга хамаарыштыр ооң бодалдарында маргылдаалыг, чөпшээрежир хире эвес чүүлдер-даа бар ышкаш. Ынчалза-даа ооң түңнелдерни номчукчулар боттары үндүрер ыйнаан.

— Соолгу үеде херегледел бараанарны көзүлдүр-ле эвээжеп, магазиннерге кандыг-бир чүгээр бараан көстүп кээрге, ужу-кыдыы чок оочурлар тургустунуп кээп, харын-даа алгыш-кырыш үнер чоруктарның бар боор турары чажыт эвес-ле болгай. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Шын харын, ол бүгү четпес чүүлдер бар, ону кончуг эки билир бис. Ынчалза-даа дораан-на айтып каайн — бараанарның бистиң республикаже кирип соортунуп турарының хемчээли биеэги хевээр болдур ийин, чамдык таварылгаларда харын-даа ковудеп турар. Алды чыл бурунгаар күрүне садыы фондуларга немей 500-600 муң рубль өртектиг бараанарны тып ап, республикаже кирип соортуп турган болза, эрткен чылын ооң хемчээли 27 миллион рубль четкен. Бодап-даа көрүңер даан, кайы хире өзүлде-дир.

А бараанар улам-на чедишпейн турар. Чүге? Мен мону чаңгыс-ла чүүл-биле тайылбырлаар мен — чурттакчы чоннуң холунда акша ковудээп, а ол акшаның үнези кудулап орар болгай. Ынчангаш садып алыкчылар акшазын кандыг-бир боттуг бараан кылдыр хуулдуруп алырынче чүткүп, магазиннерге көстүп кээр-ле чүгээр чүүлдерни арттырбастаан. Ооң кадында үш чыл бурунгаар-ла чамдык херегледел бараанарының өртээн улгаттырар дугайында чугаалар эгелээн болгай. А улустарның хөй кезиинин бодалы мындыг — моон соңгаар ооң өртээ та кайы хире улгадыр чүве, ооң орнунга ам чиик турда садып алыйн. Ынчангаш бажыңнарда херектиг, херек чок бараанар ковудээн деп санаар мен.

— Өртектер каракка көзүлдүр-ле ол хире өзүп турда, садып алыкчыларның мындыг чүткүлү шын-даа болгу дег. Чиик өртектиг бараанны ам бар турда садып аары идегелдиг болур хевирлиг. Байдалдың моон соңгаар канчаар өскерлип бээрин кым билир боор.

— Поляк чоннуң мындыг үлегер-домаа бар: «Чиик өртектиг чүве садар аргашим чок мен-де чок». Ооң утказы мындыг: чиик өртектиг бараанның кедизи чок. Шынап-ла, чиик-ле өртектиг дээш кандыг-бир эт садып алырга, дыка хөй таварылгаларда оларны эдилээринин, ажыглаарының хуусаазы улуг өртектиг бараанның дан ийи-үш, оон-даа хөй катап кыска болур болгай. Телевизор, магнитофоннарны ап көрээли. Чаңгыс марканың бөзин чаартынган, өскертинген хевирлери чыл дургузунда ийи-үш катап үнер боор-дур. Чаа хевир бүрүзү баштайгызындан оранчок эки болдур ийин. База бир чижек. Эрткен чылга чедир бистиниге янзы-бүрү постерниң үш чыл чедир курлавыры чыдып турду. Өңү-чүзүнү, шынары, өртээ садып алыкчыларга таарышпас турганы ол ыйнаан. Олар ам чок, шуптузун садып аппарган. Дыка үр үеде садып албаан чүвелни ам кээп садып алган херээ чүл, үр чытканындан ооң шынары база эдээн баксыраан болгай. Сеткилге таарышпас чүвезин садып алгаш, ажыглаарлар бе? Оларны садып аарынга үндүртен акша-хөреңгиниң эвээш эвес кезии анаа-ла агаарже үндүр октаттынган хевирлиг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бараанның шынары ооң өртээн доктаадыр, негээр боор чүве-дир ийин.

— Амгы байдал мындыг-дыр, бо эгелээн чылда ол кандыг болурул, бараанар хандырыкчылары-биле керээлер кайы хире чардынган ирги?

— Ажыы-биле чугаалаар апаар, мында ам дээрезинде мактанышкы дег чүве чок. Ооң кол чылдагааны — бараанар шилиир аар, дугуржуушкуннар кылыр садыг ярмаркаларын эрткен чылын аажок саадатканында. Олар ам колдуунда январь, февраль айларда эртер. Оларга барып, керээлер чарыышкынын элээн шуудадыр боор бис дээрзинге идегеп турар бис. Бараанар чок эвес, бар-ла болгай. Чуртта байдал ниитизи-биле берге-даа болза заводтар, фабрикалар ажылдап, бараанарны бүдүрбүшаан. Бараан бүдүртүнүп турар болганда, ол сайгарлыкчыларның ужурлуг. Ол дээрге садыгның дүрүмү-дүр. Өртек-үнези харын кандыг боор ийик, ол өске айтырыг.

Оон аңгыда канчаар-даа алырга, чаңгыс Эвилелде чурттавышаан-на болгай бис, кандыг-даа нарыыдаашкыннар, чөрүлдээлер тураа, мону чугаалаары амгы бо үеде арай чиктиг боор чадавас, эжин эрттир каас-кол сөстер эдип ор ден бодай бербеңер, чонувустуң интернационалчы хөөн-сеткилинге, найыралынга ам-даа бүзүрелдиг мен. Ниитизи-биле эки чүвеге бүзүревишаан мен...

— Силерниң ол сеткилдээнүнерге чайгаар-ла каттыжып, байдалдың чогумчалыг болурунга база идегеп ор мен. Ол мындыг-дыр. А силер боттарыңар херегледел бараанарын элбекшидер, ажылды эки организастаар, садып алыкчыларның хандырылгазын экижидер дээш чүнү кылып турар силер?

— Ам бо рынокче шилчилгениң нарын үезинде барла аргаларны ажыглаар апаар. Министерство боду дузалал ажыл-агыйлыг, мал тудуп турар бис. Ооң продукциязын садыг ажылдакчыларының боттарынга саартынып, ниитиниң чем, ненилге черлеринче кирип турар. Оон аңгыда эът ыштаар, кондитер кылыгтары бүдүрер, ногаалар болбаазырадыр цехтеривис база бар. Ак-Довурак хоорайда, Хову-Аксы суурда база ногаа болбаазырадыр, пряник быжырар цехтер ажылдап турар. Ол бүгү ам-даа эвээш дээрзин эки билир бис, бар цехтерниң күчү-күжүн улгаттырар, чаа-чаа бүдүрүлгелерни ажылдадырын бодап турар бис.

Күш-ажылды организастаарының чаа хевири, күрүне өнчүзүн хууда улустарга дамчыдып бээриниң хевири кылдыр магазиннерни арендага дамчыдып берип эгелээн. Амгы үеде министерствонуң шугумундан Кызыл хоорайның 16, 25 дугаарлыг магазиннерин, Кызыл районнуң Холушнак бараанар садыының тудуг материалдары садар магазиннин садыгжылар боттары арендага алган. Арендаторлар ажылдап турар магазиннерде күш-ажылдың сагылга-чуруму, садыг шөлдериниң ажыглаазы көскүзү-биле экижээн. Ынчалза-даа мында база чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Мону бөзин ап көрээли: садыгжылар магазиннерни арендага ап, ажылды организастаарын чаартып, штаттыг ажылдакчыларның саның кызырып, боттарының алыры ажыл төлевирин бедидер аргалыг болганнар. А оларга бараан тып, чедирип эккеп берип турар специалистер биеэги хевээр ажылдавышаан, биеэги-ле ажыл төлевирин албышаан. А магазинниң чедиишкининиг ажылы товаровед, экспедитор улустарның ажылындан аажок улуг хамаарылгалыг. Ынчангаш арендаже шилчиишкин калбарган тудум, бо айтырыгны база эде көөрү чугула деп бодаар мен.

Ниитизи-биле садыг ажылынга хамаарыштыр чугаалаар дээр болза ам-даа дыка хөй чүүлдерни айтып, демдеглеп болур. Ылаңгыя амгы рынокче шилчилге үезинде ынчаар, мынчаар ажылдаар ужурлуг бис деп ам дээрзинде эки-ле ужуру билдинмес чүүлдерни номчукчуларга тайылбырлаарга, оларга солун эвес апаар боор. Ооң дугайында дөмей-ле чугаалажы бээр бис, амыдырал боду ону негеп кээр. Ынчангаш ам дээрзинде моон-биле соксап каарын чөпшээреп көрүңер.

— Ындыг-дыр, Любовь Ивановна, интервью дээш четтирдим!

Интервьюну Николай БАЗЫР алган.

Рынок харылзааларынче шилчилге

КУРЛАВЫРЛАРНЫ ДИЛЭЭР, ОРУЛГАНЫ КӨВҮДЕДИР

— Ак-Довуракта даара-ныл га-трикотаж фабриказын тудуп, ажылдалга киргенинден бээр үш чыл эрткен. Ынчалза коллективтиң кадрлар-биле хандырылгазын, канчаар ажылдап келгенин, амыдырал-чуртталгазын, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларын, келир үеде планнарын чугаалап бээрин бистиң корреспондентивис фабриканың директору Хунай-оол Чүвүртенович Сарыглардан дилээн.

— Фабриканар чогум кааа дагыртып, чүнү бүдүрүп, продукциязын кайнаар сайгарып турарыл? Планныг даалгаларның күүселдези кандыгыл?

— Хакасияның төвү Абакан хоорайда бүгү эвилел ужур-дузалыг садыглетпур трикотаж каттыжышкынының чагыргазында. Ооң салбыры кылдыр санаттынар. Фабрика колдуунда улуг-биче кижилерге спорттуг чүвүрлер, ырыктаашттардан эгелээш, 13 аңгы хевирниң хеп аймаан даарап келген. Бүдүрген продукцияның 30 хуузун бистиң республикага арттырагаш, өскезин каттыжышкынче чорудуп турган. Бо чылдан эгелээш республикага ажыглаар, кереэ бээр боттарының садып сайгарар эргезин бээрин дугуржуп тур бис. Ажылчын кадрларывысты Абаканга белеткээн. Ажылдап турар ийи каът бажыңывысты тударынга, бүгү дериглерни, эт-херекселдерни тыварынга үнген чарыгдалды ол каттыжышкын акшаландырган. Продукция бүдүрер чиг эттин база оон эккээр. Баштайгы ийи чылда ажылывыс шөолуг чер албайн, бердинген планнар күүсеттинмейн турду. Чаа өөреткен кадрларның ажылга хөнүвээни, дериглерниң чедир салдынмайн турганы, инженер-техниктиг ажылдакчыларның мергежилиниң чавызы, ажылды организастаанының четпези салдарлыг болган. Эрткен чылын бүт кырынга туруп, черле шору ажылдадывыс. Чыл дургузунда трикотажтан 4 миллион рубль өртектиг 443 муң санныг хеп аймаан даарап, планны күүседип, 120 муң рубльдиң арыг орулгазын алдывыс. Ол хире хепти даараарынга 83 тонна чарттыг дүктен, 20 тонна хевенден кылган пөс чарыгдаттынган.

— Постуг кезип турда, хөй кескинди үнер-дир. Ону канчап турар силер?

— Чүгле эрткен чылын оон 2029 ажыш уктарны даарааш, өртээн доктааткаш, Ак-Довурактың магазиннерин дамчыштыр чонга саткан. Ажыглаттынмааның автобудурулгелер машина-балгат херекселдерин аштап чүлгүүрү-биле дилеп аппарган. Моон соңгаар ону аргын кылган херегледел бараанны бүдүрер кылдыр ажыглаарын сүмелештивис.

— Ажылдың бүдүрүкчүлүү, шынары кадрлардан хамааржыр болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Хунай-оол Чүвүртенович?

— Коллективте 250 кижи ажылдап турар. Ажылдаар черлер шупту ээлеттинген. Инженер-техниктиг ажылдакчыларывыс дыка шыырак. Мергежилдиң аайы-биле эртемнер кандидады аттарны камгалап алган. Людмила Литорович биле Сергей Мышенецкийниң Ыраккы Чөөн чүктен чалап алгаш, цех начальниги, бүдүрүлге техниктиг килдистиң удуртукчузу эрге-дужаалдарга томуйладывыс. Дээди эртемниг Екатерина Шилкина кол инженер боол ажылдап турар. Организакчы талантылыг, мергежилин эки билир Айлаңмаа Сегбе, Ольга Салгын-оол технологтар. Алефтина Сарыглар биле Оюмаа Дандар ээлчеглер мастерлери кылдыр дешиттирген. Бүгү дериг-херекселдерни эптеп салырынга улуг-хуузун киириштирген кижилерниң бирээзи, ооң хүүктелиишкин чок ажылдаарын хандырып турар эдиктилерниң бригадири Константин Шенфельдтиң ажыл-кижин коллективи мактаар.

— Коллективтиң кежигүннериниң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Кандыг-даа бүдүрүлгени ажыдар мурнунда аңаа ажылдаар кижилерниң чурттаар черлерин белеткээр ужурлуг. Ындыг түрбүже, баштай фабрика бажыңын тутканы, ону ажылталга киргени, чурттаарга шөлү чок болганы улуг частырыг болган. Үш чыл дургузунда 41 өг-бүлеге чаа бажыңнарны, бот аныяктарга 15 ниити чурттаарга өрээлдерин тудуп берген. Бо чылын бир коттедж бажыңны кылып доозар. Шак ындыг хемчеглер алдынып турза-даа, оран-бажың айтырыын ам-даа шиитпирлеп чадашкан. 140 оруннуг уруглар садының төлевилел документациязы бар, ону тудар акша-хөреңги чок. Бистиң фабрикада «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчын хандырылгазы килдизиниң буфедин ажыткан. Ол январь айның баштайгы хонуктарында ажылдавады. Хоорайның аңгы-аңгы булуңнарында чурттап турар ажылчыннар бажыңнарындан барып чемненир дээш хөй ажыл шагын үскен чылдагаан-биле 5 муң ажыг хеп даараттынмаан. Чоогувуста турар район эмнелгезинден эмчилер, ылаңгыя гинекологтар келбезинге, консультациялар эрттирер хамаанчок, лекция, беседа номчуваанга 233 аныяк херээжейнерниң хомудаары черле чөптүг. Кадыкшылды камгалаары бирги черге ниң чугула сорулгазы болур. Районнуң, хоорайның комсомол комитеттериниң, херээжейнер чөвүледерлиниң удуртукчулары бээр мырыңай баш суксас-тыр.

— Рынок экономиказынче шилчиириниң амгы үе-чадазында орулгаларны көвүдедир, коллектив кежигүннериниң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле бодалдарыңар, планнарыңар бар-ла ыйнаан?

— Ийе, бар. Ам бо хүннерде бистиң ажылчыннарывыстың ортумак шалыңы 168 рубльден ашпас. Ажы-чем продукцияларының болгаш өске-даа бараанарның өртек-үнези өзүп турар үеде оон-биле амыдыраары берге. Акша-шалыңны өстүрер дизе, орулга киирип алырының аргаларын дилеп тывар апаар. Эрткен чылын Москвага үш катап чедип, «Россия пос-таавы» концерниниң удуртукчулары-биле чугаалаштым. Бо чылын Германияга кылган трикотаж аргыыр дериглерни, келир чылын хендир долгадыр машиналарны инек кештери-биле орнажып сатчырын сүмелештивис. Ону аптар болза, фабрикавыстың чылда бүдүрер продукциязы 4 миллион рубльден 10-11 миллион рубль чеде бээрин санап көрдүм. Ол дугайын бистиң республиканың Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчуларынга чугаалаарымга, деткиир болган. Чоокку чылдарда Шагаан-Арыгга тударын планнаан дүк болбаазырадыр бүдүрүлгени бистиң Ак-Довуракка тутса кандыгыл дээр саналым, белеткеп алган санаашкыннарым база бар.

Кызыл-Мажалыктың эът комбинадындан хөй, өшкү кештерин садып алгаш, эттээр, будуур, тоннар даараар цехти фабриканың хостуг өрээлдеринге ажыдар, даараныр машиналарны Полтаваның машина тудуунуң заводундан барып алырын дугурушттувус. Дузалал ажыл-агыйы кылдыр тудуп турар 100 өшкүвүс, 15 хоюувус бар. Ону келир чылдарда улам өстүрер. Дүгүн бодувус пөс, хендир аргыырынга ажыглаар бис.

Эргеи турган байдалдан уштунуп, чаа ёзу-биле орулгалыг ажылдавас болза хоржок. Үениң негелдези ындыг.

Александр ХЕРТЕК, беседалашкан.

ЧАА ТУДУШ АКШАЛАР

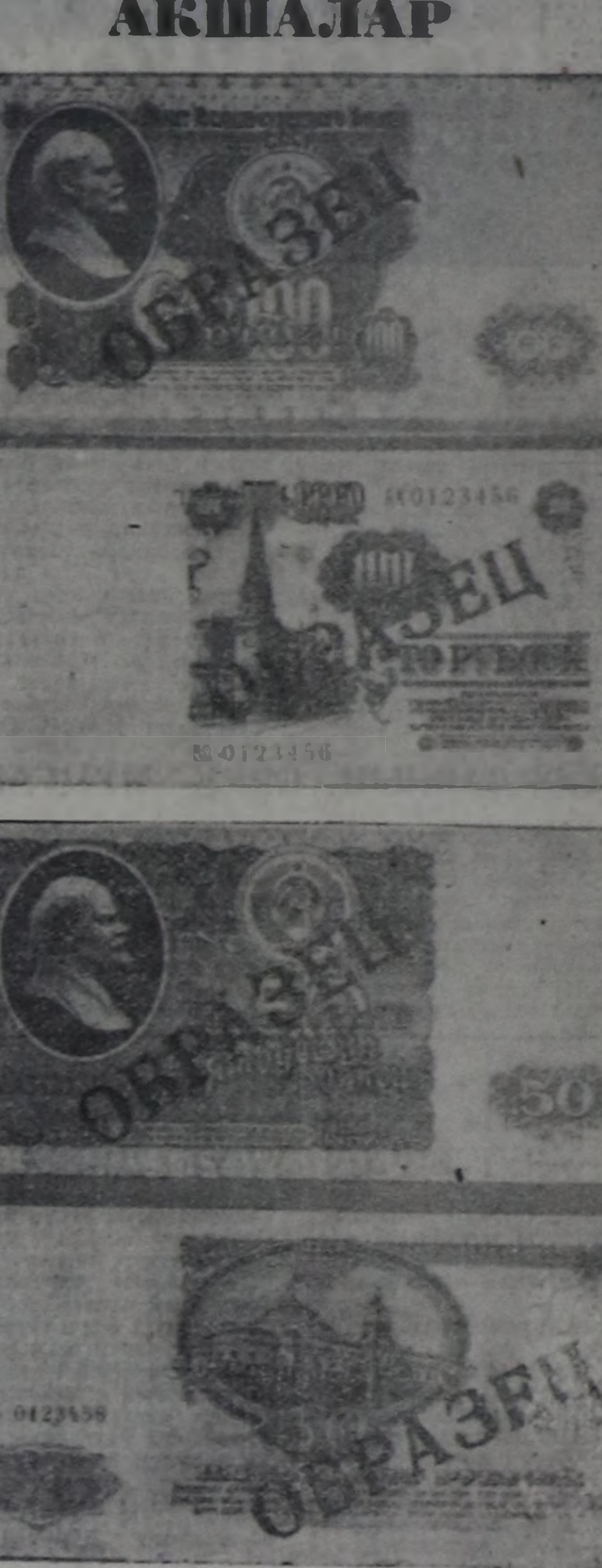

1991 чылдың январының 23-тен эгелээш, ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 50 болгаш 100 рубль үнелиг чаа тудуш акша билеттерин эргилдеже киирген.

Ол тудуш 50 болгаш 100 рубль үнелиг акшаларны билдиинмес демдектерлиг тускай саазынга парлаан болгаш бир талаларында В. И. Ленинниң портредин (барельевин) чураан.

100 болгаш 50 рубль тудуш акшаларның арын талаларында «ССРЭ-ниң Күрүне банкызының биледи», «Банк билеттерин алдып, улуг үнелиг металлдар болгаш Күрүне банкызының өске-даа өске активтери-биле хандыртынар» — деп бижиглеп каан. Артыы талаларында билеттиң өртек-үнезин эвилелдешкен республикаларның улустарының дылдарында айыткаш, ССРЭ-ниң Күрбанкызының билеттерин өттүндүр кылыр болза, хоойлу-биле буруудадыр» деп бижээштиң, сериязын үжүктер-биле демдеглээш, билеттиң чеди оранныг бир дөмей ийи номерин салган.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызының 100 рубль үнелиг тудуш акшазы колдуунда-ла хүрең-көк өңнүг кылдыр чуруттунган. Билеттиң арын талазының солагай кыдыында: В. И. Ленинниң портредин (барельевин) чураан, ооң адаанда үгүзалаан шугумнар, төп кеззээнде — үгүлзалап чуруп тургаш, каастап каан ССРЭ-ниң күрүне сүлдези болгаш «100» дээн санны база «Сто рублей» деп үжүктерни бижээн.

Ооң артыы талазында Москва Кремлин чураан болгаш улуг эвес долгандырыглыг шыйыглар иштинде «100» дээн санны, «СССР» дээн үжүктерни ийи черде бижээн.

Күрүне банкызының 50 рубль үнелиг тудуш акшазында хүрең-ногаан өңнер колдаан. Билеттиң арын талазының солагай кыдыында — В. И. Ленинниң портредин (барельевин), төп кеззээнде —ССРЭ-ниң күрүне сүлдезин чураан, «Пятьдесят рублей» деп бижээн, адакы кеззээнде—«50» дээн ийи сан, оң талазының адаккы кеззээнде—«1991», «50» дээн санарны бижээн.

Артыы талазында Москва Кремлин чураан, ооң үстүкү кеззээнде «СССР» деп үжүктерни, адаанда —«50» деп санны болгаш «Пятьдесят рублей» деп үжүктерни бижээн, а солагай талазында — база-ла «50» дээн сан бар.

Амгы үеде бо тудуш акшаларны эргилдеде чоруур турар акша билеттери-биле чергелештир боттарының үнелерин ёзугаар күрүнениң, кооперативтиң, ниитиниң бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларга болгаш аңгы-аңгы кижилерге-даа төлевирлерниң бүгү хевирлерин кылдыр, а ол ышкаш банк албан черлеринге болгаш харылдаа министерствозунга бүдүрүлгелеринге саңындыкыр, аккредитивтер болгаш шилчидиишкиннер кылдыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыры албан болур.

ЧУРУКТАРДА: 50 болгаш 100 рубль үнелиг тудуш акшаларының арын болгаш артыы талалары.

СЭТА-ның фотохрониказы.

ДЫҢНАДЫГ

Бо чылдың январь 28-те 3 кижилиг бөлүк хамаатылар (акшазын албаан шөлээде туруп турар, ТДЛТЭШИ-ниң ажылдакчызы А. Ч. Ашак-оол, түр ажылдавайн турарлар Л. С. Мыдрима болгаш В. Ш. Саая) чөпшээрел алдынмаан чүүлдү — оларның бодалы-биле «политиктиг ашты» — Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң эртем-методиктиг төвүнүң бажыңында эгелээн. Ында ам улустуң ажылдаар аргазы чок апарган.

Ол чүүлдү кылырының дугайында билдириишкин 1991 чылдың январь 25-те хоорккүскомга кирген, январь 26-да оргкомитет деп адаттынган черниң даргазы республиканың Бойдус-күркомунуң улуг юрист-консультантызы Э. Л.-Д. Ооржакка күүском албан бүдүн харыызын берген: билдириишкинниң хоойлуда айыткан хуусаада өөренип көөр, а ашты эгелээрин соңгаарладыры күзенчиг ийик деп дыңнаткан турган. Хоорккүскомнуң дүрүм ёзугаар негелдези-биле Э. Л.-Д. Ооржак чөпшээрешкен, ынчалза-даа херек кырында ону тоовайн барган.

Республиканың чамдык удуртукчуларын дүжүрер дугайында аш чарлаан кижилерниң буруудадышкыннары үндезин, бар[illegible] чок.

Ашты баш бурунгаар чарлааш, лозунгар азып, чөпшээрел чокка эгелээш, олар РСФСР-ниң АК-ның 166 чүүлүнге хамааржыр административтиг эрге-дүрүм хажыдарын болдурганнар, ол дүрүм чүүлүн кежыткан кижи акша торгаалынга азы 15 хонукта административтиг хоругдалга онаажыр болгай.

Мындыг хевирлиг артарын турар политиктиг аш чарлаашкынының хөй-ниитиге ооңургалдыг чорукту үнээр салдарлыг болур.

Бодунуң ол чүүлүнге багай сонуургалды оттурар күрээлдин ук болуунге бары ылаек.

Күүском хоойлу-дүрүмге дүүшпес ол чүүлдү соксадыр база оон-биле холбашкан чылдагааннарны болгаш байдалдарны тодарадыр талазы-биле хемчеглерни ап турар.

Кызыл хоорккүскому

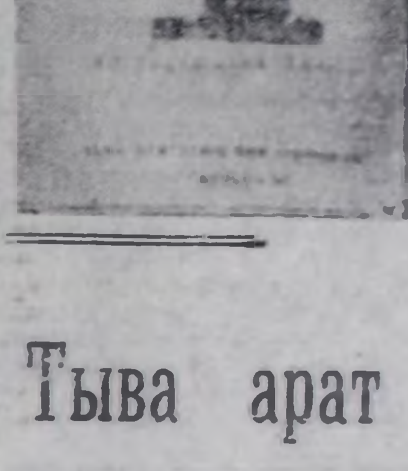

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ШАГДЫРЖАП

Тыва арат түменниң баштыңчызы ТАРН

АРН тывылгандан бээр он чыл болган. АР намының 10 чыл болганының хүнүнде оон келген оруун хынап көрээл. Октябрьның революзу үнген соонда, оон революстуг халдамыры бүгү делегейниң араттарынга нептереэн болгаш оон уламы биле Тыва, Моолдун араттары 1921 ч. бодунуң чуртунга аймактың революзуннуң шимчээшкинин үндүрүп, империалистер-биле демисежир чорукту АРН-га баштадып чорудкан.

АР намы тывылгаш, салып турган сорулгазы: империалистерниң дарлалындан уштунар. Тываның түмен араттарының чадаан быгындан болгаш оранның иштинге экономнуң болгаш культурнуң байдалын хогжүдер сорулганы салып турган. Үстүнде айыткан сорулгазы арат түменниң иделкей күчээли-биле күүсетпеш, бурунгаар сорулгазы салып турган (байларның үндүрүүн улгаттырар, шажынны кызыгаарлаар оон даа өск). Акал удурланыы 1924 ч. үнген Хемчиктин самыыны Талаа-Сүрүн, Дендук база оларның ону Моол-Кыдаттың феодалдарынга бижээн чагаалаан чергелиг чүүлдер бар. Тываның аймааның революзунуң эгелинде бодунуң эргезин тывар дээш, аймактың революзунга киришкен феодал бай аңгы. Намның иштинге шуруп кирип алгаш Тываның революзуг капитализмниң оруу-биле чоруур, арат түменниң байдалын баксырадырынга таварыг кээрге, арат түмен революстуг эштерге баштаткан чурттуң иштинге аңгының революзунуң шимчээшкинин 1929 чылда эгелээн. Араттарда феодал аңгыга тура чоктанган саналды быжырган болгаш ону туюлунга чедирер демдээ революстуг эштерге баштатканы РАЭ-ниң 4 дугаар хуралы болгаш АРН ТК 2 дугаар пленуму болган тур. Реванзиниң 4 дугаар хуралы болгаш ТК 2 дугаар пленуму арат түменниң дузазы-биле барыын үзелдиниң оранны капиталистың оруунче киирер дээн бодалгазын эрести-биле чок кылып, оранны социализмниң оруунче канчаар дүрген киирер дугайын тодаргай айыткан: араттың революзун удуртур намның иштин болгаш албан черлерин шеверлээр, үндүрүг дадывырны алырда араттың эргезин барымдаалаар, араттың экономи культурунуң байдалын сайзырадыр, чаңгыс тыпсыр болгаш өске чүүлдерни үстүнде айыткан хуралдарда доктааткан. Реванзиниң IV дугаар хуралы болгаш намның II дугаар пленуму (1928 ч.) соонда бүгү Тываның иштинге аңгының демисели улам-на ханылап, араттарга чедип, оон соонда аңгының хуралдары боол (с. 20) феодал бай лама черге идегеттерни намның иштинден сывырып, оон орнунга хөлечик, ядыы, ортумак араттарны киирип, чагырганың черлериниден бүттүг идегеттерни аштап шеверлээн болгаш 1929 чылда болган намның 8 дугаар хуралынга АР намы бодунуң иштин шеверлеттинген. Намның 8 дугаар хуралының доктаалы болза ёзулуг араттың намы боол келгениниң тодаргай демдээ болур.

Тыва араттың революстуг намының төөгүзүнге чугула боор демдээ намның 8 дугаар хуралы Тываның араттарының моон соңгаар баар оруун тодаргай айыткан.

Намның 8 дугаар хуралы Тываның революзунуң тодаргай программын айыткан: араттың революзун удуртур намы ёзулуг хөлечик, ядыы болгаш ортумак араттың намы болдурар; араттың диктатурун быжыдып, империалистарче удурланган Тываның революзун феодалче удурлапчыр революс кылгаш, оларның дазылын чок кылыр болгаш араттарны кадынын ажылынга киигреш, экономнуң, культурнуң болгаш политиктың байдалын хогжүдерин саазырлап бергей болгаш бүгү делегейниң революстуг пролетарының дузалы-биле, ССРЭ-ниң пролетарының диктатурлуг чалааның тодаргай дузаламчызы-биле социализмниң оруунче Тыва шуут кирер деп айыткан. **Намның 8 дугаар хуралы, намның төөгүзүнге холбагдажыр чоруу, карачаңгыс феодал-биле хүрешкен эвес, оон аңгыда ол хуралга феодалдарны камгалаар барыыц үзелдиглер-биле эрес хүрешкен.**

Намның 8 дугаар хуралындан намга саат чедирер болгаш арат түменни намдан ырадыр, феодал аңгызын чок кылырының орнунга **ортумак араттарга дээй бээр кедергей үзелдиглер-биле эрестиг хүрешкен.**

1930 чылда июль айда болган намның ТК-ның II дугаар пленуму. Намның төөгүзүнге кончуг холбагдажыр ужурлуг. Чү дээр болза: ол пленум намның 8 дугаар хуралының соонда намның Төп комитединиң ажылын хынап көрген болгаш айытканы болза: Нам, професс төп чөвүлелиниң болгаш реванзиниң ТК талазындан хөлечиктерниң аразынга ажыл кылыр. Оларның эргезин камгалаар, чалакчатырганың албанынга киирер: араттарның быдаргай ажылын каттыштырар, экономнуң байдалын сайзырадыр болгаш черле араттарны эвилелдеп алгаш, оларның экономнуң байдалын хөгжүткеш, республиктың бүгү экономнуң тургузуушкунун быжыдар болгаш оранның иштинде эвилелдерни намның талазындан экиди удуртур дугайын болгаш Тываның иштинге социализмниң тургузуушкунунуң сорулгазын айтып берген.

1931 чылдың май айның 20 хүнүнде АРН-ның төөгүзүнге холбагдажыр ТК III дугаар Пленуму болган. Канчангаш дээш, ТК III пленуму намның төөгүзүнге холбагдажыр дизе: ол пленум моон мурнунда намның талазындан чугаалашпайн турган 3 чугула айтырыгларны хынап көрген. Бирээде, хөреңги хавырар чорук: ийиде, кадының ажылын сайзырадыр чорук: үште, намның ТК планын доманташкан. Намның III дугаар пленуму хөреңги хавырар дугайында чугаалааны болза:

Феодал аңгы каш-каш чылдарның аразында арат түменни дарлап тургаш, байып алгаш, бо үеде оранны социализмниң оруунче киирерде, шаптык болур төлээде, ол идегеттерниң хөреңгизин хавыргаш, араттарга дузалаар деп айыткан. Кадының ажылының дугайында ТК III дугаар пленуму арат түменниң быдаргай ажылын сайзырадырының төлээде, оларны социалистиг экономга чоокшуладырда, кадының ажылын сайзыраткаш, соонда кадының байдалынга киирер деп бактааткан.

Намның Төп комитединиң планының дугайында ТК III пленуму, феодалдарның байдалын узуткаар, социалистыг тургузуушкунну дүргедедир ол тургузуушкунга шаптык боор феодалдарга дузалаар барыын үзел-биле хүрежир дээн болгаш ортумактарны тоовас болгаш оларны араттың намындан ырадыр кедергей үзелдиглер-биле хүрежир чорукту тодаргай саавырлаан.

Намның ам салып турар сорулгазын допчулаарга: ядыы, хөлечиктиң иштинге тускай ажыл чорудуп, хөлечиктиң эвилелин тургузар болгаш оларның эдеп байдалын сайзырадыр, нам, чазактың кайы-даа херээнге кол болдур киирериниң ужурунда, оларны намның лозуңу болгаш удуртулгазынга быжыы-биле хандыдып, политик болгаш ажыл-агыйның чергелиг херээнге оларның баштаарып быжыдар; бир талазы-биле үндезининиң пролетарын белеткээрин чугула болдуруп, шынап-ла, (с. 22) революсчуларны үндүрерден аңгыда, намның иштинде бүтпестерни арыглап, оларның орнунга пролетар, хөлечиктерден кол болдуруп, ортумак аңгының экизинден кежигүнге киирип алыр база **намның кежигүнүнүң болбаазыралын Маркс-Ленинниң суртаалының үндезини-биле тургузуп**, АРН-ның бир суурун камгалаар чорукка нииты кежигүнүнүң сагыжын хандырар, барыынның ажылы болгаш намның эреңгей шугумун үрээр кедергей чөөн үзел-биле демисежип бүгү ажылга кежигүн бүгүдезин хапдыдып, оларны политиктың болгаш союл суртаалдың талазы-биле болбаазырадыр, база шөлээлиг шүгүмчүлелди делгередип, аңгының шугумун хажыдадырлар барыын, чөөнүн айыылын демисежип узуткаар болгаш албан хаарларны революстуң ёзу-биле кижизидип болбаазын байдал-биле өскертир, алдагдал-эндегделди илередип, чазап, социалистың тургузуушкунун эрчимниг-биле күүседирде, намчилелдин кежигүннери болгаш ажылчын аңгының арат хөйнүң бодун киириштирер.

Шаашкак
шоодуг болгаш дузаашкын

Хой чылдан эгелээш «Шаашкак» деп шоодуг болгаш дузаашкыларның уламчылаар-дыр бис. Аваа кыска фельетон, кыжыраак, шоотканы, баштактанган, дузап сөглээн чогаалдарны парлаар. Ынчангаш эргим номчукчулар, силерниң идепкейлиг киржириңерни, четпестерни сыныш чок сойгалаан чагааларыңарны манап артывыс.

МАРГЫЛДАА

Чеди кулаш сарыг сыдым
Челер-Белдер дергизиниден
«Эрес эриң эдн болгаш,
Эндик эзтүм хааны мен»
дээн.
Элегизин кагырадып,
Эриннерин шойбелиндир,
Эзер база бедун мактап,
Элдеп-эзин состер октаап.
Чоонгак мен диген ышкаш,
Чонак база калбагайнып:
«Куу эзер, чонак чокка,
Куруг черге мактанма» дээн
Чүгүрүктер бажын каастаар
Чүгел-чулар кайын чыдар:
«Эттиң-септиң экизи бис,
Эндик-чаашты каастаар бис»
дээн.
Кизирт-казырт дээш соонда,
Кижен база киржи берген.
«Боданып-ла көрүңер!» дээш,
Бодун чула мактаныш-тыр.
«Мактанмаңар, маргышпаңар!
Маргылдааңар үзейн»
дээштин.
Кымчы база кылыы хайнып,
Кыйыр-кылчан кымчыланган.
Бодап-бодап олурарга,
Боларның ол маргылдаазы
Аът биле кижи келзе,
Алгыш-кырыш соксаар хире.

Бичe-оол МОНГУЛ-ООЛ.

ООРЛАРНЫҢ ОРУУ МУҢГАШ

Орай дүне ийи кижи
Оорланыр деп дугурушкаш,
Бир-ле бажың шоочазын
Бижек биле доктүскеннер.
Карза хоптак оорну хейлер
Каранчыда суйбаттынып,
Тавартыкан этти септи
Дажып, ваайлап четтигипкен.
Часкаан эдин саарынкаш,
Садыг чооту дескингилеп,
Аргалап хулиганнааш,
Аяа долгаш, туттурган дээр.
Хоптак сеткил черле ындыг,
Хонуу кээрге сотка орар.
Оорланыр кижилерниң
Оруу муңгаш дээри шын.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Басняга сылдааш

УЛУГЛАРНЫ УЛУГ ДИВЕС

Арга эзим чурттугларның
Арай назы дегээнери
Болчашканы бир-ле хүндүс
Борбак аргаа чыглып кээп-
тир.
«Дыңнаварам, ындыг ниип»
дээш,
Дырбактыг-даа эгелеп-тир:
«Шак бо шагда чалыы ан-мен
Чагырга чок барып-тыр нийн.
Кежээликтей кудам сугдан
Херс базып чаныш ордум.
Акша негээн ийи бөрзек
Аразын шуут эттээн турлар.
«Болукар» деп чоруида-ла,
Бодум дува халдадылар...»
Кырган Хаван үзе кирип,
Кылыктанып хоректенген:
«Ушкан чыткан Койтунчукту
Улуг-шыкка девип көрдүм.
Олар черге ан-мен чорда,
Ойлукчоктар Дилги, Дииң-
даа
Ошкашкаштын туруп аар-дыр
Орта чоор бе, хүнду кайдал?
Аксы чыттыг, «читир» дилеп,
«Акымайлап» чорууурларны
Адыг ирей чажырбайн
Адын-сывын адап турган.
Оон-моон үннер улам дыңзып,
Ол-бо чижек улай саарлып.
Оптоктарның торээннери
Орайга дээр хемчээткеннер.
Улугларны улуг дивес.
Ужур-үрүм сагып билбес.
Аныяктар аравысто
Ам-даа бары чажыт эвес.

Маадыр-оол ДОЮНДУП.

А Л А САСКАН

•Тоол басня•

Амыдыралга чүү-даа турар дижир бис. Ол шын дээрзин чоокта чаа болган бир таварылга база бадыткап болур.

Аал өдээнден ыравас Ала-Саскан Айлан-куштуң ырларынга адааргааш, артист болуксай берген иргин.

Дашты каас, амгы үениң тыныжы-биле хепкертинген аныяк Ала-Саасканны адаиези, дөргүл-төрелдери болгаш таныш-көрүштери дойлап, шайлап тургаш, артистер өөредип турар хоорайже үдеп кааннар иргин.

Чылдар шууҗа бергеннер. Ала-Саскан ыраажы эвес, анаа артист мергежил чедип алгаш, аас-кежиктиг ээп чанып кээп-тир.

Оон чүү боор. Артист чонга бараан болур болгаш. Ала-Саскан чон аразынче кирип эгелээн. Ынчалза-даа ол бодунуң хире-шаан билбес болгаш Айлан-Куштуң эттүнүп ырлай бергилээрге, көрүкчүлер: өскени өттүнүп турар-дыр сен дээш, арнынга-ла шыны то каай бээр апарганнар. Аваа хорадаан Ала-Саскан шоодут, дузаашкыныг ырлар бадырып тургаш, сурагжый бээрин чагарас дээш бодунбиле чижи бээр, харын-даа ушчок ажыр ырлаар Хекти дузап эгелеп-тир. Оон хойте база эзлгадып турган ырлары бо:

Эңир чылын эткен хектиң
Эрни тирик диведиве.
Эңир чылын берген кыстың
Эрн хозар диведиве.
Бо-ла чылын эткен хектиң
Боску дүнүк диведиве.
Бо-ла чылын берген кыстың
Боду хозар диведиве.

Хек ону дыңнааш: «Дашты каас-даа болза, иштп ирик, боску түнүк Ала-Саскан мен дээрзин нүгеле билиңмес чүве ирги» деп каан. А чоокта чаа еглеңген кыстар: «Биске-ле хамаарышпас ыр-дыр» дишкеннер.

Оон бээр-ле Ала-Саскан аал өдээнден ыравайн өскелерин өттүнмейн, бодунуң-биле калчаргай ырлар чорупр апарган чүве-дир.

Чалаттынган салым-чаяан чокта, өскелерни чеже-даа өттүнерге, Ала-Саскан ыш кааш апарар чүгаа чок.

Монгуш ДОРЖУ.

ХОПТАК СЕТКИЛ ХОВУ КЕШПЕС

«Бак кижи — балалыг, пар ныш хөөлүг» дижири ышкаш, Олчалаарның багай талазы база бар, салаа базып санаксаан мен, саазын туткаш бижиксээн мен. Ону канчаар тайылбырлаарыл? Олчалаар аажок алыксан-чиксек. Караанга көзүлген-не аңны эр, кызы, оолдут, оол чогу дивес узуткаарын-на, ужуарын-на бодаар, оңчок олчазырак амытан чүве-дир. Оон-биле чергелештир кандыг-даа аңны баглап каан, өртеп каан-биле дөмей бодаар. «Алдын-Таңдым бербес эвес, алды кырлыг дегбес эвес» — дигеш пажын, хымыжын таалыраанаш, хайыралыг Кара-Доруун мунупкаш, аңнап чоруптар чаңчылдыг.

Дорту-биле допчулаарга, хем кырында дош доштан, кедээр сында хар чаапкан үе. Олчалаар аңнап үнгеш, он хонук ажыр оранны одурткан, делегейни дескинтен дизе хөлүн эрткен хооредиг эвес. Ынча хонук иштинде хайыралыг Кара-Доруу харыксырап арыпкан, доруптан. Аът күжүр чеже болурул аан, өскээр дош чок өлгүже, баргыже чүткүдерге аан. Олчалаар аң көрүп каанда, оргу черни одуртур, доң черни дожаннадыр сүргеш туруптар. Ол аңны чыпшыр четкеш сыдымнап алыр чытыы-ла бодаар, хутбай, курут-ла болур. Кара-Дорут күжүр атан даңдан кежээге дээр Олчалаарны оорганында олуртупкаш, чүткүп-ле билир.

Олчалаар аажок аштап эгелээн, курлап алган чеми барык-ла куруглаан, аштааныңдан карактары дүвүнде дүжүпкен. Өлүг-диригниң аразы, эзирик кижи дег элең-халаң элейтип чорупорда, ынаар ырак эвесте ыш бурулаан. Элегер эрниң эрези кирип, эри хайны берген.

Чадырга чортуп кээрге, эрес аңчы Эзир-оол улуг одун ужуткан, чаглыг эъдин, сарыг шайын хайындырып алган, чоргаар олуруп-тур.

Ол Олчалаарны олурткаш, ажып-чемин салып, аажок хүндүлеп-тир эвеспе. Хоптак Олчалаарга хондуп-даа чемненэе, чемниң кайнаар барганы билдинмес, дүп чок-биле дөмей болган. Ооң аштааны ол хире күштүг боор-тур.

Эрес аңчы Эзир-оол бодунуң Бора-Дайы-биле Олчалаарның Кара-Доруун оранның одун оъттазын дээш кестегилей баглааш салгылапкан. Ол улуг одун ужуткаш, улам-на чалбышталдыр чүшкүргеш, одагга оргалап чыдып алган. Олчалаарга уйгу кээр боор бе, ам-даа чем чиксээри кедергей апарган. Бичии кум кынны бээрге-ле, дүлгеш эът дуу ол кестүп кээр, казы, кыда каракталырынга чуруттунар болган. Олчалаар ол ынчап чыдырда, болбаан бодал бажынга чык дээн:

Эзир-оолдуң Бора-Дайын бо дүне ужурлаар!...

Ол Эзир-оол эжинче көөрге, дүште чок уйгузунга алзып, удургузун уүй дайнап чыдып-тыр.

Олчалаар олчаан тургаш, кестеп салгап ийи аът соонче хөлкеннедир маңнапкан. Аъттарның былгырышкан шимээнинден дыңнап чорааш келирге. Бора-Дай кадыр эдиин кырында харап алган бо турган. Узун дыындан алган олчаан ужур идип бадырган-на: казыр-козур хая-дажы-биле катай-хаара аът күжүр чутлуп баткаш, шимээзи чиде берген.

«Болган херек!» деп бодалынга алыскан Олчалаар одагга келгеш, орта удуп чадап каан. Катап-ла пагдыг эъттер чаныңда кестүгүлеп кээр, казы, кыда, карлыг ээги караанга чурутмунар. Ол дег узун, чыл дурту шыланчыг дүнну Олчалаар ол назыда көрбээн.

Даң хаяалап орда, эрес аңчы Эзир-оол улуг одаан улам ужудуп, ажын-чемин аалчызынга салып, хүндүлеп-тир. Ийи аңчы хырын быжыы-биле чемненип алгаш, аъттарын алыр дээш кээрге, Эзир-оолдуң Бора-Дайы эвес, Олчалаарның Кара-Доруу элдеп аңдарлып, эндей берген болган. Кара кайгамчык! Ана ала карак даалыктаар дивес силер бе!

Олчалаар утаап каан: хыраа шыпкан Кара-Доруун хынап көрбейн, карангыда Бора-Дай деп боду салчашпырыпкан болган.

«Чазыл хырын частырыг кылган-дыр» деп. Олчалаар бодунга боду чегенип, бажын барбаландыр боданып олурган.

Чон ындыгларны: «Хырнын мурнаткан, кылырын соңнаткан» дижир ийикпе, азы болза «Хоптак сеткил — хову кешпес, чазыл чорук чалым ашпас» дижирлер.

Өөлет ЧИҢМИТ.

Шоодуглуг эскериглер

«ШЫДАЛДЫГЛАР» КЕДЕР

Райпонуң складынга чаа бараннар үлелтези боор турган чүве. Малчыннарга бараан-сараан садыглаар автозадыг ажылдакчызы товаровед уругдая норка кежи бөрттерден малчыннарга бээрин дилээн.

Бажыңда хилиң кара киш кежи бөрттүг, каттырапнаан аныяк кыс: «Малчыннар норка кежи бөртту канчаар чүвел? Олар бөлдүн кижилер ышкажыл. Малчыннарга хөвенниг хөректээштер, хөвенниг чүвүрлер, хой кежи бөрттер болза ол-ла ыйнаан. Дилги, норка, киш, кундус кежи бөрттерни бистиң аппараттың ажылдакчылары ааы «шыдалдыг» эрге-дужаалдыг кижилер-ле кеткей» деп дүште-даа чок шыгжанган харыылаан.

Шынында магалыг чагай кежикти, эгээртинмес эътти, сүттү, дүкту кадыг-берге чымыштыг иште малчыннар карак кызыл бүдүрүп турар дээрзин кемгусе-ле билбес хектүг-ле кадай-кыс болган ийин.

ХОРЖОК, ХОРЖОК

— Солуңга шүгүмчүлелдиг чагаадан, харып-даа «ажыг дүстүг» фельетондан бижиип көрээлем, эш?

— Ынчаалы харын. Чогум чүнүү кымпын дүтайында дузай каалтар бис, ынчаш?

— Чижээлээрге, бистиң дангавыстың болгаш автогараж эргеленчизиниң дугайында бижиизе черле ажырбас. Бирээде, чаа машиналар кээрге баштай боттарының-боор, чорук кылыр шаварлар. Ийиде, чаа келген машиналарны дөргүл-төрел, ха-дуңма, таныш-көрүш улузунга мундурар улус-тур. Мынчаа сеп дуруп бзүтаар «ГАЗ-66»-ны алыр туруңда канчаар? Үште...

— Хоржок, хоржок, эш! Мен-не ынчап шыдавас мен. Коргар мен. Ам чаа машина келирге кижиге бербейн баргаа канчаар, хей боор.

Ш О - Ш О

Суурнуң автобус маңнар черинде кижи-ле хөй. Соогу аажок. Хой-ле улустуң аразындап ийи-бирээни аякан хевиргиг чоллак херээжен хыйланып унду.

— Шо-шо, соогун. Чынып алыр бажын болза, оода курүне чок-бар дээр эвес, олурар каш сандайлардан, бичии бажынчыгаштан-даа кылдыртып каза кандыг боор. Дөңгаш шыдашпайн, чүс граммы водка ижиптим. Водка-биле «чыннып» чоруур деп чүү ындыг салым боор бо. Совхоз директору, кодээ Совет даргазы та чүнү көрүп турар улус ыйнаан.

«КОДАН ХОЙ»

— Дөө ол кодан-кодан ыттарны көрдүң бе? Оларны көөрге, коргуничүү холчок дивес силер бе? — дээш, Конгурбай столовая чуулдунуң чанында болуктуң ыттарже коргеш, сандаазы-биле айытты.

— Шып-шып. Өске черлерден келген кижилер ол ыттардан коргар, оор. дезерле болгай. Колдуу-ла черлик ыттар ышкажыл, ээлери чок аан.

Бистиң суурда черлик ыттарны «кодан хойга» домейлеп болур. Арай кичээнгейлиг чорбас болзуңарза, артыңдан кедеп келгеш балдырыңдан сегирип ап-даа болур.

Ээзи чок черлик ыттар
Эңдерилген кодан хой-ла,
Кодээ Совет даргалары
Көрс тура хемчээп албас—

деп, Конгурбай шулуктей каапкаш чорупту.

Бораш ОНДАР.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

Январь 22-28 хүннеринде республикага амы-тынынга четтингениниң алды таварылгазы болганы бүрүткеттинген. Ол талазы-биле биске келген медээлер-биле танышкып олурарга, ындыг шинтигрге келгеннериниң аразында 16, 17 харлыг аныяктарның бар боор турары хомуданчыг...

Январьның 26-да 23 шак үезинде Сүт-Хөл районнуң Ишкинден Ийме суурнуң чурттакчызы А. Монгуш-биле Ишкин школазының одакчызы Ю. Донгак оларның өлүг мөчүзү тывылган. Ишкинниң чурттакчызы Ю. Монгуш туттурган, истелге чоруп турар.

Тес-Хем районда О. Шынаа суурда Хомушку Чүргүй-оол аттыг кудумчуда 17 дугаарлыг бажыңның 2 дугаар квартиразындан 21 харлыг А. Донмиттиң өлүг мөчүзү тывылган. Ону хөрээнче ийи удаа балыглаан боор турар. Арага ишкениниң түңнелинде ындыг боор доозулган. Бажыңның ээзи А. Санчи туттурган.

Межегейниң чурттакчыларындан оорлап аппарган чедии баш мыйыстыг бода малы Хадын-Аксы сүт-бараан фермазының девискээринден тывылган. Ол дээш Межегей суурнуң чурттакчызы Б. Оюн, Хадын-Аксындан И. Дажимба, Б. Соян, А. Дагба олар туттурган боор турар.

Январь 25-тиң хүнүнде 14-16 шак аразында Кызыл хоорайның Шевченко кудумчузунда 230 дугаарлыг бажыңдан «Барс» Б—529 карабинни, аңнаарынга көрдүнген ИЖ-17 боону (чопшээрелдиг) болгаш 2,5 муң рубль түң-биле санаттынар чүүлдерни оорлаан.

Шагаан-Арыгның Саяно-Шушенск кудумчузунда чурттап турар С. Сулунцовтан 2 кг., В. Пантелеевтен 1,5 кг. марихуананы хавырган.

Кызыл хоорайның чурттакчызы 34 харлыг Евгений Дорофеевич Терентьевти дилеп тыварынга киржирин чурттакчы чоннан иштиин херектер органының ажылдакчылары дилеп тур.

Аваа хамаарыштыр чүнү билип алза эки: оон узуну—178 см., арганзымаар шилтедек, куу курткалыг, драптан дааран кара чүвурлүг, кара оңнуг ботинка идиктерлиг, дүктен кылган кара моюн-ораарлыг. Кылатка үндүрген хөйлеңниг, (кызыл, кара шокарлыг), кылын хөйлеңи — индий бүдүрүлгениң. Ол аъш-чем сукан ийи сумкалыг (кызыл биле кара) чораан.

ХОВАР БАРААН «СООРА БАРГАН»

Сөөлгү үеде республиканың ИХМ-иниң социалистиг өнчү-херекги самчыгдаар чоруктарга удур демисел чорудар килдизиниң ажылдакчылары райпоЛарның харыысалгалыг ажылдакчыларының, склад эргелекчилериниң аразында совет садыг чурумун хажыдар чоруктар бар дээрзин илередип турар.

1990 чылдың сентябрьноябрь айларда Тожу районнуң садыг четкилеринге бараанар саарылгазының канчаар чоруттунуп тургаанын сонуургап көрээлиңер.

Сентябрь 17-де Салдам суурнуң № 2 магазининге 897 база 846 рубль өртектиг эр ийи алгы тоншар (дубленкалар) кирген. Райкүүскомнуң ииштиринин өзүгаар ол септелге-түдүг участогу биле КМК-га хуваатткынган турар ужурлут турган. Ынчалза-даа ук организацияларның ажылдакчылары тоннарны безин көрбээн, чүге дизе Тожу райпозунуң даргазы В. К. Соловьев дээрзин 846 рубль өртектиг алгы тонну бодунуң таныжы, райпонуң ажыл-агый эргелекчизи А. Д. Шляхтенкога садыгларының дугаайында айтышкын берген. 897 рубль өртектиг алгы тонну Вячеслав Константинович боду садып алган.

Ол ышкаш ноябрь 17-де автомагазинге кирген 688 база 1020 рубль өртектиг эр, херээжен даштыкы алгы тоннарны база-ла В. К. Соловьев бодунга садып алган. Ооң кырынга норка кежи бөрт хереглеттине бээрге, ол-ла Салдам суурнуң № 2 магазининден 338 рубль өртектиг бөрттү база садып алган.

Албан-дужаалын соора ажыглап, чүгле сентябрь-ноябрь айлар дургузунда райпо даргазы бодунга 3 муң хире рубль өртектиг ховар дээн бараанны (ийи алгы тон, норка бөрт), таныжы А. Д. Шляхтенкога бир алгы тонну шинтгээдип апканы эмин эрттир эвес иргн бе?

Оон аңгыда, Өвүр райпозунуң даргазы С. Б. Донгак 1990 чылдың декабрь 17-де даштыкынга кылган 1864 рубль өртектиг удуур өрээл эт-севин база-ла албан-дужаалын соора ажыглап садып алган. Ооң үлегерин эдерип, идил-хеп складының эргелекчизи А. А. Ликтан 187 рубль түңнүг ховар бараанчарны чажырган.

Республиканың херегленчилер ниитилелиниң Кызылдың садыг баазазының № 15 складынга (эргелекчизи О. К. Куулар) ховар дээн бараанар шыгжаттынып чытканы илереттинген. 1990 чылдың январь 14-те хыналда хүнүнде складтан 42 муң рубль өртектиг бараанарны тыпкан. Ук бараанарның канчаар сайгарттынып турганын истелге көргүзер.

Мария КУЗЬМИНА.
Кызыл хоорай.

ЭТСИРГЕ-ЛЕ — ЧЕМНЕНИР

•Болган таварылга•

Бо таварылга үжен чылдар үезинде болган чүведир. Ону меңээ чутаалап берген баштаксымаар акыйга бе-ла ужуражы бээр мен. Ол саныңда-ла соп чутаазын сактып, чамдыкта харын, каткым-даа келир.

— Ынчап школа, ужукбижик деп сөстер аалдар аразынга хат-кагыргыныя дургени-биле ужутуп, оолдар. уруглардың эртембилигниң дыңын сегирип алган үези чүве ийин — деп, демги акым хөөреп эрар чүве. — Өөреникчээрим аажок боорга, ачам мени школага ушкарып аппарып каапкан. Башкыга мени бир таалың чинге-тараа биле катай дужаап берген, чорупуп чана берген. Башкыларның бирээзи мээң чурттаар өрээлимни, удуур орнумну айтып бергеш, улуг эвес бажың чанынга эдертип эккелди.

— А бо дээрге чемненир черин-дир — диди. — Столовая дээр. Билип алдың бе?

— Ийе.

Столовайдан хола хос хоолай тудуп алган оол үнүп келди.

— Чем белен-дир бе? — деп башкы айтырды.

— Арай-ла элек, башкы — деп, оол харыылады.

Оолдуң тудуп алган хоолайынче башкы айытты:

— Бо чүү-дүр, билир сен бе? — деп, меңден айтырды.

— Чок — дидим.

— Пионержи горн деп чүве-дир — дээш, ол оозун этси каап тарга, корткаңымдан атпаш кындым. Оол каттырып-ла берди.

— Бо эдискини оолдар этсиптерге-ле, чемненир деп кыйгырганы ол-дур. Сактып алдың бе? Этсиптерге-ле — чемненир деп, башкы чагыды.

— Ийе — деп бажымны согаш кылдым.

— Дыка ырава. Эдискини этсиптерге-ле — чемненир эвеспе — деп, башкы база катап чагааш чоруй барды.

Эдискини каңдан-на этсип, чемнениринче кыйгыра бээрин манагзынып, тегерип базып тур мен. Кезек болганда демги оол эдискизин этсип-ле дүжүрдү. Чоогунга ойнап турган оолдар, уруглар столоваяже шуужуп кирип эгеледилер. Апайла дидинмейн, дадагалзап тур мен.

— Эай! — деп, эдискилиг оол кыйгырды. — Дыңнадың бе? Кир!

Киргеш чемненип алдым. Чемниң амданныы-даа кончут. Чемненип алгаш, ойнаап оолдар, уруглар кайнап тур мен. Канчангаш-ла дыңназарымга, эдискини база катап этси берген турлар.

«Этсиптерге-ле — чемненир эвеспе» деп башкымның катап-катап чагааның сактып келгеш, столоваяже шуужуп кирген уруглар-биле кады база катап кирдим-не. Баштай чемненгеш, ейлүг чемге арай-ла тотпаан кижи мен. Ам-на харын тоттур чемненип алдым. Столовайдан үнүп келгеш, херим чанында сандайга олуруп алгаш, иштим сиңирип дыш таныш олур мен. Үр-даа болбаанда, эдискини база катап этсип, ам база катап чемнениринче кыйгыра бердилер. Уруглар, оолдарны көөрүмге, база катап столоваяже шуужуп кирдилер. Чем-даа чиир хөңнүм чок. Эдискини этсипкенде ам канчаар боор, чемненир апаар, башкы база ынчаар чагаан. Столоваяже хөөн чок базып кирдим. Чемни арай деп тондур чидим. Үнүп келгеш, демги-ле сандайга ышкыштап ор мен. Хырын дээрге тараа дыгып каан барба-ла.

Эдискини ам база катап этси бердилер. Уругларны көөрүмге, база катап столоваяже соктуп кирип турлар. Улай-улай чемнерерге, та конгчуг тотпас телдер чүве деп бодап, болум муңгарап-ла нагдым. Чеже чемненир боор, карак ажыт аалымче дезиптер деп шиитпирлеп алдым. Ам бир чемненир болзумза хырным чарлып чаштай бээр хире. Канчангаш-ла көөрүмге, демги башкым бо чоруп олур.

Чаныма чедип келгеш:

— Чемненип алдың бе — деп айтырды.

Башкы мени ам база чемнеп дээри ол-дур деп бодааш, бодум безин билбейн, ыглап бадырыпкан болдум.

— Чүү болду, чүге ыглаарың ол? — деп, башкы элдепсинип айтырды.

— Ам черле шыдавас мен, башкы — деп ишкириниктим. Иштим чарлыр деп барды.

— Иштиң аарып тур бе?

— Ийе, башкы.

— Че ындыг болза эмчиге бараалы.

— Үш катап чемнендим, ам бир чемненир болзумза, иштим чарлып каар.

— Үш катап чемнендим... — деп, башкы кайгай берди.

— Эдискини этсирге-ле — чемненир деп бодуңар чугааладыңар чоп, башкы ... Эдискен саныңда-ла чемненип турдум.

Башкы каттыргаш:

— Шыдашкан-на-дыр сен — дей-дир.

— Чок, шыдавас мен, башкы — деп чаңнып чыгыы апардым. — Аалымче чандырыңар. Улай-улай чемгерип турар чүве болза өөренип шыдавас мен.

— А бир эвес хүнде үш катап, эртен, дүште, кежээ чемгерер болза, өөренир сен бе — деп, башкы хүлүмзүрдү.

— Ийе — деп бажым согаш кылдым.

Хамык чүвениң ужурун соонда билип алган мен. Интернатка турган уругларны ээлчештирип чемгерип турган, а мен ээлчег саныңда кирип, улай-улай чемненип турганым ол болган кижи чордум.

Хырын-биле харылзашкак-даа болза, ол болуушкун бажымга база салдарлыг болган ийин. Чүвениң ужурун эки билбейн чыткаш, бүгү далаш-биле айтыышкын, дужаал күүседип кириптер кижилерни көргеш, бичии оолдугаш чорааш, иштим шартайтыр чемненип алганым сактып кээр мен — деп, демги акый чугаазын доосkaп чүве.

Шаңгыр-оол СУВАН.

ДҮРГЕДЭЭШКИННИГ

Пианист М. Моркин ийиги кварталда чаа күш-ажылчы чедиишкиннерлиг болган. Оркестрлиг фортепианого № 3 концертти оркестрден ийи минута эрте доозуп турар.

БИСТЕ — ОЛАРДА

Оларның магазиннеринде шупту чүве бар, бистиинде — оон өске чүүлдер бар.

* * *

Оларның магазиннеринде долларларны чарыгдап турар, бистиинде — нерв клеткаларын.

Оларда — чээли карточкалары (акции) бар, а бистиинде карточка системазы.

* * *

Олар эки чурттап турарлар, бистер — солун.

* * *

Бис оларны четкеш, эртер дээривиске, олар бисче уткуй чоруп орарлар.

В. ФИЛЬЧЕНКО.

— Ол айтырыгны бодунар харылап бериңер, дарга.
— Чок! Силер-ле харылап бергей силер, даргам
«Бодундан чайладышкып» деп Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 1
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мульт-фильм. 9.20 «Айыылдыг мазы-хар». Уран-чечен фильм. 11.05 Концерт. 11.15 «16 харга чедир болгаш оон улуг назы» 12.00 Медээлер. 12.15—14.00 «Эфирде хогжум». 15.00 «1991 — Моцарттың чылы». 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 16.15 «Бистиң оңнуувус Ромен Роллан»: 16.35 Уругларга фильм. «Хар кадыныың чажыды». 2-ги сериязы. 17.45 Бистиң садывыс. 18.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 18.30 Медээлер. 18.45 «Резидентиниң частырыы». Уран-чечен фильм. 1-2 кезээ. 21.00 — «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 «Марк Твен удур». Уран-чечен телефильм. 01.50-02.45 Фильм-концерт. «Даштар чыыр үе».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Харда истер 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.55 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.25; 11.40 Төөгү. 8 класс. 17 чүс чылдың орус культуразы. 10.55 «20 чүс чылдың төнчүзүнде социал философия». 12.10 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.25 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. 14.55 — 15.25 Концерт. 16.40 «Даартагы хүнге медээ». Телефильм. 17.00 Бүгүдеге спорт. 17.15 Концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.55 «Тамчыктыг удукар, чаштар!». 20.10 «Поездиниң ады «Россия». Телефильм 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 — 01.05 «Буруу шавыышкын». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 1-де

«НАЙЫРАЛ»: «Беспредел» (Объединение «Ритм») 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00 (кинопанорама) 19.10 (кинопанорама).

Видеозал: «Кошмар на улице Вязов (АКШ, часть 5) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетёров» 8.30, 12.00, «Приключения рыжего Майка» 10.10, 13.40, «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 15.30, 18.10, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Вундеркинд» (Польша) 14.20, «Обреченный на одиночество» (Япония) 16.20, «Гибель черного консула» 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ангелочек» (АКШ) 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Миссисипи в огне» (2 сериялыг) 16.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ орулакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арыы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 48.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 2 суббота

№ 21 (14521)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.)

Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль комиссиязының каттышкан Пленуму 1991 чылдың январь 31-де болган.

Пленумга чугаалажып көөрүнге дараазында айтырыглары киирген:
1. Амгы байдал дугайында.
2. СЭКП Уставын бүрүткедиринге белеткел дугайында.
3. СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң болгаш партия организацияларын организас-политика талазы-биле быжыглаар дугайында.
4. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының 1991 чылда бюджединиң дугайында.
5. Организастыг айтырыглар.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев Пленумну ажыткан.

СЭКП-ниң соңгулдалыг төп органнарының составынга кирбейн турар партияның республика, край, область, округ комитеттериниң бирги секретарьлары, эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларының ийиги секретарьлары, төп контроль комиссияларының даргалары, СЭКП-ден ССРЭ-ниң улус депутаттары, партия солуннарының болгаш журналдарының редакторлары, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, чамдык ведомстволарның база организацияларның төлээлекчилери Пленумнуң ажылынга киришкен.

СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко бирги айтырыг талазы-биле дыңнадыг кылган.

Пленумга санал бергеннер: Ю. А. Прокофьев — партияның Москва хоорkомунуң бирги секретары, П. А. Жиганов — Партизанск хоорайның «Центральная» шахтазының электрослесары, Приморск край, А. А. Поморов — партияның Томск обкомунуң бирги секретары, В. В. Григорьев — Белоруссияның Компартиязының Витебск обкомунуң бирги секретары, И. К. Полозков — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары, В. А. Антонов — Вильнюста радио-хемчээкчи приборларның эртем-шинчилел институдунда партком секретары, Литва ССР, С. И. Гуренко — Украинаның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Р. Атаджанов — Ленин аттыг колхозтуң даргазы, Узбек ССР, Е. Н. Махов — СЭКП ТКК-ның даргазының бирги оралакчызы, Е. Н. Чернышев — партияның Пермь обкомунуң бирги секретары, Е. М. Калинина — партияның Ленинград обкомунуң секретары, П. М. Мельников — Октябрь революциязының 50 чылы аттыг «Карагандауголь» бүдүрүлге каттыжышкынында партком секретары, Казах ССР, М. Г. Алиев — партияның Дагестан республика комитединиң бирги секретары, Б. И. Олейник — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң даргазының оралакчызы, Ю. В. Лавренов — Москва демир-оруунуң Москва-3 локомотив депозунуң машинизи, Москва хоорай, Г. Н. Селезнев — «Учительская газета» солуннуң кол редактору, В. Ф. Рымашевский — Латвияның Компартиязының ТК-зының ийиги секретары, А. А. Малофеев — Белоруссияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, Г. П. Казьмин — партияның Красноярск крайкомунуң бирги секретары, Н. А. Моисеев — курлаг чер шериглериниң шериг чөвүлелиниң кежигүнү, политиктиг эргелелиниң начальниги, М. М. Бурокявичюс — Литваның Компартиязының ТК-зының бирги секретары, А. А. Бессмертных — ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри, В. С. Куликов — Нижегородтуң С. Орджоникидзе аттыг ужар чүүл бүдүрүлге каттыжышкынының ажылчыны, В. С. Мальковский — Эстонияның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының ийиги секретары, К. И. Комиссаров — Таллинниң күрүне консерваториязының кафедра эргелекчизи, Эстон ССР.

Пленумнуң документилерин белеткээр талазы-биле редакция комиссияларын тургускан.

Бирги айтырыг талазы-биле редакция комиссиязының өмүнээзинден СЭКП ТК-ның секретары А. С. Дзасохов чүве чугаалаан.

Киирген саналдарны болгаш эдилгелерни бүгү талалыг чугаалажып көрген сөөлүнде, «Амгы байдал болгаш партияның сорулгаларының дугайында» Политиктиг медегелди хүлээп алган, ону солуннарга парлаар.

«СЭКП Уставын бүрүткедир дугайында» болгаш «СЭКП-ниң норматив-методиктиг документилериниң база партия организацияларын организас-политика талазы-биле быжыглаар дугайында» СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин илеткел кылган. «Эвилелдешкен республикаларның компартияларының 1991 чылда бюджединиң дугайында» СЭКП ТК-ның херектер эргелекчизи Н. Е. Кручинаның илеткелин Пленум дыңнаан.

Редакция комиссиязының өмүнээзинден СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков чүве чугаалаан.

«СЭКП Уставын бүрүткедиринге белеткел дугайында», «Партия организацияларын организас-политика талазы-биле быжыглаар дугайында», «Эвилелдешкен республикаларның компартиялары 1991 чылда бюджединиң дугайында» доктаалдарны Пленум чугаалажып көрген сөөлүнде, хүлээп алган; СЭКП-ге соңгулдалар чорударының болгаш соңгулдалыг органнарның составындан дедир келдиртириниң чурумунуң дугайында; СЭКП-ниң кежигүннериниң учёдунуң болгаш партия статистиказының дугайында; СЭКП-ниң организацияларынга болгаш соңгулдалыг органнарынга херек эмгелелиниң дугайында; партия дадывырының болгаш СЭКП-ниң сан-хөө-ажыл-агыйы чорудулгазының учёдунуң талазы-биле; ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринде СЭКП организацияларының ажылының дугайында; инструкцияларны; а ол ышкаш СЭКП-ниң партия эге организациязының секретарының статузунуң дугайында; «СЭКП-ниң хоочунунуң» дугайында; СЭКП-ге дискуссияларны болгаш референдумнарны чорударының дугайында саавырларны бадылаан.

СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның составындан комиссияны тургускаш, Эстонияның партия организацияларында байдалды өөренип көөрү-биле ынаар чорударын Пленум шиитпирлээн, комиссияның сорулгазы болза, коммунистерниң күштерин сырый каттыштырарының, республикага хамааты тайбыңын болгаш иштилел чөпшээрежилгезин камгалаарының аргаларын дилеп тывары болур.

Партия-биле харылзаазы үзүлгениин барымдаалааш, А. И. Гельманны СЭКП ТК-ның составындан Пленум үндүрген. Г. Г. Гумбаридзе Грузияның Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган үезинде ажыл-чорудулгазын соксатканы-биле холбаштыр ону СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң хүлээлгезинден хостаан.

ТК-ның кежигүнү академик С. С. Шаталинниң парлалгага сөөлгү чүүлдери-биле чөпшээрешпээнин СЭКП ТК-ның Пленуму ук чүүлдеринге ооң илергейлээн үзел-бодалдары Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязынга, ылангыя ооң Төп Комитединге кежигүн болурунга дүүшпес деп санаан.

Эш С. С. Шаталинниң хөделишкиннериниң дугайында айтырыгны ооң кадыкшылы экижип эттингеш сөөлүнде чугаалажып көөрүн база саналын СЭКП ТК-ның ээлчеглиг Пленумунга көөр кылдыр киирип келирин СЭКП ТКК-ның Президиумунга Пленум даашкан.

Эш Г. И. Янаев ССРЭ-ниң оралакчы президентизинге соңгутканы-биле база ол албан-дужаалга ажылдаарынга күженишкиннерин мөөңнээриниң эргежок чугулазы-биле холбаштыр ону СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнүң, СЭКП ТК-ның секретарының хүлээлгелеринден хостаан.

Эстонияның Компартиязының (СЭКП) ТК-зының бирги секретары эш Л. Э. Аннусту СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүнге Пленум соңгаан.

СЭКП ТК-ның секретарынга эш П. К. Лучинский соңгуткан.

СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленуму ажылын ооң-биле доосккан.

ТУКТУ ТЫВЫСКАН

1990 чылда республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа, садыг, коммунал база амыдырал хандырылга коллективтерниң аразында социалистиг чарыштың түңнелин РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, профресчөвүлел болгаш БАЛКЭ рескому чоокта чаа үндүрген.

Ук чарышка Кызыл районнуң күш-ажылчы коллективтери, көдээниң ажылчылары багай эвес түңнелдерни чедип алган. Районнуң ажылчы чону продукция бүдүрер талазы-биле керээлиг хүлээлгезин долузу-биле күүсеткен. Ооң-биле чергелештир коллективтерде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруу эрткен чылга деңнээрге элээн бедик болган. Районнуң садыг четкилери болгаш өске-даа черлер үүрмектеп садар бараан саарылгазын эки түңнелдерлиг чоруткан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа районнуң ажыл-ишчилеринге РСФСР-ниң КП-ниң рескомунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профресчөвүлелдиң болгаш комсомол рескомунуң шилчиир Кызыл тугун тывыскан.

Рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде районнуң күш-ажылчы коллективтери, совхозтарның ажылчылары, малчыннар эвээш чарыгдалдарны үндүрүп турган, эки шынарлыг хөй продукцияны бүдүрер дээш кызымак ажылдап турарының дугайында аңаа санал бергеннер чугаалаан.

(Бистиң корр.)

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

ШАГААДА...

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалын ёзугаар 1991 чылдың январь 7-ни дыштаныр хүн кылган. Россия Федерациязында бүгү-ле христиан шажынга бердинген болгаш аңаа хамаарылгалыг чон ону байырлап демдеглээн. Оларга тыва улус сеткилиниң ханызындан байыр чедирип, кады ажылдап, чурттап чоруур эш-өөрүнге ээлдек боор, оларның байырлалдыг сеткилин үлешкен дээрзинге бүзүрээр мен.

Ооң-биле кады бо хүннерде тыва чоннуң бодунуң национал утка-шынарлыг улуг байырлалы — Шагаа сагышка кирип келир-дир. Ол байырлал бо чылын февраль 15-те болур. ону канчаар эрттирерил? РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тайылбырып ёзугаар алыр болза, федерацияда өске шажын-чүдүлгелиг чоннар январь 7-де ажылдааш, бодунуң байырлал хүнүн тускай эрттирип болур дээн. Тыва республиканың баштаар органнары — Дээди Советтиң Президиуму, Министрлер Чөвүлели, оларның удуртукчулары бо айтырыгны эскербейн эрттирип алдылар. Чүл ол? Частырыг бе, азы өжегээр билбейчеңнеп эрткени ол бе? Республиканың чурттакчы чонунуң 60 ажыг хуузу тыва улус дээрзин билдингир-ле болгай.

Ынчангаш январь айда болур Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга Шагаа хүннериниң дугайында доктаалды ылап-ла чугаалажып, хүлээп алыр боор деп идегээр-дир мен.

Калин-оол КҮЖҮГЕТ, эртем ажылдакчызы.

КЕДИЛИГ

Кызылдың эът комбиназы бо-даа тургаңындан улгаттырар деп, чамдык эштер санап турар-дыр. Бо бүдүрүлге чылда 17-28 муң малды дегерип четтигип турар-дыр деп билир мен. Мен бодап көөрүмге, комбинатты ооң улгаттырган херээ бар бе? Хөй акша төгерик, чарыгдал үнер ышкажыл.

Бистиң республика бодунга хереглээри-биле ол хире хөй малды чылдың-на кырып турбас боор ийин. Мал бажын өстүрзе эки. Ынчангаш сөөлгү чылдарда ооң бажы сайын өстүрүп алгаш, оон садып, саарып турзувусса кандыг чүвел? Назы-харын өспээн молдургаларны, кызыраларны, ирт-сергежигештерни садарга-даа, өрттекүнези ол эвээш, хөй мал үнер апаар-дыр. Бо дугайында кым деп кижи кончуг дүвүренчиг айтырыгны кедүрүп, сагыш салып турарыл че?

Агаар-бойдустуң байдалы баксыраан, тараа-быдааның үнүжү чыл санында-ла баксырап орар болгай. Ынчангаш моон соңгаар каш түзүч малывыстан кедилиг чүве чок ышкаш-тыр.

Шожаа ООРЖАК, Каа-Хем суур.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарын соңгуур талазы-биле округтарның соңгулда комиссияларының ДЫҢНАДЫЫ

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 33-кү чүүлүнге дүүштүр округтарның соңгулда комиссиялары Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга кандидаттар кылдыр бүрүткээни болза:

Кызыл хоорай Ленинградтың № 2 соңгулда округундан

Виталий Григорьевич **Вальков**, 1948 чылда төрүттүнген, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорkомунуң бирги секретары, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Виктор Хомушкуевич **Кара-оол**, 1947 чылда төрүттүнген, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дадар-оол Саңгыроолович **Моңгуш**, 1935 чылда төрүттүнген, «Тыва алдын» белеткел-тывыш бүдүрүлгезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Сергей Александрович **Поздняков**, 1954 чылда төрүттүнген, Кызылдың № 1 божудулга бажыңының кол эмчизи, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Маадыр-оол Мөңге-Чаянович **Саая**, 1943 чылда төрүттүнген, Кызылдың педучилищезиниң директору, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Анатолий Сергеевич **Серен**, 1948 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң культура министриниң оралакчызы, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Таңды район Балгазынның № 96 соңгулда округундан

Доржу Бай-Караевич **Шожат**, 1940 чылда төрүттүнген, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы, партия кежигүнү эвес, Кызыл хоорай.

Сосновканың № 101 соңгулда округундан

Соңгукчу Сазыг-оолович **Моңгуш**, 1942 чылда төрүттүнген, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң эртем, мурнакчы дуржулга пептередир килдизиниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Дугержаа Быратович **Чоксум**, 1949 чылда төрүттүнген, Тыва АССР-ниң ХБТЭ-ниң начальниги, СЭКП кежигүнү, Кызыл хоорай.

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииириниң

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

Экономиктиг реформаның сорулгазы болгаш алыс утказы

Реформаның кол сорулгазы — хамаатыларның экономиктиг ажыл-чорудулга талазы-биле хостуг чоруун болгаш ол үндезинге улус ажыл-агыйының шапкын хөгжүлдезин болгаш республиканың чонунуң чаагай чоруунуң деңнелин көскүзү-биле бедидерин хандырар аргаларлыг ажыктыг ажыл-агый системазын тургузары болур.

Рынок экономиказының ажыктыг ажылдаарын хандырарынга эге чүүлдерни тургузуп алыры чугула. олар шилчилге үезиниң дургузунда тургустунган турар ужурлуг. Эге чүүлдер чаа экономиктиг системаның дараазында үндезиннерин болгаш принциптерин тургузар:

экономиктиг субъектиниң (бүдүрүлгениң, бүдүрүлге ээзиниң) **шуут хостуг чоруун;**

өнчүнүң бүгү хевирлериниң (хуу өнчүнү киириштирбишаан) юридиктиг деңне эргезинге үндезилеттинген ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың үре-түңнелдери дээш **экономиктиг субъектиниң долу харысалгазын;**

ажыл-агыйның идепкейлиг чоруктуң [illegible] болгаш хереглекчилерниң негелде-хереглелдеринге база бүдүрүлгеге үнер [illegible]дарны эрежедиринге болгаш өртектерни доктаам [illegible] бол[illegible]арынга дүүштүр [illegible]бүрү продукцияны [illegible]дүрериниң көвүдедириниң база оларның шынарын бедидериниң чугула фактору болур бүдүрүлге ээлериниң аразынга **конкуренцияны;**

өртектерниң хостуг тургустунарын. Өртектерниң хөй кезини негелде-хереглелдер биле хандырылганы балансылаштырбышаан, рынокка хостуу-биле тургустунган таварылгада рынок механизмнери ажыктыг ажылдап болур;

таарыштырылганың күрүне болгаш өске-даа хевирлеринге деңнээрге рынок эки ажыктыг чүүлдерни берип турар адырларга **рынок харылзааларын пептередири.** Ынчангаш бараанныг рынокка ажылчын күжүнүң рыногун болгаш сан-хөө рыногун немей киириштирери моон ужурундан тургустунуп кээр турар. Ажылчын күжүнүң рыногу болгаш сан-хөө рыногу иштилел курлавырларын ол-бо черлерге дүрген ажыглаарын хандырып, чыылданы арбыдадырынга болгаш эртем-техниктиг девшилгениң дүргедедиринге идигни бээр.

Ооң-биле чергелештир экономикага рынокка хамаарышпас улуг хемчээлдиг сектор артып калыр, чүге дээрге ол секторга хамаарышкан ажыл-чорудулганың хевирлерни чүгле коммерцияның негелделеринге чагыртып болбас. Ол хевирлерге камгалал адыры, кадык камгалалының чамдык кезии, улус өөредилгези, эртем болгаш культура хамааржыр.

Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң амгы үедеги байдалы

Республика Программазында Тываның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң онзагай чүүлдерин өөреник көрген. Чоннуң амыдырал чурттаглазын ы деңнелиниң кол-кол көргүзүглериниң талазы-биле алырга, республика чурттуң болгаш кожа турар девискээрлерниң деңнелинден куду болуп турар. Ындыг чоруу республиканың экономиказының структуразын шын эвес кылдыр тургузуп турганындан тургустунуп келген. Улус ажыл-агыйының структуразында аграр сектор улуг үлүг-хуу ээлеп турар, ылангыя чер ажылын ажыктыг чорударынга агаар-бойдустуң байдалы таарымчалыг эвес боор турар республикага аграр секторну колдады бергени иштинзи-биле багай салдарны чедирип келген. Ынчангаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге хөй түңнүг дотация болгаш бюджет херекгилери ажыглаттынып турар. Республика сайзырангай үлетпүр төптеринден ырак черде турар, демир-орук харылзаазы чок болганындан девискээрлер аразынга харылзааларны хөгжүдеринге бергедээшкиннерге таваржып турар. Ооң-биле чергелештир моон мурнунда үелерде бүдүрүлгени планнаарынга, республика иштинге бүдүрүлгелерни таарыштыр тудуп тургузарынга болгаш структура политиказынга частырыгларны болдуруп турган. Даг-дүгүн, кобальтыны, дүктү болгаш өлүктү база алгы-кештини, чыжырганы, диилген ыяш артынчыларын белен продукция кылдыр ажылдап кылыр баазаларны тутпайн турган, аъш-чем болгаш чиик үлетпүрлериниң бүдүрүлгелерин эвээшти кылып келген. Республикада демографтыг байдал, тодаргайлаарга, чоннуң өзүп көвүдээриниң хөй боор турары база бичии уругларның болгаш аныяктарның санының хөйү чоннуң амыдыралының деңнелинге бир янзы салдарны чедирип турар. Улус ажыл-агыйының структуразын таарыштыр эде тургуспайн келгениниден хүн бүрүнүң хереглел барааннарынга чоннуң негелде-хереглели амгы үеде республикада чүгле 30 хуу хандыртынган боор турар. Социал чарыгдалдарның бедик деңнели, бүдүрүлге адырларының эвээш орулгалыг ажылдап турары республиканың ажыл-агыйын хөгжүдеринге хөй түңнүг дотация акшазын үстүкү черлерден дилеп алыр ужурга таварыштырып турган.

Рынок экономиказынче шилчииириниң кол-кол үе-чадалары

Бирги үе-чадада («Онза хемчеглерниң программазы») бүдүрүлге чорудулгазының темпилериниң кудулатпазының, акша эргилдезин экижидериниң, акшаның үне чокталырын ажып эртериниң, күрүне банкыларын коммерция банкылары болдурарының хемчеглерин боттандырып чорудары көрдүнүп турар. Ол үе-чадада чаа ёзу-биле ажылдап эгелээриниң старт деңнелин өске девискээрлер-биле деңнештирери-биле республикага сан-хөө деткимчезин көргүзери көрдүнүп турар. чоннуң хереглел барааннарын бүдүрер бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге акша-хөреңгилерни үндүрүп бээр. Күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидери болгаш хуу өнчүнү тургузары эгелээр.

Ийиги үе-чаданың («Сан-хөө талазы-биле шыңгыы кызыгаарлаашкынның болгаш өртектер тургузарының таарыштыртынывычал системазы») байдалдарында күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидери болгаш үүрмек бүдүрүлгелерни хуу өнчүге дамчыдып бээри калбарар, рыноктуң тургустунуп эгелээн инфраструктуразы бүдүрүлге-техникага ажыглаттынар болгаш чоннуң хереглел барааннарының база ачы-дуза чедирилгезиниң хөй-хөй хевирлеринге күрүне контролюн кызып үндүрер. Акша массаларын көвүдетпезинче утланган шыңгыы сан-хөө болгаш кредит кызыгаарлаашкыннарын ажыглап эгелээр. Чоннуң орулгаларының социал камгалалын хандырар болгаш амыдырал-чуртталгазынга чедишпес орулгалыг хамаатыларга материалдыг дузаламчы көргүзер механизмнер ажылдап эгелээр.

Үшкү үе-чадада («Рыноктуг тургузуп эгелээри») хереглел барааннарының болгаш бүдүрүлге чепсек-херекселдериниң рыногу быжыглаттынып, экижип эгелээр. Рынок харылзаалары калбарар, ажыл-агый харылзааларының чаа системазы тургустунар.

Дөрткү үе-чаданың — («Экономиканы болгаш сан-хөөнү быжыглап экижидерин доозары») кол утланыышкыннары болза конкуренцияга туржуп шыдаар рынок байдалдарын калбартыры болгаш хаңыладыры, рыноктуг таарыштырар механизмнерни быжыглап тургузары болур.

Улус ажыл-агыйын быжыглап экижидери

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарынга болгаш хереглел рыногун быжыктырып тударынга дараазында чүүлдер дузалаар:

«1991 чылда ажыл-агый харылзааларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу. Тургустунуп келген харылзааларны быжыглап арттырарын болгаш продукция, чиг эт, материалдар, комплект кылыглары, үлетпүр болгаш аъш-чем барааннары чорудуп бээрин 1990 чылда турганындан эвээш эвес хемчээлге көрдүнген керээлерни чарып алырын ук Хоойлу хандырар. Ол чорук продукция болгаш барааннар бүдүрериниң хемчээлин 1991 чылда кудулатпас арганы бээр.

«1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 27-де хүлээп алганы 381 дугаарлыг доктаалы.

Күрүне чагыының хевирлери болгаш ону тарадып хуваары үндезини-биле өскерлир.

Экономиканы структура талазы-биле эде тургузарын боттандырар, девискээр программаларын тургузар болгаш биче бүдүрүлгелерни тургузар база тус чер курлавырларындан курлавыр (орнажылга) фондузун тургузар сорулга-биле девискээр чагы тургустунар.

Дорт дотация, чиңгелделиг чээлилер, кредиттерни магадылаар. эвээш хөөлүг эгидилгелиг чээлилер тыпсыр хевирлер-биле бүдүрүлгелерге түр сан-хөө дузаламчызын көргүзеринге ажыглаар экижиттинип быжыглаттынарының тускай фондулары тургустунар.

РСФСР-ниң чазааның тургузары девискээрлер хөгжүлдезиниң фондузундан материалдыг дузаламчы алдынар.

Хереглел рыногу

Бүдүрүлгелер болгаш девискээрлер аразының дорт харылзааларынче шилчиишкин, хостуг өртектерже чоорту шилчиишкин болгаш оларны ажыглап эгелээри өртектерни көскүзү-биле улгаттыра бээр, ооң түңнелинде республиканың чурттакчы чонунуң бир чамдык кезиги амыдыралга чугула херектиг барааннарны садып ап күш четпестей бээр ийикпе, азы ындыг барааннарның курлавырлары чедишпестей берип болур. Ындыг байдал хереглел рыногун быжыглап тургузар талазы-биле чогуур хемчеглерни алырын республиканың чазаандан негей бээр.

1991—1992 чылдарның дургузунда республикаже бүдүрүп турар чиг-этке (дүк, алгы-кеш, чиг эди, өлүк, ыяш, мрамор, чонар-даштар, даг-дүгү болгаш өске-даа) үндезилээш, чоннуң хереглел барааннарын кылып үндүрериниң бүдүрүлгелериң тудуп тургузарынга капитал салышкыннарын баштай тускайлаарын боттандырып чорудар. Ол-ла үениң иштинде Кызылдың алгы тон даараар фабриказын, Шагаан-Арыг хоорайга улустуң үс-тывыш кааста лга чүүлдериниң фабриказын, дүктү, өлүктү болбаазырадып кылырының бичии бүдүрүлгелерин ажыглалга киирер, тудуг индустриязының болгаш өске-даа адырларының үлетпүр бүдүрүлгелеринге улустуң хереглээр барааннарын кылып үндүрерин көрүп турар. Аъш-чемни бүдүрүп үндүрериниң хемчээлин улгаттырарын, ассортиментизин калбартырын, шынарын экижидерин чедип алыр.

Комиссия садыын калбаа-биле хөгжүдүп, ажыглаттынып каапкан барааннарны ажыл-агый саарылгазынга хаара тударының аргазы-биле республикага бараан курлавырларының чамдык хемчээлин мөөңнээп турупп болур. Хептерни, идиктерни, мебельди, бажың иштиниң эт-херекселдерин септеп-селириниң талазы-биле бичии бүдүрүлгелерни организастаары ажыктыг боол турар. Ол сорулга-биле бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның курлавырларының (мебельди, теле-, радиоаппаратураларны болгаш өске-даа чүүлдерни) оларга хаара тудуп, ажыглап болур.

Ооң-биле чергелештир республикага чоннуң хереглел барааннарын кылып үндүрериниң көвүдедирин бот-хандырылганы долдур хандырып шыдавас деп чүве билдингир. Ооң ужурундан бараан бүдүрер чиг эттиң хөй кезиин өске черлерден тып кан турар ужурлуг.

Садыг организациялары чедишпейн турар курлавырларны тургустунган дорт харылзааларның болгаш барааннар солчур арганың дузазы-биле дилеп тывары эргежок чугула. Республиканың орнажылга фондузунуң составынга тус черге бүдүрген чоннуң хереглел барааннарының (мебель, кидис идик, дүктен бүдүрген кылыглар, өлүк, эът) хемчээ-

(Уламчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииириниң

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

линиң 10 чедир хуузун киирерин сүмелеп турар. Орнукшулга фондузунуң курлавырларын ажыглаары Министрлер Чөвүлелиниң тургусканы тускай органның контролюнуң адаа-биле боттанган турар ужурлуг. Республиканың бүдүрүлгелеринге бүдүрүп үндүрүп турар продукциязының чамдык кезиин солчулга операцияларын кылырынга болгаш боттарының ажылдакчыларын хереглел барааннары-биле хандырарынга ажыглаар эргени бээр. Бүдүрүлгелерниң дузалал кеди ажыл-агыйларын хөгжүдериниң талазы-биле хемчеглерни ап чорудар.

Бараан курлавырларының кызыы байдалдарында эргежок чугула барааннарның оода эң куду деңнелин магадылаар төлээде, оларны нормалап хуваар арганы ажыглаарын база сүмелеп турар. Ындыг бөлүк барааннарга эътти, мал саржаан, маргарин продукциязын, чигирни, балыкты, далганны, крупа аймаан, макарон кылыгларын, таакпы кылыгларын, шайны, хеп чуур бүдүмелдерни чоннуң чамдык кезектеринге идик-хептиң аңгы-аңгы хевирлерин киирген турар ужурлуг. Нормалардан ашкан барааннарны рынок өртектери-биле садар.

Хереглел рыногунга байдалды быжыглап экижидериниң үезинде күш-ажылчы коллективтерниң, өөредилге черлериниң төлээлекчилеринден тургустунган ажылчын контрольду тургузар болгаш ол барааннарны бүдүреринден эгелээш, хереглекчиге чедиреринге чедир, оларның чажыртынарын, үрелирин, самчыгдаттынарын болгаш чиижен өзү-биле саттынарын болдурбазы-биле эң шыңгыы хыналдаларны кылыр ужурлуг.

Республиканың садыг системазының рынок харылзааларынче шилчииириниң темпизинден дыка хөй чүүлдер хамааржыр. Ынчангаш республиканың хереглекчилер ниитилелиниң болгаш Садыг министерствозунуң коллективтери садыгга күрүне өнчүзүн тургуспайн, аңаа өнчүнүң өске хевирлерин тургузарынче бүдүрүлгени хостуг-биле ээлеп башкарарынче шилчиир ужурлуг.

Рынокче шилчилге байдалдарында материал-техниктиг хандырылга болгаш садыг-саарылга

Рынок экономиказының үезинде материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырылга болгаш садыг-саарылга барааннарының болгаш ачы-дуза чедирилгезиниң девискээр рыногунга хереглелдиң болгаш садыглаашкының дең-дески болур чоруун быжыглаарын хандырар ужурлуг. Ынчангаш республиканың материал-техниктиг курлавырларга хереглелиниң быжыг, дең-дески болур чоруу республиканың Экономика талазы-биле комитединиң тургусканы баш удур санаан балансыларынга үндезилеп хандыртынар.

Тыва АССР-ниң хереглекчилериниң материал-техниктиг курлавырларга хереглелин комплекстиг хандырар чорукту хандырылга-саарылга, коммерция-дузалажылга организацияларының болгаш хереглекчилерниң аразынга чарган ажыл-агый дугуржулгаларынга, а ол ышкаш бараан бүдүрер бүдүрүлгелер биле хереглекчилерниң аразынга дорт чарган дугуржулгаларга үндезилээш, боттандырып чорудар.

Рынокче шилчиир чорук Тыва кол хандырылга болгаш Тыва агрохандырылга каттыжыышкыннарын 1991 чылдың январьның 1-ден эгелээш кезээге үндезилеп ажылдаар база рынокту хандырар болгаш ачы-дуза чедирер хүлээлгени күүседир тускайлаң коммерция-харылзаштырылга организациялары кылдыр эде организастаарын негеп турар.

Оон соонда айыттынган коммерция-харылзаштырылга организациялары чаңгыс аай рынок механизмин хевирлеп тургузар ужурлуг бараан биржаларын, янзы-бүрү информация албаннарын болгаш өске-даа черлерни тургузар апаар.

РСФСР-ниң Экономика талазы-биле комитединиң, РСФСР-ниң министерстволарының болгаш ведомстволарының хуваагаан материал-техниктиг курлавырларын Тываның күрүнениң коммерция-харылзаштырылга республика компаниязының болгаш Тыва агрохандырылганың нарядтарын өзугаар хуваап сайгарар.

Бүдүрүлгелер болгаш организациялар продукция бүдүрериниң болгаш ачы-дуза чедирериниң талазы-биле бүдүрүлге-ажыл-агый чорудулгазын хандырары-биле оларга эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларны чорудуп бээр талазы-биле өске девискээрлерден продукция чорудуп бээр бүдүрүлгелер-биле дорт ажыл-агый харылзааларын тудар азы республиканың хандырылга-саарылга организацияларын дамчыштыр девискээрниң бүгү хереглекчилеринден продукция чорудуп бээриниң чагыгларын хүлээп алыр болгаш оларның кайы хире херегин долдур хандырар.

Республикага материалдыг курлавырларының солчулга фондузун тургузар. Аңаа кирер чүүлдер болза: ынаш продукциязы, тус черниң тудуг материалдары, хөмүр-даш, дус болгаш Тыва АССР-ниң девискээринде кылып үндүрүп болгаш тып турар өске-даа продукция. Девискээрниң күрүне чагыынга үндезилээш, солчулга фондузун тургузар.

Материал-техниктиг курлавырларның солчулга фондузу бирги ээлчегде ооң бир кежигүнү Тыва АССР боор турар Сибирь девискээрниң материал-техниктиг хандырылгазының ассоциациязының ажыл-чорудулгазын хандырарынга ажыглаттынар. Солчулга фондузу Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-агый-биле харылзааларын быжыглаар талазы-биле доктаамал ажылдаар комиссиязының эргезинде турар.

Ажытталчак экономика-биле демисел

Рынок харылзааларынче шилчииириниң Программазын боттандырып чорудары болгаш чуртта экономиктиг байдалдың анализи рынокче шилчииириниң үезинде экономика адырынга кем-херек үүлгедиишкиннериниң хевирлериниң өскерлиишкинин болурун баш удур көөр арганы берип турар. Албан-дужаал ажыглаар кем-херек үүлгедиишкиннериниң күрүне болгаш хой-ниитиниң өнчү-хөреңгизин оорлаар, самчыгдаар чорукту саны көвүдээр. Ындыг үүлгедиишкиннер экономиктиг ажыл-чорудулганың баш удур көрдүнмээн, регламентилеттинмээн, а ол ышкаш эрге-хоойлуга удур хевирлери-биле холбаалыг боор. Ниитилел бүдүрүлгезиниң болгаш хууда хереглелдиниң курлавырларының болгаш ачы-дузаның чедишпес чоруунуң уржуундан болур.

Айыттынган эрге-хоойлу үрээшкиннериниң хөй нурууну күрүне өнчүзүн садып алырының, ону арендага хүлээдип бээриниң, чурттаарга фондузун садарының, чаңгыс хөө болгаш банк системаларының реформаларын чорударының үезинде, акционерлиг, кооператив, хуу бүдүрүлгелерни болгаш албан черлерин, чурттуң өске девискээрлери-биле экономиктиг болгаш коммерция харылзааларын организастаарынга эквивалент кылдыр ажыглаар курлавыр фондуларын организастаарының үезинде, а ол ышкаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгага (контрабанда, валюта хоойлу-дүрүмүнүң үрээри, чиңгек садыглаашкын), хоойлу-дүрүмге удур арга-меге-биле капитал чыгган кижилерниң албан бизнезинге шургуп кирериниң, компанияларны, садыг биржаларын, фирмаларны тургузарынга чагдынып алгаш, керээлерни, оларның иштинде меге дугуржулгаларны ужур-дүрүм чок ажыглааш, бузурукчу кем-херек үүлгедиишкиннерин организастаарының болгаш өске-даа экономиктиг эрге-хоойлу үрээшкиннериниң үезинде болур.

Моон-биле холбаштыр эрге-хоойлу камгалаарының органнарының мурнунга рынок экономиказының байдалдарында кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселиниң талазы-биле чаа-чаа сорулгалар тургустунар.

Күрүнеден аңгылаашкын болгаш конкуренцияны хөгжүдери

Рынок ажыл-агыйының кол негелдези болза өнчүнүң дең чергеге тургустунган янзы-бүрү хевирлериниң болгаш бедик деңнелге конкуренцияның байдалдарында ажылдыр-тывынгыр хостуг ажыл-чорудулганы чорудары болур.

Күрүнеден аңгылаашкын болгаш күрүне өнчүзүн өске хевирлерже шилчидери — экономиктиг реформаның үндезини айтырыы болур. Күрүнеден аңгылаашкын дээрге күрүнениң ажыл-агыйны дорт эргелеп башкарар хүлээлгелерин дүжүрери. Ол эрге-хүлээлгелерни бүдүрүлгелерге тывсыры болгаш үстүнден куду харылзааларны чок болдургаш, бүдүрүлгелерниң аразынга дорт харылзааларны тургузар дээни ол. Ындыг чаартылганы бүдүрүлге (өнчү) ээзин солувайн-даа боттандырып болур. Күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидери дээрге күрүне өнчүзүн янзы-бүрү байдалдарда экономиктиг субъектилерге (бүдүрүлге ээлеринге) дамчыдып берип база садып тургаш, өнчү ээзин солуур дээни ол.

Өнчүнү хамаатыларга азы күш-ажылчы коллективтерге саткаш, күрүне өнчүзүн калбаа-биле өскениң холунче шилчидер чорук бистиң республиканың байдалдарында боттанмас чүүл болур. Ынчангаш күрүне өнчү-хөреңгизиниң хөй эвес кезиин, хамыктың мурнунда хандырылганың, ниитиниң чемнелгезиниң болгаш өске-даа адырларның бичии-бичии бүдүрүлгелерин садып болур.

Мындыг байдалдың үезинде республиканың чурттакчылары 286 миллион рубльдиң күрүне эт-хөреңгизин садып ап болур аргалыг, ол дээрге республиканың улус ажыл-агыйының кол фондуларының өртек үнезиниң 10 хуузундан бичии-ле ажып турар-дыр. Ол ышкаш камналганың кол кезээниң калбак хереглелдиң барааннарын садып алырынга болгаш ачы-дузаның өртек-хөлезиниң төлээринге, чоннуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле чурттаалга бажыңнарын тударынга ажыглаттынарын барымдаалап көөрү чугула.

Моон алгаш көөрге, өнчүнүң күрүнеден аңгы хевирже шилчидери болгаш хуужудары Тыва АССР-ниң байдалдарында кол-дуунда-ла бүдүрүлгелерниң акционерлиг болдурарын база оларны арендага (соонда баргаш, коллективтиг өнчү кылдыр садар эргелиг) дамчыдып бээр арга-биле чорудар апаар.

Өнчүнүң күрүнеден аңгы хой хевирже шилчидериниң дараазында боттуг угланыышкыны даштыкы акша-хөреңгини киириштирип тургаш, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузары болур. Капиталды амгы үениң болбаазырангай технологиялары болгаш дериглгелери хевирлиг кылдыр чуртче киирбишаан, ону боттандырып чорудары бүдүрүлгелерниң кол фондуларын чаартыр болгаш орулга чок бүдүрүлгелерни хаарын болдурбас арганы бээр.

Күрүнеден өнчүнүң шилчидериниң хемчээли боттарының аразынга чаржалажыышкынны калбартып чорударынга таарымчалыг өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң баш удур көрген турар ужурлуг. Аңаа холбаштыр өнчүнүң күрүнеден аңгы хевирже шилчидерин:

өнчүнүң дамчыдарының үезинде албадаашкынны болгаш күш-биле ыйыдарын болдурбазынга;

күрүне өт-хөреңгизин күш-ажылчы коллективтиң, аңгы-аңгы юридиктиг таларының болгаш хамаатыларының талазындан эки тура сөзү-биле садып алырынга азы арендалаарынга;

күрүне органнарының болгаш хой-ниитиниң талазындан ол ажылдың чорудуп турарынга хыналданы хандырарынга, ажык-чарлыг болурунга, конкурстаар арганы калбаа-биле ажыглаарынга болгаш күрүне өнчү-хөреңгизин дамчыдып бээриниң азы арендага дужаарының үезинде аукционнап садарынга үндезилээш, боттандырып чорудар.

Бир эвес оларны күш-ажылчы коллектив арендага алырындан болгаш коллективтиг өнчү кылдыр садып алырындан ойталаар болза, чүгле ындыг таварылгада күрүне бүдүрүлгелерин хуу кижилерге садарын, а ол ышкаш оларның акцияларын хостуу-биле садарын чөпшээреп болурун доктаадыры эргежок чугула.

Күрүне өнчүзүн өске хевирже шилчидер ажылды чорударының талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң структуразынга күрүне өнчү-хөреңгизин башкарар талазы-биле органны тургузар. Күрүне өнчүзүн өске хевирже шилчидип дамчыдарының ажылы эвилел, республика (РСФСР) болгаш тус чер (АССР) органнарының аразынга ол ажылдарны чорударының талазы-биле бүрүн эргелерин тодарадып ылгаарының дугайында айтырыгны шиитпирлээн соонда эгелээр. Тус черниң органнары хамыктың мурнунда садыг, чонну хандырары, ниитиниң чемнелгези, кедээ ажыл-агый, автомобиль транспорту, үлетпүрүнүң бичии, үүрмек бүдүрүлгелери, септелге-тудуг организациялары дээн ышкаш, ындыг адырларга күрүне өнчүзүн өске хевирже шилчидериниң болгаш хуу өнчү болдурарының ажылдарын боттандырып чорудар ужурлуг.

Чоннуң социал камгалалын, улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын хандырар сорулга-биле хуу өнчү кылдыр дараазында чүүлдерни дамчыдарын таарымчалыг деп санаар: ужар чүүл бүдүрүлгези, нииити ажыглалдың автомобили-биле чуък сөөртүрү, чылыг-биле ажылдаар станциялар, суг шыгжамырлары, арыглал тудугларын, электри, суг дамчыдар болгаш канализация четкилери, газ-биле хандырылга, геология-шинчилел ажылдары, нииити ажыглалдың автомобиль оруктары, өөредилге черлери, школалар, школа-интернаттар, поликлиникалар, эмнелге албан черлери, харылзааның ачы-дуза чедирилгезин, аъш-чем продуктуларын болгаш лимит карточкалары-биле хуваар үр үеде ажыглаар барааннарны сайгарарының садыг бүдүрүлгелери, школаларның өөредилге черлериниң, интернат бажыңнарының, эмнелге албан черлериниң столоваялары, типографиялар, хлеб быжырар болгаш макарон кылыр бүдүрүлгелерниң ТБК-зының адырлары, «Тыва эът-сүт, аъш-чем үлетпүрүнүң» күрүне-кооператив каттыжыышкынының бүдүрүлгелери, аңныыр ажыл-агыйының каттыжыышкыны.

Үнелиг металлдардан уранзевер кылыгларны, эзиртир суксуннарны, чоннуң хереглел барааннарын даштыкы валютага, коммерциялыг болгаш социал куду өртектерге садыглап турар бүдүрүлгелер (каттыжыышкыннар). Бүдүрүлгелерниң (каттыжыышкыннарның) структурлуг единицаларын болгаш салбырларын арендага берип болбас.

Банк системазы

Экономиктиг реформаларны дүргедедириниң кол чүүлү болза, быжыг рубль болур ужурлуг. Ону быжыглаарының негелдези — чаңгыс аай акша системазын, акша-кредит политиказының таңчыдылгезин арттырары. Ол чорук чуртка сан-хөө кредит системазын эң дүргени-биле эде организастаарын негеп турар. Кредит реформазының үндезини чүүлү болза күрүнениң тускайжыткан банкыларын коммерцияжыдары болур. Олар акцияларга тарадырынга эң-не калбак эргелерлиг болур бот-тускайлаң коммерция банкылары кылдыр эде тургустунар.

Бистиң республикага дараазында коммерция банкыларын тургузар:

Тыва агроүлетпүр банкызы — районнарда филиалдарлыг кылдыр.

Тыва үлетпүр-тудуг банкызы (Үлетпүр-тудуг банкызы) — республиканың районнарында филиалдарлыг кылдыр.

Социал хөгжүлдениң Кызылда банкызы.

Айыткан коммерция банкыларының тургузукчулары Тыва АССР-ниң үлетпүр, транспорт, тудуг, кеди ажыл-агый болгаш өске-даа бүдүрүлгелери болгаш организациялары болур.

Коммерция банкылары-биле кады республикага күрүне банкылары ажылдаар:

РСФСР-ниң Күрбанкызының Тыва АССР талазы-биле Кол эргелели;

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелели.

РСФСР-ниң Күрбанкызының Тыва АССР талазы-биле Кол эргелелиниң составында саңнажылга касса төвү база күрүнениң төптүткен капитал салыышкыннарын акшаландырар инвестиция кылдызы кирип турар.

Республиканың чаңгыс аай касса төвү болур Тываның күрүне банкызынга туда акша эмиссиязынга монополиязы база касса планын күүседирин хандырары, акша саарылгазын таарыштырары артар. Клиентилериниң эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле кредиттер ажыглаан дээш хуу политиказын коммерция банкылары канчаар сагып турарын Күрбанк контрольдаар. Хуулар ставказын бедидериниң арказы-биле кредит курлавырларын таарыштырар.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызының эргелели республиканың акша шыгжамырларын хаара тударын, шыгжаарын база чонга кредит бээрин хандырар. Республиканың районнарында тускайжыткан күрүне банкыларының амгы салбырларын чогуур коммерция банкыларының филиалдары кылдыр эде тургузар.

Күрүне бюджеди болгаш үндүрүг политиказы

Рынок харылзааларынче шилчилге байдалдарында республика бюджедин тургузарының аргазы кескузу-биле өскерлир. Бюджетти «1991 чылда РСФСР-ге бюджеттерни тургузарының дугайында» база «1991 чылда РСФСР-ниң күрүнениң бюджет системазының дугайында» РСФСР-ниң хоойлуларынга үндезилеп кылыр. Республиканың бюджединиң ниити хемчээли республика (РСФСР) бюджединден чарыгдалдарның кезиин шилчиткениинден көвүдээр: социал адырга чарыгдалдарны, улус ажыл-агыйының коммунал болгаш өске-даа адырларын акшаландырарын улгаттырганының күсели-биле, кедээ ажыл-агый продукциязынга өртектерниң ылгалын чандырар апаары-биле, ол ышкаш мөөңнег садар өртектериниң болгаш тарифтерниң өзери-биле көвүдээр.

Чер-чер бюджеттериниң орулгалары көвүдээр, аңаа салдар чедирер чүүлдер мындыг: эвилел болгаш республика (РСФСР) бүдүрүлгелеринден арыг орулга дээш үндүрүг ставкаларының өзери, транспорт аймаандан үндүрүгнүң 50 хуузун киир санаары, немелде үндүрүглерни онаары, бүдүрүлгелерниң албан ажылы кылыр автомобильдеринге үндүрүг онаары, орук шимчээшкининиң Дүрүмүн хажыткаңы дээш торгаал хемчээлдериниң улгаттырары, шанал фондуларын киириштир ипподромнарның болгаш өске-даа ойнаар черлериниң ажыл-чорудулгазынга болгаш рекламага үндүрүг онаары, бараан садарының болгаш сайгарарының хемчээлиниң 5 хуузунга чедир үндүрүг онаары, садып алган автомобильдерни болгаш саналга техниказын садарынга үндүрүгнү киирери, хоорайның автомобиль транспортунга чорааны дээш тарифтерни улгаттырарынга, чурттакчы чонга транспорт-сөөртүлге ачы-дузазынга үндүрүг онаары, күрүне чагыын күүсеткен соонда продукция сайгарганындан үстүнде турар бюджетке киирер улуг саарылгазындан үндүрүгнүң 50 хуузу болур немелде шилчидиишкин, порттарга болгаш кызыгаар чоогунуң садыглажыышкынынга экспорт-импорт үндүрүүн тургузары, өнчүнү хуужудукканындан орулганы бюджетче киирери, хереглелче чорудукан хөреңгилерни чарыгдаарын таарыштырып турар үндүрүгнү киирери, бүдүрүлгелерниң каттыжыышкыннарының болгаш организацияларның орулгаларынга рента төлевирлеринге, чыылдаларынга болгаш үндүрүгден дашкаар киирип ап турар өске-даа акша-хөреңгилеринге үндүрүглерни киирери, даштыкыже бир удаа үнгенде (бюджеттиг организацияларның ажылдакчыларының албан езугаар командировкаларындан аңгыда) тускай чыылдалар, чурттаар болгаш чурттавас өрээлдерни сатканындан үндүрүглер алыры.

Хоорайларның болгаш районнарның бюджеттерин тургузарынга чер-чер Советтерниң эргелерин калбартыр. Ук бюджеттиң орулгалары оларның акшаландырып турары чарыгдалдарның болгаш хемчеглерниң дензызынга дүүшкен турар ужурлуг болгаш бюджет чарыгдалдарының хемчээлин олар мурнунда турганы ышкаш эвес кылдыр тодаргайлаар. Чер-чер бюджеттеринден тус чер ажыл-агыйын тударын болгаш хөгжүдерин, коммунал өнчү объектилериниң база өске-даа программаларының болгаш хемчеглерниң чарыгдалдарын акшаландырар.

Бюджет чарыгдалдарынга база чаа политиканы сүмелеп турар. Оон ужур-утказы мындыг: бюджет чедишпези-биле демиселди кошкатпайн, оон-биле кады бюджет акшаландырыышкынының социал-экономиктиг беримчезин бедидер.

Дээштиг инвестиция политиказын чорудар сорулга-биле күрүнениң төптүткен капитал салыышкыннары болгаш бүдүрүлгелерниң фондуларының күсели-биле капитал салыышкыннарының аразында чогумчалыг дүүштүрүлгени кылырын көрген. Бюджет акшаландырыышкыннарын социал адырны хөгжүдери-биле чергелештир болбаазырадыр үлетпүрнүң бүдүрүлгелерин тударынга болгаш чаартырынга, чоннуң хереглел барааннарын кылып үндүрерин дыка улуг чергелиг көвүдедир сорулга-биле тус черниң чиг эдин болбаазырадып кылыр цехтерни база бичии бүдүрүлгелерни тургузарынга, хөгжүдеринге ажыглаар.

Бир-тээ, карыгалыг бүдүрүлгелерни чоорту хаар чүве болганда, республикага бюджет чарыгдалдарын эвээжедириниң кол-дуунда материалдыг бүдүрүлгениң адырларын бюджеттен акшаландырарын кызырарының күсели-биле чорудар.

Республиканың амгы эге байдалдарының кошкаан барымдаалааш, рынокче шилчилге үезинде социал хандырылганың эргежок чугула деңнелин тудары-биле республика (РСФСР) бюджединден дузаламчы акшаландырыышкынны хевээр арттырары көрдүнүп турар.

Өртектер доктаадырының политиказы

Башкарылгалыг рынокче шилчилге үезинде республиканың улус ажыл-агыйынга өртектер системазы ийи кол хевирлиг болур:

доктаамал (быжыглаттынган) өртектер, оларны эвилел, республика (РСФСР) болгаш тус черниң күрүне органнары доктаадыр;

дугуруштунган (хостуг) өртектер, оларны кылыкчы бүдүрүлгелер биле хереглекчилерниң аразында талаларның дугурушканы өзугаар доктаадыр.

Дугуруштунган (хостуг) өртектерни күрүнениң таарыштырып башкарарын орулгалыг чоруктуң кызыгаарлаан нормативтерин, садыглаашкынның кызыгаарлаан немелделерин, эргежок чугула таварылгада кызыгаарлаар өртектерни азы өртектер өстүрериниң кызыгаарлаан өртектерни ажыглап тургаш боттандырар.

Шилчилге үезинде республикага чоннуң социал камгалалын боттандырар сорулга-биле өг-бүлелерниң мун-не чүгээр амыдырап-чурттап болур деңнелиниң үндезини болур аъш-чем болгаш үлетпүр барааннарының база ачы-дузаның тус-тус хевирлеринге амгы үүрмектеп садар өртектерни арттырар. Чурттакчы чоннуң социал камгалалының аргазы кылдыр кайы-бир барааннарга үүрмектеп садарының чавыс өртектерин хевээр арттырары-биле өртектерге деткимче дотация акшаның чамдык хемчээлин арттырары көрдүнүп турар.

Оон-биле чергелештир республиканың байдалдарында чамдык аъш-чем эвес барааннарга өртектерни болгаш тарифтерни таарыштыр көөрү эргежок чугула, олар социал ужур-утказы-биле болгаш массалыг хереглелдиң база хүн бүрү херек барааннар дензызында кирип турар. Амыдырал хандырылгазының болгаш коммунал ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң чамдык ачы-дузазынга хамаарыштыр база-ла ындыг болур.

Өртектерге административтиг контрольду чоорту дүжүрер. Рынокче шилчилге үе-чадазының үезинде өртектерниң холун эрттир өзе бээрин база акшаның үнечок болу бээрин болдурбазы-биле үүрмектеп садар өртектерни шын доктаадып база ажыглап турарынга күрүне контролюн хевээр арттырары эргежок чугула. Оон соонда үүрмектеп садар өртектерге контрольду рынокта тодаргай байдалды барымдаалап чоорту дүжүрер. Республиканың чазааның шиитпири өзугаар мурнунда контрольдан дүжүрген турган өртектер холун эрттир өзүп туруп берген таварылгада оларны кызыгаарлаан деңнелди түр үеде доктаадып болур.

Мөөңү-биле садар база садып алыр өртектерни чогумчудары мынчаар кылдынар. 1991 чылда продукцияның болгаш ачы-дузаның хөй нурууизунга өртектерни бараан берикчилери биле хереглекчилерниң аразында талаларның дугурушканы өзугаар доктаадыр.

Мөөңнеп садар болгаш садып алыр өртектерге күрүне таарыштырылгазы дараазында чүүлдерге артар:

— одаар чүүл энергияның база чиг эттиң кол-кол курлавырларынга, транспорт ачы-дузазынга;

— күрүне чагыглары өзугаар бүдүрген продукцияга;

— монополистиг болуп турар бүдүрүкчүлерниң продукциязынга.

Чурттаар оран-сава реформазының кол угланыышкыннары

Республиканың чонунуң оран-савага чедишпези дыка улуг болуп, амгы чурттаар оран-сава политиказының байдалдарында бо айтырыгны шиитпирлээри болдунмайн турарындан чурттаар оран-сава реформазын чорудары эргежок чугула апарган. 1990 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, 17,5 муң кижи, оон иштинде хоорайларда 11 муң, көдээде 6,5 муң кижи бажың алырының оочурунда туруп турар. Оран-сава болгаш коммунал ачы-дуза дээш амгы өртек-хөлези дыка эвээш, олар оран-сава фондузун ажаап-тежээринге, септээринге база коммунал ачы-дуза чедиреринге күрүнениң чарыгдалдарының чүгле 25 хуузун дуглап турар. Чурттаар оран-саваның күрүне фондулары көвүдээн тудум, ону ажаап-тежээриниң карылгазы улам өзүп турар.

Өг-бүле бүрүзүн 2000 чылга чедир аңгы квартира азы бажың-биле хандырарының айтырыын чүгле күрүне күсели-биле күүседири болдунмас. Оран-сава тударынга чоннуң акша-хөреңгизин хаара тудары эргежок чугула.

Чурттаар оран-сава реформазының кол-кол принциптери мындыг:

хамааты болгаш өг-бүле бодунуң өнчүзү кылдыр чурттаар бажың-балгатты алыр болгаш ону кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка садар база салгалынга дамчыдар эргелиг;

хамааты болгаш өг-бүле чурттаар оран-савага бодунуң хереглелдерин хандырар аргазын хостуг шилип алыр эргелиг: хуу бажыңныг азы квартиралыг болуру, кооперативке кады ээлээри, бажың-балгатты арендалап алыры;

чурттаалга бажыңы оон турар чериниң болгаш шынарының байдалы-биле рынок өртээн өзугаар төлевирлиг болур;

эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге күрүнениң чурттаар оран-бажың фондузундан чурттаар халас черни бээриниң аргазы-биле оларның чурттаар оран-сава алыр эргезин боттандырарынга социал магадылалдарны бээри;

оочурда турарларның бажың-балгатты чиигелделиг байдалдар өзугаар алырының эргелерин хүлээп көөр.

Чурттаар оран-бажың реформазын үе-чадалап чорудар.

Бирги үе-чада — белеткел. Бо үе-чадада күрүнениң болгаш ниитиниң чурттаалга фондузун шуптузун чизелеп дансылаар, оон сорулгазы болза, оран-саваның херек кырында кайы хире бар болуп турарының база оон хереглел шынарларының болгаш өртек үнезиниң дугайында эргежок чугула медээни алыры. Коммунал бажыңнарда квартира болгаш чурттаалга өрээли бүрүзүнүң артып калган (балансылаттынган өлендизин барымдаалап) болгаш садар өртектерин, хоорайның суурнуң бир чурттакчызынга онааштыр чурттаалга шөлү-биле ортумак хандырылгазын, коммунал бажыңнарда квартираларның болгаш өрээлдерниң чурттаалга шөлдериниң дөрбелчин метриниң ортумак өртээн инвентаризацияның түңнели-биле тодарадыр.

Оон-биле кады «Чурттаалга фондузун хуужударының дугайында дүрүмнү», а ол ышкаш хамаатыларга чурттаалга шөлүн дамчыдып бээриниң болгаш садарының, ол чурттаалга шөлүн техниктиг хандырары болгаш септээри-биле холбашкан чарыгдалдарны төлээриниң чурумун таарыштырып, ону ажыглаарын база хандырарын организастап турар эргежок чугула норма-методиктиг материалдарны оон-биле кады ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери квартира төлевирин оон эптиин, чааганжыттынган деңнелин болгаш ажыглап болур өске-даа шынарларын барымдаалап тургаш, доктаадып тургузар, а бир кижиге көрдүнген нормага дүгжүп турар болза, төлевирин чаңгыс хемчээлге, а доктааттынган нормадан ажып турар болза бедиткен хемчээл өзугаар төледир.

Чурттаалга шөлүн болгаш коммунал ачы-дузазын тударынга, чурттаалга фондузун септээринге болгаш коммунал ачы-дузаны чедиреринге үнер чарыгдалдарны бүрүнү-биле эгидерин көрүп каан чурттаалга шөлүнүң болгаш коммунал ачы-дузаның ставкаларын болгаш тарифтерин ажылдап кылып база бадылап тургузар. Чурттаалга шөлүн коммунал ачы-дузазын социал хандырылга органнарының болгаш тус чер бюджединиң күсели-биле төлээр социал системада көрдүнген кижилерни тодарадыр. Чаа үе-чада болза:

күрүнениң болгаш хой-ниитиниң чурттаалга фондузунда бажыңнарның квартира хөлезиниң хамаатыларның чурттаалга байдалдарының четчир-чедишпезин шын көргүзүп турар квартираларның ниити шөлүнүң аайы-биле санаарынче шилчилгени боттандырар;

күрүнениң болгаш ведомствонуң чурттаалга фондузунуң бажыңнарында хамаатыларның ээлеп турар квартираларын дамчыдып бээрин болгаш садарын чүгле эки тура үндезинге боттандырарын эгелээр.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга

Тыва АССР-ниң даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын хөгжүдери дээрге шилчилгелиг үе-чадада экономиктиг чаартылгаларның эң чугула чүүлү болур. Бойдус курлавырларының, ажыл-агыйларының, транспорт системазының онзагай таларын, республиканың экономиктиг хөгжүлдезиниң деңнелин барымдаалап тургаш, даштыкы экономиктиг харылзааларның улуг инвестиция-даа, валюта курлавырларын хөйнү-даа негевес угланыышкыннарын хөгжүдери ажыктыг болуп турар.

Чоокку үе-чадада дараазында угланыышкыннарны перспективтиг деп санап турар:

дүк, алгы-кеш чиг эди, ыяш аймаа, эм аймааның чиг эдин, тудуг материалдары бүдүрүп кылыр чиг этти, дагын ажыглаар курлавырларны бүдүрер каттышкан бүдүрүлгелерни тургузары;

даштыкы туризмни, спорттуг аңнаашкынны болгаш балыктаашкынны хөгжүдери. Ол сорулгаларга аңнаарының, балыктаарының лицензияларын (квоттарын) тускайлаар, маршруттарны болгаш участоктарны тодарадыр, тускай инфраструктура тургустунар;

культура болгаш уран чүүл талазы-биле харылзааларны хөгжүдери (даштыкыже фольклор ансамбльдерин чорудары, номнарны, альбомнарны, пластинкаларны, аудиокассеталарны кады үндүрери).

Ол хевирлерни ажыглаар чорук республикаже даштыкы капиталды хаара тударынга, бүдүрүлге баазазын амгы үениң техниказының база технологиязының үндезининге хөгжүдеринге, бедик шынарлыг продукцияны, хамыктың мурнунда чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң хемчээлин көвүдедир аргаларны тургузар.

Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы хөгжүдерин организастыг-биле чорудар херек, ол чорук эргелеп башкарылганың амгы үеде чок болуп турар тускай структураларын: Министрлер Чөвүлелиниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозун, «Тыва даштыкы садыг» бот-орулга-чарылгалыг каттыжыышкынны, эрттирилге черин, ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг банкызының Кызылга төлээлелгезин тургузарын негеп турар. Валюта курлавырларын мөөңнээри-биле болгаш улуг-улуг төлевилелдерни тургузарынга республиканың күрүне бюджединиң кол кезээ болур Министрлер Чөвүлелиниң валюта фондузун тургузары болур. Саналгаларның, а ол ышкаш даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилери бүдүрүлгелерниң агар санында кирип турар валютаның кезик-чамдыызын садып алырының аргазы-биле фондуну тургузар.

Республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын хөгжүдериниң тускай программазын, аңаа делегейге садыглаашкын кылырының, сан-хөөнүң, туризмниң болгаш өске-даа чүүлдерниң талазы-биле специалистерни белеткээрин база кииириштирер. 1991 чылдың бирги чартыында Күрплан-биле, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганың киржикчилери бүдүрүлгелер-биле, ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозунуң төлээлекчизи-биле кады Министрлер Чөвүлелиниң даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозу кылып чорудар.

Агроүлетпүр комплекизинде

Республиканың агроүлетпүр комплекизи өске адырларга бодаарга, рынок харылзааларынче киреринге белеткелдиг боор турар. Амгы үеде республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чемге негелдезиниң үштүн бир кезии болур эът, сүт, картофель дээн ышкаш продуктулар-биле рынок харылзааларын өзугаар (хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйы, колхоз рыногу, хереглекчилер кооперациязы) хандырып турар.

Аграр адырда рынокче шилчилгениң эң кол сорулгалары болза:

агроүлетпүр комплекизи-

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииринин кол угланыышкыннары

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

ниң бүгү звеноларынга рынок харылзааларын шиңгээдири, көдээ ажыл-агый продукциязының албан бээр кол-кол хевирлериниң натура хемчээлдерин чогумчалыг болдурары;

АҮК-түң хой талалыг экономиказын тургузары;

чер реформазын чорудары;

көдээниң бүдүрүлге болгаш социал инфраструктуразын хөгжүдериниң бүдүн программазын ажылдап кылыры болгаш боттандырары.

Экономиктиг реформа

Аъш-чем продуктулары-биле хамыктың мурнунда уруглар болгаш эмнелге алган черлерин, үүрмектеп садар турум өртектер-биле инвалидтерни база дайын киржикчилерин, а ол ышкаш эвээш орулгалыг өг-бүлелерни хандырары-биле аъш-чем фондузун тургузарын рынокту хевирлеп тургузарының бирги үе-чадазында боттандырары эргежок чугула.

Ол сорулганы боттандырары-биле 1991 чылдан эгелеп бүгү чер эдилекчилеринге, көдээ ажыл-агый кол-кол бүдүрүлгелеринге (тараачын (арат) ажыл-агыйларындан, бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң, хамаатыларның хуу дузалал ажыл-агыйларындан болгаш сад-огород эштежилгелеринден аңгыда), көдээ ажыл-агый продукциязын күрүне чагыы хевирлиг кылдыр албан чорудуп бээрин онаап турар, ооң хемчээли бүдүрген нийти продукциязының 70 хуузундан ашпас ужурлуг.

Албан чорудуп бээр ол хемчээлдерге хамаарыштыр продукцияның даңзызын болгаш хемчээлин, үндүрүүнүң чиигелделерин, күрүне өртектерин тодарадыр. Көдээ ажыл-агыйның техникага, хамыктың мурнунда бичие күштүг техникага, негелделерни хандырарынга даштыкы чурттар-биле садыг харылзаазы улуг рольду ойнаар.

Албан бээр продукцияга дүүштүр көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери бүдүрүлге продукциязын сайгарарының оруктарын болгаш хемчээлин боттары тодарадыр эргелиг, бо таварылгада сайгартынган продукцияның нийти хемчээли 1989 чылда херек кырында чедип алган деңнелинден кудулавас ужурлуг.

Шилчилгелиг үеде агроүлетпүр комплекизиниң көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрер кол бүдүрүлгелери — совхозтар, куш фабриказы, «Сосновское» дуржулга ажыл-агыйы «Кызыл» агрофирма дээн ышкаш улуг-улуг күрүне бүдүрүлгелери болур, олар рынокту хевирлеп тургузарының бирги үе-чадазында республиканың аъш-чем фондуларын тургузарлар.

Рынокче шилчилгениң баштайгы ийи чылында совхозтарга черин болгаш бүдүрүлгениң кол фондуларын хуужудары — хууну документилерин, акцияларны болгаш тус черниң байдалдарын барымдаалаан өске-даа документилерни долдурары боттаныр. Чаңгыс аай улуг тургузуглуг болуп ажыл-агыйны чорударын күзээн совхоз ажылдакчылары бүгү харысалганы бодунга албышаан, кооператив тургузуп алыр азы харысалганың бир чамдыызын албышаан, кооператив, артель, бүдүрүлге тургузуп ап болур.

Совхозтар салбырларының баазаларынга бүдүрүлге кооперативтерин тургузар талазы-биле ажыл уламчылаар.

Агроүлетпүр комплекизиниң септелге-техниктиг, транспорт, тудуг, хандырылга бүдүрүлгелери күш-ажылчы коллективтерниң шиитпирин ёзугаар арендалыг, коллективтиг болгаш хандырылга-харылзаштырылга каттыжыышкыннары болгаш фирмалары кылдыр эде тургустунар.

Республиканың хамаатыларының тускай (хуу) өнчүзүн ооң ийи хевиринге тургузар: хамаатыларның хуу дузалал ажыл-агыйы болгаш тургустунган тараачын (арат) ажыл-агыйлары. Чоокку чылдарда республикага тараачын ажыл-агыйларга экономиктиг эдээн чогуумчалыг чурум тургустунар, аңаа дараазында чүүлдер көрдүнген:

тараачын ажыл-агыйларга чаа тургустунуп турар үеде чиигелделиг үндүргүнү онаары; тараачын ажыл-агыйларының орулгазының бүдүрүлге хөгжүдеринче угланган кезээн үндүргүн онаарындан хостаары;

тараачын ажыл-агыйлар тургустунуп турар үеде күрүнениң банк албан черлеринден кредит бээриниң чиигелделиг чурумун тургузары.

тараачын ажыл-агыйны массалыы-биле тургузуп турар районнарның инфраструктура хандырылгазын бюджеттен акшаландырарының программазын ажылдап кылыры.

Чер реформазы

Чер реформазының сорулгазы болза, черге кылып чорудар ажыл-агыйның аңгы-аңгы хевирлерин деп-дески хөгжүдеринге байдалдарны тургузары, хөй талалыг экономиканы хевирлээри, республиканың девискээринде черлерни чеп ажыглаары болгаш камгалаары. Чер реформазын эрттирери-биле чер реформазының эрге-хоойлу, организастыг болгаш экономиктиг үндезиннерин ажылдап кылырын доозар.

Республикада Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди тургустунуп турар, ол чер-черлерде структуралыг. Чер тургузуу кылыр, консультация бээр, контрольдаар болгаш арбитраж хүлээлгелерин чер реформазының комитединге онааган, ук комитет чер реформазының талазы-биле республикага хүлээп алдынган хоойлуларны боттандырар.

Черни сад-огород эштежилгелеринге тускайлаарының принципин өскерлир, оларга карылгалыг ажыл-агыйларның шиңгээдип алган черлерин хоорай кыдыындан 30-50 километр черге берип болур. Ол чорук картофель, ногаа, кат-чимис аймаан бүдүрерин, чемге херегләэрин болгаш садарын көвүдедир, хөй-хөй өг-бүлелерге шилчилгениң берге байдалын чиигедир арганы бээр.

Чер реформазының эзээн дээштиг бырлазы — черниң төлевири. Арендаторлардан аңгыда чер эдилекчилери болгаш ээлери чыл санында чер үндүрүүн төлээр, ол чорук черни чеп ажыглаарын хүлээндирер.

Чер үндүрүүн улус депутаттарының чер-чер Советтериниң тускай агар саныннче киирер болгаш черни камгалаары, оларның үнүш-дүжүткүрүн бедидери, чер кадастрын болгаш чер тургузуун киирери, девискээрниң инженер болгаш социал чаартылгазы-биле холбашкан хемчеглерге ажыглаар. Арендага берген чер дээш аренда төлевирин, ооң хемчээлин керээ ёзугаар тодарадыр.

Чуртталга бажыңнарын массалыы-биле тудуп турары-биле, чаагайжыттынган микрорайоннарны комплекстиг хевирлеп турары-биле девискээрлерге, хоорайларга болгаш хоорай хевирниң суурларынга инженер база транспорт четкилерин кылып турары-биле холбаштыр чер ажыглалының тургустунган структуразын үе-үелеп эде көөрүнүң эргежок чугулазын барымдаалааш, кол кезиинде черниң аренда харылзааларын киирер.

Бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге берген черлерниң экономиктиг үнелелин ол бүдүрүлгелерниң турар черлерин, оруктардан болгаш коммуникациялардан, чылыг болгаш энергия берип турар черлерден кайы хире чоогун барымдаалап тодарадыр херек. Аренда төлевириниң хемчээлин тодарадырда, черниң экономиктиг үнелелинден аңгыда бүдүрүлгелерниң кылып турар ажылын база хоорай агаарынга салдарын база барымдаалаар.

Чер харылзаалары-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрү-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери депутат комиссияларын тургузар, олар Чер талазы-биле күрүне комитединиң тус черлерде органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдаар.

Көдээниң бүдүрүлге болгаш социал инфраструктуразын хөгжүдери

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг сессияларының бирээзинге «1991-1995 чылдарда көдээни катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазының дугайында» айтырыгны чугаалажып көөр. Ол айтырыгны белеткээри-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели дараазында бөлүк доктаалдарны хүлээп алган:

«1991-1995 чылдарда көдээге чуртталга болгаш культура-амыдырал тудугларының дугайында»;

«1991-1995 чылдарда көдээниң электрижидилгезин хөгжүдер дугайында»;

«Көдээниң электри болгаш почта харылзаазының, радио болгаш телевидениениң чепсек-херекселдерин хөгжүдер дугайында»;

«Көдээниң чурттакчылыг черлериниң сүт хандырылгазының дугайында»;

«Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйларының материал-техниктиг хандырылгазының дугайында»;

«Көдээ ажыл-агый продукциязын шыгжаар болгаш болбаазырадыр амгы үениң баазаларын тургузарын дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында»;

«АҮК-түң рынокче шилчилгезин эртемге үндезилеп хандырар дугайында»;

«Агроүлетпүр комплекизиниң тудуг индустриязының баазазын хөгжүдер дугайында».

Агроүлетпүр комплекизин рынок харылзааларынче шилчидеринге мурнай боттандырар угланыышкыны болза көдээ ажыл-агый продукциязын ханы болбаазырадылгары болур. Сүт, эът болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң амгы үеде ажылдап турар бүдүрүлгелериниң чаартыы кылырын болгаш техниктиг эде деририн планнавышаан, Шагаан-Арыгның сүт заводун, консерва цегин, аъш-чем комбинадын, макарон кылыглар цегин болгаш өске-даа объектилерни ажыглалга киирерин боттандырар.

Көдээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадып турар бүдүрүлгелерге тургустунган монополияны ажып эртер сорулга-биле совхозтарга эът болгаш сүт болбаазырадыр улуг эвес цехтерни (ооң иштинде даштыкы дериг-херекселдер ажыглаар) тударынга идиг бээр. Дукту болгаш чиг эттиң өске-даа хевирлерин болбаазырадыры-биле көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп турар черлерге чоок, улуг эвес бүдүрүлгелерни даштыкы фирмалар-биле кады-даа болза тударын планнап турар.

Совхозтарга хлеб быжырар бүдүрүлгелерге болгаш эът комбинаттарынга продукцияның далган, тараа, хан, чөреме, курдак дээн ышкаш өске-даа национал хевирлерин бүдүрерин органиастаар.

Улус ажыл-агыйында инвестиция политиказы болгаш структурлуг өскерилгелер

Эң улуг беримчелиг, экономиканың социал эде угланыышкынынга дүгжүп турар адырларның күжениишкиннерин болгаш курлавырларын структура-инвестиция политиказы хандырар ужурлуг. 1991-1992 чылдарда капитал салыышкыннарны хамыктың мурнунда чоннуң херегел бараанарын бүдүрүп турар бүдүрүлгелерни тударынче, калбартырынче болгаш эде кылырынче, көдээниң социал чаартылгазынче, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин хөгжүдеринче, хоорайларның, суурларның болгаш районнар төптериниң социал адыр база чуртталга объектилерин тударынче шилчиттинер. Бүдүрүлгелерниң чаа объектилерин ажылдаар күш артып турар районнарга тударын чугула деп санап турар.

XII беш чылда социал адырга ажыглаттынган капитал салыышкыннарының өзүлдезиниң темпилерин (чылда ортумаа-биле 20 хуу хире) хевээр арттырар дээш райхоорккүскомнар бюджет акша-хөреңгилери-биле чергелештир хоорайларның болгаш районнарның девискээринге социал инфраструктураны тургузарынга бот-боттарынга ажыктыын барымдаалап бүдүрүлгелерниң хөгжүлде фондуларының акша-хөреңгилерин хаара тудары чугула. Чуртталга тудуунга чурттакчы чоннуң, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилерин, а ол ышкаш банкының чээлилерин улам калбаа-биле ажыглаары эргежок чугула.

Хууда чуртталга тудуун калбаа-биле хөгжүдеринге район бүрүзүнге тудуг материалдарының рыногун тургузары, бюджет акша-хөреңгилериниң күсели-биле хууда бажыңнарның чаагайжыдылгазын экижидери-биле инженер тудугларын дүргедедири, ол айтырыгларны шиитпирлээри-биле тудуг кооперативтерин тургузары эргежок чугула, чуртталга тудуунга участоктар тускайлап бээриниң айтырыгларын шалыпкын шиитпирлээри, документилер тургузарын бөдүүнчүдери, хууда бажың тудуп турарларга чиигелделиг чээлини доктаадыры чугула.

АҮК-түң инвестиция политиказынга көдээниң социал улам ынайгы хөгжүлдези, көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылыры болгаш тудуг индустриязын хөгжүдери колдап турар угланыышкыннар апаар. 1991 чылдан эгелеп кайы ведомствога чагыртыры хамаарылга чокка бүдүрүлге болгаш социал адырларның инженер инфраструктуралыг тудугларын киириштирбишаан, чер-чер Советтериниң девискээрлериниң хөгжүлдезин комплекстиг төлевилээринче шилчиири чугула. Аңаа көдээ чурттакчылыг черлерниң бүдүрүлге, экономиктиг, социал болгаш экологтуг эрге-ажыктары дүүштүр көрдүнген турар ужурлуг.

Хууда чуртталга тудуун көдээде өг-бүле бүрүзүн тускай бажың азы квартира-биле хандырар сорулганы шиитпирлээриниң эң чугула аргазы кылдыр санаар.

Чаагайжыткан бажыңнарның чылдыылга, суг дамчыдылгазының, канализация четкилериниң тудуунче онза кичээңгейни угландырар.

Ажыл-агыйлар иштиниң кадыг шывыглыг оруктарының тудуунче база көдээниң электрижидилгезинче хөй акша-хөреңгилерни тускайлап үндүрерин көрүп турар. Малчыннарның бүгү турлагларын электрижидериниң сорулгазы салдынган, бичии энергетиканың чепсектерин, бот-тускайлаң электри хандырылгазын хөгжүдери чугула.

Көдээге электрилиг болгаш почта харылзаазының чепсектерин, радиону болгаш телевидениени улам ынай хөгжүдер. Харылзаа ачы-дузазының хемчээли ийи катап улгадыр, барык бүгү чурттакчылыг черлерниң телефоннарының санын дыка көвүдедири көрдүнүп турар.

Чурттакчы чоннуң социал камгалалының системазы

Рынок экономиказынче шилчилге чурттакчы чоннуң амыдырал байдалының дыка кудулаарынга чедирип болур. Чурттакчы чонга рынок харылзааларының багай талалыг салдарын чидирери-биле социал камгалалдың комплекстиг системазын ажылдап кылгаш, ажыглап киирери эргежок чугула.

Рынок байдалдарында чурттакчы чоннуң социал камгалалы дээрге амыдырал деңнелиниң доктааткан эң куду деңнелинден кудулавазын хандырып турар хамаатыларның тодаргай социал магадылалдарга эргези-дир.

Рынок экономиказының байдалдарында магадылалдарның принципиалдыг чаа хевирлери киирттинер: ойтавында орулгаларны боттуг доктаадып тургузарының, индексацияны деткииришиң механизми, түр үеде ажыл чок апарганда, пособие алыр эргези, чоннуң эвээш хандырылгалыг кезээниң социал камгалалга эргези, ончу дээн болур болгаш ооң орулга алыр эрге.

Күш-ажыл рыногу

Хамааты бүрүзүнге ниитилелге ажыктыг, хоойлужудулгага чөрүшкек эвес кандыг-даа хевирниң ажыл-чорудулгазын эки тура-биле шилип алыр эргени бээр. Ооң-биле чергелештир бир эвес хамаатыларда орулгаларның хоойлужудулгада көрдүнген үнер дөстери бар болза оларга ажылга эки тура-биле кирбейн баарын чөпшээреп болур.

Орулгалары чок кижилерниң социал камгалалының хемчеглери дараазында бөлүктерге чарлыыр:

күш-ажыл кылыр эргезиң орулгаларының үнер дөзү кылдыр болуушң хостуг шилип алганы ажыл-чорудулга дамчыштыр боттандырар байдалдарны тургузары;

ажыл чок чорук дээш хоойлу ёзугаар доктааткан хуусаада дузаламчы акшаны төлээри.

1991 чылда чурттакчы чоннуң социал камгалалы чедир магадылаттынмаан бөлүктерниң күш-ажылга тургустунарының айтырыглары нарыыдаар. Ындыгларга аныяктар, чаш уругларлыг иелер, пенсия назыны чедип чоруур кижилер база пенсионерлер, инвалидтер хамаатыларның күш-ажыл рыногунга чаржалажып шыдаар аргазы эвээш өске-даа бөлүктери хамааржыр. Бо бүгү күш-ажыл болгаш оңу боттандырарының механизминиң талазы-биле социал магадылалдарны хандырарының байдалдарын тургузарын негеп турар.

Күш-ажылга хаара туттунган турарының чидиг айтырыгларын шиитпирлээриниң хевирлериниң бирээзи болза, ажыл-давайн турар кижилерни оларның доктаамал ажылга кирериниге азы эде өөренип алырынче чорударынга чедир үеде түр када ажыл-биле хандырарының хемчээ болур хөй-нийти ажылдары болур. Бо хемчеглер тодаргай хуусаада чидиг айтырыгларны чиигедир арганы бээр.

Тыва АССР-ге күш-ажылга хаара туттунган турарының талазы-биле айтырыгларының бүгү комплекизин шиитпирлээрин хандырар күш-ажыл болгаш күш-ажылга хаара турадының органнарының чаңгыс аай системазын тургузарынга база үстүнде хемчеглерни боттандырарынга Күш-ажыл министерствозу саң-хөө курлавырларын алыр апаар.

Ол курлавырлардан ажыл чок чорук дээш дузаламчы төлевирлер Ажылга хаара тударының дугайында Хоойлу төлевилелинге дүүштүр 12 ай хуусаалыг үениң дургузунда күш-ажыл кылыр назылыг күш-ажыл кылып шыдаар хамаатыларга 6 айдан ашпас болгаш пенсия назылыг хамаатыларга 9 айдан ашпас кылдыр көрдүнген.

Социал хандырылга

Чамдык кезээ эрткен чылдың октябрь 1-ден күштүг апарган «ССРЭ хамаатыларының пенсия хандырылгазының дугайында» чаа Хоойлуга болгаш пенсионерлерниң, инвалидтерниң, бот база хөй уругларлыг иелерниң материалдыг амыдырал байдалдарын улам ынай экижидериниң дугайында соң соондагы хоойлужудулга актыларынга үндезилеп Программаны тургускан.

Республикаларда пенсияларны болгаш пособиелерни 59,9 муң ажыг кижи ап турар. Назылап кырааныын аайы-биле пенсионерлерниң саны чыл бүрүде үш муң ажыг кижиге немежип турар. Социал хандырылга министерствозунуң 4 интернат-бажыңнарында 725 кижи чурттап турар. Интернат-бажыңнарны тударынга чыл бүрүде 2 млн. хире рубльди чарыгдап турар. Шагаан-Арыгга 300 кижиге интернат-бажыңны тудары төлевилеттинген.

Пенсияларның эң кудуку хемчээлдерин, бот болгаш хөй уругларлыг иелерге дузаламчыны өстүргени, а ол ышкаш социал пенсияларны киирген-биле холбаштыр социал хандырылга органнарынга акша-хөреңгилерни немей тускайлап бээри көрдүнүп турар. Күрүне камгалалы пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уругларлыг база долу эвес өг-бүлелерге, студентилерге, сургуулдарга, өскүс уругларга, ада-иезиниң азыралы чок арткан уругларга онза негеттинип турар. Чурттакчы чоннуң бо кезектеринге күрүне бюджединден амыдыраан чурттаарының магадылаттынган эде таарыштыныпчал адакы хемчээлин көрүп турар.

Аныяктар болгаш студентилер айтырыглары

Тыва АССР-ниң Аныяктар дугайында Хоойлузун ажылдап кылыры болгаш республиканың Дээди Совединге хүлээп алыры негеттинип турар. Аныяктар дугайында Хоойлуну боттандырары-биле «Аныяктар-95» деп программаны ажылдап кылыр база хүлээп алыр.

Аныяктарның ажылга хаара туттунарын хандырар дээш хөй-нийти ажылдарын органиастаар, студентилерниң болгаш сургуулдарның өөредилгезинден хостуг үезинде бүдүрүкчү күш-ажылга хаара тудары-биле күш-ажылдың тускай чурумун тургузар, ортумак школаларның ажылдаарын күзээн доозукчуларынга ажылдаар черлерни арттырары, өөредилге черлерин доозуп турар аныяк специалистерниң магадылаттынган хуваалдазы көрдүнер. Совет Армияның хүрээлеңинге албан-хүлээлгезинден чанып келген дайынчыларны ажылга хүлээп алырының байдалдары тургустунар, а ол ышкаш чурттаар бажың-балгат алырының, ажыл-агый тургузуп, хууда мал, чер алырынга дузаламчы, чээли бээриниң чиигелделиг байдалдары болгаш өске-даа чүүлдер көрдүнүп турар.

Кадрлар белеткели

Рынок харылзааларының үндезининге Тыва АССР-ниң экономиказының хөгжүлдези, экономиктиг реформаның бүгү комплекизиниң хемчеглерин боттандырары улус ажыл-агыйының бүгү кезектеринде эргелеп башкарылга кадрларының, специалистерниң өскерилгелерге белениниң деңнелинден, ниитилел бүдүрүлгезинде хаара туттунган ажыл-ишчилериниң нийти эртем-билиг болгаш мергежил деңнелинден дыка улуг хамаарылгалыг. Ооң-биле холбаштыр бо талазы-биле специалистерни республикага болгаш оон дашкаар-даа белеткээри-биле холбашкан хөй янзылыг айтырыгларның бөлүү тургустунар.

Рынок харылзааларынче шилчилге, экономикага структура талазы-биле чаартылгалар, техниктиг деңнелди бедидериниң сорулгалары республиканың улус ажыл-агыйының специалистерге херегцелин улам күштелдирип турар. Экономиктиг угланыышкыннарлыг специалистерге херегцел дугайында айтырыг чидиг-биле тургустунуп келген. Политехниктиг болгаш көдээ ажыл-агый институттарының филиалдарынга чогуур факультеттерни (салбырларны) органиастаарының (дээди өөредилге черлериниң кайызынга-даа чылдың на 25-50-ден эвээш эвес кижини хүлээп алыр), РСФСР-ниң дээди өөредилге черлеринге специалистерни белеткээриниң күсели-биле ындыг тускай мергежилдерлерниң санын көвүдедириниң талазы-биле хемчеглерни дарый алыры чугула. Дээди болгаш ортумак тускай өөредилгениң системазы өске адырлар-биле бир деңге рынок харылзааларынче шилчип турар чүве болганда, ук орулгаларга акша-хөреңгини республика бюджединден үндүрүп, соонда барып ук чарыгдалдарның орнун республиканың бүдүрүлге черлери болгаш организациялары тургузар болурун баш бурунгаар өөренип көөр.

Республиканың дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлериниң байдалын сайгарып көөрү база оларның ажылының ажыктыг чоруун бедидериниң талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры чугула. Даштыкы чурттарның дээди өөредилге черлеринге керээ-дүгүржүлгалыг үндезинге специалистер белеткээрин практикалаар, ону боттандырары-биле республиканың валюта бюджединге чарыгдалдарны тускайлаар. Кызыл хоорайның болгаш республиканың интернаттарлыг ортумак школаларынга соонда барып оларны дээди өөредилге черлеринче (хамыктың мурнунда техниктиг угланыышкынныг өөредилге черлеринче) өөредип чорудары-биле өөредилгеге салым-чаяанныг уругларның тускай класстарын тургузар.

Специалистер белеткелиниң шынарын экижидер сорулга-биле эртем-шинчилел албан черлериниң эртемденнерин (ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң, ВАСХНИЛ-диң Сибирь салбырының Көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунуң Тывада комплекстиг килдизиниң, ТДЛТЭШИ-ниң) республикалыг дээди өөредилге черлеринге башкы ажылынга дакпырлап ажылдаары-биле хаара тудар.

Республиканың бүдүрүлгелери болгаш организациялары чурттуң база республиканың дээди өөредилге черлеринге специалистерни бөлүктеп белеткээрин төлээриниң болгаш студентилерге материалдыг дуза көргүзериниң чарыгдалдар статьяларын аңгылап тускайлаарын өөренип көөр ужурлуглар.

Рынок байдалдарында бүдүрүлгечи эвес сорулгалыг адырларның хөгжүлдези

Кадык камгалалы. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде кадык камгалал албан черлерин ажыл-агыйны чорударының чаа байдалдарынче шилчидериниң кол сорулгалары чурттакчы чоннуң бедик мергежилдиг эмчи дузазынга херегледерин улам долу хандырары, ону чурттакчы чоннуң бүгү бөлүктеринге халас, магадылалдыг болгаш таарымчалыг болдурары, чоннуң кадыкшылынче угландырган кадрлар болгаш материалдыг, саң-хөө курлавырларын ажыктыг ажыглаары болур.

Кадык камгалал албан черлериниң ажыл-агый чорудулгазын болгаш социал хөгжүлдезин акшаландырарының кол үндезинин биеэги хевээр бюджеттиң акша-хөреңгизи болур. Олардан аңгыда чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгези, бүдүрүлге черлери-биле керээлер ёзугаар нормадан ажыр ачы-дуза чедирилгези дээш акша орулгалары дээн чижектиг акшаландырыышкынның немелде үндезиннери, ооң-биле кады түр үеде ажыл кылып шыдавазы-биле холбашкан аарыгларны эвээжеткени-биле камнаттынып алдынган акша-хөреңгиниң, бүдүрүлгелерниң болгаш албан черлериниң, хамаатыларның эки тура акша салыышкыннарын, ажыл-ишчилерге чедиртинген когараал дээш торгаал-штрафтарны калбаа-биле ажыглаары көрдүнүп турар.

Эмчи дузазының шынарын бедидеринге кеский рольду ажылдың шынарының доктааттынган барымдаа хемчээлдерин чедип алган бедик мергежилдиг эмнелге ажылдакчыларынга экономиктиг деткимче бериишкининиң хемчеглери ойнаар ужурлуг.

Кадык камгалалын ажылдың болгаш эргелеп-башкарылганың колдуунда-ла экономиктиг арга-хевирлеринче шилчидери шыгыды белеткелди негеп турар. Ынчангаш Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу 1990-1991 чылдарда республиканың кадык камгалал органнарын болгаш албан черлерин ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчидериниң талазы-биле планны ажылдап кылган, ону Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели 1990 чылдың август 15-те бодунуң айтышыышкыны-биле доктаадып бадылаан.

Улус өөредилгези. Өөредилгениң шынарын шиитпирлии-биле экижидер, күш-ажылдың, херегцел бараанарының рыногун тургузар сорулга-биле улус өөредилгезиниң албан черлериниң ажылының организастаашкынын үндезини-биле эде тургузар апаар. Аңаа чугула рольду эргелеп-башкарылганың төптеп аңгыланыышкыны болгаш демократчыдылгазы, хөй-нийти эгелериниң калбак нептереэшкини ойнаар ужурлуг. Өөредилге программаларының ужур-утказын тодарадырынга, кадрларны шилип алырынга, өөренип турарларның составын таарыштырып доктаадырынга өөредилге черлериниң бот-тускайлаң чоруу улам бедиир. Өөредилге черлеринге бот-орулга-чарылгалыг арга-хевирлер шиңгээттинер, өөредилгениң өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли калбарар.

Улус өөредилгезиниң албан черлерин хандырарының чарыгдалдары колдуунда-ла күрүне бюджединиң күсели-биле боттаныр. Улус өөредилгезиниң материал-техниктиг баазазын быжыглаар болгаш хөгжүдер, уруглар кижизидилгезиниң, сургуулдар өөредилгезиниң база профессионал белеткелиниң шынарын экижидер, кижизидикчилерниң, мастерлерниң, башкыларның бедик мергежилдиг кадрларын албан черлеринге быжыктырып доктаадыр сорулга-биле республиканың улус өөредилге албан черлерин 1991 чылда белениниң хире-шаа-биле ажыл-агый чорудулгазының чаа байдалдарынче шилчидер.

Албан черлериниң ажыл-чорудулгазын бюджеттен акшаландырарын чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүлдези, бүдүрүлгелер болгаш организациялар-биле керээлер ёзугаар өртектиг ажылдарны күүседири-биле холбаштырарын улус өөредилгезинге ажыл-агый механизми баш бурунгаар көрүп турар.

Улус өөредилгезиниң албан черлери доктаамал ажыглаар чер участоктарлыг болур ужурлуг. Республикага албан черлерниң, школаларның болгаш өөредилге черлериниң хууда, кооперативтиг, хөй-нийти-күрүне хевирлеринден эгелээш күрүнешкинге чедир аңгы-аңгы хевирлери туруп болур. Альтернативтиг өөредилге системазын болгаш нийти билиг албан черлериниң хуужударының механизмин хевирлеп-тургузарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган турар ужурлуг.

Улуг-улуг малчын турлагларга болгаш мал фермаларынга эвээш комплектилиг школаларны, комплекс-школаларны (школа-уруглар садиги) ажыдарының күсели-биле школалар чанында интернаттарда чурттап турар уругларның санын кызырары көрдүнүп турар. Тус черниң байдалдарын өөренип көрүп турааш, кежүп чоруур школаларны база ажыдып болур.

Культура, уран чүүл болгаш кино. Салгалдан салгал дамчаан культура-төөгүлүг үнелиг чүүлдерни, эстетиктиг кижизидилгени, чогаадыкчы дилгээшкиннерниң деткимчезиниң, надагалап камгалаарының болгаш катап тургузарының, чурттакчы чоннуң культуразын бот-тывынгыр уран чүүлүн хөгжүдериниң политиказы бо адырга чоруттунар. Рыноктуң байдалдарынга культураның хөгжүлдезинге бюджеттиң акша-хөреңгизин болгаш бюджеттен ангы үндезиннерни ажыглаары чугула. Күрүнениң үндүрүп берген акша-хөреңгизи тодаргай программаларны болгаш төлевилелдерни боттандырарынче неенеттинер ужурлуг.

Ооң-биле кады ол адыр өртектиг немелде ачы-дуза чедирилгезин боттандырып, рубльге-даа, валютага-даа акша-хөреңгини ажылдап ап болур болгаш ынчаар аргалыг-даа. Уран чүүл албан черлериниң, киновидеокаттыжыышкынның болгаш өске-даа организацияларның чурттакчы чонга чедирип турар өртектиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээлдерин Культура министерствозу калбартыр ужурлуг.

Делегейниң болгаш бүгү-эвилелдиң конкурстарынга болгаш фестивальдарынга шаңналдыг черлерни ээлеп ап келген «Тыва» ансамбль, аныяктарның «Күзел» театр-студиязы, «Азия төвү» деп ыры-хөгжүмнүг ансамбль база ырының болгаш танцының «Саяннар» күрүне ансамбли дээн ышкаш чогаадыкчы коллективтерниң чогаадыкчы өзүлдезинге база даштыкыже гастрольдарны организастаарынга таарымчалыг байдалдарны (белеткел залдары, театр-концерт чорудулгазынга таарыштыр кылдынган ёзулуг национал хеп, хөгжүм херекселдери болгаш эки шынарлыг үн бижидер база күштелдирер аппаратура) тургузарынга эргежок чугула акша-хөреңги негеттинип турар.

Күш-культура болгаш спорт. «Күш-культура болгаш спорт» адыры республиканың бюджединден акшаландыртынар. Күш-культураның аргалары-биле өртектиг ачы-дуза чедирилгезин калбартырының оруу-биле акшаландырыышкынның немелде быраларын сайзырангайжыдары чугула. Ол дээрге күзелдиг кижилерге өртектиг бөлүктер, өртектиг спорт көргүзүглери, спортчу дериг-херекселдерни түр хөлезилелге бээри, спортчу-эт-сеп лотереяларын эрттирери-дир. Спонсорларны, азы өскээр чугаалаарга, күш-культура адырынга материалдыг болгаш саң-хөө деткимчезин көргүзүп турар бүдүрүлге черлерин, организацияларны деткиири улуг ужур-дузалыг болур.

Күш-культура адырынга тодаргай хоойлу-дүрүм үндезининче шилчиири эргежок чугула бооп турар. Ооң-биле холбаштыр Күш-культура болгаш спорт дугайында хоойлуну хүлээп алыры, чурттакчы чоннуң күш-культураның аргалары-биле кадыкшыдарының фондузун тургузарын дүргедедири чугула.

Эртем болгаш дээди школа. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде бойдус-техниктиг болгаш социал-экономиктиг угланыышкынныг эртемнерниң талазы-биле хамы шинчилээшкиннер-биле чергелештир Тыва АССР-ниң эртем-техниктиг арга-шинээн сайзырангайжыдарынче база быжыглаарынче угланган дузалал эртем-шинчилел ажылдарын чорудары чугула.

Бюджеттиң төпчүткен акшаландырыышкын дамчыштыр акшаландыртынар кол-кол ажылдар:

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизи ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының шугуму-биле: республиканың минералдыг чиг эттиг арга-шинээн хөгжүдериниң болгаш шиңгээдип алырының теоретиктиг үндезиннери (геологияның, металлогенияның, геотектониканың, минералдыг чиг эттиг болбаазырадырының болгаш элбекшидериниң химтехнологиязының, материаловедениениң айтырыглары); Тыва АССР-ге бүдүрүлге күштерин хөгжүдериниң, бойдус ажыглалын чоптуг чорударының экономиктиг болгаш социал айтырыглары;

ТДЛТЭШИ РСФСР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң шугуму-биле: тыва дылдың грамматиказы, тыва дылдың морфологиязы болгаш синтаксизи, төөгүзү база амгы байдалы, словарьлар тургузары, литература болгаш төөгү айтырыглары.

Тус черниң (республика) бюджедин дамчыштыр акшаландырыышкынын негээр дузалал шинчилелдер:

ССРЭ-ниң ЭА-зының СС-ниң Тывада комплекстиг килдизи: экологияның, минералдыг чиг эттиг болбаазырадырының артыышкын чок технологиязының на-

(Төнчүзү 4-кү арында).

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииринин

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

(Төнчүзү. Эгезн 1-ги, 2-ги, 3-кү арынларда).

...рын айтырыглары, улус ажыл-агыйының адырларының аайы-биле тодаргай экономиканың айтырыглары.

Эм шынарлыг минералдыг суг баштарын, «Тыва кобальт», «Тыва даг-дүгү» комбинаттарның бүдүрүлге артынчыларын канчаар ажыглаарын болгаш рудаларын комплекстиг болбаазырадырын, Кызыл хоорайның база республиканың районнар төптериниң агаар бассейниниң экологиязын шиитпирлеп көөр талазы-биле болгаш килдисте чоруттунуп турар өске-даа ажылдар, оларның чамдыызы бүдүрүлгелер-биле керээлер ёзугаар акшаландыртынар.

ВАСХНИЛ-дин СС-ның комплекстиг килдизи. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң ажыл-агыйларының тодаргай экономиказының айтырыглары;

ТДЛТЭШИ: орус школаларга болгаш орус дылдыг чурттакчы чонга тыва дыл талазы-биле өөредилге номнарын, өөредилге пособиелерин база программаларны ажылдап кылыры, тыва хөгжүмнүң херекселдериниң хөөнүн экижидериниң талазы-биле шинчилелдерни боттандырары.

Республиканың бүдүрүлге, албан черлеринге болгаш ведомстволарынга дузалал сорулгаларны шиитпирлээринче эртем коллективтерин мөөннээр сорулга-биле тускай эртем шинчилээшкинин негеттинип турар айтырыгларның данзызын тургускаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дамчыдыш бээр. Дузалал эртем-шинчилел ажылдары республика бюджединден болгаш Эвилел база РСФСР чагырталыг ведомстволар болгаш бүдүрүлге черлеринден тускай сорулгалыг акшаландырыышкынны негеп турарлар.

Эртемниң материалдыг баазазының хөгжүлдези эң шыңгыы кичээңгейни негеп турар. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1985 чылдың апрель 11-де хүлээп алганы № 295 доктаалының ССРЭ-ниң ЭА-зының СС-ның ТКК-зиниң эртем-лабораторлуг комплекизин тудар; Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң болгаш Красноярскиниң политехниктиг институдунуң филиалдарының, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң эртем-лабораторлуг корпустарын тудар дээн кезээниң күүселдезин чедип аар апаар.

Эртем шинчилелдерин дүүштүрериниң болгаш дээди база ортумак тускай эртемниг специалистерни белеткээрииниң талазы-биле бүгү айтырыгларны чаа тургустунуп турар Эртемниң болгаш дээди школаның айтырыгларының талазы-биле комитетке хүлээндирер.

Экология. Рынок экономиказынче шилчиишкиниң байдалдарында долгандыр турар бойдусту камгалаарын удуртуп-башкарарының экономиктиг механизмин хевирлеп-тургузарының бир кол угланыышкыны шыңгыы экологтуг кызыгаарлаашкынны доктаадып тургузары болур. бүдүрүлге күштериниң хөгжүдери болгаш таарыштыр тургузары оон хемчээлинге боттандыртынар ужурлуг. А ол дээрге долгандыр турар бойдусту хирлендирер бүдүмелдерниң үнүүшкүннериниң (агыышкыннарының, таарыштыр тургузарының) болуп болур хемчээлдерин, бойдус объектилериниң болгаш девискээрлериниң аайы-биле бойдус курлавырларын ажыглаарының болуп болур хемчээлдерин доктаадыр дээни ол.

Бойдусту ажыглааны база долгандыр турар хүрээлелди хирлендиргени дээш төлевирлериниң нормативтерин 1991 чылдан эгелеп бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга чедирери улуг ужур-дузалыг болуп турар.

Бойдус курлавырларын камгалаар, катап тургузар болгаш камнаар талазы-биле хемчеглерни акшаландырарын чурумчудары-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 3-те № 157 доктаалы-биле Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының фондузун тургускан. Бойдус хүрээлелин хирлендирер бүдүмелдерни үндүр октааны дээш төлевириниң нормативтерин ёзугаар каттыжыышкыннардан, бүдүрүлгелерден, организациялардан, а ол ышкаш бойдус камгалаар дугайында хоойлужудулганың үрекчилеринден тыртып ап турар саңнажылгалар бойдус камгалалының фондузунуң акша-хөреңгизиниң дөстери болуп турар. Акша-хөреңгини эчис сорулгалыг кылдыр тургузары бойдус камгалалының ажыл-чорудулгазын бот-акшаланыышкынның чаа чурумунче шилчидеринге баштайгы базым болур.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаарынга болгаш республикага курлавырларны ажыглап турарынга күрүне контролюн амгы үеде бойдус камгалалының күркомитеди-биле чергелештир ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң чеди министерствозунуң болгаш ведомствозунуң адырлары боттандырып турар. Ведомствонуң эрге-ажыктарынга чагыртпышаан, ол организациялар бойдусту ажыглаарынга күрүне контролюн күштелдирериниң ындыг кончуг сонуургал чок. Бойдусту камгалаар дугайында хоойлужудулганы ведомстволарның хажытканының хөй санныг факт-барымдаалары, бойдус камгалалының албан черлерин удаа-дараа кызырып турары ол дугайын херечилеп турар.

Черни ажыглааны, суг болгаш арга-ыяшты ажыглааны дээш төлевирни экономика талазы-биле магадылаттынган деңнелге чедир бедидеринге төлевирни (үндүргүнү) белеткээр база киирер талазы-биле хемчеглерни дүрген алыры бойдусту ажыглаарын үндезини-биле экижидер сорулгаларга херектиг. Чер курлавырларының сан болгаш шынар талазы-биле байдалын өөренип көөр ажыл республикада чоруп турар. Бойдустуң катап тургустунмас болгаш өске-даа курлавырларын өөренип көөр талазы-биле ындыг янзылыг ажылды чорудары эргежок чугула болуп турар.

Рынок экономиказынче шилчилгениң болгаш оон-биле холбаштыр экологтуг чогумчалыг эвес уржуктарның күштелип турар байдалдарында амгы үеде бойдусту камгалаар ажыл-чорудулгалыг бүгү-ле ведомстволардан бойдус курлавырларын контрольдаар болгаш камгалаар айтырыгларны Тыва АССР-ниң бойдус талазы-биле күркомитединге дамчыдары таарымчалыг болуп турар.

Рынок харылзааларынче кирерииниң үезинде национал политика

Рынок харылзааларынче кирерииниң үезинде амыдырал деңнелиниң кудулай бээриниң, бараанарның, материал-техниктиг курлавырларның ховартаарының уржуундан националдар аразынга харылзаалар чидигленип болур. Ынчангаш чүгле кижизидилгелиг эвес, а экономиктиг болгаш социал ужурлуг хемчеглер комплекизи херек болуп турар. Маңаа ийи турушту: интернационалчы күштүг экономиканы тургузарын, а ол ышкаш Тываның улустарының национал онзагай шынарлыг культуразын, эң эки ёзулалдарын болгаш чаңчылдарын камгалаарын база нептередирин барымдаалап көөрү чугула.

Эвилел болгаш Федеративтиг керээлерни шынар талазы-биле белеткээри база аңаа ат салырынга киржири ол үеде ажылдың кол үндезини болур. Рынокче эгелеп кирер үеде баазаны деңнештиреринге фондулар оларга тургустунган турар ындыг девискээрлериниң составынга Тываны киирер дугайында айтырыгны республиканың чазаа тургузуп турар. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң № 381 доктаалының күүселдезин национал политиканың илергейлээшкини кылдыр көрүп турар. Чурттуң хамыктың мурнунда «Сибирь дугуржулгада» бактаап кирип турар девискээрлер-биле Тыва АССР-ниң бүгү талалыг харылзаалары, республиканың болгаш өске-даа девискээрлерниң бүдүрүлгелериниң, районнарының, хоорайларының аразынга, күш-ажылчы коллективтер аразынга дорт харылзаалар тургустунган турар.

Экономиктиг чаартылгалар улус ажыл-агыйының чамдык адырларынга, хоорай болгаш көдээ черлерге бир дески эвес, янзы-бүрү кыжениишкиниң боттаныр болганда, чаа рынок хөгжүлдези кижилерниң социал байдалынга болгаш назы-хар бөлүктеринге бир деңней эвес салдар чедирер, рынок харылзааларынче кирер чорук республиканың национал кол ийи бөлүктеринге (үндезин болгаш үндезин эвес чурттакчыларынга) аңгы-аңгы илергейлеттинер. Ындыг болганда, инвестиция болгаш структура политиказын тодарадып, бүдүрүлгени таарыштыр сайгара тургузуп, бүдүрүп үндүрүп турары продукциязының номенклатуразын, күш-ажылды организастап турарының хевирлерин, бүдүрүлгелерни күрүнениң болдурбазының болгаш хуужударының темпилерин тодаргайлап, чер, чурттаар оран-сава, экономика болгаш социал реформаларны чорудуп турган, национал факторну өөренип көөр. Кадрлар белеткелин организастап турган, национал факторну барымдаалаары онза ужур-дузалыг.

Оон-биле чергелештир Тываның экономиказын быжыглаары-биле тус чериниң курлавырларын улам күштүү-биле дилеп тывары планнап турар. Ол дээрге улус ажыл-агыйының структуразын, болбаазырадылга, ыдангыя чаңчыл болу берген национал чиг эттээ (дүк, олук, чонардаш, алгы-кеш, чыжыргана, эът, сүт болгаш оон-даа ындай) бараанар бүдүрер талазы-биле үлүг-хууну улгаттырары-дыр. Дотация-дузаламчыга чаңчыгып калган девискээриниң бүдүш байдалын чоорту бир янзы өскертип, акша-хөреңгини бодунуң курлавырлары-биле ажылдап алыр чорук чоннуң патриотизмин көдүрер. Улустарының дылын, культуразын, чаңчылдарын, ёзулалдарын хөгжүдеринче акша-хөреңгини аңгылаарынга, фундаменталдыг шинчилелдерни чорударынга, эртем лабораторияларын ажыдарынга, улуг-улуг хемчеглерни эрттиреринге, орус болгаш тыва дылдарны бешилылаарынга, төөгүнүң, культураның база урач түүлдүн туракаалдарын камгалаарынга тускай фондуларны тургузарынга экономиканы быжыглаар чорук дузалаар.

Республиканың улус ажыл-агыйын чаа байдалдарда эргелеп башкарарын сайзыраңгайжыдары

Республиканың экономиказының рынок харылзааларынче шилчилгези кончут нарын байдалдарга боттаныр. Ынчангаш күрүне болгаш ажыл-агый эргелеп башкарылгазының рынокче шилчииринин программазын боттандырар чаа структураларның тургустунары-биле чергелештир шилчилге чадазының баштайгы үезинде бүдүрүшкүннүң хенертен кудулай бээрин болдурбас дээш кудуку албан черлериниң үстүкү албан черлеринге чагыртпыр адыр аайы-биле эргелеп башкарылгазын хевээр арттырар. Эргелеп башкарылга шимченгир болган турар ужурлуг. реформаның боттаныышкынының хирепаа-биле кончут дүрген өскерлиш чаңчыл болу берген методтарны чоорту үндүр кызар ужурлуг.

Күрүне структуралары

Реформаны чорударының үезинде республиканың Министрлер Чөвүлели, райхоорkүүскомнар боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр тускай эргелерни алган турар ужурлуг. Хоойлу саналдаар болгаш күүсекчи эрге-чагыргаларның аразында бүрүн эргелерни, а ол ышкаш экономиканы (республика — район — хоорай) эргелеп башкарарының деңнелиниң талазы-биле эргелерни тодаргай аңгылаар.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозунга эргелеп башкарылганың күрүне хевири АҮК кылдыр тургустунары чогумчалыг деп көрген. Министерствога экономиктиг ажык күштелир, тараачын (арат) ажыл-агыйларны, ажыл-агыйны башкарып чорударының болгаш тывынгыр-сагынгыр чоруктуң чаа хевирлерин деткиир талазы-биле эргелел, керээ чарар албан чери тургустунган турар, көдээниң социал талазы-биле катап тургузарының, дүк, көдээ ажыл-агый продукциязының өске-даа хевирлерин болбаазырадыр талазы-биле бичии-бичии бүдүрүлгелерни сайзырадырының бөлүктери аңгылаттынган турар. Министерствонуң чанынга бүдүрүлге хандырылга инфраструктура хевээр артар, ол инфраструктура — Күрүксаажыдылга каттыжыышкыны, Агроүлетпүрэнерго, Агросервис, Агроүлетпүрхимия, Агроүлетпүртранс — бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланыышкын принциптерин барымдаалап ажылдаар. Агрохандырылга баазазынга садыг-хандырылга фирмазы тургустунар.

Чер реформазын боттандырар сорулга-биле республика комитеди, районнарга — чер реформазының талазы-биле комиссиялар тургустунар. Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министерствозу, Чер реформазының талазы-биле комитет, оларның районнар органнары дүжүртүнүп турар Агроүлетпүр эвилелиниң, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанында күрүнениң көдээ ажыл-агый албанының эргелелиниң болгаш оларның район органнарының баазазынга тургустунар, оларның штаттары болгаш хандырылгазынга чарыгдалдар улгатпас.

Бойдус талазы-биле күрүне комитеди Экология болгаш бойдусту ажыглаарының талазы-биле күрүне комитеди кылдыр чаарты адаттынар, бүгү-ле контроль, инспектор талазы-биле хүлээлгелер дөгере аңаа моондеттинер. Чогуур ведомстволарның хандырылгазында турган ажылдакчыларның санын болгаш чарыгдалдарын ниитизи-биле улгаттырбайн дамчыдарының күсели-биле ук комитетти аде организастаар.

Экономика талазы-биле күрүне комитеди тургустунар, республиканың экономиказын ажыктыг эргелеп башкарарын, экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин келир үезин тодарадырын база өнчүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, оон девискээринде тургустунган бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажыл-чорудулгазын таарыштырып башкарарын, тус чериниң бот-башкартыышкынын калбаа-биле хөгжүдерин аңаа дагзыр. Экономика талазы-биле комитет болза концепцияларны ажылдап кылыр, социал-экономиктиг хөгжүлдениң сорулгаларын болгаш ону муңнады хөгжүдериниң аргаларын тодарадыр, республиканың экономиктиг байдалын анализтээр болгаш келир үеде сорулгаларын айтыр. Крайлар, областар, эвилелдештиген болгаш автономнуг республикалар-биле республиканың экономиктиг харылзаалары үр хуусаалыг үндезинге таарыштырып башкарарын боттандырар. Тус чериниң болгаш девискээр органнарының аразынга экономиканы эргелеп башкарарының эрге-хүлээлгелерин аңгылаарынга методиктиг база эрге-хоойлулуг үндезиннерин ажылдап кылыр.

Экономика талазы-биле комитеттиң чанынга **экономиктиг реформа талазы-биле комиссия** тургустунар. Ук комиссия болза концепцияны эртемге үндезилеп ажылдап кылырын, республикага экономиктиг үндезин реформаны боттандырарының программазын болгаш аргазын тургузарын хандырар, ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа системазын тургузар болгаш ажылдадыр талазы-биле хемчеглер комплекизин ажылдап кылыр болгаш боттандырар, экономиктиг реформа талазы-биле хемчеглерниң министерстволарда болгаш ведомстволарда, бүдүрүлгелерде, республиканың районнарында канчаар боттанып турарының байдалын анализтээр, өнчүнү күрүнеден болдурбазы болгаш хуужудары саадатып турар чылдагааннарны чайладыр талазы-биле хемчеглерни алыр. Комиссияның составынга күрүне эт-хөреңгизин **эргелеп башкарар талазы-биле килдисти** аңгылаар. Күрүне өнчүзүнүң объектилерин хуужудар талазы-биле ажылды килдис организастаар, таарыштырып башкарар болгаш контрольдаар. Күрүнениң эрге-ажыын өнчү ээзиниң кылдыр ол илергейлээр болгаш бодунуң эргелерин чүгле РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң хоойлуларынга дүүштүр боттандырары-биле кызыгаарланыр.

Экономика талазы-биле комитет болгаш экономиктиг реформа талазы-биле комиссия республиканың дүжүртүнүп турар Күрпланының баазазынга тургустунар, ону хандырарынга немелде чарыгдалдар үнмес.

Өртектер талазы-биле күркомитеттиң хүлээлгелери өскерлир. Чоннуң херегледел бараанарынга күрүне өртектериниң сагыттынып турарынга контрольду ол боттандырар, керээлиг (хостуг) өртектерниң тургустунарының методологиязын ажылдап кылыр, чоннуң херегледел бараанарынга керээлиг өртектерниң арзында деңзигүүрүн анализтеп көөр, өртектерни өскертир талазы-биле саналдарны белеткээр болгаш киирер.

Күш-ажыл министерствозу

Күш-ажыл талазы-биле күркомитеттиң баазазынга тургустунар. Район бүрүзүнге ажыл-биле хандырылга албаны тургустунган турар. Улус ажыл-агыйының бүгү-ле адырларынга түр када хосталган ажылдакчыларны чогуур үезинде тодарадыры, күш-ажылга тургузар болгаш мергежилин бедидер, республиканың министерстволары болгаш ведомстволары-биле демнежип турган, ажылдаар черлерин немей организастаар талазы-биле айтырыгларга оларга деткимче көргүзери дээш бүрүн харысалганы ол министерствога онаар. Күш-ажыл министерствозунуң материал-техниктиг баазазын быжыглаарын, автотранспорт аңгылап бээрин саң-хөө курлавырлары-биле ону хандырарын планнап турар.

Эртем болгаш дээди школа херектериниң талазы-биле күркомитет база катап тургустунар. Ук комитет дээди өөредилге черлериниң ажылын таарыштырып башкарар, специалистерни республикадан дашкаар черлерге белеткээриниң айтырыгларын шиитпирлээр, республиканың эртем-шинчилел албан черлерин тургузар болгаш хөгжүдер, республикада бар-даа, а ол ышкаш өске-даа девискээрлерден база чурттуң эртем төптеринден эртем-билиглиг кадрларны республиканың эң чугула программаларын эртем талазы-биле хандырарынче хаара тудар. Бюджеттен ол сорулгаларга эргежок чугула акшаландырыышкынны аңгылаарын комитет планнап турар.

Тыва АССР-ниң төлээ чери РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга база катап тургустунар. Төлээ чериниң удуртукчузу — республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының деңнелинге турар. Республиканың төлээ чериниң дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели-биле баш удур чугаалажып дугурушкан.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозу база катап тургустунар. Бүдүрүлгелерниң, министерстволарның болгаш ведомстволарның даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазын хөгжүдер база ол талазы-биле республиканың эрге-ажыктарын камгалаар сорулга-биле ону тургузуп турар. Даштыкы партнерлар-биле бүгү-ле дугуржулгаларны чүгле Даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозунуң чогуур чөпшээрежилгези-биле чорудар.

Антимонополдуг политика болгаш экономиктиг чаа структураларны деткиир талазы-биле девискээр эргелели тургустунар. Тывынгыр-сагынгыр чоруктуң бүгү-ле хевирлеринге, рынокка бараанарның болгаш аъш-дуза чедирилгезиниң чаржалажып чижир чоруун хөгжүдерин хандырып турар экономиктиг, организастыг болгаш эрге-хоойлулуг негелделерни тургузарынга, антимонополдуг хоойлужудулганы сагыырынга контрольду боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар хүлээлгелиг. Эргелелди хандырары РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аңгылап берип турары акша-хөреңгизиниң күсели-биле боттаныр.

Экономиканы удуртурунуң район (хоорай) деңнели

Агроүлетпүр каттыжыышкыннарының болгаш көдээ ажыл-агый кургалбаның кезектериниң баазазынга көдээ ажыл-агыйның болгаш аъш-чемниң район эргелелдери организастаттынар. Райкүүскомнарның штаттарынга бирги оралакчыларның албан-дужаалдарын — эргелел начальниктериниң албан-дужаалдарын немей киирер (оларны совхозтарның акша-хөреңгизи-биле амгы үеде тудуп турар).

Чер тургузуунуң албанының баазазынга, а ол ышкаш улус депутаттарының район Советтериниң көдээ ажыл-агый талазы-биле доктаамал комиссияларын, совхозтар, сонуургалдыг өске-даа организацияларның удуртукчуларын хаара тудуп турган, район Советтериниң сессияларының шиитпири-биле район бүрүзүнге чер реформазының талазы-биле комиссиялар организастаттынар.

Райпланнарның (хоорпланның) баазазынга экономика болгаш экономиктиг реформа талазы-биле райкүүскомнарның комиссиялары тургустунар, олар бүдүрүлгелерниң, совхозтарның удуртукчулары-биле кады өнчүнү күрүнениң болдурбазы, хуужудары, аъш-чем үндүрүүн, күрчагыгны, экономиктиг өске-даа нормативтерни чедирери-биле холбашкан айтырыгны шиитпирлээрлер.

Ол айтырыглар талазы-биле эргежок чугула байдал тургустунуп келир болза, улус депутаттарының район (хоорай) Советтериниң, райхоорkүүскомнарының саналдарын киирер.

Телевидение ТВ

ФЕВРАЛЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 9.15 Мультфильмнер. 9.45 «Резидентиниң частырыы». Уран-чечен фильм: 1-2-кезээ. 12.00 Медээлер. 12.15 — 12.45 Е. Шаврина ырлаар. 15.00 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 15-ки сериязы. 16.00 «Приватизация бе?» 16.30 Уруглар шагы. 17.30 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 17.45 «Кызыгаарлар ажыр эптежиишкин». 1-ги фильм. 18.30 Медээлер. 18.45 В. Лютославский. Концерт. 9.00 Шүлүк чогаалының минуталары. 19.05 «Гэгмен». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. Чехословакия биле «Окофильм.» (Мюнхен) ТВ-зы. 19.35 «Резидентиниң салым-чолу». Уран-чечен фильм, 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 Ковент-Гарден театрының шинээ «Гофманның тоолдары». 00.30 «Кожалар». Уран-чечен телефильм. 01.35—02.10. Телефильмнер. «Провинциалдын демдеглелдери». «Селенит».

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 9 класс. Декабристерниң тура халыышкыны. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 10.35; 11.40 Биология. 7 класс. Мөөгүлер. 10.55 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 12.00 «Марк Твен удур...» Уран-чечен телефильм. 13.10 «Мен ынчаар шиитпирлээн мен, шак ынчаар кылыр мен». Телефильм. 13.40 Гегам Григорян ырлаар. 14.30—15.30 «Планета». Делегей программазы. 17.00 Шри-Ланка республиканың танцы ансамблиниң концерти. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Барымдаа». (Пятигорск). 17.50 Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «Салгынчыташ». 19.20 «Тыва черде». 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чапитар!» 20.15 «Вертикаль». «Мени дорамчылаазыннар... күштүг болур мен». А. Жебрак». 21.00 «Үе». 21.45 «Ужудуушкун үезинде болуушкун». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.55—23.45 Шүлүк чогаалы. М. Цветаева.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Мультфильм. 18.55 Хөгжүм телеабонементизи. 19.55 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва ТВ» телекомпания көргүзүп тур.

ФЕВРАЛЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Мультфильм. 9.35 Уруглар шагы. 10.35 «Резидентиниң салым-чолу». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15—12.30 Бичии концерт. 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 16.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.35 Мультфильм. 16.45. Уругларның хөгжүм клуву. 17.30 «Кызыгаарлар ажыр эптежиишкин». Телефильм. 18.15 Мультфильм. 18.30 Медээлер. 18.45 А. С. Пушкинниң шүлүктери. 19.20 6 сериялыг уран-чечен телефильм. «Гэгмен». 2-ги сериязы. 19.50 «Резидентиниң салым-чолу». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Сос». 23.25 «Джаз. Владимир Чекасин». Фильм-концерт. 00.25 «Гусарның кудалгашкыны». Уран-чечен телефильм. 01.35—02.50 «Юрий Гуляев дугайында монологтар». Телефильм.

ИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Биология. 6 класс. Үнүштүң чемненип өзери. 10.55 «Мөңге идеяның төөгүзүнден». (Томас Мор). 12.00 «Азияның үнү». Эстрадалыг программа. 13.30 «Ужудуушкун үезинде болуушкун». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 14.47 Ритмиг гимнастика. 15.10 Концерт. 15.30—15.35 Эртем-тайылбырлыг фильм. 17.00 Концерт. 17.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Рынокче орукта». (Иркутск). 18.05 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Мультфильм. 18.30 «Көдээниң амыдыралы». «Чодураа» совхоз бөгүн болгаш даарта. 19.05 «Азия төвү». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чапитар!». 20.15 «Индюсэу-биле бизнес». 21.00 «Үе». 21.45 «Ужудуушкун үезинде болуушкун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.50—23.45 Медицина биле мээ-шынарының айтырыгларының дугайында телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.20 Концерт. 18.35 Коллаж. 18.40 Ритмиг гимнастика. 19.10—20.00 Мелитопольдуң күш-ажылчы-биле кижизидер колониязының кижизидилгекчи уругларының дугайында телефильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Беспредел» (Объединение «Ритм») 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда. **Видеозал: «Кошмар на улице Вязов»** (АКШ, часть 5), 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетёров» 8.30, 12.00, **«Приключение рыжего Майкла»** 10.10, 13.40, **«Сети любви»** (2 сериялыг) 15.30, 18.10, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Обречённый на одиночество» (Япония) 14.00, **«Конец атамана»** (2 сериялыг) 15.50, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Ангелочек» (АКШ) 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

ФЕВРАЛЬ 3-те

«НАЙЫРАЛ»: «Беспредел» (Объединение «Ритм») 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда. **Видеозал: «Кошмар на улице Вязов»** (АКШ, часть 5), 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие приключения мушкетёров» 8.30, 12.00, **«Приключение рыжего Майкла»** 10.10, 13.40, **«Сети любви»** (2 сериялыг, Индия) 15.30, 18.10, 20.50 шактарда.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ КЫЗЫЛ ХООРКОМУНУҢ БЮРОЗУНДА

Аш чарлаашкынының киржикчилериниң Тываның коммунистеринге кыйгырыынга харыы кылдыр даразында медеглелди кылыры эргежок чугула деп, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң бюрозу санап тур.

Республикада байдал-биле холбаштыр силерниң сеткил дүвүрээшкиннерге каттыжышаан, удурланыышкын илергейлээринге силерниң шилип алган методуларны частырыглыг деп санап тур бис.

Политика талазы-биле аш чарлаашкыны — ол дээрге хөй-ниитиже, республикада политиктиг тургузуунуң үндезиннеринче күш дагзээриниң ыйыышкыны-дыр. Чаа хуусаада бодунуң бирги удуртукчуларын бадылаашкыннарының хөй нуруузу-биле соңгаан Тываның коммунистериниң соңгулдалыг дээди органының — республика конференциязының болгаш күрүне эрге-чагыргазының дээди органының — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң саналдарын хүлээп көрбес чорук — ол дээрге аш чарлааннарның камгалаар бис дижип турары демократтыг чаартылгаларже халдаашкын-дыр.

Шилчиишкинниң нарын бо үе-чадада удуртулганы солууру таарымчалыг түңнелдерни берип шыдавас. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы программаларны боттандырар талазы-биле чүгле дем каттыштырган күш-ажыл-биле аки талаже өскерлиишкиннерни чедип ап болур.

Силерниң бо хеделиишкиннер Кызылда болгаш республикада байдалды чидиглендирип, националдар аразынга харылзааларның байдалынга багай салдарлыг фактор болур деп санап тур бис.

Аш чарлаашкынын соксадырынче силерни кыйгырып, силерниң тургускан бүгү айтырыгларыңар талазы-биле сарыылдыг чугаалажыышкыннарны кылырын саналдап тур бис.

РСФСР-ниң КП-зының Кызыл хооркомунуң бюрозу.

УЖУРАЖЫЛГА БОЛБААН, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчылары-биле социал-демократтыг деп адаар (бүрүткеттинмээн) партияның Игорь Ирчит баштаан төлээлери-биле ужуражылганы дүүн дугуржуп турган. Орта политиктиг ашты эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттиң кыйгырыында негелделерин кады сайгарып көөрүн шиитпирлээн турган. Айыткан шагында социал-демократтыг партияның төлээлери келбээн.

Ынчалза-даа аңаа чыглып келген харысалгалыг ажылдакчылар оргкомитеттиң кыйгырыында негелделерни сайгарып көөрү чугула деп санаан. Республиканың чамдык удуртукчуларын ажылындан дүжүрер дугайында негелдени салып турары кандыг-даа үндезин чок. Оларның ажылдап келген үезинде Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезинде бурунгаар базымнар кылдынган. Националдар аразында харылзааларны, кадрлар белеткелин экижидер, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер, дээш өске-даа ээзи эвес ажылды чоруткан. Оон-биле чергелештир бо үстүнде адаан чүүлдерде четпестер болгаш чедир шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыглар чок эвес. Оларны экижидер дээш түңү кылып турарын тодаргай чугаалаан-нар.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

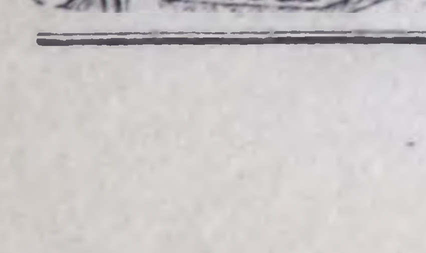

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-11 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● харысалгалыг секретары — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийжи организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-31-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16 ● культура — 3-39-15, 3-37-11 ● социал айтырыглар — 3-34-57 ● спорттелээр болу — 3-34-39 ● чагаа килдизи — 3-39-02 ● очулга — 3-34-93 ● корректорлар — 3-37-11 ● үндүрүкчүлер — 2-27-41 ● солун келбейн барганда — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 256 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арны. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер эр. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыт № 48.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 5 вторник

№ 22 (14522) Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ

● Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы (1-ги, 2-ги арыннарда).

● СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунуң политиктиг медеглели (1-ги арында).

● Статистиканың Тыва республика эргелелиниң 1990 чылдың түңнелдериниң дугайында отчёду (3-кү арында).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Дүүн Кызылга, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы бодунуң ажылын эгелээн. Сессияны ажыдып тура, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** мурнунда чарлаттынган хүнүнден сессияны соңгаарлатканы дээш республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден бурудатпазын дилээн. Ол акша солуушкуну-биле холбашкан үеде таваржы бергенинден ону соңгаарлаткан.

Чугаалажыры-биле кирип турар айтырыглар нарын дээрзин ол демдеглээн. Оларның күүселдези чоннуң социал амыдыралы-биле дорт холбашкан болганда кончуг мерген угаанныг, далаш чок болуруңче депутаттарны кыйгырган. Ч.-Д. Б. Ондар эге сөзүнге эрткен чылдың түңнелдеринге доктааган болгаш ол түңнелдер эң харысалгалыг чорукту негеп турарын демдеглээн.

Сессияның хүн айтырыгларын чугаалажырынче кирген. Депутаттар сайгарып көөр кылдыр дараазында айтырыгларны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң киирген:

1. «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

2. 1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база хөгжүлдениң күрүне планының кол-кол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдериниң дугайында.

3. 1991 чылда күрүнениң бюджет системазының, 1991 чылда республика бюджединиң төлевилелиниң дугайында болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында.

4. «Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ийиги ээлчег чок сессиязының шиитпирлерин күүседип турарының дугайында.

5. Тыва АССР-ниң чазак кежигүннерин томуйлаар дугайында.

6. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында.

7. Тожу районнуң Азас № 112 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыр дугайында.

8. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чамдык доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер дугайында.

9. Шагаа хүнүн байырлаар дугайында.

10. Янзы-бүрү айтырыглар.

Тыва АССР-ниң улус депутады **А. А. Каадыр-оол** Кызыл хоорайда аш чарлаан хамаатыларның дугайында айтырыгны хүн айтырыынга киирерин саналдаан. Ол талазы-биле дискуссия соонда улус депутаттарындан тургустунган 7 кижи составтыг комиссияны тургускан. Ооң кежигүннери аш чарлаарының оргкомитет кежигүннери-биле база аңаа киришкеннер-биле сайгарылганы кылыр, ооң түңнелин сессияга илеткээр.

Мурнуку сессияларда чедир көрдүнмээн чамдык айтырыгларны маңаа киирип алгаш чугаалажыр талазы-биле депутат **Г. Я. Эппиң** саналы хүлээп алдынмаан.

Саналдаттынган айтырыгларны чугаалажыр кылдыр хүлээп алган. Чүгле 7-ги, депутаттың бүрүн эргезин хуусаадан эрте соксадыры-биле холбашкан айтырыгны, бир дугаарында чугаалажыры чугула деп санал хүлээп алдынган. Тожу районда Азас № 112 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады В. В. Содунамның Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга соңгутканы-биле холбаштыр ооң депутат бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыр дугайында доктаал хүлээп алдынган.

«Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» илеткелди Тыва АССР-ниң Саң-хөө министерствозунуң күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальнигиниң оралакчызы **Э. Х. Меңниг-оол** кылган.

Ук айтырыг талазы-биле санал бергеннер: Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, РСФСР-ниң КП-зиниң Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары депутат **В. С. Неделин**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы **А. В. Конев**, № 4 ХПТУ-нуң директору депутат **А. П. Суменков**, Барыын-Хемчик райкүүскомунуң даргазы депутат **С. И. Ильенков**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы **А. Н. Шулепов**, Тыва АССР-ниң Күртүдүүнүң даргазының оралакчызы депутат **М. К. Куулар**, Тыва респотребсоюз баштаар чериниң даргазы депутат **Х. Д. Монгуш**, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң ийиги секретары депутат **А. И. Ванжа**, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң килдис эргелекчизи депутат **Б. С. Нурзат**, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат **А. И. Семенов**, Тыва АССР-ниң саң-хөө министри **К. Д. Ондар**.

Сессияның ажылының үезинде депутаттар **С. А. Кызыл-оол, К. С. Дилак** болгаш Улуг-Хем районда бөлүк депутаттар негелделер киирген. Каа-Хемниң Бүрен-Хемде ыяш кезиишкини-биле холбаштыр ында бойдуска хора чедиртинип турарын, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылдың октябрьда хүлээп алганы өшкү өстүрер совхозтар тургузар талазы-биле доктаалының чамдык удуртукчуларның тоомча чок чорууңдан чедир күүсеттинмейн келгенин, Улуг-Хем районда тудуг ажылдарының четпестериниң дугайын олар негелделеринге киирген. Оларга харыылаар кылдыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка дамчыткан. Ол ышкаш чамдык хамаатылардан билдириишкиннер база сессияга киирген, оларны шиитпирлээр кылдыр харыылап турар черлеринче шилчиткен.

Чугаалашкан бо айтырыг талазы-биле хөй саналдар киргенинден ук Хоойлунуң төлевилелин эде ажылдааш, бөгүн хүлээп алыр деп шиитпир хүлээп алдынган. Доктаал төлевилелин эде ажылдаар комиссияны депутаттардан тургускан.

«1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база хөгжүлдениң күрүне планының кол-кол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдериниң дугайында» илеткелди Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. Б. Салчак** кылган.

«1991 чылда күрүнениң бюджет системазының, 1991 чылда республика бюджединиң төлевилелиниң дугайында болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында» илеткелди Тыва АССР-ниң саң-хөө министри **К. Д. Ондар** кылган.

Бо ийи айтырыг талазы-биле эдериңчи илеткелди Тыва АССР-ниң План-бюджет комиссиязының даргазы **Б. С. Нурзат** кылган. Ооң соонда чугаалашкан айтырыгга хамаарыштыр санал-онал солчуушкуну эгелээн.

Ол айтырыгларга хамаарыштыр республиканың аңнаар ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору депутат **М. Ч.-А. Монгуш**, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы депутат **К. Ш. Ялаков**, КПТИ-ниң Кызылда филиалының башкызы депутат **Г. Я. Эпп**, Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги депутат **В. К. Трофимов**, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы **М. С. Козлов**, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору депутат **П. С. Кара-Сал**, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри **Б. М. Чүтлүр** олар санал бергеннер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы ажылын бөгүн уламчылаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязының ажылының үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүүнүң дугайында

Күрүнениң үндүрүг инспекциязының начальнигиниң оралакчызы Э. Х. Меңниг-оолдуң илеткели.

Саң-хөө-бюджет харылзааларны эде тургузарының үндүрүг реформазы улуг рольдуг дээрзин чазак чугулалап көрүп турар деп илеткелчи демдеглээн. Ооң эчис сорулгазы чүл дээрге үндүрүг онаалдаларының ден, социал чөптүг болгаш бот-туг болуруун чедип алыры, ажыл-агыйны канчаар-даа чорудуп турары хамаанчокка, ниитилел бүдүрүлгезиниң бүгү киржикчилериниң күрүне мурнунга үндүрүг талазы-биле харысалгазының экономиктиг байдалдарын тургузары.

Үндүрүг политиказын бүгү күрүнелер рынокту болгаш аңаа эргилдезин таарыштырарынга ажыглап турар. Ынчангаш үндүрүг дугайында хоойлулар биске база ындыг быра болур ужурлуг. Амгы үеде рынок экономиказының байдалдарында ажылдап турар болганывыста «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүүнүң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузун хүлээп алыры чугула. Ук Хоойлуну тургузары-биле планнакчылар, экономистер, саң-хөөжүлер, бухгалтерлер, удуртукчулар ажылдап келген. Ук Хоойлунуң төлевилелин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының болгаш республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң хуралдарынга чугаалашкан.

Ниитизи-биле төлевилелди деткээн, ооң-биле чергелеш-

(Төнчүзү 2-ги арында).

АМГЫ БАЙДАЛДЫҢ БОЛГАШ ПАРТИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң политиктиг

МЕДЕГЛЕЛИ

I.

Социал-экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгаларның шугуму-биле улам ыңайгы үндезин реформаларга политиктиг болгаш эрге-хоойлу байдалдары тургустунары шыңгыы моондактар турзажок, үргүлчүлеп турарын Пленум демдеглеп тур. ССР Эвилелин демократтыг үндезинге чаартыр дугайында айтырыг тодаргай тургустунган. Состуң хостуу болгаш чүдүлгениң хостуу хоойлу ёзугаар магадылаттынган.

Ынчалзажок ниитилел чорудулгаларының чөрүлдээлии, болдунган частырыглар болгаш чедир кылдынмаан чүүлдер, ооң иштинде экономиктиг адырга частырыглар, соора кылдынган чүүлдер болза, ылаңгыя сөөлгү үеде кедерээн таарымча чок шыңгыы болуушкуннарның чылдагааны болган. Реформаларны боттандырар талазы-биле практиктиг чаа хөделиишкиннерниң негелдези амгызы ышкаш, кажан-даа ындыг эргежок чугула турбаан, а ниитилелде иштики сандараашкын амгызы ышкаш кажан-даа ындыг кыжаныышкынныг боор көрбээн. Үениң онзагай байдалы ында болуп турар.

Чуртта ниитилел кризизи айыылдыг чадаа четкен, оон ыңайлаар болза үрегдээшкиниг социал силгиишкиннер болу берип магат чок. Политиктиг туруштарның демисели социал болгаш националдар аразының удур туржуушкунунуң хевиринче шилчип, а байдал эрге-чагырга органнарының контролюндан ховар эвес уштунуп, анархияның илерээшкиннеринге болгаш хан төгүүшкүнүнге чедирип турар ындыг девискээрлерниң саны көвүдеп турар.

ССРЭ-де ниитилел тургузуун өскертирин бодунуң сорулгазы кылдыр шилип алган күштер политиктиг арендада ам илереттинген болгаш олар каттыжарын оралдажып турар. Оларның алыс сагыжы — социалистиг шилип алыышкынның талалакчыларын эрге-чагыргадан чайладыры, кылдынып турар чаартылгаларга дедир хөгжүлделиг, чоңга удур хевирин сиңниктирери-дир.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездилериниң шиитпирлерин чамдык республикаларда херекке албааны, ССРЭ Конституциязының чүүлдерин дүрүм чок ёзу-биле күш чок болдурганы хоойлунуң каржы үрээшкиннеринче оруктуу ажыткан, кижиниң эргезинге халдаашкынныг ылгай көрүүшкүннүг, антидемократтыг актыларны хүлээп алырын болдурган, ол актылар кижилерниң удурланыышкынын өөскүдүп, удур демиселче оларны чыгап турар. Национал-чарлыкчы күштер социал чаалап алыышкыннарны узуткаарынче ажык угланыышкынны чорудуп, сарыылдыг угаандан болгаш хоойлудан чайлап, улустар аразының чүс-чүс чылдарда интернационалдыг харылзааларын үрегдеп, национал ылгай көөрүнүң эңне бужар хевирлерин катап тургузуп турар. Кижиниң болгаш хамаатының делегейде ниити хүлээп көрдүнген эргелеринден бедик кылдыр нацияның эргелериниң хоозун тергиидээшкинин чарлаан националисчи тоталитарлыг ёзу-чурумнарны база тургузуп турар.

Байдалдың чидигленгени, Прибалтиканың болгаш Закавказьениң республикаларында халаптыг болуушкуннар, өске-даа девискээрлерде дүшкүүрлүг чоруктуң хевээр болуп турары — ол дээрге бүгү ниитилелге шыңгыы шаштырыг-дыр. Демократтыг чорудулга, таарымчалыг чаартылгалар үстүрүүнүң кырында келген. Кижилерниң амы-тынынга болгаш айыыл чок чоруунга кыжаныышкын күштелип турар.

Кижилер өлүмге таварышканы-биле холбаштыр кажыыдалды Пленумнуң киржикчилери илергейлеп тур. Аңы-дүнма өлүржүр чорукту соксадыр, тайбыңның болгаш тургузуушкунуң оруунче чуртту катап киирер дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерни партияның кылып турарын медеглеп тур бис.

Тургустунуп келген байдал — кижи эргелерин, конституциялыг корум-чурумну үрээриниң, сандарадыкчы күштерниң талазындан чоннуң хөй бөлүктериниң үндезин эрге-ажыктарын кызагдаашкынга таварыштырып, чурттуң Үндезин Хоойлузун хөй удаа үрээнин, төп болгаш республика органнарының чиик көрүп келгенининиң түңнели-дир.

Ындыг байдалдарда Пленум чуртка конституцчу корум-чурумну доп-дораан катап тургузары чугула деп санап тур.

Кандыг-даа органнар хүлээп алган болзажок кижиниң эргезин үреп турар Конституцияга чөрүшкек актыларны болгаш доктаалдарны соңгаарлатпайн, күш чок болдурары дээш Пленумнуң киржикчилери туржуп турар. Маргылдаалыг айтырыгларны чугаалажып көөр, хоойлужудулга кризизин ажып эртер талазы-биле ажыктыг хемчеглерни хүлээп алыр дээш президиумнарның болгаш сессияларның каттышкан хуралдарын эрттирериңге чедир бот-боттарының аразынга быжыг харылзааларны тургузарынче ССРЭ-ниң болгаш республикаларның Дээди Советтерин, улус депутаттарын кыйгырып тур бис.

Пленум хоойлу-дүрүмде көрдүнмээн чепсектиг кезектерни тургузуп, Чепсектиг Күштерниң болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнарның чаңгыс аай ниити күрүне структуразын үреп болбас деп санап тур. Күрүнениң чугула албан черлери болур армияже, айыыл чок чорук болгаш иштики херектер органнарынче халдаашкыннар болдурбас дээш туржуп турар бис. Оларның национал, социал байдалындан хамаарылга чокка, совет кижилерниң тайбың чаагай чурттаарынга болгаш ажылдаарынга чогуур байдалдарны тургузар, чуртка айыыл чок чорукту, корум-чурумну болгаш тайбың байдалды тургузар дугайында чоннуң негелдезин Пленум деткип тур.

Улустарның найыралын, интернационализмни быжыглаарының эки чаңчылдарын хөгжүдери, бистиң чуртувустуң нацияларын болгаш эвээш санныг улустарын чоокшулаштырарының, национал бот-амыдыралдың байдалдарын хүндүлежип көөрүнүң оруу-биле чорууру чугула.

Хамааты тайбың, ниити национал чөпшээрежилге — амгы үеде бистиң чуртувуска эң херектиг боор турар чүүлдер бо. Оларны чедип алыры — партияның эң чугула политиктиг сорулгазы. Тус черниң онзагай байдалдарын өөренип көрүп, ажылчы чоннарның калбак кезектеринге даянып, профэвилелдерниң, аныяктарның, херээженнерниң, хоочуннарның болгаш өске-даа каттыжыышкыннары-биле кады ажылдажып тургаш, бо кончуг чугула айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле чүткүлдүг ажылды чорударынче Пленум бүгү партия организацияларын кыйгырып тур.

II.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин камгалап арттырар дээш сөзүн бээринче Пленум коммунистерни, бүгү хамаатыларны кыйгырып тур.

Дең эргелиг Совет Социалистиг Республикаларның Федерациязы болур бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында референдумга белеткениң тура, коммунистер чогум-на ол туруш-та туруп турар. Референдум харысалга чок политиканнарның күрүнени бузулдуруп дүжүрериниң эптиг чепсээ апарбайн, а совет хамаатыларның ёзулуг-ла хостуг болгаш угаан-медерелдиг күзел-сорук илергейлээшкини болган турар ужурлуг.

Аңаа белеткел партияның бүгү политиктиг ажылының төвүнге тургустунган турар ужурлуг.

Пленум эвилелдешкен болгаш автономнут республикаларның суверенитеттериниң тургустунуп эгелээнин деткип, бистиң күрүневисти ёзулуг-ла бот-тускайлаң республикаларның болгаш улустарның чаартынган Эвилели кылдыр эде тургузарының чугула негелдезинде деп көрүп турар.

Эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче бистиң угланыышкынывыс чайгылыш чок. Боттут бүгү хөй-ниити күштериниң — улус депутаттарының Советтериниң, политиктиг партияларның болгаш массалыг шимчээшкиннерниң чурттуң хамаатыларының деткимчезин алыр болза, ук угланыышкын чүгле ынчан боттанып болур. Ол чорук конституксчу тургузутта удурланып, күүсекчи эрге-чагырганың үндезиннерин божаңнадып турар кижилерге удур чайгылыш чок демиселди чорударын шынчы бүгү демократтардан негеп турар. Чуртта эрге-чагырга ханызы-биле демократтыг болур ужурлуг деп, СЭКП санап турар.

III.

Социал болгаш национал дүшкүүрлүг чорукту ханылады берген экономикада кризис экономиктиг болгаш политиктиг чаартылгаларның темпилериниң аразында үзүктелиишкиннериниң болу бергениниң уржуунда болдунган деп, Пленум санап тур.

Ынчалза-даа ындыг бергелер болгаш чөрүлдээлер үндезин экономиктиг чаартылгаларга шаптыктап, доктаатпас ужурлуг. Рынок экономиказын хөгжүдеринче угланыышкынны харын-даа улам чайгылыш чокка боттандырып чорудар херек.

Рынок харылзааларынче шилчиишкинниң үезинде өнчүнүң коллективтиг хевирлериниң ужур-дузалыг болуруң мурнатпышаан, бүдүрүлгелерниң экономиктиг тускайлаң чоруун, хостуг ажыл-агыйжы инициативаны болгаш тывынгыр ажыл-агыйжы чорукту калбартып чоруткан турар ужурлуг.

Мындыг байдалдарда партияның социал-экономиктиг политиказын ажылдап турар кижи бүрүзүнге үре-түңнелдиг болгаш улуг төлевирлиг калбак таарымчалыг байдалдарны тургузарынче, социал камгалалдың идегелдиг ниити күрүне системазын тургузарынче, кижилерниң ажыл-биле хандыртынган турарын чедип алырынче, өртектерниң улгадыры-биле холбаштыр чоңга немелде төлевирлерни, орулгаларның индексастаашкынын кылбышаан, чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектерин деткиириңче угландырар.

Пленум аграр-үлетпүр секторун мурнадыр хөгжүдери, ооң материал-техниктиг баазазын быжыглаары, чер реформазын чорудары дээш туржуп турар. СЭКП тараачыннарга хамаарыштыр кандыг-даа күчүлээшкинге, ажыктыг, үре-түңнелдиг ажылдап турар агроүлетпүр структураларын узуткаарынга удур, аңгы-аңгы районнарның онзагай байдалдарын өөренип көрүп тургаш, кым-на черге ажылдаарын, күзээр болгаш бүдүрүкчүлүг ажылдап шыдаар болдур, оларга черни үндүрүп бээри дээш туржуп турар.

Пленумнуң киржикчилери ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң ажылдап кылганы чуртта байдалды быжыглап экижидериниң программазын деткиишаан, күш-ажылчы коллективтерни, коммунистерни, социалистиг шилип алыышкынның өске-даа күштериниң төлээлекчилерин, улус депутаттарын, бүгү совет кижилерин бо дүшкүүрлүг үеде организастыг болгаш бодууң эвес байдалды билир чорууп илередиринче кыйгырып тур.

Пленум чурттуң экономиктиг чаңгыс эвин быжыглаары, өнчүнү күрүнениң тургаанындан янзы-бүрү хевирлерже шилчидерин улусчу байдалдыг болдурары, өнчүнүң улуг кезиин күш-ажылчы коллективтерниң холунга дамчыдып бээри дээш демиселди партия организацияларының эң кол болгаш соңгаарладып болбас сорулгалары кылдыр салып турар. Бо бүгүнү күш-ажылчы коллективтерге калбаа-биле даянып алгаш, профэвилел организацияларын, хөй-ниитиниң бот-башкарылгазының органнары-биле кады боттандырып чорудар ужурлуг.

IV.

Гуманныг үнелиг чүүлдерни болгаш кижилерниң моральдыг туруштарын үрел турар экономиктиг болгаш националдар аразының доктаамалчаан дүшкүүрлүг байдалдан ниитилел могап турупкан. Ниитилелдиң мөзү-шынар күчү-шыдалын камгалап, байлакпыдар хүлээлгелиг культураның болгаш эртемниң чамдык төлээлекчилериниң күчүлээшкинче болгаш хоойлу-дүрүмну үрээринче кыйгырып турары онза айыылдыг болгаш угаан-сарыылга дүүшпейн турар. Социал көөр хөөн чок чоруктуң психологтуг өөскүдүүшкүнү — узуткаашкынның эң-не массалыг болгаш эң-не коргунчуг фактору болуруп билбес кижилер олар эвес болгай!

Идейлиг болгаш политиктиг меселдежиишкиннерниң улам чидигленгениниң байдалдарында массалыг информация чепсектериниң туруштары улуг ужур-дузалыг апар чыдар. Бо талазы-биле коммунистерниң, бүгү-ле демократчы турушттуг журналистерниң сорулгазы — демократтыг чаалап алыышкыннарны быжыы-биле камгалаары, социалистиг чаартылганың стратегиязын тайылбырлаары, частырыгларны илередир болгаш анализтээри, эде тургустунуушкунун удурланыкчыларының нүгүлдээшкиннерин болгаш үүлгедиишкиннерин сойгалап илередир болур.

Кижи бүрүзүнүң — аныяк оолдуң болгаш хоочуннуң, не кижиниң болгаш өг-бүлениң херээжен ээзиниң, ажылчынның болгаш культура ажылдакчызының, башкының болгаш эмчиниң, дайынчының болгаш тараачынның-даа — ниитилелди чаартырының, чурттуң чаңгыс эвин, бистиң хөй националдыг бажың-балгадывыска тайбыңны чедип алырының буянныг чаагай эчис сорулгаларын камгалаар бе азы кижилерниң амы-тынынга болгаш айыыл чок чоруунга халдаашкыннарга ыыт чокка дузалаар азы харын националдар аразының социал өрт-халавын өөскүдеринге киржир бе дээрзиниң дугайында мөзү-медерелдиг хамааты болгаш угаан-бодалдыг шилиишкини кылырының үези келген. Пленум ниитилелди калбак ниити-хамааты болгаш конституция ёзузунга үндезилээш, сырый каттыжарынче кыйгырып тур. Чүвениң ылап шынын угаап-бодаарының үези, хамааты тайбыңны камгалаары, бистиң эвилеливисти чаартыры, социалистиг шилиишкинниң оруу-биле тургузукчу шимчээшкин дээш харысалгалыг-биле хөделириниң үези келген.

V.

Пленум Персия мугулдурунда болуушкуннарның айыылдыг калбарыышкынының талазы-биле ханы сеткил дүвүрээшкинин илереттиишаан, хан төгүүшкүнүн соксадыр, долгандыр турар хүрээлелге дедир эгиттинмес каража-когаралды баш удур болдурбас болгаш шериг меселдежиишкинниң КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларын ёзугаар политиктиг аргалар-биле шиитпирлээриниң оруунче шилчидер дээш эргежок чугула немелде бадымнарны делегей ниитилежилгезиниң болгаш Каттышкан Нацыялар Организациязының мурнунга кылырынче чурттуң удуртулгазын кыйгырып тур.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тир ангы-ангы саналдар база кирген. Ол бөгүн ам бо кинрип турар төлевилеливисте киирген бис.

Хоойлунуң төлевилели киирилде кезектен болгаш 13 чүүлден тургустунган. Хоойлу төлевилелиниң 1-ги чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ниң девискээринде ажылдап турар бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялар ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларының киирилде кезээнде айыттынган үндүрүглерни республика бюджединче болгаш түс черниң бюджеттеринче шилчидер. Даштыкыже үндүр база оон киир төлээр үндүрүглер, колхозчуларның күш-ажыл фондузунче төлевир үндүрүү ында кирбес.

Төлевилелдиң 2 чүүлүнде бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның, организацияларның болгаш кооперативтерниң арыг орулгаларындан үндүрүг ставкаларын чыскаап каан. Төлевилелдиң 3,4 болгаш 5 чүүлдеринде төлекчилерниң чамдык хевирлериниң арыг орулгаларының үндүрүг ставказын айыткан, кайы ведомствога чагыртырын болгаш төлекчиниң орулгазының ында барымдаалаан. Оон ангыда 5 чүүлдүң 2 болгаш 3 пунктуларында Тыва АССР-ниң девискээринде күш-ажыл курлавырларының бүгү хевирлери дээш доктаадып тургускан төлевирин тыртпазын айыткан, а бүдүрүлгелерниң, күрүне эт-хөреңгизиниң арендазы дээш чогуур бюджетче шилчидер. Орулгалыг чоруу хөй бүдүрүлгелерден үндүрүгнүң тыртарының чогуур хууларын база көрген дээрзин илеткелчи чугаалаан.

А совхозтар болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери кайы-даа хире орулгалыг болур болза, тыртар үндүрүгнүң чиңгелдиг кылдыр көрген.

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң эргезинде турар бүдүрүлгелерниң үндүрүүн РСФСР бюджединче болгаш Тыва АССР бюджединче дең хемчээлдиг тыртар. Өске төлекчилерниң үндүрүүн бүрүнү-биле Тыва АССР-ниң бюджединче киирер.

1991 чылдың үндүрүг онаалдазының 1990 чылдаазынга деңнээрге онзагай чүүлдерин төлевилелдиң 5 чүүлүнде айыткан. Аренда төлевирин төлекчиниң кымга-даа чагыртыры хамаанчокка чогуур бюджетче кирер. Оон-биле кады күш-ажыл курлавырлары дээш төлевирлерин соксаткан.

Илеткелчи «Бүдүрүлгелер үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ Хоойлузунга дүүштүр бүдүрүлгелерге, каттыжыышкыннарга болгаш организацияларга көргүскен чиңгеделерге доктааган. Оон ангыда РСФСР-ниң Хоойлузун ёзугаар республикаларның күрүне эрге-чагырга органнары немелде чиңгеделер база көргүзүп болурун айыткан. Ону Хоойлу төлевилелиниң 6 чүүлүнде киирген.

Төлевилелдиң өске-даа чүүлдеринге хамаарыштыр илеткелчи долчу тайылбырны кылган болгаш Хоойлу амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар дээрзин айыткан.

* * *

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат Г. Я. ЭПП төлевилел талазы-биле санал-онал солчуушкунун эгелээш, оон ам-даа чедир ажылдаттынмазы-биле ону хүлээп албас деп саналдаан.

[illegible] үндүрүглер-биле хавынып тур деп турар-дыр бис. Чурттакчы чоннуң амыдырал байдалы баксырап-ла ор. Бистиң багай чурттап турарывыс багай ажылдап турарывыстан эвес, а багай чурттап турарывыстан багай ажылдап турар бис. Ынчангаш, улусту эки ажылдадыр дээр болза, чоннуң амыдырал байдалын экижидер херек. А мындыг үндүрүглер турда ол болдунмас. Бо төлевилелде көрдүнүп турар үндүрүглер хевирлери харын-даа эвээш-тир, а Эвилел төлевилелинге чеди чедир хевир көрдүнүп турган болдур ийик. Олар шупту ажылдап, күштүг апаар болза, чонга чүү артарыл?

Санал берикчизи үндүрүг төлекчилерниң чүүн чулуп каапкан дагаа-биле домейлээн. Хөөкүй дагааның түүн чулуп каапкан-даа, ол домей-ле ээзинге кээр — чүге дээрге соок-ла болгай. А кижи үндүрүглерге чулдуруп алгаш, домей-ле чазаанга кээр, аңаа идегеп, оон дуза дилеп кээр. Оон ол идегелин бистен өске кым шыдышып шыдаарыл деп айтырыгны депутат салган. Үндүрүг төлекчилери ону чүү дээш төлеп турарын эки билген турар ужурлуг, а бо төлевилелде ол тода айыттынмаан-дыр, ынчангаш ону хүлээвес ужурлуг деп, ол дооскан.

РСФСР-ниң Компартиязының Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары депутат В. С. НЕДЕЛИН төлевилелди дарый хүлээп алырын саналдаан. Бир эвес төлевилелди чугаалашкаш, чогуур Хоойлу хүлээп албас болзувусса, моон дараазында айтырыгларны сайгарып, чугаалажыры болдунмас. Бо төлевилелди эки билип аар дээр болза, бо талазы-биле Эвилел болгаш РСФСР Хоойлуларын хынамчалыг өөренип, олар-биле дүүштүрер апаар, ынчанмас болза баштайгы санал берикчиниң ышкаш дыка хөй чүүлдерни билбейн барып болур деп, депутат демдеглээн.

Санал берикчизи төлевилелге элээн каш эдилгелерни киирерин саналдаан. Чижээлээрге, совхозтардан үндүрүгнүң 10 хуу эвес, а эртенги чылдың деңнели-биле бир-ийи хуу тыртар, күрүнениң төлевир хемчээли-биле ажылдап турар тудуг кооперативтеринге чиңгеделерни тургузар, чер-черлерге чыдынган үндүрүглерни районнарының болгаш республиканың бюджединче демей кылдыр киирер дээш, оон-даа өске.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Улус өөредилге, эртем, культура болгаш күш-культура талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат А. В. КОНЕВ төлевилелди хүлээп алырын саналдааш, үндүрүг системазы ажылдап эгелээр ужурлуг деп чугаалаан.

Доктаамал комиссия даргазы кижи болганымда, харыылап турар адырларымның салым-чолу мени дүвүредип чоруур деп, ол чугаалааш, ук адырларже улуг кичээнгей салырын дилээн. Улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының, культураның болгаш күш-культураның албан черлери сээлгү үеде дору [illegible] кирлерни ажыглап, орулга киирип алырын оралдажып эгелээннер. Оларның ол орулгазынга үндүрүг онаавас болза эки ышкаш деп, депутат демдеглээн.

Кызылдың № 4 профессионал-техниктиг училищезиниң директору депутат А. П. СУМЕНКОВ бодунуң саналынга рынокче шилчиишкинниң амгы амыр эвес үезинде аныяктар барык кандыг-даа камгалал чок артып каап турарлар деп чугаалаан. Ынчангаш аныяктарның социал камгалалының дугайында чүүлдү хүлээп алырын Хоойлуга онзалап айтып каары чугула. Чаа школа дооскан оолдар, кыстарны, профессионал-техниктиг училищелер доозукчуларын бүдүрүлге черлери ажылга хүлээп алыксавас. Чүге дээрге оларның-биле ажылдаары, оларны ажылга өөредип, ажылчын туружунга доктаадып быжыглап аары белен эвес. Мындыг байдалдарда аныяктарны дидими-биле ажылга хүлээп ап, оларның-биле ажылдап турар бүдүрүлгелерге үндүрүг талазы-биле кандыг-бир чиңгелдеки киирзе кандыг ирги деп саналын депутат киирген.

«Бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар болгаш организациялардан үндүрүг дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлузунуң төлевилели ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң хоойлуларынга үндезилеттинип чогааттынган чүве болганда, ону депутаттарның саналдааны немелделер болгаш эдилгелер-биле хүлээп алыр апаар бис деп, **Барыын-Хемчик районнуң күүскомунуң даргазының оралакчызы депутат С. И. ИЛЬЕНКОВ** чугаалаан. Бир эвес чер-чер Советтериниң бюджедин хевирлээрин бо чугула хоойлу төлевилелин чугаалажып тура, көрбес болзувусса, чер-черлерде Советтер мурнукузу ышкаш күш чок боор артып каар. Акша-хөреңги чок болгаш, Советтер дилеңниги апарып, бодунуң девискээринге салдары кошкак чораан болгай деп, ол сагындырган. Чер дээш аренда төлевиир Эвилел болгаш РСФСР чергелиг чагыргалыг бүдүрүлгелерден бойдустуң курлавырын ажыглааны дээш төлевир ышкаш чүүлдерден ангыда үндүрүг база аңаа улуг рольдуг болурун айыткаш, үндүрүг дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр бодунуң саналдарын киирген.

Үндүрүг дугайында хоойлунуң төлевилели ССРЭ биле РСФСР-ниң хоойлуларынга үндезилеп ажылдап кылдынган-даа болза, оон авторлары ол хоойлуларны шуут-ла катаптавас дээш кыстаны демдеглээш херек деп **республиканың Дээди Совединиң үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат А. Н. ШУЛЕПОВ** чугаазын эгелээш, хоойлу төлевилелиниң чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр саналдарын киирген. Чижээлээрге, хоойлу төлевилелиниң 2-ги чүүлүнүң «е» пунктузунда совхозтар биле агроүлетпүр комплекизиниң чамдык бүдүрүлгелери дем эвес байдалда деп демдеглээш, олардан тыртар үндүрүгнү [illegible] саналдаан.

Үндүрүг дугайында хоойлуну дарый хүлээп алырының чугулазын **Тыва АССР-ниң улус депутады республиканың Күртүдүг комитединиң даргазының оралакчызы М. К. КУУЛАР** демдеглээш, хоойлу төлевилелиниң 6-гы чүүлүнде айыттынган үндүрүг төлээринге чиңгеделерни үндезин кылгаш, культура фондузунуң чанында тургустунган бүдүрүлгелерге үндүрүгнүң хемчээлин улгаттырбазын саналдаан. Хоойлу төлевилелиниң өске даа чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр бодунуң бодалдарын депутат илереткен.

Бүдүрүлгелерни кым, канчаар удуртуп турарындан хамаарылга чокка кайы-даа бүдүрүлгеге кол чүүл күрүне чагыын күүседири, үндүрүгнү төлээри деп, **республиканың херегленкчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы депутат Х. Д. МОНГУШ** чугаалааш, а чер дээш үндүрүгнү бүдүрүлге, организация бүрүзү төлээр апаар деп каксы демдеглээш, херегленкчилер ниитилелиниң бүдүрүлгелеринден үндүрүг тыртарынга хамаарыштыр саналдарын киирген. Чижээлээрге, херегленкчилер ниитилелиниң бүдүрүлгелериниң орулгазындан үндүрүгнүң хемчээлин дыка кезүдетпезин саналдаан.

Дараазында санал берген **РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң ийиги секретары депутат А. И. ВАНЖАНЫҢ** бодалы-биле «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүүнүң дугайында» Хоойлу республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге догуу бээр ужурлуг чугула хоойлуларның бирээзи болуп турар. Ол бодунуң саналынга ук Хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылып турганнар үндүрүг дугайында Россияның хоойлузунга хөлүн эрттир хөй үндезилел салып турганын шүгүмчүлээн. Маңаа бир кол онзагайлаттынар ужурлуг чүве — түс республиканың бодунун байдалдары болгай. Бистиң республика, ажыы-биле чугаалаарга, чиг эт угланыышкынныг. Ындыг болганда бот-үнеге дүүштүр орулгазын деңнели 50 хуу чедип турда, бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар база организациялардан үндүрүг тыртарын бар техниктиг баазазы көрүп тургаш, адырлар аайы-биле үндүр санаары чугула дээрзин ол демдеглээн.

Оон ангыда төлевилелдиң 6 дугаар чүүлүнге хамаарыштыр ам-даа немелде тодарадылганы киирерин ол саналдаан. Маңаа дөзевилел кылдыр Эвилел болгаш Россия хоойлуларын алгаш, айтырыгны катап көөрү чугула. Саарылта үндүрүглеринге Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Тожу, Эрзин ышкаш районнар топ зонага деңнештинген турары канчап-даа шын эвес дээрзин ол чугулалаан. Чугаазының төнчүзүнде саналдакчы айтырыгларны бөлүк аайы-биле тургузары эптиг дээрзин онзалаан.

Ук төлевилелди элээн каш катап көрүп турда, 30 ажыг немелделер, эдилгелер киргенин **партия рескомунуң килдис эргелекчизи депутат Б. С. НУРЗАТ** чугаалаан. Ам хүлээп алыр деп турар хоойлу эрткен сессияга көрдүнген Тыва АССР-ниң ажыл-агыйын быжыктырарының болгаш рынок харылзааларынче шилчиириниң программазының материалдыг үндезини болур ужурлуг. Ону күүседирде акша-хөреңгини кайыын алырыл? Үндүрүгден дээрзи билдингир. Ынчангаш маңаа бүгү талалыг анализ кончут чугула.

Тыва АССР-ниң сан-хөө болгаш бюджет база аныяктар херектериниң талазы-биле комиссияларынга комсомолдуң республика комитединден санал кирген. Комсомолдуң амгы үеде бар кооперативтери чарыгдалдарын боттары дуглап турар. Бир эвес оларга хамаарыштыр шынгыы үндүрүг онаалдазын кылыр болза, олар чайгаар дүжүп каар. Ынчаарга ам ажыл чоктар саны улам немежир болгай. Ол ышкаш чогуур контроль чогундан чамдык кооперативтер 35 хар чедир аныяктарлыг деп кажарлап даңзылаттынып турары чажыт эвес. Ынчангаш бо айтырыгны база кичээнгейге алыры чугула.

«Кызыл» агрофирманың баштаар чериниң даргазы депутат А. И. СЕМЕНОВ хоойлуну эдилгелер болгаш саналдарны барымдаалап тургаш, хүлээп алыры чугула деп санаан. Оон-биле черге лештир ол төлевилелде сваарып коор чүүлдер эвээш эвес дээрзин демдеглээн. Чижээ, оон бодалы-биле, кайы-даа адырга кооп-де, кодээ ажыл-агыйда үндүрүг хавырылгазы холун эрттир өзүп турар. Дорту-биле чугаалаарга, бүгү-ле продукцияны кодээ берип турар болгай. Ынчангаш кодээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп турар совхозтар, акционерлер, кооперативтер, биче бүдүрүлгелер — шупту-ла хевиринден хамаарылга чокка чаңгыс ээй үндүткe онаажыр ужурлуг.

Санал берикчизиниң бодалы-биле, ук Хоойлунуң төлевилелинде үндүрүг инспекторларының харысалгазының дугайында чүү-даа чок. Ынчангаш 14 дугаар чүүлдү үндүрүг инспекторларының харысалгазынга хамаарыштыр немей тодарадып киирери чугула деп, ол демдеглээн.

Сан-хөө министри К. Д. ОНДАР, төлевилелди элээн каш катап хынап, шүүп көргенин демдеглээш, үндүрүглерге хамаарышкан чугула саналгаларны сан-чурагайлар-биле көргүзүп тургаш, чугаалаан.

Саналдар соонда «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүүнүң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң төлевилелин чүүл аайы-биле чедир ажылдаарын ол талазы-биле комиссияга дагзырын болгаш оон чүүл аайы-биле сайгарылгазын дараазында хүнде чорударын сессия шиитпирлээн.

СЭКП ТК-НЫҢ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ХУРАЛЫ

СЭКП ТК-ның Национал политика талазы-биле комиссиязының ээлчеглиг хуралы февраль 1-де СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренконуң даргалааны-биле болуп эрткен.

Партияның чаа Программазының төлевилелиниң национал политика талазы-биле кезээниң концепциязының дугайында СЭКП ТК-ның Килдис эргелекчизи В. А. Михайлов дыңнадыг кылган.

Рынокче шилчиирде республикаларның онзагай байдалдарын барымдаалап кооруунуң эргежок чугулазының дугайында комиссия кежигүннери санал-оналдарын солушкан. Чуртта националдар аразында харылзааларының айтырыгларын база чугаалажып көрген.

Санал-онал бээринге киришкеннер: Л. Э. Аннус — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Эстонияның КП (СЭКП) ТК-зының бирги секретары; Н. Н. Аксенов — Рыганың В. И. Ленин аттыг бүдүрүлге каттыжыышкынының телефон аппараттар заводунуң ажылчыны; Г. Ч. Ширшин РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бирги секретары; М. Ф. Меликова — Бакунуң күрүне университединиң кафедра эргелекчизи; Ю. И. Мкртумян — Ереванның күрүне университединиң кафедра эргелекчизи; Б. Н. Макаров — Москваның М. И. Калинин аттыг машина тудуунуң заводунуң слесары; А. А. Малофеев — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, Белоруссияның КП ТК-зының бирги секретары; Э. А. Баграмов — СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң килдис эргелекчизи; А. Ф. Дашдамиров — Азербайджанның Эртемнер академиязының академиги; Ю. И. Римаренко — философия эртемнериниң доктору, ССРЭ-ниң НХМ-ниң Киевте дээди школазының профессору болгаш оон-даа өскелер.

Комиссияның моон соңгааргы ажылының айтырыгларын база чугаалажып көрген.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ге эрттирерин организастаар болгаш хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

«Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунга болгаш «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирерин организастаар болгаш хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың январь 16-дагы доктаалынга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ге белеткээрин болгаш эрттирерин Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ге белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле хемчеглерниң планын ажылдап кылырын болгаш боттандырарын Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга сүмелээр.

2. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери 1991 чылдың февраль 1-ге чедир ССРЭ референдумун эрттирер талазы-биле округ комиссияларының составынче төлээлекчилер деңнидерин организастаар болгаш бадыладыры-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирер.

3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери 1991 чылдың февраль 11-ге чедир участоктарны тургузар, участок комиссияларының составтарын бадылаар болгаш участоктарның аттарын, төптерин, харылзаазының хевирин айыткан даңзызын киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың январь 28.

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫН ЭРТТИРЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

«Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 17 чүүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер талазы-биле дараазында округтарны тургускан:

Кызыл № 1 хоорай округу (төвү Кызыл хоорай) — Кызыл хоорайның девискээри;

Бай-Тайга № 2 округ (төвү Тээли суур) — Бай-Тайга районнуң девискээри;

Барыын-Хемчик № 3 округ (төвү Кызыл-Мажалык суур) — Барыын-Хемчик районнуң девискээри;

Чөөн-Хемчик № 4 округ (төвү Чадаана хоорай) — Чөөн-Хемчик районнуң девискээри;

Каа-Хем № 5 округ (төвү Сарыг-Сеп суур) — Каа-Хем районнуң девискээри;

Кызыл кодээ № 6 округ (төвү Каа-Хем суур) — Кызыл районнуң девискээри;

Мөңгүн-Тайга № 7 округ (төвү Мугур-Аксы суур) — Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри;

Өвүр № 8 округ (төвү Хандагайты суур) — Өвүр районнуң девискээри;

Бии-Хем № 9 округ (төвү Туран хоорай) — Бии-Хем районнуң девискээри;

Сүт-Хөл № 10 округ (төвү Сүт-Хөл суур) — Сүт-Хөл районнуң девискээри;

Таңды № 11 округ (төвү Бай-Хаак суур) — Таңды районнуң девискээри;

Тес-Хем № 12 округ (төвү Самагалдай суур) — Тес-Хем районнуң девискээри;

Тожу № 13 округ (төвү Тоора-Хем суур) — Тожу районнуң девискээри;

Улуг-Хем № 14 округ (төвү Шагаан-Арыг хоорай) — Улуг-Хем районнуң девискээри;

Эрзин № 15 округ (төвү Эрзин суур) — Эрзин районнуң девискээри.

АЛБАН УЖУРУНДА БУРУУ ШАВЫЫШКЫН

Куриилдерге хамааржыр дөрт ортулуктарны 200 миллиард доллар дээш дамчыдып бээрин көрүп турар чажыт дугуржулганы япон чазак-биле ССРЭ-ниң Президентизи кылган дээрзиниң дугайында кооператоржу бүдүрүлге ээзи А. Тарасовтуң медегелелиниң талазы-биле СЭКП ТК-ның Пленумунуң чамдык киржикчилериниң салган айтырыглары-биле холбаштыр айыттынган ортулуктарга хамаарыштыр кандыг-даа дугуржулгалар болбааның ССРЭ-ниң Президентизиниң парлалга албан чери дыңнадып турар. Политиктиг ончукчөңгээ оон тодаргай боор турар-дыр.

Бир эвес А. Тарасов хоп-мегени кара өжегээр тараткан дээш хөйнүң мурнунга буруузун билинмес болза, М. С. Горбачев бодунуң адынга меге буруудадылышкын кылганының дугайында айтырыгны сул черлеринче дамчыдар бодалдың дыңнадыгда демдеглээн.

(СЭТА).

СЕЛЕКТОРЛУГ ЧӨВҮЛЕЛ ХУРАЛ

Эрткен пятницада республиката Абакандан тараа болгаш тараа продуктуларын Тываже үндүр сөөртүрүнге турасксаттынган селекторлуг чөвүлел хурал болуп эрткен. Ооң ажылын республиканың бүдүрүлге-техниктиг харылзаа каттыжыышкынының хуралдаар залындан Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак удуртуп эрттирген.

Чөвүлел хуралга республиканың улус ажыл-агыйының транспорт, агро-үлетпүр, агро хандырылга, садыг, КАН болгаш өске-даа адырларының удуртукчулары, чер-черлерге районнарының удуртукчу ажылдакчылары, септелге-техниктиг болгаш авто ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, совхозтарның директорлары киришкен.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парушин, республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оол чугаалажып турар айтырыг талазы-биле делгерениңгей дыңнадыгларны кылган.

Республикада мал кыштагдаашкынының талазы-биле байдал элээн нарын боор турар. Эрткен чайның кандаашкынныг болганының уржуундан дыка хөй ажыл-агыйлар мал кыштагдаашкынынга чедер ужурлуг мал чемин белеткеп ап шыдаваан. Ынчангаш республиканың 29 ажыл-агыйы Убса-Нур миңгылаажында 10 муңнет Красноярск крайның мурнуу талазында совхозтарның тараа шөлдеринде саван, хыыргышш белеткеп турарлар. Ол-ла үеде Абаканда тараа базаларында, демир-орук складтарында чүс-чүс тонна тараа болгаш тараа продуктулары, чоннуң херегледериниң өске-даа чүъктери үндүр сөөртүнмейн чыдып турар. Ынчалза-даа республиканың автобүдүрүлгелери, ажыл-агыйлары ол чүъкту үндүр сөөртүр талазы-биле ажылдарны кошкак чорудуп турарлар.

Ол бөгүн өөренип көргеш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Абакандан чүък үндүр сөөртүр талазы-биле республика штавын В. А. Парушин баштадыр тургускан. Чүък үндүр сөөртүр чолаачылар аразынга социалистиг чарыштың негелделерин база ажылдап кылып, бадылаан. Чолаачылардан ийи ай дургузунда хамыкты мурнай 200 тонна чүъкту үндүр сөөртүкчүлерни чиик машина болгаш өске-даа ховар бараалнар садып алырынга киирери дээш чарыштың негелделеринде бар.

Чөвүлел хуралга барык бүгү районнарының улус депутаттарының Советтериниң күүсекчи комитеттериниң даргалары, республиканың чамдык албан черлериниң удуртукчулары санал-оналдарын солчуп, байдалды экижидериниң талазы-биле сүмелерин киирген.

Бистиң корр.

БАДЫТКАЛДЫГ БАРЫМДАА ЧОКТА

Бир неделя мурнунда ТДЛТЭШИ-ниң ажылдакчызы А. Ч. Ашак-оол, дрессировщик В. Ш. Саая болгаш «Сылдыс» кооперативтиң администратору Л. С. Мындрима оларның Кызылга аш чарлганын дыңнаткан турган болгай. Бо фактының талалакчылары-даа, удурланыкчылары-даа бар боор турар. Бир эвес ажыы-биле, ак сеткилдиг чугаалаар болза, ону чедир билбейн турарлар оон-даа хөй боор турар. Аңаа кижи кайгал болур бе, ынчаш? Чегей-ле боор.

Оларның республиканың улус депутаттарынга болгаш коммунистеринге (ындыг болганда бистерге база ышкажыл) үндүрген кыйгырыында бо аштаашкын дээрге, политиктиг болгаш ону келир үениң демократтыг Тывазының студентилериниң, аныяктарының ажыл чок болгаш социал кызамдалдыг кезээниң, аныяк өг-бүлелерниң, чогаадыкчы интеллигенцияның болгаш ажылчыннарның өмүнээзинден база оларның эрге-ажыктары дээш ону кылып турарының дугайында чугаалап турар. Оон кол этис сорулгазы — республиканың Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондарның болгаш РСФСР-ниң КП-зының республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшинниң албан-дужаалындан халажып дүжери боор турар. Чүге чогум-на оларыл? Чүге дээрге республика ханы социал-экономиктиг болгаш политиктиг кризисте таваржып турар-дыр, ынчангаш аңаа ол удуртукчулар буруулуглар деп бисче харылааннар. Чүге дээрге Тывада демократтыг чаартылгалар хөй партиялыг чорук, Хоойлунуң эрге-чагырызы, парламентилиг күрүнениң принциптери болгаш хевирлери ам-даа бадтаап тургустунмаан дээр аянныг боор турарлар. Чүге чогум-на культура ажылдакчылары боттарының амы-тынын хайыралаавазының үлегер-чижээн көргүзүп турарыл? Чүге дээрге чогум-на олар бир-ле дугаарында шиниикишкинни дидим болгаш чаңгыс эптиг болур чорукту угаап билгеннер кылдыр бадыткап турарлар.

Бо дээрге бистиң оргкомитеттен айтырган «чүге» деп айтырыывыска алган харыыларывыс-тыр. Ынчалза-даа ол четпес, дыка эвээш харыы-дыр. Бис чогум-на ынчангаш арткан харыыларны алыры-биле республиканың Культура министерствозунуң эртем-методиктиг товунуң бажыңынга воскресеньеде барган бис. Херектиң ужуру чүдел дээрге, кандыг-даа кижиниң бо таварылгада бодунуң амы-тынын шуут хайыралаавазы шынныг үндезин чок болгаш таарымча чок дээрзинге бүзүреливистиң быжыы боор турар. Чүгле Тываның эвес, харын база бүгү чурттуң-даа экономиктиг болгаш политиктиг кризизиниң чылдагааннарының дугайында дыка ур маргыжып база болур. Тургустунган байдалдан үнер арганы бүгү күш-биле дилеп база болур. Чурттуң, республиканың, хоорайның, районнуң удуртукчуларын дорту-биле, барымдаалыг буруудадып база болур. Ынчаарга маңаа ам чарлаарының ужуру чүл?

Дораан-на мининип көрээлинер: бис боттарывысты мурнеливис-биле эвес, а ол аңаа эвес фактыны тодаргаайы-биле билип алырын күзээр болгаш негээр аргалиг комчугуларының негелдезин ёзугаар ынаар барган бис. Бис бир эвес чоннарежии, демдиер арга барымдаалыг маргыжыышкынының аргалары арткан чүве болза ажылывыс аайы-биле бүгү амыдыралывыста кылып келгенивис ышкаш, немелде сагындырыглар чокка-даа болза, өлче баар турган ийик бис. Ынчалза-даа аш чарлаан кижилер боттарының негелделерин чаңгыс талалыг кылдыр салганнар. Ындыг базымның херегинге болгаш шынныынга бүзүрээн ол кижилерни буруу шаварлы бистиң хераэвис эвес-ле болгай.

Политиктиг демиселдиң хевирлеринде болгаш аргаларында каалама орук чок деп бадыткап турар болгай. Оргкомитеттиң даңзыларында адаттынмаан бир-ле кижини биске ужураштырганы оон бадыткалының чижээ эвес ирги бе? Бис республиканың удуртукчуларының оруун ээлепкен дег төлептиг кижилер кылдыр кымнарны санап турарының дугайын аш чарлаганнардан ажыы-биле, дорт айтырган бис. Харыы бердинмээн. Шынап-ла ындыг кижи канчап чок деп? Азы культураның аныяк ажылдакчыларының

дээр болза, күш четтинмес ажыл ышкажыл. Чогум-на оон ужурундан оргкомитет чүнү-даа бадыткап шыдавайн турары ол боор дээр бе? Херекти оон өскээр чогум канчаар организастаарыл — бо дээрге делегейге ат-алдарлыг экономистерниң шиитпирлеп чадажып турары сорулгазы ол-дур. Республикада экономиктиг болгаш политиктиг айтырыгларны доп-дораан шиитпирлептериниң чажыттарын билир кижилерни аш чарлааннарның билири ол бе?

Бис аш чарлааннар-биле оргкомитеттиң кежигүннери олурда чугаалаштывыс. Бис шуптувус бот-боттарывысты элээн үр үеден бээр билчир болгаш, барык кезээде билчир турган бис. Бис бөгүн-даа болза байдалды тодарадып көөрде хөй чүүлдерге чөпшээрежип турар бис. Чүгле үндүрүп турар түннелдеривис ангы-ангы болгай. Бистиң республиканың партия организациязының удуртукчузун доп-ла ка бедик, дыка ыдык үнелээр бис.— Шак ындыг арга тын эвес. Частырыглыг болганын алырга безин ындыг негелдени хандырарының аргазы чок: оларның боттарынга таарымча чок кандидатурага удурланырын күзээр кижилер кажан-даа тыпты бээр.

Соңгукчулар, бистиң күсел-соруувус ёзугаар албан-дужаалга соңгуткан Ч.-Д. Б. Ондарның дугайында бодалывыс база оон-биле домей. Ийет, улус депутаттарын соңгуурунуң амгы системазы ындыг-ла сайзыраңгай эвес, сатышка четпес харын. Бис ол дугайын солуннарга чаңгыс эвес удаа бижип келдивис. Амдызында оон өске система бисте чок. Ынчаарга аш чарлаап кижилер системаны солуурун эвес, а улус депутадын албан-дужаалындан дүжүрерин негеп турарлар-дыр. Ол чүү чүвеге үндезилеттингенил? Ажылдаар арга-шинээзи чок бе? Бо фактыны ынчаар сайгарар эрге чүгле оон соңгукчуларында бар боор турар.

Воскресеньеде, ынчаарда бис РЭМТ-ге баарывыска, аш чарлааннарга база бир киржикчи — Тээлиниң 25 харлыг чурттакчызы Андрей Тогаачы каттыжарынга белеткенип турган. Ооң чылдагааны чүл? Ол Кызылга ажылга кирип чадажып турар болган. Ол бодун ажылга кирип чадашкан болгаш оон-биле демей салым-хуулуг өске-даа аныяк кижилерни база билир. Ам аңаа чүнү чугаалаарыл, чүнүң-биле сергедип оожуктурарыл? Республиканың удуртукчуларын дужүрер арга-биле аш чарлааннарның дүргедевишен турары рынок экономиказы, чогум-на ол технологтуг ажыл чок чорукка албан (шуут-ла албан) чедип бээр деп оларга чугаалаар бе? Ажылдаар арга ажылдаар черлериниң хостуг болуру-биле домей эвес деп чугаалаар бе? Мындыг амыдырал-чурттал үезинде бүгү-ле чүүлдерни кызыпкылалайып тургаш чедип алыр херек, оон өске амыдырал турбас дээрзин чугаалаар бе? Амыдыралды буянныг чүүл кылдыр логиканың болгаш бүзүрелдиң бүгү хоойлуларын ёзугаар үнелеп көөрүн чугаалаар бис бе? Аш чарлаан кижилер ону бистен дора эвес билирлер. Ам оон өске чүл?

Чүс чыгам чыл мурнунда-ла кижиге демократия-биле кады политиктиг чылдагааннар дээш кеземче чокка аштаар эргени берген черинге бо бөгүн хөй удаа чугаалап келген. «Аштың маршталарының» үезинден бээр-ле чаңгыс-ла оон дугайында чугаа боор турар. Бис демократчы илередиишкиннерниң билдинмес оруунче дыка хөй чурттарның соонда орай кирип турар бис.

Чоннуң «өмүнээзинден болгаш дааскаңып ёзугаар» дээр чүүлдер шаанда боор турган. Оргкомитеттиң кежигүннериниң эптеш чок демисежир деп шиитпирлээни ол дүүнгү хүнде ынча деп турган. Ылангыя аныяктарның болгаш ажылчыннарның өмүнээзинден онза күзел болгаш шаптык чокка чугаалап келген. Эрткен чүүлдү база-ла катаптап турары ол бе? Ам чүгле чепсектерниң уннары 180 градус эргилген болгаш мөөннешкен кижилерниң садыызы дээди черге удуртукчулары боор турар ышкажыл? Биске ындыг демократияның херээ чүү боор, ынтер? Ол демократия бе, ынчаш?

А маргыжары база херек. Бодунуң бүзүрели дээш демисежири база херек. Чүгле бадыткал, барымдаалыг болур ужурлуг. Кол-ла чүүл болза, шүгүмчүлекчини күндүлээри болур. Чүге дээрге бис кижилер болгай бис.

Журналистер В. ГАНТОВ, Т. ХЕРТЕК.

Элдеп-чиктиг факт

дузазы-биле боттарының политиктиг негелделерин хандырып алырын күзеп турар кандыг-бир кижи бар бе? Кыйгырыгда улус ажыл-агыйының адырларының хөй кезиинде өөредилгеде, кадык камгалалында, шынап-ла аарыглыг айтырыгларны чурум ёзугаар адап санаан. Богун ынчаар адап санаар чорук купту болгаш дидим чорукту-даа негевес. Солуннар ол дугайын хүнүн-не бижип турар бүгү деңнелдиң депутаттары боттарының съездилеринде чугаалап турар болгай. Бир эвес экономиктиг кризис дээш чүгле тодаргай айыттынган ийи кижи буруулуг боор турарын бадыткаар дораан билдинмес бир-ле кижи-биле солуп каaптар ужурлуг дээрзинге бис. Коммунистер болганывыста, чигзинер бис. Ону ол албан дужаалга томуйлаваан, а ону соңгуп каан. Ону шиилилгеге үндезилээш, кандидатураларны деңнештирип көрүп, херек кырында боттуг чүүлдерни барымдаалап турган бадылаан. Аш чарлааннар бистиң шиитпиривис-биле чөпшээрешпейн турар бе? Мындыг таварылгада олар бистиң шуптувусту солуурун база негээрлер бе? Бис оларның амы-тынын шоруун эки турарыс-биле хүлээп ап шыдавас-даа бис, чүге дээрге бис кижиниң амы-тынын ди-

ТЫВА АССР-НИҢ 1990 ЧЫЛДА СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Статистиканың Тыва республика эргелелиниң дыңнадыы

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйында таарымчалыг эвес хөй угланыышкыннарның күштелгенин эрткен чылдың статистика түңнелдери херечилеп турар. Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязының, тудугда кержээлиг ажылдарның, транспортта чүък сөөртүлгезиниң, пассажирлер аргыштырарының хемчээли кызырылган. Продукция чорудуп бээриниң сагылга-чуруму үлетпүрде кошкаан. Аъш-чем бараанарын үлетпүрге болбаазырадып кылыры эвээжеп, мал ажылының кол продуктуларын бүдүрери база садып алыры кызырылган. Социал-культура ужурдузалыг черлерни тударының программазы күүсеттинмээн, чурттаалга бажыңнарын, нийти билиг школаларын, эмнелгелерни болгаш клубтарны ажыглаалга киргени эвээш болган.

1990 чылда республиканың социал-экономиктиг байдалын дараазында кол көргүзүглер тодаргайлап турар (1—продукцияның болгаш өске-даа чүүлдерниң хевирлери, 2—1990 чылда херек кырында кылдынганы миллион рубль-биле, 3 — деңнештирген өртектер ёзугаар 1989 чылдыынга хамаарыштыр хуузу):

1	2	3
Үлетпүр продукциязының хемчээли	172	94,8
чоннуң хереглел бараанарын бүдүргени (арага аймаандан аңгыда) үүрмектеп садар өртектер ёзугаар	79	101,8
көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязы	178	91,1
акшаландырыышкынның бүгү чүүлдериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглаалга киргени	183	93,9
акшаландырыышкынның бүгү чүүлдериниң күсели-биле капитал салыышкыннары	217	86
нийти ажыглалдың транспорту-биле чүък сөөртүкени (млн. рубль-биле)	10	93,1
нийти ажыглал транспорту-биле пассажирлерни аргыштырганы (млн. пассажир-километр)	643	96,5
улус ажыл-агыйының арыг орулгазы (хереглел кооперация чокка)	97	69
ажылчыннар болгаш албан-хаакчыларның саны (муң кижи)	125,3	98,1
улус ажыл-агыйының талазы-биле ажыл төлевири	370	106,5
күрүне болгаш кооператив садыгларның үүрмектеп саткан бараан саарылгазы	421	111,6
төлевирлиг ачы-дузаны чедиргени	34,8	105,2
акшаландырыышкынның бүгү чүүлдериниң күсели-биле чурттаалга бажыңнарын ажыглаалга киргени (муң дөрбелчин метр)	129	68,8

1990 чылда дорт харылзаалар-биле продукцияны киир болгаш үндүр сатканы 554 муң рубль түңнүг болган дашкаар үндүргени 244 муң рубль, киир садып алганы—340 муң рубль хемчээлдиг).

Саң-хөө байдалы

1990 чылда республиканың саң-хөө байдалы дыка нарын болу берген. Мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, эрткен чылын республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының алган орулгазы 31 хуу кызырылган болгаш 97 миллион рубль болган. 1989 чылдаазынга деңнээрге, саарылга үндүрүү эрткен чылын бюджетке 75 хуу хөй кирген.

Саң-хөө ажыл-чорудулгазының түңнелдерин ёзугаар алырга, 20 хире үлетпүр бүдүрүлгелер, кержээлиг 19 тудуг-монтаж организациялары карылгалыг болуп турар.

1991 чылдың январь 1-де турганын ёзугаар алырга, республиканың бүдүрүлгелериниң база организацияларның хуусаазын эрттирген өрези 1,8 миллион рубль болуп, мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, 5,7 катап көвүдээн. Республиканың улус ажыл-агыйынга чээли салыышкыннары 134 миллион рубльге кызырылган болгаш 1991 чылдың январь 1-ге чедир 163 миллион рубль болган.

Чоннуң саны болгаш күш-ажыл курлавыры

1991 чылдың январь 1-де турганын ёзугаар алырга, республиканың чонунуң саны 310 муң четкен. Ажыл-чорудулганың бүгү адырларынга 1990 чылда 134,6 муң кижи ажылдап турган, оон иштинде ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар — 125,3 муң, кооперативтер ажылчыннары (дакпырлап турарлар чокка) — 9 муң. Хуузунда күш-ажылды кылып турганнар — 0,3 муң кижи. Мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның саны 2 хуу кызырылган, а кооперативтер ажылдакчыларының саны 1,5 катап өскен. Эргелел органнарының аппарат ажылдакчыларының саны 2,5 муң кижи азы мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, 4,5 хуу кызырылган.

1990 чылдың төнчүзүнге чедир Тыва АССР-ниң девискээринге 450 хире кооперативтер ажылдап турган, оларның ажылдакчыларының саны барык 10 муң кижи четкен.

1990 чылда күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкаан болгаш кадрларның ажылдан үнер чоруу көвүдээн. Үлетпүрге болгаш тудугга ажыл шагының чидирни 59 муң кижи-хүн болган, ол дээрге хүн бүрүде ажылга 200 ажыг кижи келбээн турган.

Чоннуң орулгазы болгаш өртектер

Чоннуң акша орулгалары мурнуку чылдаазы-биле деңнээрге, 1990 чылда 7,2 хуу көвүдээн. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумаа-биле шалыңы 246 рубль болган, а 1989 чылда 227 рубль турган.

Школа назыны четпээннерниң албан черлериниң, улус өөредилгезиниң болгаш культура-чырыдыышкын албан черлериниң административтиг ажыл-агый органнарының ажылдакчыларының шалыңын өстүрер талазы-биле хемчеглерни 1990 чылда боттандырган.

Ажаалга баңкызының албан черлеринге чоннуң акша шыгжамырыының артыышкыны 5,6 миллион рубльге көвүдээн болгаш 1991 чылдың январь 1-де 156,6 миллион рубль болган. Курбанныга акша киирип алыр талазы-биле касса планы нийтизи-биле күүсеттингеп. Аъш-чем бараанарының хөй нуруузунуң өртектери өскерилге чок арткан. Ынчалзажок картофель болгаш чуурга өртээ өскен.

Хереглел рыногу болгаш ачы-дуза чедирилгези

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүргенин дараазында саннар көргүзүп турар (үүрмектеп садар өртектер ёзугаар млн. рубль; 1—бараанар, 2— 1990 чылда бүдүргени, 3—план күүсеткен хуузу, 4—1989 чылга хамаарыштыр 1990 чылда хуузу):

1	2	3	4
чоннуң хереглел бараанары	115	102,2	115,1
оон иштинде аъш-чем бараанары	50	100,9	96,5
арага аймаа	36	110,3	162,1
аъш-чемден өске бараанар	29	95,7	112,5
оон иштинде чиик үлетпүрнүң кылыглары	16	96,7	114,4

Чоннуң хереглел бараанарын бүдүрериниң чыл планы (арага аймаандан аңгыда) 99 хуу күүсеттинген болгаш 843 муң рубльдиң бараанарын чонга чедир бербээн.

Аъш-чем бараанарының кол хевирлерин 1990 чылда бүдүргени (1 — бараанар, 2 — 1989 чылда бүдүргени, 3 — 1990 чылда бүдүргени, 4 — 1989 чылдыынга хамаарыштыр 1990 чылда хуузу):

1	2	3	4
үлетпүрге болбаазыраткан эът (муң тонна)	10,5	10	96
колбаса кылыглары (тонна)	2210	2094	95
мал саржаа (тонна)	522	452	87
чалаң сүт продукциязы (сүтке чижек кылдыр шилчиткени, муң тонна)	27,6	27,3	99
чемге ажыглаар балык продукциязы (тонна)	242	165	68
хлеб болгаш хлеб кылыглары (муң тонна)	32,6	32	98
кондитер кылыглары (тонна)	1894	2402	127
далган (муң тонна)	27,9	25,3	91
минералдыг суглар (муң декалитр)	140	100	71
эзиртпес суксун аймаа (муң декалитр)	307	249	81
пиво (муң декалитр)	—	32	—
водка (муң декалитр)	124	200	161
үлетпүрнүң дааранылга продукциязы (муң руб.)	931	1148	123
трикотаж кылыглары (муң санныг)	398	451	113
оон иштинде бичии уругларга	216	240	111
янзы-бүрү уктар аймаа (муң эжеш)	9,4	5,1	54
оон иштинде бичии уругларга	7,6	2,3	30
кидис идик (муң эжеш)	104	86	83
хөм идик (муң эжеш)	78	57	73
мебель аймаа (муң рубль)	2642	2641	100

Чыл планы чүгле дааранылга кылыгларының талазы-биле күүсеттинген. Күрүне болгаш кооператив садыының үүрмектеп садар бараан саарылгазының хемчээли 1990 чылда 424 миллион рубль болган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының чыл планы 107,3 хуу күүсеттинген. Ынчалзажок нийтиниң чемненилге четкизиниң саарылгазы 1989 чылдаазы-биле деңнээрге, кызырылган.

Чоннуң нийтиниң чемненилгезинге хереглели түгле уштуң биринге хандыртынган.

Чонну аъш-чемниң эң чугула продуктулары-биле хандырылгазы дорайтаан. Эрткен чыл-биле деңнээрге, чигирни болгаш балык продуктуларын садары 3-6 хуу, эът продуктуларын болгаш мал саржаан садары —15-20, маргаринни болгаш чалаң сүт продукциязының — 10 ажыг хуу, картофельдиң 14, чаа ногааларның — 23 хуу кызырылган.

Ынчаарга кыш чуургазын, үнүш үзүн, кат-чимисти, кондитер кылыгларын садары 5-10 хуу, шайның —1,8 хуу көвүдээн.

Чоннуң акша орулгазының улгатканы оларның үлетпүр бараанарынга хереглединиң улгадырынга идиглиг боор турар. Чоннуң иштики-даштыкы хептер, идиктер-биле хандырылгазы баксыраан. Хеп чуур машиналарны, мотоциклдерни, чадаг-тергелерни болгаш мопедтерни, электри пылесостарны, мебельди садары 7-15 хуу көвүдээн.

Төлевирлиг ачы-дуза чедирилгезиниң хемчээли 34,8 миллион рубльге четкен, ол дээрге эрткен чылдыындан 1,7 миллион рубль хөй-дүр.

1990 чылда республиканың бир чурттакчызынга ортумаа-биле 112 рубльдиң ачы-дузазын чедирген ол эрткен чылдаазындан 6 рубльге хөй.

Чоннуң амыдырал хандырылгазының специализаттынган бүдүрүлгелери болгаш организациялары 4,9 миллион рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Ынчалзадаа чыл планы күүсеттинмээн (96,9 хуу). Бараанарның хереглел шынарларын катап тургузарының талазы-биле чонга ачы-дуза херекелин чедир хандырбаан. Ол ышкаш чурттаалга бажыңнарын (квартираларны), идикти, соодукчуларны, телевизорларны септээр план база күүсеттинмээн.

Чурттаалга болгаш социал-культура тудуу

Социал-культура адырының тудугларынга 104 миллион рубль капитал салыышкыннарын ажыглаан, ол республиканың улус ажыл-агыйынга берген нийти акша-хөреңгиниң 48 хуузу болган. Чурттаалга тудуунга 73,5 миллион рубль ажыглаттынган. Оларның иштинден бүдүрүлгелер фондуларының акша-хөреңгизинден 26 миллион рубльди азы ол сорулгага үндүрген бүгү капитал салыышкыннарының 36 хуузу-дур.

Акшаландырыышкынның бүгү үнделиннериниң күсели-биле нийти шөлү 129,4 муң дөрбелчин метр 2158 квартираны ажыглаалга киирген, ол дээрге 1989 чылдаазындан 31,2 хуу хөй-дүр. Чурттаалга тудуунуң чыл планы 74,6 хуу күүсеттинген. Чон боттарының күжү-биле болгаш күрүне чээлизиниң дузазы-биле нийти шөлү 13 муң дөрбелчин метр 254 чурттаалга бажыңын туткан. 1989 чыл-биле деңнээрге, хуу тудуг 43,6 хуу өскен боор турар.

Социал-культура угланыышкыныг чамдык объектилерниң тудуунуң темпизи кудулаан, оларны ажыглаалга киирериниң пландары поликлиникаларны санавас-ка, күүсеттинмээн. Акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле 505 олуттуг нийти билиг школаларын, школа назы четпээн уругларның 800 олуттуг албан черлерин, 50 орунныг эмнелгелерни, хүнде 750 кижи хүлээп алыр поликлиникаларны, 300 олуттуг клубтарны туткан. Нийти билиг школаларын, школа назыны четпээн уруглар албан черлерин, эмнелгелерни, культура албан черлерин тударының чыл планы күүсеттинмээн.

Улус өөредилгези, культура болгаш кадык камгалалы

Республикада өөредилге черлеринге 77 муң хире кижи өөренип турган. Бирги класстың программазы-биле алды харлыг 4,1 муң уруглар, оларның 0,3 муңу — школа назы четпээн уруглар албан черлеринге өөренгеннер. Ийиги ээлчегде өөренникчилерниң 26,5 хуузу өөренип турган.

Школа назы четпээн уруглар албан черлеринге 25 муң уруглар турган азы чогуур назының уругларының 55 хуузу боор турган.

Школа назыны четпес дыка хөй уруглар албан черлеринде, ылангыя хоорай чурттакчыларындан уругларның саны чогууруындан хөй боор артпышаан. Оларда доктааттынган норма-чижектерден ажыр 1,9 муң уруглар туруп турар болгаш 13 муң уругларны уруглар садтарынга болгаш яслилеринге тургузары негеттинип турар.

1990 чылда 4,7 муң аныяк оолдар болгаш кыстар ортумак билигни чедип алганнар. 1990 чылда республиканың дээди өөредилге черлери 701, ортумак тускай өөредилге черлери — 1350 кижини хүлээп алган.

Республиканың чурттакчыларының ортузунга 3949 муң экземпляр ажыг фондулуг массалыг 181 библиотека, 28,7 муң олуттуг 198 клуб албан черлери, 6 музей, 1 театр, 221 турум кино үндүрер черлер культура-чырыдыышкын ажылдарын чорудуп турар.

1991 чылдың январының 1-де байдалды ёзугаар алырга, амбулатория поликлиника албан черлеринге 1,1 муң эмчи болгаш 4,1 муң ортумак медицина ажылдакчылары ажылдап турган. Аарыг кижилерни хүлээп алырының 5,9 муң оруннары бар боор турар. Санаторийлерге, курорттарга республиканың 4 муң хире чурттакчылары барып чораан. 1990 чылда чоннуң медицина хандырылгазының чаа хевирлерни — поликлиникалар чанынга хүндүскүнүң стационарларын тургускулаан. Медицина албан черлерин эм-таң чүүлдери-биле хандырарының айтырыы шынгыы болбушаан турар. Дыка хөй аарыгларны эмнээр эмнер чедишпейн турар.

Хоойлу-дүрүм үрээшкини

1990 чылда Тыва АССР-ниң иштики херектер органнары 9,8 муң кем-херек үүлгедиишкиннерин бүрүткээн болгаш ол эрткен чылдыындан 26,9 хуу хөй-дүр. Дөрт дугаар кем-херек үүлгедиишкини-ле эң аар кем-херек үүлгедиишкини боор турар болгаш мурнукузундан 34 хуу көвүдээн. Чоннуң 10 муң кижизинге онаарга кем-херек үүлгедиишкини 1989 чылда 248 турган болза, 315 четкен.

Бөлүк кем-херек үүлгедиишкиннери 774 болган, оон өзүлдези 20,6 хуу четкен.

1990 чылда күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң-даа өнчү-хөреңгизиниң 979 самчыгдалы бүрүткеттинген, хамаатыларның хууда өнчү-хөреңгизиниң самчыгдаашкыны — 3804 болган. Оларның өзүлдези түс-түзүнда 61,8 болгаш 34 хуу боор турар. Ол ышкаш боо-чепсекти болгаш ок-чемзекти оорлап, самчыгдаарының 10 таварылгазы болган, ол болза оон мурнунда чылдаазындан 2,5 катап хөй-дүр.

Долгандыр бойдустуң байдалы

Республиканың нийтизи-биле алырга, 1990 чылда хоралыг бүдүмелдерниң атмосфераже үнери эвээжээн. Ынчалза-даа элээн хаш бүдүрүлгелер хоралыг бүдүмелдерни агаарже үндүрерин көвүдеткен.

Тываның бойдус камгалаар комитеди 1990 чылда хоралыг бүдүмелдерни суг хөөлбектериниче болгаш агаарже үндүрериниң нормаларын ажырган, 22 бүдүрүлгениң ажылын соксаткан. Ол бүгүнүң түңнелинде хоралыг бүдүмелдерни агаарже үндүрери 262 тоннага эвээжээн.

Үлетпүр

1989 чыл-биле деңнээрге, 1990 чылда үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 9,5 миллион рубльге эвээжээн. Кержээ сагылга-чуруму баксыраан. Хереглекчилерге чедир бербээн продукцияның хемчээли 1990 чылда 12,6 миллион рубль болган. Продукция чорудуп бээриниң кержээлиг хүлээлгелери 92,7 хуу күүсеттинген. 1990 чылда ажылдап турар бир кижиге онааштыр продукция кылып үндүрери 1989 чыл-биле деңнээрге, бир хуу кудулаан.

Чамдык бүдүрүлгелер адырлары продукцияның немелде өзүлдезин чедип ап, оон бот-үнезин чиигеткен. Бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрери («А» бөлүк) оон мурнунда чылга деңнээрге, 20 хуу кудулаап, а хереглел бараанарын бүдүрери («Б» бөлүк) 7 хуу улгаткан.

1990 чылда бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның ажылының чамдык көргүзүглери мындыг болган: 1 — бүдүрүлгелер, 2 — продукция чорудуп бээриниң кержээлиг хүлээлгелерин күүсеткен хуузу, 3 — хереглекчилерге чедир бербээн продукция, муң рубль; 1990 чылдыын 1989 чылга деңнээн хуузу, 4 — продукция хемчээли, 5 — күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү.

1	2	3	4	5
«Тыва даг-дүгү» комбинат	100,0		104,2	101,3
«Каа-Хем» разрези	100,0		90,3	92,1
«Тыва кобальт» комбинат	73,5	4524	89,5	81,8
Кызылдың бажың тудар комбинады	71,7	3052	91,2	91,4
«Тыва даг-дүгү тудуг» БТК	41,1	1090	84,7	139,1
«Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкын	100		103,1	
Кызылдың дааранылга фабриказы	100,0		112,7	125,3
Кызылдың алды заводу	69,9	807	85,5	93,4
Ак-Довурактың дааранылга-трикотаж фабриказы	93,2	204	153,6	159,4
Улуг-Хем ыяш үлетпүр ажыл-агыйы	81,2	1211	81,3	89,8
«Тыва чурт чер үлетпүрү» каттыжыышкыны	93,1	274	92,8	99,4
Автосептелге заводу	85,0	108	94,5	104,5
Ном үндүрер чер болгаш полиграфия херектериниң талазы-биле күркомитет	100	—	102,9	101,8
«Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» каттыжыышкыны	100,0		96,4	92,5
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкыны	89,9	765	75,8	77,6
«Тыва балык ажыл-агыйы» каттыжыышкыны	54,3	327	61,9	57,7
Кызылдың тараа хүлээп алыр бүдүрүлгези	100,0	—	91,9	99,3
«Тыва хлеб үлетпүр» каттыжыышкыны	98,8	97	105,4	101,6
«Тыва ыяш ажыл-агый» каттыжыышкыны	100,0		96,2	97,8

1989 чыл-биле деңнээрге, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин бүгү районнар кудулаткан.

1990 чылда нийти республикага үлетпүр продукциязының чамдык хевирлерин бүдүрүп үндүргениниң дараазында саннар көргүзүп турар: 1 — бүдүрүлгелер, 2 — 1990 чылда бүдүргени, 3 — планны күүсеткен хуузу, 4 — 1990 чылдыын 1989 чылга деңнээн хуу.

1	2	3	4
Хөмүр-даш, муң тонна	1067	107	104
Ыяш үндүр сөөртүрү,	253,6	74	77
оон иштинде тудуг ыяжы	234,1	79	79
Дилиг материалдары, муң кубометр	110,7	88	89
Соңга болгаш эжик кастактары, муң дөрбелчин метр	56,2	90	92
Тудуг туурбузу, миллион түк-биле	42,9	102	106
Эптээр демир-бетон конструкциялар, кылыглар, муң кубометр	83,6	72	83
Сорттуг даг-дүгү, муң тонна	135,1	96	91

1991 чылдың январының 8-те байдал-биле алырга, республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери 1991 чылда бээр ужурлуг продукция хемчээлиниң 72 хуузунга кержээлерни чарган.

Агроүлетпүр комплекизи

1990 чылда көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязы баштайгы санаашкыннарны ёзугаар алырга, 1989 чыл-биле деңнээрге, ажыл-агыйларның бүгү категорияларынга 17,5 миллион рубльге эвээжээн. Үнүш ажыл-агыйының продукциязының хемчээли 8,6 миллион рубльге эвээжээн. Эрткен беш чылдың иштинде көдээ ажыл-агыйның нийти продукциязы мурнундагы беш чылдың чылда ортумак деңнелинге удур 13 хуу улгаткан, оон иштинде үнүш ажыл-агыйынга — 3, мал ажылынга — 16 хуу немешкен.

Көдээ ажыл-агыйның продукциязының хемчээлинде нийтилел секторунуң үлүү 1989 чылда 59 хуу турганынга удур 1990 чылда 55 хуу болган. Эрткен чылдыындан 16 хуу эвээш продукцияны бүдүрген.

Көдээ ажыл-агыйның нийтилел секторунга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чыл иштинде 14 хуу кудулаан, ажылдап турганнарның саны — 3 хуу эвээжээн.

Баштайгы санаашкыннарны ёзугаар алырга, совхозтарның ажыл-чорудулгазының бүгү хевирлериниң талазы-биле арыг орулга 40 миллион хире рубль болган. Ол болза 1989 чылдаазындан 20 миллион рубльге эвээш-тир. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң рентабельдии 39-тан 24 хуу чедир кызырылган.

Бүгү категорияларны катай алырга, көдээ ажыл-агыйның кол культураларының дүжүдүнүң нийти чылдазы дараазында көргүзүглер-биле тодараттынар (1 — чер ажылының культуралары, 2 — 1989 чылда, 3 — 1990 чылда, 4—1981-1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, 5 — 1986-1990 чылдарда чылда ортумаа-биле. Бо көргүзүглерни муң тонна-биле тодараткан):

1	2	3	4	5
Тараа	131,1	66,6	119,8	153,7
Картофель	26,9	30,5	24,2	29,5
Ногаа	7,4	7,8	7,4	7,5

Бир гектарга онааштыр тараа культураларының дүжүдү 1989 чылда 7,9 центнер турганындан 1990 чылда 4,6 центнер чедир кудулаан. Картофель олуртур шөлдерниң хемчээли 5,3, ногаалар тарыыр шөлдер 20 хуу кызырылган-даа болза, ол культураларның дүжүдү дес-дараалаштыр 19 болгаш 34 хууларга бедээн, ынчангаш ол культуралардан нийти чыылда эки болган. Оон мурнунда чылга деңнээрге кукурузаның, силос культураларының дүжүдү чүгээр болган. Чаңгыс болгаш хөй чылда тарыыр сиденнерден, сиген кезер черлерден болгаш культурлуг одарлардан дүжүт эвээш алдынган.

Күрүнеге 30 муң тонна тарааны садар турган, чүгле 0,2 муң тоннаны саткан. Картофель садарының планы 46,3, а ногаа планы 57,6 хуу күүсеттинген.

Бүгү категорияларның ажыл-агыйларынга мал ажылының продуктуларын бүдүрери дараазында чурагайлар-биле тодараттынар (1 — продукциялар, 2 — 1989 чыл, 3 — 1990 чыл, 4 — 1981-1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, 5 — 1986-1990 чылдарда чылда ортумаа-биле).

1	2	3	4	5
Кол эът, муң тонна	23,6	23,7	18	23
Сүт, муң тонна	76,4	73,5	58,8	74,3
Дагаа чуургазы, млн. борбак	60,9	67,1	34,2	59,1
Дүк (дужааган деңзизи-биле), тонна	2325	2332	2349	2316

Совхозтар мал болгаш күш эъдиниң кол-кол көргүзүглерин сайгарар талазы-биле чыл планын 89,8 хуу күүсеткен азы планга 2,8 тонна эът чедир бердинмээн. Эът бүдүрериниң планын республиканың 6 районунуң совхозтары оон мурнунда турганындан кудулаткан, оон иштинде Бии-Хем район 21, Барыын-Хемчик 10,7 хууга кудулаткан. Эът бүдүрериниң чыл планын Мөңгүн-Тайга, Улуг-Хем, Таңды районнар чедиишкинниг боттандырган.

Республиканың совхозтары сүт бүдүрериниң чыл планын 83,5 хуу күүсеткен. Планда көрдүнгениндеп 6,9 муң тонна сүттү чедир бүдүрбээн. Оон мурнунда чылга деңнээрге бо көргүзүг 3,9 тоннага эвээжээн. Сүт бүдүрериниң планын чүгле Барыын-Хемчик район күүсеткен.

Совхозтар бир инекке онааштыр 1656 кг сүттү алган. Ол дээрге мурнунда чылда турганындан 251 кг эвээш. Сүт бүдүрериниң чыл планы 86,7 хуу күүсеттинген.

Дүк бүдүрериниң чыл планы 92,5 хуу күүсеттинген. Өшкү дүгү бүдүрериниң планы ажыр күүсеттинген.

Мал ажылының продуктуларын күрүнеге садарының көргүзүглери мындыг янзылыг болган (1 — продукциялар, 2 — 1989 чылда, 3 — 1990 чылда, 4 — 1981-1985 чылдарда чылда ортумаа-биле, 5 — 1986-1990 чылдарда чылда ортумаа-биле):

1	2	3	4	5
Мал болгаш куш эъди (дириг деңзи-биле) муң тонна	29,4	28	24,8	28,2
Сүт, муң тонна	37,2	33	29,2	35,3
Дагаа чуургазы, млн. борбак	48	54,8	25,3	46,6
Дүк (арыг деңзи-биле), тонна	1380	1378	1282	1351

Эът садарының чыл планын республиканың бүгү категорияларының ажыл-агыйлары күүсетпээн, ол продукцияларны бүдүрериниң хемчээлин оон мурнунда турган чылдан кудулаткан. Мөңгүн-Тайга, Кызыл районнарның ажыл-агыйлары («Тере-Хөл» совхозтан аңгыда) бо талазы-биле планнарын күүсеткен. Тожу, Барыын-Хемчик, Бии-Хем болгаш Бай-Тайга районнар планнарын ыракта чедир күүсетпээн. Республиканың совхозтарының барык чартык кезии эът планын күүсетпээн. Хууда ажыл-агыйлар күрүнеге 4 муң тонна (республика планының 14,2 хуузу) эътти саткаш; ол талазы-биле планны ажыр күүсеткен.

Күрүнеге сүт садарының планын чүгле Мөңгүн-Тайга район күүсеткен. Республиканың совхозтары 5 муң тонна сүттү күрүнеге чедир бербээн. Бо талазы-биле Бии-Хем, Улуг-Хем, Каа-Хем районнар кончуг чедимче чок ажылдаан.

Күрүнеге дүк садарының планын республика 100,6 хуу күүсеткен. Совхозтар хуу кижилерден 189 тонна дүктү садып алгаш, боттарының планнарының күүселдезинге киириштирген.

Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга продуктулуг малдың баш саны мындыг янзылыг боор турар (1—малдың чүзүнү, 2—бүгү категорияларның ажыл-агыйларында 1990 чылда, 3— 1991 чылда, 4 — оон иштинде чоңда бар мал 1999 чылда, 5—1991 чылда муң баш-биле):

1	2	3	4	5
Бода мал	201,4	205	87,3	93
оон иштинде инек	72,2	73,9	37,9	39,8
Хаваннар	71	65,2	39,4	37,4
Шээр мал	1208,8	1226,8	236,5	251,3
Чылгы мал	38,5	39,6	8,5	8,9

Оон мурнунда чылда турганынга бодаарга бүгү чүзүн малдан чаш төл алыр талазы-биле көргүзүг куду болган. Төрүүр чүс малга онааштыр 1990 чылда 70 бызааны, 79 хураганы алган.

Малдың янзы-бүрү чылдагааннардан хораар чоруу көвүдээн. 1990 чылда 8,4 муң баш бода мал, он муң ажыг шээр болгаш 6,1 муң хаван өлген.

Эрткен чылын, хаванны санавас-ка, хуу кижилерниң тудуп турар малының баш саны көвүдээн, ындыг болзажок бо көргүзүг чогуур деңнелге четпейн турар.

Эрткен чылын нийтиниң малынга эвээш хемчээлдиг мал чемнери белеткеттинген.

Агроүлетпүр комплекизиниң хөгжүдеринге 1990 чылда 85 миллион рубльдиң капитал салыышкыннары ажыглаттынган. Капитал салыышкыннарның 3,4 хуузу продукция болбаазырадып кылыр адырларга ажыглаттынган.

900 бода мал, 36 муң хире шээр мал турар кажааларны, хонукта 15 тонна мал чеми белеткээр кормоцехти, 71 автомашина турар гаражтарны болгаш чижеглеп алган 50 трактор септээр мастерскаяларны ажыглаалга киирген. 1,3 муң гектар черни суггаттыткан, 1,1 муң га чер суггарар системаларны кылган болгаш 42 муң гектар хире черниң одарларын суггарып турар кылдыр чаарткан.

Капитал тудуг

Капитал тудугга 183 млн. рубльдиң капитал салыышкыннары шиңгээттинген азы ол талазы-биле чыл планы 79,6 хуу күүсеттинген. Оон мурнунда чылга деңнээрге капитал тудугнуң хемчээли 6,1 хуу кызырылган. Оон мурнунда чылда турганынга деңнээрге акшаландырыышкынның бүгү дөстеринден капитал тудугга салыышкынның хемчээли 14 хуу кызырылган. Бүдүрүлгелер болгаш организациялар капитал тудугга көрдүнген боттарының хөреңгилеринден 90 млн. рубльди чедир шиңгээдип албаан. Ажылдап турар бүдүрүлге күчүлерин чаартып дериириниң көрдүнген хөреңгилер база чедир ажыглаттынмаан.

Кол-кол бүдүрүлге күчүлерин ажыглаалга киирериниң планы күүсеттинмээн. Шагаан-Арыг хоорайда амыдырал хандырылга чериниң бажыңы, шлак-бетон цеги, үлетпүр баазазы ажыглаалга кирбээн. Республиканың кержээлиг тудуг-монтаж организациялары чыл планын 84,1 хуу күүсеткен, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн оон мурнунда чылда турганындан 2 хуу кудулаткан. Тудуг организацияларының чартык кезии ажыглаалга киирер объектилерин дужаавааан.

Кержээлиг ажылдарның планының күүселдези, оларның өзүлдезиниң байдалы болгаш күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң кандыг болганы республиканың улуг-улуг тудуг черлеринде мындыг янзылыг болган (1 — каттыжыышкыннар, 2— боттарының күжү-биле кылыр кержээлиг ажылдарның күүсеттингени хуузу, 3 — хуу-биле алырга 1990 чылда турганынга деңнээрге кержээлиг ажылдарның өзүлдези, 4 — ол талазы-биле күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүң байдалы):

1	2	3	4
«Тыва тудуг» каттыжыышкын	61,5	77,1	88,7
«Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкын	106,6	73,6	102,0
«Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкын	78,4	70,1	110,9
«Тыва хамааты тудуг» каттыжыышкын	79,4	82	91,7
«Тыва агропромспецмонтаж» трест	100,5	86,1	105,7

Тудугларны боттарының күжү-биле кылыр ажылдарның хемчээли улгаткан. Ындыг болзажок чедир кылдынмаан тудугларның саны көвүдеп турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде байдал-биле алырга, 257 рубльдиң чедир кылдынмаан тудуглары республикада бар боор турар.

Транспорт болгаш харылзаа

1990 чылда агаар болгаш хем транспорттары-биле пассажирлер аргыштырарының хемчээли улгаткан. Чыл дургузунда 648,4 млн. пассажир-километр кылдынган. Пассажирлер аргыштырарының планын автотранспорт күүсетпээн. Пассажирлер аргыштырылгазындан орулга киирип алырының планы күүсеттинмээн.

1990 чылда транспорттуң бүгү хевирлери-биле 10046 муң тонна чүъкту сөөрткен. «Тыва автотранстың» бүгү ажыл-агыйлары чүък сөөртүр талазы-биле хереглерин күүсеткен.

Харылзааның бүдүрүлгелери чыл дургузунда 15,2 млн. рубльдиң орулгазын алган, ол дээрге оон мурнунда чылда турганындан 4,4 хуу хөй. Харылзаачылар чонга 3,2 млн. рубльдиң ачы-дузазын чедирген. Ындыг болзажок телефоннар тургузар талазы-биле күрүне чагыы күүсеттинмээн.

СТАТИСТИКАНЫҢ ТЫВА РЕСПУБЛИКА ЭРГЕЛЕЛИ

Телевилелди чугаалажып тур бис

«ӨСКЭЭР БОДАП ТУРАР МЕН»

ЧАШТАР АМЫРААН

ЧОГААЛЧЫ БАШКЫ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Среда

ФЕВРАЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

Четверг

ФЕВРАЛЬ 7

Пятница

ФЕВРАЛЬ 8

фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорай биле суурда кышкы ажыл. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Төөгү. 8 класс. 17 чүс чылдың орус культуразы. 11.05 «И. Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 12.15 Телефильм. «Мейерхольд». 13.15 Концерт. 14.50 — 15.00 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «ЧЭП үе-шаг эртkенде». Телефильм. 20.45 Бичии концерт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 — 01.00 «Эрги Зурначы». Уран-чечен телефильм.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 6.55 Мультфильм. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглүг программа. 8.30 «Калдыкшыл». 9.00 Медээлер. 9.15 А. Чайковский. Концерт. 9.45 Мультфильм. 10.45 «Мстислав Келдыш». Барымдаалыг фильм. 12.00 С. Самсонов режиссерның фильмнери. «Дескел чок кижи». 13.35 «Фламенко» танцылаар. (Испания). 14.05 «Чер кырының хевири». Эртем-тайылбырлыг фильм. 5-ки серия. 15.00 Медээлер. 15.15 Мультфильм. 15.25 Л. Дербенев шүлүкчүнүң чогаадыкчы кежээзи. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 Мультфильм. 18.50 «Гэгмен». Уран-чечен фильм. 6-гы серия. 19.20 «Фигурист кыс». Уран-чечен фильм. (Канада). 21.00 «Үе». 21.45 «ХТК». Тюменьге ХТК командаларының 2-ги Бүгүэвилел фестивалы. 00.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.15 «Вертикаль дургаар чарыш». Уран-чечен фильм. 2-ги серия. 02.20 — 03.30 «Чаплиниана»: Ч. Чаплинниң музыказынга фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.45 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Ийи хевириниң маргылдаазы. Трамплинден шураашкыннар. 10.30 «Бистиң чурттап чоруур чериивис». К. Лаврентьев режиссёрнуң фильмнери. «Демир көжүнер». 10.50 Вивальди. Оркестр ойнаар. 11.20 «Арена». 12.20 Телепрограмма «Өг-бүле». 13.20 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 16.20 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Эр кижилер. 18.25 «Кадар он бир». Россия телевидениезиниң программазы. Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.40 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45—01.35 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Ийи хевириниң маргылдаазы. 15 км-ге чарыш.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 10

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.25 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эртe». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглүг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 Хөгжүмнүг киоск». 13.30 «Марафон 15». 14.45 Концерт. 15.00 Медээлер. 15.15 Улут-хүннүң променад-концерти. 17.00 «Кодээден дамчыдылга». 18.00 «Экранда Сибирь». 18.10 «Уолт Дисней көргүзүп тур». 19.00 Мультфильм. 19.35 «Мээң ынак кара чаштыым». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.45 «Веди» программа. 22.15 «Хөннүң чок болза, дыңнава». Баштак-хөглүг программа. 23.15 Л. Лещенконуң концерти. 00.15 «Цыган барон». Фильм-концерт. 01.35 — 02.50 «Вертикаль дургаар чарыш». Уран-чечен фильм. 3-кү серия.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер. 9.30 Уругларга фильм. «Кышкы дуб». 9.50 Коллаж. 10.00 «Азияның үну». Эстрадалыг программа. 11.55 «Планета». 12.55 «Кадар он бир». 16.25 «Хаак спорту». Делегей чемпионады. 10 км. Херээженнер. 18.20 Россияның парламент медээчизи. 18.35 Барымдаалыг фильм. 19.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Камгалап хумагалааш, дамчыт». 21.00 «Үе». 21.45 Авторжу телевидение. 23.45 «Вена экспрези». Уран-чечен фильм. (Венгрия). 00.35—01.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Распорядитель бала» (Польша) 10.00, 12.10, «Человек из черной «Волги» (Беларусьфильм) 14.20, 16.30, 18.40 (уаткал) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кино-чыынды» 9.00, 12.20, «Гиперболоид инженера Гарина» 10.20, 13.40, «Водяной» 17.40, «Замужем за мафией» 15.40, 19.40 шактарда.

Саналдарыңар кииріңер

«Тыва АССР-де аңнышкар дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу толевилелин бе... аңнышкар программазын ажылдап кылыр талазы-биле ажылчын бөлүктүң хуралы болган. Ол толевилеллерни ажылдап кылырының үе-чадаларын хуралга тодаргайлаан.

Сонуургалдыг организациялар болгаш хамаатылар бөгү саналдарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң аңы комсомолдуң Тыва республика комитединиче чорударын ажылчын бөлүк дилеп турар.

Аян-чорукче чалап тур

Аңныктар туризминиң «СПУТНИК» бюрозу 1991 чылдың март айда даразында хоорайларже аян-чорук кылып болуруң чарлап турар.

ХООРАЙЛАР	1 кижиниң путёвказының чижек өртээ
Ленинград — март 4—8-те	380.00 рубль
Новосибирск — март 5-10, 13-18, 20-25, 27-31 хүннеринде	150.00 — « —
Москва — март 10-14-те	370.00 — « —
Ташкент — март 14-18-те	270.00 — « —
Алма-Ата — март 3-7, 8-12, 13-17, 15-19, 18-22, 24-27	270.00 — « —
Минск — март 18-22-де	380.00 — « —
Иркутск — март 24-27-де	150.00 — « —
Фрунзе — март 24-27-де	280.00 — « —
Владивосток — март 28-31-де	380.00 — « —
Ташкент — март 28-31-де	270.00 — « —
Красноярск — март 27-31-де	130.00 — « —

Туризм бюрозунуң турар чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 16.

Ажылче чалалга

Республиканың Садыг министерствозунуң Кызылда садыг баазазы электригаз кайнакчызын, чүдүрүкчүлерни ажылче чалап турар.

Ол ышкаш ногаалар аштап, арыглаарынга студентилерни, школачыларны, пенсионерлерни долу болгаш долу эвес даа ажыл хүнүнде ажылдаары-биле чалап турар. Ажыл дээн төлевириниң хемчээлин дугуржур.

Баазаның турар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчу, бажың № 25. **Телефон № 4-16-45.**

ТЫВА ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫ

Тываның күрүнениң хөгжүм-шии театрынга: чырык талазы-биле инженер, электри дериглелериниң талазы-биле инженер, электрик техниктер, радиодериглелер талазы-биле инженер, «Д» чергениң болгаш «Е» чергениң чолаачылары, кол администратор, кассир-администратор херегжеттинип турар.

РСФСР-ниң акционерлиг ажаалга банкызынга кириңер

«РСФСР-де банкыларның болгаш банкылар ажыл-чорудулгазының дугайында» Хоойлуну ёзугаар РСФСР-ниң Ажаалга банкызын организастап тургузуп турар. Ол банк РСФСР-ниң Төп банкызынга акцияларның контроль пакеттеринге акционер болурунга үндезилээш тургустунар.

Банкының устав ёзугаар капитал хөрээгизи 2.5 миллиард рубль болур ужурлуг. Бадылаар эргени бээриниң акционер дадывырының эң кудуку хемчээли 50 муң рубль болур.

ССРЭ-ниң Ажаалга банкызы федерацияның банк системазында быжыг туруштуг болгаш келир үеге база бүзүрелдиг. Ол, оон акционерлерге улуг хемчээлдиг дивидентилерни шуут магадылаар. Банкының акцияларын ёзугаар дивидентилери номиналдыг өртээнден 8-10 хуудан эвээш эвес болурунче кичээнгейни угландырып тур бис.

Амгы үеде РСФСР-ниң Ажаалга банкызын РСФСР-ниң девискээринде тургустунган 2.4 муң салбырларлыг болгаш 27 муң филиалдарлыг калбак четкилиг, ында 125 муң кижи ажылдап турар. Банкының активи 207 миллиард рубль боор турар. 1990 чылда Ажаалга банкызының арыг орулгазы 350 миллион рубль болган.

Ынчангаш силерниң удуртуп турар организацияларны РСФСР-ниң акционерлиг Ажаалга банкызының составынга каттыжып кирериң сүмелеп тур бис.

Бир эвес силер бистиң саналывысты сонуургаар болзуңарза, РСФСР-ниң Ажаалга банкызының Тыва республика эргелелинге боттарыңарның шиитпириңерниң болгаш силерниң кирип хемчээлиңерниң дугайын эң кыска хуусаада дыңнадырын дилеп тур бис.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС: Тыва АССР, Кызыл хоорайның Кочетов кудумчузунга № 31 бажың.

ТЕЛЕФОН № 2-23-23 болгаш 2-22-25.

Бистерниң-биле чедиишкинниг болгаш ийи талага ажыктыг кады ажылдажылганы кылырынга идегеп тур бис!

СОВХОЗТАР, БҮДҮРҮЛГЕЛЕР, КООПЕРАТИВТЕР УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ, АРЕНДАТОРЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тес-Хем районнуң Дус-Хөлде «Дус-Хөл» кооператив малга бээр, капуста болгаш өске-даа ногаалар, а ол ышкаш алгы-кеш дузаарынга херегжээр дусту совхозтарга, кооперативтерге, арендаторларга, бүдүрүлгелерге керээ ёзугаар садып турар.

Малга бээр, силос салырынга ажыглаар дуска садып алыкчының чагыы-биле мал чиир чугайны холуп бээр.

Садып алыр өртээн дугуржулга ёзугаар доктаадыр.

Дус садып алыр күзелдиглер даразында адреске келир: Самагаллай суур, Советская кудумчузу, бажың 17/2.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын.

Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 49.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 6 среда

№ 23 (14523)

Садар өртээ 10 кеп.

(Чагыдар өртээ 6 кеп.).

СУРААНЫН ТЫВАР

Ставрополь. Күрүнениң тараа курлавырларын кыжын-даа болза долдуруп алыр деп, крайның колхозтары болгаш совхозтары шиитпирлээн. Ынчангаш ажыл-агыйның иштики хереглелинге ажыглаар кылдыр арттырып алган мал чеминиң болгаш үрезин фондузунуң артыкшылын ажыглаар деп дугурушкан.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы дүүн Политиктиг чырдынышкын бажыңынга ажылын уламчылаан. Баштайгы хүнде сайгарып эгелээни күрүне планынга болгаш күрүне бюджединге холбашкан айтырыгларны чугаалажырын эртенги хуралга үргүлчүлээн. Ол айтырыглар талазы-биле санал бергеннер: Барыын-Хемчик районда башкы депутат В. К. Монгуш, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет, Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазы, ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн, Тываның автомобиль транспортунуң девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору Н. Б. Дьяков, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң инспектору депутат Б. Д. Монгуш, Барыын-Хемчикте «Барлык» совхозтуң директору, РСФСР-ниң улус депутады В. С. Монгуш, Тываның чуртталга-коммунал ажыл-агый девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору депутат В. А. Попов, Кызылдың № 5 школазының башкызы депутат С. Н. Аракчаа, Тыва автоорук фондузунуң кол инженери В. А. Муромцев, Сүт-Хол райкүүскомунуң даргазы депутат Ч. Б. Монгуш, Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазы депутат Н. Ч. Ооржак, Таңды районда эмчи депутат А. Ш. Сонам-Байыр, Тыва АССР-ниң улус депутады Ю. С. Путинцев, офицер депутат И. В. Егоров, «Кызыл» агрофирманың даргазы депутат А. И. Семенов, Чаа-Хөлде уруглар садының эргелекчизи, ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. Сагаандай.

Сессия чорул турар үеде Тыва АССР-ниң бөлүк улус депутаттарындан база негелделер кирген. Оларны өөренип көргеш, харыылаары-биле чогуур органнарже дамчыткан.

Хүнүң ийиги чартыында депутаттар Кызыл хоорайда аш чарлаан хамаатыларның негелделери-биле холбаштыр тургустунган комиссияның дыңнадыын чугаалажырын шиитпирлээн. Ол чугаага аш чарлаарын организастаан оргкомитеттиң удуртукчуларын база чалаан.

Депутаттар комиссиязының даргазы, Бии-Хем райкүүскомунуң даргазы депутат К. А. Маспык-оол сессияның даалгазын күүседири-биле эрткен хонукта чүнү кылганын депутаттарга дыңнаткан. Аңаа немелде тайылбырны комиссия кежигүнү, депутат А. И. Канунников, Тыва АССР-ниң прокурору С. С. Зотов олар кылганнар. Дээди Советтиң адрезинге кирген билдириишкиннерни чамдык депутаттар таныштырган. Аш чарлааның организастаан оргкомитеттиң даргазының оралакчызы С. А. Баир чогум кандыг чылдагааннарның уржуундан аш чарлаар ужурга таварышканын тайылбырлап чугаалаан.

Аш чарлаан хамаатыларның ол ходелиишкининге хамаарыштыр Кызыл хоорайда ажылчын депутат А. В. Ковальчук, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының даргазы депутат Ч. К. Айыр-Саая, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат Ч. Д. Б. Ондар, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы депутат В. С. Кажин-оол, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва республика комитединиң бирги секретары депутат Г. Ч. Ширшин, РСФСР-ниң Компартиязының Каа-Хем райкомунуң бирги секретары депутат В. Б. Петров, Кызылдың эът комбинадының директору депутат Б. М. Конуспаев, Тыва АССР-ниң улус депутады К. А. Бичелдей, РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң секретары депутат Д. Л. Тинией, Хову-Аксында ажылчын депутат А. А. Каадыр-оол, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Т. Ч. Норбу, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы Н. А. Ондар, Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат Э. Х. Ооржак, республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаза начальниги депутат В. Д. Таврберидзе, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссия даргазы З. П. Сат, «Саян» совхозтуң Сесерлиг салбырының хойжузу депутат Д. С. Дотпаа, партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну С. С. Сонам, офицер депутат И. В. Егоров олар санал бергеннер.

Сессия ажылын бөгүн уламчылаар.

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ ПЛАНЫ

1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң күрүне планының болгаш кол көргүзүглериниң дугайында

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Б. САЛЧАКТЫҢ илеткели

1990 чыл болза бистиң чуртувустуң амыдыралында эң-не берге болгаш нарын чыл болганын, совет ниитилелдиң социал-экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал амыдыралының бүгү талаларынга кризистиг чорудулгалар республиканың улус ажыл-агый хөгжүлдезинге таарымча чок салдарны чедиргенин илеткелчи демдеглээн. Тус-тус адырлар болгаш бүдүрүлгелер аайы-биле таарымчалыг чамдык түңнелдер бар-даа болза, Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының быжыг турумнуг ажылдаары ниитизи-биле чедип алдынмаан.

Үлетпүр продукциязының хемчээли эрткен чылын 5,2 хуу кызырылган, 57 бүдүрүлгелерниң 36-зы продукция кылып үндүрериниң хемчээлин эвээжеткен. Керээлиг хүлээлгелерни күүседириниң сагылга-чуруму кошкаан, ооң түңнелинде 12,6 миллион рубльдиң продукциязы улус ажыл-агыйынга чедир бердинмээн. Ол түңнүң 80 хуузу дөрт бүдүрүлгелерге — «Тыва кобальт» комбинатка, бажың тудуунуң комбинадынга, Улуг-Хемниң ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезинге, «Тыва даг-дүгү тудуг» черинге онаажып турар. Чүък сөөртүлгезиниң болгаш пассажирлер аргыштырарының хемчээлин «Тыва автотранс» каттыжыышкынының бүдүрүлгелери эвээжеткен. Ак-Довурактан болгаш Абакандан чүък сөөртүлгези үзүктелиишкиниг болуп келген. Чуртталга бажыңнарын, школа назы четпээннерниң албан черлерин, эмнелгелерни болгаш клубтарны ажыглалга киирер планнар күүсетинмээн. 33,6 миллион рубльдиң капитал салыышкыннарын, оон иштинде 12,4 миллион рубльдиң төпчүткен капитал салыышкыннарын республика чедир шиңгээдип албаан. Санап көрген медээлерни ээзугаар алырга, эрткен чылын чедир кылдынмаан тудугларның саны 15 хуу өскен болгаш ооң хемчээли 257 миллион рубль болган.

1990 чылда кодээ ажыл-агыйның продуктуларын бүдүргениниң болгаш садып алганының түңнелдеринге илеткелчи база доктааган. Чуурга болгаш дүктен аңгыда кодээ ажыл-агый продукциязының кол хевирлериниң садарының планнарын агроүлетпүр комплекизи күүсетпээн. Совхозтар малды болгаш кушту 1989 чылдаазындан 11 хуу эвээш-ти күрүнеге саткан түңнелинде ниити-эвилел болгаш республика фондуларынга 2 муң ажыг тонна эът чедир бердинмээн. Республиканың совхозтарында сүттүң ниити саалдазы кудулаан уржуунда чалаң сүт болгаш саржаг болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерниң продукция бээри кызырылган. Малдың баш санының колдуунда хорамчазының түңнелинде мыйыстыг бода малдың, хаваннарның болгаш шээр малдың баш саны эвээжээн.

Сан-хөөнүң байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни республиканың улус ажыл-агый адырларында четпес боттандырып турар. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның үштүн бирээзинден хөй нуруузу карылгалыг болгаш эвээш орулгалыг болуп турар. Кол адырларга бүдүрүлге хемчээли кызырылган болгаш садыг четкизинге барааннар эвээш кирген, чоннуң акша орулгалары эрткен чылын 12 хуу улгаткан. Бараан саарылгазының планы ниитизи-биле ажыр күүсеттинген-даа болза, акша орулгаларын болгаш чарыгдалдарны шын дүүштүрүп, балансылаштырары чедип алдынмаан.

Эрткен чылдың түңнелдерин анализтеп көрбүшаан, бистиң бүгү четпестеривисти чуртта чүгле таарымча чок болуушкуннар-биле чаңгыс талалыг кылдыр тайылбырлап болбас деп, илеткелчи демдеглээн. Бодувустуң частырыгларывыс, чедир кылдынмаан чүүлдеривис, ажыл-агый органнарының демнежилге чок ажылдап келгени бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажыл-чорудулгазының түңнелдеринге таарымча чок салдарны чедирген. Планнарны күүседирде, ажыл-агый удуртукчулары, чер-чер Советтериниң күүскомнары озалдаашкынны, чамдыкта бачымнаашкынны болдуруп, бүдүрүлге сорулгаларын шиитпирлээр талазы-биле дидим, тывынгыр-кылынгыр болгаш ажыл-ишчи чорукту четпес илергейлеп турган.

Керээниң болгаш күш-ажылдың сагылга-чуруму бүдүрүлге черлеринде чавыс. Националдар аразының харылзааларының нарыдаашкыннары болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралда таарымча чок өске-даа болуушкуннар эрткен чылдың экономиктиг түңнелдеринге база багай салдарлыг болган. Ындыг байдалдар турда, экономика чогумчалыг хөгжүп шыдавас. Ылаңгыя рынок харылзааларынче шилчилгениң үезинде бо чижектиг таарымча чок чүүлдерни канчап-даа болдуруп болбас ужурлуг бис.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларының болгаш бүгү ажылчы чонунуң чүгле күженишкининиң сырый дем каттыштырган кызымаккай күш-ажылы-биле, ажыл-чорудулганың тодаргай программазынга үндезилээш, амгы байдалдан уштунуп болур дээрзин В. Б. Салчак онзалап демдеглээн.

1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар хөгжүүрүнүң баш бурунгаар көрдүнген медээлеринге (прогнозунга) болгаш күрүне планының кол көргүзүглеринге илеткелчи тодаргай доктааган. Девискээрлерниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин планнаарын чаа ээзу-биле көөрүн база республиканың улус ажыл-агыйын рынок харылзааларынче шилчидер программаның кол чүүлдерин барымдаалавышаан, ол документилерни ажылдап кылган. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде чорудулгаларны, структуралыг өскерилгелерни, адырлар бүрүзүнге бүдүрериниң болдунар хемчээлдерин, рыноктуң ниити деңзигүүрүн болгаш байдалдарын прогнозта тодаргайлап айыткан.

Аъш-чем үндүрүүнүң, күрүне болгаш девискээр чагыгларының көргүзүглери, социал адырның тудугларын ажыглалга киирери күрүне планында кордунуп турар. Чугаалажып көөр кылдыр киирген документилерге тодаргай доктаар мурнунда 1991 чылдың онзагай чамдык чүүлдеринче депутаттарның кичээнгейин оратор угландырган. Экономиканы экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң Программазын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң IV сессиязынга колдуунда чүүлдүг деп көрген. Бүдүрүлгелерниң

(Уланчызы 2-ги арында).

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ БЮДЖЕДИ

1991 чылда күрүне бюджединиң системазының база республика бюджединиң төлевилелиниң дугайы болгаш 1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында

Тыва АССР-ниң саң министри К. Д. ОНДАРНЫҢ илеткели

1991 чылда республиканың бюджедин «1991 чылда РСФСР-ниң күрүнениң бюджет системазының дугайында» база «1991 чылда РСФСР-де бюджеттерни тургузарының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлуларынга дүүштүр тургустунган болгаш «1991–1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» 1990 чылдың сентябрь 27-де РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалында көрдүнген хемчеглерни күүседириниң угланган дээрзин илеткелчи эгезинде айыткан.

Бюджеттиң төлевилелин министерстволарның, ведомстволарның, улус депутаттарының Советтериниң күүскомнарының төлээлекчилери-биле баш удур дугуржуп сүмелешкен, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели, Дээди Советтиң комиссиялары база Президиуму чугаалажып көргеш, чүүлдүг деп санаан. Бюджетти тургузуп тура, экономикада тургустунуп келген онзагай байдалдарны барымдаалаан, ооң-биле кады рынок үезинде бюджеттиң орулгалыг кезээ орулганың чаа немей киирер дөстериниң ачызы-биле көвүдээр ужурлуг. Шак бо бүгү чүүлдерни барымдаалааш, 1991 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң төлевилелин орулгалар талазы-биле — 320522 муң, чарыгдалдар талазы-биле 332462 муң рубль кылдыр тургускан, 1990 чылда турганы-биле деңнээрге, төлевилелде 44,5 хуу өзүлделиг боор турар.

Бо чылын бюджеттиң бодунуң орулгалары чарыгдалдарының чүгле 32 хуузун дуглаар, арткан чарыгдалдарга 212,2 млн. түңнүг акша-хөреңгини күрүнеден бээр.

Тыва АССР-ниң республика бюджедин орулгалар талазы-биле 252563 муң база чарыгдалдар талазы-биле 258603 муң рубль түңнүг кылдыр тургускан. Ооң ылгалын бюджеттиң күүселдезиниң үезинде дуглаар.

Дараазында илеткелчи күрүне бюджединиң орулгаларынга тодаргай доктааган. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин акшаландырары бюджеттиң бодунуң орулгаларының планын күүседиринден дыка хамааржыр. Баш бурунгаар сан-медээ-биле алырга, 1990 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджеди орулгалар аайы-биле 107,9 база чарыгдалдар аайы-биле 99,5 хуу күүсеттинген. Ажок нарын байдалдар турза-даа, 1990 чылда планның база бюджеттиң көргени бүгү-ле чүүлдерни акталандырган, ниитизи-биле 11,9 млн. рубль четпес кезээн долузу-биле дуглаар аргалы берген. Эрткен чылын бюджетке пландан ажыр кирген төлевирлерниң ниити түңү 8,2 млн. рубль болган. Ооң ачызы-биле бюджеттиң четпес акша-хөреңгизиниң 69 хуузун дуглап алыр аргалыг болган, арткан кезээн 1990 чылдың эгезинде турган бюджеттиң акша-хөреңгизиниң хостуг артыкшылын чарыгдаан.

Ооң-биле кады эрткен чылын бюджеттиң орулгазының чамдык дөзүнүң талазы-биле планныг даалгаларны күүсетпейн барган. Нефть продуктуларының чамдык хевирлерин, чиик автомашиналарга артык кезектерни чедир бербээнинден база өске-даа чамдык чылдагааннардан республика бюджединче 1 млн. 362 муң рубль саарылгадан чедир кирбээн.

Рынок харылзааларынче шилчилге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның сан-хөө байдалының чогумчалының бедээни-биле, продукцияны бүдүрер болгаш сайгарарының даалгаларын күүседирин хандырары, орулгалар, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү болгаш акша саарылгазының быжырымчалы-биле холбашкан болур ужурлуг. Ынчалза-даа 1990 чылда үлетпүрде күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1989 чылдаазы-биле деңнээрге, 1 хуу кудулаан, ниити бүдүрүлгелерниң 58 хуузунда ол чавызаан. Баштайгы сан-түң-биле алырга, республиканың улус ажыл-агыйы 140,2 млн. рубль орулганы алыр турган, 95,6 миллионну алган. Чурттакчы чоннуң орулгазы 17,9 хуу өскен турда, улустуң хереглел барааннарының өзүлдези 1,8 хуу, чоңга ачы-дуза чедирери 5,2, үрмектеп садар бараан саарылгазының өзүлдези 11,6 хуу болган, а кодээ ажыл-агыйның бүгү продукциязының ниити хемчээли барык 10 хуу кызырылган. Ооң-биле холбаштыр планда көрдүнгенинден акшаны 2 катап хөйнү үндүрүп алган.

Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң орулгалыг кезээн бүдүрүлгениң айыткан хемчээлинге, продукцияны, ачы-дузаны сайгарарынга үндезилээш, күрүне орулгаларының болгаш үндүрүглерниң база чогуур бюджеттерже РСФСР-ниң Дээди Совединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бадылааны нормативтер ээзугаар киирер акша-хөреңгилерни барымдаалап тургузар болгай. Бо айтырыгны шиитпирлеп турда, үстүкү органнарның холгаарлаашкыны турбас ужурлуг.

Бюджеттиң күүселдезинин ам банк системазын доктаадып тургускан. Чер-черлерде Россия банкызының албан черлери санаашкыннарны кылып турар болгаш бюджет күүселдезиниң талазы-биле эрге-чагыргаларның чогуур органнарының кассирлери боор турар.

Бюджетти тургузарынга бүгү-ле бүдүрүлгелер, каттыжыышкыннар база организациялар ылап-ла киришкен турарын чурумчуткан. РСФСР-ниң база ССРЭ-ниң Хоойлуларынга үндезилээш, «Бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан база организациялардан үндүрүглер дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу төлевилелин чогаадып кылгаш, ону Дээди Советке киирген. Ол документ ээзугаар Тыва АССР-ниң бюджеттеринче Эвилелге база РСФСР-ге хамаарылгалыг бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан болгаш организациялардан оларга онааган арыг орулгаларның 13 хуузун киир санаар деп айыткан, а 1990 чылда санап каан орулгаларының түңнүнүң 12 хуузун киирип турган, ооң-биле холбаштыр Эвилел база РСФСР-ге хамаарылгалыг бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның Тыва АССР-ниң бюджединге киир санаары арыг орулгаларындан киирер акша-хөреңгизи 21 хууга өзер болгаш 6,2 млн. рубль апаар. Тус черге хамаарышкан бүдүрүлгелерниң, хереглел кооперациязындан, хөй-ниити организацияларындан, совхозтардан база агроүлетпүр комплекизиниң болбаазырадылга үлетпүрүнүң бүдүрүлгелеринден, кооперативтерден оларның арыг орулгазының үндүрүүн шуптузун республика бюджединче база тус черлерниң бюджеттеринче доктааткан чурум ээзугаар шилчидер апаар. Ооң аңгыда, 1990 чылда бюджетке үндүрүг төлевес кылдыр агроүлетпүр комплекизиниң хостап кааны бүдүрүлгелери болгаш организациялары арыг орулгаларындан бюджетче киир үндүрүг төлээр апаар, ооң түңү 5,3 млн. рубль болур.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин эргежок чутула негелдези болза, өртектер доктаадырының реформазын чорудары болур. Ооң кол-ла сорулгазы чүл дээрге мөөңнеп садар, садып алыр база үүрмектеп садар өртектерниң болгаш тарифтерниң бот-боттарындан хамаарышкан системазын тургузары, хостуг база дугурушкан өртектерниң ажыглаарын калбартыры болур. Күрүне фондузунга киирер кодээ ажыл-агый продуктуларынга кезек үеде өскертпес өртектер артар. А өске продуктуларны хостуг өртектер-биле садып саарар апаар. Ыяш материалдарынга база туйбуга мөөңнеп садар ниити өртектерни кииргени-биле холбаштыр тудуг үлетпүр материалдары каттыжыышкынының бүдүрүлгелериниң арыг орулгаларындан 0,8 млн. рубльдү киирер. 1990 чылда оон төлевир кирбээн, а одаар чүүл үлетпүрүнүң каттыжыышкынының бүдүрүлгелеринден ындыг төлевирни 0,2 млн. рубльге көвүдеткен.

Ынчангаш 1990 чылда арыг орулгаардан республика бюджединге 7,2 млн. рубль төлевир кирген турган болза, бо чылын ооң түңү 14,6 млн. рубль чедер. Тус черлерниң бюджеттеринге чурттакчы чондан киирер күрүнениң база тус черниң, күрүне каайлызындан үндүрүглер, хууда тудуглар ээлеринден база арга-ыяш олчаажыышкын үндүрүглерни бурунгу-биле шилчидер. Мурнунда транспорт аймааның ээлеринден үндүрүг чүгле эвилел бюджединче кирип турган болза, ам 0,7 млн. рубль республика бюджединче кирер.

Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң бодунуң орулгаларының ниити түңү эрткен чылга бодаарга, бо чылын 10 хуу өзер болгаш 108,4 млн. рубль болур. Ынчалза-даа шак ол акша-хөреңги чарыгдалдарны дуглап шыдавас. Кодээ ажыл-агый продукциязын черлерге ажыглааның өртээниң ылгалын мурнунда төпчүткен чурум-биле РСФСР-ниң республика бюджединден дуглап турган болза, ам ону республиканың эргезинге шилчидип берген. Бо болгаш өске-даа чылдагааннар-биле күрүне дузаламчызының ниити түңү 1990 чылда турганындан ийи катап көвүдээр болгаш 212,2 млн. рубль болур.

Күрүне бюджединиң орулгалыг кезээн доктаадып тургузарының бир онзагайы болза, чамдык чүүлдер талазы-биле орулгаларны аңаа чижеглеп санааны. Эң ылаңгыя өртектерден бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның арыг орулгаларының хемчээлинден ол өскерли берип болур.

Республиканың бюджединге оон аңгыда күрүне өнчүзүн хуужударындан киирер орулгалар база немежир. Бюджетке орулганы көвүдедириниң эң-не идегелдиг аргаларының бирээзи — бүдүрүлге ажыл-чорудулгазын калбартыры, бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының орулгаларының өзүлдези, а ол ышкаш үндүрүг төлевирлериниң база тарифтерниң чамдык хевирлерин доктаадыры болур.

«1991 чылда РСФСР-ниң күрүне бюджединиң системазының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу-биле дүүштүр РСФСР-ниң составында баксаап турар республикаларга бюджеттиг организациялардан аңгыда, оларның кымга хамаарылгазы чокка бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларының албан-ажылга ажыглаар автомобильдеринге үндүрүг доктаадыр, оруук

(Уланчызы 2-ги арында).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ 1990 ЧЫЛДА

Россияның улус ажыл-агыйында нарын байдал дугайын эрткен чылдың түңнелиниң статистиктиг медээлери херечилеп турарын РСФСР-ниң Статистиканың күрүне комитединиң «Россия Федерациязы 1990 чылда» деп медээзинде айтып турар. Эң ылаңгыя хереглел рыногунуң улам баксырап орар сандараашкыны илдек. Бүдүрген национал орулга 5 хуу эвээжээн турда, республиканың чурттакчы чонунуң акша орулгалары 16,5 хуу өскен (9 айлар дургузунда немелде өзүлде 14 хуу турган). Хандыртын маан негелде-хереглелдиң хемчээли 128 миллиард рубльге чоокшулаан. Ооң кадында аъш-чем продуктуларын бүдүрери 1989 чылдыынга деңнээрге, чүгле 1,4 хуу өскен, а эът, быштак, үнүш үзү, чигир, өске-даа хөй-хөй продуктуларны бүдүрери харын мырыңай кызырылган. Оларны даштыкыдан мөөңнеп садып, а ол ышкаш курлавырлардан уштуп алыры чер болганда өзүп турар негелдениң чидиг байдалын суларатпайн келген. А негелде-хереглел тодуп ханмас халыыдаашкын хевиринче шилчип, кижилер продуктуларны курлавырлап садып алырынче чүткүткен, а ог-бүлелерде продуктулар курлавырлары сөөлгү үеде дыка көвүдээн. Куруглаан хереглел рыногу ниитизи-биле улус ажыл-агыйының рынок экономиказынче шилчииринге эң улуг бергедээшкиннерни болгаш чидиг байдалды тургузуп турар. Акша үнезиниң улам кудулаашкынының байдалдарында бүдүрүлгелер ховар эвес таварылгаларда продукцияны керээ ээзугаар бээриниң күрүне сагылга-чурумун хажытпышаан, боттарының аразында харылзааларга дорт солчулгага улам хөйү-биле даянып турар апарган. Мындыг чорук чүнүң-даа мурнунда тудугга дегген. Материалдыг хандырылгала бергедээшкиннерден болгаш өске-даа чылдагааннардан тудуг ажылдарының ниити хемчээли 1989 чылдыы-биле деңнээрге, 12 хуу кызырылган. Бүдүрүлге тудугларын ажыглалга киирер талазы-биле күрүне чагыы чүгле 35 хууга күүсеттинген: 507 объектиниң чүгле 178-и ажыглалда хүлээп алдынган. Ажыглалга киирериниң программазының мындыг эвээш хемчээли бир дугаар таварышып турары бо. Доозулбаан тудугларның саны дыка өскен — ол 125 миллиард рубль түңден ашкан. Чуртталга тудуун ажыглалга киирери 1989 чылдыынга бодаарга, 14 хуу кудулаан.

Магазиннерниң куруг делгиирлеринден ундараашкын экономиканың хөгжүлдезинде канчалза-даа бар эки талаларны хөлегелей базып турар. Чижээ, үлетпүр бүдүрүлгезиниң структуразында, ооң ниитизи-биле кудулаашкыны бар-даа болза, хереглел барааннарын, ылаңгыя амыдыралга ажыглаар нарын техниканың кылыгларының бөлүүнүң талазы-биле бүдүрери элээн өзүлделиг. Бүдүрүлге харылзаалары хевир талазы-биле өскерлип турар. Аренданың янзы-бүрү хевирлери улам калбак нептереп, тараачын ажыл-агыйлар чер болганда тургустунуп, өнчүнү хуужударының чорудуу хөгжүп кел чыдар. Улус ажыл-агыйынга даштыкы капиталды хаара туттунушаан, хөй-хөй демнешкен кады бүдүрүлгелер улам бүзүрелдиг база дээштиг ажылдап турар.

1990 чылда РСФСР талазы-биле кол-кол социал-экономиктиг көргүзүглер дараазында сан-чурагайлар-биле көргүстүнер (херек кырында бар өртектерге, миллиард рубльге): ниити национал продукт — 593; бүдүрген национал орулга — 425; үлетпүр продукциязы — 505; чоннуң хереглел ба-

(Төнчүзү 4-кү арында).

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ ПЛАНЫ

(Уламчылы. Эгези 1-ги арында).

болгаш адырлары рынок экономиказынче шилчидер база экономиктиг чаа структураларны тургузар талазы-биле практиктиг хемчеглерни ол Программага дүүштүр 1991 чылда боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлужудулга актыларынга үндезилээш, бүдүрүлгениң чаа харылзааларынче шилчииринге байдалдарны тургузарын хандырар эрге-хоойлунуң нормативтиг актыларын белеткээри негеттинип турар. Көдээни катап тургузар болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдер айтырыгларга хамаарышкан 4 хоойлу төлевилелдерин болгаш өске-даа шиитпирлерни республиканың Дээди Совединиң дараазында VI сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер. РСФСР-ниң чогуур хоойлулары хүлээп алдынган соонда, өнчүнүң хуужудар дугайында нормативтиг актыларны белеткээр. Чижээ, чуртталга-коммунал ажыл-агыйының чаңгыс каът чуртталга бажың фондузун хуужудар дугайында саналды республиканың Дээди Соведиңге киирер.

Рынок харылзааларынче шилчиир төлээде, күрүне болгаш ажыл-агый эргежелиниң структуразын өскертири негеттинип турар. Республиканың Күрүнениң орнунга экономика талазы-биле күрүне комитеди болгаш экономиктиг реформа талазы-биле күрүне комиссиязы тургустунган. Даштыкы экономиктиг харылзаалар бюрозунуң штадын база четчелеп турар. Күш-ажыл куркомун Тыва АССР-ниң Күш-ажыл министерствозу кылдыр эде тургускан. Ынчангаш республиканың улус ажыл-агыйы экономиктиг үндезин реформаның байдалдарынга хөгжүүр апаар. Аңаа үндезилээш, 1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар хөгжүүрүнүң прогнозун болгаш күрүне планының кол көргүзүглерин белеткээн. Бо документилерни ажылдап кылырда, хамыктың мурнунда дараазында чүүлдерни колдадыр барымдаалап көрген.

Бирээде, республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының прогноз көргүзүглери.

Ийиде, «1991-1992 чылдарда Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң № 381 доктаалын күүседир талазы-биле ап чоруткан хемчеглер. Бо угланыышкынга ажыл ам-даа үргүлчүлеп турар.

Үште, бүдүрүлгениң чаа харылзааларынче шилчиишкин болза бедик бүдүрүкчүлүг болгаш ажыктыг кылдыр ажылдаарынга, бүгү адырларга ажыл-агыйны чорударының дешпелин бедидеринге идигни бээр ужурлуг.

Экономиканы хөгжүдери болгаш улус ажыл-агыйынга структура чаартылгаларын боттандырары инвестиция политиказындан, бир-гээр чугаалаарга, капитал салыышкыннарындан улуу-биле хамааржыр. Баш бурунгаар санап көргенин ёзугаар алырга, бо чылын капитал салыышкыннарының хемчээли 286 хире миллион рубль азы 1990 чылдың херек кырында деңнелинден 32 хуу хөй болур. Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринче утландырар капитал салыышкыннарының хемчээли 126 хире миллион рубль чедер болгаш 1990 чылдаазындан 46 өзүлделиг болуру көрдүнүп турар. Көдээ ажыл-агый чиг эдин болбаазырадыр бүдүрүлгелерни тударынга 10 миллион ажыг рубльди киирер.

Бо чылын дүкту баштай арыглап, болбаазырадырының фабриказының, аъш-чем комбинадының болгаш дагаа оолдарының фабриказының техник-экономиктиг үндезиннерни болгаш төлевилел-смета документациязын чогаадып кылырының ажылын үргүлчүлээр.

Бо чылдың акша тускайлаашкынынга улустуң хереглел барааннарын кылып үндүрер бүдүрүлгелерни хөгжүдеринге мурнай бээрин көрүп турар. Ол тудугларны тударынга 1990 чылдаазындан 3.2 катап хөй —22 миллион хире рубльди тускайлаар. Бо чылын улустуң уран ус-тывыш фабриказын, Шагаан-Арыгта хоорайның сүт заводун болгаш ээртпес сунсуннар цегин, Кызылга макарон кылыгларының болгаш консерва цегин база өске-даа тудугларны ажыглалга киирери эргежок чугула. Ниитизи-биле алырга, 1992 чылда күчүлерин ажыглалга киирер чорук улустуң хереглел барааннарын кылып үндүрериниң хемчээлин 10 миллион рубльден эвээш эвес немей өзерин болдурар.

Чаа-чаа бүдүрүлгелерни тудуп тургузары-биле чергелештир улуг капитал салыышкыннарын негевейн турар барааннар кылып үндүрериниң ындыг хевирлерин — ажылдап турар бүдүрүлгелерниң цехтерин чаартыры болгаш калбартыры, хостаттынган бажыңнарга улуг эвес бүдүрүлгелерни тургузары, ажылды организастаарының бажыңга кылыр арга-хевирин калбартыры дээн ышкаш, ындыг аргаларны ажыглаары херек. Бүдүрүлгелерниң улустуң хереглел барааннарын бүдүрүп үндүрерин калбартырынга саң-хөө дузаламчызын көргүзер.

Чурт иштиниң дааранылгазы болгаш трикотаж кылыгларын, мебельди бүдүрер талазы-биле, алгы-кеш болгаш хөм чиг эдин болбаазырадырының талазы-биле бичии-бичии бүдүрүлгелерин тургузарынга 4.0 миллион хире рубльди тускайлаар. 1991 чылда хамыктың мурнунда улустуң уран ус-тывыш бүдүрүлгелериниң филиалдарынга бажыңга ажылдаар кижилерниң санын (200-тен 450 чедир) көвүдедирин көрүп турар. Ажылдың ындыг хевириниң үезинде чарыгдалдар чүгле дериг-херекселдерге үнер, болгаш уругларлыг херээженнерниң ажылга хаара тудуушкунун шиитпирлээр арганы бээр.

Ол ышкаш бүдүрүлге мастерскаяларлыг школалар болгаш профтехучилищелер эң бөдүүн барааннарны кылып үндүрер чамдык аргаларлыг боор турар. Республикада тургузуп турар курлавыр фондузундан оларга материал-техниктиг курлавырларны болгаш капитал салыышкыннарын тып бээр. Айыттынган хемчеглер 1991 чылда улустуң хереглел барааннарын бүдүрерин элээн көвүдедир арганы бээр. Ол темпилер РСФСР-де ортумак деңнелден элээн бедик болур. Ынчалза-даа хереглекчилер рыногунда байдалды барымдаалааш, барааннар курлавырларында ниити хемчээлде тус чер бүдүрүлгезиниң дыка куду үлүглүг боор турары ындыг темпини амдаа четпес болдуруп турар. Үндезин бурунгаарлаашкынның чедип алырынга ук адырның бүдүрүлге күчүзүн улгаттырары эргежок чугула боор турар. 1991 чылда тудугга мурнадыр кылыр объектилерниң даңзызын чазак чери тургускан болгаш аңаа колдуунда-ла улустуң хереглел барааннарын кылып үндүрер бүдүрүлгелерни киирген. Ындыг объектилерниң даңзызын хандырылга организацияларынче, банкыларже, кереэлиг тудуг организацияларынче болгаш чагыкчыларже үзүктелиишкин чокка акшаландырар, материал-техниктиг хандырылганы болгаш ажыл программазынче бирги ээлчегде киирер дээш чоруткан турар ужурлуг.

Ол ышкаш бо чылга инвестиция политиказының социал утланыышкынын хевээр арттырган. Капитал салыышкыннарының ниити хемчээлинден 48 ажыг хуузу бүдүрүлге эвес тудугларга чоруткан. РСФСР-де ындыг көргүзүг 38 хуу боол турар. Бүдүрүлге эвес адырдан кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, культураның болгаш коммунал ажыл-агыйының объектилерин мурнадыр кылырын көрүп турар. Оларга 49 миллион ажыг рубльди тускайлаан, ол дээрге эрткен чылда турганындан 2.3 катап хөй-дүр.

Бо чылын чазак республиканың Министрлер Чөвүлелиниң талазы-биле капитал салыышкыннарын планнаарының чаа чурумун тургускан. Бир эвес моон мурнунда тудуг планынга киирген социал адырның объектилерин эгелеп башкарылганың республика органнарының деңнели-биле көрүп турган болза, бо чылдан эгелээш, ону чер-чер Советтеринге көөр эргени берген. Чер-чер Советтери капитал салыышкыннарының тускайлаан лимиттериниң хемчээлдерин ёзугаар республиканың чогуур министерстволарының болгаш ведомстволарының саналдарын, тус черниң кереэ-биле ажылдаар организацияларының база ажыл-агый аргазының күчүлерин барымдаалап тургаш, тудуг объектилерин тодарадыр. Ол чорук девискээрниң комплекстиг хөгжүлдези болгаш тудугда ажыл-херектиң байдалы дээш улус депутаттарының районнар болгаш хоорайлар Советтериниң чүгле ролюн эвес, харын база харыысалгазын бедидер. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эргезинге чүгле республика ужур-дузалыг объектилерни тударынга херек акша-хөреңги артар болгаш ол улус ажыл-агыйының структуразын хевирлеп тургузарынга салдарны чедирер. Үстүнде айыттынган чүүлдерни чугулалап көрбүшаан, соңгукчуларның чагыгларын күүседириниң талазы-биле ажылды организастаары эргежок чугула боор турар.

Инвестиция чорудулгазының киржикчилеринге бо чылдың кол-ла сорулгазы болза, тускайлаттынган капитал салыышкыннарын, ылаңгыя төпчүттүнген акша тускайлаашкынын долузу-биле ажыглаары боор турар. Ол база-ла чагыкчыларга, кереэлиг ажылдаар организацияларга, ажыл-агый аргазы-биле тудуг кылып турар бүдүрүлгелерге, хандырылга организацияларынга болгаш чер-чер Советтериниң күүскомнарынга база хамааржып турар.

Аңаа холбаштыр чазак болза оларның диилзин капитал салыышкыннарының хемчээлдери оларны шиңгээдип алырының боттуг аргалары-биле холбаштыр көрдүнген турарынче чагыкчыларның болгаш чер-чер Советтериниң күүскомнарының кичээнгейин утландырарының чугулазын айтып турар. Чамдык девискээр черлериниң шеф тудугларын үргүлчүлээриниң айтырыгларының амдыгаа чедир шуут шиитпирлеттинмейн турары-биле байдал улам нарыыдап турар. Амдызында Башкирияның, Ленинград болгаш Томск областарының тудуг организациялары шеф дузаламчызын үргүлчүлеп турарлар. Кол-кол кереэлиг организацияларның тудуг ажылдарынга тургузуп турар программалары шыңгыы, ынчангаш аңаа холбаштыр ажыл-агый аргазының болгаш тудугжу кооперативтерниң шыдаар аргаларын калбаа-биле ажыглаары эргежок чугула боор турар. Капитал салыышкыннарын долузу-биле ажыглаар сорулга-биле оларны тускайлаарының үезинде чагыкчыларның болгаш күүскомнарның саналдап турары объектилериниң төлевилел-смета документацияларының хандыртынганын, кереэлиг ажылдаар организация-биле дугурушкан ажылдар хемчээлдеринче, тус черниң тудуг материалдарын болгаш күш-ажылчы курлавырларны ажыглаарынче, а ол ышкаш дооступмаан тудугнуң хемчээлдерин кызырарының талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерже бирги ээлчегде кичээнгей утландырып, оларны барымдаалаар.

Күрүнениң капитал салыышкыннары-биле чергелештир чоннуң ажаалгада акшаларын хаара тудуп шаан, хуу тудуг кылырының аргаларын улам долузу-биле ажыглаары эргежок чугула. Кижилерниң боттарының камнап алган акшазын чуртталга бажыңнарын тударынга болгаш садып алырынга күзелдии-биле салырының таарымчалыг байдалдарын тургузар. Бо чылын тус черниң тудуг материалдарынга фондуларны болгаш чурттала бажыңнарын тударынга чээлиниң лимиттерин дыка улгаттырар.

Бистерге аъш-чем айтырыын шиитпирлээриниң кайы хире чугулазын чугаалаваска-ла билдингир болгай.

1991 чылда агроүлетпүр комплекизин хөгжүдеринге чаа-чаа таарымчалыг байдалдарны тургузар. Ол дээрге инвестиция политиказын мурнады чугулалап чорудары, материал-техниктиг хандырылга, аъш-чем үндүрүүн болгаш курчагыгны ёзугаар чорудар продукцияны садарының чаа ортектери, кереэге айыттынган өртектерни ажыглаарының аргаларын калбартыры-дыр дээрзин үстүнде чугаалаан болгай. Көдээ ажыл-агый талазы-биле 38 миллион рубль түңнүг үр болгаш кыска хуусаалыг чээлилерни үндүр бижип турар.

Бо талазы-биле бистер рынок харылзааларынга ыңаныр болур бис. Чогуунда рынок кижилериниң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынга сонуургалын көдүрер ужурлуг.

Чугаа совхозтарны тарадырының дугайында эвес, а аренданы калбартырын, эки тура ёзузунуң ассоциацияларын, кооперативтерни тургузарын дамчыштыр бүдүрүлге харылзааларын өскертирин амыдырал боду-ла негеп келгениниң дугайында болгаш тараачын ажыл-агыйларның, оларның каттыжыышкыннарының тускайлан болурунуң дугайында боор турар-дыр.

Көдээни катап тургузарының болгаш агроүлетпүр комплекизин хөгжүдериниң программазын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң тускай сессиязынга чугаалажып көөр деп турар.

Көрүп турар хемчеглер көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп үндүреринге идиг бээринге дузалаары чугаажок.

Ажыл-агыйның бүгү хевирлеринге көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының хемчээли 200 миллион хире рубль болуруп санаяга көргүзүп турар. Көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрүп үндүрерин көвүдедирин колдуунда-ла үнүш ажыл-агыйының продукциязының — тарааның, картофельдиң, ногааларның болгаш мал чеми культураларның күсели-биле чедип алыры көрдүнүп турар. Мал ажылының продукциязының талазы-биле өзүлдениң куду темпизин көрдүнүп турар. Чүге дээрге совхозтар мал чеми единицаларынга онааштыр сапаарга, хереглеттиннер хемчээлдиң 50 хуудан эвээш мал чемнерин белеткеп алган. Ол чорук чылдың бирги чартыында сүттү болгаш эътти чедир албазын болдуруп, ол үеде чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырарынга чамдык бергелерни тургузуп болур.

Көдээ ажыл-агый продукциязының кол бүдүрүкчүлери совхозтар хевээр артар, оларга көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязының 60 ажыг хуузу онаажып турар.

Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйлары аъш-чем курлавырларын тургузарынга улуг рольдуг болур. Ынчалза-даа хуу дузалал ажыл-агыйларның аргалары долузу-биле ажыглаттынмайн турар. Бешки көдээ өреге бүрүзү чаңгысдаа чузун мал чок боол турар. Ол секторга продукция бүдүрерин көвүдедири-биле 1991 чылда чоңга 1 муң баш бызааны, 4 муң хаван оолдарын, 400 муң баш санныг куш оолдарын садар.

Бүдүрүлгелерниң дузалал ажыл-агыйларындан, ногаалар, картофель өстүрер, мал болгаш куш эъди бүдүрер кооперативтерден, ол ышкаш чаа тургустунган тараачын ажыл-агыйлардан продукцияның чамдык немелде өзүлдезин база алыр.

Кызылды ногаалар болгаш картофель-биле үзүктелиишкин чок хандырар төлээде, хоорай чоогунуң чаа ногаа ажылдыг совхозун тургускан. Аңаа 2 муң гектар суггарылгалыг черлерни үргүлчү ажыглаары-биле берген. Оон аңгыда хоорай чурттугларга сад-огород участоктарын үндүрүп бээр.

1991 чылда аъш-чем продукциязының кол-кол хевирлерин: тарааны — 155 муң тонна, картофельди — 33,0, ногааларны — 9,0, эътти — 44,0, сүттү — 75 муң тоннаны болгаш куш чуургазын — 68 миллионну бүдүрерин көрүп турар. Продукция бүдүрериниң баш удур көрдүнген хемчээли республикаже киир сөөртүлгениң катай алыр болза, кижи бүрүзүнге онаалтыр сүттү 310 кг, куш чуургазын — 230 борбакты, эътти —62 кг, ногааларны болгаш бахчи культураларын — 60, картофельди — 70 кг кылдыр хандырар арганы берип турар, ол дээрге сүттен аңгы бүгү продуктулар талазы-биле 1989 чылдың деңнелинден элээн бедик боор турар.

1991 чылга баш удур көргенинде көдээ талазы-биле планныг көргүзүглерни элээн кызылатканын, тарылга шөлдериниң структуразын болгаш тараа культураларының дүжүдүн-даа, малдың чаш төлүн алырын болгаш оон продуктулуун-даа үстүүртен айытпайн турарын эскерген боор силер. Ындыг көргүзүглерни совхозтар боттары көдээ ажыл-агый продукциязын чорудуп бээриниң талазы-биле күрүне чагыын болгаш совхозтарның база районнарның боттарының хереглелдериң барымдаалап тургаш, доктаалып кылыр.

Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып кылырының талазы-биле бичии бүдүрүлгелерни болгаш цехтерин тургузар чорук чонну аъш-чем барааннары-биле үзүктелиишкин чокка хандырарынга идиг болур. Ынчангаш республиканың хереглекчилер эвилелиниң шугуму-биле совхозтарның төп суурларынга кулинария-кондитер цехтерин тудуп тургускаш, ажыдарын болгаш үлетпүр комбинадынга чыжырганы сыскындызын бүдүрерин эгелээр. Ол ышкаш районнарга колбаса кылыгларын болгаш ыштаан аъш-чемик, хымысты, продукцияның национал хевирлерин (далган, тараа болгаш өске-даа) кылып үндүрериниң бичии-бичии бүдүрүлгелерин болгаш цехтерин тургузарын айтып турар. Ол чорук чүгле аъш-чем бүдүрерин көвүдедириниң эвес, харын база совхозтарның арат чонун ажыктыг күш-ажылга хаара тударының аргазын бээр.

Аъш-чемниң дугайын чугаалап тургаш, аъш-чемниң дыка хөй продуктуларын хереглээриниң деңнелиниң өске девискээрлерден бараан курлавырларын республикаже киирериннен база хамааржыр апаарын көөр ужурлуг.

Ооң ужурундан бо чылын садыг организацияларының мурнунда дыка нарын болгаш харыысалгалыг сорулгалар туруп турар. Кол-кол барааннарның талазы-биле садыгны улус депутаттарының Советтериниң контролю-биле талоннар, чалалга карточкалары-биле болгаш бүдүрүлгелер аайы-биле чорудар апаар. Курлавырларның чамдызын (чигир, крупа, үс болгаш өске-даа) чонну үзүктелиишкин чокка хандырар төлээде, курлавырга арттырары эргежок чугула болур. Чер-чер Советтери чоннуң кошкак социал камгалалдыг кезектериниң бирги черге барааннары-биле хандырарының талазы-биле хемчеглерни ап, пенсионерлерге, инвалидтерге, хөй уругларлыг өг-бүлелерге, чаа өг-бүле тутканнарга, студентилерге болгаш өскелерге-даа тускай магазиннерни болгаш садыырларны тургузары чугула. Амгы үеде инвалидтерге болгаш пенсионерлерге Кызыл хоорайда 2, Эрзин болгаш Тес-Хем районнарда бир-бир магазин бар боор турар.

(Төнчүзү 3-кү арында).

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ БЮДЖЕДИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

шимчээшкинниң дүрүмнериниң үрээни дээш торгаалдарның түңүн өстүрер, чарлал дээш үндүрүг тыртарының түңүн болгаш чурумун доктаадыр, чиик таксилерден база хем транспортундан аңгыда хоорай транспортунга пассажирлерни аргыштырганы база чүък дажыглаары дээш 15-тен 20 көпеекчедир тарифтерни доктаадыр, ипподромнарның болгаш оюн-тоглаа эрттирер өске-даа черлерниң ажыл-чорудулгазы дээш үндүрүг онаарының түңүн болгаш чурумун доктаадыр, чоңга транспорт-экспедиция ачызы дээш тарифтерни, а ол ышкаш билет чокка аргыышканы, чүъкту халас сөөртүп чорууру дээш торгаалдарның хемчээлин доктаадыр, чурт иштинге база даштыкыга кылган автомобильдерни садып алгаш, оон садып-саарганы дээш, дугурушкан өртектериниң 10 база 20 хуузу түңнүг, а ол ышкаш саңажылга техниказын болгаш хууда ажыглаар компьютерлерни садып-саарганы дээш оон өртээниң 25 хуузу түңнүг үндүрүгнү доктаадыр эргени берген.

Дараазында К. Д. Ондар коллективтерниң болгаш хамаатыларның орулгаларындан үндүрүгнү шып тыртар, оларны бюджетче өй-шаанда шилчиткен турарының эргежок чугулазынга доктааган.

1991 чылдың бюджединиң төлевилелинде оон чарыгдалдарының чаа политиказын өөренип көрген. Республиканың улус ажыл-агыйын акшаландырарынга ниитизи-биле 132251 муң рубльди, оон иштинде республика бюджединден 105800 муң рубльди көрген. Агроүлетпүр комплекизин акшаландырарынга 66926 муң рубльди планнаан, мурнуундаазындан 65047 муң рубль хөй боол турар.

Тус черге хамаарышкан бүдүрүлгелерни болгаш каттыжыышкыннарны хөгжүдеринге 65325 муң рубльди чарыгдаар, оон иштинде чурттала-коммунал ажыл-агыйынга бюджеттен 46597 муң рубльди хөйнү көрген. Ол база-ла мурнуку чылдаазындан хөй.

Хоорай, суурларны чаагайжыдарынга, чурттала фондузунуң капитал септелгезинге акшаландырыышкын 1990 чылда турганы-биле дөмей — 10 млн. рубль. Тус чер, одаар чүүл үлетпүр, чоннуң амыдырал хандырылга каттыжыышкыннарының, ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херекселдериниң талазы-биле күрүне комитединиң хереглелинге акша-хөреңгини үндүрүп бээри көвүдээн.

1991 чылда планныг каражаларны дуглаары-биле күрүнеден 9615 муң рубльди үндүрүп берген. Ону чүгле рынок харылзааларынче шилчип турар үеде берген, ынчангаш карылгалыг ажылдаар чорукту кызырары-биле моон соңгаар бүгү-ле хемчеглерни алыр херек. 1990 чылда каражалыг ажылдаан бүдүрүлгелерниң саны 7.7 хуу өскен, ниити каража 8 млн. рубль четкен, азы эрткен чылдаазындан 1 млн. рубльге көвүдээн.

Республика 1990 чылдың ноябрь 1-де рынокче шилчээн-даа болза, министерстволар, ведомстволар болгаш каттыжыышкыннар, бүдүрүлгелер карылгалыг чоруун кызырар талазы-биле экономиктиг аргаларны четпес ажыглап турар. «Тыва автооруж» каттыжыышкынның 17 бүдүрүлгезиниң 14-үн, амыдырал хандырылга каттыжыышкынның 21 бүдүрүлгезиниң 7-зин арендаже шилчиткен болза, чурттала-коммунал ажыл-агый каттыжыышкыны биле Садыг министерствозу чүгле чаңгыс-чаңгыс бүдүрүлгезин шилчиткен.

Башкартынар рынок харылзааларынче шилчилге үүрмек бүдүрүлгелериниң четкизин калбартырын негеп турар. Олар болза чер-чер Советтериниң материалдыг баазазын дыка быжыглаар, суурларның, улуг эвес хоорайларның хөгжүлдезинге салдарлыг, улустуң ус-тывыш ажылын хөгжүдер улуг арганы бээр. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, бисте чүгле 13 үүрмек бүдүрүлгелер тургустунган.

Оон аңгыда хамаатыларга квартираларны хууда өнчү кылдыр садар ажылды база-ла организаставаан турар. Чурттала бажыңнарының база коммунал ачы-дуза холезиниң тарифтери чурттала фондузун ажаап-тежээринге, оон капитал септелгезинге чарыгдалдарының чүгле чамдык кезээн төлээр арганы берип турар, мыгалын күрүне төлээр. Күрүнениң чурттала фондузу көвүдээн тудум аңаа чарылгалар база улгадыр. 1989-1990 чылдарда чүгле 26 бажыңны 53.9 муң рубльге саткан. Чаңгыс каът коммунал бажыңнарын садыптар чүве болза, бюджеттен чарыгдал 2.1 млн. рубльге кызырлыр.

Тыва АССР-ниң саң министри ооң соонда республикада капитал тудугнуң акшаландырыышкынынга тодаргай доктааган. Бо чылын аңаа ниити бюджеттиң 26 хуузун көрген. 1990 чылда 50,8 млн. рубльди чарыгдаар, ооң 90 хуузун социал-культура ужур-дузалыг объектилерни тударынга көрген турган. Ол акша-хөреңгини шуптузун шиңгээдип алган.

Ооң-биле кады «1989-1990 чылдарда база он үшкү беш чылда Тыва АССР-ниң экономиказын саң-хөө талазы-биле кадыкшыдар болгаш акша саарылгазын быжыглаары-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың июнь 10-да доктаалын күүседир талазы-биле хемчеглерни ам-даа четпес ап турарын илеткелчи айыткан. Министрлер Чөвүлелиниң чанында капитал тудуг эргелелинде безин планныг хуусаазында ажыглаваан 268,9 муң рубль түңнүг төлевилел-смета документациязы чыдып турар.

Капитал тудугда бир кол четпес чүүл болза, акша-хөреңгини шиңгээдип алырындан кол фондуларны ажыглалга киирери дыка хожудап турары. Ынчангаш доостпаан тудугларның саны хөй.

Чоокта чаа РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы үнген, дооззун күш четтикпээн база ара каггаан тудугларны эвээжедири-биле чыл санында-ла оларның ниити өртээниң 10 хуузун тыртарын ында айыткан. 1991 чылда бюджеттен акшаландырыышкынның колдуунда социал-культура объектилериниң база чоңга улустуң хереглел барааннарын бээр болгаш бюджетке немелде орулгалар киирер ужурлуг тус черниң чиг эт курлавырларын болбаазырадыр талазы-биле бүдүрүлгелерни тударынче углаар. Рынокче шилчилгенде база бот-акшаланыышкын үезинде бюджеттиң бодунуң орулгазы көвүдевээн шагда, республика саң-хөө талазы-биле эгжок берге байдалга таваржыр, а күрүне чүгле 1991-1992 чылдарда акшаландырар болгай. Ынчангаш чиг эттиң болбаазырадыр талазы-биле сөс-чугаадан ёзулуг ажыл-херекче шилчиир херек.

Республиканың бюджединиң төлевилелинде социал-культура хемчеглеринге чарыгдалдар 179702 муң рубльди көрген. 1991 чылда турганындан 34 хуу хөй боол турар.

Улус ажыл-агыйын акшаландырарынга 94016 муң рубльди, оон иштинде капитал салыышкынынга 12540 муң рубльди планнаан. Улус өөредилгезинге чарыгдалдар 24709 муң рубльге көвүдээр. Күш-ажыл төлевириниң чаа негелделери-биле ону тайылбырлаар апаар.

Тускай ортумак өөредилге черлериниң сургуулдарының материал-амыдырал байдалын экижидери-биле холбашкан немелде чарыгдалдарны бюджетте база киирген.

1990 чылда турганынга бодаарга, капитал салыышкынынга чарыгдалдар 1500 муң рубльге көвүдээн. Мурнунда чылдарда улус өөредилгезиниң албан черлери капитал салыышкынынга үндүрүп берген акша-хөреңгини четче ажыглап чадап келген.

Культура база эртем албан черлерин хөгжүдеринге, оларны тударынга 14703 муң рубльди көрген, мурнуку чылдаазындан база-ла хөйнү үндүрүп берип турар.

Кадык камгалалынга чарыгдалдар 13315 муң рубльге көвүдээр, ол дээрге кадык камгалал ажылдакчыларының шалыын өстүрери-биле база эм-домга, аъш-чемге болгаш чиик инвентарьга чарыгдалдарның нормазының өскени-биле холбашкан.

Социал хандырылгага бюджеттиң чарыгдалдары 1237 муң рубль болур, азы 28 хуу өзер, ол болза назылап чөнээннерге база инвалидтерге интернат-бажыңнарны ажаап-тежээринге, пенсияларны болгаш пособиелерни төлээринге колдуунда четчир.

«Күрүне пенсияларының дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузу-биле дүүштүр 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның күсели-биле социал страхованиениң пенсия фондузун тургускан.

1991 чылдың бюджет төлевилелинде күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелел органнарын ажаап-тежээринге 8251 муң рубльди чарыгдаары көрдүнген, ол дээрге, 1990 чылда чарыгдааныңдан 3660 муң рубль хөй. Көдээ Советтериниң материалдыг баазазын быжыглаарынга, оларның штадынга специалистерни база одакчыларны немээри-биле, социал страхованиеге тарифтиң хемчээлин ажыл төлевиринге немелделерни улгаттырары-биле акша-хөреңгини база көвүдеткен.

Тыва АССР-ниң бюджединден аңгыда бистиң республикага Соңгу чүктүң девискээрлерин хөгжүдер талазы-биле немелде хемчеглерни боттандырарының фондузундан, ажыл чок чоруктан чоннуң социал камгалалының болгаш күш-ажылга хаара тударының фондузундан, ол ышкаш РСФСР-ниң бюджеттен дашкаар фондузундан биске акша-хөреңгини база үндүрүп бээр. Оон-биле холбаштыр республиканың бюджедин тодарадып ылавылаар, үстүнде айыткан фондулардан акша-хөреңгини немей үндүрер, оон соонда күрүнениң акша-төгериин камныг болгаш чөптүг ажыглаарынга контрольду тургузар талазы-биле шыңгыы айтырыгларны шиитпирлээр апаар бис.

Бөгүн бистиң ниитилел-политиктиг амыдыралывыстың бүгү-ле талаларын кризис болуушкуннары хаара тудуп турар болганда, хоойлужудулганың күүселдезин контрольдап, хынаары амыдыралчы ужур-дузалыг айтырыг боол турар.

Эде тургустунуушкун чылдарында хыналдалар шаптыктыг болгаш ажыт экономикага харын ачы-дуза чедирип турар деп, чамдык удуртукчуларның медеглелдерни парлалга, телевидение деткип турар. Хыналдадан кым коргары билдингир. Чуртта ажыт экономиканың талалакчылары контрольдуң ролюн кудуладып, а чымдык черлерде харын шуут соксадып ап шыдапкан. Оон уламындан ажыт экономика-биле холбашкан, самчыгдакчылар, буузурукчулар амыраан.

Саң-хөө чурумун үрээриниң, ажыл-агыйжы эвес база төтчеглекчи чоруктуң фактылары-биле шиитпирлиг демисежиринче утланган чамдык хемчеглерни республиканың Саң министерствозу ап турар. 1990 чылда министерстволарга, каттыжыышкыннарга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге бо министерствонуң шугуму-биле 203 удаа хыналдаларны кылганын министр дыңнаткан. Оон түңнелинде 548 муң рубль түңнүг дугаедалдарны база материалдыг үнелиг чүүлдерни ак сеткилдиг эвес улус бодунга ап алганын, 380 муң рубльди шын эвес чарыгдааның илереткен. Ажыл-агыйжы эвес чоруктуң уламындан 90 муң рубль түңнүг материалдарны болгаш өске-даа өртек-үнелиг чүүлдерни үндүр бижээн болган. Ап чоруткан хемчеглерниң түңнелинде буруулуглардан 37 муң рубльди тырткан, күрүнеге 83 муң рубльди эгиткен.

Шак мындыг хемчеглерни ап турзувусса-даа, четпестер ам-даа уламчылап шаан. Ажыл экиживейн турар. Ол чүге ындыгыл дээрге, улус депутаттарының чер-чер Советтери болгаш эрге-хоойлу органнары саң-хөө органнарының тургускан материалдарын сайгарып көрбес, чогуур хемчеглер албазында-дыр.

Саң-хөө механизминде чаа өскерилгелер, бүдүрүлгелерниң, организацияларның база улус депутаттарының Советтериниң саң-хөө талазы-биле эргелери калбарганы-биле, алыс түңнел дээш коллективтерниң материалдыг сонуургалы бедээниниң уламындан хыналдаларның ролю ам улгаткан. Ынчангаш контроль-ревизия эргелелиниң чанынга саң-хөө контролюнуң чаа хевирин — бот-орулга-чарылгалыг аудитор бөлүүн тургузары эргежок чугула апарган, ол бөлүк дугуржулга ёзугаар саң-хөө айтырыгларының талазы-биле хыналдаларны кылыр, сүмелер киирер ужурлуг. Ону тургузар ужурунуң бир чылдагааны болза, бүдүрүлгелер болгаш организацияларның бот-тускайлан чоруу калбарар, олар бот-боттары аразында дорт харылзаалыг апаар. Республиканың саң-хөө талазы-биле бүрүн билдингир байдалдыг турары негеттинер.

Тыва АССР-ниң саң министри К. Д. Ондар 1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң орулгалар талазы-биле 210480 муң, а чарыгдалдар талазы-биле 203137 муң рубль түңнүг кылдыр күүсеткен дугайында отчетту Тыва АССР-ниң Дээди Соведи бадылаар кылдыр киирип турарын дыңнаткан.

ЧУРУКТА: сессияның ажылының үезинде.

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ҮЕЗИНИҢ ПЛАНЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

1991 чылда үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээли россия органнары-биле 450 миллион рубль деңнелдиг кылдыр дугуруштунган. Ынчалза-даа ол көргүзүг амдыгаaштан-на эгелээш, өртек факторундан хамааржыр болгаш херек кырында баш удур көргениндең бедик болур.

Инвестиция программазын күүседири, АҮК-түң бүгү айтырыгларын шиитпирлээри экономиктиг үндезин адырлардан — үлетпүр, транспорт, харылзаадан шиитпирлиг хемчээлдии-биле хамааржыр.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээлин 7,7 хуу улгаттырарын көрүп турар. Продукция хемчээлиниң немелде өзүлдезиниң чартыындан хөй кезиин тудуг индустриязының, үлетпүр тудуг материалдарының болгаш ыяш болбаазырадып кылыр адырларның бүдүрүлгелеринге алган турар ужурлуг. Бүдүрүлгелерниң планнарын күүседип турарының үезинде тус черниң тудуг материалдарын, ылаңгыя оларны республиканың районнарынга бүдүрерин көвүдедириниң немелде аргаларын тывары эргежок чугула бооп турар.

Электри болгаш чылыг энергиязын бүдүрерин, хөмүр-даш казып тывары улус ажыл-агыйының херегледин хандырар хемчээлдерге тодарадып доктааткан. Кызыл ТЭС-тиң калбартыышкынын ажылы үргүлчүлээр. Республиканың идегелдиг электри хандырылгазын чедип алыр сорулга-биле «Аскиз — Абаза — Ак-Довурак» азы «Шушенское — Кызыл» аразының ниити ВЛ-220 кв. шугумун төлевилээриниң дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар. Ол ышкаш «Тыва кобальт» комбинатының чиг эт баазазын быжыглаарының болгаш ажыктыг казымал байлактарны комплекстиг-биле тыварының аргаларын сайзыраңгайжыдарының дугайында айтырыгны база шиитпирлеп турар.

Дыка хөй үлетпүр бүдүрүлге черлери материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырарынга бергелерге таваржып турар. Ол чорук бүдүрүлге хемчээлдерин улгаттырарынга бергелерни тургузуп турар. Ол даараныр фабриказынга, алгы заводунга, чурт үлетпүрүнүң болгаш Иштики херектер министерствозунуң бүдүрүлгелеринге хамааржыр. Ынчангаш республикада бар чиг этти улам долу ажыглап тургаш, өске девискээрлерден бүдүрүлгелерге болгаш чонга херектиг чүүлдерни орнап алыр арга тургустунар.

Улус ажыл-агыйының чүък сөөртүрүнге автотранспорт кол черни ээлеп артар. Чүък сөөртүрүнүң база пассажирлер аргыштырарының хемчээли улгадыр. Ындыг болзажок, автотранспорт аймаан садып алырынга база чүък сөөртүрүнге болгаш пассажирлер аргыштырарынга чамдык бергедээшкиннер тургустунар, чүге дээрге ол чүүлдерниң өртек-хөлезини аартай бээр.

Мөөңнеп садар чаа өртектерниң улгаты бээри-биле холбаштыр Тываның авиатранспорту база-ла бергедээшкиннерге таваржыр. Ынчангаш ооң чарыгдалдарын дуглаарынга немелде төлевирлерни кылыр апаар.

Харылзааның материал-техниктиг баазазы хөгжүүр. Хоорайларның, кодээ черлериниң телефон станцияларының точкалары көвүдээр, радиореле шугумнарын тудар.

Республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезинге материал-техниктиг хандырылга улуг рольду ойнаар. Бот-боттарынга продукция чорудуп бээр талазы-биле керээлерниң чардының турарындан алырга республиканың улус ажыл-агыйының материал-техниктиг хандырылгазында ам безин улуг бергедээшкиннер тургустунуп кээп турар. Продукция бүдүрүп турар бүдүрүлгелер күрүне чагыын кииириштирбишаан, тэпчүттүнген номенклатура хуваалдазында көрдүнгени безин продукцияны чедир чорудуп бербес чоруктар тургустунуп кээп турар.

Бо чылдың январь 15-те байдал-биле алырга, Тываның күрүнениң коммерция-харылзаалдырылга компаниязы тэпчүдүп хуваар продукция талазы-биле керээлер чарарын эрткен чылда турган байдалга деңнээрге 86 хуу, Тыва агрохандырылга — 60 хуу, Тыва нефть хандырылга черни чүс хуу кылдыр чарган. Металл-продукция, трансформаторлар, электри моторлары, аккумуляторлар, лак-дозу, ыяш артынчыларындан кылган плиталар алыр айтырыглар бергени шиитпирлеттинип турар. Ол бүгүнү барымдаалап көргеш, дорт керээлер чарарынче улуг кичээнгейни салып апаар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели Башкир, Чуваш АССР-лер, Оренбург, Воронеж, Псков областар-биле продукция чорудуп бээриниң хемчээлдерин эрткен чылда турганындан кудулатпас дугайында керээлерни чарган. Сибирьниң бүгү крайлары болгаш областары база Бурят АССР-ниң киржип турары «Сибирьниң дугуржулгазы» деп девискээрлер аразының ассоциациязында Тыва кирген. Ол чорук янзы-бүрү продукциялар-биле хандыртынарынга бүске кескү дузаны чедирер.

1991 чылда республиканың даштыкы экономиктиг харылзаалары элээн калбарар. Ыяш аймаан болбаазырадып кылыр талазы-биле «Туранлес» дээр совет-финн каттышкан фирма тургустунуп турар. Аңныыр болгаш балык тывыжының талазы-биле даштыкы туризмни хөгжүдер. Бо угланыышкынга хамаарыштыр республиканың элээн хөй организациялары даштыкы фирмалар-биле дугуржулгаларны кылган. Культура талазынга коммерцияны тургузарының айтырыглары шиитпирлеттинип турар. «Аян», «Тыва» ансамбльдер даштыкы чурттарга концерттерни бараалгадыр, «Тыва — Моол концерт» бүдүрүлгези тургустунуп турар. Даш чонукчуларының, чурукчуларның, графиктерниң кылган ажылдарын даштыкыга садар.

Даштыкы экономиктиг харылзааларны калбартып тургаш, валюта акшаны киирип алыры көрдүнүп турар. Республикага валюта агар санын ажыдар дугайында айтырыг шиитпирлеттинип турар. Даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле бюро Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга тургустунар.

Долгандыр турар хүрээлелди камгалаар болгаш хумагалыг ажыглаар дугайында айтырыг мурнуку хевээр чидии-биле тургустунуп турар. 1991 чылдан эгелеп бо айтырыгны бир янзы көре бээр. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың январь 9-та хүлээп алганы 13 дугаарлыг доктаалынга дүүштүр агаарны бокталдырып хирлендиргени, бүдүрүлгеге ажыглаан хирлиг сугларны хемнер, хөлдерже төккени, бүдүрүлге артынчыларын болгаш өске-даа бокту чер болганга төккени дээш торгаал актыларын ажыглап эгелээр. Торгаалдың хемчээли эвээш эвес, бир эвес ындыг чоруктарны уламчылаар болза, ооң хемчээли каш катап улгадыр.

Акшаланыышкынның бүгү дестеринден бойдус камгалалынга 14,3 млн. рубльди ажыглаары көрдүнүп турар, ол дээрге эрткен чылда турганындан барык үш катап хөй. Ол акша-хөреңгини хирлиг суг арыглаар объектилерни, канализация четкилерин тударынга, бойдус камгалалынга дузалаар өске-даа ажылдарны кылырынга ажыглаар. Чаш ыяштарны тарып олуртур кара хөрзүннү катап тургузар черлерниң хемчээли улгадыр.

1991 чылда республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле көрдүнген ажылдарның чедиишкинниг боттаныышкынны бистиң күш-ажыл курлавырларывыстан, ажылдап турар кижилерниң ниити болгаш профессионал белеткелиниң деңнелиниң кайы хире бооп турарындан улуу-биле хамааржыр. Кылдынган санаашкыннардан алырга, республикада ажылчын күжү артыкшылдыг бооп турар. Ындыг болзажок, бо чылдың эгезинде байдалдан алырга, 1500 ажылдаар черлерге ажылдаар кижилер чедишпес болган. Күш-ажыл курлавырларын районнар, девискээрлер аайы-биле таарыштыр тургузар, кижилерни чаа мергежилдерге өөредир, кандыг мергежилдерниң кадрлары чедишпестей бээрин баш удур көөр чоруктарны кичээнгейге албайн, маңаа хамаарыштыр боттуг ажылдарны чорутпайн турганындан байдал ынчап барган. Ону барымдаалап көргеш, кадрлар белетиээр ажылды эде көрүп турар, ылаңгыя кодээ черлерге ажылдаар кижилерни колдады белеткээр апаар. Ажыглалга кирер объектилерни дүрген тударынга ам-даа 3 муң тускай мергежилдиг ажылчын хереглеттинип турар. Профтехучилищелерге, өөредилге-курстар комбинаттарынга ажылдан хосталган болгаш ажыл чок кижилерни мергежилдерге белеткеп өөредиринче кичээнгейни угландырган. Кызылда тудуп турар профтехучилищеге ортумак звенонуң нарын мергежилдеринге кадрларны белеткээри көрдүнүп турар. Экономиктиг реформаның негелделеринге дүүштүр удуртукчу кадрларны белеткээри база көрдүнүп турар. Министрлер Чөвүлелинде тургустунуп турар чаа структуралар — Күш-ажыл министерствозунга болгаш Эртем база дээди школа талазы-биле күрүне комитединге бо бүгү ажылдарны боттандырып чорудар харыысалга онаажып турар.

Бистиң эртем албан черлеривистиң, ылаңгыя ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң бар аргаларын болгаш күчүзүн долу хемчээлдии-биле ажыглаар херек. Үндезин шинчилелдер-биле чергелештир республиканың иштики айтырыгларын шиитпирлээриниче кичээнгейни салыры чугула. Ылаңгыя Тываның казымал байлактарлыг черлерин шинчилеп көөр ажылдарны, чижээ, алдын, мөңгүн болгаш өске-даа үнелиг металлдарның курлавырларын тодарадыр ажылдарны дүргедедири чугула. Минералдыг чиг этти, даг рудаларын болбаазыратканындан үнген артынчыларны, хөмүр-дашты болбаазырадып кылыр деткимчелиг технологияларны ажылдап кылырынче, агаар-бойдусту бокталдырып хирлендирбес технологтуг чорудулгаларны чогаадып кылырынче кичээнгей салдынар. «Тыва даг-дугу» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттар ындыг хемчеглерни боттандырарынга херектиг акша-хөреңгини тускайлаар ужурлуг. Ол сорулгаларга ажыглаар хөреңгилерни республика бюджединден база тускайлаар апаар.

Экономиканы эргелеп башкарарын бир янзы кылдыр көре бергени база бүдүрүлгелерниң бот-тускайлап апарганы-биле холбаштыр «күрүне планы» деп билиишкинниң утказы өскерилген. Ам күрүне планынга аъш-чем үндүрүүнүң, чамдык үлетпүр база кодээ ажыл-агый продуктуларынга күрүне болгаш девискээр чагыгларының көргүзүглери, чуртталга болгаш социал объектилерни ажыглалга киирери, кара болгаш өңнүг металлдар артынчыларын дужаары дээш оон-даа өске чүүлдер хамааржыр. Ол көргүзүглерни бүдүрүлгелерниң планнарынга ыяап-ла киирер, оларны күүседири албан.

1991 чылдан эгелеп аъш-чем фондуларын четчелеп тургузарының чаа экономиктиг таарыштырыкчыларын ажылдап эгелээр. Кодээ ажыл-агыйның бараанныг продукциязын бүдүрүп турар бүгү бүдүрүлгелерге аъш-чем үндүрүүн, күрүне чагыында көрдүнген кол-кол продуктуларны чежени кииририн планнап бээр. Чагыгда кирген продукцияны улуг өртек-биле садып алыр болгаш ону күүсеткени дээш материал-техниктиг хандырылганың чүүлдерин доктааткан нормага дүүштүр тускайлап бээр. Аъш-чем үндүрүүнүң болгаш күрүне чагыының күсели-биле уруглар болгаш эмнелге албан черлерин, чоннуң эвээш хандырылгалыг кезектерин аъш-чем аймаа-биле хандырар. Хоорайларны болгаш ажылчын суурларны база эвилел-республика фондузун оон кирген чүүлдер-биле хандырар.

Тыва АССР-ниң күрүне чагыын ёзугаар ыяап-ла садар кодээ ажыл-агый продуктуларының кол-кол хевирлерин РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында тодараткан: чылда-ла 20 муң тонна эътти (дириг деңнели-биле), 871 тонна дүктү, 24 муң тонна сүттү, 33 млн. борбак дагаа чуургазын, 25 муң тонна тарааны болгаш 1230 муң рубльдиң өлүүн болгаш алгы-кежин күрүне чагыын ёзугаар дужаар ужурлуг бис.

Түүйбү, дилиг материалдары, даг-дүгү, даалаш, комбикорм, хөмүр-даш дээш чамдык үлетпүр бараанарынга база күрүне чагыын тургускан. Күрүне чагыының улуг-хуузу бүдүрүп турар продукцияның ниити хемчээлиниң 65-75 хуузу бооп турар.

Коммунал ажыл-агыйларның чамдык объектилерин күрүне чагыында киирген. Кайы ведомствога чагыртып турарындан хамаарылга чокка Тыва АССР-ниң девискээринде турар бүдүрүлгелерге девискээр чагыын бир дугаарында онааган.

Девискээр чагыындан республика бюджединге 4 муң тонна эът, 6 муң тонна сүт, 6,3 муң тонна картофель, 5,5 муң тонна ногаа, 17 млн. борбак дагаа чуургазы, 499 тонна дүк, 600 муң рубльдиң өлүү болгаш бүгү алгы-кеш аймаа кирер.

Дилиг материалдарындан, кезип белеткээн ыяштан, хөмүр-даштан, даг-дүгүнден орнажылга фондузу тургустунар. Девискээр чагыынга кирер чүүлдерни ам-даа тодарадып ажылдап кылып турар. Ол чагыгдан кирген болгаш орнажылга фондузу-биле өске черлерден орнажып алган продуктуларны болгаш өске-даа чүүлдерни республиканың чонун хандырарынга ажыглаар.

Тыва АССР-ниң 1991 чылда күрүне планының кол-кол угланыышкыннары ындыг янзылыг бооп турар. Ооң боттаныышкынын эң хөө байдалын быжыглап экижидери иштики курлавырларны долу ажыглаары-биле чергелештир күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарындан кол хамааржыр. Керээде көрдүнген хүлээлгелерниң күүседилгезин дээш контрольду бүгү деңнелдерге тургузары чугула.

• • •

«Тыва агроаңныыр-тывыш каттыжыышкынының чиигине директору депутат М. Ч-А. Моңгуш бодунуң саналынга арга-ыяшты, хемнер-сугларны, арыг агаарны камгалап, чөп ажыглаары амгы үеде чугула деп чугаалаан. 1991 чылдың бюджединден 14,4 млн. рубльди бойдус камгалалынга тускайлааны дыка эки. Эрткен 1990 чылда 11,7 млн. рубль көрдүнген турган. Ынчалза-даа ооң чүгле 41 хуузун шиигээдип алдынган. Ол дээрге планнаттынган дыка хөй ажылдар күүсеттинмээни-дир. Моон соңгаар планнаттынган ажылдарның күүсеттинери дээш буруулуглардан негелдени улгаттырар херек. Чурттакчылыг суурлар чоогунда бок-вузүрүм оваалаңган черлер хөй, ону арыглап аптаарынга ол акша-хөреңгини ажыглап болур. Чижээ, Таңды районга ажылдап турар үеде Эрзин — Тес оруунуң чоогунга хөй бокту арыгладывыс. Ол ажылдарга техника чедишпези берге.

Аңныыр-тывыш черлериниң бо талазы-биле сагыш салыр ажылдары эвээш эвес. Тайга-таңдыларда аң-мең кончуг эвээжээн. Дээштиг хемчеглерни дарый алыры чугула. Буур-булан, киш хоартаан, курут калыр четкен бис. Ооң бир чылдагааны төтчеглекчилерниң холунда боо-чепсектиң кончуг хөйүнде.

Аңныыр-тывыш черлериниң тургузуун эде көөрү негеттинип турар. Ындыг угланыышкынныг ажыл-агыйларны кадар. Оон-биле кады балык инспекцияларын база Кодээ ажыл-агый министерствозунга каттыштырар.

Өлүктү аңчылардан кииреп алырының өртээн улгаттырары, ону үндүр садарының өртээн дугуржулга ёзугаар кылыры чугула. Дүүнгүт аңнарны (буурну) аңнаарын түр соксадыры чугула апарган, ооң баш саны деңдии кудулаан.

Саналының төнчүзүнде депутат бодунуң соңгукчуларының Кочетово суурнуң чурттакчыларының чагыын республиканың Министрлер Чөвүлелинге эрткен чылдың августа киирген, аңаа харыы бердинмээнин чугаалаан.

«Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» каттыжыышкынның чиигине директору депутат К. Ш. Ялаков бо хүнде бисте чонну аъш-чем-биле хандырар эң берге болгаш харыысалгалыг айтырыгларга доктааган. Бо айтырыгны канчаар шиитпирлээрил? Продукцияның чидирии кызырар херек. Ону бүдүрериче кичээнгейни салып турар бис, а ыңай бээр сөөртүр, дажыглаарда камналга чок, каражага таваржып турар бис.

1989 чылда СЭКП обкомунуң бюрозу, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели республикада аъш-чем үлетпүрүн хөгжүдериниң дугайында доктаалды хүлээп алган. Ону күүседир талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. Республиканың ийи эът комбинадында чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидер сорулгалыг 2 кооперативти тургускан, ол ышкаш тускай 2 магазин база ажылдап турар. Олар эрткен чылын 390 тонна продукцияны чонга садып саарган. Бир эки чүүл болза ийи комбинат кайызы-даа национал чемни кылгаш, база садып турар. 1989 чылда Кызылда мороженое кылыр цехти ажыткан.

Бо чүүлдер-биле чергелештир чонну аъш-чем-биле хандырарының айтырыгларында улуг четпестерге депутат тодаргай доктааган. Кызылдың эът комбинадында соодукчулар чедишпес. Ында күш-ажылдың чүгле 20—30 хуузун механизастаан. Аъш-чем үлетпүрүнүң баазазын калбартыр улуг ажыл туруп турар. Ылаңгыя Кызылга консерва кылыр цехти тудар. Капитал тудуглар кылыр «Тыва тудуг» каттыжыышкын кезээлиг ажылдарны кылбайн турар.

Хамыктың мурнунда чоннуң амыдырал-чуртталгазынга эң чугула тудугларны тудар херек дээрзин депутат айыткан. А ындыг тудуглар «Тыва эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» каттыжыышкынынга хамааржып турар. Шак ындыг тудугларны эгелээринге, доозарынга республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал контролю херек. Шагаан-Арыг хоорайда сүт заводу амгы үеде гараж кылдыр туткан бажыңда турар. Аңаа чогуур дериг-херекселдер эптеп салыр кандыг-даа аргазы чок. А заводтуң чаа бажыңының тудуу дыка саадаан. Дериг-херекселдери ажык дээр адаанда үрелип турар. Бо объектини «Тыва тудуг» каттыжыышкын 1987 чылда-ла ажыглалга киирер ужурлуг турган, амгы байдал-биле алырга, ону бо 1991 чылда база-ла доозас. «Кызыл» совхозта консерва кылыр цехтиң тудуу саадаан.

Бо болгаш өске-даа четпестерниң дугайын тодаргай чижектер-биле бадыткап чугаалааш, объектилерниң тудуунга шыңгыы контроль херек дээрзин депутат айыткан.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының башкызы депутат Г. Я. Эпп республика бюджединге хамаарыштыр бодунуң бодалын чугаалаан. Ол документиниң депутаттарга, доктаамал комиссияларга орайтады үлеп берген. Комиссиялар ол төлевилел-биле таныжып көргеш, сүмелерни кииргеш, ону ёзугаар документини эде кылыр деп шиитпирлээн турда-ла катап кылбазнын ол шүгүмчүлээн. Ооң болгаш турары-биле алырга, бо чылын капитал салыышкынынга көрген 286 млн. рубльди республика шиигээдип ап шыдавас. Ынчангаш ол санныг мурнуку чылда турганы-биле 216,6 млн. рубльге хевээр арттырар деп комиссия саналдаан турганын депутат дыңнаткан.

Эрткен чылын медицина албан черлериниң тудуунуң планы күүсеттинмейн барган. Моон бир чылдагааны болза тудугжулар кайы объектини дүргедедирин боттары билир апарган. Ол шын эвес. Ынчангаш тудугжулар кымга тудуг кылып бээрин деп боттары харын дилевин турар кылдыр ажылды ынчаар организастаары чугула дээрзин депутат айыткан.

Мурнуунда чылдарда бюджетти республиканың Министрлер Чөвүлели кара туразы-биле өскертип келген, эң ылаңгыя улус өөредилгезинге көрген акша-хөреңгини өскээр тыртып аппарганын Г. Я. Эпп шүгүмчүлээш, моон соңгаар ындыг чүүлдерни болдурбазын негээн. Бо талазы-биле Курбанк органнары харыысалгалыг болур ужурлуг. 1991 чылда доозар тудугларның ат данзызын Министрлер Чөвүлели 2 неделя дургузунда тургузуп экиээрин, ынчангаш ол объектилерни акшаландырары эргежок чугула дээрзин депутат Г. Я. Эпп шыңгыы негээн. Ол ышкаш эргелел органнарының чарыгдалдарын кызырары эргежок чугула дээрзин база айыткан.

Тываның автомобиль оруктарының төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының начальниги депутат В. К. Трофимов республиканың орук тудуунда байдалга доктааган. 1990 чылда республикада орук фондузунуң эргелелин тургускан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар ам хамыктың мурнунда кодээ оруктарже улуг кичээнгейни салып эгелээн. Мурнунда оларже сагыш салбайн, харын совхозтар боттары кылыр ужурлуг деп, негелде турганын ол айыткан. Ынчангаш чер-чер Советтери кайда кандыг оруктарны мурнады кылырын шиитпирлээш, оон чаа эргелел-биле дугуржур ужурлуг. Ол эргелелдиң төлээлери ам ийи районда ажылдап эгелээн. Ынчангаш орук тудуунга, ону септээринге элээн таарымчалыг чүүлдер тургустунган.

Оон-биле кады депутат В. Трофимов Москвадан база-ла мурнуку ёзу-биле командылап чагырар дээш оралдажыышкыннарның барын сессияга дыңнаткаш, ону болдурбазы-биле чогуур чагаа бижип турарын дыңнаткан.

Амгы үеде орук дугайында РСФСР-ниң Хоойлузун белеткеп турар. Ынчангаш Тывадан РСФСР-ниң улус депутаттарынга В. Трофимов дилег киргеш, ук документини хүлээп ап турда, хынамчалыг болурун кыйгырган. Депутат оон аңгыда республикада орук тудуун, оон ажыглаал, кадагалалын экижидер сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дилеглерни база киирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат М. С. Козлов республиканың Дээди Совединиң чарыгдалдар дөзевилелиниң төлевилелинге хамаарыштыр саналдаан. Акша-төгерик чедишпес, сессиялар эрттирери безин бергелеп турар. Дээди Советтиң аппаратының шалыиын төлээринге 97 муң рубль көрдүнген. Ында социал камгалал болгаш өске-даа чүүлдер көрдүнмээн. Доктаамал комиссиялар дугайында доктаал бар болгай. Депутаттар ажыл-чорудулгазы, компенсация төлээри, транспорт, почта чарыгдалдары дээш өске-даа чүүлдерге тускайлаттынган акша-хөреңги база кызыы. Ынчангаш Дээди Советтиң чарыгдалдарынга немелде акша-төгерик бээрин сессиядан ол дилээн.

Сүт-Хөл» совхозтуң директору депутат П. С. Кара-Сал 1989 чылда бистиң республиканың кодээ ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң дугайында Сибирьниң эртемденнериниң киржилгези-биле эртем-практиктиг конференция эрткенин сагындырган. Эртем ажылын амыдыралче чоокшуладыр, ону кодээ ажыл-агый-биле харылзаштырар дугайында чугаа аңаа чоруп турган. Херек кырында амгы үеде кодээ ажыл-агыйны эде көрбес болза, ында байдал берге. Ону боттандырарының механизми республиканың Министрлер Чөвүлелинде ам-даа чок. Агроүлетпүр каттыжыышкыннарының ажылы шуудап турар, а ону база катап эде көөр дугайында чугаа чоруп турар-дыр. Ооң ажыы бар бе?

Күрүне бүдүрүлгелериниң дугайында хоойлу хүлээп алдынган болгай. Өске эштериниң саналдарында база кирген турду. Ыяш ажыл-агыйы, аңныыр-тывыш черлерин кодээ ажыл-агый-биле каттыштырар болза черле ажыктыг деп бодаар мен деп, депутат уламчылаан. Тус черниң аң-меңин, балык-байлааны, арганы ыяжын ында ажылдап, чурттап турар чон эң эки камгалап, карактап шыдаар.

Экономиктиг системаны шилип алгаш, ону төнчүзүнге чедир ажылдап кылыр болгаш ооң түңнелин чоорту үндүрүп көөрү чугула. Кодээ ажыл-агыйже сагыш салып, оон хөгжүлдезиниң программазын боттандырарда экономиктиг чаа системаны чеп ажыглаары негеттинер. Колхозтарны шаанда чок кылганы шын эвес. Республиканың чазаа ону шиитпирлээр ужурлуг. Кижилерни ажыл-биле хандырар.

Бойдус камгалалының комитеди ажыл-агыйлар-биле харылзаалыг ажылдаары, көрдүнген акша-төгерикти долу шиигээдип алыры кончуг чугула. Хат, суг эрозиязындан тарылга, сиген шөлдери кончуг үрелген, ону катап тургузарын деминиг көөр.

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Б. М. Чүлдүр планнаттынган сорулгалар улуг-дур, ону боттандырарынга кижилерниң быжыг кадыкшылы херек дээн. Ылаңгыя рынок үезинде.

Кадык камгалалының бүгү деңнелдеринде байдал берге, баазазы кошкак, акша-хөреңги чедишпес. 1991 чылда кадык камгалалының бюджеди 61,9 млн. рубль кылдыр көрдүнген. Курлавыр фондузун тургузары кончуг чугула. Кодээниң социал байдалын барымдаалап, АҮК-тер кодээ медициназының хөгжүлдезинге боттарының улуун киирери чугула. Кодээде медицина ажылдакчыларынга көрдүнген чиигелделерни боттандырар херек. Кодээ эмчилериниң көрдүнүп турары шалыны хоорайныындан 25 хуу улуг болур. Медицинаның чаа дериг-херекселдериниң өртээ кончуг улгадып турар. Ону садып алырынга немелде акша-төгерик херек.

Рынокче шилчилге үезинде кадрлар белеткелиниң айтырыы улам бергедээн. Өөредилге черлери бот-орулга-чарылгаже шилчээш, билиг бедидериниң курстарынга безин хөй акша-төгерик төлээр апарган. Ынчангаш кадык камгалалынга немей акша-төгерик бээрин, курлавыр фондузун тургузарын диледим. Бир эвес ынчаар көрбес болза, цех эмчилерин, поликлиникаларны, чамдык медицина албан черлерин кызырар ужурга таваржыр. Ол дээрге чоннуң медицина хандырылгазын баксырадырынга чедирер.

Барыын-Хемчик районда **Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору депутат В. К. Моңгуш** бодунуң саналын улус өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын экижидериниң айтырыгларынга тураскааткан. Улус өөредилгезиниң ажылын экижидер, келир үениң салгакчыларының билии шыырак, төлептиг аажы-чаңга кижизиттингени, кадык өскүн дээш акша-хөреңги чарыгдалын чылдың-на күрүне көвүдедип турары дыка өөрүнчүг. Ындыг-даа болза берген акшаны чедир ажыглавайн турар бис.

Барыын-Хемчик районну алырга, ында тудуп эгелээн школаларны чогуур хуусаазында ажыглалга кирбейн келген. Эрги-Барлыкта школаны он чыл хире тудуп турар. Ак-Довуракта школаның тудуун эгелээш, ара каапкан. Кызыл-Мажалыкта школаны тудар организация тывылбайн турар. Школа тудугларын дүрген ажыглалга кииреринче чогуур сагышты салырын депутат чугулалап көрген. Чүге дээрге орта бистиң чуртувустуң келир үеде хамаатыларын өөредип-кижизидер дээрзин айыткан. Бир эвес школалар ажылын үндезинии-биле эде тургузарынче сагыш салбас болза, кым-херек үүлгедир болгаш өске-даа четпестерни чидирип алыры кончуг бергезин чугаалаан. Оон ыңай депутат школа тудугларын саададып турар буруулуг кижилерни тыварын, оларга хемчег онаарын чугулалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы К. С. Кужугет саналының эгезинде 1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар хөгжүүрүнүң күрүне планының болгаш республиканың бюджединиң төлевилелдериниң кол сан-чурагайларын колдуунда чөптүгзүнүп деткээн. Оратор бодунуң удуртуп турары эртем албан чериниң ажыл-чорудулгазын, моон соңгаарғы сорулгаларын депутаттарга таныштырган. Комплекстиг килдис дээрге улуг эртем албан чери болур, ында 76 эртем ажылдакчызы бар, оларны амгы үениң эң нарын дериг-херекселдери-биле хандырган. Килдистиң эртемденнеринден улус ажыл-агыйы-биле харылзаалыг практиктиг ажыл-чорудулганы негеп турар, ынчангаш эрткен чылын кандыг ажылдарны кылганын чугаалаан. Чурттуң улуг-улуг эртем албан черлери-биле кады харылзаалары тудуп, чүнү кылып турарын чыылганнарга дыңнаткан.

Ол ышкаш бистиң республиканың улуг бүдүрүлгелери — «Тыва даг-дугу», «Тыва кобальт» комбинаттар-биле килдистиң эртемденнери сырый харылзаалыг ажылдап турарын, чүнү кылып келгенин чугаалап берген. Республиканың улус ажыл-агыйының мурнунда салган сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлээр херекке эртемденнерниң киирер үлүү бичии эвес, ындыг болганда ону боттандырар дээш кызымак ажылдаарын бүзүреткен.

Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюн саналынга Тываның кодээ ишчилери эрткен чылын канчаар ажылдаанынга кыска анализти берген. Ниитизи-биле алырга, агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчылары бир миллион хире рубльдиң арыг орулгазын алган. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде совхозтар, кодээ ажыл-агый продуктуларын болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелер чамдык берге байдалдарга таваржып турарын ол чугаалаан. Ооң үнериниң экономиканы экижидериниң чогуур хемчеглерин ап турар Агроүлетпүр эвилели чаа совхозтар, кооперативтер тургузарынче, тараачын, арат, фермер ажыл-агыйлар организастаарынче сагышты салып турар. Ылаңгыя Сесерлигте, Ийи-Талга, Кызыл-Дагга, Хөндергейге, Чаа-Суурга болгаш өске-даа совхозтарның салбырларынга, суурларынга кандыг ажыл-агыйны организастаарын өөренип көрүп эгелээн.

Амгы үеде республикада мал кыштаглаашкыны эңне берге байдалда эртип турар. Ындыг болганда депутаттар бо херекти чугула көрүп, боттарының хамаарышкан округтарынга практиктиг дуза чедирерин ол дилээн.

Республиканың автотранспорт ажылдакчылары канчаар ажылдап турарын **Тыва автотранспорт бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору Н. Б. Дьячов** саналынга чугаалаан. Бистиң республикада кол транспорт — автотранспорт. Ооң ажылында чамдык бергедээшкиннер бар. Пассажирлер аргыштырарынга элээн шаптыктаашкыннар туруп келген, ол болза автобустарның үрелири-дир, чүге дээрге машиналарның 50 хуузу эргижирээн. Ол ышкаш бисте муң хире КамАЗ-тар бар, оларның 40 хире хуузу ажыглалдан үнүп турар. Чаа машиналар садып, артык кезектер тып алыр дээрге оларның өртектери өскен. Ынчангаш республиканың бюджединден чеди миллион хире рубльди бээрин ол дилээн.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң инспектору депутат Б. Д. Моңгуш бодунуң саналынга республиканың орук фондузунуң начальниги депутат В. К. Трофимовтуң сессияның ажылының баштайгы хүнүнде орук тудуушкунунга ажыглаттынар ужурлуг бүгү-ле акша-хөреңгини чаңгыс холга мөөңнээри чугула дээн саналын деткээн. Оон-биле кады Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң орук тудукчуларын болгаш оларны чагып, туттуруп турарларның аңгылаар дугайында шиитпирни база шын бооп турар деп, депутат демдеглээн.

Амгы үеде республиканың оруктарының шынар-байдалы ындыг-ла эки эвес бооп турар, ылаңгыя ажыл-агыйлар аразының иштики оруктары кандыг-даа хайгаарал чок. Байдалды экижидер дээр болза, В. К. Трофимовтуң саналын черле деткиир, хүлээп алза эки боор деп, депутат база катап демдеглеп, чугаазын түңнээн.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң кежигүнү В. С. Моңгуш бодунуң саналынга депутаттарны Россияның Дээди Совединиң ажылы-биле таныштырган.

Россияның эксперттери Федерацияның байдалын хынамчалыг-биле өөренип көргениниң соонда социал-экономиктиг хөгжүлде, экономиктиг күчү-күш талазы-биле өскелерден орачок чыдып каап турар дөрт республика бар деп түңнээнин ол чугаалаан. Оларның бирээзи бистиң республикавыс. Бүгү-ле херек чүүлдерни республика даштындан киир сөөртүп, боттарывыс оон барык он катап эвээш продукцияны үндүрүп турар бис. Оон-биле кады амыдырал-чурттаарынга 200 миллион ажыг рубль түңнүг төпчүткен капитал салыышкыннары биске үндүртүнүп турар. Ол-ла бүгү салыышкыннардан азырадыкчы хөөннерге чаңчыгып турар хире бис. Оон чайлаар, боттарывысты боттарывыс азыраар үе келген. Республика боттогунмаашкынын чарлаан болганда, ол оозун бадыткап, кеэлер ёзугаар ажылдаар ужурлуг. Ам дээрезинде, чоокку чылдарда ол болдунмас болбайн аан, ынчалза-даа оон канчап-даа чайлап шыдавас болганывыста, аңаа амдан эгелеп хынамчалыг белеткенир, ажылдап кирер ужурлуг бис.

Республиканың Дээди Совединиң, Министрлер Чөвүлелиниң, министерство болгаш ведомстволарын хандырарынга чылда 2,8 миллион рубль көрдүнген-дир. Ол дээрге эңин эртир хөй-дүр. Аппараттарны улгаттырып, айда ортумаа-биле 400-тен ыракта ажыг акша ап олурарларының санын көвүдедип турган херээ чок. А ёзулуг бүдүрүлгеде ажылдап турарлар ортумаа-биле 240 рубль ап турар. Мону кандыг социал чөптүг чорук деп болурул? Оларны кызыргаш, оон камнаттынып алдынган акша-хөреңгини кодээ Советтерже, кадык камгалаар органнарже шилчитсе чогуур.

Россияның улус депутады бодунуң саналының түңнелинде Дээди Советте Тывадан кады ажылдап турары депутаттар А. Н. Пиче-оол, К. А. Бичелдей оларның туруштарын шүгүмчүлээн. Амгы үеде удур туржуушкуннарның, чорулдаалерның хереэ чок, чаңгыс херек бүдүрүп турар болганывыста бот-боттарывысты билчип, деминиг ажылдаар ужурлуг бис деп, ол чугаазын түңнээн.

Сессияга чүве чугаалаар бодаваан мен, ынчалза-даа төлевилелдерни холга алгаш аңаа олурар хамыым чок болду деп, республиканың **чуртталга-коммунал ажыл-агыйының девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкынының чиигине директору депутат В. А. Попов** саналын эгелээн. Моон мурнунда доктаамал комиссия хуралынга үш төлевилелдерни үш хонук иштинде сайгарып чугаалаашкаш, оларга хамаарыштыр дыка хөй эдилгелерни, сүмелерни киирген бис. Ынчалза-даа олар төлевилелдерде бирык киирттинмээн-дир, үш хонук дургузунда аңаа-ла шуугажып келгенивис ол бе деп депутат айтырган, төлевилелдерни номчуп, кала кандыг эдилгелер киирттингенин тургаңын чугаалаан. Ёзулуг-биле ажылдаар ужурлуг чүве болза, депутаттар чугаалажыр ужурлуг хоойлужудулга документилериниң төлевилелдерин он хонук бурунгаар холга алган турар ужурлуг бис, а бис оларны сессияга келгеш, бүдүткелин тургаш, алыр-дыр бис. Ол аразында чүнү көрүп, кандыг түңнел үндүрүп четтигерил деп, чөптүг айтырыгны депутат салган.

Амгы бо «хоойлулар дажыының» үезинде ажылдаары ааштан нарын апар чыдар. ССРЭ-ден болгаш РСФСР-ден чаңгыс-ла чүүл дугайында дыка маргалдыг хоойлу, доктаалдар кээр. Кайызын күүседирил? Кайызы-ла биске ажыктыг, эптиг болур, ону ап турар бис. Ынчалза-даа байдал мынчаар үргүлчүлеп болбас ла болгай.

Ам ийи дугаар хүн куралдап, чугаалажып келдивис, ынчалза-даа кижи бүрүзү чүгле бодунуң адырын дээш туруптар-дыр, кым-даа улус өөредилгезиниң дугайында чүве чугаалавады, деп, **Кызылдың 5 дугаар школазының башкызы депутат С. Н. Аракчаа** демдеглээн. Мында амгы ажыл-мергежилдерлиг, хар-назылыг, сонуургалдарлыг улустар олуруп тур бис, ынчалза-даа бистиң чаңгыс нийти чүүл каттыштырып турар — шуптувус ада-иелер бис. Уругларывыстың келир үезиниң, салым-чолунуң кижизидилгезиниң дугайында шупту бодаар, шуптувус сагыш салыр ужурлуг болгай бис. Херек кырында байдал ындыг эвес. Ол дээш харыысалга чүгле башкыларга, улус өөредилгезинге онаттынып турар. Чүге-ле ол айтырыгларның мурнунга чүгле бистер, башкылар артып каап турар бис деп, айтырыгны депутат салган.

Сөөлгү үеде улус өөредилгезинге, кадык камгалалынга акша-хөреңги мурнукузундан хөй-ле үндүртүнүп турар харын, ол эки болбайн аан. Ынчалза-даа оларны шиигээдип аары бисте хевээр, чамдык таварылгаларда харын-даа кудуу деңнелде. Чижээлээрге, эрткен чылын ол чүгле 47 хуу күүсеттинген. Чүге-ле культурага, улус өөредилгезинге, кадык камгалалынга камналга кылыр улус бис, ол ындыг болбас ужурлуг, ындыг билиишкинни, туруштуг үндезинниг-биле өскертири чугула деп депутат түңнээн.

(Саналдарның чамдыызы дараазында номерге үнер).

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫ 1990 ЧЫЛДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга).

рааннарын бүдүрери (үүрмектеп садар өртектерге) — 250; оон иштинде: аъш-чем барааннары — 76; ээнртир суксуннар—33; аъш-чем эвес бараанар — 141, оон аразындан чиик үлетпүр бараанары—51; кедээ ажыл-агыйның продукциязы — (деңнелтирер өртектерге) — 102. күрүнениң төпчүткен акша херекгилериниң база бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның фонд акша херекгилериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга кииргени (сметада өртээн ёзугаар) — 107,6; күрүнениң капитал салышкыннары (смета өртээн ёзугаар) — 119,3; төпчүткен акша херекгилер — 53,1; бүдүрүлгелерниң фонд акша-херекгилери — 66,2; нийти ажыглалдың транспорту-биле чүъктер сөөртүлгези (чорудуланы) — 6,3 миллиард тонна; нийти ажыглалдың транспортунуң пассажир аргыштырылгазы —699,3 миллиард пассажир-километр; ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның ажыл төлевириниң фондузу — 217,4; кооператив ажылдакчыларының ажыл төлевириниң фондузу — 16,2; колхозчуларның ажыл төлевириниң фондузу—11,6; нийтилелдиң хереглел фондуларындан төлелгелер болгаш чиигелделер — 121,0; төлевирлиг аъты-дуза—41; акшаландырыышкынның бүгү дөстериниң күсели-биле чуртталга бажыңнарын ажыглалга кииргени — нийти шөлү 60,5 миллион дөрбелчин метр.

Нийтилелге күш-ажылының бүдүрүкчүлүү 1989 чылдың деңнелиниң 98 хуузу болган. Социал хереглелге 1989 чылда национал орулганың 81 хуузун ажыглаан болза, эрткен чылын 84 хуузун киирипттирген.

1990 чылда РСФСР-ден даштыкы чурттарже үндүр сөөртүлге 36,6 миллиард валюта үнелиг рубль болган, 1989 чылдың деңнелинден 8,5 хуу кызырылган. Киир сөөртүлгениң хемчээли бир миллиард рубльге кызырылган болгаш 41 миллиард рубль апарган. РСФСР-ниң даштыкы садыглажылгазының саарылгазы 5 хуу кудулаан.

1990 чылдың төнчүзүнде Россияның чурттакчы чону 148,5 миллион кижи болган. Эрткен чылдың дургузунда өзүлде 0,5 миллион азы 0,3 хуу. Чурттакчы чонуң чайгаар өзүлдези 1000 кижиге онаалтыр 1989 чылда 3,9 турганындан 1990 чылда 2,1-ге чедир кудулаан болгаш дайын сөөлүндеги бүгү чылдарның кайызындан-даа баткан.

РСФСР-ниң күш-ажылчы курлавыры 87 миллион кижи, азы нийти чурттакчы чонунуң 60 хире хуузу. Ажыл-чорудулганың бүгү хевирлеринде 74,5 миллион кижи хаара туттунган, оон иштинде күрүне секторунда — 65,3 миллион, кооператив секторунда (колхозтарны, хереглел кооперациязын, кооперативтерни киириштир)—8,1 миллион, хуу секторда—1,1 миллион кижи. Улус ажыл-агыйында болгаш өөредилгеде хаара туттунмаан күш-ажыл кылып шыдаар чурттакчы чонуң саны 4 миллион кижи ашкан, оон иштинде ажыл чоктарга санаттырып болур түр ажылдавайн турарлар 0,6 миллион хире кижи. Үлетпүрде болгаш тудугда ажыл шагының чидири 1989 чылдың деңнелинден 1,3 катап көвүдээн. Бир хүн болгаш оон-даа узун хуусаалыг забастовкалар база ажылга массалыг үнмейн баар чоруктар РСФСР-ниң 32 девискээринге 260 бүдүрүлгезинге, албан черлеринге болгаш организацияларынга болгулаан.

РСФСР-ниң сан-хөө байдалы нарын боор артып турар. Республиканың бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының 1990 чылда алган арыг орулгазы эрткен чылдыы-биле деңнээрге, 1 хуу кызырылган болгаш 151,6 миллиард рубль болган.

Чурттакчы чонунуң акша орулгалары 378,2 миллиард рубль болган. Улус ажыл-агыйынга ажыл төлевириниң фондузунуң өзүлдези 20,5 миллиард (9 хуу) болган. Оларның 30 хире хуузу кооперативтерге онаажыр. Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 259 рубль турганындан 282 четкен, колхозчуларның ажыл төлевири — 221-ден 246 рубль чедир өскен. Чурттакчы чонуң хереглел чарыгдалдары 286,8 миллиард рубль туңнуг боор. 14,9 хуу өскен. Ол өзүлдениң үштүң бир хире кезин барган садып алырының болгаш аъты-дуза чедирилгезиниң ортумак өртектериниң өскени-биле тайылбырлаттынар.

Акша парлап үндүрериниң хемчээли 1989 чылдың деңнелин барык ийи катап ашкан. Чурттакчы чонунуң акша орулгаларының ону чарыгдаанындан хөй боор турары мурнуку чылда 10,4 миллиард рубль турганынга дөмейлээрге, 18 миллиард рубль чедир өскен.

Чоннуң хереглел барааннарының өртээ, «ажыт» рыноктуң өртектерин киириптир, 1989 чыл-биле деңнээрге, 6 хуу улгаткан.

1990 чылда чоннуң хереглел барааннары 1989 чылда турганындан 7 хуу хөй бүдүрттүнген. Ол өзүлде колдуунда камгалал комплекизиниң бүдүрүлгелеринге амыдыралга ажыглаар техниканы болгаш культура-амыдырал хереглелинге соруктуг өске-даа барааннарны бүдүрерин көвүдеткени-биле чедип алдынган. Чиик үлетпүрнүң барааннарының талазы-биле байдал нарыыдаан. Оларны 1989 чыл-биле деңнээрге, 1,6 хуу хөй бүдүрген. Ындаза-даа ол өзүлде колдуунда-ла дугуржулгалыг өртектер-биле саттынып турар кылыгларны бүдүрерин көвүдедириниң күсели-биле алдынган.

Үүрмектеп садар бараан саарылгазы 265 миллиард рубль болган болгаш 1989 чыл-биле деңнээрге, 36 миллиард рубльге (херек кырында бар өртектер-биле 16 хуу) өскен. Бараан саарылгазының өзүлдезиниң барык 35 хире хуузу өртектер улгаттырганының күсели-биле чедип алдынган болгаш 65 хуузу—барааны көвүдеткениниң күсели-биле болдунган.

1990 чылда республикага 1,8 миллион кем-херек үүлгединиишкини демдеглеттинген, ол дээрге 1989 чылда турганындан 14 хуу хөй. РСФСР-ниң Алтай крайдан аңгыда, бүгү девискээрлеринге кем-херек үүлгединиишкиннериниң өзүлдези демдеглеттинген.

1990 чылда чаартылгалар кылырынга бүдүрүлге черлериниң сонуургалы бедидеринге эртемниң кошку салдары чедиртиниип шыдаттынмаан. Бүдүрүлгени комплекстиг механизастаарының болгаш автоматчыларының темпилери кошкаан. Бүдүрүлгени болгаш эргелеп-башкарылганы компьютер база информатика дериг-херекселдери-биле чепсеглээри оожум темпилер-биле чоруттунуп келген. Материалдарны, одаар чүүлдү болгаш энергияны ажыктыг ажыглаарының деңнели кудулаан, энергия база металл хереглелдериниң ажыглалын көвүдеткени дээш национал орулганың чарыгдалдары өскен. Республиканың улус ажыл-агыйынга материалдыг курлавырларның кескү чидириглерин болдурар чүүлдер тургулаан.

Үлетпүр бүдүрүлгезиниң продукциязының нийти хемчээли 1989 чылдыы-биле деңнээрге, 2,8 миллиард рубльге (0,6 хуу) эвээжээн. Оон-биле кады «А» бөлүктүң продукциязын бүдүрери 2,6 хуу кызырылган, а «Б» бөлүктүң хереглел эт-херекселдерин бүдүрери 5,9 хуу көвүдээн. Үлетпүрге күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 1,9 хуу бедээн. Үлетпүр продукциязының бот-үнези өскен.

Керээлиг хүлээлгелерни хажытканындан хереглекчилерге чедиртинмээн продукцияның хемчээли 10,1 миллиард рубль болган, ол дээрге 1989 чылда турганындан 3,5 миллиард рубль хөй. Хандырылга талазы-биле хүлээлгелер 97,9 хуу күүсеттинген.

Агроүлетпүр комплекизиниң продукциязының нийти хемчээли 233 миллиард рубль (деңнештирген өртектерге) болгаш 1989 чылдың деңнелинден 1,4 хуу кызырылган. Нийтиниң кедээ ажыл-агыйынга күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 3 хуу кудулаан, оон-биле кады ында ажылдап турарларның баш саны 0,3 миллион кижиге кызырылган.

Тараа культураларының дүжүдү 1990 чылда нийтизи-биле сөөлгү он чылдарның дургузунда эң улуг болган. Өске кедээ ажыл-агый культураларының нийти чыылдазы 1989 чыл-биле деңнээрге эвээжээн. Ажаалда ажылдарын чорударының үезинде чедир кылдынмаан чүүлдерниң болгаш агаар-бойдустуң берге байдалдарының түңнелдеринде ногаа ажылының продукциязының эвээш эвес чидириглери болгулаан.

Күрүне курлавырларынче 34 миллион хире тонна тараа киирген, ол күрүне чагынындан 13,6 тонна эвээш боор турар. 1989 чыл-биле деңней алырга, кызыл-тасты, көк-тарааны, арбайны, чочак-тараа культураларын садып алыры көвүдээн. Чиңге-тараа, кырлыг-кара, рис, кукуруза, сула эвээш садып алдынган. Картофельди, ногааларны, чимистерни болгаш каттарны садып алырының хемчээли кызырылган. Бүгү-эвилел болгаш республика (РСФСР) фондуларынга картофель белеткээриниң талазы-биле чылда бердинген онаалда чүгле 37 хуу күүсеттинген, ногааларныы—79, чимистерниң—32, каттарныы — 27-ле хуу болган.

Мал ажылының продукциязын бүдүрериниң беш чылдың баштайгы үш чылында чылдан чылче өзүп орган көргүзүү темпилериниң оожумнааашкыны-биле солуттунган, а чамдык тус-тус продуктулар талазы-биле — 1989-1990 чылдарның хемчээлдериниң кудулаашкыны болган. 1989 чыл-биле деңнээрге, эът бүдүрери 40 девискээрлерге, сүттүү — 32, чуурганы — 61 девискээрге кызырылган. Мал ажылының кол продуктуларының бүдүрүлгезиниң эвээжээни ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге оларны садып алырының хемчээлин кудуладырынга чедирип келген.

1990 чылда республика бүгү-эвилел болгаш республика (РСФСР) фондуларынга эът белеткээриниң күрүне чагыын 83 хуу күүсеткен, сүт продуктуларынын —91, чуургаларнын —103 хуу боттандырган.

(СЭТА).

Чарлалдар бюрозу

телевидение

ФЕВРАЛЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Ажыл херекчи курьер. 9.15 «Сес». 10.10 Мультфильмлер. 10.50 «Резидентиниң салым-чолу». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15 А. С. Пушкинниң шүлүктери. 12.45—13.10 «Кыз-Буран». Фильм-концерт. 15.00 Ажыл-херекчи курьер. 15.15 «Хоорай кыдыынында эмиелге». Уран-чечен фильм. 17-ги сериязы. 16.15 Чемпионнар-биле кады. 16.30 Уруглар шагы. 17.30 «Кызыгаарлар ажыр эктежиишкин». Телефильм. 3-кү фильм. 18.30 Медээлер. 18.45 Шүлүк чогаалының минуталары. А. Пшеничный. 18.55 «Гэгмен» Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 19.25 «Ай лав ю, Петрович». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.45 А. С. Пушкин—«Белкинниң төөжулары». Телешин. 22.35 Н. Бабкина биле «Орус ыры» ансамбльдиң чогаадыкчы кежээзи. 00.40 Телефильм. 01.00 — 02.25 «Арбаттың чурумалдары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 9 класс. Н. Е. Жуковский, соң ажылдары. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Литература. 7 класс. А. П. Гайдар. «Школа». 11.05 «Кадыкшыл». 12.10 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Мастерлер дутайын да ховар чугаалажып турар бис». 12.55 «Шупту чүве чогаан...» Телефильм. 13.25 «Ужудуушкун үезинде болуушкун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 14.30 Хөгжүм телеабонементизи. 15.30 — 15.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Барымдаа». 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Театржы шенделелер-90.

КЫЗЫЛДАН

18.05 Мультфильм. 18.20 Айтырыглар болгаш харылар. 18.45 Концерт. 19.15 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удукар, чаптар!». 20.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 21.00 «Үе». 21.45 В. Крайнев (фортепиано) ойнаар. 22.25 Телефильм. 23.10 — 00.15 «Чаңгыс артист театры». Л. Филатов. Шоодутлуг тоол. «Эрес эр адыгжы Федот дугайында».

ДЫҢНАДЫГ

Бүдүрүлге чорудулгазында эде кылыышкыннар эгелээни-биле холбаштыр чондан эрги пос-таавы болгаш хеп аймаан, өңнүг металлдар артынчыларын хүлээп алыры бо чылдың февраль 6-дан март 1-ге чедир түр соксатканын Тываның артынчы курлавырлар чери дыңнадып тур.

Хууда бодал

ЭПТИГ АРГАДАН ТЫПСА

Бистиң Самагалдай суурнуң кедээ Соведи чонга аъш-чем садыглаарының талазы-биле талон орнунга өгбүле бүрүзүнге кыдырааш тургузарының аргазын кылып алган. Ол кыдыраашка кижи бүрүзүнүң садып алган аъш-чемин болгаш таакпы аймаан демдеглеп турар. Ол бир талазында эптиг. Ындыг-даа болза, мында бир-ле чигзиничиг чүве бар дээрзин аңдызында олар эскербейн турар. Ол чүл дээрзин мааа бир чижекке көргүзейн. Магазинге он-даа, чээрби-даа шоодай чигир кирген дижик. Садыгжы эки таныжынга ийи шоодай чигирни «кара эжиктен» үндүрүп бериткеш, артканын чонга сада каапкаш, «чигир төнген» деп чарлаарга, ам чүү деп бодаар сен? Ону херек кырында канчаар хынаптарыл? Ол чигзиничиг айтырыг.

Удатпас араганы база кыдырааш аргазы-биле садар деп турар дээр-дир. Мен бодум хуумда арага чөпшээрешпес-тир мен. Чүге дээрге, мындыг чижек: садыгжы чүс хааржак араганы хүлээп алгаш, оон беш хааржаан демги-ле ынак таныжынга бүдүү үндүрүп бериптен дижик. Ол таныш оон бир шилин-не база-ла бүдүү 25 рубльге садыглаптарга, олар «олчазын» үлежип алыр болгай. Арткан 95 хааржак араганы садыпкаш, чонга база-ла «арага төнген» деп каарга, ам ону канчаар тодарадып хынаарыл? База-ла билдинмес. А кыдырзаштар — бажың санай.

Ынчангаш мен бодаарымга, кыдырааш биле садыглаарда, оон дозу салыгта турар болза эки. Магазинге тускай үлгүүр кылгаш, аңаа кыдыраашты дугаарлааш, ужүк чуруму-биле кылып кагза, садып алыкчы бодунуң кыдырааажының дугаарын сактып алыр. Дугаарын адап бээрге, садыгжы хөй үе эрттирип, ону дилеп турбас. Бир тээ, ындыг болганда, чурттакчы чонну кудумчу аайы-биле оон чуртап турар девискээринде магазинге хамаарыштырып каар. Кижи бүрүзү алыр ужурлуг нормазын ыңай-ла ол хүн алыры албан эвес, а хостуг үезинде кээп садып алгай. Мээн бодалым ындыг.

Федор ТАУ.
Пенсионер.
Тес-Хем район.

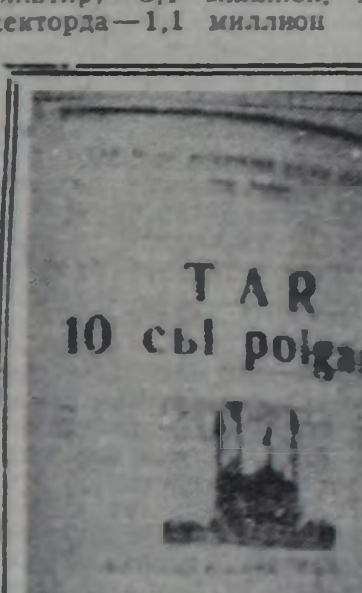

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ЧҮРМИТ-ТАЖЫ

Тыва араттарның диктатуру

1921 чылдың мурнунда Тываның араттары каш чүс чыл эрткиже даштыкының Манчы-Кыдат болгаш Моңгулдуң феодал, ноят, дужиметтеринге база кудукту хувулгаан дээр каргыстарга хуваадып чагыртып чораан. Элдеп чүүлдүң кадыг-берге човаланчы хүлээп чораан болгай. Оон-биле кады иштикиниң феодалдарынга дакпыр дарладып, хемдидип эрге-медел бичии-даа чок чорааныңың хараазы-биле бистиң Тываның ажылчын араттары боттарының ажыл байдалын сайзырадыр чоруу болгаш эртем болбаазыралдан хожудап чыдып калган.

Ол үеде бистиң ажылчын араттарны эртем биживик болгаш улус торе байдалынга бичии-даа өөредип талыштырар дээр санал бодал окта чок, харын буян чаяан, нүгүл, хилинчек дээр хирезн биле шажынның бүдүүлүк сурталын делгереткеш, араттарны улам-на куду базып ыжыгарадып тенидип турган.

1917 чылда Орус чуртунга Октябрьның революзу үнгеш, Орустуң хөй сая үлетпүрчүн, тараачыннары эрге-шолээзин боттарының холунга алгаш, үлетпүрчүннуң кадыг чазаан тургускан.

Ол үеде Тываның ажылчын арат түмени националдың (үндезинниң) революзунуң демиселин чоруткаш, чурттуң иштинде феодал каргыс идегеттерниң демиселинге хандырайн, үндезинниң революзунуң лозуңунуң ёзузу-биле чорудун турган турлар.

1929 чылга чедир барыын тала баштап турда, дарлаар ёзунуң эрге-ажыын камгалап, чурттуң иштинде үндезиниң революзунга дотка моондак боор, Тываның капитализмның оруундан дашкаар хөгжүүрүн боогдап турган.

Арат түмен революстуң ажык-дузазын билгеш, АРН-ның чоон башталгазы-биле барыын башталганы дужургеш, оларның орнунга арат хөйнүң эрге-ажыын камгалаар болгаш ТАР моон мынаар капиталистың оруундан дашкаар хөгчүдерин бодаар Араттың революстуг чазаан тургускан.

Бо болза националдың революзу өскээш, антифеодалдың революзу болгаш араттың диктатурун бызыдар революс болган тур. Мону күүседип чорударда холбагдашкан чүүлдер болза: а) Намның политиниң дорт шугуму Тывада социалистиг тургузуушкунну дүргедеткен; б) ядыы, холечик, ортумак арат түмен калбаа-биле аңгызын танып билген; в) оран чурт экономиунуң болгаш политиктиң талазы-биле өскен, г) чазак чагыргазы бызаан; д) ССРЭ-ниң социалистиг тургузуушкунундан ТАР-га үлегер көргүзүп дузалаан.

Мындыгның төлээзинде араттың диктатурун бызыдып чорударда, ТАРН-ның шуут башталгазы-биле чорудар. Тыва араттың революстуг намы арат түмениниң мурнуку баштаашкыны болур. ТАРН ажылып чорударда, чаа тургустунуп турар пролетарларга болгаш, холечик, ядыы арат түменге чөлеңнип турар.

Намның дорт шугумундан үне бээр чүүл — чүүлдүң үзелдер болгаш бо үеде көнгүг озалдыг чүвениң бирээзи болур барыын үзел болгаш база кедергей чоон үзел-биле демисешкеш, аңгының демиселин чидидерде, коммунистиг интернационалдың башталгазы-биле Тываның революстуг намының саны болгаш шынар байдалы бызып мөгежээн тур.

Професс болгаш РАЭ-ниң дузаламчызы-биле арат түмениниң харылзажыр чоруун бызыткан; бо органнзастарның ажылын бызыткаш, оларны баштаар чорукту кылган.

Ядыы болгаш ортумак араттарның 95% болур аңгының Кызыл шерин тургускан.

Октябрьның революзундан дам тыылган араттың диктатуру ТАРН-ның политиктиг дорт шугуму болгаш пын башталгазы-биле 10 чылдың оюнда, капиталистың оруундан дашкаар хөгжээш, социализмни тудар чорукту күүседип турар сорулгазы болза:

1. ТАР-да социализмниң тургузуушкуну тургустунуп турар;
2. Тус чурттуң иштинде феодал идегеттер узуткаттынып турар;
3. Феодал идегеттер-биле аңгының демиселин шуут кылдынып турар;
4. Техниктиг ёзузу-биле кедээниң ажыл-агыйы эиилелдежип, кадының ажылын чорудуп турар. 10 чылдың оюнга чедир Тываның иштинде орус-биле катай 19% холечик ядыылар кадының ажылынга кирген турлар;
5. Кооперативтиң ажылын бедик чадага көдүрген, бо ажылдың чаа маймын болгаш чорудар мерген аргазын кылган. Ядыыларны кооперастаарынга улуг ажылды күүседип, кедээ ажыл-агыйның салбырларын болгаш бүдүрүлге кооперативниң каттышканын тургускан;
6. Араттың көшкүп байдалын сууржуң байдалга дешшидериниң дугайында улуг херекти күүседип чоруткан;
7. Дагның үлетпүрүнге 66% чедир тыва ажылчыннарны киирген, бодунуң эт-үлетпүрүн сайзырадып, күрүнениң экономнарын тургузуп турар;
8. Ядыыларның 60%-ун үндүрүг дадывырындан хостаткан, бай хөрежилиг идегеттерден үндүрүгтү немей хавырып турар;
9. Арат түмениниң бүгү политиниң болгаш единик чазааның байдалын сегидип сайзыраткан;
10. Тус чурттуң иштинге бүдүрүлгениң чаа күжүн эгелеп чоруткан.

Бүдүүлүк карангызы болгаш чыдып калган байдалы-биле демисежиринге культурнуң революзун экизи-биле чоруткаш, эртем бижик билбес байдалды узуткаар чорукту күүседип чорудуп турар;

11. Араттың диктатурунуң чагыргазының черлеринге арат түменни калбаа-биле тыртып киирген, оран чурттуң черлеринде чазак чагырганың черлерин болгаш революстуг хоойлу дүрүмнү бызыткан;
12. Араттың диктатурун бызыгаланы болгаш ядыыларның политиктиң талазы-биле идепкей кичээли сергээниниң төлээде, революска дерзиилээр феодал байларның хөрежизин хавырган болгаш араттың диктатурун бызыткан;
13. Намның медели араттың диктатурунуң адаккы организастары дызаан.

Мындыгның төлээзинде эрткен феодалдың байдалындан хостааш, националдың революзун туюлунуң чадазынга чедиргеш, араттың диктатуру 10 чылдың оюнда бодунуң туруп келгенден бээр чаа сайзыралының чадазынга кирип турар.

Социалистиг тургузуушкунга шуут белеткенип турар.

Араттың диктатурунуң мурнунда улуг сорулгазы болза, күрүнениң чазак чагыргазының черлеринге чаа тургустунуп турар араттың ажылчын, ядыылары болгаш холечиктерни тыртып киирзе, араттың диктатурунуң моон ыңай социализмге дешшип хөгжүүр оруун хапдырар болгаш дүргедедир.

Моон мурнунда феодал-теократ идегеттерге хемдидип чыдып калган чуртту ТАР тургузуушкунунуң улуг дуржулгазы, Ленинниң теоризи болгаш Коминтерниң программызында биеэде дарлаткан колони чурттарны, каргыстың эргезин узуткап, тиилээн чурттарның пролетарларының дузаламчызы-биле капиталистиң оруундан дашкаар хөгжүдер дээн ылаптыг шыны тыпкан.

Коммунистиг интернационалдың 2 дугаар конгрезинде Ленинниң чугаалаан сөзү болза: «Мурнуку тиилээн пролетарларның чурттарының дузаламчызы-биле чыдып калган чурттар капиталистиг сайзыралдың чадазын солааш, Советтиң ёзузунга дамчыыр болгаш оортан элээн шагның иштинде чада дамчып сайзыраш, коммунизмге кирер» (Ленинниң чыгган чогаалының XIX бойдунуң 229 хуудузунда).

Мындыгның төлээзинде Лениниң сөглээн сөзү бүдүнү-биле херек кырынга боттанып күүсеттинген.

Тыва арат республика социализмниң тургузуушкунуң чедиштии-биле тургузары болза, колони болгаш чартык колони чурттарга бүгү делегейниң үлегер чижээ болур болгаш оларны капитализмның оруундан дашкаар тиилээн пролетарларның чуртунуң дузаламчызы-биле капитализмниң чадазын солааш хөгжүдер.

ТАР үндезин хоойлунуң иштинде айыткан сорулгазы болза, арат түмениниң диктатурун бызыткаш, кижиниң күжүн кижи эдилээр феодал байлар, каргыстар болгаш дарлаар чорукту чок кылыр.

Тыва арат республик бүгү даштыкының революсчуларынга кирип кээриниң эргезин тыпсыр.

Тываның арат түмени бүгү делегейниң революстуг демиселиниң болгаш социализмниң тургузуушкунунуң оруунга кадыы-биле кирген. Бо демиселди чорударда ССРЭ-ниң пролетарлары болгаш бүгү делегейниң революстуг шимчээшкининге чөленир болгаш олар-биле кады мүн демиселди туюлунга чедиргеш тиилээр.

ЧАА КАЖАА

Рынок үезинде канчаар ажылдаарыл, кымга кандыг ажылды кылып берип, чеже орулганы киирип ап болурул деп чүүлдү «Хемчик» аныыр-тывыш ажыл-агыйның удуртукчулары, ажылчыннары-даа бодап келген болгаш ол талазы-биле хемчеглерни ап эгелей берген.

Коллектив сезондан хостуг үелерде тудуг талазы-биле совхозтар-биле керээ чарып, чуртталга бажыңнарын, мал кажаалары тудуп турар. СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозтуң Бозур-Даг деп черде узуну 36, дооразы 12 метр хөй кажаазын бүгү-ле немелде тудуглары-биле кады доозкаш, күрүне комиссиязынга дужааган.

Арагачы ДОНГАК.
Чөөн-Хемчик район.

Виктор Кара-Салдың «Кышкы аргада» деп фотоэтюду

КИНО

ФЕВРАЛЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Распорядитель бала» (Польша) 10.00, 12.10, «Человек из черной «Волги» 14.20, 16.30, 18.40 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Клетка» (АКШ) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылыдыы» 9.00, 12.20, «Гиперболоид инженера Гарина» 10.20, 13.40, «Беспредел» 15.40, 17.40, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Берег спасения» (2 сериялыг) 13.40, 16.10, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34. ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретары — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-93, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39. ◆ чагаа килдизи — 3-39-03. ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арын. Тираж 27800 экз

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1.

Чагыг № 50.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 7 четверг

№ 24 (14524)

Садар өртээ 10 кап.

(Чагыдар өртээ 6 кап.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ОРУЛГАЛЫГ АДЫР

Барановичи (Брест область). Областың «Октябрьның 40 чылы» колхозу хой малды шагдан бээр өстүрүп келген-даа болза, ол адыр карыылгазыг бооп келген. Ажыл-агыйның баштаар чери колхозчулар-биле сүмележкеш, мал эъди болгаш алгы-кеш болбаазыралдыг кылыр мастерскаяларны туттуруп алган.

Ам хой эъдинден янзы-бүрү продуктуларны, хой кежин эттеп, будпаш, улут-биле тоннарны колхозчулар боттары-ла кылып турар апарган. Бир чыл үе дургузунда хой ажылы орулгалыг адыр апарган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Дүүн Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязының үшкү ажыл хүнү эгелээн. Кызыл хоорайда аш чарлаан хамаатылар-биле, ол хөделиишкинни органзастаан организастыг комитеттиң кежигүннери-биле депутаттар Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей бурунгу хүн сессия хуралының · сөөлүнде ужуражып чорааннар, оларның дыңнадыглары-биле эртенги хурал эгелээн. **Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей** ук ужуражылышкын дугайында кыска дыңнадыгларны кылган. Оргкомитеттиң даргазы **Э. Л.-Д. Ооржак** база чүве чугаалаан.

Дыңнадыгга хамаарыштыр Кызыл хоорайда ажылчын депутат **А. В. Ковальчук**, республиканың коммерция компаниязының директору депутат **Б. Т. Санчы**, «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң ажылчын кооперациязының даргазы депутат **Ч. К. Айыр-Санаа**, Чадаанада эмчи депутат **Э. С. Донгак**, Бай-Тайга райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат **К. С. Дилак** болгаш оргкомитет даргазының оралакчызы **С. А. Байыр** олар чүве чугаалааннар.

Сессия ук саналдарга үндезилээш, аш чарлаан хамаатыларга дүүштүр айтырыгны чугаалажырын хүн айтырыынга киирген болгаш ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ону парлалгага үндүрер.

Сессия «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажырынче катап кирген. Редакция комиссиязы мурнунда үнүп турган саналдарга үндезилеп кандыг эдилгелер кииргенин ооң даргазы депутат **Н. А. Жоголь** таныштырган. Хоойлу төлевилелин чүүлдер ааны-биле бадылааннар. Аңаа улус депутаттары **Г. Я. Эпп, В. Д. Тавберидзе, Б. Т. Санчы, С. С. Санчай, А. И. Ванжа, Ш. Д. Ооржак, В. А. Попов, Г. М. Шубник** болгаш өскелер-даа хөй саналдарны киирген.

СЭКП ТК-ның болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының организастааны Красноярскиде чөвүлел хуралынче бистиң республиканың партия обкомунуң оргкилдизиниң ажылдакчыларын болгаш райкомнарның бирги секретарьларын чалаан. Сибирь девискээринде чугула ужур-дузалыг айтырыгны чугаалажыр ол чыышка бистиң төлээлеривистиң баарының эргежок чугулазын барымдаалааш, аңаа киржир ужурлуг 7 улус депутадынга сессияның ажылын төндүрбейн, ара чорууруун чөпшээрээн. Олар чамдык айтырыглар талазы-биле саналдарын арттырып каар, ону комиссия барымдаалаар.

Дүүнгү кежээки хурал февраль 7-де сессияның ажылдаар үезин дугуржуру-биле эгелээн. Эртенги шактарда аныяктар-биле улус депутаттарының, доктаамал комиссиялар кежигүннериниң киржилгези эргежок чугула болганы-биле сессияның ажылын 14 шакта эгелээр деп шиитпирлээн.

Ооң соонда «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлу төлевилелин чугаалажырын уламчылааш, Хоойлуну хүлээп алган. Ону күштүг болдуруп киирер дугайында доктаалды база хүлээп алган.

1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база күрүне планының кол-кол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдериниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр доктаал төлевилелиниң талазы-биле редакция комиссиязы ажылдап турар аразында сессияның хүн айтырыында кирген корум-чурумга хамаарышкан айтырыгны чугаалажырын эгелээн. Ол талазы-биле дыңнадыгны республиканың иштики херектер министри **В. Б. Кара-Сал**, юстиция министри **Ю. Т. Стал-оол**, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы **З. Н. Валиший**, республика прокурору **С. С. Зотов**, Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң даргазы **В. Н. Федосеев** олар кылганнар.

Ук айтырыг талазы-биле эдеринчи илеткелди Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы **Н. А. Ондар** кылган.

Сессия ажылын бөгүн дүъш соонда уламчылаар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының 1991 чылда бюджединиң дугайында СЭКП Төп Комитединиң 1991 чылдың январь 31-де доктаалы

1. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бюджедин орулгалар талазы-биле 907,9 млн. рубль, чарыгдалдар талазы-биле 1967,9 млн. рубль түңнүг кылдыр бадылаар.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының бюджединиң чедишпезин дуглаарынга СЭКП-ниң бюджединден 1.060 млн. рубльди бээр.

Партия бюджединиң көргүзерин ооң күүселдезиниң чорудулгазын тодаргайлаарын СЭКП ТК-ның Херектер эргелелинге дагзыр.

2. Эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары СЭКП Уставынга дүүштүр партия организацияларының бюджеттериниң чер-черниң байдалдарын барымдаалап тургузар болгаш саң-хөө курлавырларын ажыл-чорудулганың кол угланыышкыннарынга — СЭКП Уставында айыткан сорулгаларны күүседиринге партия организацияларының политиктиг болгаш организакчы ажылынга материалдыг магадылалдарны хандырарынга мөөңнээр.

Партия бюджединиң чедиишкин ажып эртер, бот-акшаланыышкынга партия организацияларын белеткээр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Бо сорулгаларга дүүштүр бүдүрүлге ажыл-агый чорудулгазындан, партияның материалдыг баазазын улам-на камналгалыг ажыглаарындан болгаш өске-даа алдынар чүүлдерден сорулгаларны немей киириштирер.

Партияның акша-хөреңгилерин шын болгаш бөттүг чарыгдаарынга контрольду контроль болгаш контроль-ревизия комиссияларының киржилгези-биле хандырар.

3. Сагылга-чурумнуң байдалын, Уставтың норма-чижектерин коммунистерниң күүседип турарын партия эге организациялары болгаш партия комитеттери контроль органнары-биле демнежип алгаш хынап көөр, Устав негелделерин күүсетпес болгаш партияның материал талазы-биле деткиириинден ойталаар СЭКП кежигүннеринге хамаарыштыр принципиалдыг хоруушкунну кылыр. Ук деткимче болза амгы үениң байдалдарында чүгле саң-хөөнүң эвес, харын политиктиг айтырыг болуп турарын барымдаалаар.

4. СЭКП-ниң эт-хөреңгизиниң өнчү эргезинге хамаарышкан айтырыгларга эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-лары, партияның республика, край, область, округ, хоорай, район комитеттери «СЭКП-ниң бюджединиң болгаш эт-хөреңгизиниң дугайында» партияның XXVIII съездизиниң резолюциязын удуртулга болдурар.

СЭКП-ниң өнчүзүнүң коллективтиг, интернационалдыг характерин Пленум онзалап демдеглевишаан, партияның бирги байлаа болуп турар ол өнчүнүң камгалалын амгы күштүг хоойлунуң хемчээлинге хандырарын партия комитеттеринге дагзып тур.

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ—ҮЕНИҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Тыва АССР-ниң күрүне планынга болгаш күрүне бюджединге холбаштыр айтырыгларга саналдарның уланчызы.

Улус ажыл-агыйының чорудулгазының прогнозунуң база республиканың бюджединиң дугайында сессияга киирген материалдар 1982 чылда тургускан өртектер болгаш амгы үеде бар тарифтер ёзугаар ажылдап кылдынган-дыр, чаа болгаш эрги өртектерниң аразында ылгалды дуглаар акша-хөреңгини кайыын алырын ук документилерниң авторлары тайылбырлап-ла бээр боор деп. **Тыва АССР-ниң улус депутады, автоорук эргелелиниң начальниги В. А. МУРОМЦЕВ** саналын эгелээн. Тываның автомобиль оруктарының байдалының багайы-биле республиканың агроүлетпүрү бүдүрген продукциязының 1/3 кезиин сөөртүлге үезинде чидирип турар, а чижек санаашкын-биле алырга, республиканың улус ажыл-агыйының иштинде чидирии чылда 12,5 миллион рубль хире бар. Ынчангаш оруктар тудуун калбартырының чугулазын демдеглээш, республика бюджединиң төлевилелинде орук тудуунга үндүрер чарыгдалдар тода эвес айыттынган-дыр деп демдеглээн. Бодунуң ол бодалынга даянып алгаш, «1991 чылда күрүне бюджединиң системазының болгаш 1991 чылда Тыва АССР-ниң республика бюджединиң дугайында» Тыва АССР-ниң хоойлу төлевилелиниң чамдык чүүлдеринге хамаарыштыр тодаргай саналдарны депутат киирген. Хоойлу төлевилелиниң 8 чүүлүнге транспорт болгаш өске-даа техника аймааның ээлериниң төлээни үндүрүгнүң районнарның оруктарын септээринге, чаа оруктарны тударынга ажыглаар деп немелдени, 15 чүүлге хамаарыштыр база бодунуң саналын депутат киирген.

Улус депутаттарының Сүт-Хөл район Советиниң күүскомунуң даргазы депутат Ч. Б. МОНГУШ сессияга чугаалажып турар айтырыгже ханылавайн, чер-чер Советтериниң болгаш оларның күүскомнарының ажылын экижидериниң дугайында болгаш өске-даа айтырыгларга доктааган.

Улус депутаттарының Бай-Тайга район Советиниң күүскомунуң даргазы Н. Ч. ООРЖАК сессияда көрүп турар материалдарда арат болгаш фермер ажыл-агыйларының үндүрүүнүң дугайында тодаргай чүүл чогун демдеглеп, транспорт болгаш өске-даа техника аймааның ээлеринден үндүрүг тургузуп каарга, ону төлээр акша-хөреңгини кайыын тывар бис деп айтырыгны салган. Чоннуң азырап каан малын, бүдүрүп каан кодээ ажыл-агый продукциязын совхозтар дамчыштыр садып алырын соксадып, чондан мал, кодээ ажыл-агый продукциязы садып алырып тускай белеткел организацияларны дамчыштыр күрүнениң садып алырын доктаадырын ол саналдаан. Ук ажылды совхозтар дамчыштыр чорударын доктааткан күрүне чагыын чоннуң күсели-биле күүседир арганы оларга берип, мал бажын өстүрер, кодээ, ажыл-агый продукциязын бүдүрериниң хемчээлин улгаттырарынга совхозтарның экономиктиг сонуургалын чавырылдырып турар деп, ол чугаалаан. Бо айтырыгны эш Ооржак аңгы-аңгы деңнелдиң хуралдарынга мурнунда база көдүрүп турган. Сессияга чугаалажып турар айтырыгга ук айтырыг дорт хамаарышпас-даа болза, республика бюджедин чугаалажып тура, кичээнгейге ап болур чүүлдерниң бирээзи.

Кадык камгалалынга үндүрер чарыгдалдарны республика бюджединге киирип тура, оларны база катап «сартыктаар» дээр метод-биле көрген-дир деп. **Таңды районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи депутат А. Ш. СОНАМ-БАЙЫР** шүгүмчүлээш, шак ындыг бюджетти хүлээп алырда, бодамчалыг болур ужурлуг бис деп чугаалаан. Бодунуң ындыг бодалын кадык камгалалының ажылында чедир кылдынмайн турар чүүлдерниң чижектери-биле бадыткаан. Улус депутадының бодалы-биле алырга, кадык камгалалынга үндүрген 61911 муң рубль чарыгдалдарга ырак-та чедишпес.

Тыва АССР-ниң улус депутады Ю. С. ПУТИНЦЕВ бодунуң саналын республиканың даштыкы-биле садыг харылзааларынга тураскааткан. Бо талазы-биле чамдык ажылдар кылдынган. Даштыкы фирмалар-биле керээ чарарының дугайында айтырыгларны чоокта республиканың Министрлер Чөвүлелинге чугаалашкан болгаш ам бо февраль айда кезек тодаргай керээлер чардынары көрдүнген. Ооң бир практиктиг талазы, тодаргайлаарга, даштыкыдан садып алыр материалдыг курлавырларны республиканың бодунуң эргези-биле шилип алыр аргалыы шиитпирлеттинген. Санал берикчизи бистиң республиканың кожа регионнарында даштыкы фирмалар-биле керээ чарып ап турарының дуржулгазындан чамдык чижектерни чугаалаан.

Кожавыс Моол Арат Республика-биле кызыгаар эрттирилгезиниң айтырыглары **шериг кезээниң командири депутат И. В. ЕГОРОВТУ** дүвүредип турар. Мурнунда турганы-биле деңнээрге, Моолдан Тываже болгаш Тывадан Моолче автотранспорттуң аргыжып турары үш катап көвүдээн. Ынчангаш Хандагайты болгаш Сагаан-Толагай кызыгаарларынга тускай контроль-эрттирилге пунктуларын тургузары дарый негеттинип турар.

«Кызыл» агрофирманың баштаар черинин даргазы депутат А. И. СЕМЕНОВ бо сессияның материалдары эрткен дөрткү сессияның болгаш доктаамал комиссияларның шиитпирлери-биле тудушкак кылдыр ажылдаттынмаанын шүгүмчүлээн. 1991 чылдың республика бюджединиң болгаш улус ажыл-агыйының чорудуунуң кол-кол чүүлдери — Тыва АССР-ниң чер реформазының хоойлузу болгаш чер кодекизи чок, тараачын (арат) ажыл-агыйының дугайында хоойлу база чок.

Бөгүн Россия бюджединде национал орулганың 30 хуузу агросектордан тургустунуп турар. Ындыг турбуже, бистиң төлевилелде агроүлетпүр комплекизиниң үндүрүү 8,7 катап өскен. Шак мындыг хамаарылга турда, бис кодээни кажан-даа бут кырынга тургузуп шыдавас бис. Тургустунуп турар стабилизация фондузу кончуг эвээш, харын-даа ооң дугайында тодаргайлаттынмаан болуп турар.

Бо хүлээп ап турар хоойлуларывыс таарыштыртынган өртектер турда, орта ажылдап шыдавас. Ол дээрге меге өртектер-дир, чүге дээрге негелде болгаш херегледи ол таарыштырып шыдавас. Бараан-сараң чок турган болдур, ам-даа ол чок хевээр.

Республиканың чонун аъш-чем-биле медицина негелделерин ёзугаар хандырар дизе, кодээ ажыл-агый продуктуларын болбаазыратканындан 30 хуузун хостуг садар, а арткан 70 хуузу аъш-чем үндүрүү болгаш күрүне чагыынче кирер ужурлуг дээрзинге саналдакчы бүзүрелдиг.

Дараазында **ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. САГААНДАЙ** бюджет болгаш прогноз дугайында чугаалажып тура, херээжен чоннуң ажыл, амыдыралын экижидериниң талазы-биле кым-даа кичээнгейге албаанынга хараадаан. Кодээ ажыл-агыйда ажылдап турарларның 43 хуузу — херээженнер. Оларның ажылдаар байдалдары кончуг берге, ылангыя саанчы кижи бир хүнде чеже аар чүъкту дажыглап кээр-дир? Совхозтар оода-ла ийи дугуйлуг идер-терге дээн ышкаш бодуун херекселди садып бербейн турар.

Улаштыр улус депутады херээженнер ажылының талазы-биле бодалдарын чугаалаан. Мурнунда партия райкомнарынга турган херээжен чон ортузунга ажыл чорудар килдистерни дүжүрүп каапканындан, ам ажыл туруп алган. Херээженнер ажылы Советтерге улуг дузаны чедирип турар болганда, маңаа тускай хостаткан ажылдакчыларны үндүрерниң айтырыын чүге шиитпирлеп болбазыл? База ол ышкаш совхозтар төптеринге херээженнер чөвүлелиниң шалыңы-биле ажылдаар даргаларын тургузары күзенчиг. Ынчангаш оларга таарымчалыг байдалды тургузуп, тускай өрээлден үндүрүп берзе эптиг деп, ол саналдаан.

* * *

Хоорайда аш чарлаан хамаатыларның негелделери-биле холбаштыр тургустунган комиссияның дыңнадыынга хамаарыштыр саналдар эгелээн.

Кызыл ЦЭС тудуг эргелелиниң ажылчыны депутат **А. В. КОВАЛЬЧУК** бодунуң чугаазынга туруп келген айтырыгның нарын, бергезин ынчангаш ооң сагыш-сеткилин хөлзедип турарын эгезинде айыткан.

Аш чарлааннарның оргкомитединиң даргазының оралакчызы С. А. Байыр бодунуң килеңниг чугаазынга «аш кижини тодуг кижи эскербес, тоовас» деп сөстерни ажыглааныңга хамаарыштыр депутат бодунуң бодалын чүге чугаалаан. Бир эвес, шынап-ла, ындыг болза, депутаттар аңаа чүге сөс бергенил, ооң чугаазын дыңнааныл, хүн чурумунга ону кииргенил? Ынчангаш бо бүгү утаан-сарыылдыг чоруктуң демдээ, аш чарлааннарны база оларның оргкомитедин сессия, депутаттар хүндүлеп көрүп турарының чижээ-дир.

Ынчаарга ол боду кандыг-бир партияның кежигүнү-даа эвес, бодүүн ажылчын кижи. Амгы бо политиктиг демиселдиң утказын чөрле билбейн турарын ол дыңнаткан. Республикада байдал, ооң иштинде аныяктар айтырыы берге, ынчалза-даа ону ындыг арга-биле шиитпирлеп болбас дээр бодалын А. В. Ковальчук илереткен. Боттуг чуртаа, хемчеглер херек. Ынчангаш аш чарлааннарның айтырыын сессияның хүн чурумунга киирер дээш ол боду база бадылааның дыңнаткан.

Ооң соонда депутат Г. Ч. Ширшин биле Ч.-Д. Б. Ондарның ажыл-ижинге хамаарыштыр бодалын илереткен. Бир-тээ, эш Ондарның Дээди Советтиң Даргазынга сессияга бадылаан болганда, аш чарлааннар, оргкомитет депутаттарга база бүзүревейн турар ышкажыл. Негелделерниң бирээзинге харыы кылдыр депутат А. Ковальчуктуң медеглээни чүл дээрге Ч.-Д. Б. Ондар бергелерден чалданмас, ындыг айтырыгларны шиитпирлээр дээш туржуп турарын чугаалаан. Эң ылаңгыязында эрткен чылын болуп эрткен нарын байдалдыг митингилерге, хуралдарга ол киришкен, чүве чугаалаан. Тургустунуп келген байдалды чогумчалыг шиитпирлээри-биле бо чарлаан ашты баштайгы сагындырыг хемчег кылдыр санаарын, ону соксадырын киржикчилерден база оргкомитеттен ол дилээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы депутат Ч.-Д. Б. ОНДАР чамдык депутаттарның негелдези-биле тайылбыр берген.

Политиктиг демиселдиң бо хевирин демократтың өөредии деп санап турарын, кижи бодун боду көргүзериниң бадыткалы кылдыр санап турарын эгезинде айыткан. Мурнунда чуртка, партияга турган администратывтыг системаны 1985 чылда буруу шапкан, ооң соонда чаа хөгжүлде эгелээн, ынчаарга сөөлгү үеде мурнуку эки чүүлдерни шуптузун шыйып каантары согур болгаш дүлей чорук дээрзин ол айыткан. Ч.-Д. Ондар республиканың улус ажыл-агыйының адырларында 30 чыл ажылдап турарын, ол үениң дургузунда бүгү-ле аргаларын, күжүн болгаш мергежилин үндүрүп келгенин чугаалааш, аңаа удур буруудадыышкынны хүлээп албайн турарын айыткаан. Депутаттар болгаш чалаткан эштер, силерниң-не аракарга ажылдап, өзүп келдим, ынчангаш кандыг байдалдыымны билир силер деп, ол чугаалаан. Моон соңгаарда, бир эвес депутаттар, чон бүзүрээр чүве болза, чон дээш кады ажылдаарын ол бүзүреткен. Ынчангаш аш чарлааннар база оларны органзастааннар-даа хамык негелдезин аңаа эккээрин, кады чугаалажып, шиитпирлеп көөрүнге белеңин ол дыңнаткан, оргкомитет бодунга улуг харыысалганы чүктеп турарын депутат түңнелинде чугаалаан.

Ооң соонда Ч.-Д. Б. Ондар депутаттарның айтырыгларынга харыылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң бирги секретары, ССРЭ-ниң улус депутады Г. Ч. ШИРШИННИҢ тайылбыры элээн делгеренгей болган. Ол болза партия рескомунуң бирги секретары болганда, ону конференция соңгаан болганда, хамыктың мурнунда республиканың партия организациязы — бот-тускайлаң политиктиг организация ооң ажылдаар-ажылдавазын шиитпирлээр эргелиг дээрзин ол дыңнаткан.

Ынчалза-даа, бир-тээ, мындыг айтырыг туруп келген болганда, эш-өөр-биле ол сүмележип, тайылбыр бээр бодап турарын чугаалаан. Бистиң чуртувуста эде тургустунуушкун баштайгы бодап планнап турганы ышкаш болбайн турар. Частырыгларны, алдагдалдарны партия болгаш совет органнар кылгылаан, ону ам сайгарып, өөренип көрүп турар. Ниити чуртта ышкаш, бистиң республикада база ындыг чүүлдер болуп турар. Эде тургустунуушкун, рынокче шилчилге үези черле берге болур. Ону ажып эртер херек. Аш чарлааннарның негелделеринде шын чүүлдер база бар дээрзин Г. Ч. Ширшин айыткан. Байдалды-ла чогумчулары тергиин чугула.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧУРУКТА: сессияның ажылының үезинде. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Москвага ужуражылышкыннар

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков февраль 5-те партияның Москвада Дзержинск райкомунга партия активи-биле ужурашкан. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленумунуң ажылының түңнелдери, чуртта экономиктиг болгаш политиктиг байдалдың эң чугула айтырыглары база коммунистерниң аразынга чөрүлдээлерни болдургая идеология айтырыгларының талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының туружу — ол ужуражылышкының кол темалары болган.

Бо айтырыгларны чүгле совет кижилер эвес, харын даштыкыда база сонуургап турар. «Эн-би-си» америк телекомпаниязының корреспондентизи РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарындан ужуражылышкын мурнуу чарыында интервью алган.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ СОҢГУЛДАЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДА

«Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлунуң 21 болгаш 54 чүүлдеринге дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Васильевич Содунамның бүрүн эргезиниң хуусаа бетинде доозулганы-биле холбаштыр Азас № 112 соңгулда округундан үнүп чоруткан Тыва АССР-ниң улус депутадының оруунга соңгулданы 1991 чылдың март 17-де, воскресеньеде эрттирерин Төп соңгулда комиссиязы доктааткан.

Соңгулда мурнунуң ап чорудар хемчеглерин дараазында хуусааларда доктааткан: округту тургузарын февраль 6-га чедир, участок комиссияларын — февраль 18-ке чедир, депутатка кандидаттарны дешпидерин — февраль 25-ке чедир, оларның бүрүткелин февраль 25-тен 27-ге чедир, соңгукчулар-биле ужуражылгаларны бүрүткээн хүнүнден эгелээш 1991 чылдың март 16-га чедир эрттирер.

Кызыл хоорайның бөлүк хамаатыларының аш чарлаан чорууң чугаалажып көргениниң түңнелдериниң дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалы болза**:

1. Кызыл хоорайда бөлүк хамаатыларның аш чарлаан чоруунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң бешки сессиязының тургускан комиссиязының кылган информациязын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. Аш чарлаан хамаатыларның кылган негелделеринде экономикада болгаш социал талада, аныяктарның ажыл, амыдыралында чедир шиитпирлеттинмээн чидиг айтырыгларның, ол ышкаш республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының база ук органнарның удуртулгазының ажылында четпестерниң болгаш чедир кылдынмайн турар чүүлдерниң тургустунуп турарын демдеглээр.

3. Негелделерни илергейлээринге аш чарлаарының хевирин шилип алганын таарымча чок деп көөр болгаш утаан-сарыылдыг боор, аш чарлаашкынын соксадырын ону эрттирер талазы-биле тургустунган оргкомитетке болгаш аш чарлаашкынының киржикчилеринге саналдаар.

4. Республиканың Министрлер Чөвүлели болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң аныяктар херээниң талазы-биле доктаамал комиссиязы оргкомитеттиң болгаш аш чарлаашкынының киржикчилериниң негелдезинде кирген айтырыгларны бир ай хуусаада чугаалажып көөр болгаш ол талазы-биле тодаргай хемчеглерни ажылдап кылгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунга киирип келир.

5. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссиялары, улус депутаттары сессияның бо айтырыг талазы-биле хүлээп алган шиитпириниң дугайында соңгукчулар ортузунга тайылбыр ажылын чорудар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай

1991 чылдың февраль 6.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы

(Уламчызы. Эгези 1-ги арында).

Эрткен чайын нийти республикага байдал дүшкүүрлүг турган. Улуг күжениишкинниң түңнелинде тургустунган ол чорукту ажып эртер хемчеглерни алган. Бичии чавырлы берген. Ынчаарга ам бо чамдык аныяк кижилерниң аш чарлааны-биле холбаштыр база катап берге байдал тургустунуп келген.

Рескомнуң бирги секретары оон соонда бо амгы политиктиг чорукту тургустунуп келгенин билип, ацаа удурланмайн турарын депутаттарга дыңнаткан. Оргкомитеттиң даргазының оралакчызы С. Байырны ооң мурнунда-ла билирин, ынчалза-даа ам кээп ооң аажок шыжыттып турарын черле билбезин чугаалаан.

Бо политиктиг чорук дээрге күрүне албан черинде албан-хаакчыттарның организастааны чүүл-дүр. Ооң салдары, түңнели эки эвес болур дээрзи чугаажок. Тыва дугайында тараап чугааларга чугаа немежир. Ол чедиишкин бе?

Сөөлгү үеде национал айтырыгны чүгээртедип алганын, ол дугайында республиканың удуртур органнарының база бодунуң-даа ап келген хемчеглериниң дугайын Г. Ч. Ширшин дыңнаткан. Тыва дугайында парлаттынып тургулаан материалдарга харыы кылдыр «Советская Россия» солунга чүүлдү ол бижээн. Партия ТК-га болган чөвүлел хуралга база бирги секретарь тайылбырлаан. Сибирьниң партия обкомнарының, крайкомнарының секретарьларының чөвүлел хуралынга Тывада байдал дугайын тайылбырлаан. Тыва студентилерниң өөренип турары дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге республиканың төлээлери чораан. О. Липчинскаяны судка бээр деп шиитпирлээн, ону харын бистиң чамдык эштериниң буруузу-биле саадаткан.

Ооң соонда Г. Ч. Ширшин сессияга чүве чугаалап тура, олар — Ч.-Д. Ондар биле Г. Ширшин чонунуң, республиканың ат-алдарын кудулаткан дээр С. А. Байырның буруудадыышкынынга харыылаан. Хову-Аксынга болуушкунну дыңнай сал-ла, удуртукчу чамдык эштер-биле дораан барып чеде бергеш, ацаа ажылдап турганын, оон соонда ук болуушкун дугайын телевидениеге тайылбырлаан бирги секретарь база катап сагындырган. Ынчангаш ону национал айтырыгны өөскүдерниң күткүктүзү деп буруудадыышкынга шуут удур болуп турарын дыңнаткан. Хову-Аксыга ол болуушкун дээрге хамыктың мурнунда хулиган херек болган дээрзин Г. Ч. Ширшин база катап чугаалаан.

Республиканың ийи удуртукчузун ажылындан дүжүрерин негээн бо политиктиг чорук берге, бодамча чок чорук, чамдык кижилерниң шын эвес сеткилиниң илерлээзи, эрге-чагырга дээш эпчок арга-биле демисежип турарлар ол аныяктарны боттарының мурнунга тудуп турар-даа чадавас.

— Шын, чөптүг шүгүмчүлел дээш туржур мен. Ынчангаш үндезин чок буруудадыышкынга удур мен — деп, Г. Ч. Ширшин медеглээн. Эң ылавылыг бодунуундан өске бодалдыгларны дорамчылаар кижи деп буруудадыышкынга удурут. «Ширшинниң репрессиязы» деп чаа чүүлдүң аайын тыппайн турарын ол дыңнаткан. Азы бо бүгү дээрге, ажылындан мурнунда үндүрткен чамдык эштерниң кылып турары бүдүү түлгедиишкини чадавас дээрзин, кижилерге эки кылырга, харын чамдыктар дедир баарын ол чугаалаан. Иштики херектер министриниң оралакчызы В. Лукашов дээш ону буруудадып турары кандыг-даа үндезин чок деп медеглээн. Ону Тыва АССР-ниң улус депутады кылдыр соңгуткан дугайында Мандат комиссиязының илеткелинде бар, депутаттар ону бадылаан. А Г. Ч. Ширшинниң ацаа киржилгези, буруузу чүл? Кижи бүрүзү кылыр ажылдыг, ол дээш харыылаар, оон айтырар ужурлуг.

Аныяктарны ажылга кирери бисте эң берге айтырыг боор турар, мында буруулуглар шупту, ооң иштинде бирги секретарьның база бар дээрзин Г. Ч. Ширшин миннип чугаалаан. Ынчаарга ол айтырыгны шиитпирлээр дээш, ол боду база ажылдап турар, эң ылавылыг республиканың Дээди Совединиң аныяктар херээниң талазы-биле доктаамал комиссияның составынга ону кирерин боду дилээн.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дээш өске эштер-биле кады кандыг-кандыг хемчеглерни ап келгенин, ооң түңнелинде ТК-ның база ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдары үнгүлээнин, кол-кол объектилерни тудары дээш канчаар туржуп келгенин, кымнарга айтырыгларны өске эштер-биле кады тургусканын Григорий Чоодуевич тайылбырлаан.

Бистиң республика чиг эттиң баазазы, ону болбаазырадыр бүдүрүлгелер чогу дээш шүгүмчүледип турарын айыткаш, ол үеде бо айтырыгны Москвага тургузары кандыг турганын база чугаалаан.

Аш чарлааннарның база бир буруудадыышкынынга — черни хуу өнчү кылдыр шиитпирлеринге ол боду удурун база катап дорт чугаалаан. Черни садары дээрге чуртту сатканы ол дээр дугайында бодунуң бодалын бирги секретарь дорт илереткен.

Репрессияга хамаарыштыр кылдынып турар ажылга Г. Ч. Ширшин доктааган. Бо айтырыгны март айда реском көөр. Амдызында 300 ажыг кижини агарткан. Ам-даа көөр херектер бар. Тускай комиссия база ажылдап турар. Ажыл нарын болгаш берге.

Дараазында Г. Ч. Ширшин аш чарлаан аныяктар-биле харылзаазынга хамаарыштыр тайылбыр кылган. Ол дугайын бо чылдың январь 29-та Москвадан келгениниң эртенинде дыңнаан. Ынчангаш рескомнуң харысалгалыг ажылдакчызы П. Т. Дамба-Хууракты оларже чоруткан, оларның негелдезин билип алган, ынчангаш аш чарлааннар-биле ужуражыр күзелдиин сөглеринге, олар ону хүлээп албаан болган. Оон катап-ла албан-ажыл аайы-биле база катап Москваже чорупканын ол дыңнаткан.

Бо улустуң негелде-айтырыгларын ацаа С. А. Байыр келгеш чүге тургуспааныл ол айтырган. Ынчангаш бо чорук дээрзе олче, рескомнуң бирги секретарынче политиктиг ыыдыышкын-дыр деп ону шак ынчаар көрүп турарын Г. Ч. Ширшин сессияга дыңнаткан. Ынчалза-даа ол дээш аш чарлааннарның буруудатпазын чугаалаан. Олар дээрге өске улустуң организастаан политиктиг херээниң ацаа бодүүн киржикчилери-дир. Республиканың бүгү чонун каттыштырар деп сорулга туруп турда, бо херек ацаа дуза болбайн турарын түңнелинде ол айыткан.

Чадаалада районнуң төп эмнелгезиниң салбыр эргелекчизи депутат Э. С. ДОНГАК аш чарлаан бо аныяктарның дугайын районга тура дыңнааш, шуут-ла кайгап кааның дыңнаткан. Маңаа, Кызылга, келгеш, харын хөйнү билип алгаш, боду түңнел үндүрген. Ынчангаш ол аныяктарның аш чарлааны боттарынга берге, республикага-даа, ол хамаан чок бо сессияга-даа берге байдалды тургускан-дыр дээрзин депутат сагышсырап демдеглээн. Чүге дизе олар айтырыгны канчаар шиитпирлээрин хынамчалыг бодап албаан, мурнунда кымга-даа барбаан. А бисте янзы-бүрү комиссиялар бар, оргкомитеттиг улус-тур. Кымның-биле-даа ужурашпааннар-дыр. Черле ынчаш чедир кылбаан ажыл илдеп. Дээди Советке, партияның рескомунга-даа чеде бээр, негелделерин баштай ацаа тургузар ужурлуг турган.

Четпестер, частырыглар чүгле бистиң Тывада эвес, харын бүгү чуртта бар дээрзин Э. С. Донгак айыткан. Частырыглар бар, ол дугайын ам миннип тур бис. Аш чарлааннар база оларны деткип турарларның аразында аныяктар хөй. Олар ниитиг байдалды билбейн турар хире-дир деп, чигзинип депутат чугаалаан. Ам митинг демократиязы эрткен. Политиктиг деп состүле эки деп билир болза шын эвес.

— Бистиң удуртукчуларывыс Г. Ширшин биле Ч.-Д. Ондарны буруудадып турар улус-тур. Мен оларны көрүп келдим. Бо даргалар эде тургустунуушкунга киржип турар улус-тур. Консерватизм харын бар. Ортаа талада чоруп турар улус. Ол чамдык талада эки, ажыктыг болур чүве — деп, Э. С. Донгак медеглээн.

Оон аңгыда, бо удуртукчулар черни хуу өнчү кылдыр садарынга таарышпайн, чөпшээрешпейн турары чөп деп, депутат оларга болушкан. Шак бо болуушкундан политиктиг, юридиктиг-даа түңнел үндүрер херек, ынчангаш бо ийи удуртукчуну дужурер, дужурбезин республиканың Дээди Совединиң база партияның рескому шиитпирлээр эргелиг дээрзин санал берген депутат түңнелинде айыткан.

РСФСР-ниң КП-зиниң Каа-Хем райкомунуң бирги секретары улус депутады В. Б. ПЕТРОВ.

— Аш чарлаан аныяктарның дугайында дамчыыр чугааны «Совет Тыва» совхозка тургаш дыңнааш, кайгап калган мен. Ол бүгүте мээң хамаарылгам багай болган. Андрей Ашак-оол, Леонид Мындрима болгаш Василий Саая оларның политиктиг аш чарлаашкынын буруу шавар-дыр мен.

Политиктиг аш чарлаашкынының оргкомитединге, бүгү депутаттарга аныяк кижилер аш чарлаарындан ойталаарын чугаалаарын күзээр кижи-дир мен.

Бо бүгү чүүлдү политиктиг экстремизм кылдыр санаар-дыр мен, бөгүн долаага Ширшин болгаш Ондарны ап, ыйыдарын оралдажып турар-дыр. Бир эвес ук болуушкунга чогуур шиитпирлиг үнелелди бербес чүве болзувусса, шак мындыг чүүлдер соң даарта бүдүрүлге черлеринге, суурларга болбас деп магадылалды кым бээрил? Дараазында кым болурул?

Республиканың Дээди Совединиң Даргазын бистер, улус депутаттары ук эрге-дужаалга хөй үн-биле бадылап алган болгай бис. Ацаа бүзүрелди көргүскен болгаш бүзүреп-даа турар бис. Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр алыр чүве болза база ындыг. Тываның 20 муң ажыг хөй националдыг коммунистериниң өмүнээзинден конференцияга хөй үн-биле ону боттарының баштыңы кылдыр соңгуп алган. Ол бүгү ацаа бүзүрелдиң херечизи-дир. Аш чарлаан кижилерниң аразында чаңгыс-даа коммунист чок. Ындыг төлээде оларның Г. Ч. Ширшинге кандыг-даа хамаарылгазы чок-тур. Бирги секретарьның ажыл-чорудулгазын чүнү-даа мурнунда коммунистер шиитпирлээр-ле болгай.

Мен бодап көөрүмге, амгы байдалда политиктиг сарыылдыг чорукту, кижизиг шынарлыг бо бүгүже көрүнзе эки. Чөптүг шиитпирни тып, удур-дедир чугаалажылганы чорудары күзенчиг.

Кызылдың эът комбинадының директору улус депутады Б. А. КОНУСПАЕВ:

Бо болуушкунга хамаарыштыр дыка хөй айтырыгларны мээң округтумнуң соңгукчулары салып турар. Кызылдың хлеб комбинадының булочка кылыр цегиниң ажылчыннарының мээң адымга киирген кыйгырыын таныштырарга мындыг: бригаданың бүгү кежигүннери аш чарлаан аныяктарны деткип турар. Мону сессияга дыңнадыр бодадым.

А мээң хамаарылгам кандыгыл? Маңаа харыылаары берге. Аш чарлаары ук хамаатыларның боттарының хууда херээ-дир дээрден башка, оон өске чүве чугаалап шыдавас-тыр мен.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады К. А. БИЧЕЛДЕЙ.

Аш чарлаары дээрге амгы байдалга хамаарыштыр ап көөрге, демиселдиң ындыг-ла кончуг таарымчалыг эвес хевири-дир. Ону билбишаан, амгы үеде ук аныяк кижилерниң амы-тынын оларның боттарындан камгалап алырын бодаар ужурлуг бис.

Бо бүгү болуушкуннарда мээң адым база кирип турар чүве-дир. Кандыг-даа чүүл болурга мээң-биле холбашкан болур апаар-дыр, черле хоржок. Ацаа черле чаңчыгып шыдавас кижи мен ыйнаан.

Ийе, бо оолдар республикадан дашкаар черге турумда менче долгааш, политиктиг аш чарлаарын дыңнаткан улус. Мен оларны эки дензигүүрлеп, бодашып алдыңар бе, ооң уржуун эки билип турар силер бе деп айтырган мен. Олар эки билип турар бис дээннер. Хамаатыларның амы-хууда херээнге канчап киржир боор.

Бо сессияның мурнундан аш чарлаашкынының талазы-биле ажылды чорудар комиссияны тургускан болгай бис. Ынчалза-даа ук комиссия ажылын эчизинге чедирбеди. Аш чарлаашкынының ужур-утказын, болуп болур уржуун сайгарар тургаш, комиссияның кежигүннери Ширшинни, Ондарны агартырынга ойлешкен. Мен ону шын эвес деп көөр-дүр мен. Ынчангаш мындыг саналдарны киирер-дир мен. Бирээде, комиссияның ажылын бүгү талалыг эвес деп санаар. Ийиде, Ч.-Д. Б. Ондарның эрге-дужаалындан халажырының айтырыын Дээди Советтиң сессиязы, а Г. Ч. Ширшинниң — республиканың коммунистериниң партия конференциязы шиитпирлээр эргелиг деп санаар. Үште, Г. Ч. Ширшин болгаш Ч.-Д. Б. Ондар чогуур шиитпирни үндүрүп, тодаргай түңнелди боттарынга кылыр ужурлуглар.

РСФСР-ниң КП-ниң рескомунуң секретары депутат Д. Л. ТИНМЕЙ чугаалажып турар айтырыгда ооң бодунуң ады кирип турарынга хамаарыштыр тайылбырны кылган.

Оон аңгыда болуп турар чүүлге медучилищениң сургуулдарын киириштиргени шын эвес деп, ол чугаалаан.

Хову-Аксыдан ажылчын депутат А. А. КААДЫР-ООЛ саналынга аш чарлаан оолдар-биле каш катап ужурашканын, ацаа компромисстиг шиитпирни тывары чугула дээн.

Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. НОРБУ бодунуң саналынга бо дээрге бодамчалыг организастаан акция ышкаш-тыр дээш, ниитизи-биле чуртта база республикада байдал мындыг берге турда, ындыг чүүлдерниң ажы бар бе деп чугаалаан. Аш чарлааны ыдкаш мындыг чүүлдер чүге-даа чедирип болур-дур. Ону бодаза чогуур. Моон соңгаар черле чүү болур чүвел деп кижи бодай бээр-дир деп, хоочун коммунист чугаалаан.

Аныяктар депутат К. А. Бичелдейни хүндүлээр, ацаа бүзүрээр. Депутат К. А. Бичелдейниң адын ол адап, кажан аш чарлаар дугайында оолдар дыңнадырга, чүге коммунист эштеринге, хоочуннарга чедип кээп, сүмелешпээнил деп оон айтырган. Кандыг бир уржук болу берзе, ол депутат боду хууда харысалгалыг деп, ол чугаалаан.

Т. Ч. Норбу боду республиканың удуртукчулары Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар-биле кады ажылдап чорааның. Тываның экономиказының, культуразының хөгжүлдези дээш олар бүгү күжүн берип чораанын билирин демдеглээн. Г. Ч. Ширшинге аныяктар айтырыгларынче дорту-биле киржирин сүмелээн.

Тыва АССР-ниң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазының болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат Н. А. ОНДАР аш чарлааннар-биле ужуражып, сайгарган комиссияны депутаттар боттары тургусканын чугаалаан. Бо болуушкун дээрге политиктиг ханы дазылдыг-дыр. Ооң уламындан корум-чурум чок чүүлдер өөскүүрүнге-даа чедирип болур. Ону деткип турарларның аразында херек эрттирип чорааннар-даа киржип турар-дыр дээн.

Аныяктар дугайында хоойлуну хүлээп алырын соңгаарладып туруп берген. Чугула проблемаларын тодаргай өөренип көргеш, чооккуу март-апрель айларда чонга дыңнадырын ол сүмелээн. Аныяктар айтырыгларының талазы-биле комиссияның кылган ажылы барык чок. Удуртукчуларны депутаттар соңгаан болганывыста, бистерни дедир кыйгыртып турары ол эвеспе деп демдеглээн.

Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат Э. Х. ООРЖАК комиссияның дыңнадыын сайгарып көргеш, кандыг-бир түңнел үндүреринче депутаттарның кичээнгейин угландырган. Ооң бодап турары-биле алырга, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар Президиум чыырының бетинде, аш чарлаан улуска баар турган, Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр база-ла ол чүүлдү депутат чугаалаан. Ынчанган болза удуртукчуларның талазындан мерген угаанныг болур турган ийик дээрзин депутат тайылбырлаан. Аш чарлаан аныяктарга-даа таарымчалыг болур турган диген сөстүң соондан мындыг бодалды илереткен: бир эвес олар өске кижилерниң холунуң чепсээ болу берген болза, ол дугайын тайылбырлаар турган. Айтырыг кымның адынга тургустунган болдур, чүък оларга хамааржыр апаар дээн бодал-биле депутат саналын доскан.

«Хат чок болза, сиген бажы шимчевес» деп сөстер-биле **Сүт-Хөл райкүүскомунуң даргазы депутат Ч. Б. МОНГУШ** саналын эгелээн. Ооң санап турары-биле алырга, чедир кылдынмаан чамдык ажылдар чон аразынче шоолуг кирбейн, четпейн турарындан мындыг байдал тургустунуп кээр. Ону хүлээп алза эки боор деп саналдаан.

Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң автобаазазының начальниги депутат В. Д. ТАВБЕРИДЗЕ айтырыгга хамаарыштыр дараазында чүүлдү чугаалаан. Бодалдар аңгы-аңгы боор турар-дыр, ынчангаш чаңгыс аай кандыг-бир шиитпир хүлээп алырының чугулазын тайылбырлааш, чугаа чорударын сүмелээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кадык камгалалының, ог-бүле, не-чаштың айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы депутат З. Н. САТ саналынга дараазында айтырыгларга доктааган. Ооң мурнунда санал берген депутаттар кым деп депутаттың соңгукчулары ол деп айтырыгны кодуруп турганын барымдаалааш, саналын олче угландыр чугаалаан. Депутаттың соңгуттурганы округта сургуулдар эвээш эвес, олар-биле чугаалар үезинде бо айтырыгларга хамаарыштыр чугаа тургустунмайн турганын ол сессияга дыңнаткан. Ынчалзажок аныяктар, не-херээжен айтырыының талазы-биле шиитпирлээри негеттинип турар чүүлдер хөй, ол дээш политиктиг демисел турар апаар, ынчалза-даа ооң арга-хевирин мындыг янзылыг кылдыр эвес, а өскээр, өске арга-биле көөрү чугула диген бодалды депутат саналынга илереткен. Мындыг байдалда өске кижилерге айыылдыг болгу дег кандыг-даа ындыг чүүлдү ажыглавазын депутат сагындырган. Шын, бодамчалыг түңнелди үндүрерин ол саналдааш, харысалга оргкомитеттен улуг дээрзин чугаалаан.

Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары депутат Б. К. ШОМБУН айтырыгга хамаарыштыр база бодалын илередип, санал киирген. Ол акцияга хамаарыштыр сессия бодунуң туружун илередир апаар дээрзин ол чугаалааш, аш чарлаан хамаатылар-биле ужуражыр дугайында айтырыгны көдүрүп, сүме киирген. Бо талазы-биле сессияга болган чугааны соңгукчуларга чедирериниң чугулазын чугаалаан.

Бай-Хем районда «Саян» совхозтуң малчыны депутат Д. С. ДОТПАА политиктиг аш чарлааннарга хамаарыштыр чугаалап тура, көдээниң хөгжүлдези, сайзыралы дээш аныяктар база сагыш човап турар-дыр деп бодалды илереткеш, дең эвес чоруктуң төнчүзү мындыг чүүлге чедирген эвес бе деп айтырыгны тургускан. Аш чарлаан аныяктарның негелдезин өөренип көөрүн депутат саналдаан.

Республиканың чурттакчы чонунуң аразында, ылангыя аныяктарда, амгы туруп турар эрге-чагырыгга, партияга удур хөөннер бары чажыт эвес деп, **күш-ажылдың болгаш партияның хоочуну С. С. СОНАМ** саналын эгелээн. Удур туржуушкунну ажып эртер дээр болза, боттарын билчиринче чүткүл, чөпшээрежилге, дугуржулга турар ужурлуг. Чугаалажып турарывыс депутаттар Ч.-Д. Б. Ондар, Г. Ч. Ширшин оларның болгаш депутат К. А. Бичелдейниң аразында чөрүлдээлер бары бүгүдеге билдингир, коскуле болгай. Мен бодап көөрүмге, хамыктың мурнунда бо үш эш аразында чугаалажып, чөптүг дугуржулгага келгеш, аш чарлаан оолдарга ужелээн баар ужурлуг. Чүге Бичелдейил дээр болза, бистиң тыва оолдар, кыстарның аразында оон эвээш эвес ат-алдарлыг, хүндүткелдиг боор турары билдингир-ле болгай. Олар ужелээн барып, оолдар-биле чугаалажып, аш чарлаашкынының соксадырының чугулазын оларга угаадып, дилээзиннер. Бир-ле политиктиг шугумну чорударының чепсээ болган оолдар-дыр. Ол дугайында чаңгыс эвес кижи чугаалады, оларның-биле чөпшээрежип турар мен. Ук айтырыг талазы-биле тускай шиитпирни хүлээп алгаш, парлалгага үндүрерин хоочун саналдаан.

Офицер депутат И. В. ЕГОРОВ бодунуң саналынга моон мурнунда республикага туруп көрбээн, ацаа эвес байдалга сессияның таваржып келгенин чугаалаан. Ынчалза-даа өске күрүнелерниң, чурттуң өске девискээрлериниң дуржулгазы моон сөөлгү эвес болуруң херечилеп, көргүзүп турар. Бир эвес бо талазы-биле тодаргай шиитпир хүлээп албас болза, байдал оон нарыыдап болур. Чүве чугаалаан улус аш чарлааннары оолдар, харыы-даа элээдилер дээр чыгыы, ол канчап ындыг чүвел деп, депутат кайгаан сеткилин илереткен. Оларның эң бичиизи 30 харлыг, оларны канчап бичии, чүвени ам-даа кижи билбес кижилер дээрил? Хоочунувус Тамара Чаш-ооловнага харын бичии оолдар-ла ыйнаан, а мээ — чок. Бо дээрге баш буруңгаар планнаттынып, белеткеттинген хөделиишкин-дир, ону эки угаап-бодаар ужурлуг бис. Оларның артында кымнар туруп турарыл? Мону база бодаар апаар.

Ол хөделиишкинниң буруу шапкан дугайында шиитпирни Тыва АССР-ниң Дээди Соведи хүлээп ап, Тываның чурттакчы чонунга бо талазы-биле кыйгырыг кылыр ужурлуг бис деп, офицер депутат онзалап демдеглээн. Ч.-Д. Б. Ондар биле Г. Ч. Ширшинни чон соңгуп алган болганда, бир-ле бөлүк кижилерниң оларның албан-дужаалындан халажырын негээр эргези чок деп бодаар мен. Ынчангаш аш чарлааннарга хамаарыштыр ону соксадырын негээн медеглелди кылгаш, бир эвес олар ону күүсетпес болза, хоойлу бутаар административтиг хемчеглерин-даа онаап болгай деп, депутат чугаазын доскан.

* * *

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязы дүүнгү ажылын депутаттар **Г. Ч. Ширшин, Ч.-Д. Б. Ондар, К. А. Бичелдей** оларның дыңнадыы-биле эгелээн.

Силерниң даалгаңар ёзугаар, февраль 5-те, аш чарлаан хамаатылар-биле ужураштывыс. Чугаа болган, ол беш шак уламчылаан. Сессияга киирген документилер нийти утказы, а беседа кончуг тодаргай болган, деп, **Г. Ч. Ширшин** чугаалаан.

Г. Ч. Ширшин ужуражыышкын үезинде үнүп келген айтырыгларга доктааган. Аныяктар дугайында айтырыгларга, аныяктар парлалгазынга, эрге-хоойлу органнарынга, РЭМТ-ниң болгаш музейниң багай бажыңнарынга. Республиканың Культура министерствозунда кадр политиказынга хамаарыштыр, ол ышкаш удуртукчуларының артык эргелериниң, бөдүүн ажылчын чоннуң дужуметсиг чоруктан камгалал чогунуң, республиканың дыка хөй черлеринде культура одагларының сандаргай байдалының, районнарга кооперативтер ажыдарында бергедээшкиннериниң, хуу өнчүнүң дугайында айтырыглар чугула черни ээлеп турар.

Ужуражыышкынга партия болгаш совет органнарга хамаарыштыр хомудалдар хөй болган. Аңгы-аңгы деннелдиң удуртукчулары концерттерге, культура ажылдакчыларының аныяктар-биле чоруткан массалыг хемчеглеринге херек кырында келбейн турар. Культураның чаңыс деннели, мөзү-шынарның болгаш кижизиг чоруктуң четпейн турары кем-херектиң өзеринге, аш чарлаашкынынга чедирген. Ужуражыышкынга хөй уругларлыг болгаш бот нелериниң байдалының, аалчылар бажыңнарының, районнарда столовааларның багай ажылының, республиканың суверенитединге, дыл талазы-биле айтырыгларга хамаарыштыр база чугаа болган.

Аш чарлаарын соксадып, ол кижилерниң кадыын быжыктырары-биле эмчилеге чыттырып, оон соонда шупту «төгерик столга» олуруп алгаш, негелделер чугаар тодаргай чугааны чорудар кылдыр кыйгырган бис деп, түңнелинде ол чугаалаан.

Ооң соонда **Ч.-Д. Б. Ондар** сөс алган. Аш чарлааннар-биле ужуражылга ажыктыг болганын ол демдеглээн.

Чазактың кылып чорудуп турар чогумчалыг ажылдарының дугайында аныяктарның эки дыңнап билбейн турарын депутат айыткан. Аныяктар-биле ужуражып турары дыка чугула. Культура деннелиниң, нийти угаан-бодалдың сайзырааны-биле холбаштыр бистиң ниитилелде кижи бүрүзүнүң бот-тодаргайлаашкыны чоруп турар. Ук ужуражыышкынга киирген саналдарны чугулалап көргеш, аныяктар дугайында программаны дарый доозары негеттинип келген. Аныяктар ортузунга кижизидилге ажылын күштелдирер, олар дээш доктаамал сагыш салыр херек.

Аш чарлааннар-биле ужуражыышкын тодаргай байдалга эрткен деп, ацаа киришкен улус депутады **К. А. Бичелдей** бодунуң чугаазынга демдеглээн. Республиканың удуртукчуларынга боттарының хууда негелделеринден аңгыда, Г. Ч. Ширшин болгаш Ч.-Д. Б. Ондар оларны халаар талазы-биле тодаргай чылдагааннарны аш чарлааннар чугаалап турганын депутат немээн.

Бир эвес ийи тала харыугда деминг хөделип, негелделерни болгаш саналдарны кайызы-даа хүлээп алыр болза, аш чарлааннар боттарының удурланыышкынын сагындырыг кылдыр санаар. Хемчеглерни дарый ап, ооң түңнелдерин дараазында сессияга дыңнаарын олар негээн. Болган чүүлдүң дугайында парлалгага шыны-биле чырыдары чугула. Аш чарлааннарга кым буруулугул дээрзин истеп сүрбезин олар негээннер. Бот-боттарын билчириниң үндезининге бо байдалдан үнүп болур.

Аш чарлааннарның оргкомитединиң даргазы **Э. Л.-Д. Ооржак** бодунуң чугаазынга бүгү үндүрген саналдарны оргкомитетке сайгарып көргеш, оон кандыг шиитпир үндүрерин дыңнадырын чугаалаан.

БИСКЕ ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Чиңге-Даштың № 12 соңгулда округундан район Совединиң депутадынга соңгуттурган мен. Мени дувуредип чоруур айтырыглар эвээш эвес, оларның бирээзи — көдээниң социал айтырыглары. Редакцияже чагаа бижип чорудуп, солун арнынга сөс бээрин дилеп олурарымның ужуру-даа ол. «Ленинчи орук» солуннуң корреспондентизи Болат-оол Сааяның «Кандыг чурттап тур сен, Ак-Даш?» деп эгелиг чүүлү эрткен чылдың ноябрь айда «Шынга» парлаттынган чүве. Номчааш, ында көдүртүнген айтырыгларны деткип турар мен. Ак-Даш суурнуң социал айтырыглары ында дыка шын бижиттинген. Редакцияже бо чагааны бижий бергениминиң бир кол чылдагааны-даа ында.

Удуртукчуларның каш-даа удаа солчуп келирин көрген бис. Олар колдуунда ажыл-агыйн айтырыгларынче кичээнгейни угландырып, чоннуң амыдырал-чуртталгазы-биле холбашкан социал айтырыгларны, шынап-ла, ийиги чергениң кылдыр көре бээр чораан. Ак-Даштың «ыржым булуң» боop, уттундуруп, хамыктың кыдыында чыдып калганы — ооң херечизи-дир деп чугаалап болур. Ону дараазында чижек-биле бадыткап болур.

Көдээ черде культураның одаа болур клубту көрүп көрээлиңер. Ону суурнуң хоочуннары Жданов аттыг колхоз үезиниң-ле тудуу дээр чүве. Амгы үеде суурнуң чонунуң кижи санының өзүп көвүдээни-биле ацаа сыынышпастаан бис. Солун кино көөр дээр болза, олут залеп алыры-биле клубка шак бурунгаар келбес болза хоржок. Озалдаар болза, кирерин бергедей бээр. Бажыңнарындан сандай ап алгаш кээр ужурга таваржып кээр байдалдар безин туруп кээр. Ылаңгыя кыжын дыка берге. Шөлү биче, тар клубка кино көргеш, кандыг-даа бустуг. Изиг чунарбажыңга киргениңден дора үнер сен. Кадык багай кижилерге дыка берге. Улус чон аразынче кирип, кино көрбес эвес. Ам канчаар. Бо — суурнуң амыдыралындан чаңгыс-ла чижек-тир. Мындыг байдалывысты моон мурнунда кандыг-даа даргаларга, депутаттарга чугаалап, айтырыг тургузуп шаг болган бис. Идегел ам шуут өшкен. Ам харын совхозувустуң чаа директору М. М. Куулар чамдык айтырыглар талазы-биле хемчеглер ап эгелээнин көрүнчүг. Алыс боду аныяк-даа болза чон-биле ажылдап болур кижи-дир деп бодап турар бис.

Совхозка моон мурнунда ажылдап чораан удуртукчулар аныяктарга чаңгыс баян безин садып берип шадап каан. Аныяктар айтырыгларын тоомчага албас кижини кандыг удуртукчу дээр боор. Корум-чурум багай бо үеде оларның-биле ажылдаар, сагыш-сеткилинче хапылап кирери чугула. Чүгле ол-даа эвес, оларга дузалажыр, деткимче көргүзер ужурлуг бис. Дыштанылгага, уран чүүлге ажыглаар кылдыр хөгжүм херекселдери садып алзын дээш 1000 рубльди оларга чээлиге берген. Бистиң аныяктарывыс боттарының күжү-биле шефтерни организастап, ажылдап эгелээннер.

Клуб бичии болгаш ындыг ыйнаан, артистер бистерни оюп эрте бээр. Шын, концерт көргүспевес кижи черле кайда боор. «Көрген болза» деп бодал-биле арнын кагар-дыр бис.

Бо айтырыгларны соңгукчулар база чугаалап турар, депутат кижи болганымда, ону база дыңнадыр ужурлуг мен. Ынчангаш директорувуска районнуң-даа, республиканың-даа чамдык хамааржышкан органнарындан, албан черлеринден деткимче херек, деткиир боор дээрзинге идегээр бис. Чүгле чаңгыс ол кижиге каш-каш чылдарда чыглып келген айтырыгларны шиитпирлээри берге дээрзи чугаажок. Бистиң клувувуска кээп, хуралсуглаа орттирип турган даргалар мээң бо чагаамны солундан номчуур болза, ында байдал кандыгын дээрзи оларның караанга көстүп кээр боор.

Лариса ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Депутатка сөс

Тываның сүт комбинадынга мороженое кылыр цехке бир ээлчегде 1 тонна 800 килограмм продукцияны болбаазырадып үндүрүп турар. Ында мастер Л. С. Тупикова удурткан дөрт ажылчын бар. Үшкү разрядтыг ажылчыннар Татьяна Беспалова, Вера Загородовская, Татьяна Киликеева ындыг сүт продукциязын савалап, хаптааш, соолукчуга шыгжап турлар. Оон белен продукцияны республиканың аңгы-аңгы булуңнарынче чорудуп, садыгларга киирип турар.

Цехте автомат, фризер болгаш өске-даа дериглерни туруушкун чок ажылдадып херекке оператор Алексей Килкиянин киирип турар үлүү улуг. Частан эгелеп ук цехке чаа продукция малдың чаш төлүнге немелде чем концентраттыг сүттү бүдүрүп эгелээр.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: мороженое цегинде.

ТААРЖЫР МАЛДЫ ӨСТҮРЕР

Ам рынокче шилчилге үезинде, мен бодаарымга, черле бистиң совхозтарывыс өзулуг ажыл-агыйжы болбас болза хоржок. Ботхандыртының чурттаар апаргандыр бис. Ындыг болганда мал-маганывыстың уксаазы кандыгыл, ацаа эвээш чарыгдал үндүрүп тургаш, хөй орулганы канчап алырыл деп айтырыгны шиитпирлээр ужурлуг бис. Малга, эң ылаңгыя сүт-бараан фермаларынга чарыгдал канчаар-даа аажок улуг ийин бо. Чижээ, совхозтар белеткээни силозун, сенажын барык чүгле орта чарыгдаар болгай. Ол хиреде бистиң Бай-Тайга районда инектиң сүткүр чоруу куду.

Хоювусту көрээлиңер. Уксаазын экижидер дээш кандыг-кандыг шенелделер кылбадывыс дээрил? Алтай, красноярск уксаалыг-даа хойларны эккеп азырап-ла тур бис. Баштайгы үеде каракульдар-биле тыва хоювусту хайнактадывыс. Оон ону холун кааптывыс. Сараджа-даа уксаалыг кошкарларны бистиң черге эккеп турдувус. Хайнак хойларының эки талазы база бар харын. Ынчалза-даа оларның тус черге таарыжыр шынары тыва уксаалыг малга канчап-даа четпес-тир ийин. Соокка шыдамык эвес-тир, улуг харлыгда частыныи оттавас-тыр. Чамдык хойларның кежин тон кылыр аргажок, дүгү киидис ышкаш болур-дур.

Тыва хойга хөй чем херек чок. Оон дүгү шынарлыг, чылыг-даа. Ындыг болганда тон даараарынга дыка таарымчалыг. А бисте тон даараар фабриканы тудуп турар ышкажыгай.

Ынчангаш ам, инек-даа харын ындыг-ла-дыр, хайнактап болгай, уксаазын экижидер, а хойну ынчалбас, тыва уксааның хою херек.

Кашпык-оол ХЕРТЕК.
Тээли суур.

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

ТОЖУЖУЛАР ТОЖУ ДУГАЙЫНДА

С. Б. ДУГУР, «Тоора-Хем» совхозтуң директору:

— Тожунуң аң-меңи, балыы каракка көзүлдүр-ле эвээжеп, төнүп бар чыдыр. Чанывыста заповедник чок болган болза, шагда-ла төнген турар ийик деп бодаар мен. Аң-мең анаа элээн өзүп-көвүдеп алгаш, тарап турар ышкаш чүве. Оон үнүп келген аңнарны дораан-на кыра шаап алырывыс база чаржынчыг болдур ийин. Тожуга аңнаашкынны бир кезек үеде, чыл-даа, ийи-үш-даа чыл болгай-ла, хоруур болза эки боор. [illegible]

Т. А. ЛОПСАН-БАЗЫР, пнижи:

— Ук черниң үндезин чурттакчыларындан бойдус төтчеглекчилери барык чок деп билир мен. Көрүп чоруурга, өске черден келген улустар эмин эртир боор чүве-дир. Бис ону чүгле көөрү-биле ойлежип турар бис. Биске шуптувуска эвес-даа болза, бойдус камгалалының инспектору дээн чижектиг документилерден берзе кандыг ирги? Ам бо шагда холда бижиктиг кижи черле күштүг апарган үе ышкажыл бо.

Э. И. АК, күш-ажылдың хоочуну:

— Бо чылын аңнап чордум. Демиржи, Ак-Хем ышкаар аң-мең хамаанчок, ыяш безин артпаан-дыр. Чоокка чедир-ле аажок байлак черлер болгай. Каракка чаржынчыг, сагыш-сеткилге дүвүренчиг, муңгаранчыы-даа кончуг чүве чорду. Бойдуска камныг болурга, ол база биске хайырлаар-ла болгай.

Бистиң бо Тожуга аңнавас-ла кижи чок боор-дур. Оларга та кым чөпшээрел берип, оларны бээр та кым эккеп турар чүве.

Чаңгыс-ла чижек. Шаанда биске борта аңныыр-тывыш ажыл-агыйының директору Церкун деп кижи турду. Моон шагда-ла көжүп чоруткан, Одессада чурттап турар дээр. А күс келирге-ле беш-алды кижи эдертип алган маңаа кээр. Тыпкан өлүк-тывыжын та дужаап турар кижи, та дужаавайн турар кижи, ужур эдертип, ийи-бирни дужаагаш, арткан[ын] аппарып турар деп бодаар мен. Мындыг улустарны Тожуже кийрбес болза эки.

Б. С. БАРААН, тракторист:

— Ыяш ажыл-агыйы деп черлер бар. Боттарының эргезин ажыглап алгаш, бойдуска хамаарыштыр чүнү-даа үүлгедип турар улустар ында деп бодаар мен. Оларның ажылдап каапкаш, барган черлерин көөрге, коргунчуг-ла, бир чаа-дайын болган чүве-биле дөмей. Оон ыңай алдынчылар деп улус бар. Оо-Хемни чайын көөр болза, кызыл довурак чыдар-ла болгай. Ол хире күчүлүг машиналар, тракторлар хемнең чоруп турда, аңаа балык-даа кайын турар. Тонду ышкажыл.

К. Б. КУШКАШ, Адыр-Кежиг кодээ Совединиң даргазы:

— Чоокта чаа-ла, бежен-алдан чылдарда маңаа ас эндерик турду. Көзүлдүр-ле чидип калды. Оларны төндүрген улус аңныыр-тывыш ажыл-агыйы деп черниң штаттыг аңчылары деп санаар мен. Хоокүй киштини өлүрүп аар дээш кандыг аргаларны ажыглавас дээр. Бистер мынчага чедир какпа безин салып билир эвес бис. Оларның аңнап турар черинге чоруурга, какпалар, чудуктарлыг четкилер дээш, өске-даа чепсек бажын ажыр боор. Ам барып, бо-ла черниң чурттакчызы мени суг сен чүге мында келдиң, бо мээң аңнаар черим деп сывыртаар боор-дур. Оон кедерезе, кыжаныр. Бо-ла бүгү улустарны сөөртүп турар вертолеттарны шыңгыы контрольга алыры чугула деп бодаар мен. Бо тайгада ол ужудукчуларның бажынары хөй-ле болдур ийин...

АҢНЫҢ-МЕҢНИҢ ТУРЛАА БОЛГАН

МИ-8 деп күчүлүг улуг вертолёттуң дааш-шимээни аажок, чанында олурган кижи-биле чугаалажыры безин берге. Ынчалза-даа республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң бир ажылдакчызының аңнар көрүп кааш, оларның хөйүн магадааны алгызы вертолёттуң дааш-шимээнин безин базып турган ышкаш болду. Шынап-ла, моон мурнунда ындыг хөй аң көрүп көрбээн кижиге магаданчыг-ла чораан. Тожуда «Азас» заповедниктиң девискээри болур Ээр-Мыйыс деп черниң хүн талалыг мээстериниң кырынга он хире километр черге улуг, бичии дуюглуг аңнарны, чер хаваннарын ниитизи-биле бежен хире баш санадывыс.

— Дүъште аңнар шыргай арга иштинге дыштанып чыдар, бир эвес маңаа эртен чораан болзувусса, моон-даа хөй аңнарны көөр ийик бис — деп, заповедниктиң директору Владимир Колдуң чугаазын бис-биле кады ужудуп чораан хоочун аңчы, ивижи кырган бадыткады.

Сөөлгү үеде Тожуда ол заповедниктиң дугайында чугаа-ла хөй. Оон ажыы чок, чүгле арга төтчеглекчилери — браконьерлер ораны болган чер-дир, дүжүрүп кааптар болза эки дээр-даа хөөннер бар. Ындыг чугаалар кандыг-даа үндезин чок дээрзин үстүнде киирген чижектен көрүп болур. [illegible]

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң болгаш заповедниктиң удуртукчуларындан, «Тоора-Хем» совхозтуң [illegible] тургустунган бөлүктүң [illegible]

вод бар деп дыңнаар дээрден башка, оон продукциязын-даа кижи көрбес кайгамык бүдүрүлге чери-ле болгай. Оон тудуп, болбаазырадып турар хөй балыкты кайнаар барып турары? Продукциязы көзүлбес бүдүрүлге чериниң херээ бар бе деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. [illegible]

Николай БАЗЫР.

ЧУРУКТАРДА: Ак-Алтыг-Холдең тывылган ийи дескаар чылдан балык; Хоор-Оос хелде «балыкчының» тетгеленип чепсек-херекселдери.

Автору фотолары.

«КУШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылдап [illegible] «Күш-ажылдың хоочуну» медаль-биле шаңнаар болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Баскакова Анастасия Яковлевна — Күрүнениң коммерция-дугуржулга Тыва республика компаниязының башкарыкчы экономизи.

Бурнакова Клавдия Архиповна — Тыва АССР-ниң [illegible] хоочузу.

Бызыкова Нина Георгиевна — бажың тудуу комбинадының «Отделстрой» тудуг эргелелиниң [illegible] начальниги.

Волохова Нина Андреевна — школа-интернаттың өөредикчи-эгелекчизи.

Горева Людмила Федоровна — республиканың наркология диспансериниң эмчи-сестразы.

Демберель Александр Сотпаевич — «Шын» солуннуң редакторунуң оралакчызы.

Коперсак Любовь Антоновна — республиканың «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң бухгалтери.

Лопатина Екатерина Ивановна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының кладовщиги.

Манасов Анатолий Андреевич — республиканың «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлгезиниң инженери.

Майнистова Мария Ивановна — школа-интернаттың башкызы.

Орлова Любовь Аркадьевна — Күрүнениң коммерция-дугуржулга Тыва республика компаниязының [illegible]

Першина Раиса Андреевна — аъш-чем садыының № 35 магазининиң садыгжызы.

Рузайкина Любовь Ивановна — республиканың наркология диспансериниң фельдшер-наркологу.

Сорокина Людмила Варфоломеевна — школа-интернаттың башкызы.

Сувандии Баче-Үрүг Сапановна — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппаратының [illegible] кол специализи.

Филимонова Галина Александровна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң садыг-белеткел баазазының [illegible]

Фролов Кузьма Андреевич — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Хлебникова Мария Алексеевна — хөй-ниитиниң чемненилге трестиниң № 9 столовоязының повары.

Черненко Ефросинья Ивановна — аъш-чем садыының тудуг бөлүүнүң шеверлекчизи.

Чунарева Людмила Дмитриевна — школа-интернаттың башкызы.

Шевченко Александр Алексеевич — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Шереметьева Римма Мироновна — Кызыл хооражының хараалаа белдириниң сортовщиги.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОНУНДАН

Куулар Байыр Чанзанович — Кара-Хөл ортумак школазының техниктиг ажылдакчызы.

Төмүр Кадар Салчаковна — уруглар садыының эргелекчизи, Тээли суур.

Хертек Дырдай Шалаевич — улус депутаттарының район Совединиң даргазы.

Шуйнуң санаторий хевирлиг школа-интернады

Монгуш Тамара Данзаевна — кижизидикчи.

Монгуш Уваң-оол Тоолуг-оолович — башкы.

Седен-Сот Өлчей-Саар Иргитовна — няня.

Тэва Авыр Иргитовна — башкы.

Тээлиниң бот-оргулга-чарыгдалдыг сеңтелге-тудуг участогундан

Иргит Кара-кыс Иргитовна — кладовщик.

Кужугет Чечекмаа Чондановна — шеверлекчи.

Суге-Маадыр Александра Араш-ооловна — кол бухгалтер.

Хомушку Шуу Шыырап-овна — тракторист-машинист.

(Уламчылыг).

Айтырыгга харыы херек

АЖЫДАРЫ ЧУГУЛА БООР

[illegible]

Ам 70 ажыг харлыг мен. Мен бо эки тура ниитилелге 1937 чылда келдим. Оон бээр бодумнуң хире-шаам-биле ол ниитилелге дузалап-даа чоруур мен, ачызын-даа көрүп келдим.

Ол ниитилелдиң амгы байдалынга доктаайн. Оон кежигүннери шиитпирлээр айтырыгларны хуралдарга чугаалажып алза-даа, ону амыдыралга чедир күүсетпейн турар. Чаңгыс чижектен көрээл. Хөй адырлыг улуг коллектив болганда, райпо, район чурттакчыларын үлетпүр бараанналы болгаш аъш-чем аймаа-биле хандырар, оларның ассортиментизин көвүдедир, садыг четкизин калбартыр ужурлуг. Айтырыг ындыг байдалдыг турда-ла, садыг точкаларын Кызыл-Мажалык суурнуң төвүнде аразы риниң негелдезинге райпо баштаар чериниң удуртукчулары дыңнангыр эвес болуп келген. Ол черлерде кандыг-даа тудуг эгелевээн. Диле, негелдени тоомчага көрбес деп чүве ол ышкажыл. Оон өскээр чүү дээрил ам.

Район төвүнде автобус аргыжылгазы багай болганда, чурттакчылар бажыңнарындан оранчок ырак ол-бо магазиннер баар, оон херек бараан, аъш-чем садып алыр дээш хөй үе-шагын чидирип, бергедээшкиннерге таваржып турар. Ук байдалды эккижидер талазы-биле райпо баштаар чери бо чылын кандыг хемчеглер алыр деп турарыл? Чоннуң бо айтырыынга харылап көрзүңерзе кандыгыл?

Сарыглар СЕРИҢ-ООЛ.
Барыын-Хемчик район.

Чаза парлаттынмаза-даа

ТУСКАЙ УЧЁТТА ТУРГУСКАН

Бистиң солуннуң редакциязынга адрестеп, Бай-Тайга районнуң херег[illegible] Лидия Чаныг-Доржуевна биле «Тээли» совхозтуң чолаачызы Алексей Санчи-оолович Донгактың өг-бүлезиниң 10 кежигүннери-биле чаңгыс өрээл бажыңда [illegible] чурттап турарын, бажың болдуң дилеп, кодээ Советтиң, райкүүскомнуң даргаларынга каш удаа барза-даа, негелделерин тооп көрбээнинге хомудалын илередип, редакциядан деткимче дилээн.

Редакцияның даалгазы-биле Тээлиге чедип, суур Совединиң даргазы, бажың үлээр комиссияның удуртукчузу Салбак Хомус-ооловна Допулга ужуражып, ында тургустунган байдалды, авторларның хомудалын хынап көрдүк. Бажың-балгаттың үлелгезин эрткен чылга чедир райкүүскомнуң даргазының оралакчызы В. Х. Доржута удурткан комиссия харылап турган болгаш июнь айда суур Совединиң эргезинче шилчиткен. Ам бо хүнге чедир бажың оочурунда 340 өг-бүле турар. 13 кижи боттарынга бажың тудуп алыры-биле банкыдан чээлиги алган. 1990 чылда тургустунган 15 чаа квартираларны үлээнинде чуртталга хоойлузунуң негелделеринге дүүштүр хажыдыышкыннар болбаан. Комиссия бажың-балгат үлелгезин кылырда, эмнелгеден тускай шынзылгалыг туберкулёз аарыглыг, инвалид кижилерге, бажыңга олурар аргажок эргижирээн, хөй уруглуг өг-бүлелерге бирги оочурда бээрин чурумчуткан.

Лидия биле Алексей Донгактар баштайгы билдириишкинин 1985 чылдың декабрь 23-те киргени демдеглеттинген болгаш ниити оочурда турган. Оларның өг-бүлезинде 1 хар 10 айлыг ийис оолдары, уругларының, өскүс арткан дуңмалары, бир инвалид шынзылгалыг дуңмазы-биле кады 10 кижи бар. Ынча кижи чаңгыс өрээл бажыңда чурттап турар болганда, чуртталга шөлүн улгаттырарын негеп келгени чөптүг.

Кодээ Советтиң даргазы, бажың үлээр комиссияның удуртукчузу С. Х. Допул хомудал бижээн Л. Ч-Д. Донгак-биле чугаалашкаш, дептер чаа бажыңны ниити оочурдан дашкаар баштай алыр кижилер-биле кады бээр кылдыр тускай учётта тургускан. Оон күүселдезин «Шынның» контрольга ап-тар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ШОЙДАР

Тывада социализмниң тургузуушкуну

Тыва араттың революстуг намының 1929 чылдың октябрь айда болган 8 дугаар улуг хуралындан капитализмниң чадазын солааш, ТАР-ны социализмниң оруу-биле сайзырадырының кадыг сорулгазын салган.

Арат түмениниң боттарының түс оран чуртун эртенги шагның аар бүдүүлүк байдалындан хостадып, социализмче сайзыралдыышкыының боттандырып күүседири-биле бүгү улустуң ажыл-агыйын дөзү-биле чаартып тургусса чогуур. Араттың ажыл-агыйын социализмниң өзүзү-биле өскертип тургузарда, чүнүң-даа мурнунда албан черлери болгаш ажыл черлери араттың ажыл-агыйын кадыг планныы-биле хөгжүдер. План чокка Араттың республиги социализмниң оруунче сайзырап шы[дава]вас. ТАР арат түмениниң кыймыш дивес кадыг сорулгазы болза, бодунуң араттыг намының кадыг шын болдаглазы болгаш оон Төп комитединиң башталгазы-биле бодунуң чуртун Лениниң улуг оруу болур социализмниң оруунга чедирер дээн сорулгалыг. Бо сорулганы [illegible] чедирери-биле араттың ажыл-агыйын өскертип тургузарының алызын [illegible] планны чогаадып бүдүрер болза чогуур.

ТАР социалистиг тургу[illegible]

1930 ч. октябрьның 1-де			1931 чылдың апрель 10-да			1931 чылдың майның 15-те		
колхозтарның саны	кежигүннериниң саны	колхозтарның %	колхозтарның саны	кежигүннериниң саны	колхозтарның %	колхозтарның саны	кежигүннериниң саны	колхозтарның %
20	253	1.7	45	553	3.8	157	1874	10.3

Кадыының ажылын шынарлыы-биле боттандырып күүседириниң төлээзинде моон адаанда күүседир чүүлдерни тодаргайлаар:

а) эки үрелиг мыйыстыг малды сайзырадыр;

б) хойнуң санын көвүдедир;

в) ошку малды сайзырадыр;

г) тарааланның тарыыр черин — 1932 чылда 15.000 га чедир улгаттырар;

д) түс черниң тараазының үрезининиң сайзырадыр;

е) сиген кезер черни улгаттырар.

Кодээ ажыл-агыйының талазынга чаартып тургузарының херээн дүргенге-биле күүседип тургузарда, ниитизинде бызыг чер [illegible]

[illegible] ТАР 10 чылдың оюнда [illegible] хойлуг. Тараажыларның [illegible] 800 га. [illegible] хойнуң саны 1000 ажыг санныг улуг өртектиг хой бар. Ам салган сорулга болза бо чылда ниитизинде [illegible] хойну 10.000 чедирер.

Кодээниң ажыл-агыйын социализмниң өзүзү-биле чаартып тургузарының [illegible]

[illegible] ным чиг эдин кончуг улуг улгаттырар (тараа, хам, дүк, суг, оон-даа өске чүүлдер).

Бо чиг эдин элээн улуг хемчээлин Республиктиң иштинге арат түмениниң херегл[ел] чүүлдеринге [illegible]

Бо ажылды күүседип чорударда, планның [illegible] үлетпүрүн тургузуушкуну болза:

1) хом заводу;

2) кидис кылыр болгаш хой дүгү-биле тон кылыр завод;

3) саван заводу;

4) будаа кылыр тээрбе.

Үстүнде айыткан үлетпүрнүң херек ажылын ам чоокку чылдарның иштинде чорудары-биле төлевилеп турар болгаш ол ажыл ТАР социализмниң оруунче кирер көдээниң ажыл-агыйын сайзырадыр үлегер-чижекти көргүзер.

Көдээниң ажыл-агыйын сайзырадырдан аңгыда, түс чурттуң иштинде даг байлааның ажылы биче эвес дузалыг болур. Бо янзы-бүрү байлактар (алдын, мөңгүн, даг-дүгү, демир, чес, хөмүр-даш, дус болгаш оон-даа өске), даг үлетпүрүн хөгжүдерде эрге чок чугула херектиг.

Даг үлетпүрүнүң дузазы чүл дээрге, кара чаңгыс оон улуг өртектиг карылгазы эвес, чүнүң-даа мурнунда Тыва арат республиктиң үндезининиң болбаазыраңгай ажылчыннарын белеткээр.

Даг үлетпүрүнде ам бо үеде бүгү туруп турар ажылчыннарның 60%, хуузу тывалар апарган. Бо үндезининиң болбаазыраңгай ажылчыннары болза, ТАР үлетпүрүнүң пролетарларын тургузар үндезин дөзү болурдан аңгыда, араттың диктатурунуң болгаш түс чурттуң иштинге социализмниң тургузуушкунун дүргедедир.

Арат түмениниң улуг күзели болза, чолдак хуусааның иштинде бодунуң чуртун чаазы-биле чаартып тургузар дээниниң төлээде, ону күүседирде, арат түмениниң талазындан дагның үлетпүрүге болгаш күрүнениң ажылының черинге калбаа-биле кирзе чогуурдан аңгыда, идепкей кичээңгейлиг араттарны даштыкының сургуулунче чорудар болза чогуур.

Бүгү бо херек ажылга улустуң ажыл-агыйын социализмниң өзүзү-биле чаартып тургузарда, кончуг улуг мөңгүн хөреңги херектиг. 1931-33 чылда 5 сая чыгыы төгерикти салып киирер болза чогуур, бо хөреңгиниң чамдыызын Тыва банкыдан кредиттеп (чегдирип) берип болурдан аңгыда, бо бээр хөреңгиниң түңү ам-даа четпес.

Нам болгаш чазактың чериинден демдеглээниниң өзугаар улустуң ажыл-агыйын чаартып тургузуп, социализмниң планын күүседип чорударының төлээзинде, ха-дуңманың холбаалыг ССРЭ улустан база катап немелдениң кредидин алыр болза чогуур.

Салып киирер мөңгүн хөреңги болза араттың ажыл-агыйын өрү көдүрер болгаш социализмниң тургузуушкунун дүргедедир. Хөлечик, ядыылар болгаш ортумактарны кадының ажылынга киирер болгаш болбаазыраңгай майык-биле ажылын чорударынга шилчидериниң төлээзинде, араттың диктатуру моортан сонгаар боттуг дузаламчыны көргүзер.

ТАРН Төп комитединиң шын тугуму болгаш ССРЭ-ниң пролетарларының дузаламчызы-биле мурнунче социализмга бараалыңар!

Төлевилелди чугаалажып тур бис

БЫЖЫГ БИЛИГНИ — ЭГЕ КЛАССТАН

Республиканың улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда кол утланыышкыннарын Бажың-Алаак школазының башкылар коллективи ада-иелер-биле кады сайгарып чугаалашкан.

Өзүп орар салгалды төлептиг мөзү-шынарга кижизидер, амыдырал-чуртталгазынга аныяк-өскен боттарын шыдаптар кылдыр өөредир, кандыг-ла-бир ажылга мергежилдиг кижилер болган турарын чедип алырын кол утланыышкыннарда кол сорулга кылдыр көрүп турар. Ында аныяк салгалды национал чаагай чаңчылдарга өөредип, бойдусту хумагалап, ону кижиниң дазылы-биле тудуш байлаа, өөрүшкүзү кылдыр көрүп, уругларны экологтуг айтырыгларны шиитпирлээринче кииринштирерин онзалап турары солун.

Шынап-ла, бойдусту кижиден хоорук көрүп келгенивис амыдыралдан бадыткаттынып турар. Суг бажы черлерни, тел ыяштарны, арыгаан кара сугларывысты, тайга-таңдывысты камнавас, хайыра чок аажылаар, түдедир, бужартадыр, хирлиг иштики, даштыкы хептерин чуур, ыяштарны кезерхыдыыр. Тайга-таңдывысты кайы хамаанчок казар, үрегдээр чорук тергиндээн. Ооң кадында өрт үндүрүп, аңмениң хайыра чок өлүрүп, оларны улуг когаралга чедирип келген.

Чаа чыл байырлалында чараш ногаан пиилерни кеспиштаан бис. Оларны 1-2 хонгаш үндүр октаптар, ол-ла. Магазиннерге кылымал шивилерни чогуур өйүнде хөйнү сатса. Хереглелге ыяшты кескеш, ону чүс хуу ажыглавайн турар, ооң чүгле 40 хуузун ажыглаар. Ыяштың будуун човураазын арга-арыгга бок кылдыр кааптар, а ону от кылдыр ажыглаза. Шаанда арыгдан ыяштың кургаан одаарынга ажыглап, чыып, чүъктеп оттулуп чордувус. Ынчан арга-арыг, алаак, тык бок чок, арыг, каас, чараш турганын сактып ор мен. Ам арга-арыгда чеже-чеже бок каткан, өрттенген, ушкан ыяш бар-дыр, чээ?! Кижи кылааштаар арга чок.

Ынчангаш ол каткан, ушкан, өрттенген ыяштардан оттулар чүүл белеткээр звеноларны школачылардан, ажылга хаара туттунмаан аныяктардан тургузуп болур.

Үзүктелиишкин чок өөредилгениң чадаларын, неделя шактарын эде көрүп турарын деткиир мен. А школаларга өөреникчилерниң класстарга санын эвээжетсе деп саналдыг мен. Эге класс — өөредилгениң кандыг болурунуң үнер чаңгыс дөзү. Хамык тынар оон хамааржыр. Эге класска кандыг билиг алганыл, дараазында класстарга бала ол-ла дедиелге өөренир. Ындыг болганда эге класска өөреникчилерниң санын 20 кижи кылдыр тургусса кандыгыл деп, башкылар ону моон соңгаар практикалап көөрүн дилеп турар.

Ада иезиниң караандан ырап, төрелдериниң бажыңынга азы интернатка туруп алгаш, уругларның өөренири ындыг-ла кончуг чедимче чок. Иези дег, адазы дег, ог-бүлези дег эргим чер кайда боор. Арыг-Бажы фермазынга долу эвес ортумак комплекс школаны ажыдарын ада-иелер саналдааннар. Ол ышкаш өөреникчилер биле ада-иелер харылзаа тударынга таарымчалыг болур кылдыр социал айтырыглар харыылаар башкыларны суурга тускайлаарын школа дирекциязы өөрнип көөр деп аазаан.

Национал эт-септи кылып билир, дарганнаар, даараныр ус шеверлерни хаара тудары-биле ажыл бисте калбарган. Школада өөредилге-бүдүрүлге комбинадын ажыдып, чонга ажыктыг бараанарны бүдүрүп садар ажылды организастаан. Ону Наксыл-оол Донгак удуртуп эгелей берген. Ол боду шевер, тывынгыр кижи.

Кол утланыышкыннарда кодээ башкыларның амыдыралынга хамаарыштыр тодаргай хемчеглер көрдүнмээндир. Кодээ башкының үе-шагы шуут чедишпес, чай чок. Оларда чаагайжыды туттунган бажыңнар бар эвес. Магазинге, чунар-бажыңга, бажың ажылынга чеже үени чидирип турар-дыр. Ооң кадында суурга — хөй-ниити янзы-бүрү ажылдарга чеже үе үнүп турарыл? Өөреникчилер-биле чогумчалыг ажылдаарынга, библиотекага номчуттунуп, кичээлге белеткениринге үе эвээш. Ынчангаш кодээ башкыны школадан дашкаар ажылдардан хостап, таарымчалыг байдалдарны тургузары чугула.

Кол утланыышкыннарны улус өөредилгезин эде көрүнүң бүгү эки талаларының тургустунарынга кол быра-дыр деп билдим. Ону деткиир мен.

Александра МОНГУШ.

Бажың-Алаак школазы. Чөөн-Хемчик район.

Чөөн-Хемчикте Хорум-Даг ортумак школазының өөреникчилери омак-хөглүг, башкыларының тайылбырын кичээнгейлиг дыңнап, кызымак өөренип турарлар. Ол школада 6 харлыгларның белеткел клазында элээн хөй чаштар бар. Ында кижизидикчи башкы Долаана Мөңгүн-ооловна Монгуш уругларның өөредилгезинге дузалажып, арга-сүмени берип турар. Бо класстың улуг башкызы Мария Санчай-ооловна Ооржак белеткел клазының чаштарынга быжыг билиглерни бээр дээш кичээлдерде көргүзүг материалдарын долузу-биле ажыглап турар. Бичии школачылар хөй куруузунда янзы-бүрү оюннарлыг кичээлдерни эрттиреринге сонуургалдыглар.

ЧУРУКТАРДА: Хорум-Даг школазының белеткел клазында чаштар башкызы Долаана Монгуш-биле.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

ТОДАРАТСА, НЕМЕЗЕ

«Тыва АССР-ге улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда хөгжүлдезиниң кол утланыышкыннары» деп Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң «Шын» солунга парлаан төлевилелин кичээнгейлиг номчуп таныштым.

Төлевилел тос бөлүктерден тургустунган. Оларда он беш чылдың иштинде улус өөредилгезиниң хөгжүлдезиниң кол утланыышкыннарын айтып, кажан чүнү кылырын, чамдык улуг айтырыгларны боттандырарынга кайы хире чарыгдал хереглеттинге бээрин санап каан болду. Төлевилел Тывада улус өөредилгезинде амгы үеге чедир шиитпирлеттинмейн турар болгаш чаа чугула айтырыгларны киирип турары-биле онзагай. Оларның иштинде соңгаарладып болбас, дарый кичээнгейге алыр чугула айтырыглар хөй деп билдим.

Чөөн-Хемчик районда Хөндергей ортумак школазында башкылап турар мен. Ынчангаш төлевилелди школамның байдалынга дүүштүрүп, аңаа хамаарыштыр чамдык бодалдарымны илереттим.

Уругларны төлептиг мөзү-шынарлыг, бот-өөредилге-биле билиглерни чедип алыр аргалыг болгаш тывынгыр, чогаадыкчы ажылдап шыдаар кижи кылдыр кижизидер дээни кончуг-ла чөптүг. Өөреникчилер колдуунда өөредилге номнары-биле кызытаарлаттынып турарлар. Өске литературалардан боттары билиг шиңгээдип алыр сонуургалы болгаш аргазы чок болуп турары чажыт эвес. Чурум алдап чоруур, төлеп чок аныяк кижилер школага эки чедир кижизиттинмээнинер ол. «III чадада (үстүкү 10-11 класстар) эртемнерни тус-тус болгаш хандыр өөредири, чогаадыкчы күш-ажыл кылырынга үндезилээн тускай утланыышкынныг белеткелди, мергежилди алырын азы өөредилге черинге киреринге белеткелди көрүп турар» дээн чүүлде «көрүп турар» деп эреңгей домактың оруунга тодаргай чылын айытса кандыгыл деп саналдыг мен. Чүге дээрге рыпок экономиказынче шилчип турар үеде школа дооскаппардан өөредилге-даа чок, ажылдаа чок артарлар ховудаар. Ынчангаш ону болдурбас сорулга-биле доозукчуларның чурттап турар чериниң байдалынга таарыштыр кэрээ ёзугаар оларны ажылдаарынга азы өөрениринге белеткээрин соңгаарлатпайн, чоокку өөредилге чылдарында эгелээри чугула.

Үшкү бөлүкте, өөредилге черинге оларның чогумчалыг деп көргенин ёзугаар национал ус-дарган мергежилиниң өөредилгезин ажыдар дээни амгы үениң негелдезинге бүрүнү-биле дүгжүп турар. Ажыы-биле чутаалаарга, шаандакы тыва өгбелерниң эдилелдерин кылып билир кижилер ховартаан. Оларны тускай белеткээри ажыктыг. Чүгле ус-дарган мергежилиниң эвес, а харын янзы-бүрү тыва хептер быжар, даараар, аңгы эттээр кижилерден белеткезе кандыг боор.

«Өөредилгени демократчылары дээрге башкыга болгаш кижизидикчиге хостуг ажылдаар арганы бээри болур» деп дөрткү бөлүкте айыткан. Ону школага хүнү-биле боттандырып эгелей бээр ужурлуг чугула чүүл деп санаар мен. Башкы, кижизидикчи бүрүзүн доктаамал хыналда, айтыышкын адаанга ажылдадып турган таптаашкын үезиниң башкарылга методундан уштунар үе келген. Башкыга бүзүрел, бүгү талалыг деткимче, боттуг педагогиктиг, психологтуг болгаш методиктиг дуза херек.

Ниитите билдингир кичээл сайгарылгазының схемазындан алдынган айтыышкыннарның башкыга амгы үеде ажыы эвээш апарган. Башкы бодунуу-биле, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдааш, түңнелин көргүзер ужурлуг. Ол-ла бөлүкте, Кежигүн бүрүзүнге хамаарыштыр чылыг психологтуг байдалды тургузары: ажыл-чорудулганың аңгы-аңгы хевирлеринге башкы бодунга чедиишкиннинг болгаш өскелерге ажыктыг идепкейин көргүзеринге таарымчалыг байдалды тургузары — өөредилгени демократчыдарынче углаптыргаанын база айтып турар. Башкылар ортузунда тургустунган микроклимат өөредилге кижизидилге ажылынга болгаш башкы бүрүзүнүң чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга дорт салдарны чедирип турарын школа амыдыралы бадыткап турар. Ооң-биле чергелештир башкының өөреникчилерге хүндүлээчел хамаарылгазын чедип алыры артык эвес деп бодаар мен. Шынап-ла, кижи бүрүзүнүң ажылында эки чүүлдү үезинде эскерип, ону өскелерге дамчыдарын организастаары чугула чүүл-дүр.

Кошкак өөредилгелиг өөреникчилерге чиигелде бээринге, таарымчалыг байдалдарны тургузарын көрүп турар деп бешки бөлүкте бижээн. Кандыг чиигелде, таарымчалыг байдал тургузарын тодаргайы-биле айытса кандыгыл? Программаны долузу-биле шиңгээдип алыр аргазы чок өөреникчилер класс бүрүзүнде бар деп бодаар мен. Оларны класстан классче чыл бүрүде шилчидип турарга кижизидикчи салдары куду, а кажан катап олуртуп каарга оон дора болу бээрин практика көргүзүп турар. Чүнү канчаарыл?

Чүве билип алыксаар сонуургалын сайзырадыры өөредилге материалдарынга кол чүүлдү ылгаптар кылдыр өөредири башкы бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези, сорулгазы кылдыр санаар дыр мен. «Улус өөредилгезиниң черлеринге ханы билиглиг, уругларга болгаш бодунуң ажылынга ынак педагогтар ажылдаарын чедип алыр» деп дөрту-биле айтыр болза эки деп саналдыг мен. Ында кандыг-даа ужур эдерген чүүл турбас ужурлуг деп бодаар мен. Төлевилелге «Школа болгаш ада-иe» деп бир бөлүктен немезе кандыгыл деп саналым бар.

Оолак ДУЛУШ.

Башкы. Хөндергей суур. Чөөн-Хемчик район.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлеринден. 9.15 Уруглар шагы. 10.15 Мульт-фильм. 10.25 «Ай лав ю. Петрович». Уран-чечен фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. Шотландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. 13.05 — 13.50 Уругларның хөгжүм клуву. 14.45 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 18-19 сериялары. 16.45 С. С. Прокофьевтиң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл болганынга. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 «Лада» Англияда». Телефильм. 18.55 «Гэгмен». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 19.25 «Ыяштар улуг турда». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлеринден. 22.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 23.00 «Пи» демдек адаа-биле». 00.30 «Камгалал бижик» бөлүктен телефильм. 01.05 — 02.30 «Арбаттың чурумалдары». Уран-чечен телефильм. 2-ги фильм.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Заповедникче аян-чорук. 8.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.55 Биология. 8 класс. Баштайгы аң араатаннар болгаш чүгле база олар эвес. 11.05 Вивлиофика. 11.35 «Сары-Челек заповедниги». Телефильм. 11.55 Концерт. 12.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Чурукчу Гулливер болур ужурлуг». Э. Неизвестный-биле ужуражыышкын. 13.05 Ритмиг гимнастика. 13.35 — 14.35 Г. Калла — «Сапыктыг моортай». Фильм-шии. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Азия тевү». 18.55 Медээлер. 19.00 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.05 Бут бөмбүү. Эш хуу ужуражыышкын. Шотландия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Чапсарда (19.55) — «Тамчыныг удумар, чаптар!». 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Эр кижилер. 23.00—00.30 «Иллюзион». «Пышка». Уран-чечен фильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Распорядитель бала» (Польша) 10.00, 12.10. **«Человек из черной «Волги»** 14.20, 16.30, 18.40 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Клетка» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конек-Горбунок» 9.20, 13.00 **«Бойдустуң өңнүктери» деп киноклуб: «Возвращение к свободе»** 10.40, 14.20, **«Беспредел»** 16.10, 18.10, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Как вас теперь называть?» 13.30, 15.20, **«Замужем за мафией»** 17.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Берег спасения» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Улуг-Хемде улусчу медицина

СЕГИП АЛГАШ ЧОРУП ТУРАР

Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга ийи каът участок эмнелгези эрткен чылдың төнчүзүнде ажыглалга кирген. Бөгүн ында 50 шаа кижи кадыын сегидип, эмнедип чыдар. Мында кадыкшылга төвү база ажыттынган. Ынча ковей кижини кадрлар чедишпезиниден Станислав Серенот эмчи сестралары-биле кады чааскаан эмнеп турар.

Станислав Кужугетович эгезинде эмчи училищезин дооскан. Оон Кызылдың башкы институдунуң биология факультедин дооскан. Ол чоокка чедир башкы ажылынга хаара туттунган турган. Эрткен чайын ол Кызылга келген кыдат специалистерден ине болгаш сиген терапиязын практикага ажыглаарын өөренип алган. Шак ынчаар Станислав Кужугетович амгы болгаш Чөөн [illegible] медицинаазының чажыттарын билир апарган.

Чоокта чаа Хайыраканның участок эмнелгезинде чыдар чамдык аарыг кижилер-биле чугаалаштым.

— Ине болгаш сиген-биле кылдадыр эмнээр баштайгы тыва эмчивис Серенот шыырак-ла — деп, Ак-Талдан келген улуг назылыг ирей чугаалады. — Черле ындыглар ниик чоп, районнарга шырак улус кестүп кээрге, төвүнче тывтып аппаар. Бистиң бо эмчивисти Кызылче кыйгырты бээр ирги бе дээш арай коргуп тур мен. Район төвүнче аппаар деп бодалдар база турган дээр чорду.

— Аарыым кедерээрге корей-даа, кыдат-даа эмчилерге акша төлеп тургаш эмнедип пат болдум — деп, Арыг-Бажы суурдан келген Светлана Апай-оол чугаалаар. — Ынчалза-даа Станислав Кужугетович ышкаш, аарыг кижилерни ылгай көрбес, сагыш човангыр эмчи көрбээн мен.

— Кижилерниң аарыын судалындан азы карактарындан тодарадыптар ындыг эмчилерге Шагаан-Арыг азы Кызыл эмнелгелеринге таварышкан силер бе?— деп, чугаага район төвүнден мында келген Александра Бегзи улашты. — Бистиң эмчивис Серенот кара бүүрээ аарыг кижилерни суг судалын тудкаш, дораан эндевес кижи чорду. Анаа эмнелгеге баарга кандыг ниик? 3-4 хондур анализтер дужааткаш, оон кадык-тыр сен дээш чорудуптар. Эки-ле дизе, эндерс таблеткалар бижип бээр. А бо эмчи кижилерниң сагыш-сеткилиниң мырынай дүвүнче көрүп, чазык-чаагай чугаа-сөзү-биле безин эмнеп орар. Бистиң саза бөзып чоруур сигенивистиң дыка хөйү эм-таң болурун бо эмчиден билдим. Хая-даш кырында бо-ла көгере берген чыдар чаатты хайындыргаш, ынаар холдарны суптарга, нерв аарыынга дузалыг дээн чижектиг чүүлдерни эмчивистен хөйнү билип алдым.

Станислав Кужугетович эрткен чылдың декабрь айда Хайыракан суурга бүдүткеттинген шажын ниитилелиниң даргазы база кижи бооп-тур. Ол район Совединиң улус депутады. Бо-ла бүгү каттышкаш, ону кижилерге хамаарыштыр чүгле буянныг чорук кылыышкын оруунче киирген.

Эмнедип чыдар улустуң аразында Серенот эмчиниң Кызыл, Өвүр районнардан безин адап-сурап чедип келген кижилер бар болду.

Чөөн чүктүң аргалары-биле эмнээр кадыкшылга төвү Шагаан-Арыг хоорайга бо чылдың январь 3-тен эгелеп ажылдай берген. Төптү «Арат» кооперативтиң удуртукчузу Роман Черсуевич Огай ажыткан. Ооң регистратор-бухгалтери Светлана Чамыяң, администратору Виктор Кызыл-оол. Телефону — 2-25-36.

Огайның номчукчулар сантыр боор. Ол «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң девискээринге үш чыл бурунгаар арендага чер алгаш, арбуз, помидор, огурец тарып эгелээн. Чайын Огайның турлааның чанынга майгыннардан бүткен хоорайжыгаш туруптар. Үш чыл дургузунда ол аарыг кижилерден акша-көпеек албайн, беш муң чыгам кижини эмнээн. Оларның тозан хире хуузу сегээн болуп турар.

— Хоорайның үлетпүр зоназында турар автотранспорт бүдүрүлгезинден ийи өрээл арендалап алгаш, «Найырал» ассоциациязынга мындыг санал киирген мен: аарыг кижилерни халас эмнээйн, а силер мээң чарыгдалдарымны, акша шалыңымны төлеп бериңер — деп, Роман Черсуевич меңээ чугаалады. — Ассоциация саналды хүлээп албады. Ынчангаш эмнедип келген кижилерден бир сеанс дээш 10 рубль ап турар апардывыс, а эмнээриниң курузу 5 сеанстан тургустунар.

Огайның төөгүзү база солун кижи. Оон ада-өгбези угундан-на улус эмнээр боор чаяаттынган. Акызы медицина эртемнериниң кандидады, ам Москвада Чөөн чүк аргалары-биле эмнээрниң университедин ажыткан, ооң ректору апарган. Роман Черсуевич Мурнуу Корей-биле кады ажылдажылганың бүдүрүлгезин ажыдарын планнап турар. Ооң сорулгазы — Чөөн чүк аргалары-биле эмнээр тыва кадрларны белеткээр, улуг чергелиг курстар ажыдар, оът-сигенден эм-таң белеткээр, оон-даа өске.

— Оът-сигенден белеткээн эмнерниң 15 хуузун Тывага арттырыгаш, артканын даштыкы чурттарже валютага садарын планнап турар бис — деп, Роман Черсуевич чугаалады.

— Тываның оът-сигенин хоозурадып каавытпас силер бе?

— Кыдат, Япон, Моол, Корей чурттары оът-сигенден эмнерни муң-муң чылдар дургузунда белеткеп келген, ол черлер эм оът талазы-биле хоозураваан болгай. Сөөлгү үеде эм оъттарны каш гектар черге-ле тарып алыр база апарган. Ынчангаш ол дээш сагыш човаашкын турбас ужурлуг.

Бир ай бичии ажыг үе дургузунда ниитизи-биле 112 кижи маңаа эмнеткен. Эмнеттиргеннерниң чамдыызының бижимел өөрүп четтиришкиннеринден одуругларны маңаа киирейн:

Константин Ошаров. Шагаан-Арыг хоорайның хоочун чурттакчызы. Улусчу доктор нун ачызында бодум даа сегидим, уругларым уруу Галяны даа эмнедип алдым. Сидии билинмес турган уруг чүве. Ийиги сеанс соонда-ла кан кадык апарды.

Амап Владимир, Чаа-Хөл суур. Кадыкшылга төвүнүң турар ийиги каъдынче кудаэм чүъктеп үндүрүп турду. Огайга эмнеткен соонда кадык болдум.

Нина Литенкова, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинады. Кара-бүүрээм аарааш, ине-биле эмнеттим. Кадыым экижий берди. Анаа эмчилер Огайдан культурага болгаш буянныг чорукка өөренир ужурлуг.

Юрий Таушкин, Шагаан-Арыг хоорай. Ийи чыл бурунгаар бо эмчиге таакпылаарындан эмнеткен кижи мен. Ол үениң дургузунда таакпылавадым. Оон семирий бергеш, таакпылап эгеледим. Ол дуза болбады. Ынчангаш таакпылаарындан база катап чарылдым.

Өске районнардан келген кижилерниң бижимелдери база бар болду. Чорул тура, оон айтырдым:

— Эптоксуниманар, Роман Черсуевич, сөөлгү айтырыг: бурганга чүдүүр силер бе?

— Ийе — деп, ол бодапмайн-даа, дорт харыылады.

Новосибирск хоорайдан Улуг-Хем районну шефке алган эртемден эмчилерниң бирээзи Сергей Козырев бир катап меңээ мынча дээн:

— Тывалар кижи төрелгетенниң сайзыралының он эки эвес талаларын шиңгээдип алгаш, бойдустан хоорлуп эгелээн. Ынчалза-даа бөгүн олардан өске бойдуска чоок ындыг чон чок. Оон чылдагааны-биле оларның аарыгларының 60 хуузун кызаа специалистер эвес, анаа психотерапевт эмнеп каап болур.

Районда амгы үеде улусчу медицинаның баштайгы кадрлары болур Станислав Серенот биле Роман Огай олар аарыгларның түңнелин эвес, чылдагааның эмнээрин пенеп турар ёзулуг психотерапевтилер болур. Олар боттары эскербейн, экстрасенстер даа апарган турар-ла. Бир-ле дугаарында кижилерниң сеткил-сагыжын чазап эмнээр улусчу докторлар-дыр ийин.

Колуp-оол ОЮН.
(«Шынның» корр).

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИЛГЕЗИ

Республиканың Кадык камгалал министерствозунуң Кадыкшылдың республика төвү чонга дараазының эмчи дузаламчызын көргүзүп турар:

янзы-бүрү аарыгларның үезинде биоэнергия шөлүн орталандырар (Джунаның аргазы-биле), мага-ботту, а ол ышкаш организмниң аңгы-аңгы кезектерин массажтап суйбаарының, радикулиттерден, остеохондрозтардан, люмбагоидан, полиартриттерден аараан кижилерни ине-биле эмнээриниң талазы-биле ачы-дузаны чедирип турар.

Күш ажылчы коллективтерге кадыкшылга бөлүктеринге өөредип, акушер-гинеколог, кардиолог, терапевт эмчилер кероэге үндезилээш, шинчилгелерни кылып болур. Ол ышкаш бертиниишкиннерни эмнээр талазы-биле фитотерапевт тус-тус кижилерге консультация кылырын база организастап турар.

Кадыкшыдылга салбыры бот орулга-чарылга-биле ажылдаар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузунуң № 10. Телефон № 3-53-87.

• • •

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң Кадыкшылга төвүнге доктаамал ажылдаар журналист, психолог ине-рефлексотерапевт хереглеттинип турар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу № 10 бажың. Кол эмчиге баар. Телефон № 3-53-87.

КАТКЫ БАЖЫ КАТКАН ЭВЕС...

(Республиканың уран-чечен 15 агитбригадаларының көрүлде-конкуржу).

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга февраль 9-та 10 шакта эгелээр.

Билеттерни Ленин кудумчузунда № 15-те, РНМЦ-де садып турар.

Ажылче чалалга

«Кызылдың техбарааннарны меөңнеп саарар» садыг фирмазы дараазында ажылдакчыларны чалап турар: юрист, экономика килдизиниң начальниги, экономист, инженер-программист, инженер болгаш бүдүрүлге ачы-дузазының ажылчыны, товароведтер, участок мастери, слесарь-сантехник, кладовщик, баазa ажылчыннары, бухгалтер.

Кварталда, бүдүн чылда ажылдың түңнелдерин ёзугаар акша төлевир-шагналын бээр. Фирмада магазин, эмчи пунктузу, буфет бар. Ажылдаар черге автобус чедирип турар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 17 бажың, автобустар маршруду 2, 10, доктаар чери — № 19 магазин.

Фирманың кадрлар килдизи.

ШАГАА ХҮННЕРИНДЕ

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының көргүзүглери

Февраль 15-те
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — чаңгыс кожеге балет «Бурганга өргүлде тудары» (композитор П. Геккер).

Февраль 16-да
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — «Күзел» театр-студияның шиизи «Дамдын лама» (авторлары Б. Эрдынеев, Р. Бадмаев).

Февраль 17-де
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — хөгжүм-шии театрының шиизи «Эпесай-Мерген» (В. Серен-оол).

Эгелээри 17.00 шактарда
Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар.

«ПАЗ» «КАВЗ» ХЕРЕК

Тываның күрүне филармониязы «ПАЗ», «КАВЗ» азы «Турист» деп автобустарны садып алырын чарлап тур.

Филармонияның турар чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, бажың № 58, телефоннар №№ 2-46-02 болгаш 2-55-69.

ДЫҢНАДЫГ

Бүдүрүлге чорудулгазында эде кылыышкыннар чедээни-биле холбаштыр, чонга эрги пес-таавы болгаш хеп аймаап, өңнүг металлдар артыкчыларын хүлээп алырын бо чылдың февраль 6-дан март 1-ге чедир тур соксатканын Тываның артынчы курлавырлар чери дыңнадып тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100
Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34. ● орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92. ● ораланчылары — 3-45-93. Килдистер ● партийниг-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арналы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 51.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 8 пятница

№ 25 (14525)

Садар өртээ 10 кап.

(Чагыдар өртээ 6 кап.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы дүүн дүъш соонда Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга уламчылаан. Мурнунда хүн чугаалажып эгелээни республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле айтырыгны чугаалажырын уламчылаан.

Аңаа Тыва АССР-ниң Куртудуунуң даргазының оралакчызы депутат М. К. Куулар, Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Б. М. Чуглур, «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги депутат В. А. Муромцев, республиканың ИХМ-ниң истелге килдизиниң улуг истекчизи депутат С. С. Санчай, Тыва АССР-ниң Бойдус куркомунуң даргазы Д. Х. Ооржак, Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң директору депутат М. Б. Эртине, Барыын-Хемчикте «Шеннээр» совхозтуң МТМ эргелекчизи депутат М. Б.-К. Сарыглар, Кызыл-Мажалыкта № 2 ортумак школаның директору депутат В. К. Монгуш, Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы В. К. Пюрюна, КПИ-ниң Кызылда филиалының башкызы депутат Г. Я. Эпп, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазы депутат М. Б. Донгак, «Сүт-Хөл» совхозтуң директору депутат П. С. Кара-Сал олар санал бергеннер.

Ооң соонда 1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база күрүне планының кол-кол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдерниң дугайында айтырыгларга хамаарыштыр доктаалдар төлевилелин сайгарган. Ол талазы-биле дыңнадыгны редакция комиссиязының даргазы депутат Б. Т. Санчы кылган.

Бүгү талалыг ханы сайгарылганы кылып тургаш, депутаттар «1991 чылда Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының канчаар ажылдаарының база хөгжүлдениң күрүне планының кол-кол көргүзүглериниң болгаш 1990 чылда Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планын күүсеткен түңнелдериниң дугайында» доктаалды хүлээп алган.

«1991 чылда күрүнениң бюджет системазының, 1991 чылда республика бюджединиң төлевилелиниң дугайында» айтырыг талазы-биле база доктаалды бадылаан. «1989 чылда Тыва АССР-ниң күрүне бюджединиң күүселдезиниң дугайында» доктаалды болгаш Хоойлуну база хүлээп алган.

Сессия ажылын бөгүн база уламчылаар.

ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕШ...

Он ийиги беш чылдың даалгаларын 1990 чылда чедиишкининиг болгаш ажыр күүседир дээш Тыва АССР-ниң суур болгаш кодээ Советтериниң социалистиг чарыжының түңнелдерин республиканың Министрлер Чөвүлели чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган.

Социалистиг чарыштың негелделерин күүседир талазы-биле эң эки түңнелдерни Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы кодээ Совединиң чедип алганын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Оон девискээринде «Чыраа-Бажы» совхоз эрткен чылын тараа культураларының болгаш картофельдиң багай эвес дүжүдүн өстүргеш, ажаап алган, мал ажылының продукциязын күрүнеге садар талазы-биле керээлиг хүлээлгелерин чедиишкининиг күүсеткен. Совхоз хой, өшкүнүң, чылгы малдың баш санының өзүлдезин чедип алган. Эът садарының планын 100.1 хуу, сүттү — 100.9 хуу, дүктү — 110.4 хуу күүседиринин хандырган. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының даалгазы 112.2 хуу, а бюджеттиң орулга кезээниң планы — 1,7 катап ажыр күүсеттинген.

Тес-Хем районда Ү-Шынаа кодээ Совединиң ажылчычылары багай эвес түңнелдерни чедип алган. «Таңды сыны» совхоз эът садарының планын 109.3 хуу, сүттү — 102.8 хуу, дүктү — 106.9 хуу күүсеткен. Хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер, сагылга-чурумну болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар талазы-биле кодээ Совет ында совхозтуң администрациязы-биле демнежип алгаш, тодаргай ажылдарны кылган.

Күрүнеге эът, сүт болгаш дүк садар планнарын Мөңгүн-Тайга районда Мөген-Бүрен кодээ Советтиң девискээринде «Мөген-Бүрен» совхоз күүсеткен. Үүрмектеп садар бараан саарылгазының болгаш чонга ачы-дуза чедиреринин даалгалары база күүсеттинген.

Чөөн-Хемчик районда Чыраа-Бажы кодээ Советтиң социалистиг чарыштың тиилекчизи деп санаан болгаш аңаа бирги черни, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң шилчиир Кызыл тугун 1000 рубль акша шаңналы-биле кады тывыскан.

Социалистиг чарыштың ийиги черни ээлээн Тес-Хем районда Ү-Шынаа кодээ Совединге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаан болгаш 500 рубльдиң акша шаңналын тывыскан. Ол ышкаш чарышка үшкү черни ээлээн Мөңгүн-Тайга районнуң Мөген-Бүрен кодээ Совединге дипломну 300 рубль акша шаңналы-биле кады тывыскан.

Он ийиги беш чылдың даалгаларын 1990 чылда чедиишкининиг күүседир дээш социалистиг чарыштың негелделерин боттандырар талазы-биле Баян-Кол, Кур-Чер, Алдан-Маадыр кодээ Советтериниң эки ажылдаанын доктаалда демдеглээн.

«Үлегерлиг корум-чурумнуң болгаш бедик культуралыг чурттакчылыг чери дээш республика чарыжын организастаар дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын 1990 чылдың август 24-те хүлээп алганы-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң суур болгаш кодээ Советтериниң республикага социалистиг чарыжының түңнелдерин моон соңгаар үндүрери чугула эвес, а «Он ийиги беш чылдың даалгаларын чедиишкининиг күүседир дээш Тыва АССР-ниң суур болгаш кодээ Советтериниң социалистиг чарыжының негелделерин бадылаар дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база профэвилелдериниң Тыва область чөвүлелиниң 1987 чылдың февраль 25-те «Он ийиги беш чылдың даалгаларын чедиишкининиг күүседир дээш Тыва АССР-ниң кодээ болгаш суур Советтериниң социалистиг чарыжын организастаар база оон түңнелдерин үндүрер талазы-биле комиссияның составынга өскерилгелер киирер дугайында» 1989 чылдың март 22-де доктаалдарын күш чок болган деп санаан.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИНИ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР ДЭЭШ

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. КАРА-САЛДЫҢ отчёду

Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисежир база иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазын экижидер талазы-биле ажылывыстың бир үндезиннин кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязынга бадылаттынган хемчеглерниң планын алган бис деп, ол бодунуң отчёдунга дыңнаткан. Ук планның 84 чүүлүнүң 25-ин боттандырып чорудары иштики херектер органнарынга даандырган болганда, оларны канчаар күүседип турарын Дээди Совет, ооң Президиумунга болгаш республиканың Министрлер Чөвүлелинге доктаамал илеткеп, массалыг информация чепсектерин дамчыштыр чонга база дыңнадып турганын ол чугаалаан.

Кылып чоруткан ажылдарның мындыг түңнелдерин үндүрүп болур деп, министр демдеглээн. Бирээде, националдар арасында таарымча чок чүүлдерден үнүп болур турган массалыг корум-чурум үрээшкиннерин болдурбаан. Ийиде, эрткен чылын кем-херек үүлгедиишкиннериниң ниитизи-биле көвүдезе-даа, сессия соонда үеде: июнь — декабрь айларда, 1990 чылдың баштайгы чартыынга деңнеп алыр болза, кем-херек үүлгедиишкининиң өзүлдезиниң темпизин 66 хуу чедир кызырган. Бо чорук ам-даа чүгээр боол артпышаан. Эрткен чылын кем-херек үүлгедиишкини чер бүрүзүнге дүшкүүрлүг турган болза, бо чылдың январь айның түңнелдери-биле алырга, 5 районда бичии чавырылган, а Улуг-Хем районда эрткен чылдың ол-ла үезиниң деңнелинде арткан. Аар кем-херек үүлгедиишкини амгы үеде элээн кызырылган. Үште, оперативтиг байдалды көрүп тургаш, милиция органнарының күштерин шын тургузуп, корум-чурум үрээшкиннери, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселге чаа аргаларны ажыглап турар апарган.

Министрниң отчёдундан алырга, чидиг болгаш онза айтырыгларның бирээзи — хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаары. Чурттуң өске девискээрлеринде ышкаш, бисте база кудумчуга корум-чурум үрээшкиннериниң көвүдээни-биле 600 хире профилактиктиг рейдилерни болгаш операцияларны чоруткан. Ооң түңнелинде ажыл чок, шииттирип чораан 3 муң кижи-биле профилактика ажылын чоруткан, бажыңнар оорлап турган оорларның 36 бөлүүн илереткен, 139 боо аймаан, 1000 ажыг бижекти болгаш кезер-шиштээр чепсек аймаан хавырган.

1990 чылдың сентябрь айда Кызылга хоорайның бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күсели-биле 60 кижилиг патруль-пост албанының ротазын тургускан. Ындыг роталар Ак-Довуракта, Улуг-Хем районда база бар. Ол ышкаш 25 кижи санныг ОМОН-ну тургускан.

Милиция нарядтарының санын көвүдедир талазы-биле хемчеглерни ап келгенин министр дыңнаткан. Кызылга тускай ротаны тургузарынга дузалажырын дилээн телеграммаларны генерал-майор Н. Ф. Юхнонун адынга ол ийи катап чоруткан, ынчалза-даа шериг хоорайжыгажының туттунмааны-биле холбаштыр дузалажыр арга чок болган. Шериг хоорайжыгажын тудуп эгелээринге херек 500 муң рубльды республиканың Министрлер Чөвүлели үндүрүп берген.

Мурнуку үеде милиция кежээки болгаш дүнеки үеде корум-чурум тударынче кол кичээнгейни салып турган болза, амгы үеде хүндүскү үеде база күжениишкиннинг ажылдап, кудумчуга, магазиннерге, автобустарга карман оорларын тудар, ниити чуртталга бажыңнарын, автовокзалдарны хынаар, бажың оорлаар чоруктарны болдурбас дээш корум-чурум тудар талазы-биле өске-даа ажылдарны чорудуп турар.

Корум-чурум үрээшкиннерин, кем-херек үүлгедиишкиннерин дүрген тодарадыр оперативтиг бөлүктерни хоорайларга, районнарда болгаш ИХМ-де дежурныйлаар кезектерде тургускан. Эң ылаңгыя уштекчилерни, чогум-содаа кылган кижилерни дүрген тударынга ол бөлүктер кончуг ажыктыг. Кудумчуларны, бажыңнар эжиктерин багай чырытканы азы шуут чырытпааны, телефон харылзаазының багайы, чамдык чурттакчы микрорайоннарда телефоннарны тургуспааны оперативтиг ажылды шалыпкын чорударынга шаптыктап турарын В. Б. Кара-Сал демдеглээн.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде бараан-нар чажырар, оорлаар дээн ышкаш кем-херек үүлгедиишкиннери эң ылаңгыя садыг ажылдакчыларының арасында калбарганы дүвүренчиг. Экономиктиг ажыл-чорудулгага 6287 кем-херек үүлгедиишкиннерин илереткен, ол дээрге 1989 чылга деңнээрге, сан талазы-биле 35 хуу хөй, а чедирген когаралының талазы-биле үш катап улуг кем-херек үүлгедиишкиннери-дир. Магазиннерни, складтарны, баазаларны шилип хынааның түңнелинде садыглаарының чурумунуң 300 үрээшкиннерин, 200 муң рубль түңге бараан оорлааның 74 фактыларын илереткен. Ховар барааннарны чажырарының фактылары эрткен чылын 20 катап көвүдээн. Садыгның 151 ажылдакчыларынга кеземчени онааган, 136 ажылдакчы административтиг хемчег алдырткан.

Рынок экономиказынче шилчип турар үеде бүдүрүлге, садыг, кооперация талазынга ажылды шыңгыырадыры чугула, ынчангаш ол ажылды күштелдирер дээш ИХМ-ге организастыг болгаш өске-даа хемчеглерни ап чорударының ажыктыын министр демдеглээн.

Бойдус байлаап, дирит амытаннарны камгалаар, төтчеглекчилер-биле демисел талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглерге база ол доктааган. ИХМ органнары бо талазы-биле 153 рейдини чорудуп, браконьерлерден 40 муң рубль түңнүг өлүк-тывыш аймаан, 37 боону хавырганын дыңнаткан.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өй-шаанда тодарадырында, истелгезиниң чорударында шыктыы четпестер барын В. Б. Кара-Сал чугаалаан. Эрткен чылын аңаа националдар арасында харылзааларга нарыыдаашкыннар дыка шаптыктаан. Милицияның материал-техниктиг баазазын быжыглаарын, кадрлар белеткелин болгаш шилиишкининиң күштелдирерин байдал негей берген. Бо талазы-биле республиканың чазаа чоокта чаа тускай шиитпирни хүлээп алганын министр депутаттарга дыңнаткан. Кадрлар белеткелин күштелдирер талазы-биле тодаргай ажылдарны чорудуп келген. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң аңгы-аңгы өөредилге черлеринде 550 кижи өөренип турар. Республиканың ИХМ-ниң өөредилге товунде Кызылдың школаларының онгу классчыларының профессионал угланыышкын школазы тургустунган. ССРЭ-ниң ИХМ-ниң Красноярскиде милицияның ортумак тускай школазының бот-өөредилге филиалын бистиниге ажыдып болурунуң айтырыын өөренип көрүп турар.

Республиканың ИХМ-ниң удуртукчу ажылдакчыларының составында өскерлиишкиннерге база министр доктааган.

Отчёдунуң түңнелинде корум-чурум үрээшкиннериниң, кем-херек үүлгедиишкиннериниң үнүп турар алыс чылдагааны чурттакчы чоннуң чамдык кезииниң ажылга хаара туттунмааны, шииттирип чораан кижилер-биле багай ажыл, арагалаашкын ажылдаар хөөн чок чорук дээш амгы үеде тыптып келген политиктиг болгаш экономиктиг таарымча чок байдал болуп турар деп, дүвүрелип В. Б. Кара-Сал илереткен. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээрде демниг, чаңгыс угулуг ажылдаар ужурлуг бис деп, ол демдеглээн.

Тыва АССР-ниң юстиция министри Ю. Т. СТАЛ-ООЛДУҢ отчёду

Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязынга хүлээп алган доктаалды күүседип тура, 1990 чылдың ийиги чартыында бис суд ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдарынче угланган тодаргай ажылдарны кылып чоруткан бис. Чүнүң-даа мурнунда онза кичээнгейни судтарны бедик мергежилдиг кадрлар-биле четчелээр айтырыгже салып келген бис. Кадрлар шилилгезин Юстиция министерствозунуң коллегиязынга, республиканың Дээди судунуң чанында квалификация комиссиязынга болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум талазы-биле доктаамал комиссиязының хуралдарынга чорудуп, аңаа кандидаттарны чугаалажып, сайгарып келген.

1990 чылдың август-сентябрьда Юстиция министерствозунуң харысалгалыг ажылдакчылары Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле кады районнарже үнүүшкүннерни кылып, судья бүрүзүнүң болгаш кандидаттарның ажылын өөренип көрүп, олар-биле чугаалажылганы улус депутаттарының район Советтеринге чоруткулаан. Ооң түңнелинде судья албан-дужаалга 33 кижини соңгаан, а база бир 3 кижи улус судьязының эрге-дужаалын күүседир кижилер болган. Суд херектерин шалыпкыны-биле сайгарып көөрү-биле 1990 чылдың сентябрьда РСФСР-ниң Юстиция министерствозу ийи суд составын үндүрүп берген, ол Кызыл хоорайның болгаш Кызыл районнуң улус судтарының штат санын көвүдедир арганы берген. Амгы үеде суд кадрларының шилилгезиниң талазы-биле ажылдар уламчылап турар.

Сес аң, чүве чугаалап турар кижи Тывада улус судьяларының албан-дужаалдарында холдуунда аныяк специалистер ажылдап турарынче улус депутаттарының кичээнгейин угландырган. Ындыг төлээде, Юстиция министерствозу судьяларның профессионал белеткелин бедидер талазы-биле ажылды чорудуп турар. Эрткен чылын Москвада мергежил бедидер курстарга 9 судья өөренгеш келген, 13 судья Кызылда республика курстарынга киришкен, 7 судья республиканың Дээди судунга ийи неделя хуусаалыг стажировканы эрткен. Юстиция министерствозунуң чанында курстарга суд хуралдарының 13 секретары билиин бедиткен.

Кызылда-даа, районнар Советтериниң күүскомнарыдаа кол кезиинде судьяларның өг-бүлелерин оран-сава-биле, ясли-садтар-биле хандырарының дугайында айтырыгны багай эвес шиитпирлеп келгенин демдеглевес арга чок.

Кеземче херектерин дүрген болгаш шынарлыг истээр база сайгарып көөрү-биле бистиң дилээвисти ёзугаар РСФСР-ниң Юстиция министерствозу Тывага эксперт албан чериниң салбырын ажыдарын чөпшээрээн, а ол ышкаш ол бүгүге херек акша-төгеринти болгаш штатты үндүрүп берген дээрзин Ю. Т. Стал-оол чугаалаан. Ынчалза-даа ооң ажыдыышкыны тускай дериттинген чериниң чогундан саадап турар. Кызылда хоорайның улус судунуң негелдеге дүгжүр оран-савазы безин чок. Соолгу каш чылдар дургузунда Кызыл хоорайга, Улуг-Хем, Тожу, Өвүр болгаш Тес-Хем районнарга суд бажыңнары тударының айтырыы шиитпирлеттинмейн келген. Ооң кол чылдагааны — төлевилел-дөзевилел документациялары белеткеттинген-даа болза, керээлиг тудуг организацияларының чогу.

Республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң деңнели бедик болуп артпышаан. Бо таарымча чок чүүлдүң чылдагааннарының бирээзи чүдел дизе, кем-херек үүлгедикчилериниң чамдызы суд мурнунга тургустурбайн турарлар. Чамдыкта ооң ынчап баарынга ССРЭ-ниң болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгаларында карышкактыг чүүлдерниң бары уржуктуг болуп турар. Чижээлээрге, республиканың улус судтары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чиижек садыглаашкынын болгаш хоойлудан дашкаар садыглаашкын чорудар чорукка хамаарыштыр харысалганы күштелдиреринин дугайында Хоойлуну ажыглавайн турар, чүге дизе Тыва АССР-ниң Дээди суду ук хоойлу Тываның девискээринге күш чок болуп турар деп тайылбырны берген, байысаалга болгаш истелге органнары болурчогуур материалдарны чыгганда безин аан.

80 чылдарның эгезинде чурттуң судтары кеземче харысалгазын күштелдиреринче угланыышкынны алган турган, 80 чылдарның ортузунда чымчадып эгелээн, ам база катап-ла судтардан шыңгыы шииткелдерни үндүрерин негеп турар. Судтарның бир таладан өске талаже чайгылчаа, үстүкү суд черлериниң туружунуң билдинмези черчерлерге шиидилгениң шынарынга болгаш криминогенниг байдалга уржукту чедирип турар. Бо бүгү чорудулга бистиң республиканы база оюп эртпээн.

Эрткен чылдарга бодаарга, 1990 чылда судче кирген кеземче херектериниң саны көскүзү-биле өскен, судья бүрүзүнүң ажылы канчаар-даа аажок улгаткан. 1990 чылда судтарже 2856 херек кирген, а 1989 чылда 1917 турган. Ниитизи-биле эрткен чылын 2594 кижи шииттирген, ол дээрге 1989 чылга деңнээрге, 638 хөй болуп турары олдур. 1990 чылдың бирги чартыында кеземче херектериниң 37 хуузун хоойлуда көрдүнген хуусааны хажыдып сайгарган. Кижиниң бодундан хамааржыр чылдагааннар база бар: чамдык судьяларның организас чогу. Ылаңгыя Кызыл хоорайның, Таңды, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Кызыл районнарының улус судтарының. Юстиция министерствозу тургустунуп келген байдалга үнелелди берип, чамдык организастыг хемчеглерни ап чорудуп, кадрларның солчуушкунун болгаш эде таарыштыр тургузуушкунун чоруткан.

Тывада социал-политиктиг байдалдың, кем-херек үүлгедиишкиннериниң санының чавырылбайн турарын, нациялар арасында харылзааларның нарын болуп артып турарын өөренип көргеш, республиканың Юстиция министерствозу суд органнарын эрге-хоойлу пропагандазын күштелдиреринче, чурттакчы чоннуң өй-шаанда информация-биле хандырарынче угландырган. Кол кичээнгейни суд чорудулгаларының ажык чарлыынче угландырган. Хөй-хөй херектерни үнүүшкүнүг хуралдарга сайгарып көрүп турар. Массалыг информация чепсектери-биле харылзаа быжыккан. 453 лекцияны чон ортузунга номчаан.

Юстиция министерствозунуң ажылдакчылары хоойлужудулга актыларын ажылдап кылырынга киржип, тайылбырларны, түңнелдерни берип, Дээди Советтиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң доктаамал комиссияларынче, республиканың министерстволарынче, ведомстволарынче санал-оналдарны киирип келген дээрзин Ю. Т. Стал-оол депутаттарга дыңнаткан. Чижээлээрге, хоойлужудулга талазы-биле доктаамал комиссия-биле кады олар Хову-Аксында, Ак-Довуракта чурттаар оран-саваны бронвап турарының шыңныг, шын эвезин хынаарынга киришкеннер, аңаа олар ооң чогуур-чурумун тайылбырлап, илереттинген четпестерни эдериниң талазы-биле хемчеглерни алганнар.

Бодунуң чугаазының төнчүзүнде ол хемчеглерниң өске пунктуларының күүселдезиниң дугайында илеткээн. Эрткен чылын Юстиция министерствозу бүгү деңнелдиң улус депутаттарын болгаш совет активтин эрге-хоойлу билиглеринге өөредириниң талазы-биле методиктиг сүмелерни болгаш программаларны ажылдап кылгаш, улус депутаттарының район, хоорай, кодээ, суур Советтеринче чоруткан. Ынчалза-даа Эрзин, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа чамдык районнарда активтиг болгаш улус депутаттарының өөредилгезин организаставайн турар. А Кызыл районда кичээлдерин доктаамал болгаш бедик деңнелде эртирип турар. Бии-Хем районда бо ажылды база идепкейжидип эгелээн. Амгы үеде улус депутаттарынга дуза болур чугула нормативтиг актыларны тайылбырлап бижээн юридиктиг справочниктиң белеткелин төнчү чадазында чедирген.

(Уламчызы 2-ги арында).

Партийжи информация

РАЙКОМ ХҮНҮ

РСФСР-ниң Компартиязының Каа-Хем райкомунуң хүнү «Совет Тыва» совхозка болуп эрткен.

Партия райкомунуң бирги секретары В. П. Петров коммунистиң туружунуң, ооң хууда үлегерчижээниң дугайында совхозтуң тускай эртемниглеринге, МТМ-ниң, Суг-Бажы сүт-бараан фермазының коллективтеринге чугаалап берип, ында ажылчыннарның, коммунистерниң ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжыкан. Партияның район органнзациязының контроль комиссиязының даргазы К. С. Онур-оол совхозтуң малчыннарынга барып, оларның негелделерин, херээлдерин өөренип көрген. Партия райкомунуң харысалгалыг ажылдакчылары В. П. Харченко, А. Н. Ященко, Л. Л. Андреева Суг-Бажы суурда партия организацияларының ажылынга дузаны чедирген.

Кежээ Культура бажыңынга коммунистерниң хуралы болган. Аңаа райком хүнүнүң түңнелдерин үндүрген. Партия организацияларының боттарының дайынчы арга-шинээзин бедидер партияның ат-алдарын кедүрер коммунистерниң бот-харысалгазын улгаттырар дээш ажылдап турар, ындыг-даа болза оларның ажыл-чорудулгазында бичии эвес четпестер барып илереткен. Ону эдип алырда чүнү кылырын тодаргай тургуржуп чугаалашкан.

Биче-оол КЫРГЫС.

АЖЫК ЧУГАА

РСФСР-ниң Компартиязының Тес-Хем райкомунуң бирги секретары С. М. Достай партия комитеттериниң болгаш партия эге организацияларының секретарьлары-биле ажык чугааны эрттирген.

Ооң кол угланыышкыны болза партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын, ылаңгыя идеология ажылын идепкейжидери, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидери болган. Партияның район организациязының контроль комиссиязының ажылын ооң даргазы В. О. Кара-оол, партия райкомунуң идеология ажылын партия райкомунуң секретары С. Д. Хертек чыылганнарга чугаалап берген. Оон аңгыда, рынок экономиказынче шилчип турар үеде партия организацияларының ажыл-чорудулгазы кандыг болурун, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедирде чүнү кылырын чугаалашкан.

Шак мындыг ажык чугааны кылыры партия ажылын экижидеринге эвээш эвес салдарлыг болурун демдеглээн, ындыг болганда мындыг ажылды моон соңгаар уламчылаарын дугурушкан.

Моторк ТИРЧИН.

КОЛДУУ ООЛДАПКАН

«Алдан-Маадыр» совхоз Сүт-Хөл районда эң улуг ажыл-агыйларның бирээзи. Ында төрүүр 9500 хой бар. Амгы хүннерде 4815 хураган онча-менди дорүгүп, янзы-бүрү аарыг-аржыкка таварышпайн турары хойжуларны өөртүп турар.

Ажыл-агыйның малчыннары кышка баш удур белеткенгенинден Аът чылын хүр ажын, Хой чылын чедиишкиниг эгелеп турар. Өг бүрүзү хууда сигенни пыдаар шаа-биле белеткеп, ону камныг чарыгдап турганындан чаа төрээн хураганнар хорамча чок болуп турары малчыннарны өөрткен. Оргу-Шол, Ак-Шат ышаар малчын коданнар бригада болуп, демниг ажылдап, чарышты аразында салган. Оларның аразындан мурнакчы малчын Александр Ооржак бо чылын төрүүр чүс хоюндан 100 хураганны камгалап алган. Баштайгы чедиишкини көстүп келген. Ол ышкаш база бир мурнакчы хойжу Бегзи Ондарның төрүүр хоюнуң колдуу оолдапкан. Төрүттүнген хураганнар онча-менди.

Хойжу бригадаларда бо хүннерде 4830 хой оолдаан. Амгы үеде хураганнар онча-менди, мал чеми амдызында четчир.

(Бистиң корр.).

ДЫҢНАДЫГ

Соңгулдалар дугайында Хоойлунуң 33 чүүлүнге дүүштүр, Шагаан-Арыгның № 115 соңгулда округунуң талазы-биле округтуң соңгулда комиссиязы Тыва АССР-ниң улус депутаттарының дараазында кандидаттарын бүрүткээн:

Анай-оол Мерген Кыргысович, 1962 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес, улус депутаттарының Шагаан-Арыг хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы, Шагаан-Арыг хоорай.

Куулар Карим Тасович, 1943 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы, Шагаан-Арыг хоорай.

Оюн Кодур-оол Тарымаевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, «Шын» солуннуң редакциязының ол черде корреспондентизи, Шагаан-Арыг хоорай.

Седей Бадарчы Сенчиевич, 1942 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү, улус депутаттарының Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазы, Шагаан-Арыг хоорай.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИШКИНИ-БИЛЕ ДЕМИСЕЛДИ КҮШТЕЛДИРЕР ДЭЭШ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы З. Н. ВАЛИШИННИҢ отчёду

Кем-херек үүлгедир чоруктарның санының өзүп турарын чуртта болгаш ниитилелде социал-экономиктиг байдалдың нарыыдааны-биле тайылбырлап турар, ынчалдажок мааңа хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, ылангыя судтарның ажыл-чорудулгазында чедир кылдынмайн турар чүүлдер база салдарлыг боол турар дээрзин ол чугаалааш, дараазында чүүлдерге доктаадан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедиишкинни-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалын Дээди судтуң президиумунуң хуралынга база республиканың бүгү судьяларының киржилгези-биле Юстиция министерствозунуң коллегиязынга чугаалажып, сорулгаларны салган. Суд база баштайгы истелгениң шынары дээш суд хайгааралын күштелдирер, улус судьяларынга практиктиг дуза чедирер талазы-биле хемчеглер ажылдап кылдынган. Ооң-биле кады судка көрдүнген херектерниң дугайында медээлерни солуннар арыннарынга чырыдарын көрген. Хоойлу-дүрүм тайылбырлаар ажылды экижидер сорулга-биле Дээди судтуң даргазының оралакчызы В. А. Северновскийниң ол дээш харысалгалыг кылдыр быжыглаан. Кем-херек үүлгедиглерин болдурбас сорулгалыг профилактиктиг хемчеглерин Юстиция министерствозу-биле кады ажылдап кылган.

1989 чылдың октябрьда 1989-91 чылдарда корум-чурумну быжыглаар талазы-биле хемчеглерниң комплекстиг планын бадылаан турганын З. Н. Валишин чугаалааш, аңаа үндезилеп, Дээди суд судтарның кижээнгейин дээрбедекчи халдаашкын, үптээшкин, оорлаашкын, күштээшкин, чиижек чорук болгаш өске-даа аар кем-херек үүлгедиглери-биле холбашкан херектерни шыңгыы көөрүнче углаан дээрзин тайылбырлаан. Херектиң байдалын өөрени көрүп турган, буруулуг кижиге шын шииткел онаары —судтуң мурнунда улуг харысалга деп чүвени ол сан-түң-биле бадыткап чугаалаан. Шииткел айтырыынче кичээнгей салдынып турары таварылга эвес, чүге дизе ол — суд чорудуунда кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди дээштиг кылдыр чорударының база хажыдыышкыннар болдурбазынче угланган кол чүүлү боол турар. Ооң-биле кады суд кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселдиң өске-даа хевирлерин ажыглаар ужурлуг. Чижээ, кем-херек үүлгедииниң үндезин болу бээр байдалдарның илередир, өөренип көөр, эш хуу судтарынга болгаш хөй-нийтиниң өске-даа организацияларынга оларның хоойлу-дүрүм пропагандазын чорударынга дуза чедирер.

Хоойлу-дүрүм тайылбырлаар ажылдың дениели чавыс дээш бистерни харын чемелеп болур, шүгүмчүлел чөптүг. Ындыг байдалдың чылдагаанын колдуунда-ла ажылдың хемчээлиниң улгатканы-биле тайылбырлап болур. Чижээ, 1989 чыл-биле деңнээрге, эрткен чылын кассациялыг чурум-биле көрген кемниг херектерниң саны 384-тен 647-ге чедир көвүдээн ийикпе, азы 263-ке өскен. Дээди судтуң составында даргазын, ооң ийи оралакчызын катай санаарга 12 судья бар. Эрткен чылды алыр болза, Дээди суд бүрүн составы-биле ажылдаваан дээрзин З. Н. Валишин дыңнаткан. 1002 кемниг, хамаатыг херектерни көрген, 507 хомудалды хынаан боол турар, ажылдың хемчээлиниң улуг боол турары чазыглар болдурбайн баарын магадылавайн турар. Ынчангаш З. Н. Валишин суд кежигүннерин ол-бо комиссиялар, бригадалар кежигүннери кылдыр киириштирер чорукту эвээжедирин Дээди Советтиң удуртулгазындан, комиссиялардан дилээн. Депутаттардан дараазында дилегни кылган. Районнарның улус судтарында негелдеге дүүштүр кылдынган суд залдарының чогундан, бирги чаданың бүгү-ле херектерин Дээди судка көөр ужурга таваржып турар. Шак мындыг байдалда шииттирген кижилерни районга чедир хайгаарап, таңныылдаарындан шериг кезээ ойталап турар дээрзин ол дыңнаткан. Ооң чугаалааны-биле алырга, шак ол байдал херекти көөрүнүң хуусаазын хажыдарынга чедирип турар, ажылга элээн шаптыктыг боол турар. Ынчангаш райкүүскомнар дамчыштыр суд залдарының дериилгезин кардыктың истелгеге дүүштүр тургузарын чедип алырының дугаар талазын депутаттардан Дээди суд дилеп турар.

Ооң соонда З. Н. Валишин депутаттар менден хөй-нийтиге билдингир херек дугайында медээ алырын манап тур боор деп чугаалаан. Ооң теңдүр көрдүнмээниң барымдаалааш, кал-бак медээ берип шыдавазын ол депутаттарга дыңнаткан. «Сүт-Хол» херээ деп санап турар херек Дээди судка кирген болгаш чедир истелгеже ону эгиткен. Тыва АССР-ниң прокурорунуң оралакчызының удурланыышкыны-биле херекти РСФСР-ниң Дээди судунче чоруткан. РСФСР-ниң прокурорунуң оралакчызы удурланыышкынны эгиткен. Шак ындыг байдалдыг өске-даа херектер дугайын ол сессияга чугаалааш, шак мындыг таварылгаларда чүнү канчаарыл дээрзин айтырган, профессионал дениелдиң чүтүлазын чижек-биле тайылбырлаан.

Амгы байдалдарда судтар хоойлужудулганы бадыткаар сорулга-биле кандыг-даа байдалдарда чайгылчак турушту ээлевес ужурлуг. Кем-херек үүлгедир чоруктарның саны өзүп турар мындыг үеде, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның хүлээлгелериниң кажыгтыындан артык демнеештирерин чугула дээрзин ол тайылбырлаан. Бир эвес чер-черге олар ажылын дүүштүрүп турар чүве болза, херектерге хамаарыштыр чазыглардан чайлап болурунуң аргазы бар, истелгениң болгаш херекти көөрүнүң дээштии улуг болур турган ийик.

Түңнелинде ол дараазында чүүлдү чугаалаан. Кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демиселге хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчыларының санын чеже-даа улгаттырар болза, чоннуң деткимчези, дузазы дөмей-ле эргежок чугула. Дем-биле күзенчиг түңнелдер чедип ап болдунар. Кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер дээш хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчылары боттарындан хамааржыр бүгү-ле чүүлдерни кылыр дээн сөстер-биле отчёдун ол доосқан.

Тыва АССР-ниң прокурору С. С. ЗОТОВТУҢ дыңнадыы

Республикада корум-чурумнуң байдалы эки эвес. Ол дээрге чүгле кем-херек үүлгедиишкинни эвес-тир. Ооң-биле кады бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чуруму баксырап, экономиктиг идиг бериишкиннер ажыглаттынмайн турар. Ооң ужурундан эрткен чылда административтиг хоойлу-дүрүмнүң 21 муң ажыг үрээшкини болган. 12 муң ажыг кижи ээриктер сергедир черлерге киргилээн, үш муң ажыг хамаатылар үгөмек корум-чурум үрээшкиннери дээш туттурупы турган. Кем-херек үүлгедиишкини өзүп турарын статистиктиг сан-чурагайлар херечилеп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң 109-унга өктүг чепсек, 564-үнге соок чепсек ажыглаттынганын мааңа немей чугаалап болур. Назы четпээннерниң аразында кем-херек үүлгедииниң өзүп турары дүвүренчиг. Экономиканың сандараашкынының, ниитилел амыдыралында социал болгаш өске-даа таарымчалыг эвес чүүлдерниң түңнели-дир. Ынчангаштың кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң чединшкиниг болурунуң дугайында чугаалаар дээр болза, ону тывылдырып турар чылдагааннарны айтыр апаар. Чүгле ооң амыдыралында социал болгаш кеземче хемчеглер дугайын чугаалаар ужурлуг.

Ажылга быжыктырып, таарыштыр тургузарының дугайында айтырыгны бээин ап көрээли. Ол айтырыгны Тыва АССР-ниң прокуратуразы тускай сайгарып көргеш, ооң түңнелдерин республиканың Дээди Совединиге болгаш Министрлер Чөвүлелинге дамчыдып берген. 2000 чылга чедир республиканың чурттакчы чонунуң саны 60 муң кижиге көвүдээр ужурлуг, ам барып чылдың-на күш-ажыл кылып шыдаар назылыг 3.5 муң кижи немежир. Ооң кадында ажылгы чорудулганың чаа арга-хевирлериниң байдалдарында ажыл чок кижилер улам көвүдээр болгай. 1988 чылда (херээженнерни болгаш уругларны санаваска) ажыл чок 3 муң 170 кижи демдеглеттинген, 1989 чылда — 6260 кижи болган, оларның хөй кезии үжен хар четпээн аныяктар боол турар. Ынчангаш ажыл чоктар эрткен чылын 741 кем-херек үүлгедиишкинни кылган. 1989 чылда ындыгларның саны 583 турган. Назы четпээннерниң чурум үрээшкиннери 11 хуу өскен. Кем-херек үүлгедиишкиниң байдалынга доот салдар чедирип турар бир нарын айтырыг бо. Республикада кем-херек үүлгеткеш, шииттирип чораанңарның саны база хөй, ындыг байдал база багай салдарны чедирип турар болбайн аан.

Ындыг турбуже, чер-черлерде ажыл чоктар, шииттирип чораанңар, берге кижизидилгелиг элээди оолдар, назы четпестер, нарын байдалдыг өг-бүлелер-биле ажыл колдуунда-ла анаа-ла ниити чугаалар, сургаашкыннар-биле кызыгаарлаттынып турар. Аңаа ындыг хамаарылга эки түңнелдерге чедирбес болбайн канчаар. Бүгү-ле бар аргаларны — чер-чер Советтерин, оларның күүсекчи органнарын, күш-ажыл коллективтерин өзулуу-биле ажылдадыр үе шагда-ла келген.

Ынчалза-даа кем-херек үүлгедиишкиниңиң улам-на улгадып орарынга хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның хамаарылгазы чаңгыс аай дөмей эвес боол турар. Прокурор хайгааралының туружундан болгаш оларга чөптүг, шын үнелел бээр сорулга-биле оларның ажыл-чорудулгазын канчаар көрүп турарымны ажыы-биле чугаалаар ужурлуг мен. Хамыктың мурнунда иштики херектер органнарының дугайында. Республиканың ИХМ-инге кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демисел дорт онааттынган болгай. Ындыг-даа болза ооң ажылында четпес чүүлдериң хөй боол турары хараадачыг. Чамдык таварылгаларда хоойлу хажыдыышкыннары-даа ында бар.

Профилактика ажылының чамдык талалары кошкаан. Чижээлээрге, эмнелге-күш-ажыл профилакторийинче чыл дургузунда чүгле 27 кижини чоруткан, а арагага хандыкшылдыг, ону эмин эрттир ижер беш муң ажыг кижи демдеглелде турууп турар болгай.

Эрткен чылын милицияга демдеглеттинмээн азы кандыг-даа барымдаа чок черге херек оттуртунмаан чеден ажыг херекти прокуратураның оттурганын кичээнгейге ап болур. Истелгени соңгаарладыр азы соксадыр дээн 270 ажыг шииттирни прокуратура солаан. Хоойлуда көрдүнген хуусаалар шагда-ла эрткен болганындан, а ол херектер янзы-бүгү соңгаарладыышкыннарның, ажыл чылдырар чоруктарның уржуундан судче шилчиттинмейн чыдып бергениниден 30 кижини хостадалдан хостаан.

Ол бүгү хажыдыышкыннар талазы-биле сагындырыгларны прокуратура тургузуп келген. Милицияның 59 ажылдакчызынга харысалга онааган.

Суд органнарының ажылында база чедир кылдынмаан чүүлдер хөй. Ында үш кол чүүлдү айтып болур. Бирээде, кеземче херектериниң 20 хуузу хуусаа талазы-биле хажыдыышкыннарлыг көрдүнген. Ийиде, кеземче херектериниң 60 хире хуузу кандыг-даа барымдаа чок черге немелде истелгеже дедир эгиттинген. Үште, кеземче херээн онаарынга эмин эрттир чымчак чүүлдер хөй. Чыл дургузунда чүгле прокуратураның удурланыышкыны-биле 28 кижиге хамаарыштыр шииткелдерин эмин эрттир чымчак болганы-биле солаан.

Ооң-биле кады эки талаже кандыг-даа шимчээшкин чок дээр болза, база шын эвес апаар. Кем-херек үүлгедиишкиниңиң өзүлдезиниң темпилери эвээт-биче-даа бол оожумнаан. Ниити күш-биле аймак-совхозтер аразынга чөрүлдээлерни, чамдык кем-херек үүлгедиишкиннериң долгандыр изигленииш-кинин чавырылдырар аргалыг болган бис.

Прокуратураның ажылдакчыларының штаттыг саны, техниктиг чепсегленииишкин кем-херек үүлгедиишкиннериниң дениели-биле канчап-даа дүүшпейн турар. Бистиң ажылдакчыларывыска дуза база келген турган — чурттуң аңгы-аңгы девискээрлериниң истекчилер Тывага чартык чыл ажылдаан.

КАК-тың даргазы В. Н. ФЕДОСЕЕВТИҢ дыңнадыы

Республиканың Дээди Совединиң ийиги сессиязының доктаалында кем-херек үүлгедиишкиннинге удур эрге-хоойлу органнарының ажылынга Күрүнениң айыыл чок чоруук комитединиң талазындан бүгү талазы-биле дузалаарын чугулалап айыткан.

Ук доктаалды боттандырарының организастыг хемчеглериниң дугайында КАК-тың даргазы В. Н. Федосеев депутаттарга дыңнаткан.

Оперативтиг бөлүктерниң ажыл-чорудулгазының угланыышкыны тодараттынган, криминогенниг байдалды экижидеринче, чамдык кижилерниң талазындан хоойлу-дүрүм кажыдар чоруктарны болдурбазының хемчеглери алдынган. Бо айтырыгларга хамаарыштыр КАК-тың эрге-хоойлу органнары-биле практиктиг кады ажылдажылгазын чааткан. ИХМ-ниң, прокуратураның, КАК-тың углап-баштаар комитеттери болгаш штабтары, организастыг, кем-херекке, экономиктиг саботажка удур, хамаатыларның конституция ёзугаар эргелериң камгалаарының каттышкан истелге бөлүктери тургустунган. Кем-херек үүлгедиишкиниңиң оперативтиг истелге чорудулгаларынга, милиция болгаш прокуратура органнарының истелгезинде турар хемчеглерге КАК-тың оперативтиг ажылдакчыларын киириштирерин чекистер ажыглап эгелээн. Чугаа болза чурттакчы чон аразында эң чидиг болуп турар кем-херек үүлгедиишкиннериниң дугайында болуп турар.

Комитеттиң оперативтиг болгаш өске-даа ажылдакчылары сөөлгү чартык чылда ниитизи-биле чээрби хире кем-херекти илередиринге киришкен. КАК-тың ажылдакчылары ИХМ-ниң мурнундан бүгү-эвилел истелгезинде чоруп турар үш херектени республика девискээриниден илереткен. Кем-херектиң организастыг хевирлерин илередир болгаш болдурбас талазы-биле күштү доктаамал мөөңнеп келген. Организастыг кем-херекке удур демиселге дениг ходелгенииниң түңнелинде 7 хамаатының кеземче херээнге онааштырган. Чамдык кеземче херектериниң талазы-биле ажыл уламчылап турар. Күчүлээшкин кылырын оралдажып турган элээн каш бөлүктерниң хыналдазын чорудуп турар. Ооң бир херээн суд шиитпирлеп турар. Наркотиктер бүдүрер болгаш ону сайгарары-биле холбашкан херектерни иштики херектер органнары-биле кады истеп эгелээн.

КАК 1990 чылда кызыгаар чуруму үреп, контрабандалыг ажыл-чорудулга кылып турган туттурган 33 хамаатының херээн сайгарган. Он үш херектиң бежи доозулган, оларны судка көрген. Районнарда кызыгаар чуруму үреп турар кижилерге хамаарыштыр углап-баштаар чөвүлелдер-биле кады профилактика ажылын чоруткан. Кызыгаарже эрттирер дээн 28 муң акшаның чугула херектел бараанын дозуп, буруулуг кижилерни илереткен.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалын болгаш чурттуң Президентизиниң Чарлыын ёзугаар экономиктиг саботажка удур, үлетпүр болгаш аъш-чем бараанарын шын ажыглап, үлээрин контрольдаар талазы-биле ажылы идепкейжээн. ИХМ-ниң, массалыг информация чепсектериниң ажылдакчыларының киржилгези-биле садыг организацияларының баазаларынга, складтарынга 30 ажыг хыналдаларны кылган. Хажыдыышкын кылган чамдык харысалгалыг ажылдакчыларга хамаарыштыр херектерни эрге-хоойлу болгаш административтиг органнарже дамчыткан.

Бараанңарны үлээринде болгаш садарында четпестерниң дугайында чурттакчы чон КАК-че дыңнадып турар апарган. Бо талазы-биле хүн бүрү он хире медээлер кээп турар. Мооң түңнелинде тодаргай чүүлдер кылдынып, хемчеглер алдынып турар. Оларның дугайында парлалгага удаа-дараа чырыткан. Күрүнениң үндүрүг инспекциязы-биле кады үндүрүг төлевейн турар организацияларны илереткен. Бир кооперативтиң 400 муң акша үндүрүү төлеттинмээн.

Эрткен чылын республиканың чамдык суурларынга, Кызыл хоорайга национал-дар аразында чөрүлдээлер болуп турар нарын үеде КАК-тың ажылдакчыларының кылып чоруткан тодаргай ажылдарының дугайында В. Н. Федосеев база чугаалаан. КАК-тың материалдарынга хамаарыштыр прокуратура чеди, а ИХМ — 3 кижиге онааштыр истелге херээн оттурган 12 кижиге тускай сагындырыгны кылган. Тос хамаатыга профилактиктиг кичээндиришгин кылган. Экстремистиг хөөнүг он бир херекти истээн. Комитеттиң ажылдакчылары чурттакчылыг черлерде ниитилелге удур массалыг хөделиишкиннерни баш удур болдурбазынга киришкен.

КАК-тың ажыл-чорудулгазының дугайында чон-биле ужуражылгаларга массалыг информация черлерин дамчыштыр доктаамал дыңнадып келген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирлериниң канчаар күүсеттинип турарының дугайында

Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы Н. А. ОНДАРНЫҢ эдеринчи илеткели

Кем-херек үүлгедиишкиннериниге удур демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязы эрткен соонда, улус депутаттарының район, хоорай, кедээ болгаш суур Советтериниң сессияларынга ол чугула айтырыгны база тускай сайгарып көргеш, аныяктарны ажыл-биле хандырарының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылын экижидериниң, националдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурарының, чон ортузунга культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылын идепкейжидериниң тодаргай сорулгаларын айыткап практиктиг хемчеглерин бадылааның республиканың Дээди Совединиң доктаамал комиссиязының даргазы дыңнаткан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ол доктаалын Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Өвүр районнарда болгаш Кызыл хоорайда канчаар күүседип турарын Дээди Советтиң комиссия кежигүннери хынап көрген. Ук доктаалдың күүселдезин хынап көөр талазы-биле доктаамал бүгү комиссияларның, бөлүктерниң кылган ажылының дугайында информацияларны, а ол ышкаш соңгулда округтарынга Тыва АССР-ниң улус депутаттарының ажылының дугайында отчёттарны республиканың Министрлер Чөвүлелинге, Юстиция министерствозунга, Дээди судунга дыңнаан. Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттары, бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күш-ажылчы коллективтерин республикада кем-херек үүлгедиишкиннерин сеткилдиң хаңы дүвүрээшкини-биле көрүп турарын анализ бадыткаан.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга, ылангыя иштики херектерниң район килдистеринге материал-техниктиг хандырылга талазы-биле боттуг дузаны чедирген. Эрге-чурумнуң фондуларын бүгү районнарда болгаш Кызыл хоорайда ажыткан, ол фондуларже 500 муң рубль акша-хөреңгини шилчиткен, а ооң аңгыда Кызыл хоорайда фондуга — 516 муң рубль шилчиттинген, ооң иштинде 277 муң рубльди түс, чериниң бюджединден киирген. Эрге-чурум фондузунуң акша-хөреңгилери-биле иштики херектер органнарынга 10 автомашинаны, 7 мотоциклди, 6 муң рубльдиң бижик машиналарын, 5 муң рубльдиң тускай херекселдерин садып берген. Күрүнениң автоинспекциязының машиналар тургузар черлерин тударынга болгаш хайгаарал албан черлерин септээринге акша-хөреңгилерни база тускайлаан.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчыларынга чуртталга бажыңнарын бирги ээлчегде бээр дугайында шиитпирин улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери хүлээп алган. Ооң түңнелинде 1990 чылдың июль айдан бээр иштики херектер органнарының ажылдакчыларынга 90 квартираны, ооң иштинде участок инспекторларынга 19 квартираны берген. РСФСР-ниң ИХМ бистиң республиканың иштики херектер органнарынга улуг дузаны база чедирген. 43 автомашинаны, 32 мотоциклди, бир вертолётту тускайлап берген, аңаа немештир Министрлер Чөвүлели 5 автомашинаны база садып берген.

Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга дуза чедиргениниң түңнелдеринге Н. А. Ондар тодаргай доктааган. Улуг-Хем болгаш өске-даа чамдык районнарны, Кызыл хоорайны мааңа чижек кылдыр айыткан. Улуг-Хем райкүүскому түс чериниң иштики херектер органынга «Жигули» маркалыг ийи автомашинаны дамчыдып берген. Ол ышкаш улус депутаттарының Кызыл хоорай, Барыын-Хемчик, Өвүр район Советтериниң күүскомнары хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга боттуг дузаны чедиргенин оратор демдеглээн.

Чогумчалыг амыр-дышты болгаш корум-чурумну үнелээр бүгү кижилер Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирин изиг чүүлдүгзүнүүшкүн-биле уткааның ол онзалап айыткан. Хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның дем-биле ажылдаары чамдык районнарда идепкейжээн. Чижээ, Барыын-Хемчик, Өвүр, Бии-Хем болгаш Каа-Хем районнарның хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының ажылында ээрин эвес четпестер турган-даа болза, олар бодунуң ажыл-чорудулгазын холбаштырып, дем-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар.

Ооң-биле чергелештир, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның, ылангыя иштики херектер органнарының ажыл-чорудулгазының дениели кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязының доктаалын долу күүседириниң сорулгаларын хандырып шыдавайн турарын ол айыткан. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниниң берген медээзин ёзугаар алырга, эрткен чылын демдеглеттинген кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны республикада 26 хуу өскен.

РСФСР-ниң Иштики херектер министерствозу практиктиг дузаны көргүскен турбуже, 1990 чылдың июльдан бээр илереттинмээн кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны көвүдээн. Ажыл чылзыр, шүшпес чорук Кызыл хоорайның иштики херектер килдизинде, Улуг-Хем, Таңды болгаш өске-даа районнарда бар. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң истелге килдизинде херектериниң 40 хуузу илереттинмээн. Күрүнениң болгаш хуунуң ат-хөреңгизин оорлаар, үптээр болгаш дээрбедээр кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны өскен.

Ынчаарга бо бүгү четпестерни чүгле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның кошкак ажылы-биле тайылбырлап болбас, оларның хөй ажылдакчылары бодунуң хүлээлгелерин харысалгалыг ёзу-биле көрүп, ак сеткилдиг күүседип турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң көвүдээни социал-экономиктиг хөй айтырыгларның ам-даа чедир шиитпирлеттинмээни-биле, күш-ажылчы коллективтерде кижизидилгениң ажылының четпези болгаш хөй-ниитиниң салдар чедирериниң кошкаа-биле база тайылбырлаттынып болур.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң немей өзүлде темпилери эрткен чылдың төнчүзүнге чедир элээн кудулаан-даа болза, аар кем-херектер 1990 чылдың ийиги чартында көвүдээнин оратор демдеглээн. Илереттинмээн кем-херек үүлгедиишкиннериниң немей өзүлдези 67 хуу көвүдээн. Республиканың ИХМ-ниниң медээзин ёзугаар алырга, өлүрүкчү 28 херектер илереттинмээн.

Үүлгеттинген кем-херектерни чогуур үезинде илередири кеземче херээниң истелге органнарының дамчыттыг ажылдаарындан үзүү-биле хамааржыр. Ындыг турбуже истелге аппаратының ажылында ам-даа шыңгыы четпестер бар.

Кем-херек үүлгедиишкиннери илередири, кеземчениң чайлаш чогунуң принцивин хандырары — иштики херектер болгаш прокуратура органнарының ажылдакчыларының профессионалдыг болгаш дорт хүлээлгези. Ынчаарга үүлгеттинген кем-херек дээш кеземчени чайлаш чок көргүзериниң принцивин амыдыралга боттандырар харысалгалыг хүлээлге прокуратура болгаш милиция органнарының бүгү ажылдакчыларынга онаашкан. Ындыг турбуже, бо ыдыктыг хүлээлгезин болгаш бедик харысалгазын медереп билбес чамдык кижилер Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң системазында бар. Чижээ, Улуг-Хем районда байысаакчы Шивит эрткен чылдың беш айларында кеземчениң чаңгыс-даа херээн эчизинге чедир истеп доосгаан, харын боду арагалап, ажылга үнмейн турган. 33 кеземче херектерин саадатткан. Беш ай дургузунда херек кырында ол ажылдаваан хиреэйбиде-ле, ай санында 500 рубль шалыңны ап келген. Улуг-Хем райкүүскомнуң иштики херектер килдизи Шивитти ажылдан үндүрер дугайында материалды республиканың Иштики херектер министерствозунче чоруткан, ынчалдажок ИХМ-ниң удуртулгазы ону иштики херектер органнарындан үндүрбейн, өске албан-дужаалче шилчиткен болгаш ажылга хевээр арттырган.

Истелге ажылының дугайында отчёт ёзугаар алырга, сөөлгү чылдарда 11079 кем-херек үүлгедиишкиннери, аңаа немештир эрткен чылын 5090 херектер илереттинмейн хевээр арткан. Ынчангаш 16 муң 169 кем-херек үүлгедиишкиннери амга чедир республикада илереттинмээн болуп турар. Истелгениң хуусаазын эрттирер таварылгалар Тыва АССР-ниң иштики херектер болгаш прокуратура органнарының истелге черлеринде ам-даа бар.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди күштелдирер талазы-биле суд органнарының ажылында четпестерге илеткелчи доктааган. Кеземче онаарының адаккы хемчээлинден безин чиик шииткелдерни улус судтарының үндүрүп турары ховар эвес. Дагын кем-херек үүлгеткен кижилерге безин шенелде шииткелдерни калбаа-биле ажыглап келген. Кем-херекти чаңгыс эвес удаа үүлгеткен кижилерге чиик шииткелдер кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскен чылдагааннарының бирээзи болуп турар. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң болгаш шииткелдиң аразында деңзигүүр байдалының дугайында медээлерни дежнештирип көөрү, район, түс чер бүрүзүнде кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди, ында болуушкуннарны анализтээри судьялардан болгаш улус төлээлекчилеринден негеттинип турар.

ССРЭ Президентизиниң 1991 чылдың январь 29-та Чарлыын ёзугаар хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын холбаштырар талазы-биле комитет тургустунган. Улус депутаттарының болгаш хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчуларының саналынга үндезилээш, ындыг органны тургузар дугайында айтырыгны республиканың Дээди Совединиң Президиумунга чугаалажып көөрү чүүлдүг болур. Холбаштырылганы удуртурун моон соңгаар прокуратурага дагзыры ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чаа хоойлужудулга актыларында көрдүнмээн. Кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле байдал мындыг нарын турда, ындыг органны тургузары эргежок чугула. А республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының моон мурнунда тургустунган холбаштырылга чөвүлели бодунуң ажылының үг-шиин чедир шиңгээдип албаанының уржуунда, кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди холбаштырар айтырыгларны барык шиитпирлевейн келген.

Хоойлуларны күрүне эргелелиниң бүгү органнары, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар чиговин-биле сагыырынга хайгааралды боттандырар сорулгалыг Тыва АССР-ниң прокуратуразы ол хүлээлгезин четпес күүседип турар. Кем-херек үүлгедиишкиннерин истээрде, кеземче херектерин судтарга көөрде, хоойлуну сагыыры ам-даа чедир хандыртынмайн, кем-буруулуг кижилерге хамаарыштыр кеземчениң хемчээн шилиирде чиик көөр чорукту болдуруп турар. Чижээ, өлүрүкчү болгаш күчүлекчи аар кем-херектер үүлгеткен 10 кижини Улуг-Хем районга салып үндүрүпкен. Албан-дужаалдыг кижилерден негелде ам-даа кошкак, республиканың хамаатыларының хоойлу-дүрүм кижизидилгезинге киржилгези четпес болуп турар. Прокуратураны кадрлар-биле четчелеп турарын билир бис деп, Н. А. Ондар чугаалаан. Ынчаарга ооң кадрларын чурттаалга бажыңнары болгаш техниктиг чүүлдер-биле чедир хандырары, оларга дузаны чедирери негеттинип турар.

Республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының удуртукчулары кажан районнарга барганда, ында байдалды эчизинге чедир сонуургап көрбейн, хоойлу-дүрүм пропагандазын күштелдирер талазы-биле дузаны шоолут чедирбейн келгенин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Доктаамал комиссиязының кежигүннери-биле беседаның үезинде Барлык, Шекпээр, Хайыракан, Көк-Чыраа кедээ Советтериниң даргалары чугаалап турганнар. Соңгулда кампаниязының үезинде республиканың министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары районнарга массалыы-биле барып турган, а Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязының сөөлүнде безин массалыг ындыг үнүүшкүннерниң көзүлбейн келгенин кедээниң ажыл-ишчилери эдепсиниип турар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттары бодунуң соңгулда округтарынга ажылды кошкак чорудуп турарын оратор демдеглээн. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчулары күүселдезин контрольдаар кылдыр айыткан болгаш күүсеттинмээн 10 хемчеглерниң иштинде мындыг чугула айтырыглар амга чедир шиитпирлеттинмээн: ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан школазының курсантыларынга 198 орунңуг ниити чуртталга бажыңын тударын планга киирери, 1990 чылдың июль-августа хуусаалыг кылдыр көрдүнген эмнелге-күш-ажыл профилакторийиниң төлевилээри, чаңгыс-аай хевирниң казарма тудуунуң смета документизин белеткээри, милицияның дежурный харылзаазының телефон шугумунуң санын Кызыл хоорайның девискээринге көвүдедири болгаш ооң-даа өске.

Эрге-чурум айтырыгларын шиитпирлээр хүлээлгелиг Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының чаа оралакчызы эш В. А. Содунам ажылын ам-даа болур чогуур-биле идепкейжитпээнин, ооң ролю дараазында чылдарда боттандырар комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыр база амыдыралга күүседир үеде көстүр боор деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер талазы-биле округ комиссияларын тургузар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

«Бүгү улустуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунга болгаш «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун организастаар болгаш ону эрттирерин хандырар хемчеглер дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1991 чылдың январь 16-да хүлээп алган доктаалынга дүүштүр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадылы болза:**

ССР Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун Тыва АССР-ниң девискээринге эрттирер талазы-биле округ соңгулда комиссияларын дараазында составтыг тургузар:

Кызылдың № 1 хоорай округу

Гребенкина Наталья Фатеевна — хамааты камгалалының республика штавының склад эргелекчизи.

Григорьев Александр Владимирович — Кызылдың сүт комбинадының инженери.

Захаренко Елена Федоровна — Кызылдың пассажирлер автотранспорт бүдүрүлгезиниң инженери.

Каширина Наталья Борисовна — Тыва АССР-ниң юстиция министриниң оралакчызы.

Конышева Надежда Сергеевна — республиканың статистика эргелелиниң килдис начальниги.

Кузина Вера Ивановна — «Союзпечатьтың» түрмектеп садар садыының организатору.

Лобачева Эльвира Викторовна — «Фармация» каттыжыышкынның инспектор-провизору.

Малова Любовь Анатольевна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынның инженери.

Нурзат Тамара Сувановна — дүлей уругларның республика школазының библиотекары.

Столяров Игорь Баир-оолович — «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынның юрист-консультантызы.

Самдаичап Мая-оол Хертекович — тудуг болгаш үлетпүр тудуг материалдарының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы.

Ханмагомедов Ханмагомед Лязимович — Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң эртем ажылдакчызы.

Эренчин Надежда Александровна — А. С. Пушкин аттыг республика библиотеказының килдис эргелекчизи.

Чалзан Владимир Салчакович — Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң килдис начальниги.

Ыымба Надежда Могеевна — улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунуң сан-хөө килдизиниң экономизи.

Бай-Тайганың № 2 округу

Алыт Арсентий Владимирович — «Тээли» совхозтуң прорабы.

Аймаа Мая Доржуевна — районнуң ажыл-агыйлар аразының кожуп чоруур мехколонназының ажылчыны.

Бадый-оол Александр Хертекович — «Бай-Тал» совхозтуң юрист-претензионизи.

Белек-оол Мерген Дарымаевич — Тээлиниң септелге-тудуг участогунуң тудугжузу.

Бурундукай Маадыр Ховалыгович — районнуң төп эмнелгезиниң дүрген дуза чедирер станциязының эмчизи.

Дамдын Александра Петровна — «Кызыл-Даг» совхозтуң мал эмчизи.

Иргит Айланмаа Очуровна — Тээли суурнуң автотранспорт ажыл-агыйының эргелекчизи.

Ооржак Клара Сумбаевна — Тээлиниң № 3 ортумак школазының башкызы.

Салчак Хуусаал Севекович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Сүрүң Дамдын-оол Хертекович — «Мурнакчы» совхозта профком даргазы.

Хертек Анатолий Чанзанович — районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының ревизор-бухгалтери.

Барыын-Хемчиктиң № 3 округу

Буурулдай Александр Намзыраевич — РСФСР-ниң Компартиязының район партия организациязының контроль комиссиязының даргазы.

Кужугет Мария Седиповна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң ХБАБ-тың эргелекчизи.

Куулар Кушкаш-оол Сероевич — районнуң харылзаа бердиишиниң кол инженери.

Монгуш Римма Максимовна — «Дөң-Терезин» совхозтуң кол мал эмчизи.

Олейник Владимир Иванович — Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруk комитединиң район салбырының начальниги.

Сарыглар Елизавета Дувеевна — улус депутаттарының Барлык кодээ Совединиң даргазының оралакчызы.

Тас-оол Кызыл-оол Тумакович — районнуң херглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы.

Харченко Виктор Захарович — Кызыл-Мажалыктың нефтебаазазының директору.

Хертек Владимир Санаевич — «Барлык» совхозтуң механизатору.

Хоюг-оол Монгуш Ламажыкович — «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторунуң оралакчызы.

Чикчит Бичечей Монгушевна — районнуң санитар-эпидемиология станциязының кол эмчизи.

Чөөн-Хемчиктиң № 4 округу

Бичииниж Юрий Доржуевич — улус депутаттарының Чадаана кодээ Совединиң даргазы.

Куулар Калдар-оол Комбуевич — улус депутаттарының Чадаана хоорай Совединиң даргазының оралакчызы.

Монгуш Дмитрий Дөрбет-оолович — РСФСР-ниң ЛКСМ райкомунуң бирги секретары.

Монгуш Михаил Шыырапович — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы.

Монгуш Сергей Сандуевич — улус депутаттарының Чыраа-Бажы кодээ Совединиң даргазы.

Ооржак Александр Доткан-оолович — районнуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи.

Саая Болат-оол Маадыр-оолович — «Ленинчи орук» солуннуң корреспондентизи.

Сат Николай Калчан-оолович — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

Сат Родин Сотович — районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының кол зоотехниги.

Ховалыг Дагба Наадымович — бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазы.

Ховалыг Дартан Мөге-Назынович — районнуң улус судунуң улус судьязы.

Каа-Хемниң № 5 округу

Ведягин Валерий Федорович — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң партия эге организацияларының айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы.

Глушков Эдуард Анатольевич — районнуң санитар-эпидемиология станциязының кол эмчизи.

Дриничца Леонтий Васильевич — районнуң кино четкизиниң директору.

Иняткин Виктор Матвеевич — хамааты камгалалының район штавының начальниги.

Кандан Эра Михайловна — РСФСР-ниң ЛКСМ райкомунуң бирги секретары.

Кривцов Юрий Андреевич — Сарыг-Сепниң арга-ыяш ажыл-агыйының директору.

Морозов Борис Алексеевич — Каа-Хемниң аңныыр-тывыыш ажыл-агыйының директору.

Попов Владимир Иванович — суггарылга системаларының район эргелелиниң начальниги.

Санмал Макар Сапчатович — агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилел райкомунуң даргазы.

Сатаев Виктор Александрович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи.

Чигарских Трофим Андреевич — чонуң амыдыралын хандырылгазының район эргелелиниң директору.

Кызылдың кодээ № 6 округу

Аракчаа Юрий Куулар-ович — Кызылдың куш фабриказының директорунуң оралакчызы.

Баяндина Ирина Степановна — районнуң төп эмнелгезиниң медицина сестразы.

Барков Юрий Викторович — ажыл-агыйлар аразының кожуп чоруур «Каа-Хем» мехколонназының механиги.

Кононенко Никифор Петрович — пенсионер.

Монгуш Өпей-оол Көкович — «Кызыл» совхозтуң автомеханиги.

Монгуш Чойган-оол Чимитович — үнүш камгалалының район станциязының директору.

Самдан Айланмаа Акыр-ооловна — районнуң каттышкан садыг профкомунуң даргазы.

Сат Урана Хеймер-ооловна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң библиотекары.

Ткачева Людмила Яковлевна — «Көк-Тей» совхозтуң юрист-претензионизи.

Түлүш Андрей Шожапович — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң секретары.

Чавынчак Марина Шараевна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизиниң методизи.

Мөңгүн-Тайганың № 7 округу

Буянды Серенмаа Иргитовна — Мугур-Аксы ортумак школазының башкызы.

Дагба Сергей Донгакович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң куш-культура болгаш спорт комитединиң даргазы.

Донгак Мерген-оол Доптуг-оолович — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң ниити килдис эргелекчизи.

Доскаар Юрий Донгакович — улус депутаттарының Каргы кодээ Совединиң даргазы.

Иргит Василий Хүрем-оолович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан-хөө килдизиниң эргелекчизи.

Көже Кара-кыс Михайловна — курстрахованиениң район инспекциязының начальниги.

Конгар Хирлиг-оол Салчакович — улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы.

Саая Алымжы Майнакович — РСФСР-ниң ЛКСМ райкомунуң бирги секретары.

Самбуу Александр Саяевич — районнуң харылзаа бердиишиниң начальниги.

Созур-оол Станислав Салчакович — ССРЭ-ниң агроүлетпүр банкызының район салбырының эргелекчизи.

Успун Кара-оол Иргитович — улус депутаттарының Мөген-Бүрен кодээ Совединиң даргазы.

Өвүрнүң № 8 округу

Сат Кызыл-оол Балчын-Даваевич — Саглының участок эмнелгезиниң ажыл-агый эргелекчизи.

Биче-оол Очур-оол Донгакович — «Ак-Чыраа» совхозтуң директору.

Гавричков Василий Николаевич — шериг-албанныг.

Конгар Андрей Борисович — РСФСР-ниң ЛКСМ райкомунуң секретары.

Дугержаа Ира Ондаровна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Куулар Алексей Доржукаевич — «Торгалыг» совхозтуң юрист-претензионизи.

Монгуш Олег Алдын-оолович — «Коммунизмче орук» совхозтуң ажылчыны.

Монгуш Владимир Тасоолович — районнуң харылзаа бердиишиниң инженери.

Монгуш Чындай Мамын-оолович — бойдус камгалалының талазы-биле район комитединиң даргазы.

Ооржак Николай Шилович — районнуң херглекчилер ниитилелиниң садыгжызы.

Түлүш Николай Сагаан-оолович — «Торгалыг» совхозтуң Чаа-Суур салбырының эргелекчизи.

Бии-Хемниң № 9 округу

Бабичев Федор Филиппович — Өөк ортумак школазының башкызы.

Бады-Назын Раиса Оюновна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң архив килдизиниң эргелекчизи.

Балбар Александр Михайлович — «Өөк» совхозтуң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.

Бондаренко Людмила Николаевна — коммунал ажыл-агыйның адырлар аразының район бүдүрүлгезиниң инженери.

Ензак Алдын-кыс Салчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Макухин Виктор Николаевич — Туранның септелге-техника бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Ондар Александр Идей-оолович — райпромкомбинаттың ажылчыны.

Оюн Юрий Хеймер-оолович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

Самбу Иван Александрович — Туранның ыяш пунктузунуң техника болуунуң удуртукчузу.

Черепанова Светлана Ивановна — районнуң төп эмнелгезиниң кладовщиги.

Шерин Николай Григорьевич — районнуң кино четкизиниң директору.

Сүт-Хөлдүң № 10 округу

Куулар Алексей Кавыш-оолович — Хөр-Тайга ортумак школазының башкызы.

Куулар Илья Борбакович — «Алдан-Маадыр» совхозтуң тудуг бригадазының прорабы.

Куулар Инна Одан-ооловна — Кызыл-Тайганың кодээ библиотеказының эргелекчизи.

Куулар Лидия Монгушевна — «Октябрь 30 чылы» совхозтуң кадрлар килдизиниң инспектору.

Кужугет Даңзы Лапзаановна — улус депутаттарының район Совединиң даргазының оралакчызы.

Монгуш Донгут-оол Ыймажапович — Сүт-Хөл районнуң херглекчилер ниитилелиниң товароведи.

Монгуш Николай Үндүргуевич — районнуң күртех хайгааралының инженер-инспектору.

Монгуш Өлзей Көк-ооловна — Карл Маркс аттыг совхозтуң бухгалтери.

Ооржак Алексей Доржуевич — Бора-Тайга суурнуң улусчу театрының режиссеру.

Ондар Бичинмаа Херел-ооловна — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң библиотекары.

Хомушку Тамара Ивановна — Кара-Чыраа суурнуң ясли-садының кижизидикчизи.

Тандының № 11 округу

Благинина Маргарита Федоровна — пенсионер.

Белобородов Виктор Ильич — Хову-Аксының автотранспорт бүдүрүлгезиниң инженери.

Дронин Василий Андреевич — Балгазын сельпозунуң даргазы.

Ефимов Николай Николаевич — «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң № 1 хову бригадазының бригадири.

Мартый-оол Виктор Васильевич — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи.

Ондар Галина Сергеевна — улус депутаттарының Элегес кодээ Совединиң даргазы.

Очур Чойган Донгакович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының профком даргазы.

Санчи Георгий Дулушевич — ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң профком даргазы.

Силятина Валентина Иннокентьевна — «Тыва кобальт» комбинаттың капитал тудуг килдизиниң эргелекчизи.

Стихин Олег Васильевич — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң секретары.

Усков Павел Егорович — улус депутаттарының Межегей кодээ Совединиң даргазы.

Хертек Кара-оол Чаян-оолович — «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының партком секретары.

Ховалыг Хөктүг-оол Шанмакович — «Коммунизмниң херели» совхозтуң партком секретары.

Тес-Хемниң № 12 округу

Бадарчы Люнгей Санчиевич — Самагалдайның ажыл-агыйлар аразының кожуп чоруур мехколонназының бухгалтери.

Балдан Лина Каадыровна — РСФСР-ниң ЛКСМ райкомунуң килдис эргелекчизи.

Дамба-Хуурак Дайынчы Түлүшевич — районнуң «Билиг» ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы.

Дондуп Мая Күжееңмаевна — Самагалдайның уруглар библиотеказының эргелекчизи.

Көк Бадарчы Даңзынович — Самагалдайның арга-ыяш ажыл-агыйының начальниги.

Мартыгыр Омак Чигжитович — районнуң харылзаа бердиишиниң чолаачызы.

Монгуш Александр Шыырапович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Нурзат Орлан Соянович — Чыргаланды суурда клуб эргелекчизи.

Оюн Николай Дажиевич — Самагалдайның септелге-техника бүдүрүлгезиниң машина-трактор мастерскаязының эргелекчизи.

Салчак Делгер Баирович — пенсионер.

Сүрүң Сарта Чүчаковна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң чанында назы четпээн уруглар херээниң талазы-биле комиссияның харысалгалыг секретары.

Тожунуң № 13 округу

Болитова Алефтина Дамыкаевна — Тоора-Хем ортумак школазының башкызы.

Колев Андрей Демченкович — районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазы.

Кушкаш Евгений Колович — «Тоора-Хем» совхозтуң инженери.

Лашевич Бронислав Брониславович — Ыргайның участок эмнелгезиниң кол эмчизи.

Магда Валентина Борисовна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң организастыг килдизиниң эргелекчизи.

Одумачи Галина Михайловна — районнуң төп эмнелгезиниң медицина сестразы.

Ооржак Делгер-оол Аялдын-Хоевич — «Дорожник» кооперативтиң ажылчыны.

Ооржак Нина Содунамбиловна — районнуң херглекчилер ниитилелиниң товароведи.

Тамдын-оол Урана Кара-ооловна — «Май 1» совхозтуң ажылчыны.

Тыртый-оол Антонина Бараановна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң сан-хөө килдизиниң улуг экономизи.

Шогжал Василий Дуженеевич — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Улуг-Хемниң № 14 округу

Бора-Тараа Соңгукту Кыргысович — Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң механиги.

Дембирел Сүге Умбарович — «Ак-Туруг» совхозтуң кол инженери.

Дамба Далар-оол Сүрүң-оолович — «Найырал» совхозтуң механиги.

Кауфман Галина Түлүшевна — районнуң төп эмнелгезиниң профком даргазы.

Кертиклей Александр Кавайлыкович — «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының ажылчыны.

Комбу Людмила Дмитриевна — районнуң херглекчилер ниитилелиниң бухгалтери.

Мижит Донгак Серенович — Ак-Тал суурда хоочуннар чөвүлелиниң даргазы.

Ондар Десть Санаевна — пенсионер.

Ооржак Дудак Хунаевич — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң социал-экономиктиг комиссиязының даргазының оралакчызы.

Ооржак Сергей Шываевич — Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта тудуг бригадазының прорабы.

Сарыглар Николай Чезарович — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң харысалгалыг организакчызы.

Седен Людмила Михайловна — районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының чер тургузукчузу.

Соскур-оол Зоя Комбуй-ооловна — «Ак-Туруг» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының ветеринария техниги.

Труман Александр Юрьевич — райпромкомбинаттың кол инженери.

Янникова Вера Васильевна — районнуң төвүткен библиотека системазының директору.

Эрзинниң № 15 округу

Аракчаа Саара Аракчаевна — курстрахованиениң район инспекциязының агентизи.

Бады-Суур Николай Кыргысович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң улус өөредилге килдизиниң бухгалтер-экономизи.

Дакаа Мөңге-Баяр Нимаевич — «Нарын» совхозтуң кол агрономү.

Дүгер Владимир Ойдупович — улус депутаттарының Бай-Даг кодээ Совединиң специализи.

Кандан Артем Шожалович — районнуң төп эмнелгезиниң эмчизи.

Куулар Фаина Балдановна — Булуң-Бажы суурда эмнелге пунктузунуң фельдшери.

Назын Василий Дамдынчапович — районнар аразынга кожуп чоруур механизастаттынган колоннаның күш-культура болгаш спорт талазы-биле инструктору.

Намдараа Алдын-оол Сыяновна — РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң политорганизатору.

Самбуу Зинаида Сояновна — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң культура килдизинде библиотекары.

Самдан Маадыр-оол Оолакович — ДОСААФ райкомунуң даргазы.

Сынаа Анисья Сояновна — районнуң херглекчилер ниитилелиниң магазин садыгжызы.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.

1991 чылдың февраль 1.

УГААН-САРЫЫЛДЫГ БОЛУП КӨРЭЭЛИҢЕР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле Кызыл хоорайга аныяктарның ужуражылгазы бүгүн Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болуп эрткен.

Ужуражылганың эгезинде аш чарлаап, он бир хонган дөрт хамаатының негелделерин болгаш хомудалдарын чыылганнар дыңнаан. Андрей Ашак-оол сөс алгаш, кол сорулгавые Ч.-Д. Б. Ондар, Г. Ч. Ширшинниң ажылындан халаары, чүге дээрге бистер соңгукчулар бис дээрзин айыткаш, республиканың социал-экономика амыдыралында шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларны чугаалаан. Оон аңгыда аныяктар-биле ажылды экижидериниң талазы-биле тускай программазы барын ол дыңнаткан. Л. С. Мындрима парлалганың чепсектери аш чарлаан хамаатыларның дугайында шын эвес медээлерни дамчытканынга хомудалын илереткен. В. Ш. Саая уран чүүл кадрларын белеткээриниче, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче республиканың удуртукчулары кичээнгей салбайн турарын чугаалаан. А. Тогаачы чурттаалга бажыңы-биле аныяктарны багай хандырып турарын, ажылга кирип алырының бергезин айыткан.

Ужуражылгага ниитизи-биле ужен хире кижи чүве чугаалаан. Оларның аразында аныяктарның төлээлери эвээш эвес. Кижи бүрүзүнүң саналдарын, бодалдарын ыгып-түзүн бижиири болдунмас, ынчангаш кол утказын айтырдыр бис. Чүве чугаалаан партияның, күш-ажылдың, дайынның хоочуннарының, оолдарның, кыстарның хөй нуруузу аш чарлаан хамаатыларның негелделерин, ылаңгыя аныяктар айтырыгларынче сагыш салбайн турар дээнин чүүлдүгзүнүп деткээш, боттарының ажылдап, чурттап, өөренип турар черлеринде кандыг четпестер барын, чүү негеттинип турарын удуртукчуларга, депутаттарга чугаалап берген. Республиканың мал, чер ажылы, үлетпүрү, тудуу, суурлар оожум сайзырап турары, кем-херек үлгедир, оорлаар чоруктарның, ажыл чок кижилерниң, бирги ээлчегде, аныяктарның ковудаазы болза, удуртукчуларның четпес ажылы дээрзин айыткан.

Бо аныяктар-биле ужуражылга болганда маңаа оларның дугайында хөй чугаа болган. Келир үениң төлептиг аныяк салгакчыларын өөредип-кижизидеринге, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш партия, совет, ажыл-агый, профэвилел, комсомол органнары кичээнгейни салып, хөй акша-хөреңгини чарыгдап турза-даа, амгы үениң эде тургустунуушкунунуң негелделеринге четпейн турарын ужуражылгага айыткан. Аныяктарның аразында кем-херек үлгедир, оорлаар, ажыл чок кижилер эвээш эвес, оларның-биле дээштиг ажылды чорутпайн келген. Ол ышкаш аныяк өг-бүлелерни, специалистерни чурттаалга бажыңнары-биле хандырбайн турар. Үш уруглуг башкы Чечек Куулар бичии ыяш бажыңда чурттап орар. Хөй уруглуг улуска ол берге болуп турар. Чурттаалга бажыңын бээрин хоорküүскомдан үргүлчү негеп келген, ынчалза-даа хандырып бербээн. Бир хос бажың турган, аңаа эки туразы-биле олуруп алырга, албадал-биле үндүр сывырыпкан. Бо башкы чүве чугаалааш, республиканың удуртукчулары аныяктарже көрбүрүн, негелде-хомудалдарынга дыңнангыр болурун эң-не чугула деп санаан. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакторы, Тыва АССР-ниң улус депутады В. У. Хомушку ужуражылгага сөс алгаш, республиканың удуртукчулары уран чүүл ажылдакчыларынче сагыш салбайн келгенин шүгүмчүлээн. Оон чижээнге эстрада артизи Борис Салчакты киирген. Бо талантылыг кижиниң чурттаар чери чок, гостиницалар кезип чоруур, ындыг-даа болза, ол ынак херээн уламчылап, Тыва республиканың ат-алдарын Бүгү-эвилелге алдаржыдып турар.

Күш-ажылдың хоочуннары Н. Ө. Өлзей-оол, М. Б. Достак-оол болгаш өскелер-даа аш чарлаан хамаатыларның негелделеринде айыткан четпестерни чүүлдүгзүнүп деткээн, ону эдип алырда партия, совет, ажыл-агый органнары, аныяктар тодаргай ажылдарны бир демниг кылырын чугаалап турганнар.

Ужуражылгага чүве чугаалаан чамдык аныяктар, ажылчыннар, дайынның, күш-ажылдың хоочуннары республиканың бирги удуртукчулары Ч.-Д. Б. Ондарны, Г. Ч. Ширшинни албан-дужаалындан халаар дээш, социал-экономиктиг болгаш политиктиг кризисти чайладыр болгаш өске-даа четпестерни эдер дээш бөлүк хамаатыларның аш чарлаарын шилип алганын таарымчалыг эвес деп санаан. Виктор Куулар саналынга аш чарлаан хамаатыларның чамдык негелделеринге чөпшээрешпейн, бодунуң хуузада туружун, бодалын илереткен. Ч.-Д. Б. Ондарны, Г. Ч. Ширшинни ажылдан халаар дээн кол негелдезин ол буруу шапкан.

Дайынның хоочуну А. К. Ак-оол чыылган аныяктарга чагыг сөзүн берген. Тыва улустуң төөгүзүнде мындыг болуушкун болбаан, ниити негелдеге салып алгаш, бөлүк аныяк хамаатыларның аш чарлааны чөптүг эвес, четпестерни аш чарлап тургаш, эдип ап шыдавас, ол бергелерни бир демниг күш-ажыл, арга-сүме-биле эдип алыр. Аш чарлаары дээрге четпестерни эдип алырының шын оруу эвес-тир дээрзин ол айыткаш, ону дораан соксадырын негээн.

Ч.-Д. Б. Ондар биле Г. Ч. Ширшин ужуражылгага чүве чугаалааш, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир, ажылчы чоннуң амыдыралының деңнелин бедидер дээш боттары хууда кандыг салыышкыннарны кылып турарын чугаалаан. Аш чарлаан кижилерниң негелделеринде айыткан четпестер партия, совет органнарының ажыл-чорудулгазында бар, ону чайладырының хемчеглерин мурнунда-ла ажылдап кылдынган, ону боттандырар дээш ажылдап турар. Ам база катап ол четпестерни эдип алырда чүнү кылырын хандыр өөренип көөр, сүмележип турган, чаа хемчеглерни кончут кичээнгейлиг ажылдап кылырын ужуражылгага айыткан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак хөй санныг айтырыгларга харыылаан.

Аш чарлаан бөлүк хамаатылар шиитпирлеп бээри-биле дөрт негелдени кылган. Оларны чугаалажып көөрү-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязынче киирген.

Ол негелделер бо-дур: политиктиг аш чарлааның фактызын шын чырыдар; аш чарлааның киржикчилеринге, оларның өг-бүлелеринге база оргкомитет кежигүннеринге хамаарыштыр кеземче хемчеглерин соксадыр; аш чарлааның дугайында шын эвес медээ берген массалыг информация чепсектериниң («Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарның, телевидение болгаш радионуң) ажылдакчыларынга хемчег онаар; Ч.-Д. Б. Ондарга база Г. Ч. Ширшинге хамаарыштыр бүгү улустуң референдумун март 4-те эрттирер дугайында айтырыгны сессияга тургузар. Бо негелделер хүлээп алдынмас чүве болза, олар политиктиг ашты уламчылаар.

Аш чарлаан хамаатыларның республиканың ийи удуртукчузун албан-дужаалындан дүжүрер дугайында негелдези чөптүг эвес болуп турар, ол талазы-биле сессияга болгаш ужуражылгага чүве чугаалааннар айыткан. Ч.-Д. Б. Ондарны албан дужаалындан халаар, халавазының дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязы, Г. Ч. Ширшинни ажылындан хостаары, хоставазын партияның республика конференциязы шиитпирлээр ужурлуг дээрзин билдиргени чогуур.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: аныяктар-биле ужуражылганың үезинде.

Лирика

ЭГЕ СӨС

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозунда Светлана Самбый-оол тускай үнүүг. школачы чылдарындан чечен чогаалга ынак, бачым ажылынште хаара туттунган партком секретары болуп ажылдап турар. Ол Тээли суурда шүлүкчү Сарыг-оол Салчактың удуртуп турары «Моңгүлек» чечен чогаал катты-жылышкының идепкейлиг кежигүннериниң бирээзи. Оон шүлүктери «Хемчиктиң сылдызы» болгаш республика солуннарынга удаа-дараа парлаттынып келген. Аныяк авторнуң кол темазы — кижиниң сагыш-сеткилиниң ажыдарынче угланган лирика болуп турар. Кижиниң хоорну ден-дески чорбазы ышкаш, оон шүлүктеринде өөрүшкү, кударал-даа бар. Хүн бүрү он-он ажылчылар-биле харылзажып, оларның амыдырал-чуртталгазы-биле холбаалыг аныяк шүлүкчүнүң чамдык шүлүктерин номчукчуларга бөгүн бараалгаттывыс.

САРЫННАЛЫГ

Самолёдуң сыылады ужуп
бар чор.
Сагыжымда чаңнык ойнап
турганзыг-дыр...
Катап база душпазывыс
сактып келгеш
Караам чажы ала чайгаар
бүлдеш диди.
Бедик сыннар кыры-биле
талыгырже
Менден чаштып, самолёдуң
ажыт кирди.
Хөглүг чаңын, хөңү сынып
бодап келгеш.
Хөрээм ажыыр, чүрээм
ыстаар бергезин аа?

ЧЕЧЕКТЕР

Тайга чечээ өңгүр боорга,
чарашсыныгаш,
Дазылындан тура тырткаш,
тарып алдым.
Соңгаң караан шимеп
каастап өзер туржук.
Соглуп кадып, оңуп
калчык.
Часкаар чайын ол-ла черге
база катап
Сагланнадыр шынаа
чечээн олуртуң чоп.
Хөрзүн тыртып хөөкүй
чечек үнмейн баарга.
Хөй-ле бодал хөрээм
өйүп артып калган.
Чараш чечек сагланнадыр
чүлбайн чор мен.
Чалгы назын, чаптар
база аңаа домей.
Кандыг черден үнген
болдур дөгерезин
Каннаг суйбап, чаптап
көрүп чоруур-дур мен.

ОРАЙЫН ААР

Сенден ырак чорзумза-даа,
Сеткилимге чоогуң кончуг.
Хаяалыг дан чырыыжеге
Карак шиммейн баргылаар
мен...
Сеткил-хөөнден үнмес
кылдыр
Сааннежип хөглевээн бол.
Ужурашкан хүнүвүстү
эрте дээре
Уттуптар дээш чадап
кагдым.
Сээң-биле кожа чораан
Сеткилге чоок аяс хүнүм
Сагыжымдан үнмезин аар.
Салым-чолга орайын аар.

КАРЖЫ СӨС

Хамныг чүрээм
Хайыра чок өрүмней бээр
Каржы сөзүң
Халалыг-дыр, түрей
бердим.
Катпы-хөг чок
Канчап чурттаар,
коргунчуг-дур.
Чок-ла болза,
Чоруй баайн бе, чогум
чүл бо?
Ынак мен деп
Солчуп чораан
дангыраавыс
Соол калгаш,
Ыйба-хүл дег, өстири
ол бе?
Амыдырал
Аас-кежин көвүрүг чок
Агым хем боон
Аравыста чалгааны ол бе?

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

ЫНАКШЫЛЫМ ЫРЫ

Өндүр бир хүн дужуун,
Өлчей кежиим болдуң.
Каигамчыктыг чалгын
Хайыралап суңдуң.
Ынакшылым — ыдыым,
Ынгылыг ырым.
Чылыг холум бо-дур —
Чылдар өттүр базаал.
Айдың черде чалгаан,
Амылыглар алгаан
Амыдырал оруу
Амыр эвес болгай.
Харык чоктап төнмес,
Харамнапы бербес
Чолдуг күжүм бүрүн
Чонумайга өргүүйн.
Ынакшылым — ыдыым
Ыяңгылыг ырым.
Мени черле кагба
Бедиктерни тевээл.

Николай ОНДАР.

«АЗИЯ ТӨВҮ» — ХООРАЙ СОЛУНУ

Улус депутаттарының хоорай Совединиң «Азия төвү» деп чаа солуну үнүп эгелээн. Чаа солуннуң сорулгазы — хоорай Совединиң болгаш күүсекчи комитеттиң шиитпирлерин, нандысылалда болуп турар болуушкуннарны чонга таныштырары.

Баштайгы номерин садып алганнар депутаттарның сессияларга чугаалашкан айтырыгларын, чуртталга бажыңының рыногунуң, хоорай марштруттарынга тариф дугайын, ховар барааннарны канчаар садыглаарын билип алыр силер.

Оон соонда номерлеринге кем-херек үүлгедиишкиннериниң хроиказын, чурттакчыларны хөлзедип турар айтырыгларга харыыларны парлаар. Хуу амыдырал дугайында доктаамал рубрика турар. «А силер дыңнаан силер бе?», «А силер көрген силер бе?» деп рубрикаларның адаанга кол солун болуушкуннарны номчуп болур. «Рекордтар номундан» амыдыралдың янзы-бүрү адырларында чедиишкиннер чедип алганнарны чырыдар. Хоорайның экстрасенс кижизиниң дугайын сонуургап номчуур силер.

Солун айда ийи катап үнер. Өртээ—1 рубль. Тиражы —5 муң кезек. «Союзпечать» киоскилеринден, хооркуускомдан, куш-ажылчы коллективтерде боттарының депутаттарын дамчыштыр солунну садып ап болур.

Надежда АНТУФЬЕВА.
Ук солуннуң редакторы.

Шоодуг

ХАЙЫРААН ЧҮС АКША

Ол хүн кежээ чааскаан тайга үнүп, улус көрбес черден аңнаар бодааш, чем садыындан хүнезин садып алгаш, чанып кел чор мен. Канчангаш-ла көөрүмге, орукта чүс тудуш акша чыдыр. Оо богда, өөрээнимни чүге деңнээр! «Оран ээзи безин ээ көрүп, оруумга чүс акшаны салып берип турда, тайгага база олчалыг болур-дур мең» дээш бодал мени чайгаар-ла соруук киирипти.

Ынаар-мынаар көөрүмге, чоогумда ында-мында кижи-даа көзүлбес. Акшаны дүрген-не алгаш, кармактай шаап алдым. Кым билир ону. Та ам чаа мээн-биле каржып эрткен аскак ашак-даа оскунуп алганын. Ол дедир кээп четтикпээнде, дүрген-не бажыңче маңнаптым.

Бажыңымга келиримге, кадайым олур-ла. Аъш-чемни стол кырынга салгаш, амдыы акшам дугайын ыттавадым. Тайгадан олчалыг келзимзе, оңу «чуур» дээш. Дашкаар үнгеш, улус көрбес черге акшамны иштики чүвүрүм шалынче чажыра суп алдым. Ам ол акша дугайында чүгле бодум билир мен. Чүвүрүм чүнү-даа ыттаар эвес.

Тайгага чажыт чадырымга беш хондум. Ол хиреде-ле куруг болдум. Күш-хүнезинним база төнген. Чадап кааш чаныптым. Акшалыг кижи ажырбас, «аас изиңдиптер» чүве-даа, аъш-чемни-даа садып ап болур деп бодап, чажыт акшамга бүзүреп чор мен. Орук ара ужуралдарга-даа таварышпайн, эки чедип келдим.

Бажыңында багай кадайым кара шайын чылдып алган, мени манап олур. Кандыг чорааныымны айтырарга, курут болганыымны чугаалаарымга, калай кударыксай берди. Кастыктан дерим төгүлгүже кара шайым аартап, хлеб дайнап олурумда, кадай:

— Чээниң оол кээп чорду. Чээп алган тээрби беш акшаны дүрген эгит, чеже манаар чүвел — дидир деп бо.

Чажырбайн чугаалаар чүве болза, ол акша-биле чаңгыс шил арага садып экээримге, чартыын болу ижип алган кижи-ле болгай. Ам канчаар, төлээр ыйнаан» деп бодап кагдым. Амдыы акшамны арай боорда бүдүү уштуп алгаш, кадайымны өөртүр бодап:

— Орук олчазы бар чүве бо. Караан шимгеш, холун чада тут че — дээримге, кадайым өөрүшкүлүг туруп келди. Чүс акшамны оон адыжынга салыптым.

Кадайым карактарын көрүпкеш, баштай кайгай берди. Оон билип кааны ол боор:

— Пук хайт! Ону канчаар боор — дээш олуруп алырга, мен аайып тыппайн баргаш:

— Адырыктааш, өре толээш, артыынга аъш-чемден садып алгай бис — дидим.

Кадай ол акшаны кажан тып алганымны айтырарга, чоруур деп тургаш тыпканым чугаалаадым.

Ону дыңнааш:

— Ындыг-ла болгай сен. Мелегей. Ынчан-на чоп бербээниң ол? Оон башка мен кассага дужаапкай мен. Ам үнези читкен, аңаа саазын ыпкажыл — дээш, мен чогумда чүү болганын тайылбырлап берди. Аңаа бодум бедин хомудай бердим. Кадайымдан бедин чажырган актам хатка эстээн кап-[illegible] ышкаш болганы ол-дур деп билип кагдым. Ону охтаарының кайызы турумда бажымга база бир чараш бодал кирди. Ол үеде чүс акша ындыг турган деп сактыышкын кылдыр арттырып алыр. Сөөлүнде урут-дарыг сонуургазын дээш суй белектерим аразынга аппарып салып кагдым. Көскү черге аан. Көрүштүү кончут.

Эртенинде чээнден чегген акшам амдыызында төлеттинмезин чугаалап каар дээш өөнге баарымга, ол чогул. Мээн-биле карыштыр өөвүсче өскээнин кадайы менээ дыңнатты. Катап чанып кээримге, чээним өгде печка чанында таакпылаан олур. Мени көрүп кааш:

— Карманымга кээпте чораан кижи мен. Ону ораар саазын тыппайн үне чок чүс акшаны таакпы ораап тыртыптым — дээш, каттыра-дыр.

Чүве-даа ыыттавадым. Чүвүрүмге чажырып чораан чүс акша чүү-даа болбайн барды. Чүгле ол дугайында сактыышкын арткан. Хайыраан чүс акша!

Сергей ШААЛЫ.

ДЕМИР КИЖИ

Амгы шагда чүзү-даа билдинмес хөй-ле хуулгаазын «тавактар» уиуп турарының дугайында чугаа-соот парлалгада бажын апкан. «Тавактар» хамааны чок, билдинмес кижилер бистиң өртемчейде кээп турар аварганың солун, сеткүүлдерден номчуп турар бис. Оон базызы билдинмес боон хевээр артып турар. Чамдык таварыштаарларны бодан көөрге, өске өртемчейден кээп турар билдинмес кижилер шагдан бээр турган-даа ышкаш. Ийи-чаңгыс ындыг чүүлдерге таварышкан улустуң чугаазынга бүзүревес, кандыг-бир чер ээзинге душкан-дыр дээр кылдыр санап чораан. Маңаа хамаарыштыр 1947 чылдың чазынында шак-ла ындыг билдинмес демир идик-хептиг кижиниң авторнуң ачазы Делбиң-оолдуң чурттап турганы чадырынга хонгаш барганының дугайын Сарра Куулар сактып бижип турар. Та бүзүрээр, та бүзүревеңер, ынчалза-даа номчуурунче чаладывыс.

...Мээң ачам Моңгуш Ыймаандай оглу Делбиң-оол 1906 чылда Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадырга (амгы ады) төрүттүнген. Бодүүн арат кижи. Дооскан эртем-билии-даа чок, ужүглеп номчуп билир. Ол хирезинде аза-букка, ламага, хамга-даа бүзүревес чораан. Улус ол дугайында чугаа кыла бээрге, ажына бээр. «Кевинхерекчок чүвеге бүзүреп чорбас чоор» — дээр.

Намзырай деп эжи-биле Улуг Аянгатыже 1947 чылдың март төнчүзүнде бир-ле даалга алгаш хапканнар. Аңаа ынчап таварышкан элдептиг таварылганы дыңнааным ёзугаар бижип көрейн.

Авам ачамның тайгадан кээри ам-даа чартык ай деп орган. Бистерни арыгдан ыяш чыып экээри-биле чорудупкан. Ол хүн дыка чылыг хүн болган чүве. Ыяжывыс чыып алгаш, өдекке чоокшулап орувуста, өөвүс дашында ачамның шавыдар аъдын баглап каан турар болду. Ыяжывыс дүжүрүп кааш, өгже кирип келдивис. Ачам дөрде шай ижип, бир-ле чүве дугайын шупту улуска чаа-ла чугаалап эгелээр деп орган хире. Авамның улуг акызы Кырынчык даайым ачам-биле мендилешкеш, Дат даайымның чанынга олуруп алды. Авамның авазы, ол үеде 60 хире харлыг кырган-авам Көк, Агбаан даайым суглар ачамның хонук-хуусаазы-даа төнмээнде, эрте чедип келгенин элдепсинип, сонуургап чедип келген хире. Кырган-авам орган:

— Элдептиин але, оглум. Ол чүү деп кончуг ындыг кижи барып-барып сээң чадырыңче кирип келгени ол ирги?

— Эжим Намзырай хүнезин эккээр дээш чоруптары билек-ле, чарган токпакты чедип чыып кааш, чудук кырынга олуруп алгаш, таакпылап каап олур мен — деп, ачам чугаалап эгеледи. — Хүн чүгүрүүнде кире берген чүве. Аъш-чем хайындырып ижип турумда-ла караңгылаан. Аъдымның шимээни ынаар ам-даа оранмышаан. Хар оранчок карандылай берген. Дээрде сылдыстар чашкан чинчилер-ле, арта кылаңайнып турар. Оларның чараш-кааны кижиниң сагыш-сеткилин хаара тудуп. сеткил-хөөнүү сергедип кээр. Эн-не көскү «Алдын өргем» деп сылдыс аажок чайынап тур. Дүп чок караңгы дээрде ол сан-түң чок сылдыстар чүде-ле астына берген чоор деп бодап, элдепсинип сонуургап чыттым. Оларның дугайында хөй-ле тоолдар, тоолчураан чугаалар болгаш ырылар бар. А шыңап-даа болза, дүп чок оранга кым-даа четпээн чүве-дир деп бодап чыткаш, чык кылдыр удуп каап-тыр мен.

Ол аразы та чүү хире болган чүве, Хенертен бир-ле чүвениң дүлгээзиниинден отту чаштап келдим. Богда, чадырым иштн чырый-даа берген ышкаш. Чаңымда чүү дээр боор, мунгараныг улуг демир кижи чыдыр! Бажы дээрге бо суугу дег, арта дөп-дөрбелчин чүве — дээш, ачам шаңлыг паш тип каан суугузунче айытты. — Тейинде ийи адыр шөйбек демирлерлиг, тып-тырыкы карактарлыг, бижежек аяк-ла, кулактары база тырыкы, ортузунда бичии үттерлиг. Даваннары чадырдан уштунуп үне берген, идиктериниң бажы база дөп-дөрбелчин. Демир салаалары холдарын сула салып алган, бир-ле чүве шыыгайны турган-даа ышкаш. Алгырарыдооримге, үнүм кайда үнер боор. Чүведен корткас бодум ам коргуп, дер-бүзүмнүң агып чыдарын билип каап чыдыр мен. Ал-бодум шуут сириләэр, сугда душкен кускее-ле мен. Та кайы хире сирилейнип келген кижи мен. Аар чыдыртып үнер дээрге, эжии аксында бут базар хос чер чок. Демир кижи дуй чыдып алган. Ынчап сирилейниш чыткаш удуп калган болдум.

Хенертен отту чаштап келген мен. Хүн дал дүъш болуп-тур. Чаңымга чыткан демир кижи-даа чок. Эът-кежимни-даа суйбаар мен, бис хевээр бодум-на болдум. Коргарым-даа хевээр. Аъдым кара черин бир кылдыр кастынып алган, артында-ла аргамчызында ораажы берген. Шал-бул адыра тыртып алгаш, чавы дактапкаш, Сарыг-Бел кайы сем дээш сидирт-ле дидим.

— Че, ыыттаптаңар, үстүкү оран ин кижизинге душкан дыр сен, оглум — деп, кырган-авам түңнел үндүрген. Шупту улус кырган-авамга каттышты.

Бо тоогу шак-ла мынчаар тайылбыр чок арткан чүве. Амгы шагда болза, шынап-ла, чер адааның азы октаргай телээзи ачамның чадырынга хонган-дыр деп бодаар-дыр мен. Ой, та, кым билир?!

Сарра КУУЛАР.

БИЖЕКТИГ АДЫГ

Бижектиг адыг! Тоол-домак деп-даа бодаваңар. Болган таварылга чүве. Диңмчилер ниити удаа тайгаларже аъттаныпкан. Хендергениң аңчызы Оюу Комбу күш-хүнезининин четчелеп алгаш, Оялазын муңгаш, Ак-Хол дээр ыдын эдерткеш, Могай-Бажынче диинңээри-биле үнүпкен. Могай уңунга аалдардан шайлап, Амыр Кыргыстың төөгү солун чугаазынга өпейледип, үе-шантын эрткенин Оюу эскербээн ышкаш болган. Бир көөрге, кышкы хүн чүгүрүүнче кирип, ынаа ортуузу ажа берген болган.

Аңчы ам-на тайгаже далажыпкан. Оюу Оялазын чорук киир мунуп, эрги одаа Могай-Бажында селбер кара пөш чанынга чедип келген. Оюу чоокта чаа Могай -Бажындан дүжүп баткан болгаш, дүне одаар ыяштар, сыралар белен. От салгаш, аът дүлгеш, одаглан чүс метр ыракта шетке аъдын өртей баглап каап. Ол аразында уштан дыт далдында аксы хыраалай берген үңгүрнү аңчы эскерип каан. Чоокта чаа-ла аңаа үңгүр чогун билир болгаш, Оюу кандыг-даа сезиг чокка үңгүр аксынга келгеш, чыткан будук-биле чушкупкан. Адыг! Хыйланып, хөректениш чоруй. Оюу же турап-ла келген.

Оюу мөге кижи. Адыгның адаанга кирип, кырынга үнүп элээн-не хүрешкеннер. Оюу оң холуп салыпкаш, азынган бижээн аптар арызында адыг каң дыргактары-биле аңчының куйгазын соя соккаш, арнынга эккеп чорда, адыгның быктынче бижектепкен. Оозу алгырыпкаш, аңчыны салыпкаш, ийин куду маңнапкан. Оюу Комбу арнында куйгазын бажынче кедире тыртыпкаш, аъдынга келгеш, Могайның куду углапкан. Эки аът ээзинге эш болур дээрзин. Аът Оюуну малчын Данзын-Хөө кыштаанга экелген. Айыылга таварышкан кижини аът кырындан чүктепкеш, бажынга ол кирип кээрге, Аңгыр-Калай ханныг кижи көргеш, ындала моорай берген. Данзын-Хөө баштай балыг кижиниң бажын ак чорган-биле ораап шарааш, соок суг пактадып оңгарып алгаш, Аңгыр-Кадайның арнынче суг бүлгүрүп, аксынче сүт кудуп, хол-будунга сула шимчээшкин кылып тургаш база оң киирип алган. Ол аразында Данзын-Хөө Оюунуң Оялазын мунупкаш, Өдеи-Тейде Сарыг-Самдан суга халдып келген.

Сарыг-Самдан шериг кижи дег, чар кээрге-ле салдырт дээр. Данзын-Хөө кээрге, Сарыг-Самдан аъдын шамактап, зарыг кижиниң сиген кырынга чыттырып алгаш, «Хову-Аксы, эмнелгеже!» — дээш карап дуон...

Даарталында Сарыг-Самдан Могайның малчыннары-биле адыг аглап, айыыл болган черже үнүпкеннер. Дайын киржикчизи Доңгак Бегзи-Хуурак, Дүктүг-Хуна, Бегзи-Хуна, Хоглуг-Хөлбен, Авыргалаар-Амыр. Чүдек-Чаңнаар Чүлдүм дээш шуптула шола аттарлыг эрлер чыылган. Чүгле Сыын-Адар Сынаа чок, хөй кижи чалгыс адыгдан каяа сестир. Балыглаткан кижиниң изибиле чораш, мырыңай үңгүрге чеде бергеннер. Ону чушкуп, кырындан тепсей бергеннер. Адыг хөректениш үне халааш, оруунга турган Бегзи-Хунаның будундан алгаш, ийин куду бадыпкан. Бегзи-Хуна «Боолаваңар, боолаваңар!» деп адыг аксында бар чыткан. Дайынчы Бегзи-Хуурак, Чүдек-Чаңнаар Чүлдүм суглар нортканындан кедээр ийде маңнажып турган. Хөглүг эр Холбең мырыңай хөктүг болган. Ийи буттап өрү шурап, ава-ачазын сурап, хамык чүве арткыже ынчап келген.

Харын-даа Авыргалаар-Амыр улуг октуг боозу-биле адыгны өлүр боолаал. Адыгның быктында Оюу Комбунуң бижээ хевээр чораан. «Адыг дыка угаанныг-дыр, бир эвес бижекти ужуглан болза, хөй хан төгүлгеш, өлүр турган» деп аңчылар түңнел үндүрген. Чугаа-соот төнүп, хан-чин соой бергенде-даа, Хөглүг-Хөлбең шуравышаан турган.

Оюу Комбу — ам «Ак-Тал» совхозтуң ажылчыны, суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, куйгазында сорбулуг-даа болза, «Адыг-Октаар» деп шола атка чедиңген, амыр-менди чурттап орар.

Бече-оол МОНГУЛ-ООЛ.

МИНИАТЮРАЛАР

**Чалар оттуг одаам болдуң.
Чалбыраалтап өстип чор
мен.
Карак ажыт ырбай бээрин
Кажан-даа сеткивес
мен.**

• • •

**Сеткилимниң далайынга
Сени дээштиң дүже
бердим.
Дилиреичиин...**

• • •

**Хөрлүг оттуг кезектерниң
Хөмүрзэрин өжере дег.
Чымып долган хөңнүм
оду
Чывар бүрген соой берди.**

• • •

**Кыраан назын аар чүъгү
аалдан кээрге.
Кырган-ачам «кызыл-
дустав»
аъттаныпты...**

Раиса ТАМБА-СЮРЮН.
Москва хоорай.

Тожу аңчыларының ёзулалдарындан

Бир-ле катап кезек аңчылар Азас хөлче харап чыдар улуг сынның бир адырланчак ужунда Чуган-Хаяның каскаанда куйдан улуг-ла адыгны олчалапкан чүве-дир. Эъдин, чаан деп деңге үлежип алганнар.

Аңчыларның бирээзи алган үлүүнче магадап көрбүшаан, мынча дей каапкан:

— Ам-на, эрлер, алганыы турувардан! Оранывыс хайыразы — бо хире олза, чаагай чаг дайнаар болганывыста!

— Харын аан, «тывызыывысты дытче үндүрүп» чалбарып каалы! — деп, өскези чугаа улап алгаш, боду-ла аваа тура, хам кижиниң аяны бе дээрге, аяны-даа дег эвес, ламаның өргүүлү бе дээрге, өргүүлү-даа дег эвес. бир-ле оожум өгдениип бут баштап баскан ышкаш, шимчээшкини-биле мынчаар алганы каапкан чүве-дир:

Адыгның бажын барып чаар туткулаап:

— Бо дээрге чудук ужула-дыр!

Карактарынче көргеш:

— Ол дээрге сыгыры-ла дыр!

Салаарларынче көргеш:

— Ол дээрге одаганы-ла дыр!

Оон буттарынче көргеш:

— Ону — бурган на бол!» дээш болгай бис. Ол-ла-дыр!

Демги аңчы ынай-боор чиигеңнедир баскылаап, бодунуң алган эът, чаг үлүүнге холдарын барып оожум дегзип каап. Өөрү база ла ынчаар дегзип кааннар.

База бир аңчы шүлүк аяны-биле бадырыпкан:

Чуган-Хая амыр эвес —
Чумма, ире кыштаар-ла
чер.
Хөндүр харап көөрүмге,
Хөлүм иштн костур-ле
чер.
Ирби-Каскаа амыр эвес —
Ире, аңнар кыштаар-ла
чер.
Аткаар харап көөрүмге,
Азас иштн костур-ле чер.

(«ире» дээрге адыг дээни ол).

Тожу аңчылар черге мындыг, олча-кежиниң байырлалынга чүнү-даа мурнунда, долгандыр турары төрээн бойдузунга чалбарып, тайгазын, даг, хем, хөл аттарын алгаг сөзүнге киир адаарын черле утпастар. Ол болза бир салгалдан өске салгалче чамчылчып дамчып келген ёзулал-дыр.

Алексей НУГУУРАК.

ЫНАК-ТЫР МЕН

Сөзү Чинис
АДЫГ-ООЛДУУ.

Аялгазы Базыр-[illegible]
ЧҮЛДҮМ СҮРҮНИГ[illegible]

Ырак черже чорбаа
туду.
Ындынналып, сарыынналып
Ыглаар чыны сеткил
хайлыыр—
Ынак-тыр мен сенээ,
сарыым.

Ыстаан чүрээм
[illegible]
Ырлап чоруур сестериме
Ылым-чылым бодал
кыпкан —
Ынак-тыр мен сенээ,
сарыым.

Ыдык бүрген сагыжымн
дег.
Ынакшылым кадагалап,
Ырлап чоруур чүрээм
дир сен.
Ынак-тыр мен сенээ,
сарыым.

Чаа ыры

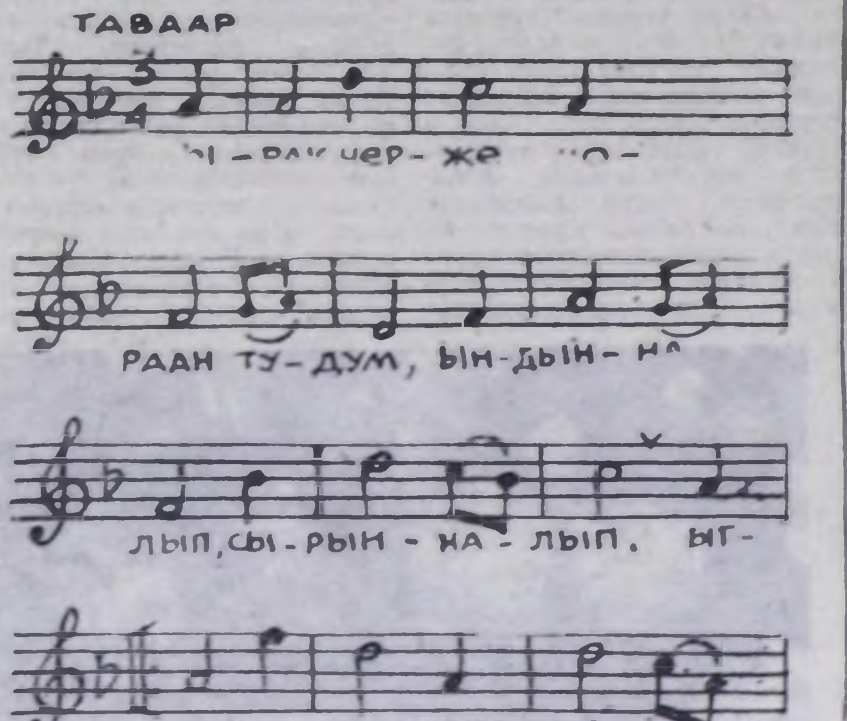

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.20 Дж. Гершвин. Концерт. 9.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.25 «Ыштап улуг турда». Уран-чечен фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.00 Концерт. 15.15 «Хоорай кыдыында эмнелге». Уран-чечен фильм. 20-ги сериязы. 16.15 «Авам, ачам база мен». 10-дан 11 ай чедир чаш уругну кижизидери. 16.45 Улусчу аялгалар. 17.00 «Овур-хевир». 17.45 «Депшилге, информация, реклама». 18.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 18.30 Медээлер. 18.45 Мультфильм. 18.50 «Гэгмен». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 19.20 «Херек Пеньковога болган». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.45 Киноконцерт. 01.35 — 02.45 «Вертикаль дургаар чарыш». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Хоорай биле суурда кышкы ажыл. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Төөгү. 8 класс. 17 чүс чылдың орус культуразы. 11.05 «И. Сельвинский. Оруктуң эгези». Телефильм. 12.15 Телефильм. «Мейерхольд». 13.15 Концерт. 14.50 — 15.00 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «ЧЭП үе-шаг эрткенде». Телефильм. 20.45 Бичии концерт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.45 — 01.00 «Эрги Зурначы». Уран-чечен телефильм.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Зеленая кобра» (ФРГ-Гана) 9.00, 11.10, 15.20, 17.30, 19.40. **«Оцеола»** (ГДР) 13.20 шактарда.

Видеозал: «Поиск» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конек-Горбунок» 9.20, 10.40, **«Конец атамана»** (2 сериялыг) 12.00, 20.40, **«Беспредел»** 14.50, 16.50, 18.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения рыжего Майкла» 14.20, **«Как вас теперь называть»** 16.20, **«Замужем за мафией»** 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 13.30, 16.10, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Берег спасения» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Улус депутаттарының Моңгун-Тайга район Совед, оон күүскому, партия райкому, септелге тудуг участогунуң дирекциязы, партия, профэвлел организациялары кум-ажылдын хоочуну, СЭКП кежигүнү

[illegible]айя Доңгаковна УСПУННУҢ

ур болгаш аар гарааш мөчээнин дыңнатпышаан, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

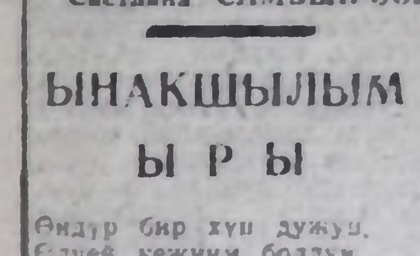

Редактор
Я. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-31. ◆ орлакчылары — 3.33.91; 3.34.17; ◆ приемная — 3.34.26. ◆ харыысалгалыг секретары — 3.34.02. ◆ ораланчылары — 3.45.93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3.36.82; 3.36.25 ◆ Советтер ажылының — 3.34.98, 3.41.23 ◆ үлетпүр — 3.34.49, 3.38.73 ◆ кодээ ажыл агый — 3.41.16; ◆ культура — 3.39.15, 3.37.11; социал айтырыглар — 3.34.57; репортерлар бөлүү — 3.34.39. ◆ чагаа килдизи — 3.39.03; ◆ очулга — 3.34.93 корректорлар — 3.37.11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аңазы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 51.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 9 суббота

№ 26 (14526)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

РСФСР-нин Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

АҢГЫ-АҢГЫ ДЫЛДАРГА

КАЗАНЬ. Татарстан Республиказа ССР Эвилелин хевээр арттырар дугайында айтырыг талазы-биле эвилел референдумун эрттирери-биле 58 округтарны тургускан. Татарияның Дээди Совединиң шиитпирлээнин ёзугаар бадылаашкынны эрттирериниң бүрүн эргелерин улус депутаттарын соңгуурунуң талазы-биле Төп республика комиссиязынга дааскан. Ол республикага референдумну Совет эрге-чагырганың төөгүзүнде бирге дугаарында тус-тус чер чурттугларының — татар, орус, чуваш, марий, удмурт дылдарының кырынга чорудар дээн.

(СЭТА).

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ЭЭЛЧЕГ ЧОК БЕШКИ СЕССИЯЗЫ

Сессия ажылын февраль 8-те Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга уламчылаан. «Республикада кем-херек үүлгедиишкинни-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирлерин күүседип турарының дугайында айтырыг талазы-биле редакция комиссиязының дыңнадыы-биле эртенги хурал эгелээн. Редакция комиссиязының даргазы депутат И. В. Егоров ол талазы-биле дыңнадыг кылган.

Редакция комиссиязындан айтырыглар эвээш эвес болган. Бо айтырыгларны долгандыр санал-онал солчулгазы болган соонда, доктаал төлевилелиниң пунктулар аайы-биле сайгарылгазын депутаттар эгелээн. Санал-онал солчулгазы хөй талалыг болурундан аңгыда, маргылдаалыг айтырыгларда тургустунуп турган. Сорулга — чаңгыс түңнелге кээр болганда, ындыг болур-даа ужурлуг.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын күүседир дээш республиканың хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының канчаар ажылдаанынга үнелел бээр үе келген. Оон ажылын «кошкак» деп үнелээн.

Чапсар соонда депутаттар кезек сүмележкениниң соонда хоорайга бөлүк хамаатыларның аш чарлаарын органзастаан оргкомитеттиң даргазы Э. Л.-Д. Ооржакка сөс берген. Ол оргкомитеттиң өмүнээзинден дыңнадыг кылган.

Тургустунуп келген байдалдың ханы дээрзин угаап билир дээн күзел республиканың Дээди Совединде бар-дыр деп, ол демдеглээн. Оон чугаазындан алырга аш чарлаашкынның киржикчилери боттарының сорулгаларын чедип алган бис деп санап турар. Бо болуушкуннуң бир сорулгазы болза республикага эрге-чагырга дээш демисел-дир деп чамдык депутаттарның боттарының саналдарынга чугаалаанынга удурланып турарын, ол дыңнаткан. Тургустунуп келген байдалды чавырылдырыг, чогумчудар сорулга-биле аш чарлаашкынын соксадып, нийти дугуржулгаларга чедип алдынган хемчеглерни ап чорудуп эгеледивис деп, ол чугаалаан.

Депутаттар ук дыңнадыгны кичээнгейге алган. Оон соонда сессия Тыва АССР-ниң чазак кежигүннерин бадылаарынче кирген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының, республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалынга В. Б. Салчактың, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызының, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң төлээзиниң албан-дужаалынга И. М. Сувандииниң, Тыва АССР-ниң күш-ажыл министриниң албан-дужаалынга С. Б. Аракчааның, Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалынга Л. Х. Тас-оолдуң кандидатураларын киирген.

Депутаттар кандидатураларны чугаалажып кирген.

В. Б. Салчакты Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының албан-дужаалынга ажык бадылаашкын-биле соңгаан.

Тыва АССР-ниң күш-ажыл министринге С. Б. Аракчааны ажык бадылаашкын-биле соңгаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң төлээзинге И. М. Сувандиини ажык бадылаашкын-биле соңгаан.

Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күркомунуң даргазынга Л. Х. Тас-оолду ажык бадылаашкын-биле соңгаан.

Шагааны улустуң байырлалы кылдыр чарлаар, Шагаа байырлалының хүнүн дыштаныр хүн кылдыр санаар дугайында Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын улус депутаттары бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының чамдыызының составында өскерилгелерни сессияга чугаалажып көрген.

Сессияга янзы-бүрү айтырыгларны база чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы ажылын оон-биле дооскан.

СЭКП ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУНДА

СЭКП ТК-ның Политбюрозу ээлчеглиг хуралынга «Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун белеткээри-биле болгаш эрттирери-биле холбаштыр партия организацияларының ажылы[...] дугайында» айтырыгны [...]лажып көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпиринге дүүштүр 1991 чылдың март 17-де Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдуму болур деп хүлээп алдынган доктаалда демдеглеп турар. Референдум үезинде хамаатылар ССРЭ-ни кайы-даа националдың кижизиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының бүрүнү-биле магадылаар, деӊ эргелиг бот-догуннаан республикаларның чаартынган Федерациязы кылдыр камгалап арттырарынга боттарының хамаарылгазын илередир.

ССРЭ-ниң хемчээлинге күрүне эрге-чагыргазын боттандырарынга чоннуң дорт киржир хевири кылдыр бо референдумну бир дугаарында эрттирер, ол чорук бистиң күрүневистиң төөгүзүнге эң чугула политиктиг болуушкун болуру чугаажок. Оон түңнелдери чуртка, совет кижи бүрүзүнге болгаш делегей ниитилежилгезинге тодарадыкчы ужур-дузалыг болур.

Референдумга белеткел бистиң чуртувустуң төөгүзүнде эң берге үелериниң бирээзинде, экономикада, социал болгаш политиктиг амыдыралда, националдар аразының харылзааларында кризистиг чорудулгалар дыка чидигленип турар үеде чоруп турар дээрзин шиитпирде демдеглээн. Ол байдалды ажыглап алгаш, сепаратистиг, националистиг болгаш социализмге удур күштер ССРЭ-ни херек кырында сандарадыр сорулгалыг идеяларны чонга сыгаар талазы-биле янзы-бүрү ажыл-чорудулганы идепкейлиг чорудуп турар. Референдумга кириштезинче кыйгырган алгы-кышкы дыңналып, Совет күрүнени болгаш СЭКП-ни шугумчулаар болгаш ыгтаадаар чоруктар күштелип турар. Ындыг хөделиишкиннерге удур партия организацияларының болгаш коммунистерниң талазындан шиитпирлиг харыны бээр ужурлуг деп, Политбюро санап турар. Референдумну болдурбаан баар дээш оралдажыышкыннар националдар аразының чөрүлдээлерин улам чидиглендирип, үргүлчүлелдиг аас былаажыышкынынга, экономиктиг сандараашкынга, кижилерниң амыдыралының дениелин кудуладырынга чедирип болур.

Референдумну белеткээрин болгаш эрттирерин хоойлу ёзугаар чогуур комиссиялар боттандырар дээрзин доктаалда демдеглээн. Ол политиктиг ажыл-херектиң хажыызынга СЭКП артып каап шыдавас. Бүгү чоннуң бадылаашкынын организастаарын болгаш эрттирерин ССРЭ Конституциязынга база хоойлуларга үндезилеп, үре-түңнелдиг ажылдаарының методтарын, аргаларын, оруктарын партия организациялары тывар ужурлуг.

Коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң ортузунга организакчы болгаш тайылбыр ажылын калбартырын, аңаа үндезилеп референдумга ССРЭ хамаатыларының идепкейлиг киржилгезин чедип алырын эвилелдешкен республикаларның компартияларының ТК-ларынга, партия республика, край, область, округ, хоорай болгаш район комитеттеринге Төп Комитеттиң Политбюрозу сүмелээн. ССР Эвилелиниң турар чоруу бүгү совет кижилерниң амыдыралчы эрге-ажыктарынга боттуу-биле дүгжүп турарын чединиг кылдыр тайылбырлаары чугула. Бодунуң төрээн чуртунуң салым-чолу дээш кижи бүрүзү хамааты хуу харыысалгалыг болурун медерел билири чугула.

ССРЭ-ни бот-догуннаан республикаларның деӊ эргелиг, чаартынган Федерациязы кылдыр камгалап арттырарының чугулазынче хөй ниитиниң салалы утланыр кылдыр органзас, пропаганда, кадр болгаш саң-хөө аргаларын ажыглавышаан, хаара тударын чер-черлерниң партия комитеттерин кыйгырып турарын доктаалда айыткан. Бо ажылга ССР Эвилелин карартыр, Эвилелдиң чаа Керээзин чарар идеяны сандарадыр дээн, национал чөрүлдээлерни болгаш сепаратчы сеткил-хөөннерни өскүдер дээн хөделиишкиннерни ылап сойгалаар херек. Республикаларның болгаш улустарның бот-догуннаашкыны чүгле чаартынган Эвилелге күштелир болгаш боттуг утка-шынар кирер, а Эвилел күрүнезиниң чаңгыс эви — ол дээрге бүгү талалыг хөгжүлдениң болгаш делегейге бистиң чуртувустуң ат-алдарын быжыглаарының магадылалы болур дээрзин көргүзер.

Референдумга белеткел үезинде күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлеринге партия организацияларының, коммунистерниң харыысалгазы улгадыр. Олар бот-тускайлан, идепкейлиг, чогаадыкчы болур, девискээр бүрүзүнде экономиктиг болгаш социал-политиктиг байдалды барымдаалавышаан, кижилер-биле чаа байдалдыг ажылдаарының аргаларын тывар ужурлуг. Бо ажылга СЭКП ТК, интеллигенцияның, аныяктарның партияның, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының деткимчезинге идегеп турар.

Чер-черлерге организакчы ажылды күштелдиреринче угланган тодаргай чамдык хемчеглерни боттандырарын саналдап турар. Референдумну эрттирери-биле холбашкан айтырыгларны партия комитеттериниң пленумнарынга, бюроларының калбак хуралдарынга, коммунистерниң хуралдарынга чугаалажып көөр, референдумну эрттирер талазы-биле инициативтиг бөлүктү күш-ажылчы коллективтерге, суурларга, хоорайларга болгаш районнарга тургузар.

Эвилелди камгалаары дээрге адырның ажыктыг ажылдаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузары, ажыл-агый харылзаалары быжыглаары, керээлиг хүлээлгелерни күүседири, ажылдакчыларның болгаш оларның өг-бүлелериниң материалдыг, социал дениелин бедидериниң фактору деп идеяны ведомствозунда бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының күш-ажылчы коллективтеринге пропагандалаар талазы-биле ажылга идепкейлиг киржиринче коммунистерни мобилизастаарын республикаларның министерстволарының болгаш ведомстволарының, үлетпүр, агроүлетпүр, тудуг комплекстериниң партия комитеттеринге, коммунист удуртукчуларга СЭКП ТК-ның Политбюрозу саналдаан.

Референдумну организастаар болгаш эрттирер талазы-биле ажылга бодунуң кылыр чүүлүн улус депутаттары коммунистер, республиканың күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарында, улус депутаттарының Советтеринде болгаш оларның күүскомнарында, эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар СЭКП кежигүннери тып алыр ужурлуглар. ССР Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле хамаатыларның күзел-чүткүлүн илередирин ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга шыңгыы дүүштүр хандырар талазы-биле улуг күжениишкиннерни үндүрер, кижилерниң референдумга киржир эргезин ажыглаарын шаптыктаар сорулгалыг ыйдыышкыннарның кандыг-даа хевирлеринге удур шиитпирлиг харыны бээр.

Референдумга белеткел чоруп турар үеде партия организациялары бүгү-ле патриотчу, ёзулуг демократтыг ниитилел-политиктиг күштер-биле, ССР Эвилелин арттырар дээш туржуп турар шимчээшкиннер болгаш организациялар-биле идепкейлиг кады ажылдаар ужурлуг.

Референдумнуң республика, округ болгаш участок комиссияларын тургузарынга күштүг болуп турар хоойлуга дүүштүр идепкейлиг киржир, боттарының төлээлекчилерин оларның составынга киирерин чедип алыр, бадылаашкынның чоруп турарын болгаш оон түңнелдерин үндүрериниң хайгааралын чорудар кылдыр хоойлу ёзугаар берген эргелерин ажыглаар ужурлуг.

Айтырыгның кол утказының болгаш чурттуң база ССРЭ-ниң улустарының салым-чолунга шиитпирлерниң төөгүлүг ужур-дузазын бүгү талалыг болгаш боттуг чырыдарын массалыг информацияның партийжи чепсектери калбартыр ужурлуг.

Референдумнуң ачис сорулгаларын тайылбырлап тура, кескү агитацияны идепкейлиг ажыглаарын, совет, ажыл-агый болгаш хөй ниити органнарының база организацияларының удуртукчуларының, бүгү дениелдиг Советтериниң улус депутаттарының чон-биле, күш-ажылчы коллективтер-биле ужуражыышкыннарын эрттирер. Аңгы-аңгы социал бөлүктерге бир дески чорукту барымдаалап турган, агитас-массалыг база тус-тус ажылды кылып шыдаар шыырак бөлүктерни органзастаар. Бо ажылга тус черлерниң референдумнар эрттирер дуржулгазын барымдаалаар.

Чуртка берге бо үеде бедик харыысалгалыг болурун болгаш ССР Эвилелин деӊ эргелиг бот-догуннаан республикаларның чаартынган Федерациязы кылдыр камгалап арттырары дээш бүгү күжениишкиннерни каттыштырарын СЭКП Төп Комитединиң Политбюрозу коммунистерни, ССРЭ-ниң хамаатыларын, эде тургустуушкуннуң туружунда политиктиг партияларны, шимчээшкиннерни, хөй-нийти организацияларын кыйгырган.

ЧААРТЫНГАН ЭВИЛЕЛ — БҮГҮДЕНИҢ ИДЕГЕЛДИГ КЕЛИР ҮЕЗИ

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ телевидениеге чугаалаан чугаазы

Бөгүн мен бүгү чуртка амыдыралчы кончуг чугула айтырыг талазы-биле силерге чүве чугаалаар бодадым. Ол дээрге бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында референдумга хамаарышкан айтырыг-дыр. Ону ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпиринге дүүштүр чорудуп турар. Ону эрттирериниң чурумун болгаш хүнүн ССРЭ-ниң Дээди Соведи тодараткан.

Март 17-де совет кижилер чаңгыс айтырыгга харыны бээр ужурлуг. Ол айтырыгны Дээди Совет мындыг янзылыг тургускан: «Кандыг-даа нацияның кижизиниң эргелери болгаш хосталгалары долу хемчээлдиг-биле магадылаттынган турар деӊ суверенниг республикаларның чаартынган Федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырарын чугула деп санаар силер бе?» Харыы дорт болур ужурлуг: ийе азы чок. Бистер бүгүдениң кижи бүрүзү болгаш бистер шуптувус кады шилип алышкынны кылыр ужурлуг бис.

Бо хүнге чедир хөй-хөй республикаларның дээди эрге-чагырга органнары референдумга белеткел болгаш ону эрттирериниң дугайында боттарының шиитпирлерин хүлээп алгылаан. Арткан республикалар чоокку үеде бо айтырыгга хамаарыштыр боттарының шиитпирин тодарадыр бээр. Ындыг болзажок Литвада болгаш Эстонияда ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирин тооп көрбейн, референдумну чоннуң санал-оналын айтырып алыры-биле солуур деп кордаашкыннарны кылып турар. Санал-онал айтырып алырда кандыг-даа юридиктиг барымдаа чок дээрзи шуут билдингир. Ол дугайын ССРЭ Президентизиниң үндүрген Чарлыында чугаалаан. Ынчангаш мындыг айтырыг дүрүм ёзугаар тургустунуп кээр: ол республикаларның хосталга, демократия деп сөстерни үргүлчү чугаалап, чоннуң санал-оналынга даянып турар бис деп доктаамал бадыткаашкын кылып турар удуртукчулары чүге янзы-бүрү чылдагааннарны ажыглап алгаш, референдум чорударындан, чурттуң амыдыралының үндезин айтырыының талазы-биле чоннуң ёзулуг күзел-бодалын тодарадып алырындан ойталаксап турарыл?

Мындыг байдалга бистиң Эвилеливистиң келир үезинге хамаарыштыр хамааты бүрүзү бодунуң күзел-соруун илереткен туруун дээш ССРЭ-ниң Дээди Соведи бүгү чүвени кылган турар ужурлуг деп бодаар мен. Удавас болур референдум бистиң чуртувуста бир дугаар боор турар чүве-дир, ол дээрге эде тургустуушкуннуң кончуг улуг чедиишкини. Бүгү-эвилел референдумунга киржиринче силерни кыйгырып тур мен, эргим ада-чурттуларым.

Бодунуң туружун эки бодавышаан, референдумга үткуштур чоруп ора, кижи бүрүзү бистиң күрүневистиң, улус бүрүзүнүң салым-чолунуң, бистиң нийти салым-чолувустуң дугайында херек кырында чугаа боор турар чүве-дир дээрзин эки угаап бодаар херек. Сөөлгү айларда аңаа хамаарыштыр хөй чүве чугаалаттынган. Политиктиг шимчээшкиннерниң болгаш партияларның документилерин чонга чарлаттынган. Республикаларның дээди хоойлужудулга органнарының хүлээп алгылааны суверенитет дугайында декларацияларын онзалап демдеглексеп тур мен.

Бо айтырыг талазы-биле дискуссия уламчылап турар болзажок, ам безин мынча деп тодаргай чугаалап болур: бистиң бүгү улустарывыстың нийти чедиишкини болгаш оларның идегелдиг чөлеңгиижи болур Эвилелди хевээр арттырар дээш совет кижилер туржуп турар. Ында чурттап турар бүгү улустар хостуг сайгарзын, бодувустуң салым-чолувустуң ээлери бис деп чүвени эки медерел билзин дээш. Эвилелди улам чаартыры чугула деп олар санап турар.

Чаартынган эвилел күрүнези чогум кандыг янзылыг болурунуң дугайын чаа Эвилел керээзиниң төлевилели көргүзүп турар. Ону солуннарда парлаан. Эвилелдиң чаартырының концепциязында чаа чүү барыл? Ол дээрге чүнүң-даа мурнунда улус бүрүзүнүң бот-тодараттынып алыр болгаш бот-эргелиг болур эргезин хандырып турар федерация кежигүннери болур республикаларның суверенитеди-дир. Ол дээрге Эвилелдиң бүрүн эргелерин, тодаргайлаарга, оларның эрге-чагырганың болгаш эрге-леп-башкарылганың төп органнарынга дагзып бергени бүгү чүүлдерни боттандырарынга республиканың бир демниг киржилгези-дир. Суверенниг республикаларга амыдыралчы федерация херек, ол нийти эрге-ажыктарны камгалап ап шыдаар аргаларлыг болур.

Федерация чөвүлелиниң чоокта чаа болган хуралынга бистер республикаларның удуртукчулары-биле кончуг чугула айтырыг — бүрүн эргелерин аңгылаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан бис. Өске-даа айтырыглар талазы-биле ындыг сайгарып көрүүшкүн болур.

Республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилери болгаш экспертер бердинген санал-оналдарны өөренип көрүп тургаш, Керээни чедир ажылдап кылыр ажылды уламчылаар. Ол кончуг харыысалгалыг ажыл, ынчангаш ону доозарынга чедир элээн үе негеттинер. Ынчалзажок ону тр үеже соңгаарладып болбас деп чүве черле билдингир боор турар. Ындыг документилерниң чок боор турары экономиктиг байдалга-даа, күүсекчи эрге-чагырганың чогумчалыг ажылдаарынга-даа, делегей кады ажылдажылгазын хөгжүдүп чорударынга-даа багай салдарны чедирип турар. Ол бүгү кедизинде кээп кижилерниң амыдыралынга багай салдарны чедирип турар.

Референдум дугайында база катап чугаалап көрейн. Мен сөөлгү үеде бодумнуң бир чугаамга, бир эвес шынны-биле будулчак эвес кылдыр бодаар чүве болза, бистиң улустарывыстың кады көрүп эртип, мөөңнеп алган чүүлдериниң соонда, оларның аңгыланып, башкаланыының херек кырында болдунмазын чугаалаан болгай мен. Мээң ындыг түңнелим чогум чүү чүвеге үндезилеттингенил?

Төөгүнүң агымын ёзугаар Россияны долгандыр Сибирьниң девискээрлеринде, Ыраккы Чөөн чүктүң, Ортаакы Азияның бүүрелчиннеринде болгаш ховуларында, Кавказтың болгаш Памирниң шынааларында, Балтиканың, Каспийниң болгаш Кара далайның эриктеринде чурттап турар дыка хөй улуг болгаш бичии-даа улустар каттыжып кирип алганнар. Элээн каш чүс чылдарның иштинде делегейге эң улуг девискээрлиг болгаш хөй аңгы дылдарлыг чурттакчыларлыг Евразия күрүнези тургустунган.

Кол нуруузунда ол чаа-чаа делгем черлерни ээлеп алыры болгаш демографтыг болуушкуннар-биле холбаштыр нарын чорудулгаларның түңнели болган. Девискээрлерниң чамдыызын каяа-даа бүгү диптерге боор турганы ышкаш, чаалап алыышкыннар-биле эжелеп алгылаан. Дыка хөй улустар агрессорлардан камгалаар азы калбак рынокче кирер, эртемниң болгаш культураның делегей төптериниң бирээзинге кирер дээш, Россияга эки тура ёзузу-биле каттыжып киргеннер.

Ол бүгүге орус улустуң эптиг-эвилең, ажык чоруу болгаш аңгы-аңгы сөөк-язы кижилер-биле демнежип ажылдаарынга белен чоруу, оларның аажы-чаңнарын ак сеткилдии-биле хүлээп көөрү болгаш боттарының аажы-чаңнары-биле үлежиринге белени дыка идиглиг боор турган. Амгы үеде Октябрь революциязының соонда тургустунган улустарның эвилели чогум чүнү бергенини дугайында хөй маргылдаалыг чугаа боор турар. Ынчалза-даа, шынап-ла, шугумчулаар болгаш бурууну шавар ужурлуг чүүлдерни шугумчулап, ол чылдарның иштинде чыдынган боттуг айтырыгларны чугаалаарда, бистиң улустарывыстың салым-туузунда болган эки чаартылгаларны кара өжегээр хүлээп көрбес чорукту болдуруп турар. А херек кырында канчаар-даа аажок улуг ажыл-херек кылдынган болгай! Бодунуң күрүнези чок турган азы ону янзы-бүрү чылдагааннарның уржуунда оскунган он-он улустар күрүнезин тургузуп алыр аргалыг болганнар. Амгы үеде бүгү республикалар шуптузу үлетпүрлүг, эртем-техниктиг, кадрлыг, күчү-шыдалдыг болгаш боттарының амыдырал-чуртталгазын органзастаарының талазы-биле байлак дуржулгалыг апарган. Улустарның эвилели бүгү улустарның хамаарышпас чоруунга фашизмниң халдаашкынының ойтур шавар, канчаар-даа аажок улуг экономиктиг делгемнерге бот-боттарынга дузалажырының болгаш кады ажылдажылганың ажык-дузазын көөр арганы берген.

Бистиң бүгү улустарывыстың хөй-хөй чүс чылдарда бир демниг ажыл-ижиниң түңнели боор турар онзагай улуг хөгжүлде чедип алдынганын долу бадыткал-биле чугаалап болур. Ол чорук амгы үеде бистиң ажыл-херектеривисти билип көөрүнге кончут чугула боор турар.

Хамыктың мурнунда бистиң бүгү республикаларывыстың шуптузунуң хөй национал улустардан тургустунганын кичээнгейге алыр херек. Миллион-миллион, барык 75 миллион кижилер азы дөрткү кижи бүрүзү-ле, «боттарының эвес» деп чугаалап болур, ындыг республикаларда чурттап турарлар. Төөгүлүг болуушкуннуң ындыг чайгаар түңнелинче халдаары дээрге угаан-медерел чок чорук болур ийик.

Ынчаарга чамдык республикаларда үндезин эвес националдарның ында чурттап турар төлээлекчилериниң ийиги черге хамаатылары, ойлаттырган кижилер кылдыр көргүзериниң оралдажып турар апарган. Мындыг бир факт бар: бисте тайбың үеде безин дескен кижилерниң тыптып келгенин бодап-даа көрүңер даан. Национал аразының месилдежиишкиннеринден, политиктиг шуугаазыннардан, кандыг-даа контроль чок кылыктаныышкыннардан он-он-даа эвес, чүс-чүс-даа эвес, а муң-муң кандыг-даа бурууз чок кижилер тыпты берген-дир. Сепаратизм хөй миллион кижилерни төөгүден бээр төрээн черлеринден, оларның ада-өгбелериниң чыдары черден адырарып, оларның тургустунган амыдырал-чуртталгазының байдалын үрээрин кыжанып турар.

Экономиканы-даа база ап көрээлиңер. Чурттуң бүгү республикаларының болгаш девискээрлериниң шуптузунуң экономика талазы-биле бот-боттарындан канчаар хамааржып турарын тодаргайы-биле көрүп болур. Ындыг хамаарылгалыг чорук он-он чылдарда, харын-даа чүс-чүс-даа чылдар иштинде күш-ажыл хуваалдазының болгаш кооперастаашкынының түңнели-дир. Ындыг бүдүн системаны чамдык кезектеринге үрелиишкин болу бээрге-ле, дораан чамдык бүдүрүлгелер туруптарга, он-он болгаш чүс-чүс бүдүрүлге черлериниң ажылы үзүктелир, а оон соонда бүгү чуртка «сандараашкын» болу бээр болгай.

Совет Эвилели канчаар-даа аажок улуг эртем болгаш культура күчү-шыдалдыг. Ол угаан-бодал байлаашкыны — база-ла чогаадыкчы демниг, кады ажылдажылганың түңнели-дир. Ынчангаш ындыг күчүлүг культурлуг чаңгыс эптен бодун адырар деп шиитпирлээн кижиниң чүнү оскунары, кандыг аштырыглыг болуру билдингир-дир.

Чурттуң долу болгаш идегелдиг айыыл чок болур чоруун хандырарының аргазы улуг эвилел күрүнениң артыкшылдыг күчү-шыдалындан хамааржыр. ССРЭ-ниң ракета-ядролуг, стратегтиг күчү-шыдалын чарып, үрелиринге кым диттигерил?

Бөгүн Совет Эвилели бодунуң политиктиг күжү болгаш идегелдиг чоруу-биле делегей кырынга кончут улуг, онзагай күрүне деп турар күчүлүг чурт боор турар. Оон политиказы делегейде боор турар бүгү болуушкуннарга салдар чедирип турар. Ындыг салдарлыг болурун чедип алырынга канчаар-даа аажок улуг күш негеттинген. Ынчаарга ону сандарадып, хат-салгынга алзыр дээр болза ону дыка дүрген кызыгтып болур. Калчаалыг каржы реакционерлерден болгаш милитаристерден аңгыда делегейде кым-даа улустар аразының херектеринге Совет Эвилелиниң ролюнуң кошкаарын күзевейн турарын база чугаалап тур мен.

Эвилелди хевээр арттырып, камгалаарының болгаш ону ханызы-биле чаартырының эргежок чугула боор турарынга мээң быжыг бүзүрелим ол бүгү түңнелдерге үндезилеттинген чүве, эргим эштер.

Чаартынган эвилел күрүнези, суверенниг күрүнелерниң федерациязы магадылалдыг айыыл чок чорук, канчаар-даа аажок улуг рынок, күчүлүг эртем болгаш культура-дыр.

Ол дээрге шынныг чорукка болгаш эп-сеткил каттыштырылгазынга үндезилеттинген чаа делегей корум-чурумун тургузарынга бир кол рольдуг боор турар делегей күрүнези-дир.

Ол дээрге бүгү улустарга, силерниң-биле бистерге, бистиң уругларывыска болгаш уругларывыстың-даа уругларынга идегелдиг келир үе-дир.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок бешки сессиязы

Республиканың административтиг органнарының удуртукчуларының отчеттарынга, дыңнадыгларынга болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок ийиги сессиязының шиитпирлериниң канчаар күүсеттиниң турарының дугайында Хоойлу-жудуулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чүрүм айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазы Н. А. Ондарның эдериичи илеткелинге хамаарыштыр саналдар.

Угаан-бодалдың чаа байдалы республикада тыптып, дүрген болуп турар болуушкуннарны кижилер боттуу-биле медерел билип четтикпейн турар-дыр, а бистер, депутаттар, аңаа боттарывыстың салдарывысты чогумчалыы-биле ой-шаанда чедирип шыдавайн турар бис, ооң бир чижээ, аш чарлаан болук кижилер-биле ажылывыс деп, **республиканың Куртудуг комитединиң даргазының оралакчызы депутат М. К. Куулар** чугаалаан. Корум-чурум тудар талазы-биле хемчеглерге частырыгларны кылып келгенин, ол хемчеглерниң долу эвес болганының бир уржуу кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктуң өзүп турары деп, ол демдеглээн. Бир эвес корум-чурум быжыглаар талазы-биле хемчеглерни баш бурунгаар хынамчалыг белеткеп, шын чорутпас болза, багай чүүлдерге чедирип болур деп, депутат сагындырган.

Бистиң салгалывыска бодаарга, амгы үениң аныяк салгалы элээн политиктиг идепкейлиг, чүге дээрге хайныышкынныг экономиктиг, политиктиг байдалга өзүп келген болгаш өзүп орар. Команда-административтиг байдалдың базыышкынының адаанга кижизиттинип, канчаар ажылдаарының аргаларын белен шиилип ап шыдавас бистерге бодаарга, амгы салгалдың аныяктары оруктарны боттары дилеп турар-дыр. Сессияның хүннеринде маңаа келген аныяк кижилер ону бадыткаан. Бир эвес оларның-биле чаңгыс хөөнну тыппас болзувусса, олар биске кандыг-бир харыызы бээр чадавас деп, депутат айыткан.

Аныяктар аразында ажылдаан, кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселден комсомол органнары чайлап эгелээн-дир деп, ол шүгүмчүлээн. Чугаазының төнчүзүнде депутат СПИД, наркомания дээш өске-даа хоралыг социал аарыгларга удур тайылбыр плакаттар үндүрериинге акша-хөреңгини тускайлап бээрин саналдаан.

Тывада кем-херек үүлгедиишкиниң дугайында чугаа республикадан дашкаар безин сураа дыңналып турар, ол боду безин кем-херек үүлгеткен тыва аныяктарның херээн көөрүнге очулдурукчу боор кириштенин **республиканың шадык камгалалының министри Б. М. Чуглур** чугаалаан. Кем-херек үүлгедиишкинин, корум-чурум үрээшкинин-биле демиселди чорудуп тура, ооң дөзүн билип алыры-биле социологтуг шинчилелдерни чорудуп турган бе дээрзин сонуургаан, бир эвес ындыг шинчилелдерни чорутпайн турган болза, эртемденнерни хаара тудуп, ындыг социологтуг шинчилелдерни чорударын ол саналдаан. Кем-херек үүлгедиишкиниң түңнелинде чонуң ажылынга эң ажыктыг кирижилгениг боор болур кезиин чидирип ап турар бис деп, министр демдеглээн. Сагыштыы-биле кижи өлүргениң азы амы-тынга айыылдыг боор болур үүлгедиишкин кылганы дээш кеземчени күштелдирерин ол саналдаан.

Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкиннери, корум-чурум үрээшкиннери-биле демиселди күштелдирерин **Тыва автоорук фондузунуң кол инженери депутат В. А. Муромцев** чугаалаан, истелге чедиинде милиция ажылдакчыларының тывкаазы акша-хөреңгиниң күүседи-биле оларның шалыңынга немелде төлевирни кылза кандыгыл деп бодалын илереткен. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязынга республиканың ИХМ удуртукчуларынга бүзүрел дугайында көдүрүлген айтырыгга база катап эгелип көөрүн депутат саналдаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязынга бадылаттынган программаны күүседир дээш ИХМ ажылдакчылары кызып ажылдап келгенин **республиканың ИХМ-ниң истелге килдизиниң истекчизи депутат С. С. Санчай** чугаалааш, экономикада болгаш политикада чогумчалыг эвес байдал кем-херек үүлгедиишкинниң көвүдээринге база салдарлыг боор турар деп айыткан. Кем-херек үүлгедиишкиннерин дүрген истеп, буруулуткарга кеземчени онаарынга истелге органнарындан судтарның негеп турары янзы-бүрү экспертизалар шаптыктап турар, а ындыг экспертизаларны чорударынга материал-техниктиг база-даа, эксперттер-даа чедишпес деп, хомудалын ол илереткен. ИХМ-де бедик мергежилдиг кадрлар чедишпес, а министерствонуң кадрлар килдизи милиция органнарының кадрлар курлавырын тургузар дээш хемчеглерни албан келгенин депутат шүгүмчүлээн.

Иштики херектер министри эң Кара-Сал бодунуң оралакчыларынга негелдезин кошкак, ынчангаш олар дорт албан-хүлээлгезин күүсетпейн келгенин С. С. Санчай айыткан. Министрниң оралакчызы Лукашов дээрзи корум-чурум тудар талазы-биле албан ажылын күүседириниң оруунга эрге-чагырга үлежип турган деп, ол чугаалаан.

КАИ-ниң чидиг айтырыгларынга база депутат доктааган. Оруктар белдиринде турар КАИ-ниң хайгаарал постулары ала-чайгаарлаар арга-биле туттунган, олар кайы-даа организацияның балансызында турбайн турар. Постуларны кайы-бир организациялар бодунуң балансызынга алырын депутат дилээн.

Депутаттың чугаазында ажыктыг чүүлдер бар, ынчалза-даа бодунуң бодалдарын ол тодаргай саналдар кылдыр киирип шыдавайн барган.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Ооржак сөөлгү үеде Тываның бойдузунга хамаарыштыр кем-херек үүлгедиишкиннери үзүктелбээнин дүвүрел-биле чугаалаан. Республиканың девискээринде аң-мең курлавырын тотчеглекчилер узуткаарының кырында келген.

— Эрткен чылын Тожу районга хыналда кылып чордувус. Заповедниктиң иштинде аң-мең хадагалаттынган турда, ооң девискээринден дашкаар чер хоозураан. 4 хонук дургузунда чүгле 4 мыйгак көрдүвүс.

Аңныыр сезону төнген-даа болза, 20 аңчы бажыңнарда кайыын-чүүден келген балыкчылар, аңчылар чурттавышаан. Билдингир-ле болгай, олар аңаа дыштаныр дээш келбээн дээрзи. Ындыг чергелиг аңчылардан, балыкчылардан тотчеглекчи чорукка ажыглаар чепсек-херекселди чежезин хавырбааш дээрил. Бир эвес ортумаа-биле ап көөр чүве болза, амгы үеде бир аңчының холунда 3 чедир боо бар — деп, Д. Х. Ооржак чугаалаан.

Агаар транспорту тотчеглекчи чорук кылырының чепсээ апарган. Ону болдурбазы-биле камгалалдыг черлерже агаар транспортун тускай чөпшээрел-биле эрттирерин Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болгаш Министрлер Чөвүлели өөренип көөр ужурлуг. Тожунуң чурттакчыларының саналы-даа ындыг дээрзин ол чугаалаан. Амгы үеде киштиң эдерижилгези эгелээн. Ону ажыглап алгаш тотчеглекчилер Тожуда эндерлип келген. А киш дээрге февраль айда торуп эгелээр болгай. Бир эвес дарый шыгыы хемчеглер албас чүве болза, үнелиг аңга хамаарыштыр улуг когаралды тотчеглекчилер чедирип болур дээрзин Д. Х. Ооржак чугаалаан.

Тес-Хемде «Кызытаар» совхозтуң директору депутат М. Б. Эртине бөгүнгү ажы-төлдүң кижизидилгезинче амдыгааштан эгелеп кичээнгей утландырбас чүве болза, келир үеде кем-херек үүлгедиишкиннери болбас деп магадылал бээрн болдунмас деп чугаалаан. Ооң бодалы-биле алырга, кижизидилге ажылын кошкатканындан шак мындыг таарымча чок чүүлдер үнүп турар болуп турар. Чер-черлерде аныяктарны ажыл-биле хандырарының айтырыы кончуг багай шиитпирлеттинип турар. Социал айтырыгларның шиитпирлээшкиниңиң дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Бир эвес чер-черлерде Советтер, партия, ажыл-агый удуртукчулары аныяктарны ажыл-агыйга хаара тударының айтырыын чедимчелиг шиитпирлевес чүве болза, амыдыралывыста кем-херек үүлгедиишкинин ышкаш хөлегелиг чүүлден адырлыры ырак деп, ол чугаазынга айыткан. М. Б. Эртине чугаазының төнчүзүнде аныяк өскенниң мергежил чедип алырынга деткимчени көргүзерин чугаалааш, шак ындыг сорулга-биле школаларга күш-ажыл кичээлдеринге ажылчын мергежил чедип алырының аргаларын шиитпирлээри чугула дээрзин ол айыткан.

Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң МТМ эргелекчизи депутат М. Б.-К. Сарыглар аныяктарның ортузунда кем-херек үүлгедир чоруктуң нептерээниниң бир чылдагааны чүдел дизе оларны чаагай үүле-херекке, ажыл-агыйже утпап-баштаптар удуртукчу аныяктар организациязының чогу деп санап турар. Республиканың комсомол организациязынга хамаарыштыр шүгүмчүлелди ол кылган. Сөс ап, чүве чугаалаан кижиниң бодалы-биле алырга, амгы үеде комсомолдуң ажылы шуут чоруттунмайн турар деп болур.

Эрткен чылын республиканың ИХМ-и, чер-черлерде иштики херектер органнары мал оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирип, оор кокпаларга доскуулдарны чорудуп, идепкейлиг ажылдап келген. Бо чылын ол алдынып келген хемчеглер кошкаш кылынган. Ону бичии-даа кошкатпайн, уламчылаары күзенчиг дээрзин депутат демдеглээн.

Кызыл-Мажалыктың № 2 ортумак школазының директору депутат В. К. Монгуштуң чугаазында депутаттарга дорт хамаарышкан чүүлдер хөй болган.

— Соңгулда кампаниязының үезинде мында олурар депутаттарның барык хөй кезии бодунуң программазында республикада кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди чорударын аазап турган-на болгай. Аныяктар айтырыын шиитпирлээрин база-ла аазап турган бис. Чон бистиң сөглээн сөзүвүске бүзүреп, бистерни депутат кылдыр соңгуп алган, а бистер ол бүгүнү уттуп алган-дыр бис. Ындыг төлээде, кем-херек үүлгедиишкиниңиң чавырылбайн турарында бистиң база буруувус бар — деп, В. К. Монгуш чугаалаан.

Үстүнде сөс алган эштер дег, В. К. Монгуш база өг-бүлеже, школаже кончуг улуг кичээнгейни угландырары чугула дээрзин айыткан. Бир эвес шупту кижилер дем-биле ук айтырыгны шиитпирлешпес болза, чедимчелиг түңнелге чедери ырак.

Чурттуң бүгү бүдүрүлгелеринде, албан черлеринде, организацияларда, янзы-бүрү коллективтерде чаңгыс аай политиктиг хүннү эрттирери чаңчылчаан. Чамдык черлерде чаңгыс аай эрге-хоойлу билиглериниң хүнүн эрттирип турар болу берген. Ону дүрген шиңгээдип ап, практикалап эгелээри чугула дээрзин ол айыткан. Ол ышкаш В. К. Монгуш аныяктарның ортузунда нептерээн наркомания, токсикомания, оор-сук кылыр чорук дээн чижектиг чүүлдерге доктаап, бодунуң бодалдарын илереткен.

Мал оору-биле демисел дугайында айтырыгга **Улуг-Хем райкүүскомунуң даргазының оралакчызы В. К. Пюрюна** саналының эгезинде доктааган. Рынок үезинде ол дам-на көвүдээр деп ол тайылбырлааш, мал оору-биле демисел чорудар тускайжыттынган болуктуң районда тургустунганын чугаалаан. Ол дугайын чугаалап тура, шак ындыг болуктерни Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарга база тургузуп алза ажыктыг болур дугайында бодалды илереткен. Оларның ажыл-чорудулгазын углап-баштаар төптү ИХМ-ге тургусса чүл деп саналды ол киирген.

Ажыттынмайн турар херектер дугайын чугаалааш, районнуң хөй-ниитизи ындыг байдал-биле чөпшээрешпейн турар дээрзин тайылбырлаан. Кем-херек үүлгедиин дагын кылыр чоруктарны ол оон-биле холбаштырган. Район прокурорун солуп-ла турбазын республика прокурору С. С. Зотовтан дилээн. Ара кагдынган, будалган херектерни ажыдарынга, дуза чедирер истелге-оперативтиг болук чорударын В. К. Пюрюна дилеп турар.

Кем-херек үүлгедир чоруктарның санының өзүп турарын барымдаалааш, республиканың Дээди Совединге үүлгедиишкинниң дөрт хевиринге — өлүрүүшкүн, аар кемдээшкин, күштээшкин, мал оорлаан таварылгаларда кеземче херээ онаарын шыгыырадырын хоойлу-дүрүм-биле быжыглаарын сүмелеп саналдаан.

КПТИ-ниң Кызылда филиалының баштыкызы депутат Г. Я. Эпп сөс алгаш, колдуунда дараазында айтырыгларже углаан. Милиция ажылында чамдык чүүлдер дугайын чугаалаарда, албан ёзузунуң сан-көргүзүглеринге даянган. Милиция ажылдакчылары хөй, ооң кадында кем-херек үүлгедиишкиниң деңнели база өзүп турар деп чугаалааш, харылзааның деңнелгениң ындыг боор турарынга чөпшээрешпейн турарын депутат дыңнаткан. Оон-биле ол милиция ажылдакчыларының боттарының талазындан сагылга-чурумунуң, күүседикчи сагылга-чурумнуң кошкаан чугаалаан. Кадр айтырыынче кичээнгейни күштелдирериниң чугулазын демдеглээн.

Техниктиг хандырылга айтырыының талазы-биле депутаттың бодап чорууру чүүлдер база бар. Чижээ, милиция ажылдакчыларының машина-биле хандыртынганы-дыр. Ону милиция органнарынга берип турар. Ынчалзажок ооң хуваалдазын чорудуп турарынга ол таарзынмайн турар. Ооң билип турары-биле алырга, удуртукчу даргаларда быжыглаап машина хөй боор турар, оперативтиг ажылдакчыларны алыр болза, машина албан тургу дег кижилерде — чок.

Хемчеглер алдынып турза-даа, кем-херек үүлгедир чоруктарның саны өзүп турар, үүлгедиин дээш кеземчеге онаашпайн турарлар бар, ол кончуг айыылдыг дээш сөстер-биле **Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң даргазы депутат М. Б. Доңгак** саналын эгелээн. Херек ажыдып турарының деңнелиниң куду боор турарын депутат ында ажылдап турар кижилерниң профессионал билииниң чавызы-биле тайылбырлап турар. Ынчангаш кадрлар белеткелиин чугулалап, тодаргай хемчеглер алырын кичээнгейге киирген. Оон-биле кадын кадрларны ол-бо черлерге таарыштыр тургузарда, райкүүскомнар-биле база баш удур сүмележип, кадын көрзе деп саналдаан.

Иштики херектер килдизинде транспорттуң техниктиг хандырылгазының айтырыынга күүском даргазы база доктааган. Артык кезектер чедишпезинден, машиналарның шимчеп үнериниң коэффициентизи куду. Түрүүшкүн хөй боор турар. Ындыг байдал ажылга шаптыктыг боор турар дээрзин чугаалааш, ИХМ-ниң талазындан ол талазы-биле тодаргай хемчеглер ап, автомашиналарның техниктиг байдалын чер-черге чедип, барып хынап, дуза чедирип турарын айыткан.

Иштики херектер министерствозунуң структуразын эде көөрүн дүргедедирин чугаалааш, кичээнгейин мындыг чүүлче углаан: иштики херектер килдизиниң адырларын удуртулга ындамында деп турбас кылдыр чаңгыс начальниктиң холунга кирериниң чугулазын саналдаан.

ЧУРУКТА: сессияның чапсар үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЙ ООЛДААШКЫНЫ. ЧЕДЕР, ЧЕТПЕЗИ ЧҮДЕЛ?

Бо хүннерде бистиң республикада хой оолдаашкынының массалыг чоруп турар. Сөөлгү үеде ажыл-агыйлар боттары бот-башкарныр апарганда, хойну оолдадырын колдуунда орайтадыр болза эки деп санай берген. Эрте оолдадырга ооң чогумчалыг талалары база бар-ла харын ынчан хой семис, күштүг турар, эрте төрүттүнген хураган аарывас, дорүгүүчал, күзүн ооң дүгүн база кыргып ап болур. Эрте төрүттүнген хураганнарның иелеринден эрте-ле аңгылап ап болур. А четпес талазы чүл дээрге, малга хөй чем херек. Мал чеми четтир, эки баазалыг совхозтар хойну кыжын төрүдери ажыктыг деп санап турар болгаш ол ынчаар эгелээн-дир.

Хойну чылый бергенде төрүдерге ажыктыг талазы чүл дээрге, мал чемин эвээшти чарыгдаар, хураган кажаалары ын одап, сүт чылдып, шүүдеп турбас. Чарыгдал эвээш үнер. А четпес талазы болза хой арыпкан турар. Орай төрүттүнген хураганнар аарыычал. Арган хойлар бергедеп төрүүр, бектелип-даа болур. Ол ышкаш суду эвээш, хураганын тоттурбас болур. Орай төрүттүнген хураганнарны иелеринден база эрте аңгылаар арга чок.

Чамдык ажыл-агыйларның специалистери хоюн харызында эвес, харын аңгы-аңгы үелерде төрүүр кылдыр шак ынчаар тарып бээриткан, эдеришиирген. Бо таварылгада сакманчылар-биле хандырарда эптиг.

Бисте ам январь 1-де медээ-биле алырга, 437808 төрүүр ээр мал бар, ооң иштинде хой 386046 боор турар, Өвүр, Улуг-Хем, Эрзин, Таңды, Тес-Хем районнарда төрүүр хойлар хой. Январь 30-де медээ-биле алырга 61150 хой оолдаан, оон 61.000 хураганны доруктуруп турар. Эрткен чылдын бо үезинде 76 муң хой оолдапкан турган. Чөөн-Хемчик, Моңгун-Тайга, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл районнарда хой дыка оолдап турар.

Амгы үеде малчыннарның, зооветспециалистерниң, сакманчыларның кол-ла сорулгазы болза, чаш төлдү хоратпас, оларның база төрүүр төрээн хойларның ажаалдахайгааралын бичии-даа кошкадып болбас. Зооветспециалистерниң ажылы бо үеде дыка харыысалгалыг. Мал төрүп турда, хамык ажылды бот-боттарынче чүүй кагжып болбас. Сакманчыларның ажылы канчаар-даа аажок харыысалгалыг. Ынчангаш оларның ажылдаарынга, чурттаарынга эң-не таарымчалыг чүүлдерни тургузары эргежок чугула. Бистиң практикавыстан алгаш көөрге, мында четпестер чок эвес: алыр акша-төгерини баш бурунгаар тайылбырлап бээр, аъш-чем-биле хандырар. Часкы, күскү сезонда хову ажылынга кандыг ийик бис. Мал төрүп турда база ынчаар херек. Аъш-чемниң дээжизин-даа ынаар-ла чорудар, малчыннарже сургакчыларны, агитаторларны чорудар.

Совхозтарның дирекциялары сакманчыларның атдашзызын баш бурунгаар тургускаш, оларны аъш-чем-биле хандырар сорулга-биле райпо, ажылчын кооперацияларының баштаар черлеринге чагыгларны немей киирер. Хамыктың мурнунда арга-дуржулгазы эвээш болгаш бир дугаар төрүүр коданнарлыг малчыннарже эң-не улуг кичээнгейни салыр херек. Сакманчылар мурнунда ажылдап турган черлеринге шалыынын 75 хуузун алыр ужурлуг. Бо негелдени база ыяк сагыыр апаар бис. Төрүүр хой, өшкүден-не хураган, анай алыр болзувусса, дыка-ла улут оругла апаар. Ийи дакпыр оругла апаар. Оон аңгыда чаа төрүттүнген малдың отчёт-учёдун ойшаанда организастаар херек.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ХҮННҮҢ ЧУГУЛА АЙТЫРЫЫ

Социал хандырылга килдистериниң эргелекчилериниң семинарын Тыва АССР-ниң Социал хандырылга министерствозу Кызылга организастап эрттирген.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың ноябрь 20-де хүлээп алганы «РСФСР-ниң күрүне пенсиязының дугайында» чаа хоойлуну амыдыралга херек кырынга боттандырарының айтырыгларын аңаа чугаалашкан. Бо чылдың март 1-ден эгелеп бистиң амыдыралывысче кирер РСФСР-ниң күрүне пенсиязының дугайында хоойлуну боттандырарының негелделеринге хамаарыштыр тайылбыр дыңнадыгны республиканың социал хандырылга министри С. Д. Киров кылган.

Мурнунда тывыскан пенсияларны ой-шаанда шын, катап эде санаарының кайы хире чугулазын, ол — хоочун кижилерниң амыдыралы-биле дорт холбашкан деп чүвени социал хандырылга албанының ажылдакчылары кончуг эки билип турарын министр демдеглевишаан, ажыл харыысалгалыг дээрзин сагындырган. Санаашкынны чаа хоойлунуң негелделеринге дүүштүр март-апрель айларда хынамчалыг чоруткаш, майдан эгелеп төлээрин РСФСР-ниң Социал хандырылга министерствозу-биле дугуржуп, чөпшээредип алганын С. Д. Киров чугаалаан. Бо дугайын чугаалап тура, мындыг чүүлдү сагындырып каары чугула: пенсияның чаа хемчээлин бо чылдың март 1-ден эгелеп өстүргени ёзугаар немей төлеп бээр. Ынчангаш пенсионерлерге кандыг-даа чидириг таварышпас. Үстүнде адааныыс хоойлу ёзугаар барык 30 муң пенсияны эде санаар, оон-биле кады чаа пенсияларны база тыпсыр апаар.

Оон соонда министрниң оралакчызы А. С. Владимирова сөс ап, семинарның киржикчилеринге чаа хоойлу ёзугаар эде санаашкын чорударының дугайын чугаалаан.

Семинарга министерствонуң тускай эртемниг специалистери база киришкен.

Семинар чоруп турар үеде, министерствонуң коллегиязы база болган. Аңаа социал хандырылга килдистериниң эрткен чылда ажылының дугайын чугаалашкан. Пенсия база пособие тыпсырының түңнелдериниң, пенсионерлерниң болгаш инвалидтерниң амыдырал-чуртталга байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглер дугайында дыңнадыгларны социал хандырылга министриниң оралакчылары А. С. Владимирова, А. С. Чанзан олар кылган. Социал хандырылгага көрдүнген акша-хөреңгиниң ажыглалының дугайында база чугаа болган. Ол талазы-биле тодаргай доктаал хүлээп алдынган.

Семинарның киржикчилери чаа хоойлу-биле ажылдаарының негелделерин өөренип тура, арга-дуржулга солушканнар. Хоойлуга хамаарыштыр үнген дүрүмнерни немелде чүүл кылдыр олар алганнар, ону удуртулга болдурар болгаш ажыглаар талазы-биле эргежок материалдарны холда алган.

(Бистиң корр).

Таңды районнуң төвү Бай-Хаак суурда амыдырал хандырылга комбинаты бар. Ында дуржулгалыг шевер даараныкчылар хөй. Оларның бирээзи дөрткү разрядтың даараныкчызы А. Ш. Серен. Александра Шыыраповна ук коллективке 1973 чылда ажылдап кирген. Оон бээр ол коллективте эш-өөрүнүң хүндүткелин чаалап алган. Ооң хөрээн «Күш-ажылдың хоочуну» медаль каастап чоруур.

Алексей ОЮН.

ЧУРУКТА: даараныкчы А. Ш. СЕРЕН.
Авторнуң фотозу.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Эгези № 24 «Шында»).

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Доңгак Борбалдар Байындаковна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Кивчен Валентина Максимовна — РСФСР-ниң КП райкомунуң инструктору.

Моңгуш Шортан-оол Татыгбайович — ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның бызанчызы.

Опал-оол Хертек Лопсан-Чымбаевич — РСФСР-ниң КП райкомунуң инструктору.

Ооржак Долзат Даазыевна — РСФСР-ниң КП райкомунуң техажылчыны.

Ооржак Моңгун-оол Бартан-оолович — ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның бызанчызы.

Ооржак Черлик Улуг-Караковна — Шекпээр ортумак школазының интернадының повары.

Саая Анна Белековна — Шекпээр ортумак школазының библиотекары.

Саая Билдиимаа Ортундаковна — Шекпээр ортумак школазының кижизидикчизи.

Сарыглар Сергей Кызыл-оолович — РСФСР-ниң КП райкомунуң чолаачызы.

Сарыглар Ынаа Лопсановна — Шекпээр ортумак школазының техажылчыны.

Хомушку Даваа Достайевич — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хорошкова Мария Георгиевна — ажыл-агыйлар аразында көжүп чоруур механизастаттынган колоннаның бухгалтери.

«Барлык» совхозтан

Дортай-оол Кара-кыс Таржаевна — уруглар садиииниң ажылчыны.

Кужугет Билчиткей Мижит-Доржуевна — ажылчын.

Кужугет Чечек Чолбеяковна — пенсионер.

Куулар Кара-кыс Сурунovна — бызаа ажаакчызы.

Моңгуш Кызыл-оол Сотпаевич — бызанчы.

Өктээ Нина Сарыгларовна — ажылчын.

Саая Чурукай Эзирикпеевна — пенсионер.

Сарыглар Бүүрекей Ооржаковна — пенсионер.

Тюлюш Муңмар-оол Чымбаевич — пенсионер.

Хомушку Анна Балчыныооловна — пенсионер.

Хомушку Зоя Хомушкуевна — пенсионер.

Хомушку Мендиш Айыжыевна — инек кадарчызы.

Хомушку Очур-оол Сурун-оолович — суггатчы.

Хомушку Попуй-оол Кок-Тоннугович — Аксы-Барлык салбырының эргелекчизи.

Хомушку Тараачын Таңгытовна — пенсионер.

Хомушку Чечекмаа Даккай-ооловна — пенсионер.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттан

Авыда Доржу Салчакович — даг ажылчыны.

Андропова Галина Степановна — насос станциязының машинизи.

Бархатов Василий Андреевич — септелге-тудуг эргелелдиниң хуваакчы-инструментальщиги.

Беломестнов Александр Николаевич — РЭЧ-ның сантехалбанының насос станциязының машинизи.

Вохмякова Алевтина Ивановна — кадр килдизиниң инспектору.

Головчук Борис Алексеевич — даг-дүгү арыглаар фабриканың септелге дериглер талазы-биле слесары.

Игнатьев Анатолий Иванович — дузалал транспорт гаражының дежурный механиги.

Максимова Людмила Васильевна — бүдүрүлге килдизиниң диспетчери.

Мозгов Николай Степанович — РЭЧ-ның сантехалбанының слесарь-сантехниги.

Моңгуш Даңзычы Дуктур-оолович — РЭЧ-ның сантехалбанының газ каңнакчызы.

Моңгуш Кызыл-Ургу Чолдак-ооловна — бүдүрүлге өөредилгезиниң мастери.

Ооржак Алдын-оол Бельдирович — дузалал транспорт гаражының чолаачызы.

Ооржак Максим Анганович — РЭЧ-ның сантехалбанының электри каңнакчызы.

(Уланчылыг).

СЕРГЕДЕН-НЕ 1 кг ДҮК ДЭЭШ

Досумаа Моңгуш биле Дамый-оол Ондарның өг-бүлези «Ишкин» совхозтуң Алдыы-Ужук-Ой деп черде 283 сергени кадарып турар. Эрткен чылын оларның бирээзинден-не 950 грамм дүк алыр планын ажыр күүсеткен. Чыл түңнелинде 1500 рубль арыг орулгалыг болган.

Бо кадарчылар аренда керээзи-биле ажылдап турар болганда, артык чарыгдалдар үндүрбезин бодаар, ынчангаш кажаа-хоразын, бажыңын боттары септээр. Кыштаанда 10 тонна сиген малынга таарыштыр берип турар. Совхозу оларга сулапы, дусту четчир кылдыр берген. Ай санында — 28-те-ле бригада төвүнге кичээлге барып турар. Сөөлүнде эрткен кичээлге рынок экономиказынче шилчилге дугайын өөренген. Мал база кижи эмчилери ай санында келгеш, боттут дузаны чедирип турар.

Бригада төвүнде малчыннарның магазини бар-даа болза, ында бараан чегей. А чагылдазын бригада төвүнден барып ап турар.

Амгы үеде оларның сергелериниң ниити байдалы эки. Ынчангаш 1991 чылда бир сергеден-не бир килограмм дүктү кыргыыр хүлээлгелиг ажылдап турар.

Арагачы ДОҢГАК.
Чадаана.

Москваның «Динамо» заводунуң партия активи-биле 1991 чылдың февраль 4-те ужуражылгазынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның бирги секретары И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ чугаазы

Эргим эштер! Хамыктың мурнунда силерниң сураглыг заводуңарны кээп көөрүнче чалаанныңар дээш өөрүп четтиргенимни илередирин чөпшээреп көрүңер. Силерниң күш-ажылчы коллективиңерниң аалчызы болуруп, Коммунистиг партияның эң хоочун организациязының кежигүннериниң мурнунга чүве чугаалаарын болдумга ажар деп санап тур мен. РСФСР-ниң Компартиязының удуртулгазының өмүнээзинден силер бүгүдеге сеткил ханышкын-биле байыр чедирип тур мен.

Бистиң ужуражылгаларывысты чугула деп санап тур мен, чүге дизе СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң соонда дораан-на ол эртип турар-дыр, кол айтырыгларны хөөретпейн чугаалаар болза, коммунистерниң ажыл-чорудулгазының амгы үеде эң чидиг айтырыгларын аңаа чугаалашкан болгай. Пленумнуң шиитпирлериниң кол ужур-уткагын, оон болуп эрткени бедик харысалганың байдалын, партияның мурнунга оон тургусканы үндезин ук сорулгаларны силерге чугаалап бериксээн ийик мен.

Партия бүгү ниитилел берге, кризистиг байдалда туруп турар деп чүвени кончут эки билир бис. Оон ужурунда Пленумга болган шыгыы, чидиг чугаа бүгү чурттуң кичээнгейин хаара тудупкан. Пленум болза партияның ажыл-чорудулгазында эргилделиг үе-чада, ону шиитпирлиг-биле идепкейжидериниң эгези политиктиг демиселге шавар халдаашкынче медээ болган турар ужурлуг дээрзинге кижилер бүзүреп турган.

Ийет, шавар халдаашкын деп сөс Пленумнуң ужурдузазын билип алырынга шуут-ла дүгжүп турар. Ол сөстү хөй-хөй ораторлар катап-катап адаан. Пленумнуң документилеринде кирген, бистиң удурланыкчыларывыска, дорту-биле чугаалаарга политика, идеял талазы-биле удурланыкчыларывыска чидиг холдаашкынның дораан-на ол болдурупкан.

Ынчалзажок танкыларның болгаш бөлүк шериг тайпылдарының халдаашкыны болуру ол-дур, чуртка диктатураже шилчиишкин эгелээни ол-дур дээр дугайында дыңналып турар алгы, кышкы хөй чүве-дир. Чугаа болза шуут өске чүве дугайында — ниитилелге партияның идепкейлиг, шаап халдакчы ролюнуң дугайында, чоннуң мурнунга коммунис- [illegible]

[illegible] оон үнелиг чүүлдеринден болгаш идеалдарындан ойталаары деп кижилерни бүзүредирин оралдажып турарлар. Ажылчын ангы эвес, а «ортумак ангы» дээр, тодаргайлаарга, кончаачылар болгаш хөреңгитеннер ниитилелдиң кол шимчедикчизи, демократияның эдилекчизи деп суртаалдап турарлар. Моон мурнунда коммунист болуп, антикоммунистиг деп адаар партияны удуртуп турган Н. Травкин чогум-на ону бадыткап турар. Ажыл-биле бүрүн хандырылга — ол кончут багай, а ажыл чокталыышкын — ол буянныг чорук-тур. Чүс-чүс чылдарда бактаап келген федеративтиг чаңгыс аай күрүне биске херек чок, сырый чаңгыс эптиг болуп хөгжүп келген ак-дуума республикалар боттарының аразынга харылзааларын даштыкы күрүнелер ышкаш тургузар ужурлуг. Н. Травкинниң суртаалы ындыг уткалыг.

Силер мынча деп айтырар силер: партия чүнү кылып турарыл? Бистиң тургузуувусче семеп, ниитилел амыдыралының бүгү тургузуун өскертир деп турар кижилерге чүге ол ойтур шавыышкынны бербейн турарыл? Эде тургустунуушкунну буурап эгелей бээрин СЭКП чогуур үезинде эскербейн, ук чорудулганың күштелип эгелээринге аргажиңекти чүге бергенил? Хамыктың мурнунда күш-ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар — төөгү талазы-биле бодунуң эчис сорулгаларындан чүге ол чайлаанныл?

Дүрүм ёзугаар айтырыг-дыр. Партияның удуртулгазынга-даа, бодуун коммунистерге-даа хамааржыр айтырыг-дыр. Аңаа тодаргай харыы турар ужурлуг, буруулугларны ыяап-ла ялалаар дээш эвес аан. СЭКП-биле харылзаазын үзүп, аңаа удур туржуп турар кижилерниң хөделиишкиннерин херексевейн эртип шыдавас болзувусса-даа, чамдык хууда херектер дугайында айтырыгларны Пленумнуң сайгарып көргенин база билир силер. Ынчалзажок биске кол-ла чүве — партияны күштүг болдурар, кризистен төлептиг-биле ол үнүп шыдап, чоннуң мурнунга бодунуң хүлээлгезин топчузунга чедир күүсетсин дээш оон кошкак чоруунуң чылдагааннарын кончуг эки сайгарып көөр херек.

Хамыктың мурнунда теория талазы-биле бистиң диләэшкиннеривиске хөй-ле [illegible]

Бистиң дугайывыста чүнү чугаалавайн турарлар дээр, бистиң туружувусту канчаар хажытпайн турарлар дээр. Бистиң партиявысты дүрүм ёзугаар тургустунмаан, консервативтиг политиканы чорудуп турар деп санаарлар. Дээди Советтиң болгаш чазактың ажылдаарынга шаптыктап турар ниитизи-биле партия эвес, а адаттыныкчыларның кандыг-бир бөлүү деп санап турарлар. А бис дээрге 8,6 миллион кижи болгай бис, ол хирезинде-ле ынчаар санап турарлар-дыр.

Шыны-биле чугаалаарга, ол бүгү кеди чок чүве-дир. Маргыжарынга, дискуссия чорударынга төлептиг удурланыкчылар-биле харылзаа тударынга болгаш кады ажылдаарынга белен бис. Ындыг кижилерни тып алыр болзувусса, аңаа өөрүүр бис. Ынчалзажок нургулайында ла барымдаага-даа, шынга-даа чедир маргыжып шыдавас кижилер болур-дур, чүгле алгырар-кышкырарын, бүгү-ле чүвени хөө карартырын бодаар аан. Бис оларның дешпелиинге чедир калжан-даа салдынмас бис. Ынчалзажок оларны сойгалаар, оларның-биле демисежир ужурлуг-даа база демисежир-даа бис.

Ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын илергейлеп база камгалап шыдаар ындыг күштерниң социалистиг ниитилелге турары ток чугула. Шак ындыг күш бисте Коммунистиг партия болуп турар. Ынчалзажок демократияны хөгжүдүп тургаш, барымдаа-үндезилелдиг мындыг түңнелге келдивис, чүл дизе социализмге дүүштүр хөй партиялыг система болза ниитилелдиң янзы-бүрү бөлүү эрге-ажыктарын улам долузу-биле илергейлээн турар ийик, чүл дизе политиктиг янзы бүрү агымнарның кадык чарыжынга частырыглыг шиитпирлер хүлээп алырынга удур улут магадылал тургустунуп, политиктиг морааль бедип, саттыныкчы хээлиленир чорукка удур моондактар улам быжыг болур ийик. Чамдык партиялар башкарыкчы-даа, өскелери — шилиттелиг боттут шиитпирлерни саналдап, конструктивтиг оппозицияның ролюн-даа ойнаай-ла.

Ынчалзажок бо таварылгада чугаа чогум-на социализм дугайында чоруп келген болгай. А политиктиг чаа тургузугларның хөй кезии социалистиг тургузугга удур болуп келген.

Хөй партиялыг кандыг-даа система амгы үеде бисте чок деп түңнелди мааа чугаалавайн барып болбас. Чоннуң деткээни база ол дээш бадылааны социалистиг эде тургустунуушкун дээш туржуп турар СЭКП бар, оон ыңай алыында барып политиктиг чаңгыс сорулгазы — антикоммунизм болуп турар хөй санныг бө- [illegible]

[illegible] тия организациязының кежигүн бүрүзү ындыг айтырыгның бодунга база салып турар.

Ол байдалдан үнер дээш чамдык эштерниң партиядан үнүп турары хараадаачыг, оон үнерниң аргазы ол эвес-тир. Амгы үеде коммунистерге онаажып турар харысалганың аар үүргезин кижи бүрүзү чүктеп шыдавас болбайн аан. Ынчалзажок эгин кожа болур эптиг быжыглаар, болуп турар чүүлдерни сайгарып билир, бодунуң күжүнге бүзүрелди тыпкан турар кылдыр кижи бүрүзүнге дузалаар дээш бис шуптувус база силерден-даа бүгү-ле чүвени кылып турар бис бе, ынчаш? Чок, шуптувус эвес, оон-биле чөпшээрежир боор силер деп бодап тур мен.

Херектиң ужуру чүгле политиктиг ниити айтырыгларга хамаарылгада, ону шын билиринде эвес болбайн аан. Ол эвээш, бодунуң коллективинге, ажылдап турар черинге комунист бүрүзүнүң тодаргай хөделиишкини херек. Ынчалзажок оон-биле база кызыгаарлаттынып болбас. Бир эвес күрүнеге сандараашкып уламчылаар, экономика буурар, чурттуң политиктиг амыдыралынга антисоциалистиг угланыышкыннар күштелир болза, силер үш-даа катап күштүг болгаш чаңгыс аай эптиг болзумарза, заводуңарга ажыл-херек чогуп бүтпес болгай. Ынчангаш коммунист бүрүзүнүң бирги сорулгазы чудел дизе чуртка байдалды чогумчударынче угланган күрүне удуртулгазының хемчеглерин, Президентиниң чарлыктарын деткиринде. Чугаа болза, хамыктың мурнунда масса-политиктиг тайылбыр ажылының дугайында, бистиң удурланыкчыларывыстың сагыш-бодалын сойгалааарының дугайында болуп турар. Коммунист бүрүзү бодунуң коллективинге, чурттап турар черинге пропагандист болгаш агитатор болган турар ужурлуг.

Ийиги сорулга — Советтерге коммунистерниң ажылын идепкейжидери. Хамыктың мурнунда ол чорук депутаттарга ынчалзажок чүгле оларга хамааржыр эвес болбайн аан. Соңгукчулар эрге-чагырганың боттарының органнарынга салдарны чедирип-даа шыдаар база чедирер-даа ужурлуг. А депутаттар-биле ужуражып, оларның-биле сүмележип, оларга дузалажып турар силер бе? Бадылаашкын бергениңер кижилерниң туружунга салдар чедирер дээш силерниң партия организацияңар чүнү кылып турарыл? Силерниң кижи бүрүзүнде, делгерештей чугаалаарга, район-даа, хоорай-даа, область-даа, республика-даа, эвилел-даа деңнелдерде депутаттарының элээн каш болгай. Оларның эки эгелээшкиннерин деткир [illegible]

херек. Силер оларга деткимче көргүзер ужурлуг силер.

Советтерде болгаш оларның албан черлеринде ажылдап турар коммунистер-биле улам дөмүштиг харылзааны тударының эргежок чугулазының дугайын Пленумга чугаалаан. Оларның партия организацияларынга дуза көргүзерин Российаның Компартиязының ТК-зы кол сорулгазы кылдыр көрүп турар. Чүге дизе: коммунистиг идепкейлиг фракцияларны Советтерге тургузарынга дузалаар дээш аан. Ол айтырыг талазы-биле тускай Пленум чылдырары көрдүнүп турар.

Партия организацияларының ажылынга кандыг угланыышкын эң чугула болуруп дээрзин чугаалаары берге боор. Ынчалзажок бүдүрүлгеге ажылды эң кол деп чугаалаптар болзумза, частыг болбас деп бодай-дыр мен, чүге дизе бүдүрүлге бүгү ниитилел амыдыралының үндезини болуп турар болгай.

Чазактың Даргазы Силаев республиканың Дээди Советинге ол дугайын элээн каш хонук мурнунда база катап чугаалааны чажыт эвес. Экономикада байдал дугайында илетпел кылгаш, ол талазы-биле байдал берге деп чугаалаан. Ажыл-агый харылзаалары үрелгеп, керээ чуруму чок. Ынчалзажок экономиканы ында болур-логууру-биле шиитпирлевейн турар деп парламентиге дискуссия база катап көргүскен «500 хонуктар» деп коңгус кеди чок программаны чазакта биеэги-ле хевээр амыдыралчы деп санап турарын чугаалаарга чечир.

Ийет, амгы үеде партия шуут дорт ажыл-агыйжы хүлээлгелерни бодунга албайн, оперативтиг айтырыгларны шиитпирлевейн турар. Ындыг болзажок рынок экономиказының байдалдарында, кажан республика-даа, төп-даа чагырып дужаавастай бээрге, күш-ажылчы коллективтерниң партия организацияларының ролю кончуг чугула болуп артар.

Экономиктиг ажыл-чорудулганың бүгү-ле талаларының дугайында ол сагыш салбайн барып шыдавас, күш-ажылчы коллективтерниң хуралдарынга, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелиниң мурнунга, профэвилелдер болгаш хөй ниити өске-даа организацияларга болуруң санал-оналын чугаалап тургаш, коммунистерни — ажыл-агый удуртукчуларын дамчыштыр аңаа салдар чедирер херек.

Амгы үениң байдалдарында партия эге организацияларының ролюн түңнелинде онза демдеглексээн ийик мен.

Бистиң өжээтеннеривис эге организацияларның ролюн кончут эки билип турар дээрзин эскербейн барып болбас. Боттарының партияларынга оларны онза сагыш салыышкын-биле тургузуп турар. А коммунистерниң адын баксырадып, нүгүлдеп турар. Чуртта бүгү-ле ажыл-херектер дээш харысалганы оларже чая каарын оралдашпышаан, ниитизи-биле чүгле партияны эвес, харын партия бүрүзүн, коммунист бүрүзүн нүгүлдеп, буруудадып турарлар. Партияның үр бүрүзү доктаамал ажылдаан, хөделтеп, тодаргай түңнелдерни чедип алган турар ужурлуг деп Пленумга демдеглээн. Партиянын амыдыралды чайгылыш чок демократчыдары-биле чергелештир, партияны херек кырынга чаартырының чугулазы чогум-на ында болуп турар. Эге организацияның онза ролю чогум-на оон тодараттынар.

Кажан организация үстүнде турар органнарның талазындан доктаамал контроль, ыдалаашкын чокта, кажан ол боду сорулгаларны мурнунга салып, ону шиитпирлеп турда, ынчан оон ролю тускайлаң идепкейлиг болур. Район комитеттери оларга база дузалаар болбайн аан. Ынчалзажок партияның политиктиг бүгү энергиязы эге организацияларның ажыл-херектеринге боттаныр болгай. Бир эвес олар шүшпен болур болза, партия буураар.

Политиктиг ниити айтырыгларны, бистиң стратегтиг угланыышкынывысты Төп Комитет хандырып, улуг болгаш бичиге сорулгаларны баш удур айтып турар. Арга-дуржулга солчуруңга, кадрлар белеткээринге дузалаар. Ынчалзажок партия организация бүрүзүнүң коммунистери боттары ажылдаар ужурлуг.

(Чугааны кызыра парлаан).

«САЛЮТ-7»-НИҢ СӨӨЛГҮ «САЛЮДУ»

[illegible]

Тывага улусчу революцияның 70 чыл оюнга уткуштур

ХЕМЧИК-ООЛ

ТАР культурнуң революзу

[illegible]

СЕТКИЛ МУҢГАА

Эжим, өңнүк, чедип келдим,
Элен-даа бол, муңгаралым
 далаштырды.
Холдарыңны чада тут ам,
Соок куспааң хүлээп алзын.
Адыр, адыр, хандыр бодаайн,
Арткан-калган назыннымны
 далаштырбайн.

Чырык черден чарлырының
Чылдагааны — муңгарал бе?
Кенен сеткил муңгаа эртсин,
Кезек када туттунупкаш,
 далашпаайн.
Өйү келгеш — оожургаар;
Өлүм мөңгэ өңнүк болбас.

Шаңгыр-оол СУВАН.

АВАМ ЧАГЫЫ

Оруктар-даа оргула-
 чыгыл
Оваарымна чурттап чор
 дээн
Хөөкүй авам чагыг-сөзү
Хөрээм иштин өйүп
 келир...
Озаарымнайн базып орда,
Ооргаже чидиг бижек
Карак чивеш аразында
Кадалгаызыг
 апаргылаар...
Адааргалдан, мугула-
 хонтан
Арын-нүүрүм арыг болгаш
Ырма сынчыг чолуктар
 дег

Стол, сандай хунаашпас
 мен.
Чаңдыктарның ажы-
 чаңы
Чалын-чагай көзүлзе-
 даа,
Кара сагыш, адааргалды
Катай хойлап
 чоруурлар-дыр.
Ындыгларның оптуг
 дузааи
Ылап ол базып чор деп
Эргим авам чагып, сурган,
Эктим сүйбап чораан
 чүве.

Моңгуш ДОРЖУ.

Шүлүк кыдыраажындан

БАШКА ЙӨРЭЭЛ

Аныяанда чаңым салбайн,
Бажым дүгүн сүйбай бээр
 мен.
«Баштайгы хар дүшкен-дир»
 — ден,
Аңыраатар кыжырымырлар.
Чажыртааш чоор, силерни
 шын.
Чалы чылдар эгиттиниес,
Өлбезе-ле хөөкүй бажым
Өскелерте могейтей аан.
Болал ааа турбаан болза.

Бо-даа шүлүк кайын тыппыр,
Ынчангаштын эргелениш,
Ында-хаая сүйбаар-дыр мен.
«Хааржакка» чыдынса-даа.
Кайын чарлы бээр ден бис.
Өле бажым — ыдык сүлдем.
Өлзүнзе-даа бодум ол боор.
Баш чокта түректиң-даа
Бары-чогу демей-дир ийин.
Борбак бажым хайыралы —
Бодалдарым эртинези.

ОРУУВУСТУҢ ЭГЕЗИ

Шылагзыным, могаанымдан
«Чыргал сугже» хапкан
 болдум.
Удатпан чок катты, хеглүг
Уруг эжим оттуруптy...
Чалы түрек чалбыышн одун
Чажырбаанзыг кыныпкелди.
Ховаган дег чиик адак
Хойнумга кээп чаларалы...

Чылыг, хоюг куспактажып
Чыргал оруун ажыткандыг.
Ийи чүрек даңгы атсы
Изиг отту чушкүрүптy...
Он-он чылдар эрткен-даа бол,
Оруувустуң эгези ындыг.
Маргышыг чок сеткилим-дир,
Маңаа чүну неме боор сен?

Сарыг-оол КУУЛАР.

ХАНДЫВААНЫҢ БЕШ КЫЗЫ

● Шоодуг ●

— «Кижи өзер, кидис шайлыр, беш кызым саадаар бе, өзүп келирлер. Ынчан таптыг күдээлерден шилип тургаш оюн оя, чигин чире чурттай бээр мен» — деп, ады-кожа чурттап чорууруус Хандываа угбай бо-ла чугааланы берген турарын дыңнап чаңчыккан мен. Суурга куда дүшкен болза, Хандываа угбай халактаныпла эгелээр: «Чоорлары ол, күдээ тыппааннары ол бе, ындыг күдээни чоор чүвел... мээң беш кызым болза ындыг ашакка черле барбастар...» — дээш-ле баар.

Шынап-ла, кижи өзер... Хандывааның уруглары өөренип, эртем-билиг чедип ап, тускайланып, ажыл, амыдырал шилиир үелиг апарбайн канчаар. Таптыг-ла ындыг үеде Хандываа угбайның амыдыралынга хай-халап тавар[ы]шкан. Кыстары иезинни-биле боор бе, боттарының-биле өгленип-баштаныпла эгелээннер.

Улуг кызы Анай-Хаагы дээди эртемниг башкы болуп келгеш, суурунда тракторист оол-биле өгленир мен дээш турупкан. Хандываа угбай хай-халавын төккен. Уруун ава: «Хаван каждан-даа хаайы-биле малташтыг чер дилээр болгай, олдур сен, угаан кирбес чүве, дээди эртем четсинзе-даа, өөделиг чүве көрбезин олдур. Трактористиң хирлиг хевинге бастырар сен»-даа диген. Уруу тоор бе, өгленип алган. Ава могаттынгаш, үш чыл уруунуң бажыңынга кирбээн. А киирерде мындыг сөстер чугааланып кирип орган ышкажыл: «Ол-дур, мээң дээди эртемниг кызым анаа-ла тракторист барып алган деп бодадылар мйнаан. Ам бүзүрезиннер, күдээм район Совединиң депутадынга депшиткен-дир...»

Анай-Хаагы-биле тайбың керээзи тургустунуп турда, база бир халап Хандываа угбайга тавар[ы]шкан. Ангыр-кызы ийи уруглуг, кадайы чок алган, бодундан сес хар улуг назылыг кижи-биле өгленир деп барган. Ава уруун: «Хөөкүй уруум, чоннуң төлү төнген эвес, ажы-төлдүг, назы-хары улуг кижиге көгүттүрбейн көр, эртем-билииң бар бе, өөренип чадаштың, ам ол зоотехниктиң айбычызы болур сен» — деп сөглээн. Ангыр-кызы зоотехниктиң бажыңынга барып туруп алгаш, уруглар садынга ажылдай берген. Ава соңгазының караандан эртен-кежээ зоотехниктиң бир уруун чедип алган, бирээзин куспактап алган кызын көргеш, кылыктанып, ажыгганындан ыызы кээп турган.

Бир чыл болгаш уруу оолдуг боорга, безин ыңаар барыксаваан, а база ийи чыл болганда, уруу ийистерлиг болган дээрге, кадай ыыдашпайн барган: «Хатсалгын дег телек чүвем, багай уруум топтуг-томаанныг, эртем-билиглиг, ажыл-агыйжы, чурттаалгага угаан-сарыылдыг кижиге барып алгаш, ашааның-даа ажы-төлүн хомудатпайн, боду-даа ажы-төлденип, ам артында ийистер божуур аас-кежиктиг болгаш олдур. Улуг кырган кижиге барган деп хопчуларның чугааланмазы бар бе, сес хар дээрге хей чүве-дир, чажыт уругларда ышкажыл хөөкүйлер...» Ындыг сөстер-биле кирип келгеш, Хандываа угбай беш ажы-төлдүң шуптузунга ылгал чок ынак кырган-авазы болу берген.

Ийи уруунуң соонда Чимисмааның Хандываа угбай сагыжы-биле өглээн. Кудазынга сагыш хандыр байырлаан-даа, эртем-билиглиг уруу. күдээзин мага хандыр мактаан-даа. Эдержип көржүр куда-хаат-биле эки-бадын арттырбайн хөөрешкен-даа.

Оон халавы ийикпе, Хандываа угбайның эрги аарызы эглип, «ындыг күдээни чоорул», «мындыг күдээни канчаарыл» деп, эгелеп чорда, хеймер кызы Чинчиваазы авазының хөрлээнениң үнүп орган сеткилиниң кырынче соок суг саарыпкан дег болган. Эрге-чассыг уруу Чинчиваа суурда келгеш, чурттай берген тудугжу оол-биле өгленир деп барганын дыңнаткаш. «күдээни киирип келийн» — дээш үне халаан. «Тудугжу кижи чоңга бараан болбас бе, кедерезе тракторист бажазы дег хүндүткелдиг депутат болгай, чассыг кызымның салымы ыйнаан» деп бодап, ожик ажып кирип келген аныяктарны безин эскербейн орган. Күдээзинче эглип, хая көрнүпкеш. Хандываа угбай алгырыпканын безин билбээн: «Орус сен бе, орус сен бе даадым, дыл-домаан билир бе бо чүвеңни, оон-биле бодуң-на эдержип чор. Үнүп чорунар» — дээш, уруу биле орус оолду Хандываа шын сеткили-биле үндүр сывырыпкаш, садыын ышкынган кыдат садыгжы ышкаш иштирнегип, ийлээр часкан.

Хеймер кызы хеймер кысла болгай. Оон соонда ийи катап өгден үндүр ойлаттырза-даа. Чинчиваа демей-ле Алешазын авазының өөнге тургузуп алган. Күдээзи-биле кат-иези чаңгыс катап сес октажып көрбээн. Көөрге-ле күдээни кезек болгаш-ла Чинчиваага ажылдап алган акшазын эккеп бээр, а оозу боттарынга херээн алган, өөренгени-биле артканын авазынга шыгжадып каар турган. Чинчиваа эди аарааш, эмчиге чыдып аарга, бажыңынга күдээзи-биле нелээн арткаш, көрүп ора күдээзиниң черле суур оолдарындан ылгалыр ишик-хеп чогун эскерип, садыгда улуг өртектиг джинсы чүвүрлер эккелгенин сактып, боданып оруп-оруп, күдээзинге бирле дугаар чугаалаан:

— Алеша, магазин шыштан есть, ты русский, красивый, шыштан надо, хөйлең надо, галстук надо, хорошо кедер надо. Мама деньги есть. Чимисмаа деньги есть, Алёша деньги есть. Народ хоржок. Алёша кедер надо, хорошо надо кедер — дээш, Хандываа угбай адыш долу акша тудуп алгаш турган.

Күдээзи кат-иезинче баш-кызынга сургаттырган өөреникчи дег буруузундур көрүп алгаш тура:

— Авай, ажырбас. Джинсы хоорай улус кедер херек. Мен кедээ, бо хеп ажырбас. Суур улус мени эки билир, ажырбас дээрге. Хандываа угбай мырыңай белинней берген:

— Тыва, тыва сен бе, даадым. Кажан-иргип тывалай бердиң, багай оглум. Хөөкүйнү, черле сеткили биче чүве. Кижиниң орузу, тывазы хамаан бе, сеткили-ле кижизиг болза. Че, чоруул, оглум, аныяк кижи эки хеп кедер — дээш, күдээзин эдертип алгаш, садыгже базыпкан.

Эртенинде Чинчиваазын эмнелгеден үндүрүп алырда, даараныр уран-шевер Хандываа орус күдээзин хоорай кижизи дег кылайтыр хепкерип алгаш четкен. Уруу ашаанче көрүп тура, баштай-ла авазындан так кустаптаныпкан.

Беш кызының дөртүн өглеп-башкарза-даа, хеймеринден улуу Чойганмаазының чоруу чогувастаащ туруп берген. Кадай:

— Уруум, черле чүү алам чугаа билбес кижи сен. Өске дылдыг Алёша безин кижини биле-ле бээр чүве-дир. Өгленип ап көр, эртем-билиң, ажыл-ижиң бар-дыр, чүү четпес чүвел. Кадай-кыс болдуң, моол кырый берзинзе кым сени тоор чүвел. Тракторизи, тудугжузу, кырган-чалыызы, орус-тывазы хамаан бе, сеткили-ле кижизиг болза, улус чурттай бээр чүве ышкажыл, бодан — деп чадап каан.

Чойганмааның бодалы авазының-биле кара олчаан болган чүве-дир. Таптыг эки ашакка барып алгаш, оюн оя, чигин чире чурттаары. Ындыг ашакты чарлалда бижип, саазында туруп каан чоруур эвес, Чойганмаа дилевишаан. Хандываа назылап-кырып орар болгаш база бир уруунуң ажы-төлүн азыражыксавас бе. Куда болгап деп дыңнапса. Хандывааның куйгазы кижиир болу берген. «Ол-ла болгай, болар база күдээлиг болу берди, а мээң Чойганмаам...» дээш, бажын чаяр.

Хандывааның беш кызы чаңгыс холдуң беш салаалары ышкаш аразында апнайыралдыг, чаңгыс өглүг, чаагай чолдуг. Чүгле Чойганмаазы тускай өг-бүле чок, авазының чанында каранайнып олурбушаан. Хандываа угбай анаа сагыш аараш, аныяктар солунундан бижикчи суурга келиргениң ызып тургаш бүдүү өөнге эккеп, ыяк кылдыр чугаалашкаш, анаа херек саңчурагайны берген.

«Дээди эртемниг, амыдыралы четчир хандырылгалыг, ашакка барбаан, үжен хар үезинде назылыг, 165 см, 65 кг, чараш шырайлыг, чазык, хүндүлээчел авалыг...»

Солун ажылдакчызы дузалажырын аазааш, чорупкан.

«Беш кыс менде, күдээлер кай баар» деп чораан Хандываа угбай шаглагы от-кезү эккен, хүнүн-не суур почтазын манап, аныктар солунундан чагаа кедеп арткан.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Сонуургактарга

Кым эң байыл?

«Делегейде эң бай» деп атты статистиканың түңнеп турары-биле алырга, японнар адилеп турарлар. Делегейниң ажаалга кассаларының Женева институдунуң сан-түңнерин өзугаар хүн үвер чүктүң кайгамчык чуртунуң кижи бүрүзү 1989 чылдың төнчүзүнде ажаалга банкыларында ортумаа-биле 5,7 млн. иен азы 40 муң долларлыг болган. Чүгле чаңгыс чыл дургузунда японнарның шыгжамыры 11 хуу ескен. Японнарның соон дарый швейцарлар чоруп турар. оларның кижи бүрүзүнүң шыгжамыры 23 муң доллар, үшкү черде —бельгийжилер.

Хар улам эвээжээн

Американ эртемденнерниң санап турарын өзугаар алырга, сеэлгү үш чылда бөмбүрзектиң соңгу талакы кезииниң хар шывы эвээжеп турар. Хар маңаа орай чаггаш, эрте эрир. Хар эвээжээниниден Чер кырынга агаар ниитизи-биле чылый берип болур.

Хары утда — беш ийис

Итали Павия дээр бир хоорайның чурттакчызы чээрби чеди харлыг херээжен кижи хары утда беш ийис божаан. Үш оол, ийи кыс! Уругларының деңзизи — 630 граммдан 830 грамм хире болгулаан. Ава шала эрте божупкан. Ынчангаш бичии уруглары эмчилер тускай инкубация камеразында суп каан.

Ийистерниң адазы аныяк ажылчынның мурнунда хары утда ол хире берге айтырыглар тургустунуп келгенинге муңгаргай чоруп турар...

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 8.15 Мультфильм. 9.35 «Херек Пеньковка болган». Уран-чечен фильм. 11.10 «Фламенко» ансамбльдиң концерти (Испания). 11.40 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 «Сонуургавас болзунза — дыңнава». Баштак-хөглээшкинниң программа. 13.15—14.20 «Чаплиниана». Ч. Чаплинниң музыказынга фильм-балет. 15.00 «Амы-тындан артык ынаныш». 1-ги фильм. (Польша). 15.55 «Сынык чалгыыннарлыг куш». Александр Дейнека. 16.35 Хөгжүм эртинези. В.-А. Моцарт биле Р. Шуманның чогаалдары. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 Медээлер. 18.45 «Рынок хоойлуларын өзугаар». 19.15 «Контакт». Экономиктиг допчулал. 19.30 «Мөңгүн холдер». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 В. Шекспир. «Отелло». Фильм-шиин. 00.30 «Чүгле мюзик-холлда». Уран-чечен телефильм. 01.35 — 03.10 «Бирги одуругже билет». Совет эстрадазының тергиинери.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтов. Хосталгага ынаныштыг лирика. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Великобритания бөгүн». 10.35; 11.35 Астрономия. 11 класс. Хүн. 11.05 Орус чугаа. 12.05 Ф. Пуленоктуң романстары. 12.25 «Планета». 13.25 Олег Кишкининиң концерти. 13.55 Мультфильмнер. 14.20 Фильм-концерт. 14.50—15.20 «Георгий Мостовой база өскелер». Телеочерк. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 10 км. Эр кижилер.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Дырбактыг кыпаже үнүпкен». Уран-чечен фильм. 18.50 Уругларга чамчылмаа. 19.20 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Дарганың берге чылы». Йошкар-Ола. 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.45—00.10 «Бис — силерниң уругларыңнар-дыр бис». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва ТВ» коммерция телекомпаниязы көргүзүп тур.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.00 Российаның национал симфонийлыг оркестриниң презентациязы. 19.00 — 20.00 Коньки спорту. Делегей чемпионады. Эр кижилер.

ФЕВРАЛЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Телефильм. 9.30 Уруглар шагы. 10.30 «Мөңгүн холдер». Уран-чечен фильм. 12.00 Медээлер. 12.15 «Джаз. Владимир Чекасин». Фильм-концерт. 13.15 — 14.20 «Чүгле мюзик-холлда». Уран-чечен телефильм. 15.00 Чугула репортаж. 15.20 «Амы-тындан үнелиг ынаныш». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 16.25 «Чайлаш чогун билип тур мен». Телефильм. 17.10 Мультфильм. 17.30 ССРЭ-ниң ИХМ-ниң министриниң оралакчызы С. Г. Лисаускастың чугаазы. 18.45 «Рок-кичээл». Уругларның хөгжүм клуву. 18.30 Медээлер. 18.45 «Өске кижиниң сүмелери». 19.30 ТТ-ге Пекин телевидениениң презентациязы. 19.50 «Улуг кыдат хана». Телефильм. (КУР). 20.10 «Көк хүлтээзиннер». 1-ги серия. Уран-чечен фильм. (КУР). 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 ТТ-ниң экранында Пекин телевидениези. «Кыдат рыцарьлар». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 00.05 «Удур туржуушкун». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серия. 01.10 — 02.00 «Шаандакы кинода ышкаш». Оперетта артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 11 класс. Лазерлер. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 6 класс. Орус улустуң ырлары. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 Галина Беседина ырлаар. 12.25 «Мышчаар чурттап чор мен». Телефильм. 12.55. В. Тендряков. «Ытка хлеб». Телешии. 14.05 Ритмиг гимнастика. 14.35 — 15.00 Ф. Мендельсон. Концерт. 16.23 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 5 км. Херээженнер. 17.30 Мультфильм. 17.45 «Вертикаль». Енисейск хоорайның төөгүзү болгаш бөгүнгү амыдыралының дугайында.

КЫЗЫЛДАН

18.20 Уругларга фильм. 19.00 «Азия тову». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуваар, чаштар!». 20.15 Барымдаалыг фильм. 20.30 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 «Ялта-91» эстрадалыг ырлар конкурзу. 00.15 — 01.05 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Ийи хевирниң маргылдаазы. Трамплинден шураашкыннар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.20 Ритмиг гимнастика. 18.50 Мультфильм. 19.00 — 20.00 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 5 км. Херээженнер.

ТОЖУЛАРЫМ

Аргалыг киргелерле,
Аал-чурту уттундурар,
Ап-мең болгаш балык
 дээнде.
Амыр-дыжы артынга баар:
Алыс тайга
 тынышташтар —
Ак, Кол, Бараан —
 тожуларым.
Чылыг бажың, чымчак
 орун —
Чыргал сүрүн,
 пойуургавас.
Чычыы, торгу кептер
 кедип.
Чыдыгайым
 коаргавас:
Барын-чогум деңге
 өржүр

Бараан, Ак, Кол —
 тожуларым.
Эдүгенге тейлей-тейлей,
Өөрүшкүзүн чаалап алган,
Өске-башка чоннар-биле
Өөр-өнер болу берген:
Кожа-хелбээ чурттап
 чоруур
Кол, Ак, Бараан —
 тожуларым.
Теве шыдаар ховуларлыг
Тес-Хем чурттуг
 болзумза-даа,
Чары шунуп, сыннар
 кезип,
Чадырынга хонуп чораан,
Даады-ла дүшке кирер
Тайга чону — тожуларым.

Чоду КАРА-КУСКЕ.

КЫСКА БОЛГАН ТУДУМ

(Шоодутлуг тоол)

Кооператор Иван бир-ле катап улуг хоорайже садыг-саарылга кылып аъттаныпкан. Ашаа чоруп турда, кадайы мынча деп-тир:

— Ажыл-херээн дугайын доп-дораан дыңнадыр сен, көрем, ол эвес болза, хей черге сагыжым аарыыр болгай.

Демгизи улуг хоорайга чүү-хөөзүн сайгарып чоруп турда, ээп чанар үе чеде хонуп келгеп дивес си...о бе. Бараанын саткылапкаш, акшазын шоодайлапкан мындыг де. Почтага баргаш, кадайынче телеграмма салыр бодап алган. Баштай мындыг сөстер бижип алган: «Эргим Мария! Садыг-саарылгам шупту эки болду. Чанарым ол. Сээң Иваның».

Телеграмманы чорудар мурнунда кезек боданып тура, сагыжы аарып эгелээн. Хөй сөстүг телеграмманың херээ чүл. Хей-ле акша чарыгдап аан. Кызырганы дээре. Боду иштинде бодап, чугаалаттынып турган.

— «Эргим» деп сөстү ап каатар болза, телеграмманың ортээ чиигээр. Оон ам чүшкүүзүн дырбап, кезек боданган. «Сээң Иваның», Марияның-на Иваны болгай мен, өскениң эвес. «Сээңни» деп сөстү ап октапкан. Оон база бодундан айтыртынган. — Кадайның адын биживес чоор бе? Телеграмма демей-ле бажыңымга баар. Кымдан келгени билдингир-ле болгай.

«Мария», «Иван» деп сөстерни база шыйып каапкан. Мындыг сөстер арткан: «Садыг-саарылгам шупту эки болду. Чанарым ол». Садыг-саарылга эки болганда «шупту» деп сөстүң херээ чүл дээш, ону база балап каапкан. Эки саттым деп сөстү катаптааш, «эки» база балап алган.

Ам чүү арткапыл? «Садыптым. Бажыңымче чанып ор мен». Бажыңымдан өскээр кайнаар чанар деп мен? Ынчангаш «Бажыңымче» деп сөстү база балап алган.

Артып калган ийи сөстен база-ла казырып бодап эгелээн «Сатпаан болзумза, чүге ээп чанар деп мен аан. Ынчап кээр орта чүгле «Чанып ор мен» деп сөстер арткан. Телеграмма эң кыска хемчээлге чедир кызырылган. Ам кадайым кайгаар эвес деппе: «Чанып ор мен». Бараанын саткан ирги бе, азы базаардан сывыртыпканы ол бе? Оон-даа дора — оорладып алган болза кончуун!

Иван бодаптылаан, чүшкүузүн-даа дырбагылаан. Шак ындыг дыңнадыгны Мария билбейн баар боор. Оон орнунга телеграмма салгаш чоорул. Бижип алган саазынын уштагылааш, оруп октапкан.

Иванның чанынга хенертен эр кижи турган — хей-илиинп корреспондент кижи боор тур.

— Бээр дыңнам, өңнүк — деп, ол Ивандан айтырган — сени көрүп-ле турдум, черле солун ажылдакчызы боор сен, але? «Чырык оруктар» деп бистиң район солунундан келдиңер бе? Телеграмманы дыка-ла редакторладың аа?

— Чүү, кандыг солун ажылдакчызы боорул аан — дээш, Иван химиренгеп, — Кооператор кижи мен.

— Чок, анаа-ла... Бистиң район солунунга материалды эдип келгениниң түңнелинде ону чүгле корзинкаже октаары артар чүве болгай. Кыска болган тудум — шынарлыг дижирлер.

В. ЛЕБЕДКИН.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГААР:

1. О. Сувакпиттиң шүлүү. 8. Шээр мал уксаазы. 9. Кештен кылган сава. 11. «Робинзон Крузонуң» автору. 12. Тывада хем. 14. Боо. 18. Сарыг шажын ламазының херексели. 20. Француз чогаалчы гуманист, «Гаргантюа биле Пантагрюэль» деп романның автору. 21. Шаанда Тывага шай хемчээли. 22. Индийлерниң кол дылы. 26. Кижи ады. 27. Таджик чогаалчы, «Бузурел» деп романның автору. 28. Үрер хөгжүм херексели. 29. Азырал амытан толу. 31. Аът херексели. 34. Школага өөренир эртем. 35. Эмин. 36. Сүттен кылган чем.

УЗУН ДУРГААР:

2. ССРЭ-де хол. 3. Казымал кывар чүүл. 4. Тывада хем. 5. Уран чүүлдүң бир хевири. 6. Соок чепсек. 7. Тыва чогаалчы. 10. Тыва оюн. 13. Өг азы бажың кезээ. 15. Шериг эрге. 16. Дизип кагн демир дээрбектер. 17. Суг чемиштиг суг амытаны. 19. Аңнып ажыл-агый ажылдакчызы. 20. Радиоактивтиг элемент. 23. К. Кудажының «Он бир» деп шиизиниң маадыры. 24. Сарыг шажын хүрээзиниң ламазы. 25. Тывада суур. 30. Кодээ культура чери. 31. Өлүмнүг аңчыгаш. 32. Бызанчының херексели. 33. Азырал амытан.

Сергей САЛЧАК тургускан.

Кино

ФЕВРАЛЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Зеленая кобра» 9.00, 11.10, 15.20, 17.30, 19.40, «Оцеола» (ГДР) 13.20 шактарда.

Видеозал: «Поиск» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конек-Горбунок» 9.20, 10.40, «Конец атамана» 12.00, «Беспредел» 14.50, 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Человек из черной «Волги» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Зеленая кобра» 9.00, 11.10, 15.20, 17.30, 19.40, «Оцеола» (ГДР) 13.20 шактарда.

Видеозал: «Кулак ярости» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Конек-Горбунок» 9.20, 10.40, «Конец атамана» 12.00, «Беспредел» 14.50, 16.50, 18.50, 20.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Приключения рыжего Майкла» 12.00, «Человек из черной «Волги» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00, (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Не бойся!» 9.30, «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 11.00, 13.40, 16.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: к/б «Мария-искусница» 13.00, «Гибель черного консула» 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 11-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семь тонн долларов» (Венгрия) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Путь Дракона» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киномыңгыды» 9.00, 12.20, «Оцеола» 10.20, 13.40, «Зеленая кобра» 15.40, 17.50, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Беспредел» 13.20, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Человек из черной «Волги» 17.30, 19.40 шактарда.

ШАГАА ХҮННЕРИНДЕ

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының көргүзүглери

Февраль 15-те
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — чаңгыс кожеге балет «Бурганга өргүлде тудары» (композитор П. Геккер).

Февраль 16-да
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — «Күзел» театр-студияның шиизи «Дамдын лама» (авторлары Б. Эрдынеев, Р. Бадмаев).

Февраль 17-де
Фойеге — Шагаа байырлалы
Сценага — хөгжүм-шии театрының шиизи «Эзесай Мерген» (В. Серен-оол).

Эгелээри 17.00 шактарда
Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

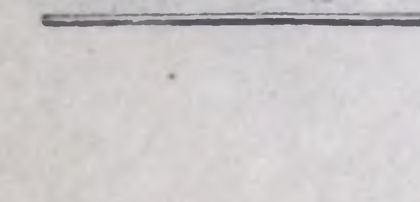

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

Индекс 54241.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92. ● оралакчылары — 3-45-93 Киддистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-93, 3-41-23 ● хлестнур — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл агыйы — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга аймаазы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 52.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 12 вторник

№ 27 (14527)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 8 көп.)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

АМЫДЫРАЛДЫҢ ШЫЛГАЛДАЗЫ

Садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң ээлчеглиг IV пленуму болуп эрткен. Пленумнуң кол сорулгазы — рынок харылзааларынче шилчилгениң байдалдарынга адырның профэвилел комитеттериниң кады хөделир тактиказын ажылдап кылыры. Байдал мындыг турда, амгы үеде садыг ажылдакчыларының эргелерин камгалаар талазы-биле сорулгаларны шиитпирлээринге бистиң профэвилелдиң туружун тодарадыры эргежок чугула.

Рынок харылзааларынче шилчилге амыдырал хандырылга адырындан, бирги ээлчегде, садыгдан, ниитиниң чемненилгезинден болгаш хереглекчилер кооперациязындан эгелээри бүгүдеге билдингир.

Эң кол айтырыг — ажылдакчыларның амыдыралының деңнели кудулай бээрин, ажыл чок чоруктуң тыптып кээрин болдурбазы. Бо айтырыгларны шиитпирлээр дизе, адырның экономиказын хөгжүдер, беджыглаар апаар.

Бир эвес өртектер доктаадырының (өртектерин чүгле өстүрериниң эвес) механизми өскерилбес болза, бистер чогумчалыг ажылдап шыдавас бис. Барааның үнезинге садыгның бодунуң үлүү турар ужурлуг. Черле бо таварылгада бистер адырның ажылдакчыларының материалдыг хандырылгазының эргежок чугула деңнелин хандырып шыдаар бис.

Ам херек кырында бар күш-ажылчы коллективтерни болгаш кадржаан ажылдакчыларны камгалап арттырар аргалыг хемчеглерниң системазы профэвилелге турар ужурлуг. Шилчилге үезинде кадрларны белеткээриниң болгаш оларның билиин бедидериниң системазын арттырары база сайзыраңгайжыдары кончут чугула. Ылаңгыя бирги ээлчегде бөдүүн ажылдакчыларны өөредири негеттинип турар.

Массалыг тайылбыр ажылын чедир үнелевейн баар чорукту болдурбас херек. Даарта оларны чүү манап турарынга кижилер психология талазы-биле белен турар ужурлуг.

Түр када ажылдавайн турарларга болгаш ээзэш акша-шалыныг кижилерге материалдыг дуза көргүзер апаарынга чер-черде профэвилел комитеттери белен турар херек. Кижилерге дуза чедирер дээр болза, профэвилел комитеттериниң чаңынга дуза чедирериниң камгалал, курлавыр фондуларын тургузуп алыры черле ажыктыг. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның удуртукчулары боттарының ажылдакчыларының материалдыг хандырылгазының фондузунга орулгазының чамдык кезиин шилчидип бээр ужурлуг.

Күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидериниң болгаш өнчүнү хуу өнчү болдурарының талазы-биле айтырыгны профэвилелиниң контролюнга доктаамал тургузары ам кончуг чугула. Бүгү деңнелдерниң профэвилел комитеттериниң төлээлекчилери күрүне өнчүзүн өнчүнүң өске хевирлеринче шилчидер, хуу өнчү болдурарынга хамаарыштыр садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезиниң бүдүрүлгелериниң өртектиниң үнезин тодарадыр талазы-биле комиссияларга кирген турар.

Коллектив бүрүзүнүң боттуускайлан ажылга белен эвези хараадаңчыг-дыр. Чогумна арендалыг коллективтер ындыг ажылга мүн-не чүгаар белен болгаш сөөлзүреди боттарының бүдүрүлгелериниң садып алыр аргалыглар. Ындыг бүдүрүлгелер бисте эвээш. Хереглекчилер кооперациязының системазында Өвүр райпозунуң № 1 аъш-чем садыы, автомагазини, Чөөн-Хемчик райпозунуң № 3 столовайзы, «Турист» магазини, Кызыл хоорайның хереглекчилер ниитилелиниң дузалал ажыл-агыйы Мөңгүн-Тайга райпозунуң ажыл-агый барааннар магазини аренда-биле ажылдап турар. Күрүне садыының системазында — Кызыл райоңнуң холушкак барааннар садыының тудуг материалдар садыы, «Кызыл үлетпүр садыгның» № 16 магазини аренда керээлиг. Үстүнде коллективтерге бүдүрүлгелериниң арендаже шилчилгези бо чылын доостур. Садыгта бодувустуң материалдыг баазавыс хевээр арттырар бис. Магазиннерни хуу кижилерге дамчыдып берип тура, олар кандыг турганын ынчаар артарын чаа ээлерден негээр бис.

Чамдык айтырыглар «артык» кижилер-биле харылзаа бээри билдингир. Чижээ, хуу садыг ээзи ажылчыннарны кызырар деп баргая дижик. Ынчан магазинге эки ажылчыннарны арттырып алырын ол күзээр. А ол категорияга хөй уругларлыг иелер, бичии уругларлыг херээженнер хамааржыпас. Оларны КЗот ёзугаар эң-не сөөлгү ээлчегде ажылдан үндүрүп болур.

Садыгда болгаш хереглекчилер кооперациязында ажылдаар черлериниң санын хевээр арттырар азы улам улгаттырар боттуг арга бар. Ону канчаар кылырыл? Магазинниң садып турар азы ону арендага берип турар үеде ажылдаар черлерниң амгы санын хевээр арттырар негелдени тургузуп болур. Магазин ээзинге кудумчу садыын хөгжүдери, ангы-ангы аъш-дуза чедирилгезин калбартыры ажыктыг, а республика чаңгыс-даа көпеекти бодунуң бюджединден киирбейн тыткаш, садыглаашкының хемчээлин улгаттырып алыр. Өвүр райпозунуң арендалыг аъш-чем магазинниниң садыгжылары эът ышкаш продуктуларны, оон кылган национал чемнер — чөремени, ханны, тырткаанны садып турар. Ол магазинде соктаан тараа, далган, хойтпак, чөкпек, саржаг база бар. Ам магазинниң бараан саарылгазы 40 хуу өскен.

Удуртукчуга сөс

Чурттакчы чонну аъш-чем-биле хандырарынга улуг рольду дузалал ажыл-агыйлары көргүзүп турар. «ҮТКА 25 чылы» ажылчын кооперация 100, Сүт-Хөл райпозу — 106, Улуг-Хем райпозу — 120 өшку, хойну, Кызыл хоорайның хереглекчилер ниитилели 90 хаваны, 50 инекти. Садыг министерствозунуң дузалал ажыл-агыйы 3000 хаванны, беш кодан хой, өшкүнү тудуп турар.

Бүгү районнарның хереглекчилер ниитилелдери келир үеде боттары огородтуг, теплицаларлыг, кодан-кодан малдыг, хлеб быжырар черлерлиг, кондитер база ээнчтпес суксуннар бүдүрер цехтерлиг болурун планнап турар.

Бистиң профэвилеливис өнчү, оон-биле кады хуу өнчү дээш ажылдаар. Оларның кайы бирээзиниң ажыктыын амыдырал көргүзе бээр. Ынчалза-даа бистер оларның эргелеп башкарылгазының негелделерин дең турзун, ам күштүг болуп турар күш-ажыл хоойлужудулгазы бүгү бүдүрүлгелерге негеттелди алзын дээш хөделир бис.

Ажылдакчыларның материалдыг хандырылгазының, оларның ажылга хаара тудтунганының айтырыглары-биле чергелештир, социал чиигелделерни болгаш магадылалдарны камгалап арттырарының айтырыглары чидии-биле тургустунуп турар. Оон-биле кады кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар ам-даа болур-чогуур-биле тургустунмаан. Ындыг чижектерни Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Бай-Тайга районнарындан, Кызылда ниитиниң чемненилге трезиндан болгаш өске-даа коллективтерден көрүп болур. Бо черле бистиң четпес ажылывыс болуп келген. Ол коллективтерниң ышка белеткели багай, тускай ажылчын хеп-биле хандырылга четпес.

РСФСР-ниң садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел ТК-зының чанында күш-ажыл үезинде бертик-бежел алганының азы профессионал аарыгның түңнелинде инвалид апарган кижилерге база ол ышкаш бүдүрүлгеге озал-ондак болганының түңнелинде азырадыкчызын чидирген өг-бүлелерге материалдыг дуза көргүзериниң хөй-нииити камгалал фондузун тургузуп турар. Коллективтиг камгалал дадывыры ажылдап турар кижи бүрүзүнге онаалтыр чылда 3 рубль түңнүт болур. Ол фондунуң хары угда тыпсыр материалдыг дузаламчызының түңү — 1-ден 5 муң рубль. Бистиң бүдүрүлгелеривистиң болгаш организацияларывыстың хөй кезии анаа киржир чөпшээрелин берген.

Бистиң ажылдакчыларывыстың кадыын экижидериниң айтырыы нарын болуп артпышаан. 1991 чылдың январь 1-ден эгелээш, путёвка өртээ 2,5 катап (450—600 рубль) улгадыр. Санаторийлер баар путёвкаларның план ёзугаар хуваалдазы кызырылган. Путёвкалар хуваалдазының нормативтерин улгаттырарының дугайында айтырыг Тыва профэвилелдер чөвүлелинде ажык болуп артып турар.

Чурттуң Дээди Совединиң 1990 чылдың декабрь 10-да «Профессионалдар эвилелдериниң, оларның ажыл-чорудулгазының эргелериниң болгаш магадылалдарының дугайында» ССРЭ Хоойлузун хүлээп алган. Чаа хоойлу ажылдакчының ажылдан үндүрер деп барган таварылгада профэвилелиниң чөпшээрелин алган турарын ажыл-херекчи кижиге хүлээндирип турар. Күрүне, партия, ажыл-агый органнарындан профэвилелдериниң хамаарылга чок апарганын хоойлу магадылап турар. Бир чугула чүве — күрүнениң профэвилелдериниң сагыын ажыл-чорудулгазынга кирипшестей бергени. Ажылчы чоннарның эргелерин болгаш эрге-ажыктарын камгалаар чүүлдериниң бирээзи — дугуржулгалар кылырын бүдүрүлгелерниң администрациязынга хоойлу даандырып турар. Ам хоойлу-дүрүмнүң чогунга, эргелерниң кызагдалынга чарбыттынган ажылы чок. Тодаргай ажыл-херектерниң үези келген.

Ам бир нарын сорулга — бистиң адырывыска хамаарыштыр хөй-нииттиниң сагыш-оналын ескертири. Чурттуң экономиказында бир чугула адыр болганда садыгның ролюн болгаш ужур-дузазын, оон бүдүрүкчүлер-даа, хереглекчилер-даа мурнунга сандаргай байдалын база эрге-дүрүм чогун хөй-нииттиге чедир кызымак пропагандалаар херек. Садыг дугайында Хоойлу магаа бодунуң үлүүн киирер боор деп бодап турар бис.

Күрүне өнчүзүн, өнчүнүң өске хевиринче шилчидериниң болгаш хуу өнчү болдурарының чорудулгазы ажыл-агый органнарының структуразынга үндезин өскерилгелерни болдурар. Ассоциациялар, каттыжылгалар, фирмалар, эвилелдер хевирлиг чаа организациялар тыптып келир. Ындыг болганда бистиң сорулгавыс — профэвилел эге организацияларын камгалап арттырары.

Адырның ажылдакчыларының эрге-ажыктарын болгаш эргелерин камгалаарын профэвилел кежигүннериниң бодувустуң эргежок чугула болгаш херек чорувусту бүдүрерин сөс кырынга эвес, а ажыл-херек кырынга боттандырар ужурлуг үевиске чедип келген бис. Профэвилел комитеттери амыдыралдың бо шылгалдазын бодунуң эки ажылы-биле бадыткап шыдаар болза-ла, ынчан адырның ажылдакчыларының салым-чолун бистиң профэвилелививиске мооң соонгаар-даа бузурээр дээрзинге идегээр апаар.

Эдер-оол ОНДАР.

Садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединиң даргазы.

Малчыннар чагааларындан

ЧЕТТИРДИМ

Хуу мал малдап орар пенсионер кижи мен. Хенертен аарааш, Кызылга гинекология салбырынга кестирдим. Мени эки чаагай эмнеп сегиткен эмчилеримге, сестраларга четтирдим.

Серин МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик району.

АҢГЫЛААНЫ ТААРЫМЧАЛЫГ

Чай, кыш чок мал соондан эдерип чоруур улуска аңгы эмнелгени ажытканы таарымчалыг апарган. Кызылда № 2 поликлиникада хойжуларны чыттырып эмнеп, аарыгны ханы шинчип турары эки-дир. Кайнаар-даа маңнап, шүүдевейн чаңгыс черге чыда эмнедип алыры магалыгдыр деп көрдүм.

Валерий МЕКПЕР-ООЛ.
Кызыл районда малчын.

ЭРГИ ХӨӨННЕРДЕН УШТУНАР

«О. Шынаа» совхозтуң техниктиг чөвүлелинге эрткен чылдың түңнелин чугаалашты. Арга-сүме, барып-барып рынокче шилчилге үезинде, аажок-ла ажыктыг. Чүге дизе хөй — хөйлең дингир бис, бир кижи бирээниле бодап чоруур, сүмелээр болгай. Чөвүлелге совхозтуң ниити байдалын бүгү талалыг сайгарып көрген. Анаа ортумак тускай эртемниглерни база дыңнаан. А кол-кол специалистер боттарының отчёттарын бергилээн.

Совхоз эрткен чылын мал продуктуларын бүдүрериниң база күрүнеге садарының планнарын ажыр күүсеткен. Төрүүр 100 малга онаалтыр 81 бызааны, 85 сарлык бызаазын, 81 хураганны камгалап алган, а кулун алыры эвээш — чүгле 61 болган. Малдың өлүр болгаш чидер чоруу мурнуку чылдаазындан кызырылган. Шээр малдың кадарчыларын арендаже кииргени анаа идиг болган.

Амгы үеде бүгү малды 56 кыштагда мөөңнээн. Оларның ниити саны барык 12 муң чедип турар. Совхозтуң девискээринде олар-белчиирниң байдалы эки. Ынчалза-даа мал чеми чедишпес. Чүгле сиген безин 2400 тонна херек, а дөңгүп белеткеп алганы 768-ле тонна. Ынчангаш кожазында «Кызыгаар», Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтардан саваң база өске-даа чемин садып алыр ужурга таварышкан. Холумак чемнерни 136 тонназы тыптынып алгаш, төрүүр коданнарда чедирген. Ону ам-даа садып алыр, ол ышкаш дусту база витаминниг чемни тыптынар.

«О. Шынаа» совхоз бо чылын хоюн март айда төрүдер кылдыр планнап таарыштырган. Ынчалза-даа бо хүннерде малчыннарның коданнарында 600 ажыг хураган немешкен. Ол дээрге чамдык малчыннар боттарының туразы-биле кошкарларны коданга эрте-ле салып алганының херечизи-дир. Бо ажылды зоотехник-селекционер база кичээнгейге албааның кол зоотехник К. Биче-оол айыткан. Эрте төрүттүнген хураганнарга хөй чем негеттинер. Алызында чедишпес болганда, ам бергедээри чугаажок.

Чөвүлел ажылдап тур

Совхозта автомашиналарны ажыглап, ажылдадып турары багай эвес. Оларны ажыглаарының коэффициентизи 75-81 хуудан кудулавайн турар. А тракторларны ажыглап, эдилеп турары дыка багай. Оон-на уламындан сиген планы күүсеттинмээн. Бо ажылды агроном Ульяна Түлүш, механик Валерий Уржалай олар багай организастаан. Эң ылаңгыя трактористерниң эрткен айларда кылган ажылының түңнели билдинмес, ону механик санап киирбээн. Бо дээрге улуг частырыг-дыр. Амгы үеде кижи фактору деп чүүл бар. Кижилерден негелдени-даа улгаттырар, оларның ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээр ужурлуг. А улустуң алыр шалыңын безин санап бербээни чүнү херелдеп турарыл? Бо факт дээрге ниити удуртулганың кошкаандан тургустунуп келген. Көрүп турарга, хөй-нииити организациялары аажок шүшпен-дир. Бо чемелээшкиниң директорга, парткомга, профкомга база комсомол комитединге-даа дорт хамаарыштырып болур. Эрги хөөннер ам-даа хевээр-дир ийин. Чаа чүүлдерже чүткүл чок. Чүгле ажыл-ла, ажыл дээрге хоржок. Кижилерниң сеткил-сагыжын, хереглелдерин эки билир, ол дээш ажылдаар ужурлуг. База бир четпес чүүл болза, удуртукчулар аразында харылзаа чок. Ам 1991 чыл эгелээн. Рынок экономиказынче шилчиир деп-ле турар. Чогум ол чүүл дээрзин ажылчыннар боттары база специалистер-даа эки билбес-тир. Ындыг болганда, чаа ёзу-биле канчаар ажылдаар ужурлуг бис? Малчыннарда чунар-бажыннар ажылдавайн турар, чуртталга бажыңнары соок. Кижилер дээш сагыш салып турарывыс ол бе?

Совхозтуң ниити ажылчыннарының соруун кииргени бир чаа чүүл болза, эрткен чылдың ноябрьда суурга электри станциязын ажыглалга киргени болур. Ынчангаш электри энергиязының талазы-биле бергедээшкиннер чок.

Амгы үеде совхозта бүгү ажыл-ишчилерниң — малчыннарның, механизаторларның, специалистерниң база хөй-нииити организацияларының-даа кичээнгейи мал кыштаглаашкынынче угланган.

Маадыр-оол ТҮЛҮШ.
Тес-Хем району.

ЧУРУКТА: Кызыл хоорайның база бир улуг бүдүрүлгези «Чечек» ательениң мурнакчы даараныкчызы Галина Шадрина бедик көргүзүглерлиг. Нина Якушкинаның бригадазынга киргеш, платьелерни даарашкаш, планныг даалгаларны ажыр боттандырып келген.

Илиир-биле хевин дескилей баскаш, белен болган хептерниң санынга азып каар, чагыкчы келирге, ону ол хүлээдип бээр. Делгээн хептерде чараш пөстерден кылган аянныг платьелер хөй болду. Галина Шадринаның даараан хептерин келген улус магадап көөр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧҮҮ ДЕП КӨӨР ИРГИ?

Көрген-оол Доржуевич биле Александр Доржуевич Ооржак алышкылар — «Алдан-Маадыр» совхозтуң Чодураалыг-Сайырның кадарчылары. Амгы үеде олар 424 сергени Алдыы-Сайыр деп черде кыштадып турар.

Амгы үеде оларның мал-маганының деңгилдези эки. Кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алыр чаңчылдыг улус. Чамдыктар төрүвес малынга хөй сиген-даа бодавас, а бо алышкылар 15 тонналы сараатап алган. Ынчалза-даа ону кыштаанга чедирип алыр дээш мынчага чедир машина-техника дилээш чадап каан. Оон аңгыда кол зоотехник, автосадыгдаа келбес, солун, сеткүүлдү эккелбестээнинге бо малчыннар аажок-ла хомудап олурар.

Кожазында Барыын-Хемчик районнуң Баян-Кол малчыннарынга келген автосадыгдан артыкшылдыг бараанны садып ап турар. Машина-техника четпес кадырберт чер болза, өске херек. Малчын кодан бүрүзүнге дуза херек. Кадарчыларының мындыг чөптүг негелдезин «Алдан-Маадыр» совхозтуң удуртукчулары чүү деп көөр ирги?

Арагачы ДОНГАК.
Чадаана хоорай.

Шагааны Тыва АССР-ниң улустуң байырлалы кылдыр чарлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаалдыры болза:

1. Национал чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны катап тургузар болгаш хөгжүдер сорулга-биле база республиканың чонунуң күзээнин барымдаалааш, ай календарының чыл санаашкынының Чаа чылының бирги хүнү — Шагааны Тыва АССР-ниң улустуң байырлалы кылдыр чарлаар.

2. Шагааны байырлаар хүнүг Тыва АССР-ге ажыл хүнү эвес кылдыр доктаадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Агитбригадалар көрүлдези

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдылганың бажыдынга республиканың агитация-уран чүүл бригадаларының көрүлдези болуп эрткен. «Катгы бажы катан эвес» деп көрүлдеге чупту районнарның кодээ культура бажыңнарының агитбригадалары киришкен. Бо чылын сөөлгү беш чыл дургузунда болбаан, автоклуб ажылдакчыларының көрүлдези Бай-Хаакка эрткен.

Хүннүң чугула айтырыглары, ажыл-агый, экономика, культура талазы-биле республикада, районда, ажыл-агыйда чедимчкиннерни, рынок экономиказынче шилчилге үезинде бергедээшкиннерни, четпестерни шоодуг, дузаашкын, кочулал аргалары-биле агитбригада бүрүзү сой галап турган.

(Агитация-уран чүүл бригадаларының республика көрүлдезиниң канчаар болуп эртенин дараазында солуннуң дөрткү арнындан номчуп таныжар силер).

Сарыг-оол КУУЛАР.

Неделя санында үнер информастыг солун дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң социал-экономиктиг программазын боттандырар талазы-биле күрүне эргелелиниң органнарының ажыл-чорудулгазының дугайында республиканың чурттакчы чонунга калбаа-биле дыңнадып чедирер, улус депутаттарының Советтериниң болгаш оларның күүсекчи органнарының ажылының ажыктыын бедидеринге дузалаар, республиканың улус депутаттарының Советтериниң неделя санында үнер солунун үндүрерингге эргежок чугула байдалдарны тургузар сорулга-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдыры болза:

1. Тыва болгаш орус дылдарга неделя санында үнер информастыг солунну февраль 1-ден эгелеп тургузар болгаш оон статузунуң дугайында түр Дүрүмнү бадылаар (кожуп). Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга ук солунунуң база бир тургузукчу болурун сүмелээр.

2. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелели 1991 чылдың февраль 10-га чедир ук солунну бүрүткедир.

3. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күскому (В. Х. Кара-оол) 1991 чылдың март 1-ге чедир редакцияның албан бажыңын санаашкыннар ёзугаар тускайлаар.

4. Тыва АССР-ниң Сан министерствозу (К. Д. Ондар) чарыгдалдар сметазын, штат санын болгаш ажыл төлевиринин фондузун доктаадып көргеш, бадылазыры-биле февраль 1-ге чедир киирер, солунну бүрүткедири-биле 500 рубльди тускайлаар.

5. Тывада күрүнениң садыг-харылзаштырылга компаниязы чугула мебель, саазын болгаш өске-даа дериг-херекселдери-биле хандырар.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

Неделя санында үнер информастыг солуннуң статузунуң дугайында түр Дүрүм

1. Неделя санында үнер информастыг солун — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң парлалга органы.

2. Тургузукчулары — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму болгаш Министрлер Чөвүлели. Акшаландырыышкын кылыр чер — РСФСР-ниң парлалга болгаш массалыг информация министерствозу (тускай сорулгалыг дотация).

2. Тыва болгаш орус дылдарга неделя санында чаңгыс үнер. Хемчээли — А-3, 8 арын, хары угда ортумак тиражы 10 муң кезек. Садар өртээ 15 көпеек, чагыдар өртээ 10 көпеек (түр када чагыдылга чок).

3. Неделя санында үнер солуннуң редакциязы бодунуң ажыл-чорудулгазынга Тыва АССР-ниң Конституциязын, ССР Эвилелиниң парлалга дугайында Хоойлузун. Уставты болгаш бо түр Дүрүмнү удуртулга болдурар.

4. Неделя санында үнер солуннуң редакция коллективин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң томуйлааны редактор (ол чокта — оралакчызы) дорт удуртур.

Редактор парлаттынып турар материалдарның Тыва АССР-ниң Конституциязынга, ССРЭ-ниң парлалга дугайында Хоойлузунга дүүшкен турары дээш харысалганы хүлээр. Тыва АССР-ниң Хоойлуларын, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының доктаалдарын болгаш өске-даа шиитпирлерин албан халас парлаарын хандырар.

Редактор редакцияның штат санын шалыы төлевирин ёзугаар боду тургузар болгаш ону таарыштыр көөр база сан-хөө, ажыл-агый-чорудулгазы хоойлуга дүүшкен болуру дээш харысалгалыг.

5. Неделя санында үнер информастыг солун бот-тускайлаң юридиктиг орган болур. Тыва АССР-ниң Парлалга күркомунуң таамазын түр ажыглаар, тускай лаң аттыг болур, печаттарны чарар.

6. Солуннуң арыннарынга парлаттынган Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң Хоойлуларының, Тыва АССР-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының доктаалдарының база өске-даа шиитпирлериниң тексттери албан ёзузунуң документизи статустуг болур.

7. Солуннуң оперативтиг ажыл-чорудулгазынга колгаарлаарын болдурбас.

8. Ажыл-чорудулгазының программазын, статус дугайында түр Дүрүмүн база штат санын бадылаар, а материал-техниктиг хандырылгазын тургузукчулар боттандырар.

9. Солуннуң үндүрүлгезиниң контроль экземплярларын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга болгаш Министрлер Чөвүлелинге халаска чорудуп бээр.

10. Неделя санында үнер информастыг солуннуң статузунуң дугайында түр Дүрүм Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Советтериниң неделя санында үнер солунну тургустунарын билеп күш чок болур.

Хүндүлүг номчукчу, редакциядан цемент заводунуң тудуунуң дугайында материал бижиир даалга алгаш, ону канчаар бижиирин аайын тыппайн, бир шаг болдум. Ооң дугайында канчаар-даа бижип кээрге, улуг даргалар үжүк-бижик билбес чүве ышкаш, хаайынга-даа какпас боор-дур.

Сактып көрээли, 1989 чылдың май 19-та бистиң солунувуска «Цемент заводунда ыржым» деп материал парлаттым. Чартык чыл дургузунда чаңгыс-даа дарга хемчег албады, редакцияга харыы бербеди. Ол-ла чылдың декабрь 16-да «Ыржым ында уламчылавышаан» деп база улуг материал бижидим. Даргалардан бир чыл ажыр харыы манаан. Сураг. Баштайгы материалда мындыг одуруглар бар чүве: «Үстүнде даргалар та чүү деп бодап турар чүве, бодум хуумда бо тудугну ээзи чок деп санаар-дыр мен. Мында кымга-даа, чүү-даа херек чок ышкаш кылдыр сагындырар». Ол-ла сөстерни бо материалга өскерилге чокка катаптап ор мен.

Ам дараазында сан-чурагайларны ап көрээли. Бо микрозаводтуң тудуу 35 ай дургузунда үргүлчүлээр турган. Микрозавод дээним таварылга эвес, чүге дээрге Совет Эвилелинде моон бичии чаңгыс-даа цемент заводу чок. Эте санаашкыннар-биле алырга, 45 миллион рубль эрткен чылдың декабрьда-ла шиңгээттинген, завод туттунган, бо айда продукциязын бере бээр турган. А херек кырында байдал кандыгыл?

Тудуг-монтаж ажылдары чүгле 2,7 миллион рубльге шиңгээттинген. Өскээр чугаалаарга, бир чылда-ла 900 муң рубльге тудуг-монтаж ажылдары кылдынып турар-дыр. Ам өртектерниң өскени-биле цемент заводунуң тудуунуң өртээ 66 миллион рубль апарган. Бо-ла темп-биле заводту тудар болза, ам-даа 70 хире чыл негеттинер ышкажыл!

Бо чылын тудугга чаа өртектер-биле 12 миллион рубльдиң ажылдарын кылгыры көрдүнүп турар. А январь айда күүселде барыын чок болган. Планнаашкын ам база хоозун болуп турары ол.

Техниг сывырындак артында туттунуп турар заводка база катап четтим. Бир чыл бурунгаар маңаа чораашкындан кандыг өскерлиишкиннер болганыл? Столовая тудуу бо чайдан бээр доостурунуң кырында келген. Административтиг беш каъттыг корпустуң «сөөгү» бедип үнүп келген. Ону плиталар-биле шывар ажыл техника чогундан аңаа туруп берген. Ол-ла. Мында туттунуп турар 39 объектиниң чүгле дөртүнүң тавaa белен. Ооң иштинде үстүнде адааным столовая биле административтиг корпус база кирип турар.

Бөгүн маңаа ажылдаары-биле 75 херектенниң эккелген болду. Ажыл кылып турар чүгле 4,5 кижи көрдүм. Ол дээрге бедик суурга хырында оларны таныылдап турар ок-боолуг солдаттардан эвээш болуп турары-дыр. Ыжы бургураан вагончиктерниң бирээзинге кире бергеш, кара-шай ижип орган херектеннерниң бирээзинден айтырдым:

— Чоп ажылдавайн тур силер?

— Бисти шиидерде ажылдаар кылдыр эвес, кара-бажыңга орар кылдыр шииткен чүве болгай — деп, ол харыылады. — Ынчангаш аңаа олурарывыс ол-дур.

Корреспондент чедип келгенин билгеш, ат-бажын соора адап берген бир херектен-бригадир 1989 чылдагы-ла негелдезин катаптады.

— Херектеннерниң ажылга сонуургалын кедүрер дизе, зачёт системазын ажыглаар херек.

Ийе, сактып келдим, ооң утказы мындыг: херектен кижи планын 100 хуу күүседиптер болза, маңаа эрттирген бир хонуун ийи кылдыр санадыр, 150 хуу кылдыр күүседиптер болза, шииттирген хуусаазы 3 хонук кызырлы бээр. Эрте-хойлу талазы-биле ооң болдунары кандыг-ла болду. Ынчалза-даа херектеннер зачёт системазының боттандырылгазы дээш шыгырт олурупкан улус болду.

Цемент заводунуң тудуунга аңаа хостуг кижилерни ажылдадыр дээш шенелделерни кылып тургулаан. Олар чүгле дүъшке чедир ажылдааш, ооң соонда бээр ис баспас болган. Чүге дээрге херектеннер ону, мону кирип эккеп бер дээш оларга дыш бербес боор-тур.

— Шагаан-Арыг хоорайда турар эдип-чазаар колонияда маңаа ажылдапкы дег чаңгыс-даа белен специалист чок — деп, мооң мурнунда «Цемтудуг» тудуг эргелелиниң удуртукчузу турган, ам участоктуң кара чаңгыс төлээзи Владимир Николаенко чугаалады. Ооң сөзү шын. «Арматура дээр бо апкагар демирлерни бир дугаар көрүп тур мен» деп, бир катап бир херектен меңээ чугаалаан чүве.

Завод тудуунга шак мындыг кижилер тургузуп алгаш, олардан кижи чүнү манаарыл? Херектеннерни моон ырадыр дугайында бодалдар база тургулаан. Ынчалза-даа Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чамдык ажылдакчылары аңаа удур болган. Херектеннер ажылдадыр дээш цемент заводун долгандыр херимнээниниң өртээ чартык миллион рубль чоокшулай бээр чүве-дир. Бир эвес оларны моон чайладыр болза, ынча акшаны аңаа агаарже чашкапапканы болур бээр. Ооң чылдагааны-биле чамдык эштер доңгайле ажыл бүдүрүп шыдавас херектеннерден хал-бактаалгаш чыдыпкан.

Цементиниң республикага эргежок чугулазын билбес кижи чок. Организациялар удуртукчулары цемент маңааш олурупкан. Бир эвес олар боттары шимчеңмес, хөделбес болза, ону кижи назынның иштинде курут черге манап кээр. Ынчангаш бо заводтуң тудуун дүргедедир дизе, чүгле чаңгыс арга бар: республиканың тудуг организациязы бүрүзү маңаа үлүүн кириштирер ужурлуг. Ооң завод продукциязын бере бээрге, организацияларга цементиниң кириптирген үлүүнүң хемчээли-биле бээр.

Канчап Москва, Тула, Свердловск болгаш чурттуң өске-даа хоорайларындан тудугжулар бистиң республикавыска техниказын, туйбузун белен соортуп эккелгеш, кедергей эки бажыңнарны тудуп бергеш, барган деп! Бистиң республикавыстың тудуг организацияларын канчап цемент заводун шефтеп шыдавас болур бергени ол? Тургустунган өлчээн чаңгыс-даа катап планын күүседип көрбээн «Шагаан-Арыг тудуг» трестинге чаасказындырганга канчап бүзүрээрил? Тудуг комбинадын апарган ол организация эрткен чылын чаңгыс-даа дөрбелчин метр чуртталга шээзин ажыглалга кирбээн болгай. Хоорккуускому кым-даа даргалап болгай, а цемент заводунга чүгле Мерген Анай-оол херек.

Техниктиг эртемнериниң кандидады Эрнест Гимборт 1989 чылда Белгородтуң тудуг материалдарының технологтуг институдунга цемент заводунга ажылдаар кадрларны белеткеп бергеэли деп бистиң солунувуска бижээн болгай. «Ортумак эртемниг, заводка ажылдаар күзелдиг уруглар, солдарны чыып, бистиң-биле харылзажыр болза, дузалаарынга институт белен» деп, эртемден бижээн. Ол арганы ажыглаан бис бе?

Заводтуң бодунга бодаарга, ооң ажылчыннарының чурттаар оран-савазы, ясли-сад туттунуп турар. Цемент заводунуң 60 аал чурттаар бажыңы чоокку хүннерде ажыглалга кирер. Ам база бир улуг бажың тударынга заводтуң дирекциязы 2 миллион рубльди үндүреринге белен. Чаа школа тударынга база акша үндүрүп болур. Ажылчын хандырылгa килдизин база тургузар. Чүгле завод тудуу шуудавастаан.

Завод тудуунга хамаарыштыр бир эң аарышкылыг айтырыг бар. Ол дээрге эрткен чылын чоруттунган экологтуг экспертизаларның түңнели-дир. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының күрүне комитеттери цемент заводун Шагаан-Арыг хоорайның чоогунга тударын чөпшээреп турар. Шоолут ыраваан эрги үеде болза, ооң ышай кымдан-даа айтырбас турган. Ам хөй-ниитиниң санал-оналы-биле чөпшээрешпес арга чок апарган. Чонумдан мажыргаш канчаар мен, эрткен чылдың декабрь 6-да түңнеп үндүрген хөй-ниитиниң экспертизазы Тываның цемент заводун ол-ла черинге тударын чөпшээревейн турар чорду. Ооң сөөлгү домаанда артында мынча деп каан: «Хайыракан даан бойдустуң күрүне тураскаалы кылдыр чарлаарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинден дилээр».

16 кижиден тургустунган комиссияның кежигүннери барык дөгерези доктор азы кандидат эртем аттыг. Оларның аразында бистиң республикавыстың эртемденнери база бар. Завод тударының альтернативтиг вариантызы кылдыр Хову-Аксы суурну, Ак-Довурак хоорайны, Чал-Кежиг суурнуң чоогунда Улуг, Биче Шанганнарны адаан. Ол черлерниң чурттакчылары аңаа цемент заводун тударынга чөпшээрежир деп бе? Чөгенчиг-ле боор. Мынчап кээрге, ам ханага кээп үскенивис ол. Күрүне организациялары биле хөй-ниитиниң эптештирери — солунуң дорт хүлээлгези эвес-тир, ынчалза-даа шуптузу кандыг-бир нити түңнелге келир ужурлуг бис.

Кижи бажы ыкар айтырыг-ла болгай бо харын. Бир талазында, цемент чокта шуут хоржок. Кайы-даа регионга баргаш, республиканың хөгжүлдезинге эргежок чугула материалдар дилеп чеде бээрге, цементиден бериңер дээр. Цементиниг турган болзувусса, хандырылгавыс эки турар ийик. Цемент чогундан арга-арыгларывыс тазарып, хөмсүгларывыс кадып эгелээн. Өске талазында, цемент заводун Улуг-Хемниң суундан чүгле 280 метр черде тудуп турар. Ол хемчээл оода-ла чартык километр болуру кай! Ооң артыда Хайыракан дээрге чаңгыс ходугур даг эвес болгай. Ол артыы талазында кезек-кезек даглар, тейлерден — бүдүн бөлүктен тургустунган. Заводтуң херегрелиинге чугай алыр чериңге база четтим. Будун улуг телиги ырындан эгелеп алыр бол. Каш чыл болгаш ол тей чиде бээр. Хайыраканы күрүнениң бойдус тураскаалы болдурар дизе, ол тейге дээп болбас дээни ол. Ам ол тейже машиналар үнер орукту кылып эгелей берген чорду. Кара-Чаатының дой-довураанче баар оруктуң асфальттылаашкыны база эрткен чылын-на эгелээн болгай.

ШЫП-ШЫПШЫҢ ХЕВЭЭР

Цемент заводу: туттунар бе, туттунмас бе?

Бисте улуг объектилер тудар дуржулга чок деп болбас. «Тыва даг-дугү» комбинатты тударынга бүгү чурт дузалашкан. Он-он миллион рубль өртектиг цемент заводунуң тудуун херектеннерге бүзүреп кааш, боттары хая көрүп берген улуг даргаларны буруудадып ор мен.

Ийе харын, частырыгны кылган-дыр бис. Ынчалза-даа ол олумнуг частырыг эвес-тир, эдип алырының аргалары бар. Даарта эвес, бөгүн дораан шиитпирлиг хөделиишкиннер негеттинип келген. Соңгаар бүдүрүлгелер бистиң, караа ажыттынмаан дииc оолдары ышкаш, электенди чоруувусту билир эвес, олар баш бурунгаар дүтүржүлгe бээугаап, демир конструкцияларын цемент заводунуң девискээринде оваалап эгелээн; заводтуң дериг-херекселдерин шагда-ла кээп эгелей берген. Капитал тудуг килдизиниң складтарында плиталар, соодунчулар, котёлдар дээш чүнү чок дээр! Цемент заводунга келген дериг-херекселдер Абаза станциязында база тырлып чыдып берген.

Бо бүгү материалдар чоорту дадарып, эргижиреп, бооттынып эгелээр болгай.

Ооң-биле чергелештир кадрлар чедишпези бир хай-халап болган. Цемент заводунуң тудуунуң дирекциязында он ажыг кижиден ам чүгле үш кижи арткан.

— Бөгүн биске эвээш дизе-ле 10-15 инженер-техниктиг ажылдакчылар доп-дораан херек — деп, чаа директор Николай Пряхин чугаалап орар. — Бистиң бир чыл чартык дургузунда Красноярскиниң цемент заводунга өөредип алганывыс Мерген Анай-оол Севеттер ажылынче чүткүп, хоорккуском даргалай берген. Чаңгыс-ла идегеливис ол турган болгай.

Шагаан-Арыгның эвес, Тываның цемент заводунуң тудуунуң мурнунда шак мындыг берге айтырыглар тургустунган-дыр. Бир-тээ, Шагаан-Арыг хоорайга Москвадан кээп турар эртемденнер эвес, бистер чурттаар болганывыста, хоорай чурттакчыларындан, депутаттардан болгаш республика солуннарының корреспондентилеринден тургустунган делегациязы Свердловск областының Невьянск хоорайынче аъткарза кандыгыл деп саналдыт мен. Күчүзү бистиң заводувустан каш катап улуг цемент заводун ол хоорайга Совет Эвилелинде эң сөөлүнде тудкан, 2-3 чыл бурунгаар. Ол цементиниң бистиң туттунар деп турар заводувус ышкаш, кургаг арга-биле бүдүрүп турар. Заводту көрүп, ол хоорайның чурттакчыларының санал-оналдарын дыңнап алгаш келгей бис.

Канчап-даа кээрге, сөөлгү сөс Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчыларынга онаажыр болгу дег.

Кодур-оол ОЮН
(«Шынның» корр.).

Рынок болгаш амыдырал

ТУДУП АЛЫР ДЕП БОДААР БОЛЗА...

«Шын» солунунуң чогаадыкчы ажылдакчылары ол-бо районнарга чорааш, солунунуң номчукчулары-биле бо-ла ужуражы бээр. Ол ужуражышкыннар үезинде номчукчуларның айтырбас-ла айтырыы чок болур. Хуузунда бажың тудуп алырда, чээлини кайыын, кайы хире хуусааның иштинде ап болурул дээн айтырыгларны олар бистен болганчок-ла айтыра бээр чорду. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде кижи бүрүзүн дүвүреттес айтырыг-ла чок. Ынчангаш номчукчуларның сонуургаан айтырыгларын салып, аңаа чогумчалыг харыы алыр бодап турары-даа чөп. Эрткен чылды төнчүледир бистиң чамдык ажылдакчыларывыс Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажы база Кызыл районнуң Күңгүртүг суурнуң чурттакчылары-биле база ужурашкан. Ол ужуражылгалар үезинде номчукчулар база айтырыглар салган.

Бистиң номчукчуларывыстың сонуургап турар айтырыгларынга харыы бээри-биле Ажаалга банкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги Валентина Александровна Ооржактан дилег кылган бис. Ооң бистиң айтырыгларывыска харыылааны бо.

— «Тере-Хөл» совхозтуң тудугжузу Сергей Серен болгаш Чыраа-Бажы суурнуң чамдык чурттакчылары хуу бажың тудуп алырда, чээлини канчаар, кайыын ап болурул деп айтырыглар салып турар. Номчукчуларның айтырыгларынга харылап берип көрүңерем.

— Ийет, чөп айтырыг-дыр. Солуннуң номчукчуларының айтырыынга харыы бээр мурнунда мону черле чугаалап каайн. РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың июль 13-теги доктаалынга, «РСФСР-де банкылар болгаш банк ажыл-чорудулгазының дугайында» РСФСР-ниң 1990 чылдың декабрь 2-де хүлээп алган Хоойлузунга дүүштүр бистиң банкының мурнунда турган статузу өскерилген болдур ийин. ССРЭ-ниң Ажаалга банкызындан чарылгаш, ам РСФСР-ниң Ажаалга банкызы кылдыр эде тургустунган. Ынчангаш Ажаалга банкызының салбырларынга улуг эргени берген. Ам чээли лимидин бээрин үстүүртен манавайн, а чоннуң хостуг акша-хөреңгизин кириштирип тургаш, чонга-даа, бүдүрүлгелерге-даа база организацияларга-даа чээли берип болур эргелиг апарган бис.

Күңгүртүг суурнуң чурттакчызы С. Серен база Чыраа-Бажындан улус бажың тудуп алыр дугайында чээли дугайында айтырыг салган дидинер. Аңаа мындыг харыыны берип болур мен. Эрткен 1990 чылда бажың тудуп алыры-биле болгаш мал-маган садып алыры-биле Кызыл районнуң чонунга 470 муң рубльди чээлиге бердивис, а Чөөн-Хемчик районга 370 муң рубльди. Бистиң берген чээливистен үстүнде ады кирип турар хамаатылар база алган боор деп бодаар-ла кижи-дир мен. Бир эвес албайн-даа барган болза, бо чылын чээли ап болурунуң аргазы бар. Ниитизи-биле бүдүн республиканы алыр болза, 1990 чылда бажың тудуп алыры-биле 3 миллион 650 муң рубльдиң чээлизин берген бис.

— Чээли алган дээш хуу база төлээр эвес чүве бе? Ол хуу чеже боор турарыл?

— Бажың тудуп алыры-биле чээли алган дээш төлээр хуу мындыг. Хоорай черге 3, кодээ черлерге 2 хуу. Ол ам дээрезинде ындыг

Интервью

боор турар. Моон соңгаар чүвени канчап билир, өскерли бээр-даа чадавас. Чээлини 20 муң рубль чедир берип турар. Чээли алган соонда үш дүтаар чылындан эгелеп төлеп эгелээр. Ниитизи-биле 25 чыл дургузунда төлээр. А кодээ черлерге бажың тудуп алыр дээш чээлиге алган акшаны 50 чыл иштинде төлээр. Ынчалза-даа мону чугаалап каар бодадым. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде чээли алган дээш төлээр ужурлуг хуу бедиир, а чээлини төлээр хуусаазы кызырлыр боор деп бодаар мен. Чээлини 50 чыл хуусаалыг бээри хөй-дүр. Чоннуң алган чээлизин Ажаалга банкылары дедир эгидер ужурлуг. Моон мурнунда чылдарда чээлини 10 чыл хуусаалыг берип турдувус. Бо чылдан эгелеп ол хуусааны 8 чылга чедир кызырган.

— Чээли алгаш, белен тудуп каан дача садып ап болур ирги бе?

— Дача бажыңнары тудуп алырынга чээлини берип турар. Белен тудуп каан дача садып алыр кылдыр чээли бербейн турар. Ол хамыдыышкын болу бээр. Дача бажыңнарын тудуп кылган бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны дамчыштыр белен бажыңнарны садып ап болур. 1988 чылдан 1990 чылга чедир дача бажыңнары тудуп алыр база садып алыр кылдыр 5000 рубль акшаны 10 чыл иштинде төлээр кылдыр берип турдувус. Чээли алган дээш баштай 0,5 хуууну, ооң соонда 3 хуууну тыртып ап келдивис.

1991 чылдың январьдан эгелеп дача бажыңнары садып алыры-биле 10 000 рубль чедир чээлини 8 чыл хуусаалыг берип эгелээн бис. Ону чээли алган соонда, дараазында кварталдан эгелеп төлеп эгелээр. Республиканың Ажаалга банкызының албан черлери амыдырал байдалын экижидип, амгы алыры-биле база бойдустуң халавынга таварышкан болгаш өске-даа таварылгаларда 2 муң рубль чедир кыска хуусаалыг чээлини берип эгелей берген. Ооң хуусаазы үш чыл. Чээли алган дээш тыртар хуузу 14-тен 16 хуу чедир. 2000 рубль чедир чээли бээр дугайында шииттирни чоннуң чурттап турар районнарының Ажаалга банкызының эргелекчизи хүлээп алыр эргелиг.

— Бажың тудуп алыр дээш алган чээли акшазын өскээр ажыглай бээр таварылгалар турган бе, Валентина Александровна? Ындыг чижектерни чугаалап болур силер бе?

— Кандыг-даа чүве турар боор-дур ийин, харын. Бажың тудуп алыйн дээш, акша чээп алгаш, ону соора ажыглай бээр кижилер база бар. Чиик машина садып апкан кижилер безин бар. Ынчангаш ону болдурбазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнары-биле кады Ажаалга банкызының системазында тускай комиссияны тургускан. Ол комиссияның кежигүннери чээлини шын ажыглап турарын доктаамал хынап турар. Чээлини шын эвес ажыглай берген таварылгада 20 хуу чедир торгаал онаар. Азы алган чээлизин дедир бүрүн төлеттирер. Ону күүсетпейн баар болза, суд дамчыштыр төледир.

— Бажың тудуп алыры-биле кайы-даа банкыга баргаш, чээлини ап болур ышкажыл?

— Чүге ап болбас деп? Ынчалза-даа мындыг бир чүүлдү солуннуң номчукчулары билип алза черле артык эвес боор. Чоннуң шыгжаткан акшазы хөй Ажаалга банкыларындан чон чээлини хөйнү ап болур. Ынчан бажың тудуп алыр дээш кижилерниң саны база арбып болур. Ажаалга банкызында чоннуң шыгжаткан акшазы эвээш районнар база тургулаар. Ынчап барган таварылгада бажың тудуп алыр чээли алыры ындыг районнарга бергедей берип база болур. Ындыг чээли алыр деп бодаан кижилер чурттап турар районнарының Ажаалга банкыларынга барып болур силер.

— Чоннуң сонуургаан айтырыгларынга харыы бергениңер дээш четтирдивис.

Манай-оол ОЮН интервьюну алган.

БУЯННЫГ ДУЗА

Алдан-Маадыр суурда инвалидтерге болгаш кырганнарга ачы-буянын чедирип чорууларының бирээзи Александра Шүрженеевна Ооржак. Неделя хүннерин графиктеп алгаш, аарыг улустуң бажыңнарынга барып, кадыын хайгаарап, чок эмнерни тыпчып берип турар. Аажок сагыш-човангыр кижи. Кырганнарның бажыңнарының чаның чаагайжыдар ажылче суурнуң комсомол, пионер организацияларын эвилеледеп турар. Херимнерин чутайлап, бокту аштап, кажаазының иштин дескилеп, картошказын касчып берип турары мактанчыг. Бо буянныг херектен агитквартиралар чыда калбайн турар.

Кырганнардан ангыда суурда дузалажыр кижизи чок, одаар одунга-даа чединмейн баар кижилерни Александра Шүрженеевна кичээнгейге алган. Совхоз удуртукчуларынга, районнуң социал хандырылга килдизинге айтырыгларны тургузуп турар. 1989 чылда он үш өг-бүлеге халас көмүрнү дүжүртүп берген. Эрткен чылын чээрби өг-бүлеге дүжүрткен. Ооң иштинде сезиңге халаска берген.

Он инвалидтер, кадыы кошкак үжен хоочуннар садыгдан бараалнарны ооцур чок садып алыр шииткирни хүлээп алганы — база буянныг чоруктуң чижээ. Документилери чок болганындан пенсия албайн турган кырганнарны тодарадып, комиссияже киирген.

Он ажыг чылдарда медээ Советти удуртуп чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада А. Ш. Ооржак чонунга мындыг буянны өргүп чоруур.

Сундуй КУУЛАР.

«КАЪК»

Каък — кагдынган суурларның бирээзи турган. Ынчангаш салбырының чону социал-экономиктиг хөгжүлдени шапкынчыдып, ажылды катап сергедери-биле эрткен чылдың бирги чартыында «Каък» кооперативи тургускан. Ооң даргазынга аныяк специалист Александр Кыргысты чаңгыс чер-чурттуглары бадылаан. Эвээш үениң дургузунда кооператив бодунуң дээштиин, ажыктыын бадыткай берген. Клубту септеп дерээн, магазинни ажыткан, хлеб быжырар чер база ажылдап эгелээн. Хөй кыргыыр пунктуну тудкан. План бүдүреар ам чоокку үеде чурттаганың 10 бажыңын, гаражты, саар 100 инек кирер кажааны тудар.

Амгы үеде салбырда 7045 шээр мал бар. Кыштаглаашкын эки эртип турар. Очур-оол Самбууның, Андрей Шалганның. Кара-оол Кыргыстың хою хүрмендн 1991 чылда 100 молдурганы семиртип азыраар. Амгы үеде кооперативтиң ажылчыннары часкы тарылгага белеткенип турар. Бо чазын 400 гектарга тараа база 1841 гектарга мал чеми культураларны тарыыр.

Кооперативтиң ажылын экижидеринге улуг дуза херек. Суурда магазин ажыттынган болза-даа, малчыннарга автомагазин барбайн турар. Бараалнар ховар. Элегес ажылчын кооперациязы олче сагып салыры негеттинип келген. Ол ышкаш мал оорлаар чорук ковудээн. Ооң-биле демисел дыка кошкак.

Чоокта чаа ол кооперативтиң ажылчыннарының ниити хуралы болуп эрткен. Аңаа С. Тока аттыг совхозтуң директору В. Ооржак, Таңды район Совединиң даргазының оралакчызы Е. Ажи, Элегес кожууннуң Совединиң даргазы Г. Ондар олар олуруп каан. Ажылчыннар удуртукчулардан хөй санныг айтырыгларны салгылаан.

Семен ОЮН.
Бай-Хаак суур.

БЫЗАА АЖААКЧЫЗЫ

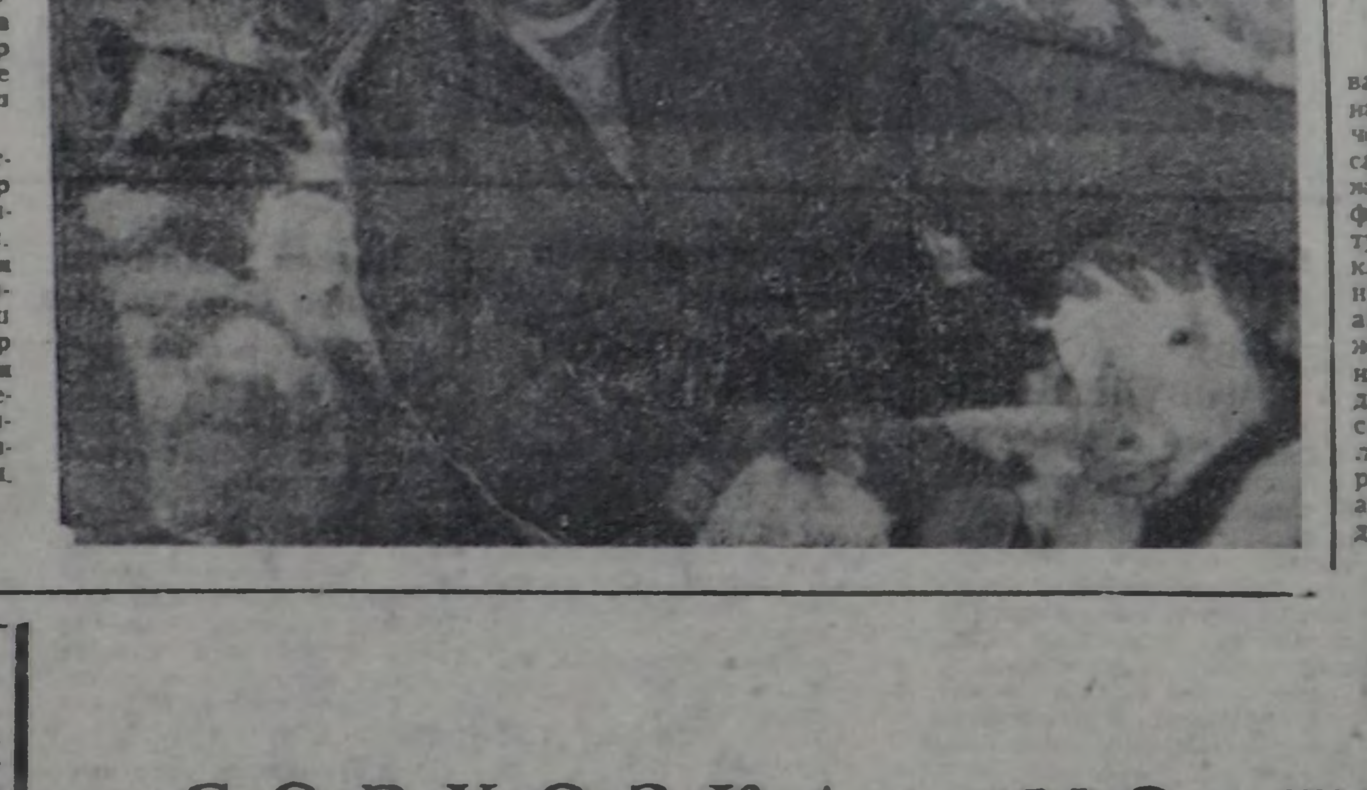

ЧУРУКТА: «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Дагда Доң-Терек сүт-бараан фермазында бызаалар ажаакчызы — Алефтина Бузур-ооловна Моңгуш.

Ферманың иштери төрүп турар. Бызаа ажаакчызының ажыл-ижинде нарын чүүлдер бар. Чаш малдың чамдыызынга сүттү база бээр. Чымчак кок сигенни эккеп салыр. Бызааларны хайгаараар. Кажаа ой-тавында чылыг турар ужурлуг. Мал эмчизи-биле доктаамал сүмележир дээш оон-даа ыңай.

Бызаалар дыштанып чыттылар. Оларга каап бээр сигенни малчын кирип келди. Сүтну база эккеп алды. Ферма ажылчыныңын ажыл-ижи ынчаар улажып-ла турар. Алефтина Моңгуш үш чыл улаштыр бызаалар азырап өстүрүп, малдың баш санынга онаашкыр немелде дензини алырын кызымак ажылы-биле чедиишкинниг боттандырып келген.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

ДЭЭРЕ ЧӨВҮЛЕЛ

Чаа-Хөл эмнелгезинден херээженнер чөвүлели «Найырал» совхозта эки чөвүлел деп санадып турар. Бо коллективте сезен бир херээжен ажылдап турар. Бистиң херээженнеривис школа коллективи-биле сырый харылзаалыг. Суурнуң чагаайжыдылгазынга кирживи турар бис. Дузалал ажыл-агыйын, огород тударын деткиир, үрезиннер-биле хандырарын чедип алган.

Ажылдыныстын база бир кол угланышкыны — херээжен чоннуң чогаадылгазын сайзырадыры. Аргаан, дааран кылдыглар, аъш-чем делгелгелерин организастап, тиилекчилерин шаңнап, шевердерниң арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып турар бис.

Лидия ДАРЖАП.

Керээ чарганнарның хомудалы

СОВХОЗКА МӨЛЧҮТКЕНИВИС

Төп солуннардан номчуп көөрүвүске, бода мал кадаргаш, немелде дензи алган кижилер дыка-ла оругалы болур чорду. Бис чоонган бис деп бодал башка кирген чүве. Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң ынчангы зоотехниги Николай Дартай-оолдуң «Акша ажылдап алыр деп бодаар болзуңарза, ол-ла-дыр, молдургаларны хүлээп алгаш, чайладыр семиртиптинер. Силерге бүгү тала-биле дузалаар мен» — дээни бисти улам хөй аъттыг кииргеи.

Нелээ 70 баш молдурга хүлээп алдывыс. Ооң кырынга 44 баш база немешкен. Баштай оларны сыынага бир ай кадардывыс. Ооң тайга эдээ болуп Кара-Белдирже үндүрү бердивис. Бирээвис керээ дээш бир ай сүрүшкен. Ынчап турувуста зоотехник Николай Дартай-оол совхозтан үнүп чорупкан болду. Элээн болганда керээ саазыны муң-не бүде берген. Ынаа кол нурууузунда бистиң хүлээлгеливистиң ти айыткан. Чидирер болза, албан төлээр дээш-ле барган. А совхоз чүну хүлээниин турарын тода ыйытпаан. Сөөлүнде кээп бо бүгүте экономистер буруулуг дип тилер.

Чаргылдажып чорук турар чай чок үе келген. Молдургаларывысты Кара-Белдирден сүргеш, Улуг-Хемни кежир ойлаткаш, тайга-таңды кырында Хам-Дыт деп чайлагга эккелдивис. Молдургаларывыстың семирип турары-даа кедергей.

Күс дүшкен, санажыр үе келген. Молдургаларывысты Улуг-Хемни кежиргеш, Хайыраканга эккелдивис. Маңаа-даа деңзилетпейн, Арыг-Бажынче аппарыңар дитен. Аңаа баарывыска мурнунда деңзилеп турган бичии деңзивис чок. КамАЗ-тар деңзилээр улуг автодеңзи бар болду. Аңаа канчап деңзилээр боор. 300 килограммдан өрү деңзилээрни кордүнген деңзиге аан. Дедир Хайыраканга келдивис. «Молдургаларны Арыг-Бажы фермазындан алган силер, аңаа дужаар, аңаа деңзиледир силер» дишти. Ам канчаар, 114 молдургаларывысты база-ла аай-дедир сүрүп кирияпвис.

Молдургаларывысты карак ажыттан деңзилеп кааңкан. Түңнелинде биске төлевирин чүгле баштайгы 70 баштың немелде деңзизин дээш куду өртек-биле төлээн. 44 башты чүгле кадарганы дээш бичии чүве төлээн. Молдургаларны аай-дедир чайлаглаткаңывыс дээш компенсация безин бербээн. Оларны бис нелээ чайладыр дүъ-дүс чокка кадарып келген болгай бис. Беш ай дургузунда кызып-кылайып келгеш, чүгле 700-700 рубль алдывыс. Хүлээп алган малывыстан чаңгысты-даа чидирип, хоратпаан болгай бис.

Үнгү-чыдын чок ажылывыстың түңнели бисти бичии-даа өөртпээн. Ынчалза-даа совхоз амыраан боор: молдургаларын барык халаска семиртип алган.

Совхозка каржызы-биле мөлчүткеш, нелээ олурул алгаш, ынчаар бодап ордувус ийин: «кижи бажынга өре чыдывас дээр болгай. 4-5 хире молдургадан соккаш, эъдин сайгарыпкан болзувусса, оруңга оларның өртээн төлээриң чедер болгаш совхозтуң биске берген төлевиринден үшчок артык болур турган боор». Чамдык кадарчыларның хөй мал «чидирерниң» чылдагааны бодаа [illegible].

Ай 3-4 ай болгаш, совхозка мал семиртип бээр кадарчылар демей-ле херек апаар. Ам аңаа бистер мөлчүттүрүксээр кижилер тыптыр ирги бе?

Тенов ООЛАК.
Балы АДЫГ-ТҮЛҮШ.
Улуг-Хем район.

Ивилер болгаш ивижи

Ыраккы Тожунуң тайгаларынга четкен кижи кылын чүм харда оъттаан кодан-кодан ивилерни бо-ла көрүп болур. Ол дээрге ук черниң эрес-кежээ малчыннарының азырап, өстүрген малы-дыр. Дөртен чыл бурунгаар Тожуга иви бажының саны он тос муң чедип турган болза, сөөлгү үеде ол элээн хөй кызырылган. Оон кол чылдагааны — ивиниң санын өстүреринче болгаш ында кадыг-берге байдалдарда ажылдап, чурттап турар чоннуң амыдыралынче ханы кичээнгейни углаидырбаанында база малдан дужааган продукция дээш кижилерге төлевириниң дыка эвээжинден болуп келген.

Ивини ажылгыр, эрес болгаш тура-соруктуг, дидим кижилер кадарып шыдаар. Чүге дизе, ээн тайгаларга ону араатан аңнардан база камгалаар апаар. Ындыг кижилерниң бирээзи «Тоора-Хем» совхозтуң Баш-Хемде дуржулгалыг малчыннарының бирээзи Точка Лопсан-Базыр. Бо ивижи малдың чаш төлүн өстүрер болгаш өске-даа продукция алыр талазы-биле республикага эки көргүзүглерни чыл санында чедип ап келген. Хөй чылдарда ак сеткилдиг кызымак күш-ажылы дээш ол ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйының чедиишкиннериниң Москвада делгелгезиниң «Москвич» деп автомобили-биле шаңнаткан.

Мурнакчы ивижиниң коданында кыштаглаашкын эки эртип турар.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: Тожунуң ивижизи Т. Лопсан-Базыр; тайгада ивилер.

Авторнуң фотолары.

КҮСТЕН БЕЛЕТКЕНИР

Кур-Чор суурда улуг назылыгларның бирээзи Соскур-оол Ховалыгның чугаазы:

— Бо чылын 87 харлаар мен. Шаанда тыва чон Шагаага күзүн-не белеткенип эгелээр турган. Эң семис хойнуң азы сергениң эъдин Шагаа хүнүнге ажыглаары-биле үүжелеп каар. Чиик соккан бода малдың (инек) хендирбезин Шагаага чедир дүлүп чиикеш, оон сөөгүн белеткеп шыгжаар. Чоок-кавы аалдар база-ла ындыг. Эң күштүг, эптиг эр кижилер ол хендирбе сөөгүн сый шанчар. Оларның сый чадаан сөөгүнге кадак баглааш азып каар. Ону сыккан кижи улуг шаңналдыг.

Шагаа мурнуу чарынында кайы аалдан шагаалап эгелээрин дугурушкан турар. Аңаа хүн үнмээнде чарлаттынган аалдарның улуг, биче кижилери чыглыр. Озалдаан кижилерни харга олуртуп, хемчег көргүзер турган.

Өг бүрүзү эң улуг паштарын доллур эъттерни уларуртуп каан турар. Улуг-биче кижилер чолукшуп мендилежир. Назыны аныктары бодундан улуг кижилерниң ийи холдарының адаандан ийи холдап, адыштары-биле өрү көдүрер турган. Эң улуг назылыг кижи саң салып, аъш-чемниң дээжизин чажып, ак чем (сүттү) ыдай-бээр ыдамнап, оът-сиген, тараа-быдаа элбек болзун, мал-маган, улуг-биче кижилер аарып сыргылавазын деп чалбарыыр.

Тевек тевери эң-не нарын база солун турган. Ону тевери каш янзы: бөзып тевери, чиңиэри, далгыыры, кызыл-чиңнэри дээш баар. Чөөн кожуунга Түлүштер сумузундан Келдир-оол деп кижи тевектээринге кымга-даа алдыртпас чораан. Тевектээрниң бүгү хевирлериниң түңнээрге, үстү 1300-1400-тен ашпас турган. Келдир-оол чүтле өйлеп тевер, ол дээш бай ындалдыг кижилер арасында маргыжып, аът-хөлүн дужуп берип, чадаг безин чалып тургулаан.

Тыва улус чыл эгезин омак-хөглүг, аъштыг-чемниг, эптиг-демниг уткуур. Ынчангаш бүдүн чыл дургузунда бүгү чүве таарымчалыг турар ужурлуг дижирлер.

Шагаалап турда, ыыттыныызан, катгы-ытки дагларга чалгылалып турар чоор — деп, кырган чугаазын доосту.

Эрензен ТЕЖИТ.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ-БИЛЕ

Кызыл районда «Кара-Хаак» совхозтуң (директору М. В. Петров, партком секретары В. В. Топоев) ажыл, амыдыралында сөөлгү чылдарда элээн өскерлиишкиннер болгулаан. Ук совхоз колдуунда-ла картофель болгаш ногаа аймаа өстүрүп ажаар угланыышкынныг. Кызыл хоорайның чурттакчылары «Кара-Хаактың» ногаазын, ылангыя амданныг чаагай арбузун күзелдии-биле садып ап турарлар.

Совхоз эрткен чылын 5 муң кыс кастарны Саян артындан садып эккеп алгаш, хөлдүг, суглуг, таарымчалыг черде тургузуп, өстүрүп ажаай берген. Чазын олар төрүп эгелээр. Ол куштарның баш санын көвүдедир өстүргеш, оларның эъдин болгаш бичии оолдарын орулга кииирип алыры-биле күрүнеге дужаап, чонга садып эгелээр. Оон-биле ол ажыл-агыйда куш азырар чаа адыр тывылганы ажыктыг болгаш бир солун чүүл болуп турар.

Хөй чылының эгелээни-биле чергелештир «Кара-Хаак» совхозтуң малчыннары аренда керээзинче диги-биле кирген.

— Амгы үеде аренда керээзиниң ужур-дузазының улуун, ажыктыын, ону канчаар боттандырып чорударынга малчыннарны эрткен чылдың декабрь айга чедир ыяк өөреткеш, олар-биле совхоз тус-тус керээни чаргаш, ат салгылаан; оон негелделери малчын өг-бүле бүрүзүнде бар. Малчын кижи бүрүзү чарылгазын, орулгазын боду санап, ээзээ чарыгдалды үндүрүп турган, хөй продукция алырын биле берген. Ынчангаш «Кара-Хаактың» малчыннары чаа чылда аренда керээзи-биле сонуургалдыг, холу дыныг ажылдап кирипкеннер — деп, мал ажылының талазы-биле цех начальниги, улуг мал эмчизиниң болгаш зоотехниктиң хүлээлгезин күүседип турар С. Б. Норбужук таныштырды. Ол кедээ ажылдагый техникумун дооскаш, ол шугумда 14 чыл ажылдап чоруур болгаш арга-дуржулгалыг кижи болду.

«Кара-Хаак» совхоз 250 чылгы, 10700 шээр малдыг. Олары амдыызында хүрменди кыш ажып турар. Төрүүр хой, өшкү үш бригадада чардынган. 14 кодан хойну, 2 кодан өшкүнү тарып боозаткан. Олар ам февральдың ортан үезинден төрүп эгелээр. Мал оолдаашкынынга белеткел кандыгыл деп айтырыгга С. Б. Норбужук мынчаар харыылады:

— Эрткен чайын чаъс бары чок болганындан суггат чок черлерниң сигени таарыы үнген. Ынчангаш сиген-даа, саван-даа ажаап алганывыс эвээш. 600 хире тонна. А малчыннарның боттарының кезип белеткел алган сигени кыштагларда чедиштингеп. Саванны немей ам Ермаковск районда 10 кижи составтыг белеткеп турар, оон удур соортуп ап тур бис. Ону четчир шаа-биле малчыннарга курлавыр кылдыр үлээр. Бистиң малчыннарывыс шупту бажыннарда чурттап, одаар чүүл-биле хандыртынган. Ийи чаа кыштагны — кажаа-хораны, малчынның чурттаар оран-савазын бүрүн дериг кылган бис. Ында ам малчын өг-бүлелер чурттап, ажылдап турар. База бир чаа чүүл — малчын кыштаглар шуптузу электри чырыы-биле хандыртынган. Электри күжүн малчыннар мал-маганга суг изидип бээринге ажыглап турар. Олар ам телевизорну-даа көрүп, радиону-даа дыңнап орарлар. Автомагазин график ёзугаар малчыннарны кезип чоруп турар.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

АКСЫВЫС ТЫРТЫП КӨРЭЭЛИҢЕР

Аныяктарга ажыл чок деп турар, ол шын эвес деп бодаар мен. Ажыл ковей, кижи кужу бөгүн кодээде чедишпейн туру. Бистиң совхозка бо хүннерде механизаторлар, чолаачылар, малчыннар, тудугжулар чугула херек. Арагалаар, ажыл шагы үзер, харысалга чок кижилер рынок экономиказының үезинде ала-чайгаарла ажылдан сывырлыр, ажыл тыппас апаар.

Аныяктар аразында ажыл чорудар комиссия дээштиг ажылдарны чон ортузунда чорутпайн турар. Ийи-чаңгыс телевизорга көзүлген ажыл чүү боор. Удуртукчулар чон аразынче киргеш, чонувусту хей-аът кииріп, чамдык ойлук чок чулчуруушкуннар, бодалдардан актыы-биле чарып, шын орукче углаалыңар!

Тываның чогаалчылары-биле эгелеп чоруур чогаалчылар база-ла аныяктарга кижизидикчи эстетика чок маргыштылар. Чүү-кандыг-даа болза, чогаалчы эргелиг чогаалчыларга мөгейип четтиргеш, чогаалчы болур эш-өөрге «четтирдим» дээш, урут-дарыымга улугну улуг дээр, хүндүлээр деп чагыым хажытпас мен. К.-Э. К. Кудажының, Ю. Ш. Кюнзегештиң, А. А. Даржайның, М. К. Өлчей-оолдуң чогаалдарын канчап багай дээр бис. Хоотуннарны чүү дээш «балдырлаар» бис? Коммунистиг-даа, демократтыг-даа чугаа-соотту ырак-ырак бодап алгаш шугулап болза эки.

Сөөлгү үеде шын эвес сагыш-сеткил-биле аныяктарның бажын тооредип, улуг кижилеривисти хүндүлевес чорукту кыпсып, аныяк-өскенге багай салдар чедирип турар-дыр бис. Ынчаар чурттап болбас.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

Шагаага уткуштур

ААЛДАР ДУРГААР

Бурун шагдан бээр-ле Шагааны тыва улус чылдың-на демдеглеп эрттирип келген. Кижилерниң сагыш-сеткилин ажыдып, ойнап-хөглеп, үнүп келген чаа чылды уткуп турган бурунгу байырлалы — Шагаа тургазының улуг назылыг өгбелеримден дыңнап, сөөлзүредир бодум көрүп-даа келдим. Ынчалза-даа кажан Тывага улусчу революция тиилээн соонда, Шагааның ёзулалдары, чаңчылдары чоорту уттундуруп, харын-даа хоруп каан. Ынчан ол байырлалды чоннуң чаңчылы эвес, сарыг-шажынның сагылгазы-дыр деп шын эвес суртаалдап турганының уржуу болганы чугаажок. Ажыы-биле чугаалаар болза, Шагаа байырлалы шажынның мурнунда-ла тывылган чаңчыл болур. Үе-шаг эргилдезин демдеглээр, оваа, суг бажы дагыыр, отка чүдүүр, тайга-таңдыга чалбарыыр, саң салыр ёзулал-чаңчылдар амыдыралдың баштайгы үезинде-ле тывылган дээрзин эртемденнер бузуредип турар болгай.

Шагааны Оюннар чурту — Таңды кожуунга улуг байырлал кылдыр сагып, демдеглеп турганын бичии тургаш-ла эскерген мен. Кара-Догаанга чурттап чораан Сиирин, Маадыр, Агбаан-Демчи, Чамыян, Бүрүшкек-Кулак, Хиикпен, Анай-оол, Чылгычы, Шогжат, Шыырап, Бора-Хөө, Узун-Сиириң оларның аалдарынга Шагааны эрттирип турганынга амгы үеде Кызылда Хоочуннар бажыңында чурттап турар эжим Сергей Дунгуп-оол-биле келээ киржип, ойнап-хөглеп-даа турдувус.

Ынчан чүвени шору биле берген, 11 хар чеде берген оолдар турдувус. Шагааны аалдар дургаар дойлаар. Бир аалга чеде бирдивис. Аалдың эң улуг назылыг кижизи улусту баштап алгаш, тей кырынга үнүп келгеш, ак сүдүн ол-бо чүкче йөрээл сөстерин чугаалап тургаш, оргаэн соонда, оюн-тоглаа эгелээн. Аалдың улуг кижилери хар оваалаааш, чалама кылгаш, калбак даш кырынга саң салып, артыш урүп каан соонда, чыылган чон таңды-тайгазынга тейлеп, сөгүрүп тургулаар.

Аъш-чемниң дээжизин Таңды сыннарынче өргүп, чашкан соонда, улуг, биче чон амыр-менди солчуп, чолугуп, байыр чедиришкен дараа Шагаа дойлары кожа-кожа аалдарже, кыштагларже улажып чоруп каар. Кышкы сооксумаар хүн турза-даа шана, шанак сөөрткен кижилер тейлер баштарындан чуңгулап эгелээр. Бистер, бир үе оолдар, уруглар чуңгулап, тевек теп, чижип-даа турар бис. Кайы-даа аалга кирерге аъш-чем арбын-на, саржаг-чигир кадык, боова-боорзак, ааржы, курут, дүлген эът, быдаа дээш чоруп каар. Ынчан чем харамнаныр кижилер-даа турбас чораан. Шынап-ла, тыва улустуң Шагаа ёзулалдары, чаңчылдары кижилерниң сагыш-сеткилин ооргуп, оюн-тоглаазын байыдып, найыралын быжыктырып турганын ынчап эскерген мен.

Аъттыг, чадаг кижилер кожа-кожа аалдарже чорупкаш, шагаа хүннери төнгүжеге дойлаар. Олар хөл шыдыраага, тевекке, чүгүлаарынга маргыжып-даа тургулады. Чамдык кижилер дүн-хүн чокка кажык, даалы ойнап, ырлаарынга, тывызыктаарынга чижип-даа турар чораан. Тиилекчи болганнарны шаңнап-мактап-даа турган боор. Ынчан ойтулааш оюннары база болуп турган. Бо дээрге кижилерниң урап чүүлүнүң чоорту хөгжүп органы деп бодаар мен.

Хөй чылының Шагаазы февраль 14-15 хүннеринде болуп эртер болгай. Аңаа белеткел ажылдары черчерде эгелей берген. Ынчаарга Шагааны айыл хүнү болдурбазының дугайын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалашканын, ынчаар шиитпирлээрин дыңнадым. Эки-дир. Моон соңгаар Шагаа байырлалы — тыва улустуң чылдың-на демдеглеп эрттирип турар улуг байырлалы болурун сеткилдиң ханызындан күзедим.

Данчай-оол ОЮН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

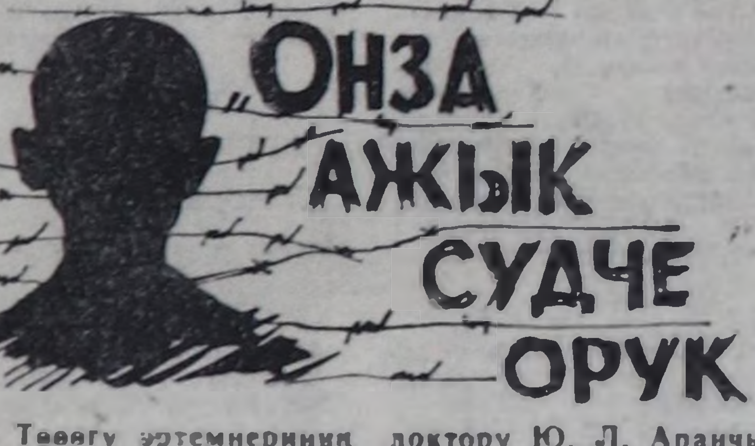

Төөгү эртемнериниң доктору Ю. Л. Аранчынның 1938 чылда ТАР-га болган суд чорудулгазының төөгүзүнге хамаарыштыр «Чогум баажызы чүдел?» деп очеригин эрткен чылын «Шын» солуннуң дыка хөй номерлеринге парлааныя билир болгаш номчаан силер. Ол очерктиң уланчызы «Онза ажык судче» орук» деп очеркти эртемден чоокта чаа бижип дооскан. Ында Тывага үжен чылдарда репрессияга таварышканнарның салым-чолунуң дугайында чугаалап турар. Ук очеркти албан документилеринге, ТАР-ның Оран камгалалының шериг чөвүлелиниң, Иштики херектер яамызының 1931 чылдан 1938 чылга чедир чыып анализтээн материалдарынга база 1956-1962 чылдарда прокуратура, суд органнарының шугуму-биле хынаан «контр» херектерниң агартылга документилеринге үндезилеп бижээн. Бөгүн очеркти парлап эгелээр-дир бис.

1933 чылдың октябрь 13-те «ТАР-ның онза ажык суду» контрреволюстуг японзурак организастың баштыңнары Чүрмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол база оларның чоок талалакчылары Пиринлей, Серен, Лопсаң, Тоткан, Сенгижик, Сунгаар-оол оларның херээн көрген. Чүрмит-Тажы, Хемчик-оол, Танчай, Пиринлей, Лопсаң, Сенгижик, Сунгаар-оол сугларны дээди хемчег-биле боолап шиидер, а Серен биле Тоткан ийини 8-8 чылда кара-бажыңга олуртур деп доктааткан. 26 чылдар эрткенде, 1964 чылдың октябрь 3-те РСФСР-ниң Дээди судунуң кеземче херектерниң талазы-биле суд коллегиязы үстүнде шииткелди нүгүл, барымдаа чок деп көргеш, күш чок болдурган.

Истелге болгаш суд чорудулгазының материалдарында шииттирген бурууну миниип турар болганда, кижилер ол үениң документилеринге мынчага чедир бүзүревишаан турар. Ындыг медерелди коктуг чораан кижилер деткип чораан. 1962 чылдың декабрь 12-де Тыва АССР-ниң прокуратуразынга база КАК-ка О. Полат мынчаар бижээн: «Чүрмит-Тажы баштаан контр бөлүк 1921 чылдан эгелеп революстуг чазакты узуткаар, Совет Эвилели-биле харылзааны үзер, Тыва биле Моолду каттыштыргаш, Японияга кадар дээш оралдажып келген. Тыва биле Моол бир домей чүдүлгелиг, чаңчылдарлыг дижип, херек кырында япон самурайларның Моолче халдаарын манап турганнар. 1921-ден 1936 чылга чедир үргүлчүлеп келген оларның харылзааларының дугайында материалдар архивтерде база феодал Оюн Тевер-оолдуң, Танчайның, Чүрмит-Тажының өчүктеринде бар. Бир эвес Чүрмит-Тажының бо бөлүүн чогуур өйүнде илеретпээн чүве болза, Тываны ССРЭ-ге каттыштырары кашчыл соңгаарлаар ийик». 1963 чылдың январь 15-те ол-ла Полат СЭКП ТК чанында Партияның контроль комитетинге болгаш ССРЭ-ниң Чингине прокурорунга мынча деп бижээн: «Бистер чүгле революстуг медерел-биле ажылдап турган бис, бөгүн кээп бистиң ол үениң революстуг хоойлу ёзузун үрегдээн деп буруудадып турар-дыр». Моон сыр өске тайылбырны оон оралакчызы чораан кижи бижээн.

1963 чылдың январь 26-да ТАР-ның Иштики херектер яамызының оралакчы сайыды чораан С. К. Намчак мынчаар бижээн: «ИХЯ-га 1931 чылдың октябрь 15-тен 1938 чылдың октябрь 15-ке чедир ажылдаан мен. Сөөлгү 1,5 чылдың дургузунда (1937-1938 ч.ч) революстуг хоойлулар, шынап-ла, херексеттинмейн турган чүве. Оон чылдагааны болза, ынчаарда сайыт турган Полат Москва чорааш, ТАР-ның ИХЯ чөвүлекчизинге И. П. Роговту чалап алгаш келген.

1. Роговтуң база сайыт Полаттың айтыышкыны-биле истелгеде чамдык кижилерге амыр-дыш бербейн, хүндүс-даа, дүне-даа олуртпайн бут кырынга тургузу байысаап, истекчилер солужуп турар, байысаадып турар кижи ол-ла хевээр турар байдалдыг апарган.

2. Рогов биле Полат ийи ынчаарда Сталинге чүдүүр үеде Совет Эвилелинге турган истелге чорударының методтарын үлегерлеп алганнар.

3. Буруудаттырган кижилерни чүге судка бербейн турган чүвел дизе, оларны коллегияга шиидип турган, ындыг шиитпирни чүгле сайыт Полат биле чөвүлекчи Рогов ийи үндүрер. Полат болза сайыт, коллегияның даргазы, ТАР Биче хурал Президиумунуң оралакчы даргазы, АРН ТК-ның Политбюро кежигүнү турган.

4. Истелгени, шынап-ла, ур үеде чорудуп, хоойлуну үреп, кижилерни хоругдалга хуусаа барымдаалавайн тудуп турдувус. Кижилерни бажыннаарының ордерлеринге Полат ат салып турган. Мен база-ла ордерлерге ат салып турганым чугаа чок. Чамдык кижилерни прокурорнуң чөпшээрели чокка сайыттың айтыышкыны-биле бажыннап турганывыс ылапты.

5. Революстуг хоойлу-дүрүмге чөрүштүр мээң күүлеткен бурууум улуг. Чүге дизе оралакчы сайыт турган, бодум каржы хажыдыышкыннарны кылып, өске ажылдакчыларның күүседип турганы каржызы-биле хоойлу-дүрүм үрегдээр чоруктарны чайладыр хемчеглерни албайн, а харын ажылымга өштүг хажыдыышкыннарны удуртулга болдуруп турдум.

6. Ол шагда ТАР-ның кеземче хоойлулары бар турза-даа, ИХЯ-ның ажылдакчыларында юридиктиг эртемниг кижи чок, олар чүгле чөвүлекчиниң азы сайыттың айтыышкыны-биле ажылдаар боор чүве.

7. Мен черле буруулуг мен. Хоойлу-дүрүм ёзузун үреп турганымны бурууу таап тур мен. Бир эвес ынчаарда Сталинге чүдүүр чорук турбаан болза, оон салдары кайын турар ийик. Ол халап хоойлу-дүрүм чорчуурүнге база-ла домей боор турду-ла ыйнаан.

Мынчангаш бодумнуң үүлгеткен чүүлдерим дээш партияның кандыг-даа кеземчезин хүлээп алыр мен, партия боду-ла шиитпирлезин.

Намчак».

Шынап-ла, С. К. Намчактың бурузун миниип турары ханы үндезилелдиг, чүге дизе 1938 чылдың октябрь 13-теги шииткел ИХЯ-ның чыгган материалдарынга даянгаш, баш удур чогаадып каан өчүктерни истелгеде кижилерни хапсоп, могадып, мугуртадып, коргудуп тургаш, оларның мээ-медерелинче күчүлел-биле тырып, чуруттундуруп алгаш угаан-медел оскундурарының кызыгаарынга чеде бээрге, дембээреп тура, өчүп берген чүвези болуп тур. Шак мындыг бадыткалды Бай-Кара Далай-Серен 1962 чылдың 8 айның 31-де, Биче-Ховалыг Сайын 1959 чылдың 3 айның 3-те, Михаил Пюрбюжал 1962 чылдың 9 айның 27-де, Кужугет Серен 1962 чылдың 11 айның 19-та херечилеп чугаалааннар.

1962 чылдың сентябрь 28-те Адыг-Түлүш Тондуп № 95 кеземче херээнге кирген кижилерге хамаарыштыр 1938 чылдың ноябрь 4-те берген өчүүнден ойталааш, ТАР-ның аныяктарының аразынга контр организация турган, оон киржикчилери Шавы, Намзырай база бодум турдувус, контр ажылды ук организация Танчайның удуртулгазы-биле чорудуп турду деп өчүктү истекчилер Мандараа, Артас, Тыртый-оол сугларның кыжаныынга болгаш албадалынга шыдашпайн берген мен деп тайылбырлаан.

Мынчангаш истелге-даа, суд-даа материалдарында огулуг шын чок, нүгүлден өске чүве чок — ТАРН III пленумунуң илеткели база доктаалы, онза ажык судтуң стенограммазы истелге-даа, суд-даа материалдары-биле ылгалыр чүвези чок нүгүл-дүр. Ынчангаш ол документилерниң юридиктиг-даа, моральдыг-даа күжү чок. Шын болза чаңгыс болур, алыс шын көрүнчүк-биле домей нүгүлдү чырыдыптар.

1990 чылдың кыжынында «Тувинская правдага», чазынында «Шынга» парлаттынган очеригимге үстүнде байдалды барымдаалааш, ТАРН III пленуму биле «Онза ажык судтуң» түңнелдерин база кандыг ужурларга чедирип келгенин чыыдарын оралдашпайн, кандыг чылдагааннар оларга чедирип келгенин истеп тывары оралдашкан мен. Мени чамдык солуннарга чогум шынын чугаалаарындан былдап турар, эргиде кижилерге чүдүүр медерелден адырылбаан, хей-ле эрткен-барган алыр-албас чүве каспарлап, харын-даа агартылга дилеп турар дээр янзылыг чемелеп-даа турду. Ийе, СЭКП обкомунуң 1988 чылдың декабрьда болган пленумунга «кижи болза чурттап турар үезинден, ниитилелинден хостуг тура албас, оон салымын эдилеп чоруур» деп чугаалааш, ол үеде ол-бо чүвеге киржип овуузуннут чурттап чораан, ам кээп бодунуң баажыланчак байдалын уттуп, бо үеге чыпшынып кончуг кижи болуксап чоруур чамдык кижилерниң оваарнырын күзээн ийик мен. «Чыгчының бодунда, чылгычының шыырында» дижир болгай, шынап-ла, «Онза ажык судка» олуржуп, нүгүлге таварыткан кижилерни каргажып, шаажылаарын негеп, мурнакчы демиселчи кылдыр бодун көргүзерин олар оралдажып чорааннар. Бөгүн бодунуң үезин карартып, шынның ёзулуг демиселчилери болуп, ол үедеги чаңчылы-биле нүгүлдензээр хооину көргүзүп турарлар.

Бир эвес эртемденге «ак» биле «караны» кандыг дензигүүр-биле көргүссе чогуурул деп эпти-ле айты бээр чаңчылдан ойталавас болзувусса, бис ёзулуг төөгүвүстү кажан-даа тургуза албас бис. Бо очеркти мурнундаагызынга уламчылап болдуруп, чамдык айтырыгларга тодаргай харыыны бээри-биле «соон истээр, мурнун хинаар» деп үлегер сөстү эдерип бижидим.

Улуг Октябрьның күчүлүг салдары Советтиг Россияның делегей империализминге удур демисели-биле тыва араттарның национал-хосталгалыг шимчээшкинин каттыштырган түңнелинде, Тывага улусчу революция тиилээш, тускай догуназан Тыва Арат Республиканы доктааткан. Моон ужурунда Тывага революцияны улам ханыладырда антиимпериалистиг чададан антифеодалдыг чадаже шилчиир, оон феодализмни чайлаткан соонда капиталистиг эвес хөгжүлдениң үе-чадазынга социализмниң материалдыг болгаш угаан-бодал эге суурун белеткээр, оон соонда социалистиг чаартылгаларже кирер ужурлуг турган. Шак ындыг чарыын берге орукту ССРЭ-ниң дузаламчызы-биле, социализм тудуушкунунуң кезии болур хөгжүлде-биле тыва улус эртер болу берген. Мынчангаш ук иштики, даштыкы байдалдар кижилерниң тодаргай үе-чадаларда турушталын тодарадып, оларның мөзү-шынарларын көрүнчүктеддирип турганы билдингир.

Эрткен үениң кударанчыг болуушкуннары чүгле кижиге чүдүүр чоруктан болу бербээн. Хоойлу-дүрүмнү дорт үрегдээрнинге кирипкен дузаламчылар, чашпаачылар, чоок хүрээлелдиң кижилери бар ышкажыгай. Ындыг кижилер чүс-чүс чылдарының дургузунда ыдыктыг бурганнарның, ламаларның, нояннарның, хааннарның чаңчылдарынга сүтда балык дег хостуг чаңнап чораан болгаш, сөөлүнде кээп кижиге чүдүүр чорук оларга үстүнде дужаалдыгларга эргиде тейлеп база мөгейип чорааныныңчүткүй-ле чаа хевири болур-дур.

Сураглыг чогаалчы Ч. Айтматовтуң бодалы-биле алырга, «чаңгыс айтырыгга: кижи канчап Освенцимге өлүрүкчү-эмчи апарганыл? НКВД-ниң истекчизи өлүрүкчү болу бергенил? деп айтырыгга эмдиызында харыы чок.

Тансыкпаевте XX чүс чылдың шаажылаар кужу сиңникен. Бодунуң дириг чоруурун уазадып алыр дээш, тансыкбаевтер даазыннарны дилеп тып чорааш, күчүлеп чагырар машинаның ээриилчигештери болу берген». Бо шын сестерниң адаанга тыва, тансыкбаевтер дугайында чугаа болур.

1990 чылдың чазынында «Неделяга» генерал Пирожков Сталинниң негелдези-биле НКВД-ниң киржилгези-биле 31 чурттарның ажылчын, коммунистиг партияларының кескү ажылдакчылары 1422 кижини шаажылаан деп бижээн. Оон иштинде МАРН-ны база адаан. 1990 чылдың декабрь 15-те «Известияга» Сталинниң айтыышкыны-биле 1952 чылдың декабрь 3-те Чехословакияның компартиязының 14 коскү ажылдакчыларын судтааш, оларның 11-ин азып өлүргеш, мөчүлерин өрттеткеш, хүлүн хат-салгынче чажыпкан, ол болза улус-демократия чурттарын арыглаар талазы-биле сөөлгү операция-дыр деп бижээн. Чехословакия мынчаарда НКВД-ниң холдары ханныг дуурээн шаажылакчылары Боярский, Есипов, Бесчастнов, Борисов, Громов, Морозов, Смирнов, Галкин, Петухов суглар ажылдап турганнар. Бо магатынар Чехословакияның ажы-чын уктуг президентизи Клемент Готвальдының чурттап орган бажыңынга безин дыңнаар аппарат тургузуп турганнар-дыр!

1990 чылдагы № 8 «Совета» дараалында медээлер бар. Сталин моол эрентей сайыттар: П. Гэндэн-биле 5 катап, А. Амар-биле бир удаа, маршал Чойбалсан-биле 7 катап ужуражып чугаалашкан.

1935 чылда Сталин Гэндэнге мынча дээн: «Силер Чингис-хаанны хомудадып турар-дыр силер. Чингис-хаан үезинде чаңгыс-даа лама турбаан болгай. Силерниң Моолга ламаларның саны өскен турду, улусту эрге-чагырганы [illegible] оларда улгадыр, ол эрге-чагырганы дужур [illegible] лаш чок апаар. Силерниң улусчу эрге-чагырганыр ламалар-биле [illegible] туруп шыдавас, оларның бирээзи оскезин [illegible] алыр алаар».

Мынчангаш Сталинниң сагындырганы болза, ламалар-биле кады чаңгыс чазактыг туруп болбас, ламалар-биле демисежир, оларны узуткаар херек.

1936 чылда чаа эрегтей сайыт А. Амардан Сталин бүгү ламаларны узуткаарын негээн. Ол үеде Моолга 100 ажыг муң ламалар турган. Гэндэн-даа, Амар-даа Сталинниң айтыышкынын хүлээвейн барган.

Моол эртемден С. Ичинноров 1990 чылдың 9 ай 13-те «Үнэн» солунга «П. Гэндэн биле Сталинниң аразында харылзааларының айтырыглары» деп чүүлдү чырыткан. Ында чугаалап турары болза, Гэндэн биле Сталин оларның баштааны моол-совет удуртукчуларының аразынга 1934 чылдың 11 айның 15-те болган чугаалажылга үезинде Гэндэнден ламалар дугайында айтырган, чаа эргилдениң политиказы, оон өөскүп үнген «байыңар» деп лозуң дугайында айтырыгга дыка маргышкан деп барымдаа бар.

Сталинден: «Иштики камгаладды күштелдирип, Иштики херектер яамызын тургузар болза чогуур» дээрге, Гэндэн: «Иштики камгалаар черни яамы болдурган херээ бар деппе деп бодай-дыр мен дээн». 1936 чылдың 2 ай 21-де МАРН ТК-ның чиигине секретары Д. Лувсаншарав Политбюро-га ИХЯ тургузар дугайында айтырыг тургузарга, чаңгыс аай бодал чок болган.

Юрий АРАНЧЫН
(Уланчылыг)

ДААРТА КАНЧААР ЧУРТТААРЫЛ?

Шеминиң социал овур-хевири

Шеми хем бо-ла болгай. Ала-неминиң, арат чонунуң, алыс бодунуң-даа арыг агаарын тынып, алдын хүнүн көрүп, тараан тараазын, азыраан малының ачызын билип, кагайывыс, уявыс деп медерел билип, төрүттүнген, өскен, өөренген, чурттап, ажылдап келген — хажызындан харап көөрге, хана хөөлиг Борбак-Арыг суур база бо-дур.

**«Кузун үнген хүрең чечек
Кустуң айын тодер эвес.
Кужур Шеми оглу, кызы
Хүлээлгезин уттур эвес»**

деп Шеминиң чогаалчызы Александр Тамбы-Сүрүңнүң бо одуруглары сагышка дораан кирер. Шынап-ла, Шеми хем, соң арат чону Тываның төөгүзү-биле сырый холбаалыг. Оон төөгүзүнче бичии када, ныказы-биле хая көрнүп көрээлиңер. 1949 чылда Шемиге 13 арбандан тургустунган хуу ажыл-агыйлыг суму турган. Мойналык, Узун-Кара-Суг болгаш Борбак-Арыг, Даштыг-Тейлер ыңчаар чурттап турган кижилер каттышкаш, колхоз тургузар деп шиитпирлээн. 120 өрегеден бил-диришкиннер кирген. Шеминиң араттарының ниити хуралы оларны сайгарып көргеш, 75 өрегеден тургустунган колхозту тургускан. Ыңчан 45 өрегени феодал ызыгуурлуг, кара бай, оон-моон келген бүзүрел чок кижилер дээш колхозка киирбейн барган. Үениң негелдези-ле ындыг турган чүве ыйнаан, оларны шын эвес кылган-дыр силер дээр арга бар эвес. Коллективтиг ажыл-агыйның адын «Большевик» деп адаарын Александр Тамбы-Сүрүң саналдаан. Оон бир-ле дугаар даргазынга ТАР-ның Арзылаң мөгези, шору уҗук-бижиктиг Чамыян Сегбеевич Куулар соңгуттурган. Оралакчызынга болгаш мал, чер бригадиринге Опан-оол Ховалыгны бадылаан. Партия комитединиң секретарынга Александр Тамбы-Сүрүң томуйлаткан. Ук тургузукчу хуралды партия Чөөн-Хемчик райкомунуң секретары Охемчик эрттирген. Ыңчаарга 1950-1952 чылдарда колхозка чылгы — 208, инек — 202, хой, өшкү — 1048 турган. Ол ышкаш 14 терге, 33 андазын, 39 илиир, 2 чүък машиназы, комбайн, трактор аймаа чок турган-даа болза, үениң негелдези-биле колхоз бурунгаар хөгжүп орган.

1968 чылда «Большевик» колхоз совхоз апарган болгаш экономика болгаш культура талазы-биле бедик хөгжүлдени алган. Ону эрткен чылын «Большевиктиң» тургустунганындан бээр 40 чылынга алдар болдурген байырлал бадыткаан. Анаа чалаткаш, ол улуг байырлалга киржир аас-кежиктиг болдум. Республиканың шыырак дээн 128 мөгези хүрешти. Чүгүрүк аъттарның чарыжы база болган. Колхоз, совхоз тургузуушкунунуң хоочуннары шупту чалаткан. Оюн-тоглаа, ужуражылгалар, концерттер, далган, тараа, эът аймааның садыглаашкынын организастыг чоруткан. Республиканың янзы-бүрү булуңнарында чурттап, ажылдап чоруур шемижилер, аалчылар Борбак-Арыг суурну сынмас чыгыы турду. Ол хире хой кижини аъшкарып-чемгерип, удудуп-чыттырып шыдаарын бодаарга, совхоз бай-шыырак, шыдалдыг, хөгжүлделиг деп чүве билдингир. Шемиге бир-ле дугаар коллективтиг ажыл-агыйны тургускан Чамыяң Кууларның оглу барык 40 чыл эрткенде «Большевик» совхозту директорлап бергени база солун.

Борбак-Арыг суурну көөрге кайгамчык-ла хөгжээн. Мында 350 хире өреге бар. Бажыңнар бүрүзү дузалал ажыл-агыйлыг, картофельди, ногаа аймаан тарып, артыкшылын совхозка бээн садып турар апарган. Чугле бо чылын бежин 530 муң рубльдиң чарыгдалын кылган чаа садыг суурну улам хевир киирип турар. Ол ышкаш делгем, улуг столовая база кестүп келген. Оларны магадавайн, чүнү магадаар. Сонуургаар бээр. Бо дээрге суурнуң социал хөгжүлдезиниң өзүлүг көрүнчүү-дүр. Ам ол черлерже кирип, мында ажылдап турар кижилер-биле таныжыптаалыңар. Столовая кылыр ажылдар бар-даа болза, ажылын суурнуң чурттакчыларын амданныг аъш-чем-биле чемгерип келди. Мында хөй эвес улус ажылдап турар. Эргелекчизинде Лида Кара-Сал, кол поварында Ачына Монгуш, эске ажылдарында Долаана Куулар, Алимаа Монгуш олар хүнде 100 ажыг кижилерни чемгерип, 7 хонук дургузунда 370 рубльдиң орулгазын киирген. Олар аренда керээзи-биле ажылдаарын дугурушкан.

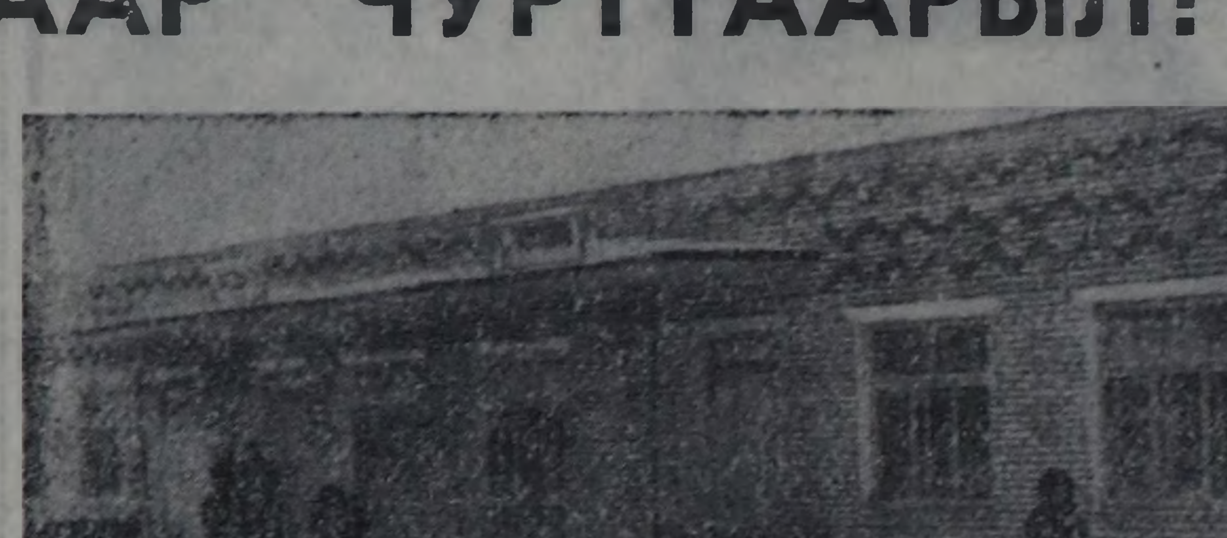

Даштындан, иштинден-даа көөрге, Шемиде эң-не чараш, көскү тудуг — чаа ажыглалга кирген, аъш-чем, идик-хеп, ажыл-агый бараннар садыы болуп турар. Мында бараан аймаа бар, бисээги дег сүстүүме эвес-даа болза, чыылган чоң херегләэн бараанннарын талон ёзугаар садып алыр. Херегледдиң бараанын садып алыр дээш келген кижилер аъш-чем садыындан Оксана Ховалыг, Надежда Ховалыг, идик-хептиң Сесии Ховалыг, Светлана Монгуш, ажыл-агыйга херегләэр эдилелдерни Наталья Донгактан садып ап келген.

Ажыл-агыйдаа амыдырал-чуртталга-даа айтырыгларының чүрээ — Шеми кодээ Советиниң болгаш совхоз дирекциязының конторазының бажыңнары кожа чыгыы турар. Анаа удуртукчу даргалар, специалистер-биле чугаалажып, «Большевик» ажыл-агыйның амыдыралы-биле таныштым. Шынап-ла, «Большевик» совхозтуң бөгүнгү байдалы кандыгыл? Ол ийиги беш чылдың сөөлгү чылдарын ажыл-агый, социал-культура, экономика талазы-биле совхоз чедиишкинниг дооскан. Ындыг чедиишкин ажыл-ишчилерниң болгаш хөй-нииити организацияларының бир деминиг хөделиишкиннериниң түңнелинде чедип алдынган. Чалбак Шеми оглу, кызы салган соруун уттур эвес деп чүве ол-дур ийин.

Эрткен чылын совхоз канчаар ажылдааныл? Күрүнеге мал ажылының продуктуларын садарын, ылаңгыя эъттин 104,3, сүттү 101,1, дүктү 100 хуу күүсеткен. Мал бажы өстүрериниң чыл планы база өзүлделиг болган. Төрүүр чүс хойга онааштыр 81 хураганы камгалаан. Ук ажыл-агый 1988 чылга чедир республикага экономика талазы-биле кошкак, ажыл-агыйы сандаргай турган. 1989 чылда совхозтуң тараазы чагай үнгенинден пландан дашкаар 490 муң рубль орулгалыг болуп, күрүнеге өре-шиирезинден адырылган. 1988 чылдың деңнелге ортээ-биле алыр болза, эрткен чылын 1 миллион 188 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Продукцияны садып-саарарын 1 миллион 980 муң рубльге чедирген. Бир кижи санынга онааштыр продукция бүдүрериниң: эъттн — 599 кг, сүттү — 975 литрни бүдүрген.

Ажыл-агыйның кол адыры — мал ажылы. Хойжуларда 10 малчын төрүүр чүс хойга онааштыр 80-ден орү хураганы камгалап алган. Ылангыя мурнакчы малчыннар Сандак Куулар, Владимир Донгак, Алексей Куулар, Комбукай Монгуш, Хензиг Куулар мал бажын өстүрер, камгалап алыр талазы-биле чарышка тиилекчи болуп шылгараан. Ол ышкаш Куржай Монгуш, Багай-оол Ондар, Анчымаа Ховалыг, Валерий Куулар дук кыргып алыр талазы-биле мурнакчылар болган. Арыг-Бажы суттараан фермазының саанчызы Рада Монгуш өскелерден хөй сүттү саггаш, ажыл-агыйның чемпиону болуп шылгараан. Үстүнде малчыннар аренда, өг-бүле керээзи-биле ажылдааарының дсипшилгелиг аргаларын нептеректенниң түңнелинде, совхоз-биле аразында чарган керээзиниң негелделерин үре-түңнелдиг күүседип шыдаан. Чыл түңнелинде чарыгдалды эвээжедип, хөй продукцияны бүдүргени дээш 15 хойжу хөй түңнүг акшаны алган. Ылангыя Сандак Куулар 7900, Багай-оол Ондар 6346, Дыртыын Ооржак 5500, Комбукай Монгуш 5039, Валерий Куулар 4100 рубльди тус-туста чыл түңнели-биле хары утда алган. Малчын бүрүзү кышты хүр ажып, келир чылын база чыл түңнели-биле бүдүрген продукция дээш хөй акшаны ажылдап алыр дээш чарышты улам калбарткан.

Кодээ Совет, партия комитеди, совхоз дирекциязы чурттакчы чоннуң социал айтырыгларынче онза кичээнгейни салып келген. Оон түңнелинде эрткен чылын Шемиге үш чаа садыг, бир столовая, бичии чаштарга сүт кухнязы, аныяктарның ойнаар бажыңын ажыглалче киирген. Оон аңгыда малчыннарның 17 кыштаанда 140 муң рубль-биле электри-чырыкты киирген. Бо чылын 15 чунар-бажыңны тудары көрдүнген болгаш бежи ажыглалче кирген. Ол ышкаш чамдык чурттакчыларга дузалал ажыл-агыйын хөгжүдери-биле совхозтуң улуг дузаны көргүзүп турары мактанчыг.

Ынчалза-даа бистиң чурт рынок экономиказынче шилчип турар үеде делегейде, социалистиг чурттарда, республикада байдал дүвүренчиг болуп артпышаан. Чаа ёзу-биле ажылдаарының чугула айтырыгларын канчаар шиитпирлээрил, улус ажыл-агыйын чаа байдал-биле канчаар башкарарыл, акша-хөреңгини кайызын тып алырыл, совхоз курлавырын кайызын алырыл, акшаландырыышкынны кайын тыварыл, кижилерниң сагыш-сеткилин чүнүң-биле байыдарыл дээн чижектиг айтырыглар шемижилерни дүвүредип келген. Бүгү-ле айтырыгларның чылдагааннарын тодарадыры-биле совхоза партия комитединиң секретары Оолак Кара-Сал айтырыг-харыы кежээзин эрттирери-биле чалалгаларны чоруткан.

Шеминиң кодээ Культура бажыңынга **«Моон соңгаар чурттаарының оруктары кандыг болурул?»** деп темалыг айтырыг-харыы кежээзи чоок-та чаа болуп эрткен. Ук кежээге киржири-биле, **«Шын» солуннуң редактору, Тыва АССР-ниң улус депутады Владимир Фёдорович Чадамба, Тываның дыл, литература, төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң директору, төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович Аранчын, Чөөн-Хемчик райкүскомунуң даргазының оралакчызы Серен-Доржу Дамдынович Ондар, Чыраа-Бажы ажылчын кооперация даргазы Василий Борбакович Куулар «Большевик» совхозтуң директору Валентин Чамыянович Куулар, кодээ Совет Даргазы Ким-оол Булугунович Кара Монгуш, партком секретары Оолак Даржаевич Кара-Сал болгаш райкүскомунуң килдис эргелекчилери киришкен.** Кежээниң 7 шактан эгелээн айтырыг-харыы кежээзи барык дүнекиниң 1 шак ажып турда доозулганын чугаалаарга-ла ажык чугаа ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг, органзастыг болганы ол.

Эртемден Ю. Л. Аранчын Тываның улусчу революциязының 70 чыл оон уткуур деп турарын, Тыва АССР-ниң Үндезин Хоойлузун ажылдап кылыр комиссияның тургустунганын, тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алганын, черни Тывага садып болбазын, репрессияга таварышкан кижилерниң арыг чаагай ат-алдарын катап эгидерин, рынок үезинде канчаар ажылдаарын делгереңгей чугаалаган соонда, айтырыг база хөй болган болгаш долу харыыны кежээниң киржикчилери алган.

Оон соонда «Шын» солуннуң редактору В. Ф. Чадамба делегейде болгаш Совет Эвилелинде чугула болуушкуннарны, республика рынок экономиказынче шилчип турда, тыптып турар шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессияларынга чугаалажып турар сорулгаларны, даарта канчаар ажылдаарыл, чурттаарыл, чүнү кылырыл, деп айтырыгларга долу харыыны берип, чугаалаан соонда, янзы-бүрү айтырыгларны шемижилер салып турган.

Ол ышкаш **АТБ начальниги Ч. К. Монгуш районнуң социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи Арина Ондар, ХБАБ-тың даргазы Анай Монгуш, харылзаа белдиринин начальниги Сагаан-оол Монгуш, Шеми кодээ Советиниң даргазы Ким-оол Кара Монгуш** болгаш өскелерге дээ салдынган айтырыгларга долу харыыны берип, кылып турар ажылдарын чонга таныштырган. Ол кежээ үезинде бо чүүлдүң автору болгаш шүлүкчү Аракчаа Ондар чыылган чонга боттарының чаа чогааткан шүлүктерин номчуп таныштырган.

**«Чазын үнген сарыг чечек
Частың айын тодер эвес.
Чалбак Шеми оглу, кызы
Салган соруун уттур эвес»**

деп сураглыг ырының мыңдыт одуруглары-биле бо чүүлдү доостувус.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: 1. Чаа магазинниң ниити хевири. 2. Магазинниң аъш-чем килдизиниң садыгчылары Оксана Ховалыг, Надежда Ооржак.

Вячеслав МОНГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

ТВ

Среда

ФЕВРАЛЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Ажылчын херекчи курьер. 9.15 Уругларның хөгжүм клуву. 10.00 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.50 Мультфильм. 11.10 «Кыдат рыцарьлар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15 «Кыдат рыцарьлар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.00 — 13.55 Фильм-концерт. 15.00 «Амытындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 16.00 Барымдаалыг фильм. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Улусчу хөгжүм херекселдеринге ойнаарларның 4-кү Бүгү-россия конкурузу. 18.30 Медээлер. 18.45 Дипломатты эвес беседалар. 19.10 С. Прокофьев. Концерт. 19.30 ТТ экранында Пекин телевидениe. Барымдаалыг фильм. 20.10 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Ли Дачжао». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (КУР). 23.10 Операга ынактарның клуву. 00.15 «Удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 1-ги кезээ. 01.15 — 02.25 «Шекспириана». Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Графиктиг редактор-биле ажыл. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35 Литература. 7 класс. А. П. Гайдар. «Школа». 11.05 «Кадыкшыл». 11.35 Концерт. 11.55 Телефильм. 12.25 Хөгжүм телеабонементизи. 13.25 — 14.55 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. Барымдаалыг фильм. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Ийи хевирге маргылдаа. 3х10 км эстафета.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Тыва ТВ чалап тур». Чаа чылдың үндүрүү. 19.20 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Объектив. 21.00 «Үе». 21.45 «Далай-биле шылгаары». Телефильм. 22.25 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Сокол». — «Спартак». 01.00 — 02.55 Н. С. Лесков. «Магадаашкынга алыскан улчуал». Телепли.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Кинопанорама». ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. П. Басовтуң чогаадыкчы портреди. 19.00 Концерт. 19.45 — 20.00 Россияның парламент медээчизи.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлериниден. 9.15 Уруглар шагы. 10.15 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.00 Т. Вольская (домра) ойнаар. 11.10 А. С. Пушкин. «Белкинниң тоожулары». «Хааржак чазаар кижи». Телешии. 12.00 Медээлер. 12.15 Операга ынактарның клуву. 13.15 — 14.20 «Джамайка». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.00 «Амытындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 16.20 1991 чыл — Моцарттың чылы. Концерт. 16.40 Уругларга фильм. «Топинамбурлар». 1-ги сериязы. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 В. Крайнев (фортепиано) ойнаар. 19.25 «Пекинниң хевирлери». Телефильм. 20.10 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлериниден. 22.00 «Ли Дачжао». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 23.15 «Азия оюннарының ажыдыышкыны». (КУР). Телефильм. 00.40 «Удур туржуушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 2-ги кезээ. 01.40 — 02.55 «София Ротару чалап тур».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. Ф. М. Достоевский. «Кемниг чорук болгаш кеземче». 11.05 «Эмгаранда 01 албан чери». 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.25 Мультфильм. 12.45 Ритмниг гимнастика. 13.15 — 14.05 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Соңгу чүкке чалгыннар». Телефильм. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4х5 км эстафета. Херээженнер. 17.45 «Лада» Кипрде, Грецияда. Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Цэнгэл тывалары». Киноочерктиң баштайгы көргүзүү. 18.20 «Ак-Хем» ансамбльдиң концерти. 18.35 «Кадар-казыыр». Аныяктар программазы. «Чаш назын түдеп эгелээрил». 19.05 «Азия тову». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Чыл үелери». Февраль. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 22.25 — 00.50 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Рига).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 С. Цвейг. «Гендельдиң диргилгени». Литературжу-шиилиг композиция. 19.30 — 20.00 Ритмниг гимнастика.

Пятница

ФЕВРАЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Мультфильмнер. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.15 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 11.05 Л. Лешенконуң концерти. 12.00 Медээлер. 12.15 «Азия оюннарының ажыдыышкыны». Телефильм. 13.35 «Джамайка». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.45 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Сеткил хоглуг тур». Барымдаалыг фильм. 15.15 «Амытындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 5-ки фильм. 16.10 «Бир эвес силерниң харыңар...» 16.55 Уругларга фильм. «Топинамбурлар». 2-ги сериязы. 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 Медээлер. 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.15 Мультфильм. «Сарбашкыннар хааны четкерлерин ажып үнген». (КУР) 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.50 «Удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 01.55 — 02.35 «Египеттиң дүнелери». Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 8 класс. Орус дылдар бижилгези. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб — бүгүдениң эгези. 10.55 Концерт. 11.10 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 11.55 Фильм-концерт. 12.45 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. 13.30 «Үнер үенер, артист». Е. Ласько. 13.55 — 14.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Чүктешки». Телефильм. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4х10 км эстафета. Эр кижилер. 18.15 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Чүс-чүс чылдарның дүвүнден: чаңчылдар болгаш амгы үе». Уран-чечен-публицистиг программа.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.50 — 02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Телефильм. 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45 — 20.00 Россияның парламент медээчизи.

Суббота

ФЕВРАЛЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.00 Мультфильмнер. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Медээлер. 9.15 Концерт. 9.35 «Орел. Сеткил тураскаалдарының булактары». Телефильм. 9.55 А. Н. Островский — «Ээрем». Фильм-шии. 13.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 13.35 «Оттүт версталар». Уран-чечен фильм. 15.00 Медээлер. 15.15 «Ойна, гармонь!». 16.15 «Экранда Сибирь». 16.30 Тоолдар болгаш ужуралдар оранында. «Үш дажыыткын». Уран-чечен фильм. 17.45 Концерт. 18.00 Делегей панорамазы. 18.45 «Караан шийип ал». Уругларга уран-чечен фильм. (КҮР). 19.15 «Павлинниң оду». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. (КҮР). 21.00 «Үе». 21.45 «Евгений Петросянның концерти. 23.35 Нептеренгей музыкада чаа чүүлдер «А» программа. 01.05 «Удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 02.10 — 03.20 Орус операнын мастерлери. «Н. Петровтуң амыдыралы болгаш рольдары».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.35 «Херээженнер клуву». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 12.00 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 13.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 30 км. Херээженнер. 19.15 Орус чугаа 19.45 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 «Кадар он бир» видеоканал. 01.15 — 01.50 «Хоруглуг ырылар». Барымдаалыг фильм.

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте» 10.00 «Ала-чуртунга барган болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 13.00 «Кодээден дамчыдылга». 14.00 «Кадыкшыл». 14.30 «50х50». «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага хөгжүмнүг каасырылга. Чапсарда (15.00) — Медээлер. 16.35 Мультфильм. 16.55 «Политиктиг чугаалар». «Кым кымыл?». 18.10 «Уолт Диснейниң көргүзүп тур». 19.00 «Павлинниң оду». Уран-чечен фильм. 3-4 сериялары. 21.00 «Үе». 21.45 Телефильм. «Александр Шиловтуң мергежили» 22.35 Эстрадалыг концерт. 23.25 «В биле Д» программа көргүзүп тур. «Хөгжүмнүг лифт». 00.25 — 01.30 «Удур туржуушкун». Уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 А. Федоров (дошпулуур) биле В. Сидельников (гитара) ойнаар. 8.35 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шураашкыннар. 9.20 «Планета». 10.20 Мультфильм. 10.40 «Ужуп чоруур тавактар: дыыннатпааны бараалгал». 11.30 Бүгүдеге педагогика. 12.30 «Кадар он бир» видеоканал. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 50 км. Эр кижилер. 19.15 Россияның парламент медээчизи. 19.30 Хайдар Бигичев ырлаар. 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Родопея» ансамбльдиң концерти. (Болгария). 20.35 Барымдаалыг фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Гандбол. Оюннар кубогу. Эр кижилер. «Атлетико» «Мадрид» — ЦСКА. 22.30 — 00.25 Авторжу телевидение.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Семь тонн долларов» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Мастер ниндзя»-1 (КНР) 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: к/к Сказка «Двенадцать месяцев» 10.40, 14.40, **«Оцеола»** 12.20, **«Зелёная кобра»** 16.10, 18.20, 20.30 шактарда.

«ХАА-ХЕМ»: «Беспредел» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Человек из чёрной «Волги» 14.10, **«С течением времени»** (2 сериялыг) 16.20, 18.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 16.00, 18.40 шактарда.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Шагааже чалалга

Ленин төлүнге ай календарын ёзугаар **1991 чылдың февраль 15-те 12 шакта Шагаа байырлалы болур.**

ПРОГРАММАДА:

1. Хой чылды уткаан байырлал ёзулалы.
2. «Шагаа-91» деп театржыткан көргүзүг.
3. Эң эки кожамыктар болгаш йөрээлдер дээш конкурстар.
4. Национал идик-хеп конкурузу.
5. Тываның улусчу оюннарының болгаш ССРЭ улустарының оюннарының талазы-биле маргылдаалар.

Тиилекчилерни өртектиг шаңналдар болгаш белектер манап турар. Ол ышкаш национал чемнерни делгээр болгаш садар база дириг мал-маганны садып-саарар.

Шагаа эрттирер оргкомитет.

Ажылче чалап тур

«Кызылдың техбарааннарны моожнеп саарар» садыг фирмазы дараазында ажылдакчыларны чалап турар: юрист, экономика килдизиниң начальниги, экономист, инженер-программист, инженер болгаш бүдүрүлге ачы-дузазының ажылчыны, товароведтер, участок мастери, слесарь-септекчи, кладовщик, бааза ажылчыннары, бухгалтер.

Кварталда, будун чылда ажылдың түңнелдерин ёзугаар акша төлевир шаңналын бээр: фирмада магазин, эмчи пунктузу, буфет бар. Ажылдаар черге автобус чедирип турар.

Айтырыг тургузар чери: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, № 17 бажың, автобустар маршруду 2, 10, доктаар чери — № 19 магазин.

Фирманың кадрлар килдизи.

Кызылдың бажың тудар комбинадында

Бажың тудар комбинаттың улуг панельден бажын тудар заводунуң болгаш «Маяк», «Луч-2» кооперативтериниң дужеги-биле холбаштыр бо чарлалды парлааны хүнден эгелээш, 10 хонуктуң иштинде оларның биле аразында санажыышкыннарны түлгаштырарын дилеп турар.

Оон соонда негелделер хүлээп албас.

* * *

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады «В», «С» категорияның III класстыг чолаачыларын болгаш кодээниң электриждилгезинге ажылдаар электри монтёрларны өөредип белеткээри-биле сургуулдар хүлээп алырын чарлап турар.

Өөредилгениң эгелээри — 1991 чылдың февральдың 18-те.

Комбинатта общежитие бар.

АЙТЫРАР АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу бажың № 1 «В». **ТЕЛЕФОН № 6-11-67.**

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

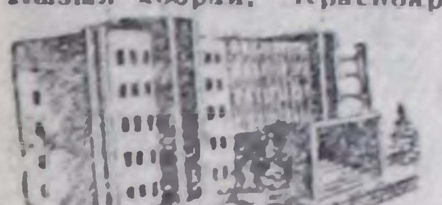

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харысалгалыг секретары — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-93 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39. ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер.
Чылда 260 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга арказы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер зер. полиграфия болгаш ном садыгның херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 53.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 13 среда

№ 28 (14528)

Садар өртээ 10 кап. (Чагыдар өртээ 6 кап.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

НОГААЛАР ОЛУРТУЛГАЗЫ

АШХАБАД. (СЭТА). Туркменияның мурнуу чүгүнүң көдээ ишчилери эрте тарыыр ногааларның өзүмнерин ажык хөрзүнге плёнка адаанга олуртуруп эгелээн. Республиканың эртемденнериниң сүмелээни капустаның болгаш томаттарның чаа сорттарының өзүмнерин Геок-Тепин болгаш Ашхабад районнарының ажыл-агыйлары олуртуп турар. Ол черлерге олар 3000 хире гектар долдур ээлээр.

СЭКП ТК-НЫҢ СЕКРЕТАРИАДЫНЫҢ ХУРАЛЫНДАН

Теория болгаш кадр ажылының чаа деңнелинче

СЭКП ТК-ның Секретариадының ээлчеглиг хуралынга чуртта политиктиг болуушкуннарны болгаш партияда байдалдың дугайын чугаалажып көрген. Хурал даргазы — СЭКП ТК-ның Чингине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко бистиң чуртта болгаш даштыкыда-даа СЭКП ТК-ның январь төнчүзүнде болган Пленумунуң дугайын канчаар көрүп турарын тайылбырлап чугаалаан. Чижээ, СЭКП дээрге богун херек кырында кара чаңгыс политиктиг күш, политиктиг профессионализмниң кара чаңгыс каттышкан чери, кадрларның кара чаңгыс школазы-дыр деп, Италияның солуннары онзалап үнелеп бижээн.

Секретариаттың хуралынга ол болгаш өске-даа үнелелдерни чүгле мактаныр дээш көргүзүп турбааны билдингир. Чугаа болза миллион-миллион совет коммунистерниң канчаар-даа аажок улуг шыдаар күжүн Пленумнуң айтыышкыннарын күүседириниң талазы-биле ажыл-чорудулгаже идепкейлиг-биле, үре-түңнелдиг-биле угландырарының дугайында боор турган.

СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко Эвилелди арттырарынче угланган политиктиг ажылды идепкейлиг деткиир херек деп чугаалаан. Бо талазы-биле ажылды чорударда, совет кижи бүрүзүнге чедер херек.

СЭКП-ниң эртем болгаш өөредилге черлерин улам сайзырадырының дугайында чугаага январь Пленумунуң темазы ургуулеттинген. Пленумга санал берген дыка хөй кижилерниң чугааларынга партияның теоретиктиг ажылынга, партийжи кадрларны белеткээриниң деңнелин бедидеринге кичээнгейниң күштелдирериниң дугайында айтырыг тургустунуп турган болгай.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары А. С. Дзасохов саналдаттынган чаа чүүлдерниң дугайын тайылбырлап чугаалааш, партияның бодун чаартырының болгаш бүгү ниитилелди реформалаарының-даа планнарының хамааржыр апаары шиитпирлерни хүлээп алыр ужурлуун дыңнаткан. Бо талазы-биле айтырыгларны сайгарганда, СЭКП ТК-ның секретары эрге-хоойлу билиглерниң, парламентиниң ажыл-чорудулгазының, чаартынып турар экономика талазы-биле ажылдың угланыышкыннарынга дүүшкен СЭКП активиниң белеткелинче угланган чаартылгаларның калбак программазының дугайын чугаалаан.

СЭКП ТК-ның чанында МЛИ-ниң директорунуң оралакчызы М. К. Горшков, СЭКП ТК-ның чанында НЭА-ның ректору Р. Г. Яновский, СЭКП ТК-ның чанында ниитилел эртемнериниң институдунуң ректору Ю. А. Красин, Ленинградтың политология институдунуң ректору Ю. А. Денисов, Украинаның Компартиязының ТК-зының Политиктиг шинчилелдер институдунуң директору Ф. М. Рудич, СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң күрүне комитединиң даргазы Г. А. Ягодин болгаш өске-даа эштер чүве чугаалааш, СЭКП-ниң өөредилге черлериниң системазынга болур ужурлуг чаартылгаларның кол-кол чүүлдерин тайылбырлааннар.

СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүннери О. С. Шенин, Г. В. Семенова, И. Т. Фролов ол партияга хамаарыштыр СЭКП-ниң эртем болгаш өөредилге албан черлериниң хевээр камгалап арттырарының эргежок чугулазының, партийжи өөрүү сандарадырын болдурбазының дугайын чугааланнар. СЭКП МХК-ның бирги секретары О. А. Прокофьев реформаның чогум чүге херек бооп турарын чугаалааш, СЭКП-ниң өөредилге черлеринде ажыл-херекти болгаш партияның бодунда-даа кыл-херектерни эдип, экижирни чугула бооп турарын демдеглээн. Бо талазы-биле СЭКП ТК-ның секретары П. К. Лучинскийниң бодап турары-биле алырга, партийжи өөредилге черлериниң системазының профессорларының, башкыларының массалыг информация чепсээринге чугаалаан чүүлдери улуг ужур-дузалыг бооп турар. Ол дугайын СЭКП ТК-ның секретары В. М. Фалин чугаалааш, СЭКП-ге дээди мергежилдиг кадрларны белеткээриниң чугула апарганын демдеглээн.

В. А. Ивашко бо талазы-биле айтырыгларны чугаалажып өргенниниң түңнелин үндүргеш, СЭКП-ниң эртем болгаш өөредилге черлериниң системазын чаартырының сорулгазы болза, хөй-ниитиниң угаан-медерелин социализмниң үнелиг чүүлдерин үндүлеп көөрүнче угландырары болур деп чугаалаан.

СЭКП ТК-ның парлалга тову.

ССРЭ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Персия муңгулдурда байдал улам-на чидиг, улам нарын апар чыдар. Сөөлгү он-он чылдарда бооп көрбээн улуг дайын улам-на өөскүп орар. Өлүм-чидимге таварышкан, оон иштинде тайбың чоннуң аразындан, кижилерниң саны көвүдеп турар. Дайын уржуу кончуг улуг материалдыг котараашкынга чедирип турар. Хөй-хөй чурттар — баштай Кувейт, ам Ирак, оон соонда өске-даа чурттар улуг айыылга таваржырының кырында чедип келген. Персия муңгулдурже хөй хемчээлдиг нефтиниң төктүп батканы экологтуг улуг когаралга чедирип болур.

Халдаашкын кылыр болгаш өскениң девискээринче база байлааныче кордаар чоруктарны болдурбас дээрзинге хамаарыштыр чаа делегей чурумунга бомбургаектиң чүүттарының хөй кезииниң күзел-соруу болгаш делегейниң улустарының илегели илереттинген КНО-ның Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларын бүрүн сагып турарын совет удуртулга база катап бадыткап тур.

Ындыг болзажок дайын операцияларының уг-шии, дайын чорудулгазының хевири ук резолюцияларда тодараттынган эргелерни барымдаалавайн турар.

Бо дайынны улам калбартып, аңаа Израильди киир тырткаш, ону араб-израиль хемчээлдиг база бир улуг боо-чепсектиг чөрүлдээ кылыр сорулгалыг ындыг хевирлиг чөнгээлээшкиннер кончуг айыылдыг.

Политиктиг деңнелдиг чамдык медеглелдерден болгаш массалыг информация черлеринде чугаалардан алырга, бо чөрүлдээде хаара туттунган берген ийи таланың кижилериниң массалыг узуткаашкын чепсээн ажыглап болур деп бодалга чаңчыктырып турар. Бир эвес ынчап баар чүве болза бүгү делегей политиказы, кижи төрелгетениниң делегей ниитилежилгези үндезининге чедир буурап дүжер апаар.

Бо дайын-биле холбаштыр боор турар болуушкуннар совет ниитилелде, оон удуртулгазында улуг дүвүрээшкинниң болдуруп турар, чүге дээрге дайын оду Совет Эвилелиниң кызыгаарының чоогунда чалбыышталып турар болгай.

Төөгүлүг харысалга, угаан-сарыылдыг чорук болгаш гуманизм чаңгыс түңнелди кылырын негеп турар — Айыыл чок чорук чөвүлелиниң резолюцияларының үндезининге политиктиг чогумчудулга кылырының бүгү аргаларын ажыглаар.

Бо айыылдыг үеде Силерниң чурттуңарның салым-чолу берге байдалга таварышкан-дыр, ынчангаш бүгү чүвени база катап хандыр бодап көрүңер, идегелдиг болгаш чөптүг шиитпирниң оруунче үнүп болурунуң боттуг туруштарын илередип көрүңер деп Ирактың президентизи-биле кыйгырып тур мен. Президент Хусейн-биле ужуражыр кылдыр бодуумнуң төлээлекчимни доп-дораан Багдадче чорудар мен.

Араб болгаш өске-даа мусульман күрүнелер-биле, Европа болгаш Азия чурттары-биле, чүнүң-даа мурнунда Американың Каттышкан Штаттары-биле, КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң доктаамал бүгү кежигүннери-биле кады болгаш бир черлиг мындыг янзылыг хөделип турганы, чүгле дайын байдалындан дүрген уштунуп алырынга эвес, а бүгү делегейге кончуг чугула ол девискээрге айыыл чок чоруктуң быжыг болгаш деңнелиг эргелиг системазын тургузарынга дузалажыр деп бодап турар бис. Ол системага араб-израиль чөрүлдээлерни, палестин айтырыын чогумчалыг шиитпирлээри хамааржыр. Ону шиитпирлээриниң чорудулгаларынга ында турар күрүнелер шиитпирлиг рольду ойнаар ужурлуг. Дайын соонда чаа таарыштырылганы чорударынга Иран база-ла чогуур рольду ойнаар ужурлуг. Болган болуушкун дээш оон чонунга харысалга опаашпас болгаш ол чоңга кээргел, деткимчени көргүзери чөптүг болур.

База катап чугаалап тур мен: Чоокку болгаш Ортаа Чөөн чүкке тайбың чорукту чедип алыр төлээде, Персия муңгулдурда дайын одун дүрген өжүрери чугула. Амгы үеде эң кол чүве ол.

М. ГОРБАЧЕВ.

1991 чылдың февраль 9.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралы болган. Аңаа Тыва АССР-ге политиктиг партияларны, профессионал эвилелдерни болгаш хөй-ниити өске-даа каттыжышкыннарны бүрүткээриниң чурумунуң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Ындыг каттыжышкыннар тургустунуп келир болза, оларны чурум ёзугаар Тыва АССР-ниң Юстиция министерствозунга бүрүткээр деп шиитпирни хүлээп алган.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин хевээр арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирерин хандырар талазы-биле чамдык айтырыгларны хуралга чугаалашкан. ССРЭ референдумун эрттирер талазы-биле Тыва АССР-де Төп комиссияның харысалгалыг секретары П. М. Самороковтуң дыңнадыын чугаалашкаш, политиктиг чугула ол кампанияны бистиң республикага бедик деңнелге эрттирер талазы-биле сорулгаларны дургурушкан.

Чоннуң Шагаа байырлалын эрттирериниң белеткелдер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. В. Солунскийниң информациязын дыңнаан. Ол хүнну ёзулуг интернационалдыг байырлалдың хүнү кылдыр, кижилерниң утка-шынарлыг эрттирер талазы-биле санал-оналдар солчуушкуну болган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Хуралды Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар эрттирген.

ТЫВА АССР-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Ай календарын ёзугаар санаар чаа чылдың бирги хүнүн Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң байырлалы — Шагаа, ажыл хүнү эвес кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чарлааны-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тайылбырлааны болза:

1. РСФСР-ниң Күш-ажыл дугайында хоойлулар кодекизиниң (КЗоТ) 65 чүүлүнге дүүштүр Тыва АССР-ге байырлал — Шагаа хүнүнде бүдүрүлге-техниктиг негелделериниң талазы-биле доктаадып болбас (соксаал чокка ажылдаар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар) ажылдарны, чонну хандырары эргежок чугула болдурул турар ажылдарны, а ол ышкаш соңгаарладып болбас септелге болгаш чүдүрүп-дүжүрер ажылдарны боттандырып чорудар.

2. Байырлал — Шагаа хүнүнде ажылды күш-ажыл дугайында күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр талаларның дугурушканың ёзугаар дыштанылга хүнүн өске хүнде бээр, азы ийи катап хемчээлдиг акша төлевири-биле солуп база болур. Ажылдакчының күзээниң ёзугаар ол хүнну шөлээ хүннериниң канчаар төлеп турар болдур, шак-ла ындыг чурум-биле төлевишаан, чыл санының шөлээзинге кадып болур.

3. Ажыл эвес немелде (байырлал) хүнүн тургусканы-биле холбаштыр чогуур саналта үезинде болган календарьлыг чылда ажыл шагының нормазы ниитизи-биле эвээжээр.

БҮГҮ-ЛЕ ЧҮВЕ ШЫННЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарының корреспондентилериниң айтырыгларынга харылаан.

— Григорий Чоодуевич, СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның чоокта чаа болган каттышкан январь Пленумунга киришкен болгай силер. Ол Пленумнуң шиитпирлери бүгү кижилерниң ам-даа кичээнгейиниң төвүнде. Партийжи шуулганга хүлээп алдынган Политиктиг медегледи коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер сонуургалдыы-биле чугаалажып көрүп турар...

— Чурт амгы үеде политиктиг болгаш социал-экономиктиг чидиг кризисти чурттап эртип турар. Ниитилелде иштики чөрүлдээ айыылдыг характерлиг болу берген. Чуртта байдалдың божаннаан чылдагааннары тодаргай билдингир. Экономиканы эргелеп башкарарының он-он чылдарда тургустунган структуралары эчизинге чедир бодаттынмаан болгаш эмин эртир далаш-биле үреттинген. Ол чорук мооң мурнунда турган ажыл-агый харылзааларының үстүрүнге, ниити национал продуктуну бүдүрер хемчээлдерниң кудулап бадарынга чедирген. Оон түңнелинде хереглел рыногу аажок сулараан, үлетпүр болгаш аъш-чем бараанннарының херек кырында бүгү хевирлериниң чедиппес чоруу улам-на күштелип турар.

Демократия чорудулгалары анархияның, туразында аажылаашкынның угланыышкынынче илдеп-не элээн чайгыла берген. Политиктиг күштерниң чаа деңзигүүр байдалын база барымдаалавайн барып болбас. Антикоммунистиг, антисоциалистиг күштер каттыжып турар апарган. ССР Эвилелин сандарадып дүжүрерин ол күштер бодунуң алыс сорулгазы, политиктиг бүгү хөделиишкиннериниң кол чүүлү кылдыр салып турарлар. Совет күрүне тургузуунуң экономиктиг болгаш политиктиг үндезиннерин бүрүнү-биле үрегдеп узуткаарының аргазы-биле ол сорулгазын чедип алыр бодап турарлар.

— РСФСР-ниң КП ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков «Красноярский рабочий» край солуунуң корреспондентилеринге эрткен неделяда интервью берген. Россияның партийжи удуртукчузунуң чүгле чаңгыс үнелелин маңаа чугаалап көрээли: «Социализмни чаартыр, оон кызыгаар чок күчүзүн улам долу ажыглаар, экономиканы, социалдырны, культураны кедүрер, демократияны калбартыр дээш 1985 чылда бодап алдынган, партияның болгаш чоннуң эгелээни эде тургустунуушкун — ындыг эде тургустунуушкун бүттүнмейн барган».

— Ийе, шынны ылаптыг билип көөр, бүгү чүүлдерни кезээде дорту-биле адаар төлээде, партийжи, черле ынчаш кижизиг шыдамык кай аргалыг болурувус шуптузунга эргежок чугула. Мен — боттуг шын болгаш ак сеткилдиг чорук дээш туржуп турар мен. Амыдыралды чаартырының алыс болгаш чоокку үеде сорулгалары шын тодаргайлаттынган болгаш чарлаттынган турган. Ынчалзажок бодап алдынган чүүлдерни херек кырында боттандырарда, эде тургустунуушкунну чорудулгазының үезинде шиитпирлиг эвес чорук, тактиктиг улуг частырыглар болдунган. Стратегтиг сорулгаларны чедип алырының хандыр бодап көрдүнген тактиктиг аргаларын шилип алырда частырыгларны үргүлчү кылып турган, ук сорулгаларны чедиишкинниг шиитпирлеп болур деп бодал шын эвес.

Бистиң бөгүнгү амыдыралывыстың ниити байдалы ындыг болуп турар-дыр.

— Кандыг айтырыглар эңне кол болуп турарыл, оларны шиитпирлээр аргазы чүдел?

— Республикада байдал бөдүүн эвес, а нарын. Эрткен чылын үлетпүр продукциязын бүдүрери хемчээли 1989 чылдаазындан эвээш болган. Капитал салыышкыннарын шиңгээдип алганы, кол фондуларны ажыглалга киирерин база эвээжээн. Аъш-чем күрүнеге садары кызырылган. Аъш-чемниң болгаш үлетпүр бараанннарының кол хевирлерин амгы үеде талон-биле бигарып турар. Чамдык сес-биле чугаалаарга, ындыг утланыышкын Россияда-даа, ниитизи-биле чуртта-даа амгы үеде демей болуп турары хоюданчыг. Совхозтарда амгы кыштаглаашкын дыка нарын байдалдарда эртип турар. А ниитиниң малының баш санын хораттазынче, оон продуктулуун бедидеринче угланган хемчеглерни албас болза, ол чорук бистер аъш-чем аймаан немей бербес болгай. Бо сорулгадан артык чугула сорулга амгы үеде фермалар ажылдакчыларында чок.

Кол чугула чүүл — улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарын хандырарыдыр. Өске республикалар-биле, крайлар болгаш областар-биле быжыг дорт харылзааларны калбартыры эргежок чугула. Амгы үеде ук харылзаалар илдең кошкаан болуп турар.

Күрүне болгаш девискээр чагыгларының деңнели кудулаан байдалдарда үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин улам-на көвүдедиринче, капитал тудугнуң хемчээлдерин улгаттырарынче быжыг утланыышкынны чорудары дыка чугула. Үлетту болгаш контрольду шыңгыырадыры, камналга чурумун, күрүнениң болгаш бүдүрүлгениң сагылга-чурумун быжыглаары эргежок чугула негеттинип турар.

Ынчаарга экономикада хөй айтырыглар рынокче шилчиир чорудулганың үезинде шиитпирлеттинер апаар. Ынчалзажок кижи бүрүзүнүң мурнунга оон-даа хөй айтырыгларны рынок немей тургузуп келир. Рынок болза бүгү айтырыгларны шиитпирлээринге эм болур деп бодаары частырыг дээрзинге бүзүрээр мен. Күрүне өнчүзүн хуужудары айтырыын ылаптыг бодамчалыг көөр херек. Хуужударының үстүкү кызыгаарының тодаргай хемчээлдери турбас болза, хоржок. Бүдүрүлгелер болза оларның коллективтеринде ажылдап турар кижилерге дорт дамчыдып бердинген турар ужурлуг.

Өртектер тургустунарының чорудулгаларын контрольдан дашкаарладып, өртектерниң соксаал чокка кедергей өзерин болдуруп болбас. Чоннуң амыдырал деңнелиниң кудулаарын болдурбас дээш болдунар бүгү-ле чүүлдерни кылыр ужурлуг бис. Бистиң республиканы хөгжүдеринге эвээш эвес акша-хөреңгилерни күрүне берип турар. Оларны бүрүнү-биле ажыглаар херек.

Республиканың Дээди Совединиң чоокта чаа болган ээлчег чок бешки сессиязынга тодаргайлап айыткан планнарны боттандырар дээш бистер шуптувус күжениишкинниг ажылдаарывыс эргежок чугула. Маңаа хамаарыштыр кижи бүрүзүнүң хүлээнген ажыл-херээ дээш харысалгазының дугайында онзалап демдеглээр бодаан мен. Участок бүрүзүнде улуг, биче четпестер дээш республиканың бирги удуртукчуларын дорту-биле буруудадыр угланыышкын сөөлгү үеде илдең апарган. А культура азы улус өөредилгезиниң адырларының, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының дорт харылзаар удуртукчулары азы бистиң хүндүлүг ажыл-агыйжыларывыс канчап барганыл, ынчаш? Оларга дорт дааскан участоктарда четпестер, харын шуут-ла бууралкынар дээш харысалганы боттарынга алырынче ук удуртукчуларның чамдыктары далашпайн турар.

Чугула интервью

— Сырый каттыжыышкын чокка, сагылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар дээш шиитпирлиг чорук чокка бурунгаарлаары болдунмас дээрзи билдингир-дир. Ындыг турбуже, байдалды экижидеринге идиглиг эвес хөделиишкиннер бар болуп турар.

— Эрткен чылдың чайынында чурттап эрткенивис берге хүннерни шуптувус утпаан бис. Ол хүннер дедир ээлбес кылдыр эрте берген ышкаш болган. Республикада ниитилел байдалы экижээн турган, чоннуң хөй нуруузу чүткүлдүг ажылдаар күзелдиг болган. Бистиң эктивиске чүдүрүлген бергелерни, ниити аар уржуктарны дем-биле ажып эртип келдивис. Партия болгаш совет органнар республикага таарымчалыг амыдыралды хандырарынче чүткүп турар.

Ындыг турбуже, кезек кижи аш чарлап, боттарының негелделерин кодурген. Аңаа хамаарыштыр ийи янзы бодал турбас ужурлуг: ол хөделиишкин республикада байдалды улам ыңай экижидеринге идигни бербээн. Ол болуушкунну канчаар көрүп турарын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи бодунуң сессиязының үезинде илергейлээн. Конституцияның норма-чижектеринге болгаш хоойлуларга үндезилээш, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузар талазы-биле бөдүүн эвес ажыл чорупп турар байдалдарда негелделерни илергейлээриниң ындыг хевири чүүлдүг эвес болгаш черле таарышпас деп, улус депутаттары санал көрген.

Чөптүг эвес болуушкуннуң организакчыларынга болгаш киржикчилеринге: мындыг хевирлиг хөделиишкиннерниң тыва улуска, республиканың ажылчы чонунга идегелди-даа, хүндүткелди-даа немей бербейн турарын билир херек деп чугаалаар ужурлуг. Оон түңнелинде Тываның девискээриниден дашкаар черлерде, чуртта, даштыкыда-даа тываларны таарымча чок багай кылдыр көөрүнүң байдалы тургустунуп, чамдыкта орустар-биле чөрчү бээр, чамдыкта аш чарлап-даа турар чогум чүү кижилерил ол деп турарлар-дыр. Ол дээрге дыка нарын херек-тир, а чамдык кижилер маңаа хамаарыштыр харысалганы билбейн турар-дыр. Оон түңнелинде эрткен чылдың чайынында болгаш күзүнүнде болганы ынчаш, бистер шуптувус аңаа хамаарыштыр тыва улустуң дугайында янзы-бүрү шын эвес чугаа-соотту болдурбас дээш эвээш эвес күштү үндүрер апаар болгай бис. Ындыг ажыл колдуунда-ла республиканың партия болгаш совет органнарының кырынга чүдүртүнер. Ёзулуг-ла элдептиг чүве-дир: кандыг-бир кижи байдалды баксырадыр дээш оралдажып турда, оон өске бүгү кижилер ол дээш харылап, хөй-ниитиниң байдалын деп-дески быжыг болдурар дээш ажылдаар ужурга таваржып турар.

Фактылар боттары көргүзүп турар. Бөгүн партияже халдап, бактаарынга онза идепкейин көргүзүп, оон политиказынга таарышпайн турар кижилерниң эчис сорулгалары чүден-даа артык тодаргай апарган. Ындыг эчис сорулгалар кандыгыл дээрге оларның боттарының хуузунда политиктиг чүткүлдерин боттандырып чорудар дээш ниитилел-политиктиг структураже халып кирерин оралдажыры боор турар. Оларга хуузунда, колдуунда-ла бичии-бичии кандыг-ла-бир хомудалдарын сактып келген кижилер каттыжып турарлар. Ындыг кижилер боттарының салган сорулгаларын чедип алырда, аныяктарның чамдык кезектериниң политика-даа талазы-биле болгаш амыдырал-чуртталганың-даа талазы-биле чедир билбес чоруун ажыглаарының оралдажыышкыны бар бооп турар. Олар ажыл-биле чугаалаарга, аныяктарның херек кырында шиитпирлеттинмээн айтырыгларын, а ындыг айтырыглар бар-даа, соора ажыглап, ындыг арга-биле партия болгаш совет органнарже ыйыдыышкын кылырын оралдажып турарлар-дыр.

— Чамдык кижилер херекти Тывада байдал чүдек-даа артык багай хевирлиг кылдыр көргүзерин оралдажып турар. Ынчангаш «буруулуг кижилерин» дилээш турупканнар. Олар «фактыларны» шилээринге-даа, айтырыгларны шиитпирлээриниң аргаларын дилээринге-даа онза күш үндүрбейн ону кылып турарлар-дыр.

— Ону канчаар көрүп турар мен? Эш Ч.-Д. Б. Ондар-биле бистерни бар-даа, чок-даа чүүлдер-биле буруудадып турарлар. Чогум-на ында дыка бүдүлчак чүүл барын силерге чугаалаар ужурлуг мен. Бүгү-ле негелделерни харыл угда салып турар. Оон кадында эш Ондар бодунуң ажылын, а мен бодумнуң ажылымны харылап турар дээрзин уттуп турарлар.

Ийе, мен шүгүмчүлел дээш туржуп турар мен. Мен үндезин чок буруудадыышкыннарга болгаш шуут-ла нүгүлдеп-бактаар чорукка шиитпирлиг-биле удур мен. Ол кымга-даа хамааржыр болза, удур мен.

Бир эвес бистиң шүгүмчүлекчилеривиске бүзүрээр чүве болза, Ч.-Д. Б. Ондар-биле бистер республикага хамаарыштыр кандыг-даа ажы чүүлдерни кылбаан улус-тур бис. Ол, шынап-ла, ындыг бе? Черле ындыг эвес деп бодаар мен...

Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында чүгле ийи доктаалдың дугайын сагындырарын күзеп тур мен. Оларны СЭКП ТК болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1976 база 1985 чылдарда хүлээп алган. Аңаа бис база дорт киржилгелиг болган бис. Ол шиитпирлерниң боттандырып чорутканы эвээш эвес эки бурунгаарлаашкынны чедип алыр арганы берген.

1973 чылдан 1990 чылга чедир республикага 2 миллиард 797 муң рубль капитал салыышкыннарын шиңгээдип алган, кол фондуларга 2 миллиард 927 муң рубль киирттинген-дир. Оон түңнелинде улус ажыл-агыйында кол фондулар 2,9 катап көвүдээн.

Ол ышкаш 2 миллион ажыг дөрбелчин метр хемчээлдиг чуртталга бажыңнарын, 31.819 өөреникчи олуттуг ниити билиг школаларын, 11.849 оруннуг школа назы четпээн уруглар албан черлерин, культураның, кадык камгалалының эвээш эвес объектилерин тудуп тургускан. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ийиги ээлчээн ажылдадып киирген, даараныга фабриказын, тараа дээрбелээр комбинатты, машина заводун, хөгжүм-шии театрын болгаш дөрт ортумак өөредилге черлерин туткан. Аңаа немештир чугаалаар чүве болза, республикага тудут ажылдарынга чурттуң өске черлеринден дыка улуг күштерни хаара тудканы.

Ол-ла чылдарда Кызылды төпчүткен чылыг хандырылгазынче шилчиткен. Дөрт-ле райондан аңгыда, бүгү районнарны республиканың найысылалы-биле асфальтылаан оруктар-биле холбаштырган. Бисте турүп турар транспорттуң бүгү хевирлери, харылзааның дериглелери, телевидение... улам сайзыраан.

Ол-ла үениң иштинде үлетпүр бүдүрүлгезиниң ниити хемчээли 1,8 катап, улус херегленииниң бараанннары — 2,2 катап өскен. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы 2,6 катап, амыдыралга ачы-дуза чедирилгези — 3,7 катап улгаткан. Республиканың чурттакчыларының саны 26 хуу көвүдээн-даа болза, чоннуң кижи бүрүзүнге онаашыр эътке, сүтке, куш чуургазынга, ногааларга хереглел улгаткан боор турар.

Дээди өөредилге черлериниң ийи салбыры, ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының комплекстиг килдизи ол-ла чылдарда ажыттынгаш, бөгүн ажылдап турар болгай.

Ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның айда ортумак ажыл төлевири 1,9 катап улгаткан. Чурттуң европейжи Соңгу чүгүнүң чурттакчыларының ап турганы ажыл төлевириниң коэффициентизин республика немей алган. Кызыл болгаш Сут-Хөл дээр, административтиг ийи районну катап тургускан.

Бо бүгү дээрге чүгле партия болгаш совет органнарның үндүрген күжүнүң эвес, харын база бистиң бүгү кижилеривистиң кызымаккай ажыл-ижиниң түңнелдери болуру билдингир. Оон-биле кады маңаа бистер ажы-биле чугаалаар ужурлуг бис, чүге дээрге дыка хөй берге айтырыгларның шиитпирлеттинери аңаа-ла бедүүнү-биле чедип алдынмайн турган, бистерниң ССР Эвилелиниң болгаш Россияның топ органнарынга чорудуп турганывыс база уламчылап-даа турарывыс чүткүлдүг ажыл негеттинип турган, негеттинип-даа турар.

Оон-биле кады шиитпирлеттинмээн айтырыглар эвээш эвес, чаа-чаа бергелер көстүп кээп турар-дыр. Ол черле турар ужурлуг, ынчангаш ол чүвениң шынын бодап билир кандыг-даа кижиге билдингир. Бодумнуң ажылымда четпестерни шыңгыы бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр кижи мен. Бисте планнар бар, оларны боттандырып чорударының боттуг утланыышкыннары тодараттынган. Ынчангаш ажылдаар херек, күжениишкиннерни мөөннээр херек. Ынчалзажа-даа ону чедип алыр төлээде, быжыг турушту чорук, республиканың ажыл-ишчи бүрүзүнүң тургустунган айтырыгларның алыс утка-шынарын ханызы-биле билири негеттинер.

Бисте чоннуң өзүп, төрүттүнериниң деңнели бедик. Ол эки-дир. Оон-биле кады бо талазы-биле шиитпирлээри негеттинип турар айтырыглар база бар боор турар. Чоннуң хөй кезии — аныяктар бооп турар. Ынчангаш социал деткимчени күштелдирериниң, оларны ажылга киирерин шиитпирлээриниң эргежок чугула апарганының дугайында аныяктарның негелделериниң чөптүг чугаа чок. Бо талазы-биле бистер шуптувус эвээш эвес чүүлдү кылыр ужурлуг бис. Оон иштинде аныяктар бот-

(Төнчүзү 2-ги арында).

АМГЫ БАЙДАЛ БОЛГАШ ПАРТИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунга эш В. А. Ивашконуң илеткели

Чуртта болгаш партияда тургустунуп келген байдалды боттуу-биле болгаш ылаптыг сайгарып көөрүнүң эргежок чугулазын СЭКП ТК-ның Чиигине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко бодунуң илеткелинге онзалап демдеглээн болгаш партияның төп органнары бодунуң хүн бүрүде ажылынга удуртулга болдуруп турар принциптиг чүүлдерниң дугайында чугаалаан.

Бирээде. Партияның XXVIII съездизиниң ажылдап кылган политиктиг угланыышкынын СЭКП ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады чайгылыш чокка удуртулга болдуруп турар. Съездиниң Программылыг медегелели, резолюциялары, СЭКП-ниң чаа Уставы болза ТК-ның Политбюрозунуң болгаш Секретариадының бүгү шиитпирлериниң, партия комитеттеринче чорудуп турар бүгү айтырыышкыннарының үндезини болуп турар. Оон-биле чергелештир дүрген өскерлиишкинниг байдалды, ниитилел медерелиниң бышкыг туруштуг эвес чорууң, антикоммунизмниң, национал-шовинизмниң хоозун популизмниң пропагандисчи халдаашкыннарындан оон чедир камгалаттынмааның тактиктиг өзү-биле барымдаалап көрүп турар. Бистиң ниитилеливистиң он-он чылдарда тургустунуп келгениниң төөгү талазы-биле байдалдарын барымдаалап көөрге, үстүнде бо болуушкуннар ниитилелге онза айыылдыг.

Ийиде. ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады практиктиг ажыл-чорудулгазының үезинде совет ниитилелдиң чаартылгазынче угланыышкынны бүрүн деткиип, ССРЭ Конституциязынга, ниитилел хөгжүлдезиниң социалистиг принциптеринге шынчы чорукту илергейлеп, күрүнениң иштики болгаш даштыкы политиказын өскертирин оралдажып турар-дыр деп бодунуң адрезинге кандыг-даа нүгүлдээшкиннерин болгаш буруудадыышкыннарны шиитпирлиг ойтур шаап турар. Тайбың хамааты ниитилелге чурттаар дээн совет кижилерниң эң хөй нуруузунуң чүткүлүн бистер туруштуг деткип турар бис. Ниитилел хөгжүлдезиниң бышкыг туруштуу болгаш ону баш бурунгаар эки билири — чүгле кижи бүрүзүнүң таарымчалыг чурттаарының эвес, харын делегей ниитилежилгезинге бистиң күрүневистиң төлептиг олудун хевээр камгалап арттырарының үндезини-дир, ынчаарга делегей ниитилежилгезинде күштүглерни болгаш бышкыг туруштугларны үнелеп, кошкактар болгаш идегел чоктар-биле кады ажылдажылга харылзааларын тудар шуут-ла хээн чок болуп турар болгай.

Үште. Иштики партийжи эрге-ажыктарга деңнээрге, кижиниң, чоннуң болгаш күрүнениң эрге-ажыктарын, бирги ээлчегде, бирги черге киир кылдыр чугулалап бедик көөрүнүң туружун ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады ээлеп турар. Бодап планнаттынган реформаларның чедиишкинниг болуру дээш төөгүлүг харыысалга бистиң партиявыска онаажып турар. Ол реформаларның чогум алыс сорулгазы — чогумчалыг ажылдаар, тайбың-шөлээн чурттаар. Хөй националдыг ниитилелди бистиң черивиске тургузары-дыр, бүрүн эргелиг республикалар бодунга хамааржыышкан байлакты боттары башкарар, бодунуң культуразының, эртеминиң, чырыдыышкынының, дылының, национал үнелиг өске-даа чүүлдерниң дугайында чүткүлдүг сагыш салыр, а тура-соруктуг хостуг илергейлээринге, улустарның найыралынга үндезилеп олар шупту сырый каттыжып алгаш, бүгү совет улустарның эргелериниң болгаш хостуг чоруунуң магадылалы — Совет Эвилелин, делегейниң улуг күрүнезин кадагалаар болгаш камгалаар.

Эң-не нарын ол сорулганы шиитпирлеп, төөгүнүң берген ынаныштыг аргазын ажыглап шыдаар бистиң партиявыстан аңгыда политиктиг ындыг күш амгы үеде чок дээрзин чүгле соора угаар азы амгы үеде «эдерей берген» деп адаттырган кижи азы көңгүс билиг чок кижи билбейн турар. Бистиң-биле кады чорууруң күзээн кижилер-биле кады ажылдаарынга белен бис. Ынчалзажок, бирги ээлчегде, бистиң бодувустуң кужениишкиннеривистиң түңнелинде чедиишкин болдунар дээрзин барымдаалап көөр херек.

Дөртте. Экономиктиг, политиктиг болгаш угаан-бодал адырларынга үрегдекчи кандыг-даа идеяларга болгаш хөделиишкиннерге удур шиитпирлиг туржуру эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады санап турар.

Бистиң талавыстан чогуур ойтур шавыышкын амга чедир илдең-не четпес болуп келгенин хүлээп көөр херек. Бистиң туттунуп шыдаар сарыылдыг чоруувусту кым-бир кижилер бистиң кошкаавыс кылдыр девидей бергеннер-дир, ховар эвес өжээтен болгаш каржы халдаашкыннарга харыы берип шыдавазы ол-дур деп соора билгеннер. Партияны, Ленинни, Октябрьның идеяларын куду базар дээн оралдажыышкыннар улам-на каржы болгаш арын-нүүр чок болуп турар апарган.

Адактың соолунде, беште. Партияда болгаш ниитилелде кадык күштерниң сырый каттыштырарынче, партияның үүр бүрүзү кажан доктаамал ажылдаар, хөделир, тодаргай түңнелдерни чедип алган турар ындыг байдалды хандырарынче угланыышкынны СЭКП ТК-ның Политбюрозу болгаш Секретариады чорудуп турар. Партийжи амыдыралды чайгылыш чокка демократчыдары-биле чергелештир, партияны боттуг чаартыышкынының үндезини — чогум-на шак ында.

Ниитилелдиң болгаш партийжи амыдыралдың үндезин кол айтырыгларының талазы-биле бистиң принциптиг туруштарывысты билип алыр аргазы үстүнде бо чугаалаан чүүлдер берип турар.

Бистиң чуртувуста болдунуп турар ханы ниитилел чаартылгаларын шынгыы чөрүлдээлер база үзел-бодалдарның маргылдаазы чокка боттаны бээр деп бодаар болза, ол дээрге ындыра сеткил болур ийик деп, илеткелчи чугаалаан. Хөй кижилерниң эрге-ажыктарынга хамаарылгалыг бо хире улуг хемчээлдиг чаартылгаларны удурланыышкын болгаш демисел чокка, харын частырыглар болгаш чедир кылыышкын чокка боттандырарын төөгүде кым-даа, кажан-даа чедип албаан.

Экономиканы күрүне тургузуун чаартырының, кем-херек үүлгедиишкиннерин кынчыктырбазының, ниитилел чөпшээрежилгезин чедип алырының аргаларының болгаш методтарының дугайында айтырыглар чиги-биле тургустунуп келген. Чамдык черлерде национал катап тургустунуушкунуң чорудулгалары националдар аразының демисели кылдыр шилчий берген. Национализм болгаш чарлыкчы чорук аймак, националдар аразынга чөрүлдээлерниң чалгыын өөскүдүпкен. Ниитилелдиң мөзү-шынар үндезиннерин кыжанышкынының адааңче чыгап киирген улам ынаигы сандараашкындан ниитилелди камгалаар аргалыг хөделиишкиннерин кылыры сарыылдыг бүгү политиктерден, Төрээн чуртувустуң салым-чолун үнелээр бүгү кижилерден негеттинип турар.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи болза, ниитилелди сырый каттыштырарынче угланган чугула болуушкун болуп турар. Ниитилелдиң социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалын чогумчалыг болдурарынга, Эвилел керээзин чарарының негелделеринге, күүседекчи эрге-чагырганы быжыглаарынга, Эвилел бюджединге хамаарышкан оон шиитпирлери таарымчалыг ажылдаарынга болгаш политиктиг партияларның база шимчээшкиннерниң дем-биле хөделиринге боттут аргаларны ажыдар ужурлуг турган.

Ындыг турбуже шилчиишкин үезиниң эң-не нарын айтырыгларын шиитпирлээр сорулга-биле СЭКП-ниң сапаладааны чутаалажыышкыннарже болгаш дүтуржулгаларже орукту чарлыкчыларның, националистерниң, янзы-бүрү политиканнарның калчаалыг удурланыышкыннары моондактап турар. Ол күштерге бодунуң сорулгалары болгаш хуузунда улуургак эрге-ажыктары — чурттуң болгаш чоннуң эрге-ажыктарындан бедик кылдыр көрдүнүп турары ол-дур.

Политиктиг күштерниң девзигүүр байдалында өскерлиишкиннерни соолгу айларның болуушкуннары көргүскен. Оларның иштинден боттарын «демократтыг бис» деп адаттынган кижилер барыын үзелче дүргени-биле чутлуп кирген болгаш антисоциалистиг үндезин чүүлдерни болгаш Конституцияга удур хөделиишкиннерни илдең-не шилип алганнар. Коскүзү-биле барыын үзелдиг болгаш СЭКП-ге удур туржуп, чуртта ниитилел тургузуун өскертирин бодунуң алыс сорулгазы кылдыр салып алган партияларның болгаш агыышкыннарның эвилели тургустунуп турар. Олар политиктиг амыдыралдан СЭКП-ни кызып үндүрер дээш, социализмниң эгезинден бээр үндезини чок идея кылдыр буруу шавар дээш, Совет Эвилелин сандарадып дүжүрер дээш ажык демиселче эгелеп кирипкеннер.

Политиктиг демиселдиң тактиказын чогум-на ол үндезиннерге тургузуп турарлар. Ону эң-не кысказы-биле тайылбырлаарга мындыг: «Багай болган тудум-на, улам эки болур» деп үрегдекчи үзел-дир. Өжээтен ол күштерниң бодалын ёзугаар алырга, чуртта байдал нарыыдаан тудум-на, олар эрге-чагырганга дүрген кирген, стратегтиг алыс сорулгаларын боттандырып эгелээр бодап турар.

Политиктиг болгаш моральдыг террорну, кижилерни бактап дорамчылаарын, эрге-чагырганың дүрүм ёзугаар тургустунган черлеринче болгаш дүрүм ёзугаар соңгуттурган удуртукчуларже халдаашкыннарны, хоойлуларны күүсетпезинче, ажыл соксадыышкыннарын кылырынче, харын бүгү-ниити хамааты тооп көрбес чорукче безин кыйгырыгларны калбаа-биле ажыглап турарлар.

Бистиң чуртувуста экономиктиг, политиктиг болгаш ниитилел системазын узуткаарының программазын боттандырарын бистиң караавыска көзүлдүр-ле оралдажып турарлар деп ниитилел-биле бадыткап болур.

Болдунуп турар чүүлдерниң, оон иштинде Прибалтикада соолгу болуушкуннарны бистиң канчаар көрүп турарывыс билдингир болгаш тодаргай. Прибалтикада болуушкуннар-биле холбаштыр ССРЭ Президентизиниң Медегелелин деткивишаан, ниитилелди болгаш чуртту өжээнешкек лагерьлер кылдыр чарар дээн оралдажыышкыннарга удур, национал өжээнежилгеге болгаш каржы, үрегдекчи удур туржуушкунга, кандыг-даа хевириниң күш догээшкиннеринге болгаш дерзии хөделиишкиннеринге удур шиитпирлиг демисежип турар бис.

Кижилерниң эргелерин, националын барымдаалап үреп, оларны ылгай көрүп, шериг албанныгларны болгаш оларның өг-бүлелериниң кежигүннерин дорамчылап турарын, Прибалтикада болуушкуннар дээш харысалганы бистиң партиявыстың кырынче чүүй каар болгаш оон-биле холбаштыр антикоммунистиг халдаашкынны өөскүдер дээн тодаргай бөлүктерниң оралдажыышкыннарын шынгыы буруу шаап турар бис. СЭКП болза күчүлээшкинге удур, демократтыг чорудулганы хөгжүдер дээш чайгылыш чокка туржуп турар. Чүгле ССРЭ Конституциязы, Совет күрүнениң хоойлулары, кижи бүрүзүнүң эргелерин сагыыры тургустунуп келген айтырыгларны шиитпирлээринге үндезин болуп шыдаар.

Ынчаарга чөрүлдээде бодунуң эге төөгүзү, ханы чылдагааннары бар, ынчангаш оларны боттуг ёзу-биле хандыр сайгарып көөр херек, а хайаптыг болуушкуннарны чиижек ёзу-биле ажыглаан херээ чок. А ындыг, харын делегей ареназынче безин үнер дээн чиижениишкиннерниң оралдажыышкыннары илдең-дир. Алыс ырак сорулгалыг болгаш организастаттынган политиктиг оппозиция деп адап болур күштер тодаргай сорулгалыг база холбаалыг халдаашкыннарны кылып турарын ылаптыг эскерип көөр херек.

Хамыктың мурнунда төпче, Эвилелдиң бүгү структураларынче халдаашкыннар калбарган. Армияны, Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин, Иштики херектер министерствозун бактап, дорамчылап турар. Министрлерниң чаа кабинедин база утпайн турарлар. ССРЭ-ниң Президентизинче халдаашкыннарны ыядыр арын-нүүр чокка кылып турар.

Эде тургустунуушкун, демократия, ажык-чарлыг чорук чидип бар чыдар, а оларның орнун диктатура ээлеп эгелээн деп кижилерни төөредип турар. Боттары адаттынган «демократтарның» кандыг-бир идеяларын, программаларын азы хөделиишкиннерин чигзингец кижи бүрүзүн олар ам «реакционерлер» — эде тургустунуушкундан ойталаан кижилер кылдыр дораан-на чарлап турар. ССР Эвилелин буза үстүрер чепсек кылдыр РСФСР-ниң Дээди Соведин хуулдурар дээн оралдажыышкыннар айыылдыг болгаш дыка шынгыы уржуктарлыг болуп турар.

Делегейниң амгы нарын байдалынга илеткелчи оон ынай доктааган, ССРЭ-де эде тургустунуушкун ол байдалдың үезинде кылдыынып турар. Чуртта байдалды ниитизи-биле ол тайылбырлап чугаалавышаан, сеткил дүвүрээшкинниң үндезиннери бар, ынчалзажок девидээшкинни болдуруп болбас деп демдеглээн. Тургузукчу ажылче партия угланган, ынчалзажок политиктиг каржы демиселди кажан бистерге албадап турда, СЭКП ооргтан ойталап болбас ужурлуг.

Экономикада ажыл-херектиң байдалынга эш Ивашко доктааган болгаш ниитилел бүдүрүлгезиниң кедергей кудулаашкыны дайын соолунде үеде, бир-ле дугаарында, 1990 чылда болдупган деп демдеглээн. Нефть болгаш хөмүр-даш тывыжының, демир ээлдирериниң талазы-биле чурт 80 чылдарның эгезинде турганынче дедир аткаарлай берген. Адырлар аразының бүдүрүлге харылзааларының үзүлгени, чиг эт-биле, полуфабрикаттар, четчелээр кылыглар, артык кезектер-биле, оон иштинде даштыыдан алдынган артык кезектер-биле чедир хандырбааны чүс-чүс бүдүрүлгелерни, оон иштинде чиик үлетпүрнү ажыл чок анаа туруп бээриниң айыылынга чедирип келген. Ол бүдүрүлгелерде чүс-чүс муң кижилер ажылдап турар болгай. Ажыл шагын чүгле дөрт чидиргениниң түңнелинде безин 5 миллиард рубльдиң продукциязы чедир кылдынмаан. Дөрт бүдүрүлге бүрүзүнүңне бирээзи керээлиг хүлээлгелерин күүсетпээн. Улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын эде организастаарын кедергей саадатканының, реформаларны чорударда болдунган аймаашкыннарның болгаш частырыгларының, күш-ажылчы идепкейлиг чоруктуң кудулаашкынның, сагылга-чурумнуң копкап батканының аар уржуктары ол-дур. Экономиктиг бот-тускайлаң чорукту хөй коллективтер бодунуң продукциязын бүдүрүп үндүрерни эвээжеткеш, ук продукцияның өртээн бедидериниң күзели-биле орулганы болгаш ажыл төлевириниң фондузун улгаттырарынга ажыглаан.

Үнүп келген бо чаа чылда байдал экиживейн турар. Бүдүрүлге кудулаашкыны чүгле соксаваан эвес, харын улам-на күштелип турар. Чамдык бүдүрүлгелерде цехтер, бүдүн корпустар баштайгы хүннерден эгелеп турупкан. Продукцияның эң чугула хевирлериниң хөй нуруузун бо чылдың январьда бүдүрүп үндүрген эрткен чылдың ол үезинге деңнээрге, 5-10 хуу эвээш болган. Бараанмарны чедирериң болгаш кадагалаарын багай организастааны байдалды улам баксыраткан, бараанмарны оорлап, чиижен кижилерге дамчыдып берип келген, а чамдык таварылгаларда ожегерээн чажырып турар.

Бүдүрүлге планнарының болгаш материал-техниктиг хандырылганың балансылыг эвес чоруу үзүктелиишкиннерниң кол чылдагааны болуп хевээр артпышаан. Продукция чорудуп бээриниң ажыл-агый керээлерин чарар талазы-биле кампания амга чедир доозулбаан, бүдүрүлгелерниң ажыл-агый харылзааларын катап тургузарынга девискээрлер аразынын хөй санныг моондактаашкыннары саададып турар.

Материалдыг чаагай чүүлдерниң кол бүдүрүкчүлери болур бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарын чедип алыр төлээде, эң-не шиитпирлиг, харын онзагай хемчеглер алдынган турар ужурлуг. Ол хемчеглерге партияның дээштиг деткимчези, харын оон бүгү структураларының ындыг деткимчези негеттинип турар.

Херегдел рыногунда байдал бирги черге политиктиг айтырыг болу берген. Дүшкүүрлүг байдалды чавырылдырарының аргалары бар, ынчалзажок ук аргалар чедир ажыглаттынмайн турар.

Аъш-чем садыында байдалды экижидер талазы-биле ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң хүлээп алганы күрүне программазын күүседиринге улам-на идепкейлиг киржиринче партия организацияларын кыйгырары эргежок чугула деп, СЭКП ТК-ның Секретариады санап турар. Ол дээрге — кодээ болгаш хоорайның коммунистериниң күүседир ужурлуг тодаргай ажыл-херектери-дир.

Бүдүрүлге ажыл-херектериниң дугайында сагыш салыышкындан чамдык партия организациялары «хосталган» болгаш хажызындан анаа-ла хайгааракчылар болу берген кылдыр чамдыкта көстүр-дүр. Чорудулгаларны анализтеп көрбейн, байдалга хамаарыштыр анаа идепкейлиг салдарны чедирбейн турарлар. Бодуңар бодап көрүңер даап: тараа дүжүдү эрткен чылын тергиин арбын болгаш мал чемнери культураларның дүжүдү багай эвес болган, ындыг турбуже кыштаглаашкынның баштайгы үш айларында сүт саалдазы эрткен чылгы кыштаглаашкынның ол үезинге деңнээрге, РСФСР-де ниитизи-биле 10 хуу, оон иштинде кара хөрзүннүг төп областарда — 15, Волгада — 14 хуу кудулаап. Ол ышкаш Молдова республикада 13 хуу кызырылган. Украинаның Львов, Одесса областарында, Казахстанның Алма-Ата областарында, Узбекистанның Самарканд областарында байдал база ындыг болуп турар.

Ол дээрге малчыннар-биле ажылда шынгыы четпестерниң, оон иштинде партияның хөй эге организацияларының, кодээ райкомнарның талазындан чедир кылдынмаан ажылдың түңнели дээрзин ажык-биле чугаалаар ужурлуг бис. А бо ажылдың талазы-биле чедип алдынган эвээш эвес дуржулга бар турган болгай. Ук дуржулганы чүге уттуп каапканывыс ол?

Экономиктиг чаа идиг бериишкиннерин болгаш методтарны чарлаан соонда, олар боттары бүде бээр деп шуут-ла бүзүрей бээр удуртукчулар бисте, ылангыя хоорайларда эвээш эвес. Эрткен күзүн чогум-на ындыг болган: багай эвес дүжүт өстүрүп алдынган, ону савалап алыр дээш тарааччыннар уйгу-чыдын чок ажылдап турда, хоорай чурттакчылары — шефчилер болгаш өскелер-даа хөй таварылгаларда хажыызынга турган. Оон түңнели билдингир болгай.

Келир дүжүт ажаалдазынга белеткел талазы-биле байдал база ынчаар тургустунуп турар. Күзүн чаштырар культураларны чуртта 5 млн. гектар шөлде чедир тарываан, 30 млн. гектар аңгыс черни аңдарбаан. Чамдык черлерде үрезин белеткелиниң, техника септелгезиниң, машиналар болгаш чемишчидилгелер чорудуп бээриниң байдалы багай болуп турар. Часкы хову ажылдарының хемчээли кедергей улуг, ынчангаш ук ажылдарны чогуур үезинде чедиишкинниг чорударынга тараачыннарның күжү чедишпес болганда, кодээге боттуг дузаны чедирер херек.

Бүдүрүлге харылзааларын эде тургузарынга, хөй хевирлерлиг экономиканы кодээге тургузарынга идепкейлиг дузалаары — партия организацияларының чугула сорулгаларының бирээзи. Чер реформазын чорудар, черниң тускай фондузун тургузар талазы-биле чер-чер Советтеринге партия комитеттери дузалаар ужурлуг, ынчаарга кодээ болгаш хоорай чурттакчылары өг-бүле фермаларын, тараачын ажыл-агыйларны, кооперативтерни тургузарынга, хуузунда кодан девискээринге чер ажылын чорударынга чер участоктарын часка чедир алыры ол фондудан кол хамааржыр. Допчузу-биле чугаалаарга, кодээни шуптувус көдүрүп сайзырадыр деп чарлаан болганда, ону херек кырында боттандырып көрээли.

Экономиканы экижидерин амгы үеде эргелеп башкарылганың болгаш ажыл-агыйның чорударының бүгү деңнелдеринге сан-хөө ажыл-чорудулгазын чогумчалыг болдурарындан дыка хамааржыр. Эвилел болгаш республикалар бюджеттери чөрүлдээлиг болу берген түңнелинде, социал-экономиктиг программаларны боттандырарынга курлавырларны черчерге ажыглаары бергедеп турар. Акша орулгаларының өскени, бюджет акша-хөреңгилериниң чедишпези күрүнениң иштики болгаш даштыкы өре-шиирезиниң улгадырынга, саарылгада артык акшаларның көвүдээринге, акша үнезиниң кудулаарынга чедирген.

Он ийиги беш чылда чоннуң акша орулгалары 232 миллиард рубльге немей өскен, ол акша орулгалары беш чылдаазынга деңнээрге үш катап дүрген көвүдээн. Ынчангаш мындыг айтырыг тургустунуп келир-дир: ол хире кедергей хөй акша көшкезин кандыг рынок, кандыг экономика дозуп шыдаар аргалыгыл?

Ынчангаш сан-хөө талазы-биле ылаптыг шын политика, күрүнениң акша-хөреңгилерин эң-не камналгалыг чарыгдаары, ажыл-агый чорудулгаларының түңнелдеринден орулгаларның дорт хамааржырын хандырары эргежок чугула.

Өртектер реформазы чуртта херек кырында эгелей берген, ынчалзажок система чокка улуг карылгалыг кылдыр чоруттунуп турар. Мөөнеп садар болгаш түрмектеп садар өртектерниң деңнелдериниң домей эвес ылгалдыы продукцияны, бирги ээлчегде, чоннуң херегдел бараанмарын бүдүрерин моондактап, хөй бүдүрүлгелерни сан-хөө талазы-биле берге байдалга таварыштырган. Чер-черде бодунуң девискээр өртектерин доктаадып эгелээн болгаш ындында-ла дүшкүүрлүг политиктиг байдалды улам-на чидиглендирген.

Бүгү республикаларның дугурушканы, бүгү уржуктарын ылаптыг сайгарып көргени үүрмектеп садар күрүне өртектерниң чаңгыс аай принциптери эргежок чугула. Ындыг принциптерни ажылдап кылырда, базым бүрүзү ылаптыг бодап көрдүнгеш турар ужурлуг. Өртектер бедиткениниң чоңга чедирер когаралды аңаа этидериниң чогуур үезинде ажыглаттынган турар дээштиг системазын тургузары чүүлдүг болур. Бо айтырыг ылаңгыя эвээш хандырылгалыг хамаатыларга, хамыктың мурнунда пенсионерлерге, инвалидтерге, аныяктарга хамааржыр.

Экономиканың байдалын экижидер талазы-биле бүгү ажылды рынок харылзааларынче шилчиири-биле эң-не сырый холбаштырары онза чугула. Рынокту канчаар көөрүн партия тодаргайлаан болгай. Күш-ажылга идепкей бээриниң, ёзулуг чаржып ажылдаарының, монополизмден, деңнештирилгелиг төлевирден, азырадыкчы чоруктан адырлырының аргазы кылдыр рынокту партия санап турар.

Рынокче херек кырында кирип турар-дыр бис. Өнчү дугайында, бүдүрүлгелер дугайында, чаа үндүрүг системазының дугайында, банкылар болгаш өске-даа чүүлдерниң дугайында хоойлулар хүлээп алдынган, рынок экономиказының механизмнерин ажыглаарының хоойлу аргалары тургустунуп эгелээн. Ынчаарга бистер рыноктан ойталап, ажыл-агыйны чорударының административтиг эрги методтарынче дедир шилчип турар буруудаашкыннар ынчангаш үнезин чок.

Рынокче шилчиишкин болза экономика болгаш социал политика талазы-биле кузенчиг эвес, харын шынгыы хемчеглерни ап чорудары-биле холбаалыг болур. Делегей дуржулгазын ап көөрге — ол черле чайлаш чок. Ону кандыг-даа рынок программаларының чогаадыкчылары база хүлээп көрүп турар. Ынчалзажок мындыг чиктиг айтырыг бар. Үстүнде хемчеглерниң кайы бирээзин кажан Эвилел чазаа боттандырып эгелээрге, чамдык политиктер база-ла алгыржып эгелээр: ол дээрге «чоңга удур хемчег-дир», «чигзинчиг идея-дыр» дээш оон-даа өске. Маңаа хамаарыштыр чаңгыс-ла чүүлдү чугаалап болур: бир эвес рынокче базым бүрүзүн ак сеткилдиг эвес политиктиг чөрүлдээ кылдыр хуулдурар болза, кандыг-даа реформалар бүттүнмес.

Өнчү өскертип чаартырының айтырыы ам хөй кижилерни дүвүредип турар. Бо талазы-биле баштайгы чидириглер ам безин бар апарган. Эвилел ведомстволарының административ мандылал албадаашкынының республика удуртулгазының албадаашкыны-биле солуурун чамдык республикаларда оралдажып турар.

Бо айтырыгны партия оон өскээр тургузуп турар. Рынок экономиказының үезинде бүдүрүлгелерни төп-даа, республикалар-даа командылап чагырбас ужурлуг. Бүдүрүлгениң түңнелдери дээш харыысалганы күш-ажылчы коллективтер бодунга алыр кылдыр экономиктиг бот-тускайлаң чорукту оларга херек кырында тыпсыры чугула.

Өнчүнүң бүгү хевирлериниң деңэргелиг болуру дээш бистер туруштушаан, оон коллективтиг хевирлерин чугула кылдыр санап турар бис. Өнчүнү күрүнеден аңгылаарының болгаш ону хуужударының ылаптыг ажылдап кылдынган механизми ам дээрезинде чок, ынчаарга бо чорудулга чоннуң байлаан ажыттагчак экономиканың хартаачылары чайгаарлаашкын ёзузу-биле үлежип, садып ап эгелей бээрин болдуруп болбас. Күш-ажылчы коллективтер аренданы, коллективтиг болгаш акционерлиг бүдүрүлгелерни тургузарын дамчыды-

(Төнчүзү 3-кү арында).

БҮГҮ-ЛЕ ЧҮВЕ ШЫННЫГ БОЛУР УЖУРЛУГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тары база кылыр ужурлут. Оларның чамдык кезектериниң азырадыкчы хөөнче чүткүлдүү хараадаачыг боон турар.

— **Республикада националдар аразының харылзааларының байдалын силерниң канчаар көрүп турарыңарны чугаалап көрүңерем.**

— Ийет, эрткен чайын бистерге бо талазы-биле нарындаашкын турган. Националдар аразының айтырыы кем-херек үүлгедиишкиннерниң улгатканының, кемдүүрүүлүт кижилерниң, а ол ышкаш массалыг информацияның чамдык органнарының чаңгыс талалыг, факт барымдааларны хажыткан чүүлдерниң өөскүдүп үндүргени янзы-бүрү дамчыыр чугааларның болгаш хоозун даап болдаашкыннар түңнелинде тургустунуп келген.

Националдар аразының харылзааларын чогумчудуп, экижидери дээш, найыралдың болгаш чогум-на кижилиг буянныг харылзааларны катап тургузар дээш бистерниң шуптувустуң хөй болгаш шынгыы, бодамчалыг ажылдаарывыс бистиң сорулгавыс-тыр деп көрүп турар мен. Ол Тываның бүгү улустарының эрге-ажыктарынга, ону моон-даа соңгаар улам хөгжүдерлиниң эрге-ажыктарынга дүгжүп турар. Бо талазы-биле күштү-даа, энергияны-даа харамнанмайн, бодамчалыг, угаан-сарыылдыг чорукту, чутаалажыышкын кылырынга белен, шыдамыккай болурун илередир херек. Националдар аразының харылзааларының талазынга хамааржыр бүгү айтырыгларны дыка кичээнгейлиг болгаш бодамчалыг көөр херек. Мында кадр айтырыы база бар. Маңаа мындыг чүүлдү бадыткап чугаалаксап тур мен: республикада кадр айтырыы Тыва АССР-ниң чурттакчы чонунуң составын барымдаалап база ажылдакчыларның ажыл-херекчи болгаш моральдыг шынарларынга дүүштүр шиитпирлеттинип турар. Чижек кылдыр херек кырында бар сан-фактыларны чугаалап көрейн: республиканың Дээди Совединиң аппарадында ажылдап турар харысалгалыг ажылдакчыларның 57 хуузу тывалар. Министрлер Чөвүлелинде — 49 хуу, партияның республика комитединде — 55 хуу. Тос министрниң сезн он күрномитет даргаларының чедизи тывалар. Партия райкомнарының, хоорайкүүскомнарының даргаларының, ол органнарның харыысалгалыг ажылдакчыларының составы хамаарышкан районнуң чурттакчы чонунуң, оон иштинде коммунистерниң национал составын барымдаалап четчелеттинип турар.

— **Черге хуу өнчүнү тургузарынга удурланып турар дээш Силерни база чемелеп турар болгай...**

— Тываның байдалдарынга хамаарыштыр черге хуу өнчү тургуспас болгаш черни садар болгаш садып алыр чүүлдү болдурбас дугайында ажылчы чоннарының санал-оналын деткивес аргажок. Чүге? Чүге дээрге Тываның чери кайы-бир шагдан бээр кымның-даа хууда өнчүзү боол көрбээн. Чер — бүгү чоннуң байлаа. Чер — чоннуң чемгерикчизи, оон амыдыралының үнер дөзү. Чоннуң национал бот-догуннаашкынының, национал чоргааралының дөзү — черде. Тываның чери — бистиң Төрээн чуртувус-тур. Ынчаарга төрээн чуртун садып-саарып болур бе? Ол дээрге бистер бүгүдениң — тываларның, орустарның, өске-даа чоннуң төрээн чечеккчилериниң төрээн чери, кончи чери-дир. Черге хуу өнчүнү киирери дээрге кайы-ла кижилерге ол черни бериптери, оларга ажыгладыр дээни ол. Оон иштинде даштыкы кижилер-даа бистиң черивисти хуу өнчү кылдыр алтары чадап чок. Ооң уламындан кижини кижи дарлаар чорук тургустунуп, төрел бөлүк чораан байдалдарны болгаш оларның аразынга чарты-демиселди катап тургузуп кээп болур.

Ынчаарга черни хамаатыларга салгал дамчыдып, үр хуусаада ажыглаар кылдыр бериптери дээрге — шуут өске херек. Хууда дузалал болгаш тараачын (арат) ажыл-агыйны чорудары, сад огород ажылын кылыры болгаш мал өстүрери дээш оон-даа өске сорулгаларга. Ынчангаш бо айтырыг референдум аргазы-биле шиитпирлеттинер ужурлут. Чон мерген угаанныг болгай, кандыг янзылыг кылып алырын ол эки билир.

— **Оон ынай Тывада демократтыг чаартылгалар болбайн турар деп чугаа база чоруп турар.**

— Ажыл-херектиң амгы байдалын ындыг янзылыг үнелеп турары-биле чөпшээрешпес мен. Партия съездилериниң, ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездилериниң политиктиг айтыышкыннарынга үндезилээш, демократтыг чаартылгалар республикада херек кырында боттаныл турар деп санап турар мен. Ол дээрге состук хостуу, санал-оналдарның янзы-бүрү болуру, шүгүмчүлелдиң болгаш ажык-чарлыг чоруктуң күштелип турары дээш оон-даа өске чүүлдер-дир. Янзы-бүрү чадаларның улус депутаттарының Советтери ёзулут-ла демократтыг арга-биле четчелеттинип тургустунган. Ындыг чорук партияның профэвилелдериниң болгаш комсомолдуң соңгулдалыг органнарынга база бүрүнү-биле хамааржыр. Демократтыг чаартылгаларның республиканың амыдыралының бүгү талаларынче ханылап бар чыдарын эскерип көрбейн барып болбас.

Дараазында чүүлдү чугаалаары чугула деп санап тур мен. Бистер, коммунистер күрүне эрге-чагырагазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарын быжыглаары болгаш хөгжүдери дээш туржуп турар бис. Республиканың улус ажыл-агыйын хөгжүдеринге, кижилерниң ажыл, амыдыралының байдалдарын экижидеринге хамаарышкан амыдыралды бүгү айтырыглар талазы-биле бистер оларның-биле кады ажылдажыр, бир демниг хөделири дээш туржуп турар бис.

Ынчаарга бистерни бистиң хойжуларывыстың дугайын шуут уттупкан деп буруудадып турары херек кырында бар фактыларга дүүшпейн турар. Бүгү харысалга-биле мынча деп бадыткап болур мен: республиканың хойжуларының амыдыралының байдалын экижидери, оларның социал-амыдырал байдалдарын бүгү талалыг шиитпирлээри — бо бүгү партия, совет, ажыл-агый органнарының кичээнгейиниң төвүнге туруп келген болгаш туруп-даа турар.

Ону бадыткап турар факты-барымдаалар бо-дур. Бо чылдың январь 1-де байдал-биле алырга, 2424 хойжу кыштагның 1586-зы электрижиттинген. 1914 кыштагда чурттаалга бажыңнарын туткан, 945 кыштагда чунар-бажың бар. Он ийиги беш чылда республиканың совхозтарының социал айтырыгларын шиитпирлээринге 168 млн. рубль капитал салыышкыннары шиигээдип алган. Ол дээрге оон мурнундагы беш чылга деңнээрге 1,9 катап хөй боор турар. Хойжуларның ажыл, амыдыралын экижидеринче угланган ажыл чайгылыш чок болгаш чүткүлдүг чорут тунар.

— **Республиканың удуртулгазын С. К. Токаны болгаш оон-биле кады ажылдап турган чоок кижилерни камгалап турар силер деп чугаалап турар. Репрессия чылдарында оларның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр ынчаар чугаалап турар.**

— Бо дугайында чүү деп болурул... 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин-барымдаа чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле улуг харысалгалыг ажылды кылыр комиссияны чогум-на партия рескомунуң саналы-биле тургускан болгай. Ол комиссияның даргазы — Ч.-Д. Б. Ондар.

Комиссияның эвээш эвес ажылды кылганын чугаалаар апаар мен. Архив материалдарындан 430 кеземче херээн сайгарып көрген, репрессияга таварышкан 377 хамаатыны агарткан. 70 ажыг кижини партияга катап тургускан. 80 хире кеземче херээн катап сайгарып көөр деп турар.

Репрессияга политиктиг болгаш эрге-хоойлу үнелелин бээр талазы-биле кол документилерни ажылдап кылыр ажыл дооступ турар. Ол ажылдың түңнелдерин удавас үндүрер.

— **Референдум чорударының хүнү чоокшулап орар. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур Силер?**

— Тываның чурттакчы чону ССР Эвилелин камгалап арттырары болгаш улам быжыглаары дээш бадылаашкынын бээр деп бодаар мен. Ханы бүзүрелим мындыг: ССР Эвилелиниң бактааган кежигүннериниң бирээзи болур бистиң республикавыс чүгле ССРЭ-ниң составынга туруп алгаш социал деңшилгениң, национал катап тургустунуушкунунуң болгаш чаартылганың оруу-биле бурунгаар хөгжүүр деп чүвени бистиң республикавыстың чону эки билир.

Тывага улусчу революцияның 70 чыл ою бо чылын болур. Ол байырлалды тодаргай ажыл-херектер-биле демдеглеп эртирер ужурлуг бис. Бистиң улустарывыстың — тыва, орус болгаш өске-даа совет улустарның найыралының ужуктарын тывылган дестеринче база катап хая көрүп, бодувустуң эрткен төөгүлүг оруувустуң кандыг турганын база катап утаап бодап көрээлинер.

Амгы үеде кол чүүл — сырый каттыжыышкын, чаңгыс эп болгаш бот-боттарын билчири.

— **Ханы утказыг беседа дээш номчукчуларывыс мурнундан Силерге өөрүп четтирдивис, Григорий Чоодуевич.**

АМГЫ БАЙДАЛ БОЛГАШ ПАРТИЯНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Этези 2-ги арында).

тыр бодунуң эргелерин боттандырар талазы-биле оларга дузаны хүлээп алдынган хоойлуларның хемчээлинге партия комитеттери чедирип болур ийик.

Рынокче шилчиири-биле холбаштыр кижилерниң социал камгалалының айтырыы чайлаш чок чидиг тургустунар апаар. Социал дуушкуурлуг чорукту тывылдырып турар болуушкуннарны хажыдылга чокка сайгарып көрээли. Эт-хөреңги талазы-биле ылгалыышкын ниитилелде күштелип турар. Чоннуң хөй нуруузунуң амыдырал деңнели кудулап турар. Үүрмектеп садарының өртектери колдуунда колхоз рыногунда болгаш кооператив садыында өртектерниң күсели-биле эрткен чылдың декабрьда дыка бедээн.

Чонну ажыл-биле хандырарының айтырыы база чидии-биле тургустунуп келген. А кижилерге акшаны ажылдап алыры херек болгай. Бүдүрүлгелер солчулгазының үезинде хосталыр 600 муң ажыг специалистерни болгаш ажылчыннарны 1991 чылда чаа мергежилдерге катап өөреткеш, өске ажылбиле хандырары негеттинип турар. Бүдүрүлге хандырылгазы кызырлырының түңнелинде хөй санныг тудугжулар чаңчыккан ажылындан чарлыр апаар.

Бо адырда байдалды партия комитеттери тодаргай билген турар болгаш байдалды чавырылдырарынга бодунуң хемчеглерин саналдаар ужурлуг. Структура өскерилгезинде хосталган кадр күчүзүн улус ажылагыйынга херектиг чаа ажыл-чорудулгага киириштирери дыка чугула. Кижилерниң мергежили болгаш ажыл тагы ниитилелге чидириглиг болбас кылдыр салып салыр херек.

Социал хөй айтырыгларны шиитпирлээри суларай берген. Чуртталга бажыңнарын, школаларны, эмнелгелерни болгаш өске-даа тудугларны ажыглалга киирери кызырылган. Чүгле эрткен чылын безин чоңга 29 млн. дөрбелчин метр чуртталга шөлүн чедир бербээн.

Бо айтырыгны чүгле Советтерниң болгаш ведомстволарның херээ кылдыр партия комитеттери санап болбас ужурлуг. Чуртталга бажыңнарының айтырыын шиитпирлээринче чер-черниң күжүп, курлавырларын болгаш аргаларын эвилелдээри эргежок чугула. Ол дээрге тодаргай ажыл-херектерниң бирээзи-дир.

Хүн, бүрүнүң соңгаарладып болбас айтырыгларын шиитпирлээриниң эргежок чугулазының дугайында илеткелчи чугаалавышаан, экономикага хамаарыштыр чүгле чаңгыс хүннүң сагыш салыышкыннары-биле чурттап болбас деп онзалап демдеглээн. Экономиканы экижидер айтырыгларны шиитпирлевишаан, бүдүрүкчү күштерин эде дерир болгаш чаартыр дугайында хары утга сагыш салыры чугула. Ол бүдүрүкчү күштер эртем-техниктиг депшилгениң сөөлгү чединшкиннерин бодунга шиңгээдип алыр ужурлуг. Ол чорук ылаптыг бодап көрдүнген капитал салыышкыннарының политиказын, акша-хөреңгилерни эртемче, бааза адырларны болгаш курлавырга камналгалыг технологияларны хоржудеринче четчир кылдыр утландырарын негеп турар. Бо талазы-биле хөй чүүлдерни Эвилел болгаш республикалар чазактарының план органнарының туружу тодаргайлаар апаар.

Ниитилел чаартылгазының чорудулгазынга СЭКП-ниң ролюнуң дугайында эш В. А. Ивашко чугаалавышаан, партияның чогумчалыг туружу хамыктың мурнунда тодаргай ажыл-херектерге илергейлеттинген турар ужурлуг дээрзин демдеглээн.

Партияның чонда ханы дазылдары ону деткип турар. Кижилерниң чаагай чоруунга бараан кылдыр тодаргай ажыл-херектер ооң авторитедин улам-на бедүрер. Оон ыңай ниитилел амыдыралының чорудулгаларынга, экономиктиг, политиктиг, угаан-бодалдың чаа күчүзүн тургузарынга партияның идепкейлиг киириштирери партияның бодун чаартырын дүргедедир ийик.

Политиктиг бот-тодаргайлаашкынның берге оруун кады эрткени хөй миллион коммунистер партия-биле арткан. Хөй партия организациялары, ооң иштинде эвилелдешкен республикаларның компартиялары, республика болгаш область организациялары ыржым камгалалдан идепкейлиг ажыл-чорудулгаже шилчип кирбишаан, бүзүрелдиг чорукту чоорту чедип ап, тургузукчу угланыышкынга ажылдап эгелей берген.

Ынчалзажок партийжи амыдыралды эде тургузары ниитизи-биле оожум болуп, а идепкейлиг чоруктуң кудулаашкыны, сагылга-чурумнуң кошкаашкыны чамдык организацияларда илереп турар.

Тодаргай болуушкуннарны дораан-на хайгаарап көрбейн турар чорууву бот-шүгүмчүлекчи ёзу-биле миннип чугаалаары чугула. Бодап алган чамдык чүүлдеривисти боттандырары база чедип алдынмайн турар. Ажыы-биле чугаалап көрээли — бүгү партия ышкаш ТК, Политбюро, Секретариат сөөлгү үеде политиктиг дыка нарын байдалда ажылдап турар. Ындыг байдалдан уштунуп үнериниң аргазы чүгле чаңгыс — найыралдыг, чогумчалыг ажылдаары-дыр.

Бирги чергениң чугула сорулгазы — партийжи бүгү структураларның — партия крайкомнарының, обкомнарының, хооркомнарының, райкомнарының тодаргай ажылын хандырары, партия организациялары-биле оларның аразынга дорт харылзааларны калбартып быжыглаары болур. Бистер чаңгыс аай бүдүн партия болганывыста, эш ёзузунуң эп-сеткил каттыштырылгазын кезээде илергейлээр ужурлуг бис дээрзин кижи бүрүзү амгы үеде медереп билген турар ужурлуг. Ниитилелге идейлиг болгаш моральдыг туруштарывысты чүгле ынчаарда быжыглап, чаа-чаа сорулгаларны чедип ап болур бис.

Эвилелдешкен республикаларның компартияларының СЭКП-ге ээлээр олудуунуң дугайында айтырыг амгы үениң байдалдарында чаа ёзу-биле тургустунуп турар. Ооң утказы мындыг: СЭКП Уставынга дүүштүр оларның бот-тускайлаң чоруун болгаш бүгү партияның платформазынга коммунистерниң хөделиириниң чаңгыс эптиин хары утда хандырары-дыр. Коммунистер каҗан интернационалистер болуп, ажылчы чоннуң ниити эрге-ажыы дээш демисежип турда, чүгле ынчаарда олар ам коммунистер болуп артар.

Компартияларда амгы байдал бир дөмей эвес. Национализмчи ыйылышкынга каҗан удуртулга дүжүп берип, чарлыкчылар-биле ылчыңнажып эгелээнде, Компартия бодунуң туружун, авторитедин ажылчы чоннуң караанга көзүлдүр-ле чидирип эгелээр азы сандарап дүже бээр дээрзин үе бедыткап көргүскен. Ынчаарга социализмниң болгаш интернационализмниң идеяларын Компартия каҗан быжыы-биле камгалап турда, чарылдырыкчы күштерниң аар соруушкуннарының сөөлүнде безин ол сандарап дүшпес.

Партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазын идепкейжидери онза чугула ужур-дузалыг. Чөптүг болгаш чөптүг эвес шүгүмчүлелдерниң сөөлүнде, чуртта байдал дээш харысалганың сөөлүнде СЭКП-ниң кезии — партия эге организациялары аймаашкынны дыка оожум ажып эртип турар. Чамдык партия эге организацияларында байдал дүвүренчиг болуп турар.

Дем каттыштырып ажылдаар дугайында администрация-биле болгаш күш-ажылчы коллективтерниң чөвүлелдери-биле кээрээлерни чарып, экономиктиг өөредилгелерни, политиктиг айтырыгларны чугаалажып көөрүп, өске-даа хүлээлгелерин бодунга ап, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын идепкейлиг камгалап турар партия комитеттериниң дуржулгазын калбаа-биле деткиири партия эге организацияларының байдалын быжыглаарынга дыка чугула болур.

СЭКП хүрээлениниң составының, санының дугайында айтырыгга коммунистер-биле ажылда бар четпестерге оратор ооң ыңай доктааган. СЭКП кежигүннери-биле беседаны тус-тузунда бүгү партия организацияларынга чорударын сүмелээн. Ооң сорулгазы— партияның арга-шинээнге коммунистерниң бүзүрелин быжыглаары, эң чугула айтырыглар талазы-биле СЭКП кежигүннериниң санал-оналын билип алыры, а ол ышкаш партияның иштинде күштерниң дензигүүр байдалын тодаргайлаары-дыр. Ындыг беседаларның түңнелдерин үндүргеш, партийжи хүрээлениң организас талазы-биле быжыглаарының эргежок чугула шиитпирлерин хүлээп ап болур ийик. Комсомолчуларны болгаш аныяктарны партияга хүлээп алыр талазы-биле ажылды күштелдирери база негеттинип турар. Аныяктарга салдарны бүзүредириниң күжү-биле, аныяктарга хамаарыштыр идепкейлиг политиканы боттандырары-биле чедирер апаар. Ынчаарда СЭКП-ге аныяктарның немежип кирери чогумчалыг чорудулганың түңнели болур.

Эрге-чагырга дугайында айтырыг амгы үеде чидии-биле тургустунуп турар болганда, Советтерге СЭКП-ниң туружун быжыглаары эргежок чугула деп эш В. А. Ивашко онзалап демдеглээн. Бүгү деңнелдерниң Советтеринде коммунист депутаттарының ажыл-чорудулгазының сырый холбаалыын болгаш чаңгыс эптиин хамыктың мурнунда чедип алыры база эргежок чугула. Ону чедип алырда, коммунистерниң бөлүктерин (фракцияларын) тургузарын идепкейжидер херек. Депутаттар кылдыр соңгуттурган партия комитеттериниң секретарьларын ол фракцияларның удуртукчулары кылдыр сүмелээри чүүлдүг болур ийик. Оларга ук ажыл онза чугула ужур-дузалыг болур.

Советтерге партийжи салдарны күштелдирериңге депутат клубтарын калбаа-биле ажыглаары чугула. Ол клубтар чүгле коммунистерге эвес, харын тодаргай ажыл-херектерге хамаарыштыр СЭКП-биле кады ажылдажырынга белен бүгү кижилерге база ажык болур ужурлуг.

Партия организацияларының деткимчези-биле азы СЭКП-ден депутат кылдыр дорт соңгуттурган СЭКП кежигүнү кижи бодунуң партиязының мурнунга кандыг-даа хүлээлгем чок деп санап, харын ооң политиказынга удур туржуп турар байдал-биле канчап-даа эптежип болбас дээрзин чугаалаар херек.

Партияның идей-кижизидилгелиг хүлээлгези сөөлгү үеде шыңгыы кошкай бергениң илеткелде демдеглээн. Идейлиг, мөзү-шынар болгаш политиктиг кижизидилгениң бүгү айтырыгларын өскерилген амыдырал бодуңа шиитпирлептер деп хоозун кордаашкыннар чамдык черлерде тыптып келген. Биске бар турган таарымчалыг бүгү чүүлдерни дораан катап тургузары, оларга чаа утка-шынарны киирери эргежок чугула. Амгы үеде кол чүүл— партияның политиказының эң чугула адырларының талазы-биле ооң бүгү кежигүннериңге үргүлчү дыңнадыры, бистиң сорулгаларывысты доктаамал тайылбырлаары, партия өөредилгезиниң бисте бар бүгү хевирлерин ажыглаары-дыр.

Он-он чылдар дургузунда ниитилел амыдыралынга тергиндеп келген ук тергиндилдиң комплекзиниден арай боорда адырлып турар-дыр бис. Тургустунган партияларның, бөлүктерниң, шимчээшкиннерниң саны чеже-даа хөй болза, олар СЭКП-биле амдызында деңнежип шыдавас дээрзин билдинир. Ынчалзажок ол дээрге ук партияларны, бөлүктерни, шимчээшкиннерни хереке албас дээни ол эвес-тир. Чогумчалыг харылзааларны, чугаалажыышкыннарны калбартыры чугула.

Бо талазы-биле хөй чүүлдерни культура ажылдакчылары, чогаадыкчы интеллигенция кылып болур. Эде тургустунуушкунну боой тудуп, ол аткаарлап, буурап турар дээр халыдаашкыннарның шуутаазыннар амгы үеде янзы-бүрү талалардан дыңналып турар апарган. Ындыг изигленишкинниг көрүүшкүнер интеллигенцияның магадаашкындан каргаашкынга чедир чайгылар чамдык кезээнге чоок сиңнигиишкинниг болуп турар. Бедик утаан-сарыылдыг, мөзү-шынарлыг кижилерин, а ол ышкаш ниити чуртталганың норма-чижектерин, күрүнениң хоойлуларын хүндүлеп көөр ёзулуг ындыг культура кижилерни башкаландырбас, а оларның идейлиг болгаш политиктиг үзел-бодалдарындан хамаарылга чокка сырый каттыштырып турар.

Партияның ажыл-чорудулгазында амгы үеде эң-не чугула болгаш берге чүүл— ниитилелде болдунуп турар чорудулгаларны ханызы-биле бодап көөрү. Ону чедип алырда, партияда бар бүгү эртем, чогаадыкчы күчүнү өлче эвилелдээри, СЭКП-ниң амгы үеде политиказының теориязын болгаш эң чугула айтырыгларын шиитпиршкиниг үениң нарыы айтырыгларын сайгарып, ажылдап кылырынче партияның эртем албан черлерин угландырары эргежок чугула.

Бистиң ниитилеливисте калбарган идеялар демиселинге агитацияның болгаш пропаганданың, хөй-ниитиниң санал-оналын база сагыш-сеткилин хевирлээриниң эң-не күчүлүг чепсээ — парлалга, радио, телевидение.

Массалыг информация чепсектериниң хөй партиялыг хевирлии — бистиң ниитилел амыдыралывыстың фактызы-дыр, ынчалзажок ёзулуг демократияның херечизи эвес болуп турары ол мудаңчыг-дыр. Хөй парлалга органнарының кол сорулгазы демократияның өзүмнерин быжыглаары эвес, чогумчалыг шиитпирлерни дилеп тывары эвес, а бүгү чүүлдерни үрегдекчи ёзу-биле шүгүмчүлээри, харын ук шүгүмчүлел бодунуң чонун, ооң төөгүзүн, мурнуку салгалдарны ажыы-биле дорамчылаарынче шилчип турар. Партократия, биригээр чугаалаарга, партияның эрге-чагыргазы чуртту мурнуку хевээр чагырып турар, каҗан байдал эптиг болу бээрге, партияны дүжүр октаары белен болур дээр ондактыг тезис политика талазы-биле кошкак кижилерни төөредип турар.

Нүгүлдээшкинниг кампанияга удур демиселди күштелдирерин СЭКП ТК-ның Пленуму партийжи парлалгага дагзыр болза, чогуур ийик. Коммунистерниң аттарын, төлептиг чоруун чүгле камгалаар эвес, харын эде тургустунуушкунга оларның ролюн, чоннуң үндезин эрге-ажыктарынга шынчызы-биле бердингенин бадыткап көргүзер херек.

Ниитилел хөгжүлдезиниң чорудулгалары ындыг чөрүлдээлиг болуп турза-даа, бүгү кужеешкиннерививсти кол чүүлге—совет кижиниң амыдыралын амгы үениң сайзыралынга төлептиг болдурарынга мөөңнээр ужурлуг бис деп, эш В. А. Ивашко илеткелиниң түңнелинде чугаалаан.

Ниитилел амыдыралын демократчыдарынче, ниитилел чөпшээрежилгезинче, экономиканы экижидеринче, Совет Эвилелин чаартырынче болгаш быжыг туруштуг болдурарынче, күрүне эрге-чагыргазын быжыглаарынче угланыышкынны шиитпирлиг болгаш чайгылыш чокка чорудар бис. Бо талазы-биле кым-даа чигзинмейн көрзүн.

(«ПРАВДА» солуңдан).

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Этези № 24, 26 «Шында»).

«Тыва даг-дүгү» комбинаттан

Похомова Вера Тихоновна — эргелелдиң кладовщиги.

Порядков Александр Петрович — арыглал фабриказының газ кайнакчызы.

Сотникова Анастасия Васильевна — РЭЧ-ның сантехалбанының арыглал лаборантызы.

Хабибуллин Заур Гарвашевич — арыглал фабриказының электрослесары.

Хомушку Маны Дембирелович — чуртталга-коммунал эргелелиниң бызанчызы.

ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Кара-Сал Маадыр Думен-Баирович — райпо кочегары.

Куулар Данов Орус-оолович — райпо кочегары.

Миронов Владимир Николаевич — районнуң улус өөредилге килдизиниң № 1 ясли-садигиниң музыка удуртукчузу.

Монгуш Ким-оол Сотпаевич — райпода механик.

Хертек Самдан Чошкакович — «Искра» совхозтуң партком секретары.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Глушенкова Галина Петровна — районнуң харылзаа белдиринин телефонизи.

Елупахина Надежда Александровна — Кара-Хаак ортумак школазының техажылчыны.

Проскурякова Антонина Ивановна — районнуң харылзаа белдиринин телефонизи.

Сундуй Евдокия Оргумчуевна — Кара-Хаак ортумак школазының интернадының ажылчыны.

Хертек Сереней Доржуевич — Кара-Хаак ортумак школазының башкызы.

ТЕС-ХЕМ РАЙОНДАН

«О-Шынаа» совхозтан

Допмит Охчаа Маннык-оолович — малчын.

Халбаа Чактар-оол Кыргысович — малчын.

Чамзырай Делгермаа Даржаевна — малчын.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан

Айыыжы Минчеймаа Чамчыевна — таныыл.

Аракчаа Имбии Бадарчыевна — инек кадарчызы.

Аракчаа Кыстай-оол Кызыл-оолович — инек кадарчызы.

Араңчор Дадар-оол Сайын-Белекович — кол инженер.

Баранмаа Ким Хүлер-оолович — кол зоотехник.

Кегел Суван Тоолайович — учетчик.

Ноокай Дания Дотпаевич — малчын.

Оюн Барый-оол Ян-оолович — малчын.

Оюн Биче-Урут Шойбановна — ажылчын.

Чагар-оол Доннай-оол Кузмаевич — инек кадарчызы.

Чооду Сандан-оол Өдекпенович — малчын.

Чооду Чагар-оол Шомбаевич — малчын.

Чыргал Дайгиина Казаковна — малчын.

Чыргал Шыыр-оол Меңгүн-оолович — малчын.

Шуңга Енмаа Кегеловна — ажылчын.

Шывык Елена Дондуповна — малчын.

Эртине Назын-Хөө Кунгааевна — таныыл.

«Кызыгаар» совхозтан

Балчыт Севингир Салчытович — техникага айыыл чок чорук талазы-биле инженер.

Маңнай Беженден Маадыровна — кассир.

Очур Дадар-оол Бадыевич — электрик.

Сакпай Март Салович — кол мал эмчизи.

Эрендей Орус-оол Чылбак-оолович — бригадир.

УЛУГ-ХЕМ РАЙОНДАН

Данзын-оол Додуй Дадаровна — «Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи.

Крутлова Галина Африкановна — республиканың «Тыва коммунэнерго» бүдүрүлге бүдүрүлгезиниң суунуң химиктиг арыглалгазының инженери.

Натпит-оол Александр Кенденович — «Улуг-Хем» солуннуң киддис эргелекчизи.

Ондар Салчак-оол Тукаевич — «Улуг-Хем» солуннуң корреспондентизи.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

«Чаа орук» совхозтан

Бумбажай Баадыр Карымаевич — партком секретары.

Ензак Бизен Калчанович — малчын.

Мунзук Доткан Шыырапович — малчын.

Хорлуу Очур-Хөө Мунзукович — малчын.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы

Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 22.

«ОНЗА АЖЫК СУДЧЕ ОРУК»

(Эгези № 27 «Шында»).

1937 чылда ССРЭ-ниң иштики херектериниң Улус комиссарының оралакчызы Фриновский база ооң чоок эштери Смирнов, Миронов суглар Моолга кээрде, Гэндэн, Дэмидтерниң революциянга удур Моолга тургускан япон разведка ажылының планын база оларның төлээлери дээр 115 кижиниң ат-даңзызын эккелгеш, тудуп хоругдадып эгелээннер.

Ужуру чүдел дизе, 1937 чылдың июль 17-де Сочиге дыштанып турган Гэндэнни Фриновскийниң айтыышкыны-биле бажыңнааш, декабрь 23-те дээди хемчег-биле боолап шииткен. Ол-ла чылын МАР-ның Президентизи маршал Дэмид Москва — Улан-Баадыр аразынга орукка билдинмес байдалда чеме хораннанып өлген. 1937 чылда МАРН ТК-ның чиигине секретары Д. Лувсаншаравты, МАР-ның сайыттар чөвүлелиниң даргазы А. Амарны, МАР-ның Биче Хурал Президиумунуң даргазы Д. Догсомну, МАР-ның сайыттары Г. Данжилсодту, З. Пуревдоржту, Г. Саярны, Д. Шагдаржавты, МАР-ның ИХЯ-ның харысалгалыг ажылдакчылары Б. Жамцыны, Б. Чоймболду, Н. Бямбажавты, Н. Нэрэнбуренни, Б. Намжилди, Б. Балжинямны, Э. Чимитдоржну, В. Бандины, Ч. Дамбаны, Г. Цэндсүрэнни, Г. Жамсранны, Ц. Долгоржавты, Ц. Сосоржавты тудуп хорааш, Москваже аппарган.

Моол херектер талазы-биле истелгени Москвага Наседкин, Мешик, Сергиенко, Боярский, Эсаулов, Шварцман, Влодзимирский суглар удуртуп, байысаалгаларга Коноплев, Добретин, Домашев, Титов, Мельников, Хлопов, Аюшин, Фомин, Кушнарев, Калинкин, Езепов суглар киржип турганнар.

Истелгениң хоругдуг, хоойлуда көрдүнмээн методтарын (кам-хайыра чокка эттеп-согары, бут кырынга үргүлчүлелдиг байысаары, чемин кызыгаарлаары, соок карцерге олуртуру) байысаакчылар Чекрыгин, Синецкий, Седов, Хват, Арсекович, Либенсон, Миронович, Наседкин, Образцов эптиле ажыглай бээр турган. Байысаалгаларга очулдурукчулап турган Б. Балдано «кижилерни кээргел чокка дерииниз-биле эттеп, хилинчектеп турганының бир херечизи болза МАРН-ның чиигине секретары Лувсаншаравты эккээрге, байысаакчыларны көрүп каап сиринейнип, кандыг-даа өчүк бээриңге белен болу бээр турду» деп херечилээн.

Амар болгаш өскелерниң-даа истелгези чоруп турар үеде, МАР-ның ИХЯ-ның хөделиишкиннерин холбаштырар сорулга-биле Москвага МАР-ның ИХЯ-ның улуг чөвүлекчизи Малков база чөвүлекчи Скоков суглар Москвага келгеннер. Олар хоругдалда Амар болгаш өскелерни-даа байысаап, олардан Моолда чурттап орар кижилер дугайында өчүктерни ап турган.

1955 чылдың августа Добретин биле Чернонебовту херечи кылдыр байысаарга өчээни болза, истелге органнарында бажыңнатканнар дугайында кандыг-даа шын барымдаалыг материаллар турбаан, чүгле боттарының база өске кижилерниң өчүктеринден өске чүү-даа чок. Ооң аңгыда байысаалганың протоколдарын буруудаттырганнар чок черге баш удур тургускаш, байысаалга үезинде албадал-биле хол үжүү бижидип ап турган чүве деп, Добретин чугаалаан.

Үстүнде адааныыс кижилер дээди хемчег-биле бооладып шииттиргеннер. Ниитизи-биле 1990 чылда үнген № 5 «Монголия» сеткүүлге МАРН ТК-ның Политбюро кежигүнү Намсарайның медеглээни ёзугаар алырга, НКВД-ниң дорт киржилгези-биле 30806 моол хамаатыларны шаажылаан.

Сталинниң ламалар удуткаар дугайында айтыышкынының күүселдези ол ниити санның колун ээлээр. 1990 чылда «Хөдөлмөр» деп моол солуңга Иркутск область-биле кожа Көпс-Хөл аймактың тевү Мөрөн хоорай кавызы Элст деп черге экскаватор, бульдозерлер душ боол, 500 ажыг кижи сөөгү хөмдүнген тамы тө тыртып алган деп медеглээнин номчаап, кижиниң куйгазы адыяр.

НКВД-ниң МАР-ның удуртукчуларынга база хамаатыларынга хамаарыштыр истеп сурер, шаажылаар ажылы, ССРЭ-ге «Троцкисчи-бухаринчи бөлүктерни», Моолга гэндэн-демидтерни арыглап шиирбээн соонда, ТАР-же соястап кирген. Моон сылдаглыг шинчизи болза, 1934 чылдан бээр Чүрмит-Тажының чоок эжи П. Кендени ааажылааны. 20 чылдарда Коминтернниң МАРН биле ТАРН талазы-биле төлээлекчизи чораан, 1936-1938 чылдарда ТАР-га ВКП (б) райкомунуң секретары база АРН ТК-ның чөвүлекчизи турган Серен Арабдынович Нацовту (Шойжеловту) 1938 чылдың август 26-да бажыңнааш, Коминтернде контр троцкисчи организацияның идепкейлиг кежигүнү турган, ооң даалгазы-биле «Улуг Моол» дээр сүлчээниң удуртулгазынга кирип алгаш, Моолдуң революстуг чазаан дүжүрер, Японга оорганган буржуаз тургузугну доктаадыр төлээде, чепсектиг тура халыышкынны белеткежип турган деп буруудаткан.

Бажыңнаткан соонда удаваанда Ежовтуң адынга бижээн билдириишкининге Нацов япон разведканың агентизинге мени Коминтернниң ажылдакчызы Черномордик элзедип алган, шивишкиннээр даалганы күүседип турган мен дээн. Ынчалза-даа моон соңгааргы барык 3 чыл үргүлчүлээн истелгеге Нацов кандыг-даа буруум чок деп өчээш, Ежовтуң адынга билдириишкинни истелгени хоругдуг методтар-биле чорудуп турганының уржуу-биле бижээним шын деп бадыткаан. Чижээ, 1938 чылдың 9 ай 13-те И. В. Сталинниң адынга бижээн билдириишкининге Нацов мынча дээн: «Бажыңнаан хүнден эгелээш мени 20 шаа катап байысаады. Бир байысаалга беш хонук уламчылады (ол беш хонукта мен узуктел чок удувайн, чем чивейн, бут кырынга туруп келдим). Бут кырынга беш хонуп турумда, беш дугаар хүнде угааным оскундурган, медерел чок байдалда тура, Ежовтуң адынга билдиишкинни, шивишкин организацияга мени Черномордик элзеткен деп бижээн болган мен... Дараазында хүнде истектиге ол билдириишкин шын эвес-тир деп чөрчүп медегледим. Мынчап турганымның кырындан-на билбезим чүвелерни хүлээп ап, мерге очукту бээринче мени чыгап турар турдулар».

С. А. Нацов судка: «Мен актыг мен, херечилерниң өчүктери нүгүл-дүр» дээн.

1956 чылдың ноябрь 30-де ССРЭ-ниң Дээди судунуң шериг коллегиязы С. А. Нацовту үндезилел чок черге шииткен деп санааш, бурун агарткан.

1939 чылдың март 26-да байысаалгага С. А. Нацовтан Буян-Бадыргы ноян-биле ооң хамааржылга харылзаазын, моол дылды эки билир Нацовту очулдурукчу кылдыр ажыглап турганын, Кызылдың Совет школазында өөреникчилер ортузунда фашист бөлүктүң тергиилекчизи Иго Черкашинге дузаламчы көргүзүп турган дугайын онзалап ылавылаан.

Нацов 1926 чылда ТАРН-ның V Улуг хуралынга Коминтернниң Чөөн Чук секретариадының саналы-биле Буян-Бадыргыны чиигине секретарьга сүмелээшин, 1929-1930 чылдарда Хемчикке чөөн частырыгга сыдаглап үндүрген феодалдарның самыының Буян-Бадыргының баштажып турганын, Буян-Бадыргы-биле нам ажылының талазы-биле ужуражып чорза-даа, антисоветтиг харылзаа тутпайн чорааның чугаалаан.

Моон аңгыда Нацов мынчаар уламчылаан: «Ийе, ССРЭ-ниң ТАР-да бүрүн эргелиг төлээзи Малковтуң дилээ-биле (бир бе азы ийи удаа болду бе, уткан-дыр мен), Моолдуң элчини Турган Намсарай-биле, Тыва банк даргазы Танчай-биле бир катап, ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Тажы-биле албан чугаалажыышкыннарын очулдурган мен. Бо чугаалар үезинде антисоветтиг бодалдар турбаан. ССРЭ-ниң херектериниң түр эргелеп турган Гайденконуң дилээ-биле амгы моол элчин Дугаржап-биле албан чугаазын база очулдуруп берип турдум. Дугаржап мээң кабинедимге каш-даа катап келген. Ужуру моол элчин черинде очулдурукчу чок, орус дыл кырынга телеграмма келген саныңда, очулга кылыры негеттинне бээр, бо-ла кирип кээр турган». НКВД-ниң байысаалгадан кордалы МАР-ның, ТАР-ның «контрларын» сойгалап илередири, оларның аразында «харылзааны» тодарадыры болуп турган дээрзин кым-даа эскерип каар.

Тывага баштайгы херекти 1937 чылдың декабрь 18-те Кызыл хоорайның бот чагыргазының даргазы Биче-Ховалыг Адавастай-оглу Сайынга удур оттурган. Октябрь XX чыл оюнунуң чыскаалы эртери билек, «чазакка удур бөлүктүң киржикчилериниң бирээзи» Сайын Чүрмит-Тажы-биле Токаның чогун ажыглап алгаш, шагдааларга орус, тыва албан черлеринде, чуртталга бажыңнарында аскылаан туктарны, плакаттарны, лозуңнарны өш-биле чөңгээлеп, дужуруп каапты деп медеглел ССРЭ-ниң Даштыкы херектер комиссариадынга кирген. Оралакчы сайыт доп-дораан шыңгыы истээн, шиитпирлиг хемчеглерни алырын Тыва чазактан негээн болгаш НКВД-ниң оралакчы сайыды Фриновскийге силерниң шугумуңар-биле ындыг хемчеглерни алыр боор деп идегедим деп бижээн.

Бо-ла үеде «Совтывтранс» деп акционерлиг каттыжыышкынга илерээн фактыларны хынаар комиссияны Бадыраага баштады тургускан, 1937 чылдың ноябрь 23-те ук комиссияның түңнелин коллективтиң хуралынга (президиуму Полат, Бадыраа, Товаринштай, Ойдуп, Лопсаң база өскелер) чугаалашкаш, «фашистерниң агентилери Шелипов, Сухоносов, Огнев, Кожемякин болгаш өскелерниң-даа дугайында» резолюцияны хүлээп алган. (ССРЭ-ниң Даштыкы политиказының архиви (ДПА), фонд 9, даңзы 27, 29, херек 40, 49 арын 72, 73, 112).

1937-1938 чылдың кышкында Танчай, Чик-Сүрүң, Мандал-оол, Чүнчүк-оол, Намзырай, Артаа, Көк-Таңзын суглары тудуп бажыңнаан.

Тургустунуп келген байдал демниг хөделиин негей берген ужурунда, 1938 чылдың бирги чартыында ТАР-ның ИХЯ-ның чамдык ажылдакчылары (Моламдай, Мандарва) Новосибирскиге 3 ай хуусаалыг курстар эрткен, а ИХЯ сайыды Полат (Моламдайның херечизи-биле алырга) Москвага НКВД-ге стажерлеп чораан болгаш оон келирде ИХМ-ниң улуг чөвүлекчизи И. П. Роговту эдертип алгаш келген (Марксизм-ленинизм институдунуң архиви (МЛИА), ф. 589 даңзы 8, херек 7965 (СЭКП ТК чанында партияның контроль комизи), арын 186). Москвага НКВД-ниң оралакчызы Фриновский Полатты Рогов-биле болгаш Чүрмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол сугларның бөлүүнүң даңзызы-биле таныштырган деп. Полат бону сактып бижээн болгай.

Мону база өске-даа фактыларны барымдаалааш, бо одуругларның автору О. О. Полаттан ооң совет разведка-биле кандыг харылзаалыг турганын, кады дем-биле каттыштырып алгаш, чүнү кылганын айтырарга, шуут холун чаңгыыр, аашкынар, черле ындыг чүве турбаан дээр кижи чораан. А херек кырында ол ындыг эвес дээрзин документилер херечилеп турар. Чижектерден ап көрээли.

1938 чылдың январь 5-те ТАРН ТК президиумунга нам болгаш чазакка удурланып турган Лопсаң, Тоткан дугайында айтырыгны чугаалажып турда, Лопсаңдан Полат мындыг айтырыг салган: — Намның демократыңда буруу чүве бар деп турган силер бе, эш Лопсаң?

Харыы: — ССРЭ-ниң Даштыкы херек яамызынга эш Чүрмит-Тажының чугаазының иштинде намның иштинде биче четпес чүүлдерниң үнүп турарын эдип чазап ап тур бис дээнин барымдаалааш, ССРЭ-ниң Даштыкы херек яамызынга чугаалаан мен».

1938 чылдың июль 31-де АРН ТК Президиумунга ол-ла Лопсаң биле Тотканны бажыңнаар дугайында айтырыгны тургускаш, Полаттың чугаалааны болза: «Моон мурнунда чогуур черниң чөпшээрели-биле танчайларның бөлүүн тудкаш хораан бис, оларның чамдыктары Танчай, Данзын суг боттарының контр сорулгазын илереткеннер. Ол идегеттерниң сорулгазы болза ССРЭ-деп ырап, тыва, хакас, ойрат улусту каттыштырар дээннер. Мүн идегеттерниң судалдыг турган чоруу болза моон мурнунда ССРЭ-ге турган контр идегеттерниң талазындан сыптап турган.

Черле контр бөлүктүң сорулгазы болза Тываның тускай эргезин үрээш, феодализмниң тургузуун дагын агидер дээннер база японнуң дузаламчызын хереглеп, Тываның революстуг чазаан дүжүрер дээн» (Тыва обкомунуң архиви, ф. 1, даңзы 1, херек 788, арын 27, 185). Каҗан 8 айның 30-де, Чүрмит-Тажы биле Хемчик-оолдуң салымын шиитпирлеп турда, Полат мынча дээн: «Торлаажык болза эң баштай контр идегеттерниң ажылын троцкийжилер-биле харылзаштырып, Тывага кээп делгередип турган кижи боор чүве-дир. Намдан үндүрер, чогуур черже шилчидип, хемчег алыр» (ында, арын 215).

НКВД биле ИХЯ-ның харылзаалыг ажылдап турганын өске документилерден база эскерип болур.

1937 чылдың 6 айның 11-де Москвада элчин Хавакчап Постышевти база Кызыл Шеригде «Шериг сүлчээзинниң» киржикчилериниң бажыңнаан дугайында Токага медеглел бижээн (ында, херек 803, арын 29). Ооң мурнуу чарыында 3 айның беште Полат Сенгиншектен мындыг чагааны алган: «Хавакчап уйгужу, кыжырымак, бардам, ном-дептерин сургуулдарга бербес. Увангур, Агбаан суглар-биле харылзаалыг, «хоолдардан коргар, хыймазын чыгап турар улус-тур, шаанда чингиске бастырган болгаш коргар улус эвеспе он» дээр.

...Чаа эш Полат силерден мээң идегеп айтырарым болза, сайгылгаан станциязы өрттенирге буруулугларны бажыңнап тургаш, ооң ээзи боол баштап турган Серенни чүге хоруп байысаавас чоор, азы манаан чүүл таварышкан чүве ирги бе, мен аайын тыппайн олур мен».

1938 чылдың 8 ай 27-де АРН ТК-ның партия комиссиязынга Полаттың киирген медээзинде Ойрат-Тураның тускай школазының директорунуң дугайында, ук директорнуң элчин Хавакчап-биле харылзаазының дугайында бижээш, башкы Вера Петровна Полякова баштайгы ашааның Гамарник, Путна суглар-биле (Кызыл шеригде «шериг сүлчээзиниң» киржикчилери) харылзаалыын чугаалап, тыва кижиге барып алгаш, Тываже шургуп кирер аргазы бээрин дилеп турар деп айыткан (ында херек 718, арын 306-307).

Улуг-Хем кожууннуң Үрбүн, Хереме сумуларындан туттурган улустар дугайында ону хынап чораан ИХЯ төлээзи О. Данзын-оол, сайыт Полат-биле илеткел бижип, даштыкы херек яамызынга база хоолгазын АРН ТК-га 38 чылдың 8 ай 20-де киирген.

Юрий АРАНЧЫН

(Уланчылыыр).

Эде тургустунуушкун: культураның салым-чолу

УРАН ЧҮҮЛДҮҢ ДАЙЫНЧЫ ХЕВИРИ

Бүгү эвилелдиң үшкү уран чүүл фестивалынга кииришир агитация-уран чүүл бригадаларының республика көрүлдези «Катки бажы катқан эвес» деп ат-биле РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эрткен дыштаныр хүнде болуп эрткен. Аңаа Тожу болгаш Мөңгүн-Тайга районнардан аңгыда, шупту черлер киришкен. Агитация-уран чүүл бригадалары дээрге-ле кедээ культура бажыңнарының чанында тургустунган уран чүүлдүң дайынчы жанры болур. Чамдык кижилер ону агитбригадалардан ылгавайн баар таварылгалар тургулаар. Агиткультбригадалар дээрге район төптеринде турар культура албан черлериниң бир хевири-дир. Олар кедээ суурларда агитация-уран чүүл бригадаларынга методиктиг, организакчы дузаны эвээш, ядыы кижи дээш аныяк кыстар дүштүк кылдыр албайн турар. База-ла чөптүг шоодуг. Адак соонда «Тыва» ансамбльдиң артистерин өттүнүп, оларның сыгыт-хөөмейин магнитофонуң дузазы-биле бижидип алгаш, көрүкчүлерге аян тудар. Ында база хапы утка бар болдур ийин. Эр улустуң рольдарын херээжен улус ойнап турарга, көрүш чок болур чорду. Канчап Өвүрден аныяк оолдар тывылбаан чоор?

Улуг-Хем районнуң Чаа-Хөл школазының Амур Хоюбаңга удурткан «Чырык күзел» агитация-уран чүүл бригадазы база бедик уткашыышкынныг, өөредиглиг көргүзүүн эгелээн. Олар соңгулда мурнуу чарыында улус депутаттарынга дешшидип турар удуртукчуларны хөй аазаашкыннар кылып, соңгуткан соонда оозун күүсетпейн турарын чидии-биле көргүзүг лимбиниң мунгак ырыны үдел турары-биле эгелээр. Бай кижиниң өө, кожаң аараан, кадайы оон кара аайы-биле турар. Кайгал, эрес Ак-оол Сарыг-Хамны хоор эккээр. «Чорбас черге чораан-дыр сен, чода эъди чээн-дир сен» деп дүңгүрүн хал, ёзулуг хам кижи болуп ойнаар. Ынчалза-даа ол дуза болбас. Эрес-шоваа сол ховар эмни байга үнзэргедип тургаш, бээр. Оозу ыт эдээ болур. Чогум көрүлдениң негелдезинге ол дугжүр чүве ирги бе деп айтырыг тургустунуп Очур дарга, Очур дарган, Очур аңчы, Очур былаң дээш чорук бээр, чамдык таварылгаларда шуут-ла Узун, Чолдак, Аскак, Келдир, Кара, Сарыг. Челер Очурлар дээш туруп бээрин шүгүмчүлээн. Ол ышкаш суурда чунар-бажыңның ажылдавайн турарын, хереглелдиң бараанарын шын эвес садып турарын, уксаажыдылга ажылының багай тургустунганын, мал чеминиң белеткелиниң кошкак болганын дузаашкынның чиндиг сөстерин ажыглап тургаш шоодуп көргүскени Район үш катап тургустунуп, солужуп-даа турза, Культура бажыңының бнезги хевээр септелге чок, куурара берген турарын. Ийме, Бора-Тайгага клубтарны шыпар чок кылганын, акша алгаш дүрген-не чорупканын, шагда чериниң четпес ажылын, хереглел бараанныарының шын эвес хуваалдазын чидии-биле шүгүмчүлеп аразынга концерт көргүзүглерин шын ажыглаанын көрүкчүлер үнелээн.

Шынап-ла, кайы коллективтиң тиилекчи болганын илередири берге, агитбригада-

да бүрүзү хүннүң чугула айтырыгларын шын илередип, уран талантызын бараалгадып, чогаадыкчы чорууң, бедик мергежилдиниң көргүзүп шыдаан. Жюри комиссиязының даргазы Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Клара Чамыяновна Сагды түңнелди үндүрүп тура, агитбригада бүрүзүнүң 15-20 минута дургузунда келген черлериниң ажыл-агый, экономика, культура талазы-биле чедиишкиннерин, рынок экономиказынче шилчип турар үеде бергедээшкиннерни, ниитиниң корум-чурумун быжыглаар талазы-биле четпестерни илередип шыдааның демдеглээн.

Хүннүң чугула айтырыгларын көргүскени дээш Өвүрнүң Хандагайтыда Культура бажыңының чанында «Хараача» театр бөлүүнге, Сүт-Хөлдүң «Кыйгы» агитбригадазынга, Каа-Хемниң «Бүрен-Аксы» агитация-уран чүүл коллективинге өртектиг белектерни тывыскан. Эң эки сценарий база чогаадыкчы чоруу дээш Бии-Хем, Бай-Тайга, хөгжүм каасталгазы дээш Каа-Хем, Кызыл, Бай-Тайга, чурук каасталга-шимелдези, идик-хеп дээш Бии-Хем, Бай-Тайга, бедик мергежилдиг режиссер ажылы дээш Елена Ооржак (Өвүр), Николай Чамбал (Каа-Хем), Виктор Шогжал (Бай-Тайга) районнарның бот-тывынгыр артистеринге база уран талантызы дээш 10 ажыг кижиге өртектиг белектерни тус-туста тывыскылаан.

Уран чүүлдүң дайынчы хевири болур агитация-уран чүүл бригадаларының республика көрүлдези аныяк бот-тывынгыр артистерни шилип тыварынга, ук уран чүүлдү моон соңгаар хөгжүдеринге, культура ажылдын бедидеринге ужур-дузалыг болуп доозулган. Ук көрүлдеге республиканың удуртукчуларындан кым-даа келбээн.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: көрүлде үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

чедирер хүлээлгелиг.

Агитация-уран чүүл бригадаларының чыыжын республиканың улусчу чогаадылга болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнде киндис эргелекчизи Сергей Байыр ажыткаш, киржикчилерге чогаадыкчы чедиишкиннерни күзээн. «Катки бажы катқан эвес» деп көрүлдени Хандагайтының Культура бажыңының чанында «Хараача» театр бөлүү ажыткан. Ында колдуунда кол рольдарны алды кижи ойнап турар. Ол коллективтиң сценарийи культура болгаш амыдырал айтырыынга тураскаадып бижиттинген. Шынап-ла, культура кайызын эгелээрил, чогум чүл ол, ооң ажылдакчыларының сорулгалары кандыгыл деп айтырыгларны шоодуг, дузаашкын, кочулал ааны-биле көрүкчүлерге дамчыдып шыдаан. Ыңгыя культура ажылданчылары аныяктар кежээзин органнзастап эрттирер дей бергенде кедээ Совет даргазы, милиция начальниги, партия, комсомол райкомнарының удуртукчулары хамык ажылды Культура бажыңының ажылдакчыларынче чая каап турарын каттырынчыг кылдыр көргүскен. Оон ыңай аныяк оолдар, кыстарның орус, тыва дылды хайнактап чугаалаарын база чедимчелиг шоодуп кагды.

Тыва улустуң сураглыг шиизи «Хайыраан ботту» кым билбес боор. Бо удаада өвүржүлер оон көргүзүгнү амгы үеже шилчидип алган. Кол маадыр Кара культура шугумунга ажылдаар деп турар. Чүнү-даа кылып чадап каан, культураның адыы, түрегизи-даа кончуг-дур, ону силер сайгарып, хөгжүдүп көрүңер деп чагааш, дуругдан шурай бээр. Мында база бодаңып болгу дег утка бар. Ол ышкаш «Аршин-Мал-Алан» деп хөгжүмнүг шиниде аныяк оол культура шугумунда ажылдап турар, акшазы шүгүмчүлээн. Бот-тывынгыр артистер «Кайнаар баар бис, Тыва» деп көргүзүү-биле ыры, шүлүк, танцы, аялга аймаан, «Хайыраан ботту» билдилиг ажыглаан. Уран биле Салбакай орус, тыва дылды холуй чутаалаар. Седип биле Кенден-Хуурак амгы ажык-чарлыг, демократия үезинде культура амыдыралында четпестер дээш балкондан шурай бээрлер. Ол ышкаш ламбада танцының ора-сомазы база көстүп келир. Ажыл-агыйда, районда, республикада четпестерни сойгалап турары-биле олар макталды алган.

Эрзинде Бай-Даг суурнуң Кочетов сүт-бараан фермазының «Дамырак» агитация-уран чүүл бригадазы «Ажыл кижини каастаар» деп саанчыларның ажыл, амыдыралынга тураскааткан көргүзүгнү чоңга бараалгаткан. Сүт-бараан фермазынга аныяктар солунунуң корреспондентизи чеде бээр, фермазының болгаш ажыл-агыйның чедиишкиннери, четпестери каракка кастүп, кулакка дыңналып эгелээр. Ол ышкаш Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозтуң Культура бажыңының «Тере-Хөлдүн чалгыглары» агитация-уран чүүл бригадазы «Күш-ажылга алдар» деп сценарий ёзугаар база-ла совхозта четпестерни сойгалап, мурнакчыларынга алдар тудуп, четпестерин шоодуп, литература-хөгжүмнүг композиция хевирлиг концерт программазын көргүскен. Ырак-узак черден келген бот-тывынгыр артистерде 4 кижиниң безин сыгыртып турары солун. Ол ийи черниң көргүзүглери барык дөмей чыгыы. Кайы-даа коллектив көрүлдеге баш удур ыяк белеткенген.

Бии-Хемде Халыңның кедээ Культура бажыңының агитация-уран чүүл бригадазы 30 чылдарда тыва артистерниң чер-черге ойнап чоруп турганы агитшиизин эккелген. Оон автору болгаш тургузукчузу Кайгал-оол Оржак. Шоодуглуг келир. Ол ышкаш Таңды районнуң Культура бажыңының, Каа-Хемниң Бүрен-Аксы кедээ Культура бажыңының интернационалчы агитация-уран чүүл бригадалары четпестерни сойгалаар талазы-биле база тускай үннүг болган. Амгы үеде садыг черлеринде хереглелдиң бараанныарын садар талазы-биле четпестерни, техника септелгезиниң үезинде артык кезектер тып алырының бергезин орус, тыва дылга чиге-ле шоодуп дузалылар. Олар янзы-бүрү көргүзүг материалдарын ажыглап, бойдус камгалалын хажыдып турар болуушкуннарны база илередип көргүскен. Тес-Хем районнуң Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозунуң кедээ Культура бажыңының агитация-уран чүүл бригадазы «Бойдус камгалалы» деп шоодуглуг көргүзүгнү чүгле ийи кижиниң чугаазы-биле кызыгаарлап кааны көрүлдениң негелдезинге дүүшпейн барган. Ажыктыг, өөредиглиг чүүлдер бар-даа болза, уран чүүлдүң дылын чиге ажыглап шыдавааны илдең. Ыры, шүлүк, шоодуг барык чок болган.

Бай-Тайганың «Бай-Тал» совхозтуң кедээ Культура бажыңының Мөңгүлек аттыг бригадазы «1800 секунда» деп дамчыдылгазынга мурнакчыларын көрүкчүлерге таныштырып, ажыл-агыйда бөгүнгү четпестерин чидии-биле шүгүмчүлээни-биле көрүштүг болган. Мурнакчы кижилерге байыр чедирери-биле концерт көргүзүглерин билдилиг ажыглаан. Чер ажылында четпестерни орус улустуң репа дугайында тоолун ажыглап көргүскени солун. Ында база бот-бодунче чүүй каар, директор агрономче, агроном бригадирже, бригадир ажылчынче, ажылчын өөренинчиже ажылды чүүй каап турарын каттырынчыг кылдыр шооткан. Оон ыңай делегейде эң-не кенгереңгей ат Роза деп сеналып турар, ынчаарга Бай-Тал суурда кончуг нептереңгей ат Очур болуп турар. Чижеглээрге, Очур башкы, өөредиглиг болган.

Чөөн-Хемчик районнуң Культура бажыңының «Чадаананың чадаганы» агитация-уран чүүл бригадазының бот-тывынгыр артистери соңгулда мурнунда депутатка дешшиттирип турар бир удуртукчу дарганың аазаашкыннарын шоодуп көргүскени солун болган. Ол мынча дээр: «Бир эвес депутатка соңгуп алыр болзуңарза, аъш-чемни көвүдедир, бичии бүдүрүлге черлерни ажыдар». Чадаана хемге ийиги көвүрүгнү кылдыртыр, аныяктарга ажылды дарый тывар, Хорум-Дагга, Иймеге чаа школаны туттурар, Кызылга малчыннарга шилден кылгап улуг бажыңны кылдыртыр мен» деп аазаар. Ынчалза-даа чүү-даа күүсеттинмейн турарын уран чүүлдүң дылы-биле шоодуп көргүскен. Оон ыңай эмчи-биле ужуражылга дугайында шоодуглуг көргүзүг база кижилерни бодандырып келир. Складка бараап келирге, ында ажылдап турар кижилер, даргалар үлежип ап турарын, столоваяда стаканнар орнунга банкаларны берип турарын амыдыралчы ёзу-биле дузап көргүскени ажыктыг. Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык суурнуң кедээ Культура бажыңының «Алдын-Булак» агитбригадазы районнуң амыдыралындан мурнакчыларны адап, оруктарны септеп-селип кылбайн турарын, ховар бараанныар келирге, ону таарыштыр, райпо ажылдакчыларының үлежип алыр деп турган кордалын ажылдын контрольдуң илередип турарын кочулап көргүскени көрүкчүлерни магадаткан. Ол районнуң көргүзүглеринде хүннүң чугула айтырыгларын айтып, амгы үеде дарый чайладыр четпестерни шоодуп турары мактанчыг.

Сүт-Хөлдүң район Культура бажыңының «Кыйгы» агитбригадазы көргүзүг материалдарын чоп ажыглап, идик-хепти чаңгыс аай кеткени болгаш районда бар четпестерни сойгалааны-биле утка-шынарлыг болган.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Хуузунда автотранспорт ээлериниң кичээнгейинге

1990 чылдың июль 17-деги № 93 чаа дүрүмнер (ону 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг кылдыр киирген) ёзугаар транспорт чүүлдерин эки тура-биле камгаладыр — страхование кереэзин чарарының кол-кол негелделери болза:

— бүгү-ле механиктиг транспорт чүүлдери (автомобильдер, оларның аразында коштуг машиналар, мотоциклдер, мотороллерлер, мотоколяскалар, мотонарталар, мопедтер, тракторлар мотоблоктар-биле кады), а ол ышкаш суг транспортунуң чүүлдери (азар мотор-биле ажыглавас үрдүрер хемелерден аңгыда) страхованиеге хүлээп алдынар:

— транспорт чүүлдерин ооң херек кырында өртээнге дең түңге (ээлээниниң демнелин көрүп тургаш) күрүнениң үүрмектеп садар өртектери-биле камгаладып болур;

— ооң херек кырында өртээниң хемчээлинге, ынчалза-даа 1000 рубльден эвээш эвес кылдыр камгалаткаш, транспорт чүүлдериниң херек кырында өртээнден кайы хире хуу камгалал түңү болурул, чедирген каражаның хемчээлинден ол хире хууну страхование төлевиринге көрдүнген бир дөмей харысалганы айыткаш, чарып болур:

— чурт иштинге кылган оларның-биле дөмей транспорт чүүлдериниң (даштыкы маркаларның болгаш кижиниң бодунуң кылганы) транспорт чүүлдериниң талазы-биле херек кырында өртээнге дең түңге камгаладып болур.

Транспорт чүүлдери-биле кады:

— озал-ондактыг байдалдан чолаачы болгаш пассажирлер (олуттар санын ёзугаар) кижи бүрүзү 1000 рубль түңге камгаладып ап болур;

— кылып үндүрген заводтуң инструкциязын ёзугаар транспорт чүүлдериниң комплектизинге кирбейн турар немелде дерилгелерни болгаш херекселдерин; а ол ышкаш транспорт чүүлүнге азы оон кожуунга сөөртүкен багажты база камгаладып болур. Оон-биле кады немелде дерилгелер болгаш багажты катай (ниити түң-биле) азы аңгы-аңгы даа кылдыр камгаладып болур. Оларның камгаладыр түңнери:

— автомобиль — 500-тен 2000 рубль чедир;

— мототранспорт чүүлдери — 50-ден 200 рубль чедир;

— суг транспортунуң чүүлдери — 100-тен 500 рубль чедир.

— Страхование хевирлери (камгаладыкчының шилилгези ёзугаар — 4 хевир).

Бирги хевир (каражаны долузу-биле эгидер) — протекторнуң чуруунуң хемчээлин барымдаалап доктааткан черинден ашканындан, дугуюнуң элээниндэн үрелгениң, техниктиг бракты азы протекторну чыышыр хайындырып тургаш, катап кылганын санаваска, кандыг-даа болуушкуннуң түңнелин ёзугаар төлээр.

Ийиги хевир (каражаның чамдык кезиин эгидери — бойдустуң чайгаар халавының, өрттүң, частыышкынның, орук (суг) транспорт таварылгаларының (дугуйларның үрелиринден аңгыда, бир эвес транспорт чүүлүнге өске үрелиишкиннер болуп баанда), транспорт чүүлүнүң аңгы-аңгы кезектери болгаш аңаа хамаарышкан чүүлдерни оорлаанының (мунуп аппарганының) түңнелинде болган таварылгада.

Үшкү хевир (каражаның чамдык кезиин эгидери) — бойдустуң чайгаар халавының, орук, суг) транспорт таварылгаларының (шилдерниң бузулганындан азы дугуйларның үрелгениндэн аңгыда, бир эвес ол үеде транспорт чүүлүнге өске үрелиишкиннер кылдынмаан болза) оорлаанының (мунуп аппарганының) түңнелинде.

Дөрткү хевири (каражаның чамдык кезиин эгидери) —өрт, частыышкын, орук (суг) транспорт таварылгаларының (шилдерниң бузулганындан азы дугуйларның үрелгениндэн аңгыда, бир эвес ол үеде транспорт чүүлүнге өске үрелиишкиннер кылдынмаан болза) түңнелинде.

Дайын чорудулгалары, шериг байдалын чарлааны, хамаатыларның хөлзээшкиннери, радиоактивтиг хораннанышкын-биле холбашкан (страхованиениң хевири хамааржокка) каражаларны дедир эгиттпес.

Транспорт страхованиезиниң кереэзин мындыг байдалдарда чарган туруп болур:

— 100, 150 азы 200 рубль түңнүг каражаны дедир эгидеринге страхование ээзиниң бодунуң киржилгези-биле. Бо таварылгада кереэ ёзугаар страхование төлевирин эвээш хемчээли-биле киирер, а бир эвес каража доктааткан түңден эвээш болур болза, ону дедир эгидип төлевес;

— солуур ужурлуг артык кезектерниң элээнин барымдаалавайн каражаны дедир эгидери-биле чарып болур. Ол дээш даразында хемчээлдиг немелде төлевирни кылыр: бир эвес автомобильдиң ажыглаанының хуусаазы 5 чыл четкен болза 10 хуу, 5-тен 8 чылга — 10 хуу, 8-тен 12 чылга — 20 хуу, 12 чыл ажа бээрге 30 хуу;

— автомобильдиң баштайгы бараанныг хевири оскундурганда (ону чүгле ооң херек кырында өртээниң хемчээлинге страхование кылганда) чидиригниң өртээн дедир эгидер кылдыр кереэ чарар. Мындыг таварылгада немелде төлевирни бир эвес автомобильди ажыглаанының хуусаазы 5 чыл чедир болза 20 хуу, 5-тен ажыг болгаш 8 чылга чедир — 15 хуу, 8-тен ажыг болгаш 12 чылга чедир — 10 хуу, 12 чылдан ажыг болза 5 хуу хемчээлдиг кылдыр төлээр.

Транспорт чүүлдеринге эки тура-биле страхование кылганда страхованиениң бир чыл хуусаазы дээш тарифтиг санакылгазы

Страхование хевири	Автомобиль болгаш кожуг (чартык кожуг) страхованиезя: франшиза чокка	франшиза-биле: 100 рубль	150 рубль	200 рубль	Страхование: мототранспорт	суг транспорту	немелде дерилге болгаш багаж
1.	9-50	8-50	8-00	7-50	16-00	2-00	1-20
2.	8-00	7-00	6-50	6-00	23-00	1-50	
3.	7-50	6-50	6-00	5-50	12-00	1-00	
4.	7-00	6-50	6-00	5-50	3-00	0-50	

Кереэзин бир чылдан эвээш хуусаага чарганда, страхование төлевирин чылда төлевирниң санаттынган түңүнден даразында хемчээлдерге киирер:

1 айда — 20 хуу, 2 айда — 30 хуу, 3 айда — 40 хуу, 4 айда — 50 хуу, 5 айда — 60 хуу, 6 айда — 70 хуу, 7 айда — 75 хуу, 8 айда — 80 хуу, 9 айда — 85 хуу, 10 айда — 90 хуу, 11 айда — 95 хуу.

Пассажирлер сөөртүрүнге (патент-биле) азы кооператив-биле күш-ажылчы дугуржулганы ёзугаар хуу сөөртүлге кылырынга ажыглаар автомобильге страхование кылырда төлевир 50 хуу улгадыр.

Озал-ондактыг таварылгалардан страхование үезинде (орук, суг) — транспорт таварылгаларының үезинде азы транспорт чүүлдерин ажыглаары-биле холбашкан өске-даа байдалдарда алган кижиниң бертиниишкин түңнелинде амы-тынынга азы кадыкшылынга хора чедиргени) чыл санында төлевир олурар чер бүрүзү (чолаачынын-биле кады) дээш төлевириниң хемчээли:

5 рубль — автомобильге азы суг транспорт чүүлүнге:

8 рубль — мототранспорт чүүлүнге азы тракторга.

Страхование кылдырткан кижиниң каража төлевири алыр эргезин чидирер байдалдары:

— бир эвес каража өжегээр үлгедиишкиннериниң түңнелинде кылдынган болза;

— транспорт чүүлүн алкогольдап азы наркотиктен ээрик башкарып чораанда;

— транспорт чүүлүн башкарарының чогуур шынзылгазы чокка башкарып чораанда;

— каража чедирген кижи ону долузу-биле төлеп эгиттинде.

Страхование негелделерин Курстрахованиениң эргелелинге азы инспекцияларынга барааш, улам тодазы-биле таныжып ап болур.

* * *

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАЛГА

Тываның кедээ ажыл-агый техникуму «Бухгалтер санажылгазының болгаш ажыл-агыйы чорудулгазының талазы-биле экономист» деп мергежилге өөредири-биле 8 классты дооскаңнардан сургуулдар хүлээп алырын чарлап турар. Сургуулдарны 1991-1992 өөредилге чылындан эгелеп хүлээп алыр.

3 чыл иштинде өөредиириниң өртек-хөлезин 2 муң рубль болур. Стипендияны сургуулдарны өөредип чоруткан черлери төлээр. Бо дугайында техникум-биле кереэни чарар.

Техникумга кирер дээн кижилер орус дылга (диктант) болгаш математикага (аас-биле) шылгалда дужаар.

Билдиришкинге кожар документилер:

1. Билииниң дугайында документ (боду).
2. Совхозтан чоруткан бижик;
3. Эмчи шынзылгазы (№ 086 майык).
4. Характеристика.
5. Чурттап турар черинден шынзылга.
6. Ажылдап турган черинден шынзылга.
7. Күш-ажыл дептериндеи ушта бижилге.
8. 3×4 см. хемчээлдиг фото-чуруктар.

Хүндүскү салбырга билдириишкиннер хүлээп алыры 1991 чылдың марттың 15-тен эгелээр. Кирериниң шылгалдалары 1991 чылдың июльдуң 15-тен 30-ге чедир. Техникумга кирр санаары 1991 чылдың августуң 1-ден 5-ке чедер.

АДРЕС: 667001, Кызыл хоорай, Найырал кудумчузу, бажың № 2 «а». Телефон № 2-25-53.

* * *

Ажылче чалап тур

Кызылдың орук септелгетудут эргелелинге каннакчы, чолаачылар, хоюдуг заводунга ажылчыннар, ажыткы дериг-херекселдеринге ажылчыннар, бызаңчы бетонщиктар, буфет садыгжызы хереглеттинип турар. Эргелелде ажылче улус сөөртүр албан автобузу, столовая бар болгаш ажылдакчыларның уруглары ээлчег чокка садка алыр, квартираларны ээлчег ёзугаар бээр.

Айтырыг тургузар адрези: Кызыл хоорайның Калинин кудумчузу, бажың № 2 «а».

* * *

«Элегес» бүдүрүлге кооперативинге ажылдаары-биле чалап турарлар болза:

1. Кол бухгалтер — шалыңы 500 рубль. (Чаагайжыды туткан үш өрээлдиг квартира бээр).
2. Экономист — 450 рубль шалыңныг.
3. Электри каннакчылар— кылганын барымдаалап бээр, шалыңы — 500-600 рубль.

АДРЕЗИ: Кызыл район, Элегес-Аксы суур, Завод кудумчуда № 1 бажың.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 13

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Ажыл-херекчи курьер. 9.15 Уругларның хөгжүм клуву. 10.00 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 10.50 Мультфильм. 11.10 «Кыдат рыцарьлар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 12.00 Медээлер. 12.15 «Кыдат рыцарьлар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.00 — 13.55 Фильм-концерт. 15.00 «Амытындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 16.00 Барымдаалыг фильм. 16.40 Уруглар шагы. 17.40 Улусчу хөгжүм херекселдеринге ойнаарларның 4-кү Бүгү-россия конкурузу. 18.30 Медээлер. 18.45 Дипломаттар эвес беседалар. 19.10 С. Прокофьев. Концерт. 19.30 ТТ экранында Пекин телевидение. Барымдаалыг фильм. 20.10 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 «Ли Дажао». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (КУР). 23.10 Операга ынакчыларның клуву. 00.15 «Удур туржуушкун». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 1-ги кезээ. 01.15 — 02.25 «Шекспириана». Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАМ

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. 11 класс. Графиктиг редактор-биле ажылдаар. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35 Литература. 7 класс. А. П. Гайдар. «Школа». 11.05 «Кадыкшыл». 11.35 Концерт. 11.55 Телефильм. 12.25 Хөгжүм телеабонементизи. 13.25 — 14.55 Россияның барымдаалыг фильмнер экраны. Барымдаалыг фильм. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Ийи хевирге маргылдаа. 3х10 км эстафета.

КЫЗЫЛДАН

17.45 «Тыва ТВ чалап тур». Чаа чылдың үндүрүү. 19.20 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Объектив. 21.00 «Үе». 21.45 «Дайл-биле шылгаары». Телефильм. 22.25 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Сокол». — «Спартак». 01.00 — 02.55 Н. С. Лесков. «Магадаашкынга алыскан улумал». Телешин.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.45 «Кинопанорама». ССРЭ-ниң улустуң артизи Б. П. Басовтуң чогаалыкчы портреди. 19.00 Концерт. 19.45 — 20.00 Россияның парламент медээчизи.

◆

КИНО

ФЕВРАЛЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Путешествие в икуда» (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.40 шактарда.

Видеозал: «Мастер ниндзя-1» (КНР) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.30. «Путешествие Нетти Гани» 10.30, 14.00. «Семь тонн долларов» 15.50, 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Беспредел» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Человек из черной «Волги» 14.10. «С течением времени» (2 сериялыг) 16.20, 18.50 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ карысалгалыг секретары — 3-34-92. ◆ орлакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ кедээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75. ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аммы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 54.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 14 четверг

№ 29 (14529)

Садар өртээ 10 көп.
(Чагыдар өртээ 6 көп.).

ЧУРУКТА: Өвүр районда Саглының малчыны Любовь Санчы-Мижиповна Куулар эрткен чылдарда мал ажылының хөгжүдеринге чедиишкиннерлиг болуп келген.

Өөнүң ээзи Виктор Куулар-биле он бир чылдың дургузунда сарлык кадарып, ажылынга кызымаа бадыткааннар. «Кызыл тук» совхозтуң бо мурнакчы ишчизин оон чаңгыс чер-чурттуглары Саглының сезен чеди дугаарлыг соңгулда округундан Тыва АССР-ниң Улус депутадынга соңгаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ДҮҮН

СУУРГА УЖУРАЖЫЛГА

Улуг-Хемниң Хайыракан суурга уран чүүл ажылдакчылары-биле ужуражыышкын эрткен.

Кодээниң чурттакчылары РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Кара-кыс Мунзук биле Максим Мунзук оларның күүселдезин улуг сонуургал-биле көрген. Алдарлыг артистерниң ыры номерлериниң аразында районда чогаалга ынактар Кара-кыс Дензин, Ульяна Аракчаа, өскелер-даа шүлүктерин номчуп турган.

Тываның херээжен чогаалчылар ассоциациязының кежигүн дептерлерин А. Ховалыг тывыскан болгаш авторларга чогаалыкчы чедиишкиннерни күзээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Кадыкшыл, өг-бүле болгаш не-чаш камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы Зоя Назытыевна Сат ук кежээге киржип, Шагаа байырлалынга холбаштыр суур чонунга байыр чедирип, чүве чугаалаан.

БӨГҮН

ПРОГРАММАЗЫ БАЙЛАК

Республика эмнелгези интернационалчы хөй кежигүннүг коллектив.

Тыва АССР-ниң улустуң байырлалы кылдыр чарлаттынган Шагаа интернационалчы бо коллективтиң бүгү кежигүннериниң сеткил-хөөнүн сергедипкен.

Бөгүн 15 шакта коллективке Шагаа байырлалы эгелээр. Байырлалдың программазы байлак. Шагаа дугайында илеткел-биле эгелээр байырлалда тыва аъш-чем делгелгези, национал хептер көргүзүү, оон тоглаа болур. Чүгле тывалар эвес, коллективтиң кежигүн бүрүзү тыва оюннарын, ылаңгыя кажыктаарын, тевек теп ойнаарын база сонуургап турар.

Уран талантылыглар боттарының көргүзүглерин база бараалгадыр.

ДААРТА

ЭЭЛЧЕГЛИГ СҮМЕ

Республиканың К. И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы чоокта чаа чырыкче үнген «Тыва улустуң алгыш-йөрээлдери» деп номга болгаш тыва оюннарга хамаарыштыр методиктиг сүмелерни республикада 31 уруглар библиотекаларынче тарадып чоруткан.

Өөреникчи саны 500-тен ажып турар кодээ школаларга эрткен чылын сес библиотека салбырларын немей ажыткан.

Сибирьниң хоорайларында, суурларында уруглар библиотекалары-биле сырый харылзааны тудуп турар болгаш олардан чаа чүүлдер, сүмелер кээргеле, районнарда библиотекаларже тарадып, арга-дуржулга солчулгазын кылып турар.

Даарта, Шагаа байырлалының хүнүнде кодээде турар уруглар библиотекалары ээлчеглиг сүмелерни алыр.

(Бистиң корр.).

ЧОННУҢ МУРНУНГА БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Демократтыг чаалап алышкыннарны быжыы-биле камгалаар, чуртка хамаатыларның амыр-тайбың чоруун болгаш ниити национал чөпшээрежилгезин хандырар, Эвилелди камгалап арттырар болгаш чаартыр, совет кижиниң амыдыралын амгы үениң сайзыралынга төлептиг кылдыр тургузар — СЭКП олче чүткүп, ону чедип ап турар.

Бистиң партийжи шуулганнарывыстың хүн айтырыгларынга амгы байдал дугайында айтырыг үргүлчү-ле тургустунмайн келген. Ол дээрге хөй кезиинде-ле партияның болгаш чурттуң амыдыралынга практика талазы-биле шын болгаш сарыылдыг шиитпирлерни чедирбейн келгени. Соңгаарладып болбас болгаш харыысалгалыг шиитпирлерни негээр онза кужениишкинниң үе-чадалар тургулаан. Ындыг харыысалганы чогумна медерел билир чорук СЭКП Төп Комитединиң болгаш СЭКП-ниң Төп Контроль комиссиязының январьның сөөлгү хүнүнде болган каттышкан Пленумунуң ниити байдалын тодарадыпкан.

Чуртта ниитилел кризизи социал талазы-биле хоозураашкынныг силгиишкинни болдуруп болур айыылдыг чадада чедип келген деп Пленумнуң киржикчилери демдеглээннер. Политиктиг болгаш социал-экономиктиг реформаларны боттандырар талазы-биле практиктиг чаа хөделиишкиннер бо хире шыгыы кажан-даа негеттинмейн турган, а ниитилелге иштики сандараашкын бо хире кыжанышкынныг турбаан дээрзин «Амгы байдал болгаш партияның сорулгаларының дугайында» деп Политиктиг медеглелде демдеглеп турар.

ССРЭ-де ниитилел тургузуун өскертир, социалистиг шилип алышкынның талалакчыларын эрге-чагыргадан чайладыр, чуртта болуп турар чаартылгаларга антисоциалистиг болгаш алыс утказы-биле алырга, чонга удур ужур-утканы киирер сорулганы боттарының мурнунда салып алган күштер политиктиг арнада тодарап келген болгаш каттыжып алырынче чүткүп турарлар.

Алыс тыны-биле алырга, политиктиг аренадан СЭКП-ни дүжүреринче, ниитилелди өжээннешкек лагерьлерге чарарынче, Совет Эвилелин бузураашкынга таварыштырарынче утланышкынны ажылы-биле алгаш, боттарын «демократчылар» деп адап турар чамдык партияларның болгаш агымнарның эвилели херек кырынга көзүлдүр-ле каттыжып турар. «Доралтаан тудум, улам экн» дээр тодарадытга чагыртып алгаш, политика болгаш мораль талазы-биле күш дегээриниң аргаларын олар калбаа-биле ажыглап, эрге-чагырганың дүрүм ёзугаар тургустунганы институттарын бактап, хоойлу ёзугаар соңгуттурган удуртукчуларны ыят чогу-биле истеп-сүрүп турар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

Кысказы-биле

ЭР-ХЕЙЛЕР

Ажыл шаанче хавыялыг. Бо сөстерниң ужур-утказын Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң 6 кижи составтыг тудугжу звенозунуң кежигүннери эки билир. Олар хой-рай, суурлар кезип, тоялп чорбастар. Комсомолчулар Базан Торлаа, Владимир Базан, Владимир Түлүш, Чингис Базыр-оол, Роман Санаа олар ёзулуг ажылчын эрлер. Эрткен чылын бо коллектив Чалааты хойжу бригадазынга 4 кыштагны септээш, малчыннарга 2 бажыңны, 1 чаа кыштагны тудуп, ажыглалга киирген. Олар чүгле кадарчыларга дузалаары-биле кызыгаарлаттынмаан. Амдайтың суурга 4 аал чурттаар 2 бажыңны база ажыглалга киирген.

Шак мындыг чүткүлдүг чоруу дээш чаңгыс чер-чурттуглары аныяк тудугжуларга өөрүп четтиргенин илереткен. Бо чылын оларның планы база улуг. Эрткен чылдың көргүзүүнден дора эвес ажылдаар сорулганы салган. Амгы үеде Булуктут-Өзен деп черде звено Бурганныг-Хемниң тудуг ыяжын белеткеп ап турар.

Найтын-оол ДАМДЫН.
Өвүр район.

АРЕНДА КЕРЭЭЗИ-БИЛЕ

«Мурнакчы» совхозтуң сарлыкчылары эрткен чылын кылган ажылын түңнеп, моон соңгаар сорулгаларының дугайын чоокта чаа ниити хуралынга чугаалашкан.

Ол талазы-биле илеткелди бригадир С.-Д. Карандаш кылган. Хуралга совхозтуң директору, мал ажылының тускай эртемниглери, профком даргазы олуруушкан. Ынчангаш малчыннар боттарының айтырыгларын шиитпирлеп, билип алырынга дыка дөгүм болган.

Ажыл-агыйның 2800 сарлыы 14 коданда кыштаглап турар. Эрткен чылын 100 сарлыкка онаалтыр 73 бызаа алган. Бир эвес ол малды ажаап азырап турар кижи бүрүзү бот-харыысалгалыг ажылдаан болза, коргузут оон эки турар ужурлуг. Сайын-оол Хертек, Кызыл-оол Сүрүк, Мөңгүн-оол Кашпына олар чарыштың тиилекчилери болган.

Амгы үеде сарлыкчыларның кол-кол кыштагларында бичии-бичии бажыңнарны туткулаан. Ниити хандырылга багай эвес. Олар ээлчежип барып кадарып турар. Бир кол негелде болза, ажыл төлевириң шын санап бээри. Бо талазы-биле мурнуңда хомудалдар үнүп кээп турган. Сарлыкчылар ам шупту аренда керээзи-биле ажылдаар, керээни чарып эгелээн. Мурнуку бригадир пенсиялаары-биле холбаштыр бодунуң ол албан-хүлээлгезин аныяк специалист Натпит-оол Хертекке хүлээдип берген.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ЧААРТЫКЧЫ

Мал чемин болбаазырадып кыдыр цехтер сиген, саванның камналгазынга аажок ажыктыг. Оон-биле кады ындыг мал чемин янзы-бүрү холуксааның ачызында амданныы, хоолулуу шуут дам баар. Хол-биле кылыр ажылдар ээзэжеп турар эртем-техниканың сайзыраңгай үези-даа болза, күш-ажылды чиңгедири-биле чүнү чаартып болур деп бодал кижи бүрүзүнүң сагыжынга кайын кирер. Аңаа төрүмелинден чаяттынган чырык угаан, уран-шевер талант херек. Ындыг салым-чаяан Михаил Моңгушта барыында кур-чержилер бүзүрээр.

Ол ийи чыл бурунгаар «Тиилелге» совхозтуң МТМ-ге кургаг мал чемин белеткээр бүдүн улуг агрегатты чогаадып кылгаш, ажыглалга киирген. Оон дузазы-биле сиген, саванны холуп тургаш, бичеледир дорап кааптар. Ынчаар үүрмектей хөөндектээн сүүзүнүг холуксааны кандыг-даа малга каап бээрге, ол амырап чиксээр.

Михаил Акан-ооловичиниң чогаадыкчы бодалдары бир-ле чаа дилээшкиннерни тыпкан турар. Тавааарлаашкын, таптаашкын хүннеринде ышкаш үстүнден айтыышкын мааып орбас амгы үе-шагның судалы оон сеткил-сагыжын баныдыг, чаартыкчы саналдарны нептередиринче албаданкан. Ол эрткен чылын мал чеминиң цегинге шойдан бүткен КВ-1000 деп улуг кочалды эптеп салган.

Михаил Моңгуштуң чаартыкчы саналдарын чон дораан эскерип, чогуур үнелелди берген. Ол хойжуларның дилээн хандырып, оларның киирген чагыын күүседип, сөглээн сөзүнге ээ болуп шыдаан. Болбаазырадып тургаш, хоолулуг мал чемин белеткээр агрегатты чогаадып, эптеп тургускаш, малчыннарны амыраткан.

Совхоз төвүнде чурттап орар чаартыкчы бодалдарыны нептередип турар бо кижиниң кылып бүдүрген ажылдарын чонниң мактап, үнелеп-даа турары чөптүг. Рынок харылзаалары сайзырап, олче шилчилге түлүктелип турар өйде ол кончуг чугула.

Михаил Акан-ооловичиниң удуртулгазы-биле хой чуур черни механизастааны таарымчалыг. Аңаа кижи күжүн шоолуг ажыглавас. Чуур хойну тускай механизмниң дузазы-биле соондан аң деп кииририптер. Ол хууда машиналарлыг кижилерге бензин кудар черни эде дерип, улустуң ээлчегге хой үе-шак үндүрбейн, саат чокка чорувтарынга дузалаан. Бо бүгү чаартыкчы чүүлдерниң соонда Михаил Моңгуштуң тура-соруу улам бедип, чогаадыкчы оруу делгемчээн.

Совхоз төвүнде шаа-га чаа дээрбе тудар үлүг Михаил Моңгуштуң баштап турар звенозунга онаашкан. Ол кады ажылдап турар өөру Иван Куулар, Василий Сат, Сарыг-оол Ооржак олар-биле дээрбе турар 36 дөрбелчин метр бажыңны тудуп доозупкан. Далган дээрбезиниң даштары дарый тыпты берзе, база бир чаа кооператив немежир.

Чамдыкта чаартыкчы санал бүрүзү сагыш ышкаш олла доораан амыдыралга бүде бербес дээрзин ол тайылбырлаар. Саван, сигенниң холаат, бусталдырып тургаш, болбаазырадыр херекселди ам-даа чедир кылыры арткан. Орта белеткээн мал чемин саар инектерге каап бээр. Ам ону эчизинге чедирип, ажыглалга киирери чаартыкчының сагыжындан ыравастаан. Хээп каан сиген транспортёр кырынче дүже берзе-даа, оон алдынмас болуп турар. Оон чылдагаанын тодарадырынга база-ла үе херек. Чаныш сыкыы чок бызыг сорук негеттиннер. Ындыг шынарлар ында бар.

Данзы САЛЧАК.

КОСМОС ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Совет космонавтылар Виктор Афанасьев болгаш Муса Манаров эртем-шинчилел ажылдарын космос делгемнеринде үргүлчүлеп турар. Олар орбитаның «Мир» комплекизинге ажылдап, космоска ужудуушкуннарны кылып эгелээнден бээр он неделя бичии ажыг үе эрткен.

Совет Эвилелиниң космонавтыларының космос делгемнеринге маадырлыг ужудуушкуннарын, эртем-шинчилел ажылдарын чүгле бистиң чуртувустуң эвес, харын бүгү делегейниң улустары сонуургап, хайгаарап турар. Оларның өске октаргайда кылып турар эртем-шинчилел болгаш шенелде ажылдары чүгле улус ажыл-агыйынга эвес, харын делегейниң моон соңгаар эртем-техниктиг депшилгезинге, космостуң кижи төрелгетенге ам-даа билдинмес чажыттарын тыварынга улуг ужур-дузалыг болур.

«Орал-чуртундан ырак октаргай делгемнеринге он неделя дургузунда эртем-шинчилел болгаш шенелде ажылдарын «Мир» комплексте совет космонавтылар Виктор Афанасьевтиң болгаш Муса Манаровтуң кылып турары — бүгү кижи төрелгетенниң бурунгаар депшилгезинге, эртем-техниканың улам-на сайзыраарынга болгаш тайбыңның херээнге маадырлыг бердиңишкин-дир» деп, америк «Нью-Йорк таймс» солун бижээн.

Ужудуушкун башкарар топтуң дыңнатканын ёзугаар алырга, космоска материалдар шенелдезиниң болгаш шинчилелдиң программазынга дүүштүр космонавтылар В. Афанасьев болгаш М. Манаров «Галлар» установкага технологтуг чорудулганың ээлчээн чедиишкинниг дооскан. Минералдыг бүдүмелдер кезектерин холуштурарының байдалдарында галлий арсенидиниң чаңгыс аай база бир кристаллы чедип алдынган, оон структураларының болгаш электрофизиктиг доктаамал байдалдарының шынары бедик болган.

«Оптизон» деп аппаратураны космонавтылар ажыглавышаан, шенелде ажылдарын боттандырган. Ук шенелделерниң кол сорулгазы — оттук-даштың чаңгыс аай кристаллдарын кедергей изигге ээлдирериниң аргазы-биле дерзи чок байдалга бүдүрериниң чорудулгаларын шинчилээри болуп турар.

Комплекстиң даштыкы кезээнге кошкан чыып эптээр материалдар хевирлеринге космос херелиниң чедирген салдарын база ук материалдарның байдалын шинчилеп көөр талазы-биле шенелделерни космонавтыларның ужудуушкун программазынга немей киирген.

Космос лабораториязынга эртем-шинчилел ажылдарын Виктор Афанасьев болгаш Муса Манаров үргүлчүлеп турар.

Номчукчунуң баштайгы чагаазы

БАЛДЫ, ХИРЭЭВИС БИЗИН ЧАЙЛАДЫП ЧОРУУЛ

Эргим редакция! Силерже чагаа бижип көрбээн мен. Мээң баштай шенеп бижип орар бо чүүлүмнүң частыгларын эдип, таарып тургаш, солунга үндүрериңерни дилеедим.

Мээң өскен-төрээн черим Бай-Тайганың Кара-Хөл ногаан арга-арыг шыпкан, эмениг, эм оъттарлыг чер чүве. Ногаан арга-арыг каас-чараш хемнер, хөлдерниң кыдыгларын хөлегелеп, каастаанын кижи көргеш чоргааранының чүве-ле болгай. Ындыг каас-чараш бойдузувусту көре тура-ла, сеткилим улуг ийи-чаңгыс кижилер чаш ыяштарны белиш кезе бээри хараадангыг. Чамдык кижилер сиген кезип алгаш, оон кажаазын кылырда, чаш ыяштарны кайы хамаанчок кезе бээр-лер-дир.

Ыяш ажыл-агый чериниң арга даамалдары, тускай эртемниглери совхозтар удуртукчулары-биле ужуражып, тайылбыр ажылын чыдың-на чорудуп келзе-даа, малчыннарның чайгы хонаштарын чаш ыяштар үнген черлерге тургуза бээр таварылгалар бар. Оон түңнелинде кадарчылар боттарының туразы-биле кандыг-даа чөпшээрел чок мал кажаазы болгаш бажыңнар туттунуп алыр дээш арга-арыгны кайы хамаанчок кезип каантар боор-дур. Шивилиглер, Сайыр баштарында база өске-даа хемнерниң баштарында ногаан арга-арыгны үрегдеп турар фактылар бар. Оттулары-биле кургаг ыяш кезип алыр дээш машина, трактор-биле чаш ыяштарны сый бастырып каантары база бар-дыр.

Арга-арыывысты, аң-мениивисти келир үеде салгалывыска арттырып каар дээш балды, хирээвистиң бизин ногаан аргаларывыстан, чаш ыяштардан чайладып чоруулуңар.

Эректол ИРГИТ.
Бай-Тайганың Кара-Хөлде арга даамалы.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының составынга кандидатуралар (үнүп чоруткан кижилерниң орнунга) дугайында улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң президиумнарының, хөй-ниити организацияларының республика, районнар болгаш Кызыл хоорай органнарының киирип келген саналдарын чугаалажып көрген база ук кандидатураларны күш-ажылчы коллективтерге чугаалажып көргениң барымдаалааш, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 20 чүүлүнге үндезилээш, Тыва Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң **доктаалдыры** болза:

1. Төп соңгулда комиссиязының составынга Таңды районнуң юридиктиг консультациязының эргелекчизи Шулуу Оюнович Сонам-Байырны, Күрстрахованиениң Тес-Хем район талазы-биле инспекциязының начальниги Болат-оол Айыжыевич Тирчинни киирер.

2. Төп соңгулда комиссиязының составындан В. Г. Вальковту үндүрер.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Эш В. Б. Салчакты Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалдыры** болза:

Эш Валерий Болай-оолович **Салчакты** Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлааш, ону Тыва АССР-ниң күрүнениң план комитединиң даргазы албан-хүлээлгезинден хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Эш И. М. Сувандиини РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң төлээзинге томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалдыры** болза:

Эш Иван Максимович **Сувандиини** РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанында Тыва АССР-ниң төлээзинге соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Эш Л. Х. Тас-оолду Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалдыры** болза:

Эш Любовь Хертековна **Тас-оолду** Тыва АССР-ниң Эртем болгаш өөредилге черлериниң айтырыгларының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Эш С. Б. Аракчааны Тыва АССР-ниң күш-ажыл министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалдыры** болза:

Эш Седип Байрович **Аракчааны** Тыва АССР-ниң күш-ажыл министринге томуйлааш, ону Тыва АССР-ниң күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитединиң даргазындан хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

Депутат В. Ф. Хомченковту Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Экология болгаш бойдусту ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле доктаамал комиссиязының кежигүнүнге соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Советиниң **доктаалдыры** болза:

Депутат Валерий Федорович **Хомченковту** Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Экология болгаш бойдусту ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң доктаамал комиссиязының кежигүнүнге соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 8.

ЧОННУҢ МУРНУНГА БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Өскелениш башкаланыр болгаш өжээннежир чорукту өскүдер, улустар аразында чүс-чүс чылдарда бактаап келген интернационалчы харылзааларны үреэр аңгы-аңгы шинжестволар кылдыр Эвилелди чарарынче чүткүп турар национал-сепаратистиг күштерниң дыка айыылдыг хөделиишкиннери-биле ол бүгү каттыжып турар. Хоойлу-дүрүм сагывас чорукче орукту ажыдып, кижиниң болгаш хамаатының эргелеринден ол азы өске-даа нацияның эргелерин усчок ажыг кылдыр хоолургап чарлап турар националистиг тоталитарлыг ёзу-чурумнарны тургузарынче угланыышкын билдинип келген. Чамдык республикаларда болгаш девискээрлерде айыыл-халаптыг болууушкуннар, хоойлуларның болгаш суверенитеттерниң аразында чавырылбайн турар удурланыышкак чорук — ооң муңгаранчыг херечизи ол.

Бодаттынган реформаларның чединиишкинниг болуру дээш бедик харыысалга бистиң партиявыска онаажыр болгаш ук харыысалгадан ол чайлаар эрге чок деп ТК-ның болгаш ТКК-ның январьда болган каттышкан Пленуму база катап бүзүрелдиг бадыткаан. Сонгулдалыг угланыышкынга тургузукту ажыл коммунистерге бирги чергениң-болуп-келген болгаш болуп артар-даа.

СЭКП политиктиг кадыг-дошкун демиседи чорудуп турар байдалда, партия кыйгызын хүлээп алыр болгаш үениң негелдезинге дүүштүр бодунуң ажылын эде тургузар хүлээлгелиг. Тайбыңның болгаш тургузуушкунуң оруунче чуртту кирер, корум-чурумну, айыыл чок чорукту болгаш амыр-дыштыы, кижилерниң национал хамаарылгазы болгаш социал байдалы хамаарылга чокка оларның ажылдаарынга база чурттаарынга таарымчалыг байдалды хандырар дээш партияның бүгү организациялары болгаш албан черлери, коммунист бүрүзү болгу дег бүгү-ле чүүлдү кылыры эргежок чугула. «Хамаатыларның амыр-тайбың чоруу болгаш ниити-национал чөпшээрежилге — чуртка амгы үеде хамыктың мурнунда негеттинип турар чүүл ол. Ону чедип алыры —политиктиг эң чугула сорулга»— деп Пленумнуң Политиктиг медеглелинде демдеглеп турар. Ону шиитпирлээр төлээде, партия организациялары ажылчы чоннуң калбак кезектерин даянып, профэвилелдер, аныяктар, херээжейнер, хоочуннар болгаш өске-даа каттыжыышкыннар-биле кады ажылдажылгазын быжыглаар хүлээлгелиг.

Мындыг чүве кижи бүрүзүнге билдингир: чүл дизе амгы үеде партиядан сөс эвес, а хамыктың мурнунда кижилерниң чааган чоруу дээш тодаргай хөделиирин улус манап турар. Ооң башка ооң ат-алдары катап тургустунмас болгаш быжыглаттынмас-даа. Ниитилел амыдыралының чорудулгаларынга СЭКП-ниң идепкейлиг киржири, чаа экономиктиг, политиктиг, угаанбодал байдалын тургузары партияның бодунуң чаартынарын база дүргедедир.

Амгы үеде, кажан политиктиг бүгү амыдыралдың төвүнде деӊ эргелиг, суверенниг, совет социалистиг республикаларның федерациязы болур бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында бүгү улустуң бадылаашкынынга белеткел чорул турда, коммунистер аткаарлап, оңгуларга дуглаттынып алгаш чыдып болбас.

Оларның хөделиишкиннерин ёзугаар алырга, бүдүн-бүдүн улустарның салым-чолун политика талазы-биле хуузунда идээргээр чоруун хандырар дээш шынчы эвес кажардаашкынының объектизи кылып алган кижилерге улуг чурттуң келир үезин бүзүрээри кемниг база өлүмнүг болур ийик. ССРЭ-ни камгалаары, ёзулуг тускайлан республикаларның болгаш улустарның эвилели болур ооң чаартылыышкыны дээш сеткилин ажыы-биле чугаалап илередиринче чурттуң коммунистерин, бүгү хамаатыларын Пленум кыйгырган. Эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынче, чуртка эрге-чагырга ханы демократтыг болган турарынче СЭКП-ниң угланыышкыны чайгылыш чок. Чаңгыс сөс-биле, кижиниң эрге-ажыктарын, демократтыг үндезиннерге ниитилелди чаартырын бистиң партиявыс бирги черге моон соңгаар-даа тургузар.

Социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге ол чорук деӊ чергези-биле база хамааржыр. (Пленумга санал-оналл бергеннерниң барык шуптузу ол дугайын чугаалаан). СЭКП болза ол адырда болуп турар чорудулгаларны ханы анализтээр, аңаа идепкейлиг салдар чедирер ужурлуг. «Экономиктиг ажыл-чорудулганың талазындан партия организациялары чайлаар ужурлуг дээн ышкаш биске сыган турар идеяжыгаштар биске таарышпас чүве-дир. Чуртта берге бо үеде СЭКП ол айтырыглардан чайлап, ажылчы чоннуң эрге-ажыктары дээш демисешпес болза, оларга анаа-ла ол херек чок апаар» — деп, партия Пермь обкомунуң бирги секретары Е. Чернышов Пленумга медеглээн.

Ук айтырыгларны шиитпирлээринге январь Пленуму эргилделиг үе-чада болур дээрзинге бүзүреп болур. Социал-экономиктиг айтырыгларның талазы-биле коммунистерниң туружун ол чүгле тодараткан эвес, харын-даа ону херек кырынга боттандырарынга принципиалдыг чамдык чаа чүүлдерни база идип үндүрген. Амгы үеде бистиң экономикавысты бектеп алган чогумчалыг эвес ол болуушкуннарның чылдагааннарын бүгү талазы-биле дорт адаан. Ол чылдагааннарның аразында — улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарын эде организастаарын ужур чок саадатканы болгаш реформаларны боттандырып турарында шыңгыы четпестер, планнарның болгаш материал-техниктиг хандырылганың балансылаттынмааны, шуудап быжыга берген ажыл-агыйжы харылзааларны девискээрлер аразынга үзүп каапкан хөй сашыг шаптараазыннар, сагылга-чурумнуң болгаш күш-ажылчы идепкейниң кудулаашкыны дээн ышкаш өске-даа четпестер бар.

Ындыг байдалдар турда, чуртка күш-ажылчы чогумчалыг деӊ-дески чорукту катап тургузар талазы-биле шиитпирлиг, а чамдык таварылгада онза хемчеглер, ол хемчеглер талазы-биле партийжи күштүг деткиишкин тон чугула. Чамдык парторганизациялар хүлээлгелерин аңгылаарының принцивин соора билип алгаш, бүдүрүлгеже сагыш салырындан боттарын «хостаашкынындан» хайгаараар турушту ээлей бергенин Пленумнуң киржикчилери дүвүрээн-биле чугаалап турганнар. Ындыг туруш-көрүүшкүн ажык чок, коммунистерниң ат-алдарын бичии-даа кедүрбес, харын-даа ажыл-агыйны башкарып чорударында четпестерни улам көвүдедир дээрзин амыдырал бадыткап турар.

Экономикага рынок харылзааларынче шилчиирин СЭКП бодунуң хамаарылгазын чиге тодарадып алган, күш-ажылга болгаш аразынга чарыштыг болур чорукту калбартырынга идиг бериишкинин бедидериниң, монополизмден болгаш деӊнештирилгеден хосталырының чепсээ кылдыр ону көрүп турар деп Пленумга чаңгыс удаа эвес демдеглээн. Ооң-биле кады бистиң партия рыноктан ойталап, ажыл-агыйны башкарып чорударының административтиг методтарынче бнеэги-ле хевээр суңдулуг дээр янзы-биле аңаа хамаарыштыр чемелээшкиннерни соксаал чок кылып турары хараадамчыг. Онза кичээнгейниң негеп турар нарын айтырыгларның бүдүн комплекизин шиитпирлээри-биле рынокче шилчилге холбашкан дээр болза, ол өске херек-тир. Чижээлээрге, өнчүнү үүрмектээриниң (реформалаарының) дугайында айтырыг бирги черде туруп турар. Коллективтиг хевирлерни дээре деп санавышаан, партия ооң бүгү хевирлериниң деӊ болуру дээш туржуп турар. Өнчүнү күрүнениң болдурбазының, хуужударының бүзүрелдиг аргазы амдыызында чок. Чоннуң байлаан анаа-ла садып-саарар, үлежир чорук кылдыр ол чорудулганың болу бербезин болдурбас херек.

Бүдүрүлге харылзааларын эде тургузарынга, көдээге хөй хевирлиг экономиканы сайзырадырынга идепкейлиг дузалаарынче, чер реформазын чорударынга Советтерге идиг бээринче парторганизацияларны Пленум кыйгырган. Ооң-биле чергелештир тараачыннарның боттарының саналдарын, а ол ышкаш янзы-бүрү девискээрлерниң онзагай байдалын улуг чергези-биле өөренип көөрү хөлчок чугула. СЭКП — көдээниң ажыл-ишчилериниң албадаашкынныг хөонбиле көөр кандыг-даа чорукка, үре-түңнелдиг ажылдап турар структураларны үреп бузарынга удур. Ылангыя коллективтиг ажыл-агыйларны чаңгыс аай кылдыр көрүп болбас. «Бир ажыл-агый өскезинге дөмей болбас» — деп, Узбекистанда Ленин аттыг колхозтуң даргазы, СЭКП ТК-ның кежигүнү Р. Атаджанов кончут шын эскерип, бодунуң саналынга чутаадаан.

Коммунистерниң эң бирги сагыш салыышкыннарының бирээзи — кижилерниң ажыктыг ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга, социал камгалалдың бүзүрелдиг ниити күрүне системазын хевирлээринге дузалаары, чурттакчы чоннуң четпес хандырылгалыг кезээн деткиири. Чижээлээрге, ырак эвес келир үеде тудугнуң ниити хемчээлиниң кызырылырының ужурундан ук адырның хөй-хөй ишчилери ажыл чок артып болур. Ажылчыннарның найлаш чок болур сеткил хомудаашкынын манап, чазакти, а ооң-биле кады СЭКП-ниң ээлчеглиг буруудадыышкынга ооң-биле таварыштырар чылдакты бээр бис бе, кай? Пленумнуң киржикчилери ол талазы-биле боттарының дүвүрээшкинин үлешкеннер. Чок, ындыг таварылгаларда парткомнар байдалды чавырылдырар талазы-биле хемчеглерни саналдаар, ажылчыннарның мергежилин бедидер дугайында, чаа мергежилдерге өөренип алырынга оларга дузалаар хүлээлгелиг. Ажыл-херек кырынга кижизидилге сөс кырынга хоозун кандыг-даа кыйгырыглардан артык дээштиг.

Чуртка политиктиг болгаш экономиктиг байдалды чогумчудуп быжыглаарынга культураның ажылдакчылары, чогаадыкчы интеллигенция, солуннарның, журналдарның, радио болгаш телевидениениң ажылдакчылары боттарының салыышкыннарын база киирер хүлээлгелиглер. Кыдыра үнелелдер болгаш субъективтиг түңнелдер бээринден чылдагааннарны болгаш бодалдарны тодарган анализтээринче, ажыктыг саналдарже, дуржулганы көргүзеринче шилчиирин Пленум оларны кыйгырган.

Политика талазы-биле кадыг-дошкун удур туржуушкуннуң байдалында СЭКП-ниң сорулгаларын болгаш болуп турар чорудулгаларның ёзулуг бүдүжүн кижилерге доктаамал тайылбырлаар, партияның кижизидикчи хүлээлгезин күштелдирер херек дээрзин Пленумнуң киржикчилери чугаалап турганнар. Партия организацияларын организас-политика талазы-биле быжыглаарының, СЭКП-ниң хүрээлелиниң чаңгыс аай болур чоруунуң практиктиг айтырыглары база чугула ужур-дузалыг болуп турар. Амгы үеде кол чүве — партияның, ооң бүгү үүрлериниң харыысалгазын медереп билир чоруун көдүрери, коммунистерниң организастыг чоруун болгаш сагылга-чурумун, чоннуң салым-чолу дээш оларның харыысалгазын бедидери.

Бистиң партиявыс амыр эвес үени чурттап эртип турар. Хөй чергези-биле антипартийжи, антикоммунистиг пропаганданың салдары-биле калбарган чогумчалыг эвес чорудулгалар ооң чаңгыс эвилге болгаш дайынчы арга-шинээзинге илереттинмейн эртпес турган. Ынчалзажок, политика талазы-биле бот-башкартынарының берге оруун аңгадаң эртиишаан, миллион-миллион коммунистер партия-биле арткан. Партияның үндезини, ооң дозу кадык болгаш быжыг болган. Чондан деткимчени ап турар, политиктиг эң массалыг организация болуп арткан.

Деструктивтиг, экстремистиг күштерниң СЭКП-ге удур демиселинге партия эге организациялары кол чиш болуп келген дээрзин Пленумнуң киржикчилери чижектер кырынга тодаргай чугаалааннар. Кежигүн дадывырын төлевес, партияның эт-хоренгизин үлежир, партийжи аппаратты узуткаар дугайында идеяны чогум-на олче угландырганнар. Чамдык черлерге ол идеяларны деткип турганы хараадамчыг. Шыны-биле алырга, партияда өске туруштан хөделир кижилер база бар. СЭКП буурап дүжер дээрзинге бүзүрээш, ол дугайын ажыы-биле медеглеп турарлар. Партияда корум-чурумну ужур-дүрүм чок, анархисчи ёзу-биле көөр чорукту болдурбас. Ооң Уставында дүрүмчүткен чүүлдерни херек кырынга быжыглаар үе келген деп Пленумга демдеглээн.

Коммунистерниң сорулгазы билдингир болгаш буянныг. Корум-чурумну, айыыл чок чорукту болгаш амыр-дыштыы, кижилерниң национал хамаарылгазындан болгаш социал байдалындан хамаарылга чокка оларның ажылдаарынга база чурттаарынга таарымчалыг байдалды хандырар дээш чоннуң негелдезин деткип турар бис. Улустарның интернационализминиң болгаш найыралының эң эки чаңчылдары, эде тургустунуушкунуң демократтыг бүгү-ле чаалап алыышкыннары биске үнелиг. Хамаатыларның амыр-тайбың чоруу болгаш национал ниити чөпшээрежилгези биске үнелиг. Советтер чуртунуң коммунистери амгы үеде ол сорулгалар дээш ажылдап турар.

(«Правданың» бо чылдың февраль 6-да үнген номеринде мурнуку чүүлдү кызыра парлаан).

Улустарның Эвилелин камгалаар база байлакшыдар бис

РСФСР-ниң Компартиязының Чөөн Сибирьде партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралының киржикчилериниң резолюциязы

Бистер, РСФСР-ниң КП-зиниң Чөөн Сибирьде Бурят ССР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң, Красноярск крайның, Иркутск болгаш Чита областарның партия комитеттериниң секретарьларының чөвүлел хуралының киржикчилери, СЭКП Төп Комитединиң болгаш Төп Контроль Комиссиязының каттышкан Пленумунуң (1991 чылдың январь) «Амгы үе болгаш партияның сорулгалары» деп Политиктиг медеглелинде кирген чүүлдерни деткип тур бис.

Эвилел керээзинге чаартынган Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң — хөй националдыг улуг күрүнениң эң чугула байдалдары кылдыр ат салган чорук — амгы үениң төөгүлүг болуушкуну болур.

Экономиктиг, социал, националдар аразының, политиктиг, эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээринге, эрге-чагырганың авторитединиң быжыглаарынга, ССРЭ-ниң делегейде туружун быжыглаарынга, чурттуң кризистен үнеринге быжыг магадылал болуп турар Эвилел керээзи дээш туржуп турар бис.

Чурттуң аңгы-аңгы девискээрлеринде политиктиг удур туржуушкун күш донгээшкини болгаш хан төгүүшкүнү-биле холбашкан анархияже шилчиир турар үеде чурттуң кырында дүргелген айыылды тодаргайы-биле көрүп тур бис.

ССРЭ-ниң ниитилел тургузуун өскертирин боттарының эчис сорулгазы кылдыр шилип алган, социализмниң талалакчыларын эрге-чагыргадан чайладырынче чүткээн, болуп турар чаартылгаларны социализмге удур, совет амыдыралга удур, чонга удур байдалдыг кылдыр көргүзерин оралдашкан күштер политиктиг аренаже үнүп турар дээрзин Чөөн Сибирь девискээриниң бүгү ажылчы чонунга болгаш коммунистеринге медеглеп тур бис.

Боо-чепсектиг кезектерин тургускан. Чепсектиг Күштерниң болгаш эрге-чагырга органнарының ниити-күрүне тургузуунуң чаңгыс эвин үрээр чоруу — Эвилел керээзинге ат салырын болдурбас, чуртту сандарадыр, хөй националдыг улуг чонну политиктиг, социал-экономиктиг сандараашкынче киириптер дээн тодаргай оралдажыышкын-дыр.

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлеринге үндезилеп, чуртка конституцчу чурумну дарый болгаш кадыг-шыңгыызы-биле тургузарын эргежок чугула деп санап тур бис.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельциниң ССРЭ-де, ооң иштинде РСФСР-де таарымча чок чорудулгаларны күштелдирип турар бот-боттарынга удурланыышкак болгаш туруш эвес политиказын буруу шаап тур бис. Эвилелдиң чаа керээзин чарар идеяны сөс кырында деткээш, херек кырында ССРЭ Конституциязын болгаш Эвилелдиң хоойлуларын тооп көрбес чорукту болдурбас херек. «Хоойлулар дайынын» доостур ужурлуг.

Россия чазааның дыка хөй медеглелдери практиктиг ажыл-биле бадыткаттынмайн турар. Ооң түңнелинде экономиканың балапсылашкак эвес чоруу улгадып турар. Эргелеп башкарылганың республика органнарының билдилиг эвес чоруу чурттуң чоннуң амыдырал деӊнелин халаптыг кудулаашкынга чедирип, күш-ажылчы коллективтерниң чогумчалыг ажылынга шаптыктап турар.

Политиктиг байдалды шиитпирлээри-биле чогумчударын сибирьжи принципиалдыг ёзу-биле деткиишкин. Эвилел керээзиниң уткашынарының талазы-биле эвилелдешкен республикаларның саналдарынга болгаш сүмелеринге улуг кичээнгейлиг болгаш билдилиг болурунче дээди эрге-чагыргаларның бүгү органнарын болгаш политиктиг черлерни кыйгырып тур бис.

Мааа В. И. Ленинниң чоннарны акша-төгериктиг күш-биле эвес, шыяжап күш-биле эвес, а эки тура дугуражылга-биле каттыштырып болур дээн мерген угаанныг бодалын удуртулга болдурар херек.

Бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында референдум эрттирер талазы-биле ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң медеглелин деткип тур бис.

Бүгү партия эге организацияларының, Советтерге коммунистерниң амгы байдалда эң кол сорулгазы болза, Эвилелди хевээр арттырар болгаш чаартыр талазы-биле идепкейлиг политиктиг ажыл болур.

Бистиң Эвилеливис — өг-бүле бүрүзүнүң чаагай чоруунуң магадылалы дээрзин бистиң девискээривисте ак сеткилдиг кижи бүрүзүнүң медерелинге чедирер ужурлуг бис. Кижилерниң аңы-дуңмалышкы чоруу дээш сеткили ажык кижи бүрүзү ону деткизиннер!

ТЕРЕ-ХӨЛ

ТЕРЕ-ХӨЛ. Калбак ногаан сыннар. Сүүр-сүүр даглар. Кадыр-кашпал хемнер. Кызыгаар чоогунда одарларда «Тере-Хөл» совхозтуң мал-маганы одарлаан чоруур. Ол одарларның чоогунда сыннар болгаш оон өске-даа аңнар база мал-маган-биле кады одарлап, бедиктерден харап алган тургулаар.

Ол совхозтуң малчыны Долума Ивановна Очурнуң кадарган сарлыктары тайга-сыннарның аргар кошкарлары-биле демчээрешкен дег, кырдан бизеннерде тургулаар. Сарлыктарның чамдыызы кадырларның ийлеринге хонгулаар.

Малчынның оглу ажылынга база кызымак. Дагалыг аъдын мунгаш, сыннар сиртинде сарлыктарын хайгаарап, оларны бөлүп эккээр. Авашкылар ыраккы черде — Балыктыгда одарларны ажыглап, сарлыктарның баш санын чүс хуу өстүрүп чоруурлар.

ЧУРУКТА: «Тере-Хөл» совхозта сарлык кадарчызы Очур Долума, оглу Очур Сайын-Белек-биле кады.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ШКОЛА НЕМЕШКЕН

Чоокта чаа Чадааның № 2 школазының өөреникчилеринге болгаш башкыларынга өөрүнчүг болуушкун болган. Ажа эрткен чылын өгелээн школаның тудуун доскаш, ону байырлыг байдалга ажыткан. Школаны өске республикадан келген бригада тудуп туткан.

Чадааның хемүр-даш разрезиниң коллективи 2500 рубльдиң ажылдарын немей кылып бээрин аазаан. Чадааның «Агроүлетпүртранс» бүдүрүлгези бир «ГАЗ-53» машинаны, интернатка белекке берген. Район ... ниш ажыл-агыйы чери 700 рубльди школага берген.

Виктор ХОВАЛЫГ.

КӨРЕ БЕРДИВИС

Тээли суурнуң чурттакчылары Кызылдың телестудиязының тыва дамчыдылгаларын чоокта чаа көрүп эгелээннер.

Чүс катап шыыштарымызорнунга, чаңгыс катап көргени дээре дээн ышкаш, теледамчыдылгаларны дыка сонуургап көрүп турар бис. Төрээн Тывавыстың аңгы-аңгы булуңнарын телевизорга көөрге, солун-даа-дыр. Чамдык хүннерде темалыг тускай дамчыдылгаларны база чон дыка сонуургап турар. Ындыг дамчыдылгаларны ам-даа көвүдедип, ону улам солун кылдыр белеткээрин күзедивис.

Хүртүл-оол КАН-ООЛ, Пенсионер.

ЧАА СОВХОЗ

Кызыл хоорайның чурттакчы чонун картофель болгаш ногаа аймаа-биле хандырары-биле хоорай чоогунга ногаа ажыл-агыйлыг совхозту тургузар дугайында доктаалды Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Ооң турар чери — Сукпак суур.

Ногаа ажыл-агыйлыг чаа совхозту эң эки ат-биле адаар талазы-биле конкурсту амгы хоойлу-дүрүмге дүүштүр республиканың Агроүлетпүр эвилели чарлаар.

Бо ажыл-агыйга 2009 гектар чери, ооң иштинде Кызыл хоорайның девискээринге, «Көк-Тей» совхозка «Сукпак» совхозтуң мелиоративтиг тудуунуң кызыгаарында черлерден доктаамал ажыглаар кылдыр быжыглаар.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай база Кызыл районнуң күүсекчи комитеттери Күрүнениң чер отчеттарынга чогуур өскерилгелерни киирерин ук доктаалда айыткан.

«Востсибгипрозем» институттуң Тыва филиалы 1991 чылдың март 1-ге чедир ол шөлдерни санап, хемчээгеш, чаа тургустунган совхозка оларны ажыглаар эргезиниң Күрүне актызын тывсыр.

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели, «Кызыл» агрофирма 1991 чылда тарылга шөлдериниң структуразын, продукция бүдүрерниң хемчээлин, күш-ажыл талазы-биле планны, капитал салыышкыннарга болгаш материалдыг курлавырларга лимиттерни чаа совхозка тургузуп бээрин, ол ышкаш бо ажыл-агыйга күш-ажылчы курлавырлар талазы-биле дуза чедирерин улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга хүлээткен.

ӨӨРЕНИР.

Бо чүүлдү бижиринче редакцияга кээп турар эвээш эвес санныг чагаалар албадаан деп болур. Керээлиг ажылдап турар эштерден, ооң иштинде арендаторлардан чагаалар. Оларның иштинден чүгле сөөлгү үедеги каш чагааны допчулай көрүптээл.

Эрткен чылдың дөрткү кварталында Каа-Хемде арендатор Любовь Салчак ийи чагаа бижээн. Кол хомудалы: санажылга үезинде шын эвес акша тырткан хире. Декабрьда бөлүк сургатчылар (Бай-Тала) «совхоз аренда ёзугаар ажылдап алган акшавыстан 30 хуузун трактористерге, 10 хуузун специалистерге бээр дээш тырта берген» деп бижээш, ооң ужур-чөвүн редакциядан айтырган. Бо чылдың мырыңай эгезинде Аржааңдан келген бир чагаа бо: «Өөк» совхозтуң арендаторлары бис, бригадиривис Доржукай Данил. Бистиң чыл төнчүзүнде үзе санажылгавысты кол экономист будалдырып туруп берди». 114 баш молдурга хүлээп алгаш, карак кызыл ажылдап, эки семирткеш, ону дужаар дээш түреп, аай-дедир сүрүп тургаш (дензи чогундан), арай боорда санажырга, эвээш-ле акша болганын хомудап. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан Тайов Оолак, Бады Адыг-Түлүш январь төнчүзүнде редакцияга хомудааннар.

Ындыг чагаалар хөй дээрзин үстүнде чутаалады-выс. Чогум чүл бо? Чүге ындыг болуп турар чүвел? Кым буруулугул? Чүнү кылырыл? Мындыг хевирлиг айтырыгларга харыылап, түс-түс ол кижилерге хамаарыштыр тодаргай харыыны бээрин дилээн редакцияның чорутпан чагаалары азы парлаан материалдары-даа колдуунда ол хевээр бээр боор-дур.

Оон ыңай көрүкер даан. Чамдык одуругларын киирбениивис дөрт чагаа дөрт ынгы черден келген ышкажыл: Каа-Хем, Бай-Тайга, Бии-Хем, Улуг-Хем... Эрзин районнардан ындыг хевирлиг медээлер база бар. Мынчаар уламчылаар болзувусса, бүгү республиканың чурт чуруун ажыдар апаар эвес бе?

Чагаа чагаа-ла болгай. Ындыг хомудалдыг кижиниң бодунга ужурашканы чүс-даа дээре болбайн. «Чаа орук» совхозта арендатор Хайың Свердовтуң чутаазындан чамдык чүүлдерни маңаа киирип көрейн. Кээрэ ёзутаар хүлээлгелерин күүсеткен. Хураган санын керээге дүүштүр алганы дээш (чүстен чүс) хууда малынга элээн хөй хураганны немей алыр аргалыг болган. Немелде дензи кыргаан дук оранчок хөй болган, акшазын база санап берген. Малчын боду «Чүс-чү малчын звено» клувунуң президентизинге эпир чылын соңгуткан. 26 чыл хой ажылаан. 90-дан 112 чедир хураганны чүс хойдан ап келген, дук — ортумаа-биле 2 килограмм. Боду бежен хар четкелек.

Ам ооң «аайын тыппас-тыр мен» деп мууңчулуп оозар айтырыгларын көрээл. Бригада (кооператив) девискээринде беш кудук бар, оларның бир-ийизи чылды оттүр ажылдавас. Чайгы кудуктарны ажыглавайн турар бис, а ол хирезинде чыл дургузунда электри дээш өмежок акшаны тырта бээр — бир хомудалы ол. Чамдык специалист эштер-биле чугаалажып көөрге, ындыг турар ужурлуг дээр. Ол ындыг-дыр. А бо чүүл дугайын тускай эртемниглер чүү дээрил?

— Бо чурттап орар бажыңым дээш 180 рубльди элендиге тырта бээр-дир. Шаг-шаанда, 1954 чылда, Сымыраныр деп черге (хову турлаа) туткан, ооң соонда дээвир, соңга-хаалга-даа чок, аңмаар ышкаш апарган турган бажыңны бо кыштагга эккеп тудуп, чурттаар бажың кылып алдым. Ам ооң баланс өртээ 10 муң рубль чүве деп эленди тыртып турары ол. А бо бажыңның бухгалтерия улузу кээп көрген, өртегүнезин санап көрген эвес.

Оон ыңай. Хойжуну, шынап-ла, сеткилиниң ханызындан хомудаткан чүүлдү маңаа немээл. Ол шуут-ла ажыы-биле мынча дээн кижи: «Бир эвес мындыг болур чүве болза, фермерлээр —арат ажылы кылыр турмужук (а ол билдириишкин кирер кырында турган. — Авт.), арендадан база үнүп, мурнуңдагы ышкаш бөдүүн ёзу-биле ажылдаар мен». Чүл ол?

Күрүнениң Эрзин район талазы-биле үндүрүг инспекциязының начальниги Д. К. Күскелмааның сөзү бо:

— Свердов Каевичиге төнчү түңнел ёзугаар 4296 рубль санаан турган, ооң, ының чурум-биле алырга, 500 рубль 88 көп. олчаажык үндүрүүн тыртар ужурлуг херек кырында мырыңай 1823 рубль 80 көпеекти тырта берген. Хомудавас арга чок таварылга. Бо чүгле чаңгыс ол малчынга эвес, тозан ажыг кижээ хамаарыштыр ындыг болган. Бистиң инспекциявыс хынапда чорутпаш ол бүгүнү тодараткан. Чоокку үеде бухгалтерия 31 муң ажыг рубльди ажылчыннарга эгидер ужурлуг. Буруулуг бухгалтерни 100 рубльге торгаан бис.

Мындыг таварылга чүгле ол черге болган деп бодап алыыл, ынчалза-даа ол ындыг бе дээрзин чогуур черлер черле боданып көрзүн, хыназын. А бис агроүлетпүр комплекизиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң рескомунуң даргазы А. Т. Сотпаның, аравыста элээн үргүлчүлелдиг чугаа үезинде, салган кыйгырыын кичээнгейге ап көрээл: «Олбо черлерге, кижилерге хөлүн эрттир бүзүрээн херээ чок. Эштер, боттарынар өөреннер!». Оон мынча деп немээн кижи: «Ынчан-

Саналдар,

мас болзуңарза, дөмей-ле силерни чүлүп чиирин бодаарлар». Шуут-ла ынчаар бижип канар дээн боорга, ону киирдим.

Ийет, өөренир. Бо сөстү үш катаптап чаңчыгып калган бис. Ынча деп чүгле чугаалап херек кырында кыры-биле өөренип, кырыбиле (хол дашты-биле) ажылдап келдивис. Түңнелдивис кеску ышкажыл. Ол сөстүң тываларга уткаазын алыр болза, түңнел чок аан. Чүгле «чамдык чединишкиннер». Ам экономиканы өөренип деп турар бис. Экономика — эң-не солун политика дижип. А чогум ону өөренип алыры эң-не берге. Ам шаанда ышкаш, бис (сен, мен, ол, бистер, журналистер база) чүгле өөретсиннер деп ыдалавас бис. Боттарывыс өөренир, кол-ла чүве — боттуң кузели-биле, мөлерлдиң би-

БИРГИ ПРОГРАММА КӨРГҮСПЕСТЭЭН

Бистерниң эң номчуур солунувус «Шын» боорга, солунну дамчыштыр дуза дилеп, мону бижип олур мен, хүндүлүг редакция.

Бистиң соңгуп алганывыс Тыва АССР-ниң улус депутады «Кызыл» агрофирманың баштаар черниң даргазы А. И. Семенов бодунуң соңгукчуларынга — Кара-Хаак суурнуң чурттакчыларынга телевидениениң бирги программазын көөрүнге улуг дуза чедирген кижи. Депутадывыстың ачызында бирги программаны көрүп турдувус. Ынчалза-даа бистиң ол өөрүшкүвүс үр-даа болбаан. Мону бижип олурар үжүрүм мындыг. Суурувуста хеп садыының бажының крышазының кырында антенна-вышка турган чүве. Ынчан бирги программаны көргүзери эки турду.

Бир хүн школамга өөренип чедип келиримге, кады өөренип турар эш-өөрүмнүң чугаазы-ла бирги программа көргүспестээн деп мындыг. Түр када болуушкун ыннаан дээш манап-даа турдувус-ла. Дыка-ла үр манап келдивис. Ону эткен кижи даа чок. Манап четтер төт кеш, хөй өөреникчилер сүмелешкеш, бо дилег чагааны бижидим.

Оон туржук, суурда мырыңай «дидир-дидир» чугаа дыңналып эгелээн. «Совхоз төлевейн баарга, ол антенна вышканы аппарган. Райпо машиназы магазинче бараан кирип тургаш, ол антенна ны үстүрген» дээш дидир-дидир чугаалар көвүдээн. Ынчангаш кайызынга-даа бүзүрээр аайын тыппайн силерже бо чагааны бижип олур бис.

А. САЛЧАК.
Он бир класстың өөреникчизи.

РЕДАКЦИЯДАН: Солунга бо хире улуг идегел көргүзүп, дуза дилеп бир дугаар чагаа бижээн өөреникчи А. Салчактың чагаазында бижээн чүүлдү республиканың Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң кол инженери Э. А. Монгушка таныштырган бис. Ол биске мындыг харыыны берген.

«Кара-Хаак» совхозтуң девискээринге телевидениениң бирги программазын харылзаа эдериничизи «Экран» дамчыштыр дамчыдып турар. Кара-Хаак суурга ону тургузуп каан турган чүве. «Кара-Хаак» совхоз ооң хөлезизин ийи чыл иштинде төлевейн баарга, ол суурже бирги программаны дамчыдарын соксаткан чүве. Ынчангаш борта харылзаачыларның буруузу чок.

КЕННИ ДЭЭРГЕ БАЗА УРУУ-ДУР

Кижи кижилер аразында чурттап, амыдырап чоруур болганда, аралажып эдержип чорууру дөргүл-төрели, хары-даа улустар-биле эки хамаарылганы тургузуп билир ужурлуг. Кижи бүрүзү аңгы-аңгы аажы-чаңныг, сонуургал-негелделиг. Ону өскениң-биле канчаар дүүштүрүп алырыл? Өске кижилерниң бодалдарын хүндүлеп, дыңнап билир кылдыр бодун канчаар кижизитсе экил? Чогумчалыг хамаарылганы тургузуп алырынга кижиниң кижизи, иштики культуразы салдар чедирип болур.

«Шын» солунга «Кенни база уруу-дур» деп Чочаймаа Ооржактың материалынга хамаарыштыр чамдык авторларның чагааларын парлаан бис. Чагаалар ам-даа кээп турар. Ында авторлар боттарының амыдыралын, өөрүшкү-муңгаралын бижип турар. Амыдыралдың берге хүннеринде чоок кижилерниң деткимчези кончуг чугула дээрзин олар айтып турарлар.

Чагаалардан одуругларны борта киирип көрейн. Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы Н. Б. Тыртык-Кара «сагыш-сеткил хоозурап, кижилер каржы апарган үеде ие кижиниң ажы-төл кижизиндилгези дээш харысалгазын улгаттырары, ажы-төлдүг өг-бүле амыдыралынга белеткээри чугула» — деп демдеглеп турар. Кенээт-кунчугларның хамаарылгазы өг-бүлениң быжыглаарынга азы бузарынга идиг берип болуруң ол бир кижекке көргүскен. Кунчуу ажы-төлдүг оглу, кериин чаргаш, бодунуң сеткилинге кирер уруг-биле өглеп алырга, олары чурттап шыдаваан. Ийиги чуртталгазы бүтпээн аныяк сол айыылдан барган. Кериин өгленип алгаш чорупкан. Чаасканзырап, аарый бергеш ол кунчуу эрги керииниче бурууң миннип чагаа бижиирге, оозу уруун эдертип алгаш чедип келген. «Кырган авай, чорууллу» деп, бичии урут ээрежип туруп берген. Ам уруу, керии, кунчуу — үжелээ эптиг, демниг чурттап орарлар. Ийи аңгы келин кыстар...

«Өглү-кызындан, ха-дуңмазындан аңгы кижиге чоок төрел апаар кунчуглар, чаавалар, кудээлер, кенээттер деп социал бөлүк улустуң аразында хүндүткелдиг хамаарылга хүндүткелге үндезилеттинер» деп, Кызылдан Раиса Толзатмаа бижип турар. Ылавгыя хоочуннарга эки хамаарылга чок болза, дыка чаржынчыг апаарын Борис Ооржак чугаалап турар. Кырганнар бажыңының чоогунга орус угбайның хомудалын дыңнааш, хенну карарганын ол чажырбайн турар. Чаңгыс оглу айыылдан баарга, кенин аартык-тааш кырганнар бажыңынче эккеп каапкан. Бо чижектиг чугаалар черле арбын. Тываларның назы хүндүзү деп чаагай чаңчылын уттуп алырывыска боор бе?

«Улус аразында кандыг кижиниң чок дээрил аан. Эртем-билии, эт-севи четчир-даа болза, угаан-медерели чедишпес-даа боор. Чымчак сеткил чидип бар чыдар-дыр». Бо одуругларның автору — Чиичи Шожут-оол. Ол бодунуң чаавазы Ирина Мукулай дугайында чылыг сөстерни бижээн. Өске кижи-биле өг-бүле туда берзе-даа, уруглары адазының төрелдеринге ижиктирип, боду-даа оларын кагбайн чоруур. Тыва улус кенин азы кудээзи чааскаан артканда, харын-даа аңаа кижиниң тынчып бээр турганын алдан алды харлыг Самбуу Куулар бижип турар. Хоочун кат-иезин, катын важок хүндүлээр, адын адавас, чанынга баштак сос этпес турган.

«Келин кудалаар чаңчыл турда-ла, мени айтырып, адамем-биле ёзу хүндүлеп таныштаанынга хомудап чоруур мен». (Алена Монгуштуң чагаазындан). Кижи сеткили деп чүве бичии-ле черден өөрүүр. бичии-ле черден хомудаар болгай. Чоок кижилеринге кичээнгей, сагыш човангыр чорук чамдыкта четпейн баар-дыр.

Кунчуунуң дугайында чылыг сөстерни бижип турар кенээттер база бар. Кызылдан М. Ч. Хертектиң чагаазы: «Кунчуум К. Ш. Хертек — Маадыр-ие. Оолдут, кыстыг эки чурттап чордувус. Өөм ништи чок болгандан бээр он чыл ажып турар. Кунчуум оглунуң уругларынга дыка ынак. Барба-саваазын иштеп, аъш-чемин үргүлчү чорут-

Чагаалар допчулалы

кан, сагышсыраан орар. Кунчуумну черле бактап шыдавас мен».

Бо авторга удурланышкак бодалды О. Ооржак илереткен: «Мээң кунчуум мени бактаарынга ой. Эптиг турган улусту бисти бакташтырар, оглунга болчур. Келин болуру берге деп чүвени көрдүм. Оглунуң оглун безин кээп көрбес. Кунчуглар база келиннерин хүндүлээр ужурлут. Мен кенимге черле ындыг болбас мен».

Бег-кунчуунуң ада-иези дег хүндүлээр. келин-кудээзин уруг-дарыы кылдыр көөр болза эки дээн бодалдар чагаа бүрүзүнде бар. Ынчалза-даа бег-кунчуу кенини билбейн баарын ыттавайн барып болбас. Татьяна Монгуш бот-боттарын билчир болза, өг-бүле аас-кежиктиг деп санап турар Ооң бодалы. «Мээң кунчуум кижер кижи, оглун дедир ыдар, ындыг боорга, аңаа шоолуг эвес апарган мен. Мээң авам база кунчуг. Акым аараш чок болган. Чаавам үш уруун авамга каапкаш чорупкан. Мындыг келинни чүү деп көөрүл? Мен бодаарымга, хүндүлежип эдержип чорза-ла, чеме-хаза турбас».

Вера Кучуннуң бодалдары бо: «Берге келинден аңгы берге кунчуглар, кудээлер база турар. Таныжылга үезинде чамдык кудээлер онза эки чаңын чаңнап тургаш, уруг төрүттүнүп, куда-дой дүжүп каапканда, ам кээп багай чаңы көстүп кээр. Ынчангаш бот-боттарын эки билип алганда, туткан чурт-талга каас болур».

Кызылдан Галина Доңгак чамдык чагааларны номчуурга, карак чажы төктүп кээрдир, амыдыралчы бодалдар солуп-дур деп бижээн. Кижи боду бүдүштүг-ле болза, өске улус база хүндүлээр апаар деп. ол бодап турар.

«Кенни дээрге база уруу-дур» деп чүүлге хамаарышкан чагааларда боттарының аваларынга эргим сөстер-биле байыр чедирген одуруглар бар. Оларның бирээзи — Новосибирск хоорайда студент Айлана Калиндүү. Улуг-Хем районда чурттап турар авазы Кара-кыс Байыровнаның дугайын ол бижээн.

Кижи бүрүзү амыдыралын боду тудар. боду ынакшыыр, хоңнуу калыр... Борта сүме — чүгле чүрек. Ынчалза-даа чоок кижилери-биле харылзажырының культуразының бодаза артык эвес. Борта тускай чаңгыс аай хевир-даа турбас. оон өннери муң-муң.

Артык ХОВАЛЫГ.

«АЯЛГА»

Бай-Тайга район төвүнүң «Аялга» агит-культбригадазы тускай график ёзугаар районнуң ажыл-агыйларын, сүт-бараан фермаларын, малчын бригадалар төптерин доктаамал кезип, оларга солун, байлак программалыг концерттерни көргүзүп, үк черде четпестерни сойгалап чоруп турары-биле макталдыг. Олар лектор, садыгжы кижи болгаш мал эмчилери болгаш өске-даа мергежилдиг кижилери-биле кады баргаш, малчыннарга шеф дузазын база көргүзүп турар.

Бот-тывынгыр композитор Борис Чамбыт ажылдың чаа хевирин тывар талазы биле ажылды эде тургузуп келген. Совхоз дирекциялары-биле 500 рубльге керээни чарган. Рынок экономиказынче кирип турар үеде акшаландырышкын кайы-даа организацияга херек болгай. Чаа чыл байырлалының хүннеринде агитбригаданың бот-тывынгыр артистери конфета, чигирни белек кылдыр малчын бүрүзүнге чедирбишаан, оюн-тоглаазын бараалгатканы база чаа чүүл болуп турар. Ол ышкаш «Мурнакчы» совхозтуң малчыны Адыг-оол Доңгакты эдертип алгаш, «Кара-Хөлде» Александр Күжүгетке чедиргеш, ийи малчынның чарлыкын эгелээн.

Ынчалза-даа чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарынга машина айтырыы берге болуп келген. Ооң эргезинге турган машина шагда үрелген. Чаа микроавтобус алырын манавышаан. Агитбригада кайы-даа ажыл-агый баарда, тускай сценарий ёзугаар чоруур. Ол ышкаш район төвүнүң агитбригадазы суму бүрүзүнде тургустунган агитбригадаларга методиктиг дузаны база чедирер хүлээлгелиг. Машина-балгат чогундан бо ажыл көзүлбейн турарын демдеглээр апаар.

Агитбригада «Моңгүлек» чечен чугаал каттыжыышкынының киржикчилери-биле сырый холбаалыг. Оларның удуртукчузу Сарыг-оол Салчак, бот-тывынгыр артистер Чечекмаа Саая, Чимис Адыг-оол, Светлана Самбыл-оол, бот-тывынгыр композиторлар Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң, Борис Чамбыт болгаш өскелер-даа «Кара-Хөл», «Мурнакчы» совхозтарга кады аалдап чораан. Агит-культбригаданың кежигүннери ээлчеглиг үнүүшкүнче белеткенип эгелээн.

(Бистиң корр.).

БИЛИП АЛЫРЫ АРТЫК ЭВЕС

Акша солуур талазы-биле чазактың ап чоруткан хемчеглерин чон деткип турар. Хамык ужур акшада эвес-ле болгай. Чүнүң-даа мурнунда мораль талазы-биле ойнап ап турар бис. Алыксак-чиксек чиижең кижилер, хээлиленикчилер, «бузуруурлар» дээн чижектиг ак сеткилдиг эвес кижилер чүгле шалыны биле амыдырап-чурттап орар бистерниң мугулай кижилер кылдыр санавазын дээш акша солуушкунун кылганы чөптүг.

Акша солуушкуну-биле холбашкан дыка хөй айтырыглар чонну дүвүредип турар. Бо талазы-биле хомудалдар-даа кээп турду. Ынчангаш чонга билдингир кылдыр мындыг тайылбырны солун дамчыштыр бээри артык эвес боор деп бодадым.

Бирээде, хамаатыларның шыгжап алган акшазындан акша бодун бээрин кызыгаарлааны 1991 чылдың чүгле бирги чартында күштүг болур. Акша шыгжап каан кижилер айда 500 рубль уштуп алыр эргелиг. Шилчиткен шалың акшазы болгаш пенсия акшазы бо түңге кирбейн баар. Шалың болгаш пенсия акшаларын паспортка демдеглевейн бээр. Бир эвес акша шыгжаткан кижи февраль айда акша уштуп албаан болза, ол март айда ийи айның шалың акшазын болгаш 500-500 рубльди ийи катап уштуп ап болур.

Январь 23-түң соонда акша боду болгаш туда акша чок салдынган акшаларны капдыг-даа кызыгаарлаашкын чокка база паспортка демдеглевейн бээр. Ол ышкап кодээ ажыл-агый продуктулары дужааган дээш шыгжап алган акшаны, чыл түңнелинде алыр шаңнал акшазын, хөй чылдарда үзүктел чок ажылдаан дээш алыр акшазын база камгалаткан акшазын 1991 чылдың январьдан эгелеп шыгжап каан кижилерниң акшаларын база-ла паспортунга демдеглевейн бээр.

ССРЭ-ниң министрлер Кабинединиң чөпшээрээни-биле холбаштыр орнукшудулга база куда кылыр апарган таварылгада шыгжап алган акшазындан 1500 рубль чедир хамааты кижиге берип болур болгаш паспортунга демдеглеп каар. А ол ышкаш даштыкыга доктаамал чурттаары-биле үнүп чоруп турар совет хамаатыларга шыгжап алган акшазын долузу-биле үндүрүп бээрин база чөпшээрээн. Ынчан ындыг хамаатылар даштыкыже шынап-ла үнүп чоруур дээрзин бадыткап турар документин көргүзер ужурлуг. Шак ындыг төлевирин Ажаалга банкызының эргелекчизиниң чөпшээрелин ёзугаар кылыр.

Валентина ООРЖАК.
Ажаалга банкызының Тыва республика эргелелиниң начальниги.

ООН ЭСКЕ АРГА ЧОК

...е. Биеэги ышкаш хөй сес...г, эртемзирек шуугаазын ...редилге ам хей. Чүгле то...ргай чүүлдү тода, ханы ...ренир.

...Хойжу (тараажы) кижи ...э чарыл орар. А чогум ... киирерил, чүге киире... хүлээлгем чүл, негел...чүл, канчапсымза олча... болур мен, канчалза ...п ядарай бээр мен? ...хирени мынчаар кыл..., мынчаны алыр мең бо ...рени совхозтан алгаш материалдыг, агрозооветеринарлыг хандырылга, ачы дуза кылыр, продукция сайгарарынга, социал хөгжүлдеге дээш о. ө.), мынчаны

бодалдар

төлээр мен деп билип орар кижээ керээ чарары бир янзы. Азы анаа-ла «сүмелээшкин» ёзугаар база-ла кыры-биле кылыр болза, чыл түңнелинде чүге-даа таварлжып болур. Ийи тала ат салып каан соонда кандыг-даа керээ күштүг, юридиктиг документ ындыг болганда, керээде айытпаан чүүлдү неген алыры берге-ле боор. Үстүнде чижектерден-даа алырга, совхозтарның талазындан хүлээлгелери чүү турганыл, чүну күүсетпээнил — ону чүгле керээлер ёзугаар чугаалажыр, судкадаа чедир болза суржур апаар-дыр.

Өөренир. Төлеп-даа турган (харын-даа — чогум-на төлеп тургаш) өөренир. Бо үеде үстүнде «даайга» идегеп орары азыраадыкчы чоруктуң бир хевири эвес бе? Үш билиглиг оол кандыг ийик? Билиглер чедип ап турган, сөөлүнде баян. Азы, бо шагда болза, баштай машина эвес, билиг садып алза дээре эвес бе. Сүмелекчиви (консультантыны) арендатор кижи канчап хөлезилеп ап болбазыл? Керээ тургузарындан эгелээш, чыл дургузунда өй-ойлеп-даа.

Өөретсип дээри база-ла чөп. Бо таварылгада. Чүге дээрге керээде специалиске орулгамның ынча хуузун бээр мен деп (Свердов 6 хуу дээн чорду) арендатор хүлээнген-дир. Ындыг болганда тускай эртемниг кижи ону өөретпес бе? Азы анаа-ла аалдар аразынга чортуп (машиналыг таап) чоруур дээн бе? Ажылда — төлээйн, ажылдавас, өөретпес болзунза, сенээ төлевес мен. өске кижи хөлезилеп алыйн дээр эрге арендаторда бар деп бодаар кижи-дир мен. Хол-биле материалдыг кежик бүдүрбейн турар кижи чемгерикчиниң өөредип, аңаа дузалап турган чемненир үе эвес чүве бе бо. Бодуунубиле, дорту-биле чугаалаар болза аан.

Мырыңай чоокта чаа «Үе» программага Карелиядан бичии сюжет көргүстү. Ол республикага бо чылын 100 фермер ажылдап эгелээр. Оларны кожазы Финляндияда өөредип турар-дыр. Көрбес бе? Сайзыралдыг кооператорлар (мында фермерлер) өөредип аар дээш канчаар кызып турар-дыр. А фермерленкээн (арат бөлүксаан) Свердов Хайын амдаа чүнүң-даа ужур-бажын билип алыр аргазы чок болгаш Россия хоойлузун көөрге. хойжу. малчын кижээ кордуиген чүве чок. Тываның үнмээн. Россияга фермерден беш чыл иштинде үндүрүг тыртпас дээн деп бир үндүрүг инспекторундан алган медээмни аңаа дыңнадып каайн.

Экономика дээрге бүгү-ле бүдүрүлге харылзааларыдыр: кайы-бир адырның байдалы, ону органызастааны, ооң тургузуу-дур; эртем чүүлү-дүр — деп тайылбырны словарьлар берип турар. А экономист дээрге ол бүгүнүң талазы-биле эртемчээн кижи болгу дег. Шупту-ла черлерде ол ындыг кижи болуп турар ирги бе? Специалист азы тускай эртемниг (эртемниг!) аан. Шын-дыр харын, бир кезек үеде ол медээ чыкчызы-даа турган, чогум-на чылып каар. оларны сайгарбас, түңнел үндүрбес. «Белен чаагай ажылдыг кижи» диртин даа турган диҗик. Ам бо үеде — рынокче шилчип кирип, чадажып эгелээн үевисте — ол ындыг турбазы билдингир. Ам оон ёзулуг-ла эдээн азынгаш, билээн сывырынгаш, ажылдап кирер үези бо эвес бе?

Эртем-билиглиг экономист эштер (чазаавыста база) хөй дээрзин редакцияга кээп турар чагаалар база херечилеп турар: олар. шынап-ла. ёзулуг ажылды кылып, ажылчын кижиниң өөредип, нарын амыдыралга белеткеп турарлар. Ынчалза-жок чеггенчиг «специалистер» барын көрүп тур бис. Чамдыктары — билиг эвес, доңгүп-ле «документ» чедип алганнар. Өскелери — билиин эргижирээн, немей өөренмээн; Үшкүлери — мырыңай шоюгуп калган, дүн-хүн эртип-ле турар болза ол-ла. Ындыглар черим-чуртум ат-алдары, чонумга дузам деп бодап чоруурлар деп бе. Мындыг чугаа чүгле экономистер эвес, бүгү специалистерге хамааржыр дээрзи билдингир. Ат салып бадылап, хынап, харысалганы бодунга алыр ужурлуг эштер база бар болгай.

Ам көрүңер даан. Совхозтуң кассазынга «немей акша киирген» санажылга бухгалтери райкуринспекцияга октябрь 12-де болган семинарга киришпээн чүве-дир, а аңаа чогум-на олча-ажык үндүрүүн тыртарын өөреткен. Орта киришкен эштер безин сөөлүнде немей айтырып, тодарадып кээп турган болчук.

Социализм үезинде рынок бир янзы болур деп билип турар бис. Ынчалза-даа ооң хоойлулары дөмей-ле дошкун, биеэги дег баш удур көрүп каан, санап каан маажым-таваар чүве турбас ийин. Эртем-билиглиг, тывынгыр, эрес шимченгир кижи-ле шыдажыр. Шаандагы улустуң чугааларыбиле «банзачы» кижи. Ындыг кижи чөлдүр аъдын ийи-даа эки аътка орнап аптар. Артында-ла ийини берген кижи база-ла хоомай эвес төл болдур эвеспе. Мугулай эвес, мегеге алыспас.

Чоң дээш ажылдап, туржуп тур бис дээр намнар, эвилелдер, шимчээшкиннер бо үеде эңмежок. Оларның чер-черлерде кежигүннери чемгерикчизин камгалаар, өөредир, аңаа дузалаар дээш хүн бүрү, үргүлчү чүну кылып турарыл? Оларның ажылынга ёзулуг үнелел ындыг болур болза эки-ледир ийин.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.
Журналист.

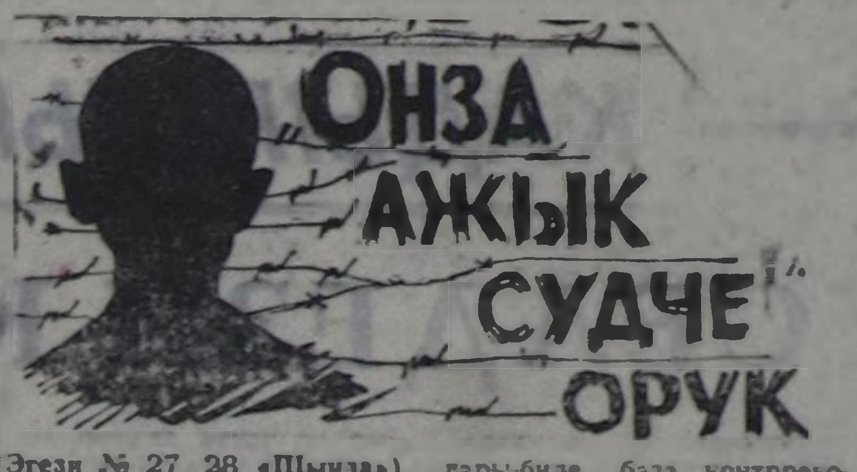

ОНЗА АЖЫК СУДЧЕ ОРУК

(Эгези № 27, 28 «Шында»).

Ында айытканы болза, «1938 чылдың 5 ай үезинде Үрбүн сумузу Суруяа деп кижиниң ССРЭ-ниң 2-ги кызыгаар шерии хүндүс келгеш, өөн үжээш, бодунга тыва боозун чүктеткеш, бижээн азындырыгаш, чадаг сүрүп алгаш барган. Соонда 7 айның 7 хүнүнде чурттуң улузун таныыр, моол, тыва дыл билир Артамонов деп кижи Үрбүнге келгеш, Тоңгашта кызыгаар шериниң чери силер-биле хурал кылыр деп турар, аңаа баар улус 12 кижи тур деп сумузу даргазы баштадыр улустар ады адаан сумунуң улузу С. тиң хүнүнде аал ортузунга чыылган, ады үнген улустуң чамдыктары ТАР чурту Чиңгеде болган. Ынаар Балбын-оол деп кижи ашкаш, Баян-оол, Соян-оол, Таржаа бо үш кижини хуралга чарлап келген, бир ады үнген Аңчатпан деп кижи аалында чок болган ужурунда келбээн, ол кижи туттурбайн чыдып калган. Соонда келген 11 кижини демги Артамонов бир кижи хуралга келбес багай-дыр дээш, ындыг болза хурал бо аалга болбас, өрү Ак-Хөл аксында алдынчылар турар бажыңнарга болур тур дээш ынаар аппарган, баарга манап турган шериглер аъттарының ээзерлерин сойгулааш, салдырыпкаш, боттарын тайга ажыр Тоңгаш деп. орустап Золотой дээр кызыгаар шерии турар 25 км черже чадаг сүрүп аппарган.

...Ол улустар ам Минусинск хоорайда бажыңнадып байысаадып турар. Ол туттурган улустарның аттары:

1. Баян-оол (Үрбүн сумузунуң даргазы).
2. Тодай-оол (ол сумунуң секретары).
3. Алдын-оол (арбан даргазы).
4. Мундургу (мурнунда суму секретары турган).
5. Шилдиг-Карак.
6. Тызыр-оол.
7. Чап.
8. Соян-оол.
9. Чюлдумей.
10. Хорлут-оол.
11. Суруяа (Үрбүн сумузу, бо чылдың 5 айда-ла туттурган).
12. Долгар-оол (арбан даргазы).
13. Оюн-оол.

Мындыг улустар ында бажыңда чыдар база Улуг-Хем кожууң Эйлиг-Хем сумузу Оюн-оол, Тас-оол деп ийи кижини кызыгаар аштакан дээш бо чылдың 6 айның 29 хүнүнде тудуп алгаш барган. Минусинск хоорайда үстүнде улустар-биле кады бажыңнап турган. 7 айның 2 хүнүнде салып үндүрген, ол улустар чанып келген турар тур. Бо дугайын медээлеп дыңнаттывыс.

Кижилерни кызыгаар ажыр чүге сүре бергенин, өске чуртта чүнү дээш байсаап турарын Полат чугаажок билир турган, ынчалза-даа ол дугайында чүнү-даа биживээн.

Айтырыгны тодарадып турар материал ССРЭ-ниң Даштыкы политиказының архивинден тывылган. 1938 чылдың 8 ай 9-та Даштыкы херектерниң Улус комиссариады ТАР-да бодунуң элчини И. Т. Мулюкинге мынчаар бижээн: «Тываларны Каа-Хөл биле Үрбүнден үндүр көжүрер дугайында. Эш Гайденко телеграммаларының бирээзинге НКВД-ның Минусинск сектору ССРЭ-ниң Ус районунуң Каа-Хөл биле Үрбүн девискээрлеринде чурттап турар тываларны ТАР девискээринче көжүрер дугайында айтырыгны тургузар деп бодап турарын медеглээн. Ындыг шиитпирни хүлээп алыр апарган ужуру болза, ол черлерде чурттап, японнарга шпиониннеп турар бир тыва кижи тывылган ужурунда. база ында тываларда элээн каш кижиниң идегел чогундан болуп турар» (ында херек 40, арын 75).

Контрреволюстуг Чүрмит-Тажы — таңчайларның японаурак бөлүүн илередип чарлаарының оранчок мурнунда японнуң шпиону тыва кижини совет разведка тыпканы база-ла таварылга эвес.

1938 чылдың 9 ай 23-те Ойрат-Турада ССРЭ-ниң чер ажылының улус комиссариадының чанында тускай кодээ ажыл-агыйның школазының директору Данилов НКВД-ның область эргелелиниң начальниги Буторинге тускай медеглел кылган. Ында чугаалап турары болза. Кызылда чогуур органнар контр троцкисчи-националисчи организацияны илереткен.

Ооң органзакчызы, тергиидекчизи Чүрмит-Тажы 1916 чылда-ла ооң оруунга Японияның политиктиг чорудары-биле база контрреволюстуг японзурак организацияны тургузары-биле элзеп кирген.

Ол контрреволюстуг буржуаз-националистиг троцкисчи организацияны өштүг идегет, МАР-да илерээн организациядан өжээнниг дайзын боол кеземчеге кирген Гандэн удуртуп турган боор тур.

Ол-ла медеглелде школада тыва сургуулдарының митингизинте Калындивин, Доржулдай база өскелер-даа киленчеп чүве чугаалааннар, хүлээп алган резолюция — телеграммада: «Чүрмит-Тажы, Таңчай болгаш өскелерниң-даа контрреволюстуг троцкисчи националисчи бөлүүнүң саттынықчы чорудулгазын илереткен дугайында ханы килеп-биле дыңнадывыс. Төрээн чурттуң өскерликчилеринге — феодал-капиталистиг харылзааларның селикчилеринге каргыжывысты чорудуп, тыва улуска дээгү кедирерин кордаан тыва улустуң бүгү дайзыннарын адып шиидерин негеп тур бис. Саттынықчы япон бөлүктү илереткен Полат база ооң алдарлыг иштики херекчилеринге революстуг байырывысты чедирдивис» (МЛИА. ф. 153, даңзы 13, херек 6, аадан 6, арын 55-56).

Мынчангап үстүнде фактылар НКВД биле ИХЯ аразында сырый харылзаа, бир дем-биле хөделип турганын херечилеп турар.

Чоокта чаа «Мемориал» деп ниитилелдиң «Каргыштыг чылдар» деп солунунга О. Полат мынчаар бижээн: «Репрессияларның кол сорулгазын алыр болза, бүгү эрге-чагырганы чаңгыс кижиниң холунга моөниээри, оон күзел сорулгаларынга удур кижилерни кам-хайыра чокка чылча шаавары болуп турган... Хөрлээлээн репрессияларның ээзе, дазылы «полаттарда» эвес, С. Токаның холунда турган болдур ийин». Бо шынап-ла ындыг бе. репрессияларны шынап-ла чаңгыс Токаның бодалы, күзели, соруу-биле үүлгедип турган бе. 1938 чылда массалыг репрессияларның эгезин ажыткан «онза ажык судтуң» шииткелиниң үндезилелиг кайын тыптып келгенил, аңаа ОКШ биле ИХЯ-ның салыышкыны чул дээрзи маңаа документилерге даянып көргүзерин оралдажып көрейн.

1958 чылдың апрель 23-те Тыва автономнуг областың прокурорунуң дузалакчызы юстицияның биче-өвүлекчиаи Макушин О. Полаттан дараазында барымдааны алган: «Сайыттың хүлээлгезин эрге-дужаалын хүлээп ап турар үеде, ИХЯ-ның архивинден ТАР-ның революстуг намының кежигүннериниң чамдык эштерниң контрреволюстуг кордалдарының дугайында материалдарны тып алган мен: материалдарда кирген фактылар АРН-ның IX хуралы болуп эрткен үе 1931 чылга хамааржыр. Бо материалды мээң мурнумда Оран камгалалының шериг чөвүлелиниң (ОКШ) даргазы турган Сеңгиижик кандыг-даа түңнел чокка арттырып каан болган. Мен ол материалды сонуургап, хыкан эгелээн мен. Хамык-ла чувз ревнамның VIII Улуг хуралынга ТК кежигүнүнге соңгуткан Карсыгадан эгелээн, ол кижи Тока-биле чугаазынга Тывада революстут ёзу-чурумга удур чамдык кижилерниң дугайында карасыышкыннарын чугаалаан.

Карсыга ол үеде МАР-га элчин болуп турган. Сну байсаарга, Таңчай, Чик-Сүрүң. Танзын сутлар база өске-даа нам кежигүннери киржип турар контр бөлүк дугайында өчүктү берген. Соонда Карсыганың өчүүн барымдаалааш, баштайында «солагай» деп бөлүктүң киржикчизин, ооң соонда Чик-Сүрүңнү, Танзынны, Таңчайны тудуп хорутдаан, моон соонда оларның өчүүн барымдаалааш Сат Лопсаңны, Ховалыг Тотканны базыннаан бис».

Карсыганың өчүүнде нам, чазакка удур бөлүктү Таңды кожууң Көк-Булуң сумузунда Саарбай, Доптаң, Балдан-Седен, Кара-Хапый бо дөрт кижи баштап турар. Олар дөгерези Данзынның талалакчылары болур деп илерээн. Ук бөлүктүң кедээде кежигүннери болза: Опай-оол, Шожапай, Серен, Үндүр-оол, Маадыр-оол, Маскыр-оол, Соктояк, Дупсек-Хуурак, Бичи-оол, Ёнгар-оол; хоорайда — Данзын, Серен, Чик-Сүрүң, Сандык, Шыра-оол, Кижиир-оол, Дүрбүлек, Киров, Лакпа, Шыдыраа, Тутатчиков, Артаа, Балажык, Карашпай болуп турар.

1937 чылдың 2 айның 2-те Туран хоорайга ИХЯ-ның чажыт политиктиг килдис даргазы С. Намчак О. Карсыганы байсаагаш тодараткан: Оюн Карсыга дээрзи Демижалтың оглу, 33 харлыг, Межегейге төрүттүнген, Таңды кожууң Көк-Булуң сумузунуң № 5 арбанының хамаатызы, кадарчыг. ийи уруглуг. КУТВ дооскан. 1925-1930 ч.ч. АРШ-ка биче командир, чазак черинге ажылдап турган. 1930-1931 ч.ч. МАР-га элчин, мурнунда самчыгдал дээш 2 чылга хулиган херек дээш 1,6 чылга шииттирип чораан, ам бо үеде Өөкте магазин эргелекчилеп турар. Карсыганың чугаалаанын: «1934 чылдың 12 айда боду бе, азы 1935 чылдың 1 айда боду бе Улуг-Хем уунунда Тыттыг-Ортулук деп черге аңнап чорааш, кежээ орук ара Тамдын-оол биле Опай-оол сутларның өглеринге киргемен. Опай-оолдуунга олурган Саарбай чугаалаан-дыр: «Ам Данзыннар, Серенлер-ле дижип үргүлчү туралар тур. Херек кырында чүү боор, Танзын биле Чик-Сүрүң-не шынында националдың революзун кылышкы-даа сагыжында чок турда кымдан-даа мурун баштап үндүрлер. Оларны ам бажыңнап алган, ынчалза-даа канчаар-даа шаа болтар оларның салымын чүгле Улуг хурал шиитпирлээр.

Кызылга болган хуралга коммун намның талазындан чуртту өске угже башкарып турар деп Токаны шүгүмчүлээни Тастай-оол. Тугачиков сутларның шынап-ла ол орук чурту өскээр углап берип-дир деп шүгүмчүлели-биле ылап дүжүп турар».

Намчак биле Полат ийи ниң бо олчазы Бухаринниң «байыңар» деп теориязынга үндезилээш, Тываның практиказын анализтаарынга оларга ховар дээн олча-дыр. Херектиң ужуру чүдеэ дизе, хожудаагай Российан социализмче чоорту шилчириишиң чадазын НЭП дээр чаа экономиктиг политиканың дузазы-биле боттандырар дугайында В. И. Лениниң идеязы болза улетпүр биле кодээ ажыл-агыйның харылзаазын быжыдар, социалистиг тудуушкунга херектиг мөөңнээшкинниң болдурар, ниитилелди корум-чурумчудар арга деп санаар НЭП-тиң кол негелдези тараачыннардан аъш-чемниң кадыг үндүрүүн тыртар, а оларның артыкшызын садар, рынокту сайзырадыр чорук болур. Моон ужурунда «байыңар» деп лозуң рыноктуң ужур-дузазын үнелеп турган Бухариниден салдыны берген. Ынчаарга Тывадан КУТВ-ка өөренип чораан кижилер Сталиниң Бухаринни ол дээш кам-хайыра чок соп шүгүмчүлеп турганын ыяк шээжилеп алгаш Лениниң алыс бодалының утказын билип албайн келгеннер. Моон ужурунда олар теория талазы биле чайгылчак турушту ээлеп, хөгжүлдениң кол утказын таныышкынын тодарай билип чадап чораан. Кедергей чөон үзел Сталиниң «Улуг эргилде чылы» дээш ажылының база Социализм биле улус демократтыг чурттарның социал-экономикалыг структуразы дөмей турар деп негелдезиниң базылга салдары-биле болган.

1933 чылдың октябрь 22-28 хүннеринде болган ТАРН ТК-ның база Төп контроль комиссиязының каттышкан II онза пленумунга кедергей чөөн үзелди болгаш практиканы буруу шапкан. Ук пленумга бир дугаар санал берген кижи Барыын-Хемчик нам кожкоку даргазы Полат. Ооң чугаазы: «Илеткелчиниң салган кол негелделери-биле чөпшээрежир мен. Херек кырында ажылывыста ужуру билдинмес, частырыглыг чүүлдер хөй турду. Ол частырыгларны эдеринге онза пленум дузалаар боор деп бодаар тур мен. Чедишкиннер дугайында чүве чугаалавас мен. Бистиң кол-ла частырыывыс болза хөгжүп эртпээн чаданы ажа халый бээр деп оралдашканывыста деп санаар. Бистиң республикавыс болза империализмге удур революсчу курунге болур тур.

Административтиг метод-биле эмге хаяажок кошкак колхозтар тургускан болгай бис. 1932 чылда араттарны малын садарынче албадап турдувус. Малын дужааган араттар мынчага дээр өртээн албаан, квитанцияларын тудуп алган олурар.

Суму чагыргазының даргалары феодал чораан база эргезин казыткан кижилерни хуузунда хөлечиктедип ажылдадып ап турарлар. Ийиги соңгулда кампаниязының үезинде кевин-херек чок черге эрге казый бээр чүве турду. Чижээ, арат кижи хам кижиге шай бериптерге, мону дээш, араттың эртезин хавырып турган. Амгы үеде араттарның арасында эрге чагыргаларга чагыртыр хевну чок, оларның даалгазын күүсетпес чоруктар тыптып келген. Бистер революстуг хоойлу-дүрүмнү быжыглап, оор-сук-биле демисежир ужурлут бис.

Юрий АРАНЧЫН

(Уланчылыг).

КАДЫКШЫЛ

КҮҮСЕЛДЕЗИ КОШКАК

Сөөлгү үеде бистиң амыдыралывыста хөй янзы программалар хүлээп алдынып турар. Оларның кажан үнүп, канчаар боттанып турарын безин хайгаарап, эскерип күш четпейн турар бис. Ийи чыл бурунгаар бистиң республикага «Кадыкшыл» программазын хүлээп алган. Ында айыткан хемчеглерин көөр болза, шуут-ла магалыг. Ол бөгүү үе-хуусаазында күүсеттинер чүве болза, бистиң республикага кадык камгалалының шутуму-биле ёзулуг-ла бурунгаарлаашкыннар болур ийик. Шупту-ла хемчеглер кадык камгалал системазының материал-техниктиг баазазын экижидеринче, медицина дерилгезин быжыглаарынче, бедик мергежилдиг кадрларны белеткээринче угланган. Ынчалза-даа программаны хүлээп алган үезинден бээр кандыг онзагай өскерлиишкиннер эмнелге шугумунга болганыл? Чок деп дидими-биле чугаалап болур.

Кандыг-даа онза хемчеглерни программага бижип, айтып каап, ону күүседирин кым-даа хаайга какпас болза, ол ылап-ла хоозун сөстер болуп артып каар. Ол билдингир. «Кадыкшыл» программазын амыдыралга боттандырарынче кайы-даа удуртукчу дапашпайн турары Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң бир хуралынга ажы-биле илерей келди. Чогум черле тодаргай чүү кылдынганыл деп айтырыгга олар арай быдлаксаар, эвээш-биче кылыпкан чүүлдерин катаптаар, боттуг чылдагааннарже чуун каар, хөй тайылбырлар кылырып оралдажыр болду. Чижээ, «Тыва агроүлетпүр» каттыжыкшыкынының кол инженериниң хүлээлгезин күүседип турар Ю. И. Киндуков айтырыгга харыылаптар чүнү-даа тыппаан.

Кызылда халдавырлыг аарыглар эмнээр салбырының база 2 спорт комплекизиниң тудуун бо чылын ажыглалга киирип турарын девискээр-тудуг каттыжыкшыкынының начальниги И. А. Остапец аазады. Спорт комплекизиниң тудуу дээрге таптаашкын үезинден бээр таптадып келген. Дооступ чадаан тудуг болгай. Диш эмнелгезин база төндүр тудуп чадап туруп берген.

Найысылалдың арыглал дерилгелериниң айтырыы — хүнү-биле чидиг тургустунуп келген айтырыгларның бирээзи. Боже дарый көрүнмес болза, халдавырлыг берге аарыгларны үндүрүп болурунуң айыылдыг чери ол. Черле ынчаш «Кадыкшыл» программазын күүседириниң талазы-биле тудутнуң удуртукчулары барык шимченмейн турганын айтыр апаар. Эмнелге черлериниң болгаш оларның дузалал тудугларын септээринге, тудуп кылырынга оларның бичии-даа кичээнгей чогу илерээн. Ол ышкаш маңаа Кадык камгалал министерствозу боду база шүшпең болган: ажыл-агый кэрээзи-биле объектилер туттурарының хемчеглерин өй-шаанда чорутпаанындан медицина албан черлериниң бажың-балгат тудуу хожудаан.

Бо үеде бот шимченмес болза, ажыл-агыг амыр чыла бээр чүве чок болдур ийин. Мурнунда чагырып-дужаар системаның кагыышкыннары кыйырадыр-даа болза, шимчеп чоруп турда, күш дамчыштыр ажыл бора-бүдүн кылдынып турган болгай. Ам ажыл-херекти алгы-биле эвес, а экономиктиг арга-биле чорудар апаар. Бо талазы-биле бисте үлегер-чижек болгу дег онзагай дуржулгалыг черлер амдызында эвээш болуп турар.

Кадыкшыл дээрге, дорту-биле чугаалаарга, нитилелдиң кол социал эрге-ажыдыр. Күш-дамыр, угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле кадык нитилел чүге-даа аадырбас, боду-ла сегереп, сайзырап чоруй баар. «Кадык мага-ботта кадык сагыш-сеткил бар» деп чугаа анаа тыптып келбээн болгай. Ындыг турбуже, кадыкшылды ийиги черге айтырыы ныддыр көөр чамчыл удуртукчуларда хевээр дээрзи илдең-дир. Ылап-ла бодунуң кежинге көрбээн шаанда билбес деп чүве ол-дур ийин.

Кадык камгалалының бүгү-ле бергелерин, нарын айтырыгларын кижи дыңнап олура, чайгаар-ла мындыг бодалга кээп үзер болду: эмнелгеге чеже-даа бажыңбалгатты, дериг-херекселди, эм-таңны тудуп, садып тыптынарга, кижи бодунуң кадынының дугайында сагыш човавас болза, ол бүгү дуву чок саваже куткан-биле демей, талыгыр тамыже караңнадыр шуушкан даштар дег болур-ла-дыр. Ынчангаш маңаа кол чүве — бир-ле дугаарында, кижиниң бодунуң кадыкшылынга камныг хамаарылгалыг болуру. Кадыы дээш сагыш човаашкынныг, харын-даа харысалгалыг болурун онзалаары чугула. Кандыг ийик бис: кевин-херекчок черге кылыктаныр, шыжыгар, далажып эшкедээр, аъш-чемни таарыштыр кылып чиирин бодавас, күш-дамыр сайзыралынче кичээнгей салбас, оон кедерезе, арага ижер, таакпылаар... Чаңгыс сөс-биле, амыдыралывыстың овур-хевири, шынап-ла, аарый бээринче чыгаткан-даа ышкаш.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң кадыкшыл, өг-бүле болгаш иечаш камгалалының талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазы З. Н. теньнээни ийи-чаңгыс ажылдакчылар база бар. Моон чылдагааны чүдел? Чүге чамдык улус хөй аарып турарыл, а бир чамдыктары көңгүс аарывазыл? Кайы удуртукчу бо айтырыгга харыыны тып, анализти чорудуп, кижилерниң аарый бербезинге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш човап турарыл? Ындыглар бистиң аравыста ийи-чаңгыс.

Сөөлгү үеде эде тургустунуушкунуң чалгыы-биле катай үнелелдерниң эде көрүүшкүнү чорул, мурнунда хереглевейн турган чүүлдеривисче караавысты ажыдып турар агарган бис. Шак ынчалдыр тургустунуп турар айтырыгларның бирээзи: кижи боду бодунуң кадынышылы дээш чүге харыысалга чогул? Күш-ажылчы коллективтерниң бирги лып чип, кедер идик-хевинче безин улуг сагышты салза чогуур. Моон-биле чүнү чугаалаксадың дээрге, амгы үеде дыка хөй аарыгларның тыптып турар чылдагааны кижилерниң хей черге кылыктаныр, далажып чоруурунга үндезилеттинип турар. Сактып кээлиңер: шаандакы тывалар белен-селен эшкедеп, кылыктанып чорбас, оожум, тап-биле чоруур, өске кижилерге ээлдек-эвилең болуп, урут-дарыын отка-пашка дүже бердиң деп сургап, улуг айтырыгларны боданып, шүгдүнүп шиитпирлээр чораан болгай. Ол ышкаш алгы-кештен кылган идик-хеп кедип чорааны база кадыкшылдың үндезини болуп чораан. А аъш-чемнинге хамаарыштыр бодалдарны министр бодунуң интервьюзунда чугаалап турар. Чижээ, далган, тараа, сүт, хойтпак, быштак, ааржы, саржаг, ээжегей дээн ышкаш национал чемнерни ам тоовастаан бис. Ол ышкаш кызыл-дусту чеминге ажыглап чорда тываларның ортузунга диш аарыы барык чок турган. Оон составында ажыктыг микроэлементилер хөй. Ынчангаш кызыл-дус бүдүрүлгезин Тывага организастап, чонга ону сатса деп күзелин Б. М. Чүглүр илередип турар.

Моон алгаш көөрге, Тываның кедээзинге национал аъш-чем болгаш идик-хеп кылыр биче бүдүрүлгелерни дарый ажыдып тургузары чугула-дыр. Көрүнер даан, кадык камгалалының айтырыглары-биле экономика дөмей-ле доңнажып келир ышкажыл. Бо талазы-биле шимченгир, тудуңгур-кавынгыр болуру база-ла бирги удуртукчулардан кончуг хамааржыр. Үе-шаг бир-янзы хөделирип, кижилер дээш сагышсыралдыг болурун дорту-биле негеп турар. Ажыл-ишчилер аарып-аржып, орта ажылдавас болза, экономика канчап быжыгарыл? А экономика турум, быжыг, сегерейгей болза, кижилерниң амыдыралы экижир, амыдырал экиле аарыыры база эвээжээр. Бо-дур: шупту чүве долгандыр тудушкак. Ынчангаш кадыкшыл дээрге чүгле медицинаның херээ эвес, а бистиң кижи бүрүзүнүң дорт хереэ-дир дээрзин база катап сагыыдыр артык эвес.

АВТОРНУН БОДАЛЫ:

Шупту чүве долгандыр тудушкак. Ынчангаш кадыкшыл дээрге чүгле медицинаның хереэ эвес, а бистиң кижи бүрүзүнүң дорт херээ.

Сат маңаа хамаарыштыр мындыг бодалдарлыг: «Бөгүн бистиң нитилелде бүгү байдалдар аарып олурарынга. Шынап-ла, таарыштыр тынган-даа дег болуп турары канчап-даа күзенчиг эвес. Ынчангаш бистер бүгү ажыл-чорудулганы кижилер аарый бээринге сонуургалдыг эвес болурунче угландырар ужурлуг бис. Ындыг турбуже, ажыл-агый удуртукчулары «Кадыкшыл» программазын карак-биле безин көрбээн дизе, частырыг болбас-тыр. Ону боттандырарының талазы-биле кандыг-даа контроль, хыналда чоруттунмаан. Программаның чамдык пункттары материалдыг үндезинге салдынмаан, ону агаардан алгаш, анаа-ла чогаадып бижип каан. Ажыл-ишчилери хөй аарып турар адырларның харысалгалыг ажылдакчыларын ол дээш кым-даа айтырбайн турар».

Шынап-ла, кажан кайы удуртукчу хөй аарып турар ажылдакчыларының ужун айтыртып, хемчег алзыпканыл? Чок ышкажыгай. Коллектив бүрүзүнде болган чок-ла аарый бээр, хөй бюллетеньнээр кижилер база турар. А назынының иштинде ажылдан хостадып бюллеудуртукчулары, хөй-нитти организациялары, ылангыя профэвилел комитеди кежигүннеринге ындыг харыысалганы хевирлеп, быжыглаар дээш чүнү кылып турарыл? Айтырыг ажык хевээр артпышаан.

Бо чылдың январь айда бистиң солунга Тыва АССР-ниң кадык камгалал министри Б. М. Чүглүр интервью берген. Оон чугаалап турары-биле алырга, бүдүрүлгелерге хамаарыштыр чаа чүүлдер көрдүнүп турар. Чижээ, амгы бот-орулга-чарылгалыг үеде камгалал медицина (страховая) улуг хөгжүлдени алыр апаар. Бүдүрүлге, албан черлери медицина-биле кэрээ чарып алгаш, бодунуң фондузундан тускайлаан акша-хөреңгини ынаар шилчидип бээр. Азы бөдүүнү-биле чугаалаарга, коллективиң нежигүннери хөй аараан тудум, акша-төгериң эндере чирлип-ле турар. Ынчан ам удуртукчулар шимчеп эгелээри билдингир.

Оон аңгыда, кандыг-даа программаны түс черниң онзагайын барымдаалап тургузар ужурлуг. Ынчап кээрге тыва чон бодунуң национал чаңчылдарын кагбайн, аъш-чемин база таарыштыр кы-

Надежда ЭРГЕП.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ СПОРТ

Бөмбүктүг хоккейге республиканың бирги чери дээш зоналар аразында шилилде маргылдаалар уламчылап турар.

Төп зонаның бирги чери дээш оюннар Кызылда Совет Тываның беш чылы аттыг стадионда эртип турар.

Ук оюннарга Чөөн-Хемчиктиң спортчулары багай эвес белеткелдиин көргүзүп, Улуг-Хемниң болгаш Кызыл хоорайның хоккейжилерин 5:4, 5:1 саннарга түс-түзүнда уткан.

Мурнуу зонаның маргылдаазы уламчылап турар.

Республика чемпиону ат дээш маргылдаалар удавас эгелээр.

ЧУРУКТАРДА: Кызылга болган оюннардан: Чөөн-Хемчик районнуң хоккей командазының хаалгачызы Мерген Солунам Кызылга эрткен маргылдааларга эки ойнааш, көрүкчүлерниң сонуургалын чедип алган.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Күзээшкин

БУЯНГА ЧАЯАТТЫНГАН ДЕГ

Шынап-ла, олар боттарының кеткен хевинге бойдустуң чалап кааны дег таарышкан, чараш-даа кестүрлер. Боттарының берге, чымыштыг ажылынга олар хүн бүрү чангыгып, сактырга-ла төрүмелинден ынчаар чаяап-даа каан ышкаш кылдыр кижи бодап чыдар. А шынында олар база ажык, ак каалама орук-биле чурталгазының оруун эртип келбээннер.

Эртемче орук... Кандыг бергелерни олар эртпеди дээр, ону кым канчаар билип чорууру-биле бодап артарлар. Аарыг кижиниң кадыын биеэги кадык турганы-биле деңней эгидери канчаар-даа аажок берге... Олар боттарының күжүн, дыжын, уйгузун аарыг кижиниң кадыы дээш харам чокка чонге өргүп чорууурлар.

Ылангыя гинекология салбыры дижик. Кандыг аарыг кижи борта келбес дээрил. Келир үениң аныяк иелери, үрүг савазында хоочу аарыглыг, ыжыктыг хереэженнер дээш оон-даа өске аарыглар. Мен бодумнуң аарыым талазы-биле бо эмчиге чыткаш, шоолут үр болбадым. Бо үелерниң ниитинде нитти гинекологияда ажылдап турар эмчилерни, медсестраларны, санитаркаларны элээн эскерип көрүп чыттым.

Ак халат кеткен кижи бүрүзүн чаңгыс аай кылдырдаа көре бээр-дир мен. Аарыг кижилер кандыг-даа үелерде келир, кидин түлүк уйгу-даа ойунде, орай кежээ, хүндүс. Демгилерниң оларны дыка камныг, оожум, эвилең-ээлдек, улуг ыыт чокка хүлээп алырлар. Шынап-ла, бо хонуктарның иштинде бо эмнелгеде ажылдап турар кижи бүрүзүнүң улуг ыдын, кончуттунганын, хыйланганын черле дыңнап көрбедим. Бир талазында, аарыг улуска кандыг хамаарылгалыг болурун эки билирлер, ийи талазында, боттарының мергежилин ханы билири, боттарынга бүзүрелдии, үш талазында, коллективтиң боттарының аразында эп-найыралдыыдыр деп билдим.

Коллективиң чаңгыс өг-бүлениң уругдары дег тудуп алгаш, оон хүндүткелин чаалап алган салбырның эргелекчизи — шала чолдакшы маар дурт-сынныг, кижи ортузу чеде берген, карааны кыланайнып турар шилин өттүр айтырыгзыг көргүлээр, шала хүлүмзүрээн арын-шырайлыг Лидия Монгушовна Кок-оолдуң ачызы ол. Эмнелгеде чыдар бүгү хереэженнерниң мурнундан коллективке улам быжыг эп-найыралды, каң дег кадыкшылды, ак-көк аяс дээрни, ынакшылды күзээр-дир мен.

Александра МОНГУШ.

ИЖИГЕ БЕРГЕН

Тос чыл мурнунда Иркутскиге эмчи институду дооскаш-ла Тес-Хемниң район эмнелгезинде диш эмчилеп ажылдай берген Чоорту өг-бүле-даа тудуп, ажы-төлдүг болуп, ёзулуг-ла бо черге ижигип ажылдай берген. Оон ат-сывын Сергей Терентьевич Яковлев дээр. Ажылынга мергежили ханы, кичээнгейлиг, профилактика ажылдын чон ортузунга доктаамал чорудуп турар эмчизинге тес-хемчилер чоргаардаар. Хөй кижилиг эмнелге коллективи Сергей Терентьевич эмчини хүндүлээр.

Клара ЧИНМИТ.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

СИЛЕР БҮГҮДЕНИ БАЙЫРЛАЛЧЕ ЧАЛАДЫВЫС

1991 чылдың февральдың 15-те 12.00 шакта В. И. Ленин аттыг шөлге **ШАГАА** байырлалы болур.

Оон программазы:

Хой чылын уткуурунуң байырлалдыг ёзулалы.

«91-ниң Шагаазы» деп театржыткан көргүзүг.

Кожамыктарны болгаш баштактаныг, йөрээлдерни тергиин эки күүседири дээш маргылдаа-конкурс.

Национал идик-хептиң көргүзүг конкурузу.

Улусчу оюннарга маргылдаалар.

Тиилекчилерге тыпсыр үнелиг шаңналдар болгаш суй белектер белен.

В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНГА

Февраль 15-те

Фойеге — Чаа чылдың Шагаазының байырлыг көргүзүглери.

Сценага—«Бурганга өргүл». Чаңгыс көжегелиг балет. (композитор П. Геккер).

Февраль 16-да

Чаа чылдың Шагаазының байырлыг көргүзүглери.

Сценага — «Күзел» театр-студияның «Дамдын Лама» деп шиизи. (Чогаатканнар Б. Эрдынеев, Р. Радмаев).

Февраль 17-де

Чаа чылдың Шагаазының байырлыг көргүзүглери.

Сценага—хөгжүм-шии театрының «Энесай-Мерген» деп шиизи. (В. Серен-оол).

Көргүзүглерниң эгелээри — 17.00 шакта.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар. **ОРГКОМИТЕТ.**

ТВ

ФЕВРАЛЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлеринден. 9.15 Урутлар шагы. 10.15 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 11.00 Т. Вольская (домра) ойнаар. 11.10 А. С. Пушкин. «Белкинниң тоожулары». «Хааржак чазаар кижи». Телешии. 12.00 Медээлер. 12.15 Операга ынактарның клуву. 13.15 — 14.20 «Джамайка». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.00 «Амытындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 4-кү фильм. 16.20 1991 чыл — Моцарттың чылы. Концерт. 16.40 Уругларга фильм. «Топинамбурлар». 1-ги сериязы. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 В. Крайнев (фортепиано) ойнаар. 19.25 «Пекинниң хевирлери». Телефильм. 20.10 «Көк дүлгээзиннер». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлеринден. 22.00 «Ли Дачжао». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 23.15 «Азия оюннарының ажыдыышкыны». (КУР). Телефильм. 00.40 «Удур туржуушкун». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 2-ги кезээ. 01.40 — 02.55 «София Ротару чалап тур».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. Л. Н. Толстой. «Бал соонда». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Литература. 10 класс. Ф. М. Достоевский. «Кемниг чорук болгаш кеземче». 11.05 «Экранда 01 албан чери». 12.05 Барымдаалыг фильм. 12.25 Мультфильм. 12.45 Ритмниг гимнастика. 13.15 — 14.05 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Сонгу чүкке чалгыннар». Телефильм. 16.25 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4х5 км эстафета. Херээженнер. 17.45 «Лада» Кипрде, Грецияда». Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.00 «Цэнгэл тывалары». Киноочерктиң баштайгы көргүзүү. 18.20 «Ак-Хем» ансамбльдиң концерти. 18.35 «Кадар-казыыр». Аныяктар программазы. «Чаш назын чүден эгелээрил». 19.05 «Азия тову». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удурар, чаштар!». 20.15 «Чыл херлери». Февраль. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 Шүлүк чогаалының минуталары. 22.25 — 00.50 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Рига).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 С. Цвейг. «Гендельдиң дирилгени». Литературжу-шиилиг композиция. 19.30 — 20.00 Ритмниг гимнастика.

• • •

КИНО

ФЕВРАЛЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Путешествие в никуда»** (Индия, 2 сериялыг) 10.00, 12.40, 15.30, **«Праздничный киновечер 18.30, х/ф «Люди голубых рек».**

Видеозал: **«Мастер ниндзя»** (2 сериялыг, КУР) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: **«До здравствует Серватц!»** 9.00, 13.00, **к/к «Орленок» «Гроза над Белой»** 10.40, 14.40, **«Сем тонн долларов»** 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Зеленая кобра»** 13.30, 17.10, **«Оцеола»** 15.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Беспредел»** 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Сети любви»** (Индия, 2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

• • •

Кооператорларның, бүдүрүкчүлерниң кичээнгейинге

Кооператорларның Кызыл хоорай эвилелиниң чөвүлели бо чылдың февральдың 27-де, 14 шакта, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының чыыш залынга чыл санының конференциязын эртирерин чарлап тур. Эвилел кежигүнү кооперативтерниң удуртукчу-делегаттарының аңаа келири күүт албан.

Ол ышкаш республиканың хоорайларында болгаш районнарында-даа оон өске арткан кооперативтерниң төлээлекчилериниң болгаш бүдүрүлгечилерниң (бичии аренда кооперативтериниң, күү бүдүрүлге черлериниң, иштежилгелериниң) ол конференцияның ажылынга кээп киржирин база чалап турар.

Кооператорларның хоорай эвилелиниң чөвүлели.

• • •

Чугай херепекчилеринге

Алдын тывыжының «Тыва алдыны» бүдүрүлгезиниң чугай херевлээр бүдүрүлгелерниң, организацияларның кичээнгейинге дыңнадыры болза: ССРЭ-ниң Үлетпүр-тудуг банкызының Кызыл хоорайда Тыва республика эргелелиниң санажылга кызыр 243801 МФО 264181 саныы дамчыштыр чүгле баш удурталевир киргениниң соонда чугайны сайгарып бээр апарган.

• • •

Ажылче чалап тур

Садыгның ниитиниң чемненилгезиниң болгаш хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитединге эрге-хоойлу болгаш техниктиг инспекторнуң албан-дужаалынга ажылдаар дээди эртемниг юрист (шалыны 300 рубль), а ол ышкаш пионерлерниң «Орленок» лагеринге ажылдаар экспедитор — ажыл-агый эргелекчизи негеттинип турар.

Айтырыг тургузар черниң адрези: Кызыл хоорайның Салчак Тока кудумчузунда № 3 «а» бажың.

ТЕЛЕФОННАР №№ 3-02-05, 3-02-92.

• • •

Кижилерни ажылче хуваарының тыва республика тову Красноярск ГЭС тудугнуң № 1 АТБ-зинге ажылдаары-биле бүдүрүлге бажыңнарының ийи аштакчызынга ажылдаар кижилерни чалап турар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузунуң № 34-2 бажың, телефон № 3-27-88.

• • •

ШАГАА ХҮНҮНДЕ

Февраль 15-те Шагаа хүнүн Бай-Тайга районнуң Кеп-Сөөк хүрээзинге мөргүл кылып эртирер. Шагаа байырлалының сөөлүнде Кеп-Сөөк хүрээзиниң шак... дээш Чөөн Чук улусты... ның уран чүүлүнүң бир хевири «У-шу» талазы-биле ажык маргылдаа эгелээр.

Шагаага келирин күзээр, ону деткиир болгаш аңаа сонуургалдыг кижилерни хүрээ чөвүлели чалап тур.

• • •

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

Бистиң Н. К. Крупская аттыг төп библиотекавыска кээрин чалап тур бис. Библиотеканың залы делгем, чырык, таарымчалыг болгаш сөн боттарыңарның сонуургаар солун, сеткүүлдерни, ном-дептерлерни тып, номчуп болур силер. Оларның аразында «Диалог» «Вокруг света», «Ровесник», «Техника молодежи», «Журнал мод» сеткүүлдер, «Московские новости», «Аргументы и факты», «Молодежь Тувы», «Тываның аныяктары», «Собеседник», «Неделя», «Семья» болгаш өске-даа төп солуннар бар. Ол ышкаш кара чаңгыс экземпляр ном-дептерлер болгап «Юность», «Иностранная литература», «Аврора», «Молодая гвардия», «Уральский следопыт» дээр журналдар база бар.

БИСТИҢ АДРЕЗИВИС Кызыл хоорай, Суворов кудумчузу, бажың 8. **Крупская аттыг төп хоорай библиотеказы.**

• • •

ЯКУТ ЦИРК

Бо чылдың февраль 17-де Якутияның цирк артистериниң бөлүүнүң концерти болур. Билеттерни Тываның күрүне филармониязының кассазында садып турар.

Көргүзүгнүң эгелээри 16.00 болгаш 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редактор Р. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3.43.11 ● орлакчылары — 3.33.91, 3.34.17; ● приемная — 3.34.26 ● харысалгалыг секретары — 3.34.92 ● оралакчылары — 3.45.93 Ниитистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3.36.82; 3.36.25 ● Советтер ажылының — 3.34.93, 3.41.23 ● үлетпүр — 3.34.49, 3.36.73 ● кедээ ажыл-агыы — 3.41.16; ● культура — 3.39.15; 3.37.11; социал айтырыглар — 3.34.57; репортерлар болуу — 3.34.39 ● чагаа килдизи — 3.39.03 ● очулга — 3.34.93 корректорлар — 3.37.11; ● үндүрүкчүлер — 2.27.41 ● солун келбейн барганда — 2.32.75 ● бухгалтерия — 3.43.41.

Солун вторник, среда четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чыдаа 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ачазы. Тираж 27800 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 54.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 15 пятница

№ 30 (14530)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 6 көп.).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ БЕШКИ СЕССИЯЗЫНЫҢ АЖЫТТЫНАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязының ажыдыышкыны 1991 чылдың февральдың 18-те эртенгиниң 10 шакта ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының Кремльде хуралдаар залынга Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле болур.

ДҮҮН

НЕМЕЖИП-ЛЕ ТУРАР

Чаштар төрүттүнүп, аныяктар өг-бүле тудуп, амыдырал-чуртталгаже кады базып кирериниң документилериң холга ап турар база бир буянныг албан черлериниң бирээзи ХБАБ-ла болгай. Найысылал Кызылдың ХБАБ-ынга эрткен дыштаныр хүннерде дөрт аныяк өг-бүле өгленгениниң дугайында херечилелди байырлыг байдалга алган. Ада-иелери, төрелдери өгленишкеннерге байыр чедирип, эки чурттаарын күзээн.

Бо чылдың эгезинден бээр 77 аныяк өг-бүле тургустунган. Бичии чаштар база хөй төрүттүнүп турар. Чыл эгезинден 235 чаштарга төрүттүнген дугайында херечилелди тывыскан.

АЛДЫН КУДА

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну Петр Павлович Федяев база Елена Гурьяновна Федяева олар бежен чыл бурунгаар Кызылдың ХБАБ-ынга бадылашканнар. Бо хүннерде оларның алдын кудазы болуп эрткен. Чырык чер кырынга дайын-чаага-даа киржип, аас-кежиктиг амыдыралды тургузуп, ону бодарадырынга улуг-хуузун киирип келген хоочун фронтучунуң эрткен оруу узун. Бергелерни-даа чурттап эртип, амыдыралда оон көрбээни чок. Тайбың ажыл-ишке аалының иштибиле кады киржип, чурттап, ажылдап, ажы-төлдү-даа өстүргеннер. Оларның беш ажы-төлүнден он уруг-дарыг төрүттүнген. Хоочуннарның уругларының уруглары өзүп орар.

Аас-кежиктиг кырып назынны ам-даа чурттап, кадык чаагай, омак-сергек болурун оларга күзедивис.

БАЙЫР ЧЕДИРГЕННЕР

МАР-ның Завхан аймаандан келген делегация бистиң республикага дуржулга солчуп чорааш, дүүн чуртунче аъттаныпкан.

МАРН-ның Завхан аймак комитединиң секретары Б. Бунд, аймак комитединиң политиктиг ажылдакчызы Б. Мишигжав дүүн «Шын» солун редакциязынга кээп, солуннуң редколлегия кежигүннери-биле ужурашканнар. Моол аалчылар амгы нарын үеде СЭКП-ниң туружун боттуг, шын көргүзер, ооң ат-алдарын быжыглаар талазы-биле солуннуң журналистери кандыг ажылдаарны кылып турарын сонуургаан. Солуннуң редакторунуң, Тыва АССР-ниң улус депутады В. Ф. Чадамба аалчыларның сонуургаан айтырыгларынга харыызы берип, тайылбырны кылган.

Моол аалчылар завхан аймакта дөрт партия барын, оларның иштинде МАРН ның ролюн кысказы-биле чугаалааннар. Ниитхан-биле Араттың революстуг намы чидирген ат-алдарын эгидип ап турар дээрзин демдеглээн. Делегация кежигүннери Шагаа-биле редакцияның коллективинге, солуннуң өөгү номчукчуларынга байыр чедирген болгаш чаа-чаа чедиишкиннерни күзээннер.

БӨГҮН

ШАГАА БАЙЫРЛАЛЫ

Национал чаңчылдарны болгаш ёзулалдарны катап тургузар болгаш хөгжүдер сорулга-биле база ажылчы чоннуң күзелин ёзугаар ай календарының чыл санаашкынының Чаа чылының бирги хүнү — Шагааны Тывага улустуң байырлалы кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чарлаан.

Бөгүн, февраль 15-те Тыва АССР-ге Шагааның бир дугаарында улустуң байырлалы кылдыр демдеглеп эрттирер.

Бөгүн Кызылдың В. И. Ленин аттыг шөлүнге 12 шакта Шагаа байырлалы эгелээр. Хой чылын уткуурунуң байырлалдыг ёзулалы болур. Орта республиканың болгаш хоорайның партия, совет органнарының, хөй-нииити организацияларының удуртукчулары, сарыг шажынның төлээлекчилери киржир.

Шагаа байырлалының ажыдыышкынынга киржип келгеннер «91-ниң Шагаазы» деп театржыткан көргүзүгнү көөр.

Янзы-бүрү маргылдаалар, конкурстар болур.

Аъш-чем бараалнарын садыглаарын организастаар.

• • •

Бай-Тайганың Көп-Сөөк хүрээзи эрткен чылдың төнчүзүнде ажыттынганын билир болгай силер. Шагаа байырлалының хүнүнде анаа мөргүл кылып эрттирер сарыг шажынның төлээлекчилери киржир.

ДААРТА

«АЯН» КЛУБКА

Найысылалдың шупту школаларынга Шагаа байырлалын эрттиреринге белеткел ажылдарын чоруткан. Колдуунда субботада азы даарта ол байырлалдар эртер. Ону канчаар эрттиреринин тускай семинарын хоорайның № 5 школазынга баш бурунгаар-ла шупту директорларга, класстан дашкаар ажылдарның организакчыларынга көргүскен. № 5 школа чаа, интерналчы составтыг уругларлыг школа. Школада «Аян» деп клуб ажылдап турар. Ол клубка Шагаа эрттирериниң ёзулалын кылган. Тыва театрның хоочуну ат-сураглыг улустуң артизи Н. О. Өлзей-оол амыр-менди солчуруп, йөрээлдер салырын, саң кыпсырын дээш, өске-даа ёзулалдарны концерт тода, билдингир кылдыр көргүскен, башкылар ону көрүп, билип алганнар. Даарта школаларынга баргаш, уругларынга көргүзүп өөредирлер.

Бо бүгүнү Кызыл хоорайның күүскомунуң улус өөредилге килдизи организастап турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА. (СЭТА-ның корр). Россия Федерациязының парламентизиниң февраль он үште болган пленарлыг хуралынга хүн чурумунуң айтырыынга немешкен Казах ССР-ниң Дээди Совединиң өске республикалар парламентилеринге кыйгырыын чугаалажып көөр дугайында санал кирген. Ол документ «...диргелген айыылдыг болгаш улут Эвилел курунениң сандарал дүжериң баш удур болдурбас дээш болдунар-ла бүгү чүүлдерин кылырынче» кыйгырып турар.

Ол дугайында санал-онал солчуушкуну үргүлчүлелдиг болган. Ооң түңнелинде сессияга чүгле ол кыйгырыгның бодун эвес, харын база Эвилел керээзин чарарынга белеткелдиң канчаар чоруп турарын база чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Палаталарның каттышкан хуралынга ол ышкаш «РСФСР-ниң күрүнениң үндүрүг албанының дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажыры-биле киирген. Ону чугаалажып көрүп турарының үезинде эрткен чылдың чазынында тургустунган үндүрүг. инспекциязының барык 22 миллион санажылгаларны хынаанын демдеглээн. Ооң түңнелинде республика бюджединге ийи миллион хире рубль немешкен. Бо айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Ооң соонда палаталарның ийи аңгы хуралы болган.

ОНЗА КОМИССИЯНЫҢ ХУРАЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок съездизиниң Аъш-чем талазы-биле онза комиссиязының хуралы РСФСР-ниң Советтер бажыңынга болган. Хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин эрттирген. Ол дугайын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албаны дыңнаткан.

Аңаа аъш-чемни январь айда бүдүрериниң планнарының күүсеттингениниң болгаш 1991 чылдың I кварталында бүдүрүгелерниң ажылын экижидериниң дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Г. В. Куликтиң илеткелин дыңнаан. Январь айда малды болгаш кушту садып алыры 16, сүттү — 15 хуу кудулаанын, аъш-чем кылып үндүрери ниитизи-биле эвээжээнин айыткан.

Онза комиссия чоннуң аъш-чем-биле хандырылгазын экижидеринче угланган чамдык хемчеглерни айыткан. Оларның иштинде — эътти, тарааны, курагат сүттү, саржагны, өске-даа аъш-чем чиг эдин, таакпыны даштыкыдан дүрген садып алырының, колхозтарның болгаш совхозтарның күрүнеге эътти болгаш сүттү садарынга идиг бээриниң материал-техниктиг курлавырларын тускайлаарының дугайында айтырыгларны көрген.

Ол ышкаш Онза комиссия РСФСР-ниң агроүлетпүр комплекизинге материал-техниктиг болгаш одаар чүүл курлавырларын чорудуп бээриниң чурумунуң байдалын база чугаалажып көрген.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле Азас № 112 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының Тожу район Совединиң президиумунуң киирген ёзугаар, «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунуң 22 чүүлүнге үндезилээш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдааларының талазы-биле Азас № 112 соңгулда округунуң округ соңгулда комиссиязын дараазында составтыг тургузар:

Анбаржи Альберт Андреевич — «Тожу» АКМК-ның тудугжузу.

Байтыжык Биче-оол Андреевич — «Тоора-Хем» совхозтуң проравы.

Бараан Балчый-оол Сотпаевич — «Тоора-Хем» совхозтуң механизатору.

Дажыжык Кол Кыспаевич — Хамсара суурда пенсионер.

Кендеи Михаил Дондукович — Адыр-Кежиг суурда пенсионер.

Кол Арбын-оол Ак-оолович — «Тоора-Хем» совхозта агроном-арендатор.

Моңгуш Лидия Тюлюшовна — Азас ортумак школазының ажылчыны.

Моңгуш Мария Доржукаевна — Азас ортумак школазының херек эргелекчизи.

Ондар Мария Дондуковна — «Тоора-Хем» совхозтуң бухгалтери.

Серен Эрните Чолдакович — «Тожу» АКМК-ның тудугжузу.

Эничейбеп Биче-оол Коловиич — «Тоора-Хем» совхозтуң ажылчыны.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 11.

Социал айтырыг

КАРА-ЧЫРАА КАНЧААРЫЛ?

(Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы Вадим Орамбалович Оюнга, улус депутаттарының Сүт-Хөл район Совединиң күүскомунуң даргазы Тыва АССР-ниң улус депутады Чымба Былдакович Моңгушка, Тыва АССР-ниң улус депутады Павел Суратович Кара-Салга ажык чагаа).

Мурнуку «Сүт-Хөл» совхозтуң девискээринге ам ийи аңгы ажыл-агый — «Бора-Тайга» колхоз биле «Сүт-Хөл» совхозту тургузар дугайында ол девискээрлерниң чурттакчы чону шиитпирлээн. Бо дугайында «Шын» солунга «Сүт-Хөл» совхозтуң ынчангы директору П. Кара-Сал-биле интервьюну парлаан чүве. Ийе, улуг ажыл-агыйны ийи аңгылаарга, бир талазында, ону удуртуп, башкарарынга эптиг, ийиде, салбырларны хөгжүдеринге таарымчалыг чүүлдер тургустунар дээрзи билдингир. Салбыр дээрге-ле сандараан бүлүп боору билдингир. Бистиң Кара-Чыраа база ындыг. Совхоз төвү, район төвү-биле тудуш чыгыы болза-даа, Кара-Чыраа салбыр чер албаан. Маңаа бадыткал кылдыр чүү киирип болурул?

Бир-ле дугаарында, культура одаа — көдээ клуввустү көрээлипер. 70 чылдарның эгезинде тутгуңган ийи аал чурттаар эде тудкан бажың-дыр ийин. Ийи чүс хире кижи кирерге, олурар, турар-даа чер тывылбайн баар, чыт-бузуңга, сандайларның чедишпезинге. Улус кино, концерт-даа көрген дужук чок болур. Ынчангаш Кара-Чыраага чаа Культура бажыңын туттурар дугайында совхозувустуң директору турган Тыва АССР-ниң улус депутады П. С. Кара-Сал аазаан, амдаа аазап турар кижи. А ол тудуг кажан эгелээрил? Өске ажыл-агыйны удурту берген-даа болза, Павел Суратович бистиң депутадывыс кижи болгай силер.

Амгы үеде мурнуку «Сүт-Хөлдүң» хамык картофель, тараа, суласы шуптузу Бора-Тайганың чанында, складтарында шыгжаттынган. Бистер, кара-чыраажылар, оон мал чеми алыр оне дээвиске безин бербейн орды. Амгы совхоз апарган бис, канчалыңар-чоонунар дээни ол ышкажыл! Чарлырда ончүнү үлешпес чүве ое?

1990 чылда салбырның хоюн мал эмчилери чугдурбайн барганындан ам маагылап эгеледи. Мындыг таварылгада хураган, дүк алырының дугайын чүү деп бодаарыл?

Шимчеп дээрге-ле техника херек болгай. 1990 чылда мурнуку директорувус, Павел Суратович, силерниң холунар дамчыштыр Бора-Тайгаже 20 муң рубль өртектиг ийи ДТ-75-ти, 9 муң рубль өртектиг МТЗ-80-ни, 22 муң рубль өртектиг ыяш дилер херекселди база 32 муң рубль үнелиг КС-100 маркалыг комбайнны чоруттунар. А бо чылын база-ла эрге-дужаалдыңар ажыглааш, сүт сөөртүр чаа автомашинаны, ийи чаа ГАЗ-53-тү Бора-Тайгаже аппардыңар. Депутаттың, директорнуң чүвени чайгылыш чокка деп көөр кижизиг мөзүзү кайыл?

1983 чылда Сүт-Хөл районун боор деп баарга «уралашкаш», «Сүт-Хөл» совхозтуң төвүнге хамык организациялар оон иштинде партия райкому-даа, 2 млн. хире түңнүг янзы-бүрү тудугларны ээлеп алдылар. Ол даргаларывыстың чамдыктары бо хүнде-даа бар. Совхозка оон хөлезиниң кым эгидип бээр ужурлуг тургаңыл? Ам рынок үезинде биске, чаа тургустунуп турар ажыл-агыйга кым акша-хөреңги чаптадырыл?

Бора-Тайга биле Кызыл-Тайга көдээ Советтерин тургузар дээш бистиң Кара-Чырааның девискээрин карта-чуруктуу өскээр шыйып турган «кезип» аппарган болгай. Түңнели чүл? Мал чайлагладыр черивис чок, чүгле күзеглер, кыштаглар арткан. Кижичип амыдыралы черде, оон-биле тудуш, А бистиң Кара-Чырааның амгы девискээринде тараа, сиген шөлдеринче сүт унер чер чок, бүта дестери үрелгилээн, ам канчап амыдыраарыл?

Бистер бо бүгүнү эргилдир түңнеп келгеш, черлерде ажылдап, чурттап чоруурларывыс: Кызыл хоорайда Аваа Чигжитович Моңгуш, «Шамбалыгның» директору Оттук-оол Бопукаевич Ондар, «Теве-Хаяда» партком секретары Алексей Сайын-Белекович Доңгак, Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Дарый Чүлдүмовна Моңгуш болгаш өскелер-даа, өскен-төрээн чери — Кара-Чыраазынга мөөңнежип келир болза, чүнү сүмелээр ирги дижип бодаар-дыр бис. 50-60 чылдар үезинде «Тиңнелге» совхозче, Межегейже тараа тарып, мал азыраарыбиле чораан кижилеривис ажы-төлүн эдертип алгаш, мында арат буталарын катап касчып, арбай, чиңге-тараа, кызыл-тастан тарыжып, ажыл-агыйны катап өру көдүржүрүнче кыйгырып тур бис.

Бистер чаа чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын чонга соңгуткан бо хүнгү состав, көдээ Совет-даа бүгү талалыг планнап, ажылдап кириптивис. Бистерге дуза херек. Кара-Чырааның салымхуузун, рынок үезинде чуртталгазын үстүкү черлер хос арттырбазып, чонувустуң амыдыралынга кандыг-бир овур-хевирниң эки оруун тыпчып, биске дөгүм кылдыр бурунгаар боттуг идиг бээринге идегеп артывыс.

Эрес-оол КУУЛАР.
Чаа совхозтуң директорунга соңгуткан.

Аргар-оол ОНДАР.
Кара-Чыраа көдээ Совединиң даргазы.

РЕДАКЦИЯДАН: Шынап-ла, чаа тургустунган совхозтуң төлээлери чоптуг айтырыгны көдүрүп турар-дыр. Ынчангаш үстүнде ады кирген удуртукчулар кара-чыраажыларның дилээнге харыылап, боттуг дузаны чедирер боор деп идегедивис. Ынчангаш оларның чедирген дузазының дугайын сөөлүнде солунга база парлаар бис. Черле ынчаш улустуң тургускан айтырыгларынга ойшаанда шын, чоптуг харыылаары кайы хире чугулал деп чүүлдү бо сөөлгү үеде республикага болган политиктиг болуушкун — аш чарлааннарның дуржулгазы бадыткаан дизе частырыг чок.

ИВИЖИ

Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң хоочун ивижилериниң бирээзи Кызыл-оол Бараан чыл бүрүде эки ажылдап, иви малдан эвээш эвес продукцияны күрүнеге дужаап келген.

Ооң кадарганы бир кодан иви Шивиттиг Хайдың деп ырак тайгада кыштаглап турар. Ук черде хар кылын-даа болза, хоочун ивижи кадарган малын тайганың чамдык таарымчалыг черлеринче үндүрүп, эки чаттыг черлерже сүрүп, кызымак ажылдап турар.

Бо чылын республика Тывага Улусчу революцияның 70 чыл оюн демдеглээр. Бо улуг байырлалга уткуштур хоочун малчын ивиден анай алыр болгаш күрүнеге мыйыс дужаар планын ажыр күүседир дээш малчыннар ортузунда социалистиг чарышта идепкейлиг киржип, кожазы ивижи Владимир Даржааны күш-ажылчы чарышче кыйгырган.

ЧУРУКТА: Тожунуң хоочун ивижилериниң бирээзи Кызыл-оол Бараан.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

Онзагай айыылдыг кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган чамдык кеземче херектерин истеп база сайгарып көрүп турарының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Калбак хөй-ниитиге билдингир, ону дүвүреткен кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган кеземче херектериниң истелгезиниң болгаш сайгарып турарының дугайында информацияны дыңнап, чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. М. К. Дүгерге хамаарыштыр кеземче херээн сайгарып көрүп тура, ону эрентейлеп, узамдыктырган албан-дужаалдыг кижилерге харыысалга онаарының дугайында айтырыгны сайгарып көөрүн Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазы эш А. Д. Ховалыгга дагзыр.

2. Онзагай хөй-ниити ужур-дузалыг болган кеземче херектерин илередириниң истээриниң болгаш сайгарып көөрүнүң хуусааларын онза контрольга тургузарын Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунга (эш В. Б. Кара-Сал), Тыва АССР-ниң Дээди судунга (эш А. Д. Ховалыг) дагзыр.

3. Тыва АССР-ниң прокурору эш С. С. Зотовка дагзыры болза:

Кызыл хоорайның истелгениң изоляторунга хоругдап тударының хуусааларын хажыткан фактыларны 1991 чылдың февраль 20-ге чедир хынаарын болгаш ол талазы-биле буруулуг албан-дужаалдыг кижилерни хемчег алырын;

хөй-нииитиниң кичээнгейинге кирген кем-херек үүлгедиглериниң фактыларының талазы-биле оттурган кеземче херектериниң истелгезиниң болгаш сайгарып көрүп турарының дугайында республиканың чурттакчы чонунга 1991 чылдың февраль ай дургузунда дыңнадыр.

4. Улус судтарының оран-саваларынга көрдүнгеп негелделерге дүүштүр немелде дериг-херекселдер дугайын ийи ай хуусаада сайгарып көрүн болгаш шиитпир хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

5. РСФСР-ниң Дээди судунга доктаамал ажылдаар үндезинге кежигүннерин соңгууру-биле Тыва АССР-ден кандидатураларны идип үндүрериниң талазы-биле саналдарны киирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазы, корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

ЧЕРНИҢ КЕЖИИН ЧЕТТИРЕР ДИЗЕ...

Каа-Хемде «Совет Тыва» совхозтуң кол тарылга шөлдери Чиңге-Даг, Чеди-Наш болгаш суггат шөлдерлиг Баян-Кол, Теректиг хемчигештерниң унгары болуп турар. 60-70 чылдарда бо шөлдерден бедик дүжүттү ап турган бис. Чиңге-Дагга кызыл-тастың янзы-бүрү сорттарындан 20-25 центнер чедир дүжүттү бир гадан ап турдувус. Чиңге-Ховуга тараан чиңге-тараа дүжүдү 30 центнер чедип турганы сактыр-дыр мен. Ам черле чүге дүжүт үнместээнил? Мен бодап көөрүмге, оон чылдагааны чер ажылының девискээр системазын хажыдып, ону чурум ёзугаар ажыглавайн турарында солун чадавас.

Чер ажылының талазы-биле амгы үениң специалистери бедик дүжүт албайн турарын агаар-бойдуска, каңдаашкынга шамнаар апарган-дыр. Бир чүүлүнде ол харын шын-даа ыйнаан. Гадан 3-3,5 центнер дүжүт ап турарывыс чажыт эвес-ле болгай. Совхозтуң кол тарылга шөлү элезинелчек куртаг ховуда чыдар. Маңаа зона системазын каржызы-биле үреп турар деп чүвеге караазыр мен. Шөлдерни дилиндектер аайы-биле ээлчештирер системаның чурумун сагывас. Ону ажылдап кылырынга КПЭ-3, 8, БИГ-3, КПШ-5 дээш өске-даа кожуг машиналарын шын эвес ажыглап, хөрзүннү болбаазырадыр механизмнерни чогуур хемчээлдеринге дүүштүр чедир таарыштыр кылып албайн турарында ооза бар. Хөрзүн кургай бергенде ону кырындан улам кургадыпаарарты тыртып каантар. Чажылда мурнунда чогуур ажылды чорутпайн баар ооң ужурунда бок үнүш үезинде аштап арыглаттынмайн турар.

Шөлге тык мооңнээри-биле хар доктаадыр, суг булуктадыр ажылдар шуут уттундуруп бар чыдар. Ооң биле кады күскү суггарылганы кылбайн турар.

Совхоз бодунуң тарып өстүрүп алган дүжүүнден үрезинни райончудуп алырын шуут бодавас. Чыл санында өске черлерден тараа-ла болза садып алгаш, кандыг-даа хыналда чокка чажып каантар. Ону чажар СЗС-2,1, СЗП-3,6 деп сеялкаларны нормазын ёзугаар тургускаш, ылаптыг хынап албас-тыр. Чаштырар катушкалар үрелик-курзук, чирик-даа, үрезинниң кайы хамаанчокка чажып каантар, үезин барымдаалавайн турарын эскерер бис.

Суггаттыг черлериниң суга, сумун, арыктарын аштап, арыглап, чөп ажыглап көрзе деп саналдыг мен. Баян-Кол, Теректигниң баштары кадыр-каскак болгаш чазын агаар чылый бээрге, хемнертен үерлеп бадар хемнер-ле болгай. Ол үеде черни суггарбайн турары черле четпес. Сут бадырган шөлдерниң дүне эш каантарын эскерип чоруур мен. Ынчангаш ол суг буталарны, оруктарны кайы хамаанчокка үрей шаап каантар.

Дармажаа ДАМДЫН.

Даштыкыда

● **БАГДАД.** Иракның президентизи Саддам Хусейн ССРЭ Президентизиниң төлээлекчизи Е. М. Примаков-биле ужурашкан. М. С. Горбачевтуң Ирак удуртукчуга чоруткан кыйгырыын ол дамчыдып берген.

С. Хусейн совет төлээлекчиге дараазында медеглелди кылган: «Персия мугулдурда бооп турар болуушкуннарны тайбың арга-биле шиитпирлээр дээш Ирак ССРЭ болгаш өске-даа чурттар-биле кады ажылдажырынга белен. Ындыг болзажок чурттуң удуртулгазы болгаш шериң тиилелгени чедип алырынга чедир демисежип тыдаар аргалыг болгаш турууштуг».

● **ВАШИНГТОН.** Иракка удур чаалажып эгелээн хөй националдыг күштер ол чурттуң шериг объекттерин болгаш улуг хоорайларын бомбалаарын үргүлчүлеп турар. Дайын эгелээниниң баштайгы хүннеринден бээр бо үеге чедир 65 муң удаа бомбалаашкынны кылган. Ол дайында хаара туттунган чурттарның шериглери өлүмчидимге таваржып турар. Иракның тайбың чурттакчыларындан 7 муң хире кижи өлген.

● **МАНАГУА.** Никарагуаның күрүне секторунда ажылчы чоннарның конфедерациязының удуртулгазы чурттуң президентизи Виолетта Баррис Чаморрога албан бижиин чоруткан. Чоокку үеде күрүне албан черлериннен 24 муң кижини ажылындан үндүрер деп турарынга удурланганын болгаш албан черлериниң ажылдакчыларының шалыңын өстүрерин негээнин албан бижиинде чутаалап турар. Бо негелде хүлээп алдынмас болза, бүгү чуртка ажыл соксадыышкыны эгелээр дээрзин баш удур сагындырган.

(СЭТА).

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ХОЛГААРЛААРЫНДАН УШТУНГАН

СЭКП ТК-ның 1990 чылдың мартта болган Пленумунга партияның удуртукчу ролюнуң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, партияның ниитилелге ролюн моон соңгаар эде көөр, оон Уставын улам сайзыраңгайжыдар айтырыг болган. Мынчангаш партия Советтер ажылынче холгаарлавас, ажыл-агый органнарының ажылын командылап дужаар методтан уштунар, ниитилелде хөй-нити организацияларыбиле бир демниг сүмележип ажылдаар, а бүгү эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып бээр дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Партияның чаа Уставында партия эге организацияларының эргелерин улгаттырган. Партия болгаш бюро хуралдарын эрттирериниң хуусааларын, кандыг айтырыгларны чугаалажырын, партияга хүлээп алыышкынны, коммунистерни хемчег алырын эге организация үзе шиитпирлээр эргелиг. Партияның үстүкү органнарының конференциялары, пленумнары болур апарганда, партия эге организациялары оон материалдарын белеткээринге бодунуң саналоналын киирер. Партияның соңгулдалыг органнарынга соңгудар кижилерни саналдап киирер база дедир кыйгыртыр дугайында саналды киирип болур.

Партияның хүрээлеңинге 30 чылдан өрү стажтыг идепкейлиг ажылдаан коммунистерге «СЭКП-ниң хоочуну» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында шиитпирни үндүрер болгаш ай санында киирген кежигүн дадывырының 50 чедир хуузун чарыгдаар эрге партия эге организациязында бар апарган.

—Моон алгаш көөрге, партияның ролю, ат-алдары кудулаан эвес, харын улгаткан, оон ажыл-чорудулгазы чаартынып турар-дыр. Ам партия организациялары партийжи ажылды чорударда бүдүрүлгелерде, күш-ажылчы коллективтерде, албан, организация черлеринде коммунистерни дамчыштыр чорудуп, командылаар дужаар, холгаарлаар чорукта уштунган.

Бир-тээ, партия организациялары ындыг утланыышкын-биле ажылдаар болгаш-да, партияның хүрээлениин өстүрериниче кичээнгейни салыр херек. Кайы коллективте коммунистерниң саны хөй болдур, ында ажыл-агыйның деңнели эки болуп турарын практика херек кырында көргүзүп турар. «Хемчик» совхозта коммунистерниң саны хөй, оларны совхозтуң күш-ажылчы коллектив бүрүзүнде 5-тен 10 чедир быжыглаан, оларның ролю, ажылга салдары улуг болуп турарындан ажыл-агыйның экономиказы чылдан чылче быжыгып орар. Анаа «Барлык» совхоз база хамааржыр. Кайы күш-ажылчы коллективтерде коммунистер чок азы эвээш болдур, ында ажыл-агый сандаргай, түңнелдер куду болуп турарын амыдырал көргүскен. Маңаа чижек кылдыр «Шекпээр», «Дөң-Терезин» совхозтарны киирип болур. «Шекпээр» совхозка 1988 чылда 117 коммунист турган, ам 107. Олар чамдык коллективтерде чок азы эвээш болуп турар.

Аянгатыда байдал база ындыг. Партия организациязы салбырның күш-ажылчы коллективтеринде коммунистерни четчир шаа-биле быжыглаан. Оларның илеткелдерин нити хуралдарга, бюрога дыңнап, илерээн четпестерни эдерин ында коммунистерге сүмелеп келген. Тараа өстүрер болгаш мал чемин белеткээр бригаданың удуртукчузу Хомушку Мөгениң, мал кыштаглаашкынының чорулп турарының дугайында мал бригадири Вера Сааяның, чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастап турарының дугайында көдээ Культура бажыңының директору Өлчеймаа Моңгуштуң илеткелдерин дыңнааш, четпестерни эдер талазы-биле сүмелерни берген.

Партбюрога М. К. Өлчеймааның илеткелин чугаалажып турда, көдээ Культура бажыңының кышка белеткелин, каасталга-шимелдезин ап чорудар культура-массалыг ажылдарның планын чедир кылбааны илерээн. Директор биле уран чүүл удуртукчузу С. С. Андай-оол хамааржыкап организацияларга айтырыгны чиди-биле тургузуп, боттары хол-биле тудуп киришкениниң түңнелинде байдал экижээн.

Хову ажылында 7, малда 5 коммунист доктаамал ажылдап турар. Олар коллективте ажылдап турарларга үлегерин көргүзүп келгеннер. Ылаңгыя ногаа тарып өстүрер звенонуң удуртукчузу П. М. Саакпан чыл санында бедик көргүзүглерлиг болуп турар. Эрткен чылын 17,5 га шөлге картошканы тарааш, 175 тонна дүжүттү алган.

«Шекпээр» совхозтуң Аянгаты салбырын эрткен чылдың эгезинде бот-башкарылгалыг арендатор коллектив кылдыр организастааш, күүседири-биле планнарны берген. Ниитизи-биле коллектив мал ажылындан 475 муң ажыг рубльди киирип алган. Бо чорук ажылчыннарның шалыңын чогуур үезинде төлээринге болгаш иштики херегледдерни акшаландырарынга дөгүм болган. Мону чедип алырынга малчын коммунистерниң киирген хуузу улуг. Ылаңгыя күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы коммунист О. Н. Сендиң багай эвес ажылдаан.

1990 чылды салбырның коммунистери багай эвес түңнелдерлиг дооскан, бо чылда ол күш-ажылчы темпини кудулатпас сорулганы салганнар. Бирги ээлчегде партия эге организациязының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш партияның организастыг болгаш идеологтуг ажылын улам-на күштелдирип турарлар. Ол ышкаш партияның ат-алдарын көдүрер дээш бүгү-ле хемчеглерни алырлар. Ону боттандырарда бүдүрүкчүлүг ажылдаар, партийжи, күш-ажылчы, күүседикчи сагылга-чурумну экижидер, корум-чурумну быжыглаар, националдар аразында харылзааларны чогумчалыг болдурар. Салдынган сорулгаларны күүседириниң аргалары бистиң коммунистеривисте бар.

Саая СҮРҮН.
Партия Барыын-Хемчик райкомунуң кежигүнү, Аянгаты салбырында партия эге организациязының секретары.

ОРУККУ-ШЫНААНЫҢ ЭЭЗИ КЫМЫЛ?

Орукку-Шынааның бурунгу ады — Оргин-Гол, Орукку-Хем азы Орукку-Шынаа дээни ол. Ам оон ады — О. Шынаа. Оон уламындан ында суму-даа, совхоз-даа база ындыг аттыг болганнар. Ол чүү дээни ол? Ортаа-Шынаа дээни ол бе азы Орукку-Шынаа дээни ол бе? Ам бистиң аныяк салгалдан ону билирлер ховар. Бодап көөрге, бурунгу өгбелерниң адап чорааны ышкаш Орукку-Шынаа деп адаары шын болур ужурлуг. Канчаар-даа алырга, ол дээрге бо чоок-кавының бүгү улустарының өскен төрээн ыдыктыг чери ышкажыл.

Бо кыжын Орукку-Шынааның унунда республиканың он үш ажыл-агыйының болгаш үк черниң совхозтарының беш сигенчи бригадазы малга чем белеткеп турар. Оон аңгыда район республиканың совхозтарынга ийи муң ажыг тонна ногаан сигенни моон саткан. Кожавыс Моол Арат Республиканың 3 кодан бода малы, 7 муң ажыг хою, ошкузу база-ла ында одарлап турар. Ол ындыг болур-даа ужурлуг, берге үелерде бот-боттарынга дузалажыры — чоннуң чагай чанчылы-ла болгай.

Ынчалза-даа мында бир хомуданчыг чүве база бар. Чаагай сигенниг, хыыргышыштыг шынааның бойдус байлактарын түс черниң чурттакчылары-даа, ында малга чем белеткеп чеде бергеннер-даа барык херекке албайн келген. Чыжырганалыг черлерни, одүректер безин кыштап турган байлак хөлдерни, чүс-чүс ондатралыг тулааларны күчүлүг трактор, комбайннар са базып туруп берген. Та чеже чыжыргана сыгы үрегдеттинип, чеже ондатра доңуп өлген чүве. Үк черниң оглу болгаш аңаа аажок хомудаар мен.

Мал чемин болур хыыргыышты чайгы үеде хемелер азы тулаа техниказы-биле чүте кезип, белеткеп ап болбас деп? Ынчаар болза, ондатрага, чыжырганага, өскедаа аң-меңге кышкы үеде дег ындыг улуг когарал чедирттинмес деп бодаар мен. Ынчалза-даа олче чогуур сагыш салыр улус чок боор чүве-дир. Ол байлак оранның ээзи кымыл? Оон кадында ында мал чемин белеткеп турар ажыл-агыйлар ол дээш төлээр ужурлуг чүве ыйнаан. Азы халас кежик болур чүве ирги бе?

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

Политөөредилгеде чаартылгалар

ЧАА ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИНИҢ КОЛ УТКАЗЫ БОЛГАШ ПРИНЦИПТЕРИ

(Өөренирингe болгаш сайгарып чугаалажырынга чижек план)

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында чуртка референдум (чугула айтырыгны бүгү чонга чугаалаштырып бадылаадыры) эрттирериниң дугайында Президент М. С. Горбачевтуң саналын ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи деткээн болгаш чаа Эвилел керээзиниң принциптериниң дугайында доктаал хүлээп алган.

Съездиниң ол документилеринге сонуургал онза бедик. Оларны янзы-бүрү аудиторияларда чугаалажып көрүп турар. Оларны политиктиг школаларда болгаш семинарларда, марксизм-ленинизм университеттеринде, ниитилел-политиктиг билиглер институттарында база өөренип турар. Политиктиг өөредилгениң оон-даа өске хевирлеринде чидиг дискуссия чоруп турар. Ажылчы чон тодаргай саналдарын, эскериглерни чугаалап, ажыл-херекчи сүмелерни киирип, чамдык чугааларны, илередиглерни ылавылап, тодарадып, хынап турар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында болур референдумга совет кижилерниң киржиринге, аңаа белеткенип алырынга дуза кылдыр СЭКП ТК-ның чанында БПЧБ (Бүгү-эвилелдиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңы) кичээлдер, беседалар, дискуссия эрттиреринге дараазында чижек планны сүмелеп турар.

ЧАҢГЫС ААЙ ЭВИЛЕЛДИ ЧААРТЫРЫ БОЛГАШ КАМГАЛАП АРТТЫРАРЫ — БИСТИҢ ЧУРТУВУСТУҢ ЧОНУНУҢ ХОСТУГ ХӨГЖҮЛДЕЗИНГЕ ЫЯАПЛА БОЛУР НЕГЕЛДЕ

СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленуму Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында экономиктиг, социал, националдар аразының, политиктиг, эрге-хоойлу айтырыгларын шиитпирлээри-биле, эрге-чагырганың ат-алдарын камгалап арттырары-биле, ССРЭ-ниң делегейге туружун камгалаары-биле болгаш быжыктырары-биле чаа керээниң күштүү. Бистиң хөй националдыг күрүневисти чаартырының сорулгаларын шиитпирлээринге СЭКП-ниң кол аргалары. Оларның социалистиг бүдүжү. Ниитилелдиң кризистен уштунуп үнериниң оруктарының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң шиитпирлери. Күрүне эрге-чагыргазының күштүг болуп турар тургузугларын эде тургузары болгаш быжыглаары.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Национал айтырыгны шиитпирлээриниң чорудуунда бистиң чуртувуска кандыг кол сорулгаларны болгаш айтырыгларны шиитпирлээр ужурлугул? Ол орукка бергелер, четпестер болгаш частырыглар.

СЭКП ТК-ның декабрь (1990 ч.) Пленуму Эвилел керээзиниң концепциязыбиле холбаштыр коммунистер мурнунга кандыг сорулгалар салганыл?

Национал политикага СЭКП-ниң принциптери болгаш аргалары.

Кризистен үнериниң оруктарының дугайында ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң документилериниң кол дүрүмнери.

КҮРҮНЕ БОТ-ДОГУННААШКЫНЫ — ЧОННУҢ ЧАРДЫНМАС ЭРГЕЗИ

Бот-догуннаашкын политиктиг билиишкинде дээди, чардынмас долу эрге-чагырга. Чон, нация бот-догуннаашкынының барымдаалыг болгаш юридиктиг эдилекчизи. Күрүнежилгениң азы референдумнуң болгаш бот-башкарылганың янзы-бүрү хевирлерин дамчыштыр чоннуң бот-догуннаар эргезин боттандырары. Бот-догуннаашкын — юридиктиг билиишкин. Эргелерниң болгаш хүлээлгелерниң, күрүнениң эрге-хоойлу харылзааларының, керээниң субъектилериниң болгаш бүгү Эвилелдиң эрге-хүлээлгелерин аңгылаарының диалектиказы.

Езулуг туская догуннаашкын болуру — бүдүн-бүрүн болурун үревейн тура, бар турган харылзааларны чаа хамаарылгаларга холбаштырганының түңнелинде болган ажыл-чорудулга. Республикаларның күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларацияларны хүлээп көөрү — ССРЭ улустарының күрүне хөгжүлдезиниң оруунга кол үе-чада.

Чаартынган Эвилел — бүгү чоннуң догуннаашкынының үндезини. Эвилелдиң бүдүн-бүрүн турарының камгалалы, республикаларның бот-догуннаашкынының, оларның бүдүн-бүрүн турарының магадылалы.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Экономикага, политикага, эрге-хоойлу адырларынга тускай догуннаашкынны канчаар билзе чогуурул?

Девискээр районнарның, крайларның, областарның, хоорайларның, районнарның, суурларның «бот-догуннаашкыны» база бот-башкарылгазы деп чүл ол?

Республикаларның ёзулуг тускай догуннаарын хандырарының дугайында айтырыг чүге чурттуң чоннуң тоогулуг келир үезиниң айтырыы болуп турарыл?

ЧАА ЭВИЛЕЛ КЕРЭЭЗИ — ХӨЙ НАЦИОНАЛДЫГ КҮРҮНЕНИҢ ЧААРТЫНАРЫНЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Шуут чаа Эвилел керээзи — Эвилелдиң шиитпирлиг чаартынарының үндезини. Чаа Эвилелдиң ужур-утказын тодаргайлап турар кол принциптер. Националы база чурттап турар чери хамаанчокка, бүгү кижилерниң деӊ эргези. Санының база хөгжүлдезиниң деңнели хамаанчокка, бүгү чоннуң деӊ эргези. Улустарның эргелериниң болгаш хостуунуң, түс-түс кижилерниң эргелериниң болгаш хостуунуң аразынга удур-дедир хамаарылга. Национал эвээш кезиктиң эргелериниң магадылалы. Тайбының болгаш делегейниң айыыл чок чоруунуң магадылалы болур Эвилелдиң быжыг туружун болгаш ат-алдарын хандырары. Сепаратисчи болгаш национал-шовинисчи күштерниң үрегдекчи ажыл-чорудулгазын дуй тударының эргежогу.

Эвилел керээзинге ат салырда, автономнуг тургузутларның киржилгезиниң механизми. Бистиң республиканың Дээди Совединиң туружу. Керээге ат салдынган соонда, теп-биле болгаш РСФСР-биле бистиң республикавыстың экономиктиг удур-дедир харылзаалары.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

Чаа Эвилел керээзиниң төлевилелинде кандыг өзек чүүлдер барыл? ССРЭ-ни тургузарының дугайында 1922 чылдагы керээден оон ылгалы чүдел?

Эвилелчи харылзааларны камгалап арттырып, Эвилелди чаартып база аңаа чаа тыныш берип болур бе?

Эде тургустунуп чаартынган Эвилел ужу-бажы билдинмес, мурнунда турганындан онзагай ылгал чок болбазының магадылалдары бар бе? Олар кандыгыл?

Чаа Эвилел керээзи оон ужур-утказын тодаргайлаар кандыг-кандыг кол принциптерлигил?

БҮГҮ УЛУСЧУ РЕФЕРЕНДУМ — ЧОННУҢ ҮЗЕЛ-БОДАЛ ИЛЕРЕДИИШКИНИНИҢ ЧАА ХЕВИРИ

ССРЭ айтырыгның талазы-биле референдум — демократияның төлеңгиижи. Референдумнуң сорулгазы — Совет Эвилелиниң салым-чолунуң дугайында хөй-ниитиниң санал-оналын илередири. Референдум айтырыгның талазы-биле саналдарны чугаалажып көөрүнге киржир эргелерниң магадылалы. Референдум дугайында хоойлу-дүрүм.

Референдум эрттирериниң механизми. Оон принциптери: хостуг киржилге, бүгү-ниитиниң деӊ болгаш дорт соңгулда эргезиниң үндезининге эки тура-биле хостуг бадылаашкын. Референдумга белеткел. Бадылаарының дүрүмнери. Референдум комиссиязы. Ажыкчарлыг чорукту хандырары. референдум организастап турда, хөй-ниитиниң калбак киржилгези. Референдум дугайында хоойлу-дүрүмну үрээни дээш харыысалга.

ДИСКУССИЯГА АЖЫГЛААР ЧИЖЕК АЙТЫРЫГЛАР

ССРЭ-ге референдум деп билиишкинге тодарадылгадан бериңер.

Референдумну организастап эрттирип турда, хамаатыларның эргелери болгаш оларның магадылалы.

Референдумнуң белеткели канчаар боттанырыл?

ССРЭ-ге референдум эрттирериниң чуруму кандыгыл?

Референдум түңнели-биле шиитпирни канчаар үндүрерил?

ЛИТЕРАТУРА ДАҢЗЫЗЫ

В. И. Ленин. Национал айтырыг талазы-биле шүгүмчүлелдиг демдеглелдер (Чог. долу ч. т. 24.а.113-150).

В. И. Ленин. Нацияларның бот-тодараттынар эргезиниң дугайында (чог. долу ч. т.25. а. 255-320).

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң Резолюциялары. Демократтыг национал политика — эки тураның эвилелинче, тайбынче база улустар аразының чопшээрежилгезинче орук (Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының XXVIII съездизиниң материалдары. — М., 1990).

Чаа Эвилел керээзиниң нити концепциязының болгаш ону чарарының чуруму-нуң дугайында. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң улус депутаттарының Съездизиниң доктаалы («Известия». 1990, декабрь 26).

Эвилел керээзиниң концепциязының болгаш партия организацияларының сорулгаларының дугайында. СЭКП Төп Комитединиң Пленумунуң 1990 чылдың декабрь 11-деги доктаалы («Правда». 1990, декабрь 13).

Бистиң эвилел күрүневисти чаартыры дээш. СЭКП ТК-ның Пленумунга 1990 чылдың декабрь 10-да М. С. Горбачевтуң чугаазы («Правда». 1990, декабрь 11).

Состеӊ ажыл-херекче шилчиир, шиитпирлиг бурунгаарлаар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге М. С. Горбачевтуң илеткели («Правда». 1990, декабрь 18).

Чаа Эвилел керээзиниң нити концепциязының болгаш ону чарарының чуруму-нуң дугайында. ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинге Р. Н. Нишановтуң илеткели («Известия». 1990, декабрь 20).

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирериниң дугайында («Известия». 1990, декабрь 25).

«Бүгү улустуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң хоойлузу («Правда». 1990, декабрь 29).

ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизиниң материалдары («Известия» 1990, декабрь 30).

Тыва Совет Республиканың күрүне бот-догуннаашкынының дугайында декларация («Шын», «Тувинская правда». 1991, январь 23).

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ КИЖИ

Коммунист Каваа Ендановича Куулар бодунга онаанган ажылын доктаамал эки кылып келген. Чыл санында алган планын ажыр күүседип турар болгаш чүгле совхозка эвес көргүзүглерлиг эвес, а районга, республикага мурнакчы малчыннарның одуруунга кирип турган.

«Хөндергей» совхозтуң малчыннарындан бир-ле дугаарында өг-бүле керээзинче кирген малчын ол. Чайгы үеде бодунуң күжү-биле сиген-ширбииндин белеткеп алыр. Эрткен чылын сиген багай үнген болза-даа сиген кестинмес черлерден хол кадыыры-биле кезип, белеткеп алган.

Машина-техниканың хөлезиниң улуг болуп турары-биле аът, тевени терглеп, шанактааш, боду сигенни кыштаанга чедирип алыр. Ооң ужурундан дыка хөй камналгалыг болуп турар. Бодунуң күжү-биле чылдың-на 10 тонна өдекти болуп ап келген.

Бодунуң канчаар ажылдап турарының дугайында мынчаар чугаалаар: кол-ла чүве харыысалга. Бичии урүглерга хой кадартып болбас. Олар ойнап чораш, хойну оскунуп болур. Канчап чаш кижилерге бүзүрээр боор. Чайгы үеде хойну эки семиртир болгай. Бир чайын оларны каш-даа катап солууру кадарчы кижиниң бодундан хамааржыр. Мал төрүүр үеде сакманчыларны шилип алыры чугула. Боттарының кижилери-ле эки чүве ийин бо.

Хоочун коммунистиң шаңналдары хөй. Чон ону билир болгаш хүндүлээр.

Биче сеткилдиг, ак сагыштыг коммунист партияның ат-алдарын, ролюн көдүрер дээш бүдүрүкчүлүг ажылдап, хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиг киржип чоруур. Ооң эки ажылы, быжыг сагылга-чуруму өске эш-өөрүнге үлегер-чижек болуп турар.

Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: К. Е. Куулар.

Авторнуң фотозу.

БҮРҮН ХАНДЫРГАН

«Шекпээр» совхозтуң хойжулары Кодан-оол Ооржак, Партизан Моңгуш, Зоя Моңгуш, Лейтенант Сереӊ-Доржу, Аянгаты салбырда Надын-оол Моңгуш, Болат Моңгуш оларның коданнарында хөй хураганнар немешкен.

Салбырлар база дирекция, мал ажылының тускай эртемниглери кыштаглаашкынче чогуур кичээнгейни салып, почтаны, автомагазинни үргүлчү чедирип, хеп, сут база сакманчылар-биле бүрүн хандырган.

Багыт-оол БАЙКАРА.
Барыын-Хемчик район.

ЧҮГЕ БОЛБАЗЫЛ?

«Далайга дамды дуза» диир болгай. Маңаа хамааржыштыр № 14 «Шын» солунга эмчи Амир Кыргысович Калын-оолдуң «Сайзыралдың болбаазыратса» деп чүүлүн номчааш, деткиир кижи-дир мен. Боттарывыс кылып-ла шыдаар болзувусса, кончуг амданныг чемнер бистиң холувуста. Тыва кижилерде холу чемзиг улус эвээш эвес болдур ийин. Урээ-шевер, аргыыр-даараар, амданныг аъш-чемни кылыр кижилер булуң бүрүзүнде дээ хөөредиг болбас. Мурнуку чылдарга болаарга, бистиң тыва чемнеривис ооңгу үеле чонга саттынып турары өөрүнчүг. Дээрбелээн тыва далганны, соктаан чиирентарааны, чөкпекти, таракты ааржыны күскү ярмаркаларга саткан, кызылчылар шыдаар шаа-биле четтиргеннер болдур ийин.

Эвээш-биче-даа болза, Кызылдың эът комбинады чөреме, кургуулдай, баар, өске дээш, өске-даа чонга херек чүүлдерни садып турары бо база ... деп бодаар мен. Кандыг-даа чүүл дораан болу бербес-ле болгай. Чоокта чаа бир кижи базаарга доңуруп каан сүдүн садып турган деп дыңнаан мен. Ону үр-даа болбаанда садып аппарган чораан. Артыкшылдыг чемин садары кымга-даа хоругдуг эвес-ле болгай. Ындыг болганда Кызылга «Шайлааракттан» ажыдаф болза деп айтырыг алачайгаар башка кирип келир. Бо айтырыгны номчукчулар моон мурнунда-ла саналдап турганын билир бис. Малдыг өг-бүлелер катчып алгаш, кады ажылдаар кооперативтен ажыдып алза чүл? Тыва сарыг шай, далган үскен быдаа, боова, боорзак дээш, черле чүнү садып болбазыл?

Черлик согуннаны күзүн кадыргаш, соктап алгаш, быдаага, манчыга, хааргаң картошкага ажыглаарга амданы чаагай боор чүве. Мен ындыг согуна ажыглаар кижи мен. Ховуларда элезинниг черлерде олар эндере үнүп турар болгай. Август айда чыып алгаш, эът тыртар машинага тырткаш, кургадып аарга магалыг-ла. Чартык хап чылда чедер чүве. Бистиң Улуг-Хемниң Ийи-Талда Бүүзек деп бедик даг бар. Ында үнүп чыдар чер согуназын колдуу кадарчылар барып казып ап турганнар.

Ам оон бээр үр-ле үе эртти. Согунаны каспаска, хөөнзүреп, баксырап каар чүве деп кырганнар чугаалажыр чүве. Бес база ындыг дээр. Казып чорууурга үнери дам баар. Ол база шын болган боор, кырганнар кайын чазао.

Чемни канчаар болбаазырадып чиири кижиниң бодундан хамааржыр деп бодаар мен. Амгы үеде магалыг ышкажыл. Каттың кандызын кижи бүрүзү билир болгай. Кат быжа бергенде болу-ла шыдаар болза, оларны чыып алгаш, вареньедеп кылып алгаш, кыжын чиирге кайы хире амданныг ийик. Ынчангаш «Шайлааракты» черле ажыдар үези келген деп бодаар мен. Чоннуң саналын өөренип көрзе эки боор.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

Тайылбырлакчыга сөс

ЧЫЛ ТҮҢНЕЛИ ЧҮНҮ КӨРГҮСКЕНИЛ

Чоокта чаа солунга республика мал продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планныг сорулгаларын канчаар күүсеткенин районнар аайы-биле көргүскен бис. Ийе, байдал багай, дүк биле чуурга садарының даалгаларын ажыр күүсеткен, а арткаңнары? Шыдавайн барган бис. Мөңгүн-тайгажылар база Кызылдың куш фабриказы даалгаларын ажыр боттандырып шыдаан. Эң ылаңгыя фабрика пландан ажыр 4 млн. 800 муң чуурганы садыгларга киирген.

Планны боттандырбайн барганының кол-ла чылдагааның чамдык удуртукчулар агаар-бойдуска чарбыыр. А херек кырында Мөңгүн-Тайганың ажыл-агыйлары ону канчап шыдааныл? Аңаа агаар чогумчалыг болганы ол бе? Чок. Демей-ле болган. Ажыл-агыйжы эвес чорукта, ээ-харыысалга чогувуста-дыр.

Чонну аъш-чем-биле хандырары чүгле экономиктиг эвес, харын политиктиг айтырыг. Черле план бериивистен бо 1991 чылда мал продуктуларын бүдүрери, ону күрүнеге садары-даа дорт хамааржыр. Ам кыштаглаашкын бисте нарын, берге. Эң ылаңгыя Каа-Хем, Таңды, Кызыл районнарының ажыл-агыйларында дүвүреңчиг. «Кара-Хаак», «Шамбалыг», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг база «Коммунизмниң херели», С. Тока аттыг, «Бурунгаар», «Совет Тыва» совхозтарда мал чеми эвээш, одар-белчиирлери-даа багай.

Малды кыштан хүр-менди ажырарынга, хөй продукцияны бүдүрүп алырынга, ындыг болганда ону күрүнеге дужаарының планын күүседиринге мал чеми кол черни ээлээр ужурлуг. А ниити республика сигенин чүгле 52 хуу, силосту 39, сенаж салырын 81 хуу-ла чедирген турдувус. Чөөн-Хемчик, Таңды, Тожу, Каа-Хем, Кызыл районнарда мал чеминиң курлавыры дыка эвээш болган. База-ла ажыл-агыйжы эвес чорувустуң үржүү ол.

Кыш эгелээринден бээр үш ай эрткен. Амгы үеде Агроүлетпүр эвилелиниң специалистериниң санап турары-биле алырга, ажыл-агыйларда бир малга онаашкан чүгле 2 центнер чем единицазы арткан. Эгезинде 7,2 центнер турган Ажы бодуунуң-биле чугаалаарга, февраль 15-ке-ле чедер. Арткан айларда канчаарыл? Байдал дыка нарын, көрбес бе!

Бо хүннерде республиканың чамдык ажыл-агыйлары мал чеминиң курлавырын көвүдедир дээш боттуг хемчеглерни ап-ла турар харын. Республика девискээринден дашкаар Саян ындында 12 совхоз сигенин, саванны белеткеп турар. Оон аңгыда сенажты, силосту база шаа-биле алыр кылдыр дугуруушкан. Бо хүнде медээ ёзугаар 706 тонна сигенни 8800 тонна саванны, 5000 тонна сенажты сөөртүп эккеп алган. Ол ажыл ам-даа уламчылап турар.

Эрткен чылын сиген, хыыргыыш-даа Ак-Чыраада дыка эки үнген. Оон курлавыры төттүнмес чыгыы деп чугаалап болур. Ол дугайын Ак-Чыраада бригадаларда быжыглаткан удуртукчу — Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Д. Шожат бадыткап турар. Амгы үеде ында 23 совхоз мал чеми белеткеп турар. Олар ниитизи-биле 650 тонна сигенни база 1340 тонна хыыргыышты белеткеп алган, оон 1496 тоннаны сөөртүкен «Тиилелге», «Таңды сыны», «Торгалыг», «Мөген-Бүрен», ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтар хөй чемни ында белеткеп алган.

Ынчалза-даа ниитизи-биле Ак-Чыраада мал чеминиң белеткели өөжүм, ала-чайгаарлаашкынныг-биле чоруп турар. Курлавыр бар деп чүвени билир, боттарында курлавыр төнериниң кырында келгенин көре тура, ынаар звеноларны — кижилерни, техниканы чорутпайн турар. Канчап-даа таарышпас-тыр. Чамдык АҮК-терниң база совхозтарның удуртукчулары Ак-Чыраада ажылдап турар улузунга барбайн, оларның амыдырал-чурттаалгазын сонуургап көрбейн турарын чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Кышкы үеде ырак черге ажылдаары берге деп чүве билдинигир. Ол ажылчыннарны бараан-биле хандырар талазы-биле респотребсоюзтуң харыысалгазы база улуг.

Агроүлетпүр эвилелиниң кыштаглаашкынны организастыг эрттирер талазы-биле совхозтарга практиктиг дузаны чедирип келген. Эң ылаңгыя Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик Бии-Хем районнарының ажыл-агыйларынга үнүүшкүннерни кылып, кыштагларга, фермаларга барып, удуртукчуларга, специалистерге сүмелерни киирген. Үк районнарга Агроүлетпүр эвилелиниң президиумунуң үнүүшкүннүг хуралдарын эрттирген. Хемчеглерни хүлээп алгаш ону ам боттандырып турар.

Ырак черлерге — Саян ындынга база Ак-Чыраагадаа мал чемин шаавыс-биле белеткеп ап турар-дыр бис. а берге-ле чүүл — ону дажыглаары. Маңаа кижи күжүн, техниканы эвилелдээр херек. Ол дээш шуут дорт харыысалгалыг кижилер турар болза эки. Хыналдалардан алгаш көөрге, чамдык фермаларда мал чеми белеткээр цехтер болгаш кухняларчетче ажылдавайн турар. Ооңда чадаарда хыыргыыш биле саванны хээнлектээш ону силос база сенаж болгаш өске-даа чүүлдер-биле холуп бээр болза чемиштиг, шынарлыг. Мал чемин кала-даа шыгыы контрольдаар херек. Оон аңгыда сүт-бараан фермаларынга чуданы белеткээр. Бо дээрге улуг чарыгдал болгаш күш үндүрбес ажыл-ла болгай.

Чамдык районнарда одарлар хөртүктелген. Ону далбыйлаар — эптиг-ле арга ол. Маңаа инженер-техниктиг ажылдакчылар улуг рольдуг болур ужурлуг.

Кол чүве — мал чеми белеткелчилери-биле ажыл. Оларның материалдыг сонуургалын көдүрер, тодаргай планны графиктеп бээр, хуусаазын айтыр. Ажыл телевирин көвүдедир. Кышкы үеде негелде, харыысалгадаа улуг. Удуртукчулар, специалистер база малчыннар-даа шуптувустуң амгы үеде эң чугула ажылывыс ол-дур.

Хеймер-оол МОНГУШ,
Агроүлетпүр эвилелиниң килдис начальниги.

РЕДАКЦИЯДАН: Мындыг утказыг чагаалар солунга парлаттынып турганын номчукчулар билир. «Тенниг херим артындан чагаалар» деп рубрика адаанга олар үнүп турган. Тывадан Саян артында херек эрттирип турарларны бээр чоокшуладыр дугайында айтырыгны чагааларның авторлары ында көдүрүп турар. Республиканың Иштики херектер министерствозу-биле редакция ол чагааларга хамаарыштыр база харылзажып турган.

Солуннуң бөгүнгү үндүрүлгезинге оон келген тайылбырны парладывыс.

КИЧЭЭНГЕЙ ЧОК АРТКАНЫ ОЛ БЕ?

«Тенниг херим артындан чагаалар» деп рубрика адаабиле элээн хөй чагаалар солунга парлаттынды. Ону чаҗыг кылган кижилер бижип турар деп чүве билдингир, кижилерниң ону хүлээп турары ынчангаш аңгы-аңгы. Ындыг болур-даа ужурлуг.

Бистиң ачавыс база Саян артында херек эрттирип турар. Ужуражып, аваа чедери, өске кижилерниң бижип турары дег, шынап-ла, берге, бот-даа харын ынчап-мынчап чеде берип болур, уруглар эдертип алыры берге. Ачазын сактыр, көрүксээр боор-дур, чаш уругларны чүү деп чүү дээр боор.

Частырыгны кылыптарын кижи бодап чорбас болгай, ону ачавыска хамаарыштыр чугаалап турарым ол. «Оода херээн Тыва иштинге эрттирери кай» деп арга чадаарда бодап келир-дир. Айтырыг салып, улустуң редакцияже чагаа бижип турарының чылдагааны-даа ол чүве-дир ийин. Харыы парлаттынар ирги бе дээш манаглыып турар бис. Херек эрттирип турар кижилерниң дилээ кымга-даа хамаанчок, саазын кырынга артканы ол бе?

Любовь ДАМДЫН.
Мөңгүн-Тайга району.

УДУР МЕН

Экии, эргим редакция!

Мээң чагаамны солунга парлаарыңарны улуу-биле диледим. «Тенниг херим артындан чагаалар» деп эгебиле парлаттынган чагааларны «Шынның» арыннарындан бо-ла номчуур-дур мен. Саян артында херек эрттирип турар оолдар, шииттирген хуусаазын Тывага эрттирер кылдыр дилеп, редакцияже бижип турарлар-дыр. Мен бодум хууда аңаа шуут удур мен. Чүге дизе аар-даа, чиик-даа херекти боттары үүлгедип, кылып алган болган соонда, боттарының үүлезин хоойлу ёзугаар шыгдыгызы-биле чүктээр апаарлар. Кайа-даа баар болза хоойлу-биле хоойлу дөмей-ле ыйнаан, соңгаар хоорайларга аартай берген. Тывага чиигей бээр эвес. Кижи олүрген херектеннер суг болза ынча деп канчап черле диттигер боор, хуусаавысты Тывага эрттирген болзувусса деп чагаа бижиириндел аан. Баштай боттары боттарының частырыын бодап, миннип алгаш, кижилерге кайы хире каража, човалаң, хилинчек арттырып кааның бодазыңнар, оларга бичиидаа кээргел турбазын!

Херектеннерни маңаа Тывавыска эккээр болзувусса, оон эки чүү-даа үнмес, харын-даа дедир баар деп бодаар-дыр мен. Соңгаар хоорайларда чөптүг эвес чоруктар бар-даа болза, улуг хоорайларга эртирери ажыктыг боор. Ынчалза-даа чамдык номчукчулар херектеннерни кээргеп, оларны маңаа эккээрин дилеп турарлар-дыр. Ол дилеп турар кижилер дээрге оларның дөргүл-төрели, оглу, оон-даа өске чоок кижилери херек эрттирип чоруй баарга, оларын бээр Тываже эккелдирип аар дээш кызып, чагаа бижип турар улус-тур. Оон башка оларны чүге бээр эккелдириксээр деп мен ынчаар бодаар-дыр мен.

Мээң мону бижий бергеним ужуру болза, бистиң ог-бүлевистиң эң-не улуу, чаңгыс борбак томааннйг, биче сеткилдиг акывыстың кижи холундан чок болганы бистерге, артып калганы дуңмаларынга, ававыска дыка-ла чоктанчыг, хомуданчыг, хоранныг-дыр. Ынчангаш бистиң ог-бүлевиске ол хире улуг чидиригни, уттундурбас човалаңны, ыызыны, хилинчекти арттырып каан өлүрүкчүлерге кандыг-даа кээргел турбазын. Хуусаазын Тывага эвес, оларны соңгаар хоорайларже чоргузарын улуу-биле дилээр кижи-дир мен. Боттары база ол хире човалаңны, кадыг-бергени, хилинчекти көрзүннер!

Урана ДАМДЫН.
Өвүр району.

АЙТЫРЫГЛАР ЧӨПТҮГ

Сөөлгү каш айларда «Тенниг хериммер артындан чагаалар» деп рубрика адаабиле үнүп турар чүүлдерге хамаарыштыр чүнү тайылбырлап болурул?

Ийе, бо айтырыг сөөлгү үеде кончуг чугула болгаш негелделиг-биле көдүртүнүп турар айтырыгларның бирээзи. Ону шииттирген кижилерниң-даа оларның дөргүл-төрелдериниң-даа көдүрүп турары шын. Чүге дизе күштүг болуп турар эдип-чазаар күш-ажыл хоойлужудулгазын ёзугаар алыр чүве болза, кем-херек үүлгеткен кижини кеземче херээн чурттап турар черинге уже эрттирери көрдүнген болгай.

Чүгле эрткен чылдың дургузунда безин шииттирген кижилерниң чүс ажыг дөргүл-төрелдеринден база оларның боттарындан кеземче херээн Тываның девискээринге эрттирерин дилээн дилеглери республиканың Иштики херектер министерствозунга келген. Бүгү чагааларны болгаш дилеглерни кичээнгейлиг өөренип көрген болгаш чөптүг шиитпирни хүлээп алырын оралдажып келген бис. Ынчалза-даа хөй-хөй дилеглерни долузу-биле хандырыптар арга-шинек бисте чок болуп турар. Чүге ындыгыл? Чүге дизе, бистиң республикавыста чүгле 3 эдип-чазаар күш-ажыл албан черлери бар: шыгыы чурумнуг ийи эдип-чазаар күш-ажыл колониязы, бир шыгыыраткан чурумнуг колония. Шак мындыг чылдагааннарның ужун ниити, онза чурумнуг колонияларга, назы четпээннерниң, а ол ышкаш херээженнерниң эдип-чазаар күш-ажыл колонияларынга кеземче херээн эрттирер кылдыр шииттирген кижилер чурттуң өске регионнарынга херээн эрттирери-биле чорупл турар. Чүге дизе бисте ындыг колониялар чок. Ангарск хоорайда херек эрттирип турар кижилерге хамаарыштыр мону чугаалаза эки: бистиң республикавысты кандыг-даа край, областарга хамаарыштыр быжыглаваан. Ынчангаш шииттирген республикадан дашкаар кандыг хоорайларже, крайларже, областарже чорударын РСФСР-ниң ИХМ-ниң эдип-чазаар херектер талазы-биле кол удуртур килдизи шиитпирлеп турар.

Ооң аңгыда, бистер Шагаан-Арыг хоорайда 4 дугаарлыг эдип-чазаар күш-ажыл колониязының долганы-биле шыгыыраткан чурумга шииттирген кижилерниң кезик-чамдыызын республика девискээринден дашкаар черлерге херек эрттирери-биле чорудар ужурга таваржып турар бис.

Эдип-чазаар албан черлерниң ажылдакчыларынга-даа, меңээ-даа шииттирген кижилерни эде кижизидеринге, ылаңгыя кемниг херекке бир дугаар онаажып турар кижилерни шын орукка тургузарынга бодунуң черинге херек эрттирери, дөргүл-төрелиниң деткимчези кайы хире дээштиг рольдуу билдингир. Бо бүгүнү база хөй санныг шииттирген кижилерниң дилээн өөренип көргеш, ИХМ-ниң удуртулгазы ук айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээриниң аргаларын өөренип көрүп турар. Ук айтырыгны чоокку үеде бистиң республиканың чазак черинге сайгарып көөр, аңаа номчукчуларның көдүрүп амыдыралчы айтырыгны чугаалажыр. Бо айтырыгларны дораан-на шиитпирлеп шыдавазывыс билдингир. Ону шиитпирлээринге хөй түңнүг акша-төгерик болгаш материалдар негеттинер. Ынчалза-даа херектен кижи кеземче херээн чурттап турар черинге эрттирер деп Хоойлуда көрдүнген чүве болганда, ук айтырыгны сөөлүнде барып черле үзе шиитпирлээри чугула.

Владимир КАРА-САЛ.
Республиканың иштики херектер министри.

Редакцияга харыы

СОЦИАЛ ХЕРЕГЛЕЛДЕРГЕ АРЫГ ОРУЛГА

ПЕРМЬ ОБЛАСТЬ. «Горнозаводскцемент» каттыжыышкынының ажылдакчылары кижиниң кадыы-биле холбашкан капитал салыышкыннарының дыка ажыктыын билип берген. Ында социал айтырыгларны шиитпирлээринге чылда-ла 9 миллион хире рубльди тускайлап турар.

Ол 3 муң хире ажылдакчыларлыг каттыжыышкын чылда-ла 280—300 квартираны чурттакчыларга дужаап бериш турар. Чоокта чаа бодунуң тускай санаторий-профилакторийин база тудуп доосхан. Оон чанында — уруглар профилакторийи база бар. Ол каттыжыышкында дузалал ажыл-агыйы хөгжүп турар.

ЧУРУКТА: дузалал ажыл-агыйының эът ыштаар цехиниң мастери Надежда Чекалина.

А. СЕДЕЛЬНИКОВТУҢ фотозу.
(СЭТА).

ЧИДИРИПКЕН БЕ, БУЗУРУПКАН БЕ?

1990 чылдың декабрь 16-жаагаан соонда ол-ла дораан да үнген «Шын» солунга парлаттынган «Бузуревейн бардым» деп Сүт-Хөл районнуң Ак-Даш суурдан Зоя Ондарның чүүлүн номчааш, редакцияже чагаа бижиир деп шиитпирледим.

Эрткен 1990 чылдың июль айда химиктиг аштаганың Ак-Довуракта хүлээп алыышкын пунктузунга дүктен кылган кончуг чараш хевизимни аштадыры-биле дужааган мен. Бир ай болгаш алыр дээн хуусаазында чеде бээримге. «Хевизинер чиде берген деп дыңнаан ийик силер бе?» деп хүлээп алган уруг айтырар болган. Кайгап кааш, ылавылап айтырарымга, дужаар кылып болбас деп? мээң хевизим чиде бергени билдинди. Хевис чиде берген деп биле тура, меңээ, ээзинге-даа дыңнатпаан, иштики херектер килдизинге-даа билдиртпээн. Хевизимни тып, эгидип бээр дугайында мээң билдириишкинимге кандыг-даа харыыны бербээн. Ак-Довуракта хүлээп алыышкын пунктузунуң эргелекчизиниң тайылбырлааны-биле болза, читкен эт-сеп, идик-хеп өртээн төлээр ужурлуг. Ол-даа дыка эптиг. Кижилерниң эки эт-севин, идик-хевин «чидирипкеш», оларның аксын акша-биле дуй идип каар. Эт-септи магазинден садып алыры берге апарган шагда чүге ынчаар кылып болбас деп?

Чурттакчы чоннуң аштадыры-биле дужааганы эт-септиң «чиде» бээри ук пунктуда чаңгыс удаа эвес. Мээң кожам А. Ф. Лемешева база дыка чараш хевизин хүлээп алыышкын пунктузунга чидирипкен, ап чадажып турар. Аңаа база-ла өртээн акша-төгерик-биле эгидер бис деп аазап келген.

Химиктиг аштаалга-биле идик-хевин, эт-севин аштадып алыр дээн кижилерниң эт-севин алгаш, чидирип алыр азы чидир шыгжаптар чүүлдерге хамаарыштыр шыгыы хемчеглерни алыр үези келбээн бе?

Ч. АМАРДА.
Ак-Довурак хоорай.

Рынок болгаш амыдырал

ХУМАГАЛЫГ БООП КӨРЭЭЛ

Тыва АССР-ниң улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчииринин кол утланыышкыннарын дыка кичээнгейлиг номчуп таныштым. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол утланыышкыннарын танышкаш, мындыг түңнелди үндүрдүм. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде улус ажыл-агыйының чогумчалыг ажылдаарынга болгаш херегле рыногун быжыктырарынга Өвүрнүң Дус-Дагның дузун моон соңгаар казып тывазын болбаазырадып сайзырадыры база дузалаар боор деп бодааш, мону бижип орарым ужуру ында чүве. Шынап-ла, дусту казып тып тургаш, органжылга фондузун чүге тургузуп ап болбазыл?

Дус кижиниң организминге кол чугула витамин болбушаан, кижиниң-даа, малдың-даа кадыкшылынга солуттунмас эм деп билир мен. Экология, бойдус, оон эгээртинмес эртинe байлаан хумагалыг, чеп ажыглаары хүннүң чугула айтырыы болу берген. Өвүр Торгалыгның Дус-Даалың дузунуң дугайында бижиир бетинде эрткен төөгүвүстү бир частап көрейн. Шаанда бистиң ада-өгбелеривис аштатпас. сүүрүнче дээш арт-сын ажылдыр аът шарылыг ай, чыл болуп чораш, дустап ап чоргалын канчап уттуптар бис. Дустап чорутканнарының чамдыктары амы-тынын безин ындыр дуска өргүп, келбейн барган безин баар турганын бистиң кырганнарывыс сактып чугаалажып олурарын дыңнаан мен. Дустап чоруткаш, дедир чаныл келбейн барганнарның ажы-төлү ачавыс «кызыл-дустай берген» дижиринде ханы утка сиңниген дээрзин сактып, оваар болзувусса эки. Ол үеде машина-техника деп чүвениң сомазы безин чок турган болгай.

Дус-Дагның дузун Тываның барык бүгү совхозтары, харын-даа оон туржук Саян артынче чылдың кайы-даа үезинде сөөртүп чоруп турар. А хумагалыг чоруувус кайыл? Эскерип чорупта машина-техниканы хөлчүк эрттир чудургеш, арт-сын ажарда аартай бээргежин-дыг боор чүве ийин, машина оруктарының ол-бо талазында хая дег улуг-даа шала үүрмек-даа дустар октаттынган чыдары бо-ла көөр кижи-дир мен. Ындыг кайы-даа үезинде ... боор-дур. Тоомча чок кижилерге бо чорук аңаа бир үүрмек чүве кылдыр ... дырар. Шак мындыг камналга чок чорук ... сеткилинге дээр чорду. Дустап келген кижи ... дыг бе дээрге, база ... эвес. Шала далаш ... болгаш хүнүн б... ийи чаңгыс кижилер ... боор чорду. Шак ындыг ... лер мээң бо чүүлүмнү номчааш түңнел үндүр... давас боор дээш бо ... ти мында кирип ... ол ийин. Дус-Дагның дузу төнер эвес дээр ... уштунар үе келген.

Амгы рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ындык дузувусту үнелевейн, чүнү үнелээр бис. Черле ынчаш ажыглап турар дузувустуң ажыын билбес чүүлдеривис эндерик. Малчын-даа кижиниң коданынга дус боду кирип келбес-ле болгай. Чазаг, күзегден бир хонашче көжер-дүжерде өдекке артып калган дусту чаъс-чайык кирбес черлерге таптыг чүге шыгжап каап болбас бис?

Бистиң Дус-Даг суурнуң чурттакчыларын маңаа чиңгекке кирип көрейн. Суурувустуң чурттакчылары беленин хараш садыгдан белен дус садып алыр-дыр. Садыгга дус төнүп каарга «садыг-ла дус чок кончуун аа» деп чугаалажырлар-дыр. Чанывыста-ла токтуп чыдар дузувусту чеп хумагалыг ажыглап шыдавас бис?

Черниң кежиин четтирип, аңаа хумагалыг, камныг болуп, дус курлавырын улам сайзырадып тургаш, рынок харылзааларынче шилчилге үезинде ындык дузувустуң үнезин кудулатпайн, ону харын-даа өрүледир дээш бир янзы көрүш-биле көөр ужурлуг бис. Ынчангаш черниң кежиин дузувуска хумагалыг боор көрээли.

Биче МОНГУШ.
Салыгжы.
Өвүр районнуң Дус-Даг суур.

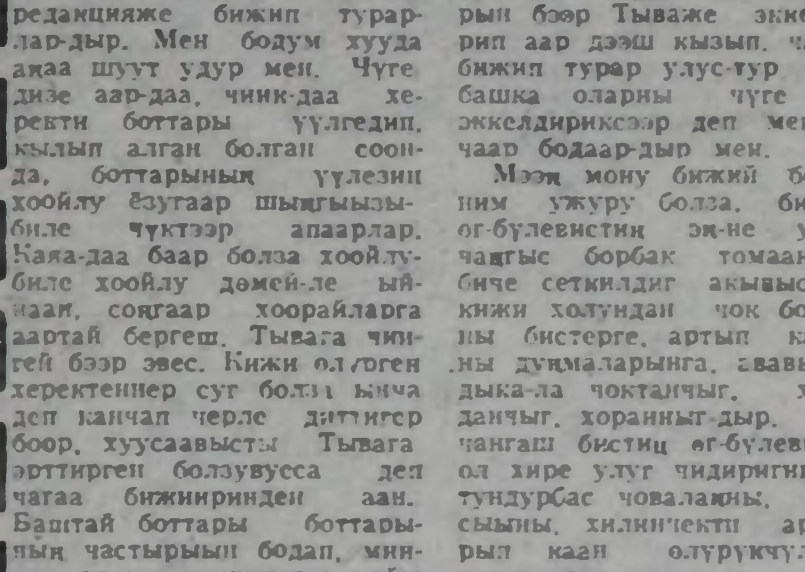

(Уланчызы. Этээн №№ 27-29 «Шында»).

Кооперация ажылы багай, кожкооп чонну сула хандырып турар. Бисте 53 МАЭ, 5 ЧАЭ бар. Бо чылын олар чаңгыс-даа ниити хурал эрттирбээн. Тараа кажааларын кылдынмаан, мал кадарылгазы организастаттынмаан, часкы тарылга кампаниязы күүселде чок болган.

Чазактың бо үеде кол сорулгазы болза бүгү кичээнгейни мал ажылын көдүрерринче, феодализмниң дазылдарын тура тыртарынче мөөңнээри болур тур.

Намның организас ажылын ап көөр болза, нам кежигүннерниң аразында чурум-сагылга кошкак, арагалаар, шоп-содаа, аксым-чалчык кылыр чүве бо-ла тургулаар. Моол кызыгаарынга безин эзирик содаа болду. Нам хуралдарынга кежигүннер келбейн турар. Чамдык камчылар хуузунда ажылынга араттарны ажыглап, хоп-кочу чугаа тарадып, шалың окпелеп, тудуг черин каггаш, дургуннай бээр боор тур. Намчылар аразында «биеэги дарлакчыларны ээ бис дарлап турзувусса чул» дижир чугаа үнүп турар.

Төптен кээп турар сургакчылар колдуунда-ла ог-бүле бадылаштырар деп келгеп, оор-сук херээ истээр бис дижип чоргулаар, мал ажылын херек кырында - удуртур талазы-биле кылган чүвези чегей-дир.

База бир саналым болза бистиң чазаавысты «малчын арат» чазаа дизе чогуур, чүге дизе «улустуң» чазаа дээрге «улус» деп сөске феодалдар каттыжып кирер болгай».

АРН Тес-Хем кожкомунуң секретары Байыр-оол мынча дээн: «Мен база-ла политикага кат болган мен. Москвадан келгеш, кылган-на чүвем социализм, коммунизм-не деп шуугап чоруп турдум. Мээң ол хөөрем сөстерим араттың ыыймын даа кылбады. Ажыл-агыйы, садыг организастарынга дугалажырының улуу, кожууннуң арат-массаларын эвилеңдээр оруунга илеткелдер дыңнап, удурчек резолюстар хүлээп аарынга ойлежип турдувус. Мээң ажылымга мындыг таварылгалар база турду: үр удуур дирткен, «хам» деп аттыг кижилерниң өргезин казып, чүдүкчүлерин кочулап, дорамчылап, хүрээлерин үптеп, бурганнарны буза шаап турзувусса-даа, араттарның чүдүлгезин божаңнадып шыдаваан бис. Бо дээрге бистиң дендии доңгун политиктиг частырыывыс болур тур. Мындыг таварылгаларның соонда чамдык нам кежигүннери ламаларга эм-таң чалап, чаңнып чеде бээрге, ламалар «чүге үптедиңер, дорамчыладыңар, ам кээп эм-таң чалап чор. силер?» деп айтыра бээр чүве тур».

АРН ТК-ның агитмассалыг килдизиниң эргелекчизи Товариштайның чугаазы: «Мен бодумнуң революстуг ажылымга частырыг кылбаан мен деп шыдавас мен. Бодумнуң частырыын хүлээп алгаш, эдип шыдаар херек. Ол эвезе революстуң-даа, намның-даа херээнге доктар болу бээр. Намның чаңгыс эвин камгалавышаан, бистер шуптувус шак ынчаар болур болзувусса эки. IX дугаар Улуг Хурал үезинде Барыын-Хемчикке ажылдап турдум. Бис база-ла аңаа коллективизацияны 55 — 60% чедирип каан оолдур бис ийин. Шынап-ла, ол болза чурттаар аргазы чок өлүмнек колхозтар ышкажыл.

1932 чылда ийиги соңгулдалар чорупл турда, база-ла удаа-дараа частырыгларны кылдым. Тес-Хем кожуунга ажылдап тургаш, хоойлу ёзугаар соңгуур, соңгудар эргезин алыр ужурлуг улустарга эргезин эгиттейн барган мен. Мээң революстуг серемчилелим кошкак турган дээрзин бо херечилеп турар».

ТАР Сайыттар чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Тажының шыйганы болза: «Ауу ажыл-агыйны уттуп кааганывыс болза бистиң бир улуг частырыывыс ол болур тур, бир эвес ол частырыгны этпес болзувусса, оодувустуң частырыгларывысты эдип ап шыдавазывысса, удуртукчу болур шаавыс-даа чок, удуртукчу болган херээвис-даа чок. Бис барыын удуртулгадан чүнүң-биле ылгалыр бис дизе, ол удуртулга массалардан частырыглааны чажырар, хоорук чоран болгай. Мен массалардан частырыгларымны чажырбайн тур мен, чүге дээрге бодумнуң частырыгларын бар-ла турган харысалгазы-биле хүлээп алыр ужурлуг кижилерге бодум база хамааржыр мен.

Бодумнуң частырыгларымны медереп көрбүшаан, феодализм-биле хүрежирин чугула, ук демиселди мооңдаа соңгаар шудургу чорудар херек дээрзин дөмей-ле шыйып тур мен».

ТАР Биче Хурал президиумунуң инструктору Хемчик-оолдуң чугаазы: «маңаа тургустунган негелделер дугайында кандыг-даа дадалдаа турбас ужурлуг, кижан мен маңаа пленумга национал революзунга кирипкен феодалдарны канчаарыл деп айтырыг салгаш, бо айтырыгга аңаа-ла тодаргай харыы алырын күзедим. Бо айтырыг-биле Хемчик-оол мөөрецгей үзел нептередип турары ол тур деп оодап болбас.

Нам. арезаниң хуралдарынга частырыглар дээш оуруңну кымга чүктедир чүвел деп айтырып турар. Лопсаңның харыылааны болза, частырыглар дээш харыысалганы нам, чазак хүлээр апаар. Шак-ла ындыг харыыны Хавакчап база берип турду, мен дугайты ындыг харыыларга кайгап, ук айтырыгларның ужурун билбейн калган мен».

АРН ТК-ның секретары Ондар Байыр-оол (Байыр) мынча деп чугаалаан: «1928 чылдан бээр нам органнарынга ажылдап келгеш, ээрээ эвес частырыгларны кылган мен, оларның харысалгазын бодумдан чайладыр деп бодавайн тур мен, бо онза пленумнуң мурнунга частырыгларымны медереп көөр ужурлуг мен. Буян-Бадыргы, Дондук база өске-даа феодалдарга дөмей феодалдар удуртур черлерни элеп алгаш, боттарының биеэги байдалын эгидерин кичээп турганын демдеглээр херек. Олар феодалдарга болчуп турдулар. Араттарга кандыг-даа дуза чедирбес, араттарның культурлуг оолгаш материалдыг байдалын экижидер дээш чүткүвейн турганнар».

Каттышкан II дугаар онза пленум кедергей чоон үзел база кожелнишкиннерни ажып эртерде калбак коллективизацияны соксадып, оон орнунга чурттуң экономиктиг күчүзүн коллективтиг база хууда идепкей-биле өстүрер, мал ажылынче онза кичээнгейни салыр, ини-тики рынокту хөгжүдер, чурттуң иштики амыдыралын демократчыдар, феодализмниң дазылын тура тыртар херек деп айыткан. Бо сорулгаларны тодаргайы-биле ТАР Биче Хуралының IV онза сессиязы бодунуң шиитпирлеринге киир онжээн.

Моон аңгыда II пленум намны чазактың бирги дузалакчызы деп шиитпирлээш, нам, чазактың удуртулгазынга организастыг үндезин өскерилгелерин болдурган. АРН ТК-ның Политбюрозу биле секретариадының орнунга Президиум, Төп контроль комиссиязының орнунга ТК-ның чанынга нам комиссиязын тургускан. Президиумунуң даргазынга С. Токаны, оон бирги оралакчызынга О. Байырны, оралакчызынга Н. Товариштайны, кежигүннеринге С. Лопсанны, С. Чүрмит-Тажыны, А-Т. Хемчик-оолду, кандидаттарынга К. Серенни, Торлаажыкты соңгаан.

Нам комизинге Ш. Лопсан-Самбуу (даргазы), О. Шагдыр-Сүрюн, Ш. Кижиир-оол суглар кирген.

1935 чылдың 1 айның 14-те IV сессия ТАР Биче Хуралының президиумунуң даргазынга А-Т. Хемчик-оолду, кежигүннеринге ТАР сайыттар чөвүлелиниң даргазы, дашкы херектер оолгаш юстиция яамыларының сайыды С. Чүрмит-Тажыны, АРН ТК Президиумунуң даргазы С. Токаны, культура яамызының сайыды О. Тастай-оолду, Сайыттар чөвүлелиниң оралакчы даргазы болгаш садыг-үлетпүр яамызының сайыды С. Ойдупту, Тыва төп кооптуң даргазы С. Лопсаңны, БХ президиумунуң кежигүннериниң оралакчыларынга саң яамызының сайыды Н. Падаң-оолду, ОКШ даргазы Сенгинжикти, Тыва алдын черлиниң даргазы О. Увангурну, «Совтывтранс» каттыжыышкынының даргазы Торлаажыкты, БХ президиумунуң секретарынга Ламажыкты, ТАР сайыттар чөвүлелиниң даргазынга Чүрмит-Тажыны, оон оралакчызынга С. Ойдупту, кежигүннеринге мал-чер яамызының сайыды О. Полатты, саң яамызының сайыды Н. Падаң-оолду, культура яамызының сайыды О. Тастай-оолду, ОКШ даргазы О. Сенгинжикти, сайыттар чөвүлелиниң секретарынга М. Ламаны соңгаан. Каадыр дешшидер ажылдың кол угланыышкыны, амдызында араттардан дешпээн хувискаалчылар биле ССРЭ Моолга белеткээн каадырларны чагыштырып турар даа, чоорту чаа каадыр-биле солуур болу берген.

Моон барымдаазы солза, 1936 чылдың ноябрь 11-де намның X Улуг хуралы АРН ТК-ның Президиум кежигүннеринге С. Токаны (даргазы), О. Байырны (бирги оралакчы, оргкилдис эргелекчизи), Н. Товариштайны (оралакчы, агитмассалыг килдистиң эргелекчизи), С. Чүрмит-Тажы, А-Т. Хемчик-оол, С. Ойдуп, С. Лопсан, О. Полат, Т. Седип-оол, О. Увангур, оралакчы кежигүннеринге О. Танчай, С. Шома, Н. Бадыраа суглары соңгаан.

Партия комиссиязын 25 кижи составтыг тургускаш, ооң президиумунга О. Байыр (даргазы), Базыр-Сат, Пиринлей, Сүгдүр сугларны соңгаан. Удавааңда ТАР БХ сессиязынга Биче хурал президиумунуң оралакчы даргазынга чаа тургустунган ИХЯ-ның сайыды О. Полатты бадылаан.

Мынчангаш II онза пленумдан эгелээш, ТАРН X Улуг хуралынга чедир үедеги каадыр политиказы ССРЭ-де өскерилгелерниң салдары-биле нам, чазактың хынап шүүр, кеземче көргүзер аппарадын быжыглаарынче онза кичээнгейни салган. АРН ТК-ның президиумунуң бирги оралакчы даргазы О. Байырны нам комизиниң даргазынга дакпырладып, президиум кежигүнү О. Полатты ТАР Биче хурал президиумунуң оралакчы даргазынга база ИХЯ-ның сайыдынга дакпырладып соңгааны аналла таварылга эвес. Бо улустарны албадап, ындыг бедик дужаалдарга олурткан дээр оарымдаа бижик чок, чүгле оларның онзагай шынарларын барымдаалаан дээрзинге чигзиниг турбас.

Партияның хоочуну С. М. Даваажап «С. Тока сөөлүнде чашпаачыларга дендии ынак апарган» деп чугаалаан. Шынап-ла, репрессия хөрлээлеп турар үеде, чашпаа кижилер хоп-чип, оусуттуг нүгүлү-биле хөй амытанның бажын чиген. С. Тока Коминтернниң Чөөн чүк секретариадындан чиңгине секретарьга кандыг-даа альтернатива шилилге чокка, кедергей чөөннээр чорук-биле демисел чоруп турда, сүмеледип соңгуткан. Ол ВКП (б) кежигүнү, Коминтернниң төлээлекчизи болганда, Москвадан үнүп турган теория-даа, политика-даа талазы-биле айтыышкыннарны чайгылыш чок боттандырар дээш карак кызыл ажылдап чораан. С. Токаның трагедиязы болза, бодунуң үезиниң аспаанга тургаш, ол үедеги негелделерге чигзинмес, оларны хажык чокка күүседири дээрге-ле социалистиг Россияга, ССРЭ-ге, ВКП (б)-ге, Коминтернге шынчы бараан болуру ол деп сиплэп чораан болур. Ол үеде ниитилелге болуп турган чүвелерге чигзинер, дадагалзаар кижилер турбаан, оон туржук пүгүлге таваржып турган хөй-хөй большевиктер, бөдүүн кижилер оодунуң үезинге идегелин оскунмайн, шаажылалды хүлээп ап турган дээрзин хөй барымдаалар херечилеп турар. Ам бо ажык-чарлыг, херек кырында чүнү-даа хостуг чугаалап болур апарган чаагай шагда төөгүнү оодунуң-биле эде тайылбырлап, бодун агартыры-биле кежинден сывырлып уштунар чыгыы кижилер тыптып келгени база-ла таварылга эвес. Оларның ниитилелге, ылангыя аныяк-өскенге чедирер хоразы улуг.

Үезиниң негелдези-биле чурттап, тодаргай хүлээлгедаалгаларны бар-ла шаа-биле кызып күүседип, кара сагыштыг шаажылакчы-даа боор чораан хирезинде, ол үеде чүнү-даа боду кылбаан, хамык ужур чүгле Токада деп турар чорук ёзулуг ийи арынныг, үелер аайы-биле хуулуп чоруур ойлук чок мөзү ол эвес ирги!

ВКП (б) кежигүннери С. Тока, Н. Тораринтай, О. Полат, Суңдуй, Т. Седип-оол, С. Шома, АРН кежигүннери О. Байыр, Х. Базыр-Сат, Н. Бадыраа, Х. Анчымаа, С. Ойдуп, К. Чымба суглар-биле кады Сталинниң айтыышкыннарын, Коминтерниниң шугумун оыжыг сагып чораа, бо репрессияларны боттандырышкан төлээде, оларның идей-политиктиг туружунуң уржуу, хуузунда төөгүге харысалгазы ол-дур эвеспе деп чүге билип болбазыл? Ынчаарга ВКП (б) кежигүннери О. Полат, Н. Товариштай, С. Шома суглар болгаш намчылар С. Намчак, О. Мандараа, М. Артас, Парчын, Тыртый-оол база өскелер-даа хоойлудурумну үрегдеп тура, ону революска бараан боол турары, улуг башкы Сталинге кызыгаар чок ынаан, шынчызын көргүзүп турары ол деп бодавайн турганнар бе? Олар НКВД-ның дуржулгазын, сүмезин херексевейн, оон чөвүлекчилеринге, сургакчыларынга даянмайн турганнар бе? Төөгүнү канчаар-даа анализтээрге үстүнде адаан улустарны ССРЭ-ден, ВКП (б)-ден, Коминтернден хоора көөр аргажок, шак-ла ол ышкаш олар шупту чаңгыс кожакта, хамык чүвени кады үүлгеткенин мынчангаш харысалганы грамм-тал үлеп турбайн, болдупган частырыглар, үүлгеттинген буруу-бузутту нам, чазактың күчүлээр, шаажылаар чепсээн хөделдирип чораан бо кижилерге шуптузунга деңге чүктедир болза шын болур деп бодаар мен. Бир эвес амгы үеде чамдык кижилерниң С. Токаны Сталинге чүүлдештирип, хөөреди чугаалап турарын төөгүлүг шын ол деп көөр болза, СЭКП-ге, Коминтернге, ССРЭ-ге шынчы чораан кижи чаңгыс Тока болур. Ынчаарга коммунистер О. Полат, Н. Товариштай база өскелер-даа СЭКП-ниң чиңгине шугумун, Сталинниң айтыышкыннарын, Коминтернниң теориязы-даа, практика талазы-биле сүмелерин хүлээп көрбейн чораан кижилер болур. Чогум ол ындыг боол болур бе деп айтырыгны салгаш, ИХМ-ге ажылдап чораан кижилерниң үүлгедип чораан чүүлдерин барымдаалап көөрге, олар Токадан дудак чок «шынчы» чорукту практика кырында көргүскеннер.

Чаңгыс 1938 чылдан эгелээш, оон соңгаар шаажылаар политиканы чорудуп турган кижилер-даа эвес, 1928 чылда барыын удуртулганы чайлаткан эргилдени боттандырган Н. Шагдыржап, С. Чүрмит-Тажы, А.-Т. Хемчик-оол, С. Лопсаң, О. Байыр, Н. Падаң-оол, А.-Т. Чульдум база өскелер-даа ССРЭ-ге, Коминтернге шынчызын демиселге бүзүредир, көргүзер дээш оралдажып чорааннар. Чүге дизе арат чоннуң хостут аас-кежикче оруун олар чүгле ССРЭ-биле, Коминтерн-биле шын-на сеткили-биле холбаштырып ажылдап, чурттап чорааннар.

Нам, чазактың удуртур ажылдакчылары СЭКП-ниң политиктиг шугумун, Коминтернниң айтыышкыннарын ТАРН-ның улут хуралдарынга, пленумнарынга, ТАР-ның улут хуралдарынга, БХ сессияларынга үндүрген шиитпирлерге сиирип онжээш, удуртулга болдуруп чорааннар. 1925 чылда ССРЭ биле ТАР-ның аразында чарган керээде оар турар ёзу-чурумну удурдедир дузалажып камгалажыр деп хүлээлге болдуруп бижээн 1931 чылда бо хүлээлгени улам ханыладыры-биле АРН ТК биле совет элчин чериңде ВКП (б) райкому Тываның капиталистиг эвес оруктап хөгжүүрү дээш демиселге, намда чайгылыышкыннар, аңгы байзыннары-биле демиселге бир демниг хөделир чүве болганда, чаңгыс аай план-биле ажылдаар деп дугуржупканнар.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

Чонум, өөрүм, ажы-төлүм, чолукшуулу, алгажыылы

ХОЙ ЧЫЛЫНЫҢ КУРАЙЫ

Чаа чыл бажы уңуу,
Шагаа доо келди.
Чонунуң хундузе,
Чолукшуп мегей.
Хорол, чымчак дуктуг
Хой чыл аалдап келди.
Элбекшилди бисче
Эжен берем, чылым.
Чаагай чымыг — кыштаг,
Чараш ногаан — частаг,
Сыгтур чайтыг — чайлаг,
Шыгту чемниг — күстег.
Хүннеп-ле кор,
Кужур Хой чыл,
Курай! Курай!
Сүрүг малы менди турзун,
Сүт өремен кызын
болзун,
Аарты арыжы өршээ
болзун.

Ажы-төлүм, арат чонум
Амыр-тайбың менди
турзун.
Өлүм-чидим бисти ойзун,
Өртүг дайын чок болзун,
Агаар арыг чаагай турзун,
Амыдырал тодуг болзун,
Курай!..
Чаагай сарыг шайым
сеңне.
Чаглыг эдим дүлгеш
сеңне,
Боова-боорзак салып
сеңне,
Чаагай чокпак бүскеш
сеңне,
Шагаа доо чаагай болзун,
Курай!..

Оваа ТАС ООЛ.
Хойжу.

ЁЗУЛАЛЫ [illegible]

Айның эргизи аттанмыш,
Айның чаазы уңуп келди.
Бурра дег эрги чыл эртти,
Бодалган дег чаа чыл уңуу.
Артыш садыы кынсып тур
мен.
Алыш сөзүм ыдып тур мен.
Тос дээрим, өршээзинде.
Доңгуруун даам, өршээзинде.
Мөңгүн ишкаш чайынналган
Мөгеннеттен Чингирээним!
Хүнче көрген бедик тайгам!
Кужур чонуң кежиин болгаа.
Сүлде-чаан кадагалаан.
Сүр-Кожагар, өршээзинде.
Арбын чонуң хумагалаан.
Ак Кожагар, өршээзинде.
Кежээгелиг будуг хонган
Хөндергейниң бедик арты!
Арат чонуң тайбың турзун.
Ажы-төлү менди болзун.
Көстүп турар көк-ле дээрим!
Көвүг-шыкыг Хөндергейим!
Булуттуг дээрден чаңныг
душпезин.
Будуктуг ыяштан чарты
тоглавазын.
Ыраажы-Хем унун дургаар
Ырлыг үйге чурттаар болзун.
Каргыраалап оолдарлыг
болзун.
Каттырыгжаан кыстарлыг
болзун.
Көгээржик сеңнээн
алдаалдарлыг болзун.
Хөөржүп орар кырганнарлыг
болзун.
Аштар мөге оолдарлыг
болзун.
Аан туткан кыстарлыг болзун.
Багай чүве сеңээр болзун.
Эки чүве мындыр болзун.
Унуш-дүжүт чаагай болзун.
Үре салгал чиңнээр болзун.
Шагаа келди, чаа чыл келди.
Шыйаалдыңар, дойлаалыңар.
Чонум, өөрүм, ажы-төлүм,
Чолукшуудуу, алгажыдыр.

Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАҢ
дыңнап бижээн.
1954 чылдың октябрь 8.
Хөндергей суур.

ШАГААГА ЙӨРЭЭЛ

Час-даа душту!
Шагаазын ак айы уңуу!
Анай-хөнеге дешкилежир,
Ажы-төлдер маңнап ойнаар,
Ада кижи хүндүлүүргүр,
Амыдырал байлакшыдар
Алтыг-чемниг, оон-хөлүг
Амыралдыг эки үе
Аяны хүнүг Шагаа келди!
Час-даа душту!
Шагааны бай дааш атты:
Аадар саван

Аалчыларны мандай бердим.
Ак сүт чаяар ала инек
Аал иштин аңдартты.
Кеңээттерге, куудээлерге
Кежик-чолдуг Шагаа келди.
Час-даа душту!
Шагаа-найыр шагы келди.
Өскүс анай өлен чиин,
Өзө кижи өру орзун,
Өлер саңай кижилерге
Өлчей-кежик хүннен турзун.
Өртемчейде түме чонга
Өрт-хадап өскүрбезин.
Өөрүшкү-ле делгерезин,
Өршээ дадай, мыдыг болзун!

Николай ООРЖАК.

Аралажып чолукшуду,
Аядашыг чем дээжизин

ЫРЫ

Шагаага аян-хоөн, хөй-аът кирип турар ырывыс чогуудан шүлүкчү Чап Чулдумуң «Шагаа ыры» деп сөзүглелинге аялга чогаадырын редакция композиторлардан дилээш, шүлүктү № 282 «Шын» солунга парлаан турган. Баштайгы аялганы композитор Р. Кенденбиль бижээн. Оон соонда бот-тывынгыр композиторлар С. Бавыр-оол, А. Ондар бижээш, бисте чоруткан. Бөгүнгү солунга С. Бавыр-оолдуң ырызын парладывыс.

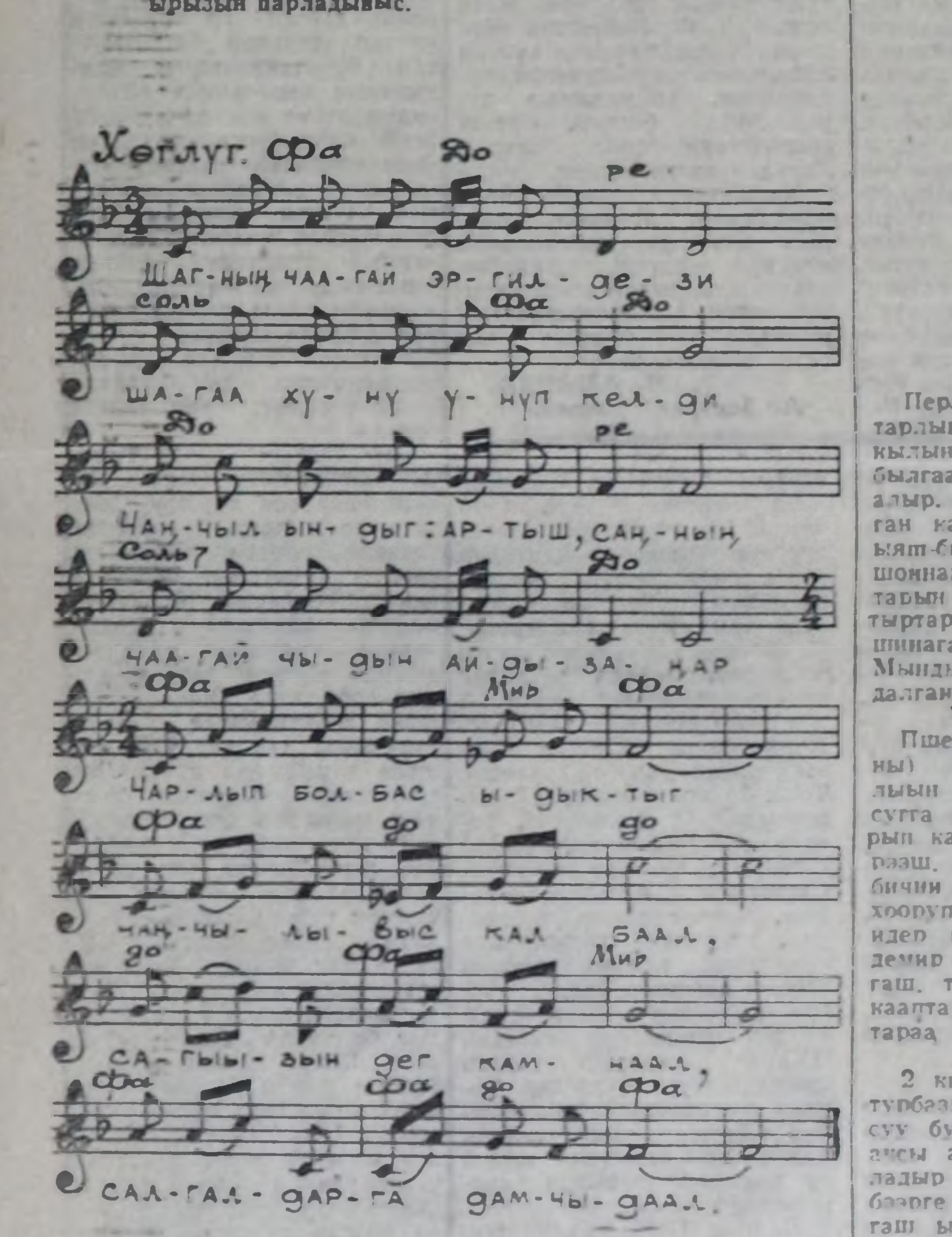

Шагаа чаагай эргилдези
Шагаа хүну үнүп келди.
Чаңчыл ыдыг: артыш, саңны
Чаагай чыдын аңдыразаал.
Кожумаа:
Чарлып болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыжын дег камнаал.
Салгалдарга дамчыдаал.
Кожумаа:
Эзедерим, өлбелерим
Элек турун, туржуулаар.
Ажы-төлүм оман көрүп.
Амыр-дыш ал, чалыткамар.
Кожумаа:
Шагаа хүну өөрүшкүлүг
Аът-чарыш маргылдаалыг.
Чадаг аалда, бедик кагаал.
Адааннажып тевек тевээл.
Кожумаа:
Кажык оюн, даалыяшаал.
Кажык орун, шыдыраалаал.
Шуру шуттуруп, чинчи тывыыл.
Шугу хаглап, ойнааштаар.
Кожумаа:
Чараш болбас ыдыктыг
Чаңчылывыс кагбаал.
Сагыжын дег камнаал.
Салгалдарга дамчыдаал.

Чап ЧУЛДУМ.

ЧЕМНЕРИ

Тыва чемни хире-хире чиксей бээр мен. Ындыг үелерде амыдыралымга болган таварылга оо-ла сагыжымга кирип келир. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткен чүве. Ынчаарда мен Кызылдың оожудулга эмнелгезинге чыткан мен. Каш хонганымда авам районнан менче далган, тараа, чөкпек, саржаг чорудупкан. «Караан чырып, чиңгеп алгаш, аржай далганындан саржаглап чиир сен, уруум» диртген болду. Мен оларны чиир хамааанчок, харып-даа чыдырбиддиннмезин дээш каш каът солунга ораагаш, чаным торгужеенге чедир шыгжаан мен. Кижи база мелегей-ле чораан чүве.

Сөөлгү үеде ону сактып келгеш, бодум тыва чемнер кылыр деп шиитпирлеп алган мен. Согаан, баламдаа чок деспи, пажым, былгаажым-даа чок. Ынчалза-даа күзел күштүг болган хевирлиг, амгы үеде эки шынарлыг тыва чемнерни кылып чип өөрени бердим.

Оон чамдыктарын сүмелээр бодадым.

ДАЛГАН

Перловка крупаны хавыктарлыын ылгап каапкаш, кылын сковородкага оңчин былгааш ыяш-биле хоорул алыр. Оон соонда хайындырган картофель чуура идер ыяш-биле сакпынга аяар шоннап алгаш, хавыкчыгаштарын тавакка чедбээш, аът тыртар электриктиг машинага «дээрбелеп» алыр. Мындыг арга-биле аржай далганны кылып ап болур.

ЧИНГЕ-ТАРАА

Пшенону (чиг чинге тарааны) чүтбүлаан хавыктарлыын ылгап каапкаш, соок суга кежээ хондур арттырып каар. Эртен суун шүүрээш, кылын сковородкага бичии былгааш ыяш-биле хоорул алыр. База-ла чуура идер ыяш-биле баалын чок демир сакпынга шоннап алгаш, тавакка хевээн чедип каап тар. Соктаан чинге-тараа ол-ла болгай.

ЧӨКПЕК

2 кг сметананы былгап турбазы-биле база дүрген [illegible]

суундан кылып чораан чүве.

Тигер хойтпактыг эвес, божа сарыг-суу кайнын тыптыр. Ынчалза-даа варенецти (үзү кефириниинден ковей болган) соодукчуже сукпайн, стол кырынга чылыг черге 2-3 хондур тургузуптар (ажааш, сарыг-суу барык-ла кылая бээр).

Сут хоюун — сливкини (сүт-биле сливкини демней холуп ап база болур) сакпынга куткаш изиндиптер. Ынаар варенецтин чүгле сарыг-суун ылгааш кудар. Бичии былгааш ыяш-биле чаңгыс аай бичии былгаар.

Быштаан шүүрээш, пөс ак хапка урар. Быштактыг хапты ийи калбак ыяштар аразынга салгаш, кырындан база бир аар савалар-биле бастырар. Кежээ быштакты кылгаш бастырып каггаш болза, эртен хаптан ужулгаш калбыр салып алыр.

Ынчаар белеткээн быштакты дораан-даа чип болур, шыгжап-даа болур (чүгле мунгаш сава иштинге шыгжап (солдоо — дудуй бээр). Быштакты сметана-биле чиирге кончуг амданныг.

ЧОЧАК

[illegible]

БАСКАН БЫШТАК

[illegible]

Чеченмаа САГДЫ.

ШИЛДЕ ЧАГАА

[illegible]

(ПАРЛАГДАДАН).

ШАГААДА ОЙНАҢАР

Чыдын-на Шагаавыс эртирип турар чүве апарганда тыва оюннарның чамдык хевирлерин маңаа сараалп, оларны ойнаарын сүмелеседивис.

Чон бүрүзү национал спорттуг, оюннарлыг, байырлалдарлыг. Олар чоннуң чурттазы-биле сырый харылзаалыг. Чаа төрүттүнген чаштың өзүп мандыырынга, оон улгаткан мага-ботту сайзырадырынга, күш-шыдалын улгаттырарынга тускай мергежилгениң чадаларын эртер турганнар.

Тывалар чаш кижиниң үнгедин, оон улгадып кээрге давыдын (колдуундан тудуп алгаш бут кырынга тургуза тударын), соокка дадыктырып, күш-шыдал кирип чораан. Урууну хоога тудуп өөретпес, өге уруг тудар кижи чок болза, ону орун бутарынга от-кеске чептес мыдыр белиндеи баглап каар турган. Ол козек-чүткүп чоруй, хая көрнүп каап турар, оон харыксыраш ол-ла черинге удуп-даа каар.

Чайгы үелерде оларны шалдан-чаңагаш даштыгаа ойнадып каар. Хүнның изиг-соок үелеринде, өл-чаьстыг белин тоовастар. Хар чааткында безин кызыл-даван даштыгаа хөглеп маңнажыр.

Ам кандыг-дыр. Чажындан эгелээш үлгеп, кылаштап, маңнап турбужеге чедир чөргеп, шарып, кедирип келир. Түңнелинде аарыычал болур. Бичии болурга-ла ангиналаар.

Тывалар уругларын малмаган соондан туттунарынга, өг-бүле ажылын кылырынга өөредип чораан. Бичиизинден эгелеп өшкү, хой сагдырар, богба, молдурга мундурар, эмдик түвелерни өөреттирер, шалбаладыр, ча, согуну кылыр, оон киржин эртирер дээш, ажыл-агыйның болгаш спорттуң бүгү хевирлеринге өөредип чорааннар.

Дөртен чылдардан эгелээш национал оюннарның болгаш культуранның кудулааны-биле холбаштыр боттарывыстың оюннарывысты уттуп бар чораан бис. 60-70 чылдар үезинде төрүттүнген аныяктар ол оюннарны көрбээн-даа, шуут билбес. Бис ол дугайында тайылбырын бербес бис. Тыва оюннар бистиң байлаавыс, эртиневис дизе частырыг чок.

Ам шагаа үези келген. Кижи бүрүзү аңаа белеткенген. Аныяктарның бир сонуургалы ол болгай. Өгбелериниң эртирип келген байырлалын көрүп алыры-биле база оон хөйнү өөренип алыры-биле чоң хөй чыглыр болгай.

Моон мурнунда чылдарда Шагаа дугайында чугаа үндүрерге, үстүкү черлерден амгы үеде эрги оюннарның херээ чүү боор, өске спорт чок эвес деп турганын кончуг эки билир бис. Ажык-чарлыг үеде бүгү-ле чүвени боттары кылыр болганда бичии национал боттарының эрге-шөлээзин ажыглап, оюн-тоглааны эвилелдеп турар апарган.

Ынчангаш бо чылын эртер Шагаага тыва оюннарны киирерин сүмелеп тур бис.

БАГ КАГАРЫ

Бо оюнга ойнакчылар деңсаныг болгаш ийи командадан тургустунар. Кижи бүрүзү баглардыг болур. Судьяның шиитпели-биле каш багбиле кагарын ойнакчыларга сүмелээр.

Оюннуң сорулгазы шөлде (хараачыгайда) тиккен багларны шыйыгдан үндүр кагары. Амгы үеде баг шарып билбес болганывыстан мергени ажыглап болур. Ол бүгү орус улустуң оюну городокка дөмей. Ону шуптузун (диаграммада) көргүстүвүс. (Чурук № 1).

Командыңың турар чери (оюнну эгелээри) оңгу болур. Баг олуртур чериниң артыы талазынга чартык төгерик шыйыг шыяр. Хараачыгай ол. Ол шыйыгның дал ортузунга «чүрек» баг турар. «Чүректиң» артынга «артыы хараал» деп адаары үш багны чергелештир тургузар. Мурнунга «мурнуу хараал» деп адаары беш багны чергелештир тургузар. «Чүрек»-биле мурнуу болгаш артыы хараалдарның аразы бир-бир метр болур. Артыы болгаш мурнуу хараалдарның аразында багларның хемчээлин боттары чогаадып ап болур. Ол чүгле судьядан хамаарчыр.

Артыы болгаш мурнуу хараалдарның аразында «чүрек»-биле оон ийи чартыында «оваа» деп дөрт багны бөле олуртуп каан турар.

Кагыныш кайы команда эгелээрин төлге октап турганы азы мерге тыттып тургап тодарадып алыр. Кайыдаа командалыг чергелери деңг турар ужурлуг.

Баг тургускан шөлчүгеш чаңынга ийи талазын ийи кижизи курунга узун-дыны баглааш, турут алыр. Олар улузунун чаккан баан чывыш, узун-дынынга чыып алыр. Мергени азы багны дээр эгидер улус база ол. Кол сорулга «Чүректи» үндүр кагар. Оон дөрт багны алыр. Баглар шыйыгдан үнмейн барган болза, катап кагар (орус улустуң городоку-биле дөмей). Дургуну дээрип ол.

Бир команда он багны хап үндурган болза, тавынга чедип келир. Ол хемчээлден ийи өртүгү. Ону тавынга аайхин дээр.

Бо оюнну кысказында бижидивис.

БУГА ШЫДЫРАА

Оюннуң сорулгазы — солдарлыг кижи хоола ооддарын салып турган, ийи «бугазын» оруун мугаштаар. Бугалыг кижи пешка кежип ажыглан турган арта хаани ооларны «чиир».

Баштайгы кошту бугалыг кижи эгелээр. Бугалыг кижи оолдарны хоңзу чиирин оралдажыр. Оолдарлыг кижи бугалар оруун дуглап, солдаттын чиртирери кызыдар.

Оолдарлыг кижи хооза оолдарны тиңүжете салып кээр, оолдары тене бээрге, пешка кежу-биле бир белдирден өске белдирже кежүп турган, бугаларның оруун дугаарын оралдажыр.

Бугалыг кижи оолдарны чиирин кызыдар мугаштталдын болдаар.

Бир ойнакчы ийи бугалыг болур. Өске ойнакчы [illegible] дөрбелчининиң белдирлеринге салып алыр. Он алдызын холга тудуп алыр. (Он алды сан даштыкы дөрбелчиниң карышкактарынга деңг турар ужурлуг). Шыдыраа хөлүнде 24 карышкактыг белдир бар. Ынчангаш 24 даштың херек ужуру ында. (Чурук № 2).

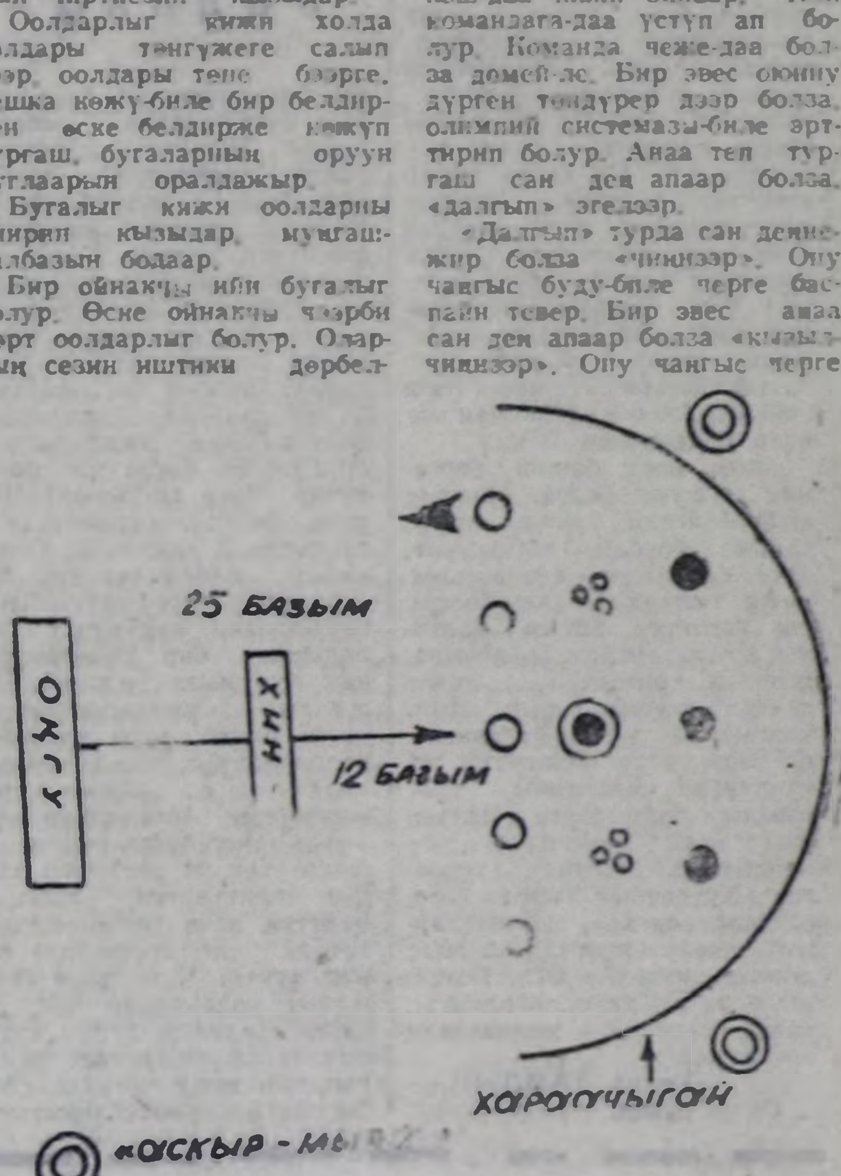

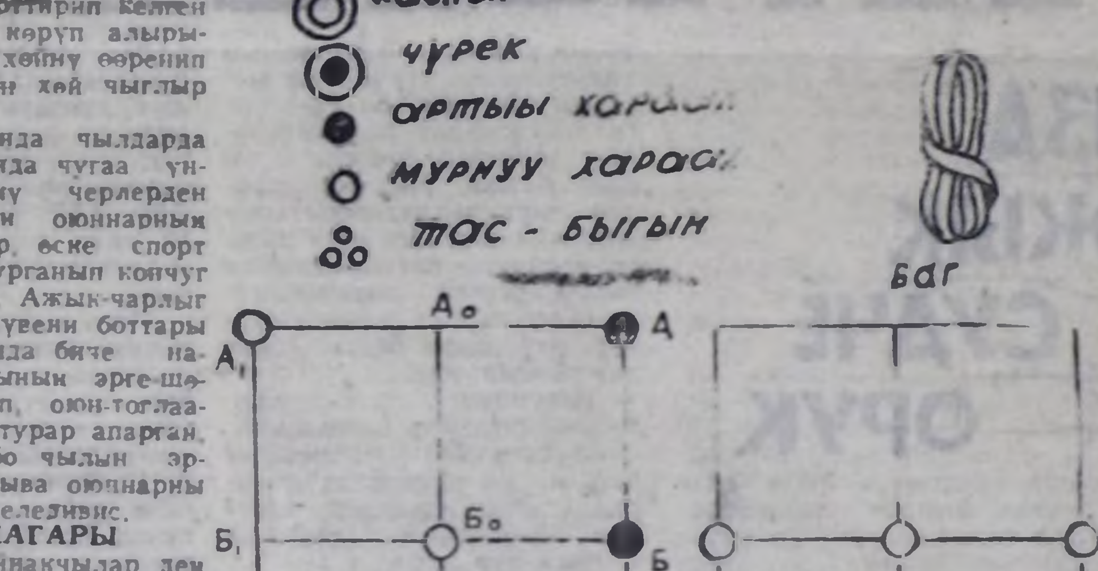

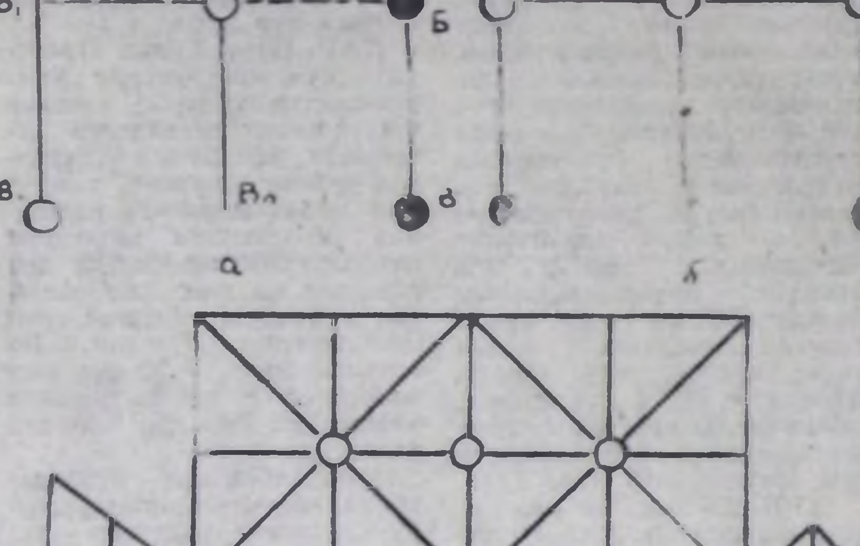

МУҢГАШ АЗЫ ЫТ ШЫДЫРАА

Ол шыдырааларны район бүрүзү аңгы-аңгы адаар боорга, ол аттарны бижидивис. Аңаа алды дашты үш-үш кылдыр үлежип алгаш ийи кижи ойнаар. Оюннуң сорулгазы — боламчалыг кежуп турган шылытның мунгаш баштарынга удурлажыкчының даштарын мунгаштаар (Чурук № 3).

КАЖЫК ОЮННАРЫ

Ону ойнаары янзы-бүрү. Дөрт бөрге деп оюнну ойнаарда кажыкты арбактап алгаш, черге дүжүрер. Малдың дөрт чүзүнү дүжер болза, ол кижиниң хууда аас-кежиг бай-казаан, тодуг-догаазын илеретпейн турар.

Кажык-биле ойнаар оюннар дыка хөй. Кажыкты чыттырып алгаш катарыр, аът чарыштырары, кажыкты дүжүрүп кагары, хожудап кагары, [illegible] сон-даа өске. Ону улуг улустар эки билир. Бичеңгеш Шагаа үезинде оларны чалап, өөренип ап болур.

ТЕВЕКТЭЭРИ

Тевекти кылып алыры белен. [illegible] веэр.

Башталы ада тевер. Ону кан-даа кижи ойнаар. Ийи команда-даа тургустунуп ап болур. [illegible] тура тевер. Базып алган будун шимчедип болбас.

Тевектээрге бүттүң шынгааннары сайзырар, чүректиң ажылдаары экижиир, чүстер ээлгир болур, карактың хемчээл тодаралдыры экижиир.

Утхан тала оюннуң бүгү хевирлеринге човаадыр.

Тыва оюннарны эки билип алыр дизе Н. У. Самбуунуң бижээни «Тыва оюннар» (1968 чыл) деп номунда тодалы-биле айыттынган. Оон өөренип ап болур.

Аът чарыжы, эмдик аъттарны өөредири болгаш чайгы үеге хамааржыкан чамдык оюннарны сөөлүнде сонуу арыннарынга чырыдар бис.

Херел-оол ООРЖАК.
Моңгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ТВ

ФЕВРАЛЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Мульт-фильмнер. 9.30 «...16 харга чедир болгаш оон улгуязы». 10.15 «Кок дуггээнимнер». Урал-чечен фильм, 3-кү сериязы. 11.05 Л. Лещенконуң концерти. 12.00 Медээлер. 12.15 «Азия оюннарының ажыдышкыны». Телефильм. 13.35 «Джамайка». Урал-чечен телефильм, 2-ги сериязы. 14.45 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Сеткил хөглүгдүр». Барымдаалыг фильм. 15.15 «Амы-тындан артык ынанныш». Урал-чечен фильм, 5-ки фильм. 16.10 «Бир эвес силерниң харыңар». 16.55 Уругларга фильм. «Топинамбурлар». 2-ги сериязы. 18.00 Бистиң садывыс. 18.30 Медээлер. 18.45 Барымдаалыг фильм. 19.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.15 Мульт-фильм. «Сарбашкыннар хааның четкерлерин ажып ундеген». (КУР) 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 00.50 «Удуртуржукчушку». Урал-чечен фильм, 3-кү сериязы. 01.55—02.35 «Египеттиң дүнелери». Фильм-балет.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Теогу. 8 класс. Орус дылдар бижилгези. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Хлеб—бүдүүдениң эгези. 10.55 Концерт. 11.10 Эрудиттерге шенелде мергежилге. 11.55 Фильм-концерт. 12.45 Хаак спорту. Делегей чемпионады. Трамплинден шурашкыннар. 13.30 «Үнер үенер, артист». Е. Ласько. 13.55 — 14.40 Эвилелдежкен республикалар кинопублицистиказы. «Чүктешки». Телефильм. 15.55 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 4х10 км эстафета. Эр кижилер. 18.15 Мульт-фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Чүс-чүс чылдарның дүвүндең, чаңчылдар болгаш амгы үе». Урал-чечен публицистиг программа.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.50 — 02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — «Динамо». (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 Телефильм. 19.30 Бүгүдеге спорт. 19.45—20.00 Россияның парламент медээзи.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 15-те

«НАЙЫРАЛ»: «Патриот» (Мафия в океане) (АКШ, 16 харга чедир) 9.30, 11.20, 13.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда. «Достигая невозможного» (Англия) 13.10 шактарда.

Видеозал: «Мастер ниндзя-2» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Да здравствует Сервет!» 9.00, 12.20. «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 13.50. «Путешествие в никуда (2 серияалыг) 17.30. «Налево от лифта» (Франция) 15.40, 20.10 (узаткан) шактарда.

Шагааже чалалга

Ленин шөлүнге 1991 чылдың февраль 15-те 12 шакта ай календарын езугаар Шагаа байырлалы болур.

ПРОГРАММАДА:

1. Хой чылды уткаан байырлал ёзулалы.
2. «Шагаа-91» деп театржыткан көргүзүг.
3. Эң эки кожамыктар болгаш бөрзэдер дээш конкурстар.
4. Национал идик-хеп конкурузу.
5. Тываның улусчу оюннарының болгаш ССРЭ улустарының оюннарының талазы-биле маргылдаалар.

Тиилекчилерни өртектиг шаңнаалдар болгаш белектер манап турар. Ол ышкаш национал чемнерниң делгээр ооржалары садыг садар базар диригжидинген.

Шагаа эртирер оргкомитет.

Сонуургактарга

ЭМНЭЭР РЕСТОРАН

Мурнуу Америкада Перунуң Чимботе хоорайының чурттакчызы Хесус Кристобале деп кижи моон мурнунга чылдар дүс турган черге ээн ресторан ажыткан. [illegible]

(00) МУН УЖУДУКЧУЛАР...

Американың Каттышкан Штаттарында аяли үеде хамаанчы ужар чүүлүүрлер 700 [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 1-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-31-17. ● [illegible] — 3-34-26 ● тарымалдар салгалдар — 3-34-92 ● организациялар — 3-45-93 [illegible] ● партийнии-организация болгаш идеология — 3-36-82 3-36-25 ● Советтер ажылдары — 3-34-98, 3-41-23 [illegible] — 3-34-49 3-36-73 ● [illegible] 3-41-16: ● культура — 3-39-15. 3-37-11: социал [illegible] — 3-34-57; селортерлар болуу — 3-34-39: ● чагаа киидизи — 3-39-03: ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41: ● солун келбейн барганда — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник среда четверг пятница суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер тер. полиграфия болгаш ном садыглары херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 55.

Индекс 54241.

Тыва ... библиотека ... ад. А. С. Пушк...

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

1991 чыл февраль 16 суббота № 31 (14531)

Садар өртээ 10 көп. (Чагыдар өртээ 8 көп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Президентиниң чарлыы

ТАШКЕНТ. (СЭТА). Узбек ССР-ниң Президентизи И. Каримов Ортаа Азияның улустарының эрте-бурун шагдан бээр эрттирип келгени частың Навруз даар байырлалын белеткеп демдеглээриниң дугайында Чарлыкты үндүрген. Частың ол байырлалы марттың 21-де болур. Ынчангаш эрге-чагырганың үр чылдарның иштинде шажын-чүдүлгелиг дээш хоруп каан турганы ол байырлал хостуг апарган. Марттың 21-ниң хүнүн дыштаныр кылдыр чарлаан.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

ЫРААН ЫҢАЙ...

Тывада Мөңгүн-Тайга ышкаш ырак чер кайда боор. Автобус туржук, автомашина безин ынаар ховар углаар. Таваржыр-ла кижи таваржыр. Чаңгыс илегел — самолётта. Ынчалза-даа ол бойдустан, өл-чаъстан дорт хамааржыр чүве болганда, бирде шуут идегел чок апаар. Ай бурунгаар бир неделя чедер-четпес үеде Мугур-Аксынче ужар күзелдиг 170 хире кижи Кызыл аэропортунга чыглып, кудай-дээр «таңныылдаарыпга» өйлештивис. Демир эвес, баш нервизи чеже шыдажыр. Суксанчыы, аштанчыы, шылаңчыы дегет. Оон кадында аалда ажы-төл, ажыл-агый...

Шупту сүмележип дугурушкаш, чадап кааш, эрткен соңгулдаларга Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгаанывыс РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшиниче төлээлекчилер чоруткан бис. Депутадывыс дузалаан. Үш автобуска — баштай урут-дарыглыг иелер, дараазында херээжен чон, кырган-дижең улус — 100 чыгам кижи шимчеп, үндүвүс-ле. Акшаларывысты чыгкаш, түр удуртукчу кылдыр соңгуп алганывыс башкы Марта Васильевнага берип каан бис. Аай-ледир хөлезин он рубль ыракта ажыг болган. Билетти биске кым-даа холга тудуспаан. Ол хиреде улус хөйүнге бистиң олурган автобузувустуң ийи чолаачызы орук ара хыйлажып-хыйланып, Хандагайты автовокзалынга дүжүргеш, дедир бурт-ла дээннер.

Шынында олар бистиң Мугур-Аксындан үнүпкен, дүгде чадагланган өөрүвүстү манаар турганнар. Чок, ээрежип чадашкан бис. Арта дедир орук хөлезизин база төлеп каан турбужевисче. Оруктуң бир чартык өртээ ынчан агаарже «эстей берген», а кол-ла чүүл — үш-дөрт шак шыдажып манап алганывыс база-ла хөй чаңгыс чер-чурттугларывыс хаван чадаг калган. Бис мүнне бо улузувустуң келген хөлгелери-биле аал-оранывыс бараанын ол хүн орай-даа бол, көөр болган бис. А олар черниң-черинде улус канчаар? Ынча кижини хараы угда аптар автобус кайдал? Хүнде 2-1 чоруур автобустарны, самолёттарны өвүржүлерге өйлеп каан болбас ийикпе. Чанарда бир «Урал» автобуска, дүрген дуза чедирер машина ышкаш «УАЗикке» сынмарлажыпкаш, түревээнивисти түредивис. Бирээзи орук дургаар үрелип-ле чоруур. Өске машинавыс ону манаарынга өйлежир. Даартазында даң чырып орда четкен болгай бис. Боттарывыс мында-даа болзувусса, сагыш-сеткилдеривис дүгде. Хандагайтыда, ээн вокзалда арткан өөрүвүсте!

Чугаалаксаан чүвем бо-ла. Бистиң Мугур-Аксы-биле харылзаа черле кажан-чежен экижиирил? Чаа орук белен болу берген. 2-3 километрин-не ээдип чазап алза ол-ла. Ону дарый ээдип, чер кыры, агаар-биле-даа аргыжылганы экижидеринге дузалаарын депутадывыстан улуу-биле диледивис. Оон аңгыда, автовокзалда-даа, аэропортта-даа ажылдакчыларның каржы-хажагай деп чүвезин. Ылангыя орус дылга чегей улуска халалыг-ла. Кайы-даа черден келген, барган автобустарны, самолёттарны тыва, орус ийи дылга пассажирлерге чарлап дыңнатсын дээш кайы-даа дылга хала чокка чугаалаар тыва уругларны олуртуп каан. Олары орус дыл билирин көөргедир дээн ышкаш, колдуунда орустап чарлаар. Туразы четсе тывалаар, туралаваза тывалавас. Бо бүгү четпестерни, дугайлут чүве болганынга туттунуптар арга чок болгаш, бистер мөңгүн-тайгажылар дааады эскерер бис. Бо бүгү кажан экижиирил? Чаңгыс айтырывыс-ла ол.

Кара-кыс ДОНГАК.
Ажылчын.

ХООЗУН АAЗААШКЫН

Мээн күш-ажылчы намдарым Сүт-Хөл районда Кара-Чыраа салбырындан (Киров аттыг колхозтан) эгелээн. Колхозка чер ажылынга-даа, а совхоз апаарга, сүт-бараан фермазынга саанчылап ажылдап келдим. 50 харны харлааш, пенсияже үндүм. Мооң мурнунда кажан-даа солунче материал, чүүл-даа биживейн чораан мен. Бо материалды бижиириниче дараазында чүүл албадапты.

Сес оолдуң, беш кыстың незн мен. Совхозумдап бажың алыр дээш чадаштым. Мырыңай он чыл ажып, он бирги чылдың нүүрүнде келдим. Бажың алыр дээш кандыг даргаларга кирбедим дээр. Херээм чогувастаан. Совхозка директорлар хөй удаа солчуп келди. Кижи бүрүзү хоозун аазаашкын кылыр-дыр.

Эрткен 1990 чылдың эгезинде Кара-Чыраа салбырынга чаа бажыңнар туттунуп эгелээн. Совхоз директору П. С. Кара-Салга кирдим. Ийи аал ишти чурттаар бажыңның бир квартиразын алыр болдум. Кажан ол бажыңнар туттуна бергенде, Кара-Чыраа салбырын кооператив кылдыр эде адаан.

Бажыңнарның ажыглалга кире бергенин дыңнай сал-ла, өөрээн сеткилим-биле кырган кижи эгиш-тыныштыг конторага келдим. Меңээ айыткан бажыңга өске кижи, а бирээзинге кооператив даргазы чурттаар болганын хүндүлүг даргаларым дыңнатты. Сагыш-сеткилим өөрүшкүзү дораан-на өжүп калды.

А кооператив даргазы хорадап, «Мээң туттурган бажыным чүве, бир эвес сен олуруп алыр болзуңза, кылган бүгү материалдарны тура тыртып аппаар мен. Хос цемент хааржак артып каар. Аңаа чурттап орар боор-тур сен ийин» деп незинден-даа улуг, кырган мени коргудуп чугаалааш, чүү-даа болбаан дег чорупту.

Колхоз, совхоз тургусчуп, үр чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келдим. Үр чылдарда бараан боол келгештиң, кара дериимни хей черге үндүрүп келгеним ол бе? Оон орнунга ам кээп кырып келгештиң бажың алыр эрге меңде чок болганы ол-ла чоор бе? Кооперативтиң бажыңындан бажың ап алырымга, чон чолдаа бээр бе, азы хем келдее бээр бе? Меңээ хамаарыштыр райкүүскомнуң даргалары, совхозтуң дирекциязы кандыг харыы бээр ир-гиг? Кажан черле чаа бажың алыр мен?

Семис-Кара ОНДАР.
Маадыр-ве.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Назылап кырааш хоочуннарга пенсия тывсырындан эгелээш, партиявыстың, чазаавыстың ада сагыш салыышкынынга өөрүвес арга чок. 1923 чылдың октябрь 5-те Таңдының Көк-Булуңга төрүттүнген мен. 1937-38 чылдарның чайынында ажыттынган чайлаг школазынга үжүк-бижикке өөренип алдым.

Самагалдайның септелге-тудуг участогунга он тос чыл тудугжулап ажылдааш, 1983 чылдың октябрьда пенсияже үнзүмзе-даа, кадыкпылым эки болгаш бо хүннерге чедир тудугжулап ажылдап чор мен. 1968 чылдан бээр Самагалдай суурда туттунуп турар албан черлериниң, чурттаалга бажыңнарында мээң холум дегбээн тудуг чок.

Ол-ла организациямга ам-даа ийи чыл, ажыы-биле чугаалаарга, 70 хар чедир тудугга ажылдаар күзелдиг чордум. Ынчалза-даа эрткен чылдың августан бээр ажылывыска ызырныры берге-дээн. Тудуг материалдары чедишпес, тывылбас. Араай деп материал тыптып кээрге, ону чедип барып алырда транспорт, кывар-чаап материал айтырыы база амыр эвес болган. Ол бүгү айтырыгларны дарый шиитпирлээринче сагыш салыр кижи база чок. Хандырылга, ажылдың тынары, объектиниң хуусаазында дужаары дээш сагыш салыышкыны ындыг кошкак боорга, ажылчыннарның холу салдына бээр. Ол хамаанчок ажылчыннарның ажылдап каан акша-шалыңы база үнместей бээр. Ажылдап турар пенсионерлерниң пенсиязын организациядан алыр кылып каан, ажылдап алган акшавысты-даа, каш пенсиявысты-даа ай-айы-биле албайн баар болдувус.

Чамдык күш-ажылчы коллективтер хоочуннарын хөлчок хүндүткеп көөр чүве-дир, а бисте байдал ындыг эвес. Пенсионер кижи дээш тооксавас. Холу, буду анаа кадыкшыл байдалы ам-даа шыырак кижи пенсионер-ле мен дээш анаа олуртунмас, күш-ажылга чанчыгып калган болгаш, эки туравыс-биле ажылдап, ниитиниң херээнге дамды дег-даа болза, үлүүвүс кииристирер дээн күзеливис-тир. Кады ажылдап турар эжим Депкиш-оол база пенсионер кижи. Бистиң күзеливис болза, коллектив нежигүннерин деңге көрүп бо чылдан эгелеп бүдүрүкчүлүг ажылдаар боор бис деп идегээр бис.

Кара-оол ОЮН.
Тес-Хем район.

БАРААН ЧОК. ЧҮГЕ?

Бистиң улуг, делгем чурттувуста политиктиг, экономиктиг кризистиң болу берген чылдагааны кайгап ханмас кижи-дир мен. Амгы аныяк салгалдың кижизи эвес-тир мен. Дайын соонда чылдардан эгелээш, амга чедир амыдыралды көрүп келдим. Н. С. Хрущёв, Л. И. Брежнев сүтларны бактапла турар-дыр бис. А оларның удуртуп баштап турган үезинде, сактырымга, черле таан чөгенчиг, амгы үеде ышкаш, чедишмес чурттап чорбаан-на-дыр бис. Аъш-чем чедишпес, бараан-сараан төнген деп чүве турбаан. Идик-хеп, аъш-чем хунаажып, садыг-наймаага баскылажып, бот-боттарывысты бак сөглежип турганывысты чоп сагынмас мен. Магазиннерге чигир аймаа төне бээр деп сагышта-даа чок чүве болгай.

Бир-бир бодаарга, хамык фабрика, заводтарны чок кылып каапкан ышкаш кылдыр-даа сагындырар. Таан кайын ындыг боор. Арага бүдүрүп турган заводтарның чамдыызын харын өске продукция кылыр кылдыр эде дерзэн дээр чүве.

Мен бодаарымга, рынок экономиказынче шилчиир деп чүвени ажыглап алгаш, хөй акша-төгериктиг, кажар-оптуг, чиижек, бараан, аъш-чем саарар ажыл-биле харылзаалыг ажылдыг кижилер бүгү-ле чүүлдерни чажырып, магазиннерни куругладып алгаш, оорлап алган бараанннарын «кара» рынокка садып турар деп бодаар мен. Шак ындыг чүүлдүң Тывада барын эрткен чылдың декабрь 26-да «Шын» солунга К. Оюннуң «Чорудуп четтикпейн барган» деп чүүлү бадыткады. Шак ындыг чүүлдерни эң аар кем-херек үүлгедиишкини кылдыр санап, кам-хайыра чок демисселди чорудар херек.

Экономиктиг кем-херек үүлгедип турар кижилер чуртта байдалды нарыыдадып турары ол. Олар коңгүт сырый болгаш делгем харылзаалыг-дыр. Тывадан Грузияже машиналар, тудуг материалдарын сут үндүр сөөртүп турарын бодаарга.

Президент М. С. Горбачев чарлыктарны удаа-дараа үндүрүп, хемчеглерни алырын оралдажып турар-дыр. Ам чүл ынчаш? Кажан кижи бүрүзү бараан, аъш-чем чажырар, оларны аар өртек-биле садар кижилерни сойгалап, оларның-биле демиселди чорудуп эгелээр болза, чүү болур чүве ийик. Дээштиг хемчеглерни ап, маңгыстарны доктаамал азыралга тургуспас ужурлуг бис. Оларның-биле демиселге демивисти кадаалыыар.

Намажап КУУЛАР.
Хандагайты суур.

ЧАРЖЫНЧЫГ-ДЫР

Соок хүннерде ырак районнар чорааш, эгилерим пашкылаар апарган, изиг буска шаптанып, кактыныл алыр бодааш, найысылалдың № 2 чунар-бажыңынга өөм ээзи-биле чедс бердивис. Улус арбын болду. Оочурум чедип кээрге, идик-хеп уштур өрээлге кирип келдим. Бир-ле сазыксыг чыт думчуумга какты — дораан-на хөңнүм баксырай берген. Дедир үнер эвес. бир-тээ чедип келген кижи-даа, изиг бус бодап, өске өрээлдерже ханылап бар чор мен.

Бир-ле үрелик эжикти күш-биле ажыдыптарымга, арыгланыр чер болду: соңгазында дош доңуп калган, ында чуруваан-на дүрзү-хевир чок, дүкпүргү каан, ону та чүге аштап-арыглаваан чүве ийик, чаржынчыг-ла чорду ийин.

Бусталыр өрээлче кире бергеш, бир ажым-биле кемдеп-кергевейн анаа үнүп келгенивиске өөрдүвүс. А ийи аныяк оол бирээзи тавангайынче шопту кирип базып алган, өскези салаазын балыглап алган оон үнүп келдилер. Бусталыр өрээлдиң эжии үрелик, шалалары ирээш, турлугулап калган. Ынчангаш анаа чунган кижилер бичии кадагларга алзыптар чүвези ол.

Найысылалда теп чунар-бажың ындыг чаржынчыг байдалда турда, Кызыл хоорку үскем, оон чагыргазында хөй адырлыг чурттал-га-коммунал ажыл-агыйы кижилер дээш, оларның чаагай чоруу дээш сагыш салбайн турары чөгенчиг-дир. Байдал ындыг турда, муң-муң кызылчыларның негелде, хомудал кылбайн (анаа шуут-ла эригип, чанчыгып калган чоп бе) турарын шуут кайгадым.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Тываның хоорайларында, суурларында болгаш өске-даа чурттакчылыг черлеринде ишчилер дүүн Шагаа байырлалын эрттирген. (Ооң канчаар эрткениниң дугайында репортажты болгаш медээлерни дараазында номерден номчуур силер).

ЧУРУКТА: Шагааны Кызылга байырлап эрттиргени. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧАРЛЫКТЫ ЧУГААЛАШКАН

Февраль 14-те Кремльге ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев чурттуң чогаадыкчы эвилелдериниң удуртукчулары-биле ужурашкан.

ССРЭ Президентизиниң «Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларының социал-экономиктиг камгалалының талазы-биле бирги чергениң сорулгаларының дугайында» культура ажылдакчылары-биле, министерстволар болгаш ведомстволар-биле кады ажылдап кылган Чарлыының төлевилелин чугаалажып көрген. Уран чогаадылга ажылдакчыларының профессионал ажыл-чорудулгазынга байдалдарны тургузарының эргежок чугулазын чогаадыкчы эвилелдерниң удуртукчулары бадыткаан, культурага хамаарышкан хоойлужудулгаларны сайзыраңгайжыдар талазы-биле ажылды уламчылаарының эргежок чугулазынга доктааганнар.

Социал-экономиктиг болгаш политиктиг хөгжүлдениң айтырыгларының талазы-биле ажык дискуссияже чугаа шилчээн. Уран чогаадылганың мөөнкечи болгаш тургузукчу ролюнче, хөй национальдыг чурттуң эде тургустунуушкунунуң үезинде чогаадыкчы эвилелдерниң бүгү кежигүннериниң хөй-ниити ажыл-чорудулгазынче кичээнгей угланган турган.

Ниитилелде болуп турар чорудулгалар дугайында, бир талазында, чааргылга политиказынче бүгү чүүлдерни чууй каптар дээн оралдажыышкыннар, өскезинде — Президентиниң, Дээди Советтиң, Министрлер кабинединиң ажыл-чорудулгазын өш-биле оскээр көргүзер дээн чүткүл бар болуп турар дээрзин келгеннерге М. С. Горбачев тодаргай чугаалаан. Литератураны, уран чүүлдү, культураны идеологтуг чаа диктатка чагыртыр, ниитилелдиң угаан-бодал амыдыралынче политиктиг ыйыдыышкынның субъектилерин солуур дээн чамдык күштерниң чүткүлүн санал бергеннер дүвүрел-биле чугаалап турганнар. Чугаа болза кижиниң эргелериниң, чогаадыкчы ниитиң хостуунуң дугайында болуп турар.

Чуртта байдалды чогумчударының эргеажыктарынга чогаадыкчы интеллигенцияның күжүн боттут ажыглаарының талазы-биле санал-онал солчуушкуну база болган.

Ужуражыышкынга А. В. Васнецов, Ю. П. Гнедовский, Н. Н. Губенко, О. Н. Ефремов, Н. А. Зайцев, А. И. Камшалов, Ю. К. Курпеков, С. В. Михалков, Э. М. Сагалаев, Т. Н. Хренников, Д. Н. Худоназаров олар киришкен болгаш чүве чугаалааннар.

«Рынок харылзааларынче шилчилге үезинде литература болгаш уран чүүл ажылдакчыларының социал-экономиктиг камгалалының талазы-биле бирги чергениң сорулгаларының дугайында» ССРЭ Президентизиниң Чарлыын парлалгага үндүрген.

Чогаадыкчы эвилелдиң төөгү талазы-биле тургустунган онзагай ролюн болгаш чогаалчыларның, чурукчуларның, кинематографистерниң, композиторларның, журналистерниң, архитекторларның, дизайнерлерниң, театр болгаш музыка уран чүүл ажылдакчыларының профессионал ажылынга эргежок чугула экономиктиг байдалдарны тургузары-биле ук Чарлык ёзугаар дараазында хемчеглерни көрген:

ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелин, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелин, ССРЭ-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелин, ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелин, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелин, ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелин, ССРЭ-ниң Кинематографистер эвилелин, ССРЭ-ниң Музыка ажылдакчыларының эвилелин, ССРЭ-ниң Дизайнерлер эвилелин, а ол ышкаш 1991 чылдың январь 1-де байдал-биле ол эвилелдерниң системазында кирип турар бүдүрүлгелерни, каттыжыышкыннарны болгаш каайлыларның бүгү хевирлеринден хостаар.

Үстүнде адаттынган эвилелдерниң бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкыннарының болгаш организацияларының продукциязының ажылының болгаш ачы-дузазының өртээниң үндезин чок өзүлдезин болдурбазы-биле оларның арыг орулгаларының үндүрүг онаалдазын хевээр арттырар, орулганың чоруу хоойлуда көрдүнген эң үстүкү деңнелин ажып турар болза, «Бүдүрүлгелерниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның үндүрүглериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң тодараткан ставказын дүүштүр тыртар.

Ук эвилелдерниң чаа тургустунган бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннары болгаш организациялары 1991 чылда бюджетче үндүрүглер чыылдалар болгаш каайлылар төлээриинден хостаттырар. Республикаларда чогаадыкчы эвилелдерни болгаш организацияларны 1991 чылда үндүрүглерден, чыылдалардан болгаш каайлылардан хостаарын республикаларның Дээди Совиттеринге сүмелээн.

Культура бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга үндүрүг онаар дугайында хостужудулганы сайзыраңгайжыдар дугайында саналды 1991 чылдың ийиги чартынында республикаларның чазактары-биле болгаш чогаадыкчы эвилелдер-биле кады белеткээрин ССРЭ-ниң Сан-хөө министерствозунга, ССРЭ-ниң Культура министерствозунга дааскан.

(СЭТА).

КҮҮСЕТТИНМЕСТЭЭН. ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

«Тыва тудуг» каттыжыышкынның «Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинады Ак-Довурак хоорайда чуртталга болгаш социал-культура тудугларын тударынга үр чылда төлептиг үлүүн киирип келген. Ам бо хүннерде ол коллективте 495 кижи, 278 тудугжулар ажылдап турар. Эрткен ажыл-агый чылында Ак-Довуракка 90 квартираларны, Шагаан-Арыг хоорайга өрт черинин дөрт каът бажыңын ажыглалга киирген.

— Доосланывыс 110 аал ишти чурттаар бажыңның 90 квартираларын, иштинде ресторанның аалчылар бажыңын чайын дужаар. Оон аңгыда, чылыг төвүнүң складтарын, бункерин, галантереязын кылыры, тудугжулар суурунга чер ишти дамчыштыр чылыг суг дамчыдар хоолайлар шөери, асбокартон болгаш шифер бүдүрер цехтиң тудуун керээ чарган организация-биле эмеглежири, бодувустуң бүдүрүлге участогувусту эде дерниири дээн ышкаш өске-даа улуг хемчээлдиг ажылдар планнаттынган — деп, кол инженер Б. Ч. Ооржак төлевилел пыйыгларын көргүзүп, тайылбырлап орду.

Ажылчын болгаш техника күжүн аңгы-аңгы участоктарның 6 бригадаларында хуваатан. Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу Галина Коляда биле Зинаида Салчактың удурткан шеверлекчилери, Хапын-оол Кууларның бызаңчылары, Сүрүң Демир-оолдуң комплекстиг тудугжу бригадазы ай, квартал планнарын доктаамал ажыр күүседип, чарыштың шалыпчы одуруунче кирген. Капитал септелгениң планы 158 хуу, боттарынга чуртталга бажыңнары тудары 6 катап ажыр күүсеттингенин, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү эрткен чылдан бедээнин, бир ажылчынга онааштыр 10 муң 475 рубльди ажылдап, планнааның 111 хуу чедиргенин ында бар сан-чурагайлар тодаргай бадыткаар.

Коллективте ажылдап турар кижилерниң социал байдалын экижидер, мергежилдиг кадрларны белеткээринче кол кичээнгейни салып турар. Чүгле эрткен чылын 54 өг-бүле бажыңнарны алган. Ниити чуртталга черлериниң санын көвүдеткен. Кижилер ажылдап турар тудуглар чанында вагончугаштарны септеп, чылыглап тургускан. Ажылчын хандырылга килдизиниң столовязын иштинде салдынган дериг-херекселдери-биле кады садып алган. Моон соңгаар аңаа аъш-чем белеткелчилерни шилип ап, ажылчыннарын чемгерер. Сүттү, талоннавас, эът аймаан болгаш чамдык ховар продуктуларны чай-чапсар чок ажылдап турар кижилерге садар аңгы өрээлди тускайлаан. Комбинаттың конторазында кызыл-булуңнуң септелгези удавас доостур. Келир үениң ажылчын кадрларын чанында профтехучилищеде керээ-биле белеткеп турар. Ында дашчыларның, шеверлекчилерниң, дуңзаалакчыларның, электриктерниң өөредилге бөлүктерин ажыткан.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир чедир кылдынмаан ажылдарны, четпестерни маңаа база айтыр апаар. Эрткен чылын бүдүрүлгениң кол көргүзүглери болур керээлиг ажылдарның планын 503 муң рубльге, боттарының күжү-биле кылырын 619 муң рубльге чедир күүсетпээн. Бо чурагайларның артында кылдынмаан хөй ажылдар чаштып чыдар. Хожудаашкынының чылдагааны чүдел? Мындыг айтырыг чайгаар-ла салдынып кээр. Эң-не кол шаптыктаашкын—тудуг материалдары-биле багай хандырып келгени. Бажың-балгат тудар туүйбуну Кызыл-Мажалыкта туүйбу кооперативи хандырып шыдавас болганда, Элегес-Аксында, Кызылда заводтардан сөөртүр. Комбинаттың бодунуң 6 автомашиназы сөөртүп четтикпес, а аар чүък чүдүрер машиналарны хөлезилээрге бербес. Үлетпүр-тудуг комбинадының монтаж ажылдары кылырынга дузалажыр «Востоксантехмонтаж», «Сибмонтаж», «Северовостокэлектромонтаж», «Сибтеплоизоляция» болгаш Абаканның монтаж эргелелиниң керээлиг салбырлары тудугларның дужаар хуусаазын узадып, бригадаларның үзүктелиишкин чок ажылдаарынга шаптыктап турар. Эжиктер, соңга рамалары дээн ышкаш материалдарны Кызылдың бажың тудар комбинады, цемент биле демир-бетонну Красноярскиде заводтар, арматураны Байкал артындан «Тыва тудуг» каттыжышкынын дамчыштыр чарган керээзинге дүүштүр норма ёзугаар чорудар. Ону маңаарынга, чедип алырынга хөй халас үе эртер.

«Тыва даг-дүгү» үлетпүр-тудуг комбинадының начальниги В. И. Митюков материалдар-биле хандырып турар бүдүрүлгелерниң чамдызының удуртукчулары-биле ийи талалыг керээлерни чогуур үезинде чарып албааны, кады ажылдап турар инженер-техниктиг ажылдакчылары-биле дугуржуушкааны, аңаа үнер чарыгдалдарны, алза чогуур янзы-бүрү тудуг материалдарының тодаргай санаашкынын кылбааны окта таарышпас. Думчукка тулганда бызаа сугжу дижири ышкаш, ам ындай-бээр чоруп, девидеп эгелээн. Рынок экономиказынче шилчиириниң үезинде удуртукчу кижи кылыр дээн ажылын бащ удур планнап алган, керээлер, дугуржулгалар столунуң кырында белен чыдар ужурлуг.

Кадрлар-биле хандырылга, оларның ажылынга хамаарылгазы, күш-ажылдың сагылга-чурумү салдынган оруулгаларны күүседиринге кол салдарны чедирер. Начальниктиң кадрлар талазы-биле оралакчызы Ч. С. Сагаачиниң кабинединге кирген, бо дугайында чугаалажырымга, байдал, шынап-ла, дүвүреңчиг болган. Тудугларга ам-даа 102 ажылчын херек. Чүгле эрткен чылда кадрларның үнер-кирер чоруу 34.3 хуу четкен. Күш-ажылдың сагылга-чуруму багай. Коллективтен 101 кижи ажыл шактарын үскен. Чидирген кижи хүннериниң саны 738 болган. Эзириктер сергедир черже 89 кижи кирген. Хөй удаа ажыл шагын үзүп, арага-дарыже суңдулааны дээш 33 кижи үндүрткен. Бо чижектер коллективте кижизидилге ажылын суларатканын херечилээр.

Комбинаттың администрациязы партия, хөй-ниити организацияларга даянып тургаш, четпестерни чайладып, долу күш-биле ажылдаары негеттинип келген. Рынок экономиказынче шилчип кирип турар нарын болгаш берге үеде шак ынчаар ажылдааш, орулга киирип ап, амыдырап чурттаары берге.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

РЫНОК болгаш АМЫДЫРАЛ

Үлежип чадап туруп берген

Эвээш-биче бараан-сараан аймаан канчаар чедиштирерил? Моон соңгаар кайыын аъш-чем болгаш үлетпүр бараанңары алырыл? Бо айтырыглар чоокта чаа республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң садыг хандырылгазының дугайында чугаалашкан хуралының киржикчилериниң кичээнгейин хаара тудкан. Айтырыгны бөдүүнчүдерге, чурттуң экономиказының кандыг байдалдыы кижилерниң ишти-хырнын дамчыштыр, эктин дуглаар хепсинин болгаш бажың-балгадынга салыр эт-херекселин таварыштыр билдинер.

Садыг аймааның баартыктары куруглаан тудум, кижилерниң күзел-чүткүлүнүң кызыгаарлары чүгле чаңгыс угже — чүнү ижер-чиирил, чүнү хептенирил, чүнү эт-септенирил деп айтырыгларже углай мөөнеттине бээри чугаажок.

Ам хүн бүрүдеги амыдыралывысты бодаарывыска, кижилер бүгү-ле күжениишкиннерин, үе-шагын кандыг-даа болза бараанар (херектиг, херекчок-даа чүвени) садып алырынче чарыгдап, магазиннер кезип маңнажып-ла чоруур ышкаш кылдыр сагындырар апарган. Бир-бир кээргенчиг-даа, каттырынчыг-даа.

Хуралга дыңнадыг кылган садыг министри П. Н. Ходыревтиң болгаш Респотребсоюз даргазы Х. Д. Моңгуштуң бадыткааны-биле алырга, бо черлерниң бүгү-ле сагыш човаашкынны өрү-куду чоруп тургаш, чурттуң бараан бүдүрүкчүлери-биле керээ чарарынче угланган болуп турар. Оларның бараан аймаан элбедир дээш ап чорудуп турар хемчеглерин маңаа адап, санап канчаар. Хереглекчилерге кол чүве —садыг баартыктарынга бараан-сарааннын кестүп келири, ону улуг шүүделчокка садып алыры. Че харын. Садыг министерствозу болгаш Респотребсоюз бүгү-ле бар-чок ажылдакчыларын ындай-бээр шапкынчыладып тургаш, өскелерниң бүдүрүп каан продукциязын «алды арга, беш мегe»-биле алыр кылдыр дугуржуп каар дижик. Бо дээрге херектиң чүгле чартыы бүткени олдур. Амгы үеде ол керээлерни чарып алырының түвектиин чугаалааш-даа канчаар. Чижээ, дуу таланың улузу дораан-на «Боттарыңар чүнү бээр силер?» деп удур айтырар. Оон кедерезе, орнунга үнелиг чиг эт негээр. Мурнунда шупту чүве күрүне чагыын таварыштыр чайгаар чоруп турган болза, ам бүдүрген продукцияның артыкшылын көөр, азы чүгле орулга-ажык тывырынче чүткүүр хөөн тывылган. Чагыкчылар ам ёзулуг-ла диленикчилерниң ролюнче кирген. А диленири, колданыры дег дорамчылалдыг рольду күүседири кымга таптыг деп! Ол ынчап чораан, тып алган бараан-сарааны киир сөөртүп алыры—база улуг айтырыг.

Хонук-оол Доржуевич бир мындыг чижекти чугаалады. Суук үстү чугаалажып тып алырга, ону улуг цистерна-биле Абаканга экээр. Ону бээр ол хевээр сөөртүр харык бар эвес, үстү ол улуг савадан доскаарларже кудар (сордурар) апаар. А ол доскаарларны кайыын алырыл, ону кым чуп аштап арыглаарыл, санитарлыг негелде ёзугаар ооң аштаттынганын кым хынаарыл? Бараан чүдүрген вагоннарның үр тудуп турар эвес (оон башка торгаал четчир-ле), бараанны дүрген үндүр сөөртүр болгай. Чаңгыс бөдүүн чижекти долгандыр бодап кээрге, ол хире нарындыр.

База бир чаргылыг нарын айтырыг —ынчап түреп чораш, тыптынып алган бараан-сарааны республиканың чонунга канчап чедиштирерил? Хомудал чок кылдыр үлээри дег берге үүле бар бе? Ооң түңнелинде бөдүүн кижи хилегге таварышпазы-биле үлээшкин айтырын онза кичээнгейге алыры чугула. Шын эвес үлелгениң ужун чеже-даа чөрүлдээ, хомудал, каразыг үнүп болур. «Савыяа тоннарны чүгле даргалар кедип чоруур» дээн ышкаш артыктажыг ынчан тыптыр.

Үлелге айтырыын долгандыр Министрлер Чөвүлелиниң хуралынга элээн чугаа болган. Ону дыңнап олура, Респотребсоюзтуң даргазы Х. Д. Моңгуштуң көдүрүп турар айтырыын дарый эде көөрү чугула-дыр деп чөптүг чоруктуң сеткиишкинин кижиңи чайгаар-ла дүвүреди бээр болду. Херектиң ужуру —хоорай биле көдээниң аразында дең эвес үлелгеде. Бодуунуң-биле чугаалаарга, келген бараанның улуг кезии Кызыл болгаш Сарыг-Сеп, Ак-Довурак, Туран, Хову-Аксы дээн ышкаш черлерже барып турар. А арткан кезээ районнарның кызамдактадып турары. шынап-ла, чүге-даа чүүлдешпес. Бистиң чемгерикчилеривисти ынчаар алалаарын моон соңгаар канчап-даа болдурбас, турган частырыгны эдер апаар.

Оон аңгыда база бир сагышсыранчыг факт —республиканың бодунуң бүдүрүп турар продукциязының эвээжи. Чеченчидип чугаалаарга, алдын-мөңгүн кырында кылаштажып турган-даа, ону кодуруп чыып алырын билбезивис кончуг. Бистиң республикада үнелиг чиг эт четчири-биле бар, а ону болбаазырадып, бараан кылдыр хуулдурар талазы-биле чалгаавысты болгаш шимченгир эвезивисти миннир апаар бис. Хейлиг суг, колбаса, эът ыштаарының, кондитер кылыгларының, алгы-кеш эттээриниң, национал хеп даараарының ийи-чаңгыс цехтери бар-даа болза, ол дээрге хову черде ходуйган ыяш дег эвээш, чаржынчыг чүве ышкажыл. Удавас Шагаан-Арыгга карамель бүдүрер бичии цех ажыттынар. Ындыг хевирлиг биче бүдүрүлгелерни көдээге дүрген сайзырадыры — рынок үезинде ёзулуг-ла перспективтиг үүле болбайн аан. Ындыг турбуже, кажан-чежен кавыңгыр-тывыңгыр, эрес, кежээ апаар улус ийик бис: ону чүгле бурган билир. Катка чокка чугаалаар чүве болза, ол бүгүнү ажыл-агый удуртукчулары углаар-баштаар, организастаар ужурлуг. Ындыг турбуже, үстүнче көрүп чанчыкканывыс шуут аарыг болган чүве-дир ийин.

Түңнел орнунга бараан-сарааны бүдүрүп кылырының орнунга ону үлежип чадап туруп берген-дир бис деп муңгаранчыг бодалды чугаалаксадым. Кижи бүрүзү ажылынга, бодунуң хамаарышкан участогунга ак сеткилдиг, чогаадыкчы ажылдаар болза, элбекшил дүрген чедип кээп, амыдыралывыс сегерээр деп бөдүүн шынны база катап сагындырыксаар ийик мен.

Надежда ЭРГЕП.

БИЧИИ ЦЕХТЕРДЕН АЖЫТСА

Рынокче шилчилге үезиниң планын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының элчег чок бешки сессиязынга чугаалашты. Сессияга бо талазы-биле кылган илеткелди солуннарга парлаан соонда кончуг кичээнгейлиг таныжып көрдүм. Сессияның материалдары-биле таныжып оргаш, бажымга мындыг бодал кирип келди. Республиканың улус ажыл-агыйы рынокче шилчилгениң тепиигжии теп алган турар чүве болганда, бо айтырыг үениң негелдези апарган. Район, ажыл-агый, бүдүрүлге бүрүзү рынокче кирип турар болганда, Тожу районуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында бодал бажымга кирип келди. Чоокта чаа Тожу район чордум. Ол районга чоруп тургаш, мындыг түңнелге келген мен.

Ыраккы Тожунуң чонунуң амыдырал-чуртталгазының, ажыл-ижиниң, оон бойдузунуң, аң-меңниниң, балык-байлаңының дугайында республика солуннары удаа-дараа бижип келди. Бойдус камгалалының талазы-биле эки, багай-даа чүүлдерни солуннарга парлады. Ол чүүлдерге бүрүнү-биле каттыжып турар мен. Ынчалза-даа бодумнуң бодалдарымны база илередикседим.

Тожунуң үндезин чону шаг-шаандан бээр тайга-таңдызындан аңнап-меңнеп, кат-чимизин чыып, балык-байланы-биле амыдырап чораан болгай. Олар чүгле өйлеп алыр. Ынчангаш олар төрээн чериниң каас-чараш бойдузун кончуг хумагалыг ажыглап келгенин билир бис. Ындыг буянныг чорукту оларның үре-төлгүзүнден ада-өгбелери бижиттинмээн тайга дүрүмү кылдыр боттарының салгалдарынга арттырып каан чараш чаңчылы кылдыр билир мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тожунуң үндезин чурттакчылары аңныыр сезонунда бригадалар бооп алгаш, улуг өртек үнелиг «чымчак алдынны» күрүнеге хөйү-биле дужаап, колхозунга улуг орулганы киирип турду. Шак ындыг аңчы бригадаларга колхозчу херээжен аңчылар безин тергиидеп турду. Оларның иштинден дыка хөй херээжен аңчылар чазактың орден-хавыязы-биле шаңнатты. Тожунуң сураглыг аңчызы чораан Даржаа Эрестол Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры болду.

Республикага аңныыр-тывыш ажыл-агыйының эргелели тургустунган соонда кооперацияның аңныыр-тывыш ажыл-агыйы, Сыстыг-Хемниң аңныыр-тывыш ажыл-агыйы дээш-ле чүзүн-баазын аңныыр-тывыш ажыл-агыйлары тыптып келди. Күрүне актызын ёзугаар районнуң совхозтарынга быжыглап берген эң байлак черлерин ол ажыл-агыйларга берипти. Ол ышкаш Үстүү-Енисейниң балык заводунга Тожунуң девискээринге хамаарыжыр хөлдерни база берипкен. Хөй аң-меңниг, балык-байлаңныг черлерни үстүнде адааным черлерге берипкен соонда «Тоора-Хем», «Май 1» совхозтарының ажыл-ишчилериниң бо черлерден аңнаар, тоорук-таар, каттаар эргези казыттынган. Аңын-меңин өлүргеш, кат-чимизин чыгташ, совхозтарның өмүнээзинден олар күрүнеге чүге дужаап болбас деп? Бо бүгүнүң түңнелинде районнуң совхозтарында ажыл чок кижилерниң саны көвүдеп эгелээн. Оон-биле чергелештир аңныыр ажыл-агыйындан, кат, тооруктан совхозтар орулга киирип алыр арга чок апарган. Балыктаар хөлдерден олча-ажык база киирип албастаан.

Районнуң совхозтарының бир кол ажылы — ивы мал. Чаа тургустунган аңныыр-тывыш ажыл-агыйларынга совхозтар девискээринден ивы одарлыг тайгаларны берипкен соонда, ивижилерни ол черлерден ойладып эгелээн. Аң-мең аразынга өскен малчыннарны ол девискээрден аңнатпас, балыктатпас, ивы одарладырын чөпшээревеске хөөкүй тожулар ам кайнаар баарыл? Ивижилер совхозтарга арттырып берген кызаа девискээрде борастанып чурттап чоруурдур.

Тожунуң ийи совхозу республиканың өске районнарынга көөрде, тараа тарыыр эвес. Ол ийи совхозта каттышкаш, 11 муң ажыг ивы, 6 муң хой, өшкү, 1300 мыйыстыг бода мал болгаш 869 чылгы бар. Мынчап кээрге, дузалал ажыл-агыйын болгаш чер ажылын сайзыратпас болза, рынокче шилчилге үезинде канчап чурттап, амыдыраарыл?

Тожуга чордум. Ол районга чоруп тургаш, мындыг түңнелге келдим.

Районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин быжыктырып сайзырадыр дизе, дузалал ажыл-агый болур аңныыр-тывыш ажылын сайзырадыры чугула. Оон-биле чергелештир тоорук, кат-чимис чыып, оон янзы-бүрү хевириниң чемин белеткеп болур арга бар-дыр. Кызылдың пиво заводунга келгеш, каттан амданныг суксун кылырын түс черниң чурттакчылары чүге өөренип ап болбас деп? Ынчангаш совхозтар төптеринге бичии цехтерни ажыдып ап-даа болгай-ла. Балык-байланны ыштап тургаш, садыглаза чүге орулга киирип ап болбас деп?

Мээң бо үстүнде бодалдарымны амыдыралга боттандырар мурнунда районнуң улус депутаттарының көдээ Советтери ук совхозтарның аңныыр-тывыш ажыл-агыйларында берипкен черлерин, одар-белчиирлерин, балыктыг хөлдерин ёзулуг ээлеринге дедир эгидип бээр дугайында айтырыгны чогуур органнарның мурнунга тургузуп, чоннуң үнүн дыңнаар үе келген. Аңныыр-тывыш ажыл-агыйларын дужургеш, шаанда тургаан дег районга белеткел конторазын катап тургузуп ап болур арга база бар-дыр. Оон ыңай совхозтар боттары аңныыр ажыл-агыйлары-биле болгаш балык заводу-биле аңнаар, балыктаар керээни чарып алгаш, боттары аңнаар, балыктаар бригадаларны организастап база болгай-ла. Дөртен-беш чылдар бурунгаар районнуң колхозтары белеткел конторазынга 120-130 тонна сайлап каан тоорукту канчап дужаап турган деп? Ол база-ла акша-дыр, рынокче шилчилгениң бир хевири-дир.

Мээң бо көдүрүп турар айтырыымны районнуң чер-чер Советтериниң күүскомнары, оларның улус депутаттары өөренип көргеш, бир шиидип тывар боор дээрзинге бүзүрээп турар мен.

Хураган-оол ЧЫМБА.

ШУПТУ БИЛЗИН

«Шын» солуннуң эрткен чылдың декабрь 30-де үнген номеринде М. Оюннуң «Ховар бараанннар каяа чыткан деп?» эгелиг чүүлүн номчааш, мону биживес аргам чок болду. Ону номчаан бүгү кижилерниң сагыш-сеткили база мээңии ышкаш шак ынчаар дүвүрээн боор. Күрүнени Родионова ышкаш шак ынчаар оорлап кээр болза, чүү артар боор. Ынчангаш садыгларда бараан-сараанннарның чок бооп турары-даа ында. Бис ышкаш бөдүүн, кара ажылчыннарның чүнү кедип, чүнү чип чорууурувус билдингир болгай. Осипова, Тихонова ышкаш чамдык кижилер бараанннарны чажырып, ажыттап турда, бистер оларның мегелеп, карак чаап арттырып каан «сартыын» четтирер дээш хүнзедир оочурлап, алгыжып, бактажып турарывыс мегe эвес болгай.

Бистер шак ынчаар борастанып, хүнден хүнче амыдыраарын кызып, ажы-төлүвүске чем тыппайн чорувуста, чамдык хамаатыларның гаражтарынга, кладовкаларынга чүнү-даа оптуг арга-биле тыпкаш, үүжелеп алыры таарыжыр бе?

Шак ындыг хоптак-чазый кижилерни, кижилер дээр-даа аргажок, маңгыстар дизе кандыг боор. кандыг-даа өршээл турбас ужурлуг. Оларның ол бужар үүлгедиглерни бүгү чон билзин. Ынчангаш солунга үнген ук чүүлдү очулдургаш, төп солуннарга база чырытса кандыг боор.

У. МОНГУШ. Чадаана хоорай.

ЧАҢГЫС ДЕМНИГ ХӨДЕЛИР

Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер дугайында айтырыгны Кызыл районнуң партия-ажыл-агый активиниң хуралынга чугаалашкан. РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкомунуң секретары А. Ш. Түлүш аңаа бо талазы-биле илеткелди кылгаш, районда кем-херек үүлгедиишкиниң байдалынга ханы анализти берген.

Кем-херек үүлгедир чорук чүге өзүп турарының чылдагааннарын хуралга тодарадып, ону болдурбас дээш кандыг эң-не шиитпирлиг, дээштиг хемчеглер алырын, ажылдар чорударын чугаалажып алган. Бирги ээлчегде, ажылчы чоннуң, ылангыя аныяктарның ажылдаарынга, чурттаарынга, хостуг үезин чөптүг эрттирериңге таарымчалыг байдалдарны совет, профэвилел, ажыл-агый органнары тургуспайн турарын чөптүг-биле шүгүмчүлээн. Оон аңгыда, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылды партия организациялары, Советтер сулараткан. Ылангыя ажыл чоктарны, ортумак школа доосканнарны, шериг албанындан халашканнарны, [illegible] чанып келгеннерни ажылга тургузар чогуур хемчеглер албаан. оорлаарынга, кем-херек үүлгедиринге, арагалаарынга суңдулуглар-биле ажыл кошкак болуп турар. Ол ышкаш кем-херек үүлгеткен кижилер туттурза-даа, оларны шиитпес, аңаа салыптар таварылгалар бар. Арагалаашкынның хоразының дугайында хоойлу-дүрүм пропагандазы чон ортузунда багай. Школачылар ортузунда өөредилге-кижизидилге ажылы суларап. Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди чорудар милиция ажылдакчылары-биле ажылды партия райкому, райкүүском кошкак чорудуп турар. Оларның ажылдан үнер-кирер чоруу хөй болуп артпышаан, чурттаар бажыңы-биле хандырбайн келген. Районнуң күш-ажылчы коллективтеринде эки туралның улусчу дружиналары колдуунда ажылдавайн турар. Актив хуралынга илереткен үстүнде адаан болгаш өске-даа четпестериниң уржуу-биле кем-херек үүлгедир чорук-биле демисел негелдеге четпес болганындан оларның саны көвүдеп орарын демдеглээн.

Кем-херек кылган кижини тудуп алгаш, аңаа салыптар. Оон амдажааш база бир херек үүлгедип каарга, ону тудуп хоругдаваазын хуралга санал берген каш-даа кижи чугаалаан. Кара-Хаак суурда Александр Шагдыр каш удаа кем-херек үүлеткеш, туттурган, ону бо хүннерге чедир кандыг-даа хемчег албаан. Шак ындыг четпес ажыл чамдык оорларга, хулиганнарга, арагачыларга деткимче болуп турарын айыткаш, ону үндезини-биле болдурбазын айыткан. Кым-даа оорлаар, кем-херек үүлгедир, арагалаар болза, хоойлу-дүрүм ёзугаар эң-не шынныгы хемчег алырын негээн.

Актив хуралынга он үш кижи санал берген. оларның хөй нуруузу мал оорлары-биле демиселди күштелдирерин чугулага көрген. Бо талазы-биле ажылды райкүүскомнуң иштики херектер килдизи, суурларда милицияның участок төлээлери багай чорудуп турар. Болган болуушкунну чүгле дыңнап, бижип алыр боордан өске, истелге ажылын эки чорутпайн турар. Оон аңгыда районда телефон харылзаазы кончуг багай. Кандыг-бир кем-херек үүлгедиишкини аас аарыг-аржык болганда ону чогуур черлерге дүрген дыңнадыр аргажок болуп турар.

Кем-херек үүлгедир чорукка удур демиселди партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый, административтиг органнар, хөй-ниити организациялары бир демниг ажылдаары багай эвес түңнелдин бээрин амыдырал көргүскен. Ындыг турбуже, бо ажыл-чорудулга негелдеге четпес болуп турар. Сөөлгү үеде бүдүрүлгелерде, организацияларда эки туралның улусчу дружиналарының колдуу дежурныйлаашкынче үнместээн, партия райкомунуң коллективи бо ажылды суларатканын база айыткан. Эң эки дружинниктерге материалдыг болгаш моральдыг шаңналдарны тывыспайн турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң ийиги секретары А. И. Ванжа актив хуралының ажылынга киржип, чүве чугаалаан. Кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирер дээш районнуң партия организациязы моон соңгаар кандыг хемчеглерни ап чорударының айтырыглары ол доктааган.

Актив хуралы партия-совет ажыл-агый органнарының бүгү күжүн кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселче угландырып, бо талазы-биле тодаргай чүнү кылырын дугуржуп алган.

Бүгү чоннуң бадылаашкынын (ССРЭ референдумун) эрттирер дугайында дыңнадыгны актив хуралынга партия райкомунуң бирги секретары Б. С. Шыырап кылган. ССР Эвилелин арттырарының дугайында бүгү чоннуң бадылаашкынының ужур-дузазының улуун, орта белеткел ажылдарын, ылангыя чон ортузунга чорудар хемчеглерниң дугайында чугаалап берген. Актив хуралының киржикчилери бо чугула хемчегни чогуур деңнелге эрттирер дээш ажылдаарын хүлээнген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТООРА-ХЕМ СУУР

Сүт кухнязында

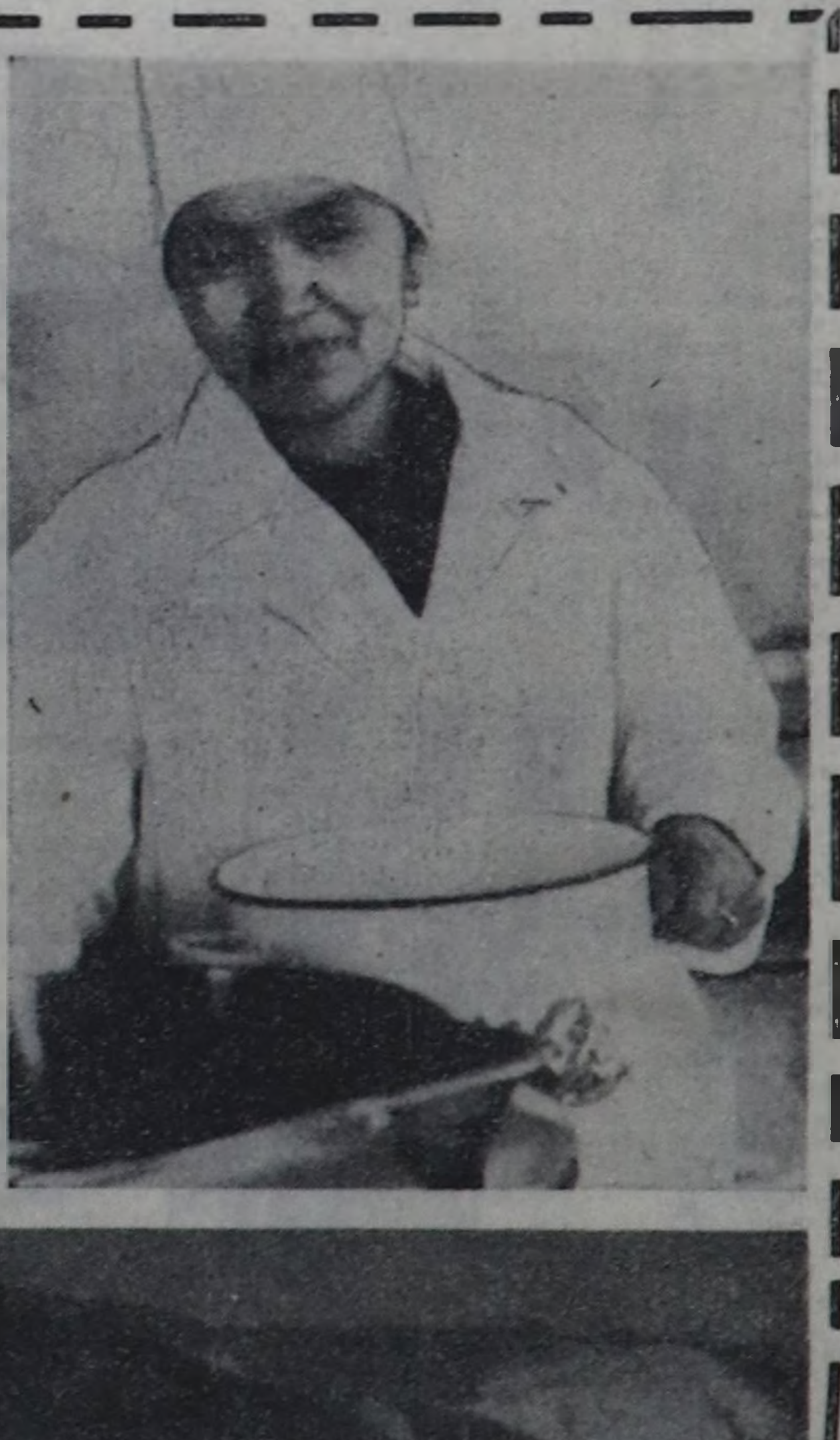

Тоора-Хем суурда уругларның сүт кухнязы чылдың кайы-даа үелеринде доктаамал ажылдап, бичии уругларга сүттен кылган янзы-бүрү чемнерни таарыштыр, амданныг кылдыр белеткеп турар. Бо хүннерде кухняның ажылдакчылары 150 чаш уругларга болгаш эмнелгеде кадыы багай чаштарга диеталыг эвээш эвес чемни кылып турар. Ам ында 80-100 литр хире сүт кирип турар. Кухняның ажылдакчылары кышкы үеде садыг-магазинден келген холуксаалыг чемни база янзы-бүрү соктарны ажыглап, сүттү болбаазырадып, кефирни, творогту кылып турар.

Коммунист Дарый Серен-Чимитовна Ачыты ында он беш чыл ажыг үеде ак сеткилдиг ажылдап, чонунга мактадып келген. Оон кылган амданныг чеминге өскен чаштарның чамдыызы ам школаны доозар деп турар.

ЧУРУКТАРДА: уругларның сүт кухнязының эргелекчизи Д. С. Ачыты; кышкы Тоора-Хем суур.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

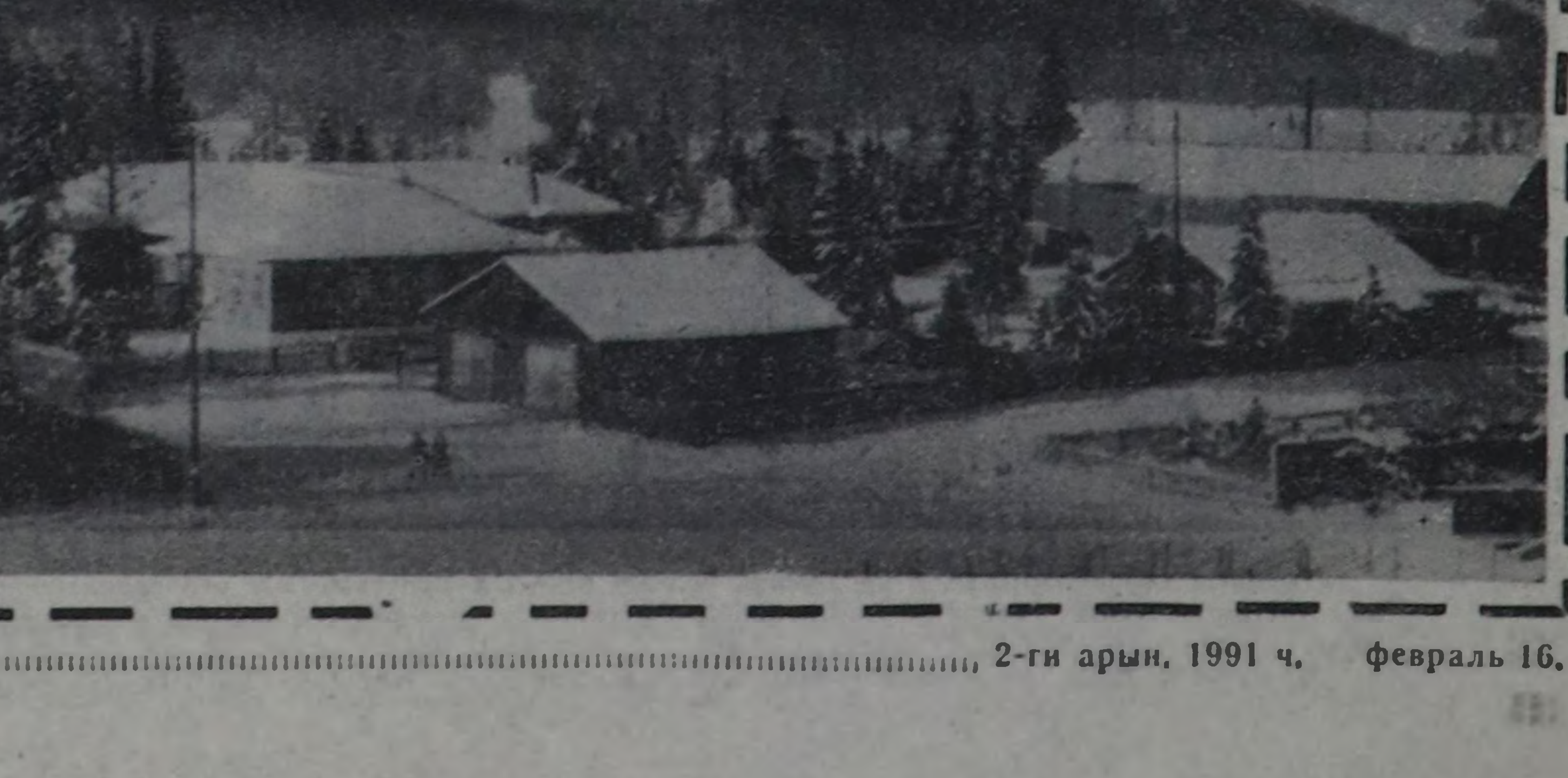

ӨСКЕЛЕРНИҢ ДЕТКИМЧЕЗИ-БИЛЕ

Эрткен чылын мал продуктуларын бүдүрер болгаш ону күрүнеге садар талазы-биле районнарның чарыжынга мөңгүн-тайгажылар бирги черни алган. Ол дээрге малчыннарның болгаш ажыл-агый удуртукчуларының, зоовестспециалистерниң, харын мырыңай районнуң бүгү ажыл-ишчилериниң чедиишкини-дир. Чүге дизе Мугур-Аксы, Кызыл-Тайга суурларның коллективтери мал чеми белеткээринге, одек-кержең казып аштаарынга, дүк кыргылдазынга, малдың чаш төлүн ажаап азырааарынга массалыы-биле идепкейлиг киржип келген. Шээр мал төрүп турда, тус-тус коллективтерниң төлээлери сакманчылаар чаңчылдыг.

1990 чылда Мөңгүн-Тайгага агаар-бойдустуң байдалы берге болза-даа, ажылчыннар аңаа сылдап, чарбыттынып олурбааннар. Оон түңнелинде пландан ажыр 380 центнер эътти, 65 центнер сүттү, 15 центнер дүктү күрүнеге дужааган. Ол ышкаш малдың ниити баш санын көвүдеткен, өлүп хораар чоруун кызырган.

Ийи ажыл-агыйның өске совхозтардан ылгалдыы чүл дизе, олар күрүнеге тергиин семис, ортумактан өрү деңгилделиг малды дужаап турар. Арт-сын ажыр малды сүрер-даа болза, шынары эки боор турары черле мактанчыг. Чижээ, ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг база «Мөген-Бүрен» совхозтарының 1990 чылда саткан шээр малының 96-97 хуузу дээди семис база ортумактан өрү деңгилделиг болган. Бо дээрге аажок улуг курлавыр-дыр. Ындыг арга-биле малдың баш санын камгалап ап, артык орулганы киирип ап болур. А Улуг-Хем, Каа-Хем, Кызыл районнарда бо талазы-биле байдал көңгүс өске-ле болгай. Мөңгүн-Тайгада шээр малдың 8 бригадазы бар. Оларның үжү 100-тен 80-ден хөй хураганнарны алган, дүктү бүдүрер база садар даалгаларын оранчок ажыр боттандырган. Мал бажын өстүрген. Ындыгларга Мөген-Бүренде Данил Хертектиң удуртканы Шегетей, ССР Эвилелиниң 60

Мөңгүн-Тайга мал продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын күүсеткен республикада кара чаңгыс район

чылы аттыг совхозта Хаттыг-оол Салчактың удуртканы Мугур база Кара-Ховуда Саая Назын-оолдуң бригадалары республикада мурнакчыларга санадыр.

Эрткен чылын районда 23 хойжу 100 хойдан 85-тен хөй хураганнарны доруктургаш дужааган. Сураглыг малчыннар Чүтпур-оол Тарын-Базыр, Сарыг-оол Сагаан, Маадыр-оол Намзын олар-биле чергелештир Родион Доңгак дээн ышкаш шалыпчы аныяктар база тыптып келген. Оларның көргүзүү 100 хойдан 102 хураган, бир хойдан 1,9 килограмм дүк. Сарлыкчылар база эки ажылдаан: ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг ажыл-агыйда Алексей Кула, Дастан Сарыг-оолдуң Барлык база Тоолайлыг, а Мөген-Бүренден Иван Иргиттиң Телик-Оюк бригадаларының ат-сураа республикада калбарган. Шынап-ла, 100 сарлыктан 86-87 бызаа алыры ындыг-ла белен эвес. Ол ышкаш сарлыкчылардан 7 малчын өг-бүле төрүүр 100 сарлыындан 85-тен хөй бызааларны алган. А Иргит Өлчей, Владимир Даржаа олар төрүүр сарлык бүрүзүнге онаажтыр бызааны камгалап алган. Чылгычыларның көргүзүглери база эки.

Өске районнарга бодаарга, Мөңгүн-Тайгада мал чеми белеткээр арга дыка берге. Ынчангаш ийи ажыл-агыйның чылдың-на өске районнарның девискээрлеринден 1500 тонна сигенни садып, боттары-даа белеткеп алган. Район девискээринден 500 тонна четкен. Эң ылаңгыя оларга «Алдан-Маадыр», «Бай-Тал» база Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозтар дыка дузалашкан, сиген кезер черни чөпшээрээннер.

Бо хүннерде Ак-Чыраадан мөңгүн-тайгажылар тус-тузунда 560-780 тонна хыыргыышты белеткеп алкан. Ону удур-ла сөөртүп ап турар.

Мөңгүн-Тайганың малчыннары депшилгелиг аргаларны калбаа-биле ажыглап турар. Аренда керээзинде 102 малчын бар, оларда 13 муң ажыг малды бижыглаан.

Амгы үеде районда мал кыштаглаашкыны, хой ооллаашкыны чоруп турар. Малчыннар ыштып, частың кадыг-дошкунун билир. 1990 чылдың түңнели-биле, Мөңгүн-Тайга мал продуктуларын бүдүрерин болгаш садарын күүсеткен республикада кара чаңгыс район ол.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелдиң килдис начальниги.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

ФЕВРАЛЬ 4—11 ХҮННЕРИНДЕ ИШТИКИ ХЕРЕКТЕР КИЛДИСТЕРИНГЕ КИРГЕН ДЫҢНАДЫГЛАР, МЕДЭЭЛЕР ЧҮНҮ ЧУГААЛАП ТУРАРЫЛ?

Февраль 7-де республика эмнелгезинге 21 шак үезинде хоорайның Лопсаңчап кудумчузунда 125/1 бажыңдан 46 харлыг Лидия Ткачны эккеп чыттырган. Ол медерелин оскунган турган, аар кемдээн, бертинген. Баштайгы истелгеден алгаш көөрге, тайылбыр мындыг боор турар: ол бажыңга таныштары-биле арагалаан, маргыжып, чогуш үнгениниң түңнелинде, үш дугаар каътта соңгадан ону үндүр октапкан.

Чадаана хоорайда район эмнелгезинге боо-биле балыглаткан 25 харлыг Дмитрий Ондар биле кайда-даа ажылдавайн турар Милан Куулар оларны Шемиден февраль 6-да 22 шак үезинде эккелген. Кайызы-даа эзирик. Хулиган халдаашкындан камгаланган. Шеми суурда магазин таңныылы Б. Куулар оларны балыглаан.

Чөөн-Хемчик районда Чыраа-Бажы суурдан ыраак эвесте хову бригадазынга февраль 8-те өлүрүүшкүн болган. Ол база арага ишкени-биле холбашкан. 49 харлыг А. Саинни балды-биле бажынче соп, амы-тынындан чарган. Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчызы таңныыл К. Доңгак туттурган. Ол-ла хүн 15 шак үезинде Хову-Аксы суурнуң эмнелгезинге Юбилейная кудумчузунда 5 дугаар бажыңдан чүрек дужуунче бижек-биле балыглаткан Р. Ооржакты эккелген. Бажыңынга кадаңы ону балыглаан боор турар.

Өвүр районнуң төвү Хандагайты суурга күштээшкин дээш чеди кижи туттурган. Оларның бежи 14-14 харлыг назы четпээннер.

Чадаана АТБ-зинге хамааржыр «ЛАЗ-652» 07-42 ТВА дугаарлыг пассажирлер автобузун башкарып чораан Геннадий Саая Бора-Тайга — Сүт-Хөл оруунга автобусту эзирик башкарып шыдавайн барганындан, транспорт озал-ондаа болган. Үш пассажир аар кемдээн.

Ол-ла хүн «Москвич-412» машинаны башкарып чораан Николай Куулар дээрзи Хандагайты — Солчур автоорукка, эрги бензин кудээр чер чоогунга ийи эр кижиниң кырынче халыда берген. Когараан кижилер ол-ла черинге өлген. Чолаачы эзирик болган. Истелге чоруп турар.

Эрзин райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары Бай-Даг, Мөрен суурларда магазин ажылдакчылары О. Д.-С. Баадыр, С. С. Өлзей оларның 300 ажыг рубльдиң хөвар бараанларын чажырып алгаш турганын илереткен.

Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 2 «а» дугаар бажыңның № 81 квартиразынче форточка дамчыптыр киргеш, 400 ажыг рубль түңнүг эт-септи оорлаан. Бай-Хаак суурнуң чурттакчызы ажыл чок 20 харлыг Андрей Оюн туттурган.

Мария КУЗЬМИНА.

(Уланчызы. Эгези №№ 27-29 «Шында»).

АРН-ның IX Улуг хуралы (1932) дараазында революцияны хүлээп алган: «Тываның база Моолдуң капиталистиг эвес оруктап хөгжүлдези пролетар диктатуразының чурту-биле, тиилеп турар социализмниң системазы-биле эът-ханындан адырылбас тудуш. ССРЭ-ге удур империалистерниң кандыг-даа чепсектиг шериг халдаашкыны революстуг Тыва база Моолга удур, ук чурттарның капиталистиг эвес оруктап хөгжүлдезинге удур, Тываны база Моолду эжелеп кулданыр сорулгалыг чүткүлүг болур тур.

Аңгы дайзыннары — феодалдарга, байларга, ламаларга база кулактарга хамаарыштыр, япон эжелекчилерниң иштики курлавыры болур бо идегеттерге хамаарыштыр серемчилелди күштелдирбишаан, оларның удурланыышкынын шиитпирлиг үзе шаппышаан, нам болза көдээге массалыг ажылды калбартыр, ажылчы арат массаларны Коминтернниң лозуңнарын долгандыр каттыштырар, ССРЭ-ни, Совет кыдатты, МАР-ны, Тываның тускай догуннаан чоруун камгалаар демиселче эвилелдээр апаар».

Феодалдар, ламалар-биле чергелештир кара байлар, кулактарны империалистерниң агентилери, «япон дайынзырактарның курлавыры» деп IX Улуг хуралдың шиитпири чүгле капиталистиг эвес хөгжүлдениң социал-экономиктиг бүдүжүнге, сорулгазынга дүүшпейн турган эвес, харын кедизи барып калбарар репрессияны теория талазы-биле баш удур үндезилээн. Моон ужурунда революстуг күчүлел феодализмниң дазылдарын тура тыртар болгаш буржуаз-демократтыг чалазында бай, кулактарны кызыгаарлаар дээр хайнак теорияга даянгаш, капиталистиг эвес хөгжүлдениң өзүлүг социал-экономиктиг үндезиннерин божаңнадып буурадып турган.

ТАР-ның ИХЯ-ның ажылдакчылары Тываның удуртур ажылдакчыларын, дипломаттарын, араттарын, феодалдарның бодалын база хөделиишкиннерин истеп хынаары-биле бир дөмей, истеп хынап турар болу берген. Моон түңнелинде 1931-1938 чылдарда дыка көвей материалдар чыгдынган болгаш ССРЭ-ге 1937 чылда болган суд чорудулгазының салдары-биле база янзы-бүрү совет органнарның киржилгези-биле 1938 чылдагы «Онза ажык судту» чорударынга ук материалдарны эптиг ажыглаан.

1931 чылдың 6 айның 30-де ТАР Биче хурал президиуму А-Т. Чульдум (даргазы), Чүрмит-Тажы (ТАР сайыттар чөвүлелиниң даргазы), Шагдыржап (АРН ТК чиигтине секретары) Пүлчүн (Күрүнениң иштики политиктиг камгалаар эргелели) киржилгези-биле дараазында шиитпирни хүлээп алган: «Улус төрөге дерпиилээн Улуг-Хем кожуун Дамдын-Сүрүн, Кунгаа, Идам, Ак-Хүртен, Тес-Хем кожуун феодал Далаа-Сүрүң, Оруйгу, Сонам, Калзаң, Шойжук-Кыдат, Чөөн-Хемчик кожуун Кижээ, Сок-Бадыргы, Барыын-Хемчик кожуун Кончук — бо мурнунда айыткан 12 кижи болза боо-чемзээн тудуп алгаш, улустуң чазаан дужүргеш, орнунга эрги шагның ээзергек чазаан тургузуп, ажылчы арат хөйнүн революция-биле тыпкан эрге-шөлээзин боттарының холунга шилчидип алыр дээш хөделип, илези-биле демисежип турган-даа болгаш хөделирин чаптап элдеп-чүүлдүг белеткел дозевилелди чогаадып, арат хөйнүң ниитинге мөге болгаш буруу суртаал нептередип тургаш туттурган ак дээрбечилерниң тергиин баштыңчылары боор идепкейлиг-биле баштап чоруп турганы ажылчын арат түмениң хоралыг дайзыны мүн тур. Ындыгның төлээзинде коллегияның хуралы-биле улустуң революсчу хоойлу-дүрүмүнүң айыткан ёзугаар бо оң ийи кижиниң амызын когарадып шаажылап шииткени чүүлдүг болган төлээде ёзутаар бадыладывыс».

Бо хоойлу ёзугаар шаажылалдан аңгыда, кандыг-даа суд чокка шаажылалды кылгылаан. О. Д. Охемчиктиң херечилеп чугаалааны-биле алырга, 1930 чылдың март 26-да Хемчиктиң ийиги самыының базар дээш аъттанып тура, оон баштыы Буян-Бадыргыны кедээрге Сарыг Серен, Дагбалдай, Маадыр-оол, Сүгдүр, Намчак, Седип-оол суглар боолап каапканнар. База ол ышкаш Хемчиктиң сураглыг Хамбы ламазы Лопсан-Чамзыны Кызылче эккел чораш, орукка Адар-Төшке Узун Лопсаң боолап каан деп. Н. Лопсан сактып чугаалаан.

1934 чылдың 7 ай 24-те ТАР чазаанга Күрүнениң иштики политиктиг камгалалының эргелелиниң даргазы Сеңгинжик, чажыт политиктиг килдистиң төлээлекчизи Дагбалдай дараазында медеглел бижикти киирген: «1930 чылда контрреволюстуг шимчээшкин чүгле 6 ай эгелеп турда узуткаттынган, туттурганнар 139 кижи, боолалдып шииттиргеннер 14, шөлүдүп шииттиргеннер 57, ынчаарга 7 кижини шүүгүнүң шииткели чокка боолаан болгаш 4 кижи тулчуушкун үезинде өлүрткен.

Чөөн, Барыын кожууннарга 100 кижи туттурган. Моон кадында 1932 чылда узуткаттынган 5 контрреволюстуг бөлүктүң 14, 28 хуузу ламалар болган, ол бөлүктерниң удуртукчуларының 45-50 хуузу ламалар болуп турар».

Эрге-чагыргадан дужүр октаткан феодалдарның чепсектиг удурланыышкынын ойтур шавар чоптуг демисел-биле чергелештир феодализмниң дазылдарын тура тыртар, кулак байлааны кызыгаарлаар, «япон дайынзырактарның агентилери» — феодал, лама, кулак идегеттер-биле демисел чоруп турган. Ындыг демиселди чорударын КИПКЭ-ге оон соонда ИХЯ-га бүрүн дааскан турган. Моон маргыш чок барымдааларын ук органнарның архивинден ап көрээли.

1933 чылдың 5 ай 26-да АРН ТК даргалары эштер Шагдыржапка база Токага Барыын-Хемчик кожком даргазы О. Полат дараазында медеглелди бижээн: «...Бо үеде бүттестиң аңгыларындан бөлүглежип турар чүүл бар тур, чижээлээрге болза: Ак сумузунда Чимит-Доржу, Лопсан-Чинмит, Дамдыңчап, Седен-Сотнам феодалдың адазы Чүлдүм, Ламажап дээр улустар баштаан 30 хире улус бөлүглежип турар тур, бо чүвени тодаргайлап көөрге, шын болур тур. Дамдыңчап деп кижи сут бөлүглешкен улустуң айбызынга чоруп, Чөөн кожуун таварааш, Чөөн кожууннуң феодал Доржу чаңгы деп кижиден аът мунгаш, Улуг-Хем четкеш келген суг боор тур, чер алды-биле медээ хураап көөрге, база моон-даа өске черлерде база бар ышкаш. Бо улустуң өөрү, чижээ, Аянгаты, Барлык, Барлык-Аксы сумуларда бо чүвени чугаалаан кижи болза, шөлүгеге келген феодал Тевер-оол деп кижиден чугаалаан, мону тодаргайлап көөрге шын тур».

1934 чылдың 1 ай 31-де КИПКЭ даргазы О. Сеңгинжик биле ЧПК төлээзи К. Эренчин Эрзин хүрээзиниң ламалары Чанды чайзаң, Дамба-Хелиң хүрээ ажыдар деп турар деп медеглээн.

1934 чылдың 3 ай 5-те Сеңгинжик биле ЧПК даргазы Дагбалдай эргезин алган Чамбал-ловуң, Сандан-хелиң, Сосар-хелиң, Шокшугаң-хелиң, Өндүр-ловуң Нарын хүрээзин ажыдар бодалдыг турар деп дыңнатканнар.

1934 чылдың 3 ай 20-де КИПКЭ даргазы Сүгдүр биле ЧПК төлээзи Дагбалдай Улуг-Хем кожуунда контрреволюстут идегеттер Шокар Мөңге (Чаа-Хөлде), Суруңа бай (Кызыл-Дагда), Чучай (Сүмеде), Балчың (Эйлиг-Хемде), Дамбый-оглу Дембилдей (Кара-Талда) хөделип турар деп бижээннер. Ук бөлүкте 6 феодал, 3 лама, 1 хам, 6 арат киржип турар.

Дембилдейниң чугаазы: «Герман, Англи, Америк, Япон болар болза намны чок кылыр деп кончуг белеткенип турар, намны чок кылганының дараазы-биле бистиң Тыва эрги өң хевинге кирер ужурлуг, чаа-дайын ам удавас болур, ынчангаш бистер бо чаага белеткенип, боо-чемзек тып алгаш, нам, чазакка удурланырынга белен турар болза чогуур».

1934 чылдың 3 ай 23-те Сүгдүр биле Дагбалдай Барыын-Хемчик кожууннуң Саглы сумузунда бай Шыдыраа биле Бүрен-Чыргал баштаан база Чөөн-Хемчик кожууннуң Чыргакыда 1930 чылдың самыынынга киржип чораан Дутаржап биле Уттай-оол баштаан контрреволюстуг бөлүктер бар деп медеглээннер.

1934 чылдың 3 ай 28-те Сүгдүр биле Дагбалдай Улуг-Хем кожууннуң Дус-Дагда 44 кижилиг контрреволюстуг организация бар, ында 4 нам кежигүну, 2 аревэчи, 7 арат бактаан турар деп айытканнар.

1934 чылдың 4 ай 12-де КИПКЭ даргазы Сеңгинжик Чөөн-Хемчик кожууннуң Изиг-Карада нам үүрүнүң даргазы Арапчор, Шаңчы сумузунуң № 5 арбанда Чымба «чазак, намны шын эвес удурткан Тока сугларны боолап шиидер болза чогуур тур» дээннер деп медеглээн.

Ол-ла Изиг-Карада колхоз малы самчыгдаан Байыр-оолду ревэнден үндүрер деп турда, Кызылдан Аревэ ТК-дан шөлээлеп келген Дамбаа кирипкеш, «ындыг бичии херекке кижини кажыгүнден үндүрер боор бе, бир эвес ол кижини үндүр сывырар болза, оон-даа улуг алдагдалды кылып каан Тока сугларны чүге үндүр сывырбас чүвел, харын оларны үндүр сывырар херек» дээш дугаңында база ол медеглелде бижээн.

1934 чылдың 11 ай 7-де Сеңгинжик биле Дагбалдай Чөөн-Хемчик кожууннуң Изиг-Карада феодал оглу Даваа, Бажын-Алаакта феодал Түмен-Байыр, Солчурда феодал Седеней суглар «Чазак, нам ирээн, Япония чоокшулап орар. ССРЭ чааскаан арткан суг-суг дижип турарлар» деп бижээннер.

1934 чылдың 12 ай 21-де ТАРН ТК чанында нам комиссиязының төлээзи О. Шагдыр-Сүрүң Москвага Артаа Хемчик-оолдуң 31 чылда чугаалап турган чүвезин (мээң чанымда Тока деп мындыг кижи ажылдап турар, мен улуска өлүртүп каг частырып чораан мен) дыңнатты дээн.

1935 чылдың 1 ай 4-те прокурор Пириңлей АРН ТК-га мындыг чажыт медээ киирген: «Моон-биле медээлеп дыңнадырым болза, Пириңлей мен, бодумнуң албан кылыр черимге олурарымга, бо чылдың 1 ай 3 хүнүнде, хүндүскүнүң 3 шак чедип турда, эш Намзырай мээң чанымга келгеш чугаалааны болза, «База-ла хилинчектиг бо орустарның бижип каан чүвезин очулдурарым ол тур ийин, черле бисти каш кижини амырадыр эвес, бир шөлээн черге баар тур ийин» диди, ону мен айтырдым: «Сен чүге-ле хилинчектенип турар апарган кижи боор сен, ажым, бир эвес сеңээ таарышпас чүвең бар болза, меңээ чугаалап көрем» дээримге, «Мен улуска чогуур айтырыымны сала бээримге, мени улус буруу үзелдиг кижи деп шүгүмчүлеп турар тур» диди, «База бис ол айтырыгларны сүмележип турувуста, Доңдуп шуут илереди бээр ышкаш чүл» диди, «Чогум кымнар силер» дээримге, «Доңдуп, Шавы суглар тур ийин» дээш чугаалавас болду, «база чогум силер чүү айтырыглар салыр деп турар силер» дээримге, санааны болза:

«1. ССРЭ улус бистиң чуртувустуң соңгу кызыгаарында 1000 дөрбелчин километр черни эжелеп алган турар диди.

2. Шеригни «Полка» деп адап турар тур, чогум төп чагырар черни Минусинскиде чүве бе азы Чөөн чүктүң Блюхерге чагыртып турар чүве бе дээр айтырыгны салыр деп турган бис диди.

3. Тускай догунпаар деп чүве эки билдинмес, чижээлээрге, индо улус Англияның колонизи болур болгай. Индо улустуң хамык албан черинде Англияның төлээзи олуруп турар болгай, ону барымдаалаар болза бистиң чамдык албан черивисте база-ла орустар курут чок олуруп турар тур, ындыг болза-даа мен аңаа шуут чөпшээревес мен, аңаа хевири домей-ле тур диди.

4. Намны чазактың дузалакчызы деп айтырыг билдинмес тур, ол дугайын кым-даа харылап шыдавайн турар, бо улустуң кайызы-даа ол айтырыгга тулуп турар-ла болгай диди.

5. Ам албан черин бүрүзүнде-ле чөвүлекчилер олуруп турар болгай, бистиң улустар чүкүй-ле оларның бижээн чүвезинге ат салгаш олурар дугайында айтырыг салыр деп турган бис.

6. Намның Программы чок тур, чогум бо намны чүү сорулгалыг намыл дээр дугайы дээн.

7. Намның амгы болгаш алыс сорулгазы чогум чүл, ол айтырыг кымга-даа билдинмес тур дээн.

8. Бистиң улус ам үеде кандыг оруктап чоруп турарыл, чогум социализмниң чүве бе, азы капитализмниң оруу-биле чүве бе, ол дугайын кым-даа харылап шыдавас тур, харын ССРЭ-ниң төлээзи Ивановтуң 3 дугаар пленумга «силер кончуг чиктиге оруктап чоруп турар силер» дээнин кым-даа билбээн, угунда ол кижи болза, «силер буруу оруктап чоруп турар силер» дээрзин чугаалап турган диди.

9. Мурнунда эргилде, чазылда дугайында база-ла Доңдуп, Шавы суглар санал үндүргеш, дарганы дамчып бир кирген чүве болгай, ам бо айтырыгларны ол кижиден дамчыштырып болбас апарган, чүге дээрге ол кижи ам харылаар апарган диди.

10. ССРЭ-ниң дузаламчызы деп чүве эки билдинмес турар тур: ол байтыгай Төп кооптуң сургакчызы безин Доңдупка чугаалап турган тур, чүл дээрге «силер ССРЭ-ниң дузаламчызы-ла деп турар тур силер, шынында-ла ССРЭ силерге чаңгыс сүдүнзе-даа халаска бербес-ле болгай» деп олурган тур диди.

11. База чер (кызыгаар) дугайында редакция Т. Сарыг-оол бир удаа мырыңай хөделдирип келгенин мен бир удаа соксадып каан мен диди.

12. Бо айтырыгларны бис пленум болгаш Биче хуралга тургузар деп турган бис, бисте хуралга олуржур эрге бар эвес, мынчангаш ол айтырыг салдынмайн барган, ам бо айтырыгны дамчыштырар кижи тывылбас чүве тур ийин дээрге, «харын ол айтырыгларны мен салып-ла бергей мен дээримге», бо бүгү айтырыгларны меңээ иле-редип берди.

Бодум карадап бодааным болза бо айтырыгларга хамааржыр улустар болза: 1. Танзын, 2. Доңдуп, 3. Намзырай, 4. Шавы, 5. Серен (комиссар), 6. Сарыг-оол (редакция), 7. Танчай, 8. Кайлың, 9. Херел, 10. Шурзун-оол, 11. Чанзан-оол, 12. Саваан-оол суглар чер-ле киржип турар боор, бо үстүнде айыткан улустарны мен көөрүмге үргүлчү-ле бир бөлүк чоруур, аразында кончуг эп-найыралдыг улус тур, өске улус-биле база ындыг бе деп бодаарга, ындыг эвес тур, мынчангаш мээң бо киирген медээмде онза буруу чүүлдер болза доп-дораан эдип чазап бээрин кончуг-ла дилеп тур мен».

Бо медеглелди бижээн кижи болза, ынчаарда Күрүнениң прокурору. ТАР Биче хурал кежигүнү кижи болур, ынчаарга тала-дугай чер-чурт тыртыжып келгеш, ижин-кара чок бүгү-ле чүвени төкаап берген кижи болза Моңгуш Намзырай ийи чыл эрткелекте, «аныяктар оппозициязы» деп адаан. Танчайга баштаткан контр организациязының удуртукчузу диртип шииттирер, а Намзырайның адап бергени Доңдуп деп кижи болза 1923-1926 чч. АРН ТК-ның саң-хөө эргелекчизи, 1927-1928 чылдарда ТАР ИХЯ сайыды чораан кайгал Кокпалыгның (Данзурунның) оглу база. Биче хурал даргазы А-Т. Хемчик-оолдуң чээни болур, оон акызынга ооргаланып, хостуг салып турган айтырыглары чүгле бодуна буруудадыр доктаалга үндезин болу берген эвес, харын Хемчик-оолду нүгүлдээринге чемиш апарган.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

ТВ

ФЕВРАЛЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». 9.15 Мультфильм. 11.00 1991 чыл — Моцарт чылы. Концерт. 11.20 «Цирк артизи». Телефильм. 12.00 Медээлер. 12.15 Концерт. 13.05 Чурукчулар дугайында чугаалар. К. Васильев. 13.40 «Галатея» Фильм-балет. 14.40 Барымдаалыг фильм. 15.15 «Амы-тындан артык дигиг». Уран-чечен фильм. 6-гы фильм. 16.15 Концерт. 16.45 «Света». Телефильм. 1-ги фильм. 17.30 Урутлар шагы. 18.30 Медээлер. 18.50 Рынок хоойлуларын ёзутаар. 19.35 Дж. Верди — «Трубадур». Шии. 21.00 «Үе». 21.45 «Трубадур» операның уланчызы. 23.35 «Цыганның чугаалары». Уран-чечен-барымдаалыг фильм. 00.25 Дүнеки ТВ. «Бүзүрээр аргажок меорей, азы 100 чыл бурунгаар чогумчалыг доозулган болуушкун». 01.40—02.30 Концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Физика. 10 класс. Чаштанчы чүге читкенил? 9.05 Итали дыл. 10.05 Авам, ачам база мен. Уруг 2 харлапкан. 10.35; 11.35 Астрономия 11 класс. Хүн. 11.05 «Бурда модем сүмелеп тур...» 12.05 «Алтынай» аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.40 — 13.40 «Планета» 17.00 Мультфильмнер. 18.30 Хөгжүмнүг медээ. 18.00 «Арал — мээң сагыш човаашкыным».

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Мээң суурум — мээң салым-чолум». Ак-Туруг суурдан киночурумал. 18.55 Урутларга фильм. 19.20 «Тыва черде». 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кырында дээвиир». 21.00 «Үе». 21.45 Телефильмнер «Кижини тывар». «Тооруқ». 22.25 Ф. Пуленоктуң романстары. 22.45 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 1-2 серияларлы. 23.50—00.35 А. Шнитке. «Сарыг чырык». Сценажыткан композиция.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Москва күзүнүң кезек үези». 19.30—20.00 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

20.00 «Тыва ТВ» коммерция телекомпаниязы чалап тур.

ФЕВРАЛЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чүтула репортаж. 9.15 Мультфильм. 9.35 Урутлар шагы. 10.35 Дж. Верди — «Трубадур». Шии. 12.00 Медээлер. 12.15 «Трубадур» операның уланчызы. 14.05 «Цыганның чугаазы». Уран-чечен-барымдаалыг телефильм. 15.00 Чүтула репортаж. 15.15 «Амы-тындан артык дигиг». Уран-чечен фильм. 7-ги фильм. 16.10 Мультфильм. 16.20 «Света». Телефильм. 2-ги фильм. 17.15 Урутларның хөгжүм клуву. 18.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.30 Медээлер. 18.45 Политиктиг чугаалар. «Моссовет чартык чыл эртенде». 19.15 «Даартазында дайын эгелээн». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Сес». 00.00 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.10—02.15 «Дунаевскийниң музыказы». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Чөөн-Сибирьниң бойдузу. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков. «Харжыгаш». 11.05 «Кадыкшыл». 12.05 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Экранда — Сибирь». 13.55 Мультфильм. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 15.10 —15.55 О. Тактакишвили. Концерт. 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 РСФСР-ниң биче саныг улустарының уран чүүл коллективтериниң концерти.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Урутларга фильм. 18.30 «Азия тову». 19.15 Медээлер. 19.20 «Кодээниң амыдыралы». «Республиканың агроүлетпүр комплекизиниң бүдүрүлгелериниң экономика, саң-хөө талазы-биле байдалы». «Үш-муңчу ферма». Республикада мал кыштаглаашкыны». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Биатлон. Делегей чемпионады. 7,5 км. Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.50—00.05 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55—20.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Эр кижилер.

ФЕВРАЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Ажыл-херекчи курьер. 9.15 «Даартазында дайын эгелээн». Уран-чечен фильм. 10.45 Урутларның хөгжүм клуву. 11.30 Мультфильм. 11.35 Фильм-балет «Чогаадыкчы кодурлүүшкүн». 12.00 Медээлер. 12.15 «Сес». 13.45 Фильм-концерт. 14.45 «Дунаевскийниң музыказы». Барымдаалыг фильм. 15.00 Ажыл-херекчи курьер. 15.15 «Амы-тындан артык дигиг». 8-ки фильм. 16.10 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» кинофестиваль. «Коридор». Телефильм. 16.30 Барымдаалыг фильмнер. 17.00 Урутлар шагы. 18.00 Медээлер. 18.15 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 Б. Николаев ырлаар. 22.20 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 01.00 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 02.05—03.15 «Оперетта».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Дириг амытан бүрүзүнүң кыштаары аңгы-аңгы. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Физика. 7 класс. Архимед күжү. 11.05 «Адам Смиттиң акшалары». 12.15 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.20 Концерт. 14.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кырында дээвиир». 15.00—16.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Москва күзүнүң кезек үелери». 17.00 Чааскаан арткан кырганнарның парын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 17.20 «Бүзүренчиг эвес-даа болза, бар». 18.20 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Урутларга фильм. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Аныяктарга дамчыдылга. 19.55 Реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». 20.50 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45—23.55 «Карак чивеш аразында чогумча». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 У. М. Муртазалиева-биле ужуражылышкын. 19.45—20.00 «Российаның парламент медээлези».

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлеринден. 9.15 Урутлар шагы. 10.15 Мультфильм. 10.30 Хоккей. ССРЭ чемпионады «Спартак» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (12.00) — Медээлер. 13.25—14.00 Концерт. 15.00 «Амы-тындан артык дигиг». Уран-чечен фильм. 9-ку фильм. 15.55 Мультфильмнер. 16.25 А. Федоров биле (дошпулуур) В. Сидельников (гитара) ойнаар. 16.40 «Сонтаже бакылаары». 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 Украинаның хөгжүмнүг аас чогаалы. 19.15 «Лада» Кипрде, Грецияда». Телефильм. 19.25 «Ыры дугайында сактыышкыннар». 19.55 «Сагыш-сеткил сактыышкыннары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлеринден. 22.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Образцованың концерти. 23.10 «Пи» демдек адаа-биле. 00.40 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен фильм. 3-гү сериязы. 01.45—02.40 «Шүлүкчү биле Пойна».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 8 класс. М. Горький. «Хартыга дугайында ыры», «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хээлиилер биле койгуннар. 11.05 Вивлиофика. 12.05 «Карак чивеш аразында чогумча». Уран-чечен телефильм. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40—13.55 Мультфильм. 17.00 Хөл бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Лас-Пальмас» (Испания). 17.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Урутларга фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.20 «Азия тову». 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Түңнели». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 «Ийиги Украина фронтузу. Хроника база сактыышкыннар». 00.00—02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 — 20.15 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер.

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 9.15 Мультфильмнер. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 М. Меерович. Концерт. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.00 Медээлер. 12.15 Е. Образцованың концерти. 13.25 — 14.15 «Шүлүкчү база дайын». 15.00 Инновация. Маркетинг. Түңнел. 15.15 «Амы-тындан артык дигиг». Уран-чечен фильм. 10-гу фильм. 16.10 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Н. Рожковтуң концерти. 16.35 Мультфильм. 16.50 Авам, ачам база мен. Уруг ийи харлапкан. 17.20 «Чемпионнар-биле кады». 17.35 «Сонгаже бакылаары». 18.30 Медээлер. 18.45 Контакт-форум. 19.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.30 «Сагыш-сеткил сактыышкыннары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 00.25 Чапсар. 01.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.20 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 02.30 — 03.15 «Селиверстов чурукчу».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещерск талазы». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бистиң делгандыр хүрээлел. 1 класс. Шупту мергежилдер херек. 10.55 Эрудиттерге шиледе мергежилгелер. 12.05 «Херээженнер клуву». Уран-чечен фильм. 1-2 серийлары. 14.30 «Арал — мээң сагыш човаашкыным». 15.00 —15.45 Калмык ССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы салгалы. 17.00 Мультфильм. 17.10 К. Воробьев — «Салым-чолу, номнары».

КЫЗЫЛДАН

18.35 Урутларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Совет Армияның болгаш Шериг-Далай флотунуң хүнүнге тураскааткан дамчыдылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.15 — 02.30 «Херe туруптаалынар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 «Онзагай кежээ». 18.55 Биатлон. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер. 19.40— 20.00 Российаның парламент медээлези.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Патриот» (Мафия в океане) 9.00 11.20, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) «Достигая невозможного» (Англия) 13.10 шактарда. Видеозал: «Плохой ниндзя» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Айболит-66» 8.30, 12.20, «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 14.20, «Путешествие в никуда» 18.00, «Налево от лифта» 16.10, 20.40 шактарда.

ФЕВРАЛЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: Детям: «Новые похождения Швейка» 11.20, «Патриот» (Мафия в океане»). 9.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан), «Достигая невозможного» 13.10 шактарда. Видеозал: «Плохой ниндзя» 10.20, 12.20, 14.20, 16.20, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Айболит-66» 8.30, 12.20, «Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо» 10.30, 14.20, «Путешествие в никуда» 18.00, «Налево от лифта» 16.10, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Марья — искусница» 12.00, «Сети любви» (2 сериялыг, Индия) 14.00, «Семь тонн долларов» 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

ФЕВРАЛЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Патриот» (Мафия в океане) (АКШ, 16 харга чедир) 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 18.40 (узаткан), «Достигая невозможного» (Англия) 16.30 шактарда. Видеозал: «Забытый воин» 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Оранжевый дождик» 9.30, 12.30, «Иван Васильевич меняет профессию» 11.00, «Друг бедных» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг) 13.40, «Путешествие в никуда» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

Шүлүк кыдыраажындан

СОВЕТ ШЕРИИМ

Күчү-күжүн деннепки дег
дешнелге чок,
Күштүг йен дээш хөрээн
чайып көоргеттинмес.
Бөмбүрзектиң улузунга
чепсек эвес,
Моңге тайбың, найыралдың
чечээн сунган,
Дамыр-ханнан
интернационалчыг
Дайзыннарга чаңнык-
түрлүг
Совет Шериим.
Фашистерлиг кара дүннер
ыраан тудум,
Маадырлыг алдар-сураан
улам алгаан,
Каптагайның улустары
бөгүн сени
Камгаленты акывыс деп
адап турар,
Чону-биле чүрээ болгат
тыны тудуш,
Чоргааралым, ынакшылым—
Совет Шериим.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

ХОЛБА-ХОЛБА, ХОЮМ, ДОКТАА

Челер-Агым Саян ажыр
Чели хадын ыяй боорга,
Маңган ак хой коданынга
Мажнап келгеш, сертилеп
тур.
—Тоотпа-тоотпа, Дөңгүр-
Агым,
Дошкун болба, ээй-дир мен.
Кулуксуду ыравайн,
Кужур-дустан чылгап көр
даан.
Холба-холба, канчап бардың,
Хоюп-дезиң ол чүл чүвел?
Ак хой чылдыг кижи боор
мен,
Ай-куш ышкаш чаңнава
даан.
Охаай-охаай, кажааже кир,
Орта доктаап, чыдыңың тып,
Чыл боор хуулуп келген-дир
сен.
Чымыш иштиг кады
кылчыыл,
«Хойлуг кижи каас» дижир,
Хоюг дүгүн дырап бээйн
кай.
Чымчак алдың — эртинеден
Чычыл, торгу аргаай-даа
бис.
Аксым-кежин — өнчүм
болуп,
Аалымга кирип келди,
Хоюм—чылым сени мактап,
Хостуг ырым куттулар-дыр
«Кадарарда—хоюм чараш,
Харап көөрге, тейим бедик.
Кыңгырт кынныр үнүм
чарат,
Кылыр ижим—чонда бедик,
Үндүрерде хоюм чараш,
Үнүп көөрге, тейим бедик,
Үделгелиг үнүм чарат,
Улуг-ижим — чонда бедик».

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ОТТУК

Өгбелерим
Өгге өзүп,
Өдек кыштаан
Өлге кагбаан
Хаглыг оттук
Кургаг чорда
Кавайда чат
Кургаг чыдар,
Оттуг чүрээм
Оттук ышкаш,
Одун чонга
Соннеп чорза,
Сөөгүм салыр
Сөөлгү хүнде
Күргаг хаг боор
Хуула бергеш,
Курукларга чоруур боор
мен.

Николай ООРЖАК.

СОКСАШ ДИВЕС

Орай дүне кара часкаан
Оргүүн улап, чортуп ор мен.
Боргак башка сымнас чыгаа
Бодал-сеткил дойлуп чору.
Ботту хемдил, дүвүредир
Бодалдарым черле төнмес.
Чоруум база шак-ла ындыг
Соксаш дивес кижи боор
мен?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Шыдыраа

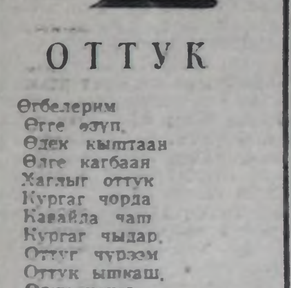

Ак тала эгелээр, үш көш
сөөлүнде матка олуртур.

ЫНАКШЫЛЫМ СЫРЫНЫ

Салым-чолум кыпсыкчызы отчугаш,
Саймаарынчыг бачым ойде шонуп кээп,
Саарыгның шапкыны дег бырлаанаш,
Сагыжымны дүвүредип, диргелди.

Ынакшылың соруказы түрээмде
Ынаныштың даныры боор иейдүзү.
Ханыланган сеткилиннің тыныжы
Харлыг кыштың соогун безин чылытты.

«Хайыралыг эжим мен» — дээн сөзүңнү
Хамнаарактар магадаанзыг дыннады.
Хаяларда чавгыланган даштыраан
Хаттыг шуургап эзинингден сыгырды.

Идегелдиг түректерни билгензиң,
Имнеңнээн сылдыс караа чыыды.
Сеткилиннге хайыышкынның үери —
Сесерликтиң ыржыынга оожурганы...

Полина ХОМУШКУ.

ӨГБЕЛЕРИВИС БИЖИКТИГ ЧОРААН

«Тыва АССР-де дылдар дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлузуунуң 28 чүүлүнде «Латин үжүктүг тыва бижикти, ол ышкаш база кылат, маньчжур, эрги моол болгаш тибет бижиктерни эртем практиктиг сорулгаларга өөренириңге таарымчалыг байдалдарыны тургузар» дээн. Бо бижиктерни өөренири чугула, чүге дээрге ол дылдар кырында Тыва дугайында бижээн үүлдер хөй.

Тыва улусту чоокка чедир-ле, азы 1930 чылда совет эртемденнериң ачы-дузалазы-биле оон написнал бижини чогаалып тургускуже чедир үжүк-бижик чок чораан улустарның санынга киирип турган. Херек кырында ап көөрге, тываларның өгбелери шагдан бөөр түскай үжүк-бижиктиг чораан.

Төп Азияның болгаш Саян-Алтайның девискээринге чүрттап чораан тыва улустуң өгбелери — эрте-бурунгу түрктер болгаш өскедээ чамдык түрк дылдыг аймактар VI вектен эгелээш XIII вектиң эгезинге чедир, бети дизе-ле 500 ажыг чылдарның дургузунда үрелип читкен.

Руниктиг бижиктер артебурунгу түрктериң чүрттап чораан черлери — Моолдуң, Саян-Алтайның, Казахстанның, Кыргыстанның девискээрлеринде тывылган. Ындыг-даа болза үк бижиктериң анче хөйү — 100 ажыг бижиктер Тываның девискээринде. Бисте чүгле бижиктерлиг көжээ эвес, эрте-бурунгу түрк, уйгур болгаш кыргыс үелериниң (6-12 чүс чылдар) хоорайлары, кижи көжээлери, базырыктары, чурумалдары дээш өске-даа турасхаалдар база хөй тывылган. Ол ындыг болур-даа ужурлуг, чүге дээрге Тыва — түрктериниң болгаш өске-даа түрк дылдыг аймактарның шаандан бөөр чүрттап келген үндезин черлериниң бирээзи болур. Эрте-бурунгу түрктерниң руниктиг бижиин олардан аңгыла уйгурлар (боттары түскай бижиктиг болгуже), кыргыстар дээш өске-даа түрк дылдыг аймактар бижип болгаш ажыглап чораан. Олар тываларның база өске-даа түрк дылдыг улустарның бурунгу өгбелери болур. Руниктиг бижикти тываларның эң чоок өгбелери дуболар, чиктер, астар база бижип турганы чугаажок. Оларның дугайын үк бижиктер айтып турар.

Хөөр кырының тураскаалдарынга (көжээлеринге) бижип турган үеде бо бижик хенертен тыптып келбээн, ол Кыдаттан садып ап турганы саазынга самбырага, а ол ышкаш хомге бижээн бижиктер ам-даа тывылбаан. Оларның хөй кезии үр үеним дургузунда үрелип читкен.

Руниктиг бижиктер артебурунгу түрктериң чүрттап чораан черлери — Моолдуң, Саян-Алтайның, Казахстанның, Кыргыстанның девискээрлеринден тывылган. Ындыг-даа болза үк бижиктериң анче хөйү — 100 ажыг бижиктер Тываның девискээринде. Бисте чүгле бижиктерлиг көжээ эвес, эрте-бурунгу түрк, уйгур болгаш кыргыс үелериниң (6-12 чүс чылдар) хоорайлары, кижи көжээлери, базырыктары, чурумалдары дээш өске-даа турасхаалдар база хөй тывылган. Ол ындыг болур-даа ужурлуг, чүге дээрге Тыва — түрктериниң болгаш өске-даа түрк дылдыг аймактарның шаандан бөөр чүрттап келген үндезин черлериниң бирээзи болур. Эрте-бурунгу түрктерниң руниктиг бижиин олардан аңгыла уйгурлар (боттары түскай бижиктиг болгуже), кыргыстар дээш өске-даа түрк дылдыг аймактар бижип болгаш ажыглап чораан. Олар тываларның база өске-даа түрк дылдыг улустарның бурунгу өгбелери болур. Руниктиг бижикти тываларның эң чоок өгбелери дуболар, чиктер, астар база бижип турганы чугаажок. Оларның дугайын үк бижиктер айтып турар.

Хөөр кырының тураскаалдарынга (көжээлеринге) бижип турган үеде бо бижик хенертен тыптып келбээн, ол оон оранчок мурнунда чогаалттынган болур ужурлуг. Ол бижикти бир-ле дугаар шинчилеп исмчаан Даниялның эртемденн, профессор Томсен үк бижикти көжээлерге бижириниң мурнунда барык-ла муң чыл бурунгаар чогаатканн деп бижээн.

Бижикти, чогум кажанга чедир ажыглап келгенн база билдинмес. Саян-Алтайның, ылаңгыя Тываның аймактары оон девискээрин 1207 чылда Чингис-Хаанның шеригери эжелеп чагырып алганн сонда, руниктиг бижиктерни албан бижии кыдыр ажыглавастай берген. Чоорту оон үезин кудулап, уттундуруп читкен. Моолдарның уйгурлардан үлегерлеп алган бижии 13 чүс чылдан эгелеп, Чингис-Хаанның империязының албанныг болгаш даштыкы харылзааның бижич апарган.

Түрктериң руниктиг бижии 6-8 чүс чылдарда калбаа-биле нептерээн турган. Оны чүгле эрте-чагырга тускан албанның кижилери билир эвес, дарын масса чон база билир турган. Ол дугайын көжээлерде бижиттинген бижиктер хөй кижилерни номчуур кылдыр ийигырып турар. Оларның чамдыктары «Бүгү улус дыпламар (таныжымар)» дээш состердеи эгелээн боол турар. Оон ангыда, руниктиг бижиктерни көжээлерге моңгежиндип сиилип шыярда, оон саазынга, самбыра ийикпе азы өскедээ материаддарга бижип каан баштайгы хевирин көрүп ажыглап турган.

Хөөр көжээлериниң бижиктеринде каганнарның, шериг баштыңчыларының маадырлыг чоруктарын, чеже дайзынгарны олүргенин, өөгүбайлаан, мал-маганын, оларның ат-сывын айтып бижип. Ха-төрелиндеи, чоок кижилериниң эрте адырлып чоруткан хомудалын база илереткен. Бижиктериң одурүүлерин шүлүктеп аарак бижиир турган. Чөвет кырының тураскаалы көжээлериниң состерин сураглыг совет эртемден С. А. Маловтуң «чевет поэзиязы» дээн ада эвес.

Руниктиг бижиктериң аразында онзагай черии Моолдуң Орхон хем шынаазындан тыныдган. Билге-каган биле түрк полководчу Күль-Тегинге база Тонюкукка тураскаатканн көжээлерин бижиктеря эзлеп турар. Ол тураскаалдарның бижиктери — дыка хөй одурүүлердеи тургустунган ёзүдүт улус шүлүглелдер. Оларның дугайын совет эртемден С. Г. Кляшторный мынчаар бижеэн: «...тураскаал бүрүзү — үжүк-бижиниң талазы-биле дыка нарын чүүл боол турар болгаш ол үеде боол турган бодлуушкуннарны колдуунда хажык чок дамчыткан төөгүлүг черелиел болур... Тураскаалдың сөзүн кончуг тодаргай, билдингир дыл-биле бижээн, ураң-чечениниң талазы-биле байлак, а бижээн аянында хөйге билдингир тайылбырлар болгаш сагындырыглар бар. Ол бүгү үүлдер чүү көргүлүп турарыл дээрге, тураскаалда бижээн сөстер аңаа-ла дашта сиилбээн аас чугаазы эвес, а сиңа талантыдыг, төрээн дылын терген эки билир мергежилдиг хижининиң, ниити чөөн түрк каганаттың хаан чагыргазының үезинде төөгүчүүн болгаш чечен-мергенниң чогаалы боол турар».

Бүрүнгү түрк дылдыг өгбелериниң культуразының дээди чаңгыс болуп руниктиг бижиктер тыва улустуң угаанбодал культуразының болгаш аас чогаалының сайзыралынга улуг ужур-дузалыг болган. Тыва улустуң маадырлыг тоолдарының уран артталарында болгаш уткацыларында руниктиг бижиктерде бижиттинген болуушкуннар-биле демей-дешкек үүлдер хөй. Эртемденнерниң бодап турарын ёзугаар алырга, тыва улустуң маадырлыг тоолдары база колдуунда-за эрте-бурунгу түрк каганаттың үезинде аас чогаалының бир түскай хевири болуп тургустунган. Бистиң өгбелериистиң көжээлерде хаяларда моңгежилип арттырып каан руниктиг бижиктерин моон-даа соңгаар чыып, өөренип шинчилээри чугула. Руниктиг бижиктер, аас чогаалы-биле бир-демей, тыва литератураның тыптып келген дазылдарының бирээзи болур.

Моңгуш МАНЧАН-ООЛ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Руниктиг бижиктер, аас чогаалы-биле бир дөмей, тыва литератураның тыптып келген дазылдарының бирээзи

ТӨРЭЭН БУЛУҢ ДУГАЙЫНДА

1. ЧОЗА ХЕМИМ— ЧОРГААРАЛЫМ

Чорук кылып ырай бээр
мен,
Чоза хемим сакты бээр
мен,
Шораан кызыл Согуна
даам
Чоргаар харап маңап
турар.

С. А. Сарыг-оол.

Бо-ла болгай, өгбелерим чурту — Чоза хем. Шоо оңтапкан үжүктүг ине дег, дыйлаңайның бады келгеш, Торгалыгның улуг үнүнда көөп каттышкан. Ийи талазын терең одар-белчиңирлиг делгем ховулар бүзээлеп алган каастап чыдар. Келбээн кижи көөп болза, ында хем бар деп билбес-даа. Ындээн белдедир иезек-кезек маттар чоорту илиңбелеңчек даглар болуп алган Таңды-Уула сыныңын киң-чең баштыг харлыг коншелеринде барып тудушкаңнар.

Чоза — Тывада сураглыг хемнериң бирээзи. Моол дылдан очулдурарга Шивиттиг дээн. Дээ ол, Сарыг-Хаяда үүрмек тектүп чыдар хая-даштыг чарык аксы черде шивит барын бичиимден-не билир мен. Шагда уран-шевер кижилер ол шивитти алган, будүк кылдыр «хуулдургаш», ог-ыяжы, аптара-хааржак, эжик-хаалга иокарлап будүп чорааннар. Алгы-кеш хөөдүп божалаар дээн кадайланың хайыр алыр чери база-ла Сарыг-Хая чүве. Ынчангаш Шивиттиг дээн ужуру ол.

Чоза — дажыг болгаш чолдак хем. Оон саарыглыг шаңкын суу дамыларлар дег адыр-адыр өзен-каттардан өгезин алгаш, оорлуңга каап чаңгыг хем боол демин катканн. Улуг-улуг инек-даштарны ажа шураан шуралгактары изиг чылапчада суг дег бусталбышаан, кандыг-лабир хуулгаазын куштуг хөгжүм-аялганы эзим-аргазын сынытпастадыр ыяап берип чыткаңнар. Ынчангаш Чозаны шоорлуг хемивис дээри-ле чоп. Шоорлуг хеминиң чону өөчен. Бо база ужурлуг сос. Шынап-ла. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Арбанович Сарыг-оолдуң төрүттүнген болгаш өскен черн — Чоза хем. Бо хемниң хүн үнер чүгүнле Кызыл-Шат деп бүүрелчин шаттар бар. Ол шаттарга каш ойнуудуп хавырып чорааннар балдыр-бааяк Сарыг-оол «Ангыр-оолдуң тоолгазында «Ак-Сыңаа-Кара-Суг» деп ырыны ырлаан. Ында Ангыр-оол Сарыг-оолдуң ачазы Ангыр-Кара-Суг-ту ыраак черге ойнуудуп чорааннар. Ол ырыны ырлаан соңгаар Сарыг-оол ачазынга «Ангыр-оолдуң тоолгазын ырлаар болган. Ол ырыны ырлаан соңгаар Сарыг-оол ачазынга «Ангыр-оолдуң тоолгазын ырлаар болган.

Арбын малга кадарчы
боор,
Алган ырлаң өскен
хемим.

С. А. Сарыг-оол.

Төөгүден алыр болза, тыва кижиниң мал күдүрүүндан халбактанып өзүп келген дээш-ле болгай. Оон-биле хинну тудуш, тыныжы чаңгыс. Малды сүрегге чаг үшер, бакты сураарга чаргы тыптыр деп сөстүң тывылганы ол.

50-60 чылдар үезинде Чозаның малчыннары бүгү Тывага «дижирен-ле» турдулар ийин. Бичии-бичии звеноолар боол үстүп алган аразында «адаан» чарыттыг, тунненгерин ай, кадагал санында үндүрүп, мурнакчыларны таңнап, мактап, алган-бөрээн-ле турдулар. Чоза хемниң оорлуг хая-даштыг, кадыр-берт бергеле-ле чер. Ол шагда машина-техника ховар, түгле ат-шары, ачылга-берилге күжү-биле көжүп-дүжүп алыр турган. Ынчан Чозаның малчын коданнары төвүс, күрүнгге садап иттер кадарын турганын сактып-дыр мен. 5-6 хар үези калыра дег, бедик чаагай тыва уксалыг иттер-ле болгай. Ам ындыг иттер хүү-даа кижилерде ховар. Кажаа-хоралары — катоң. Каража-чарыгдалы эвээш. Курукгуктары дестилер дег улуг-улуг болгаш дешкилеңнеге бел-кеткен оорлуг-лайның чоруулар. Катап база ол «чыдып калган ары чаңчылбыстыг» дедир эңдип, иептередир болза

2. УКТУГ КИЖИ УГУН САЛГААР

Чозам бажы Сарыг-Хөлүм
Чонусталган бичии-даа
бол.

Чурттаан чери-биле
Чоокталган бичии-даа
бол.

Чоруктуг чолдуң
Чоогунда-ла
Чоргаарал-ла мен.

Чоза хемим сакты бээр
мен,
Чоргаарал-ла мен.

Чоза хемниң ортузунда
Чоргаарал-ла мен.

Чоза хемниң ортузунда
Чоргаарал-ла мен.

Чоза хемниң ортузунда

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 19 вторник № 32 (14532)

Садар өртээ 10 кап. (Чагыдар өртээ 6 кап.)

УСПА-ХӨЛ ШЫНААЗЫ: амгы байдалы, даартагы салым-чолу

● Амыдыралга чайгаар тургустунуп келген айтырыглар ●

Шынаа делгем, кокпа көвей. Орук билбес кижи маңаа дораан аза берип болур. Бистн үдеп, башкарып чораан «Ак-Чыраа» совхозтуң кол агроному Эрес Моңгуш сараат орнунда арткан пресстерни бүдүн-бүдүннерин экилеп шилип алгаш, чүдүртүнгеш, шарыг баан быжыглап, ажылын төндүрер деп турган билдинмес кижилерлиг ийи машина чаныңга эдертип чедире берди.

— Чүге өске совхозтуң сигенин чүдүре бергениңер ол? — деп, агроном айтырды.

— Моон мурнунда база бо сарааттан чүдүрген бис — деп, чолаачыларның бирээзи харыылады.

Агроном тургаш:

— Баштай совхоз төвүнге баргаш, бижидип алган фактураңар кайыл? — дээрге ыыт чидип, шимээн барды.

«Совет Тыва» совхозтуң төлээлеринге душ боол дужа берген болдувус. Олар шынында шынаада шөйүлген муң-муң кокпа оруктарга азып, тояп, баш-даа дескине бербээн. Чүнү, кайыын чүдүрерин билир турган. Кайы сааратка баарын агроном ооң мурнунда көргүзүп каан. Дүлейинге сылдап алгаш дээн ышкаш, арай билбээченнеп, кажарлапканы илерээн. Чүге дээрге анаа кадыг хыыргыыш биле шала ногаан турда кескен өлен сиген холумактыг чымчак хыыргыыштың садар өртектери ийи аңгы кылдыр доктааттынган. Баштайгызының тоннада өртээ 50 рубль, ийигизиниң 60 рубль.

Ол-ла совхозтуң бир машиназы Берт-Даг бетинге бензин тоңген турда таварышкаш, дузалаштывыс-даа. Олар чүдүрүп алыр ужурлуг сигенин баштай контрага келгеш, фактуразын бижидип алгаш, кандыг-даа хажыдывышкын, чурум үрээшкини чокка чүдүрүп алган чордулар.

Маңаа шынаа таныышы Далаажык Түлүш дөрт бугуулуг дээрзин агроном тайылбырлады. Харыылап турар девискээрин хайгаараваан турар. Өвүрнүң «Кызыл тук» совхозтуң садып алган сигенин өске черден келген улус так мынчаар чүдүрүп алгаш барган. Бо таварылгада саглыжылар таныжыл-биле санажыр апаар-дыр.

«Х Улуг хурал» совхозтуң Залим Сыгыр-оолга удурткан звенозунга чеде бээривиске, кожаларының чогун ажыглап алгаш, оларның шөлүнче «халдап» кире бергени илереди. Агроном оларга сагындырып чугаалааш, үлешке алган деп тускайлаан девискээринден өскээр чоруй баар, оон түңнелинде аас-дыл, чаргы үнер таварылгаларның чижектерин салаа базып санагылады.

Успа-Хөл шынаазында мал чеми кылдыр хыыргыыш, кулузун белеткээр бригадаларның саны чыл санында 30-40-тен черле кудулавас. «Ак-Чыраа», «О. Шынаа» «Таңды сыны» ышкаш совхозтар артыкшылдыг мал чемин дуза диленип келгеннерге садып саарып турар. Тес-Хем, Өвүр девискээринге чорып тургаш, удуртуп баштаар даргаларга-даа, кыштың берге үезинде соок-чарга түрегдеп, хыыргыыш, кулузун кезип белеткеп турар механизаторлар, түс черниң чурттакчылары-биле ужуражып, оңзагай оргулааштың амыдыралы, ажыл-херээ-биле таныштывыс. Оларның кижи бүрүзүнүң шынааның даартагы салым-чолу дээш дүвүрели үндезинниг дээрзинге бүзүрееп артывыс.

— Артык кезектер чок ат болуп тур бис — деп, ССР Эвилелиниң 50 чылы аттыг совхозтуң механизатору Бүрээ Кыргысович Севекпит чугаалай-дыр. — Бир ай чедип тур бис. Бо үениң дургузунда чаңгыс-даа дарга бистиң канчаар чурттап турарывысты сонуургап келбеди. «Кировец» үрелгеш, чартык ай болду. Кым-даа тоовас-тыр. Чурттаар черге бергедээш, септелге-тудуг участогунуң таңныыл олурар бичии өрээлин дугуржуп алгаш, соңгаларын шилдеп, сууту салгаш, турумчуп олуруп алдывыс. Бир эживистиң тракторунуң фараларын оорлаткаш, ону суурда механизаторларның бирээзинден таныш тыпкаш, участок шагдаазынга чугаалап турганы, пат боорда алдыртып алдывыс. Буруузун миннириниң орнунга кыжаныр-лар-дыр. С. К. Тока аттыг совхозтуң механизаторларының гаражка турган тракторунуң печказын адырып аппарган. Оорлар соңга караан буза шаапкаш, гаражче кирген. Ажылдап, чурттаарының бергезинге тыдашпайн, бистиң-биле кады келген ийи эживис чаныптылар.

32 чыл механизатор стажтыг Б. Севекпиттиң кады келген өөрү ээн черже октадыпкаш, бичии өрээл тып алгаш, ону бир неделя септеп, түүйбу-биле суугу тудуп салып алгаш, чылыг аъш-чем кылып чип, аргастанып амыдырай берген. Совхозтуң удуртулгазы оларның соондан өгнү-даа азы вагончикти-даа чорудуптар болуп аазаан хирезинде, сөзүн ээлевээн. Сургакчылап келгениниң дугайында саазын-бижикти албаанындан, О. Шынаа магазининден аъш-чем алыр улустуң даңзызынче кирр бижидип чадашканнар.

Мал чеми белеткеп турар кижилерниң турлагларынга баарга, оларның хандырылгазы аңгы-аңгы болур чорду. Шынаа ортузунда ийи өгнүң бирээзинге кирип келдивис. Хараачалан чоок яндааны үндүр шөйген түүйбу суугуну хөмүр-биле долдур одап каан. Өг иштиниң чылыы аажок. Ол өглерде «Тиилелге» совхозтуң Хеймер-оол Моңгушка удурткан механизаторлары чурттап турар. Сайгылгаан чырыы бээр бичии шимчедикчи база бар. Ол-бо чорук кылыр дизе, тускай автомашина турлаг төвүнде.

— Хлебти суурувустан экеп тур бис — дээш, Хеймер-оол Сайын-Белекович чугаазын уламчылай-дыр. — Мал чеми белеткекчилериниң тускай даңзызын тургускаш, О-Шынаа, Ак-Чыраа суурларның магазиннеринде аппарып каан. Ону барымдаалап, кижи санынга 10 папирос таакпыны, килограмм чигирни, 700 грамм шоколадты, бир килограмм ристи биске садып турар. Шил банкаларда шилер, саазын хаптарда мүн айымаан туралааныывыс-биле алыр-дыр бис.

12 кижилиг бо звено 5 «Беларусь» трактор, 2 пресстекчи-биле декабрь 28-тен бээр 300 тонна мал чемин белеткээн. Ол-ла совхозтуң 9 кижилиг бир звенозу вагончикте чурттап турар. Олар январь 22-де келгеш, 100 тонна хире хыыргыыш, кулузунну пресстээш, совхоз төвүнче сөөртүп чедирип турар. «Тиилелге» совхозтуң механизаторларының хандырылга байдалы-даа, ажылдап турары-даа өскелерге үлегерлиг дээрзин эскерип көрдүвүс.

Ыраккы Моңгун-Тайганың ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң төлээлери Ак-Чыраа девискээринде иженип турар. Оларның турлаанда сарааттар саны немешпишаан. 400 тонна хире хыыргыышты сөөртүп чедирип алыры берге айтырыгларның бирээзи дээрзин 17 кижиниң үүле-херээн удуртуп башкарып турар Коңгар-оол Дагбаевич Саааның дүвүрээзин-биле чугаалап турары бадыткалдыг. Чүге дээрге март ортандан эгелеп оргулааштың хары эрип, орук-чирик бажырап, шынаа чиндичейн бээр.

Успа-Хөл шынаазында Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Моңгун-Тайга, Тес-Хем районнарның хыыргыыш, кулузун кезип, пресстеп турар механизаторларының амыдырал хандырылгазы, ажыл төлевири ам-даа экижидилгени негеп турар. Мында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа эндерик.

Виктор КАРА-САЛ.
Даңзы САЛЧАК.

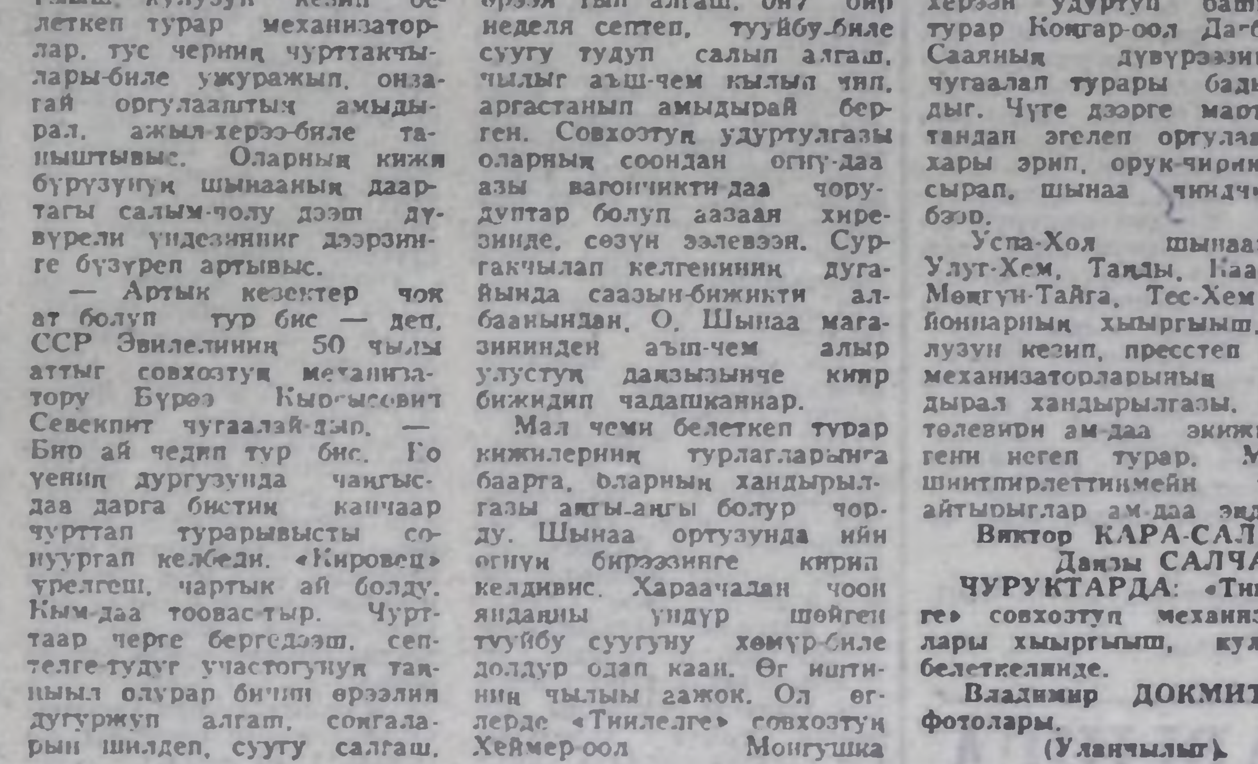

ЧУРУКТАРДА: «Тиилелге» совхозтуң механизаторлары хыыргыыш, кулузун белеткелинде.

Владимир ДОКМИТТИҢ фотолары.

(Уланчылыг).

ЭВИЛЕЛ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ СЕССИЯЗЫ АЖЫТТЫНГАН

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязы Москвага февраль 18-те эртенгиниң 10 шакта Эвилел Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралы-биле Кремльде ажыттынган. Палаталарның баштайгы хуралының айтырыы — сессияның чугаалажыр айтырыгларын болгаш ажылдаар чурумун бадылаары. Бүгү чоннуң референдумун чорудар дугайында айтырыгны депутаттар база чугаалажып көөр.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдырар дугайында депутаттарның бижимел саналы Дээди Советтиң ээлчеглиг хуралының президиумунга кирген. Бижимел саналга 270 кижи ат салган. Ооң хүн айтырыглары ам-даа бадылаттынмаан. Ынчалзажок бир айтырыгны чарлаан — РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазының дугайында Б. Н. Ельцинниң отчёт илеткели.

Үүрмектеп садар өртектер реформазының дугайында Эвилел төлевилелин Россия чазаа канчаар көрүп турарының дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев информация кылган. Даштыкы фирмалар-биле Россияның организацияларының дугуржулгалар кылган фактыларны хынап көөр талазы-биле комиссияның отчёдун депутаттар дыңнап чугаалашкан.

(СЭТА).

ФЕДЕРАЦИЯ ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ХУРАЛЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалааны-биле Федерация чөвүлелиниң хуралы февраль 16-да болган. Чоннуң социал камгалалының болгаш өртектер тургустунарынга хамаарыштыр политика айтырыгларының талазы-биле дугуржулга төлевилелин хуралдың киржикчилери чугаалажып көрген. ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң структуразының болгаш составының дугайында саналдарны Федерация чөвүлелиниң хуралынга база кирген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов, ССРЭ-ниң Премьер-Министри В. С. Павлов, Министрлер Кабинединиң кежигүннери Федерация чөвүлелиниң ажылынга киришкен.

(СЭТА).

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин арттырар дугайында айтырыг талазы-биле ССРЭ референдумун эрттирерин хандырар талазы-биле чамдык айтырыглар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

ССР Эвилелин арттырар дугайында ССРЭ Президентизиниң Кыйгырыын деткииринче база 1991 чылдың март 17-те ССРЭ референдумун эрттирериңге идепкейлиг киржиринче республиканың хамаатыларын болгаш бүгү чадаларның улус депутаттарын кыйгырбышаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. Референдумга киирген айтырыглар талазы-биле хамаатыларның санал-оналы киирер хостуг эргезин ССРЭ референдумунуң дугайында хоойлужудулгага дүүштүр улус депутаттарының районнар, Кызыл хоорай, хоорайлар (район чагырталыг), суур болгаш кожуун Советтери, оларның күүсекчи органнары магадылаарын хандырар, хамаатыларның референдумга киржир эргезин боттандырарынга шаптыктап болур кандыг-даа хоойлуга дүүшпес салдар чедиришкинин турул кээп болур чорукту болдурбас.

2. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының киирип келгени ёзугаар ССРЭ референдумун эрттирериниң материал-техниктиг хандырылгазының, транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның ону хандырарының айтырыгларын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели шиитпирлээр.

Күрүне болгаш хөй-нитти органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, албан-дужаалдыг кижилер «Бүгү чоннуң бадылаашкынының (ССРЭ референдумунуң) дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 19 дугаар чүүлүнге дүүштүр комиссияларның бүрүн эргелерин боттандырарынга деткимче көргүзер, оларга ажылдаар черлерни болгаш дериг-херекселдерни, медээлерни болгаш материалдарны тургустунган чурум ёзугаар бээр ужурлуг.

3. Референдумга киирип турар айтырыгларны бадылаарының чурумун, а ол ышкаш хамаатыларның бадылаашкынының түңнелинде хүлээп алыр шиитпирлериниң төөгүте ужур-дузазының дугайында бүгү талалыг болгаш боттуг тайылбырны чурттакчы чоннуң калбак кезектеринге чедиигир болурун хандырарын хөй-нитти организацияларынга, массалыг информация чепсектеринге сүмелээр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 11.

«МИР» — ЧЕРГЕ

УЖУДУУШКУН БАШКАРАР ТӨП. (СЭТА). Орбитаның «Мир» комплекизинде ужудуушкунда Виктор Афанасьев биле Муса Манаровтуң эрткен неделяның ийиги чартыында ажылы колдуунда-ла космос технологиязынга хамаарышкан ажылдар болган.

«Оптизон» деп тургузугга тигель чок ээнидиригни экипаж кылган. Аңаа полупроводник материалдарны чырыктың электриглиг үнер дезинден херел энергиязын моорнеп киргеш кайдер.

«Пион» аппаратураның дузазы-биле шенелделерни база кылып чоруткан. Ол шенелделерниң сорулгазы болза суук чүүлдерге деңзи чок байдалга чылыг солчулгазының оңзагай талаларын тодарадыры, ону чаа технологтуг тургузугларны чогаадып кылырынга ажыглаары болур.

Бистиң бөмбүрзээвистиң түс-түс девискээрлеринде экологтуг байдалга үнелел бээр сорулга-биле хайгааралдарны болгаш чуруктарны тырттырарын космонавтылар доктаамал чорудуп турар.

Башкарылгалыг «Мир» комплекстиң ужудуушкуну төлевилеттингенин ёзугаар чоруп турар. Космонавтыларның кадыкшылы байдалы эки.

Чугула айтырыг

Кешкенде хеме херек чок бе?

Бистиң республикавысты чурттуң өске девискээрлери-биле харылзаштырып турар Саян ашкан ийи чазаглыг орук бар. Бирээзи — Ак-Довурак — Абаза аразының даг-дүгү үндүр сөөртүрү-биле кылдынган оруу. Болап дүн, хүн, кыш, чай чок биске херек чүъктер соксаал чок кээп турар. Абазада демир-орук станциязы-биле харылзажырда эки-ле. Чер аразы дыка кызырылган.

«Тыва даг-дүгү» комбинат бодунуң бүдүрген продукциязын — даг-дүгүн бо орук ажыттынган хүнден эгелеп, Абазада демир-орук станциязынга чедирип эгелээн. Оон улай чурттуң янзы-бүрү булуңнарынче үнелиг чүъгүвүс демир-орук-биле чедер. Абакан хемниң эриинде, дагларда кыстырган ол улуг эвес хоорайда бистиң чүъгүвүс хүлээп алыр бааза бар. Баштай ол Абаканның хандырылга эргелелиниң холунга турган, дараазында Тываның күрхандырылга эргелелинге хамаарыжыр апарган турду. А үш чыл бурунгаар комбинаттың чиигине директору Ю. Т. Комаров Абазада баазаны бистиң бүдүрүлгениң бооруң чедип алган. Оон-биле «Тыва даг-дүгү» комбинатка, бүдүрүлгениң амыдыралынга кандыг өскерлиишкиннер болганыл?

Абазада чүък сайгарар бааза үстүнде адааным өске черлерге хамааржып турда, бис оларның ол-бо чылдагааннар дээш негээни хөй түңнүг штрафты төлеп, ай бүрүзүнде он чүдүрүкчүнү даг-дүгү чүдүрери-биле ынаар чорудуп, херeглекчилерже чүък сварылгазы саадап, баазаның удуртукчулары-биле улуг-биче чаргы ээлбейн турду. Даг-дүгүн бүдүрүп, кадыр арттар, кашпал хемнер ишти-биле ону чедирип-даа алзывысса, сагыжывыс ам-даа саарзык боп артышаан. Чүге дизе ам демир-орукка база чүдүрер алаар болгай.

Абаза баазазы бистии болуп, комбинаттың белен продукция цегниниң салбыры апарганда, улут тынгап бис. Кайы херeглекчилерже даг-дүгүн кажан, кандыг шынарлыын чорударын боттарывыс баш миннир болдувус. Саян ындынче аал оранындан, ажы-төлүнден ырадып, чүдүрүкчүлер чорударын соксаан. Бо бааза таварыштыр чүгле Тыва иштиниң эвес, Хакасияның, чурттуң өске-даа булуңнарынче чүъктерни сайгарганы дээш, чылда 500 муң рубль орулганы ап эгеледивис. Комбинат баазаны улам сайзырадыры-биле, хөй түңнүг акша-хөреңги, күш үндүрүп, чүүл-бүрү тудугларны кылган. Бо чугула демир-оруктуг чүък дужуруп, чүдүрер механизмнерлиг, чүък шыгжаар оран-савалыг бааза амгы рынок экономиказының үезинде бүдүн Тывага онза ужур-дузалыг болбайн аан.

Баазаны комбинаттың холунга алыр дээш, эвээш эвес ажылды кылган Ю. Т. Комаров ССРЭ-ниң улус депутатады кылдыр соңгуткаш, Москваже ажылдап чоруй барды. Ам ол чазак кежигүну, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тудуг болгаш архитектура айтырыгларының талазы-биле доктаамал комитединиң даргазы.

Барыын-Хемчик районнуң соңгукчуларының дузазы-биле улут эрге-дужаал, бүзүрел чедип алган депутат удуртуп турганы комбинат дээш сагыш салып, тыва соңгукчуларның сеткилин өөртүр эки чүүлдерни кылып тургу дег. А амыдырал бистиң сагыжывыска безин кирбес чүүлдү көргүзе берди. Чүл ол?

Эрткен чылдың күстен эгелеп, хүндүлүг депутадывыс Ю. Т. Комаров Тываже соңгукчулар-биле ужуражып келген санында комбинаттың амгы удуртукчузу-биле даг-дүгү сайгарар Абаза баазазын, ол-ла хоорайда өске бүдүрүлге черинге бээр дугайында чаңгыс эвес чугааны кылган.

Ю. Т. Комаров чиигине директор боор, комбинатты удуртуп турган үезинде, оон хандырылга талазы-биле оралакчызынга Н. А. Вульченко дээрзи ажылдап турган. Эрткен чылын ол комбинаттан үнгеш, Абазада биче хемчээлдиг «Тудуг материалдары» деп бүдүрүлге ажыткан. А чаа бүдүрүлгеге оран-сава, демир-орук, янзы-бүрү механизмнер херек. Бо бүгү даг-дүгү сайгарар баазада бүрүн деп үстүнде чугааладым. Ынчангаш Н. А. Вульченко дээрзи белен баазаны Ю. Т. Комаровтуң дузазы-биле холга алыр талазы-биле хөделишкиннерни кылып эгелээн. «Тыва даг-дүгү» комбинаттан баазаны аңгылап алыр сорулга-биле ында ажылдап турар ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле дүн, хүн чок суртаал ажылын кылган.

Эрткен чылдың ноябрь айның төнчүзүнде ол айтырыгны үзе шиитпирлээри-биле, чиигине директор Г. В. Парамзин-биле Абаза баазазының күш-ажылчы коллективиниң хуралынга олурувус. Ажылчыннар хойнун үнү-биле: «Тыва даг-дүгү» комбинаттан үнмес бис! Биче хемчээлдиг бүдүрүлгеге каттышпас бис!» деп бадыладылар. Комбинаттың бодунга болган күш-ажылчы коллективтиң чөвүлелиниң шиитпири база чаңгыс: даг-дүгү сайгарар Абаза баазазын кымга-даа бербес!

Ийи күш-ажылчы коллективтиң бирээзи Саян ындында, бирээзи Хемчик унунда. шиитпири демей болганындан «Асбест» концерниниң удуртукчулары үнүн шеглеп алдылар ышкаш. Кыска тайылбыр: чурт иштинде бүгү даг-дүгү комбинаттары, хөй санныг даг-дүгү-биле продукция бүдүрер бүдүрүлге черлери 1989 чылда «Асбест» концернин — каттышкынны тургускан. Чугаалажып турарывыс биче хемчээлдиг бүдүрүлге маңаа хамааржыр.

Абаза баазазының дугайында чугаа тоңгу дег. Кайынам, Ю. Т. Комаровтуң адындан айтыышкыннар келбишаан. Абаза — ыяш оранны. Бо чугула тудуг материалынга тудуг талазы-биле комитеттиң даргазы кижиниң соңуургалының бир чылдагааны мында хевирлиг. Ийи талазында, кымның-даа караанга илдикпес, ээрганчыг Абаза деп станцияны таварыштыр кандыг чүъктерни, кайнаар сайгарып болбазыл? Моон мурнунда-ла, комбинатка кээр турган эргежок чугула тудуг материалдары вагон-вагону-биле эстип чиди турду.

Абаза баазазының талазы-биле демисел үргүлчүлевишаан. Ам айтырыг — баазаны Н. А. Вульченко баштаан биче хемчээлдиг «Тудуг материалдары» бүдүрүлгеге эвес, а «Асбест» концернге кадар дугайында болур хире. Мында аът кожу ажыглаттынып эгелээн. Хүндүлүг депутадывыс Ю. Т. Комаров концерниниң эрге-ажыы дээш карак кызылын ам-даа бадыткавышаан.

Довурак-доозунуг деп чемеледип-даа турар болза, Тываның адын чурт иштинде, делегейде-даа алгыткан даг болбаазырадыр улут бүдүрүлгениң ажылчыннары — соңгукчуларның соңгуп алганы депутады оларның эрге-ажыын ийиги чергениң кылдыр бодай бергени каракка көскү апарганы ол. «Кешкенде хеме херек чок, кешкенде теве херек чок» деп бистиң чоннуң мерген угааны бо эвес бе?

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.
«Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиигине директорунуң оралакчызы.

Өөрүнчүг медээ

ССРЭ ЧЕМПИОНУ БОЛГАН

1973-1974 чылдарда төрүттүнген оолдар аразынга хостуг хүрешке бирги чер дээш Бүгү-эвилел маргылдаазы Чебоксары хоорайга февраль 15-тен 17-ге чедир эрткен.

Ук маргылдаага Тываның спортчулары багай эвес киржип, хостуг хүрештиң республикада сайзырап турарын база катап бадыткаан. Кызылдың мөгези Чечен-оол Моңгуш 54 килограмм деңзилиг мөгелер аразынга хүрешкеш, ССРЭ чемпиону атты чаалап алган, Ол алды салыгга киргеш, бодунуң удурланыкчыларын шуптузун октаан. Түңнелинде ол ССРЭ-ниң спорт мастери деп бедик атты чаалап алган.

Чалааананың мөгелери Белек Куулар биле Шолбан Куулар олар шаңналдыг черже кирбезе-даа, багай эвес хүрешкен.

Чаа чемпионнуң тренери — хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, хоочун мөге Чадамба Ооржак.

Бистиң корр.

КОММУНИСТИҢ ТУРУЖУ

ЭДЕ ТУРГУЗАРЫ-БИЛЕ

Партияның VII район конференциязындан партия эге организацияларының сүмелээнин ёзугаар партияның район организациязының контроль комиссиязының кежигүннеринге 15 коммунисти соңгаан. Ажыл-херекке удуртулга болдурар дүрүмнү сайгарып чугаалашкаш бадылаан. Соңгуткан комиссия кежигүннериниң аразында янзы-бүрү мергежилдиг кижилерни бар: партияның, күш-ажылдың хоочуннары, ажылчыннар, аныяктар.

Бирги организастыг пленумга контроль комиссиязының даргазының оралакчызын, 7 кижи составтыг президиумну соңгаан болгаш доктаамал ажылдаар ийи контроль бөлүүн тургускан. Комиссияның кежигүннерин партия эге организацияларында быжыглаан. Организастыг айтырыг соонда контроль комиссиязының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарының дугайында илеткелди дыңнаан, бо талазы-биле санал-онал солчулгазы болган. Ооң дараазында комиссияның 1991 чылда кылыр ажылының планын бадылаан.

СЭКП-ниң чаа Уставын ёзугаар районнуң партия комитеттери, партия эге организациялары бот-башкарылгалыг ажылдап эгелээн. Олар партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырар талазы-биле ажыл-чорудулгазының программаларын тургускаш, ону күүседири-биле ажылдап турар. Чамдык партия организациялары, оларның секретарьлары партия ажылын эде тургузар, чаартыр дээш күжениишкинниг ажылдап кирипкен. Ооң-биле чергелештир партия организацияларының ажыл-чорудулгазында четпестер илерел турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта партия организациязындан бир коммунист партиядан эки тура-биле үнер дугайында билдиришкин кирген. Ооң-биле хууда беседаны кылыптывыска, бодунуң бот-идепкей чогундан партияның негелдезин күүседип шыдавазын чугаалаан. Ынчангап партия организациязы ооң дилээн хандырган.

Райкүүскомнуң иштики херектер килдизинде партия эге организациязының ажылы соелгү үеде сулараан. Ооң ажыл-чорудулгазын экижидер сорулга-биле партия эге организациязының секретарында чаа кижини соңгаан. Григорий Иргит иштики херектер килдизинде коммунистерниң идегелин бүзүредири-биле партия организациязының ажыл-чорудулгазын идепкейжидериниң хемчеглерин ап эгелээн.

Партия организацияларының ажылын чаартып, эде тургузар, ында четпестерни эдеринге практиктиг дузаны деткимчени чедирер дээш партияның район организациязының контроль комиссиязы ажылдап турар. Партия организацияларының секретарьларының семинарлары болурга аңаа киржип, илеткелдерни кылып, арга-сүмезин кадып турар. Чамдык партия организациялары кончут эки программаны, планны ажылдап кылып алза-даа, ону негелдеге чедир күүсетпейн келген. Ол ышкаш партия хуралдары шынар чок эртер таварылгалар бар. Партияга кирер күзелдиг эң эки ажылчыннарны, албан-хаакчыларны ам-даа эвээшти хүлээп ап турар. «Мөген-Бүрен» совхозтуң парткомунуң бо талазы-биле кылып турар ажылы шоолуг эвези илерээн.

Партияның кежигүн дадывырының чыылдазының кайы хире чоруп турарынга хамаарышкан хыналдаларны комиссия чоруткан. Эрткен чылдың он бир айларында районда 107 коммунист 335 рубль өрелиг болган. Бо четпестер ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозта, райкүүскомнуң иштики херектер килдизинде, районнуң харылзаа белдиринде партия организацияларында илерээн.

Партияның район организациязының контроль комиссиязы тургустунган соонда бижимел болгаш аас-биле билдиришкиннерниң, хомудалдарның саны көвүдээн. Ону чүгле СЭКП кежигүннери киирип турар эвес, кежигүн эвестерден база кээп турар. Кежигүннерге, хамаатыларга чогуур харыыны бээри-биле хамаарышкан организацияларга, харыысалгалыг удуртукчуларга барып, чогуур харыыларны алгаш, ээлеринге харыылап берип турар бис.

Партия райкомунуң секретарьлары, комиссияларның удуртукчулары, партия организацияларының секретарьлары-биле партияның район организациязының контроль комиссиязы сырый харылзаалыг ажылдап, партияның ат-алдарын, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер, партийжи туруштү быжыглаар дээш хемчеглерни ап турар.

Контроль комиссиязы бодунуң мурнунда партияның салган сорулгаларын амыдыралга боттандырары-биле ажылынга чаа аргаларны, хевирлерни дилеп тывар, мурнакчы дуржулганы ажыглаар дээш ажылдап турар.

Маспый-оол ОНДАР.
Партияның Мөңгүн-Тайга район организациязының контроль комиссиязының даргазы.

Идеология ажылының практиказындан

ЧОНГА ЧООК БОЛУР

Идеология ажылы дээрге политиктиг, социал-экономиктиг, мораль-материалдыг база культура хемчеглерниң кижилерниң угаан-медерелинче сеткил-сагыжынга салдар чедирер нарын комплекизи. Амыдыралда ол болуушкуннар бот-боттарынга хамаарылгалыг, харылзашкак, өскерлиичел болур...

Идеология ажылын экижидери бир-ле дугаарында кадрларның белеткелинден, оларга методиктиг дузаны кайы хире чедирип турарындан хамааржыр. Райкомнуң идеология комиссиязы кадрларның аттестациязын эртирип турар. Партия организацияларында политинформаторлар бөлүктери ажылдап турар. Аттестация соонда политинформаторларның, агитаторларның орнунда коллектив кежигүннеринге политиктиг информацияны чедирер, лекция беседаны организастаар политорганизаторларны тургускан. Агитаторлар чурттап турар чер аайы-биле ажылдап турар. Парткомнарда лекторлар бөлүктерин тургускан. Бо чугула ажылче цехтер начальниктерин, мастерлерни, коммунист удуртукчуларны хаара тудкан. Кижилер-биле ажылдаарының чаа хевирлерин Бай-Хаак школазының директору Л. Г. Иванова, районнуң кол эмчизи Б. К. Кудерек болгаш өскелер-даа тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарлар.

Партия организацияларының чугула сорулгазы болза идеология ажылын экижидери болур. Ону система чок, ийи-чаңгыс хемчеглер-биле кызыгаарлап болбас. Идей-политиктиг болгаш мөзү-шынар кижизидилгезиниң чаңгыс аайын хандыраары, кижизидилге ажылынче ханылаары чугула. Тодаргай кижи дээш сагыш салыышкын бирги черге турар. Районда дөрт чүс ажыг инвалидтер, чеди чүс чыгыы бот-иелер бар-дыр. Кым оларның ажылын, амыдыралын сонуургаарыл? Партия ажылдакчылары чоннуң негелдезеретелелин билген турар ужурлуг. Амыдыралда болуп турар болуушкуннарны баш удур билип, чогуур түңнелдерни үндүрери, бүгү-ле чүүлдерни чонга дыңнадыры, демократияны калбартыры ам кажангызындан артык негеттинип келген. Райком күш-ажылчы коллективтерже комплекстиг үнүүшкүннерни организастап турар.

Ниитилелде болуп турар экономиктиг чаартылгаларның, эде тургустунуушкунуң идеологтуг хандырылгазын боттандырар херекке партия организацияларының идепкейлиг хөделиишкинин чедип алыр сорулга салдынган. Санал-оналдарның янзы-бүрүзү, шүгүмчүлелдиң ажык апарганы идеология активинден чаа аргаларны бо байдалга таарышкан хемчеглерни алырын негеп келгени билдингир. Мындыг байдалда кижилерге чедингир тайылбыр, угаанныг сүмелекчи херек. Тургустунган айтырыгларны хандыр сайгарып, аңаа харыы берип, ону шиитпирлеп билири — амгы үеде кол негелде ол. Чаа политиктиг бодалашкынга кижизидеринге политөөредилгениң косту агитацияның аргаларын долузу-биле ажыглаарын эге организацияларга сүмелеп турар бис.

Район — интернационал составтыг. Партия комитеттери, эге организациялар националдар аразында харылзажырының культуразынга, өске нация кижилерниң төөгүзүнге, дылынга, чаңчылдарынга хүндүткелдиг хамаарылганы кижизидер ажылга идеологтуг салдар чедирер хүлээлгелиг бис. Ажылчы чоннуң ылаңгыя аныяктарның интернационалчы кижизидилгезинде, интернационалчы коллективтерни өг-бүлелерни пропагандалаарында четпестер бар. Хову-Аксыга, районнуң өске-даа суурларынга болуп турган болуушкуннар ону бадыткап турар. Чоннуң политиктиг идепкейинден чыдып каап турарывыс, хөй-ниитиниң саналынга дыңнангыр эвезивис, социал айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлевезивис, социал чөптүг эвес чоруктар-биле эптежип органывыс — бо бүгү буруу болган.

Информацияның долу, шын болурун район солуну, тус чер радиозу чедип албайн келген. Янзы-бүрү чугааларны дораан үзе шаап, шын тайылбырны бээрин озалдадып турган. Ооң аңгыда партия ажылдакчыларының парлалгага чидиг айтырыгларга хамаарышкан тайылбырларны үезинде бээри база чугула деп билген бис.

Хамык-ла чүве кижизидилге ажылындан эгелээр. Школа ажылын эде тургузар хемчеглерге партийжи деткимчени көргүзер апаар бис. Аныяктар-биле ажылды холга алыр. Кедээде угаан-бодал кижизидилгези культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылы-биле сырый холбаалыг. Оларның материал-техниктиг баазазы кошкак. Чамдык ажыл-агый удуртукчулары капитал септелгени үезинде кылбас, акша-хөреңги бербес. Элегесте клубтуң септелгезин ийи чыл узаткан. Шагааның, кыш үделгезиниң байырлалдары, «Ойна, гармонь» деп фольклор фестивалы дээш, массалыг хемчеглерни культура ажылдакчылары кылып турар. Бай-Хаакта «Сударушки», Сосновкада «Ветеран». Кочетовода «Коңгургай» деп фольклор коллективтери чоннуң сонуургалын чаалап апкан. Культура бажыңының болгаш районнуң агиткультбригадалары малчыннарга, механизаторларга аалдап барып турар.

Чоннуң кадыкшылын быжыглаарынга, дыштанылгазын организастаарынга спорт улуг дузалыг. База-ла баазаа чогундан бергедээшкиннерге таваржып турар. Бүдүрүлгелерде бөдүүн спорт дериглери безин чок. «Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтарда спорт-инструкторларны тургуспаан. Чоннуң мөзү-шынар болгаш социал кадыкшылының дугайында партия организациялары сагыш салыр апаар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге херээженнер-биле ажылды чугулага көөрүн айыткан болгай. Бистиң районнуң херээженнер чөвүлели өске районнар-биле дуржулга солчуп, нелерниң ажыл, амыдыралын хайгаарал ап, оларның ортузунда кижизидилге ажылын чорудуп турар. Чөвүлелге практиктиг дузаны чедирип, бюрога отчёдун дыңнап, ССРЭ-ниң улус депутады Г. С. Сагаандайның киржилгези-биле актив хуралын эрттирген. Өг-бүле кижизидилгези херээжен кижиден кончуг улуг хамааржыр болганда, нелерниң харыысалгазын бедидери, өг-бүлелер-биле тодаргай ажылдаары, педагогика, медицина, эрге-хоойлу темаларынга лекция-беседаларны хөйнү чорудары негеттинип турар. Совхозтарда херээженнер чөвүлелдериниң даргаларын хостаткаш, шалыныг кылдыр тургузарын өске районнарның эки эгелээшкинин эдерип, амыдыралга боттандырып эгелээрин көрүп турар бис. Чаа дээштиг аргаларның дилээрн уламчылап турар.

Шак бо бүгү хемчеглерни бир аай таарыштыр тургузуп ааръндан кижилер-биле ажыл экижиир. Хүннүң сорулгазы националдар аразында билиишпейн бээр чүүлдерни шинчилеп турган, баш удур чайладырын. Кадрлар белеткелин хынамчата алыры, оларның национал составын таарыштырары, угаан-бодал сандараашкынындан чайлаары болур. Коллектив, организация бүрүзү бодунга таарыжыр арга-хевирлерни тып, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарын чедип алыр сорулга туруп турар. Хөй-ниитиниң санал-бодалын өөренип, аңаа даянып ажылдаар ужурлуг бис.

Партия ажылдакчылары коллективтерниң амыдыралы-биле чурттап, чонга чоок болур болза, билишпейн баар чорук турбас деп санап турар мен. Кижилер аразынга эки хамаарылганы тургузары дег, национал айтырыгны чогумчудары база культураны, хүндүткелди негээр.

Юрий ГУБАРЕВ.
РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң бирги секретары.

СЕКРЕТАРЬ

Тожуда «Тоора-Хем» совхозтуң ажыл-ишчилери, коммунистери бо чылдың мал кыштаглаашкынын эки түңнелдерлиг болдурар дээш бар аргаларны ажыглап турар.

Толбуя деп черде дуржулгалыг малчын Полина Узун-Сереновна Дастай-оол торүүр 292 ангор өшкүнү багай эвес кыштагладып, мал оолдаашкынынга хынамчалыг белеткенип алган.

Мурнакчы малчын эрткен чылда чүс өшкүге онаалтыр 80 анайны доруктуруп, күрүнеге дүк дужаар онаалдазын долузу-биле күүсеткен. Бо чылын ол социалистиг хүлээлгезин улам бедидип, малдан хөй продукцияны алырын хүлээнген.

Полина Узун-Сереновна ук бригадада партия эге организациязының секретары хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, аныяк коммунистерге бодунуң дуржулгазын дамчыдып, партияның хүрээлелин улам быжыглаары-биле комсомолчуларга, ажылчын аныяктарга арга-сүмезин доктаамал кадып келген. Ооң түңнелинде бригадада коммунистерниң саны немежип, кодан бүрүзүнге чидириглерни болдурбас дээш коммунистер харыысалгазын бедидип турар апарган.

П. У. Дастай-оол партийжи даалгазындан аңгыда, районнуң херээжен чонунуң ортузунда хөй-нииттиг ажылдарында идепкейлиг киржип турар. Ол Тожу район Совединиң депутады.

ЧУРУКТА: «Тоора-Хем» совхозтуң мурнакчы малчыны, бригаданың партия организациязының секретары П. У. Дастай-оол.

Владимир МОНГУШТУҢ фотозу.

ЭЭН БАЖЫҢНАРНЫ...

Бо чылдың январь 26-да үнген «Шын» солунда киттышкан рейдиниң «Бажыңнар ковудээн, ат болдувус» деп эгелиг чүүлдү номчааш, аңаа хамаарыштыр мээң карачал кижиниң бодалдарым мындыг.

Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурда туттунуп турар бажыңнарның хөйүн магададым. Шынап-ла, ийи-чаңгыс эртип-дужуп турган, ол суурну адааргал-биле көрүп эртер кижи мен. Ынчалза-даа ук чүүлдү номчуп органаш, ындыг чараш, чаагай бажыңнарның ээлелериниң багайын, ээн бажыңнарның тыптып, электен элеп эгелей бергенинге номчукчу кижи ала-чайгаар хараадап келир чорду. Ында удуртуп баштап турар даргаларның тудуг-суурже кошкак кичээнгей салып, чон-биле ажыл чорутпайн турарын эскердим. Районнуң удуртукчу даргалары чүнү көрүп турар чүве ирги?

Карачал кижилер кара дерин төп тургаш, бажыңнар тудуп каарга, ону камгалап, кадагалап шыдавас боорга берге-ле-дир. Харын-даа ында кедээ Совет даргазы «Бисте бажын оочурунда кижи чок. Ам болур үш бажыңны та кымнарга бээр» деп каап олурарга берге-ле-дир ийин. Дараазында 40 бажың тудар деп турар. Хос, ээн кагдынган бажың база эндерик. Чамдызын харын чарып оккулуп, мандаларып тура кагып эгелей берген дээрге, кижи бузурээр арга чок чүве-ле-дир.

Ол хирезинде кожазында чаа хоорай Шагаан-Арыгның Культура бажыңының директору Николай Танзынның чүүлүн номчааш, мырыңай кээргээр-дир мен. Чаңгыс-ла районда кожазында доң ажылдыр суурда улус бажың даалдап, ээн октап, үрегдеп, улай-улай чаа бажыңнарны тудуп турда, культура ажылдакчылары «ажык дээр адаанда» чонга аян тудуп, концерт белеткээр чер тыппайн, ол-бо организациялардан дилеңип, улуска ээртыктадып турган-ла даандырган ажылы дээш ол хире кызымак ажылдап турда, мындыг ээ-харыысалга чок болурга болур бе? Олар Культура бажыңы туттурып алыр дээш РСФСР-ниң культура министринге чедир чаргылдашкан чоржук. Ооода-ла ол ээн кагдынган, октаттынган хос бажыңнардан бирээни шеф дузазы-биле культура ажылдакчыларынга бир хүн көжүрүп экеп берзе канчап баар деп. «Агаарда» Культура бажыңы эргелекчилеп, улуска аартыктадып, кырында крышазы чок ажылдап чоруур культура ажылдакчылары кээргенчиг-дир. Культура ажылдакчылары бо хирс бергедеп турда, республиканың культура сайыды Ч. Ондар чүнү бодап орар ирги?

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр район.

Рынок харылзааларынче шилчилге

КАНЧААР АМЫДЫРАП ЧУРТТААРЫЛ?

Рынок харылзааларының үезинде канчаар ажылдап чурттаарыл, амыдырал кандыг болурул, бүдүрген продукцияны каяа, кандыг өртекке садып сайгарарыл дээн чергелиг айтырыглар кижи бүрүзүн бо хүннерде дүвүредип турар. Кызыл районнуң «Тиилелге» совхоз бо эргилделиг шилчилгеге белеткел ажылдарын баш удур чорудуп, бот-орулга-чарылга, бригада, өг-бүле, аренда керээзи ышкаш күш-ажылдың депшилгелиг аргаларын шиңгээдиринге өскелерге үлегер болуп, чамдык дуржулганы мооңнеп алган. Совхозта улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында аренда керээзи-биле ажылдап турар кооперативтер эрткен чылдың түңнелдерин үндүрүп, рынок байдалдарында чүнү бүдүрүп кылырын дугуржуп чугаалажып турар.

Республикада тараалан ажыл-агыйларның саныңга кирип турар бо совхоз 27290 гектар тарылга шөлдүг. Чер ийи чыл улаштыр кандаашкынга таварышкан. Чер ажылының кайгамчык мастерлери — Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Янчат, Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору Доржу Дандар болгаш өскелерниң-даа аттары диминреп турганы чылдарда дег, чаагай дүжүт үнместээн. Сүт саалдазы база куду. Малдың продуктулуу чавыс. Эрткен чылын чүс инектен 67 бызаа алган. Инек бүрүзүнге онаалтыр 1896 литр сүт сагдынган. Чыл дургузунда 1370 тонна сүт саап тургаш, 1284 тоннаны бүдүрген. Сүт планы чедир күүсеттинмейн-даа барза, эрткен чылдың түңнели-биле совхозка кирген 928 муң рубль орулгадан 450 муң рубльди сүттен алыр аргалыг болган.

Эде тургустунуушкунуң эге чылдарында дөрт миллион чедир орулгалыг ажылдап турган совхоз чылдан чылче туружуудан бадып, арыг орулга алырын эвээжеткен. Моон чылдагаанын кайызын дилээрил? Кудургайлап бадып келген бо берге байдалдан уштунарының арга-курлавырлары чүдел, чогум тодаргай чүнү кылып болурул? Курлавырлар кайдал? Ажыл-агыйның мурнунда кандыг сорулгалар салдынып турарыл, бергедээшкиннер бар бе?

Мээң сонуургаан чамдык айтырыгларымга совхозтуң экономиказын хөгжүдеринге, рынок харылзааларын быжыглаарынга харыысалгалыг кол кижилер мынчаар харыылаан.

Кызыл-оол Чамьян, кол экономист.

— Совхоз ажылчыннарының бүдүрүп турар продукциязы иштики санажылга өртээ-биле тургустунган. Бо чорук рынок харылзааларынче шилчилгеге үезинде чугула белеткелдерниң бирээзи деп санап турар бис. Мал адырында арендаторларда арыг орулга алырының ажыктыг талаларын биле берген хойжулар арбын. Оларга Дукур-Кара Монгуш, Акай-оол Мортүй-оол, Сорулга Монгуш, Николай Күжугет болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Шээр малды 32 кодаңда тускен. Малчын бүрүзүнде санажылга дептерин ажыткан. Ол дептерде чарыгдалдарның аттарын шуптузун бирден бирээ чокка чыскаай бижип каан. Чеже чарыгдал үнгенин чек ёзугаар ай санында хынап, санаашкыныг кылып турар. Малчынның хууда малын совхозтуундан аңгылаваан. Шупту мал чеми малчынның харыысалгазында. Чүге дээрге ол чыл төнчүзүнде бүгү-ле үнген чарыгдалдарын түңнеп үндүргеш, санажыр апаар.

Өртектерге өскерлиишкиннерни база киирип турарын дугурушкан. Бистиң совхозта доктааттынган үш өртек бар. Ирт, хураганның немелде дензизин дээш бир центнерни 120 рубльге, дүктү 800 рубльге, сүттү 36 рубльге төлээр. Чер ажылы карылгалыг болуп артпышаан. Мал ажылын ап көөрге сүттен 450 муң, хойнуң немелде дензизинден 381 муң, дүктен 269 муң, хавандан 88 муң рубль орулга кирген.

Бүдүрген продукцияны канчаар садып болурул? Бо чылын 1240 тонна сүттү бүдүрерин көрүп турар. Ооң 30 хуузун күрүне чагыынга садар, ооң соонда аъш-чем үндүрүүнден артып калган продукцияны дугуржулга ёзугаар рынок өртээнге саарып болурунуң аргазы бар. Ол ышкаш эъттен, тараадан арыг орулга алырының курлавырын тургузуп болур. Мындыг хевирлиг угланыышкын-биле ажыл-агыйның өске-даа адырларындан орулга киирериниң оруктарын дилеп турар.

Саккын Ондар, кол зоотехник.

— Тараалан совхоз төвү Кур-Чер суурнуң чурттакчыларының аъш-чем айтырыының талазы-биле чуртта тургустунган берге байдалды билип, даарта канчаар чурттаарыл, аңаа чүнү курлавырлап алза экил дээрзин хандыр өөренирин оралдажып турар. Кодээ ажыл-агый продукциязы хөй болзун дизе көпеек бүрүзү дээш демисежир апаар. Ам кол чүве ол. Рыноктуң негелдези-даа ындыг болгай.

Рынок экономиказынче шилчииринче белеткелди адырлар аайы-биле чорудуп, экономиктиг билиглерни чонга чедирериниң эптиг аргаларын нептередир дээш чамдык оралдажышкыннарны кылган бис. Амыдыралда таваржып турар берге чүүлдерни чон билип турар. Чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидериниң хемчеглерин ап келдивис. Бистиң совхозтуң байдалынга рынок харылзааларының үезинде коллективтер аайы-биле демниг ажылдаары күзенчиг. Чүге дээрге чурттап турар черивистиң байдалы, агаар-бойдузу амдыызында бистиң ынчаар албадап турар. Совхоз девискээри суг-биле чедир хандыртынмаанындан, ылаңгыя кандаашкынныг чылдарда дүжүт үнмейн баар. Тарылга төлү четчир-даа дижик, сүт чокта магадылалдыг орулга алыры болдунмас. Чоокку чылдарның экономиктиг санаашкыннарын кылып, боттут түңнелдерин үндүрерин бодап турар бис.

Малдың баш санын кудулатпас төлээде, ооң продуктулуг чоруун бедидер, материалдыг баазазын быжыглаар, быжыг чем-суурну тургузар сорулга салдынып турар. Бо чылдан эгелээш мал чеми тарып өстүрер шөлдерни шуут-ла тускайлаза эки. Чеди-Паштан бээр хөл ындыы талазы Көжээлиг, Үш-Хады ховуларынга хөй чылдыг сиген чашкат, мал одарынче киирерин, чазын чажар көк-тарааны таарымчалыг черлерге тарааш, чайын кезип алырын өөренип көөр. Чамдык механизаторлар, малчыннар өлең өстүрерин база сүмелеп турар.

Ажыл-агыйның кайы-даа адырында чаа чүүлдү сайзырадып нептередиринге салым-чаянныг, ханы сонуургалдыг, бот-идепкей-биле ажылдап, өскелерниң хөй-аъдын көдүрүп чоруур кижилер хөй. Чижээ, Дугар Дажы-Дондупович Оюн суурга дээрбе тудар саналды үндүрүп кээрге, ол ажылды чаартыкчы Михаил Акай-оолович Монгуш дораан холга сегирип алган мындыг чүве. Дээрбе турар бажыңның тудуу доозулган. Далган дээрбелээр даштың бирээзин Бай-Тайгадан тыптынып алдывыс. Тес-Хемден эккелген бир даш арай улдургей, маска-биле соктаарга тогланчылар тогулгеш туруп бээр. Тыва далган соктап белеткээр цегивисти Ээир-оол Чадамбаевич Ооржак эргелеп башкарып турар. Арбай далганынга чагыглар аажок хөй. Эрзинниң, Тес-Хемниң малчыннары, Тожунуң аңчылары, ивижилери чагыглар киирееш, арбай далганын саткылап алгаш чанганнар. Ү. Шынааже 20 шоодайны чүдүрүп чорутттувус.

Эът ыштаар, колбаса кылыр цехти амдыызында ажыглавайн тур бис. Туйбу бүдүрер цехти ажыдарын көрүп тур бис.

Рынок экономиказының үезинде долу бот-орулга-чарылганың, бот-акшаланыышкынның база чарыгдалдарны боду дуглаптарының аргалары-биле ажылдап чурттаарындан аңгыда, совхозтуң иштики санажылга өртээнден чоорту уштунуп, садыглажып саарлыгының чаа принциптерин ам-даа хандыр өөренири бистен негеттинип турар.

Даазы САЛЧАК.

«АГИТАТОР БЛОКНОДУНУҢ» НОМЧУКЧУЛАРЫНГА

Бистиң ниитилел-политиктиг блокнодувус ооң херегленчилери — пропагандистерниң, политинформаторларның, агитаторларның — бүгү идеология активиниң негелде-херегленин хандырар дээш идей-теоретиктиг, методиктиг, тайылбырлыг, сан-фактыларлыг материалдарны чырыдар дээш ажылдап турар. Ынчалза-даа блокнот чүгле оларга херектиг деп биле бээр болза шын эвес боор, ооң арынынарында кирген материалдар кижи бүрүзүнүң сонуургалын хайныктырып, чаа бодалдарны тывылдырып, ооң соонда солун сүмелерни бээрин сагындырып кээр чадавас. Ынчангаш силер бүгүде-биле сүмележип, чугаалажып тургаш, ажыл, амыдыралывыстың берге оруктарының кайызын шилип алырынга дузалажып, бот-боттарывыстан түңнел үндүрүп алырывыста база эки деп бодадывыс. Ынчангаш үениң байдалының өскерлиин түверин барымдаалаат, ооң өзагай талаларын өөренип көргеш, бистиң сеткүүлүвүстүң адын, статузун эде көөр бодап турар бис. Ынчалза-даа моон соңгаар ооң адын өскерлир, өскерилбес-даа болза, кол угланыышкыны хевээр артар.

Бо чылдың үндүрүлгелеринге амгы үениң социал-экономиктиг өскерилгелеринде чаа [illegible] иштинде болгаш даштыкыда онза ужур-дузалыг болуушкуннарга тайылбырны, төөгү болгаш хүннүң чугула болуушкуннарын, улус ажыл-агыйында чаа арга-хевирлериниң мурнакчы арга-дуржулгазын чырыдарын уламчылаар.

Амгы үеде эртемниң ужур-дузазы кончут улуг. Ынчангаш бистиң эртемденнеривистиң берген тайылбырлары, сүмелери, бодалдары силерниң угаан-медерел шыгжамырынарга улуг курлавыр болур. Аңаа хамаарыштыр «Эртем ажылдакчызынга сөс» деп рубрика ажыттывыс.

Чуртта янзы-бүрү политиктиг партиялар, бөлүктер, хөй-нити каттыжыышкыннары бар апарган. Олар шупту тускай сорулгалыг, кандыг-бир идеяның боттуг эдилекчилери. Хөй партиялыг системаже кирип турар бис, моон соңгаар чаа байдалга ажылдап, чурттаарывыс чайлаш чок апарган. Ындыг үеде бодунга шын идейлиг угланыышкын алыры кончут чугула болгаш кижиниң быжыг туруштуг, үзел-бодалдыг болурунга теоретиктиг белеткел база эргежок чугула.

Идеология ажылының бо эң чугула чүүлүнге хамаарыштыр «Теория болгаш амыдырал» деп рубриканың адаанга бөлүк эртем-методиктиг материалдарны парлаары эргежок чугула деп санап турар бис. Борта кол айтырыгларның бирээзи социалистиг идея, коммунистиг келир үе дугайында үзел-бодалдар, ооң боттуг амыдырал-биле холбаазының дугайында чугаа болур.

Амгы үеде хөй партиялыг системаже кирип турар болганывыста. Коммунистиг партияның ат-алдарын, ооң бистиң республикада хөй талалыг боттуг ажыл-чорудулгазын көргүзери үениң негелдези апарган. Ынчангаш район организацияларының (райкомнар) ажылының дугайында чугааны бистиң сеткүүлүвүсту дамчыштыр чорудары партия активинге дуза боор деп бодап турар бис. Аңаа хамаарыштыр бөлүк материалдарны «Коммунистиң сөзү» деп рубрика адаанга бээр.

Советтер, профэвилел, комсомол ажылдакчылары боттарынга херек чүүлдерни моон база тып ап болур. Ынчап кээрде ол организацияларның ажылдакчыларының идепкейлиг киржилгези болгаш сонуургалдыг дузазы, деткимчези база херек апаар. Ол дуза кандыг-ла-бир материалдыг ачы-дуза-биле холбашкан эвес, а чаа арга дуржулганы, ажыл-херекти чорукту нептерединринге, ону шиңгээдип алырынга хамаарышкан чүүлдер болур.

Бистиң сеткүүл чүгле политиктиг материалдар-биле чаңгыс аай долдунган «чалгааранчыг» болбас ужурлуг. Ажык-чарлыг чоруктуң болгаш демократияның улам ханылап турар үезинде чурттап, ажылдап тургаш, ниитилелдиң боттуг хөгжүлдезинден хоорук, оорган бодувусту аңгылап, долгандыр «хаажыланып» алгаш олуруптар болзувусса, бурунгаар хөгжүлдеден хожудап каарывыс чайлаш чок. Ынчангаш блокноттуң арнынга чидиг айтырыглар база тургустунар апаар. Аңаа хамаарыштыр «Ажыы-биле чугаалаарга», «Пропагандистиң шыгжамырынга», «Сактып ал» дээн хевирлиг рубрикаларның адаанга бөлүктеп каан янзы-бүрү материалдар парлаттынар.

Бир-тээ, блокнот ниитилел-политиктиг утка-шынарлыг чүве болганда, аңаа парлаттынар материалдарның темазы база аңаа дүүшкен, бедик деңнелдиг, ханы анализтиг болурун утпаар. Материалдарның публицистика жанры-биле бижип көргүзериниң база бир чылдагааны ооң үнер хуусаазында болуп турар. Блокнот айда бир катап үнер. Ынчангаш кыска хуусааның информациязы арай озалдай бээр, ооң орнунга ол болуушкуннуң дугайында чедир анализтээн, келир үениң сомазын угаадып суртаан бодалды илереткен материал болза кончуг күзенчиг.

Делегей айтырыгларынга доктаамал рубрика турарын моон соңгаар-даа уламчылаар апаар бис. Ол айтырыгларга хамаарыштыр, өскээр чугаалаарга, моон мурнунда үнүп турган материалдарга немей «Айтырыг — харыы» деп рубрика немежир. Аңаа кыскажак азы элээн делгеренгей-даа тайылбырларны республиканың «Билиг» ниитилелиниң кежигүннери, делегей айтырыгларын доктаамал өөренип көрүп турар лекторлар харыы-тайылбыр бээр.

Бо чылдан блокноттуң чуруук каасталгазы элбээр. Аңаа мурнакчы пропагандистерниң, агитаторларның, политинформаторларның, лекторларның болгаш политиктиг агитацияның өске-даа ажылдакчыларының портреттери оларның арга-дуржулгазы-биле кады чырыттынар. Янзы-бүрү схемалар, диаграммалар, таблицалар, чураан тырттырган чуруктар, плакаттар база турупп болур.

Ынчангаш бо чылын чаа чүүлдер-биле силерге дуза кадар дээш бүгү күжүвүстү бээр бис, а силер бистиң ажылывыска аас-биле азы бижимел-биле-даа болза, арга-сүмеңерни киирер боор деп улуг идегел болгаш бүзүрел-биле манап тур бис.

Шоваадыр КУУЛАР.
«Агитатор блокнодунуң» харыысалгалыг секретары.

ДУЗА, ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Чоокта чаа чуве. Эрзин суурнуң хоочуннары ажык чугаага чыглып келген. Ащаа кол-ла тема — хоочуннарның аъш-чем, үлетпүр барааннары-биле хандырылгазы. Бо талазы-биле чамдык эки чүүлдер бар. Чижээлээрге, райпо холушкак барааннар магазининге эът, сүт болгаш өске-даа аъш-чем база үлетпүр барааннарын хоочуннарга өй-өйлеп сада бээр. Ынчалзажок оларның хандырылгазы ам-даа четпес. Ынчангаш негелде-херегледер хөй. Кайы-даа магазинге хоочуннарны ээлчеглерге аралаштыр эрттирип турар болза дээр күзелдерин илередип турдулар. Олар бөдүүн, чиик өртектиг барааннар-биле хандырарын күзээр болду.

Хоочуннарның хандырылгазы-биле чергелештир оларның ажыл-ижин болгаш дузазын демдеглеп болур. Олар дузалал ажыл-агыйын сайзырадырынга дыка идепкейлиг. Назы-хары дөгүзе-даа, хуузунда мал-маган өстүрүп, күрүнезинге база бодунуң амыдыралынга деткимчелиг чурттап чоруур 84 харлыг Допума Моңге, 73 харлыг Аракчаа Соян, Максыржап Сам, Дамба-Хоо Кыргыс болгаш өскелерниң-даа маңаа демдеглээри өөрүнчүг. Олар колдуунда чылдың дөрт эргилдезинде суур девискээринде чурттап чоруур. Оларның күш-ажылчы дуржулгазын, ус-шеверин аныяк-өскенге өөредири, дамчыдары чугула деп санап турар бис. Хоочуннар Маскыр Кыр, Арамаа Маскыр, Мария Суваң-оол, Саара Шомбун олар боттарының ус-шевер арга-мергежилин аныяктарга дамчыдып берип чоруур. Тыва хеп-сынны быжарын, даараарын айтып, сүмелеп турары черле үлегерлиг.

Суурнуң Культура бажыңының ажылдакчылары хоочуннарны кандыг-ла-бир бөлгүмнерже киириштирер, оларны деткиир талазы-биле эгелээшкинни бо-ла кыла бээр. Чоокта чаа аргыырының даараарының бөлгүмнерин тургускаш, ооң ажылын хоочуннар клувун дамчыштыр чорударын көрген. Бо бөлгүмнерге тыва хеп-сынны даараарын, аъш-чемнерни белеткээрин өөредир болза, шагдагы өгбелерниң амыдыралын аныяктар ханы билип алырынга онза дузалыг.

Хүндүлүг дыштанылгаже үнүп, ажы-төлүнүң чанында мал-маганын өстүрүп, амыдырап чоруур кырганнарга чамдык шаптараазыннар бола тургулай бээр. Чижээлээрге, азырап, өстүрүп турар малынга сиген белеткеп алыр чер аңгылаттынмазын баргылаар. Сула, чарбаны эвээшти садар, ооң кадында одар-белчиир чедишпейн баар таварылгалар бар. Бо-ла бүгүнү районнуң удуртукчулары өөренип көөрүн күзээр мен.

Амгы рынок үезинде чүгле магазинче көргеш орар болзувусса, черле таарышпас. Ындыг болганда өг-бүле бүрүзү боттары боттарын хандыртынарынче сагыш салбааже хоржок. Чогум чүнү белеткезивиссе чогуурул? Бирээде, картофель, ногаа үрезиннерин амыгаапитан тыптынганы дээре. Ийиде, оларны өстүрерин-ге суг кончуг кол айтырыг. Мону харыысалгалыг удуртукчулар холга алза деп күзел бар. Чүге дээрге суг айтырыы суур чурттакчыларын чылдың-на дүвүредип турар. Мону шиитпирлээр кылдыр чон-биле сүмележип болур. Харын-даа чонну кужу-биле шеф кылза кандыгыл? Демниг күш бир-ле ажылды бүдүрүптер болгай.

Хоочуннар бода, шээр малдарын өстүргеш, картофель база ногаалар аймаан тарааш, дүжүдүнүң артыкшылдыын керээ-дугуржулга-биле рынокче садарын хүлээнген.

Район девискээринге устывышт ажылдарны нептередирин чугулалаан. Чижээлээрге, өг ыяжы, бышкан далган белеткээр херекселдер, аът дериг-херекселин кылып бүдүрери ажыктыг, амыдыралчы айтырыг болган. Чүгле оларны органнастаар, деткимче көргүзери кол айтырыгның бирээзи болуп турар.

Алексей ДАМДЫН.
Эрзин район.

Омскиниң ужар чүүл заводунга дайын үезинде ТУ-2 деп бомбалакчыларны, ЯК-9 деп хыдыкчы самолёттарны, а тайбың чылдарда — ТУ-104-терни бүдүрүп турган. Ооң соонда бүдүрүлге ужар чүүл углаашкынындан аңгылашкын, шуут чажыт апарган («Полет» каттыжышкыны апарган). Ракета-космос программазынче шилчип, «Энергияга», шимчедикчилерге чедир ракеталарны, спутниктерни, Айны, Венераны, Марсты шинчилээр космос аппараттарының корпустарын кылып бүдүрүп турган.

Чедиишкиннер-даа, дептинге-даа бар, ынчалзажок эде шилчилге бергедээшкиннерге таварыштырган. Дагтыкыга-даа садып болур болбаазын шимчедикчилер бүдүрерин программазын кызырган. Эң бедик мергежилдиг мастерлерни калбак херегледиң бөдүүн барааннарын бүдүрериниче шилчиткен. Ынчан кээрде Сибирьниң ракета тудукчулары иштикиге-даа, даштыкыга-даа алгаан алдарын чидирип турар.

ЧУРУКТА: «Энергияның» бо баазызын чедирикчи ракетазының шимчедикчизи.
СЭТА-ның фотохрониказы.

ЁЗУ БАРЫМДААЛАВАЗА

Күрүне бүдүрүлгелериниң дугайында ССРЭ Хоойлузун амыдыралче кииргени-биле кады, бүдүрүлгелерниң ажыл-агыйжы бот-тускайлаң чоруу, харыысалгазы бедээн. Ындыг болганда ону автобүдүрүлге черлеринге хамаарыштыр алыр чүве болза, мында автотранспорттуң техниктиг байдалының чогумчалыг болуру дээш харыысалга, сонуургал улгаткан деп чүве билдингир. Автотранспорттуң техниктиг байдалын хынаар, көрүлде чорударының чурумун 1989 чылдан эгелеп өскерткен дээрзин маңаа база катап сагындырып каайн.

Күрүне автотранспортунуң техниктиг байдалының хыналдазын чаа чурум ёзугаар автотранспорт бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, кооперативтерниң боттарында тургустунган комиссия чорудар. Ооң даргазынга транспорттуң техниктиг байдалын, ажыглалын харыылап турар бүдүрүлгениң бир удуртукчузун томуйлаар. Ук комиссияның кежигүннерин, оларның ажылдаарының чурумун дужаал-биле бадыткап чарлаар. Улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң күүскомнарының бадылааны шиитпир ёзугаар бүдүрүлгелериниң удуртукчулары техниктиг көрүлдениң эрткениниң түңнелдериниң дугайында дыңнадыгны куравтоинспекцияга киирер. Куравтоинспекция ажылдакчылары бодунуң ээлчээнде, методиктиг болгаш практиктиг дузаны чедирер.

Эрткен чылын болгаш 1989 чылда ол чурум ёзугаар күрүне автотранспортунуң техниктиг көрүлдезин республикага чорудкан. Ооң түңнелинден чамдык чүүлдерни чугаалаарга мындыг. Шимчеп турар составтың техниктиг белеткелиниң коэффициентизи ниити республикага — 0,83 болган, а 1989 чылда — 0,76.

Техниктиг көрүлдени кажан бүдүрүлгелерниң боттарының комиссиялары чорудуп турда, транспорттуң техниктиг белеткелиниң коэффициентизиниң чайгаарла бедип турарын эскерип болур. Эрткен чылда болган көрүлдениң түңнелин ап көөр болза, чамдык районнарга ол көргүзүг 100 хууга чоокшулап турган. Кызыл районга ол — 0,90, Бии-Хемге — 0,91, Сүт-Хөлге болгаш Кызыл районнарга — 0,86, Барыын-Хемчикке — 0,85 деп бүрүнеттинген. Бо көргүзүглерден ап көөрге, транспорттуң техниктиг белеткели «бедик» боор турар. Ындыг бе дээрге куравтоинспекцияның ажылдакчыларының бүдүрүлгелерге, автоажыл-агыйларга чоруткан хыналдалары эрткен чылын көзүлдүг өске байдалды көргүскен. Ажылды ёзу барымдаалап чорудуп турганының фактылары бар. Ындыг байдалдың бадыткалы кылдыр дараазында чижекти киирип көрейн. Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозта, мяш ажыл-агый черинде комиссия тургуспаан, автотранспортка техниктиг көрүлде чоруттунмаан боор турар. Чадаана АТБ-зинде О. Б. Хомушку удурткан комиссия көрүлде үезинде автотранспорттуң техниктиг байдалының хыналдазын чорутпаан, ынчалзажок көрүлдени эрттиргениниң дугайында акт КАИ-де кирген боор турар.

1990 чылдың түңнелдерин көрүп олурарга, чылдың техниктиг көрүлдезин эртпээн транспорттуң саны Кызылда 493 боор турар. 20 организация КАИ-ге акт киирбээн. Ындыг черлерге АТБ-1, ДОСААФ, хоорайның септелге-тудуг эргелели, алгы заводу болгаш чамдык өске-даа бүдүрүлгелер хамааржыр.

КАИ экраны

КАИ-ның чөпшээрели чокка бир автомашина өске хевирлиг кылдыр эде дерип алган боорунуң чижектерин автобүдүрүлгелерден куравтоинспекция ажылдакчылары илереткен. Шак ындыг таварылга «Ишкин», «Бурунгаар», «Бүрен», Карл Маркс аттыг совхозтарга тургулаан. Хоойлуга үндезилеттинмээн шак ындыг хөделиишкиннер транспорттуң шын учедун тургузарынга шаптык болурундан аңгыда, күрүнеге эвээш эвес материалдыг когаралды чедирип турар.

Иштики херектер министерствозунуң КАИ килдизиниң ажылдакчылары эрткен чылдың декабрь айда Чөөн-Хемчик районга чоруп тургаш, «Тыва» совхозка гараж эргелекчизи Л. Б. Донгактың киржилгези-биле машиналарның оруктче үнериниң мурнунда хыналда чорудкан. Ооң түңнели чүнү көргүскенил? Үш автомашинаны ында өскээр дерип каан, КАИ учедунда киирбээн бир автомашина бар болган, 14 машинаның техниктиг байдалы негелдеге дүүшпес. Автопаркта бар транспорттуң техниктиг бөлениниң коэффициентизи чүгле 0,42. Четпестерни чайладыры-биле ажыл-агыйның удуртукчуларынга тодаргай хуусааны берген. Шак ындыг хыналдаларны Кызыл хоорайга база чорудкан.

Кооперативтерде автотранспорттуң техниктиг көрүлдезин эртип турары негелдеге дүүшпес. Чижээ, Кызыл хоорайда 230 хире янзы-бүрү кооперативтерниң 122-зи машиналыг, техниктиг көрүлдени оларның чүгле 27-зи эрткен боор турар. Транспортту бүрүткеширииниң чурумун, транспорттуң техниктиг ажыглалының бөдүүн деп санаттынар негелделерин сагывайн баар чүүлдер оларда бар. Транспорттуң ажыглалының талазы-биле хажыдыышкыннар база бар дээрзин чугаалаар апаар. Эрткен чылын оларга 42 автотранспорт озал-ондаа онааштып турар, ооң түңнелинде бир кижи амы-тынындан чарылган, 13 кижи балыгланган. Орук шимчээшкининиң чурумун хажыткан 609 таварылга бүрүткеттинген, транспортту ээзирик башкарып чораан КАИ ажылдакчыларынга туттурганнар база эвээш эвес.

Үстүнде чугаалааным чүүлдерден кандыг түңнел үндүрүп болурул? Көрүлдениң түңнелдериниден-даа, күрүне транспортунуң техниктиг белениниң коэффициентизиниң бедик боор турары, херек кырында байдал-биле дүүшпейн турар деп чүвени чугаалаар апаар. Ындыг байдал — бүдүрүлгелер, кооперативтер, организациялар удуртукчуларының айтырыгны шоолуг-да кичээнгейге албайн турарын бадыткап турар. Амгы үеде ээлчеглиг көрүлдеге белеткел чоруп турар дээрзин чугаалап каайн. Эрткен чылда чоруткан көрүлдениң түңнелдерин өөренип көргеш, ооң чурумун бо чылын алзээн өскерлип сорулга салдынган. «Кандыг янзылыг боорул?» деп айтырыг тургустунуп кээри чугаажок, ол хемчеглер чорудуп турар үеде, КАИ-ниң талазындан контроль шыңгыыраар, транспорттуң техниктиг байдалының хыналда-көрүлдезин чорударынга КАИ ажылдакчылары автобүдүрүлгелерде тургустунган комиссияларның кежигүннери-биле кады ажылдаан турар кылдыр айтырыг ынчаар тургустунар. Автоажыл-агый, кооперативтер удуртукчулары боттарының ээлчээнде чугула бо чүүлдү харыысалга-биле көөрү чугула. Чугаа автомашинаның техниктиг белениниң дугайында чоруп турда, тоомча чок хөөннер турбас ужурлуг, оон башка ооң уржуу озал-ондакка чедирип болур.

Хүреш КҮЖҮГЕТ.
ИХМ-ниң КАИ килдизиниң улуг куравтоинспектору.

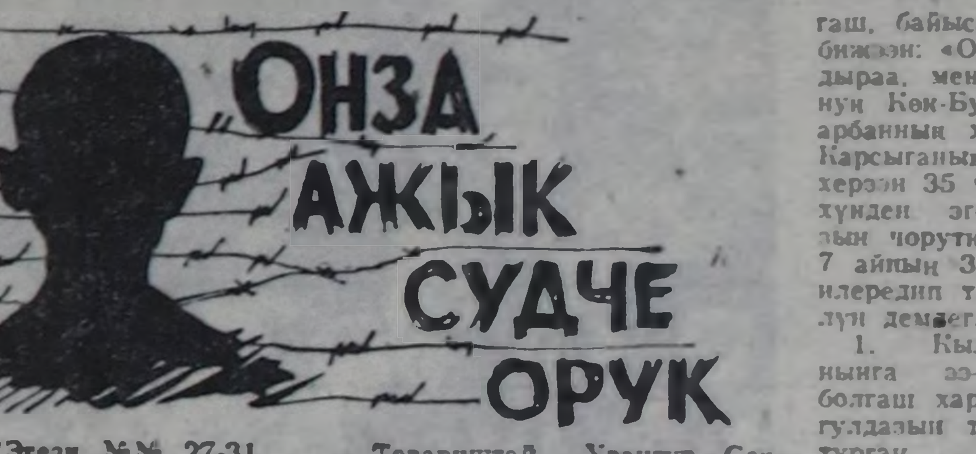

ОНЗА АЖЫК СУДЧЕ ОРУК

(Эгези №№ 27-31 «Шында»).

Сөөлүнде аныяктар херээн истеп турда, ИХЯ-ның сайыды Полаттың адынга М. Намзырайның бижээн өргүүделин херекке албайн, ол кижиге хамаарыштыр херек аразынга анаа-ла нүгүлге киирер барымдаа боол, харыы чокка шыгжаттынган. Ында М. Намзырай мынча деп турар: «Мен болза ядыы арат кижи мен, кандыг-даа кем-херек үүлгетпээн мен, моон ужурунда мени үндезин чок черге буруудадып турар тур, байысаакчылар хоойлу-дүрүм чок байдал-биле мени кара туразында аажылап турлар (истелге узамдыга берди, миниишкиниг буруузу хүлээп алыр меге өчүк бээринче албадап база өске-даа чүзүн-бүрүн аажылап турар), шынап-ла, мурнунда чамдык принциппиалдыг айтырыглар талазы-биле бодум бодалым ажыы-биле чугаалап чордум. Ооң аразында, чижээлээрге, күрүне албан черлеринде лама, феодал, дужүмет чорааннар, оларның ажы-төлү ажылдавышаан, чижекке алырга, Дээди судта мурнунда дүжүмет чораан Наксыл, республика прокурору болур, «кумзат» лама чораан (Чадаана хүрээзиниң шажын ёзулалдарының удуртукчузу) Пиринлей, Самагалдай хүрээзиниң «кумзат» ламазы чораан Увангур Тыва Төп Кооп даргазы тур, Тыва банк баштаар чериниң даргазы Танчай болза улуг феодал «хаа» дужаал эдилеп чораан, ТАР Биче хурал президиумунуң секретары Чадамба болза феодал чораан болгаш өске-даа. Бистиң херек кырында сорулгавыс болза феодал-теократ идегеттер-биле демисежири болур, олар хора чедирерден өске чүнү-даа кылбас. Моон аңгыда санал, шүгүмчүлелдиң хосталгазы чок тур, кол хоойлу Конституция, ТАРН-ның ёзулуг программы чоп чогул деп айтырарга, силерни ол доораан-на контрреволюстуг идегет дей бээр тур. Суд органнары багай ажылдап турар, истекчилер-даа, шииткекчилер-даа кандыг-даа барымдаа чок черге кижилерни тудуп бажыңнап турар, мону прокурор хайгааралында албаан тур; Тыва 16 чыл тускай догуннап турар-даа болза, эмчи, бухгалтерлер дээш өске-даа тускай эртемниг каадырларны белеткевээн тур, бо бүгү онза чугула айтырыгларны кым-даа көрүп шиитпирлевейн турар, ол дугайында чүве чугаалап турар кижини контрреволюстуг идегет деп санаар боор тур».

ИХЯ-ның истекчилери Мандараа (оралакчы сайыт), Намчак (оралакчы сайыт), Моламдай (ЧПК төлээзи) бо херекти ёзу барымдаалап, шынчы эвес көргеннер. Чижээ, О. Шавыны 4 ай иштинде дөрт-ле катап, С. Шүрзүн-оол, Б. Далай-Серенни чаңгыс катап, М. Намзырайны 13 ай дургузунда 1938 чылдың июнь 30-де, июль 19-та байысааган болур. ТАР Биче хурал база АРН ТК кежигүнү Б. Далай-Серенни чөпшээрел чокка бажыннаан.

1935 чылдың 1 ай 19-та АРН ТК-ның нам комизи (Шагдыр-Сүрүң, Байыр, Товариштай, Увангур, Сенгинжик) О. Байырның «намның сагылга-чурумун үрээн болгаш национал революзунга удур феодал идегеттерге дузалашканнарының дугайы» деп илеткелин чугаалашкаш, Тастай-оол, Кижир-оол, Күдерек оларга сургаалга сагындырыг берген, Херел, Маннай, Танчайга эң сөөлгү доңгулда бээр. Чүлдүмнү намдан шуут үндүр сывырар, Киров биле Дондуптуң байдалын база катап хынааш, нам комизинге катап киирер деп шиитпирлээр (Партия Тыва обкомунуң архиви, фонд 1, дансы 1, херек 546, боодал 27, арын 1-2).

1934 чылдың 2 ай 13-те ОКШ даргазы Сүгдүр биле ЧПК даргазы Намчак Улуг-Хем кожууннуң Дус-Даг сумузунда аразында тудуш харылзаалыг 49 контрреволюстуг бөлүк бар деп бижээннер.

1935 чылдың 3 ай 21-де Тес-Хем кожууннуң Чыргалаңды сумузунда арбан даргазы Сиирамба, кеский чораан Сырат 2 ай 28-те мынча дээн: «Бо чыл элээн үймээн-дүймээнниг чыл болур ийин, моон чижээ, Япония, Германия, Англия болар ССРЭ-же халдаар боор оң, соонда та чүү боор ыйнаан» деп медеглээннер.

1935 чылдың 3 ай 2-де Таңды кожууннуң АРН комизиниң төлээзи С. Даваажап нам төп комизиниң даргазы О. Байырга мынчаар медеглээн: «Таңды кожууннуң Көк-Булуң сумузунуң Карсыга дээрзи эрткен 1934 чылдың күскээр чайын намның оралакчы кежигүнү Топтанга чугаалап турганы болза: «Тока коммунистиг намның кежигүнү кижи чүве-дир, ынчаарга Тока Тывага буруу ажыл кылып кааш, Коммунистиг намның кежигүнүнден үндүрткеш, Хемчик-оол иелээ Москваже кыйгыртыра берген тур эвеспе. Тока дээрге хөй чугаалыг кижи-ле болгай, ажыр чугаалап кааш, чедип-ле келир ыйнаан ол деп турган».

Танчай ССРЭ-ден келгеш, Камгалаарга (КИПКЭ даргазы Сенгинжикке) мынча деп чугаалап турган: «Хемчиктер хамык албан-ажылды эжелеп турар тур, бистиң оюннарны албан херээнге кииришпирбес тур, ынчангаштың ам эрги улустар албан херээн баштаар тур ийин, маңаа кирер улустар болза: Танчай, Данзын, Чик-Сүрүң, Шыра-оол, Карсыга, дарга Сенгин болгаш оон-даа өске 60 хире кижи бистер нам, чазактың ажыл херээн кылыр тур эвес бис бе — деп, Карсыга халаг ээзирик чугаалап турган тур» — деп, С. Даваажап бижээн.

1935 чылдың 4 ай 2-де ОКШ даргазы О. Сенгинжик биле ЧПК төлээзи О. Мандараа Таңды кожууннуң Көк-Булуң суму секретары Карсыга 5, 6, 7 арбан даргаларын бодунуң туразы биле солаан, тудуп байысаар деп турар дугайында медеглээннер.

1935 чылдың 7 ай 30-де ОКШ төлээзи Шыдыраа оперативтиг килдистиң даргазы Намчактың чөпшээрели-биле Карсыганы бажыннап алгаш, байысааганын мынчаар бижээн: «ОКШ төлээзи Шыдыраа, мен, Таңды кожууннуң Көк-Булуң сумузу № 5 арбанның хамаатызы Оюн Карсыганың буруудап турар херээн 35 чылдың 5 ай 28 хүнден эгелеп байысаалгазын чоруткаш, мүн чылдың 7 айның 30 хүнүнге чедир илередип тыпкаш, кол чүүлүн демдеглээрге болза:

1. Кылган ажыл-албанынга ээ-харыысалга чок болгаш харын улустуң соңгулдазын туразы-биле үреп турган.
2. Чазак, намның чөп удуртукчуларының кылган албан-ажылы буруу болган дээрн-биле арат чонга идегел чок меге домак тарадып турган.
3. Үстүнде билбес чоруктарын бораштырары-биле ында-мында контр бөлүктер бар деп ОКШ черинче шын эвес меге медээ берип турган, ооң-биле кады улустуң чүзүн-баазын политиктиг албан-ажылынга таарышпас идегеттерни тыртып киирип ап турган, оон-даа өске чүүлдер илерээн.

Бо буруузунуң дугайында ук Карсыгага эрүү харыысалгазын хүлээдири албан турган-даа болза, моон боду ол буруулары илереткени-биле кады халдаан яламны келдередип оршээнер дээри-биле хөй удаа биддиришкинни бергенин барымдаалааш, ОКШ чериниң даргазы бо бир удаада чөпшээрээнин ёзугаар келдирери-биле доктааттым».

1935 чылдың 10 ай 20-де Сенгинжик биле Мандараа Тес-Хем кожууннуң Бай-Хөлде 13 кижилиг 5 феодал, 2 лама, 6 арат киржикчилиг контр бөлүктү узуткаан, Найдаң мээрен баштаан ол бөлүкке Аскак-Лопсан, Шимет-Ириксип, Маин, Богда, Колбаа, Сонус, Идам-Хаа, Дагба, Шагдыр, Дензинмаа, Ак-Хайдып, Казакпан, Чимит суглар киржип турган тур деп медеглээн.

1936 чылда нам хыналдазы болгаш билет солааның түңнелдери. Тус-тус кожууннарга хыналданы Тока, Кижир-оол (Барыын-Хемчикке), Байыр, Хавакчап (Чөөн-Хемчикке), Полат, Камова, Торлаажык (Улуг-Хемге), Увангур, Ойдуп (Тес-Хемге), Сундуй (Каа-Хемге), Бадыраа (Каа-Хемге), Танчай (Бии-Хемге) чоруткан, Барыын-Хемчикке Сүрүңнү, Чөөн-Хемчикке Сунгаар-оолду, Менгени, Улуг-Хемге Пиринлейни, Тес-Хемге Товариштайны, Каа-Хемге Хавакчапты, Бии-Хемге Далай-Серенни, Тожуга Дагбаны, Таңдыга Увангурну, Тере-Хөлге Кижир-оолду тус бүрүзүнге бижыглаан турган. Хыналданың түңнелинде намдан үндүрткеннер: аңгы дайзыннарынга өмээрлешкеннер 33 кижи, үргүлчү арагалаар, алгыш-чогуш дээш 52 кижи, самчыгдал дээш 56 кижи, чурум үрегдээн дээш 117 кижи, нам даалгазы күүсетпес дээш 188 кижи, эки тура биле 172 кижи, өске чылдагаан биле 142 кижи. Түңнелинде чиигине кежигүнге арткаңнар 4693 кижи, оралакчыга — 252 кижи, билет тывыспааннар 632 кижи азы 11,1 хуу болган.

Хыналда 1936 чылдың 8 ай 25-те доозулган. (партия Тыва обкомунуң архиви, ф. 1, дансы 1, херек 697, арын 1-12).

1936 чылдың 8 ай 12-де ОКШ даргазы Сенгинжик биле ЧПК төлээзи Мандараа Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Чүрмит-Тажыга база хоолгазын АРН ТК-га Токага дараазында чажыт медеглелди кииргеннер: «Чөөн-Хемчик кожууннуң Чайлаг-Алаак девискээринде Чадааннының үстүү хүрээзиниң улуг-биче үне өртектиг эт-сеп херекселдери болгаш бурган чүдээнниң херексел шимелгезиниң ажаалгазының кончуг багай туразының хараазы-биле үрелип, будалып, ирип чыдыыр шинчилиг турар болгаш оор база ап турар апарганының тайлымы-биле моон сонгаар ындыг янзылыг турар болза келир чылдың 4 ай четпес үрелип, будалып чүү-даа чок калыр байдалдыг тур. Бо дугайында ОКШ черинден ол чүүлдерни үрелип будалбас кылдыр ажаар дугайында Чөөн-Хемчик кожууннуң даргазы эш Ламага болгаш ОКШ чериниң төлээзи эш Сандак-Доржута даандырып бижик чоруткан».

1936 чылдың 10 ай 15-те ОКШ-тың чажыт политиктиг килдизиниң ниитилештирген медеглелинде айтып турары:

1. Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунда Соднам дээрзи 1926-1928 чылдарда АРН ТК чиигине секретары чораан, барыын удуртулга-биле кады ажылдап дүжүрткен, 1935 чылда Чөөн-Хемчик кожууннуң чагыргазының секретары, 1936 чылда ТАР культура яамызының төп архивиниң эргелекчизи, ол-ла чылын ажылдан үндүрткеш, Чөөн-Хемчикче чана берген. 1934 чылда ооң чанынга хыналданы Даш, Шопту, Дургун, Ананды, Терек деп шюла аттарлыг агентилер кылган.

1934 чылдың 12 айның 15-те Чүрмит-Тажы-биле кады арагалап оргаш, Соднам мынчаар ырлаан:

Метпээнейде аржаан аккан
Бедик ала Таңдымайны.
Бежен шерии коступ турар
Мелегей-ле чазакты ынай.

(Маңаа Бүрүпаа, Седип, Солун-оол олуржуп турган).

Арагалаашкын үезинде Чүрмит-Тажы мынча деп чугаалаан: «Мен дээрге, шынап-ла, ядыы арат кижиниң оглу-ла болгай мен, моон ужурунда ядыыларның эргелерин камгалап шыдаар мен» дээрге Соднам мынчаар харыылаан: «Ол дээрге меге, хей чүве-дир, сээң адаң феодал кижи ийик чоп». Чүрмит-Тажы олура: «Шынна болгай, төрээн адам феодал чораан кижи, ынчалза-даа мени ам-даа дириг ядыы арат кижизидип каан болдур эвеспе».

1936 чылдың 10 ай 1-де ОКШ даргазы Сенгинжик ЧПК төлээзи Сүгдүр ТАРН ТК чанында нам комизинге IX Улуг хуралга соңгуткан ТК кежигүннериниң дугайында мындыг медээ бижикти киирген.

Санчаа Бай-Хаакта арагалап, шош-содаа үндүрүп турар: Чөөн-Хемчик кожуун даргазы Лопсан дооремба ламага эмнедип, кожком даргазы ламаны Чүрмит-Тажы. Полатка чашпаалаар сен деп турган: Таңды кожуун даргазы Узун Лопсан арагалаар, дужуметсиг: Даваа арагалаар, самыын, Коңзан-Хаай-биле көрүшпес, Допчаа хамга сүзүглээр: Кызылда Артаа, Чүнчүк-оол, Күдерек суглар 200 мун акшаның самчыгдалын кылган: Лалажык арагалаар, самыын-садар кылыр; Улуг-Хем кожууннуң даргазы Дамдынчап арагалап турар: Тес-Хем кожуун Тере-Хол суму даргазы Самданмаа, Тере-Хөлле Чигжит, Каа-Хемниң Коптуда Андынмай, Чөөн-Хемчиктиң Хорум-Дагда Таспаан-оол, Барыын-Хемчиктиң Саглыда Аспаандай, Таңдының Элегесте Маадыр-оол, Бии-Хемниң Баян-Колда Ирекпеп, Тес-Хемниң Бай-Дагда Дембээ, Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Тайгада Бадарчы, Чөөн-Хемчиктиң Солчурда Күргүл, Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгда Бүрбүжап, Бии-Хем кожуун даргазы Сундуй, Тес-Хемниң Нарында Шожулчап, Барыын-Хемчиктиң Каргыда Мыкылдай, Тес-Хемниң Нарында Ораалаң, Чөөн-Хемчиктиң Солчурда Дагба, Бии-Хемниң Баян-Колда Көкей-оол, Тес-Хемниң Көгейде Сандык, Сакпай, Тожунуң Севиде Кустаган суглар ажыл-херээнге ээ-харыысалга чок, арагалаар, аас-дыл үндүрер, дүжүметсиг деп айыткан.

1936 чылдың 10 ай 12-де Улуг-Хем кожуунда нам комизиниң төлээзи К. Таржаа С. Токага О. Танчайның ээзирик чалчааның мынчаар бижээн: «Сен Тываның революзунуң туюлунга чедирер дивээн кулак орус оглу болбас ийик сен бе? Орус чуртундан орус кулак эккелгештиң Тываның ажыл-херээн кезек үеде өскээр чорудуп, буруу херек кылып турган сен.

Сең ам болур АРН 10 дугаар Улуг хуралдан дораан үндүр сывырар, сени Төп комитет даргазынга черле соңгувас чүве. Арат чон черле сенээ идегевес. Тываның эргезин чүгле мен тудуп шыдаар мен».

1936 чылдың 11 айның 1-2-де ТАРН-ның X Улуг хуралы болган, аңаа берген чамдык материалдарын маңаа киирери чугула.

X Улуг хуралды кежээкиниң 6 шакта Шагдыр-Сүрүң аттыг клубка эш Чүрмит-Тажының эге сөзү-биле ажыткан.

Чиигине секретарьга соңгуткан соонда, С. Тока ТАРН-ның мурнундан бир-ле дугаар отчет илеткелди кылган.

С. Токаның илеткелинден үзүндү: «...Бо 4 чыл аразында ТАР-ның ажыл-агый болгаш культура, политика талазы-биле калбак арат масса чаа-чаа тиилелгелерлиг болган. ТАР-ның арат чоннары бодунуң политиктиг баштыңчызы болгаш тиилелгелиг организакчызы болур АРН-ның база национал революстуг чазааның шын удуртулгазы-биле чораш, феодализмниң дазылын улам-на эрестии-биле тура тыртып, оранның бүдүрүкчү күштерин хамыктың мурнунда ооң кол адыры болур малдың ажылын хуунуң болгаш хөй ниитиниң бот-сонуургалынга даянгаш, улам-на өстүрүп, культура революзунуң тиилелгелерин улам-на калбартып, ТАР-ның тускай догуннаарын шудургу камгалап, оранны капиталистиг оруктап аяар шилчидериниң хамык белеткелин эрестиг салып турар.

Бүгү делегейниң арат чоннарының адазы болур Совет Социалистиг Республика эрткен 4 чылдың аразында аңгы чок социалистиг ниитилелди тудар талазы-биле кижи төрелгетенниң черле көрүп көрбээн чаа-чаа тиилелгелерни чедип, социалистиг системаны хүн бүрүде быжыглап келгени-биле кады, капиталистиг күрүнелерниң бүгү-ле байдалы улам-на самыырап, капитализмниң системазы чыл-чылда бодунуң ирик байдалын улам-на илередип турар ойде бистиң намның 10 дугаар Улуг хуралы чыглып турар тур. Үстүнде көзүлген ССРЭ-ниң социалистиг революциязының улуг тиилелгези болза «чаңгыс чуртка социалистиг ниитилелди тудар аргажок» деп турган Троцкий, Зиновьевтерниң контрреволюстуг сурталын чылча шаап, Ленин-Сталинниң номналгазы тиилеп турар ойде, бистиң АРН-ның 10 дугаар Улуг хуралы чыглып турар тур, эштер.

Юрий АРАНЧЫН.
(Уланчылыг).

СЭЭҢ ХАЙЫҢ-БИЛЕ ЧҮҮ БООП БОЛУРУЛ?

Улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынга автотранспорттуң ажык-дузазы канчаар-даа аажок улуг дээрзи билдингир. Ооң-биле кады автотранспорттуң ниитилелге чедирип турар хоразы база-ла эвээш эвес. Долгандыр турар бойдустуң хирленири, орукка озал-ондактыг таварылгаларның санының чылдан чылче өзүп турары, ооң түңнелинде кижилерниң кемдеп бертинери, амы-тынындан чарлыры дүвүрээзиниг байдалда артпышаан.

Эрткен 1990 чылда республика девискээриниң оруктарынга болган 571 транспорт озал-ондааның түңнелинде 140 кижи өлген, 650 кижи бертинген. Ылангыя Тожу, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Эрзин, Тес-Хем районнарга база Кызыл хоорайга озал-ондак хөй болган. Ооң көвүдеп турарының кол чылдагааны — ээзирип алгаш машина башкарып чоруур чолаачыларның санының көвүдээни. Оларның буруузу-биле 138 озал-ондак болган, 53 кижи кемдээн. Кызыл, Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды, Чөөн-Хемчик районнарының оруктарынга ындыг таварылгалар хөй болган.

База бир чылдагаан — чолаачылар ортузунга дээштиг профилактика ажылын чорутпайн турары дээш хөй-ниити организацияларының ук ажылды чорудуп турарының деңнелиниң чавыс болуп турары дээш бүдүрүлгелер, ажыл-агыйлар удуртукчуларындан министерстволар, ведомстволарның талазындан шыңгыы айтырбайн турары. Ол ышкаш хуу автомобиль ээлериниң буруузу-биле болган 266 озал-ондакка 44 кижи өлген, 368 кижи кемдээн. Ооң чылдагааны автомототранспортка хандыкшылдыгларының Бүгү-эвилел ниитилелиниң курстарында белеткеп турар чолаачыларның билииниң деңнелиниң куду, копкаанда, орук шимчээшкининиң дүрүмнерин хандыр билбезинде. Транспорт башкарарының шынзылгазын тыпсыр сорулга-биле эрттирип турар шылгалдаларын баштайгызынга-ла ук курстарга өөренип турганнарының чартының катап артып каары оларның белеткелиниң чогуур деңнелде эвезиниң бадыткалы болуп турар.

Улус ажыл-агыйынга ажылдаар чолаачыларның белеткелиниң шынары база куду. «Тыва автотранс», «Тыва агроүлетпүр эвилели», «Тыва төлевилел-септелге-тудуг» каттыжышкыннарында, профтехөөредилгеде, республиканың херетлекчилер ниитилелинде, Культура министерствозунда ажылдап турар чолаачылардан машинаны ээзирик башкарып чораан туттурганнар хөй. Ол база-ла харыысалганың чогуур деңнелде эвезин херечилеп турар.

Республиканың хоойлу-дүрүм органнарында бүрүткеттинип турар озал-ондактарның аразында чадаг кижилерниң буруузу-биле болган озал-ондактарның санының өзүп турары дүвүренчиг. Республикада 166 чадаг кижи орукка айыыл хааска таварышкан, 38 кижи өлген, 138 бертинген. Чылдагааны чолаачыларның-даа, чадаг-даа кижилерниң орук шимчээшкининиң дүрүмнерин сагывазында. Ынчаар чадаг кижилерниң буруузу-биле озал-ондак болуп, 11 кижи өлген, 80 кижи бертинген. 12 таварылгада чадаг кижилер ээзирик чораан.

Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин каржызы-биле үрээр чоруктар (дүрген чоруур, мурнунда транспортту эрте халдыры) көвүдээнин куравтоинспекция илередип тодаргайлаан. Дүрүм үрекчилеринге хамаарыштыр чогуур кеземчени онаап, 1542 кижиниң транспорт башкарар эргезин 1-ден 3 чыл чедир казаан, оларның аразында хуу транспорт ээлекчилери 787 кижи, 2006 кижини торгаан, оларның 1158-и хууда транспорт ээлери база транспорт башкарар шынзылга чок кижилер.

Үстүнде киирген сан-чурагайлар чолаачыларның-даа, чадаг кижилерниң-даа орукка сереемчилелдиг болурунче кичээндирип турар. Орук шимчээшкининиң дүрүмнерин шыңгыы сагыыры боттуң-даа, өскелерниң-даа амы-тынын, кадыкшылын камгалаарының магадылалын хандырар.

Виктор ОЩЕПКОВ.
ИХМ-ниң Куравтоинспекциязы килдизиниң улуг инспектору.

КАЙДА-ДАА— ШАГАА

АК-ДОВУРАК. Шагааны Тываның дагжыларының хоорайы Ак-Довуракка байырлап эрттирериниң талазы-биле организастыг комиссияны тургускан. Кандыг-даа нацияның төлээзи Шагаага келгеш, хөглүг, солун байырлалды көрзүн, оюн-тоглаага киришсин дээш комиссия кызымаккай ажылдаан.

Шагаа хүнүнде Ак-Довурактың хөй-хөй чурттакчылары Ленин аттыг дагның баарында, ойнап-хөглээринге эптиг черге чыглып келгеннер. Ол чоок кавыда эң бедик ол тейниң баарынга улуг назылыг кижилерниң бирээзи саңны салып, орандаңдызынга чалбарып, арат чонунга каң-кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкиннерни күзээн. Хой чылы аас-кежиктиг, тайбыңның чылы болзун деп йөрээген.

Байырлал ёзулалының соонда оюн-тоглаа. тайлаашкын эгелээн. Баш бурунгаар белеткээн тыва национал аъш-чемни, изиг шайны буфеттерге садып турган. Тускай белеткеп каан оюн шөлдеринге тевектеп, баг хап, а шанактыг келген кижилер дагдан чуңгулап турганнар. Аъткa тевеге ушкажып, оларны мунары эң ылангыя бичии уруглар, оолдарга дыка солун болган. Шагаа байырлалынга эң чараш хептиг келген кижилерни шаңнап мактаан.

Шагаа байырлалы кежээ Ак-Довурактың Культура ордузунга уламчылаан. Кожамыктап ырлаар, тоолдаар, тывызыктажыр, тыва национал хөгжүм херекселдеринге ойнаары дээш, өске-даа чогаадыкчы конкурстар болган. Ордунуң танцы залынга кажыктап, буга шыдыраа ойнап, байырлалга келген кижилер мага хандыр хөглээннер.

БАЙ-ТАЙГА РАЙОН. Кызыл-Даг суур. Шагаа байырлалы-биле холбаштыр Тываның шажынның баштайгы мөргүл ёзулалы Көп-Сөөк хүрээзинге болган. Аът чылы төнгеш, хой чылы келгени-биле таварыштыр судур номчуп, чыылганнар орандаңдыга чалбарып, чаа чылда шупту чүве амыр-чаагай болур-ла болзун ам деп йөрээлдерни салган.

Чаа хүрээниң иштинге болгаш даштынга оюн-тоглаа болган. Чыылганнар ушу маргылдаазын аажок сонуургаан.

Шагааны хүрээге байырлап эрттирерин кедээ Совет ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Саая Көгел удурткан комиссия баштап чоруткан.

ТАҢДЫ РАЙОН. Балгазын суур.

Шагаа байырлалын районга эрттирер талазы-биле организастыг комитетти баш бурунгаар тургускан. Ук национал байырлал дээрге чүгле тыва улустуң ёзулалы эвес, а Чөөн чүк улустарының байырлалы, аңаа баары, киржири ол улустарның танчылын хүндүлээни. аңгы-аңгы национал кижилерниң аразында найыралды быжыглааны ол дээн хевирлиг тайылбыр ажылын чон ортузунга кылган. Шагааны солун эрттирер дээш баш бурунгаар белеткелди Таңдының суурларынга чоруткан. Ынчангаш бо чылын Шагаага орус, тыва дээш, өске национал кижилер кээп, тыва национал чемнерниң дээжизин чооглап, тыва оюннарны таныш-көрүштери-биле кады ойнааннар. Хой чылды уткуп, Аът чылын үдеп тура, бот-боттарын хүндүлежири найыралдың дөзү деп кижилер билгеннер.

Балгазынга эрткен Шагаа байырлалынга тус черниң чурттакчыларындан хөй кижи келген. Тыва өгну тиккеш, аңаа аъш-чемни хайындырып, чоңну изиг хан, муң, манчы, шай дээш, өске-даа чемнер-биле хүндүлеп, янзы-бүрү оюннар ойнап, аът чарыштырып, мага хандыр олар ойнап хөглээн.

ШАГААН-АРЫГ. Аът чылы уткаан Шагаа байырлалынга эрткен чылын орус дылдыг чурттакчы чоңдан каш-ла кижи келген болза, Хой чылы уткаан Шагаага орус болгаш өске-даа национал кижилер хөй-биле келген. Олар база боттарының национал аъш-чемин белеткеп алгаш келгеш. Шагаага келген кижилерни хүндүлеп турганнар. Байырлалга аңгы-аңгы национал кижилер келген болганда, чүгле тыва оюннары эвес, өске улустарның оюннарын чыылганнар ойнаан. Оон Шагааның өңү она бербээн, харын-даа улам солун болган.

Шагааны шагдан тура эрттирип турган болза, ол шагдада улустарны улам чоокшулаштырар, найыралдаштырар байырлал апарган турар ийик. Ону Хой чылының Шагаазы бадыткаан.

Чаа чыл чаагай болзун, кураа-ай!

КЫЗЫЛГА БАЙЫРЛААНЫ

Бурунгу грек бурган Аполлонунуң демдеглээнибиле алыр болза, бо чыл чымчак, эртем-билигниң, ынакшылдың, чогаадыкчы салым-чаяанның чылы-даа болза, демир олутта кыс ак Хой чылы бүгү тала-биле кадыг болур. Чөөн чүктүң улустары-биле бир дөмей, тывалар Шагааны VI—VIII вектерде-ле демдеглеп чораан. Ак аът даваннарын хере тепкеш, бистен чарлып чоруп турда, бо чылдың февраль 15-те хүн үнери билек. Хой чылы эгелээн. Бистиң-биле кады Шагаа байырлалын Чөөн чүктүң улустары, Азия, Тибет, Кыдат, Корей, Моол чурттары база демдеглеп турар. Чүге дээрге ол чурттарның улустары сарыг шажынныг болуп, Богда бурганга чүдүп чоруурлар. Шагааны моон мурнунда чылдарда сарыг шажынның сурталы, феодализмниң артынышкыны дээш хоруп каан турган. Чоннуң күзелин ёзугаар ай календарының чыл санаашкынының Чаа чылының бирги хүнү — Шагааны Тывага улустуң байырлалы кылдыр Тыва АССР-ниң Дээди Соведи чарлааның республиканың ажыл-ишчилери улуг өөрүшкү-биле уткаан. Шагааны районнар төптеринге, совхозтарга, бүдүрүлге черлеринге, албан организацияларга чоннуң байырлалы кылдыр бирле дутаар демдеглеп эрттирген.

Ол хүн сооксумаар-даа болза, найысылалдың чурттакчылары В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының девискээринге чыглып эгелээн. Шынап-ла, кижи бажы кизирт чүве. Олар Кызылдың садыг организацияларының, хөй-ниитиниң чемненилге черлериниң, чоокку ажылагыйларның аъш-чем садыглаашкынынга киржип, херелээн барааннарын садып ап турдулар. Сүт Хөлдүн Бора-Тайгада «Сүмбер-Уула» деп чаа тургустунган колхозтуң өөнде быдаа хайындырган. Кожазында өгде улус кажыктаан турлар. Өске бир өгде изиг, сүттүг шайны кирген улус аартап оргулаар. Кижи бүрүзү өглерже кирерин күзээр, ынчалза-даа үш өгнү оочурлаан улус кара шаар чүве. Тускай сценарий ёзутаар тургускан концертти радио дамчыштыр чыылганнар дыңнап тургулаар. Тыва уран чүүлдүң хоочуннары Кара-кыс, Максим Мунзук-тар, Николай Өлзей-оол, Хүргүлек Конгар, Екатерина Кенденбиль, сыгытчылар-хөөмейжилер Максим Дакпай, Сат Манчакай, Ак-оол Кара-Сал, Санчы Кызыл-оол болгаш өске-даа суралгыг артистерниң дыңнаксанчыг күүседиглерин кым магадавас боор.

Чыылган чоннуң сонуурагалын бедик черде кылган шаандакы хүрээниң хевирин хаара туткан. Чартык өг-хүрээниң иштинде аптара кырында чулалар, оон ийи хажызында Богда болгаш Даригги бурганнарны алдын өлзей удазыннар-биле хээлээн. Сцена кырында оң болгаш солагай талаларда ийи одаг бар, саң салыр черлерин тускайлаан. Чалама баглаар ыяштарны база белеткээн. Ырак-узак черден келген, аъттар мунган ак салдыг Ак-Сал ирейни болгаш дангына дег кеттинген Алдын-кысты кызылчылар кадак тутсуп, уткуп алдылар. Ол хуулгаазын, хүндүлүг кижилер чыылган чон-биле амырлажып, чолукшуп, алгаг-йөрээлдн кылган соонда, Хүрээ-өгге чеде бээрге, Шагааның улут байырлалы эгелээн.

Хүндүскүнүң дал дүъш турда, Кызылда хүрээ-хииттиң ламазы, 74 харлыг, Эрзин чурттуг Казак Оруктаевич Сандак сарыг тонун, сарыг бөргүн кедип алган, эрегезин шуудуп тура, Чаа чыл-биле чыылган чонга байыр чедирип, йөрээл номчаан. Хоюг, чымчак дүктүг Хой чылында чаагай чылыг кыштан, сүттүг чаъстыг частан, шуптту чемниг күстен өргүп, ажы-төлге, арат чонга амыр-тайбың чурттаганы бээрин күзеп, кижилерниң сагыш-сеткилин ыдыктаары-биле арбай тарааны чажып, Шагаа ёзулалын кылган. Оон соонда найысылалда орус хүрээниң улуг ламазы Алексий ада база чыылган чонга кадыкшылды, аас-кежиин, чырык өртемчейге өөрүшкү маңнай хорлээлеп турарын күзеп, байыр чедирген. Ол кижилерниң найыралының кызыл удазынының үзүлбезин, кезээде кадыкожа эп-найыралдыг чурттаарын, Чаа чыл-биле багай чүвени бажын ажыр октап, эки чүвени эгин ажыр чүктээрин күзээн.

Хүрээ-өгнүң кыдынынга 12 чыл — Күске, Инек, Пар, Тоолай, Улу, Чылан, Аът, Хой, Сарбашкын, Дагаа, Ыт, Хаван оларның танцы-самы көрүштүг болган. Чыл бүрүзүн Кызылдың уран чүүл училищезиниң хореография салбырының сургуулдары уран талантызын бараалгадып турган, ойнаан. Ол танцы-самны Вячеслав Донгак тургускан. Оон соонда Ак-Сал ирей — артист Дыртык Монгуш, Алдын-кыс — артист Наташа Монгуш олар башкарыкчы хүлээлгелерин күүседип кирипкен. Йөрээлдер, ёзулалдар, кожамыктар, дүрген чугаалар, тывызыктар, ыры-шоор сцена кырынга чаңгыланып эгелээн. Тыва АССР-ниң алдарлыг артистери Чадамба Монгуш, Роза Серен-оол, Тываның комсомол шанналының лауреады Дарый Монгуш, чогаалчы-артист Владимир Серен-оол, Кызылда Культура бажыңының директору Эзгил-оол Монгуш Шагаа хүнүнге тураскааткан оюн-тоглааны билдилиг башкарып, хөйнү-чонну хөгледип турдулар. Шагааны амгы үениң байдалы-биле ойнап-хөглээри база ажыктыг, солун дээрзин артистерниң оюн-тоглаазы бадыткап турар. Ылаңгыя суралгыг тыва ыры «Бай-ла Хемчиимни» Татьяна Доржу, ыры болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артизи Борис Монгуштуң сыгыт-хөөмейин, Тывада чурттап турар буряттарның ырызын, Титов Санчаттың тыва улустуң ырыларын күүсеткенин көрүкчүлер капчап улуг магадал-биле көрбес боор. Ол ышкаш тыва улустуң Шагааны аалдардан аалдарже, өглерден өглерже көжүп чорупп тургаш демдеглээр чаагай чаңчылын бо удаада Эзрбек суурнуң аңнык кыстары бадыткады. Олар Кызыл хоорайга чедип келгеш, сцена кырынга танцы-самын теп, көрүкчүлерге оюн-тоглаазын бараалгатты. Оон соонда Кызыл хоорайның ыры болгаш танцы ансамбли «Ах, делгем, чараш кудумчумну» деп ыры-хөгжүмнүг көргүзүүн ойнаптарга, кижилерниң өөрээн сеткил-сагыжы, найыралы катчып, өөрүшкү-маңнайы хорлээ болуп чалгып тургулаар.

Сцена кырынга кожамыкка көнчүт улус база-ла маргышты. Кызылдың тудугжузу Анчымаа Ооржак, «Совет Тыва» совхозтуң директору Биче-оол Монгул-оол, чогаалчы Владимир Серен-оол болгаш өскелер-даа тыва кожамыктарның аялгазының адаа-биле каттырынчыг, шоодуглуг кожаң ырыларын чонга өргүдү. Ол ышкаш Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы байыр чедирип чүве чугаалааш, дуаашкынның мочулал шүлүкчүгештерин номчаан. Бир чапсар аразында тыва национал идик-кепти боттары даарап кылып алган кижилерниң конкурузу база болган. Аңаа Тываның Эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчызы Яков Хертек, Тываның Чогаал ажылдакчылар эвилелиниң баштаар черниң даргазы Игорь Иргит болгаш өске-даа кижилер тиилекчи болуп шылгараш, өртектиг белектерни алган. Өвүрге болган «Агар сандан ыяш» байырлалының сценарийин чогаадып, ону башкарып эрттирген культура ажылының хоочуну Иван Комбу Шагаа дутайында сценарийни база чогааткан болгаш оон режиссеру болуруп-дан аңгыда башкарып эрттирген кижи болуп турар. Оон чогаадыкчы болгаш кызымаккай ажылын демдеглевес аргажок. Чоннуң ёзулалдарын, сүзүглелдерин, чаңчылдарын ол Шагаа байырлалының үезинде чонга уран чүүлдүң кужу-биле, артистерниң дуазы-биле дамчыдып берип шыдаан.

Ол хүн республиканың хөгжүм-шии театрының фойезинге Шагаа байырлалынга киржип турар Күскеден эгелээш, Хаванга чедир чыл аттарынга тураскааткан оюн-тоглаа база солун болган. Тыва балет бөлүүнүң артистериниң «Бурганга өргүлде тудары» деп чаңгыс кожете көргүзүүн чыылганнар магадал-биле көрген. Бурят авторлар Б. Эрдынеев биле Р. Бадмаев оларның «Дамдын лама» деп шиизин «Күзел» театр-студиязының артистери чедиишкининг ойнап, көрүкчүлерни өөрткен. Шии чогаадыкчызы Владимир Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шиизин В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери база каттап көрүкчүлерге бараалгадып аас-кежиктиг болган. Шынап-ла, Шагаа хүннеринде кижилер чаңгыс черге чыглып кээп, сеткил-сагыжып ханы билчип, улустар аразында найыралчы харылзааны улам быжыглаан. Ол хүннерде кижилер кинотеатрларга барып, культура бажыңнарынга мага хандыр дыштанганнар. Ол ышкаш спортчу маргылдаалар база организастыг эрткен. Тевек-даа тепкен, кажык-даа аткан. Ынчалза-даа баг кагары болбааны хомудаңчыг.

Тыва улустуң чаңчылдарын, ёзулалдарын сагып, Кызылга Шагааны эрттиргени черле эки. Шагаага тураскааткан көргүзүг материалдары, коску агитация ховар, чегей болганын база эскерип болур. Бичии уруглар же база кичээнгей салыр турган. Оода чадаарда, аъттардан-даа мундурган болза, эки-ле болур ийик. Аъш-чем аймаан садыглаашкы эки-даа болза, чамдык херегледиин үлетпүр барааннарын саткан турган болза, чыылган чон өөрүүр турган. Ниитизи-биле Шагаа байырлалы чогуур негелдезинге четпейн барганын демдеглээр апаар. Шагааның ийиги хүнүн хоорайдан дашкаар чуңгулаар, хаактаар черлиг, даг адаанга эрттирген болза, дыка-ла таарымчалыг болур турган. Кижилер арыг агаар тынып, тевектеп, чей баштарындан бөлүү-биле чуңгулап алыр ийик. Оон ышай ол черге изиг шайлыг, аъш-чем белеткээн түр шуугай бажыңнарны баш удур чүге кылып ап болбас боор. Кандыг-даа ажылды эгелеп алыры берге болгай. Шагааны шаавыс-биле эгелеп алдывыс. Ам чүгле ону келир чылын оон-даа эки кылдыр эрттирер дээш белеткел ажылдарын баш удур чорударлы күзээнчиг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: Шагаа байырлалының үезинде.

Ондар **ОХЕМЧИКТИҢ** фотолары.

НЕДЕЛЯНЫҢ ТЕЛЕПРОГРАММАЗЫНДАН

Суббота

ФЕВРАЛЬ 23
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 6.45 Мультфильмнер. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмниг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 8.30 «Кадыкшыл». 9.00 Медээлер. 9.20 «Хүрээже кокпа». 9.55 «Ыраажы Борис Зайцев». 10.45 Тиилекчилер. 11.45 «Ыры болгаш найырал». 12.20 Мультфильм. 12.40 Концерт. 13.15 «Силерге ном». 13.45 Бөгүн — Совет Армия болгаш Шериг-Далай флодунуң хүнү. 14.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 15.00 Медээлер. 15.15 С. Самсонов режиссернуң фильмнери. «Хоозун шуугаазын». Уран-чечен фильм. 16.35 «Кым силер, доктор Цзян?» Барымдаалыг фильм. 17.00 Делегей панорамазы. 17.45 Улуг кижилерге мультфильмнер. 17.55 «Чаңгыс дүпе». Уран-чечен телефильм. 18.40 «Солдат ыры». 21.00 «Үе». 21.45 А. Тертерян композитор. 22.20 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 00.20 Чапсар. 01.00 Дүнеки ТВ. «Шерлок Холмс биле Ватсон доктор». Уран-чечен телефильм. 02.10 — 03.15 «Ынакшылдың мөңге ырызы». Киноконцерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.40 «Мистер Икс». Уран-чечен фильм. 10.10 «Арена». 11.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 12.40 «Кавказион». Телефильм. 13.25 Видеоканал «Кады ажылдажылга». 16.55 «Телепрограмма «Өг-бүле». 17.55 Биатлон. Делегей чемпионады. 4×7,5 км эстафета. Эр кижилер. 20.00 Видеоканал «Кадар он бир». Чапсарда (20.30) — «Тамчыктыг удунар чаштар!». 22.30 «Үе». 23.15 Е. Габрилович режиссернуң барымдаалыг фильмнери. 00.05 Видеоканал «Кадар он бир». 01.05 «Фламенко» (Испания) ансамбль танцылаар. 01.35 Биатлон. Делегей чемпионады 3×7,5 км эстафета. Херээженнер. 02.20 — 04.45 «Москваның чараш кызы-91».

Воскресенье

ФЕВРАЛЬ 24
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 Политиктиг чугаалар. 11.00 Эртенги хөглээшкинниң программа. 11.30 «Дириг амытаннар оранында». 13.00 «Көдээде дамчыдылга». 14.00 «Хөгжүмнүг киоск». 14.30 «Веди» программа. 15.00 Медээлер. 15.15 «Шуры-муры». Уругларга кыска хемчээлдиг уран-чечен фильм. 15.45 «Бодунга боду дузалал». 16.30 Улуг хүннүң променад-концерти. 18.10 «Уолт Дисней чалап тур». Мультсериал. 19.00 Ниити ырының концерти. 19.30 «Ыржымче ковүрүг». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 Телетаныышкылга. В. В. Каданников. 22.55 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 23.55 «Адас» заповедниги». Телефильм. 00.15 Чапсар. 01.05 Дүнеки ТВ. «Шерлок Холмс биле Ватсон доктор». Уран-чечен фильм 2-ги сериязы. 02.15 — 03.10 «Үштээшкин». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.35 Телефильм. «Магистраль». 9.25 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Лос-Анжелес Лейкерс» — «Бостон Селтик». 10.30 Мультфильм. 10.40 «Холдер ортузунга амыдырал». 11.10 Хаак спорту. Делегей чемпионады. 11.55 «Чаш назынывыстың цириги». Е. Габрилович режиссерниң барымдаалыг фильмнери. 12.45 «Планета». 13.45 С. Прокофьев. Концерт. 14.10 Россияның парламент медээчизи. 14.25 Видеоканал «Кадар он бир». 17.55 Биатлон. Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер. Чапсарда (19.45) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.55 Коллаж. 21.00 «Үе». 21.45 «Авторжу телевидение». 23.45 Биатлон. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер. 00.30 —01.10 Гандбол. Кубок дээш. Эр кижилер. ЦСКА — «Атлетика» (Мадрид).

Вторник

ФЕВРАЛЬ 19
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Мультфильм. 9.35 Уруглар шагы. 10.35 Дж. Верди — «Трубадур». Шии. 12.00 Медээлер. 12.15 «Трубадур» операның уланчызы. 14.05 «Цыганның чугаазы». Уран-чечен барымдаалыг телефильм. 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 7-ги фильм. 16.10 Мультфильм. 16.20 «Света». Телефильм. 2-ги фильм. 17.15 Уругларның хөгжүм клуву. 18.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.30 Медээлер. 18.45 Политиктиг чугаалар. «Моссовет чартык чыл эртеңде». 19.15 «Даартазында дайын эгелээн». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 «Сес». 00.00 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 01.10—02.15 «Дунаевскийниң музыказы». Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 8 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков. «Харжыгаш». 11.05 «Кадыкшыл». 12.05 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 «Экранда —Сибирь». 13.55 Мультфильм. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 15.10 —15.55 О. Тактакишвили. Концерт. 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 РСФСР-ниң биче санныг улустарының уран чүүл коллективтериниң концерти.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уруглярга фильм. 18.30 «Азия товү». 19.15 Медээлер. 19.20 «Көдээниң амыдыралы». «Республиканың агроүлетпүр комплексиниң бүдүрүлгелериниң экономика, саң-хөө талазы-биле байдалы». «Үш-мүнчү ферма». Республикада мал кыштаглаашкыны». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 Биатлон. Делегей чемпионады. 7,5 км. Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 «Батальоннар командирлери». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.50—00.05 Концерт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55—20.00 Биатлон. Делегей чемпионады. 10 км. Эр кижилер.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Патриот (Мафия в океане) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Забытый вояк» 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Оранжевый дождик» 9.30, 12.30. «Иван Васильевич меняет профессию» 11.00. «Друг бедных» (2 сериялыг, Индия) 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 13.40. «Путешествие в Янкуда» (2 сериялыг) 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Оцеола» 15.00, 19.10. «Сердце Ангела» 17.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Беспредел» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ● орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ● партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-08; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ● көдээ ажыл-агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда, четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аймазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер, пар. полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 57.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

1925 чылда үнөзүлеттинген

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 20 среда № 33 (14533)

Садар өртэ 10 коп.

(Чагыдар өртэ 6 коп.).

СУББОТНИКТИ ЭРТТИРГЕН

Хакасияның төвү Абакан хоорайның чоогунда «Подсиненский» дээр совхозтуң баазазында дузалал ажыл-агыйын тургузуп турар. Ол чыл санында 1,5 муң тош куш эдин бүдүрер.

Ону тудуп кылырынга 4,1 млн. рубльдиң чарыгдаары көрдүнген. Тудугжулар оон хөй кезиин шиитээдип алган. Тудугга акша-херекги четпес хевирлиг апаарга Абакан хоорай Совединиң улус депутаттары субботник эрттирерин чарлааш, оон кирген акшаны тудугга бээр деп эгелекчи саналды кылган. Чон ону деткээн.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязында

Сессияның каттышкан хуралын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан. Баштайгы хуралдың ажылынга ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, оралакчы президент, Премьер-министр болгаш удуртукчу органнарның өске-даа төлээлекчилери киришкен.

Хуралдың даргазы эге сөзүнге чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының чамдык айтырыгларынга доктааган. Эрткен сессияның соонда депутаттар боттарының округтарынга барып, соңгукчулары-биле ужурашкан болгаш чер-черде боор турар болуушкуннар, чурттуң ажыл, амыдыралы-биле таныжкан. Ниитилел кончуг берге үени чурттап эртип турар. Социал дүшкүүрлүг чорук хевээр артпышаан, өртектер улгадып, ажыл-агыйжы харылзааларда балансылаашкын болдунмайн турар. Ынчангаш ниитилелдиң, чурттуң амыдыралын быжыглап экижидерниң айтырыы кажангызындан артык чидии-биле тургустунуп турар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының хүлээп алган шиитпирлеринге дүүштүр ССРЭ Президентизиниң сөөлгү үеде хүлээп алгылаан чарлыктары, парламентиниң болгаш чазактың доктаалдары ол айтырыгларны шиитпирлээринче угланган. Оларның кол сорулгазы — кризисти ажып эртери, рынок харылзааларын тургузары, экономиктиг харылзааларны катап тургузары, акша-саңхөө системазын быжыглаары, корум-чурум үрээшкиннери база янзы-бүрү удурланыышкыннар кылыр чорукнарга удур демиселди күштелдирери боор турган.

Националдар аразында харылзаалар экиживейн турар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканын ёзугаар парламент кежигүннери Прибалтиканың болгаш Закавказьениң республикаларынга чораан. ССРЭ Президентизиниң Чарлыы-биле тургускан делегациялар Литваның, Латвияның болгаш Эстонияның удуртукчу органнары-биле чугаалажыышкыннарны кылган.

Чаа Эвилел керээзин белеткээр талазы-биле ажыл уламчылап турган. ССР Эвилелин чаартырының болгаш арттырарының дугайында удавас болур референдум принципиалдыг ужур-дузалыг болур.

Сөөлгү үеде делегей байдалы элээн нарыыдай берген. Персия мугулдурда боор турар болуушкуннар кончуг чидигленип, ында эгелээн дайынның уржуундан хөй өлүм-чидим боор турар. Совет удуртулга ол чөрүлдээни тайбың арга-биле шиитпирлээр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар.

Депутаттар оон соонда хүн айтырыын чугаалажып эгелээн. Бо сессияның ажылын организастаарының болгаш планнаарының талазы-биле чамдык саналдарны Дээди Советтиң Президиумунуң киирип келгенин Эвилел Совединиң даргазы И. Д. Лаптев дыңнаткан. Хоойлужудулга ажылдап кылыр ажылдың ажыктыын бедидер, чурттуң амыдыралынга хамаарыштыр сессияның ажылының үезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээр арганы тургузар хемчеглерни Президиум саналдап турар. Сессияга чугаалажыры-биле 130 хире айтырыг саналдаттынып кирген. Оларның 45-и шилип алдынган. Оларның иштинден 15 айтырыгны чоокку үеде сайгарып чугаалажыры кончуг чугула боор турар. Чамдык айтырыгларны комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажыр. Депутаттар бо саналга колдуунда каттышкан.

Ындыг болзажок чуртта экономиктиг байдалды, улуг үнелиг тудуш акшаларны солаанының дугайын, Прибалтикага январь айда болган болуушкунну, Президенттиң милиция ажылдакчылары биле шериглерниң каттышкан патрульдаашкынның чорудар талазы-биле үндүрген Чарлыын, «140 млрд. рубль» дугайында айтырыгны чугаалажып көөр дугайында саналдар кирип турган.

Хүн айтырыы бадылаттынган соонда хуралдың даргазы ССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловка сөс берген.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПРОПБӨЛҮҮ ТЫВАДА

СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң консультантызы төөгү эртемнерниң доктору С. В. Захаров, Москвада партияның Дээди школазының доцентилери экономиктиг эртемнерниң кандидады Л. Н. Макаревич болгаш юридиктиг эртемнерниң кандидады С. С. Колосов составтыг СЭКП ТК-ның пропаганда бөлүү бистиң республикада элээн каш хүннер дургузунда ажылдап турар.

Экономиканы быжыктырып экижидерниң, Эвилелдиң чаа керээзиниң, ССР Эвилелин арттырар дугайында ам болур референдумнуң, партияны чаартырының айтырыглары пропбөлүктүң киржикчилери боттарының лекцияларынга тайылбырлап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының республика болгаш Кызыл хоорай комитеттериниң, республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң коллективтеринге баштайгы хүнде, а дараазында хүнде — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Тывада салбырының, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң, ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының комплекстиг килдизиниң коллективтеринге болгаш Кызыл хоорайның идеология активиниң база улус депутаттарының көдээ Советтер даргаларының мурнунга лекцияларны номчааннар.

Бөгүн олар Улуг-Хем болгаш Бии-Хем районнарда ажылдап чоруп турар. Күш-ажылчы чамдык коллективтерге болгаш тус черниң телевидениезин дамчыштыр пропбөлүктүң киржикчилери база чүве чугаалаары көрдүнген.

(Бистиң корр.).

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

I КЕЗЕК. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР.

I эге. Кол чүүлдер.

1 чүүл. Тыва АССР-ниң Чер хоойлужудулгазының сорулгалары

Черни боттуг ажыглаарын болгаш камгалаарын, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн катап тургузар, бойдусту камгалап арттырар, черге ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин деӊ эргелиг хөгжүүрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузар, хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черге хамаарышкан эргелерин камгалаар сорулга-биле чер харылзааларын башкарып таарыштырары Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың чер хоойлузунуң сорулгалары болуп турар.

2 чүүл. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң чер хоойлулары

Тыва АССР-де чер харылзааларын Тыва АССР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларацинга дүүштүр бо Кодекс-биле, Тыва АССР-ниң өске даа хоойлулары-биле, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң эки тура-биле анаа дамчыдып берген айтырыгларынга хамаарыткан РСФСР-ниң хоойлулары-биле таарыштыр башкарар.

Даг черлерге, ээлим-аргага болгаш сугларга хамаарышкан харылзааларны, үнүш аймаан болгаш дириг амытаннарны, агаарны ажыглаар база камгалаар талазы-биле харылзааларны Тыва АССР-ниң тускай хоойлулары-биле, а ол ышкаш РСФСР-ниң башкарылгазынга Тыва АССР-ниң эки тура-биле дамчыдып берген айтырыгларынга хамаарыштыр — РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле таарыштыр башкарар.

3 чүүл. Чер — чоннуң байлаа

Тыва АССР-де чер болза ук девискээрде чурттап турар улустарның чайлаш чок чиигине байлаа болгаш черге күрүне өнчүзүнүң хевири болур.

Черни башкарарын улус депутаттарының Советтери оларның эрге-хүлээлгезинге дүүштүр боттандырар.

Хамааты бүрүзү чер участогун алыр эргелиг, ону тыпсып бээриниң негелделерин болгаш чурумун бо Кодекс тодаргайлаар.

4 чүүл. Черниң составы.

Тыва АССР-ниң черлери тодаргай кол ажыглалынга дүүштүр дараазында адырларга хуваттынар:

1. көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлер;
2. чурттакчылыг черлерниң (хоорайларның, ажылчын курорт болгаш дача суурларның база чурттакчылыг көдээ суурларның) черлери;
3. үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, камгалалдың болгаш көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг эвес өске-даа черлер;
4. бойдус камгалалының, кадыкшыдылганың, дыштаныышкынның болгаш төөгү-культура ужур-дузалыг черлер;
5. ээлим-арга фондузунуң черлери;
6. суг фондузунуң черлери;
7. курлавыр черлер.

5 чүүл. Категорияларга аайы-биле черни бөлүктээри болгаш бир категориядан өскезинче шилчидери

Бо Кодекстиң 4 чүүлүнде айыткан категориялар аайы-биле черни бөлүктээрин болгаш ону бир категориядан өскезинче шилчидерин улус депутаттарының Советтери черниң тодаргай ажыглалынга дүүштүр чорудар.

6 чүүл. Черни эргелеп башкарар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң эрге-хүлээлгелери

Черни эргелеп башкарарын улус депутаттарының Советтери Тыва АССР-ниң Чер кодекизинге болгаш хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

Улус депутаттарының Советтери болза чер участоктарын ээлээр кылдыр, арендага болгаш түр ажыглалдың өске-даа хевирлерин ёзугаар хамаатыларга, совхозтарга болгаш күрүнениң, кооперативтерниң, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларынга тыпсыр.

Черни тыпсып бээриниң болгаш хураап алырының талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелерин улус депутаттарының Советтери күүсекчи органнарга дамчыдып берип болур.

Чер айтырыгларын чугаалажып көөрүнге база ук айтырыгларга хамааарышкан шиитпирлерни белеткээринге чогуур депутат комитеттерин, комиссияларын улус депутаттарының Советтери тургузуп болур.

7 чүүл. Черни ээлээри

Черни Тыва АССР-ниң хамаатыларынга бүгү назыда ызыгуур салгап ээлээр кылдыр тыпсыр:

1. тараачын ажыл-агыйны чорударынга;
2. хуузунда дузалал ажыл-агыйын чорударынга;
3. чуртталга бажыңын тударынга болгаш хандыразынга;
4. сад болгаш мал ажылын чорударынга;
5. хуузунда күш-ажыл чорудулгазынга;
6. дача тударынга.

Тыпсып бээр чер участоктарының үстүкү хемчээлин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тодарадыр.

Көдээ болгаш ыяш ажыл-агыйын чорударынга доктаамал ээлээр кылдыр черни совхозтарга, күрүнениң, кооперативтерниң, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге, организацияларынга, шажын-чүдүлге организацияларынга тыпсыр.

8 чүүл. Черни ажыглаары

Доктаамал азы түр ажыглаар кылдыр черни:

— улус депутаттарының хамаарышкан Совединиң эргезинде черлерден огород ажыл-агыйын чорударынга, сиген кезеринге болгаш мал одарладырынга Тыва АССР-ниң хамаатыларынга тыпсып бээр. Бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар бодунуң эргезинде азы ажыглалында черлерден участоктарны ол сорулгаларга дүүштүр тускайлап берип болур;

— көдээ болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле үлетпүр, транспорт болгаш күрүнениң, кооперативтерниң, ниитиниң көдээ ажыл-агый эвес өске-даа бүдүрүлгелеринге база организацияларынга, а ол ышкаш чуртталга бажыңнары, үлетпүр, транспорт, харылзаа объектилери тударынга;

— камгалал херекселдеринге дүүштүр бо Кодекстиң 97 чүүлүнде айыткан организацияларга;

— шажын-чүдүлге организацияларынга;

— каттышкан бүдүрүлгелерге, чурттар аразының бүдүрүлге каттыжыышкыннарынга болгаш организацияларынга бээр.

Черни түр ажыглаарының үстүкү хуусаазын 5 чылдан хөй эвес кылдыр доктаадыр.

Одарладыр мал болгаш иви ажылын чорударынга түр ажыглаар кылдыр чер участоктарын 25 чыл чедир хуусаада тыпсып берип болур.

Черни ажыглааны дээш төлевир улус депутаттарының Совединге кирер. Түр ажыглаар кылдыр дамчыдып берген чер участоктары дээш төлевирден чер ээлекчилери болгаш арендаторлар хостуг болур.

9 чүүл. Чер арендазы:

Аренда негелделерин ёзугаар черни түр ажыглаар кылдыр: Тыва АССР-ниң хамаатыларынга, совхозтарга, кооперативтерге, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга, шажын-чүдүлге организацияларынга, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилер киришкен организацияларга, каттышкан бүдүрүлгелерге, а ол ышкаш даштыкы күрүнелерге, даштыкы юридиктиг кижилерге болгаш хамаатыларга тыпсыр.

Улус депутаттарының хамаарышкан Советтери черни арендага бээр.

Арендаының негелделерин талаларның дугурушканы ёзугаар тодаргайлаар болгаш керээге айтып бижиглээр. Ынчаарга чер арендазы болза 5 чылдан өрү болгаш оон-даа узун хуусаалыг керээ характерлиг болур ужурлуг. Чер арендазының хуусаазы дооступга, арендатор ону катап эгелээр эргелиг. Тыва АССР-ниң хамаатыларынга аренда кылдыр берген көдээ ажыл-агыйның ажыглал чер участоктарын ээлээр кылдыр оларга дамчыдып берген туруп болур.

Чер арендазының талазы-биле харылзааларны чер дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республиканың хоойлуларының үндезиннери-биле, аренда дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республиканың хоойлуларының үндезиннери-биле, бо Кодекс-биле болгаш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлулары-биле таарыштыр башкарар.

10 чүүл. Чер тыпсып бээриниң үндезиннери

Чер участоктарын тыпсып бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкыннарынга азы улус депутаттарының хамаарышкан Советтериниң азы оларның күүсекчи органнарының шиитпирлеринге үндезилеп боттандырар.

Чер участоктарын тыпсып бээр дугайында шиитпирлерге оларны кандыг сорулгага тыпсып турарын база черни ажыглаарының кол негелделерин айтыр.

11 чүүл. Чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ээлээр кылдыр тыпсыр эргелиг органнар

Улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай болгаш район Советтери чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр эргелиг.

1. Улус депутаттарының көдээ (суур) Советтери болза чурттакчылыг көдээ черлерниң, суурларының, а ол ышкаш улус депутаттарының район Совединиң шиитпири-биле көдээ Советтериниң эргезинге дамчыдып берген курлавырлыг өске-даа черлерде чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр.

2. Улус депутаттарының хоорай Советтери болза хоорай чоогунуң девискээр черлеринден, а ол ышкаш улус депутаттарының район Совединиң шиитпири-биле хоорай Советтериниң эргезинге дамчыдып берген курлавыр черлерден чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр.

3. Улус депутаттарының район Советтери болза:

— бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында айыткан черлерден өске административтиг районнуң девискээринде бүгү черлерден чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр. Улус депутаттарының Советтери болза черни ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелерин Советтериниң хамаарышкан күүсекчи органнарынга дамчыдып берип болур.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болза:

— административтиг районнарның кызыгаарларын доктаадыр болгаш эргежок чугула болган таварылгада улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканының ёзугаар ук кызыгаарларны өскертир;

— республика ужур-дузалыг объектилерни тудар апарган таварылгада ол сорулгаларга чер участоктарын ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглалдың өске-даа хевирлеринге тыпсып бээр дугайында улус депутаттарының район Советтеринге саналын киирер;

— чер ажыглалының онзагай чурумун (үлетпүр болгаш радиоактивтиг артыышкыннар, экология талазы-биле хоралыг өске-даа бүдүмелдер-биле хирленген черлерниң, үрелишкинге таварышкан черлерниң) доктаадыр.

12 чүүл. Көдээ ажыл-агый хереглелдеринге черни тыпсып бээри

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглаттынар черлерни көдээ ажыл-агыйның хереглелинге тыпсып бээр.

Көдээ ажыл-агыйның хереглелдеринге черлерниң ажыглаттынып болурун черниң бүгү байдалдарының дугайында сан-медээлер ёзугаар доктаадыр.

13 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге черни тыпсып бээри

Үлетпүр бүдүрүлгелерин тударынга болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас өске-даа хереглелдерге көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг эвес азы көдээ ажыл-агыйга ажыглаттынмас черлерни азы черниң бүгү байдалының медээзин ёзугаар куду шынарлыг көдээ ажыл-агый черлерин бээр. Ол сорулгаларга ээлим-арга фондузунуң черлеринден чер участоктарын бээрин ыяш чок шөлдерниң азы шынары куду ыяштыг шөлдерниң күсели-биле боттандырар. Электри дамчыдылгазының, харылзааның шугумнарының, оруктарның, магистральдыг дамчыдылга хоолайларын болгаш өске-даа шугум дериишкиннерни тударынга элээн шынарлыг черлерни берип болур. Элээн бедик шынарлыг черлерге камгалалдыг заповедниктерни болгаш национал парктарны тургузуп болур.

Казар байлактыг шөлдерде чер участоктарын ниити ажыглаттынып каапкан участоктардан ажыглын бээрин күрүнениң даг хайгааралының органнары-биле дугурушканы ёзугаар боттандырар.

14 чүүл. Черни дедир алыры болгаш тыпсып бээри-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрүнге хамаатыларның, хөй-ниити организацияларының, каттыжыышкыннарының болгаш девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылга органнарының киржири

Ажыл-чорудулгазы чоннуң эрге-ажыынга хамааржы бээр объектилерни тургузарынга черни бээр дугайында улус депутаттарының Советтери чонга дыңнадыр.

Черни бээр база хураары-биле холбашкан болгаш чоннуң эрге-ажыынга хамааржыр айтырыгларны чугаалажып көөрүнге хамаатылар, хөй-ниити каттыжыышкыннары болгаш девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылга органнары тус черниң референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын, дорт демократияның өске-даа хевирлерин дамчыштыр киржир эргелиг.

II эге. Чер участоктарын тыпсып бээриниң чуруму.

15 чүүл. Ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр чер участоктарын тыпсып бээриниң чуруму

Чер участоктарын алырынга сонуургалдыг хамаатылар, күрүне бүдүрүлгелери, албан черлери, кооператив болгаш хөй-ниити организациялары эргежок чугула үндезиннииг билдиришкинни (дилегни) бо Кодекстиң 11 чүүлүнге дүүштүр чер участоктарын тыпсып бээр эргелиг улус депутаттарының Совединге киирер.

Чер участогун ажыглаарының сорулгазын, оон чижек хемчээлин болгаш турар черин, а аренда болза — ажыглаарының хуусаазын билдиришкинге (дилегге) айыткан турар ужурлуг.

Доктааттынган чурум ёзугаар бүрүткеттинген Уставтың (чурумнуң) хоолгазын кооперативтерниң болгаш хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның билдиришкиннеринге (дилеглеринге) кошкан турар ужурлуг.

Улус депутаттарының Соведи билдиришкиннерни чугаалажып көөр болгаш черни тускайлап бээр талазы-биле материалдарны белеткээр кылдыр чер тургузуунуң органнарынче чорудар.

Ажыл-чорудулгазы тус черниң чонунуң эрге-ажыынга хамаарылгалыг болу бээр объектилерни тударынга черни бээр апарган таварылгада чер комиссиязы улус депутаттарының Совединиң омүнээзинден бээр деп турар чер участогунуң дугайын тус черниң чонунга дыңнадыр.

Чер бээр дугайында билдиришкиннерни (дилеглерни) оларны кирген хүнден соңгаар үш ай дургузунда чугаалажып көөр.

Чер участогун тыпсыр болгаш ону хемчээп бээр хуусаазының дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпирин бадылаашкынның аңаа хөй нуруузу-биле хүлээп алыр болгаш ук шиитпир ону хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болур.

Чер участогун тыпсыр азы тыпсырындан ойталаар дугайында шиитпирни улус депутаттарының Соведи билдиришкин кииргеннерге 10 хонук хуусаада берген турар ужурлуг.

Чер участогун бээринден ойталаан дугайында шиитпирге хамаарыштыр хомудалды доктааттынган чурум ёзугаар судка киирген туруп болур.

Судтуң шиитпири болза, чер участогун ол-ла хевээр хемчээп бээринге, аренда дугайында улус депутаттарының Соведи-биле керээни чарарынга, черге эргени шынзыткан документилерни бээринге үндезин болур.

16 чүүл. Хамаатылар аразынга чер дугуржулгазын кылырының чуруму

Хамаатылар аразынга чер дугуржулгаларын улус депутаттарының Советтериниң чанында чер комиссияларының контролюнга үндезилеп кылыр.

Чер участогунуң доктааттынган үстүкү хемчээлин, оон чөп ажыглалын хевээр арттырарының эргежок чугулазын азы ону өскертип болурун, а ол ышкаш черни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге боттут ажыглаар талазы-биле арендаторнуң белеткелин база аргаларын барымдаалап көрбүшаан, чер комиссиялары дугуржулганың дүрүм ёзугаар кылдынганының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Улус депутаттарының Совединиң шиитпири аренда керээзин чарарынга үндезин болур. Аренда керээзи нотариалдыг ёзу-биле шынзыттынган турар ужурлуг.

Чер дугуржулгазын кылырындан ойталаар дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпиринге хамаарыштыр судка хомудалды киирип болур.

17 чүүл. Чер ээлекчилериниң болгаш арендаторларының черлеринден чер участоктарын күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге ээлээр база арендалаар кылдыр бээриниң чуруму

Чер ээлекчилериниң болгаш арендаторларының черлеринден күрүне база хөй-ниити хереглелдеринге чер участоктарын ээлээр болгаш арендалаар кылдыр бо Кодекстиң 36 база 37 чүүлдеринде доктааттынган черни хавырып алырының чурумун ёзугаар чорудар.

18 чүүл. Огород ажылын чорударынга, сиген кезеринге болгаш мал одарладырынга чер участоктарын тыпсып бээриниң чуруму

Бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар бодунуң ажыглалында турар азы огород ажылын чорудар, сиген кезер болгаш мал одарладыр кылдыр оларга берген черлерден улус депутаттарының хамаарышкан Совединге бүрүткээр ужурлуг керээге үндезилеп, чер участоктарын бодунуң ажылдакчыларынга түр ажыглаар кылдыр тускайлап берип болур.

19 чүүл. Чер ээлээриниң эргезин шынзыдар документилер

Улус депутаттарының район, хоорай, суур, көдээ Советтериниң күүсекомнарының берген база бүрүткээни черниң күрүне актызы чер ээлээр эргени бадыткап шынзыдар. Чер ээлээр эргеге күрүне актыларынга чер ээлекчизиниң, чер участогунуң хемчээлин болгаш кызыгаарын, оон бүгү байдалының тодаргай үнелээшкинин медээлерин, черни ажыглаарының онзагай негелделерин айтыр.

Чер ээлээр эргеге күрүне актызының хевирин РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар болгаш ол чаңгыс аай болур.

20 чүүл. Черни арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени шынзыдар документилер

Черни арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени керээ-биле бадыткап шынзыдар. Оон хевирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар. Участоктуң шөлүн, турар черин, шынарының характеристиказын, ажыглаарының онзагай байдалдарын керээге айтыр.

Арендага болгаш түр ажыглаарынга берген черлерниң планын керээге кожар.

21 чүүл. Чер участогунга эрге

Чер участогунга эрге ук участоктарның кызыгаарларын чер тургузар органнар ол-ла хевээр (ол черинге) доктаатканының болгаш эдилээриниң, арендалаарын база түр ажыглаарының эргезин бадыткап шынзыткан документилерни берген сөөлүнде күштүг болур. Чер участогунуң кызыгаарларын чер тургузар азы төлевилел-хоор-тудуг органнары ол-ла хевээр (ол черинге) доктааткан негелделер бар турда, ол черлерни ажыглаарын улус депутаттарының Соведи чер ээлекчизиниң болгаш арендаторнуң дилээнин ёзугаар онзагай таварылгаларда чөпшээреп болур.

22 чүүл. Черни арендага тыпсырының болгаш дамчыдып бээриниң хемчээлдери

Тараачын болгаш хуузунда дузалал ажыл-агыйын, сад, огород, мал ажылын чорударынга, албанның ажыглалынга чер участоктарының үстүкү хемчээлдерин, а ол ышкаш чуртталга бажыңын тударынга база хандыразынга эң үстүкү хемчээлдерин мынчаар доктааткан:

— тараачын ажыл-агыйга:

— тараа бүдүреринге — 100 га чедир;

— сүт бүдүрер талазы-биле көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери (инектиң баш саны 20 турда) — 50 га чедир; оон иштинде тарылга шөлү — 45 га чедир;

— картофель болгаш ногаа өстүреринге: суггаттыг чер — 5 га чедир, суггат чок чер — 10 га чедир;

— эът бүдүреринге (мыйыстыг бода малдың баш саны 50 турда) — 60 га чедир, оон иштинде тарылга шөлү — 45 га чедир;

— хой малды тудуп, кадарынга — 150 га чедир.

Чуртталга бажыңын тударынга, өске-даа чүүлдер кылып алырынга бээр черниң хемчээлдери: чурттакчылыг көдээ черлерге 0,50 га, хоорайларга болгаш ажылчын суурларга — 0,10 га чедир, сад болгаш огород ажыл-агыйын чорудар дачага — 0,10 га чедир.

Гараж тударынга, хуузунда күш-ажыл чорудулгазынга, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның эвес өске-даа сорулгаларга чер участоктарының хемчээлин ажыл чорудулганың ындыг хевирлеринге чер бээриниң доктааттынган чурумун ёзугаар бадылаттынган нормалар ёзугаар доктаадыр.

Тодаргай тус черге хамаарыштыр чер участоктарының хемчээлин чер участоктарын тыпсып бээр дугайында шиитпирни хүлээп алыр улус депутаттарының Советтери доктаадыр.

23 чүүл. Чер участогун ээлээр эргениң шилчилири

Тудугга болгаш дериишкиннерге өнчүнүң эргезин шилчидир азы оларны өске бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга дамчыдып бээр үеде чер участоктарын ээлээр эрге ол объектилер-биле кады шилчий бээр. Чер участогунга эргениң мурнунда тывыскан документизин чаа ээзинге эде кылыр.

(Уламчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирген төлевилелин хүлээп алыр болгаш бүгү чонга чугаалажып көөрү-биле үндүрер.
2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң дугайында төлевилелди парлаар.
3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң дугайында төлевилелди сессияларынга чугаалажып көөр, ону чугаалажып турар үеде кирген саналдарны болгаш сүмелерни ниитилештирер.
4. Тыва АССР-ниң улус депутаттары Тыва АССР-ниң Чер кодекизин боттарының соңгулда округтарынга чугаалажырынга идепкейлиг киржир.
5. Чер кодекизиниң төлевилелин чугаалашкан түңнелин 1991 чылдың март 1-ге чедир Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирер.
6. Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң төлевилелин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың январь 9.

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Узаачызы. Эгези 1-ги арыында).

Тудугга, дериишкиннерге өнчүү эргеэн элээн каш арендаторларга шилчиир таварылгада чер участогунга эрге тудугга, дериишкиннерге өнчүүнүң түс-түс үлүүн ёзугаар шилчиир алаар.

24 чүүл. Тудут үрелгеңде чер участогунга эргелериниң хевээр артары

Өртен азы бойдус халавыдан тудуглар үрелгеңде чер участогунга эрге черни ол соруглага ажыглаар байдалдар түрда, ооң ээзиге болгаш арендаторга хевээр артар.

III эге. Чер эргезиниң күш чок болуп соксаары

25 чүүл. Ээлээриниң, арендалаарымның болгаш түр ажыглаарыларның оске-даа хевирлериниң эргелериң соксадырыкың үндезиннери

Чер участогунуң шуптузуп азы ооң кезиниң ээлээриниң эргези, арендалаарының болгаш түр ажыглаарының эргези дараазында таварылгаларда соксаар:

1) чер участогундан азы ооң кезиниңден ыңы тура-биле ойталаанда;

2) чер участогун берген хуусаа доозулганда;

3) бүдүүлгениң, албан черниң, организациялың, кооперативтиң, тараачыл ажыл-агыйның ажыл-чоруулдазы соксаанда;

4) черни чогуур тодаргай соруглага ажыглаваанда;

5) албанның ажылдалыңга черни бээрииге үндезин болган күш-ажыл харылзаалары бо Кодекстиң 97 үүлүнде айыткан таварылгалардан ангыда соксаанда;

6) кодээ ажыл-агый ужурдузалыг черни ооң бүгү байдалдарын айыткан медээлер ёзугаар доктаатткынган нормативтен куду деиндиг дүжүт алганы илереэн чер участогун чедир ажыглаваанда;

7) хөрээнүңүң үүш-дүжүктүрүн чавызадырыңга, оларның химиктиг болгаш радиоактивтиг хирлениишкиннигге, агаар-бойдус байдалын баксырадырыңга чедирген аргалар-биле чер участогун ажыглаанда;

8) Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазының доктаатканы чер үндүрүүн, а ол ышкаш керээ-биле доктаатткынган аренда төлевирин хуусаазында доктаамал төлевээзиде:

9) кодээ ажыл-агый бүдүүлгезинге тывыскан чер участогун бир чыл дургузунда, кодээ ажыл-агый эвес бүдүүлгее берген чер участогун ийи чылда ажыглаваанда;

10) күрүнениң болгаш хөй-нинтиниң хереглелдеримге черни алыр апарганда.

Бирги үүлдүң иезээниң 6 болгаш 9 пунктулары тараачыл ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның чер ээлээр эргезинге чер участогун алган уеден соңгаар үш чыл дургузунда хамаарышпас. 3 пунктуну тараачыл ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатылар оңу ээлээриңден үүле эки тура-биле ойталаанда ам оларга хамаарыштырып болур. Арендалаан черни ажыглаар эрге черниң аренда керээзиниң соксатканда аренда дүтайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда база соксап болур.

Бо үүлдө (5 болгаш 10 пунктулардан ангыда) көрдүнген таварылгаларда чер участоктарын, оларның шөлүнден болгаш оске-даа хевирлериңден хамаарылга чокка оларны ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар эргелерни соксадыр дүтайында шиитпирни чер участоктарын берген улус депутаттарының Советтери хүлээп алыр.

ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң аренда дүтайында хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда керээни күш чок болдурганда арендалаан черни ажыглаар эрге соксаар.

26 чүүл. Аренда керээзин күш чок болдурарының үндезиннери

Черге аренда эргезиниң соксаар таварылгадары:

1) талаларның күзелин илереткенде;

2) арендатор өлген таварылгада болгаш аренданы үлемтылаар эргени ажыларының күзеп турар салгажы чокта.

Ол ышкаш бо Кодекстиң 25-ки үүлүнүң 4.7 пунктуларында көрдүнген таварылгаларда аренда эргези база соксаар.

27 чүүл. Чер участогундан эки тура-биле ойталаанда. чер ээлекчизиниң, арендаторнуң ажыл-чорудулгазын соксатканда черни ээлээриниң эргезин, арендалаар эргелерни болгаш черни түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни соксадырының чуруму

Чер участогундан эки тура-биле ойталаанының болгаш чер ээлекчизиниң азы арендаторнуң ажыл-чорудулгазын соксатканының үезинде черни ээлээриниң, арендалаарының эргезини болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни соксадырының чуруму:

1) чер участогун берген хуусаа доозулганда;

2) чер участогун берген хуусаа доозулганда;

3) бүдүүлгениң, албан черниң, организациялың, кооперативтиң, тараачыл ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазы соксаанда;

4) черни чогуур тодаргай соруглага ажыглаваанда;

5) албанның ажылдалыңга черни бээрииге үндезин болган күш-ажыл харылзаалары бо Кодекстиң 97 үүлүнде айыткан таварылгалардан ангыда соксаанда;

6) кодээ ажыл-агый ужурдузалыг черни ооң бүгү байдалдарын айыткан медээлер ёзугаар доктаатткынган нормативтен куду деиндиг дүжүт алганы илереэн чер участогун чедир ажыглаваанда;

7) хөрээнүңүң үүш-дүжүктүрүн чавызадырыңга, оларның химиктиг болгаш радиоактивтиг хирлениишкиннигге, агаар-бойдус байдалын баксырадырыңга чедирген аргалар-биле чер участогун ажыглаанда;

8) Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазының доктаатканы чер үндүрүүн, а ол ышкаш керээ-биле доктаатткынган аренда төлевирин хуусаазында доктаамал төлевээзиде:

9) кодээ ажыл-агый бүдүүлгезинге тывыскан чер участогун бир чыл дургузунда, кодээ ажыл-агый эвес бүдүүлгее берген чер участогун ийи чылда ажыглаваанда;

10) күрүнениң болгаш хөй-нинтиниң хереглелдеримге черни алыр апарганда.

Бирги үүлдүң иезээниң 6 болгаш 9 пунктулары тараачыл ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның чер ээлээр эргезинге чер участогун алган уеден соңгаар үш чыл дургузунда хамаарышпас. 3 пунктуну тараачыл ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатылар оңу ээлээриңден үүле эки тура-биле ойталаанда ам оларга хамаарыштырып болур. Арендалаан черни ажыглаар эрге черниң аренда керээзиниң соксатканда аренда дүтайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда база соксап болур.

Бо үүлдө (5 болгаш 10 пунктулардан ангыда) көрдүнген таварылгаларда чер участоктарын, оларның шөлүнден болгаш оске-даа хевирлериңден хамаарылга чокка оларны ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар эргелерни соксадыр дүтайында шиитпирни чер участоктарын берген улус депутаттарының Советтери хүлээп алыр.

ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң аренда дүтайында хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда керээни күш чок болдурганда арендалаан черни ажыглаар эрге соксаар.

26 чүүл. Аренда керээзин күш чок болдурарының үндезиннери

Черге аренда эргезиниң соксаар таварылгадары:

1) талаларның күзелин илереткенде;

2) арендатор өлген таварылгада болгаш аренданы үлемтылаар эргени ажыларының күзеп турар салгажы чокта.

Ол ышкаш бо Кодекстиң 25-ки үүлүнүң 4.7 пунктуларында көрдүнген таварылгаларда аренда эргези база соксаар.

27 чүүл. Чер участогундан эки тура-биле ойталаанда. чер ээлекчизиниң, арендаторнуң ажыл-чорудулгазын соксатканда черни ээлээриниң эргезин, арендалаар эргелерни болгаш черни түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни соксадырының чуруму

Чер участогундан эки тура-биле ойталаанының болгаш чер ээлекчизиниң азы арендаторнуң ажыл-чорудулгазын соксатканының үезинде черни ээлээриниң, арендалаарының эргезини болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни соксадырының чуруму:

1) чер участогун берген хуусаа доозулганда;

2) чер участогун берген хуусаа доозулганда;

3) бүдүүлгениң, албан черниң, организациялың (чагыкчылар) чер ээлээриниң эргелериниң, ишкинги шерглериниң, магистралдыг хоорза дамчыдылга транспортунуң, ССРЭ-ниң чаңгыс аай энергия системазының, космос системаларының болгаш харылзааның база информацияның инити-эвилел системаларының ажыл-чорудулгаларын хандырарыңга, а ол ышкаш инити-эвилел өңүзүнге хамаарыштырган оске-даа эт-хөрөңгини ажыглаарыңга тускайлаан чер участоктарын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң шиитпирлериңе үндезилээш, ССР Эвилелиниң чөпшээрели-биле хавырып болур.

Чер участогун шилип алганың актыга айтыр болгаш аңаа черлерни тускайлап ап турарының баш бүрүүлгаар эргежок чугулазың, а ол ышкаш оон-биле холбаңнап карылгаларны, чидириглерни база ук девискээрниң комплекстиг хогжулдезин барымдаазаан оске-даа салдарларны айтып үндезилээш карта-графтыг болгаш оске-даа материалларны база санаашкынарны кожар.

Ортумак район девнелиңден бедик кадастр үнелелдиг кодээ ажыл-агый шөлдерни чүгле ыңдыг таварылгаларда кодээ ажыл-агыңга хамаарышпас хереглелдерге дедир алган туруп болур: ортумак район депутаттарының Советиниң инициативазын ёзугаар соксадыр.

Эки тура-биле ойталаан таварылгада черни ээлээр эрге, черни арендалаар болган түр уеде ажыглаар эрге чер ээлекчизиниң, арендаторнуң билдиришкин кииртеп үезиңден эгелээш, а улус депутаттарының Советиниң инициативазы-биле черни ээлээриниң эргезин, арендалаар эргезин болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлериниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының тудугларын, а ол ышкаш оруктарны, электри дамчыдар шугумнарын болгаш хоорза дамчыдыкчыларын тудар таварылгаларда.

33 чүүл. Оңза үнелиг продуктулуг черлерни болгаш оңза камгалалдыг бойдус база төөгү-культура объектилерлиг черлерни дедир алыры

Оңза үнелиг продуктулуг черлерни болгаш оңза камгалалдыг бойдус база төөгү-культура объектилерлиг черлерни дедир алырын болдурбас. Ыңдыг черлерниң лакласын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң тургузар.

34 чүүл. Хоорай чоогунуң болгаш иогаан зоналарның черлерин, эртем-шинчилел албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң дурзулга шөлдерин, бирги болуктуң арга-ыяштыг черлерин, ийиги болгаш үшкү болуктериниң ыяш үрезиниг болгаш оңза камгалалдыг участоктарын дедир алыры

Хоорай чоогунуң болгаш иогаан зоналарның черлерин, бирги болуктуң арга-ыяштыг черлерин, ийиги болгаш үшкү болуктериниң ыяш үрезиниг база оңза камгалалдыг участоктарын күүседиринге болгаш хөй-нинти хереглелдеринге ажыглаары-биле бо Кодекстиң 32-ги үүлүнде айыткынган оңза таварылгаларда дедир ап болур.

Эртем-шинчилел албан черлериниң болгаш өөредилге черлериниң дурзулга шөлдерин хураап болбас.

35 чүүл. Совхозтарның, оске-даа кодээ ажыл-агый бүдүүлгелериниң черлерин хамаатыларга болгаш кодээ ажыл-агый кооперативтеринге бээри-биле хавырып алыры

Совхозтардан, оске-даа кодээ ажыл-агый бүдүүлгелериңден черлерни хамаатыларга болгаш кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге дедир алыры черлерни ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни соксадыр дугайында улус депутаттарының шиитпирни судка негелде чурум-биле хомудаан туруп болур.

Улус депутаттарының Советиниң шиитпириңе хомудаан херекти судка көдүүлеге чедир оңу күүседирни соксадыр.

IV эге. Күрүнениң болгаш хөй-нинтиниң хереглелиңге черлерни дедир алыры

30 чүүл. Черни күрүне болгаш хөй-нинтиниң хереглелиңге дедир алырының үндезиннери

Улус депутаттарының Советтериниң чер ээлекчизиниң чепшээрешкенин ёзугаар азы бо Кодекстиң доктаатткан чурум-биле арендатор-биле дугуржукканын ёзугаар шиитпирлээш, черни күрүне болгаш хөй-нинтиниң хереглелиңге дедир алыр

31 чүүл. Чер участоктарын дедир алыр эргелиг органнар

Улус депутаттарының Советтерм бо Кодекстиң 45-47 үүлдериңде айыттынган эргелер хемчээли-биле чер ээлекчилериңден болгаш арендаторлардан чер участоктарын дедир алыр эргелиг.

32 чүүл. Кодээ ажыл-агый шөлдерни кодээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге дедир алыры

Чер участоктарын алырынга сонуургалдыг бүдүүлгелер, организациялар, албан черлери (чагыкчылар) төлевилээриниң эгелээриңге чедир тудар деп турар объектиниң турар черни баш бүрүүлгаар дугуржурунуң дугайында дилегни чер участоктарын бээр эргелиг улус депутаттарының Советиниң кииргеш, аңаа тудутунуң долгандыр турар бойдуска салдарын болгаш ол соруглаларга ажыглаарына эргежок чугула чер участоктарының чижек хемчээлдерни айтыр.

Улус депутаттарының Советтериниң чанында чер комиссиялары чогуур албан черлериниң, чагыкчының, чер ээлекчизиниң, арендаторнуң болгаш оске-даа сонуургалдыг организациялардың төлээлекчилериниң киржилгези-биле ийи неделя хуусаның иштинде чер участогунуң бодун (ол черге барып) шилиирин хандырар.

Чер участогун шилип алганың актыга айтыр болгаш аңаа черлерни тускайлап ап турарының баш бүрүүлгаар эргежок чугулазың, а ол ышкаш оон-биле холбаңнап карылгаларны, чидириглерни база ук девискээрниң комплекстиг хогжулдезин барымдаазаан оске-даа салдарларны айтып үндезилээш карта-графтыг болгаш оске-даа материалларны база санаашкынарны кожар.

Чер участоктарын ажылдарның чоруп турарының үезинде ажыглап болур байдалче киирер, а ону кылыр арга чокта — керээде кортен хуусаада күүседир.

Ыңдыг ажылдарны кылып чорударының технологиязының талазы-биле түр тудуглар кылырынга, дериглелер, техника, чиг эт складтарын болгаш од черлерни чер ээлекчилериниң болгаш арендаторларның долузу-биле азы кезик чамдыызын ажыглаарың кызыгаарлаар оскедаа тудуглар тургузарынга чер участогун азы ооң кезектерин ээлээриң негээр шинчилел ажылдарын кылып турар будүүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чогуур чер үндүрүүн азы аренда төлевирин төлээр болгаш чидирген ажык-биле катай-хаара оларга таварыштырган бүгү карылгаларны чер ээлекчилериңе болгаш арендаторларга долузу-биле эгидер.

Чер үндүрүүнүң азы аренда төлевириниң хемчээлин чер участогундан ээлеп турар кезээниң болгаш хуусаазының ааңы-биле чер ээлериңден болгаш арендаторлардан ап турар төлевирлерни бүгүаар доктаадыр.

VII эге. Чер үндүрүү болгаш чер дээш аренда төлевири

40 чүүл. Чер дээш төлевир

Черни ээлээри, черге аренда болгаш черни түр ажыглаарының оске-даа хевирлери төлевирлиг болур.

Кадастрлыг үнелээшкинниң барымдаалап көрүп тургаш, чер участогунуң хемчээл санынга, шынарынга болгаш турар черинге хамаарыштыр тодараттынган чер үндүрүү, азы аренда төлевири хевирлиг чер дээш төлевирни хавырып тыртар.

Ээлелде турар чер дээш чер үндүрүүн хавырар, а арендада турар чер дээш — аренда төлевирин хавырар. Бо Кодекстиң 44 үүлүнде айыттынган кижилерни, а ол ышкаш улус депутаттарының Советиниң барымдаалап көргени оске-даа кижилерни чер дээш төлевирден хостаар.

41 чүүл. Чер дээш үндүрүг онаарының ортээ, хемчээли болгаш чуруму

Чер дээш үндүрүг онаарының ортээн, хемчээлин болгаш чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

Чер участоктарының болгаш оларның турар черлериниң шынар талазы-биле үнелелинге үндезилээш, оларга ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерни алган улус депутаттарының Советтери тодаргай айыттынган участоктардан чер үндүрүүнүң хемчээлин доктаадыр.

Аренда төлевириниң хемчээли черниң кадастрлыг үнелээшкинниниң талазы-биле бир домей чер үндүрүүнүң хемчээлиниден ашпас болур ужурлуг.

42 чүүл. Төлевирлериниң бюджетке кирери

Чер дээш төлевирлер улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай, район Советтериниң бюджеттеринче кирер.

Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле тургустынган чурум ёзугаар төлевирлериниң чамдык кезии республика бюджединге топчуттүнүп кирген туруп болур.

43 чүүл. Чер дээш төлевирлерин ажыглаары

Чер дээш төлевирлерни бирги ээлчегде черлерни камгалаарынга, оларның шынарын бедидеринге, ол хемчеглерни ап чорутканы дээш чер ээлекчилеринге болгаш арендаторларга материалдыг деткимчеге, а ол ышкаш чер тургузуушкунунга болгаш девискээрниң социал хөгжүлдезинге ажыглаар.

44 чүүл. Чер дээш төлевир хавырарыңга чингелделер

Чер дээш төлевирлерден хостаар черлер болза:

1) камгалалдыг черлер, национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаниктиг садтар, хоруглуг черлер;

2) чурттап турар болгаш ажыл-агый чорудулгаларын кылып турар черлериңде планнаган бээр чаңчыл ёзугаар ус-тывыш ажылдыг будүүлгелер;

3) эртем-шинчилел албан черлериниң болгаш кодээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агый угланыышкынныг өөредилге черлериниң дурзулга ажыл-агыйлары, а ол ышкаш арга-ыяштыг каталтургузар, ыяш өстүрер, тарыыр арга-ыяштыг камгалап арттырар талазы-биле ажылдарны күрүне бюджединиң күсели-биле күүседип турар ыяш ажыл-агыйының будүүлгелери;

4) Күрүне бюджединиң күсели-биле азы профэвилелдериниң акша-хөрөңгизиниң күсели-биле акшаландыртып турар культураның, өөредилгениң, кадык камгалалының албан черлери, спортчу-кадыкшыдылга комплекстери, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевиденниениң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының албан черлери;

5) үреглеп азы эвээш продуктулуг черлерни алган будүүлгелер, албан черлери, организациялар, садтар, хоруглуг черлер;

6) Совет Эвилелиниң Маадырлары, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтерин азы шериг албаннығларның иштинде оске-даа инвалидтер болгаш оларның ог-бүлелериниң, оларның биле кады чурттап турар болгаш оларның азыралында турар кежигүннери;

7) пенсионерлер;

8) алдынны болгаш оске-даа ховар металлдарны казып тывар болгаш арыглап болбаазырадыр тывыш артельдериниң кежигүннери.

Улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай, район Советтери чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин хавырарының талазы-биле чингелделерин айыттынган хуусаага чедир, оон долузу-биле азы кезик-чамдыызы биле хостаар, төлевирлерниң хуусаазын үзадыр, чер үндүрүүнүң хемчээлин кудуладыр хевирлер-биле доктаадып тургузуп болур.

Ажылдарны кылып чорударының төлевилелинде көрдүнген уеде кодээ ажыл-агыйга шиитгээдип ап турар чер участоктары дээш будүүлгелерден, албан черлеринден, организациялардан болгаш хамаатылардан, а ол ышкаш оларга чер участоктарын бергенинiң үезиниден бээр 3 чылдың иштинде тараачып ажылагыйын чорудуп турар хамаатылардан чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин хавырбас.

VIII эге. Улус депутаттарының Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин ангылаары

45 чүүл. Улус депутаттарының кодээ, суур Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле бүрүн эргелери

Улус депутаттарының кодээ, суур Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 11-ги үүлүнүге дүүштүр черлерни ээлээр, арендалаар болгаш оске-даа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) черни ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүнениң чер кадастрын чорудары;

4) хоорайларның болгаш суурларның чиигине планнарын болгаш чер ажылагый тургузуушкунун ажылдап кылырын база боттандырып чорударын организастаары;

5) бо Кодексте көрген таварылгаларда черлерни дедир алыры;

6) чер дээш төлевирни хавырары;

7) черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга контроль;

8) чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черниң түр ажыглакчыларының эргелерин камгалаары;

9) бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге чер талазы-биле маргылдааларын үзе шиитпирлээри.

46 чүүл. Улус депутаттарының хоорай Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле эргелери

Улус депутаттарының хоорай Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 11-ги үүлүнге дүүштүр черлерни ээлээр, арендалаар болгаш оске-даа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) черни ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүнениң чер кадастрын чорудары;

4) хоорайларның болгаш суурларның чиигине планнарын болгаш чер ажылагый тургузуушкунун ажылдап кылырын база боттандырып чорударын организастаары;

5) бо Кодексте көрген таварылгаларда черлерни дедир алыры;

6) чер дээш төлевирни хавырары;

7) черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга контроль;

8) чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черниң түр ажыглакчыларының эргелерин камгалаары;

9) бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге чер талазы-биле маргылдааларын үзе шиитпирлээри.

47 чүүл. Улус депутаттарының район Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле бүрүн эргелери

Улус депутаттарының район Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 11-ги үүлүнге дүүштүр черлерни ээлээр, арендалаар болгаш оске-даа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) черни ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының оске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүнениң чер кадастрын чорудары;

4) оске чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үревес;

5) черниң кандыг байдалдыының база оны кайчаар ажыглап турарының дугайында медээлерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар улус депутаттарының чогуур Советиниң айыттынган хуусаазында дыңнадып чедирер;

6) чер тургузуушкуну, архитектура-хоорай тудуу, орт, санитар болгаш бойдус камгалалының органнарыбиле дугурушканын ёзугаар күштүг бооп турар тудуг нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

48 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эргелүүлгелери

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эргелүүлгелериңе дараазында чүүлдер хамаарыжыр:

1) улус депутаттарының Советтери, а ол ышкаш чер ээлери, арендаторлар болгаш оске-даа түр чер ээлери-биле дугурижуп дугурушканын ёзугаар ниити-эвилел, федерация болгаш республика сорулгаларынга дүүштүр республиканың девискээринде черлерни эргелеп башкарарыны;

2) Тыва АССР-ниң чер хоойлуларын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканын ёзугаар районнарының административтиг кызыгаарларының тургузары болгаш өскертири;

4) чер ажыглааны дээш төлевирниң, а ол ышкаш төлелгелер тыртып алыр талазы-биле чингелделерниң хемчээлин болгаш чурумун доктаадып тургузары;

5) черни хумагалыг ажыглаар, черниң үүш-дүжүктүр чоруун бедидер, бойдус камгалалының органнарыбиле дугурушканын ёзугаар күштүг бооп турар тудуг нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

49 чүүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле РСФСР-ниң эрге-хүлээлгелери

Федерация керээзинге дүүштүр Тыва АССР-ниң аңаа эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелериге хамаарыштыр чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле айтырыгларны РСФСР шиитпирлээр.

50 чүүл. Улус депутаттарының чанында чер комиссиялары

Черни тускайлап ээлээриниң, арендаладырының болгаш черни түр ажыгладырының база черни хураап алыры-ның, а ол ышкаш чер айтырының маргылдааларын шиитпирлээриниң, черге хамаарыштыр дугурижулга-керээ кылып турарынга контрольду боттандырарының талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлериң белетеэри-биле улус депутаттарының чогуур Советтериниң чанынга депутаттар, чер тургузуушкуну, архитектура — хоорай тудуушкуну, бойдус камгалалы органнарның болгаш оскедаа албан черлериниң төлээлеричилери составтыг тускай чер комиссияларын тургузар.

II КЕЗЕК. ЧЕР ЭЭЛЕРИНИҢ, ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ, АРЕНДАТОРЛАРНЫҢ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ТҮР ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ, ОЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ КАМГАЛАЛЫ БОЛГАШ МАГАДЫЛАЛЫ

51 чүүл. Чер ээлериниң эргелери

Чер ээзи:

1) черге бот-тускайлаан ажылдаар;

2) бүдүргени кодээ ажыл-агый продукциязын болгаш ону саварганыдан алган орулгаларын өнчү кылып алыр;

3) бодунуң чер участогунда бар бооп турар ниитизибиле нептерээн ажыктыг байлактарны, торфту, арга-ыяштыг, суг курлавырларын, чер иштинии сугларын ажыл-агыйының негелде-хереглелиңге дүүштүр ажыглаар, а ол ышкаш черниң оске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) чурттаалга бажыңын, мал кажааларын, культура-амыдыралдың болгаш оске-даа объектилерни тудар;

5) тараан тараазының, олурткан үнүттериниң, катчимистиг ыяштарының ээзин болур;

6) доктаатткан чурум ёзугаар суггарылга база курга-дылга системаларын тудар, культура-техниктиг болгаш оске-даа мелиорация ажылдарын чорудар, чер участоктарын ажыглаары-биле бойдус камгалалының негелдерелиңге дүүштүр хөлбектерни болгаш оске-даа суг шыгжамырларын кылыр;

7) черни мелиорастаарынга хамаарышкан айтырыларны шиитпирлээриңге киржир;

8) участогун хурааткан азы чер участогун ажыглаарындан эки тура-биле ойталаан таварылгада ук черниң үүш-дүжүктүрүн бедидериңге үндүрген чарыгдалдарының долу ортээн алыр;

9) бо Кодексте көрдүнген чурум ёзугаар чер участогун арендага болгаш черни түр ажыглаарының оске-даа хевирлериңе бээр эргелиг.

52 чүүл. Чер ээзиниң хүлээлгелери.

Чер ээзи:

1) айытkан соруглаларын үезинде ажыктыг ажыглаар, оон үүш-дүжүктүрүн бедидер, будүүлгеңе чорудулгазының бойдус камгалалын хандырар технологиязын ажыглаар, бодунуң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы-биле ажыглап турар черининң экологтуг байдалын баксыратпас;

2) бо Кодексте көрдүнген чурум ёзугаар чер камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырар;

3) чер үндүрүүн чогуур хуусаазында төлээр;

4) оске чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үревес;

5) черниң кандыг байдалдыының база оны кайчаар ажыглап турарының дугайында медээлерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар улус депутаттарының чогуур Советиниң айыттынган хуусаазында дыңнадып чедирер;

6) чер тургузуушкуну, архитектура-хоорай тудуу, орт, санитар болгаш бойдус камгалалының органнарыбиле дугурушканын ёзугаар күштүг бооп турар тудуг нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

53 чүүл. Арендаторларның болгаш оске-даа түр чер ажыглакчыларының эргелери

Арендаторлар болгаш оске-даа чер ажыглакчылары:

1) аңаа берген негелделерге дүүштүр черни ажыглаар;

2) тарып алганы кодээ ажыл-агый культураларының болгаш будүргең кодээ ажыл-агый продукцияларының ээзи болур;

3) чер участогунда ниитизи-биле нептерээн казар байлактарны, торфту, арга-ыяштыг, суг курлавырларын, чер иштинии сугларын ажыл-агыйының негелдехереглелдеринге дүүштүр ажыглаар, черниң оске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) улус депутаттарының чогуур Советиниң болгаш кижи-биле дугурушкаш, чурттаалга бажыңын, кажааларын, культура-амыдыралдың болгаш оске-даа объектилерни тудар;

5) чер ажыглаар эргези доозулган таварылгада бодунуң күжү-биле черни экижиргеринге үндүрген чарыгдалдарының ортээн алыр;

6) бо Кодексте көрдүнген таварылгада болгаш чурум ёзугаар чер участогун түр ажыглалга берип болур эргелиг.

54 чүүл. Арендаторларның болгаш оске-даа түр чер ажыглакчыларының хүлээлгелери

Арендаторлар болгаш түр чер ажыглакчылары:

1) айытkан соруглаларга болгаш аңаа берген негелделерге дүүштүр черни ажыглаар;

2) тарып алганы кодээ ажыл-агый культураларының болгаш будүргең кодээ ажыл-агый продукцияларының ээзи болур;

3) чер участогунда ниитизи-биле нептерээн казар байлактарны, торфту, арга-ыяштыг, суг курлавырларын, чер иштинии сугларын ажыл-агыйының негелдехереглелдеринге дүүштүр ажыглаар, черниң оске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) улус депутаттарының чогуур Советиниң болгаш кижи-биле дугурушканын ёзугаар күштүг бооп турар тудуг нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

(Уланчызы 3-ку арыында).

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уламчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арымнарда).

3) аңаа берген чернии ажыктыг ажыглаар, ооң үшүш-дүжүткүрүн бедидер будүрүлге чорудулгазының бойдус камгалалын хандырар технологиязын ажыглаар, бодунуң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы-биле ажыглап турар черинин экологтуг байдалын бакылаттырбас;

4) бо Кодекстиң 108—109 үүлдериниге көрдүнген чурумга дүүштүр чер камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчегелерни боттандырар;

5) чер үндүрүүн азы аренда дээш төлевирин чогуур үезинде төлээр;

6) чер ээлериниң, арендаторларның, түр чер ажыглакчыларының эргелерин үревес;

7) черниң кандыг байдалының база ону канчаар ажыглап турарының дугайында медээлерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар улус депутаттарының чогуур Советинге дыннадып чедирер хүлээлгелиг.

55 үүл. Чер ээлериниң болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелериниң камгалалы

Чер ээлериниң арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының чер ажыглалының хоойлузун үрээн таварылгалардан аңгыда күүрүне, ажыл-агыйның болгаш өске-даа органнарның база организацияларның талазындан чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының чер ажыглалы-биле холбашкан ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржирин хоруур.

Үреттинген эргелерни чепге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээринии бо Кодексте айыттынган чурумуи ёзугаар катап тургузар.

Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үрээни-биле болдунган когаралдарны долу хемчээлдин-биле эгидер.

Карылгаларны эгидер дугайында маргылдааларны суд азы күүрүне арбитражы сайгарар.

Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үүле бо Кодексте көрдүнген таварылгаларда кызыгаарлап болур.

56 үүл. Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелериниң магадылалдары

Хамаатыларның чер участоктарын күүрүнеин болгаш [illegible]нитиинин хереглелдеринге хураал алган таварылгада оларның күзээнин ёзугаар оларга мурнунда чери-биле ден үнелиг черни улус депутаттарының Соведи тускайлап бээр болгаш хамаатыларның мурнундагы чер участогун алган бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чаа черге чурттапга бажыңын, өске-даа объектилерни тудуп бээр, бо Кодекстиң 105 үүлүнге дүүштүр оларның алыр ужурлуг турган орулгаларын кириштирбиттээн, хамаатыга чедирген бүгү когаралдарны долу хемчээлдин-биле дуглаар.

Совхозтарның, кодээ ажылагый, эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге ажыл-агыйларының, күүрүне, кооператив, кодээ ажылагыйның өске-даа хөй-нийти болгаш ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң черлериң күүрүне болгаш хөй-нийти хереглелдеринге хураар таварылгаларда оларның күзээнин ёзугаар хурааган черниң орнунга берген черге чурттапга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш өске-даа объектилерни тудуп бээр болгаш бо Кодекстиң 108 үүлүнге дүүштүр оларның алыр ужурлуг турган орулгаларын кириштирбиттээн, ук черлерге чедирген бүгү когаралдарны долу хемчээлдин-биле дуглаар.

IX эге. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлер

57 үүл. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлер

Албан хереглелинге ажыглаар девискээр черлерни бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш транспорт, арга-ыяш ажыл-агый, ыяш үлетпүрүүнүң, харылзаа, сут, балык, аңчыыр-тывыш ажыл-агыйының, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдакчыларының чамдык категорияларына көдээ ажыл-агый культуралары тарыыры болгаш сиген белеткээри-биле тускайлап бээр.

Ындыг девискээр черлерни чогуур министерстволарның, күүрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарның бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының ажыглап турар девискээрлериниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның администрацияларының шиитпири-биле тускайлап бээр.

Ындыг черлер чедиишпес болза бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ол сорулгаларга ажыглаар чер участоктарын немей үндүрүп бээр дугайында дилегин улус депутаттарының район Совединиге киирер.

Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлерни алыр эргелиг ажылдакчыларның дазызының Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тургузар.

58 үүл. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлерниң бээриниң негелделери

Албан хереглелинге тускайлаан черни ону ажыглаар үениң дургузунда бээр. Бир эвес тускайлаан черге көдээ ажыл-агый культуралары тарып каан турган болза, ажылдан үндүрген ажылдакчының ону эдилээр эргези үүле дүжүттү ажаап алган соонда доостур.

Улус депутаттарының Советтеринде көдээ ажыл-агый черлерин арендалап турар хамаатыларга албан хереглелинге тускайлаан девискээрден чер бербес.

Албан хереглелинге чер алыр эргелиг хамаатылар чангыс ог-бүледе хөй-даа болза, оларга чангыс участокту бээр.

III КЕЗЕК. КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНИҢ ЧЕРЛЕРИ

X эге. Ниити үүлдер

60 үүл. Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлери

Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлери дээрге көдээ ажыл-агыйның хереглелдеринге берген азы ол сорулгаларга көрдүнген черлер болур.

61 үүл. Көдээ ажыл-агый хереглелинге черлерни бээри

Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлерин:

1) хамаатыларга — тараачын болгаш хууда дузалал ажыл-агыйынга ажыглаарыбиле, хуу болгаш коллективтиг сад остүреринге база мал тударынга, огород тарыырынга болгаш албан хереглелинге;

2) хамаатыларның кооперативтеринге — сад остүреринге, мал тударынга болгаш огород тарыырынга:

3) совхозтарга болгаш күрүнениң өске-даа кооперативтерге, көдээ ажыл-агый, хөй-нийти бүдүрүлгелериниге болгаш организацияларынга. көдээ ажыл-агыйның каттышкан бүдүрүлгелериниге — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга:

4) эртем-шинчилел, өөредилге болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа албан черлеринге, көдээниң бүдүрүлгетехниктиг учулищелеринге болгаш ниити билиг школаларынга — өөредилгениң шенелде сорулгаларынга, мурнакчы дуржулганы пропагандалаарынга база көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга:

5) каттышкан бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле катай, көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас эвес бүдүрүлгелерге, шажыг организацияларынга көдээ ажыл-агыйның дузалал ажыл-агыйын кылырынга бээр.

XI эге. Тараачын ажыл-агыйы кылып турар хамаатыларның черлери

62 үүл. Тараачын ажыл-агыйын кылырынга черлерни бээриниң негелделери

Хуу күш-ажылга болгаш ог-бүле кежигүннериниң күш-ажылынга үндезилеп, тараачын ажыл-агыйын кылырын күзээн хамаатыларга черлерни ажыл-агыйын кылырын күзээн хамаатыларга чер участоктарын арендага бээр. Тараачын ажыл-агыйын кылыры-биле чер участоктарын алган болгаш көдээ черде чурттап турар бажыңныг хамаатыларга бажың чанында девискээри артып калыр.

Тараачын ажыл-агыйы кылып турар хамаатылар бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаары-биле чер участоктарын түр үеде ап болур.

18 хардан эгелээп пенсия алыр четкен назылыг, ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болгаш чогуур мергежилдиг, азы тускай белеткелди эртикен хамаатылар тараачын ажыл-агыйын кылыры-биле чер участоктарын бирги ээлчегде алыр эргелиг. Ол черде чурттап турар хамаатылар чер участогун мурнай алыр эргелиг. Эргежок чугула апарганда тараачын ажыл-агыйны кылырын күзээн хамаатыларны конкурстап тургаш шилип ап болур.

Тараачын ажыл-агыйын кылып турар хамаатының чер участогун ол ажыл-агыйның кежигүннериниң бирээзинге, тараачын ажыл-агыйның өске кежигүннери-биле дугуржуп тургаш, ыяшуур дамчыштыр дамчыдып бээр.

Өске кежигүннер чокта чер участогун моочээн кижиниң тараачын ажыл-агыйын кылырын күзээн салгакчыларының бирээзинге дамчыдып бээр. Ындыг салгакчылар элээн каш болза, улус депутаттарының район, хоорай Соведи конкурстап шилип алыр. Чер участогун ным мурнай алырының дугайында маргылдааны суд шиитпирлээр.

Тараачын ажыл-агыйын кылып күзелдиг салгакчылар чокта чер участогу улус депутаттарының Советтеринче шилчиир.

XII эге. Хууда дузалал ажыл-агый кылырынга, сад өстүреринге, мал тударынга, огород тарыырынга, сиген кезеринге болгаш мал одарладырынга бээр чер участоктары

66 үүл. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылыры биле чер участоктарын бээри

Хууда дузалал ажыл-агыйны кылыры-биле чер участоктарын хамаатыларга адилээр кылдыр улус депутаттарының Советтери боттарының эргезинге дүүштүр бээр.

Чурттакчылыг черлерни чингине планнарга база планнаашкынга болгаш төлевилелдерге дүүштүр чаңгыс черге тударын боттандырып туза. хууда дузалал ажыл-агый кылырынга чер участоктарын бажыңнар (квартиралар) чаңынга бичии хемчээлдиг кылдыр. артканнарын чурттапга зонаазының девискээриниң чоогундан бээр.

67 үүл. Хууда дузалал ажыл-агый кылыр чер участогун салгап алыры

Хууда дузалал ажыл-агыйын кылыры-биле чер участогун арендалап алган хамааты өлген таварылгада, чер участогун азы арендага алыр эргени, дузалал ажыл-агыйының өске кежигүннери-биле дугуржуп тургаш, кежигүннериниң бирээзинге салгал дамчыштыр бээр. Чер участогун ким мурнады алыры-биле холбашкан маргылдааны суд шиитпирлээр.

Хууда дузалал ажыл-агыйының бүгү кежигүннери өлген таварылгада чер участогу алыр азы арендалаар эргени оларның салгакчыларынга РСФСР-ниң негелде хоойлужудулгазынга дүүштүр шилчидер.

Бо таварылгада улус депутаттарының чогуур Советиниң шиитпири-биле чурттапга бажыңынга хамаарыштыр доктаадып тургускан эң бичe хемчээлдиг нормаларны барымдаалап, чер участогун үлежир болгаш ыяшуур салгакчыларынга бүрээ-биле чер арендазының керээзин чарар.

Чер участогун үлежир арга чок болган таварылгада, ыяшуур салгакчыларының бирээзинче арткан салгакчыларга оон үлүг черинин ортаан чандырары-биле шилчидер.

Чер участогун тускай сорулгага ажыглап турда, оон хемчээли хевээр артар. Чер участогун тускай сорулгага ажыглаары өскерлир болза, доктаатkан нормаларга дүүштүр оон хемчээлдери база өскерлир. Арендага алдынмаан чер участогунда хорээнгүүн дужуткүрүн бедидерине үндүрген чарыгдалдарның орнун арендаторга чандырып бээр.

68 үүл. Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктары

Хуу болгаш мал ажылының чер участоктарын боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр бүгү назыда салгал дамчыдып эдилээр кылдыр хамаатыларга улус депутаттарының депутаттары тыпсыр.

Ногаалар, кат-чимистер, чечектер өстүреринге, ары ажылынга, ан ажылынга (дагаалар, тоолайлар, олук бээр аңнар өстүрер), сад бажының болгаш ажыл-агый чорудар бажың-балгат тударынга хуу сад ажылының чер участоктарын, а хаван ажылынга, чылгы мал ажылынга, мыйыстыг болгаш шээр мал, өске-даа малдар азыраарынга, мал чемнери бүдүреринге, чурттапга бажыны болгаш ажыл-агый чорудар өске-даа тудуглар кылырынга хуу мал ажылының чер участоктарын ажыглаар.

69 үүл. Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктарының ыяшуур салгап дамчыыры

Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктарының ыяшуур салгап дамчыырын бо Кодекстиң 67 үүлүнде доктаатkан чурум ёзугаар ажыглаар.

70 үүл. Коллективтиг сад болгаш мал ажылының чер участоктары

Коллективтиг сад болгаш мал ажылының чер участоктарын боттарының эрге-хүлээлгелеринде негелделерни барымдаалап, улус депутаттарының Советтери тыпсыр болгаш сад база мал ажылының эштежилгелериниң өнчүзүнде азы эргезинде турар ниити ажыглаар черлеринден болгаш айыттынган эштежилгелерниң кежигүннериниң аренда эргелеринде турар черлерден тургустунар.

Ниити ажыглаар черлерине камгалал зоналары, оруктар, аргыжын эртер черлер, өске-даа тудуглар болгаш ниити ажыглалдың объектилери хамааржыр.

Ниити ажыглалдың черлерни ажыглаар эргени бадыткан турар документини сад азы мал эштежилгезинге улус депутаттарының Советтери бээр.

Сад азы мал ажылдыг эштежилгелериниң кежигүннеринге арендага берген участоктарга чер алыр эргени бадыткан турар документини чогуур эштежилгелериниң дилээ-биле улус депутаттарының Советтери бээр.

Сад болгаш мал эштежилгелериниң кежигүннери бо Кодекстиң 68 үүлүнде доктаатkан чурум ёзугаар ажыглаар.

71 үүл. Сад болгаш мал эштежилгезиниң кежигүнүне аренда кылдыр дамчыткан чер участогунуң ыяшуур дамчыыры

Сад болгаш мал эштежилгезинге арендага берген чер участогу ыяшуур салгадың дамчыдарын бо Кодекстиң 67 үүлүнде доктаатkан чурум ёзугаар боттандырар.

72 үүл. Огород ажылы кылыр, сиген кезер болгаш мал одарладыр чер участоктары

Огород ажылы чорударынга үндүрүп берген чер участоктарын ногаалар, картофель, бахча болгаш кат культураларын өстүреринге ажыглаар.

Түс черниң байдалдарын болгаш өг-бүлениң составын өөренип көрүп тургаш, эргежок чугула апарган таварылгада, айыттынган чер участоктарынга дыштанырынга, огород эт-херекселин шыгжаарынга болгаш чаъс боранныгда чаглактанырынга хуу азы ниити ажыглалдың тудугларын түр кылып ап болур.

Огород ажылы чорудар кылдыр берген чер участоктарын ажыглаар эрге сонсаан таварылгада, ол тудуг-бажыңнарны ээлери азы ол тудугларның өртээн чандырбас кылдыр оларның күсели-биле бүзүп каалтар.

XIII эге. Совхозтарның, кооперативтерниң болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери.

73 үүл. Совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

Ниити көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудары-биле совхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар черни ээлээри-биле алыр. Айыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чер участоктарын немей арендалап азы түр ажыглаары-биле ап болур.

Агроүлетпүр каттыжышкынарының, комбинаттарның, агрофирмаларының болгаш өске-даа тургузугларның составына олар кирип турда, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның чер алыр эргези хевээр артар.

Совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар ажыл-агый иштинге чер ажыглалының чурумунуң төлевилелиниге дүүштүр бо Кодекстиң 9 үүлүнде көрдүнген чурум ёзугаар түр ажыглаар кылдыр ажыл-агый иштинде аренда керээзинче шилчээн чамдык-ажылдакчыларга болгаш ажылдакчылар болүктеринге черни ажыглап бээр.

74 үүл. Совхозтарга, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге болгаш организацияларга берген черлерни ажыглаары

Совхозтарга, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге болгаш организацияларга ээлээри-биле болгаш үр хуусаада арендага берген черлерни ажыл-агый иштинге ажыглаарын организастаарын ажыл-агый иштинге чер ажыглалының төлевилелиниге үндезилеп боттандырар.

75 үүл. Көдээ агыл-агый кооперативтерниң черни ээлээри

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгыда) кежектериниң баазазынга тургустунуп база улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң шиитпири-биле оон үүнүп турар кооперативтерге ажыл-агыйны башкарып чорударының дең байдалдарын тургузарының эргежок чугулазын барымдаалап көрбүшаан, оон мурнунда оларның болбаазырадып турганы черлерден чер участоктарын бээр. Ол участоктар бо Кодекстиң 63 үүлүнүге дүүштүр айыттынган бүдүрүлгелериниң черлериниң составынга хавыртынган турар ужурлуг.

Ажыл-агыйның иштики аренда керээзинче шилчээн чамдык ажылдакчыларга болгаш ажылдакчызар болүктеринге черни айыттынган кооперативтер бо Кодексте көрдүнген чурум ёзугаар түр када ажыглаар кылдыр бээр.

(Биске келген текстe частырыг боон бо Кодекстиң 76 үүлүү 74 үүл-биле, 77 үүлү 75 үүл-биле дакырлаттынын турар болганындан 76 болган 77 үүлдерни ыында киирбээн).

IV КЕЗЕК. ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ ЧЕРЛЕРИ

XIV эге. Хоорайларның, ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлери

78 үүл. Хоорайларның, ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлери

Хоорай, суур чергелиг девискээрниң бүгү-ле черлери улус депутаттарының хоорай, суур Советтериниң чагыргазынга турар.

79 үүл. Хоорайларның, ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлериниң составы

Хоорайларның болгаш суурларның черлериниң составынга:

1) хоорай, суур бажынарының черлери:

2) ниити ажыглалдың черлери:

3) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер болгаш өске-даа ажыглалдыг черлер:

4) бойдус камгалалынга, кадыкшыдылгага, рекреация болгаш төөгү-культура сорулгаларынга ажыглаар черлер:

5) хоорайның арга-арыглары ээлээн черлер:

6) үлетпүрүүн транспорттун, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевиденииниң информатика болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа чергениң черлери киирер.

80 үүл. Хоорай, суур девискээри

Хоорай, суурга хамаарышкан девискээр — хоорай, суурнуң ээлээн черинин даштыкы кызыгаарыдыр, черлериниң өске категорияларындан оларны ол аңгылап турар.

Чингине планнарын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниге бадылаар хоорайларның кызыгаарларын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадып тургузар болгаш өскертир.

Өске хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының кызыгаарын улус депутаттар Советтериниң күүсекчи комитеттери доктаадып тургузар болгаш өскертир.

Чер участогун хоорай, суур кызыгаарынга киирипкен чорук ол черни ээлээр азы ол участокту арендалаар эргени казыырынга чедирбес.

81 үүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының черлериниң ажыглаары

Хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының бүгү черлерин хоорайларны, суурларны планнаарының болгаш тударының чингине планнарынга болгаш төлевилелдеринге дүүштүр ажыглаар.

Хоорайларның, суурларның чингине планнары хоорайларның, суурларның черлерин үлетпүр, чурттапга бажыңнары болгаш өске-даа тудугларга, чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга, парктары, арга-ыяш парктары, сквердер, садтар, бульварлар, суг шыгжамыырлары, пляждар), үлетпүр артыпчылары хөмөр черлер, бажың-балгат богуи болгаш оларны болбаазырадыр будүрүлгелер богу төгөр черлер болгаш хоопшыны болгаш суурнуң өске-даа негелделерин хандырып турар черлер кылдыр көрдүнген черлерден тургустунар.

Ниити ажыглаар черлериниге көрдүнгенин ёзугаар капитал тудугларын, а ол ышкаш чиик хевирлиг тудугларны (майгынарны, киоскыларны болгаш өске-даа чүүлдерни) тударын чепшээрээр.

85 үүл. Көдээ ажыл-агыйның черлери болгаш өске-даа черлер

Хоорайларның, суурларның черлериниге бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштаныльганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай арга-арыын тараан черлер

Хоорайларның, суурларның черлериниге бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштаныльганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай арга-арыын тарыыр черлер кирер, оларны ажыглаарының чурумун бо Кодекстиң 98-101 үүлдериниге тодараткан.

Ону көрдүнгенинден өске ажыл-чорудулганы аңаа кылыры хорутлуг, а тудар тудут бүрүзүн улус депутаттарының хоорай, суур Советиниң шиитпирин ёзугаар чөпшээрээр.

87 үүл. Үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевиденииниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери

Хоорайларда болгаш суурларда үлетпүрүүк, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевиденииниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлеринге салдынган сорулгазарны боттандырар кылдыр бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга берген черлер хамаарыр.

Ниитиге ажыктыг казымал байлактарның үлетпүр болгаашыдылгазынга чер участоктарын бүдүрүлгелерге албан черлериниге болгаш организацияларга көдээ ажыл-агый ажылдарынга кылыры-биле, бүгүдеге херек ажыктыг казымалдарны болгаш торфту болбаазырадыр кылыры-биле, а ол ышкаш хамаатыларга огород тарыыры-биле, сиген кезип алыры-биле болгаш мал кадарары-биле бээр.

86 үүл. Бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштаныльганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай арга-арыын тараан черлер

Хоорайларның, суурларның черлериниге бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштаныльганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай арга-арыын тарыыр черлер кирер, оларны ажыглаарының чурумун бо Кодекстиң 98-101 үүлдериниге тодараткан.

Ону көрдүнгенинден өске ажыл-чорудулганы аңаа кылыры хорутлуг, а тудар тудут бүрүзүн улус депутаттарының хоорай, суур Советиниң шиитпирин ёзугаар чөпшээрээр.

87 үүл. Үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевиденииниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери

Хоорайларда болгаш суурларда үлетпүрүүк, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевиденииниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлеринге салдынган сорулгазарны боттандырар кылдыр бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга берген черлер хамаарыр.

Ниитиге ажыктыг казымал байлактарның үлетпүр болгаашыдылгазынга чер участоктарын бүдүрүлгелерге албан черлериниге болгаш организацияларга көдээ ажыл-агый ажылдарынга кылыры-биле, бүгүдеге херек ажыктыг казымалдарны болгаш торфту болбаазырадыр кылыры-биле, а ол ышкаш хамаатыларга огород тарыыры-биле, сиген кезип алыры-биле болгаш мал кадарары-биле бээр.

88 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларының черлериниге улус депутаттарының район Советтериниң эргезинге турар.

Үстүнде айыттынган сорулгаларга бээр чер участоктарының хемчээлин чогуур чурум ёзугаар бадылаан нормаларга болгаш телевилел-техниктиг документация ёзугаар тодарадыр.

Ол черлерге тудуглар тударда, а ол ышкаш чаагайжыдылга ажылын кылып чорударда улус депутаттарының хоорай, суур Советтери-биле дугуржулга ёзугаар кылыр.

XV эге. Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

88 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

Көдээ чуттакчылыг пунктуларның черлериниге ол чер тургузуунуң төлевилелдерин ёзугаар айыткан кызыгаарында киргеи черлер хамаажыр.

Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери улус депутаттарының көдээ Советтериниң эргезинге турар.

Көдээ чурттакчылыг пунктуларның кызыгаарын тургузарын болгаш ону өскертирин улус депутаттарының район, хоорай Совединиң шиитпири-биле боттандырар.

89 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы

Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериң канчаар ажыглаарынга дүүштүр мынчаар хуваар:

1) көдээ тудуг кылыр черлер:

2) ниити ажыглал черлери:

3) көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа ажыглал черлери:

4) бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштаныльганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери:

5) арга-ыяш тараан черлер:

6) үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның болгаш өске-даа ажыглалдың черлери

Көдээ тудуглар черлери будүрүлге, чурттапга бажың-

капы, культура-амыдырал болгаш өске-даа тиилгелер туттуунган азы ам тудар деп турар черлер болур. Ол черлерни будүрүлге, чурттапга бажыңнары, культура-амыдырал болгаш өске-даа тудугларны кылыры-биле будүрүлгелерге, албан черлериниге болгаш организацияларга, а ол ышкаш хуу чурттапга бажыны тударын-биле хамаатыларга бээр.

Ниити ажыглал черлериниге кудумчулар, шөлдер, ларктар, сиверлер, садтар, бульварлар, суг шыгжамыырлары, өске-даа черлер хамаарыр.

Көдээ ажыл-агый ажыглалының болгаш өске-даа черлерни совхозтарга болгаш өске-даа будүрүлгелерге, албан черлериниге болгаш организацияларга көдээ ажыл-агый ажылдарынга кылыры-биле, бүгүдеге херек ажыктыг казымалдарны болгаш торфту болбаазырадыр кылыры-биле, а ол ышкаш хамаатыларга огород тарыыры-биле, сиген кезип алыры-биле болгаш мал кадарары-биле бээр.

90 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларында чер участоктарын чаагайжыдар талазы-биле хүлээлгелер

Улус депутаттарының көдээ Советтери, а ол ышкаш көдээ чурттакчылыг пунктуларында чер ээлери болгаш арендаторлар улус депутаттарының көдээ Советтериниң доктаадып тургускан документтериниге дүүштүр чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга, ногаан үнүштерни хургалаар болгаш ажаап-тежээр талазы-биле эргежок чугула хемчегелерни алыр ужурлуг.

XVI эге. Чурттапга бажыңы, дача, гараж тударынга, хууда күш-ажыл чорудулгазынга чер участоктары

91 үүл. Хуу чурттапга бажыңы, дача, гараж тударыбиле болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазын кылырынга чер участоктарын бээри

Хуу чурттапга бажыңы, дача, гараж тударыбиле база хууда күш-ажыл чорудулгазын кылырынга чер участоктарын арендага улус депутаттарының Советтери боттарының бүгүн эргелериниге дүүштүр бээр.

92 үүл. Кооператив чурттапга бажыңын, дача болгаш гараж тудуун кылыры-биле чер участоктарын бээри

Кооператив чурттапга бажыңын, дача болгаш гараж тудуун кылыр черлер арендага алган черлериниге болгаш чурттапга бажыңнар, дача тудар болгаш гараж тудар кооперативтериниң черлериниге база ол кооперативтериниң кежигүннериниге арендага алган черлериниге тургустунган черлер болур.

Ниити ажыглал черлериниге камгалал зоналарыга, оруктарга, аргыжын эртер черлерге, өске-даа тудугларга болгаш ниити ажыглал объектилериниге хамаарыжыр черлер кирер.

Ниити ажыглал черлерин ээлээрин бадыткан турар документини улус депутаттарының Советтери чогуур кооперативтерге тыпсыр.

Адаттынган кооперативтериниң кежигүннериниге арендага дамчыткан участоктарга хамаарыштыр улус депутаттарының Советтери чогуур кооперативтериниң киирип келгенин ёзугаар черин ээлээр эргезин бадыткаан документини тыпсыр.

Чурттапга бажыңы тудар кооперативтер хөй квартиралыг бажыңнар, а гараж тудар кооперативтер хөй кат гаражтар тудуп турар болза, чер участоктарын кооперативтерге ээлээр кылдыр азы арендага бээр.

93 үүл. Чурттапга бажыңы, дача, гараж тудар болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазы кылыр кылдыр берген чер участоктарын ажыглаары

Чурттапга бажыңнары тудар кылдыр берген чер участоктарын чурттапга бажыңнарын болгаш албан-ажыл агыйы кылыр оран-сава тударынга ажыглаар.

Дача тудар кылдыр берген чер участоктарын чурттапга бажыңы, ажыл-агый оран-савазы болгаш дыштаныр черлер тударынга ажыглаар.

Гараж тудар кылдыр берген чер участоктарын автомобиль тургузарынга эргежок чугула оран-сава тударынга, төлевилел-техниктиг документация ёзугаар өскедаа тудуглар кылырынга ажыглаар.

(Төнчүзүү солуунун дараазында номерниге үнер).

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ТАНЫЖЫП ЧУГААЛАШКАШ

Тыва АССР-ге улустың амыдырал-чурттал-ганы өөредилгезиниң 1991-2005 зынче сагыш салырын сүмелеп киргеннер.

Тыва болгаш Сүт-Хөл районнуң башкылары эрттирген. Ол хүн башкыларның планнап көргени-биле районнуң школа бүрүзүнге чугаалажып сайгарарын көргеш. Ынчангаш бо программалыг документиге башкыларның санал-оналдарын районнуң улус өөредилге килдизинге киргеннер.

Башкылар сайгарылганы үезинде үзүктелиишкин чок өөредилгениң сорулгалары болгаш структуразы деп бирги үүлдө өөредилгени аартадып турар үүлдерни чигедир сорулга-биле онгу классха төөгү эртемин өөренирин чигедир, хөй-ле үүрмек делегей болуушкуннарын кызырып Кара-Чыраа школазында төөгү эртемниң башкызы Ш. Ш. Салчак санаадаан. Тыва болгаш орус дылдардан аңгыда, моол, тибет дылдарны өөренип, хөй дыл билириниң чүткүүрүн кызытса эки-дир деп, М. Л. Саая бодалдарын илереткен.

Школаларга болуп эртти-гилээн сайгарылгаларга хөй башкылар саналдап, төлевилелди деткээннер. Школалардан илереп турар саналдарны кысказы-биле көргүзерге: Бора-Тайга школазындан төлевилелдиң VII үүлүнге хамаарыштыр башкыларга методиктиг номнарны парладып, школа библиотекаларынче алдээ-биле тарадырын база VIII үүлге көдээ черлерде башкыларга хөй даалгалар бээрин чигедир, пенсияларны тыпсырда, уругларның санын эвес, ажыл стажын барымдаалаарын, башкыларның амыдырал-чурттал-газын, квалификациязын, методиктиг ажылдарын, өөредилге-биле холбаашкынын, школаның материал-техника база-зын, ажыл-ижи-биле харылзаазын, школаның ажыл-агыйын, ажыл-ижиниң организациязын, школаның ажыл-агыйын, ажыл-ижиниң организациязын, школаның ажыл-агыйын, ажыл-ижиниң организацияз

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 УЛУДА УНЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 21 четверг № 34 (14534)

Сазар ортаа 10 кап.

(Чагыдар ортаа 6 кап.).

ЧАА ЧЫЛДЫ УТКААН

АГИНСКОЕ. (Чита область). Ай саналашкынын ёзугаар Чаа чылды Чита областтың девискээринде Агинск бурят автономнуг округтуң чүдүлгелиг чоку калбаа-биле демдеглеп бажырлаан. Ол черниң дацаны — түрээзинге Хой чылын уткууру ооң мурнунда — февраль он үште эгелээн турган. Чаа чылды уткуурунуң өргүүлде-чүдүлгелиг байырынга Кыдат Улус Республикадан Забайкальеде чедип келген кыдат ламалар киришкеннер.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң ээлчеглиг хуралынга элээн каш чутула айтырыгларыны чугаалажып көрген болгаш оларның талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган.

Оларның бирээзи — «Чамдык совхозтарны чарар болгаш оларның баазазынга чаа колхозтарны болгаш совхозтарны тургузар дугайында». Министрлер Чөвүлели улус депутаттарының Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Бии-Хем районнар Советтериниң күүсекчи комитеттериниң чамдык совхозтарны чарар болгаш оларның баазазынга чаа колхозтарны болгаш совхозтарны тургузар дугайында шиитпирлерин чугаалажып көргеш, күш-ажылчы коллективтериниң база ол районнарның күүскомнарының «Чыраа-Бажы», «Сүт-Хөл», «Күш-ажылдың хостуу», «Саян», «Ак-Туруг» совхозтарны чарар дугайында шиитпирибиле чөпшээрешкен.

Хүлээп алган доктаал ёзугаар хой ажылдыг дараазында колхозтарны болгаш совхозтарны тургускан: «Чыраа-Бажы» совхозтуң Хорум-Даг салбырының баазазынга «Хорум-Даг» колхоз; «Сүт-Хөл» совхозтуң Бора-Тайга салбырының баазазынга «Сүмбер-Уула» колхоз; «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң Чодураа салбырының баазазынга «Чааты» колхоз; «Саян» совхозтуң Себерлиг салбырының баазазынга «Сесерлиг» совхоз; «Ак-Туруг» совхозтуң Кызыл-Даг салбырының баазазынга «Ак Хем» совхоз.

Доктаалда «Хорум-Даг», «Сүмбер-Уула» колхозтарның эт-хөреңгизин оларның баазазынга тургустунуп турар салбырларның эт-хөреңгизин өртек-үне чокка, халаска дамчыдып бээри-биле тургузарын айыткан.

Чаа тургускан совхозтарга эт-хөреңги эрге-хүлээлгелериниң аңгыланган акт-биле дамчыдар, Тыва АССР-ниң Экономика талазы-биле күрүне комитеди, Агроүлетпүр эвилели улус депутаттарының районнар Советтериниң күүскомнары чаа тургустунган колхозтарның совхозтарның материал-техниктиг баазазын быжыглаар база хөгжүдер талазы-биле хемчегларни 1991 чылдың апрель 1-ге чедир ажылдап кылыр. Ол ышкаш чогуур албан черлери ол колхозтарга, совхозтарга 1991 чылдың март 15-ке чедир чер ажыглаар эргенин күрүне актыларын бээр.

Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга «Тыва аъш-чем-үлетпүр белеткели» каттыжышкынны тургузарын шиитпирлээн. Ооң составынга «Зеленоборскагропромтранс» бүдүрүлге база кирер.

Каттыжышкын Краснодар крайкүүском-биле үр хуусаалыг бот-боттарынга ажыктыг дугуржулгаларның үндезинниге республиканы шай, кат-чимис, ногаа продукциязы-биле хандырарын организастаар апаар. Ол кат-чимис, ногаа продукциязы болбаазырадып кылып баазаларлыг-даа болур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга өске-даа айтырыгларны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң февраль 19-та эртенги хуралынга хүн айтырыгларын база катап тодарадып көргеш сөөлүнде Премьер-министр В. С. Павлов депутаттарның айтырыглаарынга харыылаан. ССРЭ-ге экономиктиг реформаны чорударда, «Түр када онгарылдырар эмнээшкинниң аргазы кеди чок дээрзин Премьер-министр демдеглевишаан, чазак өске оруктуу — «Өртектер өзүлдезин бүдүрүлгени калбартып көвүдедир хемчеглер-биле холбаштырар арганы бээр хемчеглериниң комплекизин» шилип алганын айыткан. Үүрмектеп садар өртектерниң бедиири хереглел барааннарын бүдүрериңге идигни бээр, ону бүдүрүлгелерге орулгалыг болдурар ужурлуг деп, В. С. Павлов медеглээн.

Аъш-чемге болгаш барааннарга чоннуң хереглелин хандырарының талон системазы-биле чөпшээрешпейн, аңаа удур болуп турарын Министрлер кабинединиң баштыңы чугаалаан. Байдалдан уштунуп үнериниң аргазы — талоннарда эвес, а барааннар бүдүрериң көвүдедиринде, продукция чорудуп бээриниң болгаш белеткелдиң сагылга-чуруумун сагыырында деп, Премьер-министр онзалап демдеглээн.

Өөредилге, культура болгаш кадык камгалал ажылдакчыларының шалыңын өстүрер төлевилелде саннар баш бурунгаар чижек кылдыр көрдүнген дээрзин ол демдеглевишаан, чаа ажылдап эгелээн эмчинин айда шалыңы 250—260 рубль, хоорайда практика эртип турар бедик мергежилдиг кезер эмчиниң — 450-460, көдээ черде — 500 рубль кылдыр доктаадыры планнаттынып турарын айыткан. Баш бурунгаар саналп көргенин ёзугаар алырга, школа башкызының шалыңы 240 рубльден 350, библиотека ажылдакчызының — 230-300 рубль чедир көвүдээр.

Чүрттүң Премьер-министриниң ам киирип келгени бо төлевилел ышкаш, ындыг төлевилелди Н. И. Рыжков эртиен чылдың майда Дээди Советке саналдаан турган. Ынчалзажок ол төлевилелди ССРЭ-ниң Дээди Соведи ынчаарда хүлээп албаанынга холбаштыр сеткил хомудаашкынын депутат Ю. Т. Комаров илергейлээн. Моөң болгаш үүрмектеп садарының өртектерин хары угда бедидерин ук төлевилелге айыткан турган. Депутаттың бодалын ёзугаар алырга, моөң өртектерни бедидерин мурнаткаш, үүрмектеп садарының өртектерин сонгаарлаткан чорук магазиннерде бараанарның чок болуп турарының кол чылдагааны болган. Ынчангаш тус-тус девискээрлер бодунуң өртектерин бот-тускайлаң доктаадың, каайлы хыналдазының демиселин чорудуп эгелээн.

Үүрмектеп садар өртектерниң реформазын чорударда, чоннуң карылгазын дүглаар эгидилге хемчеглерин ылаптыг бодап көөрүнүң эртежок чугулазын өске-даа депутаттар онзалап айыткан. Чижээ, реформа төлевилелиниң принципиалдыг чамдык чүүлдерин А. А. Собчак шүгүмчүлээн.

ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң баштыңының илеткелин чугаалажып көргеш түннелинде Дээди Совет ук илеткелди кичээнгейге хүлээп алган болгаш үүрмектеп садарының өртектер реформазын чорударда, чурттуң чоңунуң социал камгалалдыының хемчеглери-биле реформаны ылаптыг быжыглаарын чазакка дааскан доктаалды хүлээп алган.

Персия мугулдурунуң зоназында байдалды сессияның хуралынга депутаттар база чугаалажып көрген. Элээн каш угланыышкыннарга хары угда совет дипломатияның тодаргай сорулгалыг болгаш күженишкинниг хөделишкинниериниң дугайында ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри А. А. Бессмертных сессияга илеткээн. Бо талазы-биле кол угланыышкын — дайын чорудулгаларын соксадырын оралдажыры, болуушкынарның чорудулгазын политиктиг арга-биле шиитпирлээринче угландырарыдыр.

«Бүгү чурттарның парламентилериниң кыйгырыгының» төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң делегей херектериниң талазы-биле комитединиң даргазы А. А. Дзасохов номчаан. Персия мугулдурунда ондактыг кризисти тайбың арга-биле шиитпирлеп болур болгаш ол дээрге — кара чанғыс сарыылдыг шиитпир дээрзинге совет парламентарийлер бүзүреп турар деп документиде айыткан.

(СЭТА).

Хереглел рыногун быжыглап экижидериниче угланган хемчеглер, өртек политиказын чорудар болгаш чоңунуң социал камгаладын хандырар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң дыңнадыының дугайында

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Хереглел рыногун быжыглап экижидериниче угланган хемчеглер, өртек политиказын чорудар болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинниң база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлериниге дүүштүр чоңунуң социал камгалалын хандырар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң дыңнадыын кичээнгейге хүлээп алыр.

2. ССРЭ-ниң улус депутаттарының берген саналдарын болгаш шүгүмчүлелдерин өөренип көрүп турган, ап чоруттунар хемчеглерни орнун дүглаар эгидилге хемчеглерни баш бурунгаар боттандырары база хамаатыларның социал камгалалың күштелдирери-биле ыяап-ла быжыглаарын ССРЭ-ниң чазаанга дагзыр.

3. Чоңнуң социал камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырарда ССРЭ хамаатыларының күш-ажылга болгаш чептүг ажыл төлевиринге моөнстүүсчү эргелерин, хоойлу мурнунга оларның дең эргезин, бүгү республикаларның хамаатылының дең эргезин ыяап-ла сагыырын барымдаалаар.

Үүрмектеп садар өртектериниң өскерлири-биле холбаштыр чурттуң чоңунга тургустунуп кээр немелде чарыгдалдарны орнун дүглаарын чакгыс аай принциптерге дүүштүр боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва. Кремль.
1991 чылдың февраль 19.

Үүрмектеп садар өртектер реформазының болгаш чоннуң социал камгалалының дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязында В. С. ПАВЛОВТУҢ чугаазы

Хүндүлүг эштер депутаттар!

Өртектер тургузарынга болгаш чоңнуң социал камгалалынга хамаарыштыр ССРЭ-ниң улус депутаттарының дөртку Съездизинниң шиитпирлерининге, ССР Эвилели биле республикаларның аразында принципиалдыг дугуржулгаларга дүүштүр ССРЭ-ниң Министрлер кабинедиң чогуур саналдарны белеткээш, чугаалажып көөру-биле силерге киирип тур. Чугаа болза үүрмектеп садар өртектер болгаш оларны чоңнуң ажыл төлевири-биле, социал камгалалы-биле дүүштүрериниң дугайында боол турар.

Социал-экономиктиг бо хемчеглерни чорудары чүге чугула апарганыл деп чүвеге доктаап көрейн. Амгы үеде бистер чүгле үүрмектеп садар өртектер дугайында эвес, ниити өртектер тургузуушкуунуңуң дугайында чугааны кылып турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, улус ажыл-агыйында күш-ажыл төлевириниң калбак реформазы эгелеп турар. Чаа мөөнпел садар өртектерни болгаш продукция садып алырының өртектерин киргенининя түннели дээрге өртектер тургузарының реформазын чоруда бергени ол деп чугаалаар болза шын эвес болур. Үстүнде айыттынган өртектерни кайы-бир кижи үндезин чокка өскертип, частырыг кылган дээр болза база-ла шын эвес. Бо талазы-биле ындыг чүүлдер кылдына берген турган болза, ажыл-херекти аңаа-ла эде кылып ап болур-ла болгай. Ындыг шиитпирни күш чок болдуруп азы ону кылган кижини ажылындан дүжүрүп каапгары дээш ышкаш. Бо хемчеглерни хоойлужудулга эрге-чагыргазының дээди органы — улус депутаттарының Съездизинниң шиитпирин ёзугаар бот-тандырган.

Херектиң ужуру мындыг: бо чылдың январь 1-ге чедир күштүг боол турган мөөнпел садар болгаш продукция садып алырының өртектери шахтерларның, металлургтарның, демир-оруучуларның, тараачынарның болгаш өске-даа будүрүлге адырларының ажылдакчыларның күш-ажылының өртек-үнезин долузу-биле илеретпейн турган. Бойдус курлавырларының өртек-үнезин база-ла долу илеретпейн турган. Айтырыг мындыг янзылыг тургустунуп келгени: ол адырларның будүрүлгелери эки ажылдазын дээш оларга бюджеттен дуралаамчы акшаны доктаамал үндүрүп берип турары чөптүг бе азы ындыг байдалдарда будүрүлге чорудулгазының хемчеглиг нинтизи-биле улгаттырып шыдаар бис бе, эртем-техниктиг дешилгени дүргелдип болур бе, азы рынок харылзааларыңче шилчип тура, кризистен үштунуп ал болур бе?

Үүрмектеп садар өртектерни өстүрериниң дугайында айтырыгны үр шиитпирлевейн турары чоңнуң хереглел барааннарын сайгарарынга саат ужураштырып турар дээш чамдык крайларның, областарның, Москва болгаш Ленинград хоорайларның удуртукчуларының теп чазакка кылып турар чемелээшкиннерин база-ла хүлээп ап шыдавас бис.

ССРЭ-ниң сан-хөө министри турган үемде, 1991 чылдың күүнде бюджедин чугаалажып турда, дотация кылдыр тускайлап турар болгаш өртектер ылгалы 203 миллиард рубль кайнаар барып турарыл деп меңээ салган айтырыгны база катап сагындырарын чөпшээреп көрүнер. Ол айтырыгны эш Лисицкий салган ышкаш. Силерниң доктаадыр тургусканыңар 1991 чылдың бюджединде ындыг сорулгаларга көрдүнген акша 229 млрд. рубль болган. Ол хире түң канчап бир ай хире үеде безин четпейн барганыл деп айтырыг тургустунуп кээр. Мында өске чылдагааннар бар боор, оларга сөөлүреди-ир доктаар мен. Ам үндезин болур кол принциптер дугайын чугаалажып көрээлинер. Өртектер тургузарының реформазының дугайында Дээди Советтиң болгаш улус депутаттарының Съездизинниң хүлээп алган шиитпирлери шын деп санап турар бис, ынчангаш оларны чамдык массалыг информация чепсектериниң болгаш чамдык экономистерниң база депутаттарның эки ревизиялап көөр-дүр деп кыйгырып турары эвес, а херек кырында боттандырып чорудары кончут чугула.

Үүрмектеп садар өртектерни улгаттыргаш, чонга оон орнун тургузуп бээр кылдыр тускайлаан дотация акшаны чамдык девискээрлер болгаш республикалар өске сорулгаларга ажыглапкан боор деп бодаар мен. Ынчангаш бо хүннерде оларда акша-хөреңги чедишпейн турар. Айтырыг болза өртектерни улгаттыргаш, чоңнуң чамдык кезектерининиң орулгаларынга немей үндүрүп бээр акшаны кезек-чамдыктап даа тургаш, оон күсели-биле дуглааарының дугайында тургустунуп турар. Дараазында чурагайны чугаалап көрейн. Россия Федерациязынга дотацияның хемчээли 116 млрд. рубль болур турган, а РСФСР-ниң бюджединде оны 69,7 млрд. рубль кылдыр бадылап киирген. Чиик үлетпүрге болгаш аъш-чем үлетпүрүнүң чамдык бараанарынга дотация көрдүнмээн. Чижээ, Украинада эът, сүт продуктуларын будүреринге херектиг 26,7 млрд. рубльдиң орнунга 20,9 млрд. рубльдиң дотациязын тускайлаан боол турар.

Амгы үеде тургустунуп келген берге байдалдың чылдагааннары ол-дур, оларны моон ыдай тайылбырлап чугаалаваайн. Чүге дээрге реформа дугайында айтырыгны аңаа чугаа-биле, тодаргайлаарга, кым чеже акшаны канчаар ажыглапканыл деп чугаа-биле солаан ажыы чок боор. Ол бүгүнү барымдаалап көргеш, ССРЭ-ниң чазаа сөөлгү айда эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле үүрмектеп садар өртектер дугайында айтырыгны чедир ажылдап кылып, оларның кайы хире хемчээлдиг болурунуң дугайында дугуржулгаларны кылган. Бо айтырыгны Федерация чөвүлелинге ийи удаа чугаалашкан. ССРЭ Президентизи-даа, республикаларның дээди удуртукчулары-даа хереглел рыногунда байдалды быжыглап экижидер, бедик будүрүкчүлүг күш-ажылга деткимчени бээр, чоннуң хереглел бараанарын будүрерин көвүдедир, спекуляциял болгаш ажыттанчак экономика-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле аъш-чем болгаш чоннуң өске-даа хереглел бараанарынга үүрмектеп садар өртектерни чүүлдерге болгаш ыяшка, а ол ышкаш водкага улгаттырбас ужурлуг дээрзин хүлээп көрүп турар бис.

Бир эвес депутаттар чүге ыяап-ла ол бараанарны тускайлааныл деп айтырар болза, аңаа амгы доктаап болур мен. Ол бараанарның тустузунда онзагай талалары бар. Оларның чамдыктары ажок орулгалыг бараанар болур, өскелериниң продукциязы ажок карылгалыг. Чүрттакчы чонга ажыктыңда-даа, экономиктиг талазында барымдаалап көргеш. Бо бараанарның бирээзи-ле чүрттакчы чоннуң тус-тус болүктериниге херек апаар болгай. А водкага хамаарыштыр алырга, оон өртээн өстүрерге араганы боду кылыр чорукка чедирер, оон ангыда өг-бүлелерниң бюджединге салдарлыг.

Өртек өстүрер чорукту болдурбас дээш 1991 чылда эът, сүт, базык продукциязынга, эм аймаанга болгаш өске-даа социал ужурлуазылыг бараанарга күрүне дотациязын хевээр артырар бодап турар бис.

Үүрмектеп садар өртектерни садыл алыр өртектерни болгаш саарылга чарыгдалын ажыл турар деннелге доктаадың тургузар чорукту шын эвес деп санап турар бис. Бистиң көдээ ажыл-агыйывыстың хөгжүлдези дыка кошкак деннелдиг болгай. Оон-биле кады көдээ ажыл-агый продукциязының чидирин улуг оон чыгдалын өртек өстүрүп турган чонче чаа каары шын эвес. Ынчангаш 1991 чылда бүгү дотацияны дүжүрерин эвес деп санап турар бис. Ынчалза-даа ол бараанарга дотация 3 катап кыгырлыр.

Чонга **керээлиг (хостуг) болгаш башкартынар үүрмектеп садар өртектер-биле** садар бараанарны калбартыры чугула. Бистиң санап турарывыс-биле алырга, ындыг бараанар 30 хире хуу болур. Чижээ, кылымал эвес пос аймаа, улуг улус кедер хөм идик, модельдиг болгаш бедик шынарлыг спортчу идик, хевиетер болгаш хевис кылыглары, шактар, соодукчуларның чамдык маркалары, хеп чуур болгаш даараныр машиналар, электри болгаш радиохемчээл херекселдери; чиите ыштаан колбаса, кондитер кылыглары, дириг балыктар; даштыкыдан экелген таакпы кылыглары. Эвилелдешкен республиканың чазактары бо дамзыны немеп база тодарадып болур.

Бо саналдар хереглел рыногунда байдалды чогумчудар арганы бээр деп бодап турар бис.

Садар өртээ биллиннезинден чамдык бараанар складтарда чыдып турар деп сураг бар. Культура-амыдырал болгаш ажыл-агый бараанарынга хамаарыштыр ынчап турар. Ол шын эвес, эрткен чылдың төнчүзүнде ССРЭ-ниң Өртекчүркому үлетпүр бүдүрүлгелериниге бодунуң продукциязын мөөнпел садар өртектен куду хемчээлдиг үүрмектеп садар өртектерни тургузарын, мөөнпел садар өртектерге 20 хуу садыг немелдезин киирерин чөпшээрээн болгай. Тус чер органнарының дыка хөйү ол шиитпирни күүседип эгелеевээн. Оон түннелинде культура-амыдырал болгаш ажылагый бараанарын садарында кризистиг байдал тургустунган.

Үүрмектеп садар өртектерниң болгаш тарифтериниң реформазы бирги үе-чадада **чоннуң күш-ажыл төлевириниң болгаш социал камгалалының айтырыглары-биле** орнун дүглаар хемчеглерниң айтырыглары-биле холбаалыг болуп турарын чугаалаар апаар мен.

Бөгүн кым-даа аңаа чежени төлээрин билип албаан шаанда орнун дүглаар дээрзинге черле бүзүревес деп шын чугаалап турар. Ынчангаш үүрмектеп садар өртектерни өстүрери-биле чоннуң немелде чарыгдалдарын дүглаары-биле ону дараазында кол-кол **принциптер-биле** чорудары чугула.

Кол-кол аъш-чем болгаш ыштики хеп, пестүү массалыг хевирик, идик болгаш хеп, хууда гигиена болгаш таакпы кылыглары, тулуг материалдары, мебель, бажың ханазынга чыпшыраар обойлар, аяк-сава, амыдырал химиязының бараанары даап ышкаш өске-даа үлетпүр бараанарының база пассажир аргыштырылгазының тарифтеринин өскен түвүн чонга бүрүн эгидер.

Ол ышкаш назы четпес үүрглалыг өг-бүлелерге үүрглар бараанарының өртээнге эгидилгени бүрүнүбиле кылыр.

Чоннуң социал-демографтыг болүктеринге, хамыктың мурнунда чаштарга, өөренип турар аныяктарга, инвалидтерге, пенсионерлерге, аныяктарга, четче эвес болгаш хөй үүрглалыг өг-бүлелерге материалдыг деткимчелиг бюджетниң болгаш өске-даа үндезиннерниң күселиби-биле тускайлап төлээрин доктаалы тургузары.

Оон аңгыда бүдүрүлгелериниң, колхозтарның арыг орудгазының болгаш хамаатыларның олча-ажык үндүрүүн эвээжетпишаан, ажылдап турарларның ажыл төлевирин хары угда бедидери көрдүнүп турар. Өртектер болгаш тарифтер бедидиринден бистиң бүдүрүлгелеривистиң алыр акша-херекгилериниң кезинн өөредилгенин, кадык камгалалывыңы, социал хандырылганың, культура болгаш архив албан черлериниң кол профессиялар талазы-биле ажылдакчыларының ажыл төлевирининн деннелин бедидериниче тодаргай угландырары база көрдүнгеп.

Өөреникчи аныяктарга ам бар стипендияларны бедидерин, чаа стипендияларны доктаадың тургузарын саналдап турар. Шериг албаныктарынга акша төлевириниң, аъш-чем, эдилел болгаш материалдыг хандырылганың өске-даа хевирлериниң хемчээлдерин улгаттырар. Пенсияларның, пособиелериниң болгаш өске-даа социал төлевирлериниң бүгү хевирлериниң хемчээлдери улгадыр, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Социал страхование фондузунуң болгаш ССРЭ-ниң Пенсия фондузунуң акша-хөреңгилериниң күсели-биле күүрменинң материалдыг деткимчезин алыр кижилериниң саны көвүдээр. Эмнелгелерге, интернаттарга, школаларга, кыргыннар болгаш инвалидтер бажыңнарынга, школа назыны четпээннерниң болгаш социал адырның өске-даа албан черлеринге чоннуң социал хандырылгазынга чарыгдалдарны көвүдедир.

Чүрттакчы чоннуң эвээш хайдырылгалыг кесектериниге немей акша эгидилгезиниге социал, хамыктың мурнунда натура дузаламчызының янзы-бүрү хевирлериниң чер-чер органнарының чемештир киришпитирери база барымдаалап көрүп турар бис.

Аъш-чем бараанарының үүрмектеп садар күүрүне өртектерин күржагларның чер-чер аайы-биле аңгы-аңгы кылдыр доктаатканын күш чок болдурарын, ажыл төлевириниге хамаарыштыр амгы күштүг район коэффициентилерни барымдаалап орнун дүглаар эгидилге төлевирлериниң хемчээлин улгаттырарын планнап турар.

Орнун дүглаар ындыг төлевирнин хемчээлдери 1990 чылда күүрүне курлавырларындан чоннуң херек кырында ажыглаан бараанарының болгаш ачы-дуза че-

(Төнчүзү 2 ги арында).

КАҢНАКЧЫ

ЧУРУКТА: «Кара-Хөл» совхозта каңнакчы Окан-оол Хертекович Иргит-оол ол суурнуң тудугларын кылырынга шалыпчы үлүүн киирип, макталдыг ажылдап турар. Суурда чаа школаның тудуунга ол база кызымак ажылдаан. Одалга шугумунуң хоолайларын тудуштуруп, каңнаашкынны чоруткан.

Кара-Хөл суурнуң чуртталга бажыннарының, эмнелгениң болгаш оон өске-даа организацияларның одалга системазында үрелиишкиннерни эде кылып берип келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

В. С. ПАВЛОВТУҢ чугаазының уланчызы

(Төнчүзү. Этези 1-ги арыында).

дирилгезинин хемчээлинге үндезилээш. Эвилелдиң болгаш республикаларның дугурушканын бүгүаар экономикада амгы байдалдың таарымча чогун барымдаалап тодаргайлаттынган турар ужурлут. Хереглел талазы-биле 1990 чылдың деңнелиин ам дээрезинде ажып эртпээнгивис мындыг байдалды онзалап айтыр бодаан мен. Студентилерге болгаш сургуулдарга, пенсионерлерге, бичии уругларга социал пенсияларны болгаш пособиелерни ап турар өске-даа кижилерге орнун дуглаар эгидилге төлевирлерни хереглел бараанарының база ачы-дуза чедирилгезинин күштүг болуп эгелээр хуусаага чедир баш бурунгаар тыпсыр. Орнун дуглаар төлевирлерин тодаргай хемчээлдерин болгаш тыпсыр чурумун девискээрлер байдалдарын база хереглел структуразын барымдаалап көрбүшаан, чоннуң хамаарышкан болуктериниң магадылаттынган кылдыр нинти-авилел деңнелинге хүлээп алдынган деңнелдеп чавыс эвес кылдыр республика органнары доктаадыр. Күрүне бүдүрүлелеринде, организацияларда болгаш албан черлеринде ажылдап турарларның магадылаттынган орулгаларының бетики хемчээлдери болза тариф ставкаларын болгаш албан дужаал шалыннарын эде көрүнүң артазы-биле хандыртынган турар ужурлут. Ынчаарга хүн бүрүнүң хереглел бараанарының болгаш ачы-дуза чедирилгезинин ортектериниң бүгү өзүлдезин дуглап, ажылчы чонга немелде төлевир бердинген турар ужурлут, ук дуглаашкынны түс-түс бүдүрүлгелериниң бар арталарын барымдаалап көрбүшаан, ол хемчээлдерниң дугайында дугуржулгаларын аңаар бис. Ставкаларны болгаш шалыннарны — ол бүдүрүлгелерни, организацияларны, албан черлерин акшаландырып турар хамаарышкан органнар-биле дугурушканын өзугаар Эвилел чазааның болгаш республикалар чазактарының тодаргайлааны ниити принциптерге үндезилээш, бүдүрүлге администрациязының тодаргайлаан чурумунга база хемчээлдериниге дүүштүр бедидер, ынчалзажок айда 60 рубльден эвээш эвес болур.

Тариф ставкаларын болгаш албан-дужаал шалыннарын катап эде санаарын чамдык таварылгаларда бүдүрүлге черлери техника талазы-биле четтикпейн баарын база барымдаалап көрбүшаан. Орнун дуглаар эгидилгезинин баштайгы төлевирлерни чогуур хуусаазында бай бурунгаар хандырар төлээде ол дуглаашкынларны аңгы ведомость бүгүаар тускай төлевир кылдыр шалыга немей киргеш. даразында ол түпүү ставкаларта болгаш шалыга кадары эргежок чугула.

Бо принциптерни кооперативтерге болгаш коллективтиг ажыл-агыйларга ажыглаарын база сүмелеп болуп иийик.

Ставкаларны болгаш шалыннарны ынчаар бедиткенинин соолунде бүдүрүлгелер бедиткен тариф ставкаларын болгаш шалыңдарны ажылчыннарга болгаш албан-хакчыларга боттары доктаадып. немелделерниң, чедир төлевириниң, шаңналдарның болгаш идиг бөөр характерлиг өске-даа төлевирлериниң, оон иштинде хөй чылдарда ажылдааны дээш чамгыс удаа бөөр акша шаңналының хемчээлдерин тодаргайлап болур. Ынчаарга ставкаларның болгаш шалыннарның, а ол ышкаш ажылдакчыларның хамаарышкан профессионал мергежил бөлүктеринге немелделериниң, чедир төлевирлериниң, шаңналдарның тодаргай хемчээлдерин коллективтиг кереэлериниң болгаш тариф дугуржулгаларының негелделери-биле бүдүрүлгелерге тодаргайлаар. Ол эргелерни бүдүрүлгелер ССРЭ-де бүдүрүлгелер дугайында, бүдүрүлгелерден, каттыжыышкыннардан, организациялардан үндүрүглер дугайында 1991 чылда Эвилел бюджединиң дугайында ССРЭ-ниң хоойлуларына дүүштүр күш-ажыл төлевиринче үлгандырар акша-хөрөнгилериниң кусели-биле боттандырар. 1991 чылдың хереглел фондузунган алырыңга күш-ажыл төлевириниң база фондузун оон-биле холбаштыр бедидер керек. Бистиң санап көргенивисти өзугаар алырга оңу чижек кылдыр 450—480 миллион рубль деңнелге тодаргайлаары негеттинип турар.

Бюджеттен акшаландырып турар бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери бодунуң эргелерин немелделерге, чедир төлевирлерге, шаңналдарга болгаш идиг бөөрининг өске-даа хевирлеринге хамаарыштыр ол сорулгаларга тускайлаан акша-хөрөнгилериниң хемчээлинге дүүштүр боттары тускайлаан боттандырар

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

черлер кылдыр хүлээп көөр. Айыттынган ол черлерни чер өнчүлүглерден, чер ээлеринден болгаш чер ажыглакчыларындан дедир албас.

Төөгү-культура ужур-дузалыг черлерниң дорт сорулгазынга чөрүшкек ажыл-чорудулга ол черлерге хоруглуг.

Айыттынган черлерни ажыглаарының чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле тодаргайлап доктаадыр.

VII КЕЗЕК. ЫЯШ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ, СУГ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ, КУРЛАВЫР ЧЕРЛЕРИ

102 чүүл. Арга-ыяш фондузунуң черлери

Эзимниг черлерни, а ол ышкаш арга-зоом чок, ынчалзажок ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелдеринге бердинген черлерни арга-ыяш фондузунуң черлерине хамаажыр.

Чоннуң ижер суг, амыдырал, кадыкшыдылга болгаш оске-даа хереглелдерин, суг болгаш кодээ ажыл-агыйының, үлетпүр, балык, энергетика, транспорт болгаш күрүнеөнин база хой-ниитиниң оске-даа хереглелдерин, ханызырап деңгээлдиг черлерни, ынчалзажок ыяш ажыл-агыйының черлерин ажыглаар чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле тодаргайлап доктаадыр.

103 чүүл. Суг фондузунуң черлери

Тундра болгаш ыяш-тундра зоналарындан аңгыда, сутлуг, доштуг, малгаштыг, гидротехниктиг болгаш оскеде суг ажыл-агый дериишкиннерлиг черлер, а ол ышкаш суглар эриктеринің, магистраль болгаш ажыл-агыйлар аразының каналдарының, коллекторларының куржаглаларынга тускайлаан черлер суг фондузунуң черлерине хамаажыр.

Суг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле тодаргайлаар.

104 чүүл. Курлавыр черлери

Ажыглаарынга болгаш арендага бербээн бүгү черлер курлавыр черлери болуп турар.

Курлавыр черлери улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар болгаш бо Кодекстиң 45-47 үүлдерине дүүштүр бодунуң эргехүлээлгелериниң хемчээлиби-биле ук черлерни ээлээр, арендалаар кылдыр совхозтарга, оске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлерине, организацияларга, а ол ышкаш колдуунда кодээ ажыл-агый сорулгаларынга аренда кылдыр хамаатыларга бээр.

VIII КЕЗЕК. ХУУ ӨНЧҮЛҮГЛЕРГЕ, ЧЕР ЭЭЛЕКЧИЛЕРИНГЕ, АРЕНДАТОРЛАРГА, ТУР АЖЫГЛАКЧЫЛАРГА КОГАРАЛДАРНЫ БОЛГАШ КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БАЗА ЫЯШ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ЧИДИРИГЛЕРИН ЭГИДЕРИ

105 чүүл. Черлерни дедир алыры азы тур ажыглаары-биле, а ол ышкаш чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черни тур ажыглакчыларының эргелерин шеглээни-биле холбаштыр болдунар когаралдар

Күрүне болгаш хой-ниити хереглелдеринге чер участокторын дедир алганы-биле, а ол ышкаш чер ээлекчилериниң, арендаторларның, тур ажыглакчыларның (камгалал зоналарын болгаш санитар камгалалының окруттарын тургускан таварылгалардан, бо Кодекстиң 101-104 үүлдеринде айыткан черлерден аңгыда) эргелерин шеглээнибиле болдунган когаралдарны азы бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының түнелинде черниң шынары баксырааны-биле холбашкан когаралдарны долу хемчээлдии-биле (алдынмаан орулганы киниртирбишаан) чер ээлекчилерине, арендаторларга, тур ажыглакчыларга эгидер.

Дедир эгиткен черлерни алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле чер ээлекчилериниң, арендаторларның, тур ажыглакчыларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун өзугаар когаралдарны эгидер.

106 чүүл. Кодээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери

Кодээ ажыл-агыйны болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбаштыраан сорулгаларга черни, кодээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агыйын черлерни, ини одарларын алганының, чер ээлекчилериниң, арендаторларның, тур ажыглакчыларының эргелерин бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының түнелинде шеглээнииниң үржүнда чедирген чидириглерни ол черлерни башкарып турар улус депутаттар Советтеринге эгидер. Ук чидириглерни бо Кодекстиң 105 үүлүнде айыткан когаралдарны эгидериниден аңгыда дүглаар.

Кодээ ажыл-агыйының болгаш ыяш ажыл-агыйының чидириглерин:

— кодээ ажыл-агыйны чорудары-биле холбаалыг эвес хереглелдерге кодээ болгаш ыяш-агыйларның черлерин алганда (ол черлер хоорай черлериниң составынга кирбээн таварылгаларда) бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар:

— объектилерни долгандыр камгалал, санитар болгаш камгалал зоналары тургустунганда (ук зоналар бо Кодекстиң 98-101 үүлдеринде айыткынган черлерге кажан тургустунган таварылгалардан аңгыда), бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар:

— кодээ ажыл-агыйның ажыглал черлериниң ишти-ки ажыл-агый объктилерин тутканда, а ол ышкаш кодээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин ажыглалдан ужулганда азы оларны эвээш ажыглалдыг кылдыр шилчиткенде, совхозтар, кодээ ажыл-агыйның оскеде-даа бүдүрүлгелери дуглаар.

Черниң оске ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш тур ажыглакчыларның кодээ ажыл-агый ажыглал черлериниң шынары бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның а ол ышкаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының салдары-биле баксыраан таварылгаларда, чидириглерни олар база дуглаар.

Эгидер ужурлуг чидириглериниң, а ол ышкаш оске таварылгаларда эгидилгеден хостаарының хемчээлдерии, чурумун Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

107 чүүл. Кодээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидериниң чурумуу-биле кирген акша-хөрөнгүлерии ажыглаары

Кодээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидериниң чурумуу-биле кирген акша-хөрөнгүлерии ажыглаары

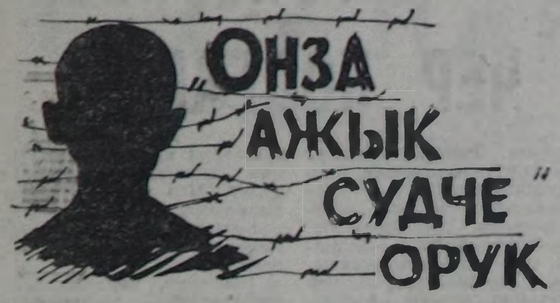

(Уланчызы. Эгези №№ 27-33 «Шында»).

Мен бо дүрүмну бадылап турар үеде мен намның сагылга-чурумунга эпчок чүве кылып чораан кижи төлээде, мен моон соңгаар ындыг чүве үндүрбес дугайында дакпыр демделгээр тур мен».

А. Т. Хемчик-оолдуң чугаазы: «Намның чаа дүрүмүн ёзугаар бадылап хүлээп алыр мен. Чүге дээрге мурнуку дүрүмден ырактала онза болгаш чурттуң ажыл-агый культура дугайында политиин допчулап айыткан тур. Моон мурнунда эрги дүрүмнер болза моол дыл кырында үрдүнчек Соднамның чогаатkан дүрүмү. Ол дүрүм соонда намның тур истеп эдерер деп савыыр үндүрген. ам бо хүнге чедир ол саавыр-биле чедип келген бис. Дүрүмде аайын тыппайн барган чүвем бар. Мооддундаа ха-дуңманың бар тур. ынчангаш еске намнар-биле харылзаа туруп болур бе, болбас бе, оны илеткелчи допчу харылызынга тайылбырлаар боор. Намга кижини даап киирген кижи ол кижизи буруудай бээр болза. аңаа ол даалга алган кижи кандыг харылсалгалыг болурул. АРН-га кежигүн киирип алырда. пазы-харын четкен Тываның хамаатылары-ла болза, киирип алыр дээр тур. Өске назы-харын четкен кижилерни киирип алыр-албазын айытса чогуур. Кодээге нам үүрлеп тургузар дугайында эштер санал берип тур, мээң бээр саналым болза моон соңгаар кодээге комитет тургузар күүл таваржыр чадавас, оны барымдаалаашаа, сумунуң комитеди деп сөстен киирзе кандыгыл деп бодай-дыр мен. Моон оскелеринге каттыжар мен. Ынчангаштың арат түмен болгаш нам кежигүнери эки таныжары кончуг чугула болур. Чүге дизе бо дүрүмнү барымдаалап аарыглыг чүүлдер-биле эрес демисежир. Чижээ, мен бодумнан чижек алгаш ынчап тур мен, арага ижип алгаш эргинии ёзугу-биле кончуг баък аажы кежигүнер ол ышкаш чүүлдерни үндүре бээри амдаа бар Мен ынчап турумда оларның ооду чөп болур. Моон соңгаар ындыг чорукту үзе үзүткаар херектиг. Ылаңгыя мен бодумну шүүт чаарты ескертир болгаш намның дүрүм-чурумун амытын-биле болгаш бүгү күш шыдалы-биле чаныш чок күүседиримни дангыраглаар мен». (Партияның Тыва обкомунуң архиви, ф. 1, даңзы 1, херек 637, арын 1, 14, 59, 79, 103, 124, 178, 179, 193, 224).

Х Улуг хуралдың шиитширлерин амыдыралга бот-

тандырар ажылга нам болгаш чазактың административтиг хыналда органнары үстүнде илеткел база саналаналдарыны кол удуртулга болдуруп тургаи дээрзин демделгээр херек. Х Улуг хурал соонда, Президиум (Политбюро) кежигүнүнге, соңгуткан О. Полатты ТАР ИХЯ сайыдынга томуйлаан болгаш ТАР Биче хуралының даргазының оралакчызынга арткан. Маңаа Полат деп кымыл дээрзин танышса чогуур.

Оюн Оюнович Полат 1906 чылда Тес-Хем районнуң Чыргаландыга төрүттүнген. 1930 чылда Москвага ВКП (б)-ния Краснопресненскиий райкому ВКП (б) кежигүнүнге хүлээп алган (партбилединия № 11879827) нам кежигүнүнге 1932 чылда ТАРН ТК политбюрозу хүлээп алган. 1932 чылда КУТВ дооскан.

Кылып чораан ажылдары: 1918-1926 ч. ч. Тес-Хемге феодалдарга хөлезиненип ажылдап чораан: 1926 чылдың 8 айдан 1927 чылга чедир Кызылга бижик билбестер өөредир школага турган; 1927 чылдың 8 айдан 1932 чылдың 7 айга чедир КУТВ-туң студентизи (Москвага М. М. Песоцкая-биле ог-буле туткан, оолдуг —ады Темир); 1932 чылдың 8 айда Барыын-Хемчик АРН кожком даргазынга томуйлаткан; 1933 чылдың 11 айдан эгелеп ТАР мал, чер ямызының сайыды; 1936 чылдың 11 айдан эгелеп Иштики херектер ямызының сайыды, АРН ТК Президиум кежигүнү, ТАР Биче хуралының IV сессиязы 1935 чылдың январь 14-те Биче хурал президиумунуң оралакчы даргазынга соңгаан; 1938 чылдың 11 айдан 1940 чылдың 8 айга чедир ТАР Биче хурал Президиумунуң даргазы, АРН ТК-ның Политбюро кежигүнү; 1940 чылдың 8 айдан 1941 чылдың 12 айга чедир Москвага Чоон чүк институдунуң студентизи; 1941 чылдың 12 айдан 1942 чылдың 7 айга чедир АРН-ның Кызыл хооркомунуң секретары; 1942 чылдың 7 айдан ТАРН ТК-ның үлетпүр килдизининң эртелекчизи турган; 1943 чылдың 9 айдан 1944 чылдың 9 айга чедир ТАР үлетпүр болгаш худуг ямызының сайыды.

ИХЯ-ның чаа сайыды ажылын архивтен эгелээн мен деп чугаалааның бо очерктиң эгезинде киирген. Ынчаарга оон бодунуң «архивин» маңаа көргүзүп корейн.

1937 чылдың 2 ай 26-да ТАР сайыттар чөвүлелиниге база АРН ТК-га ИХЯ сайыды О. Полат биле ЧПК төлээзи Мандараа мынды медээни киирген: «Бо чылдың 2 айның 12 хүнүнде Тес-Хем кожуунунда Самагалдай хүрээзининц 1. Сүрү-Соржу, 2. Чамзы соржу, 3. Допчут ловуң, 4. Тарбыштаа кеский, 5 Узун-Дамба хелиц, 6. Шойдан лама, 7. Саал хелиц, 8. Шой кечил бо сес лама чыглып келгеш, чүү-хөөрүн догерипп алгаш, дүн-хүнү-биле хурал кылып, мүн 12 хүнүнүң эртенинде эрги ёзу-биле **шагаалап** арткен, бо ламаларның хурал номунга **дактал чыындак** бооп дузалажып киришкен көдээ улустар болза феодал Опай, Кавааа (моол кадайы), Чамбаа-чочу кадайы Дүктүг-Уруг, арат Чылбак-оол, нам кежигүнү Тоолайбан кадайы-биле киришкен. Маңаа кирген аъш-чем, акша-моңгүнүү, бараан-сараан чүүлүң шупту өргээнип болаарга 80 хире акша холүн ламаларга түткан.

Аңаа олурган Допчут ловуңнуң чугаалааны болза бистиң мынчап турар чоруувус болза чүгле боттарывыстың амы-хууда ажык-дуза бодааш, соңгу-бурунгу назынны кичээгеш мынчап турарывыс бо тур дээр, оон ыцай нам кежигүнү Тоолайбан кадайы Көгенчик-биле келээн бичии оглуң ламаларга моон соңгаар бо оол силерге шавы бооп мыстының чоруур кижи болзуп деп диңеп турганын дыңнадывыс».

1937 чылдан 11 ай 22-де ИХЯ сайыды Полат база ЧПК төлээзи Моламдай ТАР БХ президиумунга, сайыттар чөвүлелинге, АРН ТК нам комизининң даргазы О. Байырга даравазында мырыңай чажыт бижикти киирген: «Кызылдың каттышкан школазында ленинизм башкылап турар Таңды кожууну Межегай сумузу Сарбаа-хелиң оглу Шулуу болза 34—35 чылдарда Тыва чуртунга тургаш Тываның нам, чазаанга удур политика талазы-биле кадык эвес, үрелип, будулуп, үзел-медереди осклеринген Данзын, Артаа, Чик-Сүрүң, Киров, Таичай олар-биле чоок карылзаалыг, оларның нам, чазакка таарымча чок болүүлел чугаалынга киржип турган болгаш бо үстүнде ады үнгеннер биле канчаар-даа аажок чоок төрел болур кижи тур.

1935 чылда ССРЭ-ге сүргүүлга баарда хамык кеткен идик-хеви болгаш эт-херексели Киров биле Артаанын чүвези болур. Ам бо үеде Таңзын, Таичай, Чик-Сүрүң, Артаа олар-биле чоок карылзажып, оларның орап-бажыңында үнүп-кирип турар тур.

Культура ямызының чөвүлекчизи Лавров тыва сүргүүлдарны троцкистер деп турар тур, харын чүү кижил дээр хире чугааны кайы хамаанчок, хамык улус аразында чугаалап турар.

Шулуу болза улустар-биле төрел-даа болгаш оларның-биле бир шынар үзелдиг, политик талазы-биле кадык эвес кижи чүве, ылаңгыя Чик-Сүрүң Кызыл хоорайга келгеш Шулууну сураглап чоруур болгаш оон акша айтыр кижи мен деп ужуражкан, чугаалашкан турар.

Ынчангаш бо хире политик талазы-биле үрелип, будалганнар-биле харылзаалыг болгаш оларның үзел суртаалынга кирген кижиги улустүң Төп школазынга ленинизм хире чугула эртемнэ башкыладып турарга, элээн дадагалзаалыг-дыр. Ындыгның төлээзинде ук Шулууну школа башкызының ажылынан чайладыр болза чогуур тур. Бо дугайын дыңнаттывыс».

1937 чылдың 4 ай 14-те МАР-да тыва элчин Лопсан-Самбуу Чүрмит-Тажы Хемчик-оол, Ойдуп, Тока сүглар-га ТАР биле МАР аразында кызыгаар дугайында мынчаар медеглээн: «1937 чылдың 4 ай 13 хүнүнде МАР-ның Даштыкы ямызының оралакчы сайыды Самбуу элчин чөринге кээп алган ужуру-биле чугаалашкан... **Мең-деп:** сөөлгү керээни кончуг барымдаалаар бис, ында ап болур хемчеглерни чорутkан-даа бис. Чижээлээрге, хилп даштында турарлар тускай шынзылгалыг чурттап турар болгаш чурттап-даа туру бис. Ол керээ кажан-даа күштүг деп чугаалаарымга, эш Самбуудан: «1934 чылда эргим улустуң эрең-гей сайыды Чүрмит-Тажыга бистиң эрең-гей сайыдывыс турган Гэндэн ол керээни чопшээревес бис деп чугаалап турган болгай. Ол керээ материал ам күш чок болур дээр чорду» (ф. 1, даңзы 1, херек 759).

1932 чылдагы тыва-моол кызыгаар чарар дугайында керээни Гэндэн биле Чүрмит-Тажының аразында чугаага бадылаарынче чүткүл үнмээн төлээде, сөөлүүреди ол ийи эрең-гей сайыттарны «Улуг Мооллу» тургузар, аңаа катчыр бис дээр үзелге шамнап буруудаткан болгай.

Юрий АРАНЧЫН.

(Уланчылыт.)

«АРАГА ИШПЕС-ТИР»

Редакцияның аалчызы

Ажыл шагы төнгелек турда, кабинедивиске аныяк оол кирип келди. Шала чугаакыр, шала шиитпирлиг хевирлиг көстүр ол аныяк кижи нарын-шээр чогу-биле, аңаа-ла бодүүн, ажылчын ёзу-биле эртиен оруун таакпы тыртым хире үеде то каапты. Оон хөрээн өйүп, оңу дүвүредип чоруур айтырыг чаңгыс: арага, ону ижип чорааны, ол «оттуг сугну» каапканы. Ол бай-тай арагага хамаарышкан бодалдарын мурнадыптар дээни ол ийикпе. адын, фамилиязын-даа адавады.

— Кымны арагалап чораан дээрии ол— деп аныяк кижи сандайга олуруп алганда, оон айтырдым.

— Ким боор ийиг аап. Бодум-на ыйнаан —деп, харыылаатт, ол уламчылады. — Арага ишпестээнден бээр 1 чыл 3 ай чедип тур мен. Оон мурнунда араганы аажок-ла ижип чораан мен. Колдуунда хүннүк чыгыы. Арагалаар дээш орта ажылдаа кылбадым. Аштап-суксап арып-доруп чордум. Талоннарны 10-10 рубль-биле чижек кижилерден садып алгаш, көпеек чок артып чордум. Чамдыкта 25 рубльдиин-даа чажам дивейн кармактапкаш, ужурлургузу чооглап аар сен: ол дээрезинде дыка-ла эки, а соң даарта кармактар каттаарыңга-даа капгырт дээр көпеек турбас боор чүве. Оон соонда өскээр хөделип эгеледим. Бодум брага хайындырып киринкен мен. Эш-өөр-даа көвей турган. Оон бир-ле ындыг арагалаашкын үезинде бажыңга хөй-ле бодалдар кирген: өгбүлемден чарылдым, чуртталга солуп эвес апарган. Эзирик эш-өөрүм көөрүмге, бодумну бодаарыңга кээргенчии кончуг апаар: таптыг чиптер ажы-чеми-даа чок, акша-көпеең-даа куруг — аңаа-ла бир ажыы чок амытаннар ышкаш сагындырар. Карак чажы чайгаар-ла бүлдеңейии бээр, кара баарым харлыга берген ышкаш бодандырып кээр.

— Ам кайда, чүнү кылып ажылдап турар сен?— деп оон амгы байдалын сонуургадым.

— Харым ам үжен бир. Бажыңымда үнты идиктер даарап тур мен. Баштайгы удаада дааранн үнтыларымны таныжым кадай хоорай базаарынга саарып берип турду. Хөлезинии аңаа төлеп турдум. Ол кадай саарылга кылган хөлезиниң чоорту остүрүп эгелээн. Ам канчаар — ойталавадым. Адааның берип келдим. Оон соонда базаарга хүү улустүң кылган үнтыларын Кызыл үлетпүр садыының № 8 магазинии хүлээп ап турар. Ам ында дужаап тур мен. Ачам, аваның дөрт ажытөлүүнүң бирээзи мен. Алыс чуртум — Чадаана. Чоок улузум шупту ол хоорайда чурттап, ажылдап турар.

— Ам черле ажыг арага шүүт амзавас деп шиитпирлеп алган ышкажыл сен?— деп аңаа шала бүзүревээн бодалым илереттим.

— Арага ишпес-тир деп бодум шиитпирлеп алган мен. Мени кым-даа албадаваан. Ынчангаш ишпес мен — дээш, ол анчыгзынып, азаарганган хевирлиг холуч чайды...

Бо аныяк кижи редакциядан чоруптарда, арага дугайында бодунуң хүүда бодалдарын илереткен чагаазын каапкаш барган. Ам оон биле силерни таныштыраал, эрним номчукчу.

• • •

...Сүт арагазын болгаш кара араганы бистиң адаөгбелеривис боттары кылып ижип чораан. Ынчалза-даа ону ижер хөлүү чок, анаала хүндүлүг чем кылдыр шыгжап алган орар турган дээрзинге мээң-биле чепшээрежир кижилер хөй деп бодаар мен. Ол үениң кижилери чеже-даа эртем-билиг чок, карагны будүүлүк чораан болза, арага —дайзын-дыр, багай чем-дир дээрзин ажы-төлүүге сургап чораан. Ынчаарга арагага кижи пеге берип болур бе, ынчаш? Болбайн кайчаар. Бодүүн чижектеп короол. Бир эвес садикте чаштарга шоколадты эңдере төп бээр болзувусса, баштайгы хүннерде олар кызып-кызып чип алырлар, чамдыктары чиирин чиггеш, артызын кармактап, шыгжап алырлар. Бир, ийи ай ол-ла хевээр турар болза, оларның хөлүү чоорту калып, чивестей бээрлер. Оон соонда сыгаарга-даа, олар ынаваастап. Бир эвес бир кижиге-ле хүнде ийи шоколад берип тургаш, оон хенертен чаңгысты ийи кижи боттарынар үлежип чиңер дээп хайгаарал чок каапгар болза, канчап баарын бодап көрүңер даан.

Бо хүннерде аныяктарның ынак «шоколады» арага болу берген. Кижилерни хоптактадып, ону бүдүрерии кызырып, талоннап эгелээгеле карачал кижилер ядарап, банкыларда акша хүн келген түдүм эвээжеп турары чажыт эвес. Үш-дөрт чыл бурунгаар ажылдап каан акша-төгериин ченнээнда ап турган болза, ам канчал барганын боттарынар билир силер.

«Далайга дамды дуза» деп үлегер домак бар болгай. Бир эвес Улуг-Хем чеже-даа улуг болза, ынаар дамырактар киирбейн баар болза, ол океанга четпейн баар деп бодаар мен. Акша суг-биле домей. Чеже-даа хөй болза, чарыгдай бээрге, кайнаар барганы билдинмейн баар. Оон кадында хүннүң-не 25-теп, Абакан, Красноярск, оске-даа хоорайларже албан-биле арага садып алыр дээш чоруп турарывыс шын болгай. Оохоран артынчылыг «Вермут», «Агдам», аастыг-дылдыг, алгыш-кырыштыг, хирлиг-чүттүг водка, коньяк ак суттен кылган кадыкшылга хора чок хөйнак арагазын солуй бергенин көргеш, сагыш-сеткилим ала-чайгаар карангылап келирге даа, хөрек-чүрээм оожургадып, кым-даа ону албас болза кылдыр бодай бергилээр мен.

Арыы-нүүрүвүстү артывысче октапкаш, аштаар хырывысты уттупкаш, арага тып ижер аргазын дилеп, кургу кармактарны үженип каап, таныыр-танывазы кижилерден көпеек дилеп, улус үптеп, талонну 10 акша-биле садып алгаш, сээден-мелегей кижилер ышкаш, араганы ижип-ижип алгаш, кончуг улут каражага таваржып турар бис.

Чамдык таварылгаларда эзириктер сергедир черге хонгаш, 25-тен 55 акшага чедир штрафтадып, оон кедерезе кеземче хереэнге онаажып, аныяк чылдарывысты кара-бажыңнарга арттырип аарывыс ам-даа уламчылап турарыңга сеткилим хомудап чоруур-дур. Бо дээрге кымнарның-даа буруузу эвес, боттарывыстың мелегейливис-тир. Кажар-оптуг кижилерге ажыгладып чоруурувус түңнели-дир.

Дурут кырындан мээң соомдан шураңар дээр болза, шураар чыгыы улустар бар. Кошкактарывыс шурап-даа турган болдурлар ийин. Бак чүвеге таварышкаш, боттарывысты агартының, оске улус кырыңдыва чүүй кааптарынга кончуг ынан апарган улус болгай бис. Кымнарны-даа бактап, буруудадып алырывыска бүгү-ле чүве эртен дораан эки апарбас-ла болгай. Эрткен үени катап эгидип шыдавас бис. Келир үени чурттап эртер апаар бис. Ынчангаш ада-өгбелеривистиң: «Тайып үжар, даянып турар» деп үлегер домаа ёзугаар бичезетkилдиг, хүндүлээчел чаңчылывысты катап тургузуп аарын арат чонумдан аажок дилеп тур мен.

Виктор ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Арага ишпес кылдыр Викторну ким албадапканыл? Маңаа тайылбыр херек чок боор. Ындыг базым кылырына аңаа оон шиитпирлиг болгаш турушкут чоруу идиглиг болганы билдингир ышкажыл. Оон чагаазында оон бодунуң-хуудаа мындыг бодалы бар: «Арага будүрерии кызырбаан, ону талоннаваан болза ону ижер кижилерниң саны амгыыңдан элээн эвээш турар. Кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдевес турган». Харын-даа ол бистиң корреспондентивис Шангыр-оол Доржу-биле чугаалажып ора, дараазында бодалды база илереткен: «Араганы эвээш будүрүп, ону ижерин хоруп тургаш, экономикавыс экижидип ап шыдавас бис». Бо дээрге экономист-даа, эртемден-даа эвес, аңаа карачал кижиниң сеткилидир. Ону хөй-хөй кижилер деткивезии билир бис. Ынчалза-даа оон оске бодалдарынга дүүштүр, оон бодуңга хамаарыштыр «Шыннын» номчукчуларының боттарының бодалдарын илередир, саналанал солчулгазын кылыр, бо ажык чугаага идепкейлиг киржир боор деп идеген артывыс.

ЧАА КИНОЛАР

«Кызыгаар чок аажылал». Бо фильм — муңгаранчыг чеме. Күш-ажыл-биле эдип-чазаар хоругдал лагерьлеринде чүгле кижизидилге системазын, ында херектеннер аразында оларның боттарының дүрүмнерин кижилерге хамаарыштыр кызыгаар чок дүржок аажылал, дорамчылалды эвес, а ол бүгүнүң аңаа дазылданырынга буруулуг бистиң ниитилеливисти бо кинода сойгалаан. Херектеннерниң аразында коргунчуг харылзааларны, оларның сагыш-сеткилинге кижизиг чүүлдерниң артынчызын кинонуң маадырларының овур-хевиринден көөр бис. Кинонуң кол маадыры Куманның ролюн артист Лев Дуров чедиишкинниг ойнаан.

Бо кинода көдүртүнген социал чидиг айтырыгны республика солуннарынга номчукчулар-даа, тенниг херим аптында херектеннер-даа бижип турган болгай. Частырыг, кемниг херек үүлгеднишкинии, оон үржүктары, харыысалга дээш хөйле чүүлдерже база катап бодамчалыг көөрүнче бо кино көрүкчүге дузалаар чадавас.

Бо кинону тускай дугуржулга ёзугаар Омск хоорайда аныяктарның коммерция төвүнүң «Парус» каттыжылышкынган 1 ай хуусаалыг чагыдып алган бис. Баш удур сагындырып каалы: киноже киреринии билет ортаа 1 рубль 26 көпеек.

«Кызыгаар чок аажылалды» «Мосфильм» студиязының «Ритм» чогаадыкчы бөлүү тургускан.

«Кара «Волгалыг» кижи». Бо уран-чечен фильмни Андрей Молчановтуң «Октябрьда чаа чыл» деп романынга үндезилеп тургускан. Салым-чаяан чок болган тудум, чамдык кижилерниң удуртукчу ажылче чүткүүрүн, ону чедип алыр дээш кандыг-даа аргаларны ажыглап турарын, оларның аразында эң дээштии партия кежигүнү болуру, деткимче көргүзүп шыдаар албан-дужаалдыг кижилер-биле харылзаалыг болуру дээрзин киподан көөр силер. Кол маадырның ролюнда — актёр Юрий Демич.

«Белорусфильм» киностудиязының тургускапы бо кино хүннүң чидиг айтырыгларының бирээзин көдүрүп турар.

«Чеди тонна доллар». Бо кино венгр кинематографистериниң комедия аянынга тургускан ажылы. Оон маадыры кайгамчык салым-чаяалныг, клоун чораан кижи. Моорейлиг оюннар ойнааш, бай, хөреңгитен кижилериниң өнчүзүн ол кургладып-ла турар.

«Оцеола». 1971 чылда үнген 10 кезектиг фильм. Сценарийниң автору Гюнтер Карл. Кол рольда — Гойко Митич. Бо кинонуң катап үндүрүлгезин көрүкчүлер сонуургал-биле көөрү чугаажок.

Уйнук ОЮН.

Киновидеокаттыжыштыкының репертуар килдизининң улуг редактору.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 ИХМ медээлериниден. 9.15 Уругдар шагы. 10.15 Мультфильм. 10.30 Хоккей. ССРЭ чемпионады «Спартак» — «Динамо» (Москва). Чапсарда (12.00) — Медээлер. 13.25—14.00 Концерт. 15.00 «Амы-тындан артык диниг». Уран-чечен фильм. 9-ку фильм. 15.55 Мультфильмнер. 16.25 А. Федоров биле (дошпулуур) В. Сидельников (гитара) ойнаар. 16.40 «Соңгаже бакылаары». 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 Медээлер. 18.45 Украинаның хөгжүмүнүг аас чогаалы. 19.15 «Лада» Кипрде, Грецияда». Телефильм. 19.25 «Ыры дугайында сактыышкыннар». 19.55 «Сагыш-сеткил сактыышкыннары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.45 ИХМ медээлериниден. 22.00 ССРЭ-ниң улустуң артизи Е. Образцованың концерти. 23.10 «Пи» демдек адаа-биле. 00.40 Дупекп ТВ. «Николло Паганини». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 01.45—02.40 «Шүлүкчү биле Пойна».

ИЛИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35, 9.35 Литература. 8 класс. М. Горький. «Хартыга дугайында ыры», «Буревестник дугайында ыры». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Хээкчилер биле койгуннар. 11.05 Библиофика. 12.05 «Карак чиваш аразында чогумча». Уран-чечен телефильм. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40—13.55 Мультфильм. 17.00 Хол бомбүү. Европа чемпионарының кубогу. Эр кижилер. ЦСКА — «Лас-Пальмас». (Испания). 17.45 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 18.55 «Айтырыглар болгаш харылыар». 19.20 «Азия төвү». 20.05 Медээлер. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 «Тамчыктыг удыр, чаштар!». 20.30 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Түшели». 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.15 «Иһити Украина фронтузу. Хроника база сактыышкынар». 00.00—02.15 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.55 — 20.15 Биатлон Делегей чемпионады. 20 км. Эр кижилер.

БАЙЫРЛАЛДА

Хол-биле аргыыр, даараныр уран-шевер херээженнер байырлалыга киржирии Кызыл хоорайның херээженнер чөвүделиү чалап турар. Байырлал бо чылдың март 2-де Политиктиг чырыдыышкын бажыңында 14 шакта эгелээр. Байырлалды Делегейиин херээженнер хүнүнге тураскаадыр.

Даараныр болгаш артыыр кижилер байырлалга киржип болур. Аңаа холбаштыр таймылбырны, сүмелерни Чырыдыышкын бажыңында херээженнер өрээлиге кээп ап болур, шагы — хүн бүрүде 14-тен 16 шакка чедир.

Оргкомитет.

ЭРТЕМ КИЛДИЗИ

Зоология, ботаника, геоботаника талазы-биле тускай эртемниг улут болгаш биче эртем ажылдакчыларын **«Азас» заповедник эртем килдизиниге** чалап турар. Ол дыылга киреринг күзээннер дээди эртемниг болгаш 2-3 чыл ажыл стажтыг болур ужурлут. Билдиришкин киирериниң хуусаазы — чарлалды парлаан хүнден соңгаар 1 ай.

Заповедниктиң адрези: Тожу район, Тоора-Хем суур, Зеленая кудумчузу, бажың № 14, телефоннары 2-12-99, 2-14-64.

ОРНАП ТУРАР

«Альткооп» кооператив техниктиг байдалы эки «ЗИЛ-130» автокранны, «Беларусь» экскаваторну «КамАЗ» автомашинаның кандыг-даа хевириниге орнап турар.

Тайылбыр алырда: Кызыл хоорайның Полевая кудумчузунуң № 26 бажыңына келир.

ЛЕСНИЧИЙ ХЕРЕК

Лесничийниң (арга-ыяш хайгаарап камгалаар кижи) болгаш оон дузалакчызының албан-хүлээлгезиниге техниктиг даарн болгаш ортумак эртемниг специалистерии «Азас» заповедник чалап турар. Лесничийниң айда шалыны 200, оон дузалакчызының — 180 рубль. Аңаа ажылдаарын күзээннер удуртукчу ажылдың 3 чылдан эвээш эвес стажтыг болур ужурлуг. Квартираларбиле хандырар. Билдиришкин бээрииин хуусаазы бо чарлалды парлаан сөөлүнде 1 ай.

Адрези: Тожу район, Тоора-Хем суур, Зеленая кудумчузу, бажың № 14, телефоннары 2-12-99, 2-14-64.

ХҮНДҮЛҮГ ЭШТЕР!

Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодуның хүннүге тураскаатkан хөй-пинтиниң байырлал кежээзинге келирин Кызыл хооркүүскомчалап тур. Байырлал кежээзи 1991 чылдың февраль 22-де кежээкиниң 18 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңына эгелээр.

Оргкомитет.

ТЕМАТИКТИГ КӨРГҮЗҮҮ

Совет Армияга тураскаатkан кинофильмнериин тематиктиг көргүзүү 1991 чылдың февраль 23-те эртенгиниң 9 шак 30 минутада «Найырал» кинотеатрга эгелээр. Киевтиң Кызыл туктуг шериг округунуң шеригриниң төөгү музейиниң үндезилекчизи, шериг тоогузунуң эртемдени Ю. С. Пузиенко маадыр хоорай Киевтен келген. Кинофильмнер көрүлдезиниң аразында чыылганнарга ол чүве чугаалаар. Украинаның девискээринге, ылаңгыя Ровно областтың черлеринге тулчуушкуннарга олген тыва эки турачылар дугайында амга чедир билдинмес чүүлдерни ол тодаргайлаар. Кызыл болгаш Ровно — төрелдешкен хоорайлар.

Кинофильмнер көрүлдезиниге болгаш ужуражыышкынга келирии Кызылдың бүгү чурттакчыларын болгаш аалчыларын кинотеатрның администрациязы чалап турар.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Муха-I» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ходжа из Пьерда» 9.00, 12.00, «Кольцо с голубым сапфиром» 10.30, 13.30, «Патриот» (АКШ, 16 харга чедир) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (узатмап) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Достигая невозможного» 14.00, 16.20, 18.40 (узатмап) шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг бедных» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34 ◆ орадакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26. ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49 3-36-73 ◆ кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ● чагаа килдизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар—3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер. Чылда 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Нам үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериинга талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетпинии болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 58.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНОВЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 22 пятница № 35 (14535)

Салар ортээ 10 коп. (Чагыдар ортээ 6 коп.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организацияэының контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңында болуп эрткен.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** пленумну ажыткан.

Каттышкан пленумга чугаалажыры-биле дараазында айтырыгларны киирген:

1. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр референдумну арттирери-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында.

2. Партияның республика организациязының 1991 чылда бюджединиң дугайында.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** бирги айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Пленумга санал бергеннер: партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **С. М. Достай**, партия Өвүр райкомунуң бирги секретары **А. С. Дембирел**, Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң хойжулу **Р. Ч. Салчак**, Монгун-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары **К. Д. Донгак**, партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин**, Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң хойжузу **А. Б. Күжүгет**, Эрзин районда Нарын ортумак школазының башкызы **Б.-Ш. К. Соруктуг**, партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Д. Б. Кара-Сал**, Кызыл районда чаа тургустунган ногаа өстүрер совхозтуң директору **Т. С. Ли**, республиканың чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору **С. К. Буянды**, республиканың хоозуннар чөвүлелиниң даргазы **Т. Ч. Норбу**, республиканың профэвилел чөвүлелиниң даргазының ораанчызы, референдум арттирериниң талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы **Ч. С. Монгуш**, Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы **О. Ш. Сат**, комсомолдуң республика комитединиң ийиги секретары **С. Д. Монгуш**.

Эш **Г. Ч. Ширшин** түүнел сөс чугаалаан.

Бирги айтырыг талазы-биле доктаалды каттышкан пленум хүлээп алган болгаш организас-политиктиг хемчеглерниң планын бадылаан.

Тыва АССР-ниң коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кыйгырыын пленум хүлээп алган, ону солуннарга үндүрер.

1991 чылдың февраль 19-та Төп телевидение дамчыштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң чугаазынга холбаштыр медеглелди каттышкан пленум хүлээп алган, ону солуннарга үндүрер.

Партияның республика организациязының 1991 чылда бюджединиң дугайында илеткелди партияның республика комитединиң керектер эргелекчизи **В. И. Глущенков** кылган.

Илеткел талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң секретары **В. А. Асонычев**, ТДЛТЭШИ директору **Ю. Л. Арапчын**, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары **Б. С. Шыырап**, партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары **Х. Б. Сагаан-оол**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары **С. И. Самбый-оол**, «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге каттыжышкынында бызаңчы-бетончу **А. М. Семидоцкий**, «Шын» солуннуң редактору **В. Ф. Чадамба** санал бергеннер.

Ийиги айтырыг талазы-биле доктаалды каттышкан пленум хүлээп алган.

Ооң-биле партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму ажылын доозкан.

СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң консультантызы **С. В. Захаров** пленумнуң ажылынга киришкен.

Партияның Тыва республика организациязының контроль комиссиязының пленуму

РСФСР-ниң КП-зиниң республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң соонда РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика организациязының контроль комиссиязының эвилчелиг пленуму болган.

Пленум контроль комиссиязының даргазының ораанчызынга эш **В. А. Бакулинни** соңгаан, ажыл-чорудулгазының тодаргай угланыышкыннарының аайы-биле доктаамал контроль бөлүктериниң удуртукчуларынга эштер **В. А. Бакулин**, **Д. Б. Ондар**, **К. Д. Ондар** оларны бадылаан.

Ол-ышкаш контроль комиссиязының пленуму РСФСР-ниң КП-зиниң республика организациязының контроль комиссиязының кежигүнүн статуузунуң контроль комиссиязының президиумунуң, доктаамал контроль бөлүктериниң дугайында Дүрүмү болгаш 1991 чылда районнарның, хоорайның болгаш республиканың контроль комиссияларының сметазын бадылаан.

УДУР ТУРЖУУШКУННУ БОЛДУРБАС

Чурттуң амгы-амгы девис кээрлеринге кыптыгып кээп турар хай-халапты национал болгаш социал чөрүлдээлерни бис шуптувус дүвүрел болгаш сагышсыралбиле хайгаарап көрүп турарывыс билдингир. Анда кым буруулугул? Чүнү канчалза экил? Кризистиг ындыг байдалдардан уштунуп үнериниң аргазын дилээн кижилер ындыг айтырыгларны салып турар. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң февраль 20-де золчеглиг хуралынга бо айтырыглар амыдыралдап чайгаар-ла албадапкан кылдыр кончуг чидни-биле тургустунган.

Палаталарның каттышкан хуралынга дараалаан **А. И. Лукьянов** ону ажыдып тура, доп-дораан сөс бээрин дилээн эдерек ког бижиктер алганын дыңнаткан. Чүвенин ужуру чүл дээрге, хөй-хей депутаттар оон мурнунда кежээ телевидение дамчыштыр **Б. Н. Ельцинниң** чугаазынга хамаарыштыр туружун илередиксээни ол.

Бир дугаар сөс ап чүве чугаалаан депутат **Н. В. Лемешева** мынча дээн:

— Бис чуртта тургустунуп келген байдал дугайында сессияга чугаалап тура, байдалды улам хөрлээледиптеринден сестип, овааырыгалыг болуп турар бис. Ыячаарга шак мындыг дүшкүүрлүг үеде оожургаарынче эвес, а дайылдажырынче кыйгырыгны бүгү чуртка дыңнадыр салып турардыр. Россияның дээди эргечагырга органының баштыңының телевидение дамчыштыр чугаазын мен чүгле ынчалдыр үнелээр-дир мен. Аңгыланып башкаланыышкынын, буза шавыышкынның хоранныг үрезинин кежилерниң сагыш-сеткилинге тарып турары ол-дур. Россия парламентизиниң удуртукчуузундан өскүү кээп турар айыыл дугайын бүгү улуска сагындырарын бодумнуң хүлээлем деп санап тур мен.

Б. Н. Ельцинниң чугаазы депутат Г. С. Игитянны база дувүреткен. «Улуг болгаш бичии баштыңнарывыз кагжылгазы бистиң хөнүвүске шуут дээпкен» деп, ол айыткан. Саналдакчы сессияга М. С. Горбачев биле Б. Н. Ельцинниң боттарының туружун тайылбырлаан чугаазын дыңнаарын саналдаан болгаш «бис чүгле шупту демнивисте күштүг бис» деп медеглээн.

Индирге үнген болгаш микрофоннарга келген депутаттар боттарының дүвүрелин чугаалап турган. **Борис Николаевичиниң** чугаазында чүүлдер дээрге улуг тура-хөөнүн илерээшкини, чурттуң төөгүзүнде мындыг эң нарын үеде кызыы чоруктун, политиктиг угаан-сарыыл чок чоруктун, харыысалга чок чоруктуң черечизин, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының телевидение дамчыштыр ол чугаазынга хамаарыштыр үнелелди бо сессияга бээрин илар негеп турган.

Бүрүү шаап-даа, ону камгалап-даа чүве чугаалакшаанмар хөй турган-даа болза, даргалакчы сессияның хүп чурумунче киирерин саналдаан болгаш сессия Россия парламентизиниң Даргазының ол телечугаазынга хамаарыштыр үнелел бээр документини белеткээр депутат болуун тургускан. Кежээки хуралга ол документиин чугаалажып көөрүн дугуруушкан.

(СЭТА-ның корр.).

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң дугайында

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

Партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму дүүн Кызылга, Политиктиг чырыдыышкын бажыңында болуп эрткен.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** пленумну ажыткан.

Каттышкан пленумга чугаалажыры-биле дараазында айтырыгларны киирген:

1. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр референдумну арттирери-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында.

2. Партияның республика организациязының 1991 чылда бюджединиң дугайында.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** бирги айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Пленумга санал бергеннер: партия Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **С. М. Достай**, партия Өвүр райкомунуң бирги секретары **А. С. Дембирел**, Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң хойжулу **Р. Ч. Салчак**, Монгун-Тайга районда ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң партком секретары **К. Д. Донгак**, партия Кызыл хооркомунуң бирги секретары **В. Г. Вальков**, партия Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин**, Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң хойжузу **А. Б. Күжүгет**, Эрзин районда Нарын ортумак школазының башкызы **Б.-Ш. К. Соруктуг**, партия Чөөн-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Д. Б. Кара-Сал**, Кызыл районда чаа тургустунган ногаа өстүрер совхозтуң директору **Т. С. Ли**, республиканың чоннуң амыдырал хандырылга девискээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору **С. К. Буянды**, республиканың хоозуннар чөвүлелиниң даргазы **Т. Ч. Норбу**, республиканың профэвилел чөвүлелиниң даргазының ораанчызы, референдум арттирериниң талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының даргазы **Ч. С. Монгуш**, Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң өшкү кадарчызы **О. Ш. Сат**, комсомолдуң республика комитединиң ийиги секретары **С. Д. Монгуш**.

Эш **Г. Ч. Ширшин** түүнел сөс чугаалаан.

Бирги айтырыг талазы-биле доктаалды каттышкан пленум хүлээп алган болгаш организас-политиктиг хемчеглерниң планын бадылаан.

Тыва АССР-ниң коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң кыйгырыын пленум хүлээп алган, ону солуннарга үндүрер.

1991 чылдың февраль 19-та Төп телевидение дамчыштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң чугаазынга холбаштыр медеглелди каттышкан пленум хүлээп алган, ону солуннарга үндүрер.

Партияның республика организациязының 1991 чылда бюджединиң дугайында илеткелди партияның республика комитединиң керектер эргелекчизи **В. И. Глущенков** кылган.

Илеткел талазы-биле партия Кызыл хооркомунуң секретары **В. А. Асонычев**, ТДЛТЭШИ директору **Ю. Л. Арапчын**, партия Кызыл райкомунуң бирги секретары **Б. С. Шыырап**, партия Бай-Тайга райкомунуң бирги секретары **Х. Б. Сагаан-оол**, Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң партком секретары **С. И. Самбый-оол**, «Тыва суг-мелиорация» бүдүрүлге каттыжышкынында бызаңчы-бетончу **А. М. Семидоцкий**, «Шын» солуннуң редактору **В. Ф. Чадамба** санал бергеннер.

Ийиги айтырыг талазы-биле доктаалды каттышкан пленум хүлээп алган.

Ооң-биле партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму ажылын доозкан.

СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң консультантызы **С. В. Захаров** пленумнуң ажылынга киришкен.

ЧААРТЫНГАН, ЧАҢГЫС ААЙ ЭВИЛЕЛ ДЭЭШ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр референдумну эрттирери-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында

Партияның республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунга СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары

Г. Ч. ШИРШИННИҢ 1991 чылдың февраль 21-де илеткели

«Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле референдумну эрттирер дугайында» доктаалды ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинин хүлээп алганын билир болгай силер.

Ол референдум 1991 чылдың март 17-де болур. Референдумну бир-ле дугаарында эрттирер, ол бистиң күүневистин төөгүзүнге политиктиг чугула болуушкун, ооң түңнелдери чуртка, совет кижи бүрүзүнге шинтпирлиг ужур-дузалыг болур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң хевээр арттырары дээш бадылаарынче бүгү коммунистерни база хамаатыларны СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан январь (1991 ч.) Пленуму кыйгырган, байдалдым шынын медереп билириниң үезин, хамаатты тайбыңын камгалаарын, бистиң Эвилеливисти чаартыры, социалистиг тургузуушкунуңуң оруу-биле чагай үреттүнелдиг бурунгаарлаар дээш харыысалгалыг ёзу-биле ажылдаарывыңың үезин келгенин ол онзалап демдеглээн.

Референдумну эрттирериниң чурумун ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалыбиле тодаргайлап айыткан. Чажыт бадылаашкынның бюллетенинге мындыг айтырыгны киирери көрдүнген: «Кайтыг-даа националдың интизиниң эргелери болгаш хосталгалары бүрүн магадылаттынган турар дең эргелиг түскай догуннаан республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң хевээр арттырары эргежок чугула деп санап турар силер бе?» Ийе азы чок деп ийи харыының бирээзин бердинген турар ужурлуг. Бистиң интизистен кижи бүрүзү, бистер шуптувус — Тываның бүгү ажылчы чону шилип алыышкынны кады кылыр ужурлуг бис.

Ынчаарга политиктиг амыдыралда костүп келген болгаш бистиң чуртувуста ынитилел тургузуун өскертирин бодунуң алыс сорулгазы кылдыр салып алгаш, чуртта чаартылгалыг болуушкунарны социализмге удур. Совет Эвилелинге удур хевирлиг болдурарынче түткүп турар күштерге ойтур шавыышкынны үстүнде салдынган ол ең чугула айтырыгга «Ийе» деп чүүлзүнген харыы, чүгле ындыг харыы берип шыдаар.

ССР Эвилелин камгалап арттырарының болгаш быжыглаарының эргежок чугулазының дугайында бистиң бүгү кижилеривиске амгы үеде эң-не тодазы-биле, харыысалгалыг ёзу-биле чугаалаар ужурлуг бис.

Эртежок чугула ол негелде — амыдыралчы сөзүн чугула болгаш төөгүлүг салым-чолдарның ынити чоруунга, социал-экономиктиг болгаш угаан-бодал хөгжүлдезинин база аразында харылзааларның боттуг негелделеринге, политиканың, чон өзүлдезинин, кижи факторларынга болгаш еске-даа чүүлдерге үндезилеттинген.

Хөй чылдар дургузунда чурт националдыг, бүдүн күрүне кылдыр тургустунган болгаш чурттап келген. Коммунистиг партияның национал политиказын боттандырганы, Улуг Октябрьның тинилелгези улустарның национал катап тургустунуушкунунга, оларның күрүнелиг болуруңга, чаңгыс аай Эвилел кылдыр эки тура-биле каттыжарынга боттуг аргаларны ажыктан болгаш ындыг байдалга чедирип келген. Бистиң чуртувустуң улустары чүгле хөй националдыг ог-булеге сырый каттыжып алгаш, хөй чүүлдерни кылып, бодунуң чуртун делегейниң эң улуг күрүнелериниң бирээзи кылдыр сайзырадып, фашистиг Германия-биле өлүмнүг сегиржип алышкынга тиилеп, дайын соолунде катап тургузуушкуннуң болгаш хөгжүлдениң бергелерин ажып эртер аргалыг болган.

Чаңгыс аай, бүдүн күрүне болур ССР Эвилелиниң догуннаашкыны болгаш бүгү амыдырал ажыл-чорудулгазы хамыктың мурнунда ооң экономиктиг ниитилежип каттышканындан, чуртту бүгү улустарының эргежыынга дүүштүр ону камгалап арттырарының негелделеринден үндезилеттинип турар.

Чамдык республикаларда амгы үеде кылып турар экономиктиг башкаланыышкын оралдажыышкыннары бүгү-ле черлерге ажыл-агый харылзааларын аар уржуктарлыг кылдыр үрээринге чедиргенин көрүп турар-дыр бис. Частырыглыг ол орук экономиктиг сандараашкынның болгаш демнежилге чок чоруктуң тодаргай фактыларынга чедирип турар. Кирип ап турар чиг эт аймаанаың болгаш белен кылыгларның хемчээли үргүлчү кызырлып, бодунуң бүдүрүүшкүн деңнели чавызап турар. Ол чорук бодунуң ээлчээнде бараанарның чедиишпезинге, өртектериниң өзүлдезинге чедирип турар. Карточкалар болгаш талоннар тыптып келген, кижилерниң материалдыг болгаш социал байдалы баксырап, амыдырал деңнели кудулап турар.

Бо бүгү таарымча чок чүүлдерден кижилерни хосстаар, боттары база ажы-толу дээш коргуушкун чокка бүгү тала-биле таарымчалыг чурттаар, ажылдаар, кижи үезинче бүзүрелдиг көөр арганы оларга бээр төлээде, чаартынган Эвилел эргежок чугула.

Чүгле чаартынган чаңгыс аай Эвилелге демнежин алгаш, чоннуң өзүлүг эргечагырганын, хоойлуунуң тергинделин тургузуп, күрүненни ниитилелге, кижиге бүрүнүбиле бараан болдуруп, чон болгаш кижи бүрүзүнүң алыс бүдүжүнден чарылбас эргелерин оларга магадылап болур.

Эрге-хоойлуг күрүнени тургузарын бистер шуптувус дем-биле эчизинге чедирбес болзувусса, «үндезин эвес» националдыг кижилерни ол дээш хамааты талазыбиле долу үнелиг эвес кылдыр чарлаар болгаш хоойлудан херек кырында дашкаар тургузар сорулгалыг политиктиг күштер тыптыр дээрзин, ам безин тыптып турарын амгы үениң дуржулгазы фактылар-биле бадыткап турар.

Эртикен үениң частырыглары-биле, националдар аразында харылзааларның чамдык девискээрлерде чидиглененгин, экономика сандараашкынының, социал амыдыралда мунчулуушкуннар демдектери-биле холбаштыр чуртта хөй кижилер ундараашкынга таварышкан. Эте үндезинин — чаңгыс аай бүдүн күрүне болгаш ниитилел организмин үрегдевейн, а улам-на быжыглавышаан, социал аарыгларны эмнеп, экижидип болур, эмнээр, экижидер херек.

Нацилар болгаш улустар өөредилге, угаан-бодал культуразының, медицина, өске-даа адырлар талазы-биле бот-боттарынга дузалажыр, бот-боттарын байлакшыдарын чедип алыр төлээде, ССР Эвилелин арттырары болгаш эргежок чугула болуп турар. Ол дээрге найыралдың болгаш акы-дүжма чоруктуң, ёзулуг интернационализмниң, ак сеткилдиг харылзааларның ёзузунга кижилерни, аныяк салгалды кижизидеринниң ең чугула үндезини болгаш факторудур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бот-догуннаан республикаларның эки тура Эвилелиниң принциптеринге үндезилеттинмээн өске кандыг-даа шилип алышкын чурттуң улустарын төөгү талазы-биле муңгаштальышкынга чедирер апаар ийик.

Үстүнде бо чугаалаан бүгү чүүлдер бистиң республикага шуут-ла дорту-биле хамаарыжып турар.

Бүгү-ле туруштарны — төөгү, социал-экономиктиг, күрүне-эрге-хоойлу, политиктиг болгаш националдар аразынга харылзааларның талазыбиле туруштарны барымдаалап көөрге, ССР Эвилелин камгалап арттырары болгаш быжыглаары Тываның келир үезинге кара чаңгыс шын шилип алышкын болуп турар.

Совет Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргенинин төөгүлүг, боттуг эргежок чугула болганын амыдырал бадыткап көргүскен. ооң бүрүнгаар хогжүлдезинге өскерлиш чок депшилгелиг улуг ужур-дузалыг болуп турар.

Ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның чүткүүдүг күш-ажылының түңнелинде, Совет күрүнениң бүгү талалыг дузаламчыдының ачызында республиканың амыдыралының бүгү талаларынга удуг чаартылгалар боттанган. «Тыва АССР-ниң бүдүрүкчү күштерин улам ыкай комплекстиг хөгжүдер талазы-биле хемчеглер дугайында» (1976 ч.) болгаш «Тыва АССР-ниң экономиктиг база социал хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле хемчеглер дугайында» (1985 ч.) СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдарында тодаргайлап айыткан сорулгаларны боттандырганы бо талазы-биле чаа идиг берииткин болган.

Амгы үеде бистиң республика — ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составында ботторуннаан күрүне-дир, улам ыкай хөгжүүрүнге экономиктиг болгаш социал күчү-шыдал, эвээш эвес аргалар республикада бар.

Таарымчалыг чаартылгалар боттары-ла чайгаар бүде берген чыгыы кылдыр чамдык кижилер чугаалап турар. Оон туржук, ССРЭниң составынга Тываның киргени шын эвес базым, харын частырыг болган деп санаар хоонүүр кижилер безин бар болуп турар.

(Төнчүзү 2-ги арыңда).

Тыва АССР-ниң коммунистеринге, бүгү ажылчы чонунга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң

КЫЙГЫРЫЫ

Эргим эштер! ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизинин шинтпирин ёзугаар Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле референдумну март 17-де чорудар. ССР Эвилелин хевээр арттырар талазы-биле бодунуң туружун СЭКП Төп Комитеди болгаш РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитеди илергейлээн болгай.

Бистиң күрүневистин чон бүрүзүнүң салым-чолунуң дугайында, бистиң ниити келир үевистин дугайында чугаа болуп турарын совет кижи бүрүзү ханыпы-биле медереп билирин, бодунуң шилип алыышкынын кылыры негеттинип турар.

Политиктиг болгаш социал-экономиктиг чидиг дүшкүүрлүг чоруктуң үезинде референдумга белеткел чуртта чорун турар-дыр.

«Чаа демократияның» удуртукчулары национал-чарылдырыкчы күштербиле эвилелдежип алгаш, социал чаалап алышкыннарны узуткаарынче ажык угланыышкынны тудуп, «хоойлулар дайынын» чарлаан болгаш улустар аразынга чүс-чүс чылдарда интернационалдыг харылзааларны үргедеп, национал ылгай көрүүшкүннүң эң багай хевирлерин катап тургузуп турарлар. Социализмге, Совет күрүнеге, СЭКП ге удур шүгүмчүлел болгаш нүгүлдээшкин күштелип турар. Совет ниитилел тургузуун өскертирин, ССР Эвилелин сандарадырын бодунуң алыс сорулгазы кылдыр салып алган күштер демнежип, каттыжып турар апарган.

Референдум айтырыының талазы-биле партияның республика комитединиң туружу тодаргай — чаңгыс аай ССР Эвилелин хевээр арттырары база чаартыры дээш туржуп турар бис.

Чаңгыс аай Эвилел күрүнезин хевээр арттырар дээш бадылаарывыс болза, хамаатты политиктиг бышкан чоруувусту, сарыылдыг мерген утаанны болгаш алызын хандыр бодап көөр чорукту көргүскенивис ол болур. Шак ындыг шилип алыышкын черле шын болур, чүге дээрге ону амыдырал боду көдүрүп келген болгаш төөгүлүг ханы дазылдарлыг, Тываның хөй националдыг чонунуң үндезин эрге-ажыктарынга болгаш күзел-соруунга, ооң улам ыкайгы хөжүлдезининиң перспективаларынга дүгжүп турар.

Сактып көрээли: чогум-на Улуг Октябрьның, ССРЭ составынга Тываның эки тура-биле каттыжып киргенинин ачызында тыва улустуң, республиканың бүгү ажылчы чонунуң тургузукчу болгаш чогаадыкчы күштери бүрүнү-биле ажыттынган. Депшилгелиг улуг чаартылгалар республикага боттанган. Көшкүн амыдыралдыг чораан Тыва төөгү-биле алырга кыска хуусаада боду күрүне суверенниттиг, хөгжүп турар культуралыг, улус өөредилгелиг, кадык камгалалдыг, кижилерниң амыдыралын хандырар өске-даа адырларлыг аграр-үлетпүр сууржуң республика кылдыр сайзыраан. Ол дээрге дем каттыштырган күш ажылдың, ажы-дүжма найыралдың, сырый кады ажылдажылганың, чурттуң орус болгаш өске-даа улустарының дузаламчызының база деткимчезининиң түңнели-дир.

Бистер, төөгү талазы-биле төрелдешкен өске-даа совет улустар ышкаш, чаңгыс аай Эвилел чокка моон соңгаар-даа эки чурттап шыдавас бис, ыпчанган ооң күчүзүн болгаш ат-алдарын быжыглаарынга хан-дамырыстан сонуургалдыг бис. Быжыг болгаш түгле чаңгыс аай бүдүн күрүнеге бистиң эки күзелдеривис болгаш идегелдеривис боттанып, ажы-төлүвүстүң болгаш оларның ажы-төлүнүң келир үезин чаагай болуп баш удур тодаргайлаттынар.

Чаңгыс аай ССР Эвилелин хевээр арттырары болгаш чаартыры дээрге ниитилелде кризистиг болуушкуннарны ажып эртеринин, чурттуң политиктиг, экономиктиг болгаш социал амыдыралын быжыг туруттуг кылдыр экижидеринин магадылалы болгаш кол негелдезин болуп турар. Амыдыралдың эң чугула айтырыгларын шинтпирлээринге сырый каттыжыышкын болгаш улам сырый эвилелдежилге совет улустарга, ооң иштинде бистиң республиканың ажылчы чонунга амгы үеде кажангызындан-даа артык онза чугула болуп турар.

Эргим эштер! Амгы болгаш келир үениң салгалдарының мурнунга бедик харыысалгалыг чоруктуң илерейлээринче. Бүгү-эвилел референдумунга идепкейлиг киржириниче, бистиң улустарывыстың төөгүлүг ниитилежилге, кижиге бүрүнүбиле бараан болдуруп, чон болгаш кижи бүрүзүнүң алыс бүдүжүнден чарылбас эргелерин оларга магадылап болур.

Кыйгырыгны партияның республика комитединиң пленумунга 1991 чылдың февраль 21-де хүлээп алган.

Б. Н. Ельцинниң Төп телевидение дамчыштыр чугаазынга хамаарыштыр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунуң киржикчилериниң

МЕДЕГЛЕЛИ

Бистер, партияның Тыва республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының пленумунуң киржикчилери, 1991 чылдың февраль 19-та РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцинниң Төп телевидение дамчыштыр чугаазы чуртка ниитилел-политиктиг байдалды экижидеринге идиг бербейн турар деп санап тур бис.

СЭКП-ниң, чурттуң Президентизиниң, Эвилел чазаанның ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр ооң чугаалаан чүүлдери, бис бодаарывыска, чаңгыс талалыг болгаш чөптүг эвес болуп турар.

Бодунуң кичээнгейин болгаш күжениишкиннерин ниитилелди каттыштырарының, Эвилел керээзин чарарының, Россияны болгаш чуртту кризистен үндүрериниң айтырыгларынче мөөңнээр туржук, ол ССР Эвилелин быдарадырынче болгаш сандарадырынче, төп эргечагырга органнары-биле месилдежиринче оруун уламылап турар дээрзи РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының чугаазындан илдең-дир.

Б. Н. Ельцин болгаш ооң талалакчылары боттарының чарылдырыкчы болгаш тогдунчак хуу эрге-ажының харааң сорулгаларын чедип алырын оралдашпыпаан, ам болур деп турар референдум бүдүүзүнде ССР Эвилелин хевээр арттырарынга удур хөй-ниитиниң санал-оналың көдүрериниче угланган антисоциалистиг чаа политиктиг кампанияны эгелеп турарлар деп, бистер пленумнуң киржикчилери көрүп тур бис.

Чуртту амыдыралынга бо нарын үеде өнчүк-чоңгээге болгаш политиктиг демагогияга алыспазы, патриотчу болгаш интернационалисчи болуру, Ада-чурттуң салымчолу дээш улуг харыысалганы ханы медереп билири аажок чугула деп санап тур бис.

1991 чылдың февраль 21-де РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунга хүлээп алган.

ЧААРТЫНГАН, ЧАҢГЫС ААЙ ЭВИЛЕЛ ДЭЭШ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыда).

Төөгү, политика, социал-экономика талазы-биле кандыг-даа сарыылдыг шын үнезин ыңдыг бадыткаашкыннарда чок.

Чүвениң чогум шыны түдел дизе, чаа амыдырал тургузуушкунунда бистиң чедиишкиннеривис түгле совет улустарның аксы-дүжүмә ог-бүлезиңге бүтүнер аргалыг болганында, ол чедиишкиннер дем каттыштырган күш-ажыл-биле, ниити күжениишкиннер-биле боттанган.

Чүвениң чогум шыны түдел дизе, бистиң кедизиңде амыдыралывыс, улам ыяш хөгжүлдевис түгле хөй националдыг чаңгыс аай Эвилелге боттанып, өске улустарның деткимче-дузаламчызы-биле боттанып.

Элээн каш чүжектерни көргүзеге четчир боор, шынны билип алырын күзээр кижи бүрүзү ындыг түңнелдиң чөптүүнге бүзүрээр. 1989 чылда республиканың национал орулгазы 412,6 млн. рубль, а шупту ажыглаттынган национал орулга 609 млн. рубль, оон иштинде күрүнениң тускай акша дузаламчызы болгаш немей дотацизы 286,4 млн. рубль болган. Республиканың бо чылгы бюджеди 332,5 млн. рубль, оон иштинде дотация — 212,2 млн. түңге бадылаттынган, азы бодувустуң акша чыылдавыстың күсели-биле чарыгдалдарның түгле үштүң бир кезиин дугланы көрдүнген. Чоннуң хереглел барааннарының 70 хуузун, оон иштинде аъш-чем продуктуларын республикаже оскээртен кирер сөөртүп ап турар-дыр бис. Кол бааза адырлар Сибирьниң болгаш бүгү чурттуң ниити улус ажыл-агый структуразы-биле холбаалыг болгаш быжыг кылдыр каттыштырган болуп турар.

Республиканың күрүне бот-догуиаашкының чарлаан байдалдарда бистер бодувустуң бойдус, экономиктиг, кижи курлавырлывысты болгаш аргаларывысты улам ыяш ажыглаар ужурлуг бис. Ылаңгыя ыяш аймаан, дүктү, үлетпүр болган көдээ ажыл-агый чиг ээдиниң еске-даа хевирлерин ачызынге чедир болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни

• • •

тудар, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериң көвүдедиринге немелде курлавырларны дилеп тывар, кожавыс областар база крайлар-биле экономика болган культура кады ажылдажылгазын калбартыр, даштыкы чурттар-биле бот-боттарыңга ажыктыг экономиктиг харылзааларны тургузар талазы-биле хемчегларни ажылдап кылгаш, эң кызымак ёзу-биле боттандырар херек.

Республиканың экономиказы рынок харылзааларынче шилчип эгелээн, ынчаарга мурнувуста хөй нарын чүүлдер, улуг бергедээшкиннер туруп турар. Чоннуң, ылаңгыя оон эвээш хандырылгалыг кежектериниң, аныяктарның социал камгалалың хандырар, аңаа акша-хөреңгилерни тывар, ажылдаар чаа черлерни тургузар, кижилерге ажылды бээр херек. Оон ыяш школа назыны четпээнериниң уруглар албан черлерни, школаларны, культураның, уран чүүлдүк, эмнелгениң болган еске-даа социал адырларның албан черлерин, организациялардың хандырарына эвээш эвес акша-хөреңгилер рынок харылзааларының байдалдарында база негеттинип келир. Бистиң ылаптыг бүзүреп коргенивисти ёзугаар алырга, оңчүнү, ылаңгыя күрүне оңчузун хуужударының яңзы-бүрү айтырыгларын оң-не ова-арымчалыг, бодамчалыг көрү, тодаргай үндезинниерлиг болгаш хемчээлдерлиг болуру, өртектер тургустунарының чорудулгаларын доктаамал контрольга тургузары эргежок чугула. Экономикада болгаш социал адырда шинтпирлээр ужурлуг еске-даа хөй айтырыглар бар. Ук айтырыгларны чаңгыс аай дээштиг күрүне структураларын болгаш механизмнерин хевээр арттырарының байдалдарында, чурттуң чаңгыс аай улус ажыл-агый комплекизи-биле сырый демнежип алгаш, шинтпирлеп болур.

Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязың бүдүрериниң, капитал салыышкынарны шиңгээдип алырының хемчээли эрткен чылын кудулаан, ындыг түүл моон мурнунда чыл-

• • •

дарда кажан-даа боок корбээн. Ол кудулаавының ам-даа уламчылап турар. Мурнундагы чылдың январьда турганыңга дөңзээрге, эрткен чылың үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 12,6 хуу эвээжеэн, бүдүрүлгелериниң 71 хуузу оңу эвээжеткен. Күрүнениң капитал салыышкынарын шиңгээдип алыры 31 хуу кызырылган. Ниити ажыглалдың автотранспорту чүк сөөртүүн 11,5 хуу, пассажирлер артыштырарын 21,7 хуу эвээжеткен. Бо бүгү дыка дуурениг херек-тир. Хөй-хөй коллективтерде бүдүрүлгениң болгаш күш-ажылдың чуруму баксыраан, олар дем-дескээ ажылдаар чорукту чедип ап ыыдаанын турар. Мал кыштагларашкыны кончуг берге байдалдарда артып, малдың өлүп хораар чоруу көвүдеп турар. Күш-ажылчы коллектив бүдүүзинге ажыл-херектиң экижидин тургузар, бүгү күжениишкиннерни продукция бүдүрериң көвүдедиринче моонсээр, тудугда байдалды коомуу-биле экижиндер, сапылга-чурумну болгаш корум-чурумну быжыглаар херек, эштер. Программаларда болгаш планнарда багай эвес хемчеглер тодаратты-ган, ам оларның күүселдезин организастап чорудар херек. Амгы үеде эң кол чүүл олдур, ону кылырын байдал негеп келген.

Референдумга белеткеп кризисчи чорудулгалар бүгү экономиканы, социал болгаш политиктиг талаларны, националдар аразында харылзааларны хаара туда берген кончуг берге байдалдарда чоруп турар дээрзин ханызы-биле угаап бодаар херек.

Яңзы-бүрү сепаратисчи, националисчи, антисоветчи болгаш антисоциалистиг өжээтен күштериниң идепкейлиг хөделиш турарын база уттуп болбас херек. Олар социалистиг идеялардан, чаңгыс аай ССР Эвилелиндеп, Эвилел керээзинден ойталаарынче чонну кыйгырып, референдумну эрттирериңге моондак үжураштыраарын кызыдып, социализмни шүгүмчүлеп, ону нүгүлдеп турарлар.

Күрүнени буурадып дүжүрериңге кыйгырып турар кижилериң аразында Россияның чамдык удуртукчулары, улус депутаттары, оларның

• • •

иштинде Б. Н. Ельцинниң бар бооп турары тодаргай илдең. Прибалтикага чоруп турганының түңнелдеринге хамаарыштыр бо чылдың январь 14-те тургусканы парлалга конференциязында ооң санап турары-биле алырга. Прибалтикада бооп турар болуушкуннар Эвилел керээзин чарарынга кандыг салдарлыг болурул деп айтырыгга ол мындыг яңзылыг чөнгээлиг медеглелди кылган: «...ол республикаларның удуртукчуларының аразында мойнунга хендир суктуруп алгаш, керээге ат салырын күзээр кижи чок... Бистеке ындыг Эвилел херек бе деп чүвени бистер РСФСРниң Дээди Советинге база бодап көөр апаар боор бис». Ооң бо чылдың февраль 19-та Төп телевидениеге берген интервьюзун база чүү деп санап болурул. Ооң аңаа чугаазы төп Эвилел эргечагыргазы-биле ажык удур туржүүшкүнүү илергейлээн медеглел болган. Россияның болгаш бүгү чурттуң ажылчы ооннарынга хорахогарал чедиреринден еске кандыг-даа эки болгаш боттуг чүвени бербес чүүл-дүр деп, ол чугаалаан.

Чуртта боол турар боттуг эвес болуушкуннар, өжээтен күштер бистиң республикавыска, ооң чурттакчы чонунга салдар чедирбейн турар деп чугаалап болбас. Биске таваржып турар бергедээшкиннерни, республиканың ажыл, амыдыралында, ылаңгыя чоннуң негелде-хереглелдерин хандырарында берге чүүлдерни ажыглап алгаш, боттарының политиказын өскелерге чыгаар «чон оңнуктери» көстүүлел келген. Олар ниитилел медерелинге, социал байдалга салдар чедиринге кижилерни, ылаңгыя аныяктарның угаан-медерелинге төөредиишкиннерни кылырын кордап турарлар. Мындыг байдалдарда чоннуң бүгү кезектеринге идей-политиктиг салдарны күштелдирери, ниитилелде бооп турар болуушкуннарны чоннуң шын угаап билип алырынга дузалажыры кончуг чугула. Бистер, коммунистер идепкейлиг хөделиш интернационалисчи тодаргай туруштан чонга бүгү чүвени чугаалап чедирер, улустарның өзулуг национал эргежажыктарын камгалаар, оларның бот-боттарын билчирин

• • •

болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаар ужурлуг бис.

Партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының бо каттышкан пленуму ССР Эвилелин арттырары болгаш чаартыры дээш бир эптиг деткиишкинни кылыр, ол угланыышкынны детки-иримче, бистиң ниитн хөй нацмонадлыг Адаүртүвүс «хевээр артсын, мандып турзуун» дээш бадылаашкының бээринче республиканың коммунистерин, бүгү ажылчы чонун кыйтырар боор деп бодап тур мен.

Бистиң херек кырында боттандырып чорудар ажылыыска хамаарыштыр чамдык бодалдар. Чүнүн-даа мурнунда удавас болур болуушкуннуң кончуг улуг ужур-дузазын угаап билбишаан, коммунистерниң болгаш партия кежигүнү эвестерниң ортузунга организакчы болгаш агитас-пропаганда ажылын калбаа-биле чорудар, хамааты бүрүзүнүң референдумга идепкейлиг киришкен турарын чедип алыры чугула. М. С. Горбачевтуң телевидение дамчыштыр чугаазын кижилерге тодаргай болгаш чедингир кылдыр чедирер. СЭКП ТК-ның болгаш ТКК-ның каттышкан январь (1991 чыл) Пленумунуң Политиктиг медеглелинин, РСФСР-нин Компартиязының ТК-зының документилериниң, партия рескомунуң бо пленумунуң шинтпирин болгаш ооң кыйгырыының утказын кижилерге тайылбыралаар херек.

Тайылбыр ажылынга кол кичээнгейни ССР Эвилелиниң хевээр артары болгаш ону бижыглаары совет кижилериң амыдыралчы эргежажыктарына болгаш күзелсоруунга боттуу-биле дүржүр, оон буступ дүжүүшкүнү чурттуң улус бүрүзүнге аар салдарларны чедирер, улуг социал болгаш экономиктиг силгишкиннерни болдурар, националдар аразында чорулдээлерни чидиглендирер деп чүвеже угландырар херек.

Бо талазы-биле ажылды ниити Төрээн чуртувустуң салым-чолу дээш кижи бүрүзүнүң хууда хамааты харысалгазын медереп билген турарынга, Тываның чонунуң бүгү талалыг сайзыралы чаартынган Эвилелди камгалап арттырары-биле тудуш харылзаалыг дээрзин эки

• • •

Кызыл хоорайның чурттакчылары шупту ол айтырыгга «турар» деп харыы бээр дээш туржүп турар дээрзин ол чугаалаан.

Бистиң Эвилеливистиң салым-чолунуң дугайында референдумга хамаарышкан айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездининиң шинтпиринге дүүштүр чорудуп турар болгаш ол-ла съездиге чаа Эвилел керээзиниң принциптериниң дугайында доктаалды база хүлээп алган болгай. Эвилел керээзинге ат салдынар, ону ыяапла кылыр дээрзин ол онзалап айтыкан.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин** илеткелчиниң болгаш чүве чугаалаан эштерниң саналынга каттыжып турарын дыңнатпышаан, референдумга белеткеп ажылдарының болгаш ону организастап эрттирип турар үеде совет кижилер, коммунистер кымнарыл деп чүвени өзуглуг-ла бүгү тала-биле көргүспес чүве болза СЭКП-даа, ССРЭ-даа буступ дүжүп болур. Ынчангаш ам чүнү канчалза эки деп айтырыгны бодунга салгаш, аңаа харыыны база бодуу берген. Бирээде, чон ортузунга, ылаңгыя аныяктарга тайылбыр, таныштырылга ажылдарын удаа-дараа кылыр, аныяктар ажылдап турар күш-ажылчы коллективтерге барган, оларның-биле ижин-кара чок чугаа кылыр. Ийиде, амгы үе дээрге, кыйгырыглар, лозуннар үези эвес чүве болганда, аныяктар-биле бир яңзы чугаалажыр. Референдумнуң эки түңнелдиг болуру, бүгү совет чонуң чедишкини дээш ажылды демнинг чорударын канчаар чедип ап турарын бодунуң районунуң дуржулгазындан ол чугаалаан.

СЭКП-ге, ССРЭ-ге Ельцинниң хамаарылгазын кижилер угаап билип апкан чүве болганда ол дугайында эң кичээнгейлиг болуп, чонунуң билип турарынга шын угланыышкынны бээри артык эвес деп, бодап турарын ол дыңнаткан.

Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң малчыны **А. А. Күжүгет** пленумга чугаалажып көрүп турар айтырыгларны чугула деп саналаан. Бистиң чүртүвүс амгы үеде экономика талазы-биле берге байдалда чурттап турар. Чонну аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырарында берге байдал тургустунган. Бүдүрүлге хемчээлиниң кудулап, тудуг ажылдарының күүсеттинместеп база ажыл-агый харылзааларының баксырап турары бистиң аравыста улуг дүвүрээшкинни болдуруп турар. Көдээ чоннуң амыдыралчурттталгазында бергедээшкиннер база бар апарган дээрзин Александр Борашоевич саналынга чугаалаан.

Чурттуң амгы үеде хегжүлеэшиниң кол соруглазы — Эвилелди камгалап арттыра-

• • •

ры, чаартыры, Эвилелдиң чаа керээзин чарары. Бо айтырыг талазы-биле чон-биле сүмележип, Совет Эвилелиниң салым-чолунуң дугайында хөй-ниитиниң саналын-онаалын илередири-биле референдумну эрттирер дээнин чүүлдүгзүнүп деткип турарын ол айыткан. Эвилелдешкен республикалар чеден ажыг чыл дургузунда кады демнинг ажылдап, чаңгыс ог-булениң кежигүннери дег, херек кырында улуг ажыл-херектерни кылып бүдүрген. Амгы үеде республикалар шупту-зу үлетпүрүг, улуг дээн бүдүрүлге чөрлерлиг, эртем-техниказыг, кадрларлыг, күүсшыдалдыг болгаш боттарының амыдырал-чурттал-газын организастап башкарарының талазы-биле байлак дуржулгалыг апарган, бот-боттарынга дузалажырының болгаш кады ажылдажырының ажыкдузазын коор арганы чедип алган болгай. Мындыг быжыг турган харылзаавысты, найыралывысты канчап бузарыл.

— Районнуң ажыл-ишчилери, коммунистери, мээң кадыл ажылдап турар малчын эш-оорум референдум дугайында айтырыглар талазыбиле чидиг маргылдаалларны, ажык чугааларны кылып турар. Аңаа ажылчы чоп тодаргай саналдарын, күзелдерин чугаалап, ажыл-херекчи сүмелерни кадып, билдинмес түүлдерни ылавылап айтырып, тодарадып ап турар. Референдумнуң үжүр-утказын чон билип турар болгаш Эвилелди камгалап арттырарын саналдап, харын-даа ону улам сайзырангайжыдарын, чаартырын күзеп турар. Партия рескомунуң кежигүнү кижи болганымда Эвилелди камгалап арттырар дугайында тайылбыр ажылын чон ортузунга кылчып, референдумну чедишкинниг эрттиржир дээш улүүм киирер мен — деп, ол саналының төнчүзүнде чугаалаан.

Эрэинде Нарын ортумак школазының башкызы **Б.-Ш. К. Соруктут** бүгү совет чонунуң Эвилелдиң келир үези дээш дүвүрелин үлежип турарын, Совет Эвилелиниң чонунуң, эвилелдешкен республикаларның бот-боттарының аразында пайыралын, оларның күүш-шыдалын бүзүреп корген болгаш ам-даа көрүп турар бис дээрзин саналының эгезинде чугаалаан.

Ийи хүн бүрүнгаар районга болуп эрткен чаңгыс аай политхүнге бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында референдумга хамаарышкан айтырыгны чугаалашканын, ол талазы-биле чон ортузунда тайылбыр ажылы районда багай эвес чорун турарын демдеглеткен турарын Бадыл-Шулуу Кырысовна дыңнаткан.

Район республика төвүнден ырак. Богунге чедир ыңдыг район солуну-даа чок. Ырак-узак малчын турлагларда, фермаларда ишчилер республика, район иштинде болгаш дыштынып болуп турар Ходулушкуннар талазы-биле ме-

• • •

дээлерни озалдап билип ап турар. Тус черниң радиозунуң штадын кызырганы-биле оон ажылдаар шагы оранчок кызырылган. Бо айтырыгже партияның республика комитеди кичээнгейни салыр боор дээрзинге идеген турарын ол илереткен. Чугула айтырылар билип алырда, чонга тайылбыр ажылы чорударда республика солуннарын, «Агитаторнуң блокнодун» ажыглап турар.

Бүгү-эвилелдиң референдумунга идепкейлиг киржиринче республиканың бүгү чонун эринчилернин кыйгырып турарын ол дыңнаткан.

Партия Чоон-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Д. Б. Кара-Сал** бо пленумга онзагай ужур-дузалыг айтырыгны чугаалажып турарын демдеглээш, референдум дугайында эң-не баштай ССРЭниң улус депутаттарының IV съездизинге дыңналы бергенин айыткан. Референдум дээрге ССР Эвилели турар бе, херек бе азы турбас, херек чок бе дээр дугайында чоннуң тура-соруун, күзелин илередир хевири-дир. Бо чугула политиктиг кампания нарын, берге байдалга эртерин ол чугаалаан. Оң соонда бо ажыл районда база республиканда-даа арай белеткеп чок бооп турарын ол шүгүмчүлээн. Ажылдакчылар чүден канчаар эгелээрин билбейн турар, чугула үе-чаданы эрттирипкен. Ынчангаш сөөлгү үеде чамдык ажылдарны комиссиялар эгелээн. Улус депутаттарына соңгулдалардан бо кампания улуг ылгалдыг, ам болза ниити чүртүүн салым-чолунуң дугайында дадылаашкыннар болур. Мурнунда болза соңгукчулар чаңгыс кандидаттың —чаңгыс кижиниң салым-чолун шиитпирлеп турган болза, ам ниити ССРЭ-ниң салым-чолу дээш бадылаар апаар. Чүртүүн чаңгыс эвин камгалаары, ол дээш бадылаары соңгукчулардан бүрүн хамааржыр апарган. Ниитилеливис нарын үечаданы чүрттап эртип турар. Ынчангаш чоннуң үнү эң ыол черни эдлээр апаар. Үе эвээш арткан, референдумга чедир үеде партия организациялары, коммунистер эң-не шынгыы ажылдаары негеттинерин Д. Б. Кара-Сал түңнелинде айыткан.

Мырыңай чаа тургустунган ногаа совхозунуң директору **Т. С. Ли** бодунуң чугаазының девискээр будүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **С. К. Буянзыга** сес берген. Бистиң Коммунистиг партиявыстың тоогузу билдингир, ол улуг бергелерни шылажып, ажыл эртип келген. Оон ат. алдары улуг. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ол бодунуң туружун дүжүп берип эгелээнинге оратор улуг дүвүрелин илереткен.

(Төнчүзү 3-кү арыда).

«Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле референдум эрттирер-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында» илеткелди чугаалажыры эгелээн. Ада санал бергеннер чаңгыс аай чаартынган Эвилелди хевээр арттырып ужур-дузазын, ону республиканың түс-түс булуңнарында коммунистер, ажыл-ишчилер канчаар билип турарын, март 17-де ол чугула кампанияны канчаар эрттирер деп сорулгалыын чугаалап турганнар.

Бир дугаарында РСФСРниң Компартиязының Тес-Хем райкомунуң бирги секретары **С. М. Достай** сос алган. Референдумче баар бетинде кижи бүрүзү бодунуң туружун тодарадыр, ол дээрге бистиң күрүневистиң, бистиң чонувустуң салым-чолунуң дугайында айтырыг дээрзин ханы бодаар ужурлуг деп, ол эгезинде чугаалаан. Чамдык кижилер референдум дугайында чугаа ыылырга, оон ажыы чүү боор, Эвилел чокта канчан чүрттаар бис, ол билдингир чүве ышкажыл дижир-дир. Районга, республикага, оон туржук, Сибирьге хамаарыштыр алыр болза, ол ындыг харын.

Ынчалза-даа оожургаан херек чок, ажылдаар херек. Пропаганда ажылын күштелдирери чугула. Кижилер Эвилел күрүнези деп чүл. Эвилел керээзи деп чүл дээрзин билген турар ужурлуг. Республиканың суверенитеди кандыг болур ужурлуг дээрзин база тайылбырлаза чогуур. Бо ажылга чүгле коммунистерни эвес, депутаттарны база киириштирер херек.

Амгы берге, криизистиг байдал дугайында, оон үеринниң оруктарының дугайында чонга шыны-биле тайылбырлаар херек. Совет кижилер Эвилелди хевээр арттырар, ону чаартыр дээш туржуп турарын чонга чугаалаар херек. Бистиң бүгү республикаларывыс хөй националдыг болгай, ол ышкаш экономиктиг амыдыралы база бот-боттары-биле тудуш харылзаалыг. Ол харылзаанын бир белдирүстүр болза-ла, ниити системага салдарлыг апаар. Ону чүгле республиканың эвес, район деңнелиңге поруп турар бис. СЭКП ТКның болгаш ТКК-ның каттышкан Пленуму ССРЭ-ни каплап арттырарынче хамаатыларны кыйгырган. Районның коммунистери боттарының политиктиг ажылының кол өзээн база ол кылып алган. Чоокта чаа партия райкомунуң комплекстиг бригадазы «О. Шынаа» совхозна чораан. Чүвени ханы бодап билир кижилер Эвилел турар ужурлуг деп санап турар.

Ынчалза-даа Совет Эвилелин тургуспас үелдиг күштер база идепкейлиг хөделиш турар. Олар совет хообүлдарны безин херекже албайн, боттарының хүү сорулгаларын чедип алыр дээш чүден-даа чалданмайн турар. Бо чылдың февраль

19-та Б. Н. Ельцинниң Төп телевидениеге медеглелин Совет эрге-чагыргага удурланган чорук деп санап турар мен. Ооң ындыг мөзүчок медеглелин шүүт бүрүү шаап тур мен. Россияның бонун кандыг орук-биле апар чыдарын соң айтырар болза эки. Ооң ындыг ажылчорудулгазынга удур ажык демисел чорудар херек.

Референдумга чедир эвээш үе арткан деп, С. М. Достай уламчылаан. Көдээ черде чамдык кижилер бадылаар чүрүмну безин эки билбес-тир. Ынчангаш маңаа кижи бүрүзү күжениишкиниг ажылдаар ужурлуг.

Референдумга белеткеп чоруп турар бо үеде районнуң ишчилери ССР Эвилелин хевээр арттырары чугула деп санап турар дээрзин партия Өвүр райкомуунуң бирги секретары **А. С. Дембирел** дыңнаткан. Партияның болгаш күш-ажылдың хоочунналары, совхозтарның ишчилери бот-догуннаан республикаларны Эвилелин сандарадыры дээрге экономикага шыгыы сотугну тавары-ныштырары-дыр деп санап турар.

Социализмни сандарадыр, чаңгыс аай Эвилел күрүнезин тургуспас сорулгалыг политиктиг болуглежиишкиннер чүрттә бар деп, ол уламчылаан. Оларның чоруудуп турар ажылынга удур билдилиг демисеңже дээр болза, коммунистерге рескомнуң, оон идеология киллдизиниң дузазы, солуннарның тайылбыр материалдары херек. Бистиң районга лекторлар барып келбейн турар. Москвадан келген тоогучулер, эртемденчер, лекторлар чүгле Кызылдаңа дээл чана бээр.

ССР Эвилелин арттырар дугайында референдум — чүгле бир дугаар эртип турары-биле эвес, оон түңнелин кижи бүрүзүнге дыка улуг ужур-дузалыы-биле оңзагай ыыларлыг болуп турар. Чүгле чаартынган Эвилелдиң составынга бистер бот-боттарывысты билчип, чогумчалыг ажылдап, чүрттап шыдаар бис. Ындыг түрбүже, Б. Н. Ельцин баштаан удуртукчулар референдум эрттирериңге бар чаа-биле шаптыктап. Президентиге, социализмге удур кампанияны калбартып турар. Олар эрге-чагырга дээш демиселче бүрүн дуддуңе бергеннер. Эвилел чалаанын хообүлдарын кичээнгейге албайн турар чорук Эвилелди сандарадыр дээш оралдажыышкыннар.

Референдумга белеткеп үеринде кижи бүрүзүнге чедип ажылдаарынче А. С. Дембирел бүгү коммунистерни, хөй-ниитти организацияларының бүгү кежигүннерин, хоочуннарны, депутаттарны кыйгырган.

Республиканың партия организациязының контроль комиссиязының кежигүнү, «Саян» совхозтуң хөй-жузу **Р. Ч. Салчак** ССРЭ референдумун эрттиреринге белеткел үезинде кандыг ажылдарны ол боду кылганын чугаалаан. Амгы үеде совхозтуң хойжудары чымыштыг иште — хөй оолдаашкынында хаара туттунган деп, ол уламчылаан. Кала-даа баарга, хөй төрүп турар. Ынчалза-даа малчын аалдарга чедип, референдум дугайында тайылбырны кылып турар мен. Чамдыкта 2-3 хондур суг чоруп каар мен, ССРЭ-ни арттырар дээш бадылаарыыска кандыг ажык-дузалыгыл, а удур бадылаарга, чүү чүвеге чедип болур бис дээрзин бодум шаам-биле тайылбырлап чоруур мен. Шак ындыг үелдиг кижилерниң бистиң республика төвүнде база чок эвес дээрзинге чигжинмейн турарын ол чажырбаан.

Март 17-де совет кижилер «Кандыг-даа нацияның кижизиниң эргелери болгаш хосталгалары долу хемчээлдинбиле магадылаттынган турар деп суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин турар бе азы турбас бе?» деп айтырыгга харыыны бээр. Ынчалза-даа берге чүве бар. Референдумну кандыг чурум-биле эрттирерин амдаа чедир билбейн турар бис. Солуннарга үнген чүүлдер эвээш болуп турар. Оон кадында бистиң ырак районувуска почта дыка орайтап кээр. Самолеттарны орай үжудар кылып каан. Телевизордан дыңнап алган чүүлдериве ажыглап турар бис.

Бо берге үеде политиктиг серемчилел онза чугула деп, ол уламчылаан. Шинтиргеш хосталып келген чамдык кижилер, оон аңгыда арага-дары-биле холбашкаш ажылдан дүжүрткеннер аныяк коммунистерни балдырлаар, бак сөглээр, оларны еске орукче киирер дээш оралдажыр хоруктар бар чүве-дир, бодум таварыштым.

Б. Н. Ельцинни мен мооң мурнунда деткип, харын-даа көөрген чораан мен. Чоп-ла улуска кордүрбес дарга боор, багай чүнү кылып чоруур кижил деп дыка элдепсинип чордум. Ылаңгыя оок баштайгы чугаалары дыка чөптүг бооп келген. Ам бо сөөлгү интервьюзун дыңнаваш, хөнүм калды. Соксап көөрүн дилеп телеграмма-даа чорудар деп бодап турдум.

Совхозтуң парткому, коммунистери дайынчы аргашиңээн ам-даа бедик тудуп, боттарының мурнунда салдынган соруглаларны күүседип турар. Чүгле совхозтуң эвес, районнуң ажылчы чонунуң хөй кезии Эвилелди хевээр арттырар дээш бадылаарынга бүзүрээр мен деп, ол түңнелинде чугаалаан.

Партия Кызыл хооркомуунуң бирги секретары **В. Г. Валыков** санал бергеш, референдум эрттиреринге белеткел ажылдары чоруп турар үеде оске политикалыг, үрегдекчи күштер база бодунуубиле ажылдап турар дээрзин айыткан. Ооң чижээнге Б. Н. Ельцинниң февраль 19-та Төп телевидениеге чугаазынган чижектерге чамдык түңнелдерни кылбышаан, херек кырында чогуп бүтпес хоозун аазаашкыннар кылып турар ол күштерниң чүрттүк, совет чонуң соң даартагы салымчолун бодавайн, эрткен тоогузун херекке албайн, чүгле чарылдырыкчы күзел-чүткүлүн көргүзүп турарын. Сөөлгү үелерде Ельцинниң ниитилелдиң чаартылгазы, консолидация дугайында чүве чугаалавастаанын, чүгле бүгүле чүвени карартыр дээш чүткүп турарын буруу шаапкан. Шак ындыг үелдиг кижилерниң бистиң республика төвүнде база чок эвес дээрзинге чигжинмейн турарын ол чажырбаан.

Март 17-де совет кижилер «Кандыг-даа нацияның кижизиниң эргелери болгаш хосталгалары долу хемчээлдинбиле магадылаттынган турар деп суверенниг республикаларның чаартынган федерациязы болур Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин турар бе азы турбас бе?» деп айтырыгга харыыны бээр дээш туржуп турар дээрзин ол чугаалаан.

Бистиң Эвилеливистиң салым-чолунуң дугайында референдумга хамаарышкан айтырыгны ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездининиң шинтпиринге дүүштүр чорудуп турар болгаш ол-ла съездиге чаа Эвилел керээзиниң принциптериниң дугайында доктаалды база хүлээп алган болгай. Эвилел керээзинге ат салдынар, ону ыяапла кылыр дээрзин ол онзалап айыткан.

СЭКП Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары **В. С. Неделин** илеткелчиниң болгаш чүве чугаалаан эштерниң саналынга каттыжып турарын дыңнатпышаан, референдумга белеткеп ажылдарының болгаш ону организастап эрттирип турар үеде совет кижилер, коммунистер кымнарыл деп чүвени өзуглуг-ла бүгү тала-биле көргүспес чүве болза СЭКП-даа, ССРЭ-даа буступ дүжүп болур. Ынчангаш ам чүнү канчалза эки деп айтырыгны бодунга салгаш, аңаа харыыны база бодуу берген. Бирээде, чон ортузунга, ылаңгыя аныяктарга тайылбыр, таныштырылга ажылдарын удаа-дараа кылыр, аныяктар ажылдап турар күш-ажылчы коллективтерге барган, оларның-биле ижин-кара чок чугаа кылыр. Ийиде, амгы үе дээрге, кыйгырыглар, лозуннар үези эвес чүве болганда, аныяктар-биле бир яңзы чугаалажыр. Референдумнуң эки түңнелдиг болуру, бүгү совет чонуң чедишкини дээш ажылды демнинг чорударын канчаар чедип ап турарын бодунуң районунуң дуржулгазындан ол чугаалаан.

СЭКП-ге, ССРЭ-ге Ельцинниң хамаарылгазын кижилер угаап билип апкан чүве болганда ол дугайында эң кичээнгейлиг болуп, чонунуң билип турарынга шын угланыышкынны бээри артык эвес деп, бодап турарын ол дыңнаткан.

Барыын-Хемчик районда «Барлык» совхозтуң малчыны **А. А. Күжүгет** пленумга чугаалажып көрүп турар айтырыгларны чугула деп саналаан. Бистиң чүртүвүс амгы үеде экономика талазы-биле берге байдалда чурттап турар. Чонну аъш-чем болгаш үлетпүр барааннары-биле хандырарында берге байдал тургустунган. Бүдүрүлге хемчээлиниң кудулап, тудуг ажылдарының күүсеттинместеп база ажыл-агый харылзааларының баксырап турары бистиң аравыста улуг дүвүрээшкинни болдуруп турар. Көдээ чоннуң амыдыралчурттталгазында бергедээшкиннер база бар апарган дээрзин Александр Борашоевич саналынга чугаалаан.

Чурттуң амгы үеде хегжүлеэшиниң кол соруглазы — Эвилелди камгалап арттырары, чаартыры, Эвилелдиң чаа керээзин чарары. Бо айтырыг талазы-биле чон-биле сүмележип, Совет Эвилелиниң салым-чолунуң дугайында хөй-ниитиниң саналонаалын илередири-биле референдумну эрттирер дээнин чүүлдүгзүнүп деткип турарын ол айыткан. Эвилелдешкен республикаларның бот-боттарының аразында пайыралын, оларның күүш-шыдалын бүзүреп корген болгаш ам-даа көрүп турар бис дээрзин саналының эгезинде чугаалаан.

Ийи хүн бүрүнгаар районга болуп эрткен чаңгыс аай политхүнге бистиң Эвилеливистиң келир үезиниң дугайында референдумга хамаарышкан айтырыгны чугаалашканын, ол талазы-биле чон ортузунда тайылбыр ажылы районда багай эвес чорун турарын демдеглеткен турарын Бадыл-Шулуу Кырысовна дыңнаткан.

Район республика төвүнден ырак. Богунге чедир ыңдыг район солуну-даа чок. Ырак-узак малчын турлагларда, фермаларда ишчилер республика, район иштинде болгаш дыштынып болуп турар Ходулушкуннар талазы-биле ме-

дээлерни озалдап билип ап турар. Тус черниң радиозунуң штадын кызырганы-биле оон ажылдаар шагы оранчок кызырылган. Бо айтырыгже партияның республика комитеди кичээнгейни салыр боор дээрзинге идеген турарын ол илереткен. Чугула айтырылар билип алырда, чонга тайылбыр ажылы чорударда республика солуннарын, «Агитаторнуң блокнодун» ажыглап турар.

Бүгү-эвилелдиң референдумунга идепкейлиг киржиринче республиканың бүгү чонун эринчилернин кыйгырып турарын ол дыңнаткан.

Партия Чоон-Хемчик райкомунуң бирги секретары **Д. Б. Кара-Сал** бо пленумга онзагай ужур-дузалыг айтырыгны чугаалажып турарын демдеглээш, референдум дугайында эң-не баштай ССРЭниң улус депутаттарының IV съездизинге дыңналы бергенин айыткан. Референдум дээрге ССР Эвилели турар бе, херек бе азы турбас, херек чок бе дээр дугайында чоннуң тура-соруун, күзелин илередир хевири-дир. Бо чугула политиктиг кампания нарын, берге байдалга эртерин ол чугаалаан. Оң соонда бо ажыл районда база республиканда-даа арай белеткеп чок бооп турарын ол шүгүмчүлээн. Ажылдакчылар чүден канчаар эгелээрин билбейн турар, чугула үе-чаданы эрттирипкен. Ынчангаш сөөлгү үеде чамдык ажылдарны комиссиялар эгелээн. Улус депутаттарына соңгулдалардан бо кампания улуг ылгалдыг, ам болза ниити чүртүүн салым-чолунуң дугайында бадылаашкыннар болур. Мурнунда болза соңгукчулар чаңгыс кандидаттың —чаңгыс кижиниң салым-чолун шиитпирлеп турган болза, ам ниити ССРЭ-ниң салым-чолу дээш бадылаар апаар. Чүртүүн чаңгыс эвин камгалаары, ол дээш бадылаары соңгукчулардан бүрүн хамааржыр апарган. Ниитилеливис нарын үечаданы чүрттап эртип турар. Ынчангаш чоннуң үнү эң ыол черни эдлээр апаар. Үе эвээш арткан, референдумга чедир үеде партия организациялары, коммунистер эң-не шынгыы ажылдаары негеттинерин Д. Б. Кара-Сал түңнелинде айыткан.

Мырыңай чаа тургустунган ногаа совхозунуң директору **Т. С. Ли** бодунуң чугаазының девискээр будүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **С. К. Буянзыга** сес берген. Бистиң Коммунистиг партиявыстың тоогузу билдингир, ол улуг бергелерни шылажып, ажыл эртип келген. Оон ат. алдары улуг. Ынчалза-даа сөөлгү үеде ол бодунуң туружун дүжүп берип эгелээнинге оратор улуг дүвүрелин илереткен.

(Төнчүзү 3-кү арыда).

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арыда).

Ооң ажылдап турары коллективинге соолгу эрткен партия хуралынга 4 кижи боттарының партбилеттерин дужаап берген. Ооң чылдагааны чүзүндел деп чугаалажы бээрге, оларның бирээзи турган. моон соңгаар коммунистерни истеп сүрер деп чугаа нептереэн дээн. Шынап-ла, бо хүнде партиядан хөй кижи үнүп чоруп турары чажыт эвес-ле болгай. Партийжилерни дорамчылап, массалыг информация чепсектеринге безин бижип турар апарган. Ынчангаш партия бодунуң туружун, ат-алдарын дүжүп бербес херек дээрзин ол кыйгырган.

С. К. Буянды боду хөй чылда партия аппарадынга ажылдап келген. Мурнунда партия ат-алдарлыг турган. Ам ындыг эвес, Төп Комитет безин роль чок, ооң ат-алдары кудулаан. Хамыктың мурнунда партия болза, аныяктар ортулунга ажылды күштелдирери негеттинип келген. Ажылды мурнуку арга-метод-биле чорудуп хоржок, ону оскертир херек. Шын утланыышкыны тывар апаар.

ССР Эвилели мурнуку хевээр турар бе дээр дугайын ам удавас бадылаар-дыр бис. Бир эвес чон анда удур бадылаар чүве болза, ат болганы ол. Республиканың чурттакчы чонунуң амыдырал хандырылга каттыжыышкыны — улуг организация. Чонга ооң бүдүрүлгелери хөй янзы ачы-дузаны чедирип турар. Чүгле чурук тыртыпар адырны алыр болза, 64 фабрика-заводтар-биле, а институт-биле чурттаа 200 ажыг коллективтер-биле харылзаалыг. Бир эвес ол харылзааларны үзүптер болза чүү болуруу-дур? Мурнукузу ышкаш Тыва аңгы чурт болур. Эвилелден үнер болза, чүү апаарыл? Ол дугайын бодаар херек.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, бистер чаңгыс аай, күштүг Эвилелдиң составынга бактаап турар ужурлуг бис деп, С. К. Буянды медеглээн. Аңгыланып-байкарнар дутайында бодаандаа херек чок. Ынчангаш бистиң республиканың ажылчы чону ам болур референдумда чаңгыс аай Эвилел дээш бадылаар боор деп, бүзүрелиин ол илереткен.

Ооң соонда С. К. Буянды РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Б. Н. Ельцинниң телевидение дамчыштыр чугаазынга көңгүс таарыпаанын дыңнаткан. Чүге дизе, ол бодуңуң чугаазынга Эвилелди бүступ дүжеринче ыңгырып турар ижи деп билгеп. Ынчангаш Россия парламентизиниң баштыңының ол чугаазынга хамаарыштыр пленумнуң ирижикчилери боттарының сагыш-сеткили дүвүрээн Кыйгырыг хүлээп алыр болза эки деп, саналын киирген.

Республиканың хоочулар чөвүлелиниң даргазы Т. Ч. Норбу Тываны Совет Эвилелиниң составынга киирер дээш канчаар сүртаал ажылын чорудуп турганыл ам кээп сактып турарын чугаалаан. Совет Эвилелинге Тываның эки тура-биле каттышканы — аас-кежик. Ооң ачызы-биле Тыва аажок ыгалын хөгжээн. Ам кээп ол Эвилелди бүзүп алыр болзувусса, ооң түү үнеири? Амгы үеде шак мындыг айтырыг тургустуунуп келгенин чугаалаары безин берге-дир. Ынчангаш ам чурттуң салым-чолун шинтпирлээр-кылдыр быжыглаар эргени чонга берген-дир. Чон бодуңуң сөзүн чугаалаар, Эвилел хевээр турар ужурлуг, ооң оске чугаа-даа турбас.

Даразында Т. Ч. Норбу аныяктар-биле ажылче улуг кичээнгейин салырын кыйгырган. Оларның чамдыктарында таарымчалыг эвес күштериң чалгыы база дээпкен.

Партияның Кызыл хооркомунуң бирги секретарының Москвага корум-чурумну тударынга сибирьжилер дузалажылыкар деп кыйгырынга харыылаан, хамыктың мурнунда баштай бодувустуң Тывавыска ыңдыг быжыг корум-чурумну тургузуп алыылыңар деп, оратор чугаалаан. Ол ышкаш бистиң удуртукчуларывыс, коммунистер кабинеттеринге олурарынга өйлешкенин, күш-ажылчы коллективтерже, улустуң өөренип, чурттап турар черлеринче барбастаанын ыңгыры шүгүмчүлээн. Ол ышкаш кижизидилгеге улустуң чаагай чаңчылдарын калбаа-биле ажыглаарын, ол талазы-биле боду чон ортузунга лекцияларны номчуп чоруп турарын Т. Ч. Норбу дыңнаткан. Ол боду пенсияже унге-ле 10 чыл болган. Ынчалза-даа чон ортузунда тайылбыр ажылын уламчылавышаан. Ам удавас пединституттуң студентилеринге баар. Черле ынчаш еске күштер бистерни, партия организацияларын, удуртукчуларны мурнай бээрин ол сагыындырган. Айтыышкын берип ааш, ооң-биле хамык чүве шинтпирлеттинген деп бодап олурарывыс шын эвес. Ол талазы-биле партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ам-даа шудургу эвезин; ооң уламыдан таарымча чок күштериниң талазындан халдаашкынарга таваржып турарын сагындыртай. Эде тургустунушкунга чүү кылыр бис деэрзин ыяк билген турар ужурлуг бис. Ажылдаары бөгге-ле апарган. Эң ылаңгыя рынок үезинде чүү болурун дыка хөй кижилер билбейн турар; ону тайылбырлаар; өөредир херек. Бо талазы-биле тодаргай программа база чок.

Республикада хөй-нийти организациялар-биле ажылдаар улуг четпестерни Т. Ч. Норбу шүгүмчүлээн. Эң ылаңгыя «Мемориал» деп ниитилел амгы үеде өжээн негенчилериниң бөлүү апарган. Ооң удуртукчуларының бирээзи М. Б. Достак-оол-биле чугаалажыр, түңнел үндүрер херек.

Республикада хоочуннар чөвүлели хөй талалыг ажылды кылып турарын оратор түңнелинде дыңнаткан.

Республиканың профэвилел чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, референдум эртирер талазы-биле Төп соңгулла комиссиязының даргазы **Ч. С. Монгуш** саналынга референдумга белеткелди экижидерипче чыылганнарның кичээнгейин'утландырган. Ылаңгыя ажылчы чонуң ортузунга пропаганда ажылын күштелдирерин чугулага көрген. Телефон харылзаазының багай болуп турарын ол шүгүмчүлээш, ону кыска хуусаада экижидерип эш Чоксумдан негээн.

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң ошкү кадарчызы **О. Ш. Сат** сөс алгаш, референдумну эрттирери-биле холбашкан айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң хүүда бодалдарын илереткен. ССР Эвилелин чарар дээн бодалдарны чамдыктар илерелип турарынга ол чөптүү-биле удурланган. Чаңгыс эптиг, бүдүн-бүрүн Совет Эвилели дээш ол бадылаашкынын бээрин аазаан. Тываның коммунистери шак ындыг бодалдыг дээрзинге бүзүреп турарын илереткен. Б. Н. Ельцинниң соолгу үеде чорудуп турар политиказынга шыңгыызы-биле ол удурланган, РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдыргаш, Б. Н. Ельцинни ажылындан халаарының чугулазын саналдаан. Ол ышкаш РСФСР-ниң парламентизи дыка хөй чугула шинтпирлерни хүлээп ап турар-даа болза, оларның күүселдезинче сагыш салбайн турарындан саазын кырында артып турарын шүгүмчүлээн.

СЭКП-ниң ээлчег чок съездизин чыылдырарының эргежок болу бертенин кадарчы саналынга чугаалаан. Аңаа партияның Программазының, Уставының дугайында база партияның амгы үеде ээлчеглиг сорулгаларын тодаргайлап чугаалажыр. М. С. Горбачев ажылын сураткан, ынчангаш ону Чиңгине секретары албан-хүлээлгезинден хостаар, Президент албанынга бүгү күштү мөөнүзээр арганы бээрин чугулага ол көрген.

Республиканың комсомолчулары болгаш аныяктары чурттаа база республикада болуушкуннар дугайында билин чавыс болуп турарын комсомолдуң республика комитединиң нйити секретары **С. Д. Монгуш** саналынга айыткаш, ону экижидерде чүүү кылырын чугаалаан. Комсомолда ажылдап турар коммунистерниң саны соолгу үеде эвээжээн, оларның санын көвүдедиринче сагыш салырын партия организацияларындан дилээн. Аныяктар-биле ажылды үндезини-биле экижидериниң айтырыгларынга ол доктаап, бир деминг хөделип турган, ону шинтпирлээрин ол чугаалаан.

Эш **Г. Ч. Ширшин** чугаазынга каттышкан пленумга саналы берген эштер партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының ажыл-чорудулгазында четпестерни, чедир ыңдыынмайн турар чүүлдерни чоттүү-биле шүгүмчүлээнин хүлээп алган. ынчангаш оларны эдер дээш практиктиг хемчеглерни боттандырарын айыткан. Хамыктың мурнунда партияның ат-алдарын, ролюн бедидерінче утланган дээштиг ажылды чорудар. Партия организацияларын дидимибиле хөделип ажылдаарынче кыйгырган. Ылаңгыя партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш болдунар-ла дээштиг хемчеглерни алыр. СЭКП Төп Комитеди ажылын сураткан, тодаргай салган сорулга чок ажылдап турар деп саналы берген эштер шүгүмчүлеп турарынга ол каттышкан. Бо талазыбиле моон мурнунда партия Төп Комитединиң Пленумнарынга берген саналдарынга ол дугайында чугаалап турганын сагындырган. Идеология, националдолгаш өске-даа айтырыгларда четпестер барын илереткен, ыңдыг-даа болза ында кылдынган чүүлдер эвээш болуп турар. Эш Г. Ч. Ширшин чугаазынга аныяктар-биле ажылды үндезини-биле экижидериниң айтырыгларынга доктааган. Бирги ээлчегде оларга партияның политиктиг салдарын чедирери эргежок чугула деп көргөн. Кижилерге чүве чугаалаарда херек кырында амыдыралда бар ыңыны ажыы-биле илередири ажыктыг болуруун ол демделээн.

АКТИВ-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Кызыл районнуң девискаринде соңгулда округтарындан соңгуткан Тыва АССР-ниң улус депутаттары —Тыва АССР-ниң Агропүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы К. Ш. Ялагов, «Шын» солуунуң редактору В. Ф. Чадамба, «Каа-Хем» мехколонказында прораб В. И. Соломонов, Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчылары А. И. Семенов, Э. Х. Ооржак, «Кок-Тей» совхозтуң директору Е. В. Горилый олар районнуң партия, совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый организларының активи-биле партия райкомунуң хуралдаар залында ужураткан.

Депутат бүрүзү соңгуткан округунда кандыг ажылдарны чорудуп турарының дугайында кыска отчеттарын берген. Ылаңгыя социал-экономиктиг хөгжүлдениң планныг опаалдаларын, соңгукчуларның чагыттарын күүседир дээш ап турар хемчеглерниң доктааган. Ол ышкаш корум-чурумну камгалаар, ажылчы чонну чугула хереглелдиң барааннары-биле хандырар, оларның амыдырал хандырылгазын экижидер талазы-биле чүү кылып турарын депутаттар чугаалаанывар.

Ужуражылганың киржикчилери депутаттарның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан хөй санныг айтырыгларны салган.

Тыва АССР-ниң улус депутаттары-биле ажык чугаа болза ажылдың бир чаа хевири болуп турар. Ол депутаттарның ажыл-чорудулгазын, ээ-харыысалгазын бедидеринге, бот-боттарының арга-дужулгазын солчуруңга дузалаан, ынчангаш мындыг хемчеглерни моон соңгаар чорудары ажыктыг деп санаан.

(Бистиң корр.).

БҮРҮН ХАНДЫРГАН

«Шекпээр» совхозтуң хойжулары Кодан-оол Ооржак, Партизан Монгуш, Зоя Монгуш, Лейтенант Серен-Доржу, Аянгты салбырда Надын-оол Монгуш, Болат Монгуш оларның коданнарында хөй хураганнар немелиг.

Салбырлар база дирекция, мал ажылының тускай эртемнилери ыыштаглаашкынче чогуур кичээнгейин салып, почтаны, автомагазинни үргүлүү чедирип, тускай хеп, сүт, база сакманчылар-биле бүрүн хандырган.

Багыт-оол БАЙКАРА,
Барыын-Хемчик район.

Көдээ тудугларда

АЖЫЛЫВЫС ХӨНҮВЕСТЭЭН

«Шагаан-Арыг тудуг» комбинаттың тудугжулары эрткен чылдың плановый опаалдаларын күүсетпейн берген. Чаа. 1991 чылды баштайгы ийи айы адаккелды. Ынчалза-даа бистиң ажылывыста ыңдыг-да ноң чүгүр оскерилген түве чок. Бо эрткен айда коргузуктерниве эрткен чылдарның бо чезибиле деңнээрге харыы-даа күүлеп бадыы келген.

Эрткен чылын 11 объектини тудуп, ажыдазга кип-рер турган, түгле 3-тү дужаадывыс. Чаңдыктарын чогуур үезинде дужаан ыдавайн барганывыстан ореширвис 3 миллион рубльчеде берген. 14 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын чедир кылбайн бардывыс. Ук объектилер чогуур үезинде түге дужаатынмайн барганы? Комбинат ыңдыг улуг өре-ыңнере канчап онаажы бергенин? Бо айтырыглар чайгаар-даа тургустунуп келир. Мында бир кол чыдагаан —тудугга ажылдаар ажылчын күш чедишпейн турарында. Эрткен чылын план ёзугаар 738 кижини ажылга күлээп алып турган, түгле 329 ажылчын хүлээп алдывыс. Мастерлер, прорабтар база чедишпее.

Комбинаттың материал-техниктиг хандырылгазы кошкак. Ол ышкаш комбинаттың удуртукчуларының, инженер-техниктиг ажылдакчыларының база албан хаакчыларының чаңгыс черге үр ажылдавайн, үргүлүү солчуп келгени база бир чылдагаан боон турар. Бир чыл дургузунда 4 удуртукчу, 28 инженер-техниктиг ажылдакчы солуннуг. Үр чылда ажылдап келген арга-дужулгазы улуг тудугжулар алыр акша-шалыны эвээш боорга ажылдаын үнүп чоруур боор-дур. Тудугларның хөй кезии төлевилел ёзугаар туттунмайн, үрей кылдыынын турарындан алыр акша-төгерик эвээш. Үрей кылдынган ажылдарны кап кылыгга, ооң төлевирге база эвээш.

Комбинаттың капитал тудуг килдизи, участок начальниктери, прораб, мастерлер борта улуг рольдуг болуур ужурлуг. Олар чогуур үезинде төлевилел ёзугаар тудуг кылырын айтып бербейн, тудугнуң шыырын хынавайн турарындан үрей ыылышкыннар боон турар. Тудугжуларның бир муңгараар, холу салдынар, ажылдан үнер-кирер чоруу ыңда. Бедик иергежилдиг тудугжу кадрлар-биле четче хандыртынмаан бис. Оске черлерден кадрлар чалаарга олар бистиң ыңдавазывыс негелде тургузар боор-дур. Чижээ, чаагайжыты туттунган чурттарга бажыннары тывылбас хөвөр барааннар, машина садыы алырынга дүрген дузалаңар, уруглар садигиите уругларын тургузуп берииер дээн чижектиг негелделер тургузар-дыр. Бо айтырыгны тудуг комбинады чавскаан канчап шинтпирлеттерил?

Бисте тургустунуп келген берге байдалды өөренип көргеш, бедик иергежилдиг дашчылар, шеверлекчилер ыызаңчылар, бетонщиктер, крановщиктер болгаш оскедаа иергежилдиг ажылчыннар белеткээр төптү март айда комбинаттың бодунга ажылдар деп турар бис. Ам дээрезинде «Тыва тудуг» каттыжыышкынынга ажыттынган 10 дутаар учлишче биле керээ чаргаш, авто крановщиктерни, суургалыг краннар башкарар кижилерни өөредип эгелеливис. Ам ында 13 кижини өөредип тур бис.

Эрткен чылдың декабрьдан эгелеп бистиң шеверлекчилеривистиң иергежилии белидерил-биле өөредип эгелеливис. Оларны ажыык специалист Алдын-кыс Дарый өөредип турар. Тудугга ажылдаар кадрлар белетеер аазыр дээш профессионал-техниктиг учлишчелер-биле ыыжыт харылзаалы тудуг эгелей берген бис. Бисте ам-даа 300 ажылчынаар негеттинип турар. Проработ, мастерлер база херек. Цемент заводунуң тудугунга ажылдаар тускай иергежилдиг кадрлар база-ла негеттинип турар.

Бичe тудуг будурулгелерин ажыдарын планнап тур бис. Участок начальниктери Виктор Шырыкмык, Валерий Куулар, Сарыг-оол Сат боттарының удуртуп турар коллективтери-биле хүрээ эрттиводи. Бичe тудуг будурулгелерин тургускаш, ажылдаарын олар шинтпирлээр.

Шагаан-Арыгның чаа тудугларынга кээп ажыллаарынче республиканың аныяктарын чаладым.

Чечек-оол КӨК-ООЛ,
«Шагаан-Арыг тудуг» комбинадының директорунуң кадрлар болгаш сонгал айтырыглар талазы-биле оралакчызы.

ПАРТИЯНЫҢ АКША-ХӨРЕҢГИЛЕРИН КАМНАЛГАЛЫГ ЧАРЫГДААР

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң херектер эргелекчизи В. И. ГЛУЩЕНКОВТУҢ илеткелиниң допчулалы

Республиканың партия организациязының эрткен чылын бюджеди 6329 муң рубль болганын, ооң иштинде 5263 муң рубльди СЭКП ТК дотация кылдыр бергенин илеткелчи демделеп, санхоо херектериниң байдалын тодаргай айыткан. Кежигүн дадывырының киргенинден болгаш будүрүлге-ажыл-агый чорудулгазындан бодунуң орулгалары шупту 1 миллион 65,5 муң рубль болган.

Партбюджеттиң орулгаларынга болгаш чарыгдалдарынга, ону тургузар талазы-биле чамдык таарымча чок болуушкуннарга илеткелчи ооң ыңай доктааган. Кежигүн дадывырларын чогуур үезинде чедир төлевес, чамдык партия эге организациялары коммунистерниң кежигүн дадывырларын үстүнде турар партия организацияларынче шилчидериниң ойталаар таварылгалар сөөлгу үеде көвүдеп турар.

СЭКП-ниң болгаш партияның республика организациязының бюджеттери чурттуң экономиказында болдунуп турар чорудулгалардан хоорулчак эвес дээрзи билдингир. Ынчангаш бо чылдың бюджединиң орулга болгаш чарыгдал көргүзүглерин тодаргайлап санаарда, ону барымдаалап көрген. Акша-хөреңгилерин эң-не камналгалыг чарыгдаарын хандырар шынар талазы-биле чаа арганы ажылаарының негелделерин үндезин болдурган. Ооң-биле чергелештир. 1991 чылдың бюджеди партияның республика организациязының амгы күштүг структуразын, парторганизацияларның хостаттырган секретарьларының, хамыктың мурнунда сояхозтарда секретарьларның, бар штат единицаларын хевээр артырар арганы берип, организакчы болгаш масса-политиктиг ажылды, парлалга ажыл-чорудулгазын эргежок чугула акша-хөреңгилер-биле хандырары көрдүнүп турар.

Ынчалзажок бүгү-ле үүлдерге камналганы кылыры негеттинип турар деп, илеткелчи демделеп. Партияның республика организациязының бюджеди бо чылын лыка кызырлыр. 1990 чылда бюджет бир миллион 65,5 муң рубль болганын демделээн болгай мен. ынчаарга баш бурунгаар санап көргенин ёзугаар алырга, ол 844,3 муң рубльден ашпас болур. Партияның республика организациязының бо чылын чарыгдалдары ниитизи-биле беш миллион 206,3 муң рубль хемчээлдиг кылдыр көрдүнүп турар, ооң иштинде дөрт миллион 352 муң рубль СЭКП ТК-ның бюджединден дотация-дыр деп, ол демделээн.

Бо чылдың партбюджединиң акша-хөреңгилери канчаар ажыглаттынар дугайында пленумнуң киржикчилеринге илеткелчи тодаргай тайылбырлаан. Чылда көрдүнген акша-хөреңгилерниң арбын кезиин — 2,2 миллион рубльди азы 43 хуузун партия организарын, а ол ышкаш Политиктиг чырыдыышкын бажының база партархивинче хандырарынче ууландырары көрдүнүп турар. Ол акша-хөреңгилериң барык 75 хуузун партия хооркомунуң, райкомнарының хереглелдеринче ууландырар. Партбюджеттиң 38,7 хуузу партия организарының ажылдакчыларының ажыл төлевиринге кирер.

Партийжи пропагандага чарыгдалдар 136,4 муң рубль болур. Ол дээрге эрткен чылдаазыдан 36,4 муң рубль эвээш. Партия эге организацияларының хереглелдерин хандырарынга эвээш акша-хөреңгилерни чарыгдаары планнаттынган. Чылда кирип болгу дег кежигүн дадывырларының 50 хуузу ол сорулгаларга ажыглаттынар. Партия организацияларының хостаттырган секретарьларының күш-ажыл төлевиринге 350,1 муң рубльди, ооң иштинде СЭКП ТК-ның бюджединден акшаландырыышкыннарны ыңкусели-биле 270 муң рубльди чарыгдаар.

Партия бюджединиң акша-хөреңгизиниң чамдыызы республика парторганизациязының тудут программазын боттандырарынче баар, ону бо чылын партияның район комитеттеринiң саналдары-биле бадылап тургускан. Эң ылаңгыя чурталга бажыннары тударынга бо чылын СЭКП ТК-ның бюджединден 479 муң рубль капитал салыышкынын үндүрүп бээрин көрген. Ол дээрге эрткен чылда турган дөрттөл 38 хуу-бооп турар. Ооң иштинде республиканың районнарынга партия ажылдакчылары чурттаар кылдыр 2-2 квартиралыг үш бажың тударынга 429 муң рубльди (тудут-монтаж ажылдарының аартаарының коэффициентизи 1,6 турда) үндүрүп берген.

Солун саазыны, полиграфияның база почтаның ачылдузазы ийи катаптан хөй катап аартааны-биле холбаштыр республиканың «Шын» биле «Тувинская правда» солуннарын парлап үндүреринге СЭКП ТК-ның бюджединден акшаландырыышкын эрткен чылын 470,3 муң рубль турганындан бо чылын 948,4 муң рубль чедир өзер. Республиканың бо солуннарын парлап үндүрериң, ооң кады тургузукчулары партияның рескому-биле чергелештир республиканың Дээди Советиниң Төвүлели болуп-даа турар болза, долузу-биле партбюджеттиң акша-хөреңгизи-биле акшаландырар. Моон соңгаар ол солуннарны ооң тургузукчулары шупту дешe үлүгхуузун киирип, акшаларарары шын боор деп бодаалын илеткелчи илереткен. Республиканың партия организациязының бюджеди алаан нарын байдалда туруп турар.

Бот-акшаланыышкынче шилчириниче белеткелди дарый эгелээри эргежок чугула апарганын илеткелге демделээн. Ынчангаш ол чорук болза бүдүрүлге-ажыл-агый чорудулгазын партия организациялары калбартыры эргежок чугула деп сорулганы салып турар. Ону акша болгаш материалдыг курлавырларны камнаар, партияның эт-хөреңгизин чогумалыгыл ажылааарынын база ажыл-чорудулганың чаа хевирлерин шинээдип алыр талазы-биле программа кылдыр көөр херек. Бо талазы-биле чамдык ажылдарны чорудуп эгелээн.

Республиканың партия организациязының бюджединиң төлевилелин партия рескомунуң бюрозу бо чылын орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 5206,3 муң рубль СЭКП ТК-ның бюджединден дотация-биле 4,362 муң рубль кылдыр бадылаан. Ону пленумнуң кежигүннери база деткээн. Ам херектиң ужуру түл дээрге, партияның акша-хөреңгилерин ажыктыг болгаш чоттүг ажыглаары, сан-хөө чурумун быжыглаары, камналга чурумун күштелдирери болур.

ТУРГУСТУНГАН БАЙДАЛДЫ БАРЫМДААЛАП

• Кызыл хоорай Советиниң дөртку сессиязы •

Аңаа «Чаагайжыдылга-91», «Чурттаар орансава» рыногу», «Хөй-нийти транспортунга чоруурунуң тариви», «Хоорайга садыгны организастаары» дээш оске-даа айтырыгларны чугаалажып көргеш.

Бүгү чуртта рынок харылзааларынче шилчилге ажыл-агыйларда, үлетпүр будүрүлгелериңде киди түлүк чоруп турары-биле холбаштыр, хоорайның пассажирлер автотранспорт будүрүлгелериниң ажыл-чорудулгазының хевири база өскерилген. Мурнунда түгле ук будүрүлге хоорай маршруттарын автобустар-биле хандырып, ооң үнген орулганың бажын боду билир турган болза, ам байдал бир янзы.

Үениң тевин-биле чаа биче будүрүлге —коммерция-ажыглал албан чери январь 1-деп ажылдап эгелээн.

Ук чер чонунуң будүрүлгелер, организациялар, албан черлериниң автотранспорт талазы-биле хереглелдерин, чагыгларын өөренип көөр: хоорай иштинге, чоогунда маршруттарга хүнде чеже автобус хереглеттинип турарының дугайында чагыгны ПАТБ-ге киирер: көдээ ажыл-агый сезоннарының база оске-даа улуг хемчээлдиг ажыл-иш үезинде организациялар-га, будүрүлгелерге ажыл-агыйларга эргежок чугула автотранспортту үндүрүп бээринин талазы-биле керээни ПАТБ-биле чарар. Автобустарның арыг-шевер байдалын, пассажирлер аргыыштыраринын дүрүмнерин чолаачыларның тажык чок сагыырын, автобустарның чурум ёзугаар шимчээшкинин контрольдаар. Кудумчуун, оруктуң кырында шыырлаары үзүптер болза чүү болуруу-дур? Мурнукузу ышкаш Тыва аңгы чурт болур. Эвилелден үнер болза, чүү апаарыл? Ол дугайын бодаар херек.

Даразында Т. Ч. Норбу аныяктар-биле ажылче улуг кичээнгейин салырын кыйгырган. Оларның чамдыктарында таарымчалыг эвес күштериң чалгыы база дээпкен.

Партияның Кызыл хооркомунуң бирги секретарының Москвага корум-чурумну тударынга сибирьжилер дузалажылыкар деп кыйгырынга харыылаан, хамыктың мурнунда баштай бодувустуң Тывавыска ыңдыг быжыг корум-чурумну тургузуп алыылыңар деп, оратор чугаалаан. Ол ышкаш бистиң удуртукчуларывыс, коммунистер кабинеттеринге олурарынга өйлешкенин, күш-ажылчы коллективтерже, улустуң өөренип, чурттап турар черлеринче барбастаанын ыңгыры шүгүмчүлээн. Ол ышкаш кижизидилгеге улустуң чаагай чаңчылдарын калбаа-биле ажыглаарын, ол талазы-биле боду чон ортузунга лекцияларны номчуп чоруп турарын Т. Ч. Норбу дыңнаткан. Ол боду пенсияже унге-ле 10 чыл болган. Ынчалза-даа чон ортузунда тайылбыр ажылын уламчылавышаан. Ам удавас пединституттуң студентилеринге баар. Черле ынчаш еске күштер бистерни, партия организарын, удуртукчуларны мурнай бээрин ол сагыындырган. Айтыышкын берип ааш, ооң-биле хамык чүве шинтпирлеттинген деп бодап олурарывыс шын эвес. Ол талазы-биле партия рескомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин ам-даа шудургу эвезин; ооң уламыдан таарымча чок күштериниң талазындан халдаашкынарга таваржып турарын сагындыртай. Эде тургустунушкунга чүү кылыр бис деэрзин ыяк билген турар ужурлуг бис. Ажылдаары бөгге-ле апарган. Эң ылаңгыя рынок үезинде чүү болурун дыка хөй кижилер билбейн турар; ону тайылбырлаар; өөредир херек. Бо талазы-биле тодаргай программа база чок.

Республикада хөй-нийти организациялар-биле ажылдаар улуг четпестерни Т. Ч. Норбу шүгүмчүлээн. Эң ылаңгыя «Мемориал» деп ниитилел амгы үеде өжээн негенчилериниң бөлүү апарган. Ооң удуртукчуларының бирээзи М. Б. Достак-оол-биле чугаалажыр, түңнел үндүрер херек.

Республикада хоочуннар чөвүлели хөй талалыг ажылды кылып турарын оратор түңнелинде дыңнаткан.

Республиканың профэвилел чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, референдум эртирер талазы-биле Төп соңгулла комиссиязының даргазы **Ч. С. Монгуш** саналынга референдумга белеткелди экижидерипче чыылганнарның кичээнгейин'утландырган. Ылаңгыя ажылчы чонуң ортузунга пропаганда ажылын күштелдирерин чугулага көрген. Телефон харылзаазының багай болуп турарын ол шүгүмчүлээш, ону кыска хуусаада экижидерип эш Чоксумдан негээн.

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң ошкү кадарчызы **О. Ш. Сат** сөс алгаш, референдумну эрттирери-биле холбашкан айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң хүүда бодалдарын илереткен. ССР Эвилелин чарар дээн бодалдарны чамдыктар илерелип турарынга ол чөптүү-биле удурланган. Чаңгыс эптиг, бүдүн-бүрүн Совет Эвилели дээш ол бадылаашкынын бээрин аазаан. Тываның коммунистери шак ындыг бодалдыг дээрзинге бүзүреп турарын илереткен. Б. Н. Ельцинниң соолгу үеде чорудуп турар политиказынга шыңгыызы-биле ол удурланган, РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизин чыылдыргаш, Б. Н. Ельцинни ажылындан халаарының чугулазын саналдаан. Ол ышкаш РСФСР-ниң парламентизи дыка хөй чугула шинтпирлерни хүлээп ап турар-даа болза, оларның күүселдезинче сагыш салбайн турарындан саазын кырында артып турарын шүгүмчүлээн.

СЭКП-ниң ээлчег чок съездизин чыылдырарының эргежок болу бертенин кадарчы саналынга чугаалаан. Аңаа партияның Программазының, Уставының дугайында база партияның амгы үеде ээлчеглиг сорулгаларын тодаргайлап чугаалажыр. М. С. Горбачев ажылын сураткан, ынчангаш ону Чиңгине секретары албан-хүлээлгезинден хостаар, Президент албанынга бүгү күштү мөөнүзээр арганы бээрин чугулага ол көрген.

Республиканың комсомолчулары болгаш аныяктары чурттаа база республикада болуушкуннар дугайында билин чавыс болуп турарын комсомолдуң республика комитединиң нйити секретары **С. Д. Монгуш** саналынга айыткаш, ону экижидерде чүү кылырын чугаалаан. Комсомолда ажылдап турар коммунистерниң саны соолгу үеде эвээжээн, оларның санын көвүдедиринче сагыш салырын партия организацияларындан дилээн. Аныяктар-биле ажылды үндезини-биле экижидериниң айтырыгларынга ол доктаап, бир деминг хөделип турган, ону шинтпирлээрин ол чугаалаан.

Эш **Г. Ч. Ширшин** чугаазынга каттышкан пленумга саналы берген эштер партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының ажыл-чорудулгазында четпестерни, чедир ыңдыынмайн турар чүүлдерни чоттүү-биле шүгүмчүлээнин хүлээп алган. ынчангаш оларны эдер дээш практиктиг хемчеглерни боттандырарын айыткан. Хамыктың мурнунда партияның ат-алдарын, ролюн бедидерінче утланган дээштиг ажылды чорудар. Партия организацияларын дидимибиле хөделип ажылдаарынче кыйгырган. Ылаңгыя партия организацияларының дайынчы арга-шинээзин, коммунистерниң башкарыкчы ролюн бедидер дээш болдунар-ла дээштиг хемчеглерни алыр. СЭКП Төп Комитеди ажылын сураткан, тодаргай салган сорулга чок ажылдап турар деп саналы берген эштер шүгүмчүлеп турарынга ол каттышкан. Бо талазыбиле моон мурнунда партия Төп Комитединиң Пленумнарынга берген саналдарынга ол дугайында чугаалап турганын сагындырган. Идеология, националдолгаш өске-даа айтырыгларда четпестер барын илереткен, ыңдыг-даа болза ында кылдынган чүүлдер эвээш болуп турар. Эш Г. Ч. Ширшин чугаазынга аныяктар-биле ажылды үндезини-биле экижидериниң айтырыгларынга доктааган. Бирги ээлчегде оларга партияның политиктиг салдарын чедирери эргежок чугула деп көргөн. Кижилерге чүве чугаалаарда херек кырында амыдыралда бар ыңыны ажыы-биле илередири ажыктыг болуруун ол демделээн.

Эш **Г. Ч. Ширшин** түңнел

ОЛ-ЛА КОНЧУГ

●Басняга сылдааш●

Кудумчулап базып ор мен,
Куу эмик эдип келдя,
Оон улай ол бо чүктен
Он шаа ыттар болдунуштуу.
Кылаштааргa көнгүс хоржок,
Кызыг-чайжок көжээ дег мен.
Соомга кээр, мурнумга баар.
Чоогумда чагы дег мен.

Кым-бир кижи частырыгны
Кыла каапса, чамдык улус,
Дүжүүт кештиг ыттар ышкаш,
Түрүде бээр, ол-ла кончуг.
Өөлет ЧИҢМИТ.

ЧИГЗИНИГ

Чаңгыс катап хоорайлаан,
Чараш кыска дужа бертеш,
Чүге ле ийик, шак ол кыска
Чүрекпейни алзывыттым.
Оруствар-даа, тывалаар-даа,
Оон ында таакпылаар-даа,
Бичии бичии ишкилээр-даа,
Билбезин чок уруг болду.
«Кайгалзымаар урут-биле
Кады чурттай бээримге,
Бодуя кандыг болур мен»
деп
Бодал мени чигзиндирди.
Сергей ШААЛЫ.

ЧЫЧААННЫҢ ХОМУДАЛЫ

«Чамдык ажыл-агыйлар эдилевес, сезонунуг аймал сеспе хову, шөлдерге октап. тар». (Солуидан).

Ээлерин каггандан бээр
Үш-даа чылдың нүүрүк көрдүм.
Эрткен-дүшкен «найгал эрлер»
Үптеп-тонап каапгылар.
Хайыралыг чүрээм болган —
Каминап чораан моторумну
Чалгаа-шүшпеп бир-ле кижи
Чазарлаштың октапкан де.
Ээ көрүүр кижи-даа чок,
Элег-түрег көре бердим.

«Металлоломга дужаардыр» деп,
Менче улус тураларлаа.
Моторну мээ чүрек кылза,
Бо-ла дораан совхозумга
Дерип-бузум тогулгуже
Тергиин кызып ажылдаар мен.
Даргаларым утпас кылдыр
Дарый барып сөгдөнерем:
Аарыг мени «эмнеп» алыр.
Ажылчын эш тыптыр чадап.
Сарыг-оол КУУЛАР.

ХОПЧУЛАР

Кылбасмаанның,
Билбесмаанның
Кылыр-тудар ажылы чок.
Хөнек долу шайын ижип,
Хөөрежип ора хүнзээр...
«Ал... ович, Сал... овна»
Аңаа..., маңаа чорааннар-дыр.
Ындыг эвес олар черле
Ынакшыжа бергеннер боор...
...Дүрбүжектиң күлэн көрдүм
Дүндүйүп-ле калган чорду.
Карактары тулуп көк де
Канчап шыдап орар дээр сен.
...Мээң ашаам көзерлээштиң
Беш чүс акша эккеп берди.
Курорттаарда амырадым,
Куруг кача кээр мен, эжим.
Ранса ХОВАЛЫГ.

ЧУГАА

— Рынокче кирген соонда,
Ырмаан сынар, ыым кээр-дир:
Ажы-төлге конфета чок,
Аъш-чем өртээ улгаткан-дыр.
— Ынчаарга ам хөделзиңзе,
Ийи даклыр яштен кыпза:
Инек малдан, өшкү, хойдан
Ийи-бирлеп естүрзүңзе?
— Кылыр ажыл көвей болза,
Кадыым кошкак, хоржок боор мен.
Катым ашак, күдээм сутлар
Кыскайлар аан, коштаныр мен.
Маргылдааны бир-ле кижи
Баштак-биле ыынчаар чарган:
Ажыл-ишке кежээ кижи
Аштавас-даа, суксавас-даа.
Сарыг-оол ХЕРТЕК.

ЫТ

Холегеде көк ыт чыдыр.
Хөөкүйүнүң кээргенчиин,
Хөт-хөт кылдыр ээре бербес,
Көрүп чыдар, кызырбас-даа...
Эрте бертеш, хая көрдүм;
Эжеи-ле бо, демги ыдым
Байгы турган күжү-биле
Маңнап кел чор — былдай дүштүм.
Чыткан хойлар тургуспас дээн
Чымаарарарган чамдык улус
Балдырымдан ыынчаар апса,
Багай-дыр деп бодап кагдым.
Кертик-оол ОРТУНАЙ.

ШААШКАК

шоодуг болгаш дузаашкын

ИДЕПКЕЙЛИГ КИЖИ

● Шоодуг ●

Мен дээрге кедергей-ле идепкейлиг кижи мен. Та чүге ындыг болган кижи мен? Бодум бөзин билбестир мен. Аңаа-ла идепкейлиг — ол-ла. Ханымда-даа боору чадавас. Ада-нем идеология ажылдакчылары чораан улус болгай.

Хурал-суглаа суг чарлап каан болза, чаңгыс черге олуртунмас апаар. Диилээр дээн анчы-ла мен. Ал-ла сагыжым — хурал эгелээр шакта, хурал болур өрээлде. Ол өрээлге чеде берген туварымны бодум бөзин билбейн баргылаар мен. А бир эвес билип каан болзумза, стол, сандайны чыскаай салып, өрээлди хуралга белеткеп каапгар мен. Шынап! Мээң ындыг чаячылымны өөренип, ажылдап чораан чөрлеримге дыка бедик үнелээр. Ам-даа үнелевишаан хевээр. Школадан тура доктаамал даалгаларым бирээзи хурал болур өрээлди белеткээри апаран. Хуралларны белеткээринге идепкейлиг киришкеним дээш мактал бижик-биле бир катап бирле коллективке паңнаттым-даа. Таптаашкын үезии хевээр турган чүве болза, орден, медаль-биле-даа паңнатсымза хөөнү кижи мен. Эде тургустунуушкун үезинде-даа ол идегелимни оскунмайн чордум. Чүге дээрге чогум-на ыынчан хуралдар улам көвүдээн. Эде тургустунуушкун бүтпээн-даа үеде демги идегелим оскунмаан мен. Кайы-даа шагда хурал болбайн баар эвес. Албан-на хуралдаар апаар. Ыынчангаш кол-ла чүве — идепкейин оскунмазы.

Кончуг идепкей чок кижи мээң кадайым болган-дыр ийин. Та чүге ындыг болган кижи? Билбес-тир мен. Аңаа-ла идепкей чок кижидир — ол-ла. Ханында боору чадавас. Ада-иезии мал-чыннар болгай. Хурал-суглаа болган черден ырак-ла чоруккаазы көзер. Бажынче каккан инек-биле домей-ле.

Идепкейлиг болуп көр деп кадайымны сүрган шаг болдум. «Идепкейниң мээзэ хөрээ чүл? Ажылымны ак сеткилдиг кылып чоруур кижи мен» — дээш, мээң чүгаамны дүжүнге бөзин каапас. Оон ол чаңыл таптаашкын үезинде шыдажып чордум. А демги ол эде тургустунуушкун эгелей бергенде, ыыны херек, шыдажыр артам чок апартан. «Идепкейжип көрем — деп негеп эгелээн мен. — Сеи хөөкүй хамаанчок, чазак бажында улуг даргалардан эгелээш, бүгү чүрт эде тургустунуп турар чүве-дир». «Идепкейниң мензэ хөрээ чүл? Таптаашкын-даа, эде тургустунуушкун-даа үезинде ажылымны ак сеткилдиг кылып чоруур кижи мен» — дээш, көнгүс тоовас. Доя доорбаш ышкаш эде шимчевес, эде тургустунмас кадайның мензэ хөрээ чүү боор деп бодап, оон-биле чарлыр-чирлири-даа бир кезек када сагыжымга кирип турду. Ажы-төл кончуг. ыынчангаш кадайым-биле чарлырынга чедир эде тургустунуп ыыдавадым.

Сөөлгү үеде хурал-суглааларга даргалар эде тургустунуушкун бүтпээн деп ажыы-биле чугаалап турар апарганнар. Ону дыынчан алгаш, кадайым менче удур шаап халдаар болу берген. Идепкей деп сөс эдеримгеле: «Идепкей-идепкей деп алгаш, чүнү кылыпкан сен?» дээш, кырымга-ла келир. Ыынчангаш идепкейлиг боорун оон дорту-биле негевес апарган мен. Идепкей чок кижини канчаар боор оны, идер-кагар эвес.

Таптаашкын-даа, эде тургустунуушкун-даа үези эртти. Ам та кандыг үе кээр чүве. Кээр болза — келгей-ле. Кандыг-даа үе! Өскелер ыыпкаш мунгараң-деңгереп, тура-соруум оскунмас мен. Белеп кайын ажыпар мен. Кайы-даа шагда идепкейлиг кижилер херек-ле болгай. Ажылын ак сеткилдиг кылып чоруур кижилер базала херек. Кадайым-даа тоовас-ла боор. Идепкей чок оозу-ла кончуг.

Шавгыр-оол СУВАҢ.

ЧЫТЧЫ

Бир катап арагам талоннарын ап алгаш, садыгга чеде бээримге, шоолуг кижи чок, шөлзөнін кончуг. Баартак артында турган элээн улгады берген херээжен садыгжының чанынга дужааштыр чеде бергеш:

— Арага бар бе? Чугула хереглеп чор мен — деп чугаалаш, талоннарымны сунду.

Садыгжы менче хөө дег кара карактарын чүгүртүлеңнедир көргүлээш:

— Арага чок-тур! Келген араганы төндүр садыкан бис — деп доңгун-дошкуну кончуг харылаш, талоннарымны бөзин түтпады-даа.

— Бертең чаа киирген арага канчап төне бээр болду, чонга четчир, өйлүг-чижектиг арага ыйнаан.

— Өйлүг-чижектиг-даа болза, төне бергени ол-ладыр.

— Мээң бо талоннарымның арагазы канчап барганыл ыынчаш?

Садыгжы-биле ыынчаар маргыжып турувуста, бежен хар ажа дүжүп чоруур, чолдаксымаан кижи кирип келгеш, ыкай-бээр шыпыраңнадыр көрүп туруп-туруп: «Арагазының» деп чугаалай каапкаш, шүжүледир чыдыргы тур он.

Мен ашакты элээп элдепсинип, бо-даа четпессимээр кижи ышкаш-тыр деп бодавышаан, садыгжыже көрүндүм. Элдеп чүве, садыгжының аймаарай бергең арыншырайы улам кыза берген чугаалады:

— Арага садыы болганда арагазыг болбайн канчаар.

Чытчы кижи баартакты дургаар ыткылаштыр чыдыыргап, чыдыыргап:

— Мында арага чыды чыттаглыл турар чүве-дир, бүзүревес болзумарза, бакылап көрүңер — деп баартак адаанче шыгаай көрүп алган тур он.

Садыгжыны көөрүмге ыт көрген моортай ышкаш бажының дүктери адыя берген чытчы кижиже халыыр чыгыы: — Чүнү авыяастап, чыдыыргап чоруп турар ашак сен. Моон үнү! — деп кышкырып-ла үндү. Садыгжының чүге-ле хей черге ашакка хорадап турары ол? Канчап бидир, чытчы кижи чүвениң шынын чугаалап турары-даа магатчок. Ыынчалза-даа мен чытчыга эпчоксунуп, аңаа эки-ле бүзүревейн:

— Культура чогуңарны. Олбо чүве чыдыыргап, кылаштап турган херээжер чүү боор. Чараш эвес чүве-дир. Соксап көрүңер, акым — деп чөвүн чугаладым.

Чытчы кижи мээң чугаамны бичии-даа хаайынга какпайн, харын садыгла турган улусче көрүп алган:

— Кай, мензэ бүзүревейн турарыңар ол бе? Баартак адаанда ам-даа арага чыттаглып тур ышкажыл. Меге дээр болзумарза, көрүп көрүңер даан — диди.

Садыгда турган улустар бирде чытчы кижиже, бирде садыгжыже көрүп алган тур бис. Садыгжы бо удаада кылынга шыдашпайн барды ышкаш:

— Арын-нүүр чок нүгүлчү ашак-тыр сен! Моон дораан үнүп чор! — дээш, ашакты көкпеңнедир үндүр иде берди. Турган улустуң арадынган узунзумаар кижи:

— Адыр-адыр, садыгжы, кижилерни кайы хамаанчок садыгдан үндүр идерге кайын таажыр. Чүү-даа чүвени эп-чөп-биле кылыр болгай. Бо турган чытчы кижиниң шын-мегезин көрзе чүл? Көөр-дүр.

Садыгжы бар-ла шаа-биле удурланып үндү.

— Чүү дээш мени хынаар силер. Меня чүгле тускай документилиг кижилер хынаар чүве. А силерним мени хынаар бичии-даа эргемер чок — деп хедерленгеш турупту.

Көк чүве. Узунзумаар кижи костюмунуң карманындан кызыл өөнүг документини садыгжыже сунду. Садыгжы ону көрүпкеш, ол-ла черинге моорай бер часты. Арыншырайы куу тос дег, карактары аларакайныл, ыыттаар харык чок апарган хире. Садыг иштинде бичии-даа ыыттаар кижи чок.

Узун кижи эргезин ажыттап, хынап кирипкеп. Элээп болганда ол баартак адаандан арагазыг стаканны, чартының ижкип каан шилде водканы база он шил водкалы уштуп эккелгаш, баартак кырынга салып каапп, чиктин кончуг көрүп тур он.

«Чүдээн аа! Бужар-ла арып-нүүр чок садыгжы-дыр. Ийе, сөөлгү үеде садыгларда янзы-бүрү барааннарның ховартап турарын ажыттап, чонга өй-чижектиг кээп турар барааннарны ийи-чаңгыс хоптак-чилби садыгжыдар чажырып, бодунга шиигээдип ап турарды чажыт эвесле болгай. Шак ындыгларның бирээзи бо турган ышкажыл» деп иштимде бодап турумда, мени бир кижи шеле тыртып тур. Хая көрүп кээримге, узун кижи ак саазын тудуп алган:

— Адынар сала каапгынар, хамаатты — диди.

Саазынны алгаш, номчуп танывырымга, садыгжының чажырган барааннарын бирден-бирээ чокка даазылап бижээн акт болду.

Сөөлүнде кээп кижилерден сонуургап көөрүмге узун кижи болза суурда ажылчын контрольдуң даргазы Уштулаң деп кижи болган. Чытчы кижи дээрге суурнуң сураглыг чытчы кижизи болган. Артында оон адын улус-чону чытчы Чыдым деп адаар чорду.

Делгер САЛЧАК.
Тес-Хем район.

«НАДЕЖДА» — ЧАА СОЛУН

Чоокта чаа бистиң редакцияга Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тывада баштаар черииниң даргазы С. Ч. Юша неделя санында үнер «Надежда» деп солуннуң дугайында медээни экелгеш, солунга парлаарын дилээп. Ук солуунну Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиң тургузуп турар. Ол А-3 хемчээлдиг, 16 арынныг («Неделя» деп солун ышкаш) болур.

«Надежда» деп солуннуң бир чылда өртээ — 13 рубль, чартык чылда — 6 рубль 50 коп., үш айда — 3,25, бир айда — 1 рубль 10 копеек. Чагыдар индексиниң дугаары 50239. «Надежда» солуннуу кайы-даа харылзаа салбырынга чагыдып ап болур.

Солуннуу чагыдып алырынга чер-чер Советтери, күш-ажылчы коллективтер, бүдүүлге, албан черлери, кооперативтер база ол ышкаш инвалидтерниң чоок кижилери дузалажып, оон чартык өртээн азы бүдүн өртээн төлежири күзенчиг. «Надежда» солуннуу чагыдып алынар! Ол чуртта инвалидтериниң айтырыгларын чыыдар.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 8.00 Инновация. Маркетинг. Түшпел. 9.15 Мультфильмнер. 9.45 «Кижи болгаш хоойлу». 11.00 М. Меерович. Концерт. 11.15 «...16 харга чедир болгаш оон удуг назы». 12.00 Медээлер. 12.15 Е. Образцованың концерти. 13.25 — 14.15 «Шүлүкчү база дайын». 15.00 Инновация. Маркетинг. Түшпел. 15.15 «Амы-тыдан артык дигиг». Уран-чечен фильм. 10-гу фильм. 16.10 РСФСР-ниң алдарлыг артизи Н. Рожковтуң концерти. 16.35 Мультфильм. 16.50 Аваң, ачам база мен. Уруг ийи харлапкан. 17.20 «Чемпионнар-биле кады». 17.35 «Сонгаже бакылаары». 18.30 Медээлер. 18.45 Контакт-форум. 19.15 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 19.30 «Сагыш-сеткил сактыышкыннары». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 00.25 Чапсар. 01.00 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 01.20 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганини». Уран-чечен фильм. 4-ку сериязы. 02.30 — 03.15 «Селиверстов чурукчу».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимпастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. К. Г. Паустовский. «Мещерск талазы». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.40 Бисти долгандыр хүрээлел. 1 класс. Шупту мергежилдер херек. 10.55 Эруддиттерге шепелде мергежилгилер. 12.05 «Хеpөзөеннер клуву». Ураң-чечен фильм. 1-2 сериялары. 14.30 «Арал — маңаа сагыш човаашкыным». 15.00 — 15.45 Калмык ССР-ниң Күрүнениң ыры болгаш танцы ансамбли. 17.00 Мультфильм. 17.10 К. Воробьев. «Салым-чолу, номнары».

КЫЗЫЛДАН

18.35 Урутларга фильм. 18.45 Медээлер. 18.50 Медээлер. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Совет Армия болгаш Шериг-Далай флодуның хүнүнге тураскаатkан дамчыдылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.15 Телефильм. 20.45 Бүгүдеге спорт. 21.00 «Үе». 21.45 РСФСР-ниң Дээди Соведиинин сессиязында. 23.15 — 02.30 «Хере туруптаалыңар».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 «Онзагай кежээ». 18.55 Биатлон. Делегей чемпионады. 15 км. Херээженнер. 19.40— 20.00 Россияның парламент медээчизи.

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курс комбинадының чолаачылар курузун доосканының дугайында Валентин Эрес-оолович Ондарта 1990 чылдың февраль 26-да тывыскан АД № 00069932 херечилелдиң читкени-биле ону күш чок деп санаар.

ЭРТЕМ КИЛДИЗИ

Зоология, ботаника, геоботаника талазы-биле тускай эртемнит улуг болгаш бичe эртем ажылдакчыларын «Азас» заповедник эртем килдизиниге чалап турар. Ол амылга киреринң күзээннер дээди эртемниг болгаш 2-3 чыл ажыл стажтыг болур ужурлуг. Билдириишкин киреринiң хуусаазы — чарлалды парлаан хүнден соктаар 1 ай.

Заповедниктиң адреси: Тоожу район, Тоора-Хем суур. Зеленая кудумчузу, бажың № 14, телефоннары 2-12-99, 2-14-64.

ОРНАП ТУРАР

«Альтскоп» кооператив техниктиг байдалы эки «ЗИЛ-130» автокранны, «Беларусь» экскаваторну «КамАЗ» автомашинаның кандыг-даа хевиринге орнап турар.

Тайылбыр алырда: Кызыл хоорайның Полевая кудумчузунуң № 26 бажыңынга келир.

БАЙЫРЛАЛДА

Хол-биле аргыыр, даараныр ураң-шевер херээженнер байырлалыга киржиринi Кызыл хоорайның херээженнер чөвүлели чалап турар. Байырлал бо чылдың март 2-де Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга 14 шакта эгелээр. Байырлалды Делегейниң херээженнер хүнүнге тураскаадыр.

Даараныр болгаш аргыыр кижилер байырлалга киржип болур. Аңаа холбаштыр таймылбырны, сүмелерни Чырыдыышкын бажыңында херээженнер өрээлинден ап болур, шагы — хүн бүрүде 14-тен 16 шакка чедир.

Оргкомитет.

ХҮНДҮЛҮГ ЭШТЕР!

Совет Армиянып болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнүнге тураскаатkан хөй-нинтиниң байырлал кежээзинге келирин Кызыл хооркүүском чалап тур. Байырлал кежээзи 1991 чылдың февраль 22-де кежээкиниң 18 шакта Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эгелээр.

Оргкомитет.

ӨӨРЕНИП АЛЫНАР

Орус болгаш тыва дылдарны төлевирлиг ооредир курстар 1991 чылдың март 11-де Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажылдап эгелээр. Ол курстарга өөренирин күзээн кижилер март 7-ге чедир № 9 кабинетке кээп бүрүткедирин дилеп турар.

Тайылбыр алыр телефону 3-46-47.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Стальные руки» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыындылы» 9.00, 12.00, «Граждане Вселенной» 10.30, 13.30 «Патриот» (АКШ) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Волшебная лампа Аладдина» 14.20, «Достигая невозможного» 16.20, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 14.00, 16.30 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Семь тоин долларов» 17.30, 19.00 шактарда.

БЕШ МЕГЕЛИГ

Дыштанныр хүн чүве. Найысыладыр «Детский мир» садыынга узун оочурга кыстына бердим. Кижи деп чүвенин хөйү ол садыгның бичии шолунге сыңар ужурдаа чок. Ында-мында оочур былаашкат алгыткан херээженнериниң ыыт-шимээнинге ужу-бажым-даа аарып калган. «Шыдажывыт, кижилерден дора эвес, шыдажыр» дээш, бир базым чылып алдым.

Ынчап турувуста, бир аныяк чарашсымаар херээжен кижи кирип келгеш, карактары-биле оочурда турган кижилерни чүгүртү көре каапкаш, оочуру мырыкай чоокшулап, бажында келген аныяк эрни чанында-ла барды. Чоогунда турган орус херээжен ону эскерип каап: «Силер оочур чок кирбекер, оочурлап ап көрүпер» деп диледи. А оозу тургап: «Чүге оочур чок деп бодап тур силер, бо мээң өөм ээзи-дир» дээш, дүштедаа чок эр кижи-биле мырыкай кожа турупкан.

Ол аныяк эр та эпчоксунганы ол, та ыяды бергени ол, арны кызып, сүрээдеп чоруй чоптээрежип кагды, а оочурда турган кижилер ыыт чок барды. Ол өде халыыр аныяк херээжен кончуг кажар, оптуг кижи-дир деэрзин эскерип каапп, садыгдан үнүп орда: «Дыка-ла кажар улус-тур силер, але, ыынчаар мегелеп база билир» дээримге, менче кылчаш кылдыр көргеш: «Чурттап билир херек, кижи беш мегелиг, алды аргалыг чоруур чоор» дээш, хертеңнедир базып ыңай болду.

ЫЯТТЫРЫП КААН

Кудумчу автобузунга чоруп ор мен. Мээң бичии-ле мурнумда сандайда бир семиссимээр херээжен кижи олур. Тоорук казып, бажыңында дег таваары кончуг олур.

Оон бир автобус доктаар черден кеезк аныяк оолдар шуужуп кирди. Чоруп-ла олурган бис, канчангаш-ла мурнумче коруптеримге, болук оолдарның бирээзи демги тоорук казып орган хамааты херээженнин оң талакы карманынче холун суп киирди-ле.

Ол херээжен билип каапкан хевирлиг, ол оолдуң арнынче чиге көрүп келгеш: «Үжээриңерге-даа, ында чүүдаа чок, оон кедерээр болзуңза, шагдаа черинге дужаал бээр мен» дээш, дүштедаа чок олур. А ол аныяк оол ыяткаш, артыкы төлче будуу бурт диди. Өөдежок кармап сорун шак ыынчаар ыяттырып каглы. Ол ам кеээн эвеспе. «Ол боор корем, кулугурну, ыяттырып каапты» деп чугааланыр. Шаанга дээр каттырып чораан, бажыңымга чедип келдим.

АРЫН-НҮҮРҮҢ КАЙЫЛ?

Куш уялыг, кижи чурттуг. Ойлеп-ойлеп Сүт-Хөл суурумче чаныксай бээр кижи мен. Биледимде бижип каан олудумга олуруп алгаш, кирген кижилерни көрүп каап олур мен. Автобус халып унериңге белен турда, хенертен бир оол кире халып келгеш:

— 14 дугаар олутта ким олуруп алды? Ол мээң биледим-дир. көнгүс чаа, бо вокзалга чидирип алдым, шынын чугаалавар — деп, дилей аарак чугаалады. Ыяттаар кижи-даа чок, оон мырыкай дүжүмда олутта олурган аныяк уруг багайтыр «канчаар чоор» деп кагды. Шагдаа биле чолаачы ол биледиң чидирген оолду үндүр иткеп. «ында бар, шаптыктава» деп каапп, оон чугаазын херекке-даа албас.

— Чүге үндүр иде бердиңер, ол кижиниң дыңнамар даан, шынын-даа чугаалап турар чадавас. 14 дугаар олутта уругну база айтырып көрүңер даан — деп, чугаага кирипттим. Мен бодаварымга, ол оолдуң чугаазы шын болгу дег.

Кижи чүүү-даа чидирипттер, а тып алган кижилер оңу олча-ажык бодап ала тыртып аарлар кайы көвей дээрзин шупту билир бис. Харын-даа ол оол билединде олудуңун дугаарындан бээр сактып алганы чаяан болган-дыр. Аныктар араазында чүгле оолдар эвес, а херээжен уруглар бо оолдуң сөглээни: «Арыг-шынчы кыс арын-нүүрүн кайыл, сээн?» дээни ышкаш чаржынчыглар база чоруур-дур.

Зоя КЫЗЫЛ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

Эскериглер

«СЕГИРЖИП АЛЫР БИС БЕ ЧЕ!»
«ӨРШЭЭ, ХАЙЫРАКАН!»
Өндар ОХЕМЧИКТИҢ фотоэтюду.

Мануил СЕМЕНОВ.

«КРОКОДИЛ» ДУЗАЛААН

Телефон кыңгырааң.

— Бо «Крокодил» редакциязы бе?

— Ийе.

— Менде хомудал бар ийин. Бистиң кухнявыста раковинаның суу агып тур. Ол дутайында фельетондан бижип көрүңер.

— А силер бажың эргелелиниң слесарын кыйгыртып алырын оралдажып көрдүңер бе?

— Чок, келдиртпедивис.

— Ындыг болза ону келдиртип телефоннап көрүңер.

— «Крокодил» редакциязы бе?

— Ийе.

— Кухняда раковина дээш база-ла мен долгап тур мен.

— Слесарь кижи силерге чорду бе?

— Чорду. Ийет, харын кайгамчык-ла эки болду: оон сут акпастаан. Слесарь дутайында чугаа дыка-ла ажыктыг болду, ол кайгамчык-тыр...

ЧУРУКЧУНУҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

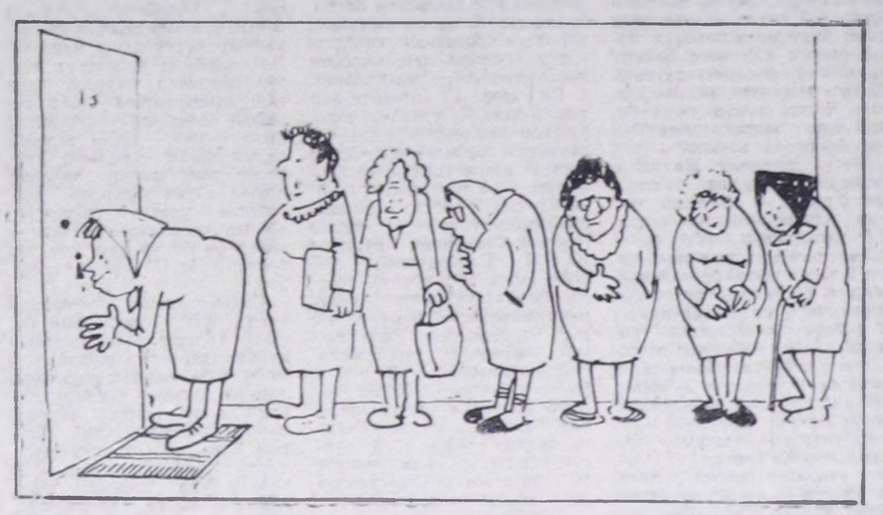

«Сөс чокка» Геннадий МАКАРОВТУҢ чураан чуруу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-34, ● орадакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26; ● харыысалгалыг секретары — 3-34-92; ● орадакчылары — 3-45-93 Киллистер ● партийн-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ● Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл агый — 3-41-16; ● культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ● чагаа киллизи — 3-39-03; ● очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ● солун келбейн барганда — 2-32-75; ● бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер
Чыыда 260 кутал үнеп Хемчээли 2 парлалга амазы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының керектериинiң талазы-биле күрүне комитединiң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 59.

Индекс 54241.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 23 суббота № 36 (14536)

Сазар ортээ 10 көп. (Чагыдар ортээ 6 көп.).

Совет Армиязының болгаш Шерниг-Далай Флодунуң 73 чыл оюн-биле холбаштыр ССРЭ-ниң камгалал министри Совет Эвилелиниң Маршалы Д. Язов дужаал үндүрген. Социалистиг Ада-чурттуң идегелдиг камгалакчыларынга, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, бүгү совет улуска хынг байырны ол чедирген.

Армия болгаш Флот болза Совет күрүнениң айыл-чок чоруунуң, чаңгыс эвилиниң болгаш быжыг күчүзүнүң моон соңгаар-даа идегелдиг магадылалы болур дээрзинге бүзүрелди ССРЭ-ниң камгалал министри илергейлээн.

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

ТАМЫЖЕ БАДЫП БАР ЧЫДЫР БИС

1949 чылда, дайын төнгенден бээр 4-ле чыл болганда, шеригге баргаш, Совет Эвилелиниң хоорайларында бараан-сарааның, аъш-чемниң элбээн утпас-тыр мен ийин.

Ам канчап барган чүвел бо, бүгү чон кайгап тур, кымның буруузул? Барык чартык чүс чыл хире үеле дайын-даа болбады, биске. Чүгле сөөлгү беш ажыг чылда мынчап бардывыс. Барык 2 чыл иштинде төнчү чок хураладып, хөй-ле доктаалдар, чарлыктар, хоойлулар хүлээп ап тур бис. Оон-биле чергелептир чурттуң иштинде хан тогүшкүнүүр, айыылдыг хөделиишкиннер эттинер хамаанчок, дорайтап тур.

Бистиң амгы удуртулгавыс экономиканың кудулаанын чазактың мооң мурнунда удуртулгазынче чая каар хөөнер бар. Оон аңгыда нациялар аразында харылзаалардың баксыраанын база шаандакы чазактың удуртулгазынче чая каар бис. Чок, ынаар чая каар эргевис чок. Бистиң социалистиг улуг Ада-чуртувыс тамыже бадып чыдыр. Сөөлгү 1985-1990 чылдар М. С. Горбачевтуң чылдарыдыр.

Эде тургустунуушкунну төптүг деп санаар апаар, а ынчалза-даа чадажы бердивис, кижилериң холу салдына берген-дир. Улустуң шалыңын база пенсиязын чазак харын улгаттырып-ла турар, ол эки-дир. Ынчалза-даа аъш-чемниң, идик-хептиң, бараанналрың өртээ база улгадып келген болгаш ам-даа улгадыр хире. Рынокче шилчиирин чүү деп билип алырыл? Оон ужурун билбейн чоруур кижилер хөй. Рынокту ужур-утказын билбес кижи олче шилчиири берге. Ону ажылчын коллективтерге өөредири эргежок чүгүла деп санаар мен.

ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң улуг хуралдарынга чер дугайында хоойлуларын хүлээп алган болгай. Ону колхоз, совхозтардың шүүт-ла, хунаап алтар бис бе? Черни алган кижилер күрүнеге, ниити үүжевиске, колхоз, совхозтар ышкаш, хөй дүжүт, тараа берип шыдаар бе?

ССРЭ-ниң Президентизиниң чоокта чаа үндүрген Чарлыында ажык чок колхоз, совхозтарны тарадыр хире чүгаалап каан деп билдим, ол черле кайыыл боор! Черни хуу кижилерге садар, олар байыыр, мындыг бе? Арай шыдалы багай кижилер хөлечиктээр апаар хире-дир. Чазактың чарлыын ёзугаар черни хуу кижилерге берген дижик, ону кайыын алырыл, хостуг черни кайыын тывары, совхозтарның черни хунаап алыр апаар ышкажыл? Черни алган кижи тракторну, комбайнины садып алыр бе? Ону кижи бүгүдези садып ап шыдавас, түгле шыдалдыглар шыдаар. Өскелери оларга ажылдап бээр апаар ышкажыл? Ынчап баар болза, байлар биле кулдар тыптып кээр хире.

Бистиң соңгуп алганывыс ССРЭ-ниң-даа, РСФСР-ниңдаа үлүс депутаттары бо талазы-биле сессияга, съездигедаа чүве чүгаалап, санал бээр шаа чок улус болгай, олуруп-олуруп чедип кээр.

Тывага чер садыглажырынга мен дугайты удур мен. Ону совхозтар эдилезин, тараа, ногаа, картофель тарызын. Олар чонга хөй продукцияны бээрлер, түгле ажылды организастаар херек.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Дайының болгаш күш-ажылдың хоочуну.
Чадаана хоорай.

ИЕНИҢ ХОМУДАЛЫ

Бурунгу өгбелеримниң «оолдуг кижи ойзу сөглээр, кыстыг кижи кыйзы сөглээр» дээн мерген чагыын бо-ла сактып чоруур мен.

Ындыг турбуже, 5 чаш уругларымның чанында артып калып, ажыг-шүжүгге туттурган сеткил-хөөн демиргүжүктү туткаш, хөрээм өйген бодалдарны илередириниче ие мени албадаптыы.

Д. О. Ховалыг-биле аныяк назынывыста өг-бүлени туткаш, Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң төвү болур өскен-төрээн Баян-Тала суурувуска ха-торсл чонувус аразынга ажылдап, чурттап эгелээн бис. Аас-кежиктиг амыдыралывыстың ачызында ажы-төлүвүс-даа арбыдаан.

Бистиң ынак ачавыс кылган ажылынга, уругларынга, чонунга ынак кижи боол чорду. Ужурашкан, чугаалашкан кижилериңе каржы-хажагай эвес, аажы-чаңы оожум топтуг чораан. Ону танывазы кижилер хорадап сөглептердаа болза, ол черле аңаа удур чүве чугаалавас, эптиг-эзлек чаңы-биле оожуктуруп алырын суурувустуң чонудаа билир. Чогум-на оон ужурундан боор, ачавыс Д. О. Ховалыгны Баян-Тала кодээ Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга сонгаанының соонда, ол ажылынга чурттал-газының сөөлгү минуталарынга чедир ажылдаан.

Ачавыс хөөкүй кайын билир ийик, ынчан база кодээ Совет бажыңынга (17 шак үезинде) ажылдап олурда, кижи дүрзүзүн ышкыныпкан, арага ижип алган оол келгеш, дерзин, араатанзыы-биле ынак ачавыстың амы-тынынга четкен. Ол оолдуң ада-иезин-биле бистериниң ада-иелериве чаңгыс суурнуң кижилери болгаш аразында эдержип, чурттап-даа чордулар. Арагаже бажын сүккан ол амытан ону кайын билирил. Ийет, хоойлу ону хөй чылдар иштинде эдип-чазаар күш-ажыл колоннязынга херээн эрттирер кылдыр шиитккен.

Бистиң ачавыс чырык хүн байтыгай» чаш уругларын, эргим ынак эжи, мени кажан-даа көрбес. Ажыг-шүжүглүг ие меңээ чамдыкта чырык хүн белин каранғы апаар-дыр. Дүнелерде уйгу келбес. Бодал-ла, бодал...

Өөм иштн дириг чораан, ынай-бээр чоруй баарга, уругларым «Ачавыс кажан кээр ирги, кандыг кончуг читкен чоор, авай?» дижип туруп бээрлер. Ам оларының ыыт-шимээни читкен. Бир-бир бодаарымга, мени-даа кээргээн ышкаш, бир-бир бодаарга, кадыгланы-даа бергенер ышкаш. Ие кижини, чаш уругларны оскүссүредип каар ийи бүттүг араатаннар база чоруур-дур.

Ие кижи-дир мен. Ажыг-шүжүгүң көрүп, чаш ажыл-төлүмүң кызып-кылайып азырап чор мен. Аныяк оолдар, кыстар, арага ишпенер, ок-бижек түдүп алгаш, араатанзыл, кижилер амы-тынынга чеде бербекер! Ооваарның көрүүер! Мен ышкаш ие кижини, чаш ажы-төлдү оскүссүретпенер!

Валентина ХОВАЛЫГ.

Баян-Тала суур.

РСФСР-ниң Дээди Совединге, РСФСР-ниң улус депутаттарынга

ПОЛИТИКТИГ МЕДЕГЛЕЛ

Россияның улустарының күзел-чүткүдүн илергейлевишаан, РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизи РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазынга Борис Николаевич Ельцинни соңгуп алган. Ону амыдыралчы болгаш политиктиг дуржулгалыг, албан ёзузунуң эргижирээн структуралрынга удур дидим демисежип турар. Россияны кризистен үндүрериниң үндезини, күүсеттинип болур программазын боттандырып шыдаар кижи деп көрген. Ынчангаш дыка хөй российжилер, РСФСР-ниң улус депутаттары, оларның аразында бистер база Россияны катап тургузуп, ооң чонунуң толептиг мөзүзүн, экономиктиг болгаш политиктиг бот-догуннаашкынын катап тургузуп шыдаар кижи деп аңаа идегээн.

Ол идегелдер боттанмаан деп чугаалаар үе келген. Борис Николаевич Ельцинниң баштайгы депшилгелиг болгу дег ажыл-чорудулгазы чоорту авторитарлыг, удур туржуушкуннуг, иштики болгаш даштыкы политиканың айтырыгларын чүгле чааскаан шиитпирлээринче чүткүлдүг, конститусчу органнарның хоойлуларын болгаш саналдарын херекке албас чоруктарже улам шилчип бар чыдар апарган. Ниитилелди чаңгыс демниг болдурарынга деткимче көргүзөрин ол аазап турган хирезинде парламентини-даа, республиканы-даа политиктиг күштериң кадыг-дошкун удур туржуушкунунга чедирген.

Экономиктиг политика айтырыгларынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының туружу эң-не турум эвес болгаш бот-боттарынга удурланышкак. Амгы кризистиң өзүп турар байдалдарында ол чогумчалыг шиитпирлерден чайлаарын, ооң үүргезин төпче, өске республикаларже чуул каарын оралдажып, ооң-биле экономикага ужур-дүрүм чок чорукту болгаш сандараашкынны күштелдирип турар. Бо таварылгада чедип алдынган дугуржулгаларны, бодунуң чазааның, РСФСР-ниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң саналдарын херекке албайн турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының Прибалтикага кылган медеглелин болгаш аңаа ат салган кереэлерин янзы-бүрү кылдыр үнелеп турар. Депутат корпузунуң дыка улуг кезээ ооң туружун чаңгыс талалыг, дески эвес, Борис Николаевич Ельцинниң түгле бодунуң хуу күзелин илергейлеп турар деп көрүп турар. Дыка хөй кижилерге кыжаныышкын кылдыр хүлээп алдынып турар Россия шеригн тургузар дээн сорулгазының дугайында ооң медеглели улуг дүвүрелди болдурган. Ол бүтүү политиктиг хөделиишкиннер РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш ооң Президиумуу-биле дугуржулга чокта кылдынганын бүгү харыысалга-биле медеглеп тур бис. Эвилел керээзинге хамаарыштыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының медеглели болгаш кылып турар ажылы база-ла ындыг кара туразындагы болгаш ужур-утка чок түүл болуп турар. РСФСР-ниң улус депутаттарының II Съездизиниң илергейлээн күзелчүткүлүн тоомчага албайн барып, ооң-биле түгле Эвилелди эвес, харын-даа Россия Федерациязын база сандарадып турар дээрзин Борис Николаевич Ельцин эскерер хөөнү чок.

РСФСР-ниң улус депутаттары Россияның хамаатылары РСФСР-ниң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазынга таарышпайн турары чөптүт. Бистиң хүлээп алган хоойлуларывыс болгаш доктаалдарывыс долузу-биле ажылдавайн турар. Россия Федерациязының девискээрлеринге социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдал дорайтап турар. Байдал ындыг турда, хөй санныг аазаашкыннар бердинип турар а оларның күүселдези магадылаттынмаан.

Алдагдалдарның болгаш частырыгларның хөй болуп турар чылдагааны чүл дээрге РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы бодунуң каш санныг чоок кижилеринге. РСФСР-ниң Дээди Соведи-биле сүмелешпейн база чөпшээрел албайн тургузуп алганы чергелешкек структуралрга даянырынче чүткүп турары. Штат, саң-хөө сагылга-чуруму, күрүне органнарының харылаар айтырыглары, ажыл-чорудулганың хоойлуга дүүштүр тургускан чуруму хажыттынып турар. Ол бүтүү түүлдер ажылды дедир организастап, Россия парламентизиниң ат-алдарын кудуладыр, алдагдалдыг шиитпирлер үндүреринге болгаш албан-дужаал соора ажыглаар чоруктарга чедирип турар. Мындыг үүле депутат корпузунуң алдар-адын аажок кудуладыр.

Эш хуу чугаа кылыр дээн орлдажышкыннар-даа улус депутаттарының Съездизинге, РСФСР-ниң Дээди Совединиң индиринден шүгүмчүлелдер-даа дуза болбаан. Бисти дыңнаар хөөн чок РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазын шын орукче киирер дээш бүгү аргаларны ажыглаш, чадашкаш, бо Медеглелди кылыр үүжүрга таварыштывыс.

Чоокта чаа-ла РСФСР-ниң Дээди Совединге чаа, чидир политиктиг чөрүлдээ тургустунуп келди. Россияның депутат корпузунда ат-алдарын болгаш деткимчезин дүртен оскунмушаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы кара туразы-биле, хөй санныг хажыдыышкыннар-биле томуйлап алганы Россия референдумунга даянып деп орлдажышкынны кылган. Республиканың чонун эвлчеллиг политиктиг кампанняже, удур туржуушкунче болгаш эрге-чагырга дээш демиселдиң чаа эвлчээнче кинр тырта даргазы В. ИСАКОВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы С. ГОРЯЧЕВА.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы Б. ИСАЕВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Национадлар Совединиң палата даргазы Р. АБДУЛАТИПОВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң палата даргазының оралакчызы А. ВЕШНЯКОВ.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Национадлар Совединиң палата даргазының оралакчызы В. СЫРОВАТКО.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы. 1991 чылдың февраль 21.

РОССИЯ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ «КАРА ЧЕТВЕРИГИ»

Россияның Дээди Совединиң сессиязынга февраль 21-деги дег ындыг хүн турун көрбээн. «Кара четверг» — шак ынчалдыр ол хүннү бодунуң чугаазынга улус депутады С. Н. Бабурин чеченчидип адаан.

Советтер бажыңының эжиниң аксынга эртенденне хөй бөлүк кижилерниң доскуулдай чыскаалыпканы шыңгыы удур туржуушкуннуң байдалын херечилей берген. Чыскаалганнар ийи бөлүкке чарылган. Бир бөлүк Б. Н. Ельцинниң болгаш И. С. Силаевтиң чазааның халажырын негээн. Өскези — Б. Н. Ельцинниң политиказын деткээн. Ындыг байдал пленарлыг хурал эгелээн залче база шилчип киргеи.

Бир дугаарында чүве чугаалаары-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы С. П. Горячевага сес берген. Ол РСФСР-ниң Дээди Совединге болгаш улус депутатарынга политиктиг медеглелди номчаан. Ол документиге РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы, палаталарның — Национадлар Совединиң болгаш Республика Совединиң даргалары болгаш даргаларының оралакчылары ат салган.

Медеглелде мындыг одурулгар база бар: «Экономиктиг политика айтырыгларынга РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының туружу эң-не турум эвес болгаш бот-боттарынга удурланышкак. Амгы кризистиң өзүп турар байдалдарында ол чогумчалыг шиитпирлерден чайлаарын, ооң үүргезин төпче, оске республикаларже чуул каарын оралдажып, ооң-биле экономикага ужур-дүрүм чок чорукту болгаш сандараашкынны күштелдирип турар. Бо таварылгада чедип алдынган дугуржулгаларны, бодунуң чазааның, РСФСР-ниң Федерация чөвүлелиниң кежигүннериниң саналдарын херекке албайн турар».

Хүн чурумунуң айтырыын чугаалажып эгелей бээрге, С. П. Горячева референдум дугайында айтырыгже катап эглип кээрин саналдаан. Айтырыгларны тургусканында санал-оналл алганының түннелдеринге хажыдыышкыннарны тургузуп болур тодаргай эвес чүүлдерниң барын тускай комиссия тодараткан деп, ол дыынаткан. Ооң бодап турары-биле алырга, ооң аңгыда Россия референдумун эрттирериңге чөпшээрелин берген депутаттарның адын салганының шынныын хынаары аргежок чугула.

Херектиң ужуру чүл дээрге Россияның девискээрлеринге РСФСР-ниң референдумунуң оске-даа текстери тыптып келген. Дээди Совединиң Президиумунга чер-черден деткиишкин илереткен телеграммалар кээп турар. Ынчаллажок телеграмма бүрүзүнде ат салган-даа болза, оларның чүнү деткип турары билдинмес.

Хуралга даргалаан Р. И. Хасбулатов ооң мурнунда шагда-ла бадылаттынган Россия референдумунуң текизинге эдилге киирерин саналдаан: түгле 2-ги пунктуну — РСФСР-ниң Президентизиниң дутайында пунктуну арттырарын саналдаан. Ооң чугаалааны-биле «Россия күрүнези буступ дүжүп эгелээн, бис силерниң-биле кады ол буступ дүжүүшкүнүү даргалап орар-дыр бис».

Республиканың чаңгыс эвиниң дугайында айтырыг талазы-биле Россияның бүгү улустарынга эвес, а түгле славяннарга кыйгырыг кылган депутат В. А. Югинниң чугаазы дыка хөй депутаттарның кайгап хараадаашкынын болдурган.

— Мен Югинни билбейн тур мен — деп, Якутиядан депутат З. А. Корнилова чугаалаан. — Бир эвес бис Дээди Советке безин автономия дугайында чаржынчыг чугаа үндүрүп, ооң кадында славян улустар дээш туруптар болзувусса, бис, автономнуг республикаларның толээлекчилери, бо залдан үнүп чоруур апаар-дыр бис.

Депутаттарның чугааларынга референдумдан бирги айтырыгны ап каары, түге дээрге ол хөй национадлыг күрүнениң эрге-ажыктарынга база нацияларның бот-догуннаар эргезинге дээп турар-дыр деп бодал илеретинген.

Политиктиг медеглел талазы-биле кончуг изиг санал-оналл солчуушкыны болган. Чамдык кижилер ол документини деткивээн. Оларның чугааларынга харылавышаан, С. П. Горячева мынча дээн: «Мен бөгүн бо индирже бодумнуң арын-нүүрүмнү удуртулга болдурган үндүм. Кажан силер мени соңгуп турукарда, мен ындыг болурун аазаан мен. Борис Николаевичиге дузалаарывыска бүгү аргаларын херегледим. Бөгүнде мен бистиң туруштарывыс башкаланган деп санап, ол дугайын дорту-биле чугаалап тур мен. Ынчаарга мээн туружум Президиумнуң өске кежигүннеринии-биле дүжүп турарынга өөрүп тур мен».

Политиктиг медеглелди дыынадыг кылдыр хүлээп алган.

Сессияга РСФСР-ниң 272 улус депутады улус депутатарының ээлчег чок Съездизин чыылдырарын, аңаа РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының отчёдун дыынаарын негээнин чарлаан. Съездини чыылдырар хүнүн чугаалажып көөрүн шиитпирлээн.

Улус депутаттары В. И. Зарубин, А. Е. Васильковский, Ю. М. Воронин, Б. В. Тарасов болгаш өскелер-даа Съездини дарый — март 4-тен соңгаарлатпайн эрттирерин саналдаан. Түге дээрге эрге-чагырга кризистиг байдалда, соңгаарладыр арга чок деп, олар медеглээн.

Съездиниң хуусаазының дугайын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң доп-дораан эрттирген хуралынга база дугуржүп чалашкан. Ат салган бадылаашкынга саналдарның кайызыда база эртпээн. Ынчангаш бүгү бөлүктер, идей-политиктиг агымнар база фракциялар боттарының аразында дугуржүп турган. Съездиниң хуусаазын доктаадыр.

Четвергте кежээки хуралга «РСФСР-ниң чурттакчы чонун ажыл-биле хандырарының болгаш хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Хоойлу төлевилелдин баштайгы номчаашл, сайгарып чугаалашкан.

(СЭТА).

192 ХУРАГАН ӨЛГЕН. БУРУУЛУГЛАР—МАЛ ЭМЧИЛЕРИ

Түгле ийи кодандан шак ол хире хөй хураган өлген. Чылдагааны? Тес-Хем районуң мал эмнелгезиниң эмчилери биле «Чодураа» совхозтуң мал эмчизи Макар Тумат олар болуу-биле ийи аалга — Чумур-Ой деп черде аныяктар Герасим Коданмай, Мерген Лодай-оол, Амур Оолак, Роман Болат-оол база Ак-Кожагарда Василий Максимович Биче-оолдуң аалынга келгеш, чаш хураганнарны тыртар база аас чигленер аарыгларга удур сыкырткан. Ынча хураган дораан олген. В. Биче-оол оон мал эмчилери чалаарга-даа (суур кирип) дуза катпаан. Оон хураганнары барып-барып улгады берген, декабрьда төрүттүнген.

Мындыг база болгулаардыр. А малчыннарның хомудалын чүге деңгээр боор! Үстүнде адаанывыс дөрт комсомолчу оолдар дыка-ла кызымак, өөрүшкүлүг ажылдап турган. Барып-барып мал эмчилериниң буруузу-биле ынча хураган чаңгыс-ла хүн хораарга, шынап-ла, ону чүнүн-биле тайылбырлаарыл? Оларның коданында 372 хоюнуң 236-зы төрүпкен турган.

Бо таварылга чаңгыс-ла хүн — январь 30-де болгандыр. Келген эмчилер бир хураганга 1 миллиграммны сыкыртыр ужурлуг тургаш, херек кырында 1 граммны сыкырткан. Моңу чүү дээр чүвел? Ажылга кайы хире хамаарылгалыг-дыр, түңнели бо ышкажыл! Мындыг таварылга турар чүве бе? Ол специалистер ам малчыннарның арның канчан көрүп, шыдажып турлар ирги? Кандыг-даа ажылга, кажан кеэде харыысалгалыг болуп ужурлуг. Азы адыгүзүн мал-ла дээш, ол эмчилер эрттирипкени ол бе? Айтырыглар-ла хөй.

Боттарының изиг күзелибиле мал ажылынга киргеш, кызымак ажылдап турган ооларга кайы хире каража болган-дыр. Оларның холу салдынган деп чүве билдингир.

Бо ийи таварылгадан аңгыда, «Чодураның» малчыннарында кыштаглаашкын-даа, хөй оолдаашкыныда организастыг эртип турар. Ол дугайын чоокта чаа аалдарны эргип кезип чораан, бүзүрел көрдүм. Кудук деп черде кыштагны база-ла аныяк ог-бүле — Херел-оол биле Билзет Даржаптар эзлеп турар. Оларның коданында 300 ажыг хой бар, а ийи чүс ажыы төрүүр. Амдыызында 112 хой төрээн, хураганнары менди. Сакманчылары — Херел-оолдуң ада-иези. Аныяктар түгле автомагазин келбезинге хомудап олурлар.

Харыысалга дугайында чугаа

Дараазында барган аалывыс Хатчыл-Тейде комсомолчу Байыр Сувандии. Бо ог-бүле төрүүр хойга үш чыл болган. Баштайгы чылында-ла 100 хойдан 87 хураганны камгалап алган. Бир дугаар төрүүр хойдан ындыг көргүзүг эки-дир. А ооң ада-иезин база-ла алдардыг малчыннар Максим Дондупович биле Өнер Чыргал-овна Сувандилер дагдыыкчылар болуп, оглу-кеминде дуза-лажып турар. Кайызыда 70 хар ашса-даа, оларның чиик, сергек деп чүвези магалыг, хураганнарны ыдып-тудуп турда эрестинп! оолдапкан. Хураганнары арай хорамчалыг боол турарын малчыннар тайылбырлады. Чүге дизе дүк чок, кызыл анай чүвелер төрүттүнер, канчаар-даа чылыглап турда, алдырбайн баар. Ынчалза-даа ийистээрп аажок хөй. Ынчангаш хораннарының орнун дутлаптар ирги бе деп, малчын түнеди.

Оруувус уламчылаашл, Анатолий биле Ирина Дүүрүнерниң аалынга келдивис. Төрүүр 300 ажыг хоюндан 232-ни төрүпкен, хураганнары менди. Ынчалза-даа чамдык хойлар чаш төлүн тоттурбайн турарын Ирина дүвүреп чугаалады. Ындыг хойларның хураганнарын сүткүрлеринге чагыштырып турар. Аныяктар ажылынга кызып-кылайып турары оон илдең. Ол коданга хураганнар эмзирер сүт, чымчак сиген эргежок чугула боол турары билдинди. Хойжуларның шак ындыг негелдезин совхоз директорунга чедирери-биле кодээ Советтиң даргазы Орус-оол Арапчор блокнодунга демдеглеп алды. А тус черниң малчыннарынга быжыглаан автомагазинниң ажылын доп-дораан «диргизерп» Чыргалаады кодээ Совединиң бо даргазындан дорту-биле хамааржыр.

Бригаданың турар чери — Кара-Шаттың оъду эки чорду. Бедик эвес даглар, тейлер аралаштыр ховулар малга магалыг таажыр. А коллективти кодээ ажыл-агый техникумун дооскан аныяк специалист Делгер-оол Эртине билдилиг удуртуп турарын малчыннар боттары база кодээ Советтиң даргазы-даа чугаалап турду.

Өөлет ЧИҢМИТ.

Тес-Хем район.

ЧҮТКҮЛДҮГ

Галина Сатовна Даржай — участок эмнелгезиниң улуг эмчизи. Ак сеткилдиг, кызымак, дыынаигыр шак бо эмчиниң дутайында чылыг сөстерни түгле арыт-үзүүжүлер эвес. Улуг-Хемниң Ак-Турут, Кызыл-Даг суурларының чону сеткилиниң хамыдыдан чугаалап турарлар.

Эмчи удуртуп турар коллективиниң негелделиг, бодунуң ажылынга эки үлегерн-биле аныяк ажылдакчыларның харысалгалыг, ажылынга чүткүлдүг чоруун чедип ап турар. Эмнелге коллективиниң мактаан сөстерни кижи бо-ла дыынаар.

БҮРБҮ ЯНЧАП.

ДЫҢНАДЫГ

ССРЭ референдумун эрттирер талазы-биле Тыва АССР-де Төп комиссия Соведтер бажыңында, № 306 өрээлде ажылдап турар:

Телефоннары 2-26-19, 2-12-67. Хоорайлар аразының дөрт телефону 33.

М. С. Горбачевтуң болгаш Дж. Буштуң телефон-биле чугаалашканы

Иракты даштыкы херектер министри Т. Азиз-биле ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң чугаалажыышкынналары доозулган дораан АКШ-тың президентизи Дж. Буш-биле совет удуртукчузунуң телефон дамчыштыр үргүлүвүлелдиг чугаалажыышкынналары болган.

(СЭТА).

УСПА-ХӨЛ ШЫНААЗЫ:

Амгы байдалы, даартагы салым-чолу

(Уламчызы. Эгези № 32 «Шында»).

Кижи болгаш бойдус — тудуш харылзаалыг, бот-боттарыга ханы хамаарылгалыг. Бойдустан кижи төредгетен, ооң ниитилели амыдыран-чурттаарынга ажыктыг эргежок чугула түүлдерни: тынар агаарны, ижер сугну, аъш-чемни, чылыгны ап турар. Ынчалза-даа бойдустуң курлавырлары эгээртиимес байлак-даа болза, кижи ону камнаалгалыг ажыглаваска, ол база кызыгаарлыг, хемчээлдиг болган төнүүлүг.

Ооң чижээн Успа-Хөлдүң шынаазындан көрүп болур. Мажаа хамаарыштыр улус депутаттарының Тес-Хем райкүүсков даргазы Карааол Лопсанович Лапчааның бодалы мындыг:

— Шынааны ажыглап турары аажок багай. 1972 чылдан бээр республиканың совхозтары барык шуптузу хыыргыыш кезип, мал чеми белеткеп турар. Ооң бээр-ле шынаа чыл санында хоозуралга таваржып келди. Бо үениң дургузунда чаңгыс-даа чаартылга көзүлбеди. Совхозтарның талазындан кандыг-даа беримчеги чок-тур. Үргедекчи, төтчеглекчи чорук үргүлүүлевишаан.

Ажылчыннарга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Чеден чылдарның эгезинде туткулаан бажыңнар эргижиреп үрелген, чамдыктары бустурунуң кырында келген. Чунар-бажың дугайында чугаа безин чорбайн турар.

Бойдуска хамаарылгавыс кончуг-ла каржы болуп турар-дыр ийин. Чыл чылыбиле чыглып келген демир-дес аймаа турлаг бүрүзүнде хорумналган. Ону аштап арыглаары кымның-даа сагыжынга кирбес, кымны-даа дүвүретпес. Кескеш, прессте алган сигенин чамдыкта ажаап четтикпейн, шөлге олчаан кааптар чижектер хөй. Ол пресстер чазын хар эрнирге, суг хөлбээнче дулдүне бээр. Ооң түнелинде келир чылын ол девискээрден хыыргыыш кескен улус бергелерге таваржып, падын бараар, хилинчектенир.

Совхозтар директорлары дугуружкаш, Ак-Чыраа, О. Шынаага ажылдап келгеннериң амыдырал хандырылгазын экижидер соруулгага дүүштүр акша-хөрөңгини салышкаш, чаа оран-сава, чунар-бажың, дерги садының тудуп, селтекчилерни, кывар-чаар материалдар үлезір кижилерни тускай шалыныыг кылдыр тургузуп, шупту үүвени чаңгыс черге моожнеп ап болдуруун аргазы бар турган.

Кандыг-даа таварылгада кады хөделиишкин черле херек, чүге дээрге республиканы мал чеми-биле хандырып шыдаар чаңгыс шынаазы ол ышкажыл. Ол девискээрниң бойдузу база кадыг шиирии. Ооң үжүрүнда демнежип ажылдаары ажыктыг. Шынаага чылдың дөрт эргээнде хадып турар. Чамдык кыжын шынаага халдып орган машиналарның радиатору шак донуп каар — ындыг соок. Тес-Хем район совхозтарның бүгү чагыгларын күүседир дээрге, техниктиг байдалы түгле боттарында мөлдүк-калдык өйлежир. Аңаа уе, акша, четчир санныг машина-техника, база, ажылчын күш, кадрлар негеттинер.

Хыыргыыш кезеринге совхозтар баш удур белеткенмес. Ажылчыннарын эң черге эккеп октапкаш, олчаан чинде бээр, оларже сагыш човавас эвлер бар. О. Шынаа суурдан эмчилер механизаторларга баарга, кайы-даа турлагда аптечка, эм-тан куруг болган. Экономика кадыыраан эм ортээ улгаткан-даа болза, маңаа кээрде белеткел четпезиниң бир чижээ бо-дур.

Успа-Хөл уну бойдустуң чайгаар хайырлааны кайгамчык чараш чурумалдыг байлак ораны-ла болгай. Ак куш элбек-ле турган. Суг куштары каракка көзүлдүрле ховартан кагды. Өөр-өөр ужуп чоруур өдүрек, кас, кара-дуруяа, ангыр куштар уя тудар чер чогунган хөл чоогунда кеспинип калган хыыргыыш, кулузуун аразында уяларын хозуп каапкан. Элик эвээжээш, харындаа чидип бар чыдар. Холге өөрленип оссун дээш салган ондатна шупту кырлып калган. Олардан та кайы хире орулганы алыр турган. Олар часкы чылыг хүнгерде сугдан чылбырын үнгеш, чылыг черге хыыргыыш, кулузун дестеринге догеленир. Оларны хыыргыыш кыргыкчылары каапкаларын салып турган, төндүр узуткан каапкан. Койгун, элик көзүлбестээн. Хөөкүй амытаннар көстүп кээрге-ле, машина-трактор-лар-биле дүне, хүндүс сүрүп тургаш, адып-боолап, чырыдып, дузактап төтчеглеп-ле турар. Ол хире узуткап турда байлак оран-на болгаш шыдаар. Ам көөрге чыраа, хыыргыыш, кулузуун аразында кызыл борүлер ийи-чангыс таваржыр. Чырааларны трактолар-биле сый бастырып каапкаар, чыжыргана үрээр чорук кавүдээн. Бичии-бичии холчүгештерниң суунче трактолардың төккен хлрлиг үс-чамы кирип, бойдусту хораанап турар.

Хыыргыыш, кулузуунуң чыл санында кайы хамаанчок узуткап, үргедекчи бүүбиле ажыглап турарындан холчүгештер кадып, тулаа, хөрзүн сутган качыгдап, шаг-шинээ төнген оргулааш боду харыксырап, ондап-остап, бергедеп чыдар.

Тес-Хем районнуң удуртукчуларының бирээзи Карааолдуң Лапчааның Успа-Хөл шынаазының даартагы салым-чолу дээш сагыпсыралдың үнүн көдүрүп, дүвүрээзин коңгазын кагарынга белени ооң книрип турар санал-оналының кол уг-шии ол болур-дур.

Мал чеминиң белеткелчилери хамаарышкан девискээрин аштап арыглавайн турарындан аңгыда, ан-мен коор дээш бүдүү тояап чечүү-даа бүтпээн.

Успа-Хөл шынаазын республикада ортем талазы-биле шинчилел девискээрни кылдыр тургусканы такарылга эвес. «Успа-Хөл» совет-моол шенелдеге тураскаатакан хөй талалыг чөвүлел хурал даштыкы чурттарның эртемденнериниң кирижилгези-биле 1989 чылдың август 1—10 хүннеринде Кызылга болуп эрткен. Алызында баргаш, аң-мең, куш, балык олурбес, долгандыр камгаладыг чер болу бээрин эртемденнер дугуружкан.

Эрткен чылын Ак-Чыраага Москва, Новосибирск хоорайлардан келген ийи эртемден ол суурнуң география, биология сапкыларын эдертип алгаш, хөлдү долгандыр турар үнүш-бойдусту көрүп, шинчилеп, дыка хөй гербарийлерни чыып алган. Тус чер чурттуг тыва студентилер, специалистер чүге бодунуң төрээн бойдузун сонуургап, хайгаарап, шинчилеп, амаа үндезилеп ажылдарны бижип, эртем адын камгалап болбазыл деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир-дир.

Успа-Хөл оргулаажында агаар канчаар-даа аажок арыг, эки деп үнелелди бүгү-делегей экспедициязы берген. Ам олче аң-мең коор дээш, девискээрни демир-дестен аштап арыглаары, бичии холчүгештер, тулааларны катап эрги хөвинче тургузары негеттинип турар.

Чон-биле чугаалажып көөрге, кожалар боттарының аразында чер-девискээрни база хуналажып, тургустунган чөрүлдээни дарый шинтпирлээрни сүмележип турар хевирлиг чораан. Оларның иштики херээнге ким холгаардаар боор. Хомудалдыг чүүлдерни хоойлу-дүрүм бүүгаар боттары ап-чөп-биле чугаалажып, дугуржуп-ла алыр турлуыйнаан. Рынок харылзаалар-ынче шилчилге үезинде кол чүүл — садыглажыр бираан, чиг эт херек болгай. Аңаа хамаарыштыр хыыргыыш, кулузуннуң деңгиүүру улуг-дур. Ынчангаш «О. Шынаа», «Ак-Чыраа» совхозтарның ажыл-ишчилери хыыргыыш, кулузуундан мал чеми белеткээр ажыл-агыйлар болуп, чүге бодунуң черинии бүүлүг ээлери болбайн турарыл?

Республиканы чемгерип турар Успа-Хөл шынаазының даартагы салым-чолу кижи бүрүзүн дүвүредир ужурлуг. Маңаа холбаштыр хыыргыыш, кулузуун белеткээр ыналыгы отрядтарның кежигүннери чүнү бодап турарыл? Оргулаашка чедирген когаралды канчаар эгидерил? Бо талазы-биле сиңерилиң санал-оналыкар кандыгыл?

Виктор КАРА-САЛ,
Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: кескен хыыргыышты чүдүүп чорудуп турары. Моңгун-Тайгада ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң мурнакчы механизаторлары (солагай талазан) Олег Доңгак, Борис Хертек болүк сараатчылар.

ПАРЛАЛГА СЕКРЕТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ВАШИНГТОН, февраль 22 (СЭТА). ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевтуң болгаш Иракты даштыкы херектер министри Тарик Азизтиң кылган чугаалажыышкынналарының түңнелдеринге хамаарыштыр Каттышкан Штаттар Иракка удур эвилелде чурттар-биле сүмележир деп турар. Ол дугайын Ак бажыңның парлалга секретары Марлин Фицуотер медеглээн. Күвейтиден бодунуң шериглерин бүрүнү-биле чугаа чокка үндүрүп алырынга Ирак чөпшээрешкен дугайында Москвадан дыңнадыгны парлалга секретары тайылбырлаан.

ШЫЛГАРАЛ

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

Бөгүн—Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң хүнү

ЭКИ БЕЛЕТКЭЭР

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге шериг албаны эрттирерингe Тыва АССР-ниң аныяктарының белеткелиниң талазы-биле сорулгалар дугайында доктаалды эрткен чылдың апрельде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган. Республиканың шериг комиссариады ол доктаалдың күүседезиин амыдыралга боттандырар дээш ажылдарны калбаа-биле чорудуп турар.

Бистиң республикада аныяктарны шериг албанын эрттирерингe белеткел куду деңнелде турарын ук доктаалда айытнан. Ооң кол чылдагааны — Кызыл хоорай болгаш районнар Советтериниң күүсекчи комитеттериниң, улус ёредилге киидистерииин шериг албанын эрттирерингe эге белеткелди экижидеринче кошкак кичээнгей салып турарында. Ол ышкаш республиканың районнарында дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуларының төвүлелдери бо ажылды база сулаткан.

Ооң ынай шеригже баар ёскелдер орус дылды школага экп ёреникп, шиңгээдип албас болза, шеригге тускай мергежилди чедип алырынга бергедэшкиннерге чугаажок таваржыр. А бисте ындыг кошкак белеткелдиг аныяктар чылдың-на илереттинип турар.

Районнар төптеринин чамдык эмнелгелери, таарымчалыг дериттинген тускай кабинеттер барык чогундан, шериг назы четкелек болгаш четкен аныяктарның шинчилгези доктаамал эвес ортип турар. Ынчангаш дарыг-аржыкка таварышкан аныяктар чогуур ойунде эмнеттирип албаанындан, канаш шеригже кедиртиишкин үезинде шинчилге эртирерге холуттунуп каар чоруктар бар.

«Бүгү-ниити шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ хоойлузунуң чамдык чүүлдерин хажыда бээр чоруктар база бар. Чижээ, шериг хүлээлгезин албан эртирер турбуже, ооң ойталап, дезер болгаш кедиртиишкин цуктузунга ой-шаанда кандыг-бир чылдагаан-биле келбейн баар иижпе, азы шуут дыңнатпайн баар аныяктар сөөлгү үеде эвээш эвес апарган. Ындыг чорук Чөөн-Хемчик, Овур, Улуг-Хем, Бай-Тайга болгаш Сут-Хөл районнарда үргүлүү таваржып турар.

Ооң ынай, ортумак школаларда шериг херээн өөредирин болгаш орус дыл, күш-культура кичээлдерни эрттирериниң шынарын улам экижидери чөрле чугула. Ол кичээлдер доктаамал солуи эртип турар болза, өөреникчилериин ниити угаан-бодал болгаш мага-бот сайзыралыңга-даа улуг салдар чедирер. Бир эвес ол бүгүнү ыяк сагып, шиңгээдип алыр болза, аныяктарның шеригге баргаш, дайынчы болгаш политиктиг белеткелди эртирери чиик болур. Тывадан Совет Армиянын хүрээлелинде шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар орус, тыва дээш, оске-даа национальный ооллары ол талазыбиле төлептиг болуп, шинал макталды ап туралары эвээш эвес. Ол чорук ындыг эрес, төлептиг ооллардың ада-иелерииге-даа, республиканың шериг комиссариадының ат-алдарынга-даа оорунчуг, чоргаарачыгдыр.

Ооң-биле чергелештир сөөлгү үеде шериг баарындан сестир. Төрээн чурттуң камгалаары — ыдыктыг хүлээлгем деп санавас, а харын ооң ойлап дезип турар аныяктар бисте база бар апарган. Чижээ, Бай-Тайгада шериг баарындан ойталаан бир ооллга хамаарышыр хоойлу боугаар херек оттургап. Ооң оске-даа ындыг чижектер барык район бүрүзүиде бар. Ол талазыбиле чер-черге барып, сурталаал ажылын чорудуп турар бис. Ук айтырыг талазыбиле чоокта чаа Чөөн-Хемчик районче үнүүшкүн кылып, хынапда чоруттувус. Ол улуг районда шериг баар албан-хүлээлгезинден аасбиле шуут ойталаар азы кара ажегээр сывырлып чыдын каарын орапдажыр, дезип турар аныяктар барын база илереттивис. Чөгенчиг ындыг «ырбакчыларның» бирээзин чиге адап тургаш, тодаргай анализтиг чүүлду корреспондент Шакпыр-оол Доржу «Шынның» арыннарынга бижиди. Ол чүүл шериг хүлээлгезин ыяал-ла эрттирбер ооллдарга болгаш ада-иелерге элээп дээштиг салдар чедирген боор дээп болаар мен.

Этезиинде ядаанывыс доктаалда албан күүсетсе чоогуур чедип-сес кол айтырыгны онзалап айытнан. Республиканың шериг комиссариады ол талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чорудуп турар. Шериг албанын эрттирерингe белеткел талазы-биле тус-тус районнарда, кодээ Советтерде эртнен чылгы байдалды түүнеп чугаалажып, республика чергелиг хураалды эрттирген бис. Ол айтырыг талазы-биле ажылы эки болгаи районнар тодараттынган. Бирги черде Эрзин район (шериг комиссары В. В. Библиев), ийиги-зинде— Бии-Хем район (шеригком В. И. Маңгүю), үшкү черде Тожу район (шеригком И. В. Мальков).

1990 чылда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге шериг хүлээлгезин эрттирер ужурлуг 1963—1972 чылдарда төруттунген аныяктарның дугайын, ооң түнелии чугаалажып көргеи. Шыны хөрек, ол талазыбиле республикада байдал база-ла эки, деп-дескп эвес болган. 1991 чылдың январь 1-ге чедир байдалды алгаш көөрге, келдиришкин цуктузунга келбээнер 185 кижи боон турар. Ооң иштинде 88 кижи хүлээп алдыкшын болгаш оларны дилээш тыпнаан, а шериг келдиртиишкини холга алган 32 кижи хүлээп алдыкшынга келбейн барган. Шериг хүлээлгезинден ажыы-биле ойталап, шуут барбас дугайында сеткилии илередип турар аныяктар бар. Шеригге келдиришкин ажылын Бай-Тайга, Сут-Хөл, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем болгаш Чөөн-Хемчик район Советтериниң күүсекчи комитеттери койчуг кошкак организастаан. Чамдык иштики херектер органнары шериг келдиришкинии бүрүн күүседирин чугулага албазы аныяктарга сагый салдар чедирип турар. «Бүгү-ниити шериг хүлээлге дугайында» ССРЭ хоойлузунуң 99-ку чүүлүнүң 2-ги пунктузун районнарның чамдык харыысалгалыг ажылдакчыларының талазындан оңу херекке албазында болгаш харыысалга чогуур-дур.

Шериг хөрээн эрттирер ужурлуг аныяк кижилерниң саазын-хуузу дээш Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң кадыг камгалал, улус ёредилге болгаш спорт база күш-культура ажылдакчылары, районнарның шериг комиссарнадары, чер-чер Советтери-биле кады тодаргай сорулгалыг бир демниг ажылдаар болза, түнел черле эки болур. Шериг баар аныяктарны бүгү талазы-биле башбурунгаар эки белеткээр болза, шериг хөрээн эрттирери оларга чиик болуру чугаажок.

Михаил ЖИҢ,
Республиканың шериг комиссарнадының килдис начальныгы, майор.

Төрээн чурттуң камгалаары— ыдыктыг хүлээлге

Москвада Суворов аттыг шериг училищези бар. Ында сагыпга-чурум эң өедик дедиелде. Ону чылдың-на чүс-чүс ооллар шериг талазы-биле бижыг эртем-билиглиг офицерлер боон доозуп үнүп турар. Эң баштай ол шериг училищези 1944 чылдың октябрьда Горький хоорайга ажыттынган, А 1956 чылда ону Москваже көжүргеи.

Амгы үеде училищеге ооллары 9 класс дооскан соонда конкурс ёзугаар хүлээп алыр апарган. Ортумак школа программазын ийи чыл иштинде долузу-биле өөренип эртер, шериг эртемнериниң кичээлдерин (суворовчулар солдаттың болгаш сержантының курузун бүрүн эртер), күш культура кичээлдерин база шыкгыы негелделиг байдалга эрттирер. Ынчанмайн канчаар, офицер болуру ындыг амыр бе?..

ЧУРУКТА: келир үениң офицерлери марштап чорлар.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ИЕЛЕР СЛЁДУ

Шериг албан-хүлээлгезин эрттирип турар ооллдарның иелериниң слёду болган. Ону Кызыл хоорайның шериг комиссариады организастаан. Хоорай Советиниң даргазы Ю. П. Слободчиков, партия Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол, республиканың шериг комиссариадының килдис начальныгы М. М. Жиң, Кызыл гаризонунуң шериг келээниң командириниң оралакчызы В. С. Егоров болгаш оске-даа шериг ажылдакчылары аңаа кирипнеп. Мындыг иелер слёду бир дугаар эртип турар болганда, ол киржиичи бүрүзүнүң сеткил-сагыжынга арай сүрээденчиг, хөлээээнииниг-даа, бир талалында, харын солун, оорунчуг-даа боор чорду.

Эртенгиниин 10 шак үезинде «Шаруска» олурупкаш, шеригнерниң турар черинге бежен хире ие чеде бээрииске, ында шериг ажылдакчылар эрилеп-эрлек уткуп хүлээп алды. Башгай бисти хуралдаар залга аппаргаш, слёд кандыг байдалга эртерин тайылбырлаан, солдаттар-биле ужураштырып эгеледи. Ында бир демдеглексенчиг чүве — иелер кээр дугайын солдаттарга бап бурунгаар дыңнатпааны. Хенертен чеде берген болдувус. Кандыг турганыл, олар биске ынчаар моолгеп. Солдаттарның чурттап турар казармаларынга база четтивис чыдыг чырык, арыг-силии-даа кедертей. Елүлүг шериг деп чүве бо-дур дээрзин иелер магадаан бис. Солдаттар ыяш-чем, картофель болгаш ногаа аймаа-биле долу хандыртынганы коскү болду.

Түскай дүүлелал ажыл-агыйлыг. Теплицалыг, азырап турар хаваңгарының семис чаагайын, арыг-силиин кайгадыкпыс. Ол бүтүнү чүгле ийи кижи ажаап каастап турар. Инектери база бар, оларны боттары саап турар. Бир саарга-ла бирээзи 3-4 литр сүт бээр. Бызаазы база бар. Барган черивиске солдаттар-биле ужуражып, чугаалажып турдувус. Турар черинге ооллар хомудалыпыс чок деп харыы бердилер.

База бир солун чүүл. Новосибирск хоорайда шериг албаны эрттирип турар Шолбан Доржу дээр оол аңаа база ыалдап келген болду. Бичии солдатка келген иелер хөй-ле антырыгларын салды. Бир ава: «Сен эттеттиң бе, ындыг чүве бар бе?» — диди. Шолбан: «Амдыгында мен ындыг чүвеге таварышпадым, моол соңгаар-даа таварышпазын бүзээр-дир мен» деп харыылады. Ол Новосибирск хоорайда харылзаалыг боор, шериг хүлээлгезин эрттирип турар.

Адак соонда бисти солдаттарның чеминиле чемгерди. Чемни ооллар боттары кылып турар. Кылган чеми амданныг, чаагай! Дуржулгалыг кыс поварлардан-даа дора эвес-тир деп чүвени херек кырында кылган аъш-чемнии амзап ижип, чип тургаш көрдүвүс. Ол-ла бүгү экскурсиявыс таптыг-ла үш шакта доозулган. Иелерниң мындыг слёдуун чылдың-на эрттирип турар болза, шериг албан-хүлээлгезинде ооллдарның ажыл, амыдыралын көрүп, билип, танижып алырынга эки, ажыктыг, солун чүве чорду.

Ирина БЮРБЮ.

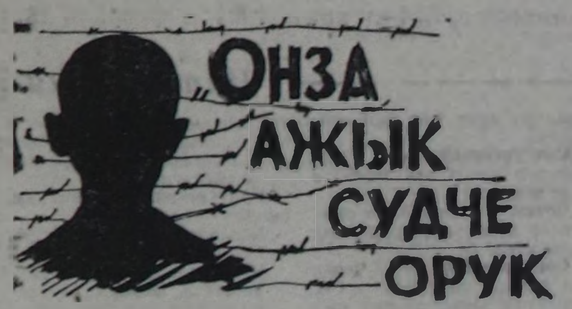

(Уланчызы. Этези №№ 27-34 «Шында»).

1937 чылдың 8 ай 3-те ИХЯ сайыды О. Полат АРН ТК-га күрпрокурор К. Пириплейниң самыын-садар, арагачы байдалын база оон моол ламалар болгаш ажылдакчылар-биле харылзаалыын тодаргай айтып бижээн.

1937 чылдың 11 ай 22-де ИХЯ сайыды Полат биле ЧПК төлээзи Моламдай ТАР Биче хурал Президиумунга Сайыттар чөвүлелиниге болгаш АРН ТК-ның нам комизининг даргазы Байырга дараазында мырай чажыт дыннадыгыны берген: «Улуг-Хем кожуунунуң чамдык кодээ суму, арбан чагырга черлериниң албан хаарларында ажыгы бүтпес, идегел чок шургумал идегеттер кирген турарының хараазы-биле ажыл-агый, культура, политика талазында болгаш хоойлу-дүрүм боттандырар дужайында четпес чоруктар элээн бар боол турар, ону мынаа тодаргайларга болза:

1. Кок-Чыраа сумузунуң даргазы Түмен;

2. Хайыракан сумузунуң даргазы Ымыыжык;

3. Чааты суму секретары Кечил-оол;

4. Шагаан-Арыг суму секретары Кандан;

5. Кок-Чыраа суму, 4 дугаар арбан даргазы Падар-Аяк.

6. Шагаан-Арыг суму даргазы Санчы-Мидип;

7. Эйлиг-Хемде ТАР Биче хурал кежигүнү херээжен Дажымаа, оон ашаа Шойдарның адазы Сундукпан дээрэи мээрең чораан, хөрөңгизин хавыртып, эргезин казыдып чораан, эргезин 34 чылда эгиткен, ам Сундукпанныг кезектер кеннининг аайы-биле тоор чүвезин чок боол, арат-чонну дорамчылаар, чалчыыр, амы-тынга кыжаныр апарган».

Моон-биле чергелештир оске-даа кожуун сумуларда ТАР Биче хурал кежигүннери ол хирезинде ажыл-херээнге харыысалга чок, үргүлүү арага-дары ижер, шош-содаа кылыр, феодалдар-биле кылын харылзаалыг кижилер болза: Чөөн-Хемчик кожуун Ийме сумузунуң даргазы Чимбин; Бии-Хеми кожуунуң Таспы суму үүр даргазы Сандык; Тес-Хем кожуунуң Тере-Хөл суму даргазы Самданмаа; Чыргаланды суму даргазы Самбуу-Хелин, Бии-Хем кожуунуң Өөрге Сундуй; Тес-Хем кожуунуң Нарында Бузуяа; Үү-Шынаада Синилиимаа; Тожуда Кара-Серен; Улуг-Хем кожуун даргазы Санчай; Таңды кожуун даргазы Сүүр-оол; Барыын-Хемчиктиң Хүреш-оол сутлар.

Ынчаарга Тес-Хем кожуунуң Бай-Даг сумузунда Ованы феодал идегеттер-биле кады үргүлүү арагалаар, ажыл-агыйын кадар-холуур боор тур; Чөөн-Хемчик кожуунуң Баян-Тала суму даргазы Чимит дээрэи арагаларылаар, феодал чораан Сүрүн-Хоор, Үндүр-Чаңгы, Кунгаа чагырыкчы оларбиле ханы харылзаалыг тур деп медеглеп бижээнер.

ИХЯ-ның 1937 чылда түскай медеглелдериниң аразында К. Эренчиниң Чадаанадан чоруткан бижин кичээнгейни хаара тудуп турар. Ында мынча дээн: «1935 чылдан бээр-ле чамдык нам, аревэ организастары болгаш нинти чонныг байдалы чурттуг иштинде аңгының лайлыны барык чок деп биле бергени тодаргай.

Барыын удуртулга дужунда улуг-биче ажылга киниң чораан барыын үзелдиг идегеттер Содном, Санлык, Санчай-Доржу, Сагды-Базыр, Седенбал сутларны хураалсуглаазынга олуруштурар, чырыдыышкын болгумнерин башкылаар чүве бар. Чижээ, Бора-Хөлде нам үүрүнүн хуралынга барыын үзелдиг феодал Санчай-Доржуну олуруштурып, ядыы аңгылыг Далай-Комбуну намдан үндүр шүгүмчүлеп турган.

База Бора-Хөлде феодал Хертеш-Доржу оглу Нацдат аревэ үүрүнүн даргазы тур.

Барыын үзелдиг Сандыпты Хорум-Дагда бижик болгумну башкылаалып турар, ында нам үүрү кежигүнге киирер деп доктаал үндүрген.

Барыын үзелдиг Седенбалга Шеңиле чырыдыышкын болгумну башкылаалып турар.

Барыын феодал Сагды-Базырны Хайыракан сумузунда почта дажыглаалып, ниге буруткел кылдырып айбылап турар.

Барыын Норбу-Самбуунуң Чалаанага киниң эмнелгезин завхозунда киирип алган турап.

Барыын Шойданны ЧХК комкоотунуң оралакчы даргазынга тургускан болгаш таа арткен коопту хуралындан хевээр соңгуур деп турар».

ИХЯ оперативтиг медээлер бээр, чыыр байгалдан пиитпиолог хөделиишкиннерже 1937 чылда киргең. Кандыг-даа ёзу-чурумга, хоойлу-дүрүмге дүүшпес хай-халапты шаажылалдың эгези ынчаарда салдынган.

Баштайында 1936 чылдың 3 ай 9-та тыва топ кооптуң оралакчы даргазы, 1907 чылда төрүттүнген Оюн Чүвүүк-оол (Киров) бажыннаткан. Оон соонда 1937 чылдың ноябрь 21-де 1888 чылда төрүттүнген Оюн Тевер-оол чагырыкчыны, декабрь 17-де ЧПК ажылдакчызы, 1905 ч. төрүттүнген Оюн Мандал-оолду, декабрь 18-те Кызыл хоорай чагыргазының даргазы, 1906 чылда төрүттүнген Биче-Ховалыг Сайыны, декабрь 29-та Кызыл хоорайның коммунал киндизиниң эргелекчизи, 1901 чылда төрүттүнген Ооржак Тастай-оолду, Кызылдың Хоорхо даргазы 1902 чылда төрүттүнген Оюн Артааны. 1938 чылдың 3 ай 8-те ТАР-ның ИХЯ-ның Чөөн-Хемчик кожуунда төлээзи 1907 чылда төрүттүнген Кара-Сал Эренчинни ИХЯ-ның сайыдының айтыышкыны-биле тудуп хорутдаан. Бо кижилерниң истелге байысаалгага берген өчүктери дараазында хорутдалыр кижилерге өнчүк-чыдак болгулаан.

1938 чылдың 9 ай 1-де Сан жамыдының секретары, 1911 чылда төрүттүнген Монгуш Намзырайны, номчогаал черинге ажылдакчызы, 1910 чылда төрүттүнген Оюн Шавыны, сентябрь 8-те «Шын» солуннуң оңулдуруқчузу, 1907 чылда төрүттүнген Саая Шүрзүн-оолду, КУТВ-тың студентизи, АРН ТК биле Биче Хуралдың кежигүнү, 1908 чылда төрүттүнген Бай-Кара Далай-Серенни контрреволюстуг аныяктар болгунуң башкылаачызы дээш тудуп бажыннаан.

1938 чылдың 2 ай 18-те Тыва башкынның баштаар черинің даргазы турган, 1893 чылда төрүттүнген Оюн Танчайны «Хомудаанчар» деп организацияның уүрлуктукчуларының бирээзи. Намзырай биле Шаны баштаан аныяктар организациязының сорук киирикчизи, Лопсан Чүрмит-Тажы, Хемчик-оолбиле сырый харылзаалыг туған моол элчин Намсарайбиле харылзаа тудуп, Тываны ССРЭ-ден алырга, Японнуң протекторадыныг адаанга ТАР биле МАР-ны каттыштырган, «Улуг Моолду» тургузар соруглалыг кижи деп бурууда-лыга-биле ИХЯ сайыды О. Полаттың аңгыя салган № 4 ордер-биле Намчак биле Мандараа ийи бажыңны үзеп, эт-севин даңзыдааш, бажыңнаан боордуп.

Танчай-биле холбашкан кижилериниң хөреңгилерин истеп доозар чыгай берген, 1938 чылдың 7 ай 31-де ТАР салыг-улегчиг жамыдының сайыды 1908 чылда төрүттүнген Сат Лопсанны бажыңнаан дугайында № 30 ордерге ИХЯ сайыды Полат ат салган. О. Намчак биле С. Моламдай тудуп хорутдаан. Мурнунда, 1937 чылдың 12 ай 17-де ИХЯ оралакчы сайыны С. Намчактың ат салганы № 1 ордер өзугаар О. Мандараа К. Пириплейни бажыңнаан.

Ынчаарга олда, Намчактың адын салган № 20 ордер бүтүлээр 1938 чылдың 7 ай 11-де О. Мандараа Каа-Хем унунга Пор деп черге Кужүгет Серенни өөнге олурда, колгеш тудуп алган бар. Бо-ла бүгүлерин ап көөрге «Онза ажык судка» киирген 9 кижини харыы угда бажыңнаваан.

Херектиң ужуру түлелдизе, 1937 чылда ССРЭ-ге «Троцкисти-бухаринчи барыын блоктуң» база Кызыл Шеригде «Шериг сулчээзин» деэр херектерни болгаш Моолда гэндэн-дэмидтерниң херектерни истеп үзеп репрессия кампаниязы чоруп турган, а бичии ынай Тывага херектерни аналиптеп мөөнеп, бүрүүлүг болгу деп кижилерни ылавылап бажыңнап, байысаалгалардан чыгынган материалдарны ылап, кымга канчыг бүрүү онаарын тодаралып, немештир таа барымдаа өчүктерни чыып, удуртуп ажылдакчыларга шамнап болур чүүлдерни белеткеп ап турган ve боор-дур. 1938 чылдың баштайгы партыында Москвага НКВД-го Фриновский ИХЯ сайыды Полатка Чүрмит-Тажы Хемчик-оол Танчай сутларның контр болуунуң данзылын көргүскен чорук элчин Малков биле ИХЯ-ның улуг чөвүлелиг Степунин сутларның ТАР-ның ИХЯ сайыды Полат-биле каты 1937 чылда кылган ажылының түңнели дээрэинге киргинге түрбес.

Айтырыгны ыыма кажар чажыды-биле белеткээн деп болур. Чүл дээ 1937 чылдың чайы аракталып турар үеде НКВД-ниң ТАР ИХЯ-да улуг чөвүлекчизи Степунин база ССРЭ-ниң ТАР-да элчини В. В. Малков Москвага чоруткаш, олчаан келбейн барганнар. Ынчаарга чаа элчин И. Т. Мулюкинин, эргизи 1935 чылдың 2 ай 17-де томуйлаткаш, 1937 чылдың 11 ай 27-де халашкан турда, чүгле 1938 чылдың май 11-де томуйлатканы база-ла ужурлуг.

1937 чылдың 9-12 айларда Чүрмит-Тажы биле Тока ССРЭ-ге чаладып баргаш, 10 айда Сочиге дыштангаш, Октябрьның XX чыл ооюнуң байырлалынга киришкеш, дыка хөй наркоматтарга кирип, Тываның янзы-бүрү айтырыгларын шиитпирделип алган. Оон иштинде ССРЭ-ниң Улус комиссарларының Чөвүлелиниң оралакчы даргазы Б. Я. Чубарьга ужурашкаш, Совет чазак Тываның 4,1 млн. акша өрезин ушта бижиир ССРЭ-ниң Даштыкы садыг банкызының киржилгезин-биле Тывага садар бараанарның 9 айга четчир курлавырларын тургусчур деп турар дугайында медеглелди өөрүшкүлүг хүлээп алганнар.

ССРЭ-ниң Даштыкы херектериниң улус комиссариадының оралакчы сайыды Б. С. Стомоняков-биле ужуражылгага О. Танчай ам-даа АРН ТК-ның кежигүнү. Тыва банкының баштаар черинің даргазы хевээр турда-ла, «өштүг танчайжылар нам, чазактың чангыс эвин үрээр, чамдык удуртур ажылдакчыларының амы-тынынга кыжаныр туралар» деп, Чүрмит-Тажы чугаалаарга, Б. И. Стомоняков шак ындыг деминдиг совет элчин база НКВД-ниң чөвүлекчизи-биле сүмележип турган, бир дем-биле чорудуп, дайзынналга шпитпирлиг согуушкунну бээрин сүмелеткен.

1937 чылдың ноябрь 26-да Кызылдан Даштыкы херек комиссариадынга келген чагаада мынча дээн: «Моолда Гэндэн болган өскелерниңдаа артында турган күш-биле домей күш мында Тывада база бар тур. Гэндэнчилерниң бирээзи Намсарай деп моол элчининг Тывага олугланы черле аңаа эвес деп болаар тур чем». А ноябрь 19-та НКВД ИХЯ-ның чөвүлекчизи Степунинни ТАР-же дедир чорудар дээрге, Чүрмит-Тажы ону солуурун, өске кижиден чорудуп бээрин дилээн.

ТАР чазааның удуртукчулары Хемчик-оол, Чүрмит-Тажы сутларның Совет күрүшениң коску ажылдакчылары-биле. Комитеттиниң төлээлекчилери-биле ужуражылшкынаары оларның «контр харылзааларының» херечилери болур ужурлуг турган. 1963 чылдың 3 айның 11-де С. Чүрмит-Тажы база ооң кадыг шиитпирген эштериниң дугайында № 47 архивте кеземче херектерин хынап көөрге плерээни болза, ТАР-ның удуртукчулары турган кижилер суд истелгезинге берген очүктеринге боттарының контр ажыл-херээн ССРЭ-ниң троцкистериниң айтыышкынары база сүмелери-биле чорудуп турган бис дээш, дараазында ажылдакчыларны адаанар:

1. Сокольников Г. Я., ССРЭ-ниң даштыкы херектер комиссарының оралакчызы чогаал;

2. Элнава Ш. З., ССРЭниң даштыкы садыг комиссарының оралакчызы турган;

3. Карахан Л. М., ССРЭниң даштыкы херектер комиссарының оралакчызы чораан;

4. Богданов В. А., мурнунда Коминтерниге, соңнай ТАР-ның ССРЭ-де элчин черинің чөвүлекчизи турган;

5. Борисов С. С., ССРЭниң даштыкы херектер комиссариадының Чөөн чүве-ле дедир;

6. Иванов Н. Ф., ССРЭниң ТАР-за элчин черинің херектерин түр эргелеп турган;

7. Зорькин, ТАР-га элчин черинің херектерин түр эргелеп турган.

Ынчаарга шак мындыг очүктерни бодун шүүлдеп очүүр албадал-биле алган дээрэни үстүнде адаан совет ажылдакчыларны долузубиле агартканы херечилер турар. 1963 чылдың 3 ай 9-та үстүнде адаан кижилер Чүрмит-Тажы, Танчай, Хемчик-оол сутларга бичии-даа хамаарылга чок деп хынаңа түңнелин Москвадан дыңнаткан.

1938 чылдың 9 ай 3-те С. Чүрмит-Тажының өөрээнин болза, «Тыва банк даргазы Танчай «япон шивишкин Гэндэнниң даалгазы-биле «Улуг Моол» күрүнени тургузар, аңаа ТАР-ны каттыштырар дээш ажылдап, күрэкономларга, Тыва төп коопка, «Совтывтранспорт» каттыжышкынынга, алдын үүргайларынга берзе чогуур чээли акшаазын өш-биле саададып, банкының алпарадын аңгы дайзыннары болур идегеттер база хулганнар-биле бокталдырып турган». (Ынчаарганы сүл истелгези-биле хынаваан, бадыткаваан бо очүкту Чүрмит-Тажыдан бодуң база эштериң нүүлдедир арга-биле алган болурдуң).

Моон аңгыла Чүрмит-Тажының өөрээни: «Хемчик-оол болза ТАРНга удур турган, контрреволюстуг ажылды организастажып турган кижи чүве, бодуңуң чээли болдур. Дондупту дамчыштыр КУТВ дооскан кижилерден контр болукту тургусканы шын чүве». (Бо очүкту Дондуп-даа бадыткаваан. 1938 чылдың 7 ай 14-те «контр аныяктар болүүнүң удуртукчузу» М. Намзырайны байысаарга, ол болукту Хемчик-оол тургускан дээрзинге Намзырай удурланган, бадыткалды бербээн).

1964 чылдың сентябрь 3-те РСФСР-ниң Дээди судунуң коллегиязы ТАР-ның «Онза ажык судунуң» Чүрмит-Тажыга хамааржыр щиитклелин күш чок болдургаш, ооң үүлгеткен херектери чок болганын барымдаалаш, С. Чүрмит-Тажыны бүрүү-биле агарткан.

1963 чылдың ноябрь 17-де Алдан-Маадыр аттыг музейниң ажылдакчызы Г. Т. Сайзуудан Тыва АССР-ниң прокурорунга В. Д. Доруң-оолга дараазында билдиришкин кирген: «Мээң бо билдиришкинимни хынап харыылаарың диледим. Мээң ачам Танчай политика талазы-биле бүрүүдаттыргаш, амы-тынын алыр шиитклелге таварышкан кижи чүве.

Бо дугайында бичии-даа билир чүвем чок, чүге дизе ынчаарда хензиг чаш турган мен.

Бо херекти хынап тодаргайлаарын катап-катап аажок дилээр тур мен.

Төрээн акым Чагар-оол Б. Д. Элегесте шахтёр, утбам Хандыжаа Б. Д. Эрзин районда чурттап турар».

Бо одуруглардың автору 1988 чылдың 9 ай 18-те Г. Т. Сайзуунуң холунда шыжаап чоруурун ССРЭ-ниң прокуратуразының омуппээзинден истелге хайгаарап көөр кылдыстың начальныгы, юстициняың 2-ги класзының Күрүне чөвүлекчизи Г. Тереховтуң 1964 чылдың 9 ай 19-та бижээн харыызын хоолгалап алган. Ында мынча дээн: «Силерниң ачаңар Оюн Танчайны агартыр дугайында билдиришкинигер киргенин барымдаалаш, харыылаарывыс болза, силерниң билдириишкинигерни ССРЭ-ниң прокуратуразы хынаваш, 1938 чылда О. Танчай үндезин чок черге шиитпирген деп тодараткаш.

ССРЭ-ниң Чиңгиис прокурорунуң удурланыышкынын барымдаалаш, РСФСРняя Дээди судунуң кеземче херектер талазы-биле суд коллегиязы 1964 чылдың сентябрь 3-те Тыва Арат Республиканың «Онза ажык судунуң» 1938 чылдың октябрь 13-те Тыва банкының даргазы чораан Танчайга хамаарыштыр шиитклелни бүрүүладыр барымдаазы чок болган төлээде күш чок болдуруп соксаткан.

Мынчангаш силерниң ачаңар долузу-биле агартынган».

1938 чылда Москвага КУТВ-на өөренип турган Куулар Сүңгаар-оолду түдүп хорутдааш, октябрь 13-те дээди хемчег-биле шаажылаан. К. Сүңгаар-оолду бүрүүлаткан чүвези болза, ол 1934-1935 чылдарда МАРга элчиннеп турган, 1934 чылда Чүрмит-Тажы Моолга чеде бээрге. Тывага 1927-1931, 1937-1940 чылдарда элчиннеп турган М. Дутаржап-биле кады эрегей сайыттар Гэндэн биле Чүрмит-Тажы оларны Ар-Хангай аймакче үдеп чораанны, оларның хили-кызыгаар талазы-биле чугаазынга олурушканы, аразында чагаа харылзаазын түдүп келгени база 1935 чылда Кыдаттың Синьзян можуунга чораан, Хемчикке Сумунак самыныың киржикчизи ынаар дезе берген Парыймаа деп кижиден ында Шара-Сүмэ кавызында Сүңгаар-оолдуң ийи хазы чурттап турар деп дыңнаанны, ынчаарга Сүңгаар-оол Моолда элчинде деп дыңнааш, Парыймаа дыка өөрээн деп тыва разведчик Чойганның медээзи чижектиг чүүлдер болур тур.

1938 чылдың январь 5-те АРН ТК-ның президиумуның хуралыгга 1935-1936 чылдарда ССРЭ-ге элчиннеп турган Сат Лопсанның база элчинниң секретары турган Тотканның херээн көргеш, оларга:

1. АРН ТК II пленуму болгаш ТАР Биче хуралының III сессиязының шиитпирнин шын эвес деэш дээш;

2. ССРЭ-ниң улус комиссариаттарының киирип турган саналдарын ара доскаш, ТАР чазаавга чедирбейин турган дээш;

3. Тываның намы ирий берген шүүрелде нам чүве дээш дээш;

4. ССРЭ-ден бараанны улуг өртек-биле ап, ТАР-дан чыгатты чиик өртек-биле ССРЭ-ге садып турар деп чугаалаан дээш;

5. Шөлээлиг шүгүмчүлелди кызар, Сандык биле Данзынны намдан үндүргеш, ам Танчайны бичи чүве болурга-ла шүгүмчүлеп турары шын эвес деп чугаалар дээш;

6. Тываның памы чазакты командылаар нам джиип турганы дээш;

7. Тываның иштинде чорудуп турар нам, чазактың ажылын тоовайн, элчин черинің ажылын сегитпээннер дээш буруу шаап көргеп.

Илеткел соонда салдынган айтырыглар база харылзар:

«Байырдан: — Богданов II онза пленумунуң доктаалынга удурланып айтырыг салып турда, чүге ыыттавайн турган силер? Тоткандан: — Элчининя чөвүлекчизи кижи чогуур черлер-биле харылзажып турар чүве ыйнаан деп бодаан мен.

Полаттан: — Эш Седип-оол, силер элчинге турунарда, Богданов ындыг материал чыып турган бе?

Седип-оолдан: — Ындыг чүве турбаан чүве.

Лопсаңдан улаштыр харыы: — Силерниң нам, чазаамардан чорудуп турар ажылында буруу чүве бар тур деп Богданов мекээ чаңыс-даа чүве ыыттавайн турган кижи чүве.

Тоткандан улаштыр харыы: — Данзынны намдан үндүргени буруу деп Богданов каш-даа удаа мекээ айтырыг салып келген кижи чүве.

Мындыряа тургаш: «Данзынны намдан үндүргени чорук болза эрте былаашкаш үндүрген чорук тур ийин» деп турган чүве.

Тоткандан:— Токаны дүжүргеш, ооң орнунга өске кижи киирер тур деп Богданов ынча дээрге, эш Лопсаң Танчайны киирип алыр чүве дээн. Эш Токаны үүр даргалатпас деп үүвени Богданов үндүрген кижи чүве.

Лопсаңдан улаштыр харыы:— ТК даргазынга Танчайны киирип алыр чүве деп Тотман чугаалап турар кижи чораан. Намның демократиязының дугайында силерниң намнар чазакты командылай берген чүве деп айтырыгны Богданов тургузуп турган».

Саналдар: С. Чүрмит-Тажының чугаазы: «а) Эрги нам кежигүннерин намдан үндүрүп турар чорук шын эвес деп турган улустарны ап көөрге үзел талазы-биле оскерилген улус деп санаар ужурлуг (кымнарыл дээрге Маңлай, Танчай, Сандык, Данзың сугларны ынчап турар турлар).

б) Нам чазактың эргилде болуушкуннарын удурланып, нам, чазактың бажыңга боттары олуруп алыр деп Танчай, Сандык, Танзын сугларны намдан үндүртенинге чөпшээрешпейн турган чоруу болза нам, чазакты бир өске хевирге киирерин бодааннар тур.

в) Эш Токаны АРН ТКга херек чок, нам үүрү-даа даргаладыр болза база-ла командылай бээр деп турганы кончуг-ла хоралыг контрсос тур. Танчайны АРН ТК-ның даргазынга олуртуп алза кандыгыл деп турган чорук болза контр чорум тур...».

И. Бадыраның чугаазы: «Тоткан, Лопсаң оларның кылып каан бурууларын анализтеп көөрге:

а) намның дүрүмүнге чөпшээревес;

б) Танзын, Сандык, Чиик-Сүрүн оларны намдан үндүрүпкениге чөпшээреп турган. Танчайның кылып турган контр херээн чөп деп турганын көөрге үстүнде идегеттерге база-ла чөпшээреп турар улус. Намның ажылын ирий берген деп турар чоруу болза намга ийиппе азы ооң удуртулгазынга хомудаан чүвези бар боор. Ындыгның ужурунда бо улустуң кылып турган ажылы бүгү намның ажылынга халдап, ооң шуптуажылы ирий берген деп турганы ооң тодаргай тур.

Танчайларның, домидтерниң үзелин барымдаалаш, Тываның нам, чазаанын чорудулгазынга шын эвес деп, ССРЭ-ниң барааныныг ортээ улуг деп турган чорук болза японнарны камгалап турганынга санаар мен».

Хемчик-оолдан: «Лопсаң биле Тотканның херээнде нам, чазакка хомудаан чүвези бар боор.

Намның эрги кежигүннерин намдан үндүрүп турар чорук шын эвес деп турар чоруу болза Сандык, Данзын, Серен, Чүнчүк-оол оларны намдан үндүртенинге чөпшээревес чоруу болза намның чорудуп турар ажылынга чөпшээревейн турары ооң тодаргайланып турар.

Тываның революстут намының Төп комитеди төлээлиг шүгүмчүлелди кызыгаарлаар деп турган чорук болза танчайларга кончуглa хамааржып турар тур.

Тываны интернационалжый берген деп турар чорук Тываның арат түмени эрги байдалга кирзип деэн сорулга тур, шынын соглээрге Европаның хеви херек чок деэн тур».

Сат Лопсан шүгүмчүлелдерге мынчаар харылаан: «Бо айтырыгларга онаажып буруу болуру монулан деп санаар мен, чүге деэрге ол айтырыгларны илередир кижи турган мен».

Ховалыг Тотканның шүгүмчүлелге харыылаы: «АРН ТК кежигүнү боол келгенимден бээр танчайларга омээржип чораан черим чок, намның мурнунга бурууну хүлээр мен.

Эш Лопсан кылган бурууну чок кижи тур, хамык бурууну мөңээ хүлээдип турар тур. ындыг болза-даа буруу шаап көргеп.

Мен япошларга, танчайларга омээржип чорбаан мен. Ындыг сагыжым-даа чок.

Нам чалаамга хомудаар, хорадаар чангыс-даа чүвем чок. нам, чазактан меңээ улуг эрге хүтээлгени эдиледип чораан.

Мен буруумну чангыс сайыт ажылынга тургаш чок кылып алыр эвес, арат чонуң ортузунга ажылдап турган, чок кылып алырымны хүлээнир мен.

Юрий АРАНЧЫН.
(Улаачылыт).

Телевидение

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Контакт». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Сеткил тураскаалы». Уран-чечен телефильм. 1-2 серилялары. 12.00 Медээлер. 12.15 «Ыры дугайында сактыышкын». 12.45 — 13.45 Телефильм. 15.00 Мультфильм. 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 11-ги серилязы. 16.10 Россия суурларының салым-долгунуң дугайында телефильм. 18.40 «Хөгжүм эртинези». П. И. Чайковский. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 Медээлер. 18.45 «Рынок хоойлуларын өзугаар». 19.15 Шүүлүг чугаалының минуталары. 19.20 «Моөң түрттап орар бажыңым». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 А. Петренко — «Мээң чүрээм ап ал». 23.15 Юрий Лоза ырлаар. 23.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 00.10—01.10 Чаңсар. 01.10 «Пьер Карденниң аалчылары». 01.55 «Компаньоннар». Уран-чечен телефильм. 03.00 — 04.10 «Ганна Главари». Хөгжүмнүг телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

7.00 «Ажыл-херемчи кижиниң эртези. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Тоогу. 6 класс. Бүрүнгү Грениядың мифтери. 9.05 Итали дыл. 10.05 Орус чутаа. 10.35: 11.45 Литература. 9 класс. М. Ю. Лермонтов — «Бистиң үениң маадыры». 11.05 Адам Смиттиң акшалары. 12.15 «Планета». 13.15 — 14.10 У. Фолкнер — «Брошка». Телешиң. 18.00 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 «Салгынчыгаш». 18.50 «Ажыл чугаа».

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удугар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Т. Хрониклиниң ырлаар. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 23.50 — 00.50 Хөгжүмнүг телеэбемент. «Дээди алдар. Декабрьда кежээлер».

МОСКВАДАН

17.40 «Россияның барымдаалыг фильмнер экранда». «Болган чери — Лешканың ыыңаазы». 19.00 Баскетбол. Кубок азылекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — Паок (Греция). 18.40 Россияның парламент медээзизи. 19.55—20.00 Коллаж.

Вторник

ФЕВРАЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Мультфильм. 9.25 «Мээң чүрээм ап ал». 11.00 Уругларга шагы. 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.45 А. Петренко — «Мээң чүрээм ап ал». 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 12-ги серилязы. 16.20 «Албан ыттарының дугайында телефильм. 16.50 Уругларның хөгжүм клуву. 17.35 Мультфильм. 17.45 Совет немецтериң культуразының болгаш уран чүүлүнүң бүгүзавидел фестиваль. 18.30 Медээлер. 18.45 «Политиктиг чугаалар». «Байдал». 19.15 «Виктор Чернышовтуң үш хүнү». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 О. Волков чогаалчы-биле ужуражылышкын. 00.10 — 01.00 Чаңсар. 01.10 Концерт. 01.30 «Меридиан». Делегей медээлерги. 01.45 «Джазмен». Фильм-монография. Г. Лукьянов дугайында. 02.50 «Гулл инспектор». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 03.55 — 04.45 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. Хөреңгеи эмгелээшкинин болгаш ЭСМ. 11 класс. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35: 11.35 Хөгжүм. 8 класс. Композиторлар база көжүл чоруун чүрүкчүлер. 11.05 Компьютер-биле чүгаа. 12.20 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 13.30 Концерт. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 14.55—15.45 «Ол балыглангган чүрек». Некрасов биле Достоевский.

Среда

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.15 Мультфильмнер. 9.35 «Виктор Чернышовтуң үш хүнү». Уран-чечен фильм. 11.15 Уругларның хөгжүм клуву. 12.00 Медээлер. 12.15—13.45 О. Волков чогаалчы-биле ужуражылышкын. 15.00 «Ажыл-херекчи курьер». 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». 13-ку серилязы. 16.10 «Москва: Тушино» Барымдаалыг фильм. 16.25 Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.45 Андрей Корсаковтуң чырыткылыг тураскаалынга концерт. 19.30 «Дээрге дуруяалар». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Телескоп». 23.00 «03 түртүнда роңпоп». Хөгжүмнүг фильм. (Австралия) 00.10—01.15 Чаңсар. 01.15 Д. Хворостовский ырлаар. 01.45 «Гулл инспектор». Уран-чечен телефильм. 2-ги серилязы. 03.00—03.55 О.де Бальзак — «Кызыл аалчылар бажыңы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезиннери. Хөреңгеи эмгелээшкинин болгаш ЭСМ. 11 класс. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35: 11.35 Хөгжүм. 8 класс. Композиторлар база көжүл чоруун чүрүкчүлер. 11.05 Компьютер-биле чүгаа. 12.20 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 13.30 Концерт. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 14.55—15.45 «Ол балыглангган чүрек». Некрасов биле Достоевский.

Четверг

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «ИХМ медээлериндең». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Дээрге дуруяа». Уран-чечен фильм. 11.00 Уругларга шагы. 12.00 Медээлер. 12.15—12.45 В. Егоров ырлаар. 15.00 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 14-ку серилязы. 16.05 Улусчу аялгалар. 16.15 Барымдаалыг фильм. 16.45 «...16 харга чедир болгаш оон улут назы». 17.30 «9-ку студия». 18.30 Медээлер. 18.45 РСФСР-ниң биче улустарының уран чүүл коллективтериниң концерти. 19.05 «ИХМ медээлериндең». 19.20 «Ыпдыг оол чурттап чоруур». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Амыдырал чаңгыс...». Уран-чечен фильм. 23.05 О. Тактакишвили. Концерт. 23.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 00.05—01.15 Чаңсар. 01.15 «Москваның чараш кыскы 91». 03.35 «Демиселче ыйгыгыш тур мен, сеньоргар». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 04.40 «Матрешкалар». Телефильм. 01.10—02.00 «Сактыышкынар куттулуп тур...». Киноконцерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35: 9.35 Ниити биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35: 11.35 Биология. 8 класс. Моңгун дүүр. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 2-ги серилязы. 13.10 «Дээди алдар. Декабрьда кежээлер». А. С. Пушкин аттыг күрүне музейинде. 14.10 Ритмиг гимнастика. 14.40 «Чалгынар». Телефильм. 15.05 Концерт. 15.55—16.05 «Хөгжүм карусель». Мультфильм. 16.50 РСФСР-ниң хөрөңгелерының телестудиялары. «Кышкы чечектер». 17.25 Микис Теодоракис. «Тайбынның, хостаганың ырлалары». Улоф Пальмеге тураскаатқан концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 19.00 Медээлер. 19.10 «Азия төвү». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удугар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Т. Хрониклиниң ырлаар. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.15 «Поездниң турары — ийи минута». Уран-чечен телефильм. 00.25 — 00.55 Анатолий Бариленко (гитара) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 «Ажык-чак». Болуп ап чоруурунуң этиказы. 18.55 И. Брамс. Концерт. 19.30—20.00 «Ногаан сайгылгаан». В. Гафт артистбиле ужуражышкыны.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 23-ТЕ

«НАИРАЛ»: «Спецсеанс, посвященный дню Советской Армии» 9.30. Детям: «Приключение рыжего Майкла» 11.00, «Убийство на Монастырских прудах» (Ленфильм, 2 сериялыг) 12.50, 15.40, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Стальные руки» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночымыды» 9.00, «Граждане Вселенной» 10.30, «Кинг-Конг» (2 сериялыг, фильм-1) 12.50, «Патриот» 14.50, 18.50, «Жизнь прекрасна» (Югославия)

БОРА-ХИРИЛЭЭЛЕР

Рассказ

Тайга эдээ суурда ийиги класста өөренип турар Седий-оол Монгуш кышкы дыштанылгазында Кызылда даайы сугга ачазы-биле аалдап чораан. Бичии оол бир-ле дугаар Кызылды көргени ол. Ооң черле ындазында орланшоваазы кончуг. Бир-ийи хар үезинде чаңын салбаан: чүве чугаалаанда бажын борбаңнадыр чайып каап орар, багай, эпчок чүве болганда дылын уштупкаш, быглыгырар, карак уунда кестүп келген билбези бир-ле чүвени айтырарда, ыяап-ла айтыр салаазын кожайткаш: «Дөө чүл? Бо кымыл?» — дээр.

Адашкылар чыккылама соокта автобуска Кызылче халдып орган. Олуттарда улус хөй. Монгуш адашкылар кожа олурган. Черле сонуургак Седий-оол автобус сонгазындан караш кылдыр эрткен суурларны, улуг дагларны, ховуларны орук дургаар айтырып келген. Ынчалынча халдып орда. Седий-оол чолаачы чаныче бурунгаар көрүптерге хавак баарында хөй бажыннар чаттыла берген турган.

— Кызыл бо бе, ачай? — деп айтыр салаазын кожайткан.

— Чок, оглум, Кызыл ам дараазында. Бо «Сукпак» дээр совхоотуң төвү суурдур.

Оон дораан мурнунда дүмбей каранғы дег ыш-бус турнугун турупкан тамы кашпал ышкаш чер көстүп келген. Седий-оол айтыр салаазын чаа-ла кожайтып чорда, адазы:

— Кызыл бо-дур, оглум — дээн.

— Чүге бажыңнар көзүлбезил ынчаш, ачай?

— Кыжын ыжы кончуг хоорай боор, бистиң суурувустан дора. Ол диргилчек ыш соокта шап-бус-биле холушкалы, бажыннарның ырак барааны көзүлбейн турары ол-дур.

Адашкылар чугаалажып олурда-ла, автобус хоорайже маннап кирип келген. Даайы сугга хөөрежип хонгаш, эртенинде даайының ургулары-биле Седий-оол хоорайга экскурсиялаан. Көдээден келген кижиге бүгү-ле чүве солуп болган: улуг дуруглар дег каът-каът бажыннар, карыштыр-солуштур каранашкан машиналар... Чивенейип турар сарыг, ногаан, кызыл оттарлыг светофор деп чүвени даайынып ийи үрүү айтып, тайылбырлап берип, күдүмчү кежерде, ооң холундан чедип алгаш чораннар.

Седий-оолга баштай-ла музейни көргүскеннер Ёзулуг-ла адыг, бөрү, буур, булан деп дириг амытаннарны эзимден эвес, ооң көрген. Ындында-ла сонуургак Седий-оол бир-ле чүве көрүп алгаш, салаазын кожайтпайн, ийи-ле чүве ыңай-ла ыңай-ла ыңай-ла дээп, ыңай-ла ыңай-ла ыңай-ла дээп, ыңай-ла ыңай-ла ыңай-ла дээп,

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 26 вторник № 37 (14537)

Садар ортээ 10 коп.

(Чагыдар ортээ 6 коп.).

ЧЕР ЧУРУУ

ПСКОВ. (СЭТА). Хоорай девискээриниң чер чуруун ыылап эгелээн. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының эртемденнери хоорай Соведи-биле кежээн чарган болгаш чер чуруун тургузуп турар. Хоорай девискээриниң чер чуруун аналаа тургузар эвес, а черниң гектар бүрүзүнүң хөрзүнүн, ооң химиктиг, физиктиг составын, бүгү үнүжүн, сугларын шинчилеп көөр.

Чурттакы бажыңнарын моозе соңгаар хоорайның кайы девискээрине тударын, үлетпүр черлерин кага тургузарын хоорай девискээриниң турт чуруунга тодаргай айтыр.

Хүннүң чугула айтырыы

РЕФЕРЕНДУМ ЭРТТИРЕРИНГЕ ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленуму февраль 22-де Кызылга. Политиктиг чырыдыышкын бажыңында болуп эрткен. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниге хамаарыштыр референдумну эрттирери-биле холбаштыр партия организацияларының сорулгаларының дугайында айтырыгны ацаа чугаалашкан. Ынаа талазы-биле илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин кылган.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң дугайында айтырыгга хамаарыштыр референдумну бо чылдың март 17-де эрттирер доктаалды ССРЭ-ниң улус депутаттарының IV Съездизи хүлээп алган. Политиктиг ол чугула болуушкунуун ужур-дузазының дугайында илеткелчи чугаалаан. Совет Эвилелин бүдүн-бүрүн камгалап арттырары болгаш бижыглаары амгы үеде чугула айтырыг болуп турар. Ол болза амыдыралчы оныа чугула болгаш тоогүлүг салым-чолдарның иниин чоруунга, социал-экономиктиг база угаан-бодал хөгжүлдезиниң боттуг негелделеринге үндезилеттинген. Хөй чылдар дургузунда чурт националдыг, бүдүн күрүне кылдыр тургустуунган болгаш чурттап келген. Коммунистиг партияның национал политиказын ооттандырганы. Улуг Октябрьның тинилегези улустарның национал катап тургустунуушкунунга, оларның күрүнелиг болурунга, чаңгыс аай Эвилел кылдыр эки тура-биле каттыжарынга боттуг аргаларны ажыткан. Ынчангаш амгы үеде партия организацияларының сорулгазы болза ССР Эвилелин камгалап арттырарының болгаш бижыглаарының эргежок чугулазының дугайында тайылбыр ажылын кижи бүрүзүмге чедир чорудар ужурлуг. Совет күрүнениң болгош Совет Эвилелиниң улустарының бүгү талалыг дузаламчызының ачызында Тывада улут чаартылгалар боттанган. ССР Эвилелин камгалап арттырарының талазы-биле чаңгыс эп-сеткилдиин көргүскен.

Партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленуму чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган болгаш референдумга белеткелдиң база эрттирериниң организас-политиктиг хемчеглериниң планын бадылаан. Бо чугула документилерде партия Кызыл хооркомуун, райкомнарның, парткомнарның, партия эге организацияларының референдумга белеткел үезинде чорудар ажылдарын тодаргай айыткан. Бирги ээлчегде, референдумуның ужур-дузазын коммунистерге, партия кежигүнү эвестерге чедингири-биле тайылбырлаар, ылаңгыя күш-ажылчы коллективтерге, чоннуң чурттап турар черлериниң аайы-биле лекцияларны, беселарны, танылыгларны организастаар. Тайылбыр ажылын чорударынга кол черни ССР Эвилелин хевээр арттырары болгаш бижыглаары эглээр.

Референдумга белеткелдиң болгаш эрттирериниң айтырыгларын партия комитеттериниң болгаш контроль комиссияларының каттышкан пленумнарынга, бюролар хуралдарынга, партия организацияларының коммунистериниң хуралдарынга чугаалашкаш, кылыр ажылдарны тодарадыр. коммунистерге даалгаларны бээр, ооң күүселдезин негээр. Ол ышкаш политхүнгернии эрттирерин организастаар, ажылчы чоннуң ортузунга тайылбыр ажылдарын чорударынга дуржулгалыг пропагандистерни, лекторларны, политинформаторларны, агитаторларны киништирерин чедип алыр.

Улус депутаттарының Советтеринде, эрге-хоойлу камгалаар органнарда ажылдап турар коммунистер ССР Эвилелин бүдүн-бүрүн арттырар дугайында айтырыг талазы-биле хамаатыларның хостуг күзел-соруун илерелирин хоолуларга болгаш ССРЭ Конституциязының негелделеринге дүүштүр чоруттунган турарын хандырар хүлээлгелиг болгаш референдум чорун турар үеде кижилерге ыйыдыышкын кылырын кордаан чоруктарга шыңгыы ойтур шавыышкынны бээр хемчеглерни алыр.

Массалыг информациянның чепсек-херекселдериниң референдум эрттирери-биле холбашкан ажылды чорударынга улуг рольду ойнаарын пленумга демделээн. Ылаңгыя ССР Эвилелин арттырары болгаш бижыглаарынга хамаарышкан тайылбыр ажылын чорударынга хөй түүлдү кылып болур, ындыг болганындан республика, районнар солуннары чогуур ажылды чорудуп эгелээн.

Партияның республика комитединиң болгаш контроль комиссиязының каттышкан пленумунга референдум эрттирери-биле холбашкан белеткел ажылдары кошкак чорун турарын шүүмүүлээш, ону кыска хуусаада эдериниң хемчеглерни ажылдап кылган. Бо хүннерде ону амыдыралга боттандырар дээш партия Кызыл хооркому, райкомнар, парткомнар, партия эге организациялары ажылдап турар.

Тыва АССР-ниң коммунистеринге, бүгү ажылчы чоннуга кыйгырыгны РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди хүлээп алган. Ында айтканы болза: референдум айтырыының талазы-биле партияның республика комитединиң туружу тодаргай — чаңгыс аай ССР Эвилелин хевээр арттырары база чаартыры дээш туржуп турар бис. Ынчангаш Тыванып коммунистерия, бүгү ажылчы чонун ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш бадылаашкынын бээриче партияның республика комитеди кыйгырып турар.

Амгы үеде республиканың партия организацияларының сорулгазы болза чаңгыс аай ССР Эвилелин хевээр арттырар дээш март 17-де болур референдумга белеткел ажылдарын хынамчалыг чорудар ужурлуг бис.

САНЧЫ

Сүт-Хөл районда Бора-Тайга суурнуң чоогунда сүт-бараан фермазының ажылшчилери бо хүннерде кышлаглаашкыныңы эки эрттирер дээш, бир демниг, күжениишкининг ажылдап турар. Олар ында уксаалыг инектерниң ажаалдазынче кол кичээнгейни салганнар. Төрүүр инектер база кадарчыларның, саанчыларның хайгаараалында.

ЧУРУКТА: ол ферманың хоочун саанчызы Дензивва Мөңгеевна Ондар баштаан саанчылар саар малын чемгерип, эки ажаап хайгаараап, кыжын-даа хөй сүттүг саап ап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединде

Часкы хову ажылдарынга белеткелдиң тодаргай айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң хуралынга чугаалажып корген.

Күрлавыр кезектерни, хөрзүн бозбаазырадырының, хову ажылынын болгаш өске-даа техниканы чорудул бээрин бүгү арга-биле дүргедедириниң, кодээ ажыл-агый машиналарының болгаш механизмнериниң чамдык хевирлерин немей будуреринң ССРЭ-ниң Курхандырылгазынга, ССРЭ-ниң Кодээ ажыл-агый машина тудуунун министерствозунга, ССРЭ-ниң Химия-нефть министерствозунга, кодээ ажыл-агыйга хереглээр материал-техниктиг түүлдерни будуруп турар өске-даа министерстволарга болгаш ведомстволарга даас-ын шиитпирлер хүлээп алдынган. Часкы хову ажылдарын бүрүн чорударынга эргежок чугула моторнуң кыварчаар материалдарының күрлавырларын тургузар талазы-биле тодаргай хемчеглерни айыткан.

Эрте быжар ногаа аймаан будурериниге ажыглаар полиэтиленниг пленканы ажыл-агыйларга чорудуп бээр дугайында сөңгаарладып болбас чугула айтырыгны база чугаалажып корген. Мурнунда кордүнгениден ийи катап хөй хемчээлдиг пленканы будурерин, бо чылдың апрель 1-ге чедир кодээже чорудуп бээрин шиитпирлээн. Үнүш камгалаар химиктиг түүлдер-биле кодээ ажыл-агыйны хандырар талазы-биле хемчеглерин тодаргайлаан, ол хемчеглерни боттандырарының чиге хуусаазын айыткан.

Ажыл-агыйларның часкы белеткели-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээрин дүргедедир дугайында эргелеп башкарылганың хамаарышкан республика органнарынга сумемелээн. Ол суме хамыктың мурнунда техника септелгезинге, колхоздарны, совхозтарны болгаш тараачын ажыл-агыйларны тараа культураларының, картофельдиң бедик шынарлыг үрелиниң-биле хандырарынга хамааржыр.

Кодээ ажыл-агыйның эң чымыштыг үезинде кодээге дузалаарының өске-даа айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Кабинединиң хуралынга чугаалажып корген. Хоорайларның дузазы чокка чамдык ажыл-агыйлар бодунуң күжү-биле бүгү ажылларны чогуур үезинде кылып шылавазының байдалы тургустувун келгенин демделээн. Дүжүт ажаал алырынга болгаш кодээ ажыл-агыйның өске-даа хевирлерин чорударынга хоорай чурттакчыларының киржир чурумун тодаргайлаан доктаалды хүлээп алган. Будүүлгелер болгаш ажылдаг черлери-биле чогуур керээлерни колхоздар болгаш совхозтар 1991 чылдың апрель 1-ге чедир чаргай турар ужурлуг. Күш-ажылдың, чурттаарының байдалдарын, күш-ажыл төлевирин керээлерге тодарган айтыры эргежок чугула. Кодээ ажыл-агыйның түр участокторынга сургуулдарның болгаш студентилериниң ажылдап алган олча-ажыынган үндүрүнү хостаарын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң күүскомнарынга сумелээн.

Хүлээп алдынган шиитпирлерге доктаамал контрольду ССРЭ-ниң Министрлер Кабинеди боттандырар.

ССРЭ-ниң Премьер-Министри В. С. Павлов хуралды даргалаан.

(СЭТА).

АНЫЯКТАР ФЕРМАЗЫНДА

«Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазы беш чылда 3493 тонна сүт саар планын 3635 тонна чедирген, планны 104 хуу күүсеткен. Коллективтиң кежигүннериниң 70 хуузу аныяктар. Алай-Хаак Иргит, Карасөзүн Саая, Валентина Донгак база Константин Ховалыг, Елизавета Долаан, Светлана Монгуш, Людмила Куулар олар шылгараан. Бирги черде Валентина Донгактың көргүзүү — бир инектен-не 2296 килограмм.

Ферма улустуң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг түүлдерни тургузары-биле чамдык хемчеглерни ап келген. Ында магазин, ясли-сад, столовая доктаамал ажылдап турар. Бо коллективте кыштаглаашкынның байдалы эки. 1991 чылда кожазы — СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Доргүн сүт-бараан фермазы-биле чарыштыг.

Таспай САЯЯ.
Чөөн-Хемчик район.

СОВЕТ ЧАЗАКТЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Иракка удур кургаг черге дайын чорудулгаларын эгелээр дугайында дужаалды бергенин Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Джордж Буш февраль 24-те дан бажында чарлаан.

Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң № 660 резолюциязын ёзугаар Кувейтиден шериглерин үндурерине Иракты чөпшээрешкени Перси мугулдурунда чөрүлдээни политиктиг аргабиле шиитпирлээринче оруктуу ажыктан чаа байдал тургустунуп келген турбуже, ук чөрүлдээни дайын-биле шиитпирлээринче чүткүл хөдели берген-дир. 1990 чылдың август 1-де эжелеп алганы Кувейтиден бодунуң бүгү шериглерин доп-дораан болгаш чугаа чокка үндурер дээш ирак удуртулганың шиитпириниң дугайында Иракты даштыкы херектер министри Тарик Азиз февраль 23-те Москвага парлалга конференциязынга медеглээни билдингир болгай.

Ындыг базымны кылырын Иракка сүмелээр дээш эвээш эвес чүүлдерни кылган Совет Эвилели ол арганы ажыглаарынче, чөрүлдээниң улам чидиг, ханныг үе-чадага киирерин болдурбазынче делегей нийтилежилгезин кыйгырган турган. ССРЭ-ниң Президентизи февраль 23-те АКШ-тың, Англияның, Францияның, Италияның, Германияның, Японияның, Сириянын, Египеттиң, Иранның удуртукчулары-биле бүгү хүнүнүң дургузунда телефон дамчыштыр чугаалашкан. Иракты туружунда шынар талазы-биле эскерилгелиг кылдыр Москвага доозулган Т. Азиз-биле чаа чугаалажышкыннарының түңнелдеринин дугайында дыңнаткан бодунуң бижиктерин Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң кежигүннери бүгү чурттарның күрүнелер болгаш чазактар баштыңнарынга, а ол ышкаш КНО-нуң чиңгине секретарынга ооң мурнунда-ла ССРЭ-ниң Президентизи чоруткан турган. Бистиң ап чорудул келген базымнарывыстың дугайында араб күрүнелеринин чазактарынга база дыңнаткан. Тургустунуп келген байдалды дүрген чугаалажып көөр. Кувейтиден ирак шериглерни үндурүп эгелээриниң хуусаазын тодаргайлап доктаадыр, дайынны соксадырын, шериглерни үндурерин бадыткаар, аңаа контрольду, хайгааралды тургузар дугайында шиитпирни хүлээп алыр дээш КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң онзагай хуралын дүрген чыыллдырар талазы-биле Базымнарны КНО-нуң чанында совет төлээлекчи база кылган.

Чөрүлдээни тайбың шиитпирлээриниң, КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң резолюциялары-биле тодаргайлаан сорулгаларны моозе соңгаар өлүм-чидим болгаш материалдыг үрегдээшкинер чокка чедип алырының боттуг аргазы ажыглаттынмайн барганынга холбаштыр сеткил хомудаашкынын Совет Эвилели илергейлеп турар.

Иракның чөпшээришкени дугуржулгада чорүшкек улуг эвес чамдык түүлдерни КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң эрте-хемчээлинге бир-ийи хүн дургузунда таарыштыр шиитпирлеп болур турган. Тургустунуп келген байдалды Айыыл чок чорук Чөвүлели доп-дораан чугаалажып көөр ужурлуг.

КУРГАГ ЧЕРДЕ ДАЙЫН ЭГЕЛЭЭН

Иракка удур хөй националдыг күштер АКШ-тың удуртулгазы-биле кургаг черде шаңар халдаашкынныг дайынны февраль 23-те Багдад шагы-биле 9 шак 15 минута турда эгелээнин Рейтер агентилел дыңнаткан. Багдадтың радиозу бодунуң өскедамчыдылгазын соксаткаш, Иракты шериг командылалының дыңнадыын дамчыткан.

«Бистер тайбыңны чарлаан бис, ынчалзажок америк администрация, ооң эвилелчилери болгаш чалчалары кургаг черге улут хемчээлдиг дайынны биске удур эгелээндир, кедергей ондактыг болгаш айыылдыг бо ходелиишкиниң буруузу оларга онаажыр» деп Иракты шериг командылалының дыңнадыында айыткан.

(СЭТА).

Кыштаглаашкын—шыңгыы шылгалда

ДЕМНИГ АЖЫЛДААРГА ЫНДЫГ

«Алдан-Маадыр» совхозта кыштаглаашкын, хой оолдаашкыны организастыг чоруп турар. Ооң кол чажыды болза, хөй-ниитии организациялары, дирекция, кедээ Совет-даа бүгү күштү олче углаан, план ёзугаар ажылдап турарында. Ниитиниң малының кыштаглаашкынынга киришпейн баар, кыдыынга кыстынып чыдып каар кижи суурда чок диже, частырыг чок.

Совхозта төрүүр хойнуң ниити саны 9550, ооң иштинде 6890-ы оолдапкан. Малдың чаш толу менди доругун, ооуп турар. Хойжулар Арбай-оол Ооржак, Александр Ооржак, Бегзи Ондар, Өктекоол Монгуш, Маадыр-оол Ооржак оларның коданнарында малдың 80-90 хуулу оолдапкан. Эрткен чылын Чодуураалыг-Сайыр, Шат-Орчу-Шөл бригадалары 100 хойдан 86-87 хураганнарны доруктургаш, республикага безин тергиндээн. Бо чылын ооң-даа бедик түңнелдерлиг болурунуң аргазы бар. Малдың кужу семис, шыырак. Чем, суг-биле эки хандырган. Харын артымнылдыг сигенни «Ээрбек», «Улуг Октябрь», ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтарга бергилээн. Кыштаглаашкын дээрге ниитиниң херээ. Ынчангаш кымдала артык чем бар-дыр, алчып-бержип дузалажыр ужурлуг.

Малчыннарны аъш-чем база хүн бүрүүн бараннары-биле хандырар дээш автомагазин эргелекчизи Александр Ооржак кызымак ажылдап турар. Ол Кошпес, Манчүрек, Сайырлар, Баян-Кол, Чодуураалыг-Сайыр ол ынчаар кадыр-бертте малчынпарның күзенчиг аалчылыы. Ынчаарга мурнунда кыштаглаларга айда 2 катап барып турган болза, ам түгле чаңгыс катап эргиир апарган: бараан чок. Пенсионерлерге бараан хуваап бербейн баары дээш райпо ажылдакчыларын ол шүүмүүлээри чиш. А олар автомагазин эргелекчи-садыгжыдыдан бараан негээр, оларга бербейн баарының аргазы база чок. Ынчангаш бараан чедишпейн турар. Ол ышкаш көдээде улуска бараан хуваалдалы хоорайныыдан ылгалдыг, чаңгыс ог-булеге (улуу хой эвээшдээ болза.) чижээ, муи чемин чаңгыс-ла килограмм-ны бээр, а малчын ог-булелер хой торүп турда, арбай, кызыл-тас, чиңге-тараа соктап чиир чайы чок.

Малчыннарның чымыштыг ажылынга дузалаары-биле суббота, воскресеньеде массалыг үүгүшкүннерни организастап турар. Ол хүннерде Алдан-Маадыр, Ак-Даш суурлардан 5-8 чедир бөлүк коданнарга баргаш, көржен хоорар, малчыннарже оттулар, түүл азы мал чеми сөөртүрүнге дузалажыр кылдыр чаңчыктырган. Совхозта херээженнер чөвүлели (дарга-ды башкы Чылбак Монгуш) кыштаглаашкын үезинде база сезоннарда-даа улуг дузаны көргүзүп турар. Шээр малдың кодан бүрүзүн агитбажыңнарда быжыглаан. Олар кажа кандыг ажыл кылырын кадарчылар-биле дугуржуп алган турар. Ол ышкаш агитбажыңнарның даргалары дигтекциянга машина-техниканы баш бурунгаар-ла чагып киирип кааш алыр.

Совхозтуң экономиказын быжыглаар дээш демниг ажылдыың түңнелинде суурда хөй-ниити организацияларының төлөөлөри 1990 чылдың түңнели-биле чамдыктары шаңнатканнар. Эң ылаңгыя көдээ Совет даргазы Сероф Ооржак районга үшкү черни эвээн. Ооң аңгыда кино механиги Маадыр-оол Ондар, харылзаа салбырының эргелекчизи Надежда Монгуш, херээженнер чөвүлелиниң даргазы Чылбак Монгуш, Ак-Даштa эмнелге пунктузунуң эргелекчизи С. Монгушту адап болур. Черле ынчаш, эрткен чыл алдан-Маадыржыларга «дүжүткүр» болду. Ол дээрге демниг ажылдың түңнели-дир. 1991 чылда совхозтуң ажыл-ишчилери кодурлуушкүнүнүг ажылдап турар. Олар боттарының арга-курлавырларын санап көргеш, бо чылын 344 тонна эттти, 256 тонна сүттү, 29 тонна дүктү бүдүрер, ооң кол нуруузун күрүнеге садар, ол ышкаш 70 тонна картофельди, 20 тонна ногаапы садар, малга 3591 тонна силосту, 3422 тонна сигенни, 902 тонна сенажты база 660 тонна тарааны малга чем кылдыр белеткээр планныг.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ШАЛЫПЧЫВЫС ДӨВҮНЧҮКТЕДИ. ХОМУДАНЧЫЫН

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Доргүн сүт-бараан фермазы моок мурнунда чылдарда республикага диңмирел-ле турду. Ам кээп, кудургайлап балдарының кырында келди. Амгы үеде фермада 400 инек бар. Оларны 6 кадарчыда, 12 саанчыда бижыглаан. 58 инек төрөөн, оларның үжү ара салган, 2 бызаа өлүг төрүттүнген. Мал чеминден сенаж, сиген бар. Ынчаарга сенажтың курлавыры эвээжеп турар. Боттарының күжү-биле эрткен чылдың чаңгыс килограмм-даа сиген белеткевээн. Чаш бызааларга дээш сигенни камнап турза-даа база-ла эвээжээн. Ам ынчаар, кыш ортузунда аңаа-ла аксын ажыдыпкан, алаң кайгап одурар эвес. Успа-Холче бир бригаданы аътказырган. Оон эккеп турар хыыргыыштыг ферма чамдык инектер чиир, а арткандары ходуур, далдаар. Соонтелип, чемижи соглуп калган кадыг үнүштү болбаазырадыр бээрнин аргазы чок.

Савая хээндектээр механизм үрелген. Ынаар кымдаа сагыш салбастаан. Ону кылып аптар күш совхозта чок болганы ол бе? Чогум ам Доргүнде мал-маган чүнү чип, канчап амыдырап турар боор деп айтырыг туруп келири чөп. Чарбалаан тараадан чудаң хайындыргаш, ону инектерге берип турар. Ооң уламындан-на боор, январьда ниити инектен хонукта салган, 2 бызаа өлүг торүттүнген. Мал чеминден сенаж, сиген бар. Ынчаарга сенажтың курлавыры эвээжеп турар. Боттарының күжү-биле эрткен чылдың чаңгыс килограмм-даа сиген белеткевээн. Чаш бызааларга дээш сигенни камнап турза-даа база-ла эвээжээн. Ам ынчаар, кыш ортузунда аңаа-ла аксын ажыдыпкан, алаң кайгап одурар эвес. Успа-Холче бир бригаданы аътказырган. Оон эккеп турар хыыргыыштыг ферма чамдык инектер чиир, а арткандары ходуур, далдаар. Соонтелип, чемижи соглуп калган кадыг үнүштү болбаазырадыр бээрнин аргазы чок.

Савая хээндектээр механизм үрелген. Ынаар кымдаа сагыш салбастаан. Ону кылып аптар күш совхозта чок болганы ол бе? Чогум ам Доргүнде мал-маган чүнү чип, канчап амыдырап турар боор деп айтырыг туруп келири чөп. Чарбалаан тараадан чудаң хайындыргаш, ону инектерге берип турар. Ооң уламындан-на боор, январьда ниити инектен хонукта 600 килограмм сүт саап ап турган болза, ам 700—800 килограмм чедип турар. Ынчангаш бир инектен хонукта 4 килограмм онаажыр, ол дээрге чогенчиг көргүзүтүдүр.

Эрткен айда сүт саарының планын түгле ийи хоочун саанчылар Алдын-кыс Саная-Байыровна Монгуш биле Шет Узун-Сарыгович Куулар олар күүсеткен. Коллектив бот-оруулга-чарылга-биле ажылдап турар. А ыраактан келген хыыргыыштың өртээ улуг, хоолузу-даа чок. Мынчап кээрге ам канчаарыл? Орулгалыг доргүнүүн ферма, каражага «дүмдүнер» дей берген.

«Бакка бак улажыр» деп тыва улустуң чугаазы бар. Эрткен чылын фермада бызаа кажаазы доганындан хөй бызаа өлген. Бо чылын ол чорук каталтап турар. Доңган батареяларны солуп, чылыгны киирген-даа болза, бызаа ажаакчылары хамык ажылды хол-биле кылбышаан хевээр. А чаа тутkан кажааже малчыннар бызааларын күзүн киире бээрге, даргалары оларны дедир-ле сывыртапкан. Та түге? Чаа кажаага турда, трактор-биле өдекти үндүрер, савапны база дажыглап аптар турган. Ам түгле оларны шоодайлаар, ол-ла, Төрүүр четкен инектерниң амгы кажаазы чок. Инек төрүптерге бызаларын иелериниң акылап каптары дыка таарымча чок. Ону зоотехник Борис Хаплак билир. Каш хонукта олар иелери-биле кады турар ужурлуг.

Ферманың ажылчыннары чай-шөлээн чок болур. Ынчангаш Доргүннүң малчыннары бараан-биле хандырыкмайн турар. Күш даңгыдан орайга чедир ажылдаар. Ол аразында суурдуң улузу хамык бараанны садып аптар, а саанчылар күруг артар. Бо бүгүнү барымдаалаш, фермага магазин ажыдып бээрин коллектив райпо даргазы Петр Хунаевич Монгуштан дилээн. Ону солунга бижээн болза-даа, харынзы мынчага чедир чок. Кызыл-булуң делгем, ооң бир чартының үзе ораалдээш, садыгны ажыдып ап болур.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ат-сураглыг Доргүн фермазы дөвүнчүктеп эглээн. Бо талазы-биле директор Чигир-оол Хомушкуевич Чүдүм чүү деп бодап турар ирги? Малчыннарның социал айтырыгларын шалыпкын шиитпирлээр деп хурал-суглаага бол-ла чугаалажыр, доктаал хүлээп алыр бис, а херек кырында мындыг боордур. Директордан аңгыда кол зоотехник-база мал бригадири база бар. Олар чоңу, малчыннары дээш ажылдаар ужурлуг.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

Кыштаглаашкын — шылгалда

ТҮҢНЕЛДИ ҮНДҮРГЕШ, БЕЛЕТКЕНИР

Ажгы үеде республиканың ажыл-агыйларының сүт-бараан фермаларында кыштаглаашкының байдалы дүвүренчиг. Чем курлавырларының чедишпезинден, а чамдык фермаларда мырыңай төнгенинден малдың продуктулуу чавызаан. Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш СБФ-зының үчётчиги А. Шойнуу үстүнде одурургларны мынчаар бадыткаар:

— Фермавыста 301 инек, ажгы ажгы назылыг 253 бызаа бар. Эрткен чылдың бо үезинде 1 тонна 80 кг сүт саап ап турган болувусса, ам 228 инектен хүнде 580 литр сүттү саггаш, ооң 150-ин чаш бызаа чемтерииге ажыглап турар. Неделя ажыг үеде комбикорм чүгүдан-на боор, бир инекке 2-2,5 литр сүт онаажыр болду. Бар сенаж, савааны хээндектээш, изиг сүтке хайындырып бустаап, берип турар бис.

Алефтина Акай-ооловнаның чүгаазынга каттыжып, фермада хоочун эр саанчы Бүрбү Молдурушку бодунуң бодалдарын мындыг сөстер-биле илереттир:

— Кыш ам-даа узун, часка чедир, баштайгы кок ингүжеге чедир ырак. Бо хүннерге чедир көргүзүглеривис куду боон келген. Хуумда быжыглаттыңган инектеримден хүнде 60-70 литрни саап ап тур мен. Фермада чаш бызаага бээр эвен шынарлыг негаан сиген тепер чыгаан. Совхозтуң сиген шөлүнден саваа эккээрин чамдыкта үзүктелдирер бээр-дир, ол безин хүн келген тудум эвээжел турар.

Чайлаглаашкынны Өөдең-Шолге эрттирдивис. Каш чыл бурунгаар саанчылар чайлагдан зөлчежип бадып келгеш, сиген кезин турдувус. Ооң соонда ажылды ынчаар организастаары шуут үттүндүрган. Черле соолгу үеде кижилерниң бо ажылга хамаарылгалы сулараан-дыр, сиген белеткелинге ажылдаарынган ойталаар апарган эдеп чүве. Чүге дизе мал чеми белеткээр хүлээлге чүгле совхозтуң механизаторларынга онаажыр болу берген. База бир чылдагаан эрткен чылдарның агаар бойдузунуң ыңдаашкынныг болганы база салдар чедирген.

— Мал чеминиң курлавырлары чедишпезинден амгы үеде совхозтуң ферманың трактористери Успа-Хөлде, Саян артының ажыл-агыйларында савая, хыргыыш белеткеп турар. Черле ынчаш эскерип көөр болза, ферма коллективиниң деми кошкак, ыңдыг боорга ажыл белең каяа бүдер. Ол ийи саанчы, (оларның ийизи солукчу) дөрт кадарчы бар. Саалдага безин бергедээр улус сиген белеткелинге киржиривис чогенчиг ийин. Чайлаглаашкын үезинде инектеривисти безин оорладып турдувус. Ооң башка мал чеминиң белеткелинге ажылды организастап бодайын канчаар — диген сөстер-биле Алефтина Шойнуу чүгаабысты түкнеди.

Ферманың инектери үш кажаада турар. Бирээзи төрүүр инектиң. Чаа, эрги ийи кажаага инекти саар. Оларның иштининг арыг-силиин көргеш, ында эрес-кежээ кижилер ажылдап турар-дыр деп түңнелге келдим. Кажааларда бургурткайындыр бусталып турар чер-даа чок, кургаг чыдары малга таарымчалыг. Чаа кажааларда коошпаларга сенаж, савааны трактор-биле үруптар, а эрги кажаанның ишти таарымчалыг эвезинден чемни кажаанның аксынга төп каарга, саанчылар ванна, тазтар-биле дажыглап тургаш, үруп алырлар. Ол бүгүнүң шупту-зун көргеш, эрги кажаадан ырак эвесте кочегаркага келдим. Ооң бир талазында даштын бедикте адагаштар кырында улуг доскаар салып каан. Ол доктаамал дескинип турар мындыг. Чада кырынче үне бергеш, соңуургадым. Мал чеми хайындырып болбаазырадыр доскаар болду. Ооң ажылы, тургузуу бөдүүн. Хээндектээр дериген доскаарның иштинче чемни булгүртүптер, сава доларга, ооң аксын так дүглаар, а оске талазында котельнаядан келген хоолай дамчыштыр изиг сүтну үрдүрер. Мал чеми ылбырап, чымчагыже ону ажылдадыр. Кажан чем белең апаарга, тергелиг трактор-биле чортүп келгеш, адаалга доктаатказ, үрдүрүп алыр. Бо фермада мал чемин ынчаар болбаазырадып берип турарын көргеш, сенаж, савааны кандыг-даа холуксаа чокка каап берип турар фермаларга база мындыр болза деп күзээр чорду.

Мурнунда чылдарда ферма коданында бруцеллёзтуг инектер турган. Ынчангаш коллектив шынары куду, сорт чок сүттү дужаап турган. Малдың тускай эртемнигнери, саанчылар, кадарчылар бир дөмнег ажылдаан, аарыг малдарны ылгап каапкан. Ам ында байдал ынчангаш үүгээртээн. «Инектиң суду — дылында» дижир болгай бис. Чаңгыс-ла бакырап турар чүүл — мал чеминиң чедишпези. Саанчылар-биле чугаалажырымга оларның бодалдары чаңгыс аан. Сүт-саанны өстүрерде, ам көп эгелээн хыыргыыш савааны нормалап, камнап тургаш чарыгдаар. Бодап-ла турар түүлү ол. Бар аргаларыны часка чедир долу ажыглаар. Эрткен чылдың эгезинде совхозтуң администрациязы аренда керээзин чарып алыры-биле керээниң хоолгазын чоруткан. Ниити хуралга ону сайгарып көргеш, коллектив кежигүннери чамдык негелделерге чопшаарешпейн, боттарының саналдарын киирген, дедир чоруткан, ол-ла хевээр керээ-даа чардынмаан. Ала-чайгаарлаапкынның агымы-биле коллектив бүдүн чыл дургузунда ажылдап келген. Чоокта чаа харын коллектив хуралынга аренда керээзин-биле ажылдаарын чугаалажып дугурушкан. Эрткен чылдарның четчестерин директорлар, тускай эртемнигнерниң болгаш бригадирлерниң солчуушкуну, совхозтуң орелиг турганы-биле тайылбырлаарлар база бар чорду.

Совхозта профэвилел комитединиң даргазы Александр Калзанның тайылбыры мындыг:

— Колхоз, совхоз үезинден бээр ажыл-агый орелиг боон келген. Фермага, Баян-Колга-даа чүрттелга бажыңнары шоолуг түттүнмээн. Өрени үндүр сижинкенинден эрткен чылдың түңнели биле совхозувус 1 миллион 490 муң рубль орулгалыг болган. Суурнуң, ферманың социал чаартылгазынче кичээнгейни угландырып эгеледивис. Эрткен чылын безин фермага дөрт ааал чүрттаар бир, ийи ааал чүрттаар дөрт бажыңны ажыглалга киирген. А ам ийи ааал чүрттаар бир бажыңны ажыглалга киирер деп турар. Кызыл-булуң, буфет бар. Уруглар садында 25 чаңы хаара түттүнген. Келир үеде ферманың баазазын бижыглап, кажааларны эдектылыры көрдүнген. Чаа соруланың боттаны өзүрингге бүзүрээр бис.

Эрткен чылдарның болган эртип турар бо кыштаглаашкының четчестерин катаптавас дизе, ферманың совхозтуң ажыл-ишчилери моон түңнел үндүрүп келиринге белеткелди харын-даа амдыгаашаан эгелеп чорудар үзүрлүг. Бүгү чүрт рынок экономиказының харылдааларынче шилчип турар болгай. Ындыг үеде боттарын ажыл-агыйны башкарып, чаа, экономиктиг бодаашкын, негелделер-биле ажылдаар апаар. Продукция будүрбес, мал чеми-биле боттарын хандырып шыдавас ажыл-агыйларга, СБФ-ларынга моон соңгаар амыдырап-чүрттаары берге болуру чугаажок.

Вячеслав МОНГУШ.
(«Шынның» корр.).

Социал айтырыг

АВТОСАДЫГ КАЖАН КЭЭРИЛ?

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хоочун малчыны Жора Эртинеевич Монгуштуң кадарган хойларының бо чылгы кыштаглаашкыны багай эвес. Ийи чүс тозан ажыг хойнуң ийи чүзү оолдаткан. Чаңгыс-даа хураган хорааан. Ам сезен ажыг баш хой төрүүр. Олардан кыштыглаашкын канчаар эртип турарын соңуургаан бис:

— Чүгээр тур бис. Малмаган-даа амдыызында экп. Чамдык хойлар хураганнарын тоттурбас-тыр. Инек суудун саггаш, чаш хураганнарны эмискиктеп тур бис. Чаш малга сигенин баглап бээрге, холчок чиирлер-дир. Сакманчылаар үругларывыс база бар, шыдаар-ла боор бис — деп, малчының кадайы Валентина Чүлдумовна Монгуш кежээ келген хойларны кажааже киирбишаан, чугаалай-дыр.

Улуг хойжу Жора Монгуш чугаакыр болду:

— Бо хүннерде ийи чүс ажыг хураганнарны эртеп, кежээ иелеринче ыдар дыр бис. Оларны чемгерер, сүттарар ажыл база бар. Хойларга сигенин база каап бээр. Ынчап турувуста-ла хөй үе-шак эртер. Аал чанында мээстерже малдың кадарын үндүрери база бар. Мынчаар-ла бо кышты эрттирип тур бис ийин.

Малчын аалдың кажааларының чанында бир сараатта ажыг көк сигенин сараттап каап, Тараа савааны-даа бар. Кызыл дүстар хемде хаялар дег чыткылаар. Хойларны суттарар черде от салып, сугну чылдыр улуг доскаар көстүп тур. Элээн каш хой аңаа келгеш, коошпаларда сугну пактадылар.

Малчынар 1967 чылдан хой кадарып эгелээн. Чамдык чылдарда чүске онаашпаттыр чүс чедир хураганны остүрген. Шаандан тура-ла ада-иезинин малын кадарып чоравиннар. Малчының адазы Монгуш Эртинеевичтиң ажылышчизин улус магалаар чорааш. Авазы Бавуу Сапыковна Монгуш ам сезен харлыг. Малчын үругларынга дузалажып турар.

Монгуш Эртинеевичтиң улуг оглу Эрес-оол Монгуш «Искра» совхозтуң сарлыктарын кадарып, бо кыштагдан боттаннаап ажылдап турар. Ооң сарлыктары ам Адар-Төш сыннарында. Сарлыкчының кадайы — хойжу ааалда сакманчы.

Хойжу Жора Эртинеевич Монгуш хойларга сигенин каап берип тура база кэтап көрээн ажыдыр чедудуп алгаш, сагышты өйген үүлүн чугаалап үндү:

— Бистиң бо кыштаавыс суурдан элээн озалаап чедип болгай. Райпонуң бараан да жыглаар автосадыны маңаа келбээнден бээр элээн үе эрткен. Оода чаңгыс катап келир ирги бе деп бодаарга-даа, хоржок болду. Удуртук чуларга чугаалаарга-даа, сураг. Черинң черинде чай чок ажылдаан улуска ижер-чинрин-даа эккеп бербес. Кедер хеп-даа садып алыр болгай. Маңаа айда оода ийи удаа кээп турза, үүзү канчап баар чүве дээр силер. Ол дугайын хамаарыжыр удуртукчуларга дарый дыннадып көөр силер, дилээвис-тир — диди.

ЧУРУКТА: Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хойжузу Жора Монгуш кадарган малының чанында.

Охемчик ОНДАРНЫҢ сөзү, фотозу.

ДУЗАЛААР-ЛА ДЭЭР...

Амгы бо рынок саарылгазынче шилчип турар үеде хамык-ла бараан аймаан нормалап, талонныг бергенде, ырак-узакта чоруур малчынар бергедеп эгелей-ле бердивис. Суур улузу талоннуг болганда, бистерге ону хайырлавас, малчынар автосадыглыг силер дээр-дир. Че харын, аъш-чем, иник-хеп аймаан оон сыдып-ла аар бис. А бо электри бараанналары, мебель аймаа-биле бистиң чогум кайы магазин хандырар боор чүвел? Эрткен күзүн аалывыска депутат А. Н. Семенов даргадан бо айтырыгны база салдывыс. Бүгүле бараан-биле силерни автосадыынар хандырар ужурлуг, ынчаарга негелделеринерни райпога сарып тургузар мен дээн киип. Мынчага чүү-даа сураг ладыр. Оон соонда декабрь айда автосадыг эргелекчизинден мебель аймаа-биле хандырып болурун айтырарымга, оларга ындыг бараан бербейн турарын тайылбырлады.

Бистер ам шагның дөрт эргилдезинде аайы-биле көжүп чоруур улус болгай бис. Он ажыг чыл дургузунда кылыглыг эт-даа болза, элей бээр хуусаалыг чүве ыйнаан бо. Оода орун безин садыл алыры берге-дир. А ферма садыындан бараан айтырарга, чүгле саанчыларга бээр бис дээр. Шак-ла мынчаар — ферма магазинин чүгле саанчыларга, а суур садыы чүгле талон-биле суур улузунга дээр чүве болганда, бисне, шээр мал кадарчыларынга, мебель болгаш өске-даа чугула хереглелдин бараанныры автосадыг шуут дөрт хандырар болза эки-дир. Малчынарга таарыжыр үлгүүр шкаф, тыва эжеш аптаралар, өгге салыр бичежек стол, сандайларны, демир-оруннарны база хандырар болза эки-дир. Ынчангаш Кызыл райпо баштаар чери (даргазы А. С. Хертек) черле бир шиин тывар болза эки-дир.

Чогум «Х Улуг хурал» совхозтуң № 3 бригадазының садыгжы-чолавчы А. Ашаакоол айда 2 катап эргип кезип, аъш-чемни база иник-хепти-даа нормавыс сөзүгаар эккеп садып тур. Ам бо пөс-таавы болгаш мебель аймаан райпо база үлээр болза, малчынарга эптиг-ле. Черле ынчаш ажыл төлүп-даа өлүгөр-баштаар дээн малчынар тургай, олар автосадыгдан өске кейиын барып херек чүүлдерни садып алырыл?

Бистиң совхозтуң малчынарынче чырыкты киирип, кылып эгелей берген, моон соңгаар ам малчын бүрүзү телевизорлуг база көөр аргалыг апаар, ажыы-биле чугаалаарга, бис ам бо радиопремник-биле хамык чүвени дыннап, билип олурар-дыр бис. А оон батарейкалы чокта мырыңай дүлей-биле дөмей апаар бис. Солуп, сеткүүл дээрге-даа ой шаанда база келбес, бир келгенде эңдерге чыгны бергеп көөр, чаңдыкта бижи номчуп-даа четтирпес боор-дур. Бо талазы-биле чамдык хомудалывысты бо февраль эгезинде партия хуралынга малчынар чугаалап турдулар.

Малчынарга дузалаар-ла дээр, ол талазы-биле доктаал-шиитпирлер-даа бар, а херек кырында хоржок, ажыл-херек эки-ле бүтпес боор чүве дир ийин.

Валерий МЕКПЕР-ООЛ.
Малчын.

ЭКИ ОРГАНИЗАСТААРГА

Монгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз эрткен чылдың түңнелиби-ле мал продуктуларын будурер болгаш ону күргүнеге садар талазы-биле республиканың дээре ажыл-агыйларының бирээзи болуп, РСФСР-ниң Компартиязының рескомузун, Министрлер Чөвүлелиниң, рессовпрофтуң база АЛКЭ-ниң республика комитединиң шилчинир Кызыл тугун акша шаңналы-биле катай чаалап алган.

Ол-дээрге мал талазы-биле республикада эң улуг совхозтарның бирээзи. Чүгле шээр мал безин 47 муң ажыг. Оон ангыда 4800 ажыг ыяыстыг бода мал база 790 чылгылыг. 1990 чылда пландан ажыр 251 тонна этти 30 центнер сүттү саткан. Малдың олуп хораар чоруу дыка кудулаан.

Салчак Хаттыг-оол, Назыл-оол Саая оларның удуртканы хойжу бригадалар республикада мурнакчыларның саңынга киргеп. Аныяк малчын Роднон Успун бир хойдан 1,4 килограмм дүктү кыргаан, 100 хойдан 102 хураганны алган, республиканың Хүндүлел-самбразынга киргеп. Сарлыкчылар Өлчей Иргит Владимир Ооржак, чылгычы Сортай-оол Монгуш, хойжулар Тас Чечек, Кызыл-оол Доспар, ыяыстыг бода малдың Алексей Кулага, Сарыг-оол Дастанга удуртқан бригадалары шылгараан.

Өске совхозтарга бодаарга, ук ажыл-агыйның мал чеми белеткээр чери конгус э эвээш. Ынчалза-даа өске черлер-биле дугуржуп турган, мал чеми белеткээринге чаңчыгып калганнар. Бодунуң девискээриниң чүгле 225 тонна сигенни а өске районнардан 1250 тоннаны кезип ап шыдаан. Амгы үеде Ак-Чыраа девискээринде сигенни, хыргыышты белеткеп турар. Аңаа немей күштү торуткан.

Амгы үеде Картының малчынарында кыштаглаашкын, мал оолдаашкызы үнүп түлүк. Төрүүр 15960 хойнуң чартык кезинден хойу хураганнаан. Роднон Успун, Чечек Тас, Владимир Комбуй-оол, Кызыл-оол Доскар өскерин ногаанарының 60-80 хуузу төрүннен.

Кышкы үеде мал одары бергеп бооп турары-биле холбаштыр ук аңыл-агый кожаны Моолдуң девискээринде 6 кодан хойну кыштадып турар. Ында малчынар моол өнүктерининг дурагулгазын аажок ажыглап, малын чадагай кажаада тудуп турар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелиниң иштин киллис начальниги.

ООЖУРГАН БОЛБАС

Кижи бодап көөргө, ферма шуут-ла совхоз төвүнде болганда, ында хамык-ла ажыл удуртукчуларның, мал ажылының специалистериниң хайгаараалынга хүн бүрүде тургу дег. А херек кырында ындыг эвес болгулаар. Ооң бадыткалын «Мурнакчы» совхозтуң сүт-бараан фермазындан көрүп болур. Кадарчылар онаашкан ажылынга ээ-харыысалга чок болганындан инектиң чидирер, оорга алдыр тавар-ылгалар бар. Отчёт-үчёт ыяыгы эвес. Кажаалар соок. Бир инектен-ле хүнде 3 килограмм сүттү саап ап турары чогенчиг көргүзүдүр. Бо-ла рынок үезинде ындыг эвээш продуктулуг малды тудары наражалыг эвес деп бе? Мал чеми четчир. Ындыг турбуже, сүт чүге эвээжил? Инектиң укасазы экиживейн турарында-дыр.

Фермага бодаарга, шээр малче, чылгы, сарлыкче дирекция база зооветспециалистер-даа алээп сагыш салып келген. Коданнарга суг соортур 3 автомашинаны быжыглаан. Олар сугну үзүктел чок чедирип турар. Малчынарның шупту-зун электри чырыы-биле хандырган. Чунар-бажыңнар четчир, кадарчыларның кол нуруузу бижыннарлыг. Шээр мал кадарчыларында 11 өгбүле аренда керээзи-биле ажылдаап, 1000-даан 6000 рубль чедир орулганы түңнел санаашкын-биле алган. Эң ылаңгыя Бак-Көк Ооржак, Серен-оол Дарыг-Хөө, Анчы-оол Куулар олар ында 11 улуг хой өлген. Төрүттүнген хураганнардан 30 өлген, 64 хой база аңа салганы удуртукчуларны, малдың тускай эртемнигнерин бодандыраар, чылдагаанын тыварынче албадаар ужурлуг.

Февраль айның эрткен хүннеринде хенертен чылаап, мээстерниң харын эридип, катап доңурганын тус черниң хоочуннары малга багай салдарны чедирип болур кылдыр көрген. Оларның сүмелерин база дыңнаар херек. Кыш бодунуң эргезинде хевээр болганда, кажаа-хорааның доңнелген одээн казып аштаары, малды өл-шыктан камгалаары, ажаалда тежээлдези, чемгерилгезинче кичээнгей салыры дээн ышкаш кылыр ажылдар хөй. Берге үелер чазын келир. Мал моон соңгаар арып баксыраар. Ону ажып эртеринге баш удур бодамчалыг белеткел, карак кызыл ажыл, серемчилел негеттинер.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

ОНУ КЫМ-ДАА ДЕТКИВЭЭН

Чагааның изи-биле

Редакцияга чагаа келген. Ооң автору — Д. В. Дуванов. Тускай эртеми — механик. Кызылдың көдээ ажылагый техникумун дооскан. Дугар-оол Васильевич редакцияже бо-ла чагаа бижий бээр кижи. Ооң материалдары солунга үнүп-даа тургулаан. А ооң бодунуң ажылынга хамаарышкан чагаазының парлавайн барган бис. Ында мындыг одурулар бар: «Терлиг-Хаяда чугай орттедир завод бар. Орта одакчылап ажылдап турган кижи мен. 1990 чылдың ноябрь 24-25-че эвлчет хүлээп алгаш, одап турумда, дүне соок суг хемден келбейн барган. Ийи хондур, ийи хүнзедир ажылдаап кижи мен. Шупту 48 шак ажылдаан мен. Эвлчээм келбээн. Өгге дыштанып олурумда кел дээн. Директорга чедире берди. Даргавыс Дагаажык мени тайылбыр бижи дээн. Мени ажылымдан халап кагды. Мени аар-саар ажылче киирди. К. Б. Дагаажык ажылчыннар-биле ажылдап шыдавас бодунуң эрге дужаалын соора ажыттап, улустуң куду көөр хөөнүүг дарга-дыр бо...»

Авторлуң чагаазындан кол-кол ындыг одуругларны номчаш, ону истеп хынаары-биле ол будурулге черинге четтим. Терлиг-Хаяга моңгуш-суу будурерин сокпаткаш, аңаа чугай орттедир завод ажыдар деп баарга, орус дылга чугаалаар тускай эртемнигнер, аймакчынар оон көжүп чоруй барган. Ам ында чаа коллектив тургустунуп турар. Кадрлар айтырыын шиитпирлээр талазы-биле бергелер тургустунуп турган. Ынчалза-даа ону чоорту ажып эртип турар. Будурулгечи көргүзүглер багай эвес: январь айда 80 ажыг тонна чугай белеткээр планын коллектив 105 хуу күүсеткен. Чылда 4000 тонна чугай белеткээр. Январьда даажы чок чазылдырар будумел (ИРС) белеткээриниң планын база ажырган. Аңаа чагыглар Россияның чамдык хоорайларындан кирген. Керээ бүүгаар ону терлиг-хаяжылар Абаканга чедирип берип турар. А чугай-биле керээни республиканың бүгүле район төптери-биле чаргаан. Бир тонна чугайны ортаа 122 рубль. А чамдык будурулге черлери, организациялар будурулгеге баргаш, акшаазын туда төлээп, ап турар. Оон ынай ында хоорге тураскаал плиталар ыларынга чагырларны хүлээп ап турар. Элер-оол Шулуужукчу, Роман Лапчаа, Сергей Салчак олар ол чагырларны эки күүседип, ам безин 100 ажыгны кылган. Чугай хаптаар цехте Демир-оол Дөжекпен, Александр Дундуй-оол, Анай-оол Баданай, Роман Эник чугай орттедир черде Михаил Дамдын-оол, Маадыр Тулуш, Сергей Кыргыс, Владимир Беликов олар кыымак ажылдап турарлар. Ында ажылчыннар аргыштыраа автобус чолаачызы Федор Содунамны эш-ооруң мактаар. Федор Ховалыгович хөй чылда ажылдаан. Дуржулгалыг, ыызымак.

Бо дур, амдыызында ында байдал ындыг-дыр. Тускай эртемнигниң көдээ Совет удуртукчуларының чугаазы-биле алырга, ажылиштиң улам шуудап, чедишкинниг апаарының перспективтиг аргалары бар. Ынчалза-даа коллектив чаа тургустунуп турда, бергелер база чедер-четпес чүүлдер турганын бижидим. Ылаңгыя кадрлар шилип тывары бе-ректор төрелин ажылга хүлээп албаан. Моон мурнунда-ла маңаа ажылдап чораан, суурга таныыллдап турган Доржу Байкараны хүлээп алган. Ол черле кочегарлап турган кижи. Дугар-оол Васильевич харыысалга чогу-биле аар-саар ажылче шилчиттирген кижи».

Тамара Эникпен, салыг ажылдакчызы. Терлиг-Хая көдээ Советиниң депутады: «Улгады берген кижи-дир, ол хирезинде арага ижип-тер, ажыл шагы үзер, доктаамал ажылдавас-тыр».

Иван Севекпут, гараж эргелекчизи, район Советиниң улус депутады: «Ажылга шоолуг эвес кижи бо. Шамбалыг суур чораш, дораан дедир чедип келди. Маңаа трактористер турган, ооның үреп кагды. Ажылга ыяырывас, элдеп кижи».

Василий Серен-оол, электромеханик: «Насос ажылдавайн баарга, суг хоолай иштинге турнугун туруптар, оон доңуп ыаар. Насостуң ажылдаарын хынап корбейн турган, сугну доңурган кижи деп билир мен. Харыысалга чогу ол-дур».

Ужурашкан-на кижилерим Дугар-оол Васильевичтиң ынчан харыысалга чок болганын чугаалаан, ону эвээш төлевирлиг ажылче шилчиттирейн, харын-даа шуут-ла, ажылдан үндүрүптер тургандыр деп түңнел кылдылар. Совлунде директор К. Б. Дагаажыкка ужурежы бээримге, ол мынча диди: «Ооң ажы-төлүң, ог-бүлеиң, ямыдыралын бодаап, профэвилел комитединиң даргазы-биле дугурушкаш, ажылдан үндүрбейн, аар-саар ажылче шилчиттирдим бис. Ынчан ол оглу-биле солчуп, ажылдап турган. Та канчаар дугуржуп алган адашкылар чүве, ол боду ийи эвлчет оттур ажылдааны чөп чүве.

Мен бо бодалдарга бүрүн каттыжар мен. Чүге? Тайылбырлаайн: бирээде, силерге. Дугар-оол Васильевич, үнелелди үстүнде кижилер берди. Чаптуг түңнелди кылды. Ону шын билип ап көрүнер, боданар, дедиялемер. Ийиде, «Мени ам кызырып каапкан» деп тур. Каяа ажылдаар, чүнү кылыр, канчап ажы-төлүм азыраар мен» деп мээң-биле ужуражы бергеш, чугаалаар чүвелер ындыг болду. Мен пайгал кагдым. Барып-барып механик эртемниг кижи ынча дээрге алдеп чорду. Шынап-ла, бодап-бодап орарымга, силер ам бодунар бодунарго бүзүреес апарган ышкаш-тыр силер. Моңу база хаңы үгаап көрүнер. Амдыызында ол заводна кандыг-даа кызырылда болбас. Чогум-на силер ышкаш техниктиг билиглиг специалист аңаа, ол будурулгеге черле херек апаарынга бүзүренер. База бир сагыпдырыг: эвээш төлевирлиг ажылче шилчидип каарга, боттарыңарның хамаатты эргенер ажыглап ооң шын, шын эвезин тодаралдып алыры-биле профэвилел комитединге, күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниге хомудал билдирипкиним бижинээн чорду-нар. Ынчаар кылыр, түңнелин дыннаар турган силер. Аңаа-ла «ажыңган» аайыңар-биле редакцияже бижипкен ышкаш-тыр силер. Ынчангаш чагаажарда киирген ол фактыларынар долузу-биле бадыткаттынмайн барганын силерге чугаалаан мен. Маңаа хамаарыштыр мындыг бодал бар. Мен бир хүнүң ажылын ынчаар чидирдим. Түңнел чок дээрим ол. Ындыг болганда, бодум эвлчээнде, бо бүгүге силерни бүрүдатпышаан (шынап-ла, ону редакцияже бижип турбайн, ол-ла черинге шиитпирдеп ап болур айтырыг ышкажыл), рынок системазынче шилчип турар бо үеде Кызылдан Терлиг-Хаяга чедир орук база бензин өртээн редакцияга силерден долузубиле эгидип алыры-биле задогтуң удуртулгазынга регеде тургусса чүл деп бодаг ала-чайгаар-ла тыптып кээр-дир. Ынчалза-даа ону бо удаада кылбаал. Силерге, өске-даа бижикчилерге амдыызында ол дугайын сагындырып каап: кичээнгейлиг болуп ыйнаан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

Көдээ Совет: воң шиитпирлээр айтырыглары

БИСТИИНДЕ МЫНДЫГ

Кызыл район Советинин күүскомунун оргкилдизининг эргелекчизи Т. Ондарның Советтер амыдыралынга хамаарыштыр солуңга бижээн чүүлүн номчуп, ында кирген бодаалдарга каттыжып турар мен. Бистиң көдээ Советтиң бөгүнгү ажыл-чорудулгазын каксы-даа бол, эш-өөрге таныштырбышаан, мен бага Советтер ажылдакчылары-биле санал-онал солушса деп күзелдиг мен.

Көдээ Советке ам 12 чыл ажылдап турарым бо, чээрби бирги чаа чыпшты Советтиң ажыл-ижинде берге-даа, солуп-даа үе кылдыр санап турарывыс таварылга эвес. Эрткен үе-биле бөгүнгү байдалды деңнештирип көөрге, сыр оске. Советтерге моон мурнунда ажылдап турган кижилер ылгалыг чугаажок өскерип турар. Советтериң ажыл-чорудулгазының моон соңгаар кандыг болуру ында соңгуткан бистерден, улус депутаттарындан кончуг хамааржыр. Ындыг болганда, бүгү арга-дружулгавысты, билиивисти, күжүвүстү ол сорулгаже моөнеп ажылдаар ужурлуг бис. Оон башка кандыг ийик, Т. Ондарның бижип турарында дег, Советтериң эргезин, ат-алдарын бедидип турза-даа, оон боттанылгазы саазын кырында турары, шынап-ла, чажыт эвес-ле болгай. Безин чадаарда структуразынга хамаарыштыр маргылдаа үнүп турар-дыр, материал-техниктиг баазавыс кошкак, оон түржүк, бюджеттиң байдалы кандыг болуру билдинмейн турар. Шиитпирлээри белен эвес айтырыглар бисте бар: баазавыс кошкак Советтер кайнаын чүнү тып, бюджетти долдурарыл, рынокче пилчилге үезинде айтырыг нарын. Янзы-бүрү аргаларны ажыглап турган, чедип алырын сүмелеп турар, административтиг комиссияларның эки ажылын чедип ап турташ, штраф-торгаалдан киирип болур деп турар. Анаа амыдыралдан безин ап көөрге, демократияның бо ажык-чарлыг үезинде, кижилерниң эрге-хүлээлгелериге хамаарыштыр хөй-ле чүүлдерин бижип, чугаалап турар байдалда, ол база чиик эвес айтырыг бооп турар деп билип турар мен. Структура талазы-биле мындыг чүүлдер бар. Хөйлүде бир аңгы, амыдыралда көңгүс оске кылдыр тургустунуп келириби-ле, үскүлежиишкиннер туруп кээр боор-дур. Чижээн көрүп көрээлиннер даан, РСФСР-ниң хөөйлүвүүнда Совет биле күүскомму ажыглаар деп айтып каан турда, а амыдыралда, эң ылангыя көдээ Советтерге ийи эрге-чагырганың херээ чок бооп турарын херек кырында көрүп болур. Бистиң көдээ Советтиң структуразын бадылап турда, сессияга маргылдаалыг айтырыглар база тургустунуп турган. Оон түнелинде көдээ Советке хамаарыштыр маргылдаа үнүп турар-дыр, материал-техниктиг баазавыс кошкак Советтер кайнаын чүнү тып, бюджетти долдурарыл, рынокче пилчилге үезинде айтырыг нарын. Янзы-бүрү аргаларны ажыглап турган, чедип алырын сүмелеп турар, административтиг комиссияларның эки ажылын чедип ап турташ, штраф-торгаалдан киирип болур деп турар. Анаа амыдыралдан безин ап көөрге, демократияның бо ажык-чарлыг үезинде, кижилерниң эрге-хүлээлгелериге хамаарыштыр хөй-ле чүүлдерин бижип, чугаалап турар байдалда, ол база чиик эвес айтырыг бооп турар деп билип турар мен. Структура талазы-биле мындыг чүүлдер бар. Хөйлүде бир аңгы, амыдыралда көңгүс оске кылдыр тургустунуп келириби-ле, үскүлежиишкиннер туруп кээр боор-дур. Чижээн көрүп көрээлиннер даан, РСФСР-ниң хөөйлүвүүнда Совет биле күүскомму ажыглаар деп айтып каан турда, а амыдыралда, эң ылангыя көдээ Советтерге ийи эрге-чагырганың херээ чок бооп турарын херек кырында көрүп болур. Бистиң көдээ Советтиң структуразын бадылап турда, сессияга маргылдаалыг айтырыглар база тургустунуп турган. Оон түнелинде көдээ Советке хамаарыштыр маргылдаа үнүп турар-дыр, материал-техниктиг баазавыс кошкак, оон түржүк, бюджеттиң байдалы кандыг болуру билдинмейн турар. Шиитпирлээри белен эвес айтырыглар бисте бар:

ЭПТИГ, ЭЭЛГИР ТАНЦЫЧЫЛАР

Хөстүт шахтарда ыры-хөгжүлмү дыннап, театрларга, культура бажыңнарынга аянныг танцы-самны көрүп, бот-тывынгыр аныяк артистерниң уран талантызын магадалбиле көрүп, дыштанылгавыстыр эрттирип турар болгай бис.

Кызылга болган бир дыштанылга кежээзинге хоорайның бот-тывынгыр артистерниң концертинден кылган чуруктарывыкы мында киирдим. Ынчан уран талантылыгларның ойнап турда, эптиг, эөлгирин, шимчээшкинниринии онзагай чаражын көрүкчүлер магадап, адыш часкап турган болгай.

Охеячик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Уран чүүлдүң кижилери

УС-ШЕВЕР САЛГАЛДЫГ

Шаанда тыва улус: «Моңээн ниженинң адын адавас, бажын коваңнатпас» дижир. Ол дээрге, тыва кижиниң хүндүткелининң демдээ-дир. Ынчалза-даа мен маңаа кашчылдар бурунгаар чырык черге чурттаан, чеден ажыр харны баскан, богун аравыста чок, «аъдының бажы хоя берген», партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну Шалык Дамбаевич Севенниң адын адаар ужурга таварыштым. Чүге дизе, ол Тываның уран чүүлүн хөгжүдер ажылга бодунуң эвээш эвес үлүг-хүүзүн киириттирип чораанын чаңгыс чер-чурттуглары эки билир. Тодаргайлаарга, Шалык Дамбаевич төрүмелинден ус-шевер кижи болуп, чөвүрээден, ыяштап, чонар-даштан хевир-дүрзүлерин кылып, чонунга мактаттырып чораан. Оон ыяштан чазап кылганы тыва шыдыраазы база «Аскыырлар» деп чонар-даштан кылган ажылы «Совет Россия» делгелгезинге чедип, Москва хоорайга шөлээ эвес кижилерниң сонуургалын хайныктырган. Чогум-на, «Эки кылган ажыл —элеп-читпес алдар» деп чүве ол-дур дээрзин эскерген мен.

Шалык Дамбаевич Севен бодунуң оолдары Солаан биле Сергейни база уран салым-чаяанынга чаңчыктырып каанын бистер, чаңгыс чер-чурттуглары билир бис. «Башкы дүүг изин соңгузу базар» деп улустуң чечен чугаазында ханы утка бар. Чоокта чаа Самагалдайның долу эвес ортумак школазында чурулга башкызы Солаан Шалыкович Севенниң бажыңынга кирип, ооң чонар-даштан кылган ажылдарыбиле таныжып көргеш, келир үеликге салым-чаяанынга ханызы-биле бүзүредим.

«Ада өлүр, оглу артар». Солаан Севен, шынап-ла, адазының орнун солаан оглу. Ооң ажылы чымыштыг, хүнзедир школага өөреникчилер аразынга хүнзээр болзажок, ол хостуг үелерни тып ап, адазының уран чаяалгазын черге кагбайн, харын улам ону чечектелдирип турарын эскердим. Моон соңгаар башкызының үнелиг ажылын ооң өөредип турар өөреникчилери таче кижи салгаар чүве. Аңаа база ынаныш барын башкының чугаазындан дыңнадым.

Солаан Севен башкы чаала дөртен харлапкан-даа болза, ооң кылган ажылдары Совет Эвиделиниң улут-улут хоорайларында көрүкчүлерниң сонуургалын чаалап алгэгелей берген. Тодаргайлаарга: Солаанның чонар-даштан кылган «Өшкү» деп ажылы Москвада «Совет Россия» делгелгезинге 1979, 1980, 1983 чылдарда четкеш, чурукчуларның, көрүкчүлериниң макталын алган. Ооң ол-ла ажылы Барнаул хоорайга 1983 чылда «Социалистиг Сибирь» делгелгеге база киришкеп келген соонда, аныяк чурукчунуң туткан холу дыңзаан, тура-соруу көдүрүлген.

Ус-шевер Солаан 1987 чылдың апрельде «Киргин үези» деп ажылын доозкан. Ооң ол ажылында содаалашкан ийи бууганы көрүп орарга, дириг чүве-биле домей, шимчеп үнүп кээрлер ышкаш сагындырар. Онза-ла қылган ажыл! Хуумда, ооң ол ажылын аажок-ла үнелээр мен. Соок даштыг диргизиптер уран-на мергежилдиг кижи.

Солаан Севенниң база бир ажылы солуп. Ону ол «Тараа соктаан ашак» деп адап алган. Ада-өгбелериниң эки чанчылын, ажыл-ижин ында тодазы-биле көргүскен. Ол ажылы 1985, 1986 чылдарда «Россияның чонар-даҗы» делгелгеге киришкен, мактаткан. Ус-шеверииң база бир ажылы «Буур» Москва хоорайга «Комсомолдуң 60 чылы» делгелгеге киришкен. Бо дээрге көдээ чурукчуның чонар-даштан кылгылаан ажылдарының түгле чартык-чамдыы-дыр. Оларны амдыы-ында салаа бабып сайгаары болдунмас. Моон соңгаар ооң ажылдары хөйү-биле көстүп кээр, чонунуң чоргаарады апаар дээрзинге идегел улуг. Шынап-ла, Солаан Севен бодунуң талантызын, ажылын чонунга өргүп, аптара, үлүгүр каастагзынга, хана парлалгазынга бо-ла киириштире берген тургулаар, бичe сеткилдиг, дүзаргак кижи деп чонунуң чугаалажып турары-даа чөптүг.

Төрүмелиниң салым-чаяанныг Солаан Севен чонар-даш-биле ажылды 1968 чылда ачазындан база чурукчу Бригад Дүпчүрден өөренип, сонуургап эгелээнин, оларны дагдыныкчыларым деп улуг чоргаарал-биле чугаалаар кижи болду. Ооң кады төрээн дуңмазы Кызылдың уран чүүл училищезиниң доозукчузу, амгы үеде Самагалдайның уран чүүл школазының директорну Сергей Севенниң чонар-даштан болгаш чуруп кылган ажылдары хөй. Ооң үре-түннели чоруту көстүг бөзр деп идегевишаан, баштай үнген кулактыг соңнай үнген мыйыс өртер чадавас деп бүзүрелди илереткеш, чурукчу алышкыларгa чогаадыкчы чедишкиннерин күзевес аргам чогул.

Өөлет ЧИҢМИТ.

Кижи—бойдустуң төлү

ДИРИГ ОРГАНИЗМГЕ КОСМОСТУҢ САЛДАРЫ

Кызыл хоорайның судэмнелге экспертиза бюрозунуң статистиктиг көргүзүглерин саугаар алгаш көөрге, амы-тыңга четтинер чорук ыланғыя аныяктар ортузунда, тодаргайлаарга, 16-17 хар иштинде кыс уруглар, 21-22 хар иштинде эр кижилер аразында пептерецгей болуп турары дүвүрээзинии болдуруп турар.

1990 чылдың ийиги чартынында Тывада 35 кижи эки тура-биле амы-тыныңдан чарылган. Оларның 14-үү — хөрээжен, 21-и — эр кижилер. 30 харга чедир 14 кижиниң 10-үү эр, 4-үү хөрээжен. Назы-хар талазы-биле алгаш көөрге, эр кижилерниң эң аныяа — 11-17 хөрээженнерниң 16-18 хар болуп турар. Кандыг арга-биле амыдыралдан чарылганы ындыгла чүүл эвес деп бодай-дырмен.

Бистиң 307 муң чурттакчылыг Тывавыска хамаарыштыр алырга, 35 дээрге улуг сан. Ол доктаамал эвес көргүзүг дээрзин номчукчулар билип тур боор. Ук сан-чурагай чыл бүрүзүнде улгадып-даа, эвээжеп-даа болур. Эң коргунчуг, хомудаңчыг чүве аныяктарның чаш назыныбиле кээргел чокка чарлып турары. Эр кижилериң аразындан 11-ле харлыг бичии тел кандыг аар чылдагаан ужуп болунга хамаарыштыр ындыг коргунчуг үүлгедигии кыланыл? Чок-ла болза, эш-оорунга дорамчылаткан ийикпе, чок-ла болза ада-иезинин моөу-шынар чогунук, аажы-чаңгымын кижизиг эвезинин түңнели чадавас деп бодаттыңа боор-дыр.

А 16-18 харлыг аныяк кыс-уруглар? Оларның чаала амыдыралче кирип, экибактың эргээ-бергени ылгап билип эгелээн үези. Өөредилгелериниче шилгалда дужаап шыдаңаныпын уржуу деп эмчилер чугаалап турду. Улуг кижилер ада-иеге болур хүлээлгени боттарынга чүктеп алган чүве болганда, амыдыралга тургустунуп келир шаптараазыннарга ажытолун торулбас, муңчулбас, бергедээшкиннерни ажып эртер күш-шыдалдыг, үгаанмедерелдиг кылдыр кижизидип белеткээри күзенчиг. Оон башка бөгүнгү бүгү талазыбиле таарымча чок амыдыралывыстың уржуктары хөйну көрген улуг кижилерни безин саймаарадыптар, муңгарадыптар ышкажыл.

Кезек-кезек болгаш кижиниң амыдыралынга, ажылынжинге кадыг-берге, айыл-халапты үелер черле тургустунуп келир. Ындыг үелерде кижилерниң сагыш-сеткили саарзыкталып, саймаарап, холу-буду салдынып, күзел-соруу кошкаш кыннып, чурттаар хөрүү чок болу берип, амыдыралдың ужуртказы оскундура бээр. Чамдык кижилер дөргүл-төрелиниң, чоок кижилериниң ачы-дузазы, деткимчези-биле кризистиг үени кызып шыдажып эртип алыр, а чааскаанзыргай, арга-сүме аптар чоок кижилери чок кижилер дүмбей, муңгаштальчак хөөнге алзып, ооң хосталып, адыглар аргазын көрбейн баар. Ларыг-аржык кижилер хамаанчок, коштүг кадык кижилер безин ындыг кара кударалга алзып, түңнелинде эттинмес частырыгны кылыр.

Айыылдыг хай-халапты болу бээрингe чүгле чаңгыс кижи боду бууулуг дээр болза база шын эвес апаар. Кижиниң кадыынын байдалынга, ажы-чаныңга, угаанмедерелинге салдар чедирип турар даштыкы факторларының бирээзи космос, ооң херелдери болур деп эртеммеднер чугаалап турар.

«Чурттаары дээрге-ле космостуң херелдерин боттуң организмин оттур эрттирери болур. Чамдык таварылгаларда хереледенишкиннерниң күжү дириг организмге олумнуг бооп болур хүннер база тургулаар» деп, А. Л. Чижевский эртемден «Хүнде болуп турар шуургаларның Черде чамгылары» деп номында бижээн.

Кыдат даосизминиң үндезилекчизи Лао Цзыныңң сылдыстар, планеталар ортемчейде бар дириг организм бүрүзүнге дорт салдарны чедирип турар деэн бадыткалы үндезининг. Ооң өөредиин соугаар алырга, октаргайга торуттунуп, амыдырап-чурттаары чайгаар-ла чаяаттынган уг-шиглиг, тускай оруктуг болуур. Шынапла соолгу үеде кижиниң биоритмнерни өөренип, шинчилеп турар апараны — кыдат эртемденниң өөредиининң бадыткалы.

Черге эң чоок планета Ай. 1969 чылдың июль 21-де америк астронавт Армстронг амаа четкеш келген соонда, Ай Черкиң чурттакчыларынга билдингир, чоок ышкаш апарган. Ай чаазы, бирги улдуң, бүдүн ай, эрги ай деп оскерлиишкиннер айда болуп турарын билир бис. Ылаңгыя ай чаазы (баштайгы 7 хонук), бүдүн ай (15-17 хүннери) деп айның ийи фазазы кижилерниң сонуургалын хайныктырып турар. Черде далай, океаннар сугларының кодурлүп чавырлырын, чер шимчээшкиннерин, кошкелерниң эмирлип бадарын эртемденнер айның ол ийи фазазы-биле холбап турар. Кижи бала бойдустуң толу түве болганда, бойдустуң чайгаар болуушкуннары-биле ооң кадыынын, сагыш-сеткилиин байдалы био янзы апарып, оскерлиишкиннерге таваржып турар. Ылаңгыя бап маэни, чүрек-дамыр системазы, хан базылышкыны улуг оскерлиишкиннерге таваржыр. Ындыг оскерлиишкиннерниң болурунга хүннүң херелдериниң күжүнүн чидигленири, кошкаар үелери база улуг рольду ойнаар.

1984, 85, 86 чылдарда хүн херелдериниң күжү кошкак турган үеде ай чаазының 7-ги, айның бирги улдуңунуң 6-гы хүннери эр кижилерге, ай чаазының 4-кү, айның бирги улдуңунуң 4-кү хүнү хереэжен кижилерге эң таарымча чок турган, а 1987, 88, 89, 90 чылдарның бирги чартында хүн херелдериниң күжү чидиг турда, ай чаазының 2-ги, 5-ки, айның бирги улдуңунуң 2-ги хүннери эр кижилерге, будун айның 7-ги, айның бирги улдуңунуң 7-ги хүннери хереэжен улуска эң таарымча чок болган.

Ылаңгыя ол үелерде кижилериң аажы-чаннарының таныттынмас кылдыр оскерлип, даарыг кижилериня саны ковудеп, уйгу-дыш чаштап, кижиниң ниити байдалы дүшкүүрлүг апарып турар.

Айның, космостуң салдарының түнелинде кижиниң организминге кандыг-кандыг оскерлиишкиннер болу бээрин эмчи бүрүзү өөренип, билип алыры эмнээрингe, шын диагноз тургузарынга, арыгны баш удур болдурбазынга, багай уржуктарлыг шиитпирлерни чайгадыптарынга улуг ужур-дузалыг болур.

Ол ышкаш бергедешкен үеэинде дузалаптар, камгалаптар арга-сүме дыннап алыр бүдүрээшкин кабинеттерин поликлиникаларга, эмнелгелерге ажыдары күзенчиг. Ындыг кабинеттер амыдыралдың шын оруунче катап эглип кээринге кезек када кризиске алысканнарга таарымчалыг идигни бээри чугаажок.

Телевидение

Пятница

ФЕВРАЛЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Чугула репортаж. 9.15 Мультфильм. 9.25 «Мээң чурттап орар бажыңым». Уран-чечен фильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15 — 13.45 А. Петренко — «Мээң чүрээм ап ал». 15.00 Чугула репортаж. 15.15 «Амы-тындан артык ынаныш». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 16.20 «Албан ыттарының дугайында телефильм. 16.50 Уруглар-ның хөгжүм клуву. 17.35 Мультфильм. 17.45 Совет немецтериниң культуразының болгаш уран чүүлүнүң бүгүзээилел фестивалы. 18.30 Медээлер. 18.45 «Политиктиг чугаалар». «Байдал». 19.15 «Виктор Чернышовтуң үш хүнү». Уран-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 «В биле Д» программа көргүзүп тур. 22.30 О. Волков чогаалчы-биле үзүражыышкын. 00.10 — 01.00 Чапсар. 01.10 Концерт. 01.30 «Меридиан». Делегей медээлери. 01.45 «Джазмен». Фильм-монография. Г. Лукьяков дугайында. 02.50 «Гулл инспектор». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 03.55 — 04.45 Фильм-концерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 География. 7 класс. Делегей океаны. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 8 класс. Чөөн Сибирьниң бойдузу. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Гаиджина» аас чогаал ансамблиниң концерти. 12.40 Ритмиг гимнастика. 13.10 — 14.10 Л. Украинканың амыдыралының, чогаадыкчы ажылының дугайында фильм-концерт. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. Телефильм. 18.10 «Бок төгөр черже». Металлоломну болбаазырадырында четпестер.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Уругларга фильм. 18.55 «Кижизидилге дугайында 20 минута иштинде». Школачыларга кижиниң эрге-ажымының дугайында. 19.05 Медээлер. 19.10 «Алия төвү». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!» 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Т. Кропилина ырлаар. 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 00.00 — 02.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 И. Бочкова скрипкага ойнаар. 19.20 — 20.00 Барымдаалыг фильмнер.

Суббота

МАРТ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 6.55 Мультфильм. 7.15 Бүгүдеге спорт. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Медээлер. 9.15 «Евдокия». Уран-чечен фильм. 10.55 Эртенги сылдыс. 11.55 А. Н. Островский — «Оруглалыг чер». Фильм-шии. 14.30 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 15.00 Медээлер. 15.15 «Ырыны сактып ал». Улуг кижилерге база урутларга. 15.30 Вологда черинiң уран түүлү. 16.15 Делегей панорамазы. 17.00 А. Чайковский. Концерт. 17.30 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы. Кинофестиваль. Барымдаалыг фильм. 17.50 Мультфильм. 18.45 «Чаңгыс хүн наркотик чокка». Делегей программазы. 21.00 «Ye». 21.45 «Дүнеки поездиге олурүүшкүн». Уран-чечен фильм. 00.00—01.20 Чапсар. 02.05 «Чурттап чораан». Барымдаалыг фильм. 02.30 «В биле Д» программа көргүзүп тур 03.30 «Хар чатбаанда». Уран-чечен телефильм. 04.50 — 05.25 «Цыган ырыны ырлай бээримге».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Концерт. 8.50 Барымдаалыг фильм. 9.30 Орус Хоккей. ССРЭ чемпионады «Динамо» (Москва) — ЦСКА. 19.15 «Планета». 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.30 Россияның парламент медээлизи. 20.45 Улуг кижилерге мультфильмнер. 21.00 «Ye». 21.45 Баскетболга АКШ-ның чемпионады. 22.45 Фристайл. Делегей кубогу. 23.30 Авторжу телевизионнс. 01.30—02.30 «Марио Ланцага турасказаткан» Т. Синявская биле М. Магомаев ырлаар.

Воскресенье

МАРТ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Ритмиг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 Эртен эрте. 10.00 Ада-чурттунга баралын болуру. 11.00 Эртенги хөглээшкиниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.50 «Кодээден чаштап. кижиниң ниити байдалы дүшкүүрлүг апарып турар.

Айның, космостуң салдарының түнелинде кижиниң организминге кандыг-кандыг оскерлиишкиннер болу бээрин эмчи бүрүзү өөренип, билип алыры эмнээрингe, шын диагноз тургузарынга, арыгны баш удур болдурбазынга, багай уржуктарлыг шиитпирлерни чайгадыптарынга улуг ужур-дузалыг болур.

Ол ышкаш бергедешкен үеэинде дузалаптар, камгалаптар арга-сүме дыннап алыр бүдүрээшкин кабинеттерин поликлиникаларга, эмнелгелерге ажыдары күзенчиг. Ындыг кабинеттер амыдыралдың шын оруунче катап эглип кээринге кезек када кризиске алысканнарга таарымчалыг идигни бээри чугаажок.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 26-да

«НАЙЫРАЛ»: «Пляжные девочки» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (үзаткан) шактарда.

Видеозал: «Инопланетянин» 10.00, 12.40, 15.40, 18.20 шактарда

«ПИОНЕР»: «Золотой ключик» 9.00, 12.40, «Роня — дочь разбойника» 10.40, 14.20, «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериялыг) 16.20, 20.50, «Лимонадный Джо» 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Патриот, или Мафия в океане» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (үзаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ложная клятва» (2 сериялыг) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Опеола» 17.30, 19.30 шактарда.

КЫЗЫЛДЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

«Тыва АССР-ниң 1991 чылда Күрүне бюджединиң системазының болгаш 1991 чылда республика бюджединиң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга үндезинлээш, 1991 чылдың март 1-ден эгелеп хоорайның пассажир транспортунга чоруурунуң дараазында чаа тариф хөлезинии доктаатказн: хоорайның пассажирлер артыштырар транспортунга бир кижиниң чаңгыс удаа чоруурy база холга чүк ап чораапы дээш төлевир 15 көпеек, билет чокка автобуска чорааны база чүктү төлевир чокка ап чорааны дээш, 10 рубльге торгаар. Бир ай хуусаада автобустарга чоруур билеттиң сургуулдарга, школачыларга хамаарыштыр өртээ 1 рубль 50 көпеек, студентилерге — 2 рубль 50 көпеек, чурттакты чонга — 10 рубль организацияларга — 18 рубль болур.

ЧАЛАП ТУР

Бо чылын өөредилгезин доозар сургуулдарның ада-иелериниң хуралын 1991 чылдың март 2-де Кызылдың № 4 ортумак профтехучилшезиниң директоязы эртенгинiң 10 шакта училищеге эрттирер. Бо чылын өөредилгезин доозар сургуулдарның ада-иелерин ол хуралга чалап турар.

№ 4 профтехучилищениң адресин: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 1.

ТЕАТР

РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизи В. Ш. Көк-оолдуң тәрүттүнген хүнүнден бээр 85 чылынга тураскаатказн **кежээ 1991 чылдың март 1-де болур.** Кежээниң программазында: чылыг сөстер, В. Көк-оол аттыг фондунуң ажыдыышкыны, В. Көк-оолдуң ырлары, а ооң дараазында — **«Хаймраан бот» деп шиин болур. Кежээниң эгелээри** — 18 шак.

Март 2-3-те К. Сапык-оолдуң «Ыглаар турут» деп үш көжегелиг шиитиниң баштайгы көргүзүү болур. Эгелээри — кежээкиниң 18 шак.

КАДАРЧЫ ХЕРЕК

Кызыл-Арыг суурнуң хамаатыларының хуузунда иниектерии кадарар хуузунда аъттыг кадарчы херек.

Бажың-биле хандырар.

Профком.

Көрүкчүлерниң кичээнгейинге

Республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг товунде фольклор клуву 1991 чылда районнарда фольклор коллективтериниң концерттериниң көргүзүглерин дараазында график соугаар РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга организастап эрттирерин чарлап тур:

МАРТ 2-де

Бай-Тайга райында «Моңгулектиң сыры» фольклор ансамбли. Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 рубль 50 коп.

МАРТ 23-те

Чөөн-Хемчик районда «Аялга» фольклор ансамбли. Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 рубль 50 коп.

АПРЕЛЬ 20-де

Республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг товунуң фольклор клувунуң концерти. Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

ИЮНЬ 22-де

Бурят ССР-ниң «Уданың сылдызы» фольклор ансамбли.

Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 2 рубль.

ИЮЛЬ 23-те

Якут ССР-ниң «Якут-Саха» фольклор ансамбли.

Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 2 рубль.

АВГУСТ 3-те

«Хөөмей-91» республика конкурузу.

Эгелээри 10 шактан 18 шакка чедир. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

АВГУСТ 4-те

Тыва национал идик-хептиң болгаш эдилел-кааскалганың көргүзүү, оларны делген садары.

Эгелээри 10 шактан 14 шакка чедир.

«Хөөмей-91» республика конкурузунуң түңнел концерти. Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 2 рубль.

СЕНТЯБРЬ 21-де

«Чечен мениде, чечек черде» деп республика конкурузу. Чоннуң аас чогаалынга үндезилеттинген тывызыктар, дүрген чугаалар, улегер сөстер, домактар болгаш биче хемчээлдиг тоолдардан тургустунган программа.

Эгелээри 10 шактан 18 шакка чедир. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

ОКТЯБРЬ 12-де

Республиканың бот-тывынгыр уран чүүл болгаш культура-чырыдыышкын ажылының эртем-методиктиг товунуң фольклор клувунуң концерти.

Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

НОЯБРЬ 23-те

Барыын-Хемчик районда «Мажалык» фольклор ансамблиниң концерти.

Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

ДЕКАБРЬ 7-де

Таңды районнуң төп Культура бажыңының фольклор ансамбли. Эгелээри 19 шакта. Билет ортээ 1 руб. 50 коп.

ТАЙЫЛБЫР: коллективтериниң концерттериниң чарлаан хүннеринге ийи-чаңгыс оскерилелер туруп болур. Фольклор ансамбльдериниң концерттериниң билеттерии республикаңы эртем-методиктиг товунде садып турар. Адреэп: Ленин кудумчузу, бажың 15.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редактор
Я. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-31 ● орлакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ● оралакчылары — 3-45-93 Киллистер ◆ партийн.-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылының — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ● кодээ ажыл-агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар бөлүү — 3-34-39; ◆ чагаа киллизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ● үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота хүннеринде үнер

Чылаа 260 катап үвез Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Нөш үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садылының керектериниң» талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Шетинния болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 61.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

1925 ЧЫЛДА УНӨЗЖЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 27 среда № 38 (14538)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

НЕШКИЛЕР

«О-Шынаа» совхозта нешкилер Елена Седен-оол биле Димаа Элбек олар төрүүр 365 хонуг Хайыракан даанық хүннээрек талазында кыштагладып турарлар.

Кызымак нешкилерниң коданынга бо хүннерде баар болза, 240 хире хураган дешкилежип турар. Бо хүннерге чедир ынча хой оолдапкан. Сакманчылар Сара, Димаа Элбектер кызымак ажылдап турар.

Найгын-оол ДАМДЫН

Аныяктар, мал ажылынче!

Чөөн-Хемчиктиң «Искра» совхозта аныяк малчынар эвээш эвес. Ол черниң Кара-Дытта аныяк хойжу Монгуш Дүрген-оол үш үс ажыг хойну кадарып, кыштаглаашкынны эки эрттирип турар. Ооң кадайы Айланмаа Сарыглар хойларының хураганнарын онча-менди доруктуруп, кыштаглаашкынга шалыпчы үлүүн киирип, эрес-кежээ сакманчылап турар.

Олариың кыштаанда сиген бар. Чоокта чаа бир трактор күзөв долдур сигенни база эккеп дүжүрген. Бо аныяк малчынар ада-пелериниң күш-ажылчы оруун салган, ажыл-агыйжы болуруунче каш чыл бурукгаар шуудан киргеп. Чөөн-Хемчиктиң оон өске-даа ажыл-агыларында «Аныяктарны — мал ажылынче!» деп комсомолчу кыйгырыг багай эвес боттанып турарының эки үлегер-чижээн көрүп, демдеглеп болур. Ол шалыпчы кыйгырыгны «Искра» совхозтуң комсомолчулары болгаш аныяктары иоон соңгаар-даа ооттандырарлар.

ЧУРУКТА: аныяк хойжулар Дүрген-оол Монгуш, Айланмаа Сарыглар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ССРЭ-ниң Президентизиниң Минскиде чеде бергени

МИНСК, февраль 26. (СЭТА). Белоруссияның найысылалы Минскиде ол хүн М. С. Горбачев чеде бергеп. Хүнүүн программазында — Минскиниң трактор заводунуң күш-ажылчы коллективи-биле, республиканың улус депутаттары-биле, эртем болгаш чогаадыкчы интеллигенциянның төлээлекчилери-биле ужуражышкыннар кордунгеп.

Республиканың ажылчы чону-биле Президентиниң беседалары трактор заводунуң цехтеринге болгаш. Бүдүрүлге черин көрген соолунде М. С. Горбачев күш-ажылчы коллективтиң мурнунга чүве чугаалаан.

СЭКП ТК-ның Секретариадының хуралындан

РЕФЕРЕНДУМГА БЕЛЕТКЕНМИШААН

ТК-ның Секретариадының ээлчеглиг хуралын даргалап тура, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы В. А. Ивашко эрткен неделяның болуушкуннарын кысказы-биле таныштырган, партия организацияларының ажыл-чорудулгазының бирги ээлчегдеги угланыышкыннары-биле чергелештир Эвилелдиң чаа керээзин деткиир херекти онзалап демдеглээн.

ССР Эвилелиниң бүдүн-бүрүн болурунуң дугайында айтырыг шиитпирлеттинер март 17 чоокшулаан тудум, ол айтырыг совет кижилерниң политиктиг амыдыралының болгаш иннтилел медерелиниң төвүнче угланыр.

Эвилелдиң чаңгыс эвиниң ужур-дузазын коммунистер болгаш өске хамаатылар канчаар билип турарыл? Эвилел керээзиниң төлевилелин чугаалажыр турар үеде кижилерниң сеткилхөөнү кандыгыл? ССР Эвилелин хевээр арттырарының болгаш чаартырының эргежок чугулазын тайылбырлаарынга партия организациялары болгаш оларның соңгулдалыг органнары кандыг ажылдарны кылырыл? Референдумну белеткээринге болгаш эрттиреринге оларның ролю кандыгыл?

Ол айтырыгларны СЭКП ТК-ның национал политика килдиин партияның Чуваш республика организациязынга салып, политиктиг анализ кылган. Ооң түңнели мындыг: Эвилелдиң келир үезин республиканың чону федерацияны чаартырыг-биле холбаштырып турар. Чувашияның чурттакчы чонунуң бүгү кезектери республикалар болгаш автономиялар-биле Эвилелдиң чаа керээзин дүрген чарарын күзеп турар. Эвилелди деп эргелиг бот-догуннаан республикаларның федерациязы кылдыр хевээр арттырар талазы-биле Чуваш ССР-ниң чурттакчы чонунуң тодаргай туружу партияның республика организациязының массалар-биле боттуг харылзаазындан хамаарыжыр. Эвилелдиң чаа керээзин чарарынга белеткел үезинде ажыл-агыйның тодаргай программазын коммунистер тодараткан болгаш чеднишкинниг боттандырып турар.

Хуралга чалаткан партияның Чуваш республика комитединиң бирги секретары В. С. Шурчанов патриотизмниң, интернационализмниң болгаш улустарының найыралының идеяларынга үндезилеп хамаатыы чөпшээрежилгени быжыглаар талазы-биле ажылдың дугайында чугаалаан. Национал политиканың айтырыгларының талазы-биле шын угланыышкыннарны ажылдап кылырын реском оралдажып турар. Аңаа үндезилеп ол ангы-аңгы бөлүктериниң болгаш шимчээшкиннериниң хөделиишкиннериң каттыштырып, национал сеткилхөөнүү ажыглаар болгаш политиктиг дүшкүүрлүг чорукту тыыдырар дээн оралдажыышкынарны сорадып шыдап турар.

Чувашияда 55 национал-дарның төлээлекчилери чурттап турар. Национал-дар аразының харылзаалары-ның чорудулгаларын болгаш байдалын реском доктаамал аналиэтеп турар. Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарынга чурттакчы чоннуң национал составын барымдаалап киирериниң принцивин ында шыңгыы сагып турар. Совет эрге-чагырга органнары-биле бот-боттарын билчиринин болгаш ажыл-херекчи харылзааларны партия комитеттери тургузуп алган. Коммунист депутаттарның саналын ёзугаар республикада чуваш болгаш орус дылдарны күрүне дылы кылдыр чарлаан Хөөйлүүн хуралээп алган. Чуваш ССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияда РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң кежигүнү кылдыр кирип турар, республика социалистиг хөгжүлделиг кылдыр тодараттынган. «Хөөйлулар дайының» болдурбас сорулга-биле реском-нуң саналын ёзугаар Чуваш-тың Дээди Соведи күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязының Эвилел болгаш федеративтиг керээлерни чаргыжеге чедир республика хөөйлуларының тергиндеп көрген кезээн ажыглаарын доктаадыр деп шиитпирлээн.

Республиканың коммунистери экономиктиг чаңгыс аай делгемнерни тургусканда түгле ынчан республиканың экономиказы үре-түүнелдиг сайзырап, Эвилелдиң чаа керээзи ниитилелдиң материалдыг болгаш угаан-бодал сайзыралынга бүтү республикаларның, бүгү нацияларның болгаш бичө улустарның күженнишкиннерин каттыштырып турар деп түүлдү чурттакчы чонга чедирип шыдаар салдарлыг политиктиг күш болуп турар дээрзин анализ бадыткап көргүскен.

СЭКП ТК-ның секретары А. Н. Гиренко хуралга чүве чугаалаан. Эвилелдиң чаа керээзин деткип, хөй-ниитиниң санал-бодалын хевирлээр талазы-биле партияның Чуваш республика организациязының ажылын чогумчалыг деп үнелеп көрген. Ол ажыл түгле ооң ролюн болгаш ужур-дузалын тайылбырлаары-биле бо база кончуг чугула ажыл кызыгаарлаттынмас, а ССРЭ-ниң будүнбүрүн турары дээш туружуп турар чоннуң бүгү-ле социал болгаш национал бөлүктериниң, хөй-ниитиң организацияларын база шимчээшкиннерин катыштырар талазы-биле тодаргай практиктиг ажылхереклер-биле ону холбап турар. Партия реском национал-культура ниитилелдерин, төптерни, чаңгыс черчуруттугларының чыыжын организастаарының эгелекчизи болган, национал өске дылдарны хөгжүдеринге таарымчалыг байдалдарны тургузар дугайында сагыш салып турар. Чуваш коммунистерде өөредиглиг түүлдер барын барымдаалаан, чугаалашкан документиниң партияның өске комитеттеринче чорудар деп санаадаан.

СЭКП ТК-ның секретары Е. С. Строев референдумну белеткээринге болгаш эрттиреринге партия эге организацияларының ажылын күштелдиреринің эргежок чугулазынче кичээнгейни угландырган. Ол Ростовтуң партия организациязынга чорааның дугайында болунуң бодалдарын дыңнаткаш, «Ростсельмашка», урүглар чеми кылыр «Аэов» комбинатка, өске-даа будүрүлгелерге, колхозтарга болгаш совхозтарга коммунистер-биле ужуражылгаларының дугайын чугаалаан. Кайда-даа ам болур референдум дугайын чугаалажып турарлар. Эвилелдиң салым-чолу дээш кайда-даа сагышсырап, ооң буурааашкынын болдурбазын негеп турарлар. Ооң-биле кады чаа политиктиг байдалдарда партияның чамдык эге организацияларының күш-ажылчы коллективтерде организакчы база масса-политиктиг ажылды кошкатканың чемелеп чугаалап турганнар. Ооң-биле черле эптежип болбас. Ынчангаш хөй-ле бот-тускайлан идепкейлиг чорукту илередир, кижилер-биле ажылдың чаңгыс хеп эвес хевирлерин дилеп тывар, инициативаны салбас херек. Шак бо шиитпирлиг хүннерде сагыш амыр олурар харык чок, хөй-ле айтырыглар турун келген.

Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин киришкеш, референдумга белеткел талазы-биле ажылдың ниити четпези — экономиктиг байдалды чогумчалдар талазы-биле СЭКП-ниң туружун тайылбырлаары-биле холбаштырыбайн ону чорудуп турарында деп айткан. Моон-биле холбаштыр чарыгдаан акшаның орнун дуглаарының ролюн тайылбырлаарынга, чурттакчы чоннуң бүгү-ле белүктеринге, ан ылаңгыя социал талазыбиле камгалаттынмаан кезээнге кичээнгей, сагыш-сеткил салырынга партия организацияларының киржилгези онзагай ужур-дузалыг апаар.

СЭКП ТК-ның секретарылары П. К. Лучинский биле В. А. Купцов олар референдумну чеднишкинниг чорударын хандырар талазы-биле чурттуң партия организацияларында тургустунуп келген ажылдың тодаргай хевирлерин ылавылап, чугаалажып турар документиниң кемзе дээр күзелин илереткеннер.

Айтырыгны чугаалажып көөрүн түңневишаан, В. А. Ивашко партияның Чуваш рескому политиктиг идепкейин бедидип, республикада бодунуң салдарын күштелдирип турарын айыткан. Ол чорук оон база чурттуң өскедаа партия комитеттериниң ээлеп турары тода туружунуң ачызында болган. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы ССРЭ референдумун белеткээринге болгаш эрттиреринге, ССР Эвилелин камгалап арттырарының база чаартырының эргежок чугулазын тайылбырлаарынга коммунист бүрүзүнүң киржилгезиниң талазы-биле партияның бүгү-ле комитеттери тодаргай хемчегларни айтыр ужурлуг пункт-биле документтиниң немзерин санаалдаан.

Секретариаттың хуралынга СЭКП ТК-ның Эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле комиссиязының даргазы И. Т. Фролов ук комиссияның хуралынга «Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ниң политиказының дугайында» СЭКП-ния XXVIII съездиниң Резолюциязының бодтанылгазы-биле холбаштыр ол чугула айтырыгларны, ада-чурт артемикиң байдалының айтырыгларын чугаалашкан дугайында дыңнаткан. Ол дыңнадышкынны чугаалажырынга СЭКП ТК-ның секретарьлары Б. В. Гидаспов, А. С. Дзасохов, В. А. Купцов, Г. В. Семенова, В. М. Фалин, СЭКП ТК-ның Секретариадының кежигүнү И. И. Мельников олар киришкен. Эртемде тургустунган байзал, шиитпирлеттинер дилеп тывар, инициативаны салбас херек. Шак бо шиитпирлиг хүннерде сагыш амыр олурар харык чок, хөй-ле айтырыглар турун келген.

Бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге СЭКП ТК-ның секретары О. С. Шенин киришкеш, референдумга белеткел талазы-биле ажылдың ниити четпези — экономиктиг байдалды чогумчалдар талазы-биле СЭКП-ниң туружун тайылбырлаарыбиле холбаштырыбайн ону чорудуп турарында деп айткан. Моон-биле холбаштыр чарыгдаан акшаның орнун дуглаарының ролюн тайылбырлаарынга, чурттакчы чоннуң бүгү-ле белүктеринге, ан ылаңгыя социал талазыбиле камгалаттынмаан кезээнге кичээнгей, сагыш-сеткил салырынга партия организацияларының киржилгези онзагай ужур-дузалыг апаар.

СЭКП ТК-ның секретарылары П. К. Лучинский биле В. А. Купцов олар референдумну чеднишкинниг чорударын хандырар талазы-биле чурттуң партия организацияларында тургустунуп келген ажылдың тодаргай хевирлерин ылавылап, чугаалажып турар документиниң кемзе дээр күзелин илереткеннер.

Айтырыгны чугаалажып көөрүн түңневишаан, В. А. Ивашко партияның Чуваш рескому политиктиг идепкейин бедидип, республикада бодунуң салдарын күштелдирип турарын айыткан. Ол чорук оон база чурттуң өскедаа партия комитеттериниң ээлеп турары тода туружунуң ачызында болган. СЭКП ТК-ның Чиңгине секретарының оралакчызы ССРЭ референдумун белеткээринге болгаш эрттиреринге, ССР Эвилелин камгалап арттырарының база чаартырының эргежок чугулазын тайылбырлаарынга коммунист бүрүзүнүң киржилгезиниң талазы-биле партияның бүгү-ле комитеттери тодаргай хемчегларни айтыр ужурлуг пункт-биле документтиниң немзерин санаалдаан.

Секретариаттың хуралынга СЭКП ТК-ның Эртем, өөредилге болгаш культура талазы-биле комиссиязының даргазы И. Т. Фролов ук комиссияның хуралынга «Өөредилге, эртем болгаш культура талазы-биле СЭКП-ниң политиказының дугайында» СЭКП-ния XXVIII съездиниң Резолюциязының бодтанылгазы-биле холбаштыр ол чугула айтырыгларны, ада-чурт артемикиң байдалының айтырыгларын чугаалажып көөрүнге

ЧЕР БОЛГАШ ООҢ ЭЭЛЕРИ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Чер кодекизинин төлевилелин бүгү улус чугаалажып көөру-биле солуннарда парлаан. Черге хамаарыштыр номчукчуларның чамдык чагааларын, санал-бодалдарын бөгүн парладывыс.

Чер дугайында бодал

Саналдар, бодалдар

БАЗА УДУР МЕН

Чер реформазынга хамаарыштыр чамдык эштер болтарының санал-бодалдарын солунга бижип, черни садар дээнинге шуут удур боор турар-дыр. Мен база ындыг мен. Шынап-ла, черни хүү өнчү кылдыр садар апаар чүве болза, аас-дыл, демисел-месилдежишкин үнүп болгай. Ынчангаш черни садары дээрге биске шуут бүтпес херек-тир.

Тожу районну ап көрээли. Ол дээрге эң хөй балыктыг хемнер-көлдерлиг, улуг ортектиг киш, диин, дырбактыг база сыын-мыйгактыг, ас-күзеннит районувус-тур. Ында черлик ивилер база оор-оору-биле чоруур. Бо байлак будуувусту шыдалдыг кижилер садып аптар чүве болза, канчаар бис? Шыдал-шинек чок кижилер байларга чүдүүр, оларның хөлечиктери болур бис бе? Ол-ышкаш Хемчик хемни алырлы. Оон үнүнде база барлыкта-даа чыжыртана үнер черлер хөй. Ону база бай-ла кижилер садып аппарбай.

Черни аренда-биле ажыглаза? Ынчалза-даа чогум ол чүл деп чүүлду эки билбес боор-дур бис. Ол ышкаш кооператив, рынок системазы деп чүл, оларның кайызы ажыктыгыл, бодүүнүл? Бо дугайында чүгле совхоз ажылчыннары эвес, харын специалистери, удуртукчулар безин эки билбес-тир. Бир чүвениң сураан дыннай салла, эмин арттыр элээп болбас. Чүү-даа чүвени чоорту кылыр херек.

Мен бодум пенсионер-даа болдумза, «Барлык» совхозта хол-биле хлеб быжырар 8 кижи составтыг пекарняны ажыдып алган бис. Совхоз төвүнүң чурттакчылары сеткил ханып, бистиң хлевивисти күзелдин-биле садып ап турарлар. Пекарняны кооператив хевирлиг тургускан бис. Ажыктыны хол-биле быгаргавыс, электрилиг хоюдукчу бар. Хүнде 500-600 булка хлебти быжырып турбыс. Оон амданы ажаок. Ам кээп совхозувус директору, РСФСР-ниң улус депутады В. С. Монгуш бисти рынокче киргерин сүмелеп тур. Ынчалмас болза райпоже азы хлеб заводучке шилчиндиргенин аазап тур. Райпога баарымга оттулар ыяш тыпшазын чугааладылар. Одаар ыяш, электри чыгыы бергедээр, автомашина ол чок, трактор база херек апаар. Ам канчаар бис, хаар апаар-дыр. Ынчап көрге бис ышкаш, дем-күш даа чок улус канчаарыл?

Тавва-Самбуу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЧЕМГЕРИКЧИВИСТИР

Ам чамдык эштер болза, черни хүү өнчүже шилчидер дээр-дир. Бистиң Тывада чер садып аптар «балдырлыг» кижилер ниити чонуң 10 хуузундан көвүдевесле боор. Өг-бүле 10-20 гектар черни садып алган дижик, анаа чүгле тараа, ногаа, картофель тарып ап болур. Бүгү черивисти улус үлежикей-дир, арткаларын кара ашаар, балыктаар, кат-чимис чыыр, мал чеми белеткээрил?

Байлак Тывавыстың бүгү девискээрин — Тожудан Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Тере-Хөл, Эрзин чедир черивистиң байлаан, бойдузувусту денге ажыглаалыкар. Черни ажыглаарын чер-чер Советтери баш билзин! Ону чүгле кажаар, берээ-хемчээлдит ажыглаар херек.

Чер дээрге чемгерикчивис-тир. А иезин кым садып чораан чүвел? Ынчангаш иезин саналым болза, черни денге ажыглаалынар аксын аржаан сугларын үнген эм оъдуп, чечек-чимизин, ачы-бүянын кады чет тирээлиңер. Оон өндүр чаа-гай аас-кежик чок. Ынчангаш черни хүү өнчү кылдыр шилчидир болур дээнинге удур мен.

Иван КОМБУ.
Культураның хоочуну.

Рынок үезинде чер ажыглалының дугайында чугаа-соот-ла хөй. Ынчалза даа бо талазы-биле билдинмес айтырыглар эвээш эвес. Чижээлээрге, совхозтуң ажылчыннары черни арендалап база садып-даа алыр эргелиг. РСФСР-ниң улус депутаттарының ээлчег чок Съездизи ынчаар шиитпирлээн.

Ындыг болганда, бир өг-бүлеге чүнү барымдаалап азы оон кежигүнериниң сынын барымдаалап тургаш, черни үндүрүп, быжыглап бээр бе, чаа өг-бүле тутканнар канчаарыл? Черни быжыглаарының, эдилээринин нормазы база оскерлип болур. Бо бүгүнүң уламыдан кээп Советтиң эргелиниге курлавыр чер турар болза эки.

Черниң хемчээлинге хамаарыштыр база-ла чөрүлдээлер үнер чадавас. Чижээ, бистин Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң чүгле тарылга шөлүн ажылчыннарның ортумак санынга үлээр болза, 140-150 гектар онаажыр, ол хөй бе азы эвээш бе?

Хамаатыларга черни канчаар ажыгладырының чурумун ыяк айыткан турар ужурлуг. Мал азыраарыл, тарылгага ажыглаары дээш тодарадыр. Ол черлерге аржаан сугнар, наркотиктиг үнүштер, казар байлак тывылга канчаарыл? Ол ышкаш ук девискээрлеп, чонунун артыжары улуг-биче оруктар эрткен болза канчаарыл? Бир эвес ол чердерге арык-бута казар, мал чүүр ванна, хой кышкыр пункт тудар апарза, ону канчаар шиитпирлээрил? Черни бир өг-бүлеге, коллективте быжыглаанда, оон иштинде хүү өнчү-даа кылдыр бергенде, оон үрелиинин, черле эдилелин черниң ээзин — Совет билген, харыылаан турар үүрлүүр. Чер турар болза эки.

Бистиң Тывага чер айтырыы онзагай бооп турар. Ол нарын айтырыг. Оон-на үжүрунда боор. Компартияның республика комитеди база болуп депутаттар Тывага черни хүү өнчү кылдыр берип болбас деп кыйгырган. Шынап-ла, биске черни хүү өнчү кылдыр кажан-даа эдилевейн турган. Ам биске черни совхозтарга, колхозтарга база хүү кижилерге, коллективтерге быжыглаар апаар.

Ынчаарга ам коллективтер база хүү-даа кижилер эң эки черлерни алырын бодаар. Мынчап баарга канчаарыл? Хүү кижилерге немелде куш үндүргеш, болбаазырадып алыр черлерни үндүрүп бээр херек. Ам-ты үеде бисте черниң инвентаризациязы болуп турар, чер хүваалдазын оон түнелин барымдаалаар.

Черни өг-бүле бүрүзү албас болгай. «Хадын» совхоз Азыут деп черде 15 гектарны көдээ Советтиң чопшээрели-биле бир хамаатыга бүгү назынында ажыглаары-биле берипкен. Ол анаа малын кадарар, сиген кезер. Ынчалза-даа мен болаарымга, мында бир эпчок чүве бар, чүл дээрге ол девискээрге ук совхозтуң ажылчыннары, пенсионерлер-даа шаандан тура малын азырап, сиген кезип ап келген. Оттуг, суглуг болгаш суурдан ырак эвес чер. Чер алган хамаатының кожалары ам канчаарыл, өскээр көжер апаар бе? Тыва кижиге чүгле өөнүң орну эвес, харын кыптат-хонажының орнү безин ыдыктыг эвес чүве бе? Ынчангаш черни бээрде ажок хынамчалыг болур херек. Чаңгыс аай хөвүлөлду айтып бээрге база таарышпас. Чер үндүрүү даглыг черден база хөвүшөлден ангыламгы болуру чугаажок. Чаңгыс сос-биле чугаалаарга, черни улуска өкпе-дарын чок кылдыр хүваап бээр херек.

Арат ажыл-агыйже шилчээн кижи демнинии бодап, ха-дыммазының, дөргүлтөрелдериниң чанын тыртар. Шаандан тура ындыг болгай. Ынчангаш фермер, арат ажыл-агыйлыг кижи ада-өгбезинин амыдырап чораан черин бодап, ажыл-агыйны хөгжүдер күзелдиг болур. Оон ацгыда улустуң хүүзүнда черлериниң кызыгаарын ыяк шын доктаадыр апаар. Хөвү черлерге ыяштаю тарып болур, кызыгаар кылдыр, ол ышкаш чайгаар бүткен кызыгаарларны — арга-арыгларны, даглар, моогаларны, хемнерни, арык-бугаларны ажыглап болур.

Мындыг үүлдерни база барымдаалап көрзе деп бодалдыг мен. Чижээ, каш төрел кижилер арат азы фермер ажыл-агыйлыг апарган дижик. Оларның чамдыктары оорланы берип болур. Ынчап баар болза, ол болуктуң (коллективти) торгаар, ийи, үш удаа ынчап баарга, черин хавырарынга чедир хемчег алыр.

Быдаргай ажыл-агый амгы үениң башымы эвес-ле болгай. Ынчангаш биске чоорту фермерлериниң, тараачынналарның каттыжыышкыны, кооперациялар ассоциациязы туруп келир чадавас. Тывага тараачын ажыл-агыйны хөгжүдери база белен эвес херек. Ынчалза-даа бо талазы-биле мурнуку Тываның дуржулгазы бар-ла харын.

Бистиң совхозтарывыс 4-5 чыл болгаш тараа, ингенден чугаэр дүжүттү алыр, а хүү кижилерге черни берип каарга, херек ындыг Селеп ескерли бээри берге. Ажыглалында техниказы үреличел, артык кезектер тывылбас, оон өртээ аар болур. Тываның агаар-бойдузу, черни-даа ынанышпыг эвес. Ынчангаш черни садып алыр, азы арендалаар улуска оон хемчээли өскө девискээрлерден хөй болур болза эки деп бодаар мен. Ам экономистерниң санап турары-биле алырга, бистин Тывага бир кижиге айда 120 рубль негеттинер. Бөш кижилиг өг-бүлеге чылда 7200 рубль херек. 1 тонна тарааның өртээ 300 рубль (оон хөй-даа бооп болур) турда, 24 тоннаны саткаш, кирип алыр апаар-дыр. Ол хире тарааны бир гадан өртүмаа-биле 8 центнер турда, 30 гадан ап болур. Өске чарыгдалдарны — үндүүглерни, техника алендидыгмаар болур үнүүрүг. Совгуп алар чонгыс удуртулчуу кийдиктиг эргелиг болуп, шүүлге-биле база өске организациялер-биле саналжыр, кереэ чарар апаар.

База бир бодалым бар: Тывада бичии тейден эгелээш, тайга-таңдыга чедир, арыктан кедээш, хемнерге чедир, арт бүрүзү, хөвүшөлдер аттарлыг. Оларның чамдыктары үттүндүрүп бар чыдар. Ынчангаш арат, кооператив ажыл-агыйында ол черлерниң аттары херек апаар. Ынчангаш оларның карта-чүрүү, схемалар ажыл-агыйларга хамаанчок, арат ажыл-агыйларга, фермерлерге турар үүрлүүр. Бо ажылды Москвада Төп геодезия эргелели деп турбайн «Гипрозем-ник» Кызылда организациязынга чагыдып кылдырып ап болур. Кандыг-даа чажыт чүве чок, чөпшээреведи деп айтыышкын манап олурган

РЫНОК ҮЕЗИНДЕ МЫНЧАЛЗА...

Чаргы-чаалы болбас кылдыр

фермер ажыл-агыйлыг апарган дижик. Оларның чамдыктары оорланы берип болур. Ынчап баар болза, ол болуктуң (коллективти) торгаар, ийи, үш удаа ынчап баарга, черин хавырарынга чедир хемчег алыр.

Быдаргай ажыл-агый амгы үениң башымы эвес-ле болгай. Ынчангаш биске чоорту фермерлериниң, тараачынналарның каттыжыышкыны, кооперациялар ассоциациязы туруп келир чадавас. Тывага тараачын ажыл-агыйны хөгжүдери база белен эвес херек. Ынчалза-даа бо талазы-биле мурнуку Тываның дуржулгазы бар-ла харын.

Бистиң совхозтарывыс 4-5 чыл болгаш тараа, ингенден чугаэр дүжүттү алыр, а хүү кижилерге черни берип каарга, херек ындыг Селеп ескерли бээри берге. Ажыглалында техниказы үреличел, артык кезектер тывылбас, оон өртээ аар болур. Тываның агаар-бойдузу, черни-даа ынанышпыг эвес. Ынчангаш черни садып алыр, азы арендалаар улуска оон хемчээли өскө девискээрлерден хөй болур болза эки деп бодаар мен. Ам экономистерниң санап турары-биле алырга, бистин Тывага бир кижиге айда 120 рубль негеттинер. Бөш кижилиг өг-бүлеге чылда 7200 рубль херек. 1 тонна тарааның өртээ 300 рубль (оон хөй-даа бооп болур) турда, 24 тоннаны саткаш, кирип алыр апаар-дыр. Ол хире тарааны бир гадан өртүмаа-биле 8 центнер турда, 30 гадан ап болур. Өске чарыгдалдарны — үндүүглерни, техника алендидыгмаар болур үнүүрүг. Совгуп алар чонгыс удуртулчуу кийдиктиг эргелиг болуп, шүүлге-биле база өске организациялер-биле саналжыр, кереэ чарар апаар.

База бир бодалым бар: Тывада бичии тейден эгелээш, тайга-таңдыга чедир, арыктан кедээш, хемнерге чедир, арт бүрүзү, хөвүшөлдер аттарлыг. Оларның чамдыктары үттүндүрүп бар чыдар. Ынчангаш арат, кооператив ажыл-агыйында ол черлерниң аттары херек апаар. Ынчангаш оларның карта-чүрүү, схемалар ажыл-агыйларга хамаанчок, арат ажыл-агыйларга, фермерлерге турар үүрлүүр. Бо ажылды Москвада Төп геодезия эргелели деп турбайн «Гипрозем-ник» Кызылда организациязынга чагыдып кылдырып ап болур. Кандыг-даа чажыт чүве чок, чөпшээреведи деп айтыышкын манап олурган

ТАРААМ ТУРДА...

Тараам турда, тодуг-ла мен, тандым турда тандаш-ла мен. Ол дээрге чоргаараалдың сөстери-дир. Тодуг-догаа кижи чоргаар болбайн канчаар.

Ак сүт аймаан чеже-даа мактаар болзувусса, арбай далганы амданының, хоолулуунун, шынарының талазы-биле хүндүткелдиг чемнерниң бирээзи. Ааржы холааш, саржаг-биле былгаан далган чиксенчиг-ле! Аякка үргаш, кырынче шай күткаш, саржаг салгаш, хөөдүп каан азы «ремелиг чиңге-тараа кандыг ийик? Шуут-ла чаак сүү сайыраар ийик чоп! Хүгбайыраан, хувискаалчывыс аайлыг эвес: хойтпак тигерин хораашы, согаашы, балавысты бала үттүп бар чыткаш, рынокче шилчилге үезинде национал тыва чемниң дээжилерин, оон янзыбүрү кылыгларын арбыдадырынче эглип келгенивис черле демдеглексенчиг.

Кайы-даа суурда чаңгыс чер-чурттугларының амыдыралын сонуургап, чогаадыкчы ёзуу-биле ажылдап чоруурлар хүндүткел, бүзүрелди дораан чаалап алыр. Ам оларның бирээзи-биле номчукчуларны таныштырыксадым.

Тыва далган тараа будүрер бичии цехтиң дынын тутқан кижи — Эзир-оол Чадамбаевич Ооржак. Ол алыс боду калбак мергежилдиг тракторист-механизатору. Кур.-Чер суурга совхоз тургустунар чылын азы 1958 чылда Сүт-Хөл унундан көжүп келген.

Үш чыл бурунгаар тараа соктаар цех ажыдар деп чугаа суурга дыргын тарай хона берген. Ону амыдыралга боттандырарын Эзир-оол Ооржак электрик Эрес-оол Монгуш, каннанчы Хемчик Седип-оол олар-биле холга алгаш, далган соктаар дериг-херекселдерни МТМ-ге кылып киргипкеннер. Күжениишкин халас барбаан. Тыва далган станогу чогаатты-нган. Далган будүрер дериг-херекселдер депшилгелиг үе-шагның техниказынга үндезилеттинген. Тараану согааш-биле моонап, соктавас. Ону хоорарындан эгелээш, дээрбеге тыртарынга чедир бүгү чорудулгаларны шуптузун механизастап каан.

Ол дериг-херекселди чылдан чылче сайзыраңгайжыдып, эде кылып, элээп чаартканн. Ам арбайны моонап, соктап каан соонда көөрге арыг тас, ыылагар. Оон далганы аажок арыг.

Эзир-оол Чадамбаевичиниң шевер холдарының ачызында далган соктаар станоктуң иштики механизмнери эдиктирилге үезинде каш-даа катап чаартыныпескерилген. Далган тыртырар өйде чамдыкта күш четпейн баар азы каржаның чуурлуру көвүдээр таварылгалар турган. Чүге дээрге ол дериглерде аай-дедир

ТАРААМ ТУРДА...

дескинип турар демир салааларда быжыглаан диштерниң дескинишкиниң көвүдээрге тарааны чуурга шавар чылдагаанны ында болган. Мындыг хевирлиг үреліишкиннерни дораан чайладып турар.

Тарааны газтыг отка хоорарын соксаткаш, ам ону Бичиижик Сандык, Александра Түлүш, Бүрүмаа Салчак олар чүге демир суутуну ыяш-биле одап алгаш, хооруп турар. Эзир-оол Чадамбаевичиниң чугаазы-биле алырга, газка хоорган тараа аажок дескн быжар. Бир улуг балон неделя дургузунда ажыглаттынып болурун бала дыынаты. Ынчалза-даа ону ынчаар ажыглавайн турар. Газ биле от салып ажылдаарының кайызы амыктыгыл, кайызынга хөй чарыгдал үнерил дел чүвени ажылчынар амдаа чедир санап албаан хевирлиг.

Э. Ооржак 3 ажылчыныбиле кады хүнде ортумаабиле 60-70 килограмм хире арбай далганын соктап үндүрүп турар.

Ажылчыннарның айда алыр акша-шалыңын сонуургадым. Аиаа тодаргай харыы тывылбады. Бир килограмм соктаан далган дээш 50 көпеек төлөэрин Эзир-оол Чадамбаевич тейлылырлады. Ынчаарга совхоз боду садып алыкчылар-га бир килограммны 3 руб. льге үндүр садып турар. Бир эвес олар хүнде 60 килограмм далган соктап алган болза 30 рубль ажылдап алыр азы бир кижиге онааштыр 7 рубль 40 көпеек. Совхоз 150 рубльдн кирип ап, азы килограмм далгандаң-на 2 рубль 50 көпеектин орулгазын ап турар.

Бо цехтим ажылчыннарны совхоз-биле кереэ чарташ, арендаже шилчип, будүрген продукциязының ёзуулуг ээлери болуп, кымдан-даа хамаарылга чокка хостуг ажылдаарының оруун тиилип алыр аргалыг. Олар чүгле арбай, кызыл-тас далганы будүрер эвес, чигиге-тарааны-даа соктаарынга дериг-херекселдерни эде дериптерин өөренип көргеннер. Арбайның чүгле далганын чимринден аңгыда, кожезин муи чеминге хереглеп, оон база ажык-кончаа үндүрүп ап болур-дур. Тыва национал далган чиксеп, ону сураглаксап орарлар бар чадавас. Амданның арбай далганы соктап турар черниң адрези: «Тиилелге» совхозтуң төвү —Кур.-Чер суур.

Дайзы САЛЧАК.

ЭЛДЕП ЧҮВЕ-ЛЕ-ДИР

Бо сөстерни «О-Шынаа» совхозтуң хөйжулары Василий биле Анфиса Аракчаалаларга бүрүн хамаарыштырып болур. Малга 22 чыл болганнар. Оларның эки кылган ажылы элеп чиглес. Эрткен чылын арендага өзүлгаар ажылдаан, 100 хойдан 90 хураганны, бир хойдан 1,7 килограмм дүүтү кыргаан, планындан 400 грамм хөй болган. Мурунунда чылдарда олар 90-дан 115 чедир хураганнарны чүске онааштыр ап келген.

Аракчаалардың бодалы делгем. Совхозу мал ажылдыг. А даарта хүн бар, ындыг болганда, келир үеде малды кым кадарарын? Совхозунун аныяктары, малчын кооперативтерни, арат ажыл-агыйлы тургуссун, ол ышкаш үлгалы берген назылыг малчыннарны солуун дээп, сураглыг бо кадарчыларның байгы-ла сагыжы ындыг улус чорду.

Чер дугайында Хөөй-түтэ хамаарыштыр Аракчаалар база чугааладылар. «Черни кымга-даа садып болбас» диштилер. Ийе, кижи бүрүзү боду сагалдыг, болалыг. Боларның ындыг-дыр. Чүге деп айтырарга оларның чугаалаар чылдагаанындары-ла бар. Чөптүг-дүр. Оон ангыда ССРЭ-ниң база Тываның-даа адынга хамаарыштыр боттарының бодалдарын илередип олурдулар.

Василий Александрович биле Анфиса Тулушовна амгы үеде 500 ажыг кыс хураганнарны кадарып турар. Күш-демгели хүр, чаагай чорду. Хайыраканның Чарык-Аксы деп черде кыштагда турар өг-бүле чорду. Чараш-даа оран. Те-чүүмә, дырбактыг турлаа. Хайыракан-даа, дуран четпес Оруккуштынаазы. Таңды сыннарындан шуран бады келген Хоолу хем, шынап-ла, магалыг. Кыпкы аяс хүнде байырымныг-ла чыдыр. Кыштагның арыг-силиин, чүрүмнүүн! Чунар-бажыңы, кажаа-хораазы, дузалал тудуглар мөңгө дыка-ла таарышты. Хомудап-ла турар чүүлү — электри мотору үрелген. Ону кылып, септеп бээр кижи саадаан.

Эки кижи черле ачылыг. Анфиса Түлүшовна ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутады тургаш, совхоз төвүнге —Деспең суурга ортумак школаны туттурган.

Боттарының кызыман күш-ажылы, төлептиг аажы-чаңы-биле Аракчаалар төрээн черин каастап, ону алдар-жыдып чоруурлар. Ынчангаш совхозтуң, суурнун-даа төөгүзүнге оларның адын өөруп четтиргенинин, хүндүлелдин демдээ кылдыр чүге арттырып болбазыл? Чүү-даа чүве төөгүлүт, уктут. О-Шынаага совхозту тургузарынга Анфиса биле Василий Аракчаалар улут үлүүн киирген. Ону ам хөжүдүп чоруур кижилер-дир. Хойжу бригаданы-даа олар-ның ады-биле адап болгай.

Солуун ышкажыл. Хүндүткел-дир. Күш-ажылчы чаңчылга аныяктарны кижизиндер болгай. Ынчангаш черле суур бүрүзүнге совхозтуң, (колхозтуң) төөгүзүн көргүзүп, музейден тургузуп алыр болза дыка-ла эки болур-дур ийин, төөгү аан.

Сураглыг малчыннар орденн-хавыяаларлыг. Ажылжининиң дуржулгазының дугайында чугаалаар, көргүзер чүүлдерни-ле хөй. Дески чүве турар эвес. Олар ажыгпүжүтге-даа таварышканнар. Ону база үлешпес аргам чок. Малчыннар амыдыралчурттагазының дугайын чугаалап олура, алды ай дургузунда удуртукчулары, специалистер-даа келбээнин дыңнаттылар. Элдеп чүве-ле-дир. Малчыннарның амыдырал-чурттагазынче улут кичээнгейни салыр дугайында доктаал-шиитпир-даа барла болгай. Ону «О-Шынааның» удуртукчулары билбес эвес. билир. А бригаданың малчыннарынга сүг сөөртүп чедирер Алексей Араажыпы, почтачы Лариса Седен-оолду, мал эмчизи Вячеслав Санчатты олар мактады.

«О-Шынаа» совхозтуң удуртукчулары чүгле ол бригадаже эвес, харын ниити малчыннарже сагыш салыр боор деп идегедим. Автомагазин ам үш ай дургузунда анаа турар, үрелген. Ону септээрин кым-даа бодавайн турар хире. Малчыннардан чүгле ажылдакар, эккелиңер, дужаанар-ла дээрге кайын тааржыр. Чөптүг эвес апаргай.

Моторж ТИРЧИН.
Тес.-Хем район.

Ажыглап турарывыс бо-дур

ДУЖУДУВУС КАЙЫ ХИРЕ БОЛГАНЫЛ?

Ие-черни канчаар камнаар, ажыглаар болдур бис — дүжүт ындыг болур. Ынчаарга чамдыктар 1990 чылда республикага агаар-бойдустуң байдалы чер ажылынга берге, каан-халыын болган деп чылдагаанаар чадавас. Ынчалза-даа чавыс дүжүттүң кол уржуу ында эвес, черни канчаар ажыглап турарывыста.

Тыва АССР-ниң Статистика эргелелининң медээзин ёзугаар алырга, эрткен чылын бистө тарылганың ниити шөлү 282,8 муң гектар болган. Ол дээрге 1989 чылда турганындан 10 муң гектар эвээш. Оон иштинде тараа культураларын 146,3 муң гектарга тараан, бир гектардан ортумаабиле 4,6 центнерни ажаап алган-дыр бис. Ол болза мурнунда чылдаазындан 3,2 центнер эвээжээн.

«Шынга» парлаттынган соонда

ЧИГИР-СИГЕН—МАЛ ЧЕМИ БОЛГАШ ЭМ

Ол үнүштүң тыва адын тыппайн шаг болдум. Тывада ындыг үнүш өзүп үнүп турар деп эртемден кижилерниң чамдыызы безин билбес боор чорду. Улуг назылыг кижилер айтып бердилер. «Чигир-сиген» деп. Оон орус ады «солодка», а эртем ады «Uralensis». Бо үнүштүң дугайында сонуургай боор эртем ажылдакчылары, чер ажыл-агыйының тускай эртемниглери, мал ажыл-агыйының удуртукчулары бар болза, чигир-сигенни Тывага хөйү-биле остүрүп болурун өөренип көре-ле бээр боор он дээш, бо чүүлду бижиир деп шиитпирледим. Оларның бирээзи республиканың Агроүлетпүр эвилелинде ажылдап турар зоотехник Көгел Иргит-ле боор деп бодаардыр мен. «Черлик медени тарыгы» деп чүүлду 1990 чылдың декабрь 19-та үнген «Шын» солуга парлаан кижи. Оозун бодаарга, мал чеми болур бедик дүжүттүг үнүштү шилиир, тарып остүрер деп бодал ол кижиде бар.

Чигир-сиген дугайында бижиринин мурнунда мындыг чүүлду демдеглексеп каардыр мен. Бир эвес чигир-сигенни Тывага тарып остүрүп болурунуң арга-ларын шинчилеп, ону хөйү-биле тарып остүрүп болур чүве болза, бистиң республика «ийи койгунну адып ап» болур. Ол дугайында Улаанбаатар хоорайга ужурашканым узбек эртемденнерден оларның мөңгө бергени номнарындан билип алдым.

Чигир-сиген (солодка) кончуг дүжүттүр үнүш чүве-дир. Узбекистанның күргаг ховуларынга ону тарып остүргеш, баштайгы чылда-ла дүжүдүн ап болур. Бир эвес чигир-сигенни дазылдарын олуртуп, тарыыр чүве болза, баштайгы чылында-ла га бүрүзүнден 50-70 центнер ногаан массаны ажаап ап, ону мал чеми кылдыр ажыглап болур. Ийи дугаар чылдан эгелээш га бүрүзүнден 350-400 центнер ногаан массаны берип эгелей бээр.

Чигир-сиген хөй чылдыг үнүш. 4-5 чыл эрткенде оон дазылдары быжа бээр. Ынчан ону казып алгаш, кургаткаш, эм кылдыр ажыглап болур. Оон эм үжүрдүлээзин бижээш-даа канчаар, ыы сонуургаар болдур. ол дугайында библиотекада бар номнардан билип алыр-ла ыйнаан. Ынчалза-даа чаңгыс моону демдеглеп каайн. **Чигир-сигенниң дазылларын бистиң чурттувус даштыкы чурттарга валютага садып турар. Чигир-сигенниң чер кырында сывы бедик дүжүттүг мал чеми, а дазылы алдын өртектиг эм оът боорга,** моолдар совет биологтарны чурттунче чалап, мал чеми өстүрүп ап, алдын өртектиг эм дазыл казып ап, база-ла «ийи койгун адып алыр» деп ынанып турарлар. Чигир-сигенниң дазылы глицирриндээр кислота, глюкоза болгаш сахарога дээш, эске-даа будумелдер-биле кончуг байлак. Бүгү-эвилелдиң «Союзлакрица» дээр каттыжышкыны чигир-сигенниң дазылдарын Англия, Япония, АКШ, Бирма дээш эске-даа чурттарже валютага садып үндүрүп келген. Делегейде бо эм үнүштүң дазылы бедик үнелиг боорга, бистиң чурттувус чигир-сигенни тарып остүрерин көөдедир деп планнап турар.

Чигир-сиген кайда үнүп турар болдур, ону аңаа хөйүбиле тарып остүрүп болур деп, узбек биолог Мирза Абдула Бадалов чугаалап олурду. Бир эвес ол үнүш Тывада олуп турар болза, ону хөйү-биле остүрүп болур деп бижиг бодалдыг кижи чорду. Узбекистанның байгалынга чигир-сигенни чер-чери-биле тарып остүрерииге чогуур байдал чок деп хомудады, чүге дээрге ногаа, чимис, хөвең дээш оске-даа культуралар черни колдады ээлээн. Мал чеми кылдыр ажыглаары-биле хөй чылдыг сигенни тарып остүрүп турар черлерге чигир-сигенни (солодка) тарыыры кончуг таарымчалыг. Оозун бодаарга, бир эвес үнери эки болза, чигир-сигенни Тывага хөйну тарып остүрүп болур ышкажыл.

Ону тараан черниң хорзунүүнүң шынары база экижир, колдуунда составында дус көвүдээн «орзүнүүг черлерде тарып турар. Чигир-сигенниң дазылы дыка бижиг болгаш черже аажок ханылап кирер үнүш. Ону тараанының ийиги чылында-ла дазылдары 180-240 сантиметр черже ханылап, суг чыдар каттарже чоокшулай бээр. Ынчангаш кандааш-кынга кончуг шыдамык үнүш. Бир эвес суттарар болза, дүжүдү улам бедимир. Ону хөлүн арттир база суттарып болбас. Чигир-сигенни суттарарының ой-чижээн эртемденнер тодаратканн. Бир эвес оон дазылын эм кылдыр ажыглавас, а сывын мал чеминге ажыглаар дээр болза, ону сырый кылдыр тарып остүрер. Ынчан ол сырый кылдыр үнгеш, бок үнүштерге белен алыспас. А оон чер кырында уны дыка бедий бээр. Чигир-сигепник (солодканың) чогум-на бо шынарлары дээш ону Ортаакы Азияда, Амударья, Сырдарья чоогунда элезиниг черлерде тарып остүрүп турары ол. Мал ажылдыг черлерге чигир-сигенни тарып остүрер болза, дыка ажыктыг боор. Тывада чигир-сиген үнүп турар чүве болганда, ону бистиинге тарып остүрер талазы-биле шенелдерни чорудары черле артык эвес.

Узбек биолог Мирза Абдула Бадалов чигир-сигенни тарып остүрер талазы-биле арга-дуржулганы чорудуп, эртем адын камгалап алган кижи. 1972 чылда моолдар чигир-сигенни Моолга тарып остүрер талазы-биле дуганы көргүзерии дилээннер. 1987 чылдан эгелеп, ол Моолдун Баянхонгор аймааның Богд сумузунда дуржулга ажылдарын чорудуп турар. Чигир-сигенни Моолга тарып остүрүп, оон дазылдарын эм кылдыр, сывын мал чеми кылдыр ажылдап болурун шенелделер көргүскен. Эртемден ол ажылын Моолга ам-даа уламчылаар. Бир эвес тывалар чигир-сигении (солодканы) тарып өстүрер талазы-биле сонуургалдыг болур болза, күзелдиним-биле дузалаар мен, харын-даа чигир-сигенни остүрүп болур черлерге арга-дуржулганы чорударынга бодум чүткүлдүг мен деп, Мирза Абдула Бадалов чугаалаан орду. Чигир-сиген (солодка) дугайында Тывага дыынадырын аазаан кижи мен. Ынчангаш бо үүлдү бижидим. Зоотехник Көгел Иргит ышкаш кижилер чигир-сигенни мал чеми, харын-даа дазылдарын эм оът кылдыр чыып, садып-саарар деп сонуургалдыг болза, Абдула Бадаловтуң адреви бо: 700043 **Ташкент хоорай, Узбек ССРниң ЭА-ның Ботаника институду Мирза Бадаловка. Телефонларының дутаварлары: 62-70-65, 62-70-85.**

Менде чигир-сиген (солодка) дугайында оон эртем диссертациязының автореферады биле чигир-сигенни тарып остүрер талазы-биле арга-дуржулганы чорудуп, эртем адын камгалап алган кижи. 1972 чылда моолдар чигир-сигенни Моолга тарып остүрер талазы-биле дуганы көргүзерии дилээннер. 1987 чылдан эгелеп, ол Моолдун Баянхонгор аймааның Богд сумузунда дуржулга ажылдарын чорудуп турар. Чигир-сигенни Моолга тарып остүрүп, оон дазылдарын эм кылдыр, сывын мал чеми кылдыр ажылдап болурун шенелделер көргүскен. Эртемден ол ажылын Моолга ам-даа уламчылаар. Бир эвес

Тыванық профэвилелдери

№ 2 (10). ФЕВРАЛЬ. 1991 ч.

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелииниң организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының ДҮРҮМҮ

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели — республиканың адырлар аайы-биле профэвилелдерниң, аңаа хамаарышкан профэвилел организацияларының, профкомнарның ажылчы чоннуң профессионал-күш-ажылчы, социал-экономиктиг болгаш өске-даа эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле оларның күжениишкиннерин каттыштырар болгаш ол талазы-биле ажылын таарыштырары-биле тургустунган эки тураның эвилели.

Чөвүлел күрүне болгаш ажыл-агый организациялардан, политиктиг болгаш хөй-нийти организацияларындан хамаарылга чок, оларга отчёт бербес болгаш оларның контролюнга турбас, олар-биле харылзаалардың деп эргелиг чорукка үндезилеп чорудар болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва Совет Республиканың конституцияларынга болгаш бо Дүрүмге хамаарыштыр совет хоойлуларга таарыштыр боттандырып чорудар.

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели — чүрттүн профэвилел шимээшкинииниң чарылбас кезии, ажылчы чоннуң чангыс аай сонуургалынга үндезилеп ону бызыглаарынга идепкейлиг киржир.

Чөвүлел бодунуң ажыл-чорудулгазын дараазында принциптерге организастап чорудар:

— Чөвүлел кежигүнүнге эки тура-биле кирери болгаш оон хостуг үнери:

— кежигүннериниң дең эргелиг болуру;

— чөвүлел кежигүннериниң бодунуң ажыл-чорудулгазынга бот-тускайлаң болуру;

— чөвүлелдиң, сонгулдалыг төп органнарының сорулгаларын боттандырарынга кежигүн организацияларның чангыс эп-сеткилдиг болуру;

— чөвүлелдиң удуртукчу органнарының ажылынга демниг болгаш ажык-чарлыг чорук, кежигүн организацияларга оларның отчёттуг болуру;

— эвээш кезиниң санал-дарын, бодунуң камгаланыр эргезин болгаш туружун камгалаар талазы-биле оон эргелерин хүндүлээри.

Чөвүлелдиң сонгулдалыг органнарының шинтпирлери профэвилелдериниң адырлар аайы-биле уставтарынга, кежигүн организацияларның эргелеринге болгаш сонуургалдарынга удурланышкак болбас ужурлуг.

II. ЧӨВҮЛЕЛДИҢ КЕЖИГҮННЕРИ

Чөвүлелдиң сорулгаларын, ажыл-чорудулгазының принциптерин үүлдүзүнүп, деткимчени, кежигүн дадыбын төлээр адырлар аайы-биле профэвилел организацияларны, профэвилелдерге хамаарыжыр организациялар чөвүлелдиң кежигүннери болуп болур.

Кежигүн организацияларның эргелери болза:

— чөвүлелдиң органнарының кады ажылдаарының шинтпирлерин ажылдап кылырынга бодунуң төлээлекчилерин дамчыштыр киржир;

— сонгулдалыг органнарның ажыл-чорудулгазынга контрольду боттандырар;

— профэвилелдиң ажыл-чорудулгазының яңзы-бүрү айтырыгларының талазы-биле чөвүлелдиң органнарынга шинтпирлерин киргизер.

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң принциптерин сагывайн турар азы оон сонуургалдарынга таарыштыр ажылды чорудуп турар кежигүн организациялар чөвүлелдиң кежигүнүнден үндүртүп болур. Кежигүнден үндүрер дугайында шинтпирни чөвүлелге чажыт бадылаашкын-биле ол чөвүлелдиң кежигүннериниң үштүк ийи кезии бадылаан таварылгада . хүлээп алыр. Чөвүлелден үндүрткен кежигүн организация Тываның профэвилелдер чөвүлелиниң конференциязынга хомудал киирер эргелиг.

III. ПРОФЭВИЛЕЛДЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ОРГАННАРЫ

Профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң дээди органы болза, чөвүлелдиң беш чыл дургузунда бирден эвээш эвес катап чыылдырары конференция болур. Конференцияга киржиргелериниң санын, сонгулдалар эрттирериниң чүрүмүн профэвилелдер чөвүлели тургузар. Бир эвес кежигүн организацияларның үштүк ийи кезии киржип турар болгаш аңаа сонгуткан делегаттарның үштүк ийи кезии-ниңа келген болза, конференцияны бүрүн эргелиг деп санаар.

Конференция:

— чөвүлелдиң болгаш ревизия комиссиязының ажылчорудулгазының отчёттарын дыңнаар;

— чөвүлелдиң эдлечглиг сорулгаларын болгаш оон ажыл-чорудулгазының утланыышкыннарын тодарадыр;

— чөвүлелдиң организастыг тургузуунуң болгаш ажыл-чорудулгазының Дүрүмүн, ревизия комиссиязының дугайында бадылаар болгаш оларга өскерилелер киирер;

— чөвүлелдиң кежигүннериниң бүрүн эргелерин бадылаар;

— чөвүлелге отчёттуг профэвилелдер чөвүлелиниң, чөвүлелдиң даргазын, оон оралакчызын сонгуур болгаш оларны шилиишкиннiг байдалга ажылдан хостаар азы солуур талазы-биле эргени чөвүлелге бээр.

Сак-хөөнүн болгаш эт-херекселдиң байдалдарын тодарадыр ужурлуг чөвүлелге үш айдан эвээш эвес хуусаа иштинде ол дугайын дыннатkаш, кежигүн организация профэвилелдер чөвүлелиниң конференциязынга хомудал киирер эргелиг.

Сонгулдага киришкен делегаттарның чартык кезиниң хөй кворум чедер болза, олар дээш бадылаан болза, конференцияны бүрүн эргелиг деп санаар.

Эдлечг чок конференцияларны чөвүлел азы оон кежигүн организацияларының үштүк бирининден эвээш эвес кезиниң негелдезин өзуглаар чыылдырар.

Профэвилел шимээшкинииниң өйү келген айтырыгларын чугаалажып коопсуу-биле чөвүлелдиң шинтпирин әзугаар профэвилел активиниң хуралдарын эрттирип болур.

Конференциялар арасында үезинде удуртуп орган болза, профэвилелдер чөвүлели (пленум) болур. Ында кежигүн организациялардан беш-беш төлөөлекчи, профэвилелдерге хамаарыжып турар организациялардан бир-бирге төлөөлекчи кирип турар. Чөвүлелге төлөөлекчилер сонгуурун, ол шыкаш оларны ледип кыйгытырын болгаш сонгуун- кежигүн организацияларның хуралдарынга, конференцияларга, плену-мнарынга шинтпирлээр. Профэвилелдер чөвүлелиниң составынга чөвүлелдиң даргазы болгаш дарганың оралакчызы кирер.

Чөвүлелдиң дарга удуртуп, а ол чокта — оралакчы удуртуп. Олар — чөвүлелге отчёттуг.

ЧАА СОЛУН — «ПРОЛОГ»

Чаа республика солуну «Пролог» үнүп эгелээн. Ол солун яңзы-бүрү мергежилдиг, назы-харың, эртем-билиниг талазы-биле-даа кижилерге, улуг хоорайларның, ажылчын болгаш көдээ суурларның номчукчуларынга бараан болур. А бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, Россияның бүтү номчукчу чоннуң солуну болур!

Неделя санында үнер бо чаа солун чүртта болгаш делегейде болуп турар колвол болуушкуннар-биле номчукчуларны чүгле таныштырар эвес, а хамыктың мурнунда — россияжыларның амыдыралчы эрге-ажыын камгалаар дээш туржур, чаа-чаа бергелерге — бүдүүлгечи, сан-хөө, аъш-чем болгаш амыдыралчы — бергелерге удур оларның туружунга дузалажыры.

«Прологтуң» салган кол сорулгаларының бирээзи — ажылчы чоннуң үнү болуру болгаш Россияның Хамаарышпас профэвилелдерининң индири болуру. Ол — эрге-чагырга органнарындан, политиктиг партиялардан болгаш идеологияның политиктиг программазындан боттарының хамаарылга чогуу херек кырында коргускен профэвилелдерниң талазында турар. Ындыг профэвилелдерниң бүдүүлгелерде, республиканың хоорайларында болгаш областарында ажыл-чорудулгазының дугайын бо солун номчукчуларынга чугаалап бээр. Ол ышкаш чаажактың хүлээп ап турары доктаалдарынга профэвилелдерниң хамаарылгалының дугайын, профэвилелдериниң негелдеринiң болгаш оларның массалыг хөделиишкиннериниң дугайында, шинтизи-билеп ажылчы чоннуң эргелери дээш хамаарышпас профэвилелдерниң демисединиң дугайын бо солун бижиир.

Республиканың яңзы-бүрү районнарында чүрттап турар ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның түс-түс ог-бүлелериниң амыдыралының байдалын «Пролог» доктаамал аналиэтээр болгаш ол дугайын Россияның чазаанга болгаш РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдериниң федерациязынга дыңнадып турар.

Чүрттүн рынокче шилчилгезининң бо берге үезинде «Пролог» солун кижилерге ёзулуг дузалакчы, сүмелекчи болур: чижээлээрге, ажыл чок арткан кижиниң эргелеринiң болгаш магадылалдарының дугайын аңаа чугаалап бээр. Ол ышкаш чаа ажыл тып алырынга, чаа мергежил чедип алырынга аңаа кым дуза -чедирер ужурлугул, эрге-чагырганың түс черде органнарындан азы бодунуң профэвилелинден кижи чүнү негеп ап болур эргелигил дээр дугайында тайылбырны бээр апаар. Бодунуң «хууда херээн»: бажыңына даарадылга мастерскаязын азы амыдыралга ажыглаар техниканы сеткээр чериң, кежээ ажылдаар модалар ательезин азы телефон дамчыштыр эмчи консультациязын оргаизастаары ышкаш ажылдар кылыр күзелдиглерге практиктиг сүмелерни «Прологка» доктаамал парлаар.

Бистиң профэвилел ажылдакчыларывыста рынок экономиказының үезинде канчаар ажылдаарының дружулгазы эвээш, а ол дугайында улуг дружулга Барыын чүктүн профэвилелдеринде онон чылдарда чыгдынган болганда, чүртта ажылдаар черлериң санын дыка өстүрүп турар профэвилелдериниң ажылга тургузар бюролары-ның даштыкыда ажылы-биле, профэвилел кооператив-теринiң болгаш үүрмек будүүлгелериниң ажылы-биле номчукчуларыны «Пролог» таныштырарын планнаап турар.

Неделя санында үнер «Пролог» солун номчукчуларның сонуургалын өөренип көөр апаар. «Сударыня» деп арын — херээженнер айтырыгларынга. «Аныяк Россия» деп арын аныяк номчукчуларга бараан болур. «Кижи» деп клубка — амыдырал-чүрттаарының айтырыгларын — эмчилерниң психологтарның, Чөен чүк аргалы-биле эмнээр специалистерниң ам чокка сегип амнеириниң дугайында практиктиг сүмелерин парлап эгелээр. «Алекс» деп фирманың херектеннер истеп тыварының талазы-биле ан арга-дуржулгалыг кижилерни бодун «берге» таварылгаларда канчаар ап чоруурунуң дугайын «Прологтуң» номчукчулары-биле дуржулгазын солчур.

Номчукчуларның дилээн ёзугаар «Прологтуң» журналистери билдингир чогаалчылар, артистер, хөгжүмчүлер-биле ужуражыр, а критиктер — фильмнериниң, шинелериниң, теледамчыдылгаларының дугайын аналиэтеп шинчилээрлер.

«Прологтуң» номчукчулары ында «ажык арыннарының» — оларның делегей чүрт. Россия дээн чергелиг удурланышкак бодалдарын илередир арыңга база таваржыр.

Бо чаа солунну Россияның даартагы эки үезинге бүзүрелдиг журналистер үндүрүп эгелээннер. Ынчангаш оон ады безин — «Пролог». Солунуун кол сорулгазы — бистиң амыдыралывыстың улам экижириинге дузалажыры.

Неделя санында үнер бо солуннуң үндүрүкчүзү — РСФСР-ниң Хамаарышпас профэвилелдерининң федерациязы.

1991 чылдың апрель 1-ден эгелеп «Пролог» солуннуң номчукчузу боор болур силер. Ынчангаш «Союзпечаттың» албан черлеринге, почта салбырларынга «Прологтуң» чагыдып алыры-биле барыңар, эргим номчукчулар.

«Серебрянка» профилакторийже баарда каяа айтырыг тургузар боор чүвел? Аңаа дыштанырының өртээ каш акша болур иргн? Ол дугайын солуун арыңга тайылбырлап берип көрүңер». Мындыг айтырыгны Тес-Хемде Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтан Анай Сушчу салган. Ол айтырыгга харылаан бээрин профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң күрүненiң социал страхованиe талазы-биле килдизиниң эргелекчизи М. М. Монгуштан дилээн бис.

— «Серебрянка» — «Каа-Хем» хомүр-даш разрезинге хамааржыр болгаш оон ажылчыннарын амнээринге таарыштыр кылдыыган. Ынчалза-даа түс черниң ажылдакчыларының санының эвээжин барымдаалаш, оске-даа чоннуң аңаа дыштанарының, амнеп турар. Аңаа дыштанар деп бодаар болза, ол разрезтиң бухгалтериязындан путёвканы садып алгаш, амнедип болур (бир эвес ында хостуг болза). Путёвканың өртээ — 250 рубль.

«Моол Арат Республикада Хужирт аржаанының дугайын «Шын» солуунга бижээнин сактыдыр мен. Ол аржаанга канчап чедип болурул, өртээ кажыл?». Мындыг айтырыгны Монгун-Тайга районнан Алла Иргит салган. Аңаа база-ла М. М. Монгуш харыылаан.

— Хужирт аржаанын Моол Арат Республикада болганда, аңаа чүгле ол республиканың чүрттакчылары дыштанып, амнедип турар. Путёвкаларны база-ла бистиң чүрттүвүстә ышнаш, профэвилел кежигүннериниң чиигелделиг берип турары шын. Ол курортка бистиң республиканың чүрттакчылары ынаар барып дыштаныры көрдүнмейн турар, чүге дээрге, ол курорт бүтү делегейниң чүрттакчыларынга четчир ыылдыр көрдүнээн.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАР! Силерниң билдинмейн турар айтырыгларынарга харыы бээр дээш «Шын» солуунуң коллективи, профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлели ол талазы-биле тускай эртемниглер-биле ужуражып, оларга харыыладып турган. ол ажыл моон сонгаар-даа уламчылаар апаар. Ылангыя пенсия талазы-биле-даа, күрүне страхованиези-нин-даа айтырыгларынга, оске-даа айтырыгларынарга чаа үүлдер сөөлгү айлында безин немешкея болгай. Ынчангаш ол талазы-биле айтырыгларынар чептүг болуп турар-дыр. Оон-биле чергелештир мындыг түүлдү база силерге чугаалап каар деп бодап турар бис. Чүл дээрге райоп бүрүзүнде социал хамгыдылга киидистеря, профэвилел райкомнары бар, а будүүлгe, организация бүрүзүнде профкомнар бар. Билдинмейн турар айтырыгларыңарны районда ол организацияларга тайылбырлаып алыр апаар силер, ында база-ла ол талазы-биле тускай эртеминг специалистер ажыллап турар болгай. А кажан ол айтырыгларынарны аңаа шинтпирлеп шыдавас апаар болза, азы оларның харыылары силерге таарышпас хире болза, силерниң эргенерни олар камгалап шыдавас хире болза, ол талазы-биле дуза дилеп, солун дамчыштыр ол айтырыгларны тургузуп болур силер.

Чамдык номчукчулар сагыжыңга-ла кирген айтырыгларны солун дамчыштыр харыылап бээрин дилеп, редакциже чугаалар биргээш чорудуптар боор-дур. Ол белен айтырыгларны районгаа, профэвилел комитединерге-даа шинтпирлеп болур болгай. Ынчангаш бистиң чамдык ажылдакчыларывыс гөйнарга семинарлар эрттирип чоруурга, ол черлерниң ажылдакчылары мындыг айтырыгларны салган болур дур: «Айтырыгларны чогуур гайкомнарга, профкомнарга тургуспаң, чүге республиканың солуннарынче салып турарыл?» Аңаа каттыжып болур бис. Шынап-ла, ол черниң бодунга ол айтырыгны шинтпирлээри чиик болгу дег. Ынчангаш бо бүгүнү база өөренип көөруи номчукчуларывыстан дилеп тур бис. Чок, айтырыгларга харыы бээринден ойталаавайн турар бис, а чүгле дилээнис: бай-тай айтырыгны чогуур черинге тургузары чүтүлә болгай-ла.

Айтырыңар, харыылап берээли

АНЫЯК СПЕЦИАЛИСТЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕЛЕР

Дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлерин дооскаш келген аныяк специалистерге кандыг чиигелделер туурарыл, оларның эргелери кандыг боор чүвел — дээди чергелиг айтырыгларлыг чагаалар солуннуң редакциязынга бо-ла келгилээр. Юрист В. М. Чыдыг-оолдуң ол талазы-биле берген консультациязын парладывыс.

Аныяк специалистерни дээди өөредилге черлеринге эки белеткээри-биле база оларны улус ажыл-агыйынга ажыглаары-биле доктаалдарны ССРЭ-ниң Министерлер Чөвүлели СЭКП ТК-биле кады хүлээп алган. Ылангыя 1087 чылдың март 13-те хүлээп алганы № 325 доктаалы бар ССРЭ-ниң Улус өөредилге талазы-биле күрүне комитединиң, Сан-хөө министерствозунуң, Юстиция министерствозунуң база ВЦСПС-тиң дугурушкынының түнелиишде тускай дүрүмнү 1988 чылдың август 1-де хүлээп алган. Ол дүрүмнү ёзугаар дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистер чиигелделерлиг болуп турар. Ол доктаал 1988 чылдың август 1-ден эгелеп күштүг болуп киргеи. Ынчангаш ол доктаалды ёзугаар дээди өөредилге черлерин дооскан аныяк специалистерге кандыг чиигелделер туурарын билип алыры черле артык эвес боор.

Ол доктаалдың 38-ки чүүлүнде айтып турары болза, аныяк специалист кижи өөредилге черии дооскан соонда, бир ай иштинде шөлээ алыр эргелиг. Доозуп үнүп турары ол студентизиниге оңу ажылдаары-биле чорудуп турары өөредилге чери 1 айның стипендиязын бээр ужурлуг.

А боду ажыл тывары-биле чоруп турары студентиге оңдыг стипендияны бербес.

Ол-ла доктаалдың 40-ки чүүлүнде айтып турары болза, доозукчунуң ажылдап баар черинге чедир чарыгдалдарын, оон өөнүң иштиниий кижи бүрүзүнге база орукка чарыгдалдарыны төлеп бээр.

А өөредил чоруткан организациязы аңаа бир айның шалының төлөөр, а оон өөнүң иштиниң кижи бүрүзүнге — оон шалыныың дөрттүн бир кезиин төлөөр.

Бир эвес аныяк специалист кижи Сонгу чүнче азы аңаа демнээн районнарже ажылдап чоруур болза, оон чиигелдези ийи шалыныың хемчээлинге чедир өөр, а өөнүң иштиниң кижи бүрүзүнге оон шалыныың чартыын төлөөр апаар.

Бир эвес ол доозукчу доозуп турары өөредилге черинiң девискээринге ажылдап турар болза (бир эвес өөренип көөр муруида оске черге чүрттап турган болза), ынчан аңаа төлөөр апаар. Боттарының эргизе ажылдап турганы черлериниче ажылдаары-биле чоруткан специалистер чүгле обуск чарыгдалы акшаны алыр. Өөренип муруида общежитиеге азы хөлевилеп алганы бажыңынга чүрттап турганы доозукчуларга шүүдел акшазын доозуу-биле төлеп бээр ужурлуг.

Дээди өөредилге черлерни азы тускай ортумак өөредилге черлерни дооскан аныяк специалистерге шупту шүүдел акшаны оларның ажылдаары биле келгени организациялары төлөөр ужурлуг.

Аңаа ажылдаары-биле келген специалистерге, оларның ог-бүлелериниге оочур чонка чүрттаар бажыңны бээр апаар.

Бир эвес аныяк специалист шөлээ үезинде ажыл берген болза, ол төлевирнии оон ажылдап эгелээр ужурлуг үезинден эгелеп төлөөр.

Ол дүрүмнүн 49-ку чүүлүнде айтканы болза, өөредилге черлерин коичут эки лемдентерге дооскаңының дипломун алган специалистерниң шалыны улуг болур ужурлуг. Ол шалын бирги аттестация комиссиязынга чедир куштүг болур. Ол комиссия аныяк специалистиң ажылын эки деп санаан болза, оон улуг шалыны ол хеөөр артар.

Арыыны Тыва профессчөвүлелдиң парлалга болуу белеткээн.

Төрээн чуртувуста

МОСКВА. Долгандыр атомнуг электростанциялар амыдап турар 30 километр зонада тургустунган чурттакчылыг черлериниң чону чиигелделерни ап эгелээр. ССРЭ-ниң Министрлер кабинединиң докгаалында ол көрдүнген. Ведомстволарга хамаарыштыр берген ук документиде көрдүнген айтыышкыннар болгаш өскедаа хемчеглер оларның девискээринге атомнуг энергетика объектилерин таарыштыр тургузарынга түс чер органнарының болгаш чурттакчы чонунуң сонуургалдыг чоруун бедидеринче угланган.

ГРОЗНЫЙ. «Грозсов» ассоциация» хоорайның коммунал ажыл-агыйын орулгалыг болдурарын хүлээнип алган. Хоорсоветтиң дузазыбиле Грозныйның дөртен ажыг бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын ол каттыштырып алган. Ассоциацияның ажыл-чорудулгазының долу эвес дакпызын алаарга мынды: төлевирлиг авточүүлда болгаш автомобильдер турар чер, корттардыг болгаш бассейннерлиг спортчу тудуглар, аттракционнар, бедик орулгалыг бичии-бичии бүдүрүлгелер, эвээш каттарлыг бажыннар тударын хөгжүдери, хамаатыларның дыштанылгазын организастаары болгаш өскедаа. Арыг орулганы оон кежигүннериниң киргени садыышкыннарын бөрымдаалап хуваар. А хоорайжыларның коммунал төлевирлери өскерилбес.

ПИНСК. (Брест область). Пинскиниң витаминнер заводу рибофлавинни бүдүрүп үндүрерин көвүдедип турар. Рибофлавин дээрге —витамин-дир, ону мал болгаш куш ажылынга ажыглаар. Бүдүрүдениң специалистери эртемденнер-биле демнежин алгаш, чаа микроорганизмни тургусканнар. Малдың өзерин дүргедедир үнелиг препаратты бүдүрерин көвүдедир арганы ол берген. Комбикорм үлетпүрүнге бо чылын 16 тонна ындыг витаминнерни дужаарын завод планнап турар.

НОВГОРОД. Меглец сес чыл школазының эң эки өөредилгелиг өөреникчилери төрээн «Победа» колхозундан баштайгы стипендияны алганнар. Чарыгдалдарның чаа статьязы ажыл-агыйга ажыктыг болуп эглип келир чадавас. Башкылар көвүлели болгаш ада-ие комитеди стипендиатгарны тодарадып тургаш, школачыларның чүгле сагыл-га-чурумун база өөредилгезин эвес, харын-даа ада-иелеринге оларның дузазын, күш-ажылчы чаңчыгышкыннарын база өөренип көөр. Көдээ ажыл-агый ажылдарынга — хову-шөлдерге болгаш фермаларга оларның киржилгезин бедин-биле үнелеп көөр. Хуузунда дузалал ажыл-агыйынга уругларның кайы хире киржип турарын база кичээнгейге алыр.

АЛМА-АТА. Экология талазы-биле арыг ногаалар-ны, каттарны, чимистерни өстүрүп алыр арганы биоминералдыг чемишчидилгелер берип турар, ону хүрен хемүрден бүдүрер. Каттышкан совет-югослав «Медео» бүдүрүлге ук чемишчидилгелерни бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Хөрөүнүүн дүжүткүрүп бедидер ындыг «витаминнерни» чурттун элээн каш девискээрлеринге хой чылдар дургузунда шенеп келген болгаш хөрөүнге оны төп тарадырга, бедик ажыкты берген. Көдээ ажыл-агыйның хой-хей культураларындан алыр дүжүт бедээн.

КАЗАНЬ. Татарияның эртемденнери битүмдан нефть үндүрүп алыр методту ажылдап кылганнар. Республиканың девискээринде чер иштинде оон курлавыры миллиард-миллиард тонна-биле санаттынар. Канадада болза, ук чиг этти карьер аргазы-биле казып тып турар. А Татарияга ону скважиналардан ап эгелээр. Экология талазы-биле алырга ындыг технология дээре болуп турар.

ЛЬВОВ. Тудуг индустриязының күүрне бүдүрүлгезин хөгжүдеринге бодунуң акша-хөрөнгизин салгаш, Дрогобыч районнуң «Май 1» колхозу болбаазырадылга адырыч хөгжүдер арганы база алган. Дузалал цехтериниң четкизин ында тургускан. Ол ажыл-агыйның ажылчылары көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадыр талазы-биле каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарының эгелекчилери болганнар. Даштыны фирмалар-биле кады ажылдажылга немелде арыг орулга алырының бузурелдиг дөстерин хандырар, ол орулгаларның кезинге социал хереглелдерге ажыглаар деп шиитпирлээн.

(СЭТА-ның корреспондентеринин дыңнадылгарындан).

«ӨЛЗЕЙ-ООЛ ДЕП ТАНЫВАС СЕН»

«Орус, тыва кандыг-даа роль
Овур-түрү, аажы-чаң
Ол-ла олчаан. Ол шаг безин
Оттуп, дирлип көстүп келир:
Өлзей-оол деп танывас сен,
Өске кижи кылдыр хуулар:
Сценада чаа-чаа маадыр —
Сен аа шуут бүзүрээр сен».

— Бо шүлүктү Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оол 1976 чылда шии, кино артизи ыраажы, салым-чолун уран үүл-биле доңнаштырган Николай Өскеевич Өлзей-оолга номчаан. Чогум Өлзей-оол артист каяа төрүттүнгенил, ада-иези чүнү кончап чорааныл, чалыы чылдарында чүнү кылып, канчап ат-сураглыг артист апарганыл деп айтырыларны көрүкчүлер байырлал хүнинеринде болган концерттерге Өлзей-оол артисти көрүп каап, бот-боттарындан бо-ла айтыржы бээр чораан. Ындыг айтырыглар мени база дүвүредип чораанындан, ат-сураглыг, уран талантылыг артист-биле каш-даа удаа хөөрешкен мен ийин.

Бажы бедик Бай-Тайга үшевелер, уран талантылыглар, чечен-мерген сөстүглер-биле шаандан тура байлак оран турган дижир. Өске ашак хуу ажыл-агыйлыг, үшевер, кылып билбес чүвези чок, тоолчу, игил, хомус-даа ойнаар кижи чораан. 1916 чылда оон аалынга дөргүлтөрелдери чыглып келген. Чаа төрүттүгнеп оолдуң адын Өлзей-оол деп адап каапнар. Мал-биле халбактанчып, тараа-быдаа остүрүп, аннап-диннеп чораан көшкүн амыдыралдыг Өске ашак оглун база оон ажылнижин салгазын деп күзеп чораан чүве-дир. Ынчалза-даа хамык-ла чүве ада-иезиниң күзели-биле боттаны бербесле болгай. Өлзей-оол эр бооп өзүп, эзенгилеп туттунуптар апаргаш, 1932 чылда Улуг-Хем кожуунунуң Шагаан-Арыгга ажыттынган колхозтар даргаларының ийи ай хуусаалыг түр сургуулунга өөренип кирген. Ону 260 ажыг кижи доозкан. Өлзей-оол төрээн чери Бай-Тайгага чедип келгеш, мал, чер ажыл-агыйның эштелгезиниң (МЧАЭ) даргазынга ажылдай берген. Ол ону колхоз болгужеге даргалаан. Оон соонда ол сумудан 20 ажыг аныяктарны Каа-Хем районнуң девискээринде Кара-Белдир алдын уургайынга ажылдаарынга-биле чоруткан. Оларның аразынга Өлзей-оол база чораан.

1937 чылда аныяк оол Өлзей-ооллуң амыдыралынга уттундурбас улуг болуушкун болган. Ол чылдың октябрьда Тываның бүгү аныяктарының VI дутаар улуг хуралынга Өлзей-оол төлөө кылдыр соңгуттурган. Хурал болуп турган үеде Тыва Арат Республиканың культура яамызының сайыды Танов Седип-оол «Ырлаар, танцылаар, хөгжүм ойнаар аныяктар адын бижиткеш, радио комитединге барып шылгадыр, тиилекчилер артист болуп ажылдаар» деп чарлаан. Ынчан чаа-ла ажыттынган театр студиязынга өөренир талантылыг аныяк оолдар, кыстар шилиттинген. Турза узун, тутса мөге деп болур, дыдыраш кара баштыг, хулумзургей шырайлыг, хып дээн чалыы назынныг, чарашсымаар, күдер кара оолдуң амыдыралы театр уран чүүлүбиле доңнажы берген.

«Тыва черге театр деп сөс
Тывызык дег, тыптып турда,
Хомус, игил тутпазы чок,
Кончуг эрес оолак келген.
Аккыр диштиг, алгы тонунут,
Аваа-ла бир арат оол ийин.
Чоорту-ла ону танып,
Шолбан одун көрө бердиң».

(С. А. Сарыг-оол).

Артистер каяа-даа баарга, үрде көрүшпээн дөргүлтөрелдериниң аалдап келгени дег, оларны көдээ суурнуң чүрттакчылары улуг өөрүшкү-биле хүлээп алыр. Ынчан артистер сцена кырынга анчы-аңгы овур-хевирлер, аажы-чаңнар, чүгаа-соттар болуп хуулуп, уран талантызы-биле кижилерни магададыптар. Ынчангаш артист кижиниң ажылы коңчуг нарын, харыысалгалыг, берге болгаш хүндүткелдиг болуру чөп. Николай Өлзей-ооллуң кайгамчык уран талантызы сцена кырынга 54 чыл дургузунда төрүттүнүп келген. Бедик мөргежилдиг, талантызы байлак, чонунга болгаш ажылынга сеткилчүрээниң ханызынган бердинген Николай Өскеевичиге бир-ле ужуражы бергеш:

— Артист болу бергенимер дугайын сактып көрүнерем? — деп дилээн мен.

— Театрга баштай өөренип киргенимде, ырга арай хиреліг чораан мен ийин. Чүгле игил, быжаанчыга, шиине ойнаар чордум. 1941 чылдан эгелээш, бистиң хөгжүм ашкывыс Сергей Булатов деп кижи мени ырлаарынга өөредип каан, оон соонда ыры күүселдезинче кирген мен. Богүнге чедир та чеже ыры ырлап каапкан кижи ийик мен. Чамдыкта бодумну Тыва радионуң дамчыдылгаларындан дыңнап-даа орардыр мен.

Ленинградка өөренир мурнунда театр директорунуң оралакчызы турдум. Ынчангаш революцияның хавайы хоорайга театрның удуртур ажылдакчыларының 9 ай хуусаалыг курузун дооскаш, соонда театр институдун бот-өөредилге-биле дооскаш, барык 50 ажыг чыл дургузунда чонумга бараан болуп келдим. Пенсияже үнгенда болзумза, артист хүлээлгемни күүсетпишаан мен — деп харыылаш, хүлүмзүрүп кагды.

Тываның шүлүк чогаал талазы-биле айлап-күжү Степан Агбанович Сарыгоолдуң чоок эжи Николай Өлзей-оолга турасказаткан шүлүүнден мындыг одуруглар чайгаар-ла сагышка кирип келди:

«...Улуг-Хемче утпуй аккан,
Ужар шапкын Хемчик бажы
Тайга чурттуг эрес оолдуң
Таалынчыг үнү чараш.
Өске прей азырап каан,
Өлзей-оол деп артист ол-дур.
Артык тоол-даа ыда берейин,
Аңаа бодуң ынаам сөглээйн:
Чүге ынчвар ынакшаанын
Чүрээң ынаар шыгжап чор-ауун.
Салаа дээптер — хөөнүн сөглээр
Чадаганның хылы хевээр
Аныяк совет Тывавыстан
Ады-сураа хадып үнгеш,
Алдарлыг ат чедип алган
Ам-даа чалыы назынныг сен».

Бо оттур сөглээн одуруглар кижи бүрүзүнүң сеткилсагыжын база илередип чоруур дээринге кым-даа мартышпас боор.

Тыва театрның хоочуннары

Шынап-ла, культура болгаш театр уран чүүлүнге кирген ачы-хавыяазы дээш РСФСР-ниң алдарлыг Тыва АССР-ниң улустуң артизи апарган Николай Өлзей-оол кандыг-кандыг рольдарны ойнаваан дээр, оларны салаа базып санаары безин берге. Чамдык-чамдыызын сактып көрээлиир даан. Ол «Хайыраан-бот», «Доңгур-оол», «Самбажык», «Боттанган күзел», «Боолуг кижи», «Нева хемниң эриинде» болгаш өске-даа шиилерге кол-кол рольдарны ойнап, бот-бодуңга дөмейлешпес овур-хевирни тургускан. Ка-ыг-кандыг рольдарны оон күүсеткенин номчукчулар боттары тыварлар ыйнаан. Ол чүгле хуулгаазын шии артизи эвес, а сураглыг ыраакы. Оон дыңнаксанчыг, хоюг үнүн чүгле бистиң республиканың ажыл-ишчилери эвес, харыылаа Моол Арат Республиканың болгаш өске-даа чурттарның чону дыңнаан дизе хөөредиг болбас.

Сураглыг артист Николай Өлзей-оол солун амыдыралдыг кижилерниң бирээзи. Ол бодунуң чурттагланган каас, чараш арыг кылдыр өртип келген. Ол аревэчи чылдарында Тывага культурлуг амыдыралды тургузар дээш ажыл-херекке төлептиг үлүүн киирген. Оон ынай ону кино артизи деп база билир болгай бис. Ол эң баштай 1940 чылда «Аккөк хемнерниң чурту» деп барымдаалыг киносеткүүлге ойнаан. Оон соонда 1959 чылда «Ак-көк хемнерниң кижилери» деп уран-чечен кинога партком секретары Кавай-оолдуң ролюн чедиишкинниг ойнап күүсеткен. 1978 чылда Сонгу чүктүң улузунуң амыдыралын көргүскен «Чекпенің изи-биле» деп кинога анчы ашактың. 1980 чылда кыргыс улустуң «Эрте келген дуруяалар» деп кинозунда колхозчу ашак Дужумалдың. 1981 чылда Одессаның кино бүдүрер черинин «Ол эвээ тыртар черде чүл ол?» деп уран-чечен кинозунда фронтучу ирей Игнат Оюнчун. Москваның Горький аттыг киностудиязының эвенк улустуң амыдыралын көргүскен «Ак дүшүүн одаглары» деп кинозунда Авачан деп иви кадарчызының ролдарын ойнап көргүскен.

Тываның сураглыг ооллдарының бирээзи Николай Өскеевич Өлзей-оол 75 харлаканнаан-даа болза, оттук-бижээн азыйгаш, торгу тонун хол-бенгидер сцена кырынга үнүп келгеш, «Тыва кызы», «Бай-ла Тайгамны» бадырыптарга шаандакы аныяк ооллдуң үнү чүректерже дамчый бээр. Ынчангаш театрның хоочуннарының бирээзинге ужуражы бергинчерзе черте чедир мөгейип чоруңар, оон кайгамчык уран талантызын утпаалыңар.

Сарыг-оол КУУЛАР.
ЧУРУКТА: Николай Өскеевич Өлзей-оол ыры күүселдезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чарлалдар бюрозу

ПАССАЖИРЛЕРГЕ

Хоорайның пассажир автобустарынга төлевирнин өскерилгени-биле база 15 көпеек өртектиг талоннарның чогу-биле 8 көпеек өртектиг талоннарны түр үеде 15 көпеекке садарын Пассажир-автотранспорт бүдүрүлгези дыңнадып тур.

ТВ Телевидение

ФЕВРАЛЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Ажыл-херекчи курьер». 9.15 Мультфильмнер. 9.35 «Виктор Чернышевтуң үш хүнү». Ураң-чечен фильм. 11.15 Уругларның хөгжүм клубу. 12.00 Медээлер. 12.15—13.45 О. Волков чогаалчы-биле ужуражышкын. 15.00 «Ажыл-херекчи курьер». 15.15 «Амыр-тынданы артык ынанышы». 13-ку сериязы. 16.10 «Москва: Тунино». Барымдаалыг фильм. 16.25 Концерт. 17.30 Уругларга шагы. 18.45 Андрей Корсаковтуң чырыткылыг тураскаалынга концерт. 19.30 «Дээрде дуруяалар». Ураң-чечен фильм. 21.00 «Ye». 21.45 «Телескоп». 23.00 «03 чурттунда рок-поп». Хөгжүмнүг фильм. (Австралия) 00.10—01.15 Чапсар 01.15 Д. Хворостовскийниң ырлаар. 01.45 «Гулл инспектор». Ураң-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 03.00—03.55 О. де Бальзак — «Кызыл аалчылар бажыңы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35. 9.35 Информатиканың болгаш саналга техниказының үндезинниери. Херек эмгелээшкинни болгаш ЭСМ. 11 класс. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35. 11.35 Хөгжүм. 5 класс. Композиторлар база көжүп чоруур чурукчулар. 11.05 Компьютер-биле чугаа. 12.20 «Капитан Фракасс». Ураң-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.30 Концерт. 14.20 Барымдаалыг фильмнер. 14.55—15.45 «Ол балыгланган чүрөк» Некрасов биле Достоевский. 17.05 «Бис кыры-биле азы ой-тавын дилеп».

КЫЗЫЛДАН

17.40 Уругларга фильм. 18.25 «Тыва черде». 19.00 Медээлер. 19.05 «Ретро». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.15 Аът спорту. Бүгү-эвилел маргылдаалары. 21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 «Капитан Фракасс». Ураң-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.50—00.50 Хөгжүмнүг телеабонемент. «Дээди алдар. Декабрьда көжүлер».

МОСКВАДАН

17.40 «Россияның барымдаалыг фильмнер экраны». «Болган черим — Лёшканың шынаазы». 19.00 Баскетбол. Кубок эдилекчилериниң кубогу. Эр кижилер. «Динамо» (Москва) — Паок (Греция). 18.40 Россияның парламент медээчизи. 19.55—20.00 Коллаж.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 27-де

«НАПЫРАЛ»: «Пляжные девочки» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (уэткан) шактарда.

Видеозал. «Инопланетяне» 10.00, 12.40, 15.40, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинчыгылды» 9.20. «Роня — дочь разбойника» 10.40, 12.40. К/к Молодёжного фильма к/ф «Меня зовут Арлекино» 14.40. «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериязы) 17.20, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ложная клятва» (2 сериязы) 14.00. «Патриот, или Мафия в океане» 16.50, 18.40 (уэткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Жизнь династия» 14.00. «Беспредел» 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ

ТЕЛ 3-34-39

БОКС

АВААНГЫР, ЧАРАШ

Волейболга республиканың «Динамо» эки тура спорт ниитилелиниң бирги чери дээш ажык маргылдаа байырлал хүннеринде Кызылга арткен. Түңнел оюннарга Күрүнеңиң айыыл чок чорук комитединиң Иштикн херектер министерствозунуң КАИ салбырының, өртке удур албанның командалары ийнги-үшкү шаналдарны чаалап алган.

Тус-тус спортчулар аразындан республиканың хоочун бөмбүкчүлери Виктор Дадар-оол Куулар, Мунзук Аракчаа оларга авааңгыр, чараш, техниктиг оюнну көргүскеннер.

«Динамо» ниитилелиниң даргазының оралакчызы В. П. Брух тиилээн команда-даларга болгаш шыырак спортчуларга шаналдарны тывыскан.

(Бистиң корр).

КОНКУРСТУ ТҮҢНЭЭН

Афганистанга интернационалчы хүлээлгезин күүседип тургаш, амы-тынындан чарылган бистиң чаңгыс черчуртугларывыска тураскаал кылырының конкурузун Кызыл хооркүүскому чарлаан турган. Ук конкурстуң түңнелин чоокта чаа үндүргеп.

Жюриге он ажыг ажылдарны сайгарып көргеп. Түңнелинде бирги шаналды тывыспас дээн. Ийнги шаналга скульптор А. Ойдуптуң кылган төлевилели киргеп. Оон ажылының ады «Балыглаткан солдат». Скульпторга 500 рубльдиң шаналып тывыскан.

Үшкү ийи шаналды А. Монгуш (Уругларның чурулга школазы) биле архитектор И. Андросов олар чаалап алганнар. Олар тустузунда 200-200 рубль шаналды алганнар.

Сергей ШААЛЫ.

ШОУ-КОНЦЕРТ

Тывада ат-сураа алгаан «Азия төвү», «Челээш», «Таңды сынның эдээ» ансамбльдериниң, Американың «Алдын дискозуинуң» эдилекчизи Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң сыгытчызы Олег Куулариың болгаш каттырынчыг илоуннарның киржилгези-биле шоу-концерт Таңдыда Дүрген суурнуң көдээ Культура бажыңынга болуп эрткен.

Ук ансамбльдериниң программазында сөөлгү үениң чаа ырларын белеткеп киргени — көрүкчүлерге улуг сонуургалды болдурган. Ылангыя Зоя Намзыраның сөзүнге бижээн ырларны чон дыка сонуургаан. Ыраажы Радик Хаяның, сыгытчы Олег Куулариың болгаш оон-даа өскелериниң күүселдерин көрүкчүлер дыка сонуургап, үнелээн.

Альберт ОНДАР.
Бай-Хаак суур.

ЧАСПАС АДЫГЖЫЛАР

Боодалгага Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодуның хүнүнге тураскаатказан маргылдаа чурт үлетпүрүнүң база коммуналамыдырал будүрүлгелериниң профвилел рескомунуң ажылдакчыларының аразынга эрткен.

Маргылдаага он үш команда болгаш хууда бирги чер дээш 52 спортчу киришкен.

Алыр ужурлуг 400 сандан 396-ны алгаш, электри чылыг төвүнүң командазы бирги черни эзелээн.

Тываның электри четкилериниң командазы ийнги шаналды чаалап алган. Үшкү черде химиктиг ашталга будүрүлгезинин адыгжылары.

Хууда бирги чер дээш маргылдаага электри чылыг төвүнүң төлээлери П. Терентьев биле А. Гриюк олар өр, хөрээжен улус аразынга тиилээнир.

Ук маргылдаага чамдык адыгжылар мергежилдиг бедиткен.

Алексей ЕФИМОВ.
ДОСААФ хооркомунуң даргазы.

Шоодуглуг чурук

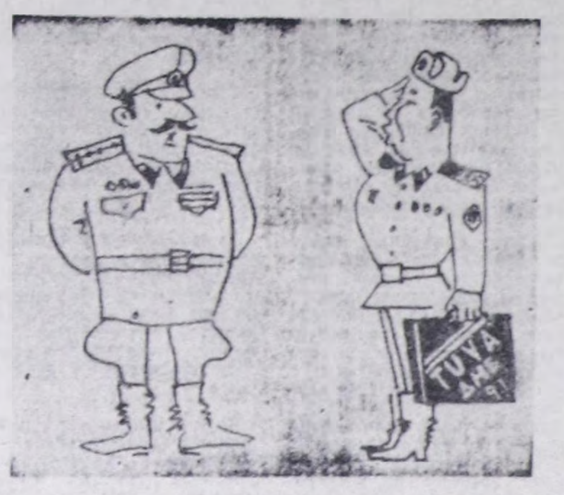

— Эш командир! Ыракузак черже баар кыска шөлээ алган кижи-дир мен Орук хүнезининден арбыдадыр бээрин дилеп тур мен.

— Рынок экономиказынче шилчип турар үеде берге айтырыг-тыр...

(Совет Армия болгаш Шериг-Далай Флодуның хүнүн таварыштыр чурукчу Геннадий МАКАРОВТУҢ шоодуглуг чуруу).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Кижилистер ◆ партий.-жи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82, 3-36-25 ◆ Советтер алдының — 3-31-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл-агый — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39 ◆ чагаа киллиги — 3-39-03 ◆ очулга — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келдейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница суббота хүннеринде үнер. Чыласа 260 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ачадыр.

Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном салыышкын херектериниң талазы-биле күүрне комитединиң типографиязы. Кызыл (Петинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 62.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1975 ЧЫЛДА УНОЕЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

1991 чыл февраль 28 четверг № 39 (14539)

Садар ортээ 10 коп. (Чагыдар ортээ 6 коп.)

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

Белоруссияның найысылалының ажылчы чону-биле М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ужуражыышкыннары

МИНСК. (СЭТА-ның түскей корр.). Бистиң амыдыралывысты үндезинин-биле өскертип чаартыр кайгамчык улус сорулгалар чүртта шиитпирлеттинип турар. Нарын ол ажылдың Белоруссияның ажылчы чону бедик харыысалгалыы-биле күүседип турар. — Идегелдиг кижилер-дир! — деп ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев «Минскиниң В. И. Ленин аттыг трактор заводу» каттыжыышкынның, девискээринге баштайгы ужуражыышкынның үезинде чугаалаан.

Совет Эвилелинде бүдүрүп турар бүгү тракторларның үштүн бир кезини — 100 мун тракторлары чыл бүрүде ында бүдүрүп үндүрүп турар. Ынчангаш ук бүдүрүлге чери сүт, эът, картофель, тараа бүдүрериге баразын болуп, бодунуң ажыл-херээн эки кылып келген. Оон-биле чергелештир, ажыл-агыйлар аразынга харылзаалардың үзүлгениниң азы үстүп турарының дугайында ажылчылар, инженер-техниктер ажыллакчылар сеткил хомудаадыкыны-биле ужуражыышкын үезинде чугаалаан. Чернобылга болган халаптың уржуктарын үзутказары-биле холбаксал айтырыглар ужуражыышкын үезинде база чангыс эвес удаа кодуруп турган.

«Чернобыльдың атомнуг электростанциязынга халаптан качыгдаан хамаатыларның социал камгалалының дугайында» Хөөйлүүнү Белорус ССР-ниң Дээди Соведя эрткен пятница хүнүнде өскелерни мурнай хүлээп алган. Халаптың уржуктарынга таварышкан хамаатыларга чиигелделерин болгаш немей халас төлевирлерин Хөөйлүдэ айыткан. Ынчалзажок сан-хөө талазы-биле хөй чаргыдалы негээр ол сорулганы Белоруссия чаасказап күүседип күш четпес. Ынчангаш республиканың чону ССРЭ-ниң Президентизинге болгаш Эвилел чазаанга улуу-биле илеген турар.

М. С. Горбачевтуң бодап турарыы: «Бөгүн Минскиге турар мен. Даарта Гомельге, соңгузу хүн—Могилевка баар мен. Бүгү-ле түүлерни бодумуун караам-биле көөр бодаан мен. Бо айтырыгны шиитпирлеп турар эштер база мээн-биле кады баарлар. Халаптан качыгдаан кижилер амгы үеде кайза-даа турарындан хамаарылга чокка оларны камгалаар, магадыллалы хандырар Эвилел хөөйлүзүн хүлээп алыр болап турар бис. Хөөйлүну ажыллап кылыры дооступ турар. Ам ону Министрлер кабинединге, Эвилел парламентизинге чугаалажып көөр. Ынчаар чедир ажылдап кылдынган соолуңде, ол документиниң Дээди Советке чугаалажып көөр кылдыр кинер бис».

Кижилерниң сагыш-сеткилин дүвүредип турар өске тема — үүрмектеп садар өртектерин ам бедидерн болгаш чоонуң каражазын дуглап, эгизил бээримнең айтыры. Ажылчыннарның айтырыгларынга харылаывышаан, Президент мынчаар тайылбырлаан: «Чаа өртектерни доктаадыр болзувусса, аңаа чедир 7—10 хонуң бүрүнгээр хамаатыларга каража дутлаар немей акша төлевирин тыпсыр апаар».

Садыг чурумуун үрээ турарының, «ажыттаачак экономика тургузугларының тергинделлиг эрге-чагыргазының» дугайында айтыыр ажылчыннар-биле бесседаларын үезинде база кодуруглеп.

Ажылчыннар-биле ийи кез дургузунда цехтерге үргүлүглээн чугаа каттыжыышкынның Культура ордузунга уламчылаан. Өске бүдүрүлге чеорелиниң төлээлекчилери ужуражыышкынга база келген.

Будуруглеңиң ажыктыын, орулгалыың бедидеериге моонгактыг айтырыгларга Минскиниң трактор заводунуң чиигиле директору И. И. Кулешов тодаргай доктаазан. Эртем-техниктиг дешилеңиниң айтырыгларын эң чугула сорулгаларның бирээзин кылдыр чазак шиитпирлээр ужуруут деп, ол онзалап демдеглээн.

Заводтуң кол конструкторуунуң оралакчызы С. М. Войчинский, өскээртеп хүлээп алышкынның техниктиг контроль бюрозунуң начальныгы Н. И. Воробьев, механиктиг чылда бүдүрүлгезиниң директорунуң оралакчызы И. М. Грунский, кан шуткуур цехтиң ажылчыны В. А. Полещук, инженер-технолог Е. С. Титович, электрокаиакчылар бригадиры Н. С. Крутжков, Минскиниң «Луч» дел ишкк аймаа бүдүрер каттыжыышкынның чиигиле директорунуң оралакчызы Г. А. Белевич, Минскиниң мотоцикл болгаш чадаг-терге заводунуң директору К. А. Устымчук олар ужуражыышкынга чүве чугаалаан. Ниитилел амыдыралының амгы үеде ян чугула болгаш нарын айтырыгларынга олар доктаазан. Амыдыралчурттаалгага болгаш будуруглеге кижилерим дувүрелип турар айтырыгларны, ССР Эвилели-биле Белоруссияны холбаштырган түүлерин онзалап айтыканнар. Республикалар аразының харылзааларының, референдумнуң, Эвилел керээзиниң, парламентарийлериң ажыл-чорудулгазының айтырыгларын көдүргеп.

Чыылганнар мурнуунга М. С. Горбачев делгеренгей чүве чугаалаан. Амгы үеде кол сорулга — рынокче дүргеп киреп, Эвилел керээзин дүргеп чарарын чедип алыры-дыр деп, ол демдеглээн. Эвилел керээзин чарарының айтырыыга Президент доктаазан болгаш республикалар болза бодунуң суверенитединиң болгаш чаа эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр бүрүн эргелиг эдээр болур ужуруут деп онзалап чугаалаан. Бүгү республикаларга бир демей эргежок чугула түүлер: камгалал, олаар түүл, энергия алырлары, демир-орук транспорту, харылзаа болгаш ниитилел хевирлиг өске-даа чамдык алырлар төпке арткан турар ужуруут деп, ол демдеглээн.

Эвилел керээзиниң төлевилелин ажылдап кылып турар республикаларның бүрүн эргелиг төлээлекчилери оны мартның үезинге чедир кылып доозар болгаш оон соолуңде ол документиин Федерацияның Чөвүлелиниң бүгү кежигүнеринге чорудуп бээр деп, күрүне баштыңы дыжаткан. Чаартыңгаи Эвилелче дилимя-биле киреринин аргалаарын Эвилелдя хевээр арттырар дугайында март 17-де болур ССРЭ-ниң референдумуу ажыдаа дээрээге идегелдиг Президент илергейлээн. Бистиң Эвилеливисти күштүг республикалар болгаш күштүг төп кылыр санаал турар мен деп, ол немей чугаалаан.

Россия парламентизиниң баштыңының чоокта чаа телевитевыозунга хамаарыштыр тайылбыры бээр дугайында диалог-биле холбаштыр М. С. Горбачев ында чугаалаан турарын ол дугайында чугаалаан турарын ол-дур. Чөөп-даа, барыындаа үзелдиг талалардан ыйыдып келир күштерге черле алыспайн көрүкер. Ынчаарга эң-не берге түүл — угланыышкынны, бистиң кол угланыышкынывысты ылаптыг быжыг тудары, төптүң кужүн быжыглаары, шиитпирлиг хөделири, ажылдавыдыр.

Белоруссияга чоруп турар үезинде М. С. Горбачев Минскиниң чогаадыкчы эвилелдер төлээлекчилериниң болгаш интеллигенция мурнунга чүве тутаалаан.

Белорус ССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Н. И. Дементей ужуражыышкынларга киришкен.

В. И. Ленинниң Минскиде тураскаалынга ССРЭ-ниң Президентизин чечектер аппарып салган.

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах ССР-ниң Дээди Совединиң кыйгырыының дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах ССР-ниң Дээди Совединиң кыйгырыын сайгарып чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң **доктадыры болза:**

1. Хөй националдыг республиказының улустарының дүвүрелин болгаш күзел-соруун илеретпишаан, боттарының миллион-миллион сонгукчуларының амыдыралчы эрге-ажыктарын удуртулга болдуруп, угаан-бодалының болгаш арын-нүүрүкүн үнүн илередип, ССР Эвилелиниң бүгү акы-дүүма республикаларының Дээди Советтеринге Совет Социалистиг Республикалар Эвилелин камгалап арттырары дээш бүгү түүлдерни кылырынче Казах ССР-ниң улус депутаттарының кыйгырыын деткиир.

2. ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге Казах Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң кыйгырыын парлалгага үндүрер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың февраль 26.

ССР Эвилелиниң республикаларының Дээди Советтеринге

Казах ССР-ниң Дээди Совединиң КЫЙГЫРЫЫ

Бис, Казах ССР-ниң улус депутаттары, хөй националдыг республикавыстың улустарының дүвүрелин болгаш күзел-соруун илеретпишаан, боттарывыстың миллион-миллион сонгукчуларывыстың амыдыралчы эрге-ажыктарын удуртулга болдуруп, угаан-бодалывыстың болгаш арын-нүүрүвүстүң үнүн илередип, чурттуң салым-чолунга бо дыка дүшкүүрлүг үеде ССР Эвилелиниң бүгү акы-дүүма республикаларының Дээди Советтерин политиктиг мерген угаанныг, шыдамык болгаш кедизин бодаар чорукту илередирин, кыжанып келген хай-халапты — бистиң өндүр улуг эвилел күрүневистиң буступ дужерин чайладыры дээш болдунар бүгү түүлдерни кылырынче кыйгырып тур бис.

Үргедекчи күштер, боттарының хуу аазы болүк эргежыын харанып, улустарның хостуг национал хөгжүлдезининг идезиинга чагдынып алгаш, хөй-хөй салгалдарның төөкен дери болгаш ханыбиле тудуп быжыктырган националдар аразының найыралын эң берге шылгалдаларга таварыштырып турар мыңдыг байдалдарда болуушкуннарның шак ындыг хай-халаптыг түүнелге чедирип болурун херекке албайн барып болбас.

Бистиң кады эрткен төөгүвүсте бот-боттарыңга хомудаарынга, чөтөл төнеринге база чигзиленирге шыгты чылдагааннар база турганы мактып чок. Бистиң ниити бажыңывыска эрге-чагыргаиы бодунга хавырган, чонның мурнундан , чугаалаар база хөделир эргени шиитпирдип алган командылап дужаар системаның тергиндээшкиниинің он-он чылдарында ол түүлдер тывылган. Бүгүдени чаңгыс хелге кутқан ышкап ол эрткен үевистен түгле шуптувус кады, түгле күжениишкинневис каттыштырып турган шуптуун үүнүп болур бис.

Казах улус, республиканың бүгү улустары боттарының чаңгыс аай Ада-Чуртувустан хоорук кылдыр бодап көрбейн турар, ону камгалап арттырары хөй националдыг Казахстанның политиктиг-даа, экономиктиг-даа эрге-ажыктарынга дүгжүп турар. Эвилелдиң буступ дужери республикаларның экономиказының бүрүн буураарынга, миллион-миллион кижилерниң амыдырал байдалының дыка кудулаарынга албан чедирер, бистиң шуптувусту он-он чылдарда дедир аткаар октаар, делегей нинтилежилгезиниң чурттары-биле кады ажылдажылгага эгиттинмес каражаны чедирер. Суверенниг, деп эргелиг республикаларның аразында Эвилел керээзин чарарының үндезинниге Эвилелди чаартырындан аңгы бисте орук чок.

Ол турушту быжыы-биле эдербишаан, бис оон-биле кады чаа Федерацияны, ниити күрүненин кадыкчаагай эге-үндезиннерин ап октап, бүгү совет улустуң күзел-соруунга дүүштүр ажылдап турар конституциялыг эрге-чагырганы херекке албайн тура, тургузуп шыдавас бис деп үвенн тодаргай медерел турар бис. Эде тургустунуушкуннуң чорудуунуң үезинде республикалар биле Төптүң аразында чайгаар тургустунуп келир чөрүлдээлерни кижи бажынга кирбес хамааты удур тургжушкунга чедирип болур «хоойлудар дайынынче» шилчидери, оон эрткеш чуртта политиктиг байдалды албан чидиглендиреринге чедирер «чергелешкек төптү» тургузарынче чүткүдери онза айыылдыг.

Хамыкты буурадып турар чарылдырыкчы күштерге күштүг моондакты тургузар херек. Бо талазы-биле онза хүлээлге РСФСР-ниң улус депутаттарыңга онаажып турар деп санаар бис, түге дээрге командылап дужаар системаның ыйнышкыыны долу хемчээлге түктеп эрткен Россияның улустары, чогумна олар чаартынган Эвилелди хевирлеп тургузарынга чугула боттуг рольду эзелеп шыдаар болгаш эзлээрдээ ужурлуг.

Чидигленген политиктиг байдал шуптуу республикалар Эвилел керээзинге боттарының хамаарылгазын тодарадып алырын манаар арганы бербейн турар. Чурттуң чаңгыс эвин камгалап арттырары дээш турүжп турар республикаларның чугаалажылгаларын соңгаарладышкынын чок эгелээрн эртежок чугула, а артканнарынга аңаа олар боттарының алыс шилгезиин кылган соонда, күзээн-не үезинде каттыжар эргени арттырар херек. Хүлээп алдыган күрүне суверенитединиң дугайында декларацияларга даянгаш, бис кол үндезин болур айтырыгларга — бистиң Эвилелливис кандыг болурул, чаа Төп кандыг болур ужуруутул деп айтырыгларга тодаргай харыыны бээр ужуруут бис. Мону кылыры республикаларның суверенниг эргелерни тоол көрбезинче төп ведомстволарның чүткүлү илереп турар мыңдыг байдалда оңза чугула.

Кадыг-берге 41 чылда Москваны хөрээ-биле дуй туруп, камгалажып, Төрээн чуртка хөй тараны, руданы болгаш металлды, одаар түүлдү берип келген, космосче кинсиин үнерниге старт шолун берген Казахстанның улустарында Ада-чурттуң салым-чолу хамаан чок эвес. Бис суверенниг республикаларның быжыг чаңгыс эви, кижи бүрүзүниге оок национальыдан хамаарылга чокка политиктиг, социал, экономиктиг хосталгаларны болгаш магадылалдарны хандырар ниитилелдиң демократтыдылгазын база гуманизациязын улам ылгай ханыладыры дээш турүжп турар бис. Чаартынган Эвилелдиң составынга бистиң хөй националдыг чуртувустуң өске бүгү республикалары-биле кады деңге турарын күзеп турар бис.

Казах Совет Социалистиг Республиканың Дээди Соведи.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түннелдериниң дугайында Төп соңгулда комиссиязының ДЫҢНАДЫЫ

Соңгулдалар 1991 чылдың февраль 24-те болуп эрткен.

Ленин № 2 соңгулда округунуң талазы-биле (Кызыл хоорай)

Соңгукчуларның дандызында 2190 кижи кирген, бадылаашкынга 1387-зи, азы 63,3 хуузу киришкен. В. Г. Вальков дээш 519 кижи бадылаан, удур бадылаанны — 790. В. Х. Кара-оол дээш 53, удур —1256, С. А. Поздняков дээш —172, удур — 1137, М. М-Н. Саая дээш— 213, удур — 1096, А. С. Серен дээш—340, удур —964 бадылаан.

Хөй бадылаашкыннарны алган дугайында ийи кандидатуралар талазы-биле катап бадылаашкынны 1991 чылдың март 17-де эрттирерин докладтаан:

В. Г. Вальков — РСФСР-ниң КП Кызыл хооркомунуң бирги секретары.

А. С. Серен — Тыва АССР-ниң культура министрииниң оралакчызы.

Болгазын № 96 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның дандызында 1309 кижи кирген, бадылаашкынга 1071 кижи, азы 81,2 хуузу киришкен.

Д. Б. Шожат дээш — 1011, азы 94,4 хуузу, удур —58, азы 5,42 хуузу бадылаан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Д. Б. Шожат соңгуткан.

Сосновка № 101 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның дандызында 892 кижи кирген, бадылаашкынга 764 кижи, азы 85,6 хуузу киришкен. С. С. Моңгуш дээш — 267 кижи, азы 34,9 хуузу, удур —472, азы 61,8 хуузу, Д. Б. Чоксум дээш — 447 кижи, азы 58,5 хуузу, удур —292 азы 38,2 хуузу бадылаан. Тыва АССР-ниң улус депутадынга Д. Б. Чоксум соңгуткан.

Шагаан-Арыг Төп № 115 соңгулда округунуң талазы-биле

Соңгукчуларның дандызында 1614 кижи кирген, бадылаашкынга 1070 кижи, азы 66,3 хуузу киришкен. М. К. Анай-оол дээш —205 кижи, удур — 793, К. Т. Куулар дээш — 283 кижи, удур — 715, К. Т. Оюн дээш — 204 кижи, удур — 794, Б. С. Седей дээш — 306 кижи, удур 692 кижи бадылаан.

Хөй бадылаашкыннарны алган дараазында ийи кандидатураларның талазы-биле катап бадылаашкыннарны 1991 чылдың март 17-де эрттирерин докладтаан:

К. Т. Куулар — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы.

Б. С. Седей — улус депутаттарының Улуг-Хем район Совединиң күүскомунуң даргазы.

* * *

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында Хөөйлүзүнүң 50 түүлүнге дүүштүр Төп соңгулда комиссиязы дараазында Тыва АССР-ниң улус депутаттарын бүрүткээн.

Чоксум Дүгержап Быратович — 1949 чылда төрүттүнген, СЭКП кежигүнү. Тыва АССР-ниң будуруглеге-техниктиг харылзаа эргелелиниң начальныгы, Сосновка № 101 соңгулда округу.

Шожат Доржу Байкараевич — 1940 чылда төрүттүнген, кежигүн эвес. Тыва агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы, Болгазын № 96 соңгулда округу.

АРГА ДААМАЛЫ

ЧУРУКТА: Бай-Тайга районда Кара-Хөлдүң аргаыяжының, ол черниң бойдус байлаанын камгалакчызы болгаш хайгааракчызы Иргит Шалович Эрес-оолдуң ажыл-ижи макталдыг. Эртекен чылда «Кара-Хөл» совхозтуң девискээринге чаңгыс-даа өрт болбаан.

Кара-Хөлче чөпшээрел чокка балыктаар, аңнаар дээш келген улусту ол кажан-даа эрттирбейн келген. Иргит Шалович кодээ Советтиң депутады даалгазын база ак сеткилдиг күүседип, соңгукчуларның чагыгларын боттандырар дээш чүткүлдүг ажылдан турар. Бойдусту камгалаарының талазы-биле ажыл чорудар дузалакчыларны, хайгаракчыларны ол бригалаларда тургузуп алган. Бодунуң харыылап турар ажылынга хөй-ниитиниң идепкейлиг киниришкен.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

АЖЫЛДАП КИРИПКЕННЕР

Кызылдың эмчи училищезин 115 сургуул чоокта чаа дооскан. Оларның 50 хуузу Кызыл хоорайның поликлиникаларында, республика эмнелгезинде, бөжуур бажында болгаш ортумак школаларда улаштыр ажылдап кирген. А 56 доозукчу — республиканың аңгы-аңгы санитар-эпидемия станцияларында фельдшерлеп киришкен.

Училищениң доозукчуларындан Александр Ульянов, Светлана Чечек, Дина Богачева, Лада Моңгуш, Татьяна Филипьева олар тергиин эки өредилгелиг дооскаш, кызыл дипломнарны алганнар.

Доозукчуларның хөй кезии Улут-Хем, Тес-Хем болгаш Сут-Хөл районнарда ажылдай берген.

Бо чайын ук утпилщени 110 эмчи сестралары доозар.

Чаа өредиилге чылындан эгелеп дииш кылыр эмчилер өредир салбырны ажылдарын плашаан.

(Бистиң корр.).

В. А. ИВАШКОНУҢ КУР-ДА ЧОРУП ТУРАРЫ

ПЕКИН. (СЭТА). Кыдаттың Коммунистиг партиязының ТК-зының чалаакы бөлүгээр СЭКП ТК-ның Чиигиие секретарының оралакчызы В. А. Ивашко КУР-нуң найысылалы Пекиң хоорайда чеде берген болгаш оон найырал бөлүүнүң аянчоруу үргүлчүлеп турар.

КУР-нуң найысылалынга В. А. Ивашко бараан дорзан медеглел кылган. Кыдатка оон аянчоруу ККП-ниң удуртучуларыы-биле найыралдыг ужуражыышкыннарны болгаш бесседаларны кылыр, а ол ышкаш Совет Эвилелиниң чоок коңналы — Кыдат Улус Республикада социалистиг тургузуушкуунуң дуржулгазы-биле хандыр таныжар арганы берип турар деп чүтээлээн.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ТОДАРАТКАН

РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң болгаш партиялың район организациязының контроль комиссиязының каттыжаан пленуму болуп эрткен.

Районуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дүргедериглерге район болгаш коозе Советтериниң комиссет-депутаттарының ролюнүң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Партия райкомунуң бирги секретары А. С. Дембирел болгазы-биле илеткелди кылган, коммунист-депутаттарның районуң ажылдагый культура тургузуушкуунуң, социал айтырыгларын шиитпирлээринге кандыг салыышкынны киирерин тодаргай чугаалаан.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң хамаарыштыр референдумуу эртгерн-биле холбаштыр районуң партия организацияларының сорулгаларының дугайында илеткелдя партия райкомуун секретары Э. С. Моңгуш кылган. Совет Эвилелиң бүрүн камгалап арттырары болгаш быжыглаары амгы үеде чугула айтырыг болуп турар, ону районуң коммунистери, бүгү ажылчы чону деткип, март 17-де референдум эртер хүнге чангыс аай Совет Эвилелиң арттырар дээш бадылаашкынын бээр хүселиң илередип турарын илеткелчи айыткан. Референдумуун ужур-дузазының, аңаа белеткелдиң дугайында тайылбыр ажылын районуң партия организацияларының, Советтерниң коммунистериниң, ажылчы чонуун ортузунда калбартып чоруткан. Ында дуржулгалыг лекторлар, пропагандистер, партия, совет, ажыл-агый организацияның харыысалгалыг ажыллакчылары хаара тутунган. Ындыг-даа болза, референдум эрттирериие белеткел ажылдары ам-даа кошкак чорун турарын пленумга айыткан. Четпестерни адып алырда партия организацияларының чүүү кылырын тодаргай чугаалашкан.

1991 чылда партиялың район организациязының бюджединиң дугайында пленумга чугаалашкаш, бадылаан. Партия райкомуун сан-хөө комиссиязын пленум тургускан.

(Бистиң корр.).

БЕЛЕТКЕП ЭГЕЛЭЭР

«Тыва электроника» будуруглеге каттыжыышкыны бистиң республикада тургустунганнан бээр чаа-ла бир чыл чедип турар. Оон кол сорулгазы — Тывага радиоэлектроникаңуг аппаратураны будуруп үндүрери болгаш аңаа ажылдаар тускай мергежилдиг ажыктарны өредип белеткээри болуп турар.

Ук будуруглеңиң эге балыкчарын кылып эгелээн «Исток» деп салбырны бурутказын. Ол салбыр будуруглеге ажылдаар ажыктарны школалаанда белеткеп эгелей бээр. Школалаачылар чонга керек нарын эвес чүүлдэ бараанарны будуруп эгелээр. А эки өредилгелиг школачыларны будуруглеңиң мурнуласа ортумак тускай ажыл дээди өредилге эдиинче өредип киирер.

Бо хүннерде Кызылдың № 9 школазында өредилге-будуруглеге комбинатында болгаш школа-интернаттар качыгдаар өрээлерни белеткээн.

Өредилге үлегээ эгелээр.

Светлана ООРЖАК.
Салбырның директору.

СЫДЫМЫМНЫ ДЕРГИЛЕПКЕШ...

Чылгычы. Чырык черле содуп мергежилдерин биргеш. Экер-эрес-ле киже чылгычылап шыдаар дээш хөреедиг эвес. Мал ажылының бо алырыче чогуур кичээлдеми соолгу уеле күштелдирип негедээри амгы хүлерини негелделеринге дүүштүр ажыктыг эки чүүлдерин берип, хүсевиг этис түнелдерге чедирер чүгаажок.

Кандыг-даа ажылга болуның мергежилиге мяк бердингеп кижилер чоруур. Ындыларга эртеки чылдың декабрьга тургустунган «Чылгычы» клубтуң кежигүннери хамаарыжыр. Ынчап оларның саны 11 кижи турган.

«Чылгычы» клубтуң кежигүннериниң үжуражылга-семинарын республиканың агропүзегиттер ажылдакчыларының профсоюзтар организацияларының чөвүлели эрттиргеп. «Сыдымымны дергилепкеш, чылгы дозуп, сындыстыгда дүне каза халдың тур мен» деп темага ыраажы турарында дег, ажаа чылгы келген чылгычыларның санал-оналын дыңнаар, оларның чамдыктары-биле сес алгыр, чүгаалажып танышкан мен.

Владимир Санчы, «Күш-ажылдың хөстүү» совхозтуң чылгычызы, «Чылгычы» клубтуң даргазы:

— Клубту тургузуп алзывыса-даа, чыл дургузунда огулуг кылыпкан ажылывыс чок иен. Шак мынчаар механизжи чылгы алгаш, аргадуржугга солчуп, ажыктыг арга-сүмелер ал, республикамда булуң бүрүзүнден келген эш-өөр-биле ижип-кара чокка чүгаалажыры өөрүнүт болбайн канчаар. «Чылгычы» клубту саанчыларның хөлжуларының сөөлүнде кымал турган тургузуп алгаш, ажаа өөрүп турдувус. Ынчалза-даа рынокке шилиле уеле чоруп турөөр өйде тодаргай хемчегдерни чүгаалаштаазывыс хомудалтыг болган чүүлү.

Чылгыны өстүрер дизе чүүү каачыарыл, рынокче киреринин үе-чаагынга чедип келген чаа байдалдарда амыдырал-чурттала кандыг болурул, мал камгалаарда боомолгу-биле хандырылга чүге багайыл дээш ышкаш айтырыглар бөспөрни дүүредип турар.

Амыдырал, ажыл-ижеркте ажыктыг чүүлдерни деткимер апаар. Арендатор болуру черле эки чорду. Маңаа кол чүве совхозтуң удуртулгазы-биле керээни ылаптыг шын чаңыс алыры чүгула черни ойнаар деп билир мен. Артык күлүп алганы дээш, семирчилгеени эки чоруткаш, немелде деңгээни кинергени дээш керээ чарган талаларның дүгүрүшканын ёзугаар күрүне өртээ-биле санаашкаш, чарыгдалларны хаып каптар. Артыкка бүдүрген продукция боттуң холуңга келир.

Семинар-ужураажылга өөредиглиг болду. Маңаа сананал бергенгерни дыңнап олурарга, совхозтарга экономистерден негелдеевис ам-даа кошкак хевээр ышкаш-тыр. Оон чижээ, чер-черге телевирлерниң ажыг болуп турарыдыр. Экономистерге хамаарыштыр аданнам азы ажылчыннар бистерден негелге кошкак боорга, оларның харымсалгазы чавыпал турар хире. Моон ужурунда чыл төнчүзүнде шалым төлеирни дээш маргылаа-чорудулгаларның үнүп кээр чылдагааны чида болгу дег-дир.

Совхоз-биле чаргыг керээнин уткалым чедир өөреммейн турар-дыр бис. Ылаңгыя рынок хамаарылгаларының үезинде билиниврге улам безин-ди, олче сагыш салбас болза хоршок. Маңаа хамаарышкан чүүлдерни хөйму номчуп көрээнер. Ол биске бигүи-даа, даарта-даа дузалаар.

Сергей Сат, СЭКП XXII съездиниң аттыг совхозтуң чылгычызы:

— Чылгы малдың аттадыгы эскилерледен база алдын хамаарыжыр. Оларның хар-назыны үлегдырга-ла, күдүл сагыш эвээжээр. Чамдык дергелер бистиң сагыш човаашкынмарывысты, дүүрелиивисти билбес боор. Олар планнаар күүседиттинер бе, дужаадынар бе дээш-ле айтышкын бээрине өйлежир. Ылаңгыар деткимче көргүспейн турар хирезинде-ле керектеги камгылалтар болгай.

Бистиң совхозтуң төлеимер ажырбас. Чайым арай берге. Эвеңгиин тенкси сооңга аътчаныкаш, чылгы сооңдан ылаң бээр улус-ла болгай бис. Талыйтыр чайлагаан чоруй бадырга, автолавка четпес. Тайгага чаъс-чайык, малгашбалар үстүр эвес. Өрөлиггге дерги сааныңдан ажытса кандыгыл деп санаалыы бар. Ээн тайгага эът, чем үстү бээрге, туреңнинг, шыланчыг болур чүве. Амыдырал хандырылгавын экижитсе-ле деп боталым ындыг иймн.

Олег Иргит, «Мөгөн-Бүрөө» совхозтуң чылгычызы:

— Харым 29 № 5 бригадада каларны-чылгычылап үш чылдың мурумзе ажылдап келдим. Бак-Ыыш кыштаанда ийи кодан чылгының бирээзи бистин.

Мал ажылында ам-даа чедир шинчилээр чүүлдер эндерик. Чылгының өөрүлеели күдү. Планнаа каанынга четпес. Күш-ажылда депшилгелиг чаа аргаларны чөп ажыглавайн турарывысты өске черлерден келгээни өөрүм чылгычылардан өөренип, биляп алдым. Аренда керээ-биле киреени ышкаш-тыр.

Рынок харылзаалларынче шилиле кел чорда чылгычылаар ышкаш түнелдерни үнүрүп турар. Чымыштыг үүле-херекте бүдүрүүр. сыдымымны дергилепкеш халып-даа турар болгуңза, чывар-соокта, өлеңзыкта чылгы дозуп ажылгаарны ыңгыр-да амыр эвес. Ынчалза-даа «Чылгычы» клубтуң кежигүннери боттарының хүрээлелиин өстүүрүп, даартагы сорулгазын салбайн, ыяраа, саңк, чеңер, маңнаар, күштелыпар кошпагайларын муягап, бүрүгаар чүүртүп орарлар.

Данзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: бөлүк чылгычылар семинар-ужураажылга үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КЫМНАР МУРНАП, ХОЖУДАП ТУРАРЫЛ?

Амгы үеде республиканың ажыл-агыйларында хой ооллдаашкыны кидин түлүк. 1991 чылдың январь 1-де медээ-биле алырга төрүүр ниити хоювус 385986, оон иштинде амгы үеде ооллдааны 147677. Ынчаарга кандыгдаа ажылдың амгы байдалы кандыгыл дээрзин эрткен чылдаазы-биле деңнээр апаар. 1990 чылдың бо үезиниде ара салган хойнуң, өлүг төрүттүнген хураганнарның саны 5917 турган болза, ам оон 630 баш хой. Ол ышкаш өлүп хораанны эрткен чылдаазындан 382 хураган хой. Мынчап кээрде ниитизи-биле амгы үеде 137345 хураган доругуп турар.

Тус-тус районнардан Өвүрде чаңгыс-даа хураган ам-дыызында хораваан, ол ышкаш Эрзинден чүге 27 хораан, Улуг-Хемден 1252, Барыын-Хемчик биле Тес-Хемден 515, 724 чаш мал өлген. Ол ышкаш хойнуң ара салыры Улуг-Хемниң, Барыын-Хемчиктиң, Монгун-Тайганың, Бии-Хемниң, Таңдының, Чаан-Хемчиктиң ажыл-агыйларында хой. Хой ооллдаашкыны уламчылап турар.

Хой ажылы, ооң келир үези

Бистиң республикада көдээ ажыл-агыйының кол адыры —хой ажылы деп чүве билдингир. Ынчалза-даа бо чугула адыр сөөлгү үеде эки-ле хөгжүвейн турары чажыт эвес. Бо талазы-биле хөй-ле сан-чурагай сүрүп, факт-барымдааларны адаарының орнунга ооң кол чылдагааның, бодумнуң хууда бодап чоруурум-биле тайылбырлап, дорт хамаарылгалыг кижилер-биле арга-сүме солчуксадым.

Бир-ле дугаарында, чедир ажылдавайн турар чүүлүвүс болза, малды азырап ажаарының технологиязын (аргазын) барымдаалавазывыста. Хойну эдержилгеге киирерининң база тарын бооздырда үезин шын эвес планнал турарывыста. Ооң уламыдан хоювустуң кол нүүрүзү кыжын январь-февраль айда төрүүр-дүр. Бо талазы-биле бодалдарывыс 1983-1984 чылдарда «Тувинская правда» солунга бижип турган мен, харыысы безин чок болган. Херекке албаанылa ол боор.

Кыш дээрге кандыг-даа дириг амытаның төрүүр үези эвес ышкажыл. Кижын төрүттүнген хураганнар кадык, шыырак болур, чарын олар эрте өттка кирер деп хоозун үзел-бодалга алдынкаш, кайы хире каражакогаралга таваржып турардыр бис. Оңу ыым бодап, санал турарыл че? Бо чылдың январь 2-де маңнын Кызыл-оол Иргекчи «Шыыга» бижээн чүүлүнде ыңкаш, бодувустуң чөвөнниивисти мининр, ооң түнелүндүрүлгеш, чаа бүү-биле ажылдаар үе шуут келген. Чүнү ынча деп турарым ол?

Бистиң байдалывыс-биле кышкы үеде мал төрүдүл, ооң төлүн менди азырап алыр ниитизивис шуут чок. Карангы, тар кажааларга, ол-шыкта, соокка малды, ооң чаш төлүн хилиичеткеп, ооң кедерезе, «соок арга» ажыглап турарывыстың урыындан мал төлүн ап чадап тур бис. Мындыг байдалда шын арганы ажыглаары бергее. Хураганнарның ө болуктерин электен-не улгатырып, оларны ажылаап, хой чалт, «өскүс» хураганнар доруктуруп турарывыс чажыт эвес аа? Январьдан март-апрельге чедир бо ажыл шөйлүп келир. Кижилер-даа могап-шылап каар, ынчан сакманчылар каггаш чоруптар. Баштай төрээн үлгады берген хураганнар бичинлерин былаап кааптар. Ынчангаш мал төлүү нелери-биле кады түскайлаан өзер аргазы чок боор-дүр. Ол аразында малдың күш-деңгелин база баксыраап, сүлү соглуур, хураганнар олумнеп эгелээр ынчангаш үүле хураган сакныг, иштя хевеерик «када бергеннер» та чеже турар чүве. Ынчап хойнуң төлүн азыраар хамаанчок бодун база азыраар апаар.

Ынчаныйн канчаар, хөөкүй мал кыштың берге үезинде хырыышың иштинге үлгады берген төлүн азырап, соортуп, бодун азыранып, улуг күш үндүрер апаар. Чилчин үзүлген малды тургузу алыраарынга четчир чем турар эвес. Төрээш ыаш хонганда-ла суду чидер, а незинин суду чокта хураганны канчап азыраарыл? Аарыт-аржыктың тыптыр чылдагаанны база ында, каранғы кажааларда-дыр. Дириг амытан чырык хүн азаанга, арыг агаарга өссүн деп, бойдус чаяап каан турда, бистин, бедик медерелдиг кижилерниң, оны сагыштыы-биле үреп турган херээвис чүл?

Дорту-биле чугаалаарга, кыжын малды төрудериге шуут удур мен. А орай төрудерге, ооң ажыктыы чүдел? Хойну октябрь айда эдержилгеге киирерге, тарын боозадырга эптиг. Хойнуң эдержилгеге хөөн кирер үези ол. Тарын боозадылганы шөйүп турбайн, 15 хонуктала доозар, ол кампанияга баш удур хынамчалыг белетченир. А тарын боозадылга дээрге амгы үениң деңнилгелиг аргазы-дыр. Оны чамдык ажыл-ыйлар тоол көрбейн турарлы ыын эвес деп санаар мен.

Хойнуң масталыг ооллдаашкыны март айда өскелер, ынчан ооң күш-деңгели бичии кудулаазында, бодуу сергек болур, суттуг-даа. Чылыг дүжүп келгенде, черле кандыг-даа амытанга эки-ле болгай. Кыштың бергеининде боозу бичии турар, ынчангаш хойга чиик. Боос үезиниң соолгу ийи айларында харын оларны немей чемгерер-ле. Мартта хой черге-даа төрүп ап болур. Ынчан кажааны чүгле хураган өстүреринге ажыглаар, хой даштыгаа, сери адаанга түрүп болур. Шынап-ла, сакман аргазында ынчан хосту кажаа дыка таарыжыр. Хураган бичии-ле дорутуп келгеш, арыг агаарже үнүп, хүн хереленге чылыгып өзеринге эптиг.

Хойну орай төрудерге, ажыктыг бир чүүл — сүл дээрге, ол кампания 15-20 хонуктага массалыы-биле эртер, төлү бир дескн болур. Чылыгла ажылдаарыга база эптиг. А кол-ла чүве — камналгалыг, мал чеминиң чарыгдалы 50—60 хүү кудулаар.

Кыжын база чалын хойну төрудерге, дүгүнге салдары кандыгыл? Дүктүң өзер үези — кыш. Ынчан хойну тар кажаага «бустап», ону төрудүп, чылыглап түрда, дүк канчап өзерил? Кыжын төрээн хойларны өскерге, дүгү ооң-моон үштүгүлап, ниски сегирип алырга дүгү ышкаа бош кээр мынажыгай. Ындыг хойларны чежезин ол дээр боор.

Ынчангаш ам черле кандыг дээрнин ажыглаза эки-ле ышкаш төрүп ап болур. Ынчангаш

Чаңгыс аай Эвилел дээш —

«ЧОНУМГА БҮЗҮРЭЭР МЕН»

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң болгаш партияның республика организациязының контроль комиссиязының каттышкан пленумунга киржиир чораан хоочун коммуйист Тожу районнуң «Тоора-Хем» совхозунуң малчыны А. Б. Самбууга ужурашкам, ооң ажыл-ижии, амыдыралын база референдум дугайында чүнү бодап турарын сонуурган, каш айтырыг салган мен.

— Ада-иези шаңнаан адыховар болгаш чараш ат-тыр, ажыл, амыдыралынар дугайын солуунуң номчукчуларынга каксы таныштырыксынарза кандыгыл, Аалчы Бараановна?

— Аваам биле ачам төрелдериниң аалынга аалдап чеде бергеи турган үеде аваам мени божаан кижи-дир ийин. Аттың тывылган төөгүзүн ол. Совхозувуста чөзөби ажыт чыл дургузунда малчынаап тур бис. Сөөлгү чылдарда бода мал — ынек кадарып тур бис. Ажылывыс ут-шыи — төрүвес мал хүлээп алгаш, ону семирти азыраш, эът планынга дужаары. Эрткен чылын оон эээи Седип-оол Коловичиле 122 шарины семирти азыраш. Кызыл районнуң «Сукпак» совхозунга эккеп дужаадывыс. Бо чылын эвээш, 90 баш молдурга хүлээп алгаш, совхоз төвүидеч улуг ырак эвестe турар Каът-Чазы деп черде кыштадып тур бис. Колдуу чер оттаар, кыш улуг бергедээшкин, соок чок болгаш малывыс хүр кыш ажып тур.

— Бир-тээ, ажылынар эът угланышкынныг болганда, чайын чайлаг солуп, сериин тайгага мал семиртип алырынга таармычалыг-ла боор деп билип ор мен. А кыштың кайчаар эрттирип тур силер, кыштаг чаңгыс болур болгай?

— Ийе, чайын чүм оттуг, ийин, үш-даа чайлаг солуур бис. Кайдыг-даа малдың хүш кирип, семирип алырынга оон дээре арга оок. Кыштаг чаңгыс болур. Бо кыжын Каът-Чазында-ла кыштап ор бис. Келир кыштың кажа эрттиреринге билединмес. Кыштаг турум болза эки үүведир ийин. Кыштаг солуурунга дыка-ла таарзынмайн тур бис. Күзүн кыштагны септеп, бажың-балгатты чугайлап, дозулап-ла аар. А келир кыжын база катап-ла чаа кыштаг септеер. Дозу, чугай тывылбас үеде ол бир шүүттүг ажыл болгаш тур. Турум кыштаглыг болза, чаваг үнерде кодан девискээрни энмелеп, өдек-өөлүкээ-даа таарыштырып ап болгай. Аъш-чем айтырыы берге үеде кыштаг чоогунга оода-чадаарда картошка-даа тарып каап, чайкыс аразында ажаап-тежээп тургаш, шаа-биле дүжүүдүм ап болгай. Малчын кижи болуп болду хандыртынар берге өйде совхоз директиязы ону болаар болза деп дыка-ла күзээр бис.

— Кыштаанар совхоз төвүиден улуг ырак эвес дидинер, Аалчы Бараановна, совхозтуң парткомумуң малчынар-биле тус-туста харылзаазы чүү хире, силерниң бодунарның партия организациязының масса-политиктиг ажылынга киржилгенер кандыгыл?

— Партия организациязының ажылын багай диваес мен. Секретарывыс М. Ч. Бараан чоокта ажылдаан. Сеткилге арай таарышпайн турар, маңаа орарывыс түүлдер бар. Чижээлээрге, лекция, беседа кылып кээр удуртукчулар черле чок боор үүве-дир. Ол хамаачок эвоветөөредилге-даа болбастаан ийин. Рыноокче шыгжилге үезинде малчынарга дыннап, билип аар ужуруг үүве-ле хөй. Чүрттүн экономиктиг, политиктиг амыдыралы чарыыдаан үеде чон ортузунга тайылбыр ажылы чугула херек. Чүгле номчуп бер, чугаалап бер дээш эвес, а чүүлдиң алыс шынын билип алырда партийжи сос херек даарим ол. Аъш-чем, түскай хеп талазы-биле ажырбас-тыр бис: автолавка үе-үелеп кээп, өй-чижектиг ажын-чемнин берип турар, үс, даглаң аймаа-биле совхоз база дузалап турар. Чагыдып алган солуң, сеткүүлүвүстү чай-хос аразында база номчуп турар-дыр бис. Чүгле удуртукчуларның, лекторларның, пропагандистеринiң малчынарже көрүнүп манап орар, мындыг бис.

— Референдум деп чүл, ол дугайында чүнү билип, бодап тур силер, малчын? Аваа белеткел ажылдарындан чүнү чугаалап болур силер?

— ССР Эвилели будун турар бе азы турбас бе деп айтырыгга бүгү чонуң хамыюзын бадыладып алыры — референдум ол деп билип турар мен. Каттышкан пленумга СЭКП ТК-ниң кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшининиң илеткелиндеи ону бодумнуубиле билип турганымдан-даа тода билип алдым. Ылаңгыя «Чаңгыс аай бүдүн Эвилел —бистиң чуртувуста бүгү улустарның айыыл чок чоруунуң, ында чүрттап турар кижи бүгүдезиниң эргелериниң болгаш хоспталгаларының магадылалы-дыр» — дээнин канчал деткивезил. Бүдүн ыяштың уну ооң будуктарын, бүрүлерин сып каапкарга, кургап каары, ыяштың уну чокта будуктарының, бүрүлериниң еспези-биле демей үүве ыпкажыл. Ынчангаш ССРЭ-ни камгалап арттырары, ону харын-даа улам чаартыры, сайзырангайжыдары — совет кижи бүгүдезиниң ыдыктыг хүлээлгези. Эвилелдиң бүдүн-бүрүн артары дээш чүрттакчы чоннуң социал болгаш националь белүктерин, хөй-иниити организацияларын база шимчээпкинниерин улам сырый каттыштырары тоң чүгула. Бистиң районда бо талазы-биле тайылбыр ажылы кидин-түлүк. Ону кайда-даа чугаалажып, Эвилелдиң салым-чолу дээш кижилерниң сеткил-сагыжы дүвүреп, ону канчап-даа бүспалының негелдезин кылып турар.

Референдумга белеткел ажылдарының үезинде экономиктиг байдалды быжыктырары-биле СЭКП-ниң туружуи, кижилерниң будалып, бүзүрели өөүп турар айтырыгларын шын тайылбырлаар ажылдарны база кажыр мен.

Интервьюну Валентина САТ алган.

Ханды рылгаңар кандыгыл?

АЯННЫГ БОЛУКСАЗЫҢЗА

— Суурга чорук-херээм бүдүрүп келгеш, баш таарып кылдырар мастерге таваржы бердим. Ыракта чүрттап чоруур малчын кижиге мекээ кончуг таармычалыг болду. Бажым дүгү артында эмгелиг аларды.

Шак мынчаар өөрүшкүлүг ээлчегдеп хоспталган кыска ужуражып, чугаалажырымга, ону Валентина Доминг дээр болду Ол мурнуку үелерде алды чыл өшкү калгаш. Ам сарлык малдай берген. Мастерниң кылган ажылынга малчын-даа, аваа ээлчег маңаннар-даа таарзынып, «Дыка-ла аянныг кылган-дыр» диштилер. Шынап-ла, ооң бажының дүгүн арнынга таарыштыр кылганы көрүштүг-даа болган. Бо дээрге «Таңды сыны» совхозтуң көдээ Совет өрээлинге парикмахер Светлана Өдекейге бажының дүгүн таартыр, дылырартыр дээш ээлчег маңаан чүрттакчыларның аразында чугаазы-дыр.

Мастер-биле чугаалажырымга, машина үрелип турганыңдан, чоокта бо суурга келбээн болду. Моон улам-ындан ол хүн эр, херээжен чон хөй келген. Оларны орайга чедир хүлээп ап, ажылдаашы, дүне-даа болза Самагалдайже дедир ээптерин ол дыннатты. Ээлчег маңаан чүрттакчылар Светлананың ажылын үнелээр, аңаа бүзүрээрин оларның чугаазындан билдим. Ол коллективинде мүрнакчы ажылчын дээрзин чоонуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң начальнигы В. Ч. Баяндай эрткен чылын ол черниң ажыл-ижинге соңуургап чорумда чугаалаан үүве.

Парикмахер мүрнүнда чондан чагыглар хүлээп алыр черге беш чыл, ооң соонда ийи чыл даараныр цехке ажылдаан. Ам эр-даа, херээжен-даа улустуң бажын таарар мастер болуп ажылдап турар. Ооң бо эрткен орүүн ап көөрге, ол калбак азы делгем мергежилдиг мастер дел түүнедим. Амгы, рынок үезинде ылыг мергежилдиг кижилер чугула херек. Чаа чылдың баштайгы айында ол база шалыпчы ажылдап эгелээнин коллективинде бухгалтер оңаалап орду. «Таңды сыны» совхозта чагыглар хүлээп алыр пунктунуң турар өрээли бичии, тар. Төптен үнүүшкүн кылган мастерлер нарын эт-херекселдер септээр-де база баш таарарда көдээ Совет даргазының, ооң оралакчызының өрээлдерин эзлептер болду. Ынчалбас болза, кыжын соокта, чайның изинде, чоннуң чагыгларын каяа септеп-селип бээрил азы парикмахер каяа баш таарарыл? Түе черниң удуртукчулары бо айтырыгны моон соңгаар өөренип көрүп, ындыг мастерлерниң ажылдаарынга таармычалыг, делгем бажыңдан бодаваже хоржок. Амыдыралдың бо хевирлериниң аты-дузазын түе черниң чүрттакчылары күзелдин-биле алыксаарын ынчан барган хүнүмде эскерип көрдүм.

Сибриаина ЧООДУ.
ЧУРУКТА: С. Т. Өдекей ажыл үезинде.

Каадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

Тарылгага белен бис бе?

ОРГАНИЗАСТАП ЧАДАП ТУРАР

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң машина-трактор мастерскаязының деомскээрииге кире бээрге, Т-150 трактор хүнде, айда, чылда аңаа турар болза, үеже хире каражага таваржып болуруң сагындырып бижип каан дозуң бар. Ону көрген, кижи, ынаан-да, болаңы бээр. Ынчангаш техниканы хынамчалыг септеп, эдилээри чугула-дыр дээрзин ынчаар бижип аңмы харысалганы бедидеерге черле ажыктыг-дыр.

Совхоз бо чылын ниитизиниле 4095 га шөлге ишы-бүрүү культураларны тарыыр. Сезон дургузунда дугуйлуг болгаш ылчирбелиг 32 трактор ажылдаар. Амгы үеде кызыл-тастың 10%, арбайның 40, чинге-тараның 3 тонна үрезинин курлавырлап белетиивил.

Сентелгеде бир звенону хаара тутпан. Ынчалза-даа ол бүгү ажыл хөөу бригадазының механизаторларны Бора-Хөл бригадазының чедирген, суурже катап ишкер ылдыр автомашина быжыглаваан. Ынчангаш ажыл шуудавайн турар.

Интенсивтиг технология ажылдаар шөлге чажар 500 тонна өлең белеп. Минералдыг чемнинчидилгелерге чагыгны киирген. Удавас кээп эгелээр. Кожуг машиналарынга артык кезектерниң чамдыктары бар. Культиваторларның 50 хуузу, плиларының колдуу шупту септеттингеп, а селиказарже кирбээн. Кызылдың, Шагаан-Арыгның мастерскаяларында 3 трактордуң септеп турар, арткаларын Чадаанага септедир.

Часы хөөү ажылынга белеткел шоолуг эвес деп, кол агроном дорту-биле чугаалаар. Ооң-биле чергелештир № 2 бригаданың удуртукчузу Б. Сат улузун септелгеже организастап чадап турар.

Частырыглардан түңнел үндүрер деп чугаа бар. Эрткен чылын звено удуртукчулары Анай-оол Доңгак биле Алексей Ооржак быжыглаттынган шөлдерни чедир белбаазырадып чадавышкан, ынчангаш дүмүү часыс болган. Бо чылын ол частырыглары натпптавас херек.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозта часы хөөү ажылдарынга белеткел бүгү тала-биле ырай хөмүдап турар. Арталар турда-да ону чедир ажыглавайн келди.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чоон-Хемчик район.

Совет болгаш доктаамал комиссиялар

ИДЕПКЕЙИНДЕН ХАМААРЖЫР

Советтиң ажыл-чорудулгазынга депутаттарның киржилгезин идепкейжидер дээш Чоон-Хемчик район Соведи олче угланган чамдык хемчеглерни чорудуп турар. Ону доктаамал комиссиялар ажылынга хамаарыштыр чугаалап көрейн. Советтер амыдыралынга оларның киириштирип турар үлүг-хуузу эвээш эвес.

Район Совединиң садыг, хөөнүтүнүң чемненилгези, коммунал ажыл-агый болгаш амыдырал хандырылга талазы-биле доктаамал комиссияның дугайында каш сөс. Чадаана хоорайда столоваялларга депутаттарның чорутканы хыналдаларның түңнелдерин комиссияның хуралында чугаалапкан. Сайгарылганың кол-ла сорулгазы — четпестерни чайладыры-биле дарый хемчеглерни ап чорудары. Хыналдадан илереэн четпестерни ай хуусаа иштинде чайладыр даалганы доктаамал комиссия оларга берген. Ооң күүселдезин катап хынап көөрүн депутаттар дугурушкан. Ол айтырыгны белеткээринге улус депутаттары Р. О. Ойдупаа, Р. Б. Дагба, В. Х. Санчат олар идепкейлиг киришкеннер.

Социалистиг хоойлу-дүрүм болгаш хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар талазы-биле доктаамал комиссияның бир хуралынга улусчу дружинаның ажылын удуртуп турарының талазы-биле хоорүүскомнуң дыннадыын ап, чугаалапкан. Доктаамал комиссияның хуралының хүн айтырыынга ону кииргеии таварылга эвес. Районда бүрүткеттиниң турар кем-херек үүлгединиишкинниринiң 60 ажыг хуузу Чадаана хоорайда бооп турар. Байдал мындыг турбуже, чамдык коллективтерниң улусчу дружиналары дежурныйлаашкынче үшеринiң графигин үлүп, айтырыг чугула дээрзинче киче-ээнгейин кошкадып турар. Ынчангаш ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алырын доктаамал комиссияның хүлээп алганы шинтириниде айтыкан. Ооң-биле кады депутаттар харылаа хандырылга талазының, назы четпестер талазындан кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбазының талазы-биле айтырыгларны база чугаалапкан бооп турар. Доктаамал комиссияның ажылы чүгле ооң-биле кызыгаарланмайн турары биллингир.

Доктаамал комиссияларның бо чылын кылып чорудар ажылының планнарын бадылаан. Оларның мурнунда салдынган сорулгаларның бирээзи — соңгукчуларының депутаттарга бергеии чагыгларның күүселдезин хыналарга алыры. Чаа чыышта район Совединиң улус депутаттарынга 103 чагыг киргеп, оон 27-зи бо хүннерге чедир күүсеттингеп бооп турар. Соңгукчуларның чагыгларын доктаамал киче-ээнгейге алырыг-биле, оларны доктаамал комиссиялар-га хуваагаң болгаш күүселдезин хамаарыштырып, коллективтерге оны чедиргеп.

Чагыглар хөй талалыг. Ылаңгыя Чадаана хоорайның чаагайжыдылгазынга, суг-биле хандырылгага хамаарыштыр айтырыглар эвээш эвес. кудумчуларны асфальтылаары, оларга чырык киирери, чүртталга шолуг, ясли-сад хандырылгалы-биле хөлбашкан чүүлдер база бар. Тургустунуп турар ол айтырыгларның шинтпирлеттинеринге Чадаана хоорайны хөгжүдер талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алганы доктаалы улуг идиг бээр дээрзинге соңгукчулар идеген турар.

Доктаамал комиссияларның Советтиң ажылынга дузазы улуг дээрзин эгезинде чугаалаан болгай мен. Ындыг түрбүже, бисте оларның ажыл-чорудулгазы, ону организастап турары негелдере ам-даа дүүшпес дээрзин чугаалаар апаар. Бот-идепкейи чавыс. Советтиң сессияларынга депутаттарның киирген санал-оналдарын күүне болгаш хөй-ниитиң органнарының, албан-дужаалдыг кижилерниң чугаалажып көрүп база күүседип турарын, а ол ышкаш Советтиң эргезинге хамаарыштыр айтырыглар талазы-биле соңгукчуларның депутаттарга берген чагыгларын контрольдаарын боттандырарынга оларның деткимчези чавыс.

Нинтизи-биле доктаамал комиссияларның ажыл-чорудулгазын дээштиг организастаар, оларның ажылынга депутаттарның идепкейлиг киржилгезин четпп алыр талазы-биле район Совединиң, оон президиумунуң ажылында четпестер база бар. Улус ажыл-агыйының экономиказын быжыглап экижиндиринiң болгаш рынок харылзааларынче шилчиринiң үезинде. Советтериниң бот-харыысалгазын улам бедидип, эрге-чагырганы дилимп-биле холга алгаш, Советтиң бүгү ооганарының ажыл-чорудулгазының чаартып турган үеде улус депутаттарының чер-чер Советтериниң ажыл-чорудулгазын улам тодаргай болдуруп, хоойлукчударны негетпнинiң турар деп бодаар мен. Тыва АССР-ниң ажылчы чоннарының депутаттарының сүүрүг хоорай болгаш район Советтериниң дугайында Тыва АССР-ниң Хоойлуунуң 1979 чылдың декабрь 24-те хуралээп алган болгай. Амгы үеден байдалы-биле бо хоойлуларны чаартып, чоокку үеде хуралээп алыры негетпнинiң турар.

Аллын-оол МОНГУШ.
Чоон-Хемчик район Совединиң даргазының ораалакчызы.

ТАЛОННАРЫМ ЧИДИРДИМ

Мен чоокта чаа, февраль 10-да хоорай автобузунга хамыкла документилерим чидирдим. Ооң дораан-на милиция черинге ужурун чугаалап, демдегледип кагдым. Олар менээ шынзылга кылып бердилер, оозу ам-даа бодумда бар. Ол хонукта маңаар силер дидя.

Чидирилкен документилерим: оглумиуң болгаш бодумнуң паспорттарывыс, битпя оглумиуң хереченели, ийи ви-зит карточказы, пенсия депте-рим, бөрээн алырының талоннары, бюллетень. Февраль 13-те дан бажында эжик соңгаарга, ажыдыптарымга аныяк тыва уруг мээң документилеримни эккеп берди, ону «1000 үүрмектер» салынын соңгаарынын кырындан тып алдым деп. Документилерим түүле талоннарлан ангыдазы шупту бар болду.

Ооң соолунде хоорай чатыргазының даргазы В. Х. Кара-оолдуң аныга биледиришкини бижип алгаш, чеде бээримге, ол даргa чок, ында бир өрээлче 2 шак иштинде оочурлаваш, кире бээримге, талоннар читкен таварылгада ооң орнун бербес деп дужаал бар диди. Ында мен ышкаш талоннарын чидирген, харындаа сумкалары-биле кады алыскан кижилер эрмежок болду.

Ол талоннарның хуусаазы 3—5 чыл болгай. Ынча үе иштинде идик-хеп, эт-сеп сатпас болза, кижи мырнай самдарраргай. Ам черле канчаар улус боор бис? Бо дугайында солуп черинче черле биживес аргам чок болду. Мээң чагаамны «Тувинская правда» солуунга база очуллургаш, парлаттырын дилеттим. Чүге дээрге хоорүүсхомда талон чидирген орус, тыва дээш кижи-ле хөй болду.

Хүндүткел-биле Кызыл хоорайның чурттакчызы Вера Айыр-ооловна БИЧИЙ-КЫС.

РЕДАКЦИЯДАН: Амыдырал амыдырал-ла болгай. Аңаа чүү-даа турар. Кижилер документилерин кайдыг-даа чылдагаан-биле чидирип ап болур. Сөөлгү үеде бир хомуданчыг чүве — автобуска, садыг-магазинге-даа болза, ёзу-дүрүм билбес өөдөмөк кижилерниң оскелерниң өнчүзүнче чазыйланырының, оларның ап, түдүп чораан сумкаларынче «холуң караңнадырымның» хөй таваржып турары. Ындыг ыят чоктар артында-ла улгады берген. Вера Айыр-ооловна ышкаш, пенсионер кижилерни, херээжен улусту базынчактап, оларның сумкаларын үшта соп турары шуут чаржыкчыг. Мындыг өөдөмөктарның хайы-биле талоннарын чидирген кижилер, шынап-ла, 3—5 чыл иштинде үлетпүр баранналары салын алыр аргазы чок болур бе? Бо айтырыг дөмей-ле тургустунуп келген, ону кайдыг-бир арга-биле шинтпирлээр аналар. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсенчи комитеди бо талазы-биле кандыг шинтпир үндүрер ирги?

СОНУУРГАЛДЫГ КИЖИНИҢ КӨРГЕНИ-БИЛЕ...

Кемеровонуң Күрүне университединиң башкызы төөгү эртемнериниң кандидады Юрий ТРИБИЦОВ эрткен чылдың декабрьда бистиң республикага кээп чораан болгаш Тывада националдар аразының харылзааларынга хамаарышкан айтырыгларны сонуургап, хөй кижилер-биле ажыт-чажыт чокка чугаалажып, аңаа үндезилээш, чамдык түңнелдерни кылган. 1991 чылдың январь 10-да Москванын «Независимая газета» солуунунга үнген ооң үүлүн моон адаанда парладывыс.

1990 чылдың декабрының эгезинде Тываже бөөр мүрнүү чарынга сагыш-сеткилим дүвүреп, човап, саргып турганын ажыы-биле баш бурунтаар чугаалаар болдаан мен. Тыва дугайында, ында болуушкуннарга хамаарыштыр паролларга, радио, телевидение корреспонденгилерин дыннадып, Тыва АССР-ниң «Чаа Даг-Карабах» кылдыр эрткен чылдың чайынында, күзүнүнде көргүүп турганын эки билир мен. Шынап-ла, ында часкы, чайгы үезе болуушкуннарның түңнелинде Тывадан дөргүмүн чыгам кижи өскээр көжүп чоруткан турган...

Ынчалзажок, дескен чаңгыс-даа кижини Кызылже бөөр орукка болгаш республиканың найысылалынга көрбээн мен. Түс черниң чүрттакчыларыбиле сонуургалдыг чугаалажып, оларның шинтиктен Тывадан чоруур болган турар кижилер ам бар бе деп айтырыгны ылавылап төлээргайларын ынчан шинтпирлеттим. Хөй кижилер-биле ужуражып, чугаалаштым. Республиканың орус дылга чугаалаар чоогунуң эвээш эвес төлээлекчилериниң чаңгыс аай харымын мынчаар болуп:

— Эрткен чайын байдал, шынаар-ла, нарын турган, ам болунар көүүн түр силер — байдал тайбын-шелээн болгаш эки-дир.

— Байдал бо хевээр эки турар болза, Тывадан черле чоргас мен. Бо тыва черге төрүттүүген, доруттуп өскен кижи мен.

— Кызылда болгаш Тываның өске-даа черлериниң орус дылдыг кижилер артып калган болгаш чүрттап, ажылдап турар. Ооң хереченги — кобир өрээлче 2 шак иштинде оочурлаваш, кире бээримге, талоннар читкен таварылгада ооң орнун бербес деп дужаал бар диди. Ында мен ышкаш талоннарын чидирген, харындаа сумкалары-биле кады алыскан кижилер эрмежок болду.

Ол талоннарның хуусаазы 3—5 чыл болгай. Ынча үе иштинде идик-хеп, эт-сеп сатпас болза, кижи мырнай самдарраргай. Ам черле канчаар улус боор бис? Бо дугайында солуп черинче черле биживес аргам чок болду. Мээң чагаамны «Тувинская правда» солуунга база очуллургаш, парлаттырын дилеттим. Чүге дээрге хоорүүсхомда талон чидирген орус, тыва дээш кижи-ле хөй болду.

Хүндүткел-биле Кызыл хоорайның чурттакчызы Вера Айыр-ооловна БИЧИЙ-КЫС.

РЕДАКЦИЯДАН: Амыдырал амыдырал-ла болгай. Аңаа чүү-даа турар. Кижилер документилерин кайдыг-даа чылдагаан-биле чидирип ап болур. Сөөлгү үеде бир хомуданчыг чүве — автобуска, садыг-магазинге-даа болза, ёзу-дүрүм билбес өөдөмөк кижилерниң оскелерниң өнчүзүнче чазыйланырының, оларның ап, түдүп чораан сумкаларынче «холуң караңнадырымның» хөй таваржып турары. Ындыг ыят чоктар артында-ла улгады берген. Вера Айыр-ооловна ышкаш, пенсионер кижилерни, херээжен улусту базынчактап, оларның сумкаларын үшта соп турары шуут чаржыкчыг. Мындыг өөдөмөктарның хайы-биле талоннарын чидирген кижилер, шынап-ла, 3—5 чыл иштинде үлетпүр баранналары салын алыр аргазы чок болур бе? Бо айтырыг дөмей-ле тургустунуп келген, ону кайдыг-бир арга-биле шинтпирлээр аналар. Улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсенчи комитеди бо талазы-биле кандыг шинтпир үндүрер ирги?

Чедирип, түс черниң үндезини чүрттакчыларының шагдан бөөр кылып келгеии ажылын — балык тывыжын, аннырыны чорудар аргазын кызырган. Тываларның хөй санныг ажы-төлү ада-иелериниң ангылаган болгаш оларны школа-интернаттарга киирген турган. Ол ажы-төлдүң иштинден хөй аныяктар профтехучилищелерни доозан соолунде, үр үеде ажыл тыппайн, арагалаар орус кижилерден арагадаарынга өөренип, тываларның паандагы амыырылының чаагай чанчылларын уткан азы билбес болуп турар. Чамдык аныяк тыва ооларының «мать шорт» дээр, улуг назынлыг кижилерни хүндүлевес багай чанчылдарының тыптып келген чылдагааннары база билдингир. Чүрттүн өске черлериниден келген орус дылдыг чоннуң чамдык төлээлекчилерия тыва кижилерни «сарбашкыннар», «кошкарлар» деп ковулап турган таварылгалар бар. Ындыг куду көрүүшкүнүн болгаш дорамчылаашкынның көстүп кээр мурнунда тыналар орус дылдыг кижилерге хамаарыштыр ындыг утказыг багай сеткерии чугаалавайн турганын хөй хамаатылар менээ бадыткаан. А тыва аларын ооллар, кажан оларны ынчаар бак сеглей бээрге, болунуң эрлээнде, «Орус хавйнар», «Ам Саян артынче дедир чоруй барынар!» деп сөглеп, орус дылдыг чоннуң чамдык төлээлекчилериниң бажыныарының сонгаларын буза шаап азы чайын огородун үрел турган таварылгалар эрткен чылын болгулаан.

Амыдыралдың үүле бо чорудээлери эрткен чылдың часкы, чайгы үезинде нарын байталды болдуруп, хөй санныг кижилериин Тывадан үнүп чоруурунга чедирген деп бодаар болза, ол айтырыгны чангыс тала-биле көргеии болур ийин. Ынчангаш эске чылдагааннарны ылавылап төлээргайларын оралашкан мен. Ооң түңнелинде дараазында чылдагааннарны база эскердим.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң чөпшээрешкенин ёзулаар амыдыралдың чамдык айтырыгларының талазы-биле социологтуг шинчилел ажылдары кылынган. Орус дылдыг чоннуң төлээлекчилериниң болгаш тываларның амыдырал дениилиле улуг ылгал бар болду: эске черлерден келген хамаатыларның хөй нуруузу эки квартираларда азы хуузунда бажыннарда чүрттап, огород ажылын чорудуп турар, а хөй санныг тыва малчымарда, ылангыя хойжуларда, чылгычыларда, сарлык, төве кадарчыларында ылыг арга чок.

Национал бот-медерел ковурлүүшкүнүнүң чалгынга тургустунган Тываның улус-чу фронтузу бо медээлерия, төларгайларга, социологтуг шинчилелдериниң түңнелдерин чарлаарда, ук түңнелдер националдар аразында харылзааларга багай салдарыны, уржуттарны чедире бээрин эскербээн. Түс черниң партия, совет органнары националдар аразының харылзааларынга таармыча чок байдалдарга хамаарыштыр боттуг хемчеглерия чогуур үезинде албаан болгаш илдең-ие озалдай берген.

Сүт-Хөл эриниге орус кижилерни өлүргеии республикага байдалды улам чидиглендирген. Ол дергиин үүлгедиг национал чөрүүлээнии эвес, а бөлүк арагалаашкынының түңнелинде болдуунганы ястелге соолуредир балыткаан. Эрткен чылдың часкы, чайгы үелериниде республиканың чамдык черлеринге дувураашкынинг болуунгуларны баш бурунгаар болдурбазынга аъш чогуур үезинде сомсалырынга милициянын күжүнүн четпейн барганы илдең.

Тывада байдалды массалыг информацияга чепсектери шын эвес, соора көргүзүп, хамыдыыкшынныг кылдыр медээлеп турарынга тывалар-даа, овустар-даа дыка хомудап турарын оңаалап демделээр болдаан мен. Төп болгаш Россия солуулариынга фото-чуруктарны шүүгүдээшкинниг ёзугаар амыдыралдың парлаанын РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң турусказын комиссиязы ылаптерикен. Чижээ, 10-14 харлыг тыва ооларның «ушуу» хүрежинин кичээл үезинде тырттырган фото-чуруктарны «тываларның кара чажыдан бээр дайынзырак, дерзин чоруур» кылдыр, а эзизирээн болгаш соңгалары буступ калган бажыннарны — национализмни хөөнүүр тывалар орус чурттакчылар бажыннарының соңгаларын буза шаапканы кылдыр солуунарга шүүгүдээшкинниг парлап көргускеп.

Тывада байдал моон соңгаар кандыг болуруул, канчаар деткиирүүл? Мээң хайгаарал, соңуургал көргеним ёзугаар алырга. Тываның удуртулгазы РСФСР-ниң Компартиязының туружугга хөй чүүлдер талазы-биле чоок. Ынчангаш эрткен чылдың часкы, чайгы болуушкуннарының ам дагыи каталтай бээрии болдурбас дээш бодулган хамаарыжыр бүгү-ле чүүлдерии ол кылып турар. Хоойлу-дүрүм камгалаар организациязы быжыглаан, хайгыыл-хайгаарал албаныың кезектери тургустунган. Кызылдың төп кудумчуларынга ам кежээ айыылзыныышкын чокка чоруп, автобус-биле аэропортка коргуш чокка чедип болур.

Хоойлу-дүрүм үреп, кем-херек үүлгедиишкин дег кижилерни баш бурунгаар кынчыктырбас талазы-биле чогуур хемчеглерни Тываның районнарында, кежээ черлериниде чорудуп турар. Тываның улусчу фронтузу 1990 чылдың чайынында боду тарап дүшкен. Ам ону катап тургузар бодал бар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаты Каадыр-оол Бичелей баштаан ол фронтуның удуртукчулары төөгүүнүң эртиен кандыг-бир түүлдерии болгаш амгы үеии айтырыгларыны националдар аразының харылзааларын чилиледиргеринге ажыглаар деп бодаваш турарын шуут медеглээнивер.

Тывага моон чугаалажыканым бөдүүн чурттакчылар боттарының аразында национал өөскүнмелиглеишин чогуур шупту бадыткаанивер. Аъшчем продуктуларны болгаш үлетпүр бараанналары-биле, транспорт, чуртталга бажыннары-биле четпес хандырылга хамыктың мурнунда оларны дүвүредип турар. Чурттуң өске девискээрлери-биле республиканың экономиктиг харылзааларында база үлүг бергедээшкинниг бар.

Бир эвес Бүгү-эвилел болгаш Бүгү-россия шүүгүмү-биле Тывага дээштиг дузаламчыны көргүзер болза, кым-биле кижилер корум-чурум чок чорукту, националдар аразынга чоруудээлерии өжегерээн өөскүүтпес болза, Тывада байдал экижип быжыглар болгаш тыва эвес чоннуң ишчилеринде кижилериин республикадан дашкаар чоруурун катаптавас деп түңнелдя кылдым. Орус кижилер Тыва черде чурттап турар болганда, бистерии хүндүлээр ужуруг деп, үндезини чоннуң чамдык төлээлекчилериниң менээ чугаалаанын бо үүлге айтыр бодаан мен. Орус дылдыг чоннуң ян-не авторитеттиг төлээлекчилерии боттуг амыдыралды барымдаалап көөрүнүң эргежок чугулазын биилеп эгелээн болгаш удуртукчу албан-дужаалдарның кол кезиин тываларга дамчыдып бээри чүүлдүг деп санап турар. Ындыг болзал ам Тывада боттанып эгелээн болгаш ол келир үеге эргежок чугула болур.

Тыва — хөй националдыг республика. Сагыш-сеткилии ооружралы-биле Кызыл хоорайдан Кемеровоже үе-не чаңгыс-сеткил мээң бодалымга эртип калган!

Театр болгаш көрүкчү

КӨРҮКЧҮНҮҢ КҮЗЕЛИН ЁЗУГААР

Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шинн театрының коллективи эртикен чылдың төнчүзүнден бээр чаа негелделер-биле ажылдап эгелээн. Тыва болгаш Чөөн чүктүң шии чогаалынче эргилде болуп турар. Делегейниң Солгаш орус культураның үндезинниге чедип алган дуржулганы байытпышаан, артист кадрларның салым-чаяанын долузу-биле ажыдар арганы чаа угланышкын хандырган.

Амгы үеде театрның ажылынга көрүкчүнүң негелдези, оон күзели кол чүүл болу берген. Моон ужурунда театр коллективи бодунун бүгү-ле эрги ажылдарын чаарты көрген. Эртикен чылдың төнчүзүнде 55 дугаар театр сезонунуң ажыдышкынынга Владимир Серен-оолдуң шүлүглели-биле тургускан «Энесай-Мерген» деп шиинн көрүкчүнүң негелдезин ёзугаар эде кылташ, Шагаа байырлалының хүннеринде коргускен.

Чаа негелделер бразил чогаалчы Гильерма Фигейредунуң «Эзоп» деп шиизин тыва дылга «Күл» деп атбиле тургузарынга улуг салдарлыг болган. Тыва болуктүң кол режиссёру Ирина Лопсанның ол шиини тыва амыдыралга чоокшуладыр тургусканы солун. Мында бурунгу Грецияның амыдыралын ескерилге чокка көргускен-даа болза, шиинин шинти аяны, амыдыралдың, ат-алдарның болгаш арын-нүүрүнүн айтырыглары бистин бо хүнгү амыдыралывыска, эде туртустунуушкунунун доюлдуруп үндүрген дүлгээзинниге кончуг чоок болуп турар.

Театрның артистери «Күл» деп шиини чоокта чаа Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл районнарга, хөй-хөй суурларга чедиишкинниг ойнаап келген. Үнүүшкүнүүн сөөлгү хонуктарында театрның специалистер коллегиязының шиитпирлиби-биле артистерге дуза кылдыр чогаадыкчы бөлүктү чоруткан, ону театрның урап түүл чөвүлелиниң даргазы Ирина Лопсан удуртуп чораан.

Чадаана хоорайга «Күл» деп шиини ийи удаа ойнаанын, ону көрүкчүлериң чылыы-биле хүлээп ап, артист бүрүзүнүң оюнун сонуургап турарын көрдүвүс. Көрүкчүлер хөй санныг саналдарны болгаш күзелдерни илереткен. Оиза солун болгаш тодаргай саналдарны районга ийи черге эрттирген көрүкчүлер конференцияларының үезинде бижип алгаш, тускай протоколга бижытлап, театрның специалистер коллегиязынга сайгарып, чогуур түнелдерни үндүрүп көргөн бис.

Чадаананың № 2 ортумак школазынга В. Көк-оол аттыг театрның келир үезин — Ленинградта театр академиязының сургуулдары Анай-Хаак Ховалыг биле Чолураа Кара-Салды школачыларга таныштырган бис. Кол режиссёр Ирина Лопсан, аныяк артистер Зоя Байыр-оол, Борис Ооржак, Марат Даржаа, театрның чогаал килдизиниң эргелекчизи драматург Владимир Серен-оол көрүкчүлериң хөй санныг айтырыгларынга харылаан, оларның сонуургааны чамдык ырларны ырлап берип турган.

«Искра» совхозтуң Арыг-Бажы сүт-бараан фермазынга солун чугаа конференция эгелээр мурнунда болган. Аңаа бызаанчы, хөөмей, сыгыттың күүседикчизи Николай Норбу театрның чаартылгазын деткип, «Күл» деп шиини бир янзы тургускашның сонуургаан. Ирина Лопсан тыва хөгжүмнү бот-тывыштыр ойнакчыларның күүседип турарын, ол күүселеринң аянын, техниказын сонуургап, «Хайыраан боттуң» хөгжүм деригезин чүмү-биле тыва хөгжүмге үндезилеп тургусса деп күзелин илереткен. Райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Зоя Балчыырак районнуң культура ордузунуң материал-техниктиг базазын экижиткеш, аңаа В. Көк-оол аттыг театрның ийи дугаар турум коргүзүлге сценазын ажытса деп саналдаан.

Дараазында «Күл» деп шиини Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунга улуг сонуургал-биле хүлээп алган. Көдээ Советтиң күүскому шиинң киржикчилерин Хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

Чаа негелделер ам удавас дужаттынар «Ыглаар-Туруг» деп шиини чаарты тургузарынга база күштүг салдарлыг болган. А. Чыргал-оолдуң хөгжүмү, К. Сапык-оолдуң шинзи мурнунда база күүсеттинип турганын көрүкчү утпаан боор. Бо удаада оон хөгжүмүн тода илередир, чогаалдың тоол янзылыг хевирин бадыткаар, оон темазынга арыг, шынчы ынакшылды илередир талазы-биле хөй түүлдерни кылган.

Эрткен чылдың декабрьда «Шын» солунга балет дугайында чуруктарлыг түүл үнгенин номчукчу утпаан боор. Ынчан белеткеп турган чаңгыс көжегелиг «Оттуушкун» болгаш «Бурганга оргүлде тударын» деп ийи балет «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» деп ниити атбиле үнүп эгелээн. Ол белеттерни дужаарынга болгаш баштайгы үндүрүлгезин белеткээринге театрның уран түүл чөвүлели бедик негелделерни салган, аңаа професснонал мергежилдин чаа дешнелин чедип ап шыдаан. «Чаңгыс көжегелиг балет кежээзи» чоокта чаа Кызыл районнуң «Тере-Хөл» совхозунга үш катап чоруп, ойнаап келген, бо хүннерде Моңгун-Тайга районче үнериинге белеткенип турар.

Хөгжүм-шиин театрының коллективи бо чылдың Шагаа хүннерин тускай сценарийлиг көргүзүт-биле болгаш чаа шиилер-биле эрттирген.

Көрүкчүлер театрның ажылын улуг сонуургалдыг көрүп турары өөрүнчүг. Кызылга чүгле көэп дүшкеш, «Шын» солунның редакциязынга киргеш, Хорум-Даг дугайында бижикчи Григорий Хирбээнин чагаазы-биле таныштырыс. Көрүкчүнүң хомудалы кончуг чөптүг. Бистиң театрда транспорт хандырылгазы кончуг багай, ол хүн чүк машиназы үрелген, а чүк биле артистер тырып каан автобустуң техниктиг негелдеге дүүшпээни-биле Хорум-Даг суурга четпейн барган чүве, ол дугайын КАИ ажылдакчылары билир. РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндуп Солуп-оолдуң кадыының байдалыбиле өске хүнүү база ажыглап шыдаваан бис. Бо чылдың май айда театр бар-ла турар бүгү репертуары-биле Чадаапа хоорайга фестиваль эрттирер, чылыг ойде бүгү суурларже үнер деп турар. Ынчангаш бистиң көрүкчүлерниви май айда манаарын солун дамчыштыр дилеп турар бис.

Чоокку үеде театр чогаалчы М. Батоининң «Экилиг, бактыг чуртталга» деп шажыгы шиизин, Ч. Айтматовтуң «Чаңгыс, хааның ак булуду» деп тоожузунуң шинжидилгезин болгаш оске-даа шиилерни белеткеп эгелээр.

Алдын-оол ДАРЖАА,
Театрның редактору.

ШАК БОЛГАШ ҮЕ

ССРЭ-ниң Министрлер кабинеди алдан чыл бурунгаар киирген «декреттиг үени» солуур дугайында шиитпирни хүлээп алган. Доктаалды күүседирин ССРЭ-ниң чаңгыс аай үе болгаш эталон частоталарның күрүне комиссиязынга даакан, шилгилеп чурттуң чайгы үеже шилчиирин март 31-ниң дүнезинде чорударын комиссия шиитпирлээн.

«Декреттиг үе» деп ат 1930 чылдың июньда шак согунчуташтарын «чайгы үеже» шилчидип турда, тыптып келген. Ынчангы шак санаашкынының чурумун кышкы үеге база узадып каашы, ону эдерин шуут «уттупканнар». Он-он чылдарның дургузунда бир шак мурнап чурттап турар кижи биле бойдустуң аразында дешнежилге тургустуган. Ынчалзажок ол дешнежилгени үениң сезон аайыбиле өскерткени будапкан: ССРЭ-ниң чазаа 1980 чылдан эгелеп «декреттиг үеге» немей чазын шак согунчугаштарын база бир шак бурунгаар тыртар кылдыр шиитпирлээн. Азы бистиң кижилеривис куржаг үезинге хамаарыштыр ийи шак мурнап чурттап турар апарган.

Үени сезон аайы-биле өскертип турарының ачызында чырыдылгага электри энергиязы камнаттынып келген. Чижээ, эрткен чылын 3,6 миллиард киловатт-шак электри энергиязы камнаттынган. Бир эвес ону одаар түүлче шилчидер болза, үш миллион тонна хөмүр-даш, ону сөөртүрүнге 50 муң вагон херек ийик. Чылыг станциялары ынча энергияны ажылдап үндүрер дээш 90 муң тонна хире хүлдү, сераның болгаш азоттуң окиселдерни үндүр, октаар, 800 муң тонна шлакты немей төгер апаар турган ийик.

Экономика талазы-биле алырга ыңдыг, а чайгы үеже шилчилге кижилерниң кадыынга кандыг салдарлыгыл? Ниити болгаш коммуналгигненаның Сысын аттыг артем-шинчилел институду ол факторунуң эр, херээжен кижилерге, аныяктарга, кырганнарга, бичии үругларга салдарын шинчилеп көргеш, бичии-даа хора чок деп түмнел үндүрген. Ол артем-шинчилел институдунуң түнелин ССРЭ-ниң Медицина эртемнериниң академиязының «Хронобиология болгаш хрономедицина» деп комиссиязы база бадыткаан.

Ыңдыг болзажок, хөй-ниитиниң сапал-оналын ёзугаар эрткен чылын Белоруссия, Узбекистан, Таджикистан, Азербайджан чайгы үеже шилчивээн. Молдова биле Грузия «декреттиг үеден» ойталаан. Украина база ыңдыг шиитпирни хүлээп алган, шак согунчугаштарын «кышкы үеже» шилчитпээн. Россия Федерациязының чамдык автономнуг республикалары, крайлары, областары шак согунчарын шилчидириниң талазы-биле боттары тускай шиитпирлер хүлээп алгылаан. Ам «декреттиг үени» солуп каапканы-биле холбаштыр апрель айда чуртка чаңгыс аай үе тургустунарының аргазы бар.

Түнелинде ыңдыг чүүлдерни айтыры артык эвес боор. «Чайгы үеже» бир-ле дугаарында англичаннар 1908 чылда «энергия курлавырларын камнаар сорулгабиле» шилчээн. Амгы делегейниң 50 чурттарында үени сезон аайы-биле таарыштыр оскертип ап турар. Европада чаңгыс Исландия шак өскертпейн турар.

В. БЕЛЯЕВ.
(СЭТА).

ЭРГИМ КЫЗЫЛЧЫЛАР

Кызыл хоорайның уран-шевер херээжен чогунун аргаан, даараан чүүлдерин көргүзер байырлал бо чылдың март 2-де Политиктиг чырыдышкын бажыңынга болур. Анда келирин, март 8-ти таварыштыр ог-бүленнң херээжен ээлериинге белек аймаан садып алырынче найысылалдың **бүгү эр хамаатыларын улус депутаттарының хоорай Соведи, херээженнер чөвүлели чалап турар.**

Хептн бижар, даараар, пөстен болгаш дуктен хеп аймаан артыыр талазы-биле тинилекчи болганнарга шаңналдарны тыпсыр. Херээжен мастерлер байырлалынга киржиринче хоорайның уран-шевер херээженнерин база чалап турар.

Байырлал программазында: 14 шакта — херээжен мастерлериниң кылган чүүлдериниң делгелгези, 15 шакта — ол чүүлдерни көргүзери, үнелээри, даараныла болгаш трикотаж кыяыгларын садып алыкчыларга конкурс хевирлиг (аукцион) сайгарары.

Байырлал организакчыларындам айтырыгларны **хоорай Советиниче, херээженнер чөвүлелиниче, «Надежда» («Идегел») деп аныяктар ассоциациязыныче** чорудар. Телефону 2-50-90.

АЖЫЛДААРЫН КҮЗЭЭННЕРГЕ

Кызылдың эмчи училищезинге ажылдаар: ниити чурттагга бажыңынга вахтерлар, дипломнуг электрик, ажыл-агый эргелекчизи, кижизидикчи башкы (ажыл стажы 5 чылдан эвээш эвес) негеттинип турар.

Училищенің адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 2, эмчи училищези, кадрлар килдизи, телефону 2-41-19.

ЧЕДИИШКИННЕРНИ КҮЗЕДИВИС

РЕПОРТЕРЛАР БӨЛҮҮ
тел. 3-24-19

Профэвилелдерниң Тыва республиканың спорт ниитилелиниң төлээзи, оон чеди харлыг моге Чечен-оол Моңгуш элээди оолдар аразынга ССРЭ чемпиону атты чаалап алган болгай. Оон тренери Чадамба Ооржакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, элээн каш айтырыгларны салган.

— Чадамба Шожал-Доржуевич, спортчу кижи кандыг-даа улуг маргылдааларга киржирде, ыяап-ла кандыг-бир маргылдаага бодун көргүзүп, шымырак белеткелдиниң бадыткаар апаар болгай. Силерниң могенер Чечен-оол Моңгуш ССРЭ-ниң бирги чери дээш болган маргылдааже кирер эртени каяа чаалап алганыл?

— ССРЭ-ниң профэвилелдериниң бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазы январьның төнчүзүнде Кемерово хоорайга болуп эрткен. Аңаа Чечен-оол Тываның адын камгалап хүрешкеш, 54 килограмм дезилиг спортчулар аразынга тиилеп каан. Бүгү-эвилел маргылдаазынга киржир эртени чаалап алгаш турганы ол.

— ССРЭ-ниң бирги чери дээш эрткен маргылдаага Ч. Моңгуш канчаар хүрешкенин чугаалап көрүңерем.

— Чечен-оолдуң дезизинде могелер февраль 14-те дезилеткеш, эртенинде хүрежип эгелээн. «Динамо-ним» төлээзи, Улан-Удэ чурттуг спорт мастери Писарев-биле Чечен-оолдуң хүрежи дыка солун болду. Писарев күш талазы-биле дыка шымырак белеткелдинг. Моңгуш арга кылыр дээргеле, алдырбас. Удурланыкчызынга арга кылдырбас, бодун база хөделбес могелер кандыг-даа хүрешке турар чүве. Белен ушпас, туруп-шылавас-даа. Хүрештиң эге кезээнде Писарев камчаглыла арга кылыпкаш, үш санны чаалап алды. Хүреш төнеринге чедир эвээш үе арткан. Чечен-оолдуң удурланыкчызы ам чүгле үе маңап, камгалангаш турупкан. Сан 4:2 апарган. Хүрештиң доостурунга чедир 4 (!) секунда арткан турда, судьялар хүрештн соксаткаш, идепкей чок база хүрешпейн турганы дээш Писаревке үшкү удаа сагындырыгны кылгаш тиилегени тыва могеге берген. Улан-Удэнин спортчузу ийиги черин эзилээн.

Хүреш үезинде инициативаны удурланыкчызынга берипкеш, ону ажып эртери кайы хире берге деп чүвени Чечен-оол оон билген. А ССРЭ-ниң бирги чери дээш маргылдаа дыка шыңгый дээрзин катаптап каайн.

Бо салыгның соонда бистин могевис оон дезигыры түнелди үндүрүп, арткан удурланыкчылаорыг арыг-сан талазы-биле мүнап, тиилеп ап келди.

Финалга Чечен-оол «А» бөлүкке тиилээн. Ленинградтан келген мастер Абусаридзени 6:3 санга аткан.

Ол маргылдаага дезии бүрүзүнге 1-IV черлерни эзилээн могелерге «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп аттарны тывыскан. Он чеди харлыг спортчуга бо дээрге улуг өөрүшкү, спортчу чедиишкин-дир деп үнелээр мен.

— Чедиишкин-дир деп демдеглеп тура, оон кол үнделиниң чугаалап көрүңерем.

— Чемпион ат чедип алганы дээрге чүгле Чечен-оол биле моэн кады ажылдаанымның түнели эвес-ти В. С. Биче-оолдуң идепкейлиг, тывынгыр чоруун демдеглээр бодаан мен. Оон түнелинде бистер сөөлгү үеде болуп турар улуг маргылдааларга хөй удаа киржип турар апардывыс. Чүге дизе чамдык крайларда, областарда спорт ниитилелдери, спорт школалары акша-төгерик чок болганындан шуут хагдынгылаан болду. Хөй-хөй тренерлер, спорт ажылдакчылары еске ажылдарже кирип, тарап чоруткулаан.

Бир-тээ чугаа акша-төгерик дугайында чоруп турар болганда маңаа бичии доктаатайн.

Эрткен маргылдаага Грузиядан, Арменнядан, Молдовадан болгаш оске-даа черлерден келген тренерлер-биле чугаалаштым. Чижээлээрге, ССРЭ-ге чемпионнан каан спортчуну ол черлерде үезэш эвес акша-төгерик-биле ады автомобиль-биледаа шаңнап, бажың-балгатты хире-шаа-биле берип турар. А моэн үемде улуг спортка чедиишкиннер дээш, ажыл-биле чугаалаарга, адын часкап каар турган-на болгай. Ам ол үе эрткен. Чедиишкин дээрге быжыг тура-сорук, шыдамык күш-ажыл-дыр. Ону душкан-на кижи чаалап ап шыдавас. Аныяктыжы күүнелерни алыр болза, боттарының спортчуларын миллион-миллион акша-биле шаңнап турар болгай. Улуг спортка кижи ортумаа-биле он-он беш чыл болур. Оон соонда кижи бертик-бежел, арыг-аржыкдаа артып каап болур. Хөй акша-төгерик-биле маңнап турып бээрииске, аныяктар чүгле ону бодаап, ат-алдар сүрүп чоруп бербес ирги бе деп, чамдык удуртукчулар база боданы бээр боор. Ындыг эвес. Улуг спорттуң бедиктеринге чүгле талантылыг, шыдамык кижилер чедип шыдаар деп база катап айтып көрейн.

— Чечен-оол Моңгуш бо удаада улуг чедиишкинниг болган-дыр. Аңаа силерниң кандыг үлүүлер бар деп бодаар силер?

— ССРЭ чемпионадынга моэн бо өөреникчимниң тиилээни — моэн 19 чыл дургузунда кылып келген ажылымның база бир түнели деп санаар мен. Бо үениң дургузунда өөрүшкү, аштырыышкыннар-даа хөй турду.

— Силер өөреникчиңерни он тос чыл белеткевээн-пе болгай силер...

— Кажан мен Чадаананың спорт школазынга төнерелеп ажылдап турумда, Хайыракан ортумак школазының күш-культура башкызы, хоочун моге Долаан Доржукай Чечен-оолду хостуг хүрешке улаштыр өөредирин менден дилээп турган. Хүлээп алдым. Ынчангаш маңаа тренер башкы Д. Доржукайның база улугхуузу бар.

— Чоокку үеде кандыг планныг силер, Чадамба Шожал-Доржуевич?

— Хостуг хүрешке Европаның бирги чери дээш маргылдаа Турцияга август айда эгелээр. Аңаа Ч. Моңгуштуң киржип болурунуң аргазы бар бе дээрзинин дугайында ССРЭ-ниң элээди оолдарның шиличдек командазының кол тренери С. Г. Корнилаевтен айтырган мен.

«Казах ССР-ниң Экибастуз хоорайынга удавас база улуг маргылдаа эрттирер бис. Аңаа даштыкыдан база могелер киржир. А ССРЭ-ден бир дезизе-ле беш спортчу кирер. Оларның бирээзи Ч. Моңгуш. Аңаа ол эки хүрежиптер болза, Турцияга Европа маргылдаазынга кирер апаар.

Ол маргылдаага дезии бүрүзүнге чурт санындан чаңгыс моге кирер. Ынчангаш аңаа киржир дизе, шилилде маргылдаага чүгле бирги черни чаалап алыр херек. А черле ынчаш даштыкыже чоруур документилерни (чүү-даа болу бээр болгай) Ч. Моңгуштуң адынга база кылдыртыр бис» деп, ол харыылаан чүве.

— Соолгу айтырыг. Чечен-оол ам чүнү кылып турарыл?

— Чайын школа дооскаш, өөренип кирер арга чок болган. Моэн бажыңымда турар. Ада-иези — Чөөн-Хемчикте СЭКП-ниң XXII съездизин аттыг совхозта ажылдап турар. А шериг чоруур апарза, спорт клубунга киирерин ораладажыр мен.

— Чедиишкиннериң күзедивис!

Интервьюну Виктор КАРА-САЛ алган.

ЧУРУКТА: хостуг хүрешке элээди оолдар аразынга ССРЭ чемпиону Чечен-оол Моңгуш.

Геннадий МАКАРОВТУН чураан чуруу.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртем». 9.00 «ИХМ медээлериндем». 9.15 Мультфильм. 9.30 «Дээрде дуруда». Уран-чечен фильм. 11.00 Уруглар шагы. 12.00 Медээлер. 12.15—12.45 В. Егоров ырлаар. 15.00 «Амы-тыдан артыш ынаныш». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 16.05 Улусчу аялгалар. 16.15 Барымдаалыг фильм. 16.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг шазы». 17.30 «9-ку студия». 18.30 Медээлер. 18.45 РСФСР-ниң бичe улустарының уран чүүл коллективтериниң концерти. 19.05 «ИХМ медээлериндем». 19.20 «Ыңдыг оол чурттап чоруур». Уран-чечен фильм. 21.00 «Үе». 21.45 «Амыдырал чаңгыс...». Уран-чечен фильм. 23.05 О. Тактакишвили. Концерт. 23.45 «Меридиан». Делегей медээлери. 00.05—01.15 Чапсар. 01.15 «Москванын чараш кыры-91». 03.35 «Демиселче ыыгырып тур мен, сеньорлар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 04.40 «Матрешкалар». Телефильм. 01.10—02.00 «Сактышкынар куттулуп тур...». Киноконцерт.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-танылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Ниити биология. 11 класс. Генетика деп чүл? 9.05 Испан тыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Моңгун дуюг. 11.05 Эртем-танылбырлыг фильм. 12.05 «Капитан Фракасс». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 «Дээди алдан. Декабрьда кежээлер». А. С. Пушкин аттыг күрүне музейинде. 14.10 Ритмиг гимнастика. 14.40 «Чалгынчылар». Телефильм. 15.05 Концерт. 15.55—16.05 «Хөглүг карусель». Мультфильм. 16.50 РСФСР-ниң хоорайларының телестудиялары. «Кышкы чечектер». 17.25 Микис Теодоракис. «Тайбынның, хосталганың ырылары». Улоф Пальмеге тураскаатканы концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.10 Уругларга фильм. 19.00 Медээлер. 19.10 «Азия товуу». 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.15 Ритмиг гимнастика. 20.45 Т. Хренников. Концерт. 21.00 «Үе». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 23.15 «Поезднин турары — ийи минута». Уран-чечен телефильм. 00.25 — 00.55 Анатолий Бариленко (гитара) ойнаар.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.10 «Ажы-чан». Бодуң ап чоруурунуң этиказы. 18.55 И. Брамс. Концерт. 19.30—20.00 «Ногаан сайгылгаан». В. Гафт артистбиле ужуражышкын.

ЧАЛАП ТУР

Тываның күрүне филармониязынга ажылдаар кол бухгалтер дүрген негеттинип турар, айда шалыны — 375 рубль, оон ынай «Д» категориянын 200-300 рубль шалыныг ажылдаар чолаачылар база херек, ажылының аайы үргүлчү оруккa чоруурун барымдаалаш, 50 хуу немелдени база төлөөр.

Филармониянын адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин кудумчузу, бажың № 58.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 28-те

«НАЙЫРАЛ»: «Пляжные девочки» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Инопланетянин» 10.00, 12.40, 15.40, 18.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о громком барабане» 9.00, 12.00, «Изабель на лестнице» 10.30, 13.30, «Убийство на Монастырских прудах» (2 сериядыг) 15.00, 19.40, «Лимонадный Джо» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ложная клятва» (2 сериядыг) 16.00, «Патриот, или Мафия в океане» 14.00, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Тутси» 14.30, «Беспредел» 16.30, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Кольцо с голубым сапфиром» 17.30, 19.00 шактарда.

Хоочун башкы

ЧУРУКТА: Сарыг-Септе Салчак Тока аттыг ортумак школаның хоочун башкызы Маскыр Донгакович Леш-оол ол школаның бир класында ээлчеглиг чуруга киҥээлин эрттирип турары. Ол республиканың школаларынга үжен үш чыл дургузунда башкылаан. Оон өөреткен, башкылаан өөреникчилери улус ажыл-агыйының төлептиг ажыл-ишчилери болу бергек. Оларның аразында башкылар-даа, инженерлер-даа, агрономнар-даа, зоотехниктер-даа бар. Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазында ол он ажыг чылда башкы ажыл-ижин үргүлчүлеп, чонунга мактаалдыг болуп, киҥээл бүрүзүн бедик мергежил, байлак арга-дуржулга-биле эрттирип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 Индекс 54241.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ ора лакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ опалакчылары — 3-45-93 Киждистер ◆ партий.-жи-организастыг болгаш идеология — 3-36-82; 3-36-25 ◆ Советтер ажылынын — 3-34-98; 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ көдээ ажыл агый — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; 3-37-11; социал айтырыглар — 3-34-57; репортерлар болуу — 3-34-39; ◆ чагаа киздизи — 3-39-03; ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Солун вторник, среда четверг, пятница, суббота түнеринде үнер
Чылда 260 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амалы.
Тираж 27800 экз.

Тыва АССР-ниң Ноян үндүрер дер, полиграфия болгаш ном садыының керектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 62.